

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORK

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES,

Nos. 593, 596, 513, 626, 664, 711, 723 and 801

T H E N I R U K T A

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.

VOL. IV.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

अमृतमार्गाक्षमेवासि-भगवद्दर्गाचायं-विरचितया

ऋष्यर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलक्ष्मी

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

चतुर्थी भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाप्तिसमिश्रण्यन्त्र मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१२ ॥

अथ नवमादि-चतुरध्यायानां सूची,

परिशिष्टस्य च ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ नवमाध्यायः	... (पृथिवीस्त्राणदेवतानिर्वचनम्)	१
प्रथमपादः	... (५, ३, १—६)	१
द्वितीयपादः	... (५, ३, ७—१५)	१०
तृतीयपादः	... (५, ३, १०—२८)	२३
चतुर्थपादः	... (५, ३, २८—३६)	५४
अथ दशमाध्यायः	... (मध्यस्त्राणदेवतानिर्वचनम्)	६०
प्रथमपादः	... (५, ४, १—७)	६०
द्वितीयपादः	... (५, ४, ८—१५)	८३
तृतीयपादः	... (५, ४, १६—२३)	११८
चतुर्थपादः	... (५, ४, २४—३२)	१४९
अथ एकादशाध्यायः	... (तदेव)	१६१
प्रथमपादः	... (५, ५, १—७)	१६१
द्वितीयपादः	... (५, ५, ८—१५)	१८१
तृतीयपादः	... (५, ५, १६—२४)	१८८
चतुर्थपादः	... (५, ५, २५—३६)	२२२
अथ द्वादशाध्यायः	... (सुस्त्राणदेवतानिर्वचनम्)	२४०
प्रथमपादः	... (५, ६, १—६)	२४०
द्वितीयपादः	... (५, ६, ७—११)	२६८
तृतीयपादः	... (५, ६, १२—२३)	२८४
चतुर्थपादः	... (५, ६, २४—३०)	३०५
अथ त्रयोदशाध्यायः	... (अतिस्तुतिनिर्वचनम्)	३३०
अथ चतुर्दशाध्यायः	... (ऊर्ध्वमार्गगतिनिर्वचनम्)	३६०

अथ खण्डसंख्याननिर्णयः ।

०५०

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १०*	(१—१०†)
द्वितीये पादे ११	(११—२१)
तृतीये पादे १३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे ८	(३५—४३)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १३	(१—१३)
द्वितीये पादे ११	(१४—२४)
तृतीये पादे १३	(२५—३७)
चतुर्थे पादे १०	(३८—४७)

सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।

एकादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १२	(१—१२)
द्वितीये पादे ८	(१३—२१)
तृतीये पादे १३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे १६	(३५—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

द्वादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ११	(१—११)
द्वितीये पादे ८	(१२—२०)
तृतीये पादे १५	(२०—३४)
चतुर्थे पादे १२	(३५—४६)

सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकस्य

त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा
परिशिष्टस्य,—

प्रथमे पादे १३	(१—१३)
द्वितीये पादे १८	(१४—३२)
तृतीये पादे ८	(३३—४१)
चतुर्थे पादे ८‡	(४२—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

सपग्निरुक्तखण्डसंख्या,—

सपादपुस्तकमते	४८०
अपरपुस्तकमते	४४८
वृत्तिरुक्तमते	४४३

* पादान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकवाक्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-ग-भ-प्रभृतिपुस्तकेष्वस्मिन् पादे सप्त एव खण्डा इत्यतोऽस्याध्यायस्याष्टचत्वारिंशत्खण्डात्मकत्वमेव तेविति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ।

खण्डप्रतीकाः	च०	पा०	ख०	श०
अक्रान्तसमुद्रः ...	१३	२	१६(२८)	३८६
अक्षरं न चरति ...	१३	१	१२	३५०
अग्निरस्मि जन्मना ...	१३	२	२(१५)	३६८
अङ्गिरसो नः पितरः ...	११	२	७(१८)	१८४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	८	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३०७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१३	२	८(२२)	३०७
अथातो द्युस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो द्युस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८१
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	६७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१८८
अथातोऽष्टौ द्वाद्वान्युलूखलमुसले	८	४	१(३५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३३०
अदर्दरुत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	८	८४
अन्य मू षु त्वं ...	११	३	१३(३४)	२२०
अन्विद् मनुमते ...	११	३	८(३०)	२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१३	२	३(१६)	३६८
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राङेति खधया गृभीतः	१३	३	४(३६)	३८४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१३(४७)	२३८
अक्षा मुक्थैरहिं ...	१०	४	७(४४)	१५४
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	१०	३	१३(३७)	१४१

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्यायः ।

०२५००

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १०* (१—१०†)	प्रथमे पादे ११ (१—११)
द्वितीये पादे ११ (११—२१)	द्वितीये पादे ८ (१२—१८)
तृतीये पादे १३ (२२—३४)	तृतीये पादे १५ (२०—३४)
चतुर्थे पादे ८ (३५—४३)	चतुर्थे पादे १२ (३५—४६)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् । सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १३ (१—१३)	त्रयोदशाध्यायात्मकस्य
द्वितीये पादे ११ (१४—२४)	त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा
तृतीये पादे १३ (२५—३७)	परिशिष्टस्य,—
चतुर्थे पादे १० (३८—४७)	प्रथमे पादे १३ (१—१३)
सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।	द्वितीये पादे १८ (१४—३२)
	तृतीये पादे ८ (३३—४१)
	चतुर्थे पादे ८ † (४२—५०)

एकादशाध्यायस्य,—

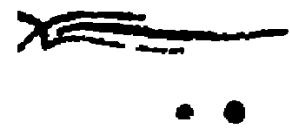
प्रथमे पादे १२ (१—१२)	सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।
द्वितीये पादे ८ (१३—२१)	
तृतीये पादे १३ (२२—३४)	सपञ्चनिरुक्तखण्डसङ्ख्या,—
चतुर्थे पादे १६ (३५—५०)	सपादपुस्तकमते ४८०
सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।	अपञ्चपुस्तकमते ४४८
	वृत्तिकमते ४४३

* पादान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकवाक्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-ग-भ-प्रभृतिपुस्तकेष्वस्मिन् पादे सप्त एव खण्डा इत्यन्तीत्याध्यायस्याष्टचत्वारिंशत्खण्डात्मकत्वमव तं ध्विति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ।

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्रान्तसमुद्रः ...	१३	२	१६(२८)	३८६
अक्षरं न चरति ...	१३	१	१२	३५७
अग्निरस्मि जन्मना ...	१३	२	२(१५)	३६८
अङ्गिरसो नः पितरः ...	११	२	७(१८)	१८४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	८	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१३	२	८(२२)	३७७
अथातो द्युस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो द्युस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८१
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	६७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१८८
अथातोऽष्टौ इन्द्रान्युलूखलमुसले	८	४	१(३५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३६७
अदर्हरुत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	८	८४
अन्य मू षु त्वं ...	११	३	१३(३४)	२२०
अन्विद मनुमते ...	११	३	८(३०)	२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१३	२	३(१६)	३६८
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राडति स्वधया गृभीतः	१३	३	४(३६)	३८४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१३(४७)	२३८
अक्षा मुक्थैरहिं ...	१०	४	७(४४)	१५४
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	१०	३	१३(३७)	१४१

शब्दप्रताकाः	च०	पा०	च०	व०
अभि न इळा यूयस्य माता ...	११	४	१५(४६)	२४२
अमन्दान्स्तोमान् ...	६	१	१०	१५
अमौवहा वास्तोष्यते ...	१०	२	४(१७)	१००
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	६	३	१२(३३)	५२
अयं वेनस्योदयत् पृश्निगर्भा ...	१०	४	२(३६)	१४२
अरण्यान्यरण्यान्यसौ ...	६	३	६(३०)	४८
अस्मापि नहुं मधु ...	१०	१	१२	६०
अस्मास्य मवतं ...	१०	१	१३	६२
अस्यो वोल्हा ...	६	१	२	२
अष्टोत्तरं सन्धिमतं ...	१३	२	७(२०)	३७५
असुनीते मनो अस्मासु ...	१०	४	३(४०)	१४५
अहिरिव भोगैः पर्येति ...	६	२	५(१५)	२३
आकाशगुणः शब्दः ...	१३	२	४(१७)	३७०
आ जहन्ति साम्बेषां ...	६	२	१०(२०)	३०
आ दधिक्राः शवसा ...	१०	३	७(३१)	१३३
आदाय श्येनो अभरत् ...	११	१	२	१६१
आदित्य इति पुत्रः ...	१३	१	११	३५५
आपो हि ष्टा मयोभुवः ...	६	३	६(२७)	४३
आयजी वाजसातमा ...	६	४	२(३६)	५६
आयाहीन्द्र पथिभिरीकृतेभिः	१३	४	३(४४)	४०७
आ रात्रि पार्थिवं रजः ...	६	३	८(२६)	४७
आहद्रास इन्द्रवन्तः ...	११	२	३(१५)	१८३
आ वा सुपस्य मद्रुहा ...	६	४	(३७)	५७
आ विद्युन्मद्भिर्महतः ...	११	२	२(१४)	१८२
आसस्ताणासः शवसान मच्छेन्द्रं	१०	१	३	७१
इदं विष्णुर्विचक्रमे ...	१२	२	८(१६)	२८१

अथ प्रतीकाः	अ०	पा०	अ०	पृ०
इदमेऽन्याभिरसमांशमद्विर्याः	१३	४	६(४७)	४०८
इन्द्राणी मासु गारिंषु ...	११	४	४(३८)	२२६
इमं मे गङ्गे यमुने ...	८	३	५(२६)	३८
इमा गिर आदित्येभ्यः ...	१२	४	२(३६)	३०६
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने ...	१०	१	६	७७
इहेन्द्राणी सुपङ्क्तये ...	८	३	१२(३४)	५३
इहेह जाता समवावशीता ...	१२	१	३	२५२
उत मा व्यन्तु ...	१२	४	१२(४६)	३३१
उत नोऽहिर्बुध्नः ...	१२	३	१४(३३)	३०२
उदीरता मवर उत्परासः ...	११	३	६(१८)	१८१
उदु ज्योतिरमृतं ...	११	१	१०	१७७
उदु त्वं जातवेदसं ...	१२	२	४(१५)	२७६
उप प्र वद मण्डकि ...	८	१	७	१०
उप श्वासय पृथिवी सुत ...	८	२	३(१३)	२०
उप क्रये सुदुर्घां धेनु मेतां	११	४	८(४३)	२३३
उर्वशी व्याख्याता ...	११	४	१(३५)	२२२
उषस्तच्चित्र मा भर ...	१२	१	६	२५७
ऋषो अक्षरे परमे ...	१३	१	१०	३५२
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति ...	१०	४	४(४१)	१४७
एकः सुपर्णः स समुद्र माविवेश	१०	४	८(४६)	१५६
एतदस्या अनः शये ...	११	४	१४(४८)	२४१
एता उ त्या उषसः ...	१२	१	७	२५८
ओमामश्वर्षणीधृतः ...	१२	४	६(४०)	३१५
क ईषते तुज्यते को विभाय	१३	३	७(३८)	३८८
कनिष्कदञ्जनुषं ...	८	१	४	५
कि मिच्छन्ती सरमा ...	११	३	४(२५)	२०६

खण्डप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	ख०
केश्यग्निं केश्यौ विषं ...	१२	३	७(२६)	२८०
कुङ्कुमं सुकृतं ...	११	३	१२(३३)	२१८
को अग्नि मौष्टे ...	१३	३	८(४०)	४००
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा वृतस्य	१३	३	६(३८)	३८७
कुमन्तं पश्य वृषभस्य ...	८	३	३(२४)	३६
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं ...	१०	२	१(१४)	८३
क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	१०	२	२(१५)	८४
क्षेत्रस्य पते मधुमन्त ममि ...	१०	२	३(१६)	८५
गौरमीमेदनु वत्सं ...	११	४	८(४२)	२३१
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४	६(४०)	२२८
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	१	८	३४८
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः	१३	१	७	३४५
चित्रं देवाना मुदगादनौकं...	१२	२	५(१६)	२७७
जराबोध तद्विविद्धि ...	१०	१	८	८०
जातवेदसे सोमम् ...	१३	४	५(४६)	४०८
जमया अत्र वसवः ...	१२	४	८(४३)	३२७
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं ...	१३	३	४(३७)	३८६
त मू षु समना गिरा ...	१०	१	५	७५
तम्परिवर्त्तमान मन्योऽनुप्रवर्त्तते	१३	२	५(१८)	३७१
तरत्स मन्दौ धावति ...	१३	१	६	३४४
तस्याः समुद्रा अधि ...	११	४	७(४१)	२३०
तिर्यग्बिलश्चमसः ...	१२	४	४(३८)	३११
तिस्त्रो वाच ईरयति ...	१३	२	१४(२७)	३८५
ते आचरन्ती समनेव ...	८	४	६(४०)	६०
त्य मू षु वाजिनन्देवजूतं ...	१०	३	४(२८)	१२८
त्रयः केशिन वृतुथा ...	१२	३	८(२७)	२८१

शब्दप्रताकाः	च०	पा०	च०	५०
अम्बकं यजामहे ...	१३	४	७(४८)	४१०
त्व मङ्ग प्र शंभिषो देवः ...	१३	३	८(४१)	४०१
त्वया मन्यो मरुथ मारुजन्तो	१०	३	६(३०)	१३९
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं ...	१२	१	११	२६८
त्वेष मित्य ममरणं ...	११	१	८	१७४
दक्षस्य वादिते जन्मनि ...	११	३	९(२३)	२००
देवस्त्वष्टा सविता ...	१०	३	१०(३४)	१३७
देवानां पत्नीरुशनीरुवन्तु ...	१२	४	११(४५)	३३०
देवानां भद्रा सुमतिर्ह्यजृयतां	१२	४	५(३८)	३१३
देवी ऊर्जाऊती ...	८	४	८(४३)	६४
देवी जोष्टी वसुधित्ती ...	८	४	८*(४२)	६३
देवीं वाच मजनयन्त ...	११	३	८(२८)	२१३
द्यावा नः पृथिवी इमं ...	८	४	४(३८)	५८
द्वा सुपर्णा सयुजा ...	१३	४	२(४३)	४०४
धन्वना गा ...	८	२	७(१७)	२५
धाता ददातु दाशुषे ...	११	१	११	१७८
न तं विदाथ य इमा जजान	१३	२	१०(२३)	३७८
न विजानामि यदि वेद मस्मि	१३	३	३(३५)	३८३
नवोमवो भवति जायमानः	११	१	६	१७०
नाह मिन्द्राणि रारणे ...	११	४	५(३८)	२२७
नीचीनवारं वरुणः ...	१०	१	४	७३
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनं ...	८	३	२(२३)	३४
पथस्यथः परिपतिं ...	१२	२	७(१८)	२७८
पवित्रवन्तः परिवाच मासते	१२	३	१३(३२)	३००
परं मृत्यो अनु परेहि ...	११	१	७	१७४

सप्तप्रतीकाः	च०	पा०	म०	प०
परेयिवांसं प्रवतो ...	१०	२	७(२०)	१०५
पावका नः सरस्वती ...	११	३	५(२६)	२०८
पावीरवी तन्यतु ...	१२	३	११(३०)	२८७
पितुं नु स्तोषम् ...	८	३	४(२५)	३८
पुनरेहि वाचस्पते ...	१०	२	५(१८)	१०३
पुनरेहि वृषाकपे ...	१२	३	८(२८)	२८३
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो ...	१०	४	६(४३)	१५३
प्रतदोचेयं भव्यायेन्द्रवे ...	१०	४	५(४२)	१४८
प्रति त्वं चारु मध्वरं ...	१०	३	१२(३६)	१४०
प्र पर्वताना मुशती ...	८	४	५(३८)	५८
प्र वो महे मन्दमानाय ...	११	१	८	१७५
प्रातर्जितं भगमुयं ऊवेम ...	१२	२	३(१४)	२७४
प्रातर्यजध्व मश्विना ...	१२	१	५	२५४
प्रातर्यजा वि बोधय ...	१२	१	४	२५४
प्रावेपा मा वृद्धतो ...	८	१	८	११
प्रैते वदन्तु प्र वयं ...	८	१	८	१३
बळित्या पर्वतानां ...	११	४	३(३७)	२२५
बळीनां पिता ...	८	२	४(१४)	२१
ब्रह्मा देवानां ...	१३	२	१३(२६)	३८२
भद्रं वद दक्षिणतो ...	८	१	५	७
महत्तत्सोमो महिषश्चकार ...	१३	२	१७(३०)	३८७
महो अर्णः सरस्वती ...	११	३	६(२७)	२१०
मा ते राधांसि ...	१३	४	८(५०)	४१२
मा नो मित्रो वरुणो ...	८	१	३	३
मा नोऽहिर्बुध्न्यो ...	१०	४	८(४५)	१५५
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो ...	१०	२	८(२२)	११२

अथप्रतीकाः	अ०	पा०	अ०	प०
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे ...	८	२	११(२१)	३२
यज्ञमंयोगाद्राजा ...	८	२	१(११)	१७
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त ...	१३	४	७(४१)	३२०
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति ...	११	१	५	१६७
यद् द्याव इन्द्र ते ज्ञतं ...	१३	१	२	३४०
यदिन्द्राग्नौ पर मस्यां ...	१२	३	१०(३१)	२८८
यदुदक्षो वृषाकपे ...	१३	१	३	३४१
यदाम्बदन्यविचेतनानि ...	११	३	७(२८)	२१२
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे ...	१२	३	१०(२८)	२८४
यस्मै त्वं सुद्रविणः ...	११	३	३(२४)	२०४
या ओषधीः पूर्वा जाता ...	८	३	७(२८)	४५
या ते दिद्युदवसृष्टा ...	१०	१	७	७८
या मर्त्यवा मनुष्यिता ...	१२	३	१५(३४)	३०४
ये ते सगस्व ऊर्मयो ...	१०	२	११(२४)	११८
येना पावक०—०तेन नो ...	१२	३	६(२५)	२८८
येना पावक०—०प्रत्यङ्देवानां१२	१२	३	५(२४)	२८८
येना पावक०—०भुरस्युरिति १२	१२	३	३(२२)	२८५
येना पावक०—०विद्या मेधि १२	१२	३	४(२३)	२८७
यो अनिधो दीदयत् ...	१०	२	६(१८)	१०४
यो जात एव प्रथमो मनस्वान् १०	१०	१	१०	८६
रथन्तु मारुतं वयं ...	११	४	१६(५०)	२४४
रथे तिष्ठन्नयति ...	८	२	६(१६)	२४
राका महं सुहवा ...	११	३	१०(३१)	२१५
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ती ...	८	२	८(१८)	२७
वनस्पते वीक्ष्णो ...	८	२	२(१२)	१८
वसातिषु स्म चरथः ...	१२	१	२	२५०

अष्टश्लोकाः	अ०	पा०	अ०	श०
वात आ वातु भेषजं ...	१०	३	११(३५)	१३८
वायवा याहि दर्शतेमे ...	१०	१	२	६८
विद्युष या पतन्ती ...	११	४	२(३६)	२२२
विधुं दद्राणं समने ...	१३	२	१८(३१)	३८८
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं ...	१३	४	४(४५)	४०७
विरूपास इदृषयः ...	११	२	५(१७)	१८०
वि वृक्षान् हिनृत ...	१०	१	११	८८
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः	१०	३	३(२७)	१२७
विश्वकर्मा विमना ...	१०	३	२(२६)	१२०
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता ...	१०	३	१(२५)	११८
विश्वानरस्य वस्यतिम् ...	१२	३	२(२१)	२८४
विश्वानरो व्याख्यातः ...	१२	३	१(२०)	२८४
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते ...	१२	२	२(१३)	२७०
विष्ट्री शमी तरणित्वेन ...	११	२	४(१६)	१८६
वि हि सोतोऽरसृजत ...	१३	१	४	३४२
वृषभः प्रजां वर्षतीति ...	८	३	१(२२)	३३
वृषाकपायि रेवति ...	१२	१	८	२६३
वेमो वेनतेः ...	१०	४	१(३८)	१४२
व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गम्	१३	२	१(१४)	३६७
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१३	४	८(४८)	४११
शन्नो भवन्तु वाजिनः ...	१२	४	१०(४४)	३२८
शुक्रन्ते अन्यद् यजतन्ते ...	१२	२	६(१७)	२७८
शुनासीराविमां ...	८	४	७(४१)	६२
श्वेनो व्याख्यातः ...	११	१	१	१६१
श्रद्धयाग्निः समिद्धते ...	८	३	१०(३१)	५०
संवत्सरं शशयाना ...	८	१	६	८

अथप्रतीकाः	च०	पा०	च०	५०
मद्यसिद् यः श्रवसा ...	१०	३	५(२८)	१३०
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः ...	१२	४	३(३७)	३०८
सप्ताङ्गुर्गर्भा भुवनस्य रेतः .	१३	३	२(३४)	३८२
समस्मिञ्जायमान आसत	१०	४	१०(४७)	१५७
स यद्यनुरुध्यते तद्भवति	१३	२	६(१८)	३७२
सविता यन्त्रैः पृथिवी मग्गणात्	१०	३	८(३२)	१३४
सविता व्याव्यातः ...	१२	२	१(१२)	२६८
साकञ्जानां सप्तथ माङ्गः	१३	२	१८(३२)	३८८
मिनीवालि पृथुष्टुके ...	११	३	११(३२)	२१८
सुकिंशुकं शस्त्रलिं विश्वरूपं	१२	१	८	२६१
सुगा वो देवाः ...	१२	४	८(४२)	३२६
सुपणं वस्ते मृगो ...	८	२	८(१८)	२८
सूयवसाद् भगवती हि भूयाः	११	४	१०(४४)	२३५
सूर्यस्यैव वक्षथः ...	११	२	८(२०)	१८५
सेनेव सृष्टामं ...	१०	२	८(२१)	१०७
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१३	२	१५(२८)	३८५
सोमं मन्यते पपिवान् ...	११	१	४	१६५
सोमः पवते जनिता ...	१३	२	१२(२५)	३८२
सोमस्य राज्ञः ...	११	१	१२	१७८
सृष्टेव जर्भरौ तुर्फरीतू	१३	१	५	३४३
सुषेय्यं पुरुवर्षसम् ...	११	२	८(२१)	१८८
स्त्रियः सतीस्तां उभे ...	१३	३	१(३३)	३८०
स्योना पृथिवि ...	८	३	११(३२)	५१
स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते ...	१३	१	८	३४७
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे ...	११	४	१२(४६)	१३८
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व	११	१	३	१६४

शब्दप्रतीकाः	अ०	पा०	अ०	प्र०
हंसः । घर्मः । यज्ञः । ...	१३	२	११(२४)	३८०
हंसः शुचिषद् ...	१३	४	१(४२)	४०१
हिङ्गुण्वतो वसुपत्नी ...	११	४	११(४५)	२३७
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे	१०	२	१०(२३)	११५
हिरण्यरूपः सवितर्यथा	१०	३	८(३३)	१३६
हृदा तष्टेषु मनसो ज्वेषु	१३	१	१३	१६०

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
अंशः	३०६, ३०७	अक्षाः	१०
अंशाना	३०७	अक्षिणी	२३४
अंशम्	१३६	अक्षितम्	३८१
अकर्म	३०६	अक्षिताम्	१७८
अकारसंक्षितम्	४०७	अक्ष्यत्	२७०
अक्षयोत्	२३१	अगच्छतम्	२५०
अक्षुभिः	२८७	अगन्	३४१
अक्रान्त	२५८	अगोच्छस्य	१८६
अक्रान्	३८६	अग्रागौ	४२, ३३१
अक्षः	३५७	अग्रागौम्	४३
अक्षुषाम्	३६०	अग्निः ७८, १०६, १०८, १४०, २००, ३६८	
अक्षपरिधूमस्य	११	अग्निजम्	१६०
अक्षयः	३५७	अग्निनाग्निम्	३२०
अक्षरम् २२०, २५२, २५६, २५७, २७८		अग्निम्	१६०, ३३७ ४००
अक्षरस्य	३४८	अग्निरूपाः	१३६
अक्षरे	३५२	अग्नौ	१६०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अयः ... १४०, १४१, १८०, २३७		अतिमल्लो ... २८७	
अयस ... ३०४		अतिथिः ... ४०१	
अयम् ... १७०		अतिरिच्यते ... ३४८	
अय ... ११४		अतिस्तुतयः ... ३३७	
अयस्त्री ... २३४		अतृभः ... १५	
अयसंभः ... १४८		अतृभपन्याः ... २००	
अयसा ... ६३		अतृभं ... १३४	
अयसा ... २३४, २३५		अतृभः ... १५	
अय ... ४०१		अष्टकत् ... ८२	
अयसम् ... ५		अति ... ४०४	
अयसि ... ५०, ३७१		अयस ... ३०४	
अयिरसः ... १८७, १८०, १८१, १८४		अय मतम् "माष्टपिष्टमंयमाष्ट" ... ३७२	
अयच्छदत् ... ११		अयनवन्तः ... १८१	
अयच्छ ... ७१		अयर्वा ... ३०२, ३०४	
अयच्छान ... ११		अयर्वाणः ... १८१, १८४	
अयजः ... २८४, २८७		अददः ... २६५	
अयजकपात् ... २८४, ३००, ३०२		अदभात् ... ३८७, ३८८	
अयजगन्तम् ... ३४१		अदन्तम् ... ३६८	
अयजमः ... २८५		अददः ... ८४	
अयजमयत् ... ३८७		अदितिः ... १८८	
अयजमयन्त ... २१३		अदिते ... २००, २०४	
अयजरम् ... ३४३		अदितेः ... २००, २०४	
अयजयः ... ३६८		अदहत् ... १६४	
अयजदात् ... १६१, २६५		अदि ... २३५	
अयजामि ... ८६		अदिः ... ४०८	
अयजायत ... २००		अद्विः ... ३७०, ३७२	
अयजोपेम् ... ३४४		अद्वि ... ३६८	
अयजुम् ... २४४		अय ... ३८८, ३८९	
अयजत ... १४८		अद्वयः ... १६	
अयजान्तमसि ... ३७५		अद्विगोजा ... ४०३	
अय्यमानः ... ३८६		अद्विजा ... ४०२	
अय्यते ... २५८		अद्विजाः ... ५७	
अय्यनात् ... ३५७		अधार्ताम् ... ६४	
अय्यत्नात् ... २१६		अधिदेवतम् १२०, १६५, २०८ ३११, ३५६, ३८२, ३८३, ३८५, ३८६, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ४००	
अयतपधः ... ३५८			
अयतरः ... २०६			

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अधिनिषदाः १५६, १५६		अनुपचितकर्माद्यौ १०५	
अधिनिषदानि १५६		अनुपसाराणम् १०५	
अधिपरोत्य १०६		अनुप्रवदन्ति १०६, १६८, १८०, १८१, ४१९	
अधिप्रवत् १६६		अनुप्रवर्तते १०१	
अधियज्ञम् १६५		अनुप्राप्य १००	
अधिसानो १८६		अनुभवति १६०	
अष्टपिताः १३९		अनुभूय १०६	
अधोरामः २००		अनुमतिः ११९	
अध्यात्मजम् ३६६		अनुमते ११५	
अध्यात्मम् १२०, १०६, १११, १५६, १८२,		अनुमत्या १०६	
१८३, १८५, १८६, १८८, १८९,		अनुमननात् ११९	
१९२, १९५, १९६, १९७, ४००		अनुबध्यते १०९	
अध्व १८१		अनुकथम् १०६	
अध्वरम् १		अनुविष्टम् ०४७	
अध्वरेषु १०४		अनुसृत्य ०६६	
अध्वः ००६		अनुचानः ०४८	
अध्वानम् १८१		अनूपाः १०४	
अमः २४०, ०४१		अष्टक्षरा ५१	
अमत्यन्तगतः ०१५		अष्टपः ०५८	
अमर्थान् ४		अन्तः १०४	
अममन् ४०४		अन्ततः १९०	
अमसः १०६		अन्तरम् १०६	
अमागाः ८६		अन्तरिक्षम् ७९, १३४, १७७, १९७	
अमागास्त्वम् २०४		अन्तरिक्षलोऽस्य १९९	
अमानतस्य १८४		अन्तरिक्षमत् ४०१	
अनितेः २४०		अन्तरिक्षं १८१, १७७, १४६	
अनिधः १०४		अन्तर्हीयते १६८	
अनिपद्यमानाम् १६६		अन्तर्ह्यान्तरोपलिङ्गो १००	
अमिमिषा ११९		अन्नि १६६	
अनौकम् १७७		अन्निकम् १६६	
अनु १८५, १८६, १८७, १८८, १८९		अन्नितः १५६	
अनुकल्पते १८०		अन्ने १०५	
अनुक्रमिष्यामः १		अन्धः १७४, १६०	
अनुक्रान्ताणि १४६		अन्धसः १७५, १४४	
अनुतमः १४७		अन्धांसि ५६	
अनुत्पन्नः १७४		अन्नम् १६६, १७९, १८१	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अनावती	१०८	अवन्तः	१८०
अन्नवन्	१०८	अवाकिंशान्	१५
अन्नैः	१०८	अवा	४०१
अन्मः	१५९, १७१, ४०४	अवाम्	१५४
अन्यके	७५	अभक्षयम्	१०८
अन्यत्	१०८	अभरत्	१६१, १६५
अन्यम्	१०६, १८५	अभिचष्टे	१८१
अन्याः	१५४	अभिचाकर्मोति	४०४
अन्याभिः	४०८	अभितः	१२०, ३७०
अन्ये	१२०	अभितर्ष्टोयम्	३१५
अन्योन्यम्	३७५	अभिदेवान्	२५०
अन्वमोदना	८	अभिप्रसुतः	१०८
अपः	३१६, ३२२, ३७१, ३८१	अभिप्रेष्टि	५२
अपकामम्	३५	अभिभा	५
अपक्षीयमावपक्षान्	३७७	अभिरक्षति	३००
अपत्याय	११५	अभिववाद्ये	५
अपरपक्षान्मम्	१०१	अभिविपश्यति	१५० । २८२
अपरम्	३२६	अभिविपश्यन्ति	२८२
अपविध्यताम्	६१	अभिसम्भवन्ति	३७७ । ३७८
अपश्यम्	१५६, ३६८	अभिषवाय	१०४
अपसेध	२०	अभिषृण्वन्ति	१६१
अपहततमम्बाकीर्णरश्मिः	१६८	अभिषृतस्य	३४५
अपागूहम्	२६५	अभिसन्नामयन्ति	२००
अपाक्	३८४	अभिषृष्टकालतमा	२५८ । २६१
अपात्रपात्	१०३ । १०४	अभोदः	२४०
अपाम्	३३०, ३८७	अभौशवः	२२
अपार्णम्	११, ४७	अभौशूनाम्	२४
अपूपुरत्	१७७	अभ्यसेताम्	८६
अपेक्षन्ते	३४७	अभ्यागात्	२३७
अपिनद्धम्	८०	अभ्यानट्	१७०
अप्यम्	२२८	अभ्युत्थितम्	५
अप्या	२२९	अभ्युपेत्य	४०७
अप्रमादम्	३०८, ३८०	अभ्युप्याना	२४२
अप्राप्ति	४७	अभ्युक्त	३५७
अप्रा	५१	अभ्युक्तम्	३५८
अप्रा	१०४	अभ्युत्ति	३५८

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अमंसत	२४९	अरिता	४
अमदद्	२४९	अरिष्टनेमिम्	१२६
अमन्दात्	१५	अरेपना	२५२
अमम्	१०७	अरदत्	७५
अमर्षः	२६४	अरषीः	२५८
अमा	२३८	अरोदीत	७५
अमावास्या	२१६	अर्कः	३६८
अमीमेत्	२३१	अर्कम्	२७६
अमीवहा	२००	अर्काः	३८६
अमीवाः	२२८	अर्चन्	१२४, १७६, २०४
अमीषाम्	५२	अर्चन्ति	२५५, २५६
अमूरः	१६१	अर्चा	१७५
अमृतः	२७२	अर्चिषः	२७०
अमृतजातस्थितम्	४	अर्णः	२१०
अमृतत्वम्	१८६	अर्णवः	२८१
अमृतम्	७१, १७७, ३६८, ३८१	अर्णवान्	८४
अमृतमखे	४०८	अर्थम्	५, १२७, ३४८
अमृतवाचा	४०८	अर्हयत्	३८
अमृतशरीरम्	..	“अर्हचतस्रो रोमाणि कोट्यः” ...	२७५
अमृतस्य	३६१, ३६८	अर्हमामेज्याम्	१७१
अमृताम्	२६५	अर्हगावात्	२४७
अम्बरम्	३८१	अर्हर्षः	२४०
अम्बा	१५	अर्ह	२४८
अयजन्ता	३२०	अर्हदः	२७३
अयनस्य	७४२	अर्हः	२४३
अयनैः	२८४	अर्थमा	२००, ३०६
अयम्	२७२	अर्वा	१३३
अयुतम्	६११	अर्वाक्	२२७
अरङ्गताः	६६	अर्वः	१३३
अरण्यं	२३८	अलम्	१५
अरण्यम्	४७	अलिङ्गाः	२१५
अरण्यानि	४७, ४८	अलिप्यमानया	२५२
अरण्याः	८४	अवः	२५४
अरण्यात्	१३४	अवक्ष्यत् ६६, २०६, २३४, २४०, २७६, २७६	
अरातीः	१६१	अवतम्	६२
अरातीयतः	४०८	अवतरम्	१४६

पदम्	ङ०	पदम्	ङ०
अवतिः	१०५	अवपर्वः	१०५
अवनेः	२८४	अवम्	१२४
अवना, ... १८१, २०२, २३०		अवाजनीम्	१८
अवमस्याम्	२८८	अचिनी	२२१
अवयावयति	१२	अचिनोः	२४२
अवरः	१८१	अचिनौ	२४३, २५०, २५४, २५५, २६५, २६६, २४४
अवर्तत	११४	अचिभ्याम्	२२०
अवर्द्धम्	१४७	अच्ये	३८
अवमि	२७८	अच्यैः	२४०
अवच्छा	७८	अवाच्याय	७७
अवसे १४६, ४०७		अष्ट	२४०
अवद्धम्	८४	अष्टकपासानि	
अवाह्मन्तः	७७४	अष्टसुपर्वा	
अवादिप	८	“अष्टकपासं मिरः”	..
अविचेतनानि	२१२	अष्टापदी	२२८
अविज्ञानस्य	२७०	“अष्टोत्तरं सन्निवृत्तम्”	२७५
अविता	११८	अष्टौ	२७२
अविनाशधर्म	२५६	असंख्येय	२५०
अष्टकाः	१८१	असः	१८६
अष्टौत	७८७	असत् १८०, ४१२	
अव्यक्तवाचः	२१७	असन्तस्य	२८०
अव्ययम्	२८१	असमानम्	४०८
अच्ये	२८६	असा	२१८
अजा	८०	असितौ	२५०
अजाति	१६५	असिम्बा	२८
अमुते	४०५	असीय	४१२
अमृतत	१०	असुः	१२८
अमृवाते	२४७	असुनौतिः १४२, १४८	
अमृवीताम्	२४०	असुनौते	१४५
अमृवे	२८२	असुम्	१८१
अमृतेः	१२७	असुरत्वम्	१२७
अम्रास्यम्	८२	असुरैः	२०७
अमयम्	२२६	असुसुपः	२७८
अमेत्	१७७	असृजत	२४२
अम्यः	१	असृजः	८४
अमृमोजा	४०२		

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
असीमम्	१९५	आगत	३१४
असम्भवे	१९४	आगन्	३२३
असम्	१९३	आगमः	३६०
असमितम्	३०६	आगच्छि	१४०, १४१
असाः	१३८	आयययः	८१
असुः	१००	आङ्गिरसः	१३६
अस्थिभ्यः	३०२	आङ्गिरसस्य	१८६
अस्थिवायुमज्जानः	३०२	आचक्षते	१२०, २६६, ३३०
अस्थीनि	३०३	आचक्ष्य	३६६
अस्ये	३२६	आचरन्ती	६०, २३४
अस्येदितिः	२०६	आचष्टे	१२०, ३०९, ३०६, ३११, ३६१, ३६६, ३६७, ४०४
अस्यति	१३८	आचिकेत	३६०
अस्याः	३२३	आजयुः	३२६
असम्प्रजो	३०६	आजिम्	२५, २४
असः	३००, ३०१	आद्यालुः	९०४
असनी	३०८	आत्	९६३
असम् '	३००	आततर्द	१४७
असविभोस्त्रि	१४६	आतयति	११२
अदा	२८७, २८४, ३४०	आत्मगतिः	३०६
अदिः	२३, १४३, १४४,	आत्मगतिम्	१२०, ३११, ३८४, ३८५, ३८६, ३८८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८६, ४०४
अदिम्	१४४, ३२८	आत्मजिज्ञासया	३६८
अदिर्बुध्नः	१४४, ३०९	आत्मजिज्ञासा	४१२
अक्षोरान्ने	६२, ६३	आत्मनः	३८०
अक्षोरानविदः	३७१	आत्मनि	३४८
अक्षोरानो	२४७	आत्मप्रवादाः	३४८, ३५६
अक्षः	३००	आत्मा	३८, १२०, २०७, २०६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७१
आ	४१२	आत्मानम्	१२०, ३०६, ३५६, ३६८, ३७१, ३८१, ४१२
आकाशः	३००, ३०१	आदभन्	४१३
आकाशमृचः	३००	आदरयिता	८१
आकाशम्	१८१	आदाय	१६१
“आकाशाद् वायुर्दिग्मृचः सार्धम्”	३००	आदिकृत्तम्	१३८
आकृतिः	१६७		
आकाशम्	१६४, २०७, २२०		
आकाशमवयुता	८६, १५६		
आमः	२०४		

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
आदित्यः १३४, २००, २४७, २५२, २७४, २६६, २८२, २८२, २८४, २५५		आरभम्	३००
आदित्यम् २६४, २८०, २८२, २०८, ३४१, ३४२, ३००		आरजन्तः	१३२
आदित्यमधो २००		आरोचनात्	२५८
आदित्यरश्मयः ... १८६, २१२, २२०		आरोच	२६१
आदित्यरश्मीनाम् ३४१		आर्जयम्	३०६
आदित्यस्य २८४, २६८, ३४०		आर्जिर्बौधे	२८
आदित्याः ३०५		आर्जो	३८
आदित्यात् २६६, २०४		आर्षम् ३४८, २५८	
आदित्ये ३०८, ३४८		आवच्छत्	६२
आदित्येभ्यः ३०६		आवत्	३६८
आदित्योदये २६८		आवरोचति	,,
आभः २०४		आवहान्	३००
आमब् २०६		आविवेज्	३४५
आमशुः १८६		आविवासति	२००
आपः ४०, १३२, २८०, ३०८, ३००, ३०१ ३८०, ३८१, ४१०		आविजम्	१००
आपूर्यमाणपञ्चम् ३००		आवेदयामः	५०
आप्ताम् १८८		आमयः	१३
आप्ताः १८६		आमासेः	२००
आप्तागाम् १८८		आमोः	१५३
आप्तोतेः ४०, १८६, ४१०		आशु	३००
आप्तयः ३८०		आशुम्	१२८
आप्ताः २००		आशुशुचिः	३४८
आभर २५०		आचर्यम्	१६२
आयजौ ५६		आचम्	२६६
आयम् १००		आचिजम्	३१५
आयाधि ६८		आचित्य	३००
आयुः ३, १४५, १००, २२२, २१२, २६०		आसत १५०, २११	
आयुधम् ७७		आसम् ३२०, २६८, २८०	
आयुधा १३२		आसवावासः	७१
आयुधानि २५८		आसीत् ११५, २०६	
आयूँवि २१५, १३८		आसीदन्तु	५०
आयोः १४०, २४२		आसु	२२६
		आस्याता	१८
		आहारपानसिक्तमात्	३०५
		आहाराः	३०४
		आहः	१२०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
आडितम्	११८	इन्द्रियैः	१८७
इन्द्रचक्रि	१४८	इन्द्रे	१८७
इन्द्राणी	१०६, ११७	इन्द्रेय	१०७
इन्द्रोत्तु	१८०	“इन्द्रो बहुभिर्वासव इति समाख्या”	११०
इत्तु	८१, १७४, १५८	इन्द्रे	८१
इन्द्रः	१७४	इन्द्रे	१४७
इन्द्रे	१८०	इन्द्राय	१८८
इन्द्रेतरजन्मानौ	१००	इन्द्रलोकात्	१७७
इन्द्रेतरप्रकृती	११	इन्द्रा	१७७
इतिहासम्	१४, ११०	इन्द्राम्	११४
,, (मनुजन्म)	१६४	इयत्ति	४
इन्द्रा	१७४, ११४	इन्द्राम्	८१
इन्द्ररक्षात्	११	इन्द्रावतौम्	१८
इन्द्रदर्शनात्	११	इन्द्रिणम्	११
इन्द्रम्	१८१, १८८	इन्द्रिणे	११
इन्द्रम्	१०७	इन्द्रा	१४१
इन्द्रतमम्	१८८	इन्द्र	४८
इन्द्रतेः	८१	इन्द्रम्	११४
इन्द्रवे	८१, १४८	इन्द्रतेः	११
इन्द्रः	१४७, १४८, १८१, १८७, १८८	इन्द्रवः	१४०
इन्द्रो	८१	इन्द्रवाम	१४८
इन्द्रः	८१, ८६, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५	इन्द्रा	११०, १८१
इन्द्रप्रधाना	७१	इन्द्रिका	११
इन्द्रम्	८१, १८४	इन्द्रोकथा	११
इन्द्रवक्तः	१८४	इन्द्रोका	११
इन्द्रस्य	१७४, ११४	इन्द्रः	१७
इन्द्राग्नी	१८८, ४११	इन्द्रधिः	१०, ११
इन्द्राधि	११७, ४४१, ४४२	इन्द्रम्	१८७
इन्द्राधी	११४, १११	इन्द्रे	१४४
इन्द्राधीम्	४४, ११६	इन्द्रानि	११०, १८८
इन्द्राय	१६४	इन्द्रे	१४०
इन्द्राविष्णू	१७४	इन्द्रानाः	१४७
इन्द्रियाधि	१०८	इन्द्रो	८४
“इन्द्रियाख्य देवा उच्यन्ते”	१४४	इन्द्रे	४००
		इन्द्रितम्	१६०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
ईम्	१८०	उदन्मनीम्	१८०
ईम्	१८१, १८२	उदन्मदे	१८३
ईरचमि	१८५	उदन्मः	१८५
ईरुते	१८४	उदन्मेन	१८५
ईरुतेभिः	१८०	उदाहरिष्यामः	१८१
ईरुतः	१८१	उदौरताम्	१८१
ईरुतं	८८, १८८	उदेवि	१८५
ईरुतेः	१०	उदेयः	१८५
उ	१५६, १६३	उद्विष्यम्	८९
उकारम्	१८०	उद्वतः	१८५
उक्कशामः	१८८	उद्वतः	१८०
उक्कशामः	१८४	उपजीवति	१८०
उक्कशैः	१५४	उपपद्येत	१८०
उक्कशाम्	१८६	उपमिमौहि	१८१
उक्कशः	१६३	उपमन्त्रिषः	१
उक्कतेः	११	उपमार्थ	१८१, १८४
उक्कमि	११	उपमनः	१८०
उपः	१८६	उपममंनिपाताः	१८८
उपा	१६	उपवेदिमा	१८३
उपातेः	१५५	उपस्तुतो	१८८
उत	११५, ११०, १५०, १५४	“उपस्तुतमुदपाद्येतन्मूपरीषम्”	१८५
उत्क्रामत्यु	१५८	उपस्त्यम्	१०
उत्क्रिदति	१८५	उपस्त्यात्	१८
उत्तरः	११६, ११७, ११८, १४१, १४२	उपस्ते	११
उत्तरतः	०	उपस्ते	११६, ११७
उत्तरा	११६	उपेक्षितयाः	१११
उत्तम्	८४, ८९	उपेयते	१०१
उत्तर्पणात्	१०१	उपोदये	०५
उत्थाः	१८४	उभयप्रधाना	०१
उत्तुम्	१००	उभयीम्	१४८
उदकम्	११४, ११५	उभे	१८०
उदगयनम्	१००	उब	१८४
उदगात्	१००	उबकरम्	१०
उदनि	८०	उबक्षिरा	४०
		उबक्षयः	११०
		उबक्षति	१०४

यद्म	४०	यद्म	४०
उद्यच्छयः	१०४	यद्यरा	४१
उरो	२२०	यद्ममयः	४१२
उलूखलक	२९	यद्यः	१०६, २४८, २५२, २८१
उलूखलम्	२०, ५४	यद्या	२५२
उलूखलमुसलो	..	“यद्यो यृजुं वि सामानि चतुर्थी यावदारिकीति नैवत्ताः”	२४८
उर्वशी	२२२, २४२	यद्यन्तेः	४१
उर्वायकम्	४१०	यज्यताम्	२१२
उग्रती	५६	यज्यन्तः	७१
उग्रतीः	७२०	यज्यन्तु	२६०
उग्रः	२५०	यज्यातेः	११
उग्रपुत्रः	२५०	यजतः	१४५, १४६
उग्रसः	२५८, २७०	यजतञ्जा	४०१
उग्रसाम्	१००	यजतज्ञाः	१६१
उघाः	२३८, २३९, २४१, २५५	यजतम्	२८१, ४०२
उषितानि	३०४	यजतसत्	४०१
ऊ	७५, २०	यजतस्य ६५, १४०, ३६८, ३८५, ३८२, ३८३	
ऊतयः	४१२	यजतस्य योनिः	२८१
ऊतये	४००	यजतायोः	१५५
ऊती	२८४	यजताष्टभः	३०२
ऊधः	३८१	यजनिजः	३६०
ऊमाः	३६६	यजतुः	२३२
ऊर्करम्	२०	यजतुयाः	२६१
ऊर्कम्	६४, २१२, २२०	यजतुभिः	४००
ऊर्कवस्य	२४२	यजतुम्	२३१
ऊर्काडती	६३, ६४	यजते	२२६
ऊर्क	४३	यजतंन	१८४
	३०	यजभवः	१८४, १८६
ऊर्ध्वः	३११	यजभन्ताः	३
ऊर्ध्वम्	२४०	यजभविम्भावाज इति	१८६
ऊर्ध्वभागमातम्	३६०	यजभम्	१६८
ऊर्मयः	११८	यजयः	१६०, १६४, ३०६, ३११, ३८६
ऊर्मिम्	६५	यजयिः	१२४, २५८
ऊहः	२६०	यजयिनिर्वचनाय	४०२
ऊहग्रहायः	..	यजयिम्	२५८
ऊहे	२५२	यजयिर्विप्रावाय	२८२, २८४

पदम्	४०
कविषु	१५८
कवेः ११, ८६, १५६	
कविमङ्गिः	१८२

रकः ११४, १४६, २८१, २८२, २८४	
रकजम्	३८८
रकपदनिबन्धम्	२८
रकपदौ	२२८
रकपात् २८४, २८७	
रकम् ... १२०, १३०, २८४, ३८०	

“रक मेव वैश्वदेवं मायवं कथं
इत्यतथौष विद्यते” २१४

रकराशोषितम्	२०४
रकसिद्धम्	२१४
रकस्य २८१, २८२	

“रकस्या ऽव पूजमार्थं वज्रवचनं
स्यात्” २४८

रकेन	२८४
रतच्छरीरस्य	३०४

“रतद्वचरं चत् सर्वान्तर्यामी विद्यां
प्रतिप्रतीति” २४२

रताः	३४८
-------------	-----

रतु	२१२
------------	-----

रतः १७, २०४	
--------------------	--

रधि	१००
------------	-----

रमः	२०४
------------	-----

रमि	२४८
------------	-----

रवं	३०४
------------	-----

रवा	१३६
------------	-----

रवेः	२८४
-------------	-----

“रव ऽवैतत् सर्वं मन्त्रम्” ३८२

रधि	२८०
------------	-----

रधि	१०२
------------	-----

रेतिहासिकाः २४०, २६४	
-----------------------------	--

रेन्द्राग्न्याम्	२८०
-------------------------	-----

पदम्	४०
------	----

रेन्द्रे	१६१
-----------------	-----

रेन्द्राग्न्याम् १८६, २८४, ३०२	
---------------------------------------	--

शोकः	०
-------------	---

“शोकात्तौ महाबाहूनयसेत्यार्षम्” २४८

शोकः	३८०
-------------	-----

शोकसा ३८, ८१	
---------------------	--

शोणनं	२४४
--------------	-----

शोम्	२४२
-------------	-----

शोमासः	२१४
---------------	-----

“शोमित्येषा वामिति शक्यपूषिः” २४२

शोषति	४४
--------------	----

शोषद्	”
--------------	---

शोषधयः ४४, ४५, ३००	
---------------------------	--

शोषधिः १६१, १६०	
------------------------	--

शोषधिम १६५	
-------------------	--

शोषद्रक्षाः २६०	
------------------------	--

शोपमन्त्रः ८१	
----------------------	--

शोर्धवाभः १४०, २८१	
---------------------------	--

शः ११२, २८८, २८८, ४००	
-----------------------	--

शठिनः	२०४
--------------	-----

शठकः	४१
-------------	----

शठतेः	४१
--------------	----

“शतमत् तदेतद्वचरम् ?” २४२

शथा	४८
------------	----

शदा	२४०
------------	-----

शदाचन	४१२
--------------	-----

शनकपक्षेण	४०८
------------------	-----

शनिज्जदत्त	४
-------------------	---

शनीनाम् १००	
--------------------	--

शपिञ्जलः ५, ७	
----------------------	--

शम् ३८२	
----------------	--

शमनः ११२	
-----------------	--

शर्धधारः ४०८	
---------------------	--

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
कर्त्ता	१४७	काष्ठायाः	२५
कर्त्ता	११८	किञ्च	१८१
कर्त्तुं	१८०	किञ्चकम्	१९१
“कर्म्मसोऽनुत्तमं फलम्” ...	१०६	किम्	१४९, १८१
कर्म्मद्रष्टा	१६७	किरतेः	९२, १७८
कक्षसम्	१७३	किल्बिषम्	१०४
कक्षशाम्	१७८	कुङ्कुः	११६, ११८
कक्षशः	”	कुङ्कुम्	११८
कक्षाः	”	कुक्षवाकुः	१७१
कक्षिः	”	कुक्षध्वम्	१७७
कक्ष्यः	१४८	कुक्ष्य	१२०, १६१
कक्ष्यते	१७०	कुक्षीति	१६८
कक्ष्यावश्चै	१८३	कुक्षतः	१७८
कक्ष्यायम्	१	कुक्षौ	१६४
कक्ष्यतेः	१७०	कुक्षि	११४
कक्ष्यनम्	७३	कुक्षतः	४१
कक्ष्यन्म्	”	कुक्षिः	१८०
कविः	१७०, १८०	कुक्षामोः	१७४
“कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत”	”	कुक्षौः	१७०, १७७
कविशलाः	१०९	कुक्ष्याः	१७०
कक्षा	१८	कुक्ष्याजातीया	१७१
कक्षौ	११४	कुक्ष्यतः	१८
कक्षित्करम्	१६३	केतवः	१७६
कक्षिकम्	१४	केतुः	१७०
कक्षिक्यः	१३, ६३	केतुना	११०
कक्षिक्यः	१७०	केतुम्	१४८
कक्षम्	१७९	केशा	१८८
कक्षेन	१७८	केशिनः	१८१
कक्ष्यानि	१९९	केशिनौ	१८०
कारयति	१८०	केशौ	१८८, १८०
काक्षः	१४७, १६८, १७१, १७१	कोट्यः	१७४
काक्षानुवादम्	१७१	क्रतुना	८६
काक्षेकाक्षी	१८१	क्रमे	११४
काक्षम्	१८८	क्रमणः	११९
काक्षमातु	१८८	क्रान्तः	१६१
काक्ष्यः	११४	क्राश्रमः	१८

पदम्	शु०	पदम्	शु०
करति	१२०	मचनम्	२८२
करन्ति	,,	मकरम्	,,
चिप्रेषवे	७७	माः	१५, २८०, २८८
चियतः	१५	मायचम्	२१५
चियतेः	८२	मायः	१००, १५८, २८५, २८६
चियन्तम्	८०	माया	५८
चुद्रम्	१४८	मिरः	२०६
चुद्रका	२४८	मिरति	५, ११५, २८८, २८०
चेषयः	२८०	मिरा	७५
चेषयश्चक्राय	२००	मिरति	२६
चेषयम्	२००, २८०	मृचाः	११५
चेषयम्	८२, २००	मृचान	११५, २०९
चेषयपतिः	८२	मृचा	२४८
चेषयपतिना	८४	मृचतेः	११८, २४८
चेषयपते	८५	मृचातु	१४९
काया	७८	मृचातेः	०, ११
का	,,	मृचाना	१४९
काया	१८	मृचीये	१५४
कादितयकाः	२१६	मृसः	०
कामि	८४	मृसमदः	,,
किदति	१८५	मृसमदम्	५
किद्रम्	१९५	मृधतेः	२८२, २८४
कानेन	१८५	मृभीतः	२८५
महे	२८	मृभेः	११५
मचति	१९०	मृकाति	,,
मचः	२६८	मृकातेः	११
मतामि	२८८	मृकाते	११५
मनन	१८२	मोजाः	४०१
मन्त्रेन	२००	मोधुक्	१२२
मभीरम्	२८१	मोपतिम्	२८५
मभीरवेपथुः	१८०	मोषाः	२११
ममेः	१०४	मोषाम्	२६८
मयगिरिधि	१८१	मोषायतु	१२८
मभः	११५, १४२, २८०	मोषायन	,,
		मोषीयां	१४०
		मोषी	१२८

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
मोभिः	१८	चतुष्पदी	२२८
मोः	२२०	चतुष्पदे	२३०
मोरः	२२८	“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि”	२४८
मोरी	२२	चत्वारि	२४५, २४८
मोरीः	२२८	चन्द्रतः	२६७
घाः	१५०, २२१	चन्द्रनम्	२२
घामम्	४८	चन्द्रः	२२
घावाचः	११	चन्द्रमसः	२६४, २६५, २७७
घौवाद्यादेशः	२७४	चन्द्रमाः	२६०, २७१, २१६
घमः	२७२	चन्द्राघाः	२७८
घर्मः	२७२, २६८, २८०	चमसः	२११
घर्मधुक्	२७२, २७४	चमसम्	२०
घर्मम्	२७०	चमसस्य	२८६
घसत्	२६३	चमेः	२६७
घुष्यतेः	१४	चरतिकर्मा	२८२
घृतप्रखाविन्यः	२०६	चरयः	२४०
घृतप्रखाविन्यः	२२	चरन्ति	२७८
घृतम्	२४, २६८	चराथा	२०७
घृतवत्	११२	चर्षषिभ्यः	४१२
घृतशुतः	११८	चर्षषीघृतः	४१४
घृतसामिन्यः	२०६	चर्षषीनाम्	२८४
घृतसारिण्यः	२२	चक्षुनसमर्थः	३७४
घृतशूः	२७	चष्टे	११०, १४६
घृतेन	१४५, ४००	चान्द्रम्	२६७
घोषः	१२	चान्द्रमसि	३४४
चकमे	२००	चायम्	२६७
चक्रायुः	६२	चायनीयापाणि	२८०
चक्रमे	२८१	चाय	२६७
चक्षसा	२८५, २८८, २८८	चायम्	२४०
चक्षदी	४३	चिकेत	२८०
चक्षुः	२७७, २६८, २७२	चिकयः	२८४
चक्षुयते	१७४	चित्	२३०
चतस्रः	२१२, २३०	चितम्	४२
चतुर्मुखा	२७०	चिबम्	२४०, २७७
		चिन्मा	२७१
		चिरञ्जीवनाय	२०७

पदम्	४०	पदम्	४०
चिरम् १६०, १००		जमयोपज्ञः १४१	
चिरेष १००		जमान् १८५, १८६, १८७, १८८, १८९	
चिरोष्णाकामाद् १०२		जमानाम् १०५	
चिन्ताकरोति ९१		जमानि ११९	
चीवरम् १४०		जनाय १८८	
चेतयति ९१०		जनामः ८६, १९०	
चोदयत् १४९		जनिता अग्नेः १८९	
चोदयसि १०४		जनिता इन्द्रस्य १. ... .. ,	
चावयति १०१		जनिता दिवः ... .. ,	
चावयते १०४		जनिता वृष्टिः ... .. ,	
		जनिता मनीषायां ... .. ,	
“हन्तःसु श्रेया उपेक्षितयाः” ... १६१		जनिता सूर्यस्य ... .. ,	
चिद्यमानया ११६		जनिता विष्णोः ... .. ,	
चैरमम् ११५		जनिता १००	
		जनिता ११९	
जचिवांसः १२६		जनीनाम् १००, १११	
जमत् ९०		जनुषम् ५	
जमतः १००		जक्तः १०४	
जनाम ११९		जक्ता १६८	
जमार १८८		जन्मि १००	
जमरिः १०६		जन्मस्तु ... .. ,	
		जन्मानि ४५, १८०	
		जन्मः ८६	
जन्मस्य १००		जन्मयन्तः ११८	
जन्म्यतेः १०६		जयताम् १९	
जङ्गलि १०		जयतु १८	
जङ्गम्यतेः ... .. ,		जयतेः १५	
जजान १२०, १०८		जयामसि ८४	
जज्ञाते १६६		जयेते १०५	
जज्ञामः १८६		जयेम १५	
जज्ञिरे १८०		जरतेः ८०	
जज्ञे १८६		जराया ११६	
जमम् १०४		जरा ८०	
जमयम् १८६		जरावीथ ... .. ,	
जमयाचकार १६६		जरायु १४९	
जमयिता ८६		जरायुः १४९	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अराधनम्	२४४	जीवसे	२१६
अर्भरी	२४६	जीवात्	२२०
असदुर्गाम्	४०६	जीवातवे	१४५
अवप्रा	२०६	जीवातुम्	१०८
अनीभावानाम्	२०६	अपस	२१८, ४००
अवेते	५६	अषाषाः	२२६
अवेयु	२६०	अषयाम्	६९
अदाति	४०६	असवाचकार	१९०
अङ्गः	२६०	अङ्गः	४००
आगरा	१२६	अङ्गमः	१५६
आगर्ति	२००	अङ्गीत	११९
आमृतः	२०६	अङ्गीति	२१८
आमृविः	११	अङ्गीमि	२०६
आतः	८६, २१०७, ११५	अङ्गत्	१२०
आतम्	२४०	अङ्गा	२०६
आतवेदसम्	२०६	अङ्ग	१२६
आतवेदसे	४०८	अङ्गिः	१२६
आतवेदाः	२६८	अङ्गा	८६
“आतस्य वायुना स्पृष्टो न स्मरति अममरसे”	२०५	अङ्गानि	१६
आता	२५२	अङ्गना	२४२
आतानि	१५२	अङ्गी	६९, ६६
आताना	४१९	अङ्गीमि	२१६
आमि	६६	आता	२८०
आयमानः	१५७, १००	आनकर्मणा	२२९
आया	२६८	आनकृतः	२८०
आरः	१०७	आनम्	२०९
आरिषी	२५८	आनेज्ञानि	२००
आवयति	२५	अमया	२२०
आमाय	२४	अमा	२२
आमृते	२०	आ	२५
आमावेः	२५	आयाः	२६
आम्यः	२५९	आमृम्	२२६
आमा	२०५	आमृतिः	१४९, २६०, २००, २०१, २८०
जीर्णाय	४०६	आमृतिभागः	२४०
जीव	४११	“आमृतिष्य आपयतुर्मेवा रवेज्”	२००
		आमृतिष्य	२२

पदम्	४०	पदम्	४०
प्रीतिषा	२४७	तवनेः	४३
प्रीतिषी	२६०	तविषीम्	२८
प्यस्तिकर्मणः	२२८	तह्यु	२५०
		तक्षयः	२००
तकवे	२०६	तक्षी	२४४
तकितुम्	२	तक्ष्यः	२२०
तका	२०६	तक्ष्यम्	२२६
तक्षति	२२६	तादुरि	१०
तताम	२२२	तारिषुः	२१३
“तत्प्रसूतौतरद्वर्भममामान्यात्”	२५७	तारिषत्	२२६
तत्प्रसूतौ	२८५	तियः	७७
तदभिवादिनी	१३४, २६६	तियायधाय	”
तदानीम्	४२२	तियेषवे	२३२
“तदिह मायुरिच्छता न निर्वृत्तयम्”	२६०	तिरः	२००
तदेवता	२६७	तिरते	२२२
तमयम्	२५०	तिरक्तुं	२१२
तमयेषु	७८	तिरा	२४५
तमा	२८६	तिर्यग्विस्तः	२११
तमिषी	२६०	तिष्ठन्ति	२२२
तमूजम्	२०२	तिष्ठोवाचः	२८५
तमोतेः	७८	तीर्थे	२२०
तम्वतुः	२६७	तीर्थाः	२५
तम्वम्	१०२, २४५	तुजये	२२०
तम्बा	२५२	तुज्यते	२६६
तम्ब	२६६	तुज्यतेः	७८
तपः	२७०	तुष्टा	२२
तपसा	२६०	तुरः	२०४
तमः	२७०	तुरीयम्	२४८, २४९
तमसा	२७६, २८०	तुर्धरो	२४२
तमोस्त्रिः	२७०	तुर्धरीतु	”
तरदिमम	२८६	तुविजातः	२०६
तरत्	२४४	तूर्ध्वमतिः	२०४
तरतेः	२०४	तूर्ध्वम्	२२०
तत्तारम्	२२६	तूर्ध्वेषु	२४८
तर्कतः	२५८	तृचम्	२१५
तर्क्य	”	तृचम्	२२५

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
द्वितीयः	१०८	महा	१३६, १३७, १६८
द्वितीयः	४०७	महा	१९७
द्वितीयः	१८४	माह्वी	१६६
द्वितीयः	१८६	लेख्यमन्त्रः	१८६
द्वितीयः	१८४	लेखप्रतीकम्	१०७
तेजतेः	७७	लेखम्	१७४
तेजतेः	३७७		
तेजतेः	३०६	यवतिः	१६९
तेजसम्	३०६		
तीक्ष्णम्	१५७	दक्षः	१००, ३०६
तीक्ष्णम्	१६६	दक्षस्य	१००
तीक्ष्णम्	७८	दक्षात्	,,
तीक्ष्णम्	११६	दक्षाय	११५
त्यं	११६, १४०, १७६	दक्षिणतः	७
त्ययति	४०२	दक्षिणायनात्	२७७
त्याः	१५८	ददाति	८१
ययः	३४५	ददातु	१७८, ११६
ययः केचिन्मः	२६१	ददाशः	१०४
चायते	१०८	ददधे	१६१
चिमुचम्	३७०	दद्राणम्	३८८
चितः	३८	दधति...	४५
विधा	१८१, ३४५	दधातम	४३
विधातुः	३४८	दधाति	८१, १०७
विभिन्नौयैः	५०९	दधिताः	१३९, १३७
विद्युमम्	४५	दधे.	१८१, ३००
विद्युभः	३८१	दध्यङ्	३०९, ३०४
वेधा	१८१	दध्यङ्गकाः	३७८
वेधाभावाय...	,,	दयमानाः	६४
चञ्चकम्	४१०	दरिद्रः	१७४
मग्यादेभः	३७४	दर्शत	६६
मग्यादेभोचितानि	३७९	दर्पते	१६८
मचम्	४०६	दविद्योत्	११९
मद्वयः	४०१	दवीयः	९०
मद्वारे	३३८	दशतयीषु	८, ३१५
मरतेः	१७४, ३४८	“दशमं मासे प्रजायते”	३७५
मरया	१७४	दशतयाय	१४७

पदम्	४०	पदम्	४०
दाः	१०४	दुष्टिने	१६८
दाक्षायणी	१००	दूतस्य	११०
दाधार	११९, ११४	दूरे	१०६
दानवम्	८४	दृष्टानि	८१
दानम्	१८८	दृष्टीकम्	८०
दारयते	८१	दृष्टे	१०६
दारयिता	॥	दृष्टाः	३०४
दाशुषः	३१३	दृष्टार्यस्य	८६, १४६
दाशुषे	१०८	देवः	१३०, १६०, १००, ३४५, ३०९
दाशुषः	३१३	देवमयः	१८४, ३९०
दिदिष्टि	११८	देवमयाः	१८१, ३०५
दिष्टुत्	७८, १००	देवमोषा	१३८
दिष्टः	१४९, १८०	देवजाः	१८८
दिष्ट्यारि	७८	देवजातस्य	१
दिष्टा	१८०	देवजानम्	१९८
दिष्टि	१८१	देवता	१००
दिष्ट	११८	देवताता	३९८
दौष्टयत्	१०४	देवतानामधेयानि	१४८
दौष्टः	८०	देवताम्	३६१
दौष्ट्य	१००, १९९	देवतायाः	१३०
दुः	४११	देवधर्मस्य	१००
दुष्टुषे	११९	देवपत्नीः	३३१
दुष्टियः	७५	देवपत्न्याः	३९८
दुष्टुभिः	१८, ३९	देवपत्नी	११९
दुष्टुभ्यतः	१८	देवम्	१०६, ३४९
दुरात्मामम्	४०५	देवयाः	१५४
दुरिता	४०८	देवयानात्	१०४
दुरोचसत्	४०१	देवलोकात्	३००
दुर्माषि	४०८	देवशूनौ	१००
दुर्मेतिष्य	१४८	देवस्य	१०८, ३८८
दुवस्य	१०५	देवाः	१५०, ११९, ३६३, ३९०, ३९६, ३९०, ३५९
दुवस्यति	१०६	देवान्	३५८, ३८०
दुर्धवायूम्	३८०	देवानाम्	१३०, ११९, ११८, ३१३, ३९८, ३९०, ३४८, ४१९
दुष्कृतः	८८		
दुष्टाना	११९		
दुष्टाम्	१३०		

यदम्	४०	यदम्	४०
देवाय	११५	“हादमकपाखानि जिजा”	१०५
देवासः	१८०, ११४	द्विमुचः	१००
देवि	११८	द्विपदा	११५
देवी	६२, ६३, ६४	द्विपदी	११८
देवीः	११०, १११	द्विपदे	१००
देवीम्	११२	“द्विविधा दृष्टिर्भवति”	१४४
देवम्	१४१	द्विपन्ति	७५
देवेन	१०३		
देवेभ्यः	१०१, १६८	धन	११६
देवेषु	११०	धनः	१४
देवौ	१०८	धन्यतेः	११
देवतम्	१६०	धन्यता	१५
दोषम्	४४	धन्यतेः	१११
दोषत्	११३	धन्यन्ति	४४
द्यौः	१०८	धरिचिमोजाः	४०३
द्युतेः	७८	धन्येषु	१००
द्याम् १०, ११२, ११५, ११७, १३४, १४७		धर्मा	१८०
द्यावः	१४०	धर्मः	१०१
द्यावापृथिवी	१००	धर्मणि	१०८
द्यावापृथिव्यौ	५०, ६२, ६३, १४०, १८०, १४०	धर्माणम्	१८
		धर्माणि	११०
द्युतेः	७८	धर्माय	१०१
द्युधिः	११८	धात्	१५५
द्युमन्मम्	१०	धातः	१०८
द्युम्नायाः	१४० १०४, ११०	धाता	११०, १००, १०८
द्युततेः	७८	धामभिः	४०
द्रमति	१६०	धामयः	१८८
द्रवति	१८, ७५, ८१, १०८	धामहे	१५०
द्रवन्ति	१८१	धामानि	४५
द्रवन्तिता	८१	धारय	१५५
द्रव्यः	१४	धारयति	१८०
द्रव्यम्	१६	धारया	१६१, १४५
द्रुमः	१८	धारा...	१४५
द्रुम्हानि	५४	धाराः	८५
द्रुष्टैः	१०६	धावति...	१४५, १४५
द्रा	१६५, ४०४	धिनीतेः	१११

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
धियः	९१०	नमः ... ..*	४१९, ४१९
धियन्धियम्	९०८	नयति... ..	१४३, ९८५
धियम्	९०४	नरः	९८, १३९
धियावस्तुः... ..	९०८	नर्थः	९९९
धीतिः	१४७	नवम्बाः	१८४
धीतिभिः	१८६, ३८९	नवपदी	९९८
धीतिम्	३८५	नवम्	६४
धीभिः	९८७	नव स्थायुशतानि	३७५
धीमहि	१०८	नवेन	६४
धीयन्त	३५९	नवोनवः	१७०
धीराः	३००	नश्मि	४८
धुक्ष	८५	नाकम्... ..	९७०, ३९०
धुनिम्	१३४	नानादेवतेषु	३५९
धुरि	३८०, ३८८	नानाविधाः... ..	३७४
धूमात्	३७७	नाभाकस्य	७३
धूमेन	३८०	नाभिः	३८१
धृज्जवः	९५८	नाम	१०
धेनवः	३८६	नामकरणः (वकारः)	१००
धेनुः	८५, ९१३, ९३९	नामभिः	९५९
धेनुम्	९३३	“नामाख्याते चोपसर्गनिपाता- चेति व्याकरणाः”	३४८
धाजिः	९८१	नामानि	४५
ध्रुवम्	१७४	नाराजसः	१४
ध्रुवेभिः	४००	नाराजसाम्	१६०
न (इवार्थे)	८०६०	नारिषु	९९६
„ (निषेधे)	१६४६०	नावम्	५
नक्षत्रे	१०७	नावा	४०८
नक्षत्रोन्मेषादेशः	३७४	निगदन्नाख्याता	७, १०, २५, ३९, ५९, ६९, १०९, ११८, १६९, १७४, २३७, २५०, २८८
नक्षत्रानि	३८८	निगमः	९५८, ९८५, ४०३
नक्षत्रम्	९	निगमयतिभवति	४०३
नक्षत्रानाम्	१५४	निचिष्युः	३८५
नक्षत्रैः	९४९	निष्ठाः	३८९
नक्षत्रः	३८, १५७, ४०८	नितीशस्य	३४४
नक्षत्रम्	९६५	निद्रः... ..	१४८
नक्षत्रकः	३७३		
नक्षत्रान्	७३		

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
निदर्शनाय...*	१६९	नैषधकम् ...	७१, १६९
निदर्शितम्...	४०७	नैतोशम् ...	३४४
निदहाति ...	४०८	नैरुक्ताः १८४, २१९, २६५, २९०, ३४८	
निमङ्गः ...	२९	नो ...	४१९
निन्दति ...	११		
निपातः ... १७८, १८६, २८४, २८५, २८७, २८८, ३००, ३०२		पक्षौ ...	४०४
निमिषः ...	३३८	पक्षगणा ...	३७
निमेषमात्रैः ...	३७६	पक्षविंशकम् ...	३७४
निरात्मकम् ...	३७०	पणिभिः ...	९०६
निरिणातिः ...	३८६	पतङ्गो ...	२९९
“निरित्येष समित्येतस्य स्थाने”	२४८	पतयः ...	८५, १५७
निर्जघान ...	२७४	पतिः ... १०७, १०८, ११४, २२६	
निर्जंभार ...	८०	पत्नी... ... २२५, २५८, २६१	
निर्दह ...	५२	पत्नीः ...	३३०
निर्मुच्यते ...	३७६	पत्न्याः ...	३२८
निर्वक्तव्यम् ...	३५८	पत्ये ...	२६१
निवतः ...	१०५	पथः ...	३२०
निवर्तताम् ...	३१७	पथगामिनः ...	३७८
निवेशनौ ...	५१	पथस्थायः ...	२७८
निश्चयन्निष्ठः ...	३७०	पथा ...	२८७
निषमाद ...	२१९	पथिभिः ...	४०७
निषेदुः ...	३५२	पथ्या सखि... ..	२३७
निष्कृष्टनाः... ..	७५८	पदम् ...	२८१
निष्कृतम् ...	७११	पदवौः कवीनाम् ...	३८२, ३८७
निश्चितम् ...	३४८	पदानि ...	३४८
निश्चितां ...	७३	पनायत ...	९४
नौचौनवारम् ...	३७८	पन्थाः ...	२३७
नौहारेण ...	३७८	पन्थाम् ... १०४, १०४	
नौरम् ...	३८१	पन्थाः ...	२८२
नु ... ७१, २४४, ४१९		पपिरे ...	८९
नूचित् ...	७१	पपिर्वासः ...	३२६
नृभणम् ...	१७४	पपिबान् ...	१६५
नृभणस्य ...	८६	पपन्ता ...	१८२
नृपदु ...	४०१	पयः ... ८५, २३४, २६७	
पेशे ...	३३८	पयते ...	२३९
		पयामि ... २०६, २१२	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
पयोभिः	२३२	पर्यरौका	३४३
परः	८६, १२०	पर्यपय्यत्	८०
परम् ... १०४ २८८, ३०३, ४०९		पर्यभूयत्	८६
परमम्	२१२	पर्यामते	३००
परमचंसाः	४०९	पर्यग्नमाना	०६८
परमा	१२०	पर्येति	९३
परमात्मा	४०२	पर्व	०१३
परमात्मानम्	४०५	पर्वतम्	८५
परमे	२२८	पर्वतानाम्	२०५
पराचैः	२०६	पर्ववर्तो	३६
परावतः	२४१	पर्वत्	४०८
परासः	१८१	पलायते	८८
परिष्कम्	२	पलायम्	२८५
परिजिज्ञिरे	१८०	पलितः	३८८
परितः	२०६	पवमानः	३८०
परितकनम्	,,	पवम्	१६५
परितक्या	,,	पविः	२८०
परिपतिम्	२०८	पविचम्	३८१
परिवभूय	१५३	पविचयक्तः	३००
परिबाधमानः	९२	पविचै	३८३
परिवर्तमानम्	२०१	पवीरम्	२८०
परिवर्तते	,,	पवीरवान्	,,
परिहृयन्तु	७८	पशवः	२१३
परिवेदयन्ते	३८३	पशुः	३२०
परिवसजाने	४०४	पशुं	३५८
परिवसजाना	९०	“पशुं, तूष्णीं, मृगं च्छातानि	
परिषजाने	२२०	चेत्यात्मप्रवादाः”	३४८
परौत्य	२०१	पशुसमानाये	२००
पश्वपः	१४८	पश्यात्	७
पश्वपस्य	,,	पश्या	३८८
पश्विपश्वि	,,	पश्यात्	३८०
पश्व्या	३८	पश्याम्	२८०
पदेयिवांसम्	१०५	पश्यासि २८५, २८६, २८७, २८८	२८८
परेधि	५९, १०४	पांसवः	२८१
पर्जम्	८६, ८८	पांसुरे	,,
पर्जम्जिग्विताम्	८	पाप्मेन	१५६

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
वातवे १६४		पिष्टम् १८१	
पाता ८८, ८०, ८२, ८६, १००, १४८		पिष्टम् १९८	
पातारः ८५		पिष्टम् ४०४	
पातेः ८६		पिब १९५	
पादः १८५		पिबतम् १८८	
पादम् ... .. ,		पिबतेः ८६	
पादाः ३४५		पौचमानः ३०४	
पादेन १८५		पौचये १५४	
पादैः १८१		पौताः ३०४	
पानम् ३०२		पंसः ३८०	
पापकम् ५		पंसतेः १३	
पापम् ४०८		पण्यस्तौ १४७	
पारम् ३६०		पण्यम् २	
पारयन्ती २७		पुनः ३५२, ३५५, ३८०	
पारस्वराय ४१३		पुनम् १०४	
पारोवर्यवित् ३५८		पुचाः १८६	
पार्थिवम् ४७		पुनः १६७, ३८३, ३७४, ३७६, ३७८, ४११	
“पार्थिवानष्टौ गुणान् विद्यात्” ३७०		“पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते” ३७६	
पार्थिवासः ३३०		पुनर्जातः ३७४	
पाक्षयिता ८८, ८०, ८२, ८६, १००, १४८		पुनर्दुः ४११	
पाक्षयितारः ८५		पुनर्दुः ३७४	
पावक १८५, १८७, १८८, १८८		पुनर्दुः ३७४	
पावका १०८		पुनर्दुः १३७	
पावमानौष १३२		पुमान् १३	
पावमान्याम् १८८		पुनः १४	
पावीरवी १८७		पुनर्भिः १६१	
पाहि ६७		पुनर्भ्या १८७	
पिंशनीयाः १८२		पुनर्भ्या ७	
पितरः १८०, १८१, १८४, ३७४		पुनर्भ्या ४५	
पिता १८४, ३००, ३०४		पुनर्भ्या १८४	
पितुः ३६, ४७		पुनर्भ्या ६४	
पितुम् ३८		पुनर्भ्या १०	
पितुष्यिता ३८१		पुनर्भ्या १३७	
पिष्टतः ३७२		पुनर्भ्या १००	
पिष्टलोकात् ३७७		पुनर्भ्या १८८	
पिष्टम् ३७४, ११८		पुनर्भ्या ३७५	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
पदवः ... २०९, २०९, २००, २८६		प्रविबोम् ... ११९, ११५, १९०, १२४, ११९, १२९	
पदवस्य ... ४५, २०५		प्रविबोक्षामाः ... २९०	
पुकरवः ... १५०		प्रविषाः ... २०९	
पुकरवा ... १५६		प्रविषाम् ... १८२, १८८, २४८	
पुण्यवः ... २४१		प्रविषायमनामि ... १	
पुष्करम् ... २८१		प्रय ... १८०	
पुष्टिवर्धनम् ... ४१०		प्रयुक्तेनसुके ... ११८	
पुष्टः ... २४९		प्रयुक्ते ... "	
पुष्टम् ... २४९		प्रमिमर्भाः ... १४९	
पुष्टति ... १०७		पेयो ... १५०	
"पूजमार्थं वज्रवचनं स्यात्" ... १५८		पेयी ... २०३	
पुष्टमे ... २८६		पैष्टव्यसेयो ... ४०७	
पुष्टम् ... २८१		पापयितु ... ८४	
पुष्ट्या ... २०४		पौर्णमासी ... ११९	
पुष्टपक्षादिम् ... १०१		पौर्णमासी ... "	
पुष्टपक्षापरपक्षौ ... १६०		प्रायतेः ... २६	
पुष्टपौतये ... १४०		प्रायने ... १८२	
पुष्टःपुष्टः ... १५४		प्रायसे ... १६७	
पुष्टप्रज्ञा ... २०५		प्रकल्पयन् ... १८९	
पुष्टम् ... ६४, २६८		प्रकरचमः ... २५८	
पुष्टा ... ११२		प्रकाशलिङ्गः ... २७०	
पुष्टीः ... १४७		प्रकाशौभावस्य ... १४७	
पुष्ट ... १५८, २९०		प्रकृतिः ... २७६	
"पुष्टं देवयुगं मित्याख्यामम्" ... "		प्रकृतिम् ... २७१	
पुष्टम् ... १०८		प्रक्रम्य ... २७६	
पुष्टा ... १०७, १८०		प्रचेतसः ... २०	
पुष्टमाणाः ... २८५		प्रजननकर्म ... ११६	
पुष्टसि ... ४८		प्रजवः ... १८६	
पुष्टम् ... १२२		प्रजा ... २८६	
पुष्टमाजम् ... १९८		प्रजाः ... १२७	
पुष्टमाज्येय ... २६		प्रजापतये ... १६१	
पुष्टमे ... २५८		प्रजापतिः ... १४८	
पुष्टिवि ... ५१, १९५		प्रजापते ... १५२	
पुष्टिवी ... ५०, १९९, १८७, २००, २०९, २७०, २८१		प्रजाम् ... १७४, ११८	
"पुष्टिवी पक्षमूला गन्धेन" ... २७०		प्रजावता ... १०४	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
प्रक्षिप्यसि	११५	प्रदिमा	१८९
प्रक्षया	१८०	प्रदुद्राव	१९९
प्रक्षान्ता	१२०	प्रधने	१४
प्रक्षानानि	१७०, १७८, ४१९	प्रपद्ये	१३८
प्रतरयः	१८	प्रपिबन्ति	१९७
प्रतिधीयमान	१७४	प्रभरे	१४
प्रतिनिधाव	२९९	प्रभुः	३८०
प्रतिपद्यते	१७९, १७७	प्रभुवस्य	१४९
प्रतिभा	१७१	प्रभौतेः	१०८
प्रतिभातिस्त्रिङ्गः	१७०	प्रयाचम्	७७०
प्रतिमानानि	१८८, १४०	प्रवचेजाः	११
प्रतिमुच्यते	१७०	प्रवतः	१०५
प्रतिपन्ति	१५८	प्रवन्ति	१९४
प्रतिरक्तु	११६	प्रवदति	४१९
प्रतिलोभयन्ती	५९	प्रवदन्ति	३६८
प्रतिष्ठापयति	४०५	प्रवदन्ति	४०८
प्रतिष्ठार्थिणम्	३८०	प्रवतेजाः	११
प्रतिदिताः	३०८	प्रवसति	१
प्रमः	३००	प्रवसिषः	४०१
प्रत्यक्तः	३०२	प्रवसिभिः	७५
प्रत्यक्तम्	१	प्रवस्यः	३५८
प्रत्यचम्	१४८	प्रसाधयतु	१८०
प्रत्यक्	१८८	प्रक्षिता	१०९
प्रत्याचयच	११०	प्राक्	१७१
प्रत्याचरति	१७१	प्राक्	१८४
प्रत्यृचः	३५५	प्राचीम्	१७८
प्रथमः	८९	प्राज्ञः	१०८
प्रथमजाः	१८१, १९८	प्राचम्	१७९, १७८
प्रथमम्	१२०, १८०	प्रातः	१५४
प्रथमात्राणि	१८१, १०५	प्रातर्जितम्	१७४
प्रथमात्राणिनी	१८८	प्रातर्युजा	१५४
प्रथमात्राणी	१, १७, ९०	प्रादुर्बभूव	१९८
प्रथमानि	१२०	प्राधायेन	१९९
प्रथमे	१८९	प्रासाचम्	१७५
प्रथमीनमाभ्याम्	१८९	प्रायच्छत्	१९१
प्रदिशः	१२०	प्रायच्छन्	१५८

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
प्रायश्चित्तोद्यमनीये	३४५	विभक्तिं	११३
प्रार्थयिता	८४	विभाष	८८, ३८८
प्रायश्चित्तम्	३३०	विभ्युषी	१३८
प्रायश्चित्तम्	३०८	विभ्रमो	१४४
प्रायेषा	११	बुद्ध्या	३०४
प्रायश्चित्तम्	१०४	बुद्ध्याः	३०४
प्रायश्चित्तम्	१००	बुद्धानः	१४०
प्रियम्	११३	बुद्धम्	१४४
प्रौढा	१४६	बुद्धे	॥
प्रैव	४८	बुद्ध्याः	॥
प्रोवाच	३६८	बुद्धति	३४८
प्रवक्ष्य	१०	बुद्धन्ती	४०
प्रवक्ष्य	३०६	बुद्धदिवा	१४९
प्रवक्ष्य	११४	बुद्धस्यतिः	८८, ८०, ४११
प्रवक्ष्य	३४५	बुद्धस्यतेः	१०८
प्रवक्ष्य	१३४	बोध	८०
प्रवक्ष्य	८४	बोधतु	११६
प्रवक्ष्य	१४०	बोधय	१४४
प्रवक्ष्य	३३	बोधयितः	८०
प्रवक्ष्य	३३	बोधयतीति	१००
प्रवक्ष्य	३३	प्रवीमि	१०४, ४०१
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्य	११०, ३६८, ३८०, ३८१, ४१३
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यः	३०१, ३८१, ४१३
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यस्यतिः	८०, ८९
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यस्यतिम्	३०८
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्ये	४१९
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यभूतः	३८०
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यलोकम्	३०८
प्रवक्ष्य	३३	“प्रवक्ष्यशक्तमसीय प्रवक्ष्यशक्तमसीय”	४१९
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्याः	१६५
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्याणि	३०४
प्रवक्ष्य	३३	“प्रवक्ष्या देवानाम्”	३८९, ३८३
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्यम्	१६१, १०४, ३९०, ३४८, ३५९
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्याः	८, ३४८, ३४८, ३६०
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्येषु	३४८
प्रवक्ष्य	३३	प्रवक्ष्याः	११९

पदम्	ङ०	पदम्	ङ०
भ्रमः	११६	भासः	१५८
भसः	११	भास्यती	१८
भसि	१०४	भिमणि	१०४
भमः	१०१, १०६	भिमेन	१०४
भमम्	१०४	भुक्ताः	१०४
भमवती	११५	भुरण्यन्तम्	१०५
भमवन्तः	११	भुरण्यः	११
भमस्य	५०	भुवः	१८१
भमम्	०, १००	भुवनम्	८८, १५६, १८८, १८८
भमा	१०८, ११२	भुवनस्य	०२, १८२
भमे	१८४	भुवनानि	११०, १८०
भमेष्ट	१०४	भुवनेष्ट	१६८, १८६
भम्दनीये	१८४	भुः	१८१
भर	१५०	भूतघामस्यावरजङ्गमाः	१००
भरणागाम्	४५	भूतघामाः	१०१
भरणी ०	१११	भूतनामभेद्यानि	१८०
भर्ता	१४४	भूतप्रकृतिः	१००
भर्तारौ	११	भूतम्	१८०
भर्वतिः	१४	भूतस्य	११४
भवत्	१८०	भूतांशः	११४
भवति	१८१	भूतात्मा	१००
भवन्ति	१८१	भूतागाम्	१०६
भवाद्य	१२५	भूतानि	१६८, १५४
भविष्यत्	१८०	भूताय	४१२
भवाय	१४८	भूतेन्द्रियैः	१८०
भाजः	४००	भूम	०२
भाजधेयम्	११	भूमिः	१८०
भाजम्	१०१, १८१	भूमिम्	११४
भाजमवती	१०८	भूमीः	१४०
भानुम्	१५८	भूयसे	११०
भानि	१८४	भूयाः	११५
भानिनः	१८०	भूयोविद्यः	१५८
भार्गवः	१४	भूरि	१८८
भायययय	१५	भूरिम्	१८५
भायय	११	भृजवः	१८१, १८४
		भृत्याम्	१८०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
भ्रमयः	४१	मधुधातुम्	८९
भ्रम्यन्तः	५५	मधुमतीः	१०४
भ्रदी	९	मधुमन्तः	११८
भेषजम्	१४६	मधुमन्तम्	८३
भेषजा	७८	मधुयुतम्	५५
भोगेः	७४	मध्यमः	७५ ७६०, ७००
भोयनः	१२०	मध्यमम्	७६३
भंसते	७६६, ७००	मध्यमस्य	७६७
भकारनिर्णयम्	४०७	मध्यमस्याम्	७६८
मधवन्	१७६, ४०१	मध्यमाः	१६१
मधवा	१००, १२७	मध्यमात्	१७६, १३४, १४०, १७६
मङ्गलम्	५	मध्यमेन	२६३
मञ्जयति	५५	मध्यकालाः	६७, १८१, १८६, ७००
मञ्जा	६७६	मध्वा	१६३
मञ्जातः	५५	मनः	७७१
मञ्जूकाः	७	मनसः	८६०
मण्डः	५५	मनसा	१००, १५६, २६७, ८६२, ८६३
मण्डयते	५५	मनस्वान्	८६
मण्डूकाः	७, ८६	मनोपया	१५
मण्डूकि	१०	मनोपाम्	८८५
मतम्	६७२	मनोपिणः	८४८
मतयः	८८५	मनुः	२६६ २०२, २०४
मतानि	८८६	मनुताम्	२०
मतिः	१८६	मनुष्याः	८४८, ८५८
मतिभिः	१४२, ८८६	मनुष्याणाम्	८४८
मत्स्यका	८४२	मनैः	४५
मत्स्यम्	८०	मन्त्रः	१३, ८४८
मदतेः	७	“मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी	
मदममखा	८४२	व्यावहारिकीति याज्ञिकाः”	८४८
मदन्ति	१२०, ८८६	मन्त्रपतस्य	८४५
मदिष्ठया	१६२	मन्त्रब्राह्मणकल्पैः	५५
मदे	१६१	मन्त्रार्थविनाःभूयम्	८५७, ८५८
मदेः	७, १०४,	मन्त्राः	२०२, ८५८
मदेष्ट	८४२	मन्त्रेषु	८५९
मधु	८०, १२२, १४१	मन्दतः	७
		मन्दमानाय	१०४

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
मन्दी	२४४	महाकुलाम्	४०६
मन्दा	२१९, २१९	महान्	२६८, २७०
मन्म	१४८	महान्नाम्	८४, २६८, २७१, ४१९
मन्मभिः	७३	महाभूतानि	२८०
मन्यते	१६४	महाभूतेषु	४७९
मन्यतेः	१३०	महाभूमिकावच्छरीरात्	२७६
मन्यन्ते	२१०	महावधात्	८६
मन्यासि	२१४	महाव्याहृतयः	२४८
मन्युः	१३०	महि	१७४
मन्यो	१३२	महित्वा	२८८
ममार	२८८	महिनि	२२४
मयोभु	१३९	महिमा	१९६
मयोभवः	४७	महिसानः	२९०
मयोभून्	७९७	महिषः	२८७
मरते	२२६	“महिषो मृगाणाम्”	२८२, २८४
मरायु	२४७	महीः	१०४
मरतः	१८१, १८२	महे	४३, १४७, १७४
मरतः	१३२	मज्जा	८६, २२४
मरतसु	२४४	मांसम्	२७३
मरद्भिः	१४०, १४१	मांसात्	॥
मरद्भ्यः	२९	मातरः	२४८
मर्जयन्त	२९७	मातरम्	१४६
मर्हिता	४०१	मातरा	४९, १०७
मर्तासः	१८६, ४०७	मातवे	२३१
मर्त्यम्	४०१	माता	१४६, १६७, २४९, २६८
मर्त्यान्	२४४	मातुल रोमकन्या	४०७
मर्त्याय	१७४	मातुलस्य	॥
मर्त्येन	२९४	“मातुलस्यैव याथा”	॥
मर्त्येभ्यः	२६४	मातृतः	२७९
मर्मणां	४४	मातृपितृमयोगाच्च	२७३
महः	२८, २१०, २६८, २००, २४४, २८०	माध्यमिकः	१९१, १९४
महत	१३७, १८१, २८०, २८७	माध्यमिकया	२६३
महतः	२११, २८०	माध्यमिका	१४६, २२९, २२४, २४४
महते	४१३	माध्यमिकाः	२००
महत्वेन	२७७	माध्यमिकान्	१९१, २६३
महाकुला	२९	“माध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते”	१९१

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
माध्यमिकाम् ... ११२, ११५, १००		मूराः ... १११	
मानम् ... ११०		मूर्तिः ... १०९	
मानसः ... १०७		मूर्धनि ... १०	
मानुष ... ४१९		मूर्धानम् ... १०१	
मानवान् ... १८८		मृगः ... १८, १४१	
मायाः ... १०८		मृगयतेः ... १८	
मायम् ... १११		मृगेषु ... १४८	
मारयति ... १०१		मृतः ... ४०४	
मावतम् ... १४४		मृतम्, ... १०१	
मांष्टः ... ४४१		मृतात् ... ४१०	
मासः ... ११०		मृत्युः ... १०१	
माहाभाग्यत् ... ४०७		मृत्यो ... १०४	
मितद्रवः ... ४०८		मृत्युः ... ४१०	
मितराविषः ... १८१		मृकतिः ... १४	
मितराचिनः ... ,		मृकयतिः ... १४	
मिचः ... १०८, ११९, १०९		मृक्यन् ... ,	
मिचस्य ... १०७		मृळति ... १४	
मिचाय ... ११९		मेघः ... १८०	
मिचाववणा ... १००		मेदः ... १०९	
मिथुनौ ... ११५, ११६		मेदयतेः ... १०८	
मिथ्यादर्शनेदम्पावकम् ... १०१		मेदसः ... १०९	
मिमाति ... १०१		मौजवतस्य ... ११	
मिमानः ... १८०		मौकस्यः ... १०१	
मिमाय ... ११८			
मिपक्तम् ... १११		यंसत् ... १८	
मुचौय ... ४१०		यच्छत ... ११०	
मुचनसिक्काचित्रोचम् ... ४०४		यच्छताम् ... ४८	
मुचः ... ११		यच्छति ... १०४	
मुचवान् ... ,		यच्छा ... ४१	
मुदेः ... ७, १०४		यज ... ११, १४	
मुद्रकः ... ५४, ११		यजतम् ... १०८	
मुमूर्षतः ... १८		यजते ... ११४	
मुमल्लम् ... ४४		यजध्वम् ... ,	
मुच्यन्तु ... ११०		यजनाय ... १४५	
मूजवान् ... ११		यजनि ... ,	
मूचपुरौषम् ... १०५		यजमानः ... १४४	

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
यजमानाय	६२	यमाः	३८२
यजस्व	१२७	यमौ	२१२, २२०
यजाता	४००	यमौम्	२१४
यजामहे	४१०	यमने	३२
यजुः	१६५	यमौ	१०७, २६६
“यजुर्भिर्यजन्ति”	३४५	यवम्	७३
यजुष्मत्	२३४	यशः	२१२, ३११, ३८०
यजुषि	३४८	यज्ञिकाः	२१२, २३२, २३४, ४८
यज्ञः	१४५, ३४५, ३८०	यातः	१८२
यज्ञकामस्य	१४५	यातम्	२२२
यज्ञम्	२०२, ३२०, ३४७, ४०७	यातयति	११२
यज्ञसंयोगात्	१७	यानस्य	३४७
यज्ञसंयोगेन	१०७	यास्काय	४१३
यज्ञाङ्गम्	२६७	युगमदस्वम्	३७०, ३७१
यज्ञियम्	२७८	युगमदस्वयेनाम्	..
यज्ञियाः	५७	युगमदस्मान्नाम्	..
यज्ञियान्यम्	१२४	युक्ते	३२७, ३२८
यज्ञियाय	८०	युज्यसे	३२
यज्ञे	२१२	युञ्जम्	३६
“यज्ञेन यज्ञम्”	३००	युद्धः पकरागानि	१७
यज्ञोक्ता	१४५	युयवन्	३४८
यज्वनाम्	८१	युवानम्	३८५
यत्	२३२, ३८१, ३८०	युवतिम्	१६०
यत्कामाः	१४२	युष्माकम्	३७२
यथा कथा	२६	ययस्य	२४२
यदु	३४०	यूयवत्	६३
यदादिष्टा	३८१	यागम्	३७५
यन्तः	३४७	यानिः	३८१
यन्ति	२५८, ३०२, ३८५	यानिम्	३७२
यन्तु	१३०	यानिमदस्वाणि	३७४
यन्त्रैः	१३४	यानो	३७३
यमः	१०४, १०६, १०७, १२१, २७४, २८२, २८४, ३७३	योषा	४०७
यमनाम्	२७४	रञ्जतेः	१७
यमम्	१०५, २००, २६५	रञ्जिः	१२०
यमस्य	२६८	रञ्जति	१२७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
रक्षन्ति	८०८	रमानाम्	८१
रक्षभः	८८	रमानि	२०७
रक्षांसि	८९८	रमानप्रदानेन	१३७
रक्षाक्षा	१४८	रमायाः	२०६
रजः	४७, ८८७, ८७०	रसेन	२४७, ८७०
रजःसु	१४४	राका	२१३, ७१५
रजमः	१४२, ७५८, ८६८	राकाम्	२१५
रजमा	२८०	राजति	२१०
रजस्तमभो	८७०	राजते	८३१
रणाय	४४, १५७, ८८८	राजमंथागात्	१७
रथः	१७	राजा	१५, १७, ७३, ८७४, ८८६
रथम्	८४८	राजानम्	२४, १०५
रथानाम्	२४४	राजाना	२००
रथेभिः	१८२	राजानौ	२४७
रथ्यामः	७१	राज्ञः	१७८
रथ्याम	१४५	राज्ञे	२६१
रथ्यतिः	१४५	राट्	८३१
रन्त	८२७	रातिः	२०८, ८१३
रपतः	१७	रातेः	२१५
रमणाय	२७१	रात्रिः	४५, २६८, ८७१, ८८८
रममाणः	१७	रात्रिम्	८७१
रम्णातिः	८४	रात्रेः	८७७
रयिः	८८०	राधमा	२०४
रयोणाम्	१४३	राधांसि	४१२
रय्ययः	८५६	राधातिकर्मा	१०६
रय्यिः	४०३	राभः	८८०
रय्यिपाषम्	२७७	रामः	२७०, २७१
रय्यिभिः	२८२, २८४	रामय	१०३
रमः	८७२	“रामा रमणायोपेयते न धर्माय”	२७१
रमतेः	१७, २०६	रामाम्	१०३
रमनाम्	१७४	राये	८८८
रमचरणात्	१६७	रारण	२२७
रसा	२०६	रारम्भि	१४५
रसाः	४०३	राष्ट्री	२१२
रसात्	८७३	रासत्	२७८
		रिभेति	४०९

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
रिभन्ता	४०२	लोकम्	२६१, २०८, २४७, २७६
रिषे	१५५	लोकस्य	२८५
रिहन्ति	१४२	लोकेषु	२४८
रौरिषः	७८, १७४	लौहितम्	२७८
रुचेः	१६७		
रुद्रः	७५	वकारः	६७, १००
रुद्रत्वम्	॥	वक्तव्यप्रशंसम्	२१६
रुद्राः	१८७	वक्तु	६६, ६४
रुद्राय	७७, ७८	वक्तव्यः	१८६
रुद्रासः	१८२	वक्तव्यो	२७
रूपंरूपम्	१००	वचः	४०१
रूपम्	२८१	वचसा	५०
रूपविशेषैः	१६७	वचस्य	२७८
रूपशः	२८८	वचांसि	१७२, २८७
रूपाणि	१००	वचेः	२७०
रूपेण	२७७	वक्त्रिन्	२४०
रेक्खस्वत्तै	२२८	वत्सम्	२२१, २२७
रेजति	१४८	वदन्ति	२१७, २१२, २४८, २४८
रेजन्ते	२८८	वधकर्मा	२८०
रेतः	२२, २७२, २८२	वधन्ति	२८१
रेतसः	२७२	वधैः	१४८
रेजिह	१५६	वनस्पते	१८
रेवति	२६३	वनोयान्	२५४
रोचते	२७८	वन्दमानः	१२६
रोदयते	७५	वन्दनात्	४१०
रोदसी	७३, ८६, १७५, २४९, २४४, २८०, २८१, २४०, २४७	वपते	२८१
रोमण्णो	९	वपापणानि	२७४
रोरवणम्	२४५	वपाम्	४०७
रोरवौति	॥	वयः	१८२
रोरुयते	१५६	वयनानि	२२
रोरुयमाणः	७५, ७८	वरन्ते	१२०
रोहन्ति	२४७	वरसत्	४०१
रोति	७५	वरण...	२८५, २८६, २८७, २८८, २८८
		वरणः	७१, ७४, २८४, २००, २०६
		वरणस्य	१७८, २७७, २८८
सिद्धा	२९०	वरणानो	२२१

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
वक्षणागौम्	४६	वक्षितेजःप्रभम्	४०८
वरेण्यः	९७०	वाः	९
वरेण्यम्	६८१	वाक् १४९, ९१०, ९१२, ९१३, ९१२,	
वर्णः	९२८	९३४, ९६७, ९४८, ९४९, ९४९	
वर्द्धताम्	९०७	वाक्परिमिता	९४८
वर्द्धमानः	४११	वाक्प्रशेषः	९८६
वर्द्धतानाः	११	वाचतः	१८६
वर्धति	६२	वाचः	९४८, ९४७
वर्धम्	१०	“वाचः प्रवक्षितेव”	९४७
वर्धिष्ठया	१८९	वाचम् ... ९१०, ९१२, ९००, ९४९	
वष्टु	९०६	वाचस्पतिः	१००
वष्टुः	९४४	वाचस्पते	१०३
वसतेः	६६	वाजः	१८६
वसत्याः	१०७	वाजमातमा	४६
वसन्ताम्	४११	वाजमातय	९३०
वसवः	९२०, ९२१, ९२७	वाजिनः	९२७, ९२८
वसातिषु	९४०	वाजिनम्	१२६
वसानः	९६६	वाजिनोवती	९०६, ९४७
वसिष्ठः	८	वाजो	१२३
वसिष्ठाः	१६६	वाजं	१२६
वस्तु	६३	वाजंभिः	२०६
वस्तुः	४०१	वातः	१२८, १२६
वस्तुधितो	६३	वातस्य	१६६
वस्तुधेयस्य	६३, ६४	वाति	१२८
वस्तुपत्तो	९२७	वातु	१२६
वस्तुभिः	९६०	वातेः	६७
वस्तुवने	६३, ६४	वामदेव्ये	९४६
वस्तुनाम्	९२७	वामम्	९२८
वस्तुमि	९२८, ९२९, ४१२	वायुः	६७, १६७, ९७१
वसा	९	वायुर्कर्म	७१
वसास्पते	१०३	वायुना	४०७
वसो	९८	वायुम्	९७१
वस्तुम्	९६१, ९६८	वायो	६६
वस्तुनि	९७६	वायोः	९७०, ९७७
वस्तुयुः	७१	वायो	९४६
वस्तिः	९८५	वायवादित्यो	९०६

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
चारयति	९	विदाथ	३७६
चारि	,,	विदुः	१६५, २४८, २५२, ४०७
वायोषि	६२	विदुषः	३५२, ३७६
वाचम्	२१६	विद्वानापमम्	२१६
वालिनौ	२१६	विद्यते	३१५
वावध्यमानान्	८५	विद्यया	३७६
वावशाना	२३०	विद्या	२६०, ३७०, ३७१
वावशानाः	३८५, ३८६	विद्याकर्मणौ	३७५
वावधानः	१२७	विद्याम्	३५०, ३७१
वावधे	१०४, ३८६	विद्याम	३७७
वासवः	२२०	विद्यामप्रसौ	३०६
वासत्यः	२५०	विद्युत्	२०२
वासुः	६६	विद्युन्मद्भिः	१८२
वास्तप्यतिः	,,	विद्वन्नि	२६
वास्तप्यते	१००	विद्वांसः	३७६, ३८०
विकर्षयति	४०३	विद्वान्	२३, ४०५
विकसितम्	४०८	विधतिः	११५
विकौण्मात्राः	१७६	विधनौ	३७४
विहृतानि	३८६	विधर्मणि	३६२
विहृत्य	६०	विधर्मम्	३८६
विचक्रमे	२८१	विधातः	१७६
विचक्षते	३६१	विधाता	१२०, १७७, १७८
विचरन्ति	३६०	विधीयते	२१०
विचेतत्	३६०	विधुम्	३८८
विजम्भतः	५६	विधुम	११५, २१६
विजडः	३६०	विन्दति	४८
विजानान्	३६१	विन्दतेः	४०७
विजानामि	३६३	विन्दुमिहम्	४०८
विज्ञायते	२१३, २१६, २७०	विपर्वम्	३८
वितक्षया	६६	विपश्चितः	३६२
वितिष्ठथे	४७	विपश्यसि	६८८
वितेनिरं	३४७	विपाट्	२६, ४०
विदत्	५	विपाट्कुतुद्रो	५६
विदथे	३	विपाट्कुतुद्रो	५८
विदधाति	१७१	विपाणि	२४१
विदस्येत्	७१	विप्रम्	४०७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
विप्राः	६८६	विश्वकर्म	११८, १२०
विप्रामः	१०४, ४०७	विश्वजन्यम्	१०७
विबोधय	२५४	विश्वतः	२३, ३६०
विभक्तातिमाचः	३७१	विश्वतोधारम्	३४७
विभाषितमृगः	१००	विश्वदामौम्	०३५
विभौदकः	११	विश्वम्	८६, १५६, २३०, २६८, ०८८, ०६०, ०६१
विभुः	३८०	विश्वरूपः	१३७
विभूतिम्	३७१	विश्वरूपम्	२६१, ३११
विभ्वा	१८६	विश्वरूपाः	०१३
विमनाः	१२०	विश्वनिष्ठम्	३१५
विमलशरौरेण	४०७	विश्वस्मात्	०२६, ०२७, २६६, २६७, ३४१, ३४२
विमानः	३६८	विश्वस्य	७३
विमाने	१४२	विश्वा	१००, १००, १३७, १५६, २१०, २७०, २७८, ४१२
विमृत्तं	४६	विश्वाः	२३
विद्यत्	३८१	विश्वातरः	१७४, १७७, ६८४
विद्यम्ना	२६५	विश्वातरस्य	०८४
विरवेण	६०	विश्वातराय	१७५
विराजति	०७०	विश्वाभवे	..
विह्वामः	१६०	विश्वाय	२७६
विवः	८४	विश्वं	६०, ६९६, ६५२, ६६३
विवसते	३००	विश्वं देवाः	६०९
विवस्वतः	२६६, २६८	विश्वं	५
विवस्वतं	२६५	विषसे	५६
विवस्वान्	२६६	विषम्	२०६
विवासति	२००	विषित	२८०
विविष्टि	८	विषितं	५६
विविधाः	३७४	विषरूपे	२७८
विहृडा	३६	विषरूपेषु	२००
विवेश	१५६	विषूचीः	२६६
विशः	९८८	विषूचीना	३६५
विशतः	९८०	विष्टी	१८६
विश्वकर्म	३७०	विष्ठितम्	२०
विश्वस्तुतः	..	विष्णुतः	२६०
विश्वेविश्वे	८०		
विश्वपतिः	२६४		
विश्वकर्मन्	१२७		

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
विष्णुः	१८०, १८१	वृष्टः	३७७
विष्णुपदे	..	वृष्णायतः	८४
विष्णोः	२६२	वेतेः	६७
विष्णुर्मौ	६१	वेद	२५९, ४०७
विष्णुजः	८४	वेदम्	३६२
विद्यायाः	१००	वेदयन्ते	३४८
विहितानि	३८६	वेदाः	३४४
वीक्षुः	१६	वेदितव्यम्	३७८
वीताम्	६३, ३४	वेदितृषु	३४८
वीतिहोत्रः	४००	वेदिषत्	४०१
वीरान्	१७४	वेदोक्तानि	३७७
वीर्येण	१०४	वेद्याभिः	३६७
वीळयस्व	-	वेधये	७७
वृकम्	३०८	वेनः	१४२, १४६, ३८०
वृक्षः	३६४, ३८१	वेनतः	१४६
वृक्षम्	३००, ४७४	वेन्ना	२४१
वृक्षान्	८६	वेद्यतान्	३७७
वृक्षे	३६४	वेद्याकरणाः	७
वृक्षिनानि	१४७	वेद्यस्वतम्	१०४
वृक्षः	१८	वेद्यकर्मणः	४१०
वृषोति	७१	वेद्यदेवानाम्	३१४
वृषोतेः	३१३	वेद्यदेव्याम्	२६४
वृषासुतम्	१६४	वेद्यम्	२३३
वृषकर्मा	३३३	वेद्यम्	१४८
वृषणौ	२६६, ३७४	वेदा	२८४
“वृषणौ अष्टसुपर्णौ”	..	वेदः	२
वृषभः	३३, ३४४	वृक्षवाचः	२१३
वृषभम्	३४	वृक्षिष्यत्	२७०
वृषा	२८६, ३८३	वृक्षः	३३१
वृषाकपायि	२३३	वृक्षयन्	३४८
वृषाकपायी	२३१	वृक्षतिष्ठते	३८०
वृषाकपिः	२६२, ३४२	वृक्षने	२९६, २४२
वृषाकपे	२६३, ३४१	वृक्षहारिकी	३४८
वृषाकपेः	२२७	वृक्षहत्य	३४
वृषाकम्पनः	२६२	वृक्षोतेः	२८०
वृष्टिः	७२	वृक्षति	७२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
येषि	१८७	अरवान्	१११
योम	१८०, १८१	अगौरम् १०८, १४४, १५६, १७२, १७४	
योमन्	१७८	“अगौरमच ऋगुच्यते”	१५७
योमनि	१४९	अगौराणि	१८१
योमसत्	४०१	अगौरं	१०८, ४०४
अतचारिणः	८	अग्नं	१८, ४१, १७०
अतस्	१००	अग्निं	१७८
अते	१००, ११०	अग्न्याम्	११०
अद्यमात्	१८४	अग्न्यस्मिन्	१६१
अग्निसि (अग्निः)	१४४	अग्न्यभिम्	११
अकुनिः	१	अग्न्यः	१८७
अक्रांति	१	अवसः	१८४
अक्रप्रसरेः	१	अवसा	११०, ११७, १८८, १०४
अक्रम	४०७	अवसानम् ११	७१
अक्षरः	१	अविष्ठ	४०१
अक्षोभिः	१८१	अशयानाः	८
अतदाय	११६	अश्वत्था	१८४
अतवलाजः	१७१	अश्वपूणिः	१८१, ११४
अतम्	१४०, ४११	अश्वपूणः	१४४
अतवत्	१४	अश्वि	१७
अतसाः	११०, ११७	अश्विमत	१७४, १८७
अतायथा	४११	अश्विः	१७४, १७५
अचून्	१८६	अश्वम्	१००
अश्वमलम्	१६१	अश्विगोतः	१४६
अश्वस्यर्षकपरमगन्धारिणः	१८१	अश्विम्	१४२
अश्वानुकरणम्	१७१	अश्वयत्	१८८
अम्	११५, ११८	अश्विः	१७८
अमो	१८६	अश्विमेतः	१००
अम्बरम्	१८१	अश्विं	१४५
अम्भ	१८८	अश्विम्	१४८
अम्भः	१८०	अश्व	४०, ६१
अश्वानम्	१६	अश्वम्	१७८
अश्वे	१४०	अश्वशोणितसंयोगात्	१७८
अश्वदः	४११	अश्वानिरेके	११
अश्वदम्	१४४	अश्वेण	११
		अश्वम्	४११

पदम् .	पृ	पदम्	पृ०
शुचमानः	१४७	श्रुतिः	४५७
शुचिपत्	४०१	“श्रुतिमतिबुद्धिः”	४६०
श्रुतुद्रिः	३६	श्रुधौ	६६
श्रुद्राविणौ	..	श्रुष्टः	४८०
श्रुनः	६१	श्रुष्टम्	२३२, २३४
श्रुनासौरो	६१, ६२	श्रुष्टा	२३८
श्रुभाश्रुभं	२०५	श्रुता	४०७
श्रुभाः	२०७	श्रुतः	२०९
श्रुभे	५६	श्रुत्या	..
श्रुबधः	१५७, २७६	श्रुतकः	१३, १४७
श्रुषम्	२३५	श्रुतमय	२०
श्रुषात्	८६	श्रुट	३०६, ३८६
श्रुष्टाः	३४५	“श्रुष्टिन्द्रियाणि”	३०६
श्रुण्वन्	२६७	श्रुष्टाम्	३८६
श्रुण्वि	२६	“श्रुडश वपापन्नानि”	३७५
श्रुणोतु	७७, २१५, ३००, ३३१	श्रुजन्ते	३६०
श्रुणोते	१७	श्रुज्यते	३७२
श्रुण्वते	३७८	श्रुज्यते	३७२
श्रुतम्	३०८	श्रुज्यते	१८५, ३६०
श्रुकुः	३०८	श्रुविदम्	३००
श्रुपः	२, १४६	श्रुजिज्ञानाः	१३०
श्रुपते	१७६, ३८२, ३८०	श्रुज्यते	३८१
श्रुवः	१०२	श्रुज्यते	१८६
श्रुपाः	३३१	श्रुज्यते प्रायशः	२५०
श्रुषितम्	३७३	श्रुज्यायान्	८४, २६३
श्रुषितात्	..	श्रुकथिः	३०
श्रुषितातिरेक	..	श्रुका	१००, २४२, ३८०
श्रुयते	३८३, ३८४	श्रुकायः	२६०
श्रुनः	१५१	श्रुकाया	४०४
“श्रुनो गृध्राणाम्”	३८२, ३८४	श्रुक्यतः	३८०
श्रुया	५०	श्रुक्यम्	३१९, ३८०
श्रुडा	४८	श्रुगरम्	३८१
श्रुडाम्	५०	श्रुगिधम्	६४
श्रुवः	१४, ७१, १०५	श्रुडाः	१९
श्रुवणम्	२१६	श्रुज्यये	२०६, २०७
श्रुवण्यम्	२४४		

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
सङ्गमनम्	१०५	सङ्गदाः	१३९
सङ्गमे	१४०	सङ्गवन्त	१८९
सङ्गता	१८	सपत्नीः	१९७
सङ्गतेः	२९, ३०, ५६०	सपथतः	१७५
सङ्गता	३००	सपोतिम्	१४
सङ्गताम्	४९	सप्त	१८८, २०८, ३११, ३४५
सङ्गा	२४४	सप्तवयः	२०७, २०८
सङ्गः	२०	सप्तव्योचानि	१९०, २८८
सङ्गावसः	१८८	सप्तव्योचम्	१००
सङ्गावते	३७०	सप्तव्योचामि	३४५
सङ्गावति	३८०	सप्तयम्	२८८
सत्	३८१, ४१९	सप्तविंशतिः	१४८
सतः	१०४, १०८	सप्तशतम्	४५
सतीः	३८०	"सप्तशतं पञ्चवयस्य मर्मणा"	३७५
सतीकम्	३८१	सप्तसभा	७५
सतीनम्	..	सप्तचिता	२००
सत्त्वम्	३७०	सप्तापः	३०८
सत्त्वक्षयः	३९८	सप्ताहंमर्मा	३८९
सत्त्वानि	१	सप्तः	२
सत्यभ्रमणः	१७८	सप्तयः	४१
सत्यम्	३९८, ३८१	सप्तज्ञते	१४८
सत्त्वमदो	३०८	सप्तसु	२०
सद्वनम्	३८१	सप्तदः	२५
सदम्	३०८	सप्तमा	११, १७, १०, ७५
सद्य	३८१	सप्तमे	३८८
सप्तौषोः	२९८, ३९८	सप्तम्बारभते	३७५
सप्ता	३०९	सप्तप्रवृत्त	१८९
सप्तेमि	३२८	सप्तप्रवृत्तम्	३७५
सप्तेति	२९८	सप्तप्रवृत्तम्	१७४
सप्ति	३००	सप्तप्रवृत्तम्	२०
सप्तम्	१२०	सप्तवावशौताम्	१५०
सप्तम्	१४५	सप्ता	१२, १२
सप्तवन्ति	२८	सप्ताव्या	३२०
सप्तवन्तम्	३७५	सप्ताम	३८८
सप्तवः	१८, २८२	सप्तामकर्मणोः	२५०
सप्तदा	२८	सप्तामकावयोः	२५

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
समानजंमानौ	१००	सरूपताम्	४०५, ४१२
समानम्	१६७, ४०४	सर्गाः... ..	६८१
समानाभिधाहारम्	८६	सर्तः	६८, २७४
समारोहणे	१८२	सर्पः	४०८
समासते	२४२	"सर्पाणां वाम् वयसां जुद्धस्य सरोरुपस्य	
समुद्रः	२८८,	चतुर्थी व्यावहारिकौत्येके"...	६४८
	४००, ४०२, ४८१, ४८६	सर्पिः... ..	६८१
समुद्रम्	१२४, १५६, २००	सर्वज्ञानः	६७२
समुद्राः	२२०	सर्वताता	२०४
समुद्रियः	२८७	सर्वभूतजिज्ञासा	४१२
समुद्रः	२०७	सर्वम्	६८१
समुच्चयम्	२८१	सर्वमयः	६७२
समे	७५	सर्वमेधे	१२०
समेति	०६८	सर्वाङ्गसम्पूर्णः	६७४
समेन	६७२	सर्वाभिः	६८२
समेत्थन्	८१	सर्वाम्	६४२
सम्पिबन्ते	२८४	सलिलम्	६६८
सम्पिबन्ति	१६५	सलिलानि	२२८
सम्पिष्टात्	२८८	सर्माकताम्	४०५, ४१२
सम्प्रत्ययः	२२७	सवनक्रमेण	६४४
सम्प्रेषो	६२, ६३	सवनम्	६२६
सम्बभूव	२६६	सवनानि	६४४
सम्पिन्वानः	१०८	सवम्	२२६
सयुजा	४०४	सवर्णाम्	२६५, २६६
सयोनः	२८४, २८५	सवर्णायाम्	२६५, २६६
सरः	८८	सवान्	१५, १६१
सरणात्	२०५, २६४	सविनः	१२६
सरण्युः... ..	२६४, २६५, २६६	सविता	१२२, १२४, १२७, १३७,
सरत्	२२८		२२२, २६१, २६८, २७०, ४११
सरथम्	१२२	सशिरस्कः	४०८
सरसा	२०५, २०६	सस् (असक्तना)	१८६
सरस्वन्	११८	ससर्ज	७३
सरस्वति	२८	सस्यम्	६२, ६३
सरस्वती	२०७, २१०, २८७	सहः	१७५
सरस्वान्	११५	सहमानाय	७७
सरोरुपस्य	६४८	सहस्रम्	१५, १६२, २४०

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
महत्तमाः	१३०, १३३	मौदन्	१५४
महत्ताक्षरा	२२८	मौम्	२६८, २४१
महावानम्	१२८	मौरः... ..	६१
माकञ्जानाम्	२८८	मौयतु	२१६
माकम्	८२, १६१, २११	मौयतेः	२
माक्षति	१८८	मौषधाति	२०८
माक्षते	२	सु (अपत्यम्)	२६२
माक्षिमाचः... ..	२८०	सुकिंशुकम्... ..	२६१
साक्षुम्	२७४	सुखः... ..	११२
साध्रमादिनी	२६३	सुखम्	९, २६१
साध्रमानिनी	२६३	सुखाचयकरम्	२६३
साधाः	२१५, २२०	सुगन्धम्	४१०
मान, ...	३०	सुगाः... ..	२२६
“मामभिः स्तवन्ति”	२४५	सुचक्रम्	२६१
सामानि	२४८	सुचक्रं	७१
सामान्यात्	२७०, २७१	सुजातः	२२२
सायम्	२५४	सुतः	१६४, २८६
सारिष्टम्	४१२	सुतपा	१०४
साविचः	२७०, २७१	सुतम्	१६५, २१४
साविपत्	२३३	सुतस्य	२८८, २४४
साहचर्यात्	१६७	सुदुघाम्	२२३
सिक्तम्	२७२	सुदेवः	४००
सिद्धतम्	६२	सुद्रविणः	२०४
सितम्	२८	सुधन्वनः	१८६
सिध्रम्	५७	सुनवाम	४०८
सिनम्	२१६	सुनीतु	२३४
सिनाति	२	सुनीतेः	१६१
सिनौवालि... ..	२१८	सुपथा	२२६
सिनौवाली... ..	२१६	सुपर्णः	१५५, १५६
सिन्धुः... ..	४०, २८७, २८१	सुपर्णम्	२८
सिन्धुम्	४०८, ४०९	सुपर्णा	४०४
सिन्धूनाम्	७५	सुपलाघे	२८४
सिन्धौ	१५	सुपचे	२६३
सिषक्तु	२४२	सुपूतम्	८५
सिसिचः	८२	सुप्रभूतः	४०२
सौदति	२१८	सुभगः	२५०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
सुभगा	२१५, २१६	सुत्तानि	१८६, १८७
सुभगाम्	२२६	सुत्तं	१६१, १६८
सुभद्राम्	२२०	सुत्तौ	२१६
सुभानः	४०२	सुत्था	..
सुमन्त्रम्	१०५	सुत्तवः	१८०
सुमन्त्रस्य	२५०	सुत्तवर्षम्	२५
सुमन्त्रः	५	सुत्तयन्तं	१८६
सुमतिः	३१३	सुत्तवमादु	२२५
सुमतिम्	१०८	सुत्तचक्षुः	१८६
सुमती	१८५	सुत्तिः	१२०, २५०
सुमायाः	१८२	सुत्तं	२८०
सुत्तानि	२५५	सुत्तः	१३३, २०४, २००, ३६०
सुत्ततेः	२०४	सुत्तम्	२०६, ३०८
सुत्तरेताः	४०२	सुत्तस्य	१४०
सुत्तानः	३८६	सुत्ता	२५८
सुत्तिता	२८३	सुत्ताः	३४०
सुत्तितायै	१८३	सुत्ताचन्द्रमसी	२४०
सुत्तिदांसः	३४०	सुत्ताम्	२६१
सुत्तौरः	१८	सुत्तये	२६१, ३८०
सुत्ततम्	२१८, २६१	सुत्तादयपर्यन्तः	२५५
सुत्तरः	..	सुत्तागम्	२३०
सुत्तेवः	१००	सुत्तामि	१४१
सुत्तारथिः	२५	सुत्तौ	३४३
सुत्तस्थानम्	३०५	सुत्ता	१००, ३४८
सुत्तोमया	३८	सेदिम	३१३
सुत्तती	२१५	सेना	१००
सुत्तम्पिष्टम्	२४१	सेन्द्रियाणि	३८०
सुत्तुत	२१३	सेवितव्यः	२१६
सुत्तुषे	२६३	सीतोः	३४२
सुत्तवम्	२१८	सीम	१६४
सुत्तवाः	३३०	सीमः	१६१, १६४,
सुत्तवाम्	२१५	३८०, ३८२, ३८६, ३८०	
सुत्तस्यः	२३३	सीमपौतय	४३, ४०
सुत्तदः	३०४	सीमभक्षाः	१६१
सुत्तभास्त्रि	१४८	सीमम्	१६१, १६५, ३८५, ३८६
सुत्तम्	१३४, २१५	सीमस्य	१३६, १६१, १०८, २५४, २८८

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
सोमाय	२६१	सत्	७४९
सोमिभः	१४	सत्तोकम्	७८०
सोमं	७८६	स्योनम्	२६१
सोम्यम्	१४१	स्याना	४१
सोम्यासः	१८१, १८४	स्येत्	१४८
सोधन्वनाः	१८६	स्यटा	२०१
सोभगाय	७७७	सिधत्	१५५
सोमनमे	१८४	स्यसा	४००
सोम्यः	७७७	स्यः	१७४, ७७७, ७८१
समयन्	८६	स्यगृताः	१५७
सनथिस्त्री	७४८	स्यधया	७८४, ७८८
सना	७७४	स्यधावः	७७८
सकः	७१८	स्यधावने	७७
सुताः	७०९	"स्यधितिवनीनाम्"	७८०, ७८४
सुष्यम्	१८८	स्यपतः	२०८
सूपः	१७६	स्यपिवात	७८
सोमः	१८६	स्यपोति	२७१
सोमम्	७८, ८०	स्यप्रनंशमः	२८७
सोषम्	७८	"स्यशुक्लमाणि आदित्या धत्ते"	७८७
सुधायतेः	१७६, २१८	"स्यशुक्लमाणि आत्मनि धत्ते"	७८४
स्यर्शन	७७०	स्यथम्	१२७, १४८
स्यियः	१८८, ७८०	स्यथभूः	७८१
सो	११५, ७७२	स्यरात्र्यम्	२०४
स्यः	२८८	स्यर्क्षः	२२८
स्याचं	७८८	स्यर्क्षः	१८२
स्यित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन	४०८	स्यर्गस्य	२८५
स्यिरतेः	१७	स्यर्षीकम्	७८०
स्यिरधन्वने	७७	स्यर्क्षः	८२
स्योलाप्तोविः	६७	स्यर्क्षो	२८८, २८०
स्यतः	२८०	स्यमा	२१८
स्ययुक्तानि	७७५	स्यस्ये	५६, १२८
स्यवा	७७९	स्यसि	२७७, २८८
स्यव्मः	७७	स्यसितः	२७२
स्यसा	२६२	स्यदिष्ठया	१६४
स्येदम्	७७२	स्यप्रवचन	७८
स्य	२५०	स्यवेशा	२८८

पदम् .	पृ०	पदम्	पृ०
स्वीर्यते:	२०४	सिंसाम्	४७७
सुतौकम्	४८०	हिङ्	२२१, २२७
स्वः	२५०	हिति:	२०६
		हितेन	२४
हंस:	२८०, २८१	हिन्, ...	२१४
हंसयन्त्ययति ?	४००	हिनेत	२५४
हंसा:	,	हिरण्यगर्भ:	११५
हन्ता	३४४	हिरण्यरथा:	१८२
हन्तारौ	,	हिरण्यवर्षम्	१६१
हन्ति	८२, १४७	हिरण्यरूप	१२४, १३६
हन्यते	७२	ऊवाना:	४०३
हरन्ति	२१२	ऊवामहे	२४४
हरो	५६	ऊवे	२१५, २८४
हर्षते	१८३	ऊवेम, ...	१०२, २७४
हर्षमाणाम:	१२२	ऊयतं	२१८
हवम्, ...	६२	ऊयसे	१४०
हवामहे	४०७	हृत्पद्मनिलयस्थितम्	४०७
हवि:	२१८, २२७, २६६, २६८, २८१	हृत्स	५२
हविर्दाने	५६	हृत्स्वम:	२२७
हविभास्त्रि	१४२	"हृदयं श्लोकपालानि"	३७५
हविषा २०५, ११४	२१२, ४००, ४११	हृदा	३६०
हविष्यान्	०००	हृदे	१३२
हवेष, ...	१२१, ३०८	हृतिम्	२३
हव्यम्	११२, २१८	हृम	३८१
हमनाम्	२	हृमन्तान्	४११
हस्तान्न:	७२	हृण्यस्वपे	१३४
हस्तास:	३४५	हृता	४०१
हस्तं	७२	हृम	४००
हारिद्रविकम्	७५	ह्य:	२८८
हामति	५२	हृदस्य	१०
हाममाने	५२		

अथ निरुक्तदृष्ट-सम्बन्धिपदानां सूची

पदम्	अ०	पा०	ख०	भा०	श्र०
पुमान् (दायादः) ...	८	२	५	५	२३*
भौ (दायादा) ...	८	४	४	२	२५†
ग्रा (वानिका ?) ...	॥	॥	॥	॥	॥
धाया (युवती ?) ४भा० ४०७,	॥	८	८	॥	८१५
मना (ष्टडा ?) ...	॥	४	४	॥	८५६
नपुंसकः (तृतीय प्रकृतिः)	१८	२	६	५	८७८
पण्डकः	६	६	१०	८	९७८
उपशमनम् ...	८	१	५	२	९६७
मन्तानकर्म ...	॥	॥	४, ५	॥	२५६, २६६
वरः ...	१	८	९	॥	६१
वधूः ...	९	१	८	॥	१५६
गर्भः ...	१०	२	१०	४	११५‡
धृषः ...	६	५	४	८	९५१
वालः ...	११	८	१०	५	९१६
शिष्टः ...	१२	४	२	६	१४६
कुमारः ...	५	८	७	८	९६
गुवा (४भा० ३८८)	४	॥	३	९	४४५
सनयः ...	॥	॥	॥	॥	॥
पलितः ...	१८	९	१८	४	३८८
व्यविरः ...	६	६	९	६	९६६

* २भा० ९५६, ९६६, ९७५ । ४भा० ३७८, ३८० ।

† २भा० ९९५, ९५६, ३९१ । ४भा० ११५, १८८, ३७८, ३८० ।

‡ २भा० ९९५, ९७५, ४६९ । ४भा० १४६, ३८७ ।

पदम्	अ०	पा०	ख०	भा०	प्र०		
पिता	...	१३	९	५	...	४	२७९*
माता	...	..	..	..	...	..	..†
आचार्यः	...	१	८	२	...	५	४९
मः । शिष्यः ०भा० २९५, ३८४	...	७	१	५	...	४	४१४
धाता	...	१	१	१	...	९	४८६
भगिनौ	...	२	१	३	...	..	९७५
जामिः ०भा० २३५, ५००	...	..	..	..	...	..	..
स्वमा ०भा० २३५	...	१	८	११	...	५	९१८
श्रेष्ठः ०भा० २३५	...	२	८	१	...	५	१९५
मध्यमः	...	५	५	५	...	..	४८६
कनौयान	...	...	८	१	...	..	१९५
पतिः	...	...	८	८	...	४	१०७‡
जाया (०भा० २३५ । ४भा० १०७, २३१)	...	...	१	१	...	..	२६६
जनिः (४भा० २३१)	...	...	..	८	...	..	१०७
पत्नी (४भा० २२५, २५८, २६१, २६१)	...	५	१	१	...	..	८८०
सुभगः	...	१	..	५	...	..	२०५
उग्रता (०भा० २३५ । ४भा० २३०)	...	३	८	...	५	१००	
सुवामाः	...	..	..	..	...	..	..
विधवा	...	८	८	..	...	..	४१५
अपतिका	...	८	१	५	...	५	९६७
अपुत्रा	...	..	..	..	...	..	..
गर्जानक	...	..	..	..	...	..	..
निष्पत्ति	...	५	८	४	...	४	८०
रामा	...	१०	९	८	...	४	९७१

* ०भा० २५८, २६७, ४६९ । ०भा० १९९ । ४भा० २९४, ३००, ३०५, ३७५ ।

† ०भा० १८८, ४६० । ०भा० ४८७ । ४भा० १५६, २४०, २६८, ३७४ ।

“मातरा” (मातरी = माता च पिता च) ०भा० ९७५ । ४भा० ६०, १०७ ।

‡ ०भा० २६७, ४६० । ४भा० २९६, २६१ ।

पदम्	अ०	पा०	अ०	भा०	स०
सपत्नी	...	४	१	६	...
आरः (४भा० ११९, ४भा० १०७)	४	४	४	...	९
हृषलः	...	..	..	..	..
आरिषा	...	१९	१	७	...
आम् (पुत्रः कन्या वा)	...	४	..	६	...
अपत्यम् (लोक. ४भा० ०१५)	..	..	१	...	..
ततः पिता पुत्रो वा	...	६	०	०	...
मनाः माता दुष्टिता वा	...	..	..	..	..
पुत्रः	...	९	४	..	...
हृष.	...	४	१	..	..
लोक. (४भा० ७८, ९५७, ९६६)	..	..	५	...	..
लान्धः	...	..	..	६	...
अः/अज.	...	..	..	..	..
अन्योदयः	...	..	..	४	...
अन्यजातम्	...	..	..	०	...
अरणः	...	..	..	०.४	...
कनिः	...	१०	९	८	...
कन्या (४भा० १०७)	४	..	७	...	९
दुष्टिता	...	४	१	४	...
अप्रजा	...	..	..	५	...
पुत्रिका	...	..	..	..	..
अधातका (९भा० ९६०)	..	..	..	..	..
भग्नौ (दौष्टिवं पौत्रं वा)	...	९	..	४	...
मग्ना (..)	..	..	..	..	..
मपान् (..)	...	८	९	९	...

* ९भा० ९५७, ९५६, ९६७, ९७५ । ४भा० १८६, ९५९, ९७४, ९६० ।

† ९भा० ९५७, ९६७, ४६९ । ४भा० ९६८ ।

पदम् ,	ख०	पा०	ख०	भा०	पृ०
पौत्रः (४भा० ७८, ९५७)	४	१	४	९	९५६
तमयः (४भा० ९५६)	१०	..	..	४	७८
दौष्टिबः	६	..	..	९	९५६
आमाता	६	९	६	६	१०६
विआमाता	..	..	..	..	..
देवरः	४	६	४	९	४१४
व्यालः	६	९	६	६	१०६
सनिता ("भमिनोभर्ता" इति वृत्तिः)	४	१	..	९	९०४
सुषा	१०	..	६	४	९६३
सुवौरा	१	४	९	९	६१
मातुलः	१०	४	४	४	४०७
मातुल्योषा	..	..	..	..	..
मातुल्योमकन्यः	..	..	..	..	..
पिष्टवसेया	..	..	..	..	..
पितुष्यिता	..	३	१	..	४६१
पितरः	३	१	४	९	९६५*
वंशः	५	..	५	६	४४
दायादः	६	..	४	१	९५६
आतयः	४	४	५	..	४६९
सुवन्धवः	..	..	..	..	..
सुनाभयः	..	..	..	..	..

अथ नैस्तार्पद्वयो ।

पदम्	अ०	पा०	श०	भा०	पृ०
अक्षरः (?) ...	४	१	४	...	२६१
अक्षपरिधुन. ...	८	१	८	...	११
अगस्त्यः ...	१	२	४	...	५५
अगस्त्यः (तनूनापाद्याजौ)	८	४	७	...	४८७
अङ्गिरसः ...	११	२	५	...	१८०
अङ्गिराः ...	४	४	५	...	४४०
अचिः ...	४	४	५	...	४४९
अचिः (नारागंमथाजौ) ...	८	४	७	...	४८७
अथर्वा (स्तूयः) ...	१०	४	१४	...	४०९
अथर्वायः ...	११	२	५	...	१८१
अदितिः (देवमाता) ...	११	४	९	...	२००
अर्धन् ...	१०	४	८	...	१४४
अश्वः (वायुः) ...	४	४	५	...	४८६
अश्विनौ (राजानौ) ...	१२	१	१	...	२४७
आयथयः ...	१०	१	८	...	८१
आयथयः ...	१	४	४	...	७१
आङ्गिरसः ...	१०	४	१०	...	१४६३०
आचार्याः (गार्ग्यगुरुवः) ...	७	५	९	...	४८८
आत्मा ...	१४	९	१	...	४५८
आम्राः ...	११	९	८	...	१८६
आर्यः (ईश्वरपुत्रः) ...	६	५	९	...	२४८
आष्टिषेयः ...	९	९	१	१, ९	१८५, १८८
इन्द्रः ...	११	४	५	...	९९६
इन्द्राणौ (शची, सेना, प्रासद्या)	११	४	५	...	९९६
इषितसेनः ...	९	९	९	...	१८८

पदम् •	ख०	पा०	ख०	भा०	ख०
उर्वशी (चरराः)	...	५	४	१	...
उशिक	...	६	४	१	...
कृष्णः	...	५	४	४	...
कृष्णः	...	११	२	४	...
कृष्णः	...	१	६	५	...
कृष्णः	...	२	४	४	...
कृष्णः	....	२	४	४	...
कृष्णः (लोपानुदा)	...	५	१	४	...
कृष्णः	...	२	४	४	...
कृष्णः	...	२	४	४	...
कृष्णः (अग्निः)	...	१	४	४	...
कृष्णः	...	२	५	४	...
कृष्णः	...	२	५	४	...
कृष्णः	...	१	४	४	...
कृष्णः	...	१	१	१	...
कृष्णः	...	३	४	४	...
कृष्णः	...	६	४	१	...
कृष्णः	...	६	४	१	...
कृष्णः	...	१०	१	५	...
कृष्णः (काठकम्)	...	१०	१	५	...
कृष्णः	...	४	४	५	...
कृष्णः	...	३	१	४	...
कृष्णः	...	६	१	४, ५	४
कृष्णः (शकुनिः)	...	११	१	१०	...
कृष्णः (शमायः)	...	८	४	३	...
कृष्णः (तनूनपाद्याजो)	...	८	४	४	...
कृष्णः	...	१२	४	५	...
कृष्णः	...	४	४	५	...
कृष्णः	...	६	४	८	...
कृष्णः (राजा)	...	६	४	८	...
कृष्णः (राजा)	...	९	३	४	...
कृष्णः	...	३	१	९	...
कृष्णः	...	३	१	९	...

पदम्	अ०	पा०	श्र०	भा०	प्र०
कीर्त्यः	१	४	१	२	१०९
कीर्त्यौ (राजानौ)	९	८	२	९	१६५
कीर्त्युकिः	८	२	९	८	४४०
गार्थः	१	१	४	९	६७६०
गालवः	४	१	८	९	८७८
गृत्तमदः	६	१	४	४	७
गृत्तमदः (नाराजंमयाजौ)	८	८	७	८	४६७
घृतप्रसः (अग्निः)	४	४	४	९	४८६
चर्मशिराः	६	८	८	९	८१५
चवनः	४	८	८	९	४४४
जमदग्नयः	७	७	९	८	४१६
जमदग्निः (तनूनापाद्याजौ)	८	८	७	८	४६७
नैटिकिः	४	१	८	९	८७८६०
चितः (सूर्यः)	४	१	६	९	८६४६०
दक्षः (सूर्यः)	११	८	९	४	९००
दध्यङ्	१०	८	१४	४	८०९
दाक्षायणौ (प्रथिवौः)	११	८	९	४	९००
दोर्घतमाः (उभययाजौ)	८	८	७	८	४६७
देवापिः (राजा)	७	८	१	८	१६५
द्वितः (वायुः)	४	१	६	९	८६४
नदः	४	१	९	८	१०
नवग्वाः	११	९	७	४	१६५
नाभाकः	१०	१	५	४	७५
नूतनैः (अस्त्राभिः)	७	४	८	८	६८४
नेदानाः	६	९	६	८	१७६६६७
नैरक्ताः	९	९	४	९	१८८६०
नोभ्राः	४	९	८	९	४९८
पराङ्गः	६	६	९	९	९६९
परिवाजकाः	९	९	४	९	१८८

पदम् .	अ	पा .	ख .	भा .	प्र .		
पठच्छेपः	...	४	५	...	४	१ ५ ६	
पारस्करः (शास्त्र. २)	...	१ ०	४	६	...	४	४ १ ०
पारोवर्यविदः	...	१	५	९	...	९	१ १ ० ५ ०
पार्षदानि	...	१	६	१	...	९	१ १ ६
पुकरवाः ("राजा" टौ०)	१ ०	५	१ ०	...	४	१ ५ ६	
पूर्ने याज्ञिकाः	...	७	६	७	...	७	४ ० १
पूर्वेभिः (ऋषिभिः)	...	७	४	६	...	७	७ ८ ४
पिजवनः (राजा)	...	९	७	९	...	९	९ ७ ७
पितरः	...	७	९	९	...	९	९ ७ ८ ५ ०
पैजवनः (राजा)	...	९	७	९	...	९	९ ७ ७
प्रस्कणः	...	८	६	५	...	९	७ ७ ९
प्रियमेधाः	...	७	७	५	...	९	७ ७ १
बृहस्पतिः	...	९	७	७	...	९	९ ७ ९
ब्राह्मणवदाः	...	९	५	९	...	९	९ १ ७
ब्राह्मणाः	...	५	१	५	...	४	८
भारद्वाजः	...	७	७	५	...	९	७ ७ ९ ५ ०
भार्यश्वः	...	६	७	९, ७	...	४	७ ४, ७ ४
भावयन्त्रः (राजा)	...	६	१	१ ०	...	४	१ ५
भूतांशः	...	१ ९	४	७	...	४	७ १ ५
भूयोविद्यः	...	१	५	९	...	९	१ १ ७ ५ ०
भृगवः	...	४	५	९	...	९	४ ६ ८ ५ ०
भृगुः	...	७	७	५	...	९	७ ७ ९
भृम्यश्वः	...	६	७	७	...	४	७ ६
भौवनः	...	१ ०	७	९	...	४	१ ९ ०
मण्डूकाः	...	६	१	७	...	४	६
मत्स्याः	...	६	५	४	...	७	९ ५ १
मनुः ("स्वायम्भुवोज्ज्वौत्")	...	७	१	४	...	९	९ ५ ६
मन्त्रवर्णाः	...	९	५	९	...	९	९ १ ७
मन्त्रितः	...	७	७	५	...	९	७ ७ ९

पदम्	अ०	पा०	सू०	भा०	प्र०
मित्रावरणौ (अष्टांगौ) ...	४	७	१	४	७७
मुद्गलः ...	६	७	२, ७	४	७४, ७६
संधानिधिः (उभययाजी) ...	८	७	७	७	४६७
मेचः वरुणः ...	४	७	२	७	७७
मौद्गल्यः ...	११	१	६	४	१७१
यमः (वैवस्वतः) ...	११	७	१७	४	२२१
यमौ (यमभगिनी) ...	११	७	१७	४	२२१
याज्ञिकाः ...	७	१	४	७	७०७
यास्कः (एतद्ग्रन्थस्य कर्त्ता)	१७	४	६	४	४१७
लवः (लवस्तुतम्) ...	७	१	७	७	२६४
लाघः ...	४	२	६	२	४१४
वधूश्चः (नाराशंसयाजी)	८	७	७	७	४६७
वसिष्ठः ...	४	७	२	७	७७६०
वसिष्ठः (नाराशंसयाजी)	८	७	७	७	४६७
वसिष्ठाः (स्तुताः) ...	११	२	८	४	१६६
वाक् (वागाम्भूणोयम्) ...	७	१	७	७	२६४
वाजः ...	११	२	४	४	१८६
वामः (सूर्यः) ...	४	४	४	२	४८६
वार्षायणिः ...	१	१	७	२	७४
वामात्यः (राजा सूर्यश्च) ...	११	१	२	४	२५०
विकुण्डा (आसुरौ) ...	७	१	७	७	२६४
विम्बा ...	११	२	४	४	१८६
विरूपः ...	७	७	४	२	७७२
विरूपामः ...	११	२	४	४	१८०
विश्वकर्मा ...	१०	७	२	४	१२०
विश्वामित्रः ...	२	७	२	२	२७७
विश्वामित्रः (तनूनपायाजी)	८	७	७	७	४६७
वृषाकपिः ...	११	४	४	४	२२७
वैखानसः ...	७	७	४	२	७७२

पदम्	च०	पा०	ख०	भा०	प्र०
वैयाकरणः	१	४	१	१	८३६०
व्रतचारिणः	३	१	४	४	८
शंयुः (बार्हस्पत्यः)	४	४	४	१	४६९
शतबलाक्षः	११	१	१	४	१७१
शन्ननुः (राजा)	१	४	१	१	१६४
शाकटायनः	१	४	१	१	८२६०
शाकपूणिः	१	१	४	१	१८८६०
शाकन्यः	४	४	४	४	१६४
शिरिम्बिठः	४	६	१	४	१६४
शूनःशेषः (शौनशेषौधः)	४	१	४	१	१६६
सप्तशृङ्गयः (रश्मयः)	१२	४	४	४	१०६६०
सरमा (देवशूनो)	११	४	४, ४	४	१०४, १०४
साध्याः	११	४	३	४	४९०
सुदाः (राजा)	१	३	१	१	१४३
सुधन्वा	११	१	४	४	१८६
सुधर्वः (राजा)	६	६	४	४	४४
सौधन्वनाः	११	१	४	४	१८६
स्थौलाष्ठौविः	३	४	१	४	४७८६०
स्वयम्भूः (ब्रह्मा)	१	४	१	१	१६६
हरिद्रवः (चारिद्रवकम्)	१०	१	४	४	७४
हिरण्यलूपः	१०	४	८, ६	४	१६४, १६६
उत्तानपादु ("राजा" टी०)	११	४	१	४	१०६
ऊर्जयः (राजा)	११	४	१४	४	१४९

॥ अथ नैरुक्तदैवतसूची ॥

				निघः	
				निघः	भा० प्र०
दैवतपदम्	...	निरुक्तनिघ्नः	...	प्र०	भा० प्र०
अक्षाः	...	देवनानि—विभादकफलानि	...	४६६	४ १०—१२
अग्रायो	...	अग्निशक्तिः—दाहिकादि (यु० उ० १०१*)	४७१	४	४२—४३
अग्निः	...	पाथिवः (प्रसिद्धः)	...	४४८	४ २७८—२८६
„	...	मध्यमः (विद्युत्)	...	४८१	४ २८६, २८८
„	...	„ („)	...	„	४ १४०—१४२
„	...	उत्तमः (सूर्यः)	...	०	४ २८७, २८९—२९२
„	...	महान आत्मा	...	०	४ २६८
„	...	सर्वा देवताः	...	०	४ २८, २९०—२९२
अग्नौ	...	(ऋ० म० २, २५, ४.)	...	०	४ २४४, २४७
अग्नौपर्जन्यौ	...	(ऋ० म० ४, ८, १६, ६.)	...	०	४ २४४, २४८
अग्नौवरुणौ	...	(ऋ० म० ३, ४, १२, ४.)	...	०	४ २४४, २४७
अग्नौषोमौ	...	(ऋ० म० १, ६, २८, २.)	...	०	४ २४४, २४७
अग्नौतवः	...	(ऋ० म० १, १, २८, ४.)	...	०	४ २४४, २४८
अग्नौ	...	माध्यमिका वाक्†	...	४८८	४ २२४, २२७
„	...	गौः (घर्मधक्)	...	१२८	४ २२४—२२६
अग्निरसः	...	अग्निराः	...	०	४ १८०—१८१ टौ०
„	...	रश्मयः (ऋषयः आ०†)	...	४८५	४ १८४—१८५
अजण्कपात्	...	आदित्यः (एकादश द्वादश वा‡)	४८४	४	१८५—२८८, २०२
“अतिथिदेवत्यम्”	...	ब्राह्मणः (तै० आ० १, १० ; ब्रा० १, ४, ४, २ ; ४)	...	४	२०७
अथर्वा	...	अचलः (आदित्यः)	...	४८५	४ २०२, २०४—२०५

* युद्धोपकरणानौति परिचायितेषु द्वाविंशतिषु एकविंश मिदम् ।

† माध्यमिका वाक् तु मेघध्वनिरेव ; अथवा सर्वेषां मेघ शब्दानां माकाशप्रभवत्वात् माध्यमिकत्वम् ; “वायुः स्नात् ; शब्दस्तत्”—इति य० का० प्रा० १, ६ ; ७ ।

‡ ऋषयः आ०—अग्निरसः ऋषय एवेति आख्यानविदो वदन्ति ।

§ ४ भा० १८६ प्र० १, २०० प्र० । ठौपनौ च दृष्ट्या । अलकालोनः सूर्यः ।

			निघ.		
			निघ०	भा० प्र०	
देवतपदम् ...	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः ...	...	पृ०	भा०	प्र०
अथर्वानः ...	स्थिरवायवः (अथर्वः आ०)	...	४८६	४	१८१—१८४
अदितिः ...	अखण्डनीया शक्तिः (प्रकृतिः)	...	४०१	२	५१
..	प्रातःसन्ध्या (दाक्षायणी)	...	४८३	४	१८८—२०४
..	अग्निः*	...	०	४	२००, २०४—२०४
अनुमतिः ...	पूर्वा पौर्णमासी	...	४८७	४	२१०—२१४
अपायपात् ...	वियुत्	...	४७८	४	१०३, १ — १०४
अघा	व्याधिः, भयस्र	यु० उ० २० ...	४७१	४	४२
अभौशवः ...	अङ्गनयः (यु० उ० ४)	...	१३६	४	७४
..	सूर्यरश्मयः, अश्वरश्मयश्च	...	७०	२	२१४
अरण्यानो	अरण्यशक्ति — विमंशिक	यु० उ०	१७०	४	५७—५८
अश्वः	प्रभिष्टः	तै० आ० ७, १० ४	६४	४	१—४
अस्माजनो	अश्वकणा	यु० उ० ८	६८	४	२८—३१
अश्विनो	तमः प्रकाशो रमद्-रमहन्तो	...	५८१	४	२४७—२५४
असुनातिः ...	जीवनवायुः (अहर्विर्भाक)	...	४८१	४	१५०, १५४—१५७
अहिः	मेघः, वैद्युताग्निर्वाः	...	४८२	४	१५०, १५४
अहिर्बुध्नः	“योऽहिः स बुध्नः”	...	..	४	१५४, १५४
आग्रापोष्णम्...	(हविः। ऋ० म० ७, ६, १०, ८.)	...	०	७	८४४, ८४०
आग्रावैष्णवम्...	(हविः। तै० म० १, ८, २२, १)	...	०	७	८४४, ८४८
आत्मा	शरीरस्थः परमात्मा च	(७, २, ८.)	०	४	८८८, ८८९
आदित्यः	सूर्यः, आत्मा च	...	०	४	८८८—४०१, ४०२

* निघण्टो ष्टयिवो-गो-वाक्-द्यावाष्टयिवो पर्यायेषु (१ भा० १०, ८९, २०० २७४ प्र०) चादितिशब्दो दृश्यते; सर्वा आन्तरिक्षा एव देवता अदितिशब्दवाच्या—इति तद्धोका-
लतो देवराजस्याशयश्च (१ भा० ४८६ प्र०)।

† सूर्यादयः ऋ० म० २, २, ११, २। वायवः तै० ब्रा० ७, ८, १४, १। आदित्यः तै० आ० ४, २४।

‡ द्यावाष्टयिवो, अहोरात्रो, सूर्याचन्द्रमसौ, वामात्यौ राजानौ वा। “देवानां सध्वर्यु” तै० ब्रा० ३, २, ४, ६; तै० आ० ७, ७। “देवानां भिषजो” तै० ब्रा० १, ७, ६, ४।

§ १ भा० ६८ प्र०, २ भा० ११७ प्र०, तै० ब्रा० २, २ १९. एवं ऋ० म० ४, २, २६, ७।

				निघ०		मिद०	
देवतपदम्	...	निघण्टुनिघण्टुः	...	प०	भा०	प०	
आदित्यमंशसुरौ	(ऋ० सं० १, ४, १४, १०)	...	०		४	२३०, २३२	
आदित्याः	...	त्वाद्वादशः सविचादयो वा द्वादश	४८५		४	२०५—२०८	
आपः	...	उदकम् (गु० उ० १५)	...	४७०	४	४०, ४३—४४	
आग्नाः	एकतद्विमचिताः (अग्निवायुसूर्याः, अपर्या वा)	४८६			४	१८६—१८८	
आर्त्वा	...	धनुःपाने (इ० ५*)	...	४७८	४	४८—५१	
इध्मः	समिन् । “अग्निः” गा० । (आप्रौ १†)	४९१			४	४५६—४५८	
इन्द्रः	...	चन्द्रमाः‡ (अहविर्भाक)	...	४८१	४	१५७—१५८	
..	...	आदित्यः आत्मा च	...	०	४	२८८	
इन्द्रः	...	वर्षणहेतुर्वायुः (रमानप्रदः)	...	४७६	४	२००—२२५, २५६	
..	...	.. (इवादिनामदानवरत्ना*)	..	०	४	८१—८८	
..	...	आदित्यः (अथ० सं० ७, ८२, ५.)	४१४		४	५६—६०	
..	...	.. (विद्यानः ४ भा० २८८ प्र०)	..	०	४	३८	
..	...	कालः (ऋ० सं० ८, १, १६, ४. मा०)	०		४	३८८	
..	...	परमेश्वरः (‘‘शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा’’ दे०**)	४७८		४	२५०	
..	...	आत्मा (‘‘संचजमञ्जकः’’ दे०)	..	०	४	३६८	
इन्द्राकुत्या	...	(ऋ० सं० ४, १, ३०, ४.)	...	०	४	२५२, २५६	
इन्द्राग्नौ	...	(ऋ० सं० ३, १, १२, ४.)	...	०	४	२५२, २५३	
इन्द्राणौ	...	इन्द्रमहचारिणौ (अचौ = क्रिया)	४८८		४	२२५—२२८	
इन्द्रापर्वता	...	(ऋ० सं० ४, ४, १८, १)	...	०	४	२५२, २५५	
इन्द्रापूषणा	...	(ऋ० सं० ४, ८, २२, १.)	...	०	४	२५३, २५४	

* इन्द्रानोति परिचायितेषु अष्टसु पञ्चम मिदम् ।

+ शकपूणिमते सर्वा एव आप्रियाऽग्निवाचकाः । तं० सं० २. ६, १, २. च द्रष्टव्यम् ।

‡ आप्रौति परिचायितेषु द्वादशसु प्रथम मिदम् ।

§ सोम-(लता)-परोऽपि इन्द्रशब्दो दृश्यते वज्रच संहितादिषु ।

॥ निघण्टौ उदकनामसु यज्ञनामसु च (१ भा० १९५, २४८) दृश्यते ।

॥ “त्वाद्वाऽसुर इत्येतिहासिकाः”—इति, “तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति च २ भा० २१० प्र० । किञ्च दानवः - दानकर्मा, जलप्रदो मेघ एव ४ भा० ८४ प्र० । एव मसुरादिशब्दार्थोऽपि बोध्यः ; इवादिशब्दस्य मेघपर्याय एव (१ भा० ५८ प्र०) ।

** दे०—निघण्टुलोकालदेवराज एव भलिवादित्यर्थः ।

[illegible]

* ण्योऽर्थस्तेतरेयब्राह्मणादिमन्त्रतः (तै० ब्रा० २, १, ४) ; यस्मिन् तु “इंद्रः”—इत्यादिना “इन्द्रः”—इति निरुच्य ईशशब्दस्य निगम उदाहृतः, व्याख्यातस्य मांऽग्निदेवतः ; तथाचात्रत्यग्रन्थो विचार्य ण्व ; अस्माकन् “इन्द्रो अग्न आश्वस्य विशन्तु” (तै० ब्रा० २, ४, ५, १.) इत्यादिमन्त्रोचनया णं तरेयागार्थं ण्व श्रद्धा ; तिस्रोदेवोष्वपीद मन्त्रम् ।

† पृथिवी-वाक्-अन्न-गोनामसु च दृश्यन्तं निघण्टो (१ भा० १५. ७७, ९०८, ९३० प्र०) ; ४ भा० ९५२ प्र० “०” द्रष्टव्यम् ।

६ भा० ७३—८६ पृ० दृश्यम्, सर्वं च तद्रूपकमेव । ते० सं० ४, ४, ७, ८. दृश्यम् ।

				निघ०	
				निघ०	
देवतपदम् ... निघक्तनिघ्नोऽर्थः	...	...	...	भा०	पृ०
कः ... आदित्यः, आत्मा च*	...	...	...	४	४८८
"कामदेवता" (तै० ब्रा० २, २, ४, ६ ; २, १, १, १.)	...	...	...	२	४००
क्रुः ... उत्तरामावास्या ...	...	...	...	४	२१६, २१८—२२०
केगिभः ... अग्निविद्युत्सूः ...	...	...	...	४	२८०—२८२
केशी ... आदित्यः (अष्टमो नवमो वा)	...	...	...	४	२८८—२८९
क्षेत्रस्यपतिः क्षेत्रमध्यस्थः क्षेत्रपालको वायुः	...	...	...	४	२८—२९
गोः ... जलधरशब्दः† ...	...	...	...	४	२८०—२८३
गोरा ... विद्युत्प्रदिता मधध्वनिः ...	...	...	...	४	२०८—२०९
ग्राः ... आपः, देवपत्न्यः वा‡ ...	...	...	...	४	१५७, २०१
घावाणः ... सोमकण्ठनशिखाः ...	...	...	...	४	११—१४
चन्द्रमाः ... प्रसिद्धाः कश्चित्स्थः ...	...	...	...	४	१६७, १७०—१७३
जानवेदाः ... पार्थिवाग्निः (मध्यः अर्थः) ...	...	...	...	४	२८२—२८८
„ ... मध्यमाग्निः (विद्युत्) ...	...	...	...	४	२८५
„ ... उत्तमाग्निः सूर्यः ...	...	...	...	४	„
ज्या ... धनुर्गणम् (गु० ७० ७) ...	...	...	...	४	२५—२८
तन्नुपात् ... आद्यम्। "अग्निः" शा० (आप्रौ २) ४६१	...	...	...	४	४५८, ४६२—४६५
तार्क्ष्यः ... इष्टिमर्हत्या वातः ...	...	...	...	४	१२७, १२८—१२९
तिष्ठादेवौः इडा, भरस्वतो, भारती* (आप्रौ ८) ४६२	...	...	...	४	४७७—४७८
त्वष्टा ... अग्निः (आप्रौ १०) ...	...	...	...	४	४७८—४८४

* हिरण्यगर्भः ऋ० म० ८, ०, २, १ ; प्रजापतिः ऐ० ब्रा० २, ४, ६ ; २, २, ८।

† १ भा० ६ प्र० पृथिवी ; २२, २७८ प्र० सौरादित्यश्च ; ७७ प्र० वाक् ; २४५ प्र० क्षांता ; ४०९ प्र० सूर्यरश्मिः । २ भा० १७५ प्र० पशुः, गोदुग्धः, चर्म, स्त्राव, स्नेहा, ज्या ; १८०, ४७८ प्र० ज्योत्स्ना ; २१२ प्र० आदित्यः, सौः ; २५८ उषाः ।

‡ ग्रा इति निघण्टो वाङ्नामसु स्त्रीनामसु च पठितं दृश्यते (भा० ७४, २०० प्र०) ।

§ ४ भा० १७० प्र० * टिप्पणी, ७२ प्र० † टिप्पणी च द्रष्टव्या । किञ्च तत्र "दिवि सोमो अधिप्रितः" — इति सूत्र्यवाचकस्य सोमस्यैव ग्रहणेन समाधातव्यम् ।

॥ इडा—पृथिवीस्थाना, आप्रयो, अन्नरूपा ; इयमेव ब्रह्माणोति प्रसिद्धा । भरस्वतो—मध्यस्थाना, वायव्या, वाणोरूपा जलरूपा वा ; इयमेव रुद्राणोति प्रसिद्धा । भारती—सूर्याना, सौरो, प्रभाकरा ; इयमेव वैष्णवोति प्रसिद्धा । तै० ब्रा० २, ६, १०, ४. द्रष्टव्यम् ।

निबः

निबः

देवतपदम् ... निबन्धनिष्पन्नोऽर्थः	पृ०	भा०	पृ०
मृष्टा ... गर्भादिरूपकत्वात् वायुः ...	४८०	४	१२१, १२७—१२८
.. ... सर्वरूपकत्वात् आदित्यः *	४८१	४	२६८ २६९
दधिक्ताः ... नवजलधरसहचरो वायुः ..	४८०	४	१२२
दध्यङ् ... ध्यानशक्तिदः आदित्यः (अपिः आ०)	४८५	४	२०२, २०४—२०५
दुन्दुभिः ... रणवाद्यविशेषः (यु० उ० २)	४६७	४	१९, २१
देवताः ... अग्निवायुसूक्तयोः †	०	२	२८५—२९०—२९७
देवपत्न्यः ... इन्द्राणोऽप्रभृतयः ...	४८७	४	२०९—२१२
देवाः ... (देवतापर्यायंऽपि देवशब्दः ‡)	४८६	४	२१३
.. ... रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	०	४	२५६
देवो ऊजाकृतो वाज-कालो, (द० ८)	४७४	४	६२—६५
— जंष्टौ .. (द० ७)	..	४	६२, ६३
देवाहोताग पाथिववैद्युतावग्रौ—(आप्रौ ८)	४६२	२	४७५—४७६
द्यावापृथिव्यौ द्युलोकभूलोको (द० २) ...	४७९	४	५७, ५८
इविषांदाः पाथिवोऽग्निः (मुख्योऽर्थः) ...	४६१	२	४२९—४५६
.. ... मध्यमोऽग्निः विद्युत्, इन्द्राय	०	२	४४०—४४६
.. ... उत्तमोऽग्निः (सूक्त्यः) ...	०	२	४५०—४५६
द्रुघणः ... मुद्गरः (यु० उ० १२) ...	४६९	४	२४—२७
द्वारः ... यज्ञगृहद्वारः । “अग्निः” शा० (आप्रौ ६) ४६२	४६२	२	४७०, ४७०—४७४
धनुः ... शरामनं प्रमिदम् (य० उ० ६)	४६८	४	२४, २५—२६
धेनुः ... नवजलधरगर्जनम् ...	४८८	४	२०९—२१५
धाता ... सरसो वायुः ...	४८४	४	१७८
मद्यः ... मन्त्राद्याः सप्त (यु० उ० १४)	४७०	४	२८—४२
मरामंसः ... यज्ञः । “अग्निः” शा० (आप्रौ २)	४६९	२	४६४, ४६६—४६८

* एष एव प्रथम आदित्य इति मते गूढयाव्यवहितपूर्वकालीनोऽयम् ।

†, ‡ “अयं चित्रश्च मनोदेवा यज्ञियामः”—इति ऋ० सं० ६, ९, २७, २; “अयस्त्रिंशद्देवाः सोमपाः अयस्त्रिंशदसोमपाः”—इत्यादि ऋ० ब्रा० ९, ९, ८; ता० ब्रा० ९, १, १; “अयस्त्रिंशद्देवताः” इति तै० सं० ९, ४, ९, ४ । ते चाष्टौ वसवः, एकादश वृद्धाः, द्वादश आदित्याः, प्रजापतिश्चेति द्वात्रिंशत्; इन्द्रो वषट्कारो वा अयस्त्रिंशः ।

§ द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे, सद्यसंवत्सरो वा । ४ भा० १२, १२ प्र० द्रष्टव्यम् ।

		निघ०		
		निघ०	भा०	पृ०
दैवतपदम् ... निघक्तनिघ्नोऽर्थः ...	...	०	भा०	पृ०
माराशंभः ... मन्त्रः, ऋत्नमन्त्रा वा ...	...	४६६	४	१४—१६
पथ्या (स्वस्ति) अन्तरिक्षस्थिता (कल्याणमता)	...	४८८	४	२२७—२३८
पर्जन्यः ... मेघः (ऋ० सं० १ २, १६; १७.)	...	४७७	४	८, ८१, ८८
पन्नितः ... आदित्यः, आत्मा च (२ भा० ४८६ पृ०) •	...	०	४	३८८
पाकः ... विपक्षप्रज्ञः—आत्मा ...	...	०	२	२०९
पितरः ... मृतपितृणामात्मानः* ...	...	४८६	४	१८०—१८३
.. पालयितारो रश्मयः† (तै० ब्रा० १, ७, १०.)	...	०	४	१८४
पितुः ... अन्नम् चतुर्विधम् (यु० उ० १३)	...	४६८	४	३६—३८
“पितृदेवत्यम्” अग्निष्वात्तादयः (तै० ब्रा० १, ६, ८; ८.) •	...	०	२	२७
पुरुखाः ... बहुगर्जको मेघव्यूहः‡ ...	...	४८२	४	१४६—१४८
पृथा ... आदित्यः (चतुर्थः पञ्चमो वा)	...	४८२	४	२७७, २७८—२८
पृथाग्रौ ... (“मृग्य मुदाहरणम्” नि०-८०)	...	०	२	२४९, २४८
पृथिवी ... इयं प्रमिडा (यु० उ० २०) ...	...	४७१	४	४१ •
.. मेघमण्डली (..)...	...	४८८	४	२२२, २२५
.. द्युमण्डली (..)...	...	४८४	४	२८८, २०९
प्रजापतिः... प्रजापालका वास्वादिः§ ...	...	४८२	४	१४१, १४२
“प्रायादेवता” प्रकरणानभारतः (कक्षाः) ...	...	०	२	२०७
वर्हिः ... कुशा (आग्रौ ४) ...	...	४६१	२	४६८, ४६८—४७
वहस्पतिः... मेघव्यूहो मेघरक्षको वायुः ...	...	४७७	४	८८—८९

* जीवत्पितृणा मात्मान इति केचिदाहुस्तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अन्तरिक्षस्थानदेवतासु पितर इति दर्शनात् ; जीवितानां स्थानं हि पृथिव्येवेति (तै० ब्रा० १, ६, ९.) ।

† त एव ऋभ्वङ्गिरमभृग्वयवादिनामभिद्योषन्ते इत्याख्यानविदः ।

‡ “पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽक्षरसो बधः”—इति तै० सं० २, ४, ७, ९ ।

§ मौ० जी० सू० १, ९, १०. शा० भा० “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”—इति । ऐ० ब्रा० २, ४, १. छटिकर्ता । ऐ० ब्रा० २, ९, ७. संवत्सरः । य० वा० सं० २१, १८. म० ङी० सर्वात्मा । य० वा० सं० २१, ९०. म० ङी० आदित्यः । य० तै० ब्रा० १, १, ४, ४. अग्निः ; २, १, १, १ ममः ; १, २, ४, ४. वाक् ; १, २, १०, १०. यज्ञः ; १, १, ७ १. कपं नाम च । य० तै० सं० २, १, २, २ सर्वा देवताः । एवञ्चायं बह्वर्थः ।

|| २ भा० २०१—२०७ पृ० ; ऐ० ब्रा० २, २, १० ऋ० ; ऋ० सं० ८, २, १५, १. सा० ।

				मिच०	
				मा०	प०
दैवतपदम् ... निबल्लनिष्पन्नार्थः ...	पु०	५०	५०	५०	५०
मन्त्र ... ? ...	०	४	४१२		
ब्रह्मणस्पतिः सुवृष्टिमरस्योऽन्नपालको वायुः	४७८	४	१०, १२—१३		
भगः ... आदित्यः (द्वितीयमन्तौ वा)	४८२	४	२७१, २७४—२७५		
भारती ... सूर्यप्रभा ("तिष्ठोदेवोः" * ...)	०	४	४७८		
भृगवः ... प्रचण्डातपाः (अथः आ०)	४८६	४	१८२—१८३		
मण्डूकाः ... भेकाः (वर्षाभः) ...	४६६	४	७—८		
मनुः दिवाजातः प्रकाशः, तापो वा (वैवस्वतः†)	४८५	४	३०२, ३०४—३०५		
मन्युः वज्रसहस्रो वायुः (ते० ब्रा० २, ४, १, ११)	४८०	४	१३०, १३२		
मरुतः ... वज्रपुत्राः‡ (भट्टिकाः ...)	४८५	४	१८१, १८२		
महान् आत्मा ... ? ...	०	४	३८०, ३८१		
मिचः ... जीवनहेतुर्वायुः, तापश्च ...	४७८	४	१०८—११२		
„ ... आदित्यः (ते० ब्रा० १, ७, १०, ११)	०	४	३०७		
„ ... महान् आत्मा (४ भा० ३८५०)	०	४	३६८		
मिचःवदन्ता ... म० ३, ५, ११, ६ ...	०	४	३५०, ३५१		
मिचःवदन्तो ... अहंरात्रे (ते० ब्रा० ४, ७, ४)	०	४	०००—००१		
मृत्युः देहान्तकृच्छ्रमवायुः (तापामावजन्यः)	४८४	४	१७१, १७३—१७४		
यमः अग्निः (पार्थिवः, मध्यमः, उत्तमश्च)	०	४	१०६—१११		
„ रात्रिजातोऽन्धकारः, गैत्यं वा (वैवस्वतः)	४७८	४	१०४—१०५		
„ ... आदित्यः (दशम एकादशो वा)	४८४	४	२८३, २८४—२८५		
यमो तामसो भोतिः, जडता वा (वैवस्वता॥)	४८८	४	२१८—२२१		
“याज्ञदैवतः” (ते० ब्रा० ९, ४, ४, १०) ...	०	४	३०७		

* आग्नेयी वाक्मन्त्रिश्च भारतीत्युच्यते म० ब्रा० ; ते० ब्रा० ७० ; १ भा० ८० प्र० ।

† मानवानां मादिपुरुषः इत्याख्यामविदो वदन्ति । “स्वायम्भुवः” ९ भा० २५८ प्र० ।

‡ अ० म० १, ८, ६, १ ; ४, ७, ११, १. भा० भा० द्रष्टव्यानि ।

॥ उक्तं हैतन्—“मिच एव धारयति प्रथिवीश्च दिवश्चति (४ भा० ११९ प्र०), तम माध्याकषेणादिगत्या जगतां धारकत्वं सूर्यस्यैव मिचमामकस्येति प्रतीयते ।

॥ पिटराजबहास्य अ० स० ७, ६, १४, १ अ० ; अथ० म० १८, ३, १६ म० ।

॥ यमो—यमभगिनो ; शरीरतापाभावे गैत्यं जडता च, तत्रैव मृत्युः ।।

		निघ०	निघः	
			भा०	पृ०
देवतपदम् ...	निघ्नानिघ्नानिघ्नः ...	४९	भा०	पृ०
रथः ...	योधादिवाहनम् (यु० उ० १)	४९७	४	१७—२०
राका ...	उत्तरा पोणमाभी ...	४८७	४	२१३, २१४
राजा ...	भानयन्नादिः* ...	•	४	१४—१७
रात्रिः ...	("वाक्वा" तै० ब्रा० १.७, १०, ११.)	४७०	४	४४, ४७ (यु० उ० १७)
रुद्रः ...	मघशब्दहेतुरग्निः (मध्यमः)	४७६	४	८०, ८१
..	मघशब्दहेतुर्वायुः ...	..	४	७५—८०
रुद्राः ...	रुद्रपुत्राः (मरुतः) ...	४८५	४	१८२—१८४
रोदधौ ...	रुद्रवाणी (स्फूर्जयः) ...	४८०	४	२४२—२४४
वनस्पतिः ...	यूपः । "अग्निः" शा० (आश्रौ ११)	४६४	४	४८५—४८४
वरुणः ...	मघशब्दा वायुः (जलस्थः)	४७५	४	७१—७६
..	आदित्यः (मत्तमाष्टमो वा)	४८२	४	२८५—२८८
..	महान आत्मा ...	•	४	२६८
वसवः ...	विष्णा रश्मयः (दिग्वाष्टौ च?)	४८६	४	२२०, २२५—२२८
वसिष्ठाः ...	अष्टवयः (तै० ब्रा० १. ७, १०, ८.)	•	४	१८४, १८६—१८७
वज्रिः ...	सुवः, आत्मा च ...	•	४	२८५
वाक् ...	यज्ञायाज्ञा च ध्वनिः† ...	४८७	४	२११—२१४, २४८—२५८
वाचस्पतिः ...	शब्दाधारणहेतुर्वायुः‡ ...	७८	४	१००, १०२
वातापर्जन्या	(अ० स० ८, २, १२, ५.) ...	•	४	२४२, २४८
वाजिनः ...	आदित्यरश्मयः§ ...	४८७	४	२२७—२२८
वातः ...	वायुः—गन्धवहः ...	४८१	४	१२८
वायुः ...	.. ...	४७५	४	६७—७२
वास्वादित्यौ	(य० वा० स० २४, ५५.)	•	४	२६०, २६२
वास्तोस्पतिः...	ग्राममध्यचरः स्वास्थ्यहेतुर्वायुः	४७५	४	८६, ८८—१०२
विधाता ...	सरसो वायुः (धाता) ...	४८४	४	१०८

* "यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभते"—इति यास्कः ४ भा० १७ । ऐ० ब्रा० ८. ४, ८; ८।

† "परिघेषाज्जिह्वा माकाशस्य"—इति (वै० द० २. १. २०.) अस्या माध्यमिकत्वमेव ।

‡ अतएव "मावतस्तुरभि चरन् मन्द्रं जमयति स्वरम्"—इति पा० श्रि० ७ स्तो० ।

§ "अग्निर्वायुः सुवः, ते वै वाजिनः"—इति तै० ब्रा० १. ६, २. ८ ।

निब०

निघ०

देवतपदम् ... निबन्तनिष्पन्नोऽर्थः ...	पृ०	भा०	पृ०
विपाट्बुतुद्रो पञ्चनदप्रदेशोयनयो (इ० ४)	४७९	४	४८—६१
विश्वकर्मो ... रसादिमहच्चरो गभोदिहेतुवायः*	४७९	४	११८—१२८
विज्ञानरः ... आन्नरिद्धं ज्योतिः ...	४८४	४	४०८—४१०
„	„	४	१७४—१७७
„ ... दिव्यं ज्योतिः ...	०	४	१७४—१७७
„ ... आदित्यः (पञ्चमः षष्ठो वा)	४९६	४	९८४
विश्वेदेवाः ... रश्मयः, ब्रह्मदेवताय ...	४९६	४	३१४—३१९
विष्णुः ... आदित्यः† (पञ्चमः षष्ठो वा)	४९७	४	९८०, ९८१—९८३
„ ... आत्मा च ...	०	४	३९२
वृषभः ... रथादिवाहो गौः (यु० उ० ११)	४९६	४	३६—३४
„ ... इन्द्रः—“वर्षितः अपाम्”	०	२	४०२ इ०
„ ... यज्ञः, सूय्य, शब्दय ...	०	४	९४४—९४७
वृषाकपिः ... आदित्यः‡ (नवमो दशमो वा)	४९३	४	९९२—९९४
वृषाकपायो ... आपराक्षिकप्रभा ...	४९१	४	९६१, ९६३—९६४
वेनः ... गर्भग्रहणहेतुवायः, (अहविर्भाक्)	४८१	४	१४३—१४४
वैज्ञानरः ... पार्थिवोऽग्निः (सूक्ष्मोऽर्थः)	४९०	४	३९८—४११
„ ... मध्यमोऽग्निः (विद्युत्) ...	०	२	३९९—४०१, ४३४
„ ... उत्तमोऽग्निः (सूर्यः) , ...	०	२	४१२—४२४

* ४ भा० ११९ पृ० १ पं० वायुः ; १००—१०६ पृ० आदित्यः, आत्मा, भौवनः ; १९७, १९८ पृ० अग्निः । अथ मेव हि धाता विधातेत्युच्यते (१९० पृ०) ; तच्चाच कृष्टिकर्मति निष्पन्नार्थः । वस्तुतः कृष्टपादानानां मेव कृष्टिकर्मत्वमिति मतं सर्वेषामेव वात्वादीनां कृष्टिकर्मत्वमिति सर्वेषां मेव साधारणं नाम विश्वकर्मति । परमात्मवादिनये तु आत्मन एव विश्वकर्मतिनाम ; अपि वा वात्वादयः सर्वे ण्व आत्मजन्मान इति सर्वे ण्व विश्वकर्माणः ।

† “अग्निर्वै देवानां सवसो विष्णुः परमः”—इति, “अग्निः सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवता”—इति च णे० ब्रा० १, १, १ । इहाप्यग्निमाहचर्थाद्विष्णुरादित्यण्व । ९ भा० ४७—४९ पृ० च द्रष्टव्यम् । सर्वथाप्ययं मध्याह्नकालीनः सूर्यः ।

‡ “यज्ञः”—इति १ भा० ३४६ पृ० ; तै० स० ९, १, ८, २ ; णे० ब्रा० १, २, ४ । “विष्णुर्वै देवानां हारपः”—इति च णे० ब्रा० १, ४, ४ ।

§ “वर्षिता आवश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्”—इत्ययं सपराक्षकालीनः सूर्य एव ।

			निघ०	
			निघ०	भा० प्र०
देवतपदम् ... निबन्तनिष्पन्नाऽर्थः ...	प्र००	भा०	प्र०	
शकुनिः ... पक्षी (कपिचलादिः) ...	४६५	४	४—७	
शुनामोरौ ... वाधादित्यौ इ० ६) ...	४७२	४	६१, ६२	
श्वेनः ... इन्द्रः (मोमरमवाहो वायुः*)	४८२	४	१६१—१६२	
.. ... आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	२८२	
श्रद्धा मत्युद्भिः (तै० ब्रा० २, ८, ८, ७; ८)	४७१	४	४८—५० (यु० ७० २)	
संवत्सरः (ऋ० म० २, ६, १४, २—१६, १—५) •	०	२	४६०—४६२	
मदान्वा ... दुर्भिक्षाधिदेवता ...	४५५	४	२६३	
मप्लष्टपयः ... रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	४६५	४	२०६—२१२	
समुद्रः ... आदित्यः (द्वादश, रात्रिकालौनां वा) ४६४	४६४	४	२६६, २००—२०२, २८७	
.. ... आत्मा, आदित्यश्च • ...	०	४	२८७	
सरण्यः रात्रिः, जाया वा (यमयम्योर्भाता आ०) ४६१	४६१	४	२६४, २६५—२६७	
सरमा ... वाक् (देवशूनोः† आ०)	४८७	४	२०५—२०६	
सरस्वती‡ ... सरमा वाक् (“तिस्रोदेवीः”)	४८७	४	२०६—२११ •	
.. ... नदी (नद्यः) ...	४७०	४	२८—४२	
सरस्वान् ... आन्तरिक्षं मुदकस्थानम् §	४७६	४	११५, ११८	
सविता ... प्रसवशक्तिसम्पन्नं तेजः	०	४	४२४, ४२६	
.. ... प्रसवशक्तिसम्पन्नो वायुः ...	४८०	४	१२२, १२४—१२५	
.. ... आदित्यः* (प्रथमः द्वितीयो वा) ४६२	४६२	४	१२६—१२७, २६६—२७२	
साध्याः ... प्राणाः, रश्मयश्च विश्वसृजः आ०) ४६६	४६६	४	२१५, २२०—२२५	
मिनोवालो ... पूर्वामावास्या ...	४८७	४	२१६—२१८	
सुपर्णः ... सूर्यरश्मिः (“वायुः” दे०)	४८२	५	१४५, १४६	

* “गायत्री श्वेनो भूत्वा सोम माहरत्”—इति श० ब्रा० २, ८, ४, १०।

† अस्या एव पुत्रौ सारमेयौ (ऋ० सु० ७, ६, १५, ५) : तौ च धर्माधर्मौ एव, वाच एव हि तौ उत्पद्येते । ४ भा० २०६ * डौप्पनौ च द्रष्टव्या ।

‡ “कण्डस्य च” इत्यादि ऋ० प्रा० १२ । अतश्च वाग्वादिन्याः सरस्वत्या माध्यमिकत्वम् ।

§ “मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम्”—इति म० सं० १ १२ ।

॥ य० वा० सं० १, १० ; तै० सं० १, १, ४, २. मौ० अ० ८, १. इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

॥ यस्मिन् काले सूर्येव अपचततमस्का, न पृथिवी ; पृथिव्यां तम एव ; स एव सावित्रः कालः ; “अधारामः सावित्रः” इति ४ भा० २७० प्र० । एवञ्चायं मुदयावस्यः ।

			निच०		निच०	
					निच०	
दैवतपदम् ...	निबल्लनिष्पद्योऽर्थः ...	४०	भा०	४०		
सुपर्णैः ...	जीवात्मपरमात्मानौ* ...	०	४	४०४, ४०६		
सूर्यः ...	आदित्यः† (द्वितीयचतुर्थो वा)	४६२	४	२७४, २७६—२७८		
„ ...	आत्मा	०	४	२७७, २६७		
„ ...	प्राणः ...	०	४	२७८		
सूर्यो ...	सूर्यप्रभा (चन्द्रगतापि) ‡	४६२	४	२४८, २६१—२६२		
सूर्याचन्द्रमसौ	(ऋ० स० ८, २, २०, ६, शिग्रह)	०	४	२६०, २६१		
सोमः ...	सोपधिविशेषः§ (सूता ...	०	४	२६१, २६४, २६७		
„ ...	चन्द्रमाः ...	४८२	४	२६४—२६८		
„ ...	सूर्यः ...	०	४	२६८, २८२—२८७		
„ ...	आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	२८२—२८७		
सोमापूषणा ...	(ऋ० म० २, ८, ६, १, १) ...	०	४	२४७, २४८		
सोमावहा ...	(ऋ० म० ४, १, २८, ७) ...	०	४	२४२, २४८		
सखिः ...	कन्याशमता ...	४८६	४	२७७—२८८		
स्वाहास्तयः...	स्वाहायुक्तमन्त्राः (आप्रो१०)	४६४	४	४६०, ४६२—४६४		
संसः ...	परमात्मा ...	०	४	४०९		
संसाः ...	सूर्यरश्मयः ...	०	४	४०९		
सविर्धाने ...	सोमवाहिगकटौ (द्व० २)	४७२	४	४६, ४७		
ससङ्गः ...	गोधा—प्रकाष्ठचमावरणम् (य० ३०४) ४२७		४	२२, २३		

* सुपर्णाः—सूर्यरश्मयः ; ते हि आन्तरिक्षा ज्व । आदित्यरश्मयः इन्द्रियाणि च
१ भा० २०९ प्र० ; आदित्यरश्मयः १ भा० २७८ ; २ भा० ४१६ प्र० । सुपर्णः—राजयः
३ भा० ४२४ प्र० । सुपर्णः—वायुः, प्राणवायुः, परमात्मा वा ऋ० स० ८, ६, २६, ४. सा० ।

† अयं हि प्राधान्येन पूर्वकृत्वास्मिन् ज्व वृद्धते ।

‡ “सोमाय सूर्या प्रायच्छत्” इत्यस्य “अन्तरां सोमाय ददाति” ४ भा० २६९ प्र० इति ।

§ “वायुः सोमस्य रक्षिता (ऋ० स० ८, २, २०, ४)” —इत्यत्र “वायुमोषा वन-
इति श्रुतेः” —इति सा० भा० । अतएव मध्यस्थानदेवतासाम्नातः ।

इति सोमो अधि नितः (ऋ० स० ८, २, २०, १.) —इत्यादि ब्रह्मम् ।

॥ नैरुक्तश्रुतिसूची ॥

अथ यास्कीयेऽत्र निरुक्ते, तत्सहैवेह प्रकाशितयोः टीकाटीप्पन्योश्च, या
श्रुतयः स्मृताः, तासां प्रायः सर्वासा मकारादिक्रमतः प्रतीकस्वरूपम्, तासु
यथास्थानानिर्दिष्टस्थानानां यथालब्धं स्थानादिनिरूपणञ्च प्रकाशयामि ।

अ .

भा०। ए०

अंशुः श्रुते देव* ३। ३२४, ४४५, ४५३
अक्षूपारः सलिलो मात० २। ४४१
अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे ... ४। ४८६
अक्रो न बभ्रिः ... ३। २१३
अक्षरवन्तः कर्णवन्तः ... २। ७०
अक्षैर्मा दीव्यः कृषि मित् ३। ३०५
अक्षो न चक्रयोः ... २। ५१
अम आ याहि वीतये २। १०५, १२१
अम इन्द्रश्च दामुषो ... ३। ३४७
अमयेऽमित्रतेऽष्टाकपालं ३। ३२८
अमये प्रणीयमानायानुब्रूहि ३। ३८१
अमये मथ्यमानायानु० ४। १६३
अमये वसुभ्यः प्रातःसवने ३। ३६५

भा०। ए०

अमये समिध्यमानाय २। ११०
अमावमिच्चरति † ... ३। ४५१
अमाविष्ठा सजोषसा ‡ ३। ३४६
अमिं होतारं मन्ये ... ३। १७८
अमिः पवित्रं स मा § ३। ४७
अमिः पशुरासीत् ॥ ... ४। ३२५
अमिः पूर्वभिर्ऋषिभिः ३। ३८४
अमिः सर्वा देवताः ... २। ४६७
————— ३। २८१, ३६०, ३६१, ४२७
————— ... ४। ४०८
अमिं गीर्भिर्हवामहे ... ४। ४०८
अमिं चित्त्वी न रामा ४। २७०, २७२
अमिनेन्द्रेण वरुणेन ... ३। ३६
अमित्रो दीधितिभिः ३। ५५
अमि मम आवह** ... ३। ४८२

* तै० सं० १. १. ११. १। † तै० सं० ४. ७. १. १। ‡ तै० सं० १. ३. ७. १।

§ तै० सं० ५. १. ८. ३। तै० आ० ५. ८. १२। काठ० मृ० १८. १. १०।

॥ 'अमिः पशुरासीत्, तेनायजन्त — वायुः पशुरासीत् — सूर्यः पशुरासीत्'

— इत्यादि शत० ब्रा० १२. १. १. १२—१५। १. १. २. २२; ७ १. ४. १०।

॥ तै० सं० १. १. १०. १।

** तै० सं० १. ५. ६. ४. १। तै० ब्रा० १. ५. २. १। शत० ब्रा० १. ४. १. १६।

मा०। ए०	मा०। ए०
अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं २ । ४६७	अग्निर्वै देवानां होता २ । ४८२
— ... ३ । ३८६	— ३ । १५१, ३८४, ४३६, ४८१
अग्निमयः पुरो दीप्यमाना ३ । ३८६	अग्निर्वै देवानां होतासीत् ३ । ६१
अग्नि मादित्यः सायं... ३ । ५४	अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् २ । ४४३
अग्निमीले ३ । ३२७, ३७६, ३८३	— ३ । २७६, ३१८, ३८६, ४३०
अग्निं मथित्वा प्रहरति ४ । ३२२	अग्निर्वैश्वानरः सोमस्या ३ । ४२०
अग्निं मथति सोमे राज० २ । ४१५	अग्निर्वै सर्वा देवता ३ । ३०८, ३१०
अग्निरस्मि जन्मना ... ४ । ३६८	अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्य ३ । ३८६
अग्निरिव मन्यो ... २ । ४७, १२६	— ... ४ । ३६२
३ । ३७५	अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् ... ३ । ३०८
अग्निर्गायत्र्या सवितोष्णिहा ३ । ३६६	अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं ३ । ३६६
अग्निर्ज्योतिः ... ३ । ३८६	अग्नीपर्जन्याववतं ... ३ । ३४८
अग्निर्देवो दैव्यो होता २ । ४८२	अग्नीषोमाविमं सु मे ... ३ । ३४७
अग्निर्न ये आजसा ... २ । ३२०	अग्ने देवां इहा वह ... ३ । ३४८
अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ४ । ३५२	अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः ३ । ४५२
अग्निर्वा इतो दृष्टिं* ३ । ३२६, ४१७	अग्ने मेदसो दृतस्य ... ३ । ३८५
अग्निर्वा एष वैश्वानरः ३ । ३६७, ४३७	अग्ने यत्ते हरस्तेन ... २ । ४५०
अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं ... ३ । १४०	अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं † २ । ४४३
अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः ३ । ३५६	अग्नेर्वा आदित्यो जायते ३ । ३१८
अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाग् ३ । ३१०	अग्नेर्वै धूमो जायते ॥ ३ । ४१८
अग्निर्वै देवता प्रथम महः ३ । ३६५	अग्ने वाजस्य गोमतः ... ३ । ४५०
अग्निर्वै देवयोनिः ... ३ । ५, २८१	अग्ने व्रतपते व्रतं ... ३ । ३७६
अग्निर्वै देवानां सेनानीः † ३ । ३८१	अग्नेस्तनूरसि ... ३ । १६३

* “अग्निर्वा इतो दृष्टि मुदीरयति” — इति शत० ब्रा० ९. ४. १०. ९।

† “तथा च ब्राह्मणान्तरम् — अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” — इत्यादि ऋ० स०

१. १. १. १. सा० भा० । “अग्निर्वै देवताना मनौकं सेनाया वै सेनानीरनौकम्”

— इति शत० ब्रा० ५. ९. ४. १।

‡ तै० आ० ५. ११. ५। तै० सं० ९. ९. ५. १—४; ६. १—४।

§ तै० ब्रा० १. १. ९. ८; ९. १. ४। “अग्ने रेतो धिरणम्” इति शत० ब्रा० ५. ९. ५. १।

॥ शत० ब्रा० ५. ९. ९ १७।

भा०।पृ०	भा०।पृ०
अमेस्त्रयो ज्यायांसो ... ३।२७८	अथैव त्रैश्वकर्मणोः† ... ४।११६
अङ्गादङ्गात् सम्भ०* ३।२५६, २७४	अथो खल्वाङ्गः कोऽर्हति ३।१६०
अङ्गिरसो नः पितरो ... ४।१६४	अदन्तकः पृषा ... ३।२६६
अजस्य नाभावध्येक मर्पितं ३।३२३	अदर्दयत्स मन्द्रजो ... ४।८४
अजा मेकां लोहित- ४।३७०	अदान्मे पौरकुत्स्यः ... २।४२०
अजो हवीदग्निना ... ३।१०२	अदितिर्द्यौरदितिरन्त० २।११०, ४६८
अज्जन्ति त्वा मध्वरे ३।४८६, ४६१	अदितेर्दक्षो अजयत् ... ४।२०३
अतिद्रव सारमेयो ... ४।२०६	अदितेर्मित्रावरुणौ ... ४।१६६
अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानां २।२१७	अदृश्रमस्य केतवो ... २।३१८
अत्रा ते रूप मुत्तमम् ३।१७५	अङ्गीदिन्द्र प्रस्थितेमा... ३।२०५
अत्रा ह गोरमन्वत २।१८४, ४७४	अङ्गो वा एष प्रातः‡ ३।३६०
—... ३।६६	अद्या चित्रूचित्तदपो ... २।४३५
अथ केन ब्रह्मत्वं ... २।६८	अद्या मुरीय यदि ... २।२६६
अथ तत्—०त आदित्याः ३।४३०	अध जिह्वा पापतीति २।४३३
अथ य इमे याम इष्टापूर्ते ३।३७७	अधोरामः सावित्रः॥ ४।२७४, २७२
अथ यत् स्यान्ती परास्यन्ति २।२६३	अध्यापिता ये गुरुं ॥ ... २।१७२
अथ योऽन्यां देवता मुपास्ते† ३।३२२	अध्वर्यवो भरतेन्द्राय ... ३।६
अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं ४।३२४	अध्वर्यवो यो दिव्यस्य ... २।३५५
अथातश्चन्द्रांस्येव अतिषजति ३।३७०	अध्वर्यो इत्याक्यते ... ३।१२०
अथातो ब्रह्मणः परिमरः २।४५१	अग्निगुर्वै देवानां शमिता ३।६४
अथातो विभूतयोऽस्य ३।३२१	अग्निगो शमीध्वम् ... ३।६१
अथा देवा दधिरे हव्यवाहम् २।४३७	अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं ३।२४३
अथैतयोः पथोर्न कतरेश ४।३७५	अनर्शरातिं वसुदा सुप ३।२४१
अथैन्द्रो वै देवतया ... ४।८४	अनाष्टु मस्यानाष्टुं २।४३०, ४३१

* शत० ब्रा० १४. ७. ५. ८. (असम्पूर्णेः) । आन्दो० उप० ६. १. १. ४ ।

† शत० ब्रा० १४. २. १. ११ । ‡ शत० ब्रा० ४. ५. ६. ५ ; ८. १. १. ७ ।

§ 'अङ्गुभ्यो ह वाऽअग्नेऽस्यः सम्भूव' ५. १. ४. ५ ।

॥ 'आग्निनावधोरामो' शत० ब्रा० १२. १. ११. ५ ।

॥ सायणाचार्येण तस्य वचनस्य सुप्रमाणीयत्वं सूचीतम् । अ० सं० भा० १. १. १. १ ।

भा०।ए०।	भा०।ए०।
अनु त्वा मावा मन्यता* ३। ६२	अबोधि होता यजथाय ३। १८३
अनुमत्यै चरं यानुमतिः ४। २१५	अजा मुक्त्यैरहिं ... ४। १५४
अनुयुबनुक्तोभनात् ... ३। ३७०	अभितयेव दीधया मनीषा ४। ३१८
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः ३। २०	अभितयेव—०इत्यक्का० ४। ३१८
अन्नं वा इजो ... ३। ४६६	अभि त्यं देवꣳ सवि० ३। १८८, ४५३
अन्नमयप्राणमयमनोमय० ४। ३७२	अभि त्वा पूर्वपीतये ... ४। १४१
अन्नादिनीं ते सरमे ... ४। २०५	अभि त्वा शूर नोनुमः ... २। ४७
अन्यतरोऽनष्टान् युक्तः २। ४५७	— ... ३। १६५
अन्यदेवा ऊर्विद्यायाः ... ४। ३७८	अभि न इळा यथस्य ... ४। २४२
अन्य मू षु त्वं ... ४। २२०	अभि प्रवन्त समनेव ... २। ४२२
अन्विदनुमते त्वं ... ४। २१५	— ... ३। ३८६, ३६७
अपश्यं गोपा मनिपद्यन् ४। ३६६	अभि वो देवीं धियं ... ३। १६८
अपश्यं गोपा मित्याह ४। ३६६	अभि सिध्वा अजिगादस्य ३। २०६
अपश्य मस्य महतो ... ३। १४८	अभीउद मेक मेको ... २। २६१
अपाः सोम मस्त मिन्द्र ३। ३३६	अभ्यभि हि श्रवसा ... ३। ३४
अपागूहन्नमृतां मर्त्तभ्यः ४। २६५	अभ्राजि णुर्द्धा महतो... ३। १४६
अपाङ् प्राडेति स्वधया ४। ३६४	अभ्रातेव पुंस यति ... २। २६६
अपाङ्गोत्रादुत ३। ४४४, ४४६, ४५२	अमन्दान्स्तोमान् ... ४। १५
अपा सुपस्थे महिषा ३। ४२४, ४३६	अमी य ऋक्षा निहितासः २। ३५२
अपां प्रपीन मये ... ३। ३८६	अमीवहा वास्तोष्पते ... ४। १००
अपेहि मनसस्पते ... २। १२४	अमीषां चित्तं प्रति ... ३। १८८
अपोषा अनसः सहत् ४। २३६	— ... ४। ५२
अपो सु म्यक्ष वरुण ३। ३३६	अमुय्य लोवस्य का गतिः ३। ४१५
अप्स जाता अश्वः† २। २४७	अमूर्या यन्ति जामयः ... २। २५६

* तै० सं० १. ९. ४. ९।

† 'अपश्यं गोपा०—०ण्य वै गोपा य ण्य तपति, ण्य हीदं सर्वं गोपायति'—
इति ऋत० ब्रा० १४. १. ४. ६।

‡ ऋत० ब्रा० १०. ४. ७. १; १२ १. ११ १६; ९. १. १०। 'अप्स योनिर्वा अश्वः
—इति च तै० सं० १. ९. १९. ९; ५. ९. १९ ९।

भा०।पृ०	भा०।पृ०
अम्यक् सा त इन्द्र ... ३।२००	अलाटगो वल ... ३।१३३, १३५
अयं यो होता किर ३। २७८, ४६०	अवभथ निचुम्पुण ... ३। ६५
अयं वां मित्रावरुणा ... २। २०७	अवाङ्मवः पीडमानो † ४। ३७४
अयं वेनखोदयत् ... ४। १४२	अविशंधेण पुत्राणां दायो ‡ २। २५६
अयं वो यज्ञ ऋभवो ... ३। २०४	अवीरा मिव मयं ... ३। २७०
अयं स शिङ्गे ... २। १६२	अशत्रुगिन्द्र जज्ञिषे ॥ २। १०७, ११५
अयं द्यावापृथिवी ... ४। ३७४	अग्रा पिनङ्गं मधु ॥ ... ४। ६०
अय ममिर्वैश्वानरो ... ३। ४३७	अग्राम्य मवतं ॥ ... ४। ६२
अय म ते समतसि ... २। ८०	अग्राम वाजगन्ध्यम् ... ३। ८२
अयस्मयी मेवेमाम् ... २। ४५१	अश्रद्धा मन्त्रते दधच्छ्रद्धां सत्ये ४। ५०
अयाहिन्द्रस्य ... २। २६१	अश्रवं हि भृगिदावत्तरा ३। १७८
अया ते अग्ने समिधा ... २। ३६२	अश्वं न त्वाचारवन्तं ... २। १४२
अयोऽदेव दुर्मद आ ... ३। १५१	अश्वन्तपरो गोमृगस्ते ४। ३५१
अरग्यान्यरग्यानि ... ४। ४८	अश्वादियायेति ... ३। ४४२
अरायि कागे विकटे ... ३। २६३	अश्विनावेह गच्छतं ... २। ३४६
अरुणो मासकृद् वृकः ... ३। १००	अश्विनोऽष्ठागम्य ... २। ३८५
अर्चा दिवे वृहते ... ३। २२१	अश्विनौ अध्वर्युः* ... ४। २५६
अर्ध्विषि भृगुः सम्बभूव ४। १६३	अश्विनौ वै देवानां भिषजौ†† ४। २५६
अर्द्धा ह वा एष आत्मनो ॥ २। २५७	अश्वो वोल्हा‡‡... ... ४। २

* अतः ब्रा० ५. १६. १०। “अयो अर्द्धा ह वा एष आत्मनो यत् पत्नी”—इति च तै० ब्रा० २. २. २. ५।

† गर्भापनिषदि, शाकल्योपनिषदि चाम्बेष्टयम्।

‡ प्राचीनमनुसंहिताया वचनं वैतत् स्यात्।

§ ‘स इन्द्रः स एषोऽसपत्नः’—इति अतः ब्रा० १४. २. २. १६।

॥ ‘वाम् वै वृद्धती, तस्या एष पतिस्तस्मादु वृद्धस्यतिः’—इति अतः ब्रा० १४. २. १. १९।

¶ ‘वाम् तै वृद्धा, तस्या एष पतिस्तस्मादु वृद्धाण्यस्यतिः’—इति अतः ब्रा० १४. २. १. १९।

** ‘अश्विनौ वै देवानां अध्वर्युः’—इति अतः ब्रा० १९. ४. १. १२।

†† तै० सं० २. ६. २. ६।

‡‡ ‘असौ वा आदित्य एषोऽसः’—इति अतः ब्रा० ६. २. २. १६; ७. २. ४. १९।

भा०/पृ०
 अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ३ । ३६८
 अष्टाक्षरा वै गायत्री ... ३ । ३६८
 अष्टौ पुत्रासो अदितेः* ४ । ३०७
 असङ्ख्याता सहस्राणि ३ । १०७,
 — ... १०८, ११५
 असञ्चन्ती सुरिधारे ... ३ । १०
 असाम्योजो विभट्टा ... ३ । २४४
 असुनीते मनो ... ४-। १४५
 असूर्त्तं सूर्त्तं रजसि ... ३ । १६८
 असौ वा आदित्योऽग्निः† ३ । ४०५
 असौ वा आदित्यो गोपा ‡ ४ । ३६६
 अस्ति हि वः साजात्यं ३ । १६४
 अस्मा इदु प्र तवसे ... ३ । ६५
 अस्मा इदु प्र भरा ... ३ । २२५
 अस्मे ते बन्धुः § ... ३ । १६२
 अस्मे धत्त वसवो ... ३ । १६७
 अस्मे प्र यन्धि मघवन् ... ३ । १६५
 अस्य प्र जातवेदसो ... ३ । ३६६
 अस्य वामस्य पलितस्य २ । ४८६, ४८८
 — ... ३ । ३६१, ३०२
 अस्य वामस्य०—०इति ४ । ३६६
 अस्या ऊ धु ण उप २ । ४८४, ४८८
 अस्यादु मातुः ... ३ । २८

भा०/पृ०
 अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्च ... ३ । २६८
 अहं च त्वं च ... २ । ५३
 अहन् वृत्रं वृत्रतरं ... ३ । २१६
 अह मस्मि प्रथमजाः ... ३ । ५
 — ... ४ । ३६८
 अहं भुवं वसुतः ... ३ । २६७
 अहर्वै मित्रो ... ४ । २०१
 अहस्य कृष्ण महरर्जुनश्च २ । २३०, ४५०
 अहिरिव भोगैः ... ४ । २३
 अहोरात्रे वा उषासानक्ता ३ । ४७६

आ .

आगधिता परिगधिता ३ । ८३
 आमावैष्णवं पुरोडाशं ३ । ३६६
 आमिमास्तर्हि एन्निम् ३ । ५०२
 आमेय मयाकपालं** ... ३ । ३२८
 आमेया वै प्रयाजाः ... ३ । ४६७
 आमेयोऽग्निष्टोमः†† ... ३ । ३०७
 आमेयो वाव सर्वः पशुः‡‡ ३ । ३६२, १६३
 आघाता गङ्गानुत्तरा २ । ७५, ४६०
 आ घा ये अग्निम् ... ३ । १६६
 आ चष्ट आसां पाथो... ३ । १६८

* तै० आ० १. १३ ९ । अत० ब्रा० ३. १ २ ३ ।

† “वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः”—इति अत० ब्रा० ६ १. ४. ३५ । “असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः, एष उ ऋषोऽग्निः”—इति च अत० ब्रा० ६. २. २. १५ । “असौ वा आदित्य इन्द्रः”—इति च तै० सं० १. ७. ६. ३ ।

‡ तै० आ० ५. ६. ४ । § तै० सं० १ २. ७. १ । ॥ तै० सं० २. २. ६. १ ।

॥ अत० ब्रा० १. ८. २. १२ । ** तै० सं० १. ८. १. १ । अत० ब्रा० २. १. ५. २१ ।

†† “आमेय मग्निष्टोम आलभते । अग्निर्वा अग्निष्टोमः”—इति अत० ब्रा० ५. ५. १. २. १ ।

‡‡ “आमेयाः पशवः”—इति तै० सं० १. ५. ६. २ ।

भा०। पृ०	भा०। पृ०
आ जङ्गन्ति सान्वेषां ... ४ । ३०	आ दधिकाः श्रवसा ... २ । २४८
आ जातं जातवेदसीति ३ । ३६७	— ... ४ । १३३
आजासः पूषणं रथे ... ३ । १४४	आदाय श्वेनो अभरत् ४ । १६१
आजुङ्गान ईषो वग्यश्च ३ । ४६८	आदित् प्रत्नस्य रेतसः २ । ४१६
आम्यप्रउगे विश्वजितः ३ । ५६	आदित्यः सर्वाणि भूतानि १२ । ४१३
आयङ्कपातो रजतं च * २ । ३६७	आदित्यं बहुरूप मातृभत** २ । २०६
आ तू विश्व हरि मीं ... २ । ४५६	आदित्यानङ्गिरसो ४ । १८६, ३२४
आ ते कारो प्रदणवामा २ । २४६	आदित्याश्च ह वा आङ्गि० ४ । १८६
आ ते पितर्मरुतां ... ३ । ४०४	आदित्यो वा अस्तं ... ३ । ३१८
आत्मगति माचष्टे† ... २ । ३०२	आदित्यो वा एष ... ४ । ३५६
— ४ । १२०, ३११, ३८४, ३८५, ३८६,	आ दूतो अग्नि मभरद् २ । ३२८
३८८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८६, ४०५	— ... ३ । २६
आत्मयाजी श्रेयान्‍† ... ३ । ३२२	आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र ३ । ३३६
आत्मा वै पुत्र नामासि‡ २ । २७४	आ धावता सुहस्यः ... २ । १७८
आत्मा वै प्रयाजाः ... ४ । ४६७	आ नो नियुद्धिः श्रुतिनीभिः २१ ४८७
अत्मेवेदं सर्वम् ॥ ... ४ । ३६४	आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु २ । ४४६
आ त्वा जिघर्मि ... २ । १६०	आ नो भर भग मिन्द्र ३ । १६६
आ त्वा रथं यथोतये ... ३ । २२	आ नो मित्रावरुणा ... ३ । ३५७
आ त्वा रम्भं न जिघ्रयः २ । ३५७	— ... ४ । ५५
आ त्वा विश्वन्विन्दवः ... ३ । २४६	आ नो मित्रो वरुणो †† ३ । ३२१
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे ४ । ३२४	आ नो यज्ञं भारती ३ । ३४६, ४७८

* शा० उप० १. १६ १ ।

† शत० ब्रा० १४. ७. ३. १०—१६ ।

‡ शत० ब्रा० ११. २. १. १३ ।

§ शत० ब्रा० १४. ८. ४० २६ ।

॥ शा० उप० ५. २५. १ । 'आत्मेवाग्निः'—इति च शत० ब्रा० ६. ५. १. १० । 'कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्मर्त्यानिः सः'—इत्यादि च शत० ब्रा० १४. ६. १. ७—३१ । पुनः—स वा अय मात्मा प्रष्टुः—आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपीमयः श्रुतिबोमयः—इत्यादिः १. ६—८ ।

॥ तै० सं० १. १. १०. २. 'सौर्य' ।

•• असौ वा आदित्यः प्राणः—इति तै० सं० ५. १. ५. ४ ।

†† लिपिकरप्रमादज एष पाठः ; प्रकृतपाठस्तु "मा नो मित्रो वरुणो"—इति ऋ० सं० १. ३. ७. १ । 'मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरिष्येतत् सृष्टं सभिमावावपति'—इति च शत० ब्रा० १३. २. १८ ।

भा०। ए०	भा०। ए०
आपः पवित्र मुच्यन्ते*	आविष्टो वृद्धते ... ३। ४८३
आपान्तमन्युस्तृपणप्रभर्मा	आ वो देवास ईमहे ... ४। ३५१
आपो भूयिष्ठा इत्येको	आशुः शिशानो वृषभो २। १०६
आपो वा अमेर्योनिः ... २। ४१५	आ श्वेनस्य जवसा ... ३। १६३
आपो वा इद मये ... ३। २६	आ श्रुत्कर्ण मुधी इव ... ३। २३७
आपो वै विश्वेदेवाः ... ३। ४१	आसखायासः श्वसानः ४। ७१
आपो वै सर्वा देवाः ... ३। ४१	आसुरी वै दोर्घजिह्वी ४। २०६
आपो ह यद् वृहती ४। ११४	आसुख्यन्ती यजते ... ३। ४७४
आपो हि षा मयो भुवः २। ४७	आसो वृक्रम्य वर्त्तिका ३। १०३
— ... ४। ४३	आहारा विविधा भुक्ताः ४। ३७४
आप्तोर्यामः सप्तम महः ४। १२५	आह्वय दुरोधयं रोहति ३। २१५
आ प्र द्रव हरिवो मा... २। ४५८	
आप्रोभिराप्रोणाति ... २। ४६५	
आभि त्वा शृग (वृहत्) ३। १६८	
आमासु पक्व मैरयः ... ३। १६८	
आश्रजी वाज सातमा ४। ३२. ५६	
आयन्ते अश्वं वनदः ... ३। २१२	
आयाहीन्द्र पयिभिः ... ४। ४०७	
आयोष्टा सदने ... ४। ४	
आराच्छत्रु मय बाधस्व ३। ११३	
आ रात्रि पार्थिवं रजः ४। ४७	
आ रक्तेरायुधा नर ... ३। २०७	
आ रुद्रास इन्द्रवन्तः ... ४। १८३	
आ रोदसी अपृणादेत ४। १८१	
आर्यिषेणो होत्र मृषिः २। १६६	
आ वा सुपस्थ मद्रुहा ... ४। ५७	
आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः ... ४। १८२	
	इलो यजति ... ३। ४६६
	इति वा इति मे मनो ... ३। २६७
	इत्या धीवन्त मद्विवः ... २। ३२७
	इदं वामाम्ये हविः ... ३। ३५७
	इदं विष्णुर्वि चक्रमे ... ४। २८१
	इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः २। २२५
	इदं सर्वं यदय मात्मा † ४। ३६४
	इदं हविर्मघवन् तुभ्यं ... ३। ३३७
	इदन्तेऽन्याभिः समान- ४। ४०६
	इदं नो बर्हिगासदे ... ३। ३६६
	इद मह मात्मानं ... २। १०६
	इदं पित्रे मरुत मुच्यते ३। ४०४
	— ... ४। १८४
	इद मु त्यत् पुरतमं ... २। ५६

इ.

* 'पवित्रं वाऽआपः'—इति शत० ब्रा० १. १. १. १।

† मर्मापनिषदि शाकल्योपनिषदि चान्दोग्यम्।

‡ बृह० उप० ४. ४. ६।

भा०। ए०	मा०। ए०
इन्द्रः पूर्भिर्दातिरदासम् २ । ४४४	इन्द्रेयैवे दत्तवो... ३ । १५६, २६०
इन्द्र आशाभ्यस्परि' ... ३ । १३२	इन्द्रो अश्रायि सुधो ... ३ । २७१
इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ* ... ३ । १५४	इन्द्रो अस्माँ अरदद् ... २ । २४४
इन्द्रगाथाः शंसति ... २ । ३६७	इन्द्रो गन्धर्वः ‡ ... ३ । ४
इन्द्रं न त्वा श्रवसा ... २ । १२७	इन्द्रो ज्योतिः ... ३ । ३८६
इन्द्र मिद् गाधिना ... ३ । २६०	इन्द्रो ज्योतिर्भुवोज्योतिः ४ । ८४
इन्द्रं मित्रं वरुण ममिम ३ । ३१५	इन्द्रोतिभिर्बहुनाभिर्ना २ । ४१६
————— ... ३ । ३६०, ४२७	इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे ... ३ । २८६
————— ... ४ । ३६८	————— ... ४ । ३८
इन्द्रवायु इमे सुता ... ३ । ३५६	इन्द्रो मायाभिः पुत्ररूपः ३ । ३१५
इन्द्रस्य नु वीर्याणि ३ । २६१, २६८	————— ... ४ । १०३
इन्द्राकुत्सा बहमाना ... ३ । ३५६	इन्द्रो यातूना मभवत् ... २ । ३५०
इन्द्राभी अपादियम् ... ४ । ३५२	इन्द्रो वा एताभिः ... २ । ६८
इन्द्राभी आगतं ... ३ । ४५३	इन्द्रो विम्बान् वेकनाटान् ३ । २५०
इन्द्राभी रोचना दिवः ३ । ३५३	इन्द्रो वृत्र महंस्तावेनम् ४ । ८४
इन्द्राभी मासु गारीषु ४ । २२६	इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहः ३ । ३६५
इन्द्रा नु पूषणा वयं ... ३ । ३५४	इन्द्रो वै देवाना मेजिष्ठो २ । ८०
इन्द्रापर्वता वृहता रथेन ३ । ३५५	इन्द्रो वै वृत्रं हन्वा ... ४ । ११६
इन्द्राय गाव आशिरं ... ३ । १७३	इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् २ । २१६
इन्द्राय वृत्रे एकादशः† ३ । ३६६	————— ... ४ । ८४
इन्द्राय साम गायत ... ३ । २६०	इमं स्तन मूर्जस्वनां ... ३ । ३८६
इन्द्रायाँहोमुचे ‡ ... ३ । ३७६	इमं हि मनुष्या इन्धते २ । ४८७
इन्द्रावश्या युव मध्वराय ३ । २१, ३५४	इमन्तं पश्य वृषभस्य ... ४ । ३६
इन्द्राविष्णु वृंहिताः ... ३ । ३५६	इमं नु सोम मन्तितो ३ । १४७
इन्द्रासोमा समघ्नं सन् ३ । १८२, ३५४	इम मघे चमसं मा ... ४ । १८८
इन्द्रे कामा अयंसत ... ३ । २६२	इमं मे गङ्गे यमुने ... ३ । ४४३
इन्द्रेण सं हि दृक्षते ... २ । ४१०	४ । ३६

* वृचदे० ६ १३८, १३९ ।

† अत० ब्रा० ११. १. ५. ५ ।

‡ तै० सं० १. १. ७. २; ४. १. १ ।

§ तै० सं० १. ४. ७. १—२ ।

	भा०। ए०
इमा आपः शिवतमाः	४। ८०
इमा उ वां ममयो ...	३। ३८
इमा गिर आदित्येभ्यो	२। २०७
— ...	४। २०३, ३०६
इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः ...	२। ४५३
इमा ममे शरणिं ...	३। २२६
इमा मू नु कवितमस्य	३। १६१
इमा ब्रह्माय स्थिरधन्वने	४। ७७
इमे दिवो अनिमिषा	३। २२७
इमे वै सहास्तां ते*	२। ४८०
इमे सुता इन्द्रवः†	... २। ४३५
इयं शुक्लेभिर्विसखा	... २। २३६
इयत्तकः कुसुम्भकः	... ४। १
इय मददात् ...	... २। २३८
इधिरैष ते मनसा	... २। ३६८
इधे त्वोर्जे त्वा ...	... २। ३
— ...	... ३। ३११
इह त्वा सधमाद्या	... ३। २३१
इह त्वयारं ...	... ३। ४८१
इह प्रियं प्रजया ते	... २। ३६३
इह श्रुत इन्द्रो अस्मे	... ३। २४१
इहेन्द्राणी मुपक्रये‡	... ४। ५३
इहेह जाता समवावशीता	४। २५२
इहैव त्तं मा वि यौहं	... २। ११३
इहैवैधि माप व्योष्टाः	२। ४८

भा०। ए०

ई.

ईर्म्मान्तासः सिणिक०२। ३८६, ४११
ईशा वास्य मिदं सर्वं... ४। ३५२

उ.

उच्छ्रयघो वा एषः§ ३। ३०८
उत मा यन्तु ... ४। ३३०, ३३१
उत त्वं चमसं नवं ... ४। १८८
उत त्वा मे यशसा ... ३। २२६
उत त्वं सख्ये स्थिरपीत २। ७०, १३४
उत त्वः पश्यन्न ददर्श २। ११८, १३२
उत दिवर्हा अमिनः ... ३। २१३
उत नोऽहिर्बुध्राः ... ४। ३०२
उत मे प्रयियोर्वयियोः २। ४२१
उत वां विक्षु मद्यासन्धो २। ४५४
उत स्म ते पशुण्या ... ३। ३७
उत स्मैर्न वस्त्रमयिं न २। ४७०
उत स्य वाजी क्षिपणिं २। २४८
उत स्या नः सरस्वती... २। २३८
उतादः पशवे गवि ... २। १८३
उतामये पुनहृत ... ३। १३३
उतासि मैत्रावरुणो ... ३। ७७
उतो त्वस्मै तन्वं१ विसखे २। ७०
— ... ४। ३६५

* तै० सं० ३. ४. २. १।

† काठ० सं० ३०. १।

‡ 'इन्द्राणीह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी'—इति मत० ब्रा० १४. १. ५. ८।

§ एवोऽपपाठः ; प्रकृतपाठस्तु "उच्छ्रयघ्नः"—इति । तै० सं० ५. २. १. १।

'उच्छ्रयघ्न इव वा यथातुर्मास्यानि'—इत्यादि मत० ब्रा० १. ४. २. ४८। तथा

'उच्छ्रयघ्न इव वा एव यदधमेधः'—इत्यादि च मत० ब्रा० १३. २. ८. ६।

भा०।पृ०

उल्लसयन्तो वा एषः* ... ३। ३०८
 उदीरता मवर उत्* ... ४। १६१
 उदीरय पितरा नार ... २। ३२३
 उदु ज्योतिरमृतं ... ४। १७७
 उदुत्तमं वरुण ... २। २०६
 उदु त्वं जातवेदसं ... ३। ३६७
 ————— ... ४। २७६
 उद्धृतासि वराहेण ... ३। २६
 उद्दृष्ट रक्षः सह ३। १३३, १३७
 उद्यन् खलु वा आदित्यः ३। ८०
 ————— ... ३। ११३, ३१८
 ————— ... ४। ३७६
 उद्धस्वप्ता अक्षतना ... ४। १८६
 उप प्र वद मयूकि ... ४। १०
 उप प्रागात् सुमन्मे ... ३। २३६
 उप प्रेत कुशिकाक्षेतयध्वम् ३। २६४
 उप रमध्वं मे वचसे ... २। ३८६
 उप आसय पृथिवीम् ४। २०
 उप ऋये सुदुघां ... ४। २३३
 उपाव खन तन्या ... ३। ४८५
 उपो अदर्शि मुन्युवो २। ४२३
 ————— ... ३। ३७
 उपोप मे परा मृश ... २। ४४८
 उरं हि राजा वरुण० ... ४। ७४
 उरकरं वैतत्तदुलूखणम् ४। ३०
 उरं नो लोक मनु ... ३। ३३५

भा०।पृ०

उर प्रथसेति प्रथयति† २। १०६
 उरप्रथा उर प्रथसीर‡ २। १०६
 उर्वशी वा अप्सराः ... ३। ७८
 उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसम् ३। ७८
 ————— ... ४। १५८
 उषस्तस्मिन् मा भरा ... ४। २५७
 उषासागता यजत्यहो० ३। ४७६
 उष्णिगुल्बता भवति ... ३। ३६८

ऊ.

ऊर्गामदा वि प्रथस्व ... ३। ४७१
 ऊर्द्धा अस्य समिधो ... ३। ४६३

क.

कृमिः पूर्वाक्षे दिवि, ४। ३४६, ३५६
 कृचान्वः पोष मास्ते ... २। ६६
 ————— ... ३। ४००
 कृचो अक्षरे परमे ... ४। ३५२
 कृजीषी वषी ... ३। ६६
 कृजुनीती नो वरुणो ... ३। २३१
 कृष्. मुक्षण्यायने ... ३। ८५
 कृतं शंसन्त कृजु ... ३। ३०
 कृतवो वै प्रथाजाः॥ ... ३। ४६७
 ————— ... ४। ४००
 कृतस्य योगा गर्भे ... २। ४१५
 कृतस्य हि शुद्धः ... ३। २०६
 ————— ... ४। १४७

* उल्लसयन् इति द्रष्टव्यम् । † मत० प्रा० १. १. ६. ८ । ‡ तै० सं० १. २. १२ २ ।
 § “तथाचान्यथाजायते—‘कृमिः पूर्वाक्षे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येऽक्षः ।
 सामवेदेनासामवे महीयते । वेदैरग्न्यास्मिभिरिति सूर्यः’—इति”—तै० सं० ४. १.
 ११ १. सा० भा० । ॥ तै० सं० २. ६. ११. ५ । मत० प्रा० १. ४. ४ १ ।

भा०। ए०

अतावानं विचेतसं ... २ । ३५३
 अदूदरेण सख्या ... ३ । १४६
 अदूपे चिददूढधा ... ३ । १४७
 अध्यास स्तोमं सगुयाम ४ । ३१८
 अभुर्जमुभिरभि वः स्याम ३ । १३
 अभुर्विभावाजइति ... ४ । १८८
 अभुर्विभावाजइन्द्रो ... ४ । १८८
 अभूयां त्वा इति* ... २ २८१

ए.

एकं सद् विप्रा बड्धधा... ३ । ३७६
 एकं सोम ऋचे क्रियते... २ । ३८८
 एकः सुपर्शः स समुद्रम् ४ । १५६
 एक एव ब्रह्मो २ । १०७ (२), ११५
 ————— ... ४ । ८०
 एकं चमसं चतुरष्कृणोतन ४ । २८८
 एकतो दितस्त्रित इति पुरा २ । ३६८
 एकं पादं नोत्खिदति ४ । २६६
 एकया प्रतिधा पिबत्... ३ । ५६
 ————— ... ४ । १७०
 एकाक्षरा जगती ... ३ । ३६२
 एकादश प्रयागाः ३ । ४६५
 एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ३ । ३७१
 एतत्ते ब्रह्मावसं तेन ... २ । ३५८
 ————— ... ३ । १०८
 एतत्तम योजन मचेति... ३ । ३१

भा०। ए०

एतदक्षरं यत्सर्वां ऋषीं विद्यां ४ । ३५२
 एतदस्या अगःभूये ... ४ । २४२
 एतद् वा एतदक्षरं ... ४ । ३५२
 एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने ४ । ३५३
 एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम् २ । ३८४
 एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां... ४ । ३५५
 एतद्वै यज्ञस्य समृद्धम् २ । १११
 एता उ त्वा उषसः ... ४ । २५८
 एताभिर्वै देवान् यजमानो २ । ४४२
 एताभिर्हाम्बिनोः कक्षीवान् २ । ४४८
 एता विन्वा सवना ... ३ । ११७
 एतेन ह वा ऐन्द्रेण ... ३ । १५६
 एते वदन्ति शतवत् ... ३ । ३४०
 एनाङ्गुषेण वयम् ... ३ । ६६
 एना वो अग्निं नमसा... २ । ३६२
 ए मेनं सृजता सुते ... २ । ७८
 एवा महो असुर वक्षथाय ३ । २३
 एष इन्द्र एष प्रजापतिः ३ । ३२१
 एष ते ब्रह्म भागः** ... २ । ३५८
 एष देवो रथयति ... ३ । २६०
 एष प्रातः प्रसु० ३ । ५४, २७६, ३१७
 एष वै गोपा एष ह्रीदंति ४ । ३६६
 एष ह वा अहिर्बुध्नो ४ । १५५
 एष ह वा पत्नीषु रेतो ४ । ३७३
 एहि वां विमुचो .. २ । ३२५
 ————— .. ३ । ५४

* तै० ब्रा० १. १. ४. ८ । † तै० सं० १. ८. ६. १ । ‡ अथ० सं० ११. ४. ११ ।

ॠ ब्रत० ब्रा० २. ६. २. ३ ; ४. १ ।

॥ ऐ० ब्रा० १. १६, १५ । ब्रत० ब्रा० १३. ४. १. १५ । ॥ ऐ० ब्रा० ६. १. ३ ।

०० तै० सं० १. ८. ६. १ ।

†† ब्रत० ब्रा० २४. १. ४. ६ ।

भा०।ष्ट०

भा०।ष्ट०

ये.

ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्य ४।१८६
 ऐष्मो यूप मनुब्रूहीत्याह ३।४८७
 ऐन्द्रो शुक्रामश्विनौ ... २।३३०
 ऐरावतीं गावं ... ४।४१

ओ.

ओष्णार एवेदं सर्वम्* ... ४।३५५
 ओमानं शंयोर्ममकाय ... २।४६६
 ओमासश्चर्षणीधृतो ... ३।१८१
 ... ४।३१४
 ओ मिति ब्रह्मा ... ४।३५५
 ओ मित्वेतदक्षर मिदं ४।३५५
 ओषधयः समवदन्त ... ४।३५२
 ओषधीः प्रति मोदध्वं ... ३।१४१
 ओषधे त्रायस्त्रैणम्† २।१०७, ११४
 ओषध्यात्मा वै पशुः ... ३।६२

औ.

औषधं वा उवध्यम् ... ३।६४

क.

कः सिदेकाको चरति ... ४।३५२

क इदं कस्मा अदात् ... २।३५६
 क ईषते तुज्यते ... ४।११४, ३६६
 ककुप् ककुद्रूपिणीत्वौप० ३।३६६
 कङ्कतो न कङ्कतः ... ४।१
 कतम इन्द्रः ... ४।८३
 कतरा पूर्वा कतरापरा २।३६६
 कदा मत्तं मराधसम् ... ३।६२
 कदा वसो स्तोत्रं ... ३।७२
 कदु प्रियाय धास्ते ... ३।४१
 कनिकदञ्जनुषं ... ४।५
 कनीनकेव विद्रधे नव ... २।४१७
 कया शुभा सयवसः ... ३।३१५
 कर्मणा पिबणोको‡ ... ४।३७८
 कणिः श्रयानो भवति ... २।४६०
 ... ४।१८०
 कलेरकृणुतं युवद्वयः ... ४।१८०
 कल्याणीर्गाया सुराणं ... ४।२४५
 कशां दिग्भ्यः ... ३।८३
 कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानम्§ ४।३६५
 का देवताः स्वाहाकृतयः ३।४६३
 कायमानो वना त्वं ... २।४१४
 कायरहं ततो भिषग् ... ३।१५५
 किं ते क्षणवन्ति कीकटेषु ३।२७२

* जान्दो० उप० २ २३ २।

† शत० ब्रा० २. १. ९. ७; ६ २. १२। तै० सं० १. ९. १ १।

‡ 'अथ ययो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः, पिबल्लोको देवल्लोक इति । सोऽयं मनुष्य-
 लोकः पुत्रैश्च जय्यो नान्येन कर्मणा ; कर्मणा पिबल्लोकः ; विद्यया देवल्लोकः । देवल्लोको
 वै लोकानां चैष्ठस्यत्वात् विद्यां प्रशंसति'— इति शत० ब्रा० १४. २. २. १४।

§ काठ० उप० ४ १. "रेणुम्"।

	भा०। ८०		भा०। ८०
किं मिच्छन्ती सरमा ...	२। ४२६	को नु मर्या अमिषितः...	२। ३७३
...	३। १०३	को नु वां मिच्छवद्व्यौ	२। ३२६
...	४। २०६	कोऽन्वज मदतो मामहे	२। ४०२
किं मिते विष्णो	३। ५०	को ह वै नाम प्रजापतिः*	४। ३६८
किं ब्राह्मणस्य पितरं ...	३। ३०८	कौळं वः शर्द्धा मादतं...	३। २६४
कुतश्च मिन्द्र ...	३। ३१४	क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	४। ६४
कुक्ष्य कुक्षतेर्वा ...	३। ३६८	क्षेत्रस्य पते मधुमन्तं ...	४। ६५
कुवित् सोमस्यापां ...	२। ३०७		
कुविदङ्ग नमसा ...	३। ३११		
कुविदङ्ग प्रति ...	३। ३११		
कुविदङ्ग यवमन्तौ ...	३। ३११		
कुत्रिणो अग्निः ..	४। ३२५		
कुक्ष्य मिच्छन्ति दृष्टानि २।	६६		
कुह खिद्योषा कुह वक्तो २।	३१५		
कुह मयं सुदतं ...	४। २१६		
क्षयुष्य पाजः प्रसितिं...	३। १८४		
क्षतं न श्रुणी वि ...	३। १०८		
क्षतिं वसान आ घर ...	३। १०५		
क्षतिवासाः पिनाकहस्तः २।	३५८		
...	३। १०८		
क्षय्ययीव आग्नेयो ...	३। १६३		
क्षय्यं नियामं हरयः ...	३। ४१५		
क्षय्यां अद्वैधमभिर्गार्त्रं	४। २७३		
केचिन्निविदो मनाना ...	३। ४०६		
केयमिं केशो विषं ...	४। २६०		
को अग्नि मोदते ...	४। ४००		
को अद्य युंक्ते धुरि गा	४। ३६७		
को नाम प्रजापतिरभवत्	४। ११४		
		ख.	
		खादिरं यूयं कुर्वीत ...	३। ३६२
		ग.	
		गर्दभरथेनाश्विना ...	४। २४६
		गर्भनिधानी सनितुः ...	२। ३८६
		गर्भा वा एत उक्थ्यानां	३। ४०६
		गातुं क्षयवद्गुणसो ...	२। ४७४
		गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः	३। ३६८
		गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः	४। १६२
		गायत्रेण प्रतिमिमीते ...	२। ४६७
		गायन्ति त्वा गायत्रिणः...	३। ३५
		गार्हपत्येन पत्नीषु ...	२। ४६१
		गोभिर्यदी मन्ये ...	३। २६
		गौरमीमेदनु वत्सं ...	४। २३१
		गौरीर्ममाय सनिनानि	४। २२६
		गौर्वा देवता पञ्चम महः	३। ३६५
		गौर्वे देवानां मनोता	२। ४३७
		मात्वा क्षन्तव्यपसोऽतन्वत	२। ३५६
		ग्रहोक्त्यं वा एतत् ...	३। ५८

भा०।ए०

घ.

घृतश्रदा मधुकूनाः ... ४ । ३६२

च.

चक्षुष्य ओषध ... ४ । ३०४

चक्षोः सूर्यो अजायत* ४ । ३६७

चतुरष्टिदमागाद् ... २ । ३२०

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ३ । ३६८

चत्वारि वाक् ... ४ । २१४, ३४८

चत्वारि षट्क्षरा त्रयो ... ४ । ३४५

चन्द्रमसो वैद्युतम्† ... ३ । ३५१

चन्द्रमा अप्सवन्तरा ... २ । ३६६

— ... ४ । १७३

चन्द्रमा वै सोमो देवाना ममं ४।१६८

चमसेन ह वा एतेन ... ४ । ६१

चमसो देवपानः‡ ... ४ । ६१

चातुर्मास्येव्वृत्तं वा ... २ । २६४

चित्तिरपां दमे ... २ । ४१५

चिचं देवाना मुदगाद्... ४ । २७७

चिदसि मनासि§ ... ३ । ४०

चिदसीति यद्वाव ... ३ । ४०

च्यवगो भार्गवः प्रार्थितां २ । ४४७

छ.

छन्दांसि छन्दयतीति वा ३ । ३६७

भा०।ए०

छन्दांसि वा अनुयाजाः॥ ४ । ४६०

छन्दांसि वा अन्योन्यस्य ३ । ३६३

छन्दांसि वै प्रयाजाः¶ ४ । ४६०

छन्दांसि—•स्वर्गं लोकांम् ४। ३२३

ज.

जगती गत्यतमं छन्दः ... ३ । ३०१

जमदग्निमिराजतः** ... ३ । ४२२

जराबोध तद्विविधं ... ४ । ८०

जगत्प्रत्यमानोऽष्टजत् ... ३ । ३०१

जातं यत् त्वा परिदेवा... ३ । ८४

जातः पशून्मविन्दत†† ... ३ । ३६३

जातवेदसे सुगवाम ३ । ३६४ ३६६;

— ... ४ । ३६७, ४०८

जातवेदस्यं प्रंसति ... ३ । ३६४

जामि वा एतद् यज्ञे ... २ । ४६१

जामि वा एतद् यज्ञे

क्रियते, यत्र समानीभ्यां } ४ । ६०

जामि वा एतद् यज्ञे

क्रियते, यन्मरुत्वतीयो } ४ । ६०

जीमूतस्येव भवति ... ४ । १७

जीवान् नो अभि धेतन ३ । २५१

जुष्टो दमूना अतिथिः ... २ । ३६१

जुञ्जरे वि चितयन्तो ... २ । ४५१

ज्मया अत्र वसवो ... ४ । ३२७

* ऋ० सं० १०. ६०. १२।

† छान्दी० उप० ५. १०. १।

‡ ऋत० ब्रा० १. ४. १. १४। तै० सं० १. ५. ६. २। § तै० सं० १. ६. १. १।

॥, १॥ ऋत० ब्रा० १. ९. ५. ६.; १. ४. ८, ९, १४; २. ७. ४. ६।

** 'प्रजापतिवै' जमदग्निः—इति ऋत० ब्रा० १२. १. ११. १४।

†† ऋत० ब्रा० ६. ४. १. ६८।

भा०.पु०

व्यायांसमस्य यतुनस्य ... ३। २०१
व्यायान् पृथिव्या ... ३। ३४१

त.

तं वक्षराद्या वयं... ३। १०७, १११
तं विष्वा निविद्भिर्न्यवेदयन् ३। ३८६
तं सखायः पुरोवर्चं ... ३। ८१
तं सवितोवाच ... २। २०६
तं स्वा वागभ्यवदत्* ३। ४६३
त व्यायजन्त द्रविणं ... ३। १६६
त इमास्त्रिभुवः सतीरपसदो ३। २६५
तच्चक्षुर्देवहितम् ... ३। २७८
तच्छंयोः सुप्त मीमहे ... २। ४६६
तच्छंयोरावृणीमहे† ... २। ४६६
तत् एकतोऽजायत इति २। ३६८
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा ... २। १५४
तत्त्वा यामि सुवीर्यं ... २। १५४
तत् पूष्णे पर्याजिह्वः ... ३। २६६
तत्रापरा ऋग्वेदो ... ३। ३५३
तत् सूर्यस्य देवत्वं ... २। ४०६
तद्याहि सवनानां रूपम् ३। १५७
तदद्य वाचः प्रथमं ... २। २७८
तदप्येतद्विष्णोक्तम् ... ३। २४३
तदाङ्गर्नेतदस्ति यद्देवासुर० २। २१६
तदाङ्गयंदर्शपूर्णमासयोः ३। २१४

भा०.पु०

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं... ३। ३६६
तदु प्रयत्नतम भस्य ... २। ५७
तदु द्वैक व्याजः ... २। ११०
तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म ... ३। २६६
तदेतत् व्यक्षरं हृदय मिति २। १००
तदेतदृचाभ्युक्तम् ... ३। ४३७
तदेवामियजगाद्या ... ३। २४६
तद्देवानां देवतमाय ... ३। ८६
तद्य इह रमणीयचरणाः ३। ३०६
तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन् ३। ११६
तद्यथा सूया वासः ... ३। २१७
तद्यथैवादः सुधा अमुराक्ष० ३। २६५
तद्यथैव वृणीमहे ... ३। ६
तन्मूत्रमेव तस्करा ... २। ३१३
तन्मूत्रपाच्छुचिप्रतः ... ३। ५०३
तन्मूत्रपातं यजति ... २। ४३१
... ३। ४६४
तन्मूत्रपात् पथ ऋतस्य ... ३। ४६४
तन्मूत्रपादसुरो ... ३। ४६४
तन्मूत्रपादेऽसि तन्मूत्रं मे पाहि ३। ३५१
तन्मूत्राग्नेऽसि दीदिवः ३। १११
तन्मूत्रौपनिषदं पुत्र्यं ... ३। ३५३
तन्मूत्रुरीप मङ्गुतं ... ३। २२८
तन्मूत्रस्य देवत्व माजानम् ३। ३२३
तपसस्तनूरसि‡ ... ३। १६३

* 'पुरस्तात् साक्षात्तयो वा अन्ये देवा उपरिहान् साक्षात्तयोऽन्ये'—इति जन०

त्रा० १३ २. ५. २।

† तै० त्रा० २. ५. ११. १। तै० सं० १. ६. १०. २। तै० आ० १. ६. ७। जन० त्रा०

१. ०. ९. १६। ‡ तै० सं० १. ९. ७. १। जन० त्रा० २. ९. ६. ८

भा०। पृ०

भा०। पृ०

तम आसीत्तमसा गूणम् ॥ १०१	तस्मादञ्जराग्नेयाः प्रयाजाः ॥ ४६६
तमिदं गर्भं प्रथमं ... ४। ११६	तस्मादाञ्जराग्नेयो वावः... ४। ४२५
तमिदं वज्रं गो ... २। ७८	तस्मादाञ्जर्वायुः प्रायः... ४। १६६
तमिन्द्रः पुण्यरूपेण ... ४। १८०	तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ४। ८२
तमिन् न्वेव समसा ... ४। २१७	तस्मादृष्यधृष्टं साम ... ४। ४६८
तमो मह इन्द्र मस्य ॥ १४२, १४३	तस्मादेतदश्ववदाख्यं ... ४। ३६५
तमुत्वा नूनमसुरं ... ४। १०७	तस्माद्विराडजायत ... ४। ४२३
तमुनः पूर्वं पितरो... ४। १४२	तस्माद्वैश्वदेवं तृतीयं ४। ३४०
तमूष्णयवन्नेधा मुवे ४। १८२	तस्य च पशोरेतत् ॥ ... २। २०६
तमूषु समसा गिरा... ४। ७५	तस्य यदेतसः प्रथमम् ... २। ३३३
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ४। ३५२	तस्य वयं सुमतौ ... २। १६५
तं प्रज्ञया पूर्वया ... २। ३२६	तस्य ह विश्वामित्रस्य ... २। २६५
तं मेदन्तः प्रतिपद्यताः * ४। २०५	तस्याः समुद्रा अधि ... ४। २३०
तदस्य मन्दो धावति ... ४। ३४४	तस्येदु विश्वा ... ४। १४१
तव त्व इन्द्र सख्येषु ... २। ४७७	तां अश्वर उग्रतो ... ४। १८६
तस्मात् पराक्षो भूत्वा ... ४। ४७३	तां आ ब्रह्म मीरुषो २। ४२२
तस्मात् सर्व एव मन्यन्ते ४। २८८, ३६७	तां वा वाक्कन्यग्रसि ... २। १८५
तस्मात् सर्वान्दितुन् पशवो† २। ४३७	तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां २। ३३३
— ... ४। ३६३	तान् पूर्वया निविदा ... ४। ४०६
तस्मात् स्त्रियं जातां ... २। २६३	तान् वेदानभ्यतपत् ... ४। ३५५
तस्मादश्वः समभवत् ‡ ४। ३६५	तान् होवाचार्बुदः ... २। २८४
— ... ४। ४	तानि देधा पृथान्यानि... ४। ३७२
तस्मादश्वो मेध्योऽभवत् § ४। २	ता गो रासन्नातिषाचो ४। १६५
तस्मादस्यां भुवायां ... ४। २३८	तान्दृष्टयति, अन्नं वै न्युष्टः २। ४६३
तस्मादाञ्जयाः पुण्यो ... ४। २	ता मेमूष इति ... २। २६

* य० बाज० सं० १६. १०।

† 'तस्मादश्वो पशवो रमन्ते'—इति शत० ब्रा० ६. १. ४. १२।

‡ 'ततोऽश्वः समभवत्'—इति शत० ब्रा० १०. ४. ८. ७.।

§ शत० ब्रा० १०. ४. ८. ७.। ॥ चातु०। नो० अ० १८. १२. ६।

मा०। ए०
 ताम्पूषच्छिवतमा मेरयस्व २ । ३६१
 ता सन्नाजा घृतासुती २ । २०७
 तिर्यग्बिलश्चमस* ... ४ । ३११
 तिष्ठभ्यो हिङ्गरोति ... ४ । ३१८
 तिष्ठो देवीर्यजति ३ । ४७६, ५०३
 तिष्ठो वाच ईरयति ... ४ । ३८५
 तुम्हे तुम्हे य उत्तरे ... ३ । २२०
 तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो ... ३ । ६४
 तुराषाड् वृत्रहेन्द्रो ... ४ । ८४
 तुविच्छं ते सुकृतं ... ३ । २७६
 तृतीयो अग्निष्टे पतिः ... ४ । ११०
 ते आचरन्ती समनेव ... ४ । ६०
 तेऽग्नेऽग्निनामि मयजन्त... ३ । ३८१
 तेजो वै ब्रह्मवर्चसम् ... ३ । ४६५
 तेजोऽग्निं तं त्रिधा विधीयते ३।१४०
 ते वरुणस्य राज्ञो ... २ । ४३१
 ते वा एभ्यो लोकेभ्यो ... २ । ४६३
 ते सप्तसप्त मरुतां गणाः ३ । ३२
 ते सोमादो हरी २ । १७६, ३६०
 ते हादित्यानङ्गिरसो ४ । १८६, ३२४
 ते हि यज्ञेषु यज्ञियासः ३ । १६०
 ते हैके संप्तसप्तान्वाङ्मः ... ४ । ३३०
 तोदम्येव शरणां च* ... २ । २०६
 त्वष्टिदित्या कल्पयं ... ३ । १३६
 त्व मू षु वाजिनं ... ४ । १२६
 त्रयः केशिन ऋतुथा ... ४ । २६१

मा०। ए०
 त्रयश्च वा एते ... ३ । ३६६
 त्रयस्तपन्ति एधिेवीम्... ३ । ३२६
 त्रयस्त्रिंशद्दे देवा अष्टौ... ४ । २७०
 त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः सोमपाः ४ । ३६२
 त्रयः स्वर्गा लोकाः ... ४ । ३६२
 त्रिंशदक्षरा वै विराट्... ३ । ३७२
 त्रिः स्र माङ्गः अथयो... २ । ३६१
 त्रिकद्वकेषु महिषो ... ३ । ३६६
 त्रितः कूपेऽवहितो देवान् २ । ३६६
 ————— ... ३ । २५२
 त्रिष्टुबिन्दम्य वचः ... ३ । ३७१
 त्रोगि च तै श्रुतानि †... २ । ४६८
 त्र्यक्षरा त्रिष्टुप् ... ३ । ३७१
 त्र्यम्बक यजामहे ... ४ । ४१०
 त्वं सिन्धुं रवाक्षजो ... २ । १०८
 त्वं ह यद् यत्रिष्टुः ... ३ । ४४६
 त्वक्चर्ममांसरुधिरं ... ४ । ३७२
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य ... ३ । ३४७
 त्व मग्ने यमिन्स्व मायु ... ३ । १२६
 ————— ... ४ । ३३६
 त्व मग्ने वरुणो जायसे... ४ । ७४
 त्व मग्ने सप्रथा अग्नि ... ३ । १७०
 त्व मङ्ग प्र शंसिषो ... ४ । ४०१
 त्व मिन्द्र वजादधि ... ३ । २६२
 त्वया वृद्धाणि सुकृतो २ । ४५०
 त्वया मन्यो सरथ ... ४ । १३२

* “तदेव श्लोकी भवति । ‘अर्वाग्बिलश्चमसः—ब्रह्मवा संविदानः’—इति”—इति

अतः आ० १४. ४. १. ४ ।

† तै० सं० १. १. ५. ०; २. १. ५ ।

‡ अतः आ० १२. १. १०. ३ ।

भा०। ए०

भा०। ए०

त्वया वयं सधन्या ... ३। ८५
 त्वया वयं सुदधा ... २। २६७
 त्वया दधन्वा मिन्द्राय ३। ४८२
 त्वया दुहित्रे वसतुं ... ४। २६८
 त्वयारं यजति ... ३। ४८२
 त्वया रूपाणि विकरोति* ३। ४८२
 त्वया रूपाणि सहि ... ३। ४८२
 त्वयास्मै वयं स्वयं ... ३। ४८२
 त्वां हि मन्द्रतम० ... २। १२८
 त्वा ममे पुष्करा† ४। १६३, ३२४
 ताममेपुष्करादधीत्वा‡ ४। ३२४
 त्वा ममे समिधानो ... ३। ३२८
 त्वा मिद्धि हवामहे ... ३। २६०
 ————— ... ३। ३६५
 त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते २। ४५५
 त्वेष मित्या समरणं ... ४। १७४

६०

दक्षस्य वादिते जन्मनि ४। २००
 दक्षिणायनात् पिष्टलोकम्§ ३। ३५२
 दक्षिणा ओषिर्हानुः ... ३। ४७७
 दधिकावणो अकारिषम् २। १६१
 दधिकावा संविदाग ... ४। ६१
 दध्यङ् ह मे जमुषं ... ४। १६३
 दध्यङ् ह वा आभ्याम् ४। २५६

दगो विश्व इन्द्र मृधवाचः ३। २६६
 दशाक्षरा विराट् ... ३। ३७२
 दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो २। २८३
 दानमनसो नो मनुष्यान् २। ३८६
 दासपत्नीरहिगोपा ... २। २२०
 दास्याः पुत्रो कितवो ... ३। २३३
 दितिर्द्यौरदिति भनरिद्यम् ४। ३०८
 दिवं जिन्यन्त्यमयः ... ३। ३२६
 दिवस्पति प्रथमं जज्ञे ... २। ४७३
 दिवि पृथो अरोचत ... ३। ४०७
 दिवि सोमो अधिष्मिन्तः ४। १७३
 दिवो वराह मरुष ... ३। ३२
 दीर्घायुरस्या यः पतिः... २। ४८६
 दुरो यजति ... ३। ४७४
 दुरोह्यं रोहति ... ३। २१५
 दूतं वो विश्ववेदसं ... ३। २३०
 दूतो देवाना मसि ... ३। १
 देवता वै सर्वा आशंसन्ति ४। १८५
 देवनीधं शंसति ... ४। ३२४
 देवमर्हिः ... ३। ४७२
 देव सवितरेतं त्वा दृष्टते॥ ३। ४३५
 देवस्त्वया सविता ... ४। १३७
 देवस्य त्वा वाक्छभ्यां ... ३। ४७१
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे २। २५६
 देवस्य वयं सवितुः ... ३। १६६

* “जडा वे सिद्धं रेतो विकरोति”—इति मत० ब्रा० १. ६. २. १०।

† ‘आपो वै पुष्करम्’—‘अक्षो निरमन्वत्’—इति मत० ब्रा० १. २. २. २।

‡ मत० ब्रा० १. २. २. २।

§ बुध० उप० ८. १. १६।

॥ मत० ब्रा० १. २. २. १; ४. २. १०; ६. १. १०।

भा०।ए०

भा०।ए०

देवाः कपोत इवितो ... २ । १२२
 देवानां पत्नीः शसति ... ४ । ३३०
 देवानां पत्नीश्चरतीः ... ४ । ३३०
 देवानां मद्रा सुमतिर् ... ४ । ३१३
 देवानां माने प्रथमा ... २ । २३३
 देवापिष्ठाष्टिंशेऽः ... २ । १८४
 देवा यच्च मतम्बत ... ४ । ३५१
 देवा वा असुरैर्वि० १।३६६, ३८४
 देवा वै तृतीयेनाशा ... २ । ३८५
 देवा वै वृत्रस्य मर्म* ... २ । ३७
 देवा वै सोमस्य राज्ञः ४ । २४८
 देवी वाच मज्जनयन्त ... ४ । २१३
 देवीः बलवोर्विद नः ... ४ । १४६
 देवी ऊर्जाङ्गतो इवम् ... ४ । ६४
 देवी जीह्वी वसुधितो ... ४ । ६३
 देवेभ्यो वगस्यते ३, ४८७, ४८८, ४८२
 देवो देवान् परिभूर्ऋतेन ३ । १५०
 देवो मित्रध्वर्युः प्रतिष्ठ० २ । ४२८

" अमितार आरभध्वर्मा ३६१
 ते सोमः

देवाः कपोत इवितो ... २ । १२२
 देवानां पत्नीः शसति ... ४ । ३३०
 देवानां पत्नीश्चरतीः ... ४ । ३३०
 देवानां मद्रा सुमतिर् ... ४ । ३१३
 देवानां माने प्रथमा ... २ । २३३
 देवापिष्ठाष्टिंशेऽः ... २ । १८४
 देवा यच्च मतम्बत ... ४ । ३५१
 देवा वा असुरैर्वि० १।३६६, ३८४
 देवा वै तृतीयेनाशा ... २ । ३८५
 देवा वै वृत्रस्य मर्म* ... २ । ३७
 देवा वै सोमस्य राज्ञः ४ । २४८
 देवी वाच मज्जनयन्त ... ४ । २१३
 देवीः बलवोर्विद नः ... ४ । १४६
 देवी ऊर्जाङ्गतो इवम् ... ४ । ६४
 देवी जीह्वी वसुधितो ... ४ । ६३
 देवेभ्यो वगस्यते ३, ४८७, ४८८, ४८२
 देवो देवान् परिभूर्ऋतेन ३ । १५०
 देवो मित्रध्वर्युः प्रतिष्ठ० २ । ४२८

द्यौर्मै पिता जनिता २ । ३२३, ३६२
 द्यौर्वै देवता षष्ठं मद्रः २ । ३६५
 द्यौस्ते एष्टं एथिवो ... २ । ३१६
 द्रविणोदाः पिबतु २ । ४४३, ४५२
 द्रविणोदा द्रविणसो ... २ । ४४०
 द्वादश प्रधयश्चक मेर्ज २ । ४८६
 द्वादशमासाः पञ्चर्षवः २ । ४८४
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः २ । ४८५
 द्वादश वै मासाः संवत्सरस्या २।४८५
 द्वादशाक्षरा वै जगती २ । ३७२
 द्वादशाक्षरं न हि तज्जराय २ । ४८७
 द्वा सुपर्णा सयुजा ४ । १२४, ४०४
 द्विराज्यम्योपक्षीर्य ... २ । ४३५
 द्वे विद्ये वेदितव्ये ... ४ । ३१३
 द्वे सुती अष्टद्वयं ... २ । ४६४
 द्रुमः सर्पिरासुतिः ... २ । ४४८

ध.

धन्वना ... ४ । २५
 धर्तारो दिव ऋतः ... २ । ३५८
 धाता दधातु दृष्टिवापः २ । ४५०
 धानाः ... २ । ७०
 धानाः सोमाना मिन्द्रादि २ । ७१

० अतः प्रा० ७ २. २. ५; ६।

१ तः प्रा० २. ६. १ १—४। तैत्तिरीयसंहिता ४४ व्याख्यातो दुर्गाचार्येण। ४५

पाठः सायनीयव्याख्यासहित एव ब्रह्मः।

२ अतः प्रा० २. २. ६ ४; १९. १. १० १।

३ 'द्वे सुती अष्टद्वयं'—इति अतः प्रा० १९. २ ५. ११; १४. ७ १. ४।

त

न.

भा० पृ०

भा० पृ०

न नामये ताव्यो ... २ । २७५

न सं विदाय य इमा ४ । १०२, ३०६

न तिलुन्ति न निमिषम्येते ३ । १५

न ते अन्नाति पार्थिवः ४ । १७०

न त्वं युयुत्से* ... ३ । ३३१

न त्वा केता ... ४ । १६६

नदस्य मा सधतः ... ३ । १७

न नून मन्ति ... २ । ५६

न पापासो मनामहे ... ३ । २७७

नभन्ता मन्यके ... ३ । ११०

न मृचुरासीदमृतं न ... ३ । ३००

नमो महद्भ्यो नमो अर्म० २ । ३४६

नमोऽस्तु सद्भ्यो ... ४ । ७६

न यस्य द्यावापृथिवी ... ३ । २०

न यातव इन्द्र जूजुवर्गो २ । ४५८

नराशंसं यजति ... ३ । ४६६

नराशंसः प्रति शूरो ... ३ । ५०२

नराशंसस्य महिमान मेषा ३ । ४६६

नवगीतेनाभ्यस्यन्ति ... २ । ४५४

... ३ । १४२

... ४ । १६५

न वा अमुं लोकां २ । १३०, २१३

न वा उ एतस्मिन् ... २ । ६६

न वि जानामि यदि ... ३ । ३०२

... ४ । ३६३

नवेन पूर्वं दयमानाः ... २ । ४३२

... ४ । ६४

नवो नवो भवति ... ४ । १७०

न सायकस्य चिकिते ... २ । ४१६

न हि यभायारुहः ... २ । २५७

न होम मन्वाहरेयु ब्राह्मण ४ । १००

नाभानेदिष्ठं वै मानवं ... ४ । १६०

नाराशंसीः शंसति ... २ । ३६७

नासदासीत् ... ४ । १२४

नाह मिन्द्राणि शरवः ... ४ । २२७

नियद् दृष्टि ... ३ । ८७

निजं विध्यद् गिरिभ्य आ ३ । २७७

निजापः पूर्याः ... ३ । ४०६

निजापतिभ्रमन्त ... ३ । ४०६

निजापतिर्निविदा ह्येव २ । ४७४

... ३ । ४११

निद्रक्लासच्चिदिमरो ... २ । ७३

निःसर्वसेन इषुधी ... ३ । २३४

नीचीनवारं वरुणः ... ४ । ५५, ८३

नीचाविदो जंरितारः ३ । ६०

नू च पुरा च सदगं ... २ । ४३७

* “तुष्पादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् ।—‘न त्वं युयुत्से कतमृच नाहर्तुं वेऽमिषो मघवन्
कृचमासि । मायेत्या ते यानि युष्मान्माऊर्नास्य मृचुं न नु पुरा युयुत्से ।’—
इति ॥”—इति अतः प्रा० ११. १. ६. १० ।

† ता० प्रा० १०. १. १६ । अतः प्रा० ४. ४. १. २४ ।

	भा०।पृ०
भूर्म सा ते प्रति ... २	६१
भू नो रयि सुपमास्त ... ३	२५७
भुवत्त इन्द्र नृतमाभिस्तुती ३	१६०
नेमं देव ममंसत ... २	४८
नेमे देवा नेमेऽसुराः ... २	३५२
नैतदस्ति च देवा सुर मिति २	२१६
नोपरस्याविष्कुर्याद् ... २	२७०
न्यक्रन्दयन्नपयन्त ... ४।	३४
न्याविध्यदिनीविशस्य ... ३।	२२४

प.

पङ्क्तिः पचिनी पञ्चपदा ३।	३७०
पञ्चनद्यः सरस्वतीम् ... ४।	४२
पञ्चपदा पङ्क्तिः ... ३।	३२
पञ्चपादं पितरं ... २।	६५
_____ ... ३।	६२
पञ्च प्रयागास्त्रयोऽनु०*	८८, ४६१
पञ्चर्तवः संवत्सरस्य † ३।	१५६४
पञ्चर्तवो हेमन्तशिश्निरयो ३।	४६४
_____ ... ३।	३६३
पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने २।	४६४
पञ्चावत्तैव वंपाण्यस्योप० २।	४५५
पत्तो नगार प्रत्यक्ष मति ३।	१५८
पत्नीवन्तः सुता इमे ... ३।	६४
पथ्यां क्षतिं पूर्वा ... ४।	२३८

	भा०।पृ०
पथ्या अन्तरिक्षाः ... ४।	२३८
पथस्यथः परिपति ... ४।	२७६
पदं देवस्य ममसा अन्तः २।	४५२
पथ्या मनु प्र विद्वान् ... ४।	३७८
परं मृत्यो अनुपरेहि ४।	१०४, ३७८
परागं विम्बानि अकृत्यत् ‡ ४।	३६४
परा मुष्मा अयासो यथा ४।	३३३
परिषद्यं क्षरयस्य ... २।	२५४
परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये २।	४२३
परेयिवांसं प्रवतो ... ४।	१०५
परो वा अस्माँक्षोकात् ३।	३८४
_____ ... ४।	३६१
पवमान मह्यर्था ... ३।	४५
पवित्रवन्तः परि वाचम् ३।	४६
_____ ... ४।	३००
पशवो वा अनुयागाः § ३।	४६७
पशवो वै बर्हिः ... ३।	४७०
पशुर्वै मेधो यजमानो ... ३।	६२
_____ ... ४।	१२६
पाञ्चजन्यं वा एतदुक्थं २।	२८०
पाणाशं यूपं कुर्वीत ३।	३६२, ४८८
पावका नः सरस्वती ... २।	२३६
_____ ... ४।	२०६
पावीरवो शंसति ... ४।	२६८
पावीरवो तन्यतुरेकपादजो ४।	२६७

* अत० ब्रा० २. १. १. ६; ११. १. १. १५।

† अत० ब्रा० ११. १. १०. १।

‡ काठ० उप० ४. १. “परादि जानि अकृत्यत्”।

§ अत० ब्रा० २. १. ५. ८।

भा०।ए०

पिता यज्ञाना मसुगो ... ३ । १३
 पिता यत्त्वां दुहितर मधि ४।१८१
 पितुं नु स्तोषं ... ४ । ३८
 पिपीनिकमध्येत्थौपमिकम् ३। ३७२
 पिवा सोम मन्दतु त्वा ३ । ३६५
 पुनः पत्नी मघिरदादायुषा २। ४८५
 पुनः स मय्यद् दिततं २ । ४०८, ४०९
 पुनरेहि वाचस्पते ... ४ । १०३
 पुनरेहि वृषाकपे ... ४ । २६३
 पुनर्वा यत मृत्विजो गर्भं २ । ४६५
 पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात् २ । ४३५
 ————— ... ४ । ३६०
 पुत त्वा दाम्भान् वोचे... ३ । ४७
 पुतस्य एवेदं सर्वा ... ३ । ३२१
 पुतसादः पुतसानदनाय २ । ३८६
 पुत हि वां पुतभुजां ... ३ । २६०
 पुरोळा अमे पचतस्तुभ्यं ३ । २०६
 पुरोळाशः स्विष्टकृतो यजति २। ४५०
 पुरोळाशान् निर्वपेत् ... ३ । ३२८
 पुरो वा एतान् देवा ... २ । ४५३
 ————— ... ३ । ३७६
 पुष्टिकामो वै समां समां ३ । ३६२
 पूर्व मु चैव तद्रुप मपरेण २ । ३८८
 पूर्वापरं चरतो माययेतौ ३ । ३६१
 पूर्वापरं चरतौ ... ४ । १७२

भा० ए०

पूर्वाङ्गो वै देवानाम् ... ४ । २५५
 पृषा त्वेतस्यावयतु ... ३ ३१०
 एयक् प्रायन् प्रथमा ... ३ । ११५
 एयिथसि जन्मना ... ३ । ३०३
 एयिथपतेजोवायु राकाशाः ४। ३७२
 एयिथाः पुरीष मस्यस्यो ३ । ७५
 एवः वृद्धो भवेति ... ३ । ३६३
 प्र चित्र मर्कं मृचते ... २ । ३६५
 ————— ... ३ । ५०२
 प्रजा अनुयाजाः† ... ३ । ४६७
 प्रजापतिः प्रजाः वृद्धा ... ४ । ११८
 प्रजापतिः स्वां वषाम् ४।१२६, १५२
 प्रजापतिरकामयत ३ । ३०८, ३२३
 प्रजापतिर्यज्ञ मवृजत... ३ । ३०८
 प्रजापतिर्जोकानभवतपत्‍ ३.३२३
 प्रजापतिर्वा इद मेक ... ४ । १५२
 प्रजापतिर्वा द्वितीया मनु० ४। ३
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा ... ४ । ११८
 प्रजापतिर्वै कः॥ ... ४ । १२४
 प्रजापतिर्वै त्रीन् महिम्नो ३ । ३२३
 प्रजापतिर्वै पित ऋभून् ४ । ३२४
 प्रजापतिर्वै.सो० ४।१५२, १६६, २६२
 प्रजापतिर्वै स्वां दुहि० ... ३ । १८१
 ————— ... ४ १५२, २५२
 प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः‡ ४ । ११६

• 'अन्नं वै पितुः' - इति मत० ब्रा० ७ १. ३ १५ ।

† 'सीऽस्मां पुरि शेते, तस्मात् पुत्रयः' - इति मत० ब्रा १२ ४. १. १ ।

‡ 'पिता वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः' - इति तै० सं० २ १. १. १ ।

§ मत० ब्रा० ११. ४. १ १-४ ।

॥ मत० ब्रा० ११. २. १ १ ।

॥ तै० सं० ५ ५. १. १ ।

मा०/ए०

मा०/ए०

प्रजायति कति मर्ते ॥ १२४, १५२
 प्रजायते न तदेतावन्मर्तो ॥ १५४
 प्रजायते मुंल नेतृद्वितीयं ॥ ४८
 प्रजा वै तक्षः ... ॥ १५६

प्रमानुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् ॥ १२४
 प्रयाजवरमुयाजं ... ॥ ४८६
 प्रयाजाः सविभक्तिकाः ... ॥ १
 प्रयाजान्मे वगुयां ॥ ४८७ ५०२

प्रजा वै नरो वाक् शंसः ॥ ४६६
 ... ॥ १५

प्रये गृहादममदुस्वाया ॥ २६६
 प्रवक्रिकाः शंसति ... ॥ ४८६
 प्रवादजे सप्रया ... ॥ १२४

प्र त आश्रवः ... ॥ ४५
 प्र तत् ते अद्य ... ॥ ५२
 प्र तद्विष्णुः सवते ... ॥ १४३

प्र वो ऽष्टा जुजुषाणासो ॥ २०३
 प्र वो मन्दमानायान्धसो ॥ १७५
 प्रवोमहे—इति निविद्धानं ॥ १७६

प्र तद्वोच्यं भया ॥ ७७, १४८, १७३
 प्रति त्वं चाह मध्वरं ... ॥ १४०
 प्रति यत् स्या नीधादर्शि ॥ ६०

प्रशङ्गाय मावताय ... ॥ १४६
 प्र स मित्र मर्तो ... ॥ २०८
 प्र मी मादित्यो अष्टजत् ॥ ६४

प्रति अताय वो धृषत् ... ॥ ६१
 प्रतिष्ठा वै साहाय्यतयः ॥ ४६३
 प्रत्यमे हरसा ... ॥ ४५०

प्राचीनं बर्हिः ... ॥ ४७०
 प्राय एवोत् प्राणेन ... ॥ ४६६
 प्राणापानव्यानोदानसमानाः ॥ ४७२

प्रत्यह् देवानाम् ... ॥ २८८
 प्रत्यह् रक्षः ... ॥ १६०
 प्र नूनं जातवेदसम् ॥ ३२७, ३६४, ३६६

प्राणा वै प्रयाजाः ... ॥ ४६७
 प्राणा वै सप्त ऋषयः ॥ ३२०
 प्राणो वा अपानो वा } ॥ ४७६

प्र न महिष्वं वृषभस्य ॥ ४०१
 प्र पर्वताना मुप्यतो ... ॥ २४१
 ... ॥ ४४, ५६

व्यानस्तिष्ठो देवः }
 प्राणो वा अयं सप्ताभेरिति ॥ ४६३
 प्राणो वा अह मस्मि ... ॥ ११८

प्र मन्दिने पितुमदर्चता ॥ ४७३

प्राणो वै वनस्पतिः ... ॥ ४८६

* 'अनु वेमित्येव प्रयाजानां रूपम्; बहुवने बहुधेयस्येत्यनुयाजानाम्'—इति
 ब्रत० ब्रा० २. १. १०।

† 'आग्नेय प्रयाजा रक्षणे यशुना मध्यतः वृषदाग्नेयानूयाजाः' तै० सं० ६. २. ११०।

‡ ब्रत० ब्रा० ११. १. २. १०।

§ ब्रत० ब्रा० १४. ४. १. ५; 'नीतमभरदाजो—विद्यामित्रजमदग्नी—वधिष्ठ-
 वृषयो—अभिरिति' ॥

भा०। ए०

भा०। ए०

प्राखो होन्ः तस्मात्सूर्यः* ३। ८०
 प्रातरित्वा ... ३ १७
 प्रातर्जितं भग सुयं ... ३ २७४
 प्रातर्यजध्व मन्विना ... ३ २५४
 प्रातर्यावाया प्रथमा ... ३ १५४
 प्रातर्युगा वि बोधया ... ३ २५४
 प्रातर्हि यच्च मन्विना ... ३ २५५
 प्राता रत्नं ... २। ३६७
 प्रावेपा मा नृहतो ... ३। ११
 प्रास्ना अग्निं भरत ३। ६१, ६४
 प्रियमेधवदन्निवज् ... २। ३३१
 प्रीणीताम्बान् हितं जयाय ३। ११८
 प्रैते वदन्तु प्र वयं ... ३। १३
 प्रैष मैष्टन् ... ३। ६४
 प्रैषेभिः प्रैषाणाप्रोति ३। ६४, ६६२
 प्रो म्वस्मै पुरो रथ मिन्द्राय २। ३४७
 ————— ... ३। ३६६
 प्रोहाणीति प्रोहति ... २। १०६
 व.

बलित्या पर्वतानां ... ३। २२५
 बलित्या महिमा वा ... ३। १०६
 बतो बतासि यम ... ३। २५४

वर्हिषदः पितरः ... २। ४६५
 वज्रान्मथ्यमाणोऽधिजायते ३। ३१८
 वज्रीणां पिता वज्ररस्य ३। २३
 वददुक्थं हवामहे ३। १४६, २१०
 वदन् वा इद ममे ... ३। ३६३
 वदती वदतेर्द्विकर्मणः ३। ३७०
 वददयो हि भाग्ये ... २। ४५१
 वदस्पतिर्ब्रह्मासीत्† ... २। २०२
 ————— ... ३। ६०
 वदस्पतिर्वै देवानां ... ३। २४३
 वदस्पते प्रथमं वाचो ३। ३६५
 वैश्वं यूपं कुर्वीत‡ ... ३। ३६२
 बोधा मे अस्य वचसो ... २। ३५१
 ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं§ ... २। ६५
 ब्रह्म वा आहावः क्षत्रं ३। १०४
 ब्रह्म स्वयम्भभ्यानर्षत्॥ २। १६६
 ब्रह्मा देवानां पदवीः ... ३। ३८२
 ब्रह्मा वै स्वयम्भुस्तपो० ... ३। १२५
 ब्रह्मैवेदं सर्वम्¶ ... ३। ३६४

भ.

भद्रं वद दक्षिणतो ... ३।
 भार्याङ्गारेणाभ्युपादयत् २। ३६

* 'प्राखो दिवः प्राखादु वा एव प्रथम मजायत'—इति मत० ब्रा० १. ५. ४. ३।

'प्राखोऽजायत, स इन्द्रः' १४. २. २. १६। प्राखादु एव उदेति, प्राखेऽस्य मेति' २४।

† तै० सं० १. १. ६. १। तै० आ० ५. ४. १। मत० ब्रा० १२. ८. २. १६।

‡ तै० सं० १. १. ८. १।

§ 'असौ वा आदित्यो ब्रह्म'—इति मत० ब्रा० ७. २. १. १४।

॥ तै० आ० १. ६. १। मत० ब्रा० १२. ४. २. १।

¶ बृह० उप० ४. ४. १—१४।

भा०।पृ०

भा०।पृ०

सुतो वज्रस्य रजसस्य ... ३। ४४६
 भूतानि वै विश्व ऊमाः... ४। ४६७
 भूमिं पर्जन्या जिह्यति ३। २३७, ४१४
 भूरमिज्यातिर्ज्यातिरमिः २। ४८७
 भूरि चकर्थ युज्येभिरसो ३। १६४
 भेषक्ततो ह वा एष* ३। १५६
 भोगायान्धं सं मृजन्त्याशुं ३। ४०५

म.

मंसीमहि त्वा वयम् ... ३। २६२
 मनसा वा इधिता वाग् २। ४०५
 ————— ३। ४६६
 मनुः पत्रेभ्यो दायं ... ४। १६०
 मनो वै दीदाय ... ३। ४६७
 मनो वै यज्ञस्य ... ३। ४७७
 मन्त्रो हीनः स्वरतो ... २। २
 मन्दस्व होत्रा ... ३। ४४५
 मन्युभिन्द्रो मन्युर्देवास ... २। ४७
 मयोभूर्वातो अभि ... २। १२१
 मरुताँ इन्द्र वृषभो मृगाय २। ४०१
 महत्तत्सोमो महिषश्चकार ४। ३८७
 महत्तदुत्तवं स्यविरं ३। २८०, ४६६
 महौ अमत्रो वृजने ... ३। २४०
 महौ इन्द्रो नृषदा ३। २०७, २१३
 महानासीध्वजः स्तुवते ... ३। ३६५

महो अर्धः सरस्वती ... ४। २१०
 मा मृधाः कस्य स्विन् ... ४। ३५२
 मा चिदन्यद् वि शंसत ३। २६३
 मातुर्दिधितु मन्त्रं ... २। ३२५
 मा ते राधांसि मा ... ४। ४१२
 मा त्वा सोमस्य गन्धया ३। २४४
 मादयस्व हरिभिर्ये ... ३। २२१
 मा नः समस्य दृष्टः ... ३। १०६
 मा न एकस्मिन्नागसि २। १७०, ३७४
 मा नो मित्रो वरुणो ... ४। ३
 मा नोऽहिर्बभ्रोरिषे ... ४। १५५
 माययाग मिन्द्रो जघान ३। २६
 मित्रं न क्षत्रसाधसम् २। १५६
 मित्रश्च वरुणश्च† ४। २०४, ३०८
 मित्रावरुणयो रेतः ... ३। ७६
 मित्रो जनान्यातयति ४। ५५, ११२
 मित्रोऽसीतीय मभिमन्त्र० २। २७१
 मिथ्यक्ष येष रोदसी ... ३। १६०
 मुक्षामि त्वा हविषा ... २। ७७
 मूरा अमूर न वयं ... ३। १७६
 मूर्धा भुवो भवति ‡ ... ३। ४२७
 मूर्धा राजेति वा अहम् § २। ४१३
 मृगो न भीमः ... २। १४३
 मृतपितर मण्ड मवाप्यत २। ४८६
 मृतश्चाहं पुनर्जातो ... ४। ३७४

* आन्दो. उप. ४. १७. ८।

† अत. आ. १. १. २. २. २। तै. आ. १. १२. ३।

‡ 'एष वै मूर्धा य ण्व तपति'—इति अत. आ. १२. १. १४. ११।

§ अत. आ. १. ४. १. १।

भा०। पृ०

भा०। पृ०

मेद्यन्तु ते वक्रयो ... ३। ४५३
 मेधातिथिं ह काण्वायनिं २। ३२७
 मैत्रावरुणां प्रगाथं ... ३। ७६
 मोघ ममं विन्दते ... ३। ३०३

य.

यः परस्याः परावतः ... ३। ३८
 यः प्रणव मधीते ... ४। ३५५
 य आह्वयवितथेन* ... २। १७०
 य आदित्ये तिष्ठमादित्या० ४। २७८
 य इन्द्राग्री सुतेषु ... ३। १०५
 य इमं यज्ञं मनसा ... ४। १६३
 य इमा विश्वा भुवनानि ४। १२६
 य इमे द्यावापृथिवी ... ३। ४८०
 य इह रमणीयचरणाः ३। ११६
 य ईं चकार न सो अस्य २। १८८
 य ऋचोऽधीते ... ४। ३५५
 य एक इदु विदयते ... २। ४३२
 य एषोऽन्तरादित्ये ... ४। ३५६
 यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे ... ४। ३२
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा ... २। ८०
 ————— ... ४। २५१
 यजमानः प्रन्तरः ... ३। १८४
 यजमानलोकोऽमृतलोकः ४। ३६२
 यजमानो मेघपतिः ... ३। ६२
 यजेति धव्यारूपम् ... ३। ६२
 यज्ञायथा अपूर्य ... २। ३८७

यज्ञगाथा गीयते ... ४। २४६
 यज्ञस्य द्वैष भिषग् ... ३। १५६
 यज्ञायज्ञा वो अमये ३। ४०३, ४०५
 यज्ञेन यज्ञ मयजन्त ४। ३२०, ३२४
 यज्ञेन यज्ञ मयजन्त०—० } ४। ३२४
 यदग्निनाग्नि मयजन्त

यज्ञैरथर्वा प्रथमः ४। १६३, ४०४
 यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ३। ४६१
 ————— ... ४। ३२१
 यज्ञो वै सुतर्मा नो ... ३। ११६
 यतो वाचो निवर्तन्ते ... ३। ३३१
 यत् कयागुमीदम् ... ३। ३३४
 यत्तज्जातः पशून्विन्दत... ३। ३६३
 यत् त्रिरन्तोभत् ... ३। ३७१
 यत्त्वादेव प्रपिबन्ति ... ४। १६७
 यत्पाशुजन्यया विशन्ते ... २। २८१
 यत्र गां प्रायानां निर्जगाति २। ४३७
 यत्र ज्योतिरजस्रम् ... ४। ३६२
 यत्रा चक्रमृता ... ३। १६७
 यत्रा वदेते अवरः ... ३। ४३२
 यत्रा सुपर्णा अमृतम्य ... २। ३०२
 यत् सङ्गृभ्या मघवन् ... ३। ३३५
 यत् सामा स्तोध्यन् स्यात् २। ४६
 यथा गौरो अपाकृतं ... २। ३४६
 यथा देवा अंशु माप्या० ३। ५७.५८
 ————— ... ४। १६८
 यथा वातो यथा वनं ... २। ३१७

* शाखाजरीय एषः (अ० सं० सा० भा० भू०)।

† अथ० सं० ७. ७. अ. ६।

भा०। पृ०

भा०। पृ०

यथा वै पुत्रस्य एवं विदुषाम् ०। ११६
 यदमे रोहितं रूपं ... ४। ३७०
 दृढचरस्तन्वा वाद्यधानो... २। २१६
 ————— ... ३। ३३१
 यदक्षुषमिच्छिका ... २। ३५४
 यदक्ष सूर उदिते ... ३। ५०२
 यदक्ष सूर्यं ब्रवोऽनीगाः ३। २२७
 यदक्षरक्षद्रुद्रस्य रक्षत्वम्... ४। ७५
 यदरोदीक्षद्रुद्रस्य रक्षत्वम्* ४। ७५
 यदृष्टोक्षद्रुद्रस्य रक्षत्वम्† ... २। २२१
 यदग्निना उदजायता ... ४। २४८
 यदसावादित्योऽग्निं ... ३। ४१८
 यदस्य दिति तृतीयं‡ ... ३। ४२६
 यदा ते मर्त्ता अमु ... ३। १७४
 यदादींध्ये न दविषाण्येभिः ४। २५६
 यदिन्द्र चित्र म इह ... २। २८८
 यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति २। ३८७
 यदिन्द्र दिवि पार्ये २। ४८१, ४८३
 यदिन्द्राग्नी जना इमे ... ३। ११
 यदिन्द्राग्नी पर मस्यां ... ४। २६६
 यदिमा वाजयम्वहम् ... २। ३१८
 यदि हिरण्यं नश्येत् ... ४। २२६

यदुदक्षो वृषाकपे ... ४। ३३१
 यदृक्षैव होत्रं क्रियते § ... २। ६७
 यदेतत् जग्यै विद्यायै ... ३। १५६
 यदेदेन मदधुर्यच्छिपासो २। २०६
 ————— ... ३। ४३०
 यदेभिरात्मान माच्छादयत्॥ ३। २६७
 यदेवापिः शान्तनवे ... २। २०१
 यदृष्टोक्ष मविज्ञातं॥ ... २। १३१
 यदृष्टोक्ष यदरुण्ये** ... ३। ७४
 यदृष्टोक्ष अभवद् विवस्वतः ३। २६
 यदृष्टोक्ष इत्यतपत् ... ४। २३५
 यदृष्टोक्ष इन्द्र ते शतं ३। ३६५, २४१
 ————— ... ४। ३४०
 यदृष्टोक्ष मासीत् ... ४। १६३
 यदृष्टोक्ष वाग् वदन्त्यविचेतनानि ४। २१२
 यदृष्टोक्ष वाव स तत्र... ... २। ४२८
 यदृष्टोक्ष विसं यदृष्टोक्षकृत ... ३। ५८
 यदृष्टोक्ष विक्त्वा निविद्धिः ... ३। ४०६
 यं त्वा पूर्व मीळितो ... ३। २१६
 यं नु न किः पृतनासु ... ३। ५५
 यन्मन्यसे वरेण्य मिन्द्र ... २। ४३८
 य मक्षिति मक्षितयः††... ३। ५७

* तै० सं० १. ५. १. १। 'अग्निर्वै ब्रह्मो यदरोदीक्षद्रुद्रः' अतः प्रा० १. १. १. १०।

† 'यदिमांशोकानदृष्टोत् तदु दृष्टोक्ष रक्षत्वम्'—इति तै० सं० १. ४. ११. १।

‡ अतः प्रा० ११. १. ११. १। 'अग्निमेव लोकेऽग्निं वायु मन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम्'।

§ अतः प्रा० ११. ४. १. ४—७।

॥ बान्दो० उप० १. १. १।

॥ ब्राह्मणरीय रथः (अ० सं० सा० भा० भू०)।

** अ० वा० सं० १. ४५।

†† अथ० सं० ७. ७. ८. ६। तै० सं० १. ४. १४. १। 'पुत्रो वा अक्षितिः'—

इति अतः प्रा० १४. १. १. ७।

भा०। पृ०

भा०। पृ०

यमेव दत्तं त्रित एनम् २।४१२, ४१४
 य मेरिरे भृगवो ... २। ४६६
 य मेव विद्याः सुचिम्* २। १७२
 यमो ह जातो यमो ... ४। १०७
 यस्मै दुरिन्द्रो महतः ... ३। ८४
 यथा तदक्षर मधिगम्यते ४। ३५३
 यवं वृकेशान्भिना ... ३। २४८
 यस्ते गर्भं ममीवा ... ३। १८७
 यत्त्वद्धोता पूर्वा ... ३। २५
 यस्मात्परं नापर मन्ति† २। १६७
 यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे ... ३। २७६
 ————— ... ४। २६४
 यस्मै त्वं सुद्रविणी ... ४। २०४
 यस्मै त्व मा यजसे ... २। ४७८
 यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च ... ४। १२३
 यस्यै देवतायै हविः‡ ३। ४६१, ४६७
 यां यां देवतां निराह § ४। ३६१
 याः प्रवतो निवत ... ४। १०७
 या इन्द्र भुज आभरः ... २। ३८८
 या ओषधीः पूर्वा ... ४। ४५
 या ओषधीः०—०इत्युतवो ४। ४६
 या ते अग्ने रजःश्रया ... २। ४४६
 या ते अग्ने हरःश्रया ... २। ४५०
 या ते जिह्वा ... २। ४४६
 या ते दिद्युदवक्ष्यता ... ४। ७८

याभ्य यव तानि ... ३। ४६४
 या रुचर्वा मनुष्यता ... ४। ३०४
 या सचो जातवेदसो ... ३। ३६६
 यावन्तः खलु वै राजानम् ४। ३२२
 यावन्मात्र मुषसो न प्रतीकं ३। ४३४
 यासि कुत्सेन सरथम् ... ३। ८२
 युनक्त सौरा विद्युगा ... ३। १२६
 युवं चवानं सनयं ... २। ४४८
 युवं श्यावाय सप्रतौ ... ३। १६१
 युवोः श्रियं परि ... ३। १५३
 यूयः सीऽष्टाभिः ... ३। ४८८
 यूयं न उग्रं महतः ... ३। २६७
 ये के च परेण हिमवन्तं ४। २६७
 येऽङ्गारा आसंस्ते... ४। ६०, १६१
 ये चेमेऽरुण्ये अद्वा तपः ४। ३७८
 ये तादृषुर्देवता ... ३। १६५
 ये ते सरस्व ऊर्मयो ... ४। ११८
 ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमाना २। ४७६
 ये देवयागाः पिष्टयानास्व॥ ३। ३५१
 येन देवाः पवित्रेण ... ३। ४४
 येनाक्षरं पुरुषं वेद ... ४। ३५३
 येना पावक चक्षसा ... ३। ४००
 ————— ४। २८५, २८७, २८८, २८९
 येनैवाभ्यर्च्युयं जुषा ... २। ४२८
 ये शतं कर्मदेवानाम्॥ ४। १८७, ३२२

* शाखाज्जरीय रथः (अ० सं० सा० भा० भू०)।

† सेता० उप० १. ८।

‡ शत० ब्रा० ११. १ ६. २४।

§ दृष्टिहता नापि व्याख्यातम्।

॥ अथ० सं० ६. ११. ४. १। पर मसीह किञ्चिन्नाभाभेदकतः पाठव्यतिक्रमः।

ण 'स यो मनुष्याणां राजः०—० स एकः कर्मदेवाना मानन्दा वे कर्मणा देवत्व

मभिसम्पद्यते०—० अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति'—इति शत० ब्रा० १४.

६. १. १२—१६।

भा०। पृ०	भा०। पृ०
यो अमिं देववीतये ... ४। २०२	यो विश्वतः सुप्रतीकः ... २। २६६
यो अमिः कथवाहनः ... २। ५३	यो वै यज्ञं नाराशंसपङ्क्तिं ३। ४६७
यो अमिः स वरुणः ... ३। १६२	यो हत्वाहि मरिणात् ३। ४४३
यो अनिधो दीदयद् ... ४। १०४	यो ह वा अविदिताधैर्यं २। ३
यो अश्वनोरन्तरमिं ... ३। ४४२	————— ... ३। ३११
यो अश्वानां यो गवां ... ३। ८६	यो होतासीत् प्रथमो ... ३। २२
यो अस्मे अंस उत ... ३। २२१	
योगक्षेमं व आदायाह ४। ६८	
योऽमौ ह्यो योऽसु ... ४। ८२	रजांसि चित्रा वि ... २। ४४५
यो जनान् महिषां इव ४। २६८	रथं ये चक्रः सुवृतं ... २। २८०
यो जात एव प्रथमो ... २। ३६५	रथं नु मावृतं वयं ... ४। २४४
————— ... ४। ८६	रथे तिसृन् नयति ... ४। २४
यो जात एव प्रथमो ० ——— ०	रमध्वं मे वचमे ... २। २४१
दृतीयस्याज्ञो रूपम् ... ४। ८६	रश्मयो वै विश्वेदेवा* ... २। ३०५
यो देवेभ्य आ तपति ... ४। १५२	राका महं सुहवां ... ४। २१५
योनिष्ट इन्द्र निषदे ... २। १२२	रुद्रादत्ता रुद्रतो ... २। २०७
यो नो मरुतो अभि ... २। ४००	रूपं रूपं मघवा† ... ३। ३१५
यो ममार प्रथमो ... ४। १०६	————— ... ४। १०२
यो देवान् यो अभीवहा २। ४६४	रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा‡ ३। ४८२
यो वां यज्ञैः शशमानो ३। १७७	रेतो वा आपः ... २। ४६३
यो वा अमिः स वरुणः ४। ७४	रेवतीर्नः सधमादे ... ३। ३६५
————— ... ३। १६२	रैवतं पृष्ठं भवति ... ३। ३६६

* अतः प्रा० ३. ७. २. १२; १२. २. ६. ६. ७।

† इन्द्रायाय वै सोऽभिभ्या सुवाच। तदेतदभिः पश्चादवाचत्। रूपं रूपं प्रतिक्रपो
बभूव नृदस्य रूपं प्रतिचक्षवाय इन्द्रो मायाभिः पुनरुप ईयते ० ——— ० अथ
मायायां नृदस्य सर्वानुभूतित्यनुशासनम्—इति अतः प्रा० १४. ४. ५. १६।

‡ तै० सं० १. ५. ६. १। “त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरीति” अतः प्रा० १. ६. २. १०।

व.

भा०। ए०

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति ४ । २७
 वनस्पतिं यजति ० --- ०
 जीवं हाम्य हव्यं ... ३ । ४८६
 वनस्पतिं यजति ० ——— ०
 प्राण मेव तत् ... ३ । ४८६
 वनस्पते वीङ्गो ... २ । १८०
 ————— ... ३ । ४५२
 ————— ... ४ । १६
 वनस्पते रुशानया ३ १६६, ४६०, ४६२
 वने न वायो न्यधायि ... २ । ३८६
 ... ३ । २५७
 वनेषु जायुर्मत्तेषु ... २ । ४१५
 वक्षीभिः पुत्र मयुवो ... २ । ३५४
 वयं हि त्वा प्रयति ... २ । ४८२
 वयः सपत्नी उपसेदुरिन्द्रं २ । ३७८
 वसन्तेन ऋतुना ... ३ । ३६५
 वसातिषु स्म चरथो ... ४ । २५०
 वह देवता दिधिषो ... ३ । ४५३
 वाग्धि ब्रह्म तत्र स ... २ । ३६७
 वाग्धि सरस्वती ... ४ । २१०
 वाग् वा अमुष्टुप् ... ३ । १५१
 वाग् वै त्वष्टा ... ३ । ४८१

वाग् वै देवता चतुर्थं महः ३ । ३६५
 वाग् वै देवानां मनोता ३ । १४०
 वाग् वै समद्रो न वै ... ४ । ३५४
 वाग् वै सरमा ... ४ । २०६
 वाग् वै सरस्वती पावीरवी* ४ २६८
 वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं ... ४ । ३७२
 वाचस्पतये पवस्व ... ३ । ४४
 वाजे सुशिघ्र गोमति ... २ । ४०६
 ————— ... ३ । २११
 वात आ वातु मेघजं ... ४ । १३६
 वामं वामं त आदुरे ... ३ । २६७
 वायवा याहि दर्शतेमे† ३ । ३२४
 ————— ... ४ । ६६
 वायुः पवित्र मुच्यते ...
 वायुगोपा वनस्पतयः ... ४ । १६८
 वायुना ज्योतिषा‡ ... २ । ४८७
 वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति २ । ४८७
 वायुर्वा अग्नेस्तेजः§ ... ३ । २६
 वायुर्वा त्वा ऋगुर्वा॥ ... २ । ५४
 वायुर्वै यन्ता वायुना ह्रीदं २ । ४६४
 वायुश्च नियुत्वान् ... २ । २८६
 वाहिष्ठो वा हवानां ∴ २ । ४२८
 ————— ० ... ३ । ४
 विजेषकदिन्द्र इवांग्रवो ३ । २६२

* तै० सं० ३. ४ ३. ४ ।

† अत० ब्रा० १. १. ३. १ ।

‡ 'अग्निर्वायुरादित्य एता ज्येष्ठ देवता विश्वं ज्योतिः'—इति अत० ब्रा० १०. ४ २. १५ ।

§ 'प्राणेन वा अग्निर्दीप्यते, अग्निना वायुः, वायुना आदित्यः'—इत्यादि अत० ब्रा०

१०. ४. ५. ११; 'वायुर्देवाग्निः'—इति अ ३. ४. १ ।

॥ त० सं० १. ७ ७. १ ।

भा०। पृ०

वि ज्योतिषा वृहता ... २। ४४१
 विद्या सखित्व मुत ३। १११, २११
 विद्या मेघि ... ४। २८७
 विद्या ह वै ब्राह्मण मा० २। १७२
 विद्युतो ज्योतिः परि ... ३। ७७
 विद्युद् दृष्टि चन्द्रमा ... ३। ३५१
 विद्युन् या पतन्ती • ... ४। २२२
 विधुं दद्राक्षं समने ... ४। ३८८
 वि न इन्द्र मृधो जहि... ३। २६३
 विप्रं विप्रासोऽवसे ... ४। ४०७
 विप्रं पद मङ्गिरसो ... ४। ३२४
 विराट् विराजनादा ... ३। ३७१
 विरूपास इदृषयश्च ... ४। १६०
 वि वृक्षान् हन्युत ... ४। ८६
 विश्वं सत्यं मघवाना ... ३। ३५५
 विश्वकर्मेन् हविषा ... ४। १२७
 विश्वकर्मा विमना आदुः१२०, १२६
 विश्वकर्मा ह भौवनः † ... ४। १२४
 विश्वकर्मा क्षात्रनिष्ठः ‡ ... ३। ३२२
 विश्वरूपं हविषं जातवेदसं ३। ४३७
 विश्वरुजः प्रथमे सत्रम्... ४। ३२४
 विश्वस्मा अग्निं सुवनाय ३। ४०७, ४२६
 विश्वस्तु ह वै मित्रं ... २। २४०
 विश्वामरस्य वस्यति ... ४। २८४
 विश्वा रूपाणि प्रति ... ४। २४०

भा०। पृ०

विश्वेता विष्णुराभरत् ३। २६
 विश्वे त्वा देवा आनुद्युमेन ३। ३६६
 विश्वे देवाः पुष्करे त्वा... २। १६४
 विश्वे देवामो व्यतुरः ... ३। ३३
 विश्वे वै देवा देवतास्तृतीयमहः ३। ३६५
 विषितस्तुका रोदसी ... ४। ३३३
 विह्वी शमी तरजित्नेन... ४। १८६
 विष्णुर्वै यज्ञः ... ३। ३०८, ३१०
 ————— ... ४। ३२३
 वि हि सोतोरदक्षत... ४। ३४२
 वीर्यं वै प्रावीर्यं मिन्द्र ... २। २२०
 वृक्षश्चिदस्य वारण ... ३। १०३
 वृक्षस्य तु ते पुत्रस्तवयाः २। ३२२
 वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद् २। १८१
 ————— ... ४। २६
 वृषाकपायि देवति ... ४। २६३
 वृषासि दिवो वृषमः ... ३। २१६
 वृष्टिर्वै दुरो वृष्टि मेव ३। ४७४
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणा ४। ३५१
 वेरध्वरस्य दूत्यानि ... ३। २१४
 वैवस्वतं सङ्गमनं जगाना ४। १६२
 वैश्वदेवं शंसति ॥ ... २। ४६८
 वैश्वदेवीं सुमृता मा ... ३। १८७
 वैश्वामरः प्रविशत्यतिथिः ३। ३६६
 वैश्वामर मृत आ जातः ३। ४१३

• ब्राह्मणतरीय एवः (अ० सं० सा० भा० मू०)।

‡ तै० सं० ४. ६. १. १।

† तै० सं० ४. ६. १. ६।

॥ अत० ब्रा० १४. ७. १. १५।

‡ अत० ब्रा० १२. ७. १. १.।

॥ तै० सं० १. १. ११ १।

भा०। ए०	भा०। ए०
वैश्वानरस्य विमिमाति... ३। ३४०	शाचिमो शाचि ... २। २६६
वैश्वानरस्य सुमतौ* ... ३। ३६६	शासद्वक्रिर्दुहितुः ... २। २५८
वैश्वानराय पृथुपाजसे ... ४। ४०४	शिन्नाकल्पो व्याकरणं... २। १
वैश्वानराय मीलहृषे ... ३। २१७	शिरःपाणिपादपार्श्वं... ४। ४७२
वैश्वानरीयो द्वादश- } ३। ४०५, ४१८	शिर आदित्यो भवति॥ २। ४११,
कपालो भवति† } ३। ४०५, ४१८	— ... ३। १५८
वैश्वानरो यतते सूर्येण... ३। ४१०	शीक्षां पञ्च ... २। ३
वैश्वानरो वा एतमेतः ... ४। १७५	शीक्षां व्याख्यास्यामः ... २। २
व्यचक्षतीरुर्विया ... ३। ४७२	शीरं पावकशोचिषं ... २। ४१७
शु.	मुक्तं ते अन्यद् यजतं ... २। ४०६
शंभावाध्वर्यो प्रति मे ... २। ४२८	— ... ४। २७८
शकटः शाकिनो गावो‡ ३। १५४	शुनं वाहाः ... ४। १
शगदामर्का वा असुराणां २। ३३०	शुनं सुफाला वि तुदन्तु २। ४४०
शतं सेना अजयत् २। १०७, ११५	शुनं ऊवेम मघवानम् ... ४। ३१६
शतं जीव शरदोः ... ४। ४११	शुनासीराविमां ... ४। ६२
शतं ते शिप्रिभूतयः ... ३। ४२	शृग्वे वीर उग्र मयं ... ३। २३५
शतपवित्राः स्वधगा ... २। ४६	श्रग्वे वा विचक्रुः ... २। २७०
शतं मेषान् वृक्षे ... ३। १०४	श्रद्धयाग्निः समिध्यते॥ ... ४। ५०
शतर्चिनो मध्यमाः ... २। ४६	श्रायन्त इव सूर्यं ... ३। १७१
शत्रु इन्द्रो वसुभिः ... ४। ३२५	श्रियसे कं भानुभिः ... २। ४२६
शत्रो भवन्तु वाजिनो... ४। ३२८	श्रोत्रा मेकम्** ... ४। १८८
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धः ४। ३७२	श्रुतित्यस्युर्द्विंसः ... २। ४१५

* 'एष वै ब्रह्मो वैश्वानरः'—इत्यादि शत० ब्रा० १०. ४. ४. ११।

† शत० ब्रा० ६। १. ४. २६; ४. २. १. ५; 'वैश्वानरं वा एत मग्निम्' ६; 'अथाध्यात्मं शिर एव वैश्वानरः' ३. ६; 'अथैव वैश्वानराय द्वादशकपालम्' ११. १. ५. ५।

‡ वृक्षदे० ६. १२६। § अथ० सं० १०. ८. ६. ६। ॥ तै० ब्रा० ५. ४. २।

॥ 'अथा वै सूर्येण दुहिता'—इति शत० ब्रा० ११. १. ४. ११।

** 'अथो परमं वाऽएतद्व्याप्तं यद् वसा'—इति शत० ब्रा० ११. ४. १. ११।

महाभारतटीकाकाश्रीशक्यकृत मया व्याख्यानम्पूर्वं मेव। तत्रैव ब्रह्मम्।

घ.

भा०। ए०

घट्पिंशददरा वै कृत्तती ३। ३७०

घट् वा कृत्तव कृत्तुघः... २। ४६५

घट् वा कृत्तव कृत्तुवेव २। ४३७

... ३। ३६३

घट्पिंशतिरस्य वङ्गयेः ३। ६२

घटिच ह वै प्रीति च* २। ४६७

स.

संवत्सरं शशयागा ... २। ३२२

... ४। ८

संवत्सरः प्रजापतिः सोऽस्य ४। १५२

संवत्सरः प्रजापतियं प्रजा० ४। १५२

स आ'वक्षि भट्टि न आ० २। ४४२

स इत्तमोऽवयुनं तवन्वत् ३। ८०

स इन्द्रं तुष्टाव ... ४। २५१

स ईं सत्येभिः ... ३। ३०

स ईक्षत वज्र स्याम्† ... ४। ३६४

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः ३। ४२०

सक्त मिव तितउना पुनन्तो ४०४

स जीव शब्दः शतम् ... ३। २६६

स तथेत्युक्ता पुन्र साम० ३। १५६

स तपस्तप्तेमाँल्लोकानवृजत ३। ३६५

स तुर्वकिर्मर्हौ ... ३। १६७

भा०। ए०

सद्यश्चिद् यः श्रवसा ... ३। ४०

... ४। १२६, १३०

सद्यो जातो व्यभिमीत ३। ४६३, ४६४

स नः पितेव सूनुवे ... २। ३६४

स नाराशंसं शसति ... ४। १५

स निजायत सोऽपः‡ ... २। ४१५

स नो बोधि अधी ... ३। १११

स नो वृषभमुं ... ३। २०

स पितर मेत्यामवीत् ... ३। १५६

स पूर्वया निविश ... ३। ४०६

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः ३। ३६२

... ४। ३०६

सप्त च वै शतानि § ... २। ४६८

सप्त मर्यादाः कवयः ... ३। २५३

सप्त युष्मन्ति रथम् ... २। ४८६

सप्त स्वसरबधीर्वा वशानो ३। ५

सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य ... ४। ३६२

स प्रत्नया सहसा ... ३। ४४८

स भन्दना उदियर्त्ति ... ३। १४

समस्मिन्नायमान आसत ४। १५७

समान मेतदुदक ३। २३६, ४१४

समाने वृक्षे पुत्रघो॥ ... ४। ४०६

समान्या वियुते दूरे ... २। ४८०

समान्त्वाम कृतवो ... ३। ५०१

समिदसि ... ३। ४६१

* शत० आ० १०. २. २. १६।

† मै० सं० १. १. १. १।

‡ शान्दो० उप० १. १. १।

§ शत० आ० ११ १. १०. ४।

भा०। ए० ।

भा०। ए० ।

समिद्धो अग्निः समिधा ३ । ५०३
 समिद्धो अन्नं कर्तुं ... २ । ३५५
 ————— ... ३ । ५०१
 समिद्धो अथ मनुषो ... ३ । ३५६
 समुद्रादुर्मिमंघुमाः * २ । ३२६
 ————— ३ । ३८८, ३८९, ३९७
 समुद्राद्भोऽश्वा उदेति† ३ । ३९०
 समुद्रोऽसि विश्वयचाः... ३ । १५६
 ————— ... ३ । २६८
 सम्भानुना यतते ... ३ । ३६
 सम्मा तपन्त्यभितः ... २ । ३६३
 स यत् सायं जुहोत्यग्निम् ३ । १२५
 स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते ... ३ । १२७
 सर्प ऋषिर्मन्त्रकृत् ... २ । ३६३
 सर्वं जुहोति सर्वस्याथै ३ । १२५
 सर्वं ह्येतद् ब्रह्माय मात्मा ३ । २११
 सर्वाणीन्द्रस्य धनानि ... २ । ३८६
 सर्वानृतून् पशवोऽग्निम् ३ । ३६३
 सर्वं नन्दन्ति यज्ञसागतेन २ । ३७२
 सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां २ । ३६६
 स वराहो रूपं कृत्वा ... ३ । २६
 स वा अयं प्रजापतिः ... २ । ३६२
 स वा एषोऽग्निदेव ... ३ । ३०७
 स वायना व्योतिषा ... २ । ३८७
 सविता यज्ञैः पृथिवीम् ३ । ८५, १२३

सविता वै प्रसवाना मोघे ३ । १३५
 सद्यं ब्राह्मणाच्छंसिनः ... २ । ३५३
 सखि मविन्दचरणे ... ३ । २
 सहदानुं पुरहृत ३ । १३३, १३४
 स होवाच किं मेऽन्नं ... ३ । ३१७
 साकृन्नामां सप्तयम् ... ३ । ३८६
 साक्षादेव तद्देवतं प्रीणाति ३ । ३६६
 सा गायत्री गर्भं मधत्त... ३ । ३६३
 सा ते जीवातुस्त ... ३ । ६७
 सा प्रथमा संस्क्रतिः‡ ... ३ । ३२४
 सा मे सत्याशीर्देवान्§ ३ । १७४
 सामोद्गीर्णं • ... २ । ६८
 सारस्वतं शंसति ... ३ । २१०
 सारस्वती धेनुसूरीमात्मभेत॥ २ । २३८
 सा वा एषा देत एव यदपा २५ ३८५
 सा वै वाक् कृष्टा चतुर्धा ३ । ३४८
 साम्नाकेभिरेतरी न ... ३ । २०२
 सिनीवाली पुण्ड्रुके ... ३ । २१८
 सिनीवाल्यै चरं या ... ३ । २१७
 सुकिंशुकं शल्ललिं ... ३ । २६१
 सुखं रथं युयुजे ... ३ । ३४१
 सुगां वो देवाः ... ३ । १६७
 ————— ... ३ । ३२६
 सुगुरसत् सुहिरण्यः ... ३ । ६६
 सुचक्षा अह मक्षीभ्यां ३ । २६६

* 'समुद्रात् सर्वं देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्र इवन्ति'—इति मत० आ० १४. ९. १. १।

† मत० आ० ९. ५. ४ २—५।

‡ मत० आ० ४. १. ९. १७।

§ तै० सं० १. ७. १. २।

॥ काठक० १२. ६। तै० सं० २. ४. २. २।

भा०। पृ०

भा०। पृ०

सुदेवो अथ प्रपते० ... ३। ३०२
 सुदेवो असि वदथ ३। १२१, ३८०
 सुपर्णो वक्तो मृगो ... २। १८०
 ————— ... ३। २८
 सुपर्णोऽसि गदत्मान् * ३। ३८१
 ————— ... ३। २८६
 सुषुम्णाः सूर्यरश्मिचन्द्रमा २। १८४
 सूर्यवसाद् भगवतो ... ३। २३५
 सूर्यं एकाक्षी चरति ... ३। ३५२
 सूर्यं मादितेयम् ... २। २०६
 सूर्यस्येव रश्मयो ... ३। २८१
 सूर्यस्येव वक्षथो ... ३। १८६
 सूर्याचन्द्रमसौ धाता† ३। ३८७
 सूर्यो ज्योतिः ... ३। ३८६
 सूर्येकजर्भरी ... ३। ३४३
 सेनागीर्नः सङ्गरे हत एधि ३। ३८१
 सेना वा इन्द्रस्य प्रिया ३। ८४, २२६
 सेनेव हृष्टामं ... ३। १०७
 सोऽमये व्रतपतये ... ३। ३७६
 सोऽमये व्रतमृते ... ३। ३७६
 सोऽग्निर्दिविस्पृग् ... ३। ४८७
 ————— ... ३। ३८६
 सोऽजोगर्तं सौयवसो मृषि २। २६४
 सोमः पवते जर्निता ... ३। ३८२
 सोमः प्रथमो विविदे ... ३। ११०
 सोमः सर्वा देवता ... ३। ३८०

सोमं गावो धेनवो ... ३। ३८५
 सोमं पिब मन्दमानो ... ३। ५४
 सोमं मन्यते पपिवान् ३। १६६
 सोमस्य राज्ञो वक्षस्य ३। १७६
 सोमानं स्वायं कृणुहि ३। १८१
 सोमापूष्णा जनता ... ३। ३५८
 सोमावद्वा एव मेतान्यसौ ३। ३५८
 सोमो गौरी अधिष्ठितः ३। २२८
 सोमो ददद् गन्धर्वाय ... ३। १११
 सोमो वै राजा ... २। ४१७
 सोमो वै वाजस्तस्य ... ३। १६४
 सोर्द्वानसृजत ... २। २७८
 सोऽश्विनौ तुष्टावात ... ३। २५६
 सोऽस्यान्नं तेन न म्रियते ३। ३८८
 सौधन्वना ऋभवः ... २। २८१
 सौर्या वा यता देवता ३। ४०६, ४२०
 स्त्रियः सतीन्तां उभे ... ३। ८
 ————— ... ३। ३८०
 क्षुधेयं पुरुवर्षस मृध्वं ... ३। १८८
 क्षोत्रियस्तृचो भवति ... २। ३८८
 क्षोत्रियानुक्पौ तृचो भवतः २। ३८८
 क्षोमेन हि दिवि देवासो ३। ४२८
 ————— ... ३। ७४
 स्यागुरयं भारद्वाजः‡ ... २। १३०
 सूरं राधः शतान्वं ... ३। २३
 सुधा श्वशुराक्षज्जमाना ३। २६५

* 'वीथं वै सुपर्णः'—इत्यादि मत० ब्रा० ६। ५. २. ६।

† ऋ० सं० ८. ८. ४८. १।

‡ ब्राह्मणरीय रथः (ऋ० सं० सा० भा० भू०)।

भा०। ए०

स्योना एचिवि भवा ... ४ । ५१
 सधया तदेकं तस्माज्ज्ञान्यं ४ । १२४
 सधिते मेनं हिःसोः* २। १०७, ११४
 स्रं महिमान मावह ... ३ । ४८२
 स्वरसामान एते भवन्ति २ । ३८८
 स्वर्गो वै लोको दुरोहणं ४ । ३६१
 स्वयन्तो नापेक्षन्त आ ४ । ३४८
 स्वयं विलीनं पितृणां ... ३ । १४३
 स्वन्ति नः पथास्त धन्वसु ४ । २३६
 स्वन्तिरिद्धि प्रपथे ... ४ । २३८
 स्वादिष्ठया मदिष्ठया ... ४ । १६४
 स्वाहाकृतोर्ध्वजति ... ३ । ४६३

इ०

हंसः शुचिषदित्येष वै ... ४ ४०४
 हंसः शुचिषद् वसुर्ः... २ २४८
 ४ ४०२
 हस्ताहं एचिवी मिमां... २ ५४
 हरिवते हर्यश्वाय धानाः ३ ७०
 हविर्हानाभ्यां प्रोक्ष्यमानाभ्यां २। ४५७
 ————— ... ४ । ५७
 हविर्भिरेके स्वरितः ... २ । ८१
 हविर्वा एतद् यदुत्पूतम् २ । ४५०

भा०। ए०

हविषा नारो अथा ... ३ । ११२
 हविष्यान्त मजरं स्वर्विदि ३ । ४२३
 हस्ताभ्या मेनं मैत्र्यति ... २ । ४१५
 हिङ्गुगवती वसुपत्नी ... ४ । २३७
 हिनाता नो अध्वरं ... ३ । २३२
 हिमेनामिं प्रंस मवा०... ३ । २८०
 हिरण्यगर्भः समर्वर्त्तताये ४ । ११५
 हिरण्यरूपः स हिरण्य० २ । ३२८
 ————— ... ४ । ६६, ६८
 हिरण्यरूप मुषसो ... २ । २७१
 हिरण्यरेता अमिः ... २ । ४४३
 हिरण्यन्तूपः सवितर्यथा ४ । १३६
 हत्सु पीतासो युध्यन्ते... २ । ४६
 हृदा तद्येषु मनसो जवेषु ४ । ३६०
 होता देवो अमर्त्यः ... ३ । १७०
 होता यक्षत् समिधामिं ४ । ३१२
 होता यक्षदग्निगो ... २ । ३८०
 होता यक्षदिन्द्रामी† ... २ । ३८०
 होता यक्षदुरऋत्वाः ... २ । ४४३
 होता यजति ... ३ । ४७७
 होतुस्वित् पूर्वे ... ३ । ३४१
 होतृजपं जपति... ३ । ४२५

* अत० आ० २. १. ९. ७ । तै० सं० १. १. १. १ ।

† तै० सं० १. ८. १५. २ । अतपथौयं व्याख्यानं च द्रष्टव्यम् १. ५. २. १२ ।

‡ तै० आ० २. १. ८. १ ।

। अथ नैरुक्तसमर्थयवाक्यसूची

—००००—

	भा०।पृ०
अक्रूरो ददते मणिं मित्वा भेभावन्ते.	२।१६१
अक्षरक्षते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च.	२।२८६
अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्वां चकार, इन्द्र एव परिदेवयाचक्रे.	४।२५५
अग्निं सम्बोधयेत्; अग्निः सर्वा देवताः.	४।४०८
अग्निः पृथिवीस्थानः. *	२।३२०
अग्निं त्राविशोदस माह; एव पुनरेतस्मात् (इन्द्रात्) जायते—‘यो अघ्ननोरन्तरग्निं जजान’—इति.	२।४४०
अग्निभक्तीनि ०—०। अस्य कर्म ०—०। अस्य संस्तविका देवाः.	२।३४४
अग्निर्देवाना मभवत् पुरोगामी.	२।४८४
अज एकपात् ०—० एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति.	४।२८५
अजीयस्वाद्य शब्देन सम्प्राकरणं व्यवहारार्थं लोके. ...	२।२३
अजाह गोः ०—० अपिहित मन्तर्हितं वामुच चन्द्रमसो गृहे.	२।४७४
अथ किन्देवताः प्रयात्रानुयात्राः ? ०—० आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्.	२।४८७
अथ यद् विधितो भवति, तद् विष्णुर्भवति.	४।२८०
अथ ये हिंसा माश्रित्य—इत्यादि.	४।३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य—इत्यादि.	४।२८०
अथाकारचिन्तनं देवतागाम् ।—पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ०—० ; अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् ०—० ; अपि बोभयविधाः स्युः ; अपि वा पुरुषविधाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युः ०—०	
एव चाख्यानसमयः.	२।३३१, ३३८
अथागमः—यायां देवतां निराह, तस्यास्तस्याः तादृश मनुभवत्यनुभवति.	४।३६१

- अथात ऊर्द्धमार्गं गतिं व्याख्यास्यामः. ... ४। ३६३
- अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ; —
 •—•अथैतं महान्तं मात्मानं मेतानि सूक्ष्मान्येता ऋचोऽनु-
 प्रवदन्ति. ... ४। ३८०, ३८१
- अथाध्यात्मम्—शरीरं मय ऋगुच्यते * * * ; तस्य यद्विनाशि
 धर्मं तदक्षरं भवति ; इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते * * * ।
 इत्यात्मप्रवादाः. ... ४। ३५६.
- अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतराङ्गात्सं-
 स्कारं प्राकटायनः. ... २। ८६
- अथान्यत्र यच्चात्,—प्राजापत्या इति याज्ञिकाः ; नारायंसा इति
 जैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्, प्रायोदेवता वा ;
 अस्ति ह्याचारो बड्ढं लोके—देवदेवत्वम्, अग्निधिदेवत्वम्,
 पित्रदेवत्वम्, याज्ञदेवतो मन्त्र इति.... ३। ३०७
- अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च. ... २। १३०
- अथापि निष्पन्नेऽभिधाहारेऽभिविचारयन्ति. ... २। ८६
- अथापि य एषां न्यायवान् कार्मणामिकः संस्कारो यथा चापि
 प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन्. ... २। ८६
- अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति. ... ३। ३८७
- अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति,
 धामच्छब्दं दिवि भूत्वा वर्षति, महतः वृष्टां वृष्टिं नयन्ति,
 यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्त्तन्तेऽथवर्षतीति. ... ३। ४१६
- अथापि शपथाभिशापौ •—• ; अथापि कस्य चिद् भाव-
 स्याच्चित्स्यासा •—• ; अथापि परिदेवनाकस्मर्द्धिद्वावात्
 •—• ; अथापि निन्दाप्रशंसे •—• ; एव मुखावचैरभिप्राये-
 ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति. ... ३। २६६
- अथापि स्तुतिरेव भवति नाशोर्वादः •—• ; अथाप्याशोरेव न
 स्तुतिः ; तदेद्वज्जल माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु. ... ३। २६७
- अथाप्युषयस्तूयन्ते •—• वसिष्ठा अग्नयेतवे वः.... ४। १८६
- अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते ; अपि वा सम्प्रत्यय एव
 स्यान्माहाभाग्याद् देवतायाः. ... ४। ३३०

अथैतं महान्त मात्मान मेषर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणः. ... ४। ४१२

अथैतं महान्त मात्मान मेषर्गणः प्रवदतीन्द्रं भिन्न वरुण मभि

माञ्जरिति. ... ४। ४१८

अथैतानीन्द्रभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। अस्य संस्तविका देवाः. ३। ३५२

अथैतान्यादित्यभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। चन्द्रमसा वायुना,

संवत्सरेणेति संस्तवः. ... ३। ३६०

अथैष महानात्मा आत्मजिज्ञसया आत्मानं प्रोवाच,—‘अभि-

रस्मि जन्मना जातवेदाः’—‘अह मस्मि प्रथमजाः’—इत्येताभ्याम्. ४। ३६८

अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति ;—सत्त्वं रजस्तम इति. ... ४। ३६९

अथैषा वाचः प्रवक्तृतेव (चत्वारि वाक्). ... ४। ३७७

अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम्. ... ३। २६७

अदितेर्दक्षो अजायत रक्षादितिः परीति च। तत् कथ

मुपपद्येत ; समानजन्मानौ स्याता मिति ; अपि वा देव-

धर्मयेतरेतरजन्मानौ स्याता मितरेतरप्रकृती. ... ४। २००

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्. ... २। ४२०

अधस्तादामोऽधस्तात् कृष्णः । कस्मात् सामान्यात् ? इति,

‘असिं चित्वा न रामा मुपेयात्’ रामा रमणायोपेयते न

धर्माय, कृष्णजातीया ;—एतस्मात् सामान्यात्. ... ४। २७०

अधोरामः सावित्र इति पशुसमासाये विज्ञायते । कस्मात्

सामान्यात् ? इति, अधस्तात् तदेढायां तमो भवति ;—

एतस्मात् सामान्यात्. ... ४। २७०

अनमित्रो राजा. ... २। ११९

अनुदात्तप्रकृति नाम म्याद् ; दृष्टव्यवन्तु भवति. ... २। ६७

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः ; पौर्यामास्याविति

याचिकाः ; या पूर्वा पौर्यामासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति. ४। २१३

अन्धो भग इत्याहुः । * * * । प्राशिञ्च मस्याक्षिणी निर्जघानेति

च ब्राह्मणम्. ... ४। २७४

अन्यासा मपि देवताणा मादित्यप्रवादा भवन्ति ... २। २०४

अपाञ्च व्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्धकर्म जायते, तत्रोपमा-

र्धन युद्धवर्णा भवन्ति ; अद्विवत्तु खलु मन्मवर्णा ब्राह्मणवादाश्च. २। २१०

अपि ह्यदेवता देवतावत् कुर्यन्ते; यथा—अन्वपभृतौन्योषधि-
पर्यन्तानि. ... .. ३ । २०७

अपोहत्यपोहति शकस्त्वितनिषुं धर्मसन्तानादपेत मज्जद्विष्णु
मयव्वागं तनूमुभम्. ... .. ३ । २२२

अप्येते उत्तरे ज्योतिषौ अमी उच्येते. ... .. ३ । ३८४

अमितद्यौयं सूक्त मेकनिष्कम्. ... .. ४ । ३१५

अभिधानैः संयुज्य हविषोदयति ०—०; उत कर्मभिर्ऋषिर्दे-

वता स्तौति ०—०; व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति. ३ । ३७३

अभ्यासे भूयांस मयं मन्यन्ते; यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति. ५ । १४६

अभ्याटका इव योषान्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय

इतवर्त्मान इत्यभ्याटकाया अनिर्वाह औपमिकः. ... २ । २५६

अय मेवैतत् सर्वं मनुभवत्यात्मगति माचष्टे. ... ४ । ३८४, ३८५

अयं मन्वार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि अतितोऽपि तर्कतः. ... ४ । ३५०

अयुतं सोमभक्षाः; तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणाः. ... ४ । १६१

अरण्यानी=अरण्यस्य पत्नी. ... .. ६ । ४७

अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच. ... ४ । १३४

अर्थं वाचः पुष्पफल माह; याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा. ४ । १३४

अर्थवन्तः (मन्त्राः) शब्दसामान्यात्. ... .. २ । १०३

अर्योऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्व मसीति वा. ... ३ । ५३

अस्त्रीणम्=पापकम्; अश्विमद् विषमम्. ... ३ । २३६

अष्टोत्तरं सन्धिगतं ०—० महाभूमिकावच्छरीरात् निमेष-

मात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणो-

ऽनुरूपं फल मनुभूय तस्य सङ्गये पुनरिमंल्लोकं प्रतिपद्यते. ४ । ३७६

असपत्नीऽयं ब्राह्मणः. ... .. २ । ११६

असभ्यभाषणादाहना इव भवति. ... .. ३ । १०

असोद्सुरागच्छत तदसुराणा मसुरत्व मिति विज्ञायते. ... २ । २७८

अस्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादम्बो गिरतष्ट इति. ... २ । ४१२

अस्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः,—इहेव निधेहीति यथा. ३ । ४३४

अस्य वामस्य०। सप्तपुत्रम् ०—० सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति. २ । ४८६

अस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रवि दीप्यते; तदेतेनोपेक्षितस्य मादि-

त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति. ... .. २ । १८९

अहर्बुधः ; = सूर्यबुधः ; य इमान्बुधानि यज्जन्ति, न यदा-				
ज्योति वाभिभवति कर्मणां.	...	...	...	२ । २४८
अहोरात्रावपर्वं यदि वर्त्तते, स काका.	...	...	...	४ । २०१

आ.

आचारविष्णुर्देवतायाम्.	...	...	...	२ । २२१
आचारग्रन्थः शब्दः ०—० एषिवो पञ्चगुणा गन्धेन.	...	...	...	४ । २७०
आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि, यत्र जामयः करि-				
ष्यन्त्यजामिष्यन्ति.	...	...	...	२ । ४६०
आत्मा=अततेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्वाप्तिभूत इति.				२ । २१५
आदित्यः ०—० अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्थाभ्यासाये.	...	...	...	२ । २०६
आदित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा.	...	...	...	२ । २३०
आदित्य इति * * * ; तस्य तदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति;				
रक्षस्योऽत्र देवा उच्यन्ते * * * । इत्यधिदैवतम्.	...	...	...	४ । २५४
आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके.	...	...	...	४ । १७०
आदित्यो दक्ष इत्याहुः, आदित्यमध्ये च क्षुतोऽदितिर्दाक्षायजी.				४ । २००
आदित्योऽयं मात्मा.	...	...	...	४ । ४१२
आग्नीष्वदिपि पश्यतेऽर्करीतदुत्तमम्.	...	...	...	२ । २४८
आज्ञायवचनादहिंसा प्रतीयेत.	...	...	...	२ । ११२
आज्ञायवचनादेतद् भवति.	...	...	...	२ । ४१६
आर्जीकीयां विपादित्वाहुः.	...	...	...	४ । ३८
आर्यः=ईश्वरपुत्रः.	...	...	...	२ । २४८
आविष्कृत्यते मासमादित्यो गृह्यते बुधम्, ०—० यद् वर्षम्				
पातयत्युदकम्, रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते.	...	...	...	२ । ८६८
आङ्गयदुषा अग्निनावादित्येनाभियस्ता ता मन्त्रिनौ प्रमुमु-				
चतुरित्वास्यानम्.	...	...	...	२ । १०२

इत इम मादधाति ; अमुतोऽमुष्य रक्षस्यः प्रादुर्भवन्ति ; इतो
 ऽस्यार्चिषः । तयोर्मासोः संस्रष्टं दृष्ट्वैव भवत्यत्.

इतीमा देवता अनुकान्ताः सूक्तमात्रो हविर्भाज ऋग्भाजश्च

भूयिष्ठाः काचित्त्रिपातभाजः .

...

...

...

३ । ३०२

इदं मेऽदादिदं मेऽदादितृषिः प्रसङ्गावाह.

...

...

२ । ३१८

इदं मन्तरेण मन्त्रेभ्यश्चप्रत्ययो न विद्यते.

...

...

२ । १०२

इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवति ? तेषा मेकः

प्रत्युवाच,—शकटः ०—० दुर्भिक्षे नव वृत्तयः .

...

३ । १५७

इमं यज्ञभागं मघीषोमभागाविन्द्रो युवस्व ऋषा मेवं मातुष-

योगकन्याभागं सर्वं केव सा या देवतास्तास्तस्थाने शकं

निदर्शितम् (?) .

...

...

...

...

४ । ४०४

इरिक्कम् ० ० ० अपार्थं भवति ; अपरता अस्मादोषधय इति वा.

४ । ११

इरावतीं पश्यीत्वाऽऽः .

...

...

...

...

४ । ३६

ई.

ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः .

...

...

२ । ३०२

ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायितात्मा.

...

...

२ । ३०२

ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादिव (ऋच्छतेः).

...

...

...

३ । ४७

उ.

उदक्के इव रत्ने सामुद्रे ; चान्द्रमसीति वा.

...

...

४ । ३४४

उदात्तं प्रथमादेशे तीव्रार्थतर मुदात्त मख्योयोऽर्थतर मशुदात्तम्.

२ । ४०५

उपप्रागात् ०—० आश्वमेधिको मन्त्रः .

...

...

३ । २३३

उपमा—यदतत् तत्सदृशं मिति मार्ग्यः ; तदासां कर्म, व्यायसा.

वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं प्रख्यातं बोधमिमीते,

अथापि कनीयसा व्यायांसम्.

...

...

...

२ । ३०६

उपसन्नाय तु निर्भूयात्, यो वारं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा.

२ । १६८

उभयानि हवींषि — सोमं चैतराणि चेति वा ; तान्वाणि

वावापिकानि चेति वा.

...

...

...

...

३ । ४६६

उर्वशी प्रवर्जयते दीर्घं मायुः .

...

...

...

...

४ । २२२

उर्वशीसुराः ०—० तस्या दर्शनाभिजावद्वयोरेतच्छब्द.

३ । ७३

उर्वीदकं मित्रं पशं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशात्पुनश्च माम्.

४ । ४१०

उषस मस्य सप्तार माह,—साहचर्याद् रसहरणाद्वा. ...	भा० । पृ०
उषा रूपाख्याविष्कृतते. ...	२ । ३२१
...	२ । ३२४

ज.

जर्मिरिव नाव मा बधीत्. ...	३ । १०६
----------------------------	---------

झ.

ऋचो ऋक्षरे परमं यवने यस्मिन् देवा ऋधिनिषस्ताः सर्वे; यस्तन्न वेद, किं स ऋचा कश्चिदिति ? य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति. ...	४ । ३५२
ऋचाश्च तं पितान् चकार. ...	३ । १०२
ऋतस्य श्लोको वधिरस्यापि कर्णावाट्यसि. ...	४ । १४७
ऋत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे. ...	२ । ६६
ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानाम्. ...	२ । २६८
ऋषिः=दर्शनात् ; स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः. ...	२ । १६६
ऋषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते. ...	३ । १०
ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते. ...	४ । ११

ए.

एकः सुपर्णः ०—० इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता. ...	४ । १५६
एक इता सङ्ख्या, ०—० तदिवाबुंदम्. ...	२ । २६१
एकपदानि निर्गूयात् ; अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेक- पर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्गूयाद् ;—दण्डः पुरुषः । दण्ड मर्हतीति वा ; दण्डेन सम्पद्यत इति वा । दण्डो ददतेर्द्धारयतिकर्मणः ; ००० ; दमनादित्यौपमन्यवः । दण्ड मस्याकर्षतेति गर्हायाम्. ...	२ । १६०
एक मात्मानं वज्रधा मेधाविनो वदन्ति. ...	३ । ३६०
एक मेव जातवेदसं गायत्रं ऋचं दशतयीषु विद्यते. ...	३ । ३६५
एक मेव वैश्वदेवं गायत्रं ऋचं दशतयीषु विद्यते. ...	४ । ३१५
एकरात्रोषितं कर्त्तव्यं भवति । ०—० । दशमे मासि प्रजायते. ...	४ । ३०२
एकस्या एव पूजनाय वज्रवचनं स्यात्. ...	४ । २५८

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति.	भा० । ए०
एकादश आप्रोक्तानि । तेषां (चत्वारि) गाराग्रंभवन्ति, (त्रयोविंशति) उभयवन्ति, अन्यानि (चत्वारि) तनूनपात्वन्ति.	३ । ३१३
एतच्चै यच्चस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियामाणं मृग्य- शुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम्.	३ । ३१३
एतस्य (आदित्यस्य) हि द्वादशविधं कर्म.	३ । ३१३
एतान्यहविर्भास्त्रि—वेगः, असुनीतिः, ऋतः, इन्दुः.	३ । ३१३
एतेष्वेव स्यान्मृग्येष्टुत्तुच्छन्दस्तोमएष्टस्य भक्तिशेषं मनुकल्पयेत्.	३ । ३१३
एषांलोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः.	३ । ३१३

श्री.

ओषधिः सोमः । * * * । बज्जल मस्य नैघण्टुकं दृप्त माचर्य मिव प्राधान्येन.	३ । ३१३
ओहब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे.	३ । ३१३

क.

क एना मप्रथयिष्यत् कि माधारश्च ?	३ । ८८, ८९
कतमत्तदेतदक्षरम् ? ॐ—इत्येषा वागिति शाकपूषिः ०—० एतद्ध वा एतदक्षरं यत् सर्वां त्रयो विद्यां प्रति- प्रतीति च ब्राह्मणम्.	३ । ३१३
कतरा पूर्वा ०—० द्यावापृथिव्योर्महिमान्माचष्टे.	३ । ३१३
कथन्वयम् (अग्निः) एताभ्यां जायते ? इति । यत्र वैद्युतः शरणा मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः, उपादीयमान एतायं (अग्निः) सम्पद्यते ; * * * अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मर्षिं वा परिमृग्य प्रतिस्वरे यत्र शुक्ल- गोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव (अग्निः) सम्पद्यते । तथाप्याहवैश्वानरो यतते सूर्येणेति. ३ । ३०८, ३०९	३ । ३१३
कथं मनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् ? दृष्टव्यं तु भवति.	३ । ३१३
कथयोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाक- पूषिः ; विजयोर्द्विवचनोः (यावत्)	३ । ३१३

कर्मवन्मात्रः ; आत्मवन्मात्रः ; आत्मैवैवा रचो भवति, आत्मानः, आत्मावयवम्, आत्मेवम्, आत्मा सर्वं देवंसु.	२ । २१३
कलिका कलाय विरतेर्विकीर्णमात्राः	४ । १७८
कोकटा नाम देवोऽनार्यमिवास्तः	२ । २०३
कुरङ्गो राजा बभूव ; कुरुममनाद् वा कुरुममनाद्वा.	२ । २३०
कुञ्जिको राजा बभूव.	२ । २४२
कक्षबाहुः सवित्र इति पशुसमाप्ताये विज्ञायते । कक्षात् सामान्यात् ? इति ; काजानुवादं परीत्व.	४ । २०१
कृतं न शशी विचिनोति देवने.	२ । १०५
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति.	२ । १०५
कौत्सः—अनर्थका हि मन्त्राः	२ । १०२

ग.

गर्तारोहिणीय धननाभाय दाक्षिणाञ्चो.	२ । २६६
ग्यसुमर् मर्धं मभ्युत्थितं कपिप्लवायाऽभिववाद्ये ; तदभिवदि- न्येवर्गं भवति.	४ । ५४२
गौरो वरुं यतस्मादेव (ज्वलनात्) प्रशस्यो भवति. ...	४ । २२८

घ.

गत्वारि पदनातानि,—नामाख्याते चोपसर्गमिवावाच. ...	२ । १
गत्वारि षट्केति वेदा वा यत उक्ताः, जयो अस्य पादा इति सवगानि जीहि, हे शीर्षे प्रायसीवोदनीये, सप्त हस्तास्तः सप्तच्छन्दांसि, त्रिधा वज्र स्त्रेधा वज्रो मन्त्रत्राक्षयकक्ष्यैः ; —ऋग्भिः प्रंसन्ति, यजुर्मिर्यन्ति, सामभिः सुवन्ति, महो देव इत्येव महान् देवो यद्यद्यः	४ । ३४५

ङ.

ङ्गदःसु श्रेयाः (वाक्यश्रेयाः) उपेक्षितव्याः	४ । २६१
---	---------

ञ.

जातश्च वायुना स्पृष्टो न क्षरति ; जन्ममरयोऽन्ते च शुभान्मुनं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम्.	४ । २०५
---	---------

				भा० । पृ०
जाम्बा दिक्प्रतिबेध उदाहरति.	...	.	...	२ । २६०
ज्येष्ठं (मार्गं) पुष्यर्षाया इत्येके.	...	...	...	२ । २६०
ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति.	...	...	...	४ । १४२

तत् कावन्विनौ ? यावापृथिव्यावित्येके ; अहोरात्रावित्येके ; सूर्याचन्द्रमसावित्येके ; राजानौ पुष्यकृतावित्येतिहासिकाः.	...	...	...	४ । २४७
तत् को द्रविणोदा ? इन्द्र इति कोटुकिः । स वसधनयोर्दाष्ट- तमः । * * * । अयमेवाभिर्द्रविणोदा इति शाकपूषिः.	...	...	...	३ । ४४०, ४४६
तत् को रुचः ? मेघ इति नैरुताः ; त्वाहोऽसुर इत्येतिहासिकाः.	...	...	...	२ । २१०
तत् को वैश्वानरः ? मध्यम इत्याचार्याः ; वर्षकर्मणा क्षेमं क्षीति * * * । अथासावादित्य इति पूर्वे याचिकाः * * * । अय मेवाभिर्वैश्वानर इति शाकपूषिः.	...	...	...	३ । ३६६, ४०१, ४०८
तत् ते वयं क्षुम इति वाक्यशेषः.	...	...	...	४ । २८६
तत् (अभ्यसनम्) पश्येपस्य शीलम्.	...	...	...	४ । १४६
तत्र जाम्बतो अस्रप्रजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधि- दैवतम् ; अथाध्यात्मम् प्राज्ञात्मा तैजसस्तेत्यात्मगतिमाचष्टे.	...	...	...	३ । ३०६
तत्र संख्यानैकत्वं सम्भोगैकत्वोपेक्षितम्.	...	...	...	३ । ३२०
तत्रेतिहास माचक्षते—त्वाहो सरणूः विवृण्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयाश्चकार । सा सवर्षा मन्यां प्रतिनि- धायान्नं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वानादित्य आम्ब मेव रूपं कृत्वा ता मनुकृत्य सम्भूव । ततो ऽग्निनौ जघाते ; सवर्षाणां मनुः । तदभिवादिन्येषर्गं भवति.	...	...	...	४ । २६६
तत्रेतिहास माचक्षते ; —देवापिष्ठासिंहेष्टः *—* । अधर्म- ज्वला चरितो ज्येष्ठं आतर मन्तरित्वाभिषेचितम् *—* तस्यैतद् वर्षकामस्तुतम्.	...	...	...	२ । १६५
तत्रेतिहास माचक्षते ; —मुद्रको भार्गव ऋषिर्हवमश्च मुद्र- वश्च युक्ता सङ्गमे अवहत्वाणि जिगाय । तदभिवादिन्ये- षर्गं भवति.	...	...	...	४ । ३०

तत्रेतिहास माचक्षते;—निम्बकर्मा मौवनः सर्वमेधे सर्वाणि

भूतानि जुहवाश्चकार, स आत्मान मप्यन्ततो जुहवाश्चकार ।

तदभिवादिन्येषर्गं भवति. ... ..

४ । १२

तत्रेतिहास माचक्षते;—विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजववस्य

पुरोहितो बभूव । * * * । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतुम्भोः

सम्भेद माययौ । अनुप्रयुरितेरे । स विश्वामित्रो नदी-

क्षुष्टाव गाथा भवतेति. ... ..

२ । २३०

तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते,—त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने

सवन एकदेवतानि, तान्येतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन

पिबन्ति; तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते. ... ..

३ । ५७

तदिदं योगौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति. ... ..

४ । ३७२

तदिदं विद्याध्यागम् ; व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकम्.

२ । १०२

तदिदं मन्त्र मतम् ;—श्लेषा रेतसः सम्भवति, श्लेषणो रसः,

रसाच्छोषितम्, शोषितान्मांसम्, मांसान्मेदः, मेदसःस्नावा

स्नावोऽस्योनि, आस्येभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः. ... ..

४ । ३७२

तदिदं मायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम्. ... ..

४ । ३६१

तदुबगायस्यविष्णोर्महागतेः परमंपदंपराङ्मस्यमवभांति भूरि.

२ । १८५

तद् यत् समान्या मृचि समानाभिव्याहारं भवति, तज्जामि

भवतीत्येकम्; मधुमन्तं मधुक्षुत मिति यथा. ... ..

४ । ६६

तद् यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्. ... ..

१ । १३८

तद्यदेनांक्तयस्यमागान् ब्रह्म स्वयम्भभ्यागर्षत्तद्वीणा मृधित्वम्.

२ । १६६

तद् वा एतावान्मस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता

अपरपक्षे पिबन्ति. ... ..

३ । ५७

तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तूतीनां देवताणां तद्देवतमित्याचक्षते.

२ । १४२

तद् येऽवादिष्टदेवता मन्त्राः, तेषु देवतोपपरीक्षा;—यद्देवतः

स यच्चो वा यच्चाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति. ... ..

३ । २०६

तम् (अग्निम्) अकुर्वे स्नेधामावाय ;—पृथिव्या मन्तरिक्षे

दिवीति शाकपूथिः. ... ..

३ । ४२६

तयोः (अग्निनोः) काशः ऊर्ध्वं मर्द्धरात्रात्प्रकाशोभावस्यानुवि-

ष्टम्भ मनुतमो मागो हि मध्यमः, ज्योतिर्भाग आदित्यः.

४ । २४७

	मा० । पृ०
तयोः (अग्निगोः) काजः,—सूर्योदयपर्यन्तः.	४ । २५५
तयोरन्यद् सुक्ताम् मनत्राभ्यां सकृपतां सजोक्ता मन्त्रते. ...	४ । ४०
तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति, तेन जीवन्ति प्रदिशन्त्यतः, ततः क्षरन्त्यक्षरं, तद् विश्वं सुपजीवति.	४ । २३०
तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति ;—यत्तवाचश्चायत्तवाचश्च. ...	४ । २१३
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्.	४ । ३२०
तासां (देवताणां) माहाभागादेकैकस्या अपि बह्वनि कामधे- यानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्काद् ;—यथा होताध्वर्यु- र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकैकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः ; पृथग्भि- स्तुतयो भवन्ति, तथाभिधानानि । यथो एतत् कर्मपृथक्का- दिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः.	३ । ३२०
तास्त्रिविधा ऋचः ; परोक्षज्ञताः, प्रत्यक्षज्ञताः, अर्ध्यात्मिकश्च. ...	३ । २८५
तिष्ठ एव देवता इति नैबत्ताः.	३ । ३२०
तेनासक्तत मिच्छेत्,—तेन सस्य मिच्छेत् ; एष हि सखा श्रेष्ठः सज्जानातिभूतं भवद् भविष्यदिति.	३ । ३८०
ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति.	३ । १८८
त्रयः केशिनः ०—० एक एवाम् *** पृथिवीं दहति सर्वम् ; एकोऽभिविपश्यति *** ; गतिरेकस्य दृश्यते न रूपम्.	४ । २८२
त्रितं क्रूपेऽवहित मेतत्सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म,—इति दृष्ट- मिच्छम्, ऋद्धमिच्छम्, गाथामिच्छं भवति.	२ । ३८४
त्रितः = त्रिस्थान इन्द्रः.	४ । ३८
व्यूतुः संवत्सरः ;—घोषो वर्षा हेमन्त इति.	२ । ४६०
त्वष्टा दुहित्रे ०—० जाया विवस्वतो नगाय । इन्द्रिरा- दित्यस्य ;—आदित्योदयेऽन्तर्धीयते.	४ । ३६

द.

दातिर्नववार्यं प्रायेषु ; दात्र सुदीप्येव.	२ । १६०
दिवं जिवन्त्यग्रय इति सा निगदव्याख्याता.	३ । २३७, ४१४
दुर्गमा क्षिप्रमिवति.	३ । १८५
देवरः कक्षात् ? द्वितीयो वर उच्यते.	२ । ३१५

देवमुनोन्नेष प्रहिता पथिभिरसुरैः समूह इत्याख्यातम्. ...	भा० । पृ०
देवस्य पश्य काव्यम् ;—महिताद्या ममार, स ह्यः समानि. ...	४ । २०७
देवा न चायुः प्रवर्जयन्तु चिरञ्जीवनाय. ...	४ । २१३
देवानाम् वयञ्जानानासदासीनो सदासीतदानी मिति च. ...	४ । ४१२
देवाना मसुरत्वम्. ...	४ । १२८
द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यहृद्भिश्च. ...	२ । २१८
दाहवृक्षं वहतः = वाय्यादित्यौ; उदकम्. ...	२ । २३३
द्विविधा ह्यभिर्भवति ;—भर्ता च हन्ता च. ...	४ । ३४४
द्वैधं सत्ता ;—मध्यमे च स्थाने, उत्तमे च. ...	२ । १८

ध.

धामानि त्रयाणि भवन्ति ;—स्थानानि, नामानि, जन्मानीति. ...	४ । ४५
--	--------

न.

न च पुनरात्मनात्मा संयततेऽन्येनैवान्यः संयतते. ...	२ । ४०८
न तं विदंथ य इमा जजान ०—० यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरम्. ...	४ । ३७८
न तु पृथक्तेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः ; प्रकरणश्च एव तु निर्वक्तव्याः. ...	४ । ३५८
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दिता ०—० इति स्तुतिसंयुक्तम्. ...	४ । ४०१
नद्यः ०—० बड्डल भासां नैघण्टुकं वृत्त मास्वर्य मिव प्राधान्येन. ...	२ । २३७
न निर्वर्द्धा उपसर्गाः । अर्थान् निराकुरिति प्राकटायनः ; नामाख्यातयोस्तु कर्मापसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः षडार्था भवन्तीति गार्ग्यः. ...	२ । ३७
न पापा भन्यामहे ; —नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः ; अस्त्यस्मात्तु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म, इत्युचिरवोचत्. ...	२ । २४७
नमः पारस्कराय नमो यास्त्राय. ...	४ । ४१३
न ये प्रेक्षयन्ति याम्नाव मावहम्, ईमेव ते न्यविशन्त केपयः. ...	२ । ११५
नरकम् = न्यरकम् ; नीचैर्गमनम् ; नास्मिन्ममं स्थान मस्य मप्यस्तीति वा. ...	२ । १
नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादि मभिप्रेत्य ; अङ्गा केतुखवसा मेत्यग्र मित्यपरपक्षान्त मभिप्रेत्य. ...	४ । १७०
न साय मस्ति देवेभ्यः ; अशुष्ट मेतत्. ...	४ । २५५

न हि ज्ञानम् बुद्धिमत्तः पुत्रः परिवेदयन्ते ऽय मादित्यो ऽय मात्मा. ४ । २८३	
न हि त्वदारे निमिषश्च नेष्टे—इति वक्ष्यस्य. ... ४ । ३३८	
न ह्येषु (मन्त्रेषु) प्रत्यक्ष मस्यष्टवेरतपसो वा. ... ४ । ३५८	
नाकम् = नासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति. ... २ । २१	
नाभाकस्य प्रशक्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव. ... ४ । ७५	
नाभिरञ्च बन्धुः (आदित्यः). ... २ । ४६२	
नाभ्या सम्रज्जा गर्भा जायन्ते. ... २ । ४६२	
नाभाञ्चो मुपयच्छेत ; लोकं ह्यस्य तद् भवतीत्यभ्याह्वयाया	
उपमयनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः . ... २ । २६७	
नामानि आख्यातजानीति प्राक्कटायनो नैरुक्तसमग्रश्च ; न	
सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणाणाञ्च. ... २ । ८३	
नावा नदीं ऊनदुर्गां मङ्गकुलां तारयति. ... ३ । ३८४	
नासत्यौ चान्धिनौ । 'सत्यावेवनासत्यौ'—इत्यौर्णवामः ; 'सत्यस्य	
प्रयेतारौ'—इत्याग्रयणः ; 'नासिकाप्रभवौ बभूवतुः'—इति वा. ३ । १८८	
नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया. ... ३ । १६८	
निपाताः = उच्चावचेच्चर्धेषु निपतन्ति. ... २ । ४४	
नैकपदानि निर्भूयात्, नावैयाकरणाय, मुपसन्नाय, निदंविदे वा. २ । १६८	
नैगमेभ्यो भाषिकाः ;—ऊष्णं दृत मिति. ... २ । १५६	
नैव स्यादोरपराधो यदेन मन्त्रो न पश्यति ; पुत्रपापराधः स भूतः. २ । ११२	
न्यन्यच्चिकुरं निचिकुरन्यम् •—• आत्मानं न मनः. ... ४ । ३८५	

प.

(पञ्चता) पञ्चतिर्नामीभूतः. ... ३ । २०३	
पञ्चजनाः •—• गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके ;	
चत्वारो वर्या निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः. ... २ । २७८	
पञ्च मनुष्यजातानि. ... ४ । १३०, १३३	
पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य ; * * * हेमन्तशिशिरयोः समाखेन. ... २ । ४८०	
पथिः = वणिग् भवति •—• पण्यं नेनेति. ... २ । २२१.	
पतिर्जनीनाम् = पाकयिता जायानाम् ; तत्प्रधाना हि यश्चसंयोगेन. २ । १०७	
पथा वन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिनिहीते निचाय्य येन येन	
योष्यमाणा भवति चन्द्रमाः. ... २ । १०७	

	भा० । पृ०
पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्राति० २।१).	२।११६
पदप्रकृतौनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि.	२।११६
पदद्वयं भावः पश्यदन् मवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः, तस्मा- भावमृच्छन्ति ; अवसायान्धानिति स्यतिरूपकृष्टो विमोचने, तस्मादवमृच्छन्ति.	२।११६
परः सन्निकर्षः संहिता (पा० सू० १।४।१०८).	२।११६
परोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताश्चमन्त्राभूयिष्ठाः ; अल्पत्र आध्यात्मिकाः. ३।२८६	३।२८६
पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति.	२।२३३
पर्याया इव त्वदान्धिनम् (ऋ० प्राति० १२।१०).	२।७४
पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि. २।१८५	२।१८५
पश्यदक्षयवान् न विचेतदन्धः इत्यपि निगमो भवति.	३।२
पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदिषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति. २।११२; ४।३५८	२।११२; ४।३५८
पार्थिवांश्चष्टौ गुणान् विद्यात्.	४।३७२
पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते समुद्रः (आन्तरिक्षः).	२।१८५
पिता दुहितुर्ममं दधाति = पर्जन्यः पृथिव्याः.	२।४६२
पिता यत्र दुहितुरप्रप्ताया रेतःसेकं प्रार्जयति, सन्धधात्वात्मानं सङ्गमेन मगसेति. /—	२।२६७
पुत्रः •—• पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा.	२।१८६
पुंसांन् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते.	२।२५६
पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्जयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै.	२।२७५
पुष्यः = अन्तरपुष्य मभिप्रेत्य •—• तेनेदं पूर्णं पुष्येण सर्वम्. २।१६५	२।१६५
पुष्यविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे.	२।२४
पूर्वं देवयुग मित्वाख्यानम्.	४।३२०
पृथिरादित्यो भवति ; प्रान्नुत एनं वर्ध इति.	२।२१०
प्रकलविद् वलिग् भवति.	३।१५५
प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते ; विकृतय एकेषु.	२।१६
प्रतिभातिषिङ्गो महानात्मा, तमोषिङ्गो विद्या, प्रकाशनिङ्ग- कामः, अपि निश्चयनिङ्ग आकाशः.	४।३७०
प्रथमात् पृथिवीत्याहुः ; क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारक. २।८६, ८७	२।८६, ८७
प्रज्ञंस्त्वान् प्रथमया ; निन्दत्युत्तरामिः.	४।११

व.

वभुरेक इति दश द्विपदा अणिक्काः.	...	...	...	४ । ३१५
वज्रप्रजाः कृष्ण मापद्यत इति परित्राजकाः.	...	...	...	२ । १८८
वज्रमस्त्रिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति.	...	...	...	३ । ४१६
वज्ररूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा ते				
अङ्गिरसः पुत्रास्ते अमेरधिगञ्जिर इत्यभिजन्म.	...	...	...	४ । १६०
वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति.	...	...	...	३ । २४८
वज्र शुक्ल मसीय.	...	...	...	४ । ४१३
ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः.	...	...	...	४ । ८
ब्राह्मणा उभयो वाचं वदन्ति ; या च देवानां या च मनुष्याणाम्.	४ । ३४८			
ब्राह्मणाय वसुक्षितायौदनं देहि ; खातायानुषेपनम् ; पिपा-				
सते पानीयम्.	...	...	...	३ । ३७३

भ.

भगः * * * । तस्य काकः प्रागुत्सर्पणात्.	...	...	...	४ । २७१
भावप्रधान माख्यातम् ; सत्त्वप्रधाधानानि नामानि.	...	...	...	२ । १
भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो माध्यन्ते ; —रमूनः.				
ज्ञेयसाधा इति.	...	...	...	२ । १५६
भूतांशः काश्यप आन्विन मेकलिङ्गम्.	...	...	...	४ । ३१५
भूमिं पर्जन्या भिष्यन्ति * * * इति सा विगंदव्याख्याता.	३ । २३७, ४१५			

म.

भगवद्=कुसीदी, * * * तदपत्यं प्रभगवद्=अत्यन्तकुसीदि-

कुलीनः ; प्रभदको वा योऽय मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः.	३ । २७३			
मत्स्यानां ज्ञान मापन्नाना मेतदार्घं वेदयन्ते.	...	...	...	३ । २५१
मनः पश्चात् सन्तोऽनुवच्छन्ति दशसयः .	...	...	...	४ । २४
मनुः मगनात् । *—* । मनुश्च पिता मानवानाम्.	...	...	...	४ । ३०२, ३०४
मनुष्यवदेवताभिधानम्.	...	...	...	२ । २४
मनुष्यचित्तोऽय मादित्यः.	...	...	...	४ । ४१२

मनुष्या वा ऋषिब्रूयामस्तु, देवानब्रूवन्,—को न ऋषिर्भ-
विष्यति ? इति । तेभ्य एतं तर्कं ऋषिं प्रायच्छन्,—मन्वार्थ-
चिन्ताभ्यूह मभ्युत्तम् । तस्माद् यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूह-
त्वार्थं तद् भवति. ... ..

४ । १५८

मन्त्रः पवित्र मुच्यते, रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते, आपः पवित्र
मुच्यन्ते, अग्निः पवित्र मुच्यते, वायुः पवित्र मुच्यते, सोमः
पवित्र मुच्यते, इन्द्रः पवित्र मुच्यते. ... ..

३ । ४७

* मरुद्दुधः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्जयन्ति. ... ..

४ । १६

मर्तासः सन्तो अमृतत्वं मानसुः सौधन्वना ऋभवः. ... ..

४ । १८५

महानात्मा सत्त्वजक्षयः ; तत् परम्, तद् ब्रह्म. ... ..

४ । १६६

मांसं=मानसं वा, मानसं वा, मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा. ... ..

२ । ३७८

माध्यमिको देवगण इति नैवज्ञाः ; पितर इत्याख्यानम्. ... ..

४ । १८४

मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता चन्द्रमाः. ... ..

२ । १००

माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा ब्रह्मधा स्तूयते. ... ..

३ । ३१३

मूत्रवाद् पर्वतः = मुञ्जवान्. ... ..

४ । ११

मूढा वयं सोऽमूढस्त्वमसि, न वयं विद्मो महत्वं ममेत्वं तु वेत्थ. ... ..

३ । १७५

मृदुर्मरियतीति सतो मृत आवयतीति वा शतवकाक्षो मौद्गल्यः. ... ..

४ । १७०

मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात्. ... ..

३ । २०३

य.

य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम्. ... ..

४ । ३६६

य इमानि सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगति माचष्टे. ... ..

४ । ३६६

यज्ञव्=यथा कथा च ज्ञायते. ... ..

२ । ३७८

यज्ञसंयोगाद्वाजा-क्षुतिं जमेत ; राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि. ... ..

४ । १७

यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः. अग्निनामि मयजन्त देवाः । “अग्निः

पशुरासीत्, त माजमन्त, तेनायजन्त”—इति च ब्राह्मणम्. ... ..

४ । ३२०

यत्नाम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्चपत्न मिच्छन् क्षुतिं प्रयुञ्जे,

तद्देवतः स मन्त्रो भवति. ... ..

३ । २८५

यत्तु किञ्चिदाग्रेयं तज्जातवेदसाणां स्थाने युज्यते. ... ..

३ । ४६२

यत्तु किञ्चिद् ब्रह्मदेवतं तद्देवदेवानां स्थाने युज्यते. ... ..

४ । ३१५

यत् पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्वरक्षयो हृदनीति वा. ...	भा० । पृ०
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः.	४ । २१५
यत्र क्षरादगन्तरान्तन्यान्तर्जातु भवति, तद् विप्रकृतौणां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धाया मनुष्यपद्यमाणाया मितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येके ऽव्यनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतद्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, एषतः, कुशाद मिति. ...	४ । २२०
यत्र द्यौकवचनार्थः प्रसिद्धम्, तद् भवति. ...	२ । १५६
यत्रेमानि सप्त ऋषीणामि = इन्द्रियाणि, तेभ्यः पर आत्मा, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगति माचष्टे. ...	२ । २०३
यत्रेमा विन्धा सुवनाधि तस्युः. ...	४ । १२०
यत्रैतानि सप्तऋषीणामि = ज्योतींश्चि, तेभ्यः पर आदित्यः, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम्. ...	२ । ४८८
यथा कथा च विशेषोऽणामि भवतीत्यपरम्; मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा. ...	४ । १२०
यथा कितवाद् विभीयाद्, एव मेव दुःखत्वाद् विभीयात्; न दुःखत्वाय स्पृहयेत् कदाचित्. ...	४ । ६६
यदन्यदेवत्या अप्मावाङ्मतयो ह्ययन्त इत्येतद् वृद्धैव भवत्यत्. ...	२ । ३२०
यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः. ...	३ । ४७
यद्वदत् तद् वदस्य वदत्व मिति काठकम्; यदरोदीत् वदवदस्य वदत्व मिति हारिकम्. ...	३ । ४२६
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्णन्तेऽयं गर्भा भवति. ...	४ । ७५
यदेव विष्णुनिष्कम् (तद्देवदेवानां स्थाने युज्यते) इति शाक्-पूतिः । अतस्त्वन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति. ...	४ । ११५
यदेव समाने पादे समानाभिध्याहारं भवति, तज्जामि भवतीत्यपरम्; हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दुगिति यथा. ...	४ । ११५
यद्यद्रूपं कामयते, तत्तदेवता भवति. ...	४ । ६६
यद्युक्तं शोषधय उच्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदग्निगो रूपम्. ...	४ । १००
यमी यमं चकमे तां प्रत्याचक्षतेत्याख्यानम्. ...	३ । २८१
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते अथ मेव सोऽग्निः; निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते. ...	४ । २२०
मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते. ...	३ । ३६०, ३६५, ३६८

मा० । ए०

वसिष्ठं वृत्ते०—• पुराणानुक्रमयेत् .	...	...	४ । २६४
युवानं चन्द्रमसं पणित आदिन्वो गिरति.	...	...	४ । २६८
युवानं महान्तं पणित आत्मा गिरति.	...	...	४ । २७०
यस्यै देवतायै हविर्गन्धोत्तं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद्दष्ट् करिष्यन्.	३ । ४६०		
वाग्ने देवतेन बह्वः प्रदेष्टा भवन्ति.	...	...	२ । ११६
येन नराः प्रहस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः.	...	...	६ । १४
ये प्रहृष्टेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्पूरया आगच्छन्ति पद-			
पूरयास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमौमिदिति.	...	...	२ । ७३
यो जातश्च •—• इत्युभेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवतास्त्वानसंयुक्ता.	४ । ८६		
योऽयम्वीसे एधिष्याममिरन्तरोऽधिवनस्पतिष्वपु, तमुन्निन्यथुः.	३ । २८०		
यो ह्य आह्वयपि वा राज्ञौ सोमं सुनोति, भवति ह द्योतनवान्.	३ । २२२		

र.

रोहात् प्रत्यवरोहचिकीर्षितः.	...	...	३ । ४०३
------------------------------	-----	-----	---------

ल.

विबुधा व्रततिर्भवति. मा०.	...	...	३ । २४५
बुद्धं नृपिं गयन्ति पशु मन्त्रमाणाः.	...	...	२ । ४१५

व.

वराहो मेघो भवति.	...	...	३ । २७
वर्षेण प्रच्छाद्य एधिर्वो तत् पुनरादत्ते.	...	...	२ । १६२
वसवः=अग्निः * * *, इन्द्रः * * *, आदित्यः * * *.	४ । ३२०		
वसिष्ठो वसंकामः परमं तुष्टाव, तं मखडूका प्रमोदन्त, स मखडू-			
काननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव; तद्भुविवादिन्येवर्गं भवति.	४ । ६		
वागर्थेषु विधीयते.	...	...	४ । २१०
वातसमीरिता माध्यमका देवगणाः.	...	...	३ । १६८
वाताप्य सुदकं भवति.	...	...	३ । २५५
वायः, * * * । वेति च य इति च चकार आकल्पः । उदात्तं			
त्वेव माख्यात ममविष्यदसुखमाप्त्यर्थः .	...	...	३ । २५५
वायुर्वन्नो वान्तरिक्षस्थानः .	...	...	३ । ३२०

वाजा दंष्ट्रवारणार्था भवन्ति.	मा०। ए०
वाशोभिस्तक्षतास्तन्मयीभिः.	२। १४१
वासात्यो अन्य उच्यते उघःपुत्रस्तवान्य इति.	२। ४४६
विजामातेति शश्वदाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः.	४। २५०
विधवा=विधाटका भवति; विधवनाद्वा विधावनादेति चर्म- शिराः; अपि वा धव इति मनुष्यनाम, तद्वियोगाद् विधवा.	३। १७६
विपाट् * * * । पाशा अस्यां अयाश्वस्त वसिष्ठस्य सुमूर्धतः; तस्माद्विपाटुच्यते । पूर्वमासीदुदञ्जिरा.	२। ३१५
विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थित मकारसंहित मुकारं पूरयन्मकार- निलयकृतम्.	४। ४०
विभीदकस्य फलानि (अक्षाः) मादयन्ति.	४। ४०७
विश्वकर्मा = सर्वस्य कर्ता.	४। ११
विश्वानर एव स्यात् प्रत्यूतः सर्वाणि भूतानि.	४। ११८
विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी; वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते.	३। ३६८
विश्वेदेवा पुष्करे त्वाददन्त * * * पुष्कर मन्तरिक्षम्.	३। ४०८
विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति.	३। ७७
विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाक- पूणिः ; समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्ध्वाभः.	२। १४७
यथासुत मसोम माह.	४। २८१
वृषाकपायी=वृषाकपेः पत्नी; एषैव अभिरुष्टकालतमा.	४। १६५
श.	४। २६१

श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेव भाष्यते ०—० विकारं मर्षार्येषु
भाषन्ते;—शत्र इति. ... .. २। १६०

शाकपूणिः सप्तस्वपयाश्चक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देव-
तोभयनिष्ठा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि
त्वेति । सास्मा एता मृच मादिदेशैषा मदेवतेति. ... २। १८८

श्रिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं
पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । * * * । अपि वा प्रशंसानामैवाभि-
प्रेतं स्यात् ०—० श्रिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते. ... ३। ४७, ५१

अिर आदित्यो भवति, यदनुप्रेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैवा तिष्ठति । इदं मघोतरादिर एतस्मादेव ; समार्चितान्ये- तदिन्द्रियाणि भवन्ति. ... .. २। ४१९
अिरिन्विठो भारद्वाजः काणकर्मोपेतोऽनस्योर्निर्गण्याश्चकार. अिन्नदेवाः = अन्नक्षत्राः. ... .. २। ४४६
श्रेव इति सुखनाम । शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरो- पनिष्ठी ; विभावितगुणः, शिव मिथ्यस्य भवति. ... ४। १००
अेष्टः सर्वेषां सवानां यदुदकम्. ... .. ४। २३४

ष.

बहुरः ; * * * बहुतुतया. ... .. २। ४६०
बह् भावविकारा भवन्तीति वार्ध्यायणिः,—जायते ऽस्ति विपरिणामते वडंतेऽपक्षीयते विनश्यतीति. ... .. २। ३४
बलिश्च च वै चीश्च च शतानि (३६०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन. ... .. २। ४६०

स.

संयुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः. ... .. ३। १०
सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयस्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्नाश्च ; इतरेतरजन्मागो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः. ... .. ३। ३१३
स त्वैतेभ्यः परिददत् पिष्टभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः. ३। ३५०
स न मन्येतागन्तुनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यं मेतद् भवति. ३। ३१३
सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे = रश्मय आदित्ये; षडिन्द्रियाणि विद्यासप्तन्यात्मनि. ... .. ४। ३०६
सप्तऋषीणानि = इन्द्रियाणि, एभ्यः पर आत्मा. ... ४। ३८६
सप्तऋषीणानि = व्योर्तोषि तेभ्यः पर आदित्यः. ... ४। ३८६
सप्त च वै शतानि विंशतिश्च (७२०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन. ... .. २। ४७१
सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासां मेका मध्यधिगच्छन्प्रचक्षन् भवति । सेयम्, तथ्यारोहकम्, ब्रह्महत्याम्, भूबहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्यम्—इति. ... .. ३। २५१

	मा०। ए०
सप्तशतं पुत्रस्य मर्मणां तेज्जनादधतीति वा.. ...	४। ४५
सप्ताङ्गर्भा सुवर्णस्य रेतो०—० आनकर्मण्येत्यात्मगति माचष्टे.	४। ३६२
समाज्ञायः समाज्ञातः०—० तन्मिमं समाज्ञायं निघण्टव इत्याचक्षते.	२। ७
समुद्राद्गोषोऽङ्ग उदेतीति च ब्राह्मणम्. ...	२। ३८७
स यद् यदनुबध्यते तद् भवति. ...	४। ३७२
सरणुः = मध्यमश्च माध्यमिकाश्च वाच मिति नैरुक्ताः; यमश्च यमीश्चैतिहासिकाः. ...	४। २६५
सर्पो जीर्णा मिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य. ...	४। ४६
सर्व एव दृष्टप्रवादा उपासभ्यन्ते. ...	२। ६६
सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमागाय. ...	४। ४१३
सर्वान् नून् पञ्चवोऽग्नि मभिसर्पन्ति. ...	३। ४६२
सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते. ...	३। ४४६
सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः. ...	३। ३५०
सविता व्याख्यातः ('सर्वस्य प्रसविता' १३३ ए०) तस्य कानो यदा द्यौरपहततमस्त्राकीर्णरश्मिर्भवति. ...	४। २६६
सविता यन्त्रैः०—० व्यादित्योऽपि सवितोच्यते. ...	४। १३४
सविता सूर्यां प्रायश्चव् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्. ...	४। २६१
सहजातानां वस्त्रा मृषीणा मादित्यः सप्तमः. ...	४। ३८६
साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः; तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादुः; उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विष्णुग्रहणायैमं ग्रन्थं समाज्ञासिबुर्वेदं वेदाङ्गानि च. ...	२। १३७
साध्याः = द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः. ...	४। ३२०
सिगीवाणो कुङ्गरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः; अमावास्या इति याज्ञिकाः; या पूर्वामावास्या सा सिगीवाणी, योत्तरा सा कुङ्गरिति विज्ञायते. ...	४। २१६
सिन्ध्यावधिनिवसतो भावयथ्यस्य राज्ञः. ...	४। १५
सीव्यत्पः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया. ...	४। २१६
सुममनान् पथो अकरोन्निरजनाय गवाम्. ...	३। १३५
सुवास्तुर्गदी; तुग्व तीर्थं भवति. ...	२। ४१८

	भा० । पृ०
सूर्य आत्मा जङ्गमस्य व्यावरस्य च.	४ । २७७
सूर्या = सूर्यस्य पत्नी । यैवैव (उषाएव) अभिरुष्टकान्तमा.	४ । २५८
सूर्यो युस्यानः.	३ । २२०
सेना = सेनरा, समानगतिर्वा.	२ । १६६
सेयं विद्या अतिमतिबुद्धिः, तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्.	४ । ३६०
सैवात्मनिष्ठासा सैवा सर्वभूतनिष्ठासा ब्रह्मणः सारियं सरू-	
पतां सप्तोक्ततां गमयति य एवं वेद.	४ । ४१२
सैवा भूतप्रकृतिरित्येके.	४ । ३६६
सोमो रूपविशेषैरोषधिसम्पन्ना वा.	४ । १६७
सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्षुप्तः.	४ । ३७२
सोर्देवानश्च जतः ; तत् सुराणां सुरत्वम्.	२ । २७८
स्त्रियः सतीर्ता उभे पुंस आहुः ०—० इत्यात्मगति माचष्टे.	४ । ३६०
स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांस मिति.	२ । २५६
स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते ; न पुंसः ।	
पुंसोऽपीत्येके ; शौनःशेपे दर्शनात्.	२ । २५६
स्वप्नान् नाशयत्यादित्य उदयेन.	४ । २६३
स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । ईजाना * * * यज्ञं ये * * * सर्वतोधारं	
सुविद्धांसो वितेनिर इति.	४ । ३४७
स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति.	२ । ४६४

६.

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
 स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमाम् ०—० आख्यातम्.* ... ४ । ११५

* “कः कमनी वा क्रमणी वा सुखी वा”—इति ४ भा० १११४० १० पं० .

॥ नैरुक्तविषयसूची ॥

२०७००

अ.	भा०। प्र०
अक्षरविवेकः . . .	४। २२०, २४९
अधिकर्मपरिमणनम्. . .	२। २४४
अग्निभक्तिपरिमणनम्. . .	२। २४४
अग्निर्मस्तदिका देवाः . . .	२। २४४
अग्नेः सर्वदेवतात्मम् . . .	२। २८०, २८०
—	४। ४०८
अग्नेः सर्वयोमित्वम्. . .	२। २८०
अग्नेः स्थित्युत्पत्तिप्रलयकारित्वम्. ४। ४०८	
अग्नेरीषध्यायनः स्थायित्वम्. २। २८०	
अग्नेर्जगत्कल्याणकारित्वम्. . .	२। २८०
अग्नेस्त्रिष्टयान्तम्. २। २८४—२८९	
अजामिच्छावम्. . .	४। ८९
अज्ञस्य विज्ञानेऽस्त्या . . .	२। २९८
अज्ञानाभ्युत्थनम्. . .	२। २८
अतिस्तुतिप्रकरणारम्भः . . .	४। २२०
अदितेः प्रकृतिपरत्वेन वर्णनम्. २। ४९८	
अदेवतामाह देववत्स्तुतिहेतवः . २। २०	
अधिमासस्यादेवत्वसूचनम्. ४। २८०	
अधिदैवतं व्याख्यानम्. . .	२। २०९
— ४। २२०, २९५, २०८, २११, २५६, २८२—४००	
अधियज्ञं व्याख्यानम्. . .	४। २९५
अधीरामस्य पयोः सावित्रत्वम्. ४। २००	
अध्यात्मं व्याख्यानम्. . .	२। २०९
— ४। २२०, २०८, २११, २५६, २८२—४००	
अनर्थकनिपातानि. . .	२। ०२, ८१
अनर्थश्रुतिनिन्दार्थप्रशंसौ. . .	२। २२९
अनादिदेवतेषु देवतोपपत्तौ चर्चः. २। २०६	
अनुदानकथनम्. . .	२। ४०५
अनुपदेष्टव्यनिरूपणम्. . .	२। २९८

भा०। प्र०

अनरिचयतमानां श्रेणादिसंज्ञानां

देवत्वेन व्याख्यानः . . . ४। २९१

अनरिचयतमानि (भक्तियोगाः) २। २९२

अन्नादकयोः परमात्मतयाभिन्नत्वम्. ४। २९८

अन्यासामपि देवतानामादित्यत्वं. २। २०४

अन्ययानुरोधस्य स्वीकार्यता. २। २९८

अन्यादेवस्तुतवम्. . . २। ४०४

अपत्यकारिणां निन्दनम् . २। २२२

अभिशापोदाहृतवम्. . . २। २८९

अभ्यासस्य भूयोऽर्थप्रकाशकम्. ४। २४८

अभ्यासपञ्चममनिषेधः . २। २९०, २९०

अमर्त्यशब्देनादित्य आत्मा च. ४। २८५

अयेऽप्यपाचाय विद्यादानस्य निषे-

धकाः शास्त्रानुरीयचतुर्मेत्वाः. २। २०९

अरावर्धनम्. . . . . २। ४८०

अर्थवादवाक्यानां कल्पितार्थत्वं. ४। २०४

अर्थेष्वेव वाचां वृत्तिः . . . ४। २१०

अर्थोपमानां प्रदर्शनम्. . . २। २२४

अर्थोऽह मस्मीति कथनम्. २। ५२

असंख्यौ निर्माणकथा. . . २। २९२

असंख्यौ निन्द्या. . . . . २। २९८

असादीनां स्तुतिहेतुकथनम्. २। २२१

असादीनामज्ञतोऽदेवतात्मकत्वम्. २। २००

अस्मिन्नेवदयकारुणिकपद्यम्. ४। २४०, २५५

अस्मिन्नेवसिद्धाभवत्प्रवादकथनम्. २। २८८

असम्भवापत्तिनिन्दनम्. . . २। २०

असुरनिर्बन्धनम् . . . ४। २२८

असुरस्तुतवम्. . . . . २। २०८

अहविर्भाग्देवतानां परिचयः . ४। २४८

अहिंसापरिचयः. . . २। ८०-८४

अहेत्याद्येकादशनिपातार्थनिर्णयः. २। ५४

आ.

भा० प्र०

आकाशादिपञ्चभूतविज्ञानम्.	४। २७०
आकाशसूक्ष्मादिकम्. ...	२। ७
आचिच्छासीदाहरणम्. ...	२। २८६
आत्मनिविहरणम्. ...	४। २१९
— ४। २१०, २०८, २११, २८४—४०४	
आत्मजिज्ञासुत्वम्. ...	४। २६८, ४१९
आत्मनिर्णयत्वम्. ...	१। २१४
आत्मनोऽपरवाच्यत्वम्. ...	४। २२०
आत्मनोऽप्येव पञ्चमामविज्ञानम्.	२। २८०
आत्मनः —————	४। २६८
आत्मनोऽनन्तमामधेयविज्ञानम्.	४। २८०, २८१
आत्मप्रवदत्वम्. ...	४। २४६, २८२
आत्मस्य जगदिति सूचनम्.	२। २१९
आदित्यकर्मपरिमचनम्. ...	२। २६०
आदित्यस्य स्व चन्द्रमसो दौप्रिः.	२। २८१
आदित्यभक्तिपरिमचनम्. ...	२। २६०
आदित्यविवेकः. ...	२। २०४
आदित्यसंख्यिका देवाः. ...	२। २६०
आदित्यस्य ज्योतीरात्मम्.	४। २२०
आदित्यस्य दिवस पञ्चमामि.	२। २०४
आदित्यस्य द्वादश कर्माणि.	२। ४०५
आदित्यस्य द्वादशीदशकाः. ४. २६८-२८६	
आदित्यस्य रसादानप्रदानकर्तृत्वं.	२। २६
आदित्यस्य इष्टिहेतुत्वनिर्णयः.	२। ४१६
आदित्यस्य सर्वमोपायिद्वयम्.	४। २१०
आदित्यस्य सौरजगत्प्रकाशत्वम्.	२। ४११
आदित्यस्य चरवाच्यत्वम्. ...	४। ४५४
आदित्यस्येन्द्रमदवाच्यत्वं. ४. २८२, २४१, २४२	
आदित्यस्यैव वर्षनिदानत्वम्.	२। २०९
आदित्यस्य सौरभेदविचारः.	४। २८२
आदित्यस्य दृष्टिपञ्चप्रकारीपदेयः.	२। ४०८
आदित्यस्य सौम्यप्रवादीशेषः.	२। ४११
आदित्यस्य सौम्यीर्ष्यमेव ज्येष्ठत्वम्.	४। २८६
आदिधर्मोक्तानाम्.	... ४। २२०

भा० प्र०

आध्यात्मिकीया सुदाहरणानि.	२। २८२
आध्यात्मिकीयाश्चामक्यमक्यत्वम्.	२। २८६
आध्यात्मिका कथो कथयम्.	२। २८८
आध्वर्यवे चाग्नेयु, चाग्नीरसौर्वा	
मन्त्राणां वाङ्मयकत्वम्.	२। २८६
आग्नीदेवताणां आख्यामारकाः.	२। ४५६
आग्नीदेवतासु कात्वक्यमाकपूज्यो.	२। ४५६
आग्नीहोत्रसङ्ख्यानिर्णयः.	२। ४८० (५०१)
आग्नीहोत्राणां ऋषिनिर्णयः.	२। ४८०
आग्नीहोत्राणां परिचयः.	२। ४८०
आध्यात्म्यमादृष्टिंसासौकारः.	२। २१९
आर्धवसन्त्राणां कर्मावोपप्रदर्शनम्.	४। २८०
आर्षोपा मौखरपुत्रत्वात्मानम्.	२। २४८
आर्षसूचकम्. ...	४। २५८
आ-मन्त्रार्थनिर्णयः. ...	२। २५
आग्नीहोत्रदाहरणम्. ...	२। २८६
आत्मनेधिकमन्त्र इति निर्णयः.	२। २२२

इ.

इन्द्रकर्मपरिमचनम्. ...	२। २५९
इन्द्रभक्तिपरिमचनम्. ...	२। २५९
इन्द्रसंख्यिका देवाः. ...	२। २५९
इन्द्रस्य विज्ञानत्वम्. ...	४। २८
इन्द्रस्य सोमपानविवेकः. ...	२। ५०
इन्द्राणां पत्युश्चिरजीविताम्.	४। २९६
इन्द्रादन्यः कोऽपि न सुखयिता.	४। ४०२
इन्द्रविवेकः. ...	४। २१

ई.

ईश्वरपरिचयः. ...	२। २०९
ईश्वरस्याप्यपरिमचनम्. ...	२। ४०

उ.

उद्यानचैरभिप्रायैर्मन्त्रदर्शनम्.	२। २८६
उत्तरयुगनिष्ठासूचनम्. ...	२। ४६०
उद्यानसूचकम्. ...	२। ४०४
उपदेष्टव्यमिदमप्यम्. ...	२। २६८

भा०॥४०

उपमानका सन्नातवर्गे च प्रयोगः .	१ । ४२४
उपमार्थनिपाताख्यानम्. ...	१ । ४४
उपमासुचयादिकम्. ...	१ । ४०६
उपसर्गसुचयादिकथनम्. ...	१ । १७०
उपसर्गाद्या मर्त्यकथनम्. ...	१ । ४१
उर्वशीपरिचयः .	१ । ७२ ; ४ । ११२
उलूखलादीनां देवत्वविचारः .	१ । ११३
उलूखलादीनां महानां इन्द्रानां	
देवत्वेन व्याख्यानादर्थः	४ । ५४
उपसां भूमौ संपूर्वादेवत्वं प्रकृतम् .	४ । १५८
उपाद्यादित्यस्य सवचारिणी.	१ । ४२१

ऊ

ऊर्जसार्गमतिव्याख्यानादर्थः .	४ । ६६०
-------------------------------	---------

कट.

कक्शाकाणां द्रव्यतथैवत्वं प्रकृतम्. ४ । ११५	
कक्षां वैविध्यकथनम्. ...	१ । १८५
कक्षीयवस्तुबोधनम्. ...	१ । ६६
कक्षुमब्दस्य काशसामान्यवाचित्वम्. ४ । १२२	
कक्षिककर्मणां विनियोगः .	१ । ६६
कक्षीयां देवानां चमसमिर्माहृत्यं. ४ । १८०	
कक्षयः सञ्ज्ञायां प्रकृतिभूमिभिः	
क्षुब्धतीति क्षुत्तिहेतुकथनम्. १ । ११३	
क्षपिनिर्वचनम्. ...	१ । १०४
क्षपिपुष्पा विक्षपनम्. ...	१ । १०
क्षपिस्तम्बम्. ...	१ । १२०
क्षपीयां क्षीमकर्मत्वम्. ...	१ । १२८
क्षपीयां मन्थीरप्रज्ञत्वादिकम्. ४ । १२०	
क्षपीया मपि क्षुत्तिभाक्त्वम्. ४ । १२६	
क्षपेर्दृष्टार्थस्य प्रौढेयत्वः .	४ । १५६

एक आत्मा बहुधा क्षुब्धते. ...	१ । ११३
एकचक्रारचवर्चनम्. ...	१ । ४८८
एकपदनिर्वचनप्रकारः	१ । १६०

भा०॥४०

एकपदोन्नीकपदयोर्निर्वचनप्रकारः. १ । १६०	
एकवचनप्रयोगस्याननिर्वचयः .	१ । १०३
एकलिङ्गसूक्तोदाहरणादि. ४ । ११५	
एकमब्दनिवृत्त्यानेकनिवृत्तिविधिः. १ । १००	
एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्. ४ । १५८	
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि. १ । ११३	
एकैकार्यस्य द्वे द्वे नामनी. १ । १४४-१६६	

ख.

खेकपदिकप्रकरणारम्भः	१ । १६८
खेकपदिकसुचयम्. ...	१ । १६८

खो.

खेकारविज्ञानम्. ...	४ । ४००
खेकारस्याक्षरमब्दवाच्यत्वम्. ४ । १५२	
खोषधिपाके पञ्चन्यादीनां हेतुत्वं. १ । १४३	
खोषधीनां विद्युत्पूर्वजातत्वम् ४ । ४५	
खोषप्रक्षालनम्. ...	४ । १६०

क.

कमेपाथेक्यादेवपाथेयम्. १ । १२०, १०२	
कर्मवर्जितानां निन्द्या. ...	१ । १२२
कर्मानुसारतो पुनर्जन्मकथनम्. १ । ११५	
कर्मापन्नाया उदाहरणानि. १ । ११५	
कलिकला मब्दयोरेकधातुजन्यम्. ४ । १८०	
कमब्देनादित्यस्यात्मनश्च यवम्. ४ । १८०	
काठकमुत्पुटतिः	४ । ७५
काशस्याजसुपरिवर्तनविज्ञानम्. ४ । १०१	
कितवाक् भयोपदेशः	१ । १२०
कीकठदेशनिन्दनम्. ...	१ । १०३
कुसीदिनिन्दनम्. ...	१ । १४८, १०२
कुम्भवाक्तीः सावित्रत्वम्. ...	४ । १०१
क्षमीयां मर्त्यवाचकत्वम्. ...	१ । १८५
क्षपिप्रमंसवम्. ...	१ । १२६
क्षन्धजातीया (शूद्रा—दासी) की	
'रामा' भवतीति निर्वचयः .	४ । १०१

ग.

भा० ३०

महादिपदानां व्याख्यानम्. ...	४। १६
मभेकारणादिकम्. ...	४। ११४
मया मयनायकसूचनम्. ...	४। १२४
माययोनिर्वचनादिकम्. ...	२। १९७
मौरवर्षस्य प्रत्यक्षत्वम्. ...	४। १९८
मोर्थाः कृदिकर्तृत्वम्. ...	४। १९९
मन्वाभिधेयबोधनम्. ...	१। १२०—१४९
मन्वावतरचिका. ...	१। ७—१०९

घ.

चतुर्विधपदनिरूपणम्. ...	१। ७—१०९
चत्वारिंशद्वैत्यस्य व्याख्यानम्. ...	४। २४४
चन्द्रमण्डलानामिन्द्रयोर्योर्वर्णनम्. ...	१। १८२
चन्द्रमसः सूर्यप्रभया दौर्गन्धम्. ...	४। ७४
चन्द्रमसो मयममण्डलाधरत्वम्. ...	१। १००
चन्द्रमसो विकृतव्योतिष्कत्वम्. ...	१। ८८
चन्द्रमसो ज्ञासद्विकचनम्. ...	४। १७०
चर्करौतहतम् = चक्रकुम्भम्. ...	१। १२९
चान्द्रमासादिकचनम्. ...	१। १००
चिकीर्षितजः = सप्तमप्रकृतिकः. ...	१। १९८
चिन्मन्त्रस्य स्वरभेदेऽर्थभेदः. ...	१। २४

ङ.

ङम्दःप्रभृतीनां लक्षणम्. ...	१। ४६७
ङम्दःसु मेवाया सुपेक्षितत्वम्. ...	४। २६१
ङम्दसो निर्वचनादौनि. ...	१। १६८—१७९

ज.

जम्दविज्ञानम्. ...	४। २७९
जम्दकारसूचकमन्त्रस्य व्याख्या. ...	४। २८८
जाम्यतासप्तजयोः प्राप्तनैजसीच. ...	४। २०८
जामिद्वैविध्यकचनम्. ...	४। ६६
जीवमत्याख्यानम्. ...	१। २५०
जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपप्रकाशक-	
मन्त्रस्य व्याख्यानम्. ...	४। ४०५
ज्ञानप्रमंसा चक्षाननिष्ठा च. ...	१। १२०-१२७

भा० ३०

ज्ञानेन सर्वेषां निष्प्रियाद्याम्परिभवः ४। २८९

त.

निष्प्र एव देवता इति निर्दोषत्वम्. ...	१। २९०
यथायां देवानां ज्ञानचयनिर्णयः. ...	१। २९०
त्रिविधवाग्योरचस्य द्विविधा व्याख्या. ...	४। २८४
यम्बकमन्त्रस्य व्याख्यानम्. ...	४। ४१०
तन्मन्त्रार्थनिरूपणादि. ...	१। ७०, ७३
तन्मन्त्रविवेकः. ...	१। ६१, ६६, ७०

द.

दक्षदाक्षायणोर्विवेकः. ...	४। १००
दशतयौषल्लिङ्गैकलिङ्गनिर्णयः. ...	४। २१४
दशतयौषेकं मायचं दृष्टं वैश्वदेवं. ...	१। १४
दापिषात्यानां समाजकथाख्यानम्. ...	१। १६६
— — — — —	...
दानप्रमंसाख्यानम्. ...	१। ४१८
दायादविचारः. ...	१। १५६, १५८, १६६, १७४
दुष्टतादु भयोपदेशः. ...	१। २२०
दुर्भिक्षे नवानां दत्तौना सुपेक्षः. ...	१। १५४
देवताकारचिन्तनम्. ...	१। २२१
देवताताद्व्याख्यानभवेष्टाममप्रदर्शनम्. ...	४। २६१
देवतानां सर्वरूपावेशसमर्थता. ...	४। १००
देवतानां स्वरूपभाक्तां चविभाक्तां	

चमभाक्तां निपातभाक्तां च. ... १। २०९

देवतानां कर्मात्मत्वनिर्णयः. ... १। २२८

देवतानां मण्डपविधात्मनिर्णयः. ... १। २३८

देवतानां मन्दिरत्वम्. ... ४। १२८

देवतानां मितरेतरकमत्वम्. ... ४। २००

देवतानां पौष्टवविधिकैः कर्मभिः

स्वामीदाहरणम्. ... १। २२८

देवतानां पौष्टवविधिकैरङ्गैः

स्वामीदाहरणम्. ... १। २२८

देवतानां पौष्टवविधिकैरङ्गसंयोजैः

स्वामीदाहरणम्. ... १। २२८

देवतानां माहाभागादिभिर्वैभवं १। २१९

देवतानिर्णयोपायोपदेशः. ... १। २८४

	भा०पृ०
देवतानिर्णयस्य दुष्कारत्वम्.	१। १८५
देवतैश्चर्यस्योक्तारः.	१। ४४६
देवपत्नीनां पार्थिवत्वादिरिचयः.	४। २२०
देवपुत्रकथा.	४। २२०
देवरस्य द्वितीयवरमन्त्रकथनम्.	१। २१५
देवशून्याख्यानम्.	४। २००
देवतकाण्डाख्यानम्.	१। २०८
देवतकाण्डावतरणिका.	१। २०५—२०७
देवतलक्षणम्.	१। १४२; १। २८६
स्वावाप्रथितोमंभाध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं.	१। १२९
सुग्रीवमविज्ञानम्.	१। २२०
सुभक्तौनि (भक्तिशेषाः).	१। ४६९
सुखानन्दवमन्त्राख्यानमारम्भः.	४। २०५
सुखानन्ददेवताख्यानमारम्भः.	४। २४०
सूतानन्दनम्.	१। २८६
द्विप्रकृतिख्यानलक्षणम्.	१। १४०
द्विप्रकृतीनां ख्याननिर्णयः.	१। १५६
द्विविधसत्ताकथनम्.	१। १८

ध.

धर्मकार्याय सपत्नीको भवितुं रामा-

पदार्थं न कार्ये मिति सूचनम्.	४। २०१
धातुद्वैविध्यप्रतिपादनम्.	१। १५६
धामशब्दस्य ख्याननामजन्यार्थता.	४। ४५
धूमस्वाग्नाग्निसापकत्वकथनम्.	४। २८०

न.

नरकनिर्णयनम्.	१। ८२
नाकनिर्णयनम्.	१। २१०
नाभिवर्णनम्.	१। ४६९
नामधातुसोक्तारः.	१। २५५
नामलक्षणव्यादिकम्.	१। १, ६०
नाम्नां दृढत्वकथनम्.	१। ११०
नाम्नामाख्यातजन्यविचारः.	१। ८२, ८८, ८४
नाम्ना सुदानप्रकृतिकत्वं प्राधिकम्.	१। ११०
निगमलक्षणम्.	१। ०

भा०पृ०

निघण्टुवामनिर्णयनम्.	१। ०
निघण्टुपरिचयः.	१। १२०
निघण्टोरनिर्दिष्टकालिकत्वसूचनम्.	१। १२०
नित्यकर्मचतुष्टयाणां सुशेषः.	१। २४०
निन्दोदाहरणम्.	१। २८६
निपातत्रैविध्यकथनम्.	१। ४४
निपातनिर्णयनम्.	१। ४४
निघण्टुशब्दप्रयोजनानि.	१। १०९—१२०
निघण्टुपसंहारः.	४। २६०
निघण्टुशब्दविचारः.	१। १८५, १८८
निर्णयनप्रतिषेधख्यानानि.	१। १६८
निर्णयनविवयकोपदेशः.	१। १४०—१०४
नैममकाण्डाख्यानमारम्भः.	१। २६८
नैममलक्षणम्.	१। ०
नैममेभ्यो भाषिकानां सुदाहरणानि.	१। १४६
नैघण्टुककाण्डाख्यानमारम्भः.	१। १४१
नैघण्टुकलक्षणम्.	१। १२८
नैघण्टुककाण्डाख्यानमारम्भः.	१। १०५
नैघण्टुककाण्डावतरणिका.	१। १२०—१०४
नैघण्टुककाण्डाख्यानसौलीक्यनम्.	१। १०५
नैघण्टुकोदाहरणम्.	१। १४२

प.

पश्चिमतविज्ञानमासीत्युरेति बोधनम्.	४। ५
पञ्चजनपदार्थबोधनम्.	१। २०८
पञ्चम्यर्थे प्रथमायाः स्त्रीकरणम्.	१। १२८
पश्चिद्व्यर्थविदेकः.	१। २२१
पदविभाजककथनम्.	१। ०
पदसंस्कारप्रकारकथनम्.	१। ८८
परकाण्डस्याख्यानलक्षणम्.	१। २४८, २०२
परमात्मनः सर्वोत्पत्तयः सर्वरूपत्वं सर्वनामत्वमेति चान्याद्युपासनेनैव परमात्मोपासनं भवतीति सूचनम्.	४। २६८
परिदेवकोदाहरणम्.	१। २८६
पदसंज्ञायां शीघ्रप्रदर्शनम्.	४। ११८

41-190

प्रमंघीदाहरणम्. ... ६। १८६
प्रममन्मयीयांशानि. ७। १८८, ७००
प्रियमेधःप्रवृत्तीनां व्याख्यानम्. ९। १९१

वज्रदेवताया मयि वैश्वदेवत्वम्.	४ । २१३
वुमुचिताय ब्राह्मणाद्यौदनं देयम्.	२ । २०३
ब्रह्मचारिणः संवत्प्रवृत्तमन्त्रम्.	२ । १०
ब्रह्ममिश्रासापकस्यमन्त्रम्. ...	४ । ४१२
ब्रह्मणः सन्निनेष्टमविज्ञानम्.	४ । २५०
ब्रह्मसोऽहोरात्रिविवेकः	४ । २०१
ब्रह्मप्रार्थनं ब्रह्मभावप्रार्थनं वा.	४ । ४१२
ब्रह्मसूक्तस्य मन्त्रार्थत्वसूचनम्.	२ । २८२
ब्राह्मणाया मुमयवाग्वादित्वम्.	४ । २४८
ब्राह्मणाया वज्रभक्तिवादित्वात्	
कथिदप्रामाण्येति सूचनम्.	२ । ४१८

भक्तिशेषानुक्षयनम्.	...	२। २६९
भक्तविवेकः.	...	४। १०१—१०४
भावविकारपरिग्रहणम्.	...	१। २४
भावसंक्षयनम्.	...	१। ७
भाषाविचारः.	...	१। १६०
भाषिकेभ्यो नैवमागामुदाहरणानि.		१। १५६
भूतोपमाया उदाहरणम्.	...	१। २९०
भूमिप्रौढनविज्ञानम्.	...	१। २२०
भूयोनियन्त्र प्रवर्धनम्.		१। ११९, २५८

मन्त्राणां मन्वीन्यभविष्यम्. १। १५१
मन्त्रमोक्तमाध्यायाद्युपनिषदादि. १। १५०
मन्त्राणां लिख्यं व्याख्यानम्. ४। १२२
मन्त्राणां देवानां व्याख्यानम्. ४। १२३
मन्त्राणां मन्त्रादिदेवमन्त्रा-
नां व्याख्यानम्. ... ४। १२४
मन्त्राणां व्याख्यानम्. ... ४। १२५
मन्त्राणां व्याख्यानम्. ... ४। १२६

भा० ४०

मनुष्या अपि पश्य इति व्यवहृताः . ४।२१६
 मनुष्याणां कर्मवत्तं विहातदेवत्वम् . ४।२१९
 मनुष्याणामेवानुमानानां वृत्तिर्यम् . ४।२५८
 मनोरादिपुत्रवत्तम् . ... ४।२०२, २०४
 मन्त्रप्रयोजनसूचनम् . ... १। १४
 मन्त्रसूचनम् . ... १। २५, १। २६०
 मन्त्राणां याज्ञिकनैरस्तमत्तमेदेन

वर्धभेदेदाहरणप्रदर्शनम् . १। ५०
 मन्त्राणां विषयाः . ... १। २२९
 मन्त्राणां मन्त्रैकत्वप्रदर्शनम् . १। २०९
 मन्त्राणामर्थवैविध्यप्रकारप्रदर्शनम् . ४।२५९
 मन्त्राणामर्थवत्तप्रतिपादनम् . १। २०२, २१९
 मन्त्राणामप्युपायवैविध्यम् . १। २८०
 मन्त्राणां मिथो विरोधप्रदर्शनम् . १। २०९
 मन्त्राणां मिथो विरोधभक्षणम् . १। २१९
 मन्त्रार्थकरत्वेऽधिकारिनिर्णयः ४।२५०, २५८
 मन्त्रार्थनिर्णयने विज्ञेय उपदेशः . ४। २५८
 मन्त्रेषु देवताज्ञानोपायः . ... १। २८५
 मन्त्राणां मध्यस्तत्त्वप्राप्तिकथनम् . ४। २८९
 मन्त्रत आत्मन एवावक्तव्यं प्रकृतिर्त्तं

चैमुखाद्येत्यादिकीर्तनम् . ... ४। २९८
 मन्त्रत आत्मनो ब्रह्मेति नामान्तरं . ४। २९८
 मन्त्रत आत्मनोऽरूपत्वादिवर्णनम् . ४। २९८
 मन्त्रतैविध्यविज्ञानम् . ... ४। २९८
 मन्त्रावधारणपराधीऽपि भीतः स्यात् . ४। ८८
 माध्यमकदेवमन्त्राणां परिचयः . १। २८८
 माध्यमकाणां वातसमीरणत्वम् . १। २८८
 माध्यमकाणां भूतकर्तृत्वम् . १। २८८
 माध्यमिकव्योतिषोऽनित्यदर्शनम् . १। २८
 माध्यमिकज्ञानोऽपरिचयः . १। ४८
 मन्त्रमन्त्रस्य कुर्यादधिक्यम् . ... ४। २४१
 मन्त्राणां प्राचविद्योक्तत्वम् . ... ४। २०१

यजुर्निर्णयनम् . ... १। २९०
 यजुर्निर्णयनस्य व्याख्यानम् . ४। २४५

भा० ४०

त्रियमौविवेकः . ... १। २५५
 यमयमौसंवादः . ... ४। २२०, २२६
 यमस्य माध्यमिकत्वात् पितृणां अपि
 माध्यमिकत्वनिर्णयः . ... ४। २८९
 यजुषोपकरणानां रथादीनां अपि
 देवतात्वेन व्याख्यानारम्भः . ४। २७

२.

रजसो वायव्यमापकत्वकथनम् . ४। २८०
 रजस्यस्योक्तः . ... ४। २४४
 रज्जोनादादित्यपुत्रत्ववर्णनम् . १। ४८९
 रज्जोनामचिह्नकरचोक्तत्वम् . ४। २८८
 रात्रिविज्ञानम् . ... १। ४०९
 रामाया चण्डद्वयं न दोषाव . ४। २०१
 रामारम्यं यज्ञकाले निविद्यम् . ४। २०१
 रूपोपमाया उदाहरणद्वयम् . १। २२०
 रोदसीतिपदस्य करभेदेऽर्थभेदः ४। २३२

३.

सिन्धुजाया सतामनिर्णयः . १। २५५
 सुप्तोपमाना सुदाहरणानि . १। २२४
 सोभिनां पशुतुल्यत्वकथनम् . १। ४१५

वचिकनिन्दनम् . ... १। २४८
 वचिनां वचितकुमरत्वम् . ... १। २४५
 वराहमन्त्रविवेकः . ... १। २०
 वाक्यत्रेयाध्याहारोपदेशः . ४। २८९
 वाचः प्रवृत्तितायाः प्रदर्शनम् . ४। २४०, २४८
 वाचः सप्तविधचातुर्विध्यम् . ४। २४८
 वाचां नित्यमावित्यत्वविचारः . १। २२
 वाचो द्वैविध्यं (देवतानुपपन्नं) . ४। २४८
 ————— (वाक् मन्त्रावत्) . ४। २१२
 वाजदेवपरिजननस्य व्याख्यानम् . १। ४८९
 वागीः साक्षात्कारित्वकथनम् . ४। २४०
 वायोर्नैतिमत्तं व्योमिदम् . ४। २८९

भा०। ३०

वाग्वादीनां सप्तविंशतिदेवताणां,	
सूक्तभाक्तां चविर्भाक्ताम्.	४। १४८
विज्ञानेऽस्त्वयाचेतुकथनम्. ...	१। १६०
विदुषश्चिरजीविनम्. ...	४। १८८
विद्याप्राप्त्यसंवादः. ...	१। १७९
विधवाविर्वचनम्. ...	१। ११३
विषाखाया नद्याः प्राचीन-प्राचीन-	
तमयोर्मात्मीयकेषः. ...	४। १
विष्णोश्चिधा विष्णमयम्. ...	४। १८१
इतिहासम्. ...	१। १४७
इन्द्रादुरतजाह्नवम्. ...	१। ११७
इन्द्रावशिरोरपि चेतुर्माह्वानम्. १। १८२	
इन्द्रविज्ञानम्. ...	१। १८९
इष्टेरोपस्थाद्युपादकमाह्वानम्. १। १८२	
-----	१। १८६, ४१६
वेदवेदाङ्गाद्युपनिषदम्. ...	१। १२८
वेदार्थकारणेऽतपस्विनां निषेधः. ४। १६०	
वेदार्थज्ञानप्रसंगम्. १। १२०, १२९, १२४	
वेदार्थज्ञानमिन्दनम्. १। १२०, १२९, १२४	
वेदार्थे संशयो यास्तस्यापि. १। १५०	
वेदप्रवृत्तीनां चतुर्षोऽप्यविर्भाक्ताम्. ४। १४८	
वेदिकी प्रवेष्टिका. ...	४। १८०
वेदिकीपाठानां रूपकमूलनम् १। ११७	
-----	४। १६८
वाकरचक्षाकृतमूलचनम्. १। १०९	

प्र.

मत्तायुरित्यामासमसकाह्वानम्. ४। ४११	
मप्यौदाहरणम्. ...	१। १८६
मन्त्रैर्विधप्रतिपादनम्. ...	१। १४७
हार्तेर्मात्मीयसम्बन्धाह्वानम्. ४। ११०	
मरीरविज्ञानम्. ...	४। १७६
माककाक्षपेर्मेमप्रदर्शनम्. ...	१। १५५
मिथिविहमन्त्रस्य कुत्सितार्थम्. १। ४७	
मित्रमेवमीरेकार्यमकथनम्. ४। १०	
मे-कादेवस्य सार्वविभक्तिकम् १। १६	

भा०। ३०

श्वेनकर्मकसोमाहरणकथावीजम्. ४। १६१

य.

यद्भावविकारपरिमयम्. १। १४

स.

संवत्सरस्य त्र्युत्तमादिकम्. ...	१। ४८०
संवत्सरस्याहःपरिमयम्. ...	१। ४८८
संवत्सरस्याहोरात्रपरिमयम्. १। ४८८	
संज्ञामैक्यात् पञ्चादीनां क्षुतिः. १। १९१	
संक्षिप्ताक्षयम्. ...	१। ११८
सङ्ख्यानां परिचयादि. ...	४। १८१
सम्बन्धावधारप्रयोजनम्. ...	१। १२
सम्बरजसमसां वर्धमानि. ...	४। १७०
सत्त्वस्वरूपकथनम्. ...	१। ७
सञ्ज्ञाना मुदाहरणानि. ...	१। १२
सन्धिऽधदैवतमन्त्रोदाहरणम्. १। १८९	
सप्तपातकपरिमयम्. ...	१। १५१
सप्तविंशदेकः. ...	४। १२०, १०८, १८८
सप्तमत्तं पुत्रपत्न्य मर्माद्यौतिकथनं ४। ४५	
सप्तसिन्धूनां कश्चिद्रूपकार्योऽपि. १। १९९	
सप्तदोष्टविवरणम्. ...	४। १००
सप्ताश्विवरणम्. ...	१। ४८८
सम्प्रेषस्य स्वरूपप्रदर्शनम्. ४। १६, १५	
सम्प्रेषक्यात् पञ्चान्यादीनां क्षुतिः. १। १९१	
सरस्व्युपाह्वानतत्त्वम्. ...	४। १६६
सरमाह्वानस्य रूपकमूलचनम्. ४। १०७	
सर्पमकत्यामह्वानप्रदर्शनम्. ...	४। ४१०
सर्वमेधनामयज्ञे सर्वविधाना मेव	
भूतानां चवर्गीयत्व मन्त्रतः सत्य	
चेतीतिहासोक्तेः. ...	४। १९०
सर्वधार्ता मनुष्यवक्त्रा. ...	४। १६६
साकार्थ्यार्था मन्त्राया मेक्या-	
क्यताप्रकारोपप्रदर्शनम्. ...	४। १८८
साध्यानां देवमप्राप्तिवर्धनम्. ४। १९०	
सामनिर्वचनम्. ...	१। १६०

भा० प्र०
 सासुद्ररत्नाभा प्राशस्त्यस्तुतयम्. ४। १४४
 सायं देवेभ्यामिधेयः . . . ४। १४५
 साष्टि-साकण्य-साक्षी-स्तेतिविधिस्य
 मोक्षस्योत्पत्तिः . . . ४। ४१९
 मिथीपमाया उदाहरणम्. . . १। १९०
 सिन्धुनिवासिनी भावयत्यस्य राज्ञो
 दानस्तुतिव्याख्यानम्. . . ४। १४.
 सुरसचयम्. . . . . १। १०८
 सूत्रास्तुतिहेतुस्तुतयम्. . . १। १८९
 सूर्यस्य जगदात्मकपत्नेन सर्वकर्म-
 द्रष्टृत्वकथनम् . . . . . ४। १९०
 सूर्यस्यैकस्यासौराचकहेत्वम्. ४। १०८
 सृष्टि उदाहरणं त्रैलोक्याख्यानम्. ४। १२४
 सेनानिर्वचनम्. . . . . १। १८८
 सोमपानेन सूर्यस्य ज्ञातमस्य
 ज्योतिराधिक्यवर्धनम्. . . ४। १८८
 सोमविवेकः . ४। १९१, १९५, १९०, १८०

भा० प्र०
 सोमस्तुतिः . . . * . . . ४। १४४
 सोधन्वना मृगया व्याख्यानम्. ४। १८९
 सुतुदाहरणम्. . . . . १। १८९
 सौजातेः सधवात्तमेव सौभाग्यम्. ४। १९९
 सौपुत्रपयोर्ज्ञेयतातदभावस्तुतयम्. १। १५५
 खातायत्रास्तुत्यायानुलोपनं देयम्. १। १०९
 सूर्यस्यो नापेक्षन् इत्यस्य व्याख्यानं ४। १४०
 समरौरघ्नाभयितृणां मित्रा. १। १९९
 इ.
 संसमस्तव्याख्यानम्. . . ४। ४०१ ४०२
 सविर्हं विभुं जीरभि घ्नता व्याख्यानम्. ४। १९८
 सविर्हा द्वैविध्यस्तुतयम्. . . १। ४९९
 शिंशाशिंसाफलाविज्ञानम्. . . ४। १००
 शिरस्यमर्भस्यादिपुत्रपणम्. ४। ११५
 सृष्ट्यस्य कारसद्वितीकारस्य
 पूरणीयदेमादिर्योग्यता. ४। ४००

नामनिघण्टुः (नामवृत्तः). ... ११९
नामानुक्रमणिका. ... ४, ४२, ८९,
१०६, १४०, १६०, १६८ (१), १७५
निघण्टुः १४५, ४६०, ४४०

य.

१भा० प्र०

यज्ञोपवीतः १
 याज्ञः . १, १, १, ३(१) ३, ३२, १४२(२)
 याज्ञभाष्यः १

र.

राजायवः १२, १३

व.

वायव्यः १९
 वामनदत्तः ८२
 वार्तिकम् . ११, ११८, १०५, १०८, १८२,
 १९०, २०२(१), २५८, २६३, २०४, ३०१
 विष्णुपुराणम् ११६
 वृत्तिः १०३
 वृत्तिकारः १०५, १४४, ११०
 वेङ्कटाचार्यः ३
 वेदभाष्यम् ४ ४४, १६८
 वैजयन्ती ४४

श.

श्रावणम् ३००
 श्रावणः (पदकारः) १६, ४४२
 शोभिवासः ४, १०४,
 १६१, १००, ३०४, ३१९, ४०४.

स.

संविदाकारः ८२
 सुभाषितश्लोकः १२
 सुशोधितः १८, १०, १०६
 सुशोधितकारः ८८, १६६, १८८

१भा० प्र०

सुशोधितभाष्यम् ८१, ११०, ११५,
 ११०, १०१, १०२, १०८, ११४, ११६(१),
 ११८, ११८ १४२, १४४(१), १४० २),
 १४८(१), १४८, १५०, १५१, १५२,
 १५३, १५४, १५५, १५८, १६१, १६२,
 १६३, १६५, १०९ १, १०५, १०८, १८८,
 २०१, २०४(१), ३१०, ३३६ ३३०, ३४१,
 ३४५, ३४०, ३४२, ३४३, ३४६, ३०९.

सुशोधितो (विष्णुपुराणम्) १, १,
 ३(१), ३, १२, १३, १४(१), २० २२, २२,
 २८, ३६, ४४, ४६, ५२, ६८, ७०, ७५,
 ८२ ८४, ८८, ११२, ११९, १४०, १४४,
 १४६, ४४, १४८, १६६, १६९, १६२,
 १६५, १६८, १६८, १०६, १८०, १८५,
 १८४, २०४, २०६, २००, २०८, २१६,
 २१०, २१८, २२६, २२०, २२२, २२४,
 २२८, २४१, २४२, २४३, २४४, २४६,
 २४८(१), २५६, २५८, २६१, २६२,
 २०२, २०८, २०९, २०९, २), २०४,
 २०५(१), २०८, २०९(१), २०८, २०८,
 २०९(१), २०८, २१०, २१०, २१०,
 २११, २१२(१), २१८, २१५, २२०,
 २४१, २६२(१), २६६, २०६(१), २००,
 २०८, २०९, ३०१, ३१०, ३१२, ३४०.

सुशोधित (विष्णुपुराणम्) २४०
 सुशोधितश्लोकः ४, १२२, १६०,
 १८२, १८०, (माधवः) २१०, २६२,
 १६६ २०२, २०५, २४८, २०२.

ह.

सुशोधितमित्रः १०४, १४०,
 २४५, २४६, २००, १८६, २५२, २६०.

॥ अथ निरुक्ताद्योचनविषयसूची ॥

अथ निरुक्ताद्योचनविषयसूची उपक्रमः. ... .. १.

१.

अथ वाक्यरूपस्य निरुक्त्युभायस्यैव निरुक्त्यप्रतिपादनारम्भः. ... १
 निरुक्तादीनां बहुतायां साधयोक्तकथयामि. ... २
 साध्याचार्यस्यैव यथाध्याया निरुक्त्योरपि निरुक्त्यम्. ... ३
 निरुक्त्योर्निरुक्त्यप्रत्ययपरायां शब्दोक्त-मीपय-प्रतिभाषादिनीयद्वि-मनु-
 ङीका-महाभारत-वाक्योचननिरुक्त-भाषाभाषास्योक्त-यान्त्रिक-महापाठ-
 चरितारिका-निरुक्त्युचनविषय-निरुक्त्यद्वि-प्रत्ययभेद-वाक्यानां व्यवहा-
 रणं च प्रामाण्यतया प्रदर्शयामासः. ... ४
 निरुक्त्योर्निरुक्त्योऽपि नित्यं निरुक्त्यप्रत्ययमाध्यायादेः यथाध्यायनादि कथं निति
 मताम्पर्यनिरुक्त्यारम्भः. ... ५

२.

अथ निरुक्त्युचनविषयः प्रामाण्यतया समाध्यायनवेदाङ्गत्वे इति निर्णयारम्भः. ... ६
 वेदाङ्गानां बहुतायां यामि. ... ७
 निरुक्त्यद्वि-निरुक्त्योर्निरुक्त्यम्. ... ८
 वाक्योचनविषयेन च निरुक्त्योः समाध्यायनम्. ... ९

३.

अथ निरुक्त्युचनविषयः प्रत्येकनिर्णयार्थं यामासः. ... १०
 प्रत्येकभेदमतस्यैव पूर्वस्य साध्या-देवराज-कुर्माचार्य-महाभारतस्यैव
 पुराणस्यैव यामि च निरुक्त्योर्निरुक्त्यम्. ... ११
 पुराणस्यैव यामि मतादिप्रकाशयामि वाक्यानाम्. ... १२
 निरुक्त्युभायस्यैव निरुक्त्यप्रत्यय कर्त्ता वाक्य इति निर्णयः. ... १३

४.

निरुक्त्युचनविषयपरिचयकाभासं यामासः. ... १४
 मतपय-मन्दोक्त-मनुप्रतिभाषा-वाचिनिरुक्त्योर्निरुक्त्यम्. ... १५

* य—१, य—११, य—११ इत्येवमङ्गप्रतिनिधिव्यवहारादधिक्याभूतिरीतिरेव ।

महाभारते सूक्ती यास्क रवाय मिति निर्णयः . ... .. की

५.

अथ यास्कस्य मुख्यपितृं गार्ग्यपि सुमित्त मस्तीति प्रतिपादनारम्भः . ... कु

मुख्यपितृवचनम्, बहुत्वकर्तृत्वयोरभिन्नत्वम्, प्राक्ष्यवचन्यक्तता मातिदेशि-

कर्तृत्वम्, अपिबन्धप्रभवत्वेन अपितृत्वं न लभ्य मिति प्रतिपादनाय

प्रावाचोपाख्यानावतरणम्, अपिनैविध्यवर्णनम्, महाभारतवीजो-

क्तम्, आचक्षायनीयमृच्छस्त्वे मुख्यवीणा ममुख्यवीणाव नामस्वरणम् . कु—मो

६.

अथ निबन्धस्य द्वादशाध्यायाना मेव यास्कीयत्वनिरूपणारम्भः . ... मु

देवराजमते निबन्धस्य द्वादशाध्यायित्वनिर्णयः . ... .. मु

दुर्गाचार्यमते सायणाचार्यमते च निबन्धस्य त्रयोदशाध्यायित्वम् . ... मू

कात्यायनपतञ्जल्योर्मयेऽपि निबन्धस्य द्वादशाध्यायित्वानुमानम् . ... मे

७.

अथ यास्कस्यास्य जीवितसमयनिर्णयाय यत्नारम्भः . ... .. मो

कासुनिर्णयोपयोमिना मर्थेतिहासिकपन्थानां दुर्लभताप्यानम् . ... मो

कासुनिर्णये संहितापन्थाना मनुपयुक्तत्वप्रतिपादनम् . ... मो

—प्राक्ष्यवचनानामनुपयोमित्वप्रतिपादनम् . ... मो

—पौराणवचनाना मपि असामर्थ्यनिरूपणम् . ... च

—बहुवचनविधादीनां हि विधमावर्तनमप्यप्यानम् . ... वि

—गृह्यादीनानु प्राच्यासद्वचनम् . ... वी

निबन्धस्यास्य प्रचलितमहाभारतात् प्राचीनत्वनिर्णयः . ... वी

—भाष्यकारात् पतञ्जलेष . ... कु

—प्रचलितमनुसंहितातोऽपि . ... वे

पतञ्जलेः ४५० सू० पू० महाभाष्यप्रचयन मिति निर्णयः . ... वी—के

—चन्द्रगुप्तकाशीनमच्यनम् . ... के

—पुष्यमित्रयामिनच्यनम् . ... के

—यवनावरोधसमकाशीनमच्यनम् . ... की

—पाणिनिमकाशीनमच्यनम् . ... च

—वासुदेवजीवरभवजानुमानच्यनम् . ... वा

पतञ्जलेः योगशास्त्रस्य वैद्यशास्त्रस्य भिन्नभाष्यान्तम्	चौ
—काशस्तत्र-पाराशर्य-कवभवाचवर-कपिल-पाशुपतकार-वार्वाक-	
जलूक-कात्यायनेभ्यः परकाशौनवास्यान्तम्	पू—चौ
मनुसंहितायाः ८०० खी० पू० प्रथमकाशनिर्णयम्	चौ—चौ
—वादिपतञ्जलि-पाराशर्य-काशस्तत्र-जैमिनि-कणाद-मौन-	
कपिल-वासुकि-वार्तिककारकात्यायनेभ्यः परकाशौनवनिर्णयः	चौ
प्रसङ्गतः कदां दर्शनानां मित्यः पौरोपर्यनिर्णयारम्भः	पू
कात्यायनस्य १९०० खी० पू० याकरवार्तिकप्रथमकाशनिर्णयः .	चौ—वि
—याज्ञादस्यात् परभवत्वनिर्णयाय यमारम्भः .	ज
पाणिनेः १६०० खी० पू० अष्टाध्यायीप्रथमकाशनिर्णयः	वि—वि
—निबन्धकारात् याज्ञात् पूर्वजत्वनिर्णयः	वि
—सर्वतोमुखयाकरवर्णादिकर्तृत्वनिर्णयारम्भः .	ज
—यदसंहिताकारात् शाकल्यात् परभवत्वास्यान्तम्	पू
—मनुसंहितासङ्गः बाभ्रव-हयग्रीव-भास्व-प्रह्लादनेभ्यश्चावरत्नम् .	जे
—चातुर्मान-सप्तसङ्ग-वैठल्यद्वय परभवत्नम्	जे
—बोपदेवोक्ताष्टशब्दिकेष्वपि सर्वतोमुखयाकरवर्णने प्राच्यम् .	चौ
—माधेश्वरमुनिना बोधद्वयप्रवादस्यान्तव्यनिर्णयः	ज
—वशिप्रभृतिभ्यः परभवत्वास्यान्तम्	भा
—कुमारव्याकरवर्णतोऽपि प्राचीनत्वनिर्णयः	भा
—युधिष्ठिरादिभ्यः परभवत्वेऽपि श्रुतात् पूर्वजत्वनिर्णयः	वि
याज्ञेः पाणिनितः परजत्वमपि कात्यायनतो याज्ञाच्च पूर्वजत्वम्	वि—भू
शौनकास्य १००० खी० पू० बह्वक्प्रतिशाखप्रथमकाशनिर्णयः	पू—वा
—बह्वक्प्रतिशाखसङ्गतो याज्ञिसमकाशिकत्वनिर्णयः	पू
—प्रातिशाखात् पुरैव प्रचीतं पाणिनीयं याकरव मित्युपपादनम् .	जे
—सप्तसङ्ग-मध्यसप्तसङ्ग-कल्पकार-भाषाकार-त्रिषालद्वयः शौनकेभ्यो	
विभिन्नं परजत्वमिति निरूपयम्	भी
याज्ञस्य १८०० खी० पू० निबन्धप्रथम मिति निर्णयारम्भः	वा
—काशनिर्णये बोधुकिन्नीया रीतिरेवावकाशमिति सूचयम्	वि

मन्त्रब्राह्मणयोश्चभयोरेवार्थबोधाय निबद्धमात्रं नित्यव्यवसतप्रदर्शनम्. ... अ

६.

अथ वैदिकपद्यानां सङ्क्षेपतः परिचयदानारम्भः .	...	...	...	अ
वेदः=विद्या इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	...	अ
श्रुतिः=प्रवादः इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	...	अ
आत्मः=आत्मन् इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	...	अ
पयो=विविधरचनास्य इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनादि ,	...	...	...	अ
अथयजुःसामाथर्वसंहितानां समकालनिर्णयारम्भः .	...	...	...	अ
सर्वोसा मेव संहितानां यथौत्तमप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
अथर्वनामर्षेर्वेदविभाजकत्वसम्भावनीयत्वः .	...	...	...	अ
अथादीनां अधिकारिणां व्यवस्थितमात्राभिधानानि .	...	...	...	अ
अथ=प्रवचनः इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	...	अ
अथ इति व्यवहारस्याविवक्षितानामां प्रदर्शनम् .	...	...	...	अ-अ
साध्यायः=सम्यग्ध्येयः इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
आत्मः=आदेयः इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
निमग्नः=निमग्नम् इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
प्रसङ्गतो मन्त्रभागस्यैव मुख्यं निमग्नत्वम्, ब्राह्मणभागस्तु तद्व्याख्यायन- त्वेनेत्यस्य सङ्क्षेपतः प्रतिपादनारम्भः .	...	...	...	अ
यास्तु-जेमिनि-अथरसात्मिकतानां मन्त्रसङ्ग्रहानां सुपपादनम् .	...	...	...	अ
मन्त्राणां यथोदयविधनाद्यानम् .	...	...	...	अ
मन्त्रभागः=संहिता इति, अथयोः समानार्थताप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
संहितापाठप्रकाराणां परिमलनम् .	...	...	...	अ
निब्र श्रुत्यतिशेत्तुकथनपूर्वकं तत्तत्कथनम् .	...	...	...	अ
एकश्रुत्याध्ययनेनैव सर्वश्रुत्याध्ययनं सम्पद्यते प्राय इत्याद्यानम् .	...	...	...	अ
यजुःश्रुत्यानां शुक्लं कृष्णमेति पार्थक्यात् द्विविधाद्यानम् .	...	...	...	अ
सर्वोसा मेव संहितानां मेककाशीनमप्रतिपादनम् .	...	...	...	अ
अथवेदीयद्वितीयमन्त्रसङ्ग्रहापेक्षाकृतावाचीनमवयवम् .	...	...	...	अ
अथवेदीयद्वितीयमन्त्रसङ्ग्रहा परिशिष्टरूपमवयवम् .	...	...	...	अ
सामवेदीयानां अथमन्त्राणां सुदृढत्व मिति मतस्य अवयवम् .	...	...	...	अ
आपस्तम्बादिहतानां ब्राह्मणसङ्ग्रहानां सुपपादनम् .	...	...	...	अ

प्राच्यपञ्चाङ्गानां द्वाविधमाख्यानम्.	ती
निदानसूत्रेभ्यो वेदाङ्गस्योत्पत्तिरित्यस्य प्रतिपादनम्.	ती
समुद्राच्छ्रवणानां परिचयदानम् (कर्मवे).	तु
सायणाचार्यस्यासामन्तप्रतिपादनम्.	तु
सारस्यकथनानां मपि प्रायश्चित्तनार्ततत्त्व मिति निर्णयः.	ती
उपनिषदा मपि कतिपयानां वक्ष्यनार्ततत्त्वनिरूपणम्.	त
वेदाङ्गवाचकोपनिषद्स्य पाणिन्यास्कादिविदितस्योपपादनम्.	ती

१०.

अथ वेदोत्पत्तिकालनिर्णयस्य सारम्भः.	ती
वेदानाम् उत्पत्तिकालनिर्णयस्यासम्भृतोपपादनम्.	ती
—सञ्ज्ञातकाहिकर्षिततत्त्वप्रतिपादनम्.	तु
सूचकमन्त्रस्य प्रदर्शनम्.	वे
मन्त्रपद्यमाच्छ्रवणात्प्रतिपत्तीमन्त्रमिति मन्त्रस्य सत्यम्.	वा

११.

अथ निरुक्तप्रतिपाद्यविषयाणां प्रदर्शनमारम्भः.	तु
निरुक्तश्रवणस्य अनिर्दिष्टकाहिकमन्त्रसूचक-बीजकथनम्.	तु
निरुक्तेष्वपि विषयाः प्रतिपादिताः, तेषां समुक्तस्य सङ्क्षेपतो वर्णनम्.	त
निरुक्तप्रतिपाद्यानां विशेषार्थानां मेकैकक्रमेण परिचयमारम्भः.	५

१२.

अथ देवराजदुर्गाचार्ययोः समयनिर्णयारम्भः.	तु
रामानुजस्यामिनः संवत् १०१९ मते जन्मनिरूपणम्.	तु
उपटभस्य सं० १०८९ मते मन्त्रभाष्यप्रवचननिरूपणम्.	तु
दुर्गाचार्यस्य देवराजात् परभवमनिरूपणम्.	दे
—सायणाचार्यात् प्रायश्चित्तनिरूपणम्.	दे
सायणाचार्यस्य सं० १४०० मते वेदभाष्यप्रवचननिरूपणम्.	ती
मञ्जीपरमिष्यस्य सं० ११०६—११०० मध्ये समुद्राच्छ्रवणाख्यानम्.	दे
देवराजस्य सं० ११५१—११०५ मध्ये नैषधुक्तनिर्णयप्रवचनाख्यानम्.	ती
—यथासुखपरिचयाख्यानारम्भः.	ती

—नैषधुक्तनिर्णय मिति पञ्चनामकरस्य सङ्क्षेपपादनम्.

चरदन्तमिवस्य परिचयः	...	वा	साधवदेवस्य परिचयः	...	धी
सुन्दरामिवः	"	...	वेङ्कटाचार्यस्य	"	
भवसामिवः	"	...	विनायकभट्टस्य	"	पु
	"	...	भास्करमिवस्य	"	पू
उवटभट्टस्य	"	...	भास्करभट्टस्य	"	"
वीनिवाचस्य	"	...	भरतसामिवः	"	वे
देवराजस्य निवसुवाक्यानविषया प्रशंसा निन्द्या च.	...	...		...	वे—धी
—बहुभक्तिमताभ्युपगमस्यानामा प्रदर्शनम्.	...	...		...	धी
—शास्त्रवचनानां सपि निमग्नताभ्युपगमस्योदाहरणम्.	...	...		...	धी
दुर्माचार्यस्य दक्षिणात्यमानुमानम्.	...	...		...	धी
—शास्त्रानुप्रशंसोदाहरणम्.	...	...		...	धी
—शास्त्रानुपशंसोदाहरणम्.	...	...		...	ध—धी
अथ निवृत्तालोचनोपसंहारस्य चारणः.	...	...		...	धी
प्राचीनार्थार्थं मोचनमवधारयन् नामविभक्त्येतुरिति कथनम्.	...	...		...	धी
सुन्दरेवताञ्जलीकस्य प्रतिमाव्यक्तः शौमकात् यावरस्यव्यादिनेषावरणम्.	...	...		...	धी
कवि-पादिनेषु यावरस्यभाष्यकृतः पतञ्जलेर्यथाशौमकमनिरूपणम्.	...	...		...	धी
निवृत्तालोचनस्यावनालोचनीयम्, यावरस्यादिमस्यभावना चेति.	...	...		...	प

॥ अथैतद्भागीयसूचीनां सूची ॥

१। नवमादिचतुरधाशानां सूची.	१	८। नैवत्तनुतिसूची.	...	८१
२। चक्रसंज्ञानिर्णयः.	१	९। नैवत्तकर्तव्यवाक्यसूची	...	११८
३। चकारादिप्रमेदस्यप्रतीकसूची.	१	१०। नैवत्तविषयसूची.	...	१४१
४। ब्रह्मपदानां सूची	११	११। निवसुवाक्योक्तिसहितप्रत्यादि-		
५। निवृत्तालोचनमिपदानां सूची.	१२	नामसूची	...	१४८
६। नैवत्तार्थसूची.	१३	१२। निवृत्तालोचनसूची.	...	१४९
७। नैवत्तदेवतसूची.	१४	१३। एतद्भागीयसूचीनां सूची.	...	१५८

॥ मूख-पाठशुद्धिः ॥

अ०	पा०	अ०	...	ध०	...	अग्रयणः ।	...	अग्रयणः ।
८	१	६	...	१	...	अतपारिषः	...	अतपारिषः
॥	॥	१०	...	४	...	० नक्षत्राणां	...	० नक्षत्राणां
॥	४	९	...	३	...	० विद्विष्यते	...	० विद्विष्यते
॥	॥	४	...	३	...	विपाट्कुतुम्भी	...	विपाट्कुतुम्भी
॥	॥	५	...	८	...	?	...	वा
॥	॥	१०	...	५	...	सहस्रिषः	...	सहस्रिषः
१०	१	५	...	६	...	सप्तसप्तार	...	सप्तसप्तार
॥	॥	॥	...	१०	...	रादयतेर्वा	...	रादयतेर्वा
॥	॥	८	...	८	...	अवाहमेन	...	अवाहमेन
॥	॥	१९	...	३	...	पर्यपन्नम्	...	पर्यपन्नम्
॥	९	९	...	९	...	पोषयित्वा	...	पोषयित्वा
॥	३	५	...	४	...	मनुष्यजातानि	...	मनुष्यजातानि
११	३	१०	...	३	...	सुकथम्	...	सुकथम्
१२	९	०	...	५	...	कर्मकर्म	...	कर्मकर्म
॥	३	९	...	३	...	० रथन-	...	० रथन-
॥	॥	१४	...	५	...	रुता	...	रुता
॥	४	९	...	३	...	पुतपुत०	...	पुतपुत०
॥	॥	१९	...	९	...	अतुर्जनीनाम्	...	अतुर्जनीनाम्
१३	१	६	...	९	...	सर्व	...	सर्व

अ०	पा०	ख०	...	पं०	...	अर्थम् ।	...	शब्दम् ।
१३	१	८	...	१	...	वाक् परिमिता	...	वाक्परिमिता
"	२	६	...	३	...	संचयवत	...	सञ्चयवत
"	"	"	...	१३	...	अवाङ्मुख	...	अवाङ्मुखः
"	"	१२	...	६	...	सुयः	...	सूर्यः
"	"	१३	...	२	...	मागाणाम्	...	मृगाणाम्
"	"	४	...	१	...	० गजिते ०	...	० गौजिते ०
"	"	४	...	८	...	सवा	...	सर्वा
"	"	७	...	९	...	वन्धनान् मृत्योः	...	वन्धनान्मृत्योः
"	"	८	...	७	...	उपमिमोहि	...	उपमिमोहि
"	"	"	...	७	...	वयञ्जानानाम्	...	वयञ्जाना नाम

॥ मूल-पाठभेदपूर्तिः ॥

— १६ —

अ०	पा०	ख०	...	पं०	...	मृद्विनामिगिक्ताः पाठः ।
१०	१	८	...	१०	...	“इञ्छूवृणां”—इति च-प्रभृतिषु ।
"	२	१०	...	३	...	“हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा”—इति च-प्रभृतिषु ।
१२	४	८	...	४	...	“गमयन्त गमयन्त शुभ्राः”—इति च-प्रभृतिषु परं वृत्तिविरुद्धः ।
१३	२	२	...	६	...	“मभ्यात्मज”—इति च-प्रभृतिषु ।

॥ अथ नवमाध्यायः ॥

तत्र,

प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ ॥ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं
लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषां मश्वः प्रथमागामी
भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“अथ”—इति विशेषाधिकारे । प्रकृतायादनन्तरं अधिकरोति ।
“पृथिव्यायतनानि” पृथिव्याश्रयाणि “सत्त्वानि” द्रव्याणि च, तेषां
मध्यं च विवक्षितत्वात् । “स्तुतिं लभन्ते”—इति समाध्यातानि ।
“तानि” “अतः” परम् “अनुक्रमिष्यामः” व्याख्याया इति शेषः ।
पूर्वसादाप्रीगणाद् विलक्षणोऽयं मश्वोऽदिगण इति पृथगधिकार-
वचनम् । पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् सर्प-लाङ्गुल-कुपुम्भक-प्रभृतीनां
मध्यमैवान्तर्भावः ; तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते[†], उपलक्षणं चेद मिति ।
तेषां युगपदभिधानासम्भवात् क्रमोऽर्थोदङ्गीकृतो भवति, सति च
क्रमे न सुख्यातिक्रमो नाप्य इत्यतो ब्रवीति ।—

* अश्वः, मकुनिः इत्यादीनि षड्विंशत् । ५ अ० २ अ० १ भा० ४१४५० इ० ।

† “मकुनी न मकुतः (१ म० १४ अ० १९ सू० १ अ०)—इत्यादौ सर्पं च, “शूनं
प्राणा (४ म० ५ अ० १९ सू० ४ अ०)”—इत्यादौ लाङ्गुलं च, “इयुम्भकं कुपुम्भकः
(१ म० १४ अ० १९ सू० १५, १६ अ०)”—इत्यनयोः कुपुम्भकस्य स्तुतिर्द्वयमेव । “कुपुम्भको
मकुतः”—इति तत्रैव साधकाः । पञ्चमिपद्याम मश्वर-अभिधानोक्त्या अपि मश्वः ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं कृभुक्षा मरुतः
परिस्थन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो
विद्ये वीर्याणि ॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः सरणस्य
प्रवक्ष्यामो यत्ने विद्ये वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुण-
श्चार्धमा चायुश्च वायुश्च वन इन्द्रयोः सद्यग कृभूणां
राजेति वा मरुतश्च परिस्थञ्च कुनिः शक्नोत्युन्नेतु मात्मानं
शक्नोति नदितु मिति वा शक्नोति तक्तितु मिति वा
सर्वतः शक्नोति स्त्विति वा शक्नोति वो नस्यैषा भवति ॥३॥

“मा नो मित्रः”—इति । द्वाधेनमम आर्धम् । अथ एवाह्यते
अनेन सूक्तेन । “यद् वाजिनः”—इति । ‘यद्’ यानि ‘वाजिनः’
अस्यास्य ‘देवजातस्य’ ‘देवजातस्य’ ; यस्यभिर्गदित्यात्, “सुरादयं
वसवो निरतयः”—इति । अर्धं वा, “प्रजापतिना द्वितीया मजुहोत्,

तथादि—‘वीर्यं’ लक्ष्मिः प्रदत्तम् ‘अर्यम्’ कृभूणां ‘रथम्’ इच्छति ।
‘उपमन्त्रिणः’ उपमन्त्रयन्तो नमोर्नमोः ‘रथम्’ उपमन्त्रयन्तो वाचम् ‘इच्छन्ति’ ।
तथा “शपो वेतस इति पृथ्वीजनस्य” — इति आन्ध्र. १५०० १५०००० ; यथा “शेषः”
‘शेषः’ भेदा इच्छति मन्त्रेण “वा इति” इदं पदार्थे, उदकं मेवेच्छति ।
तथाहं त्वत्परिग्रहेण मित्रमिति । तस्मात् “इन्द्र इन्द्रे परिश्रव इति”—इति अ०
सं० ०, ५, १५, ४ । “इन्द्रा इन्द्रा पारसोत्पन्नवरा” इत्युक्तं पुरस्तात् १, १, १ ॥

* अ० सं० १, २, ०, १ : अ० सं० १५, १४ । “मा तेनाह्यते मा देवता
इति न्यायिनाम्नो देवता” इत्याह मायणः तत्र चरम्भात् ।

† अ० सं० १, २, १२, १ । “वसवः रथस्य, यथं सूर्यात् आदित्यात् अथ मेवं
सहानुभावं निरतय निःशेषेण साधु सत्यादितवन्तः”—इत्यादि च तद्वाक्यान् मातृ
तथैव साधयः ।

ततोऽग्नौ जायत"—इति : । 'सप्तैः' "मरणस्य" । 'प्रवक्ष्यामः' प्रकथयिष्ये
वक्ष्यामः । 'त्रिदये' एतस्मिन् "यज्ञे" 'वीर्यादि' गुणान् । किं
तेषाम् ? 'मा नः' माम्नाकं तान्युच्यमानानि 'मित्रः', 'वरुणः',
'अर्यमा', वायुः, 'इन्द्रः', 'आकस' परिवर्त्यन् आचक्षीरन् ।
किन्तु हि ? अनुमत्यन्तामः । 'आयुः' अयं 'वायुः' अयनः" वकार-
लोपेन । स कश्चित् । अथान्यथा । एतत् पक्षे निवस्यते । 'इन्द्रः',
'अमुचाः' स हि "इन्द्रोऽयम्" । इन्द्र इत्येतत् विद्यति निवसति ।
अथ वा त्रियतिरैश्वर्याय । इन्द्र इत्येतत् विद्यति निवसति ।
"इति" ("ना") इति तेषां नाम । इत्येव अमुचश्चान्त् पूर्वपदम्,
त्रियतेरैश्वर्यकर्मणः उत्तरपदम् ।

'अकुनिः' इति तस्यान्तः सप्तमः । अकुनेत्युक्ते मात्मानम् ।
उद्धं नेतुम्, सप्तम्यात् । अन्ति तस्य तदन्तः । अथ सप्तम्यन्तोत्तरपदम् ।
("नदितु मिति वा") अथ तत् तदन्तोत्तरपदम् । अन्तोत्तरपदम्
पूर्वोत्तरपदं विकल्पेन । अथ तत् "सप्तैः शङ्करः" अथ अन्तो-
कम् "अस्त्विति" सप्तैः त्रिदशः आत्माश्चिन्त्यो भवति । एवं सति

* अथा हि शतपथं वा कुर्वन् । अथ त्रिदशं कुर्वन् । तत्रैव "तस्मादयं समभवत्"
—इति ९, १, १३ ।

+ "मा परिष्वन् परिष्वन् मा कुर्वन् । परिष्वान् नाम निन्दा । महाभयभावं
देवज्जातं मयं तुच्छं नमः कृतस्त्विति मा कुर्वन्" । इत्यादि कथ्याणि साध्याणि ।

† "आयुः सप्तममन्तः वायुः । वकारलोपात् वा ५, ६, ७, ८"—इति, "आयुः
सप्तममन्तिर्वायुश्च्यते" (४, ०, १०) —इति च कथ्याणि साध्याणि । "आयोदुःखिदने
मादद्यामि (य० मा० मं० १५, १६)" — एतच्च सप्तमो द्रष्टव्यः ।

§ १भा० ४०९ प्र० (२०) देवराजोऽयं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

॥ १भा० ४६४, ४६५ प्र०, पृष्ठ० ६४० (१) ।

‘शम्’—इति सुखनाम * पूर्वपदम्, करोतिरुत्तरपदम् “शक्नोतेः”
एव वैकल्याणम् । किं समौ शक्नोति-पदस्य योग्यं शङ्कितुम् ॥

“तस्य” “उपा” प्राधान्यमुक्तिः “भवति”—॥ ३ ॥

कनिक्रदञ्जनुपं प्रव्रवाण इयत्ति वाचं मरितेव
नावम् । सुमङ्गलं शकुने भवामि मा त्वा का चिद-
भिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रन्दीज्जन्म प्रव्रवाणा यथास्य
शब्दस्तथा नामेरयति वाचं मरयितेव नावं सुमङ्ग-
लं शकुने भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलज्जिरतेर्गुणात्यर्थं
गिरत्यनर्थानिति वाङ्मन्मङ्गवन्मज्जयति पापक मिति
नैरुक्ता माङ्गच्छत्विति वा मा च त्वा का चिदभि-
भूतिः सर्वतो विदद् गृहसमद् मथ मभ्युत्थितं कपिञ्जलो
ऽभिववाणे तदभिवादिन्येष्टम् भवति ॥ ४ ॥

“कनिक्रदञ्जनुपम्”—इति । गृहसमदस्यार्थम् । शकुनिरुतश्रवणे
जपे विनियोगः । ‘कनिक्रदत्’ “न्यक्रन्दोत्” पुनःपुनः मृगं वा
क्रन्दतीति मध्यमपुरुषेण नुतिरुत्तर मर्द्धं मपेक्ष्य । ‘जनुषं’ ‘प्रव्र-
वाणः’ आत्मनोऽभिजातिं कथयन्निव । ‘इयत्ति वाचम्’ इयर्षि

* १भा० ३१४, २१८ प्र० २४० ६४० (१८) ।

† ४०. सं० २, ८, ११, १ । अस्य च सूक्तस्य “कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता”-
इत्यादि च तत्र सायणः ।

‡ “जनुषम् जनिष्यमाणं मर्थम्”—इति च तत्रैव सायणे सायणः ।

वाचम् । कथम् ? ("श्रिता इव") "ईरयिता इव" न पिक इव, पुनः पुनः
 "नावं" पारगमनाय । यस्व मेव मीरयसि, मं त्वं 'सुमङ्गलः' च
 हे 'शकुने' प्रशस्तमङ्गलश्च अस्माकं 'भव' । नव सपि च तुभ्य
 मित्याश्रास्यहे—'मा त्वा का वि' 'अभिभ' 'अभिभृतिः'
 परोपद्रवः । 'विद्या' अति, 'अभिभृति' अति, 'अभिभृति' 'अभिभृति' 'अभिभृति'
 अर्थः, तथा नानेभ्यः 'अभिभृति' 'अभिभृति' 'अभिभृति' 'अभिभृति' 'अभिभृति' ॥

"मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 मानस्य, मानस्य 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 अथैव वा शिञ्जनादयः, 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 मनश्चात् । शिञ्जनादयः, 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 पञ्चरेज मङ्गलम् । 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 तादिभिः तदन्तः । 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 मङ्गलम् । किम् ? 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 मेवैतत् मङ्गलम् । 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 भवति । एवं मङ्गलम् । 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?
 इति वा" : मङ्गलम् । 'मङ्गलं' कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ? "मङ्गलं" कथम् ?

"मृत्समद मयि मङ्गलम्" इति । न निजामकारणं न किञ्च
 किञ्चिदये मिमाधसिधुः मुनयो, त मङ्गलम् "कपिञ्जलः" शकुन
 "अभिववाशे" तत्तिहि माधस्यन् । यथा चेतदेना, "तदभिवादिनी"
 एषा "चग् भवति" ॥ ४ ॥

“रुक्मिणीः रुक्मिणीः” : रुक्मिणी मन्त्रः रुक्मिणी
रुक्मिणी * मन्त्रः— इति ।

“मण्डकाः”—इति । एतत् पदम् वक्तव्यम् । य एते “मण्डकाः”
एते “मण्डकाः” । कस्मात् “मण्डकाः” ? “मण्डकाः” इति उक्तं
“मण्डकाः वा” क्वात् “मण्डकाः” इति उक्तं ।
“मण्डकाः” इति उक्तं ।
इति ।
मण्डकाः इति उक्तं ।
मण्डकाः इति उक्तं ।
—इति ।
“मण्डकाः” इति उक्तं ।

संवत्सरः संवत्सरः । संवत्सरः । संवत्सरः । संवत्सरः । संवत्सरः ।
पञ्चन्यसिन्धुः पञ्चन्यसिन्धुः । पञ्चन्यसिन्धुः । पञ्चन्यसिन्धुः । पञ्चन्यसिन्धुः ।
शिष्टान् । शिष्टान् । शिष्टान् । शिष्टान् । शिष्टान् ।
मायं स्यात् । मायं स्यात् । मायं स्यात् । मायं स्यात् । मायं स्यात् ।
प्रीताः* । प्रीताः* । प्रीताः* । प्रीताः* । प्रीताः* ।

* २भा० ६६०, ६६०, ६६०, ६६०, ६६० ।

† २भा० ६६४, ६६४, ६६४, ६६४, ६६४ ।

‡ “अक्षिमण्डिका मन्त्रः” इति उक्तं । २भा० ६६०, ६६०, ६६० ।

§ “काक इति विष्णुमन्त्रात्” इति उक्तं । २भा० ६६०, ६६०, ६६० ।

|| “अयमा” क, ख, ग ।

¶ “अयमादपि” क, ख, ग ।

* “पञ्चन्यसिन्धुः” इति सर्वत्रैव संयोजककारादिकः पाठः । क-प्रतिपत्तिः ।

तस्यैवाश्रोतेः करणे कारके ; तर्हि कित्वाः प्रतिकितवं धनम्
अभ्यश्रुवते ।

“तेषाम्” “उपा भवति” स्मृतिः—॥ ३ ॥

प्रावेपा मा वृहता मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वृष्टि-
तानाः । सामस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृ-
विर्महा मच्छान् ॥ प्रवपिणा मा महता विभीदकस्य
फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा* इरिणे
वर्तमाना इरिणं निर्वृण मुणातेरपाणि† भवत्यपरता
अस्मादपधय इति वा सामस्येव मौजवतस्य भक्षः †)
मौजवता मृजवति जाता मृजवान् पर्वता मुञ्जवान्
मुञ्जा विमुच्यत इपीकयेपीकपतेर्गतिकर्मण इय मपी-
तरेपीकैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागर-
णान्मह्य मचच्छदप्रशंसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तरा-
भिर्षपेरष्टपरिचूनस्येतदार्प‡ वेदयन्ते ग्रावाणो हन्तेर्वा
गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषा मेषा भवति ॥ ८ ॥

“प्रावेपा मा”—इति । अजपुत्रभ्य मौजवत आर्षम् । ‘प्रावेपाः’

* “प्रवतेजा” क, ख, ग ।

† “निरिणं निरिणातेरपाणि” क, ख, ग ।

‡ नास्त्येव पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “परिचूनस्येतदार्प” ख ।

॥ “गृह्णातेर्वा” क, ग ।

त्वयि 'अन्यः' अस्मात् एतावन्निनौ 'अजते' ; 'वि च अवः' व्यावयति च, तर्पयति इविभिः । 'पूर्वःपूर्वः' 'यजमानः' प्रथमः-प्रथमो यजमानो 'वनीयान्' ("वनचिह्नतमः") सम्भक्तमः, आदृत-त्वात् ; तस्यैव विरासेवेते अश्विनौ ; नेतरस्येति ॥

"तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः" प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भ मित्यतः काष्ठात्प्रवृत्ति सूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः *, ततः परं यागकालः । ततः किम् ? "तस्मिन् अन्याः देवताः" तस्मिन् स्तुतिकाले अन्याः देवताः आश्विने शस्त्रे याः स्तुतिं लभन्ते, ताः "ओष्यन्ते" ताभा मावापः तत्कालस्तुतिप्रतिलम्भ इति । तत्र तावदुषाः प्रथम मोष्यते † ; तद्देवतानि सुक्तानि शस्यन्ते ॥

"उषाः" †, "वष्टेः कान्तिकर्मणः" । "वश कान्तौ (अ० प०

* अश्विनौः परिचयस्तु बह्वच बहुधा श्रूयते । अकर्महितायाम् १ स० १६ अनु० पञ्चविंशत्यर्थं सप्तमं सूक्तं समग्रं मेव अश्विनौः कार्यजातस्य परिचायकम् । इह हि बह्वना सृष्ट्यादीना मपकारकयाः श्रूयन्ते । तत्रैव १९ अनु० षड्विंशतितोय च सूक्ते दीवतसःप्रवृत्तीना मश्विभ्यां कृतं रक्षणं वर्णितम् । पुनरपि २४ अनु० अष्टमं वतीरे सूक्ते तोयारक्षणादिक मपवर्णितम् । 'अश्विनौ ये देवानां भिषजौ'—इति, "अश्विनौ चध्वर्युः"—इति च ण० ब्रा० १, ४, १ । मभविद्याश्रितत्वं मयनयोः मत-रूपे चयते । तथाहि—“दध्यङ् द वा आभ्या माध्वर्यो मभुनाम आश्विण मुवाच”—

४, १, ५, १८ ।

अश्विनौ चध्वर्युः मयसः स्तुतिरैतरेयके च दृश्यते । तथाहि—“सोऽश्विनौ चध्वर्युः तरेण त्वेन । त मश्विना कचतुदयसं कृष्यथ त्वोत्सव्याम इति । स चध्वर्युः तुडावात उत्तरेण त्वेन ।”—इति ण० ब्रा० ७ प० १ अ० ४ अ० ।

† निघ० ५ अ० १ अ० (१) ; १ भा० ४८०, ४८१ प्र० ।

७०)”—इत्यस्य । यद्योक्तम् “उच्छतीति सत्याः”—इति*, तदा इदं विकल्पेन द्युम्यानायाः; या पुनः “इतरा माध्यमिका” उषाः†, न तस्या विकल्पः; किं तर्हि? उच्छतेरेव सा विवास-
नार्थस्य;—उदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघाग्रमध्यमेनेति ॥

“तस्याः एषा भवति”— ॥ ५ ॥

उषस्तच्चिच मा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तो-
कञ्च तनयञ्च धामहे ॥ उषस्तच् (चिचं) चायनीयं
(मंहनीयं) धन माहरास्मभ्य मन्नवति येन पुत्रांश्च
(पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

“उषस्तच्चिच मा भरा”—इति । गोतमस्यार्घम् । प्रातरनुवाके
आश्विने च विनियोगः । हे ‘उषः!’ ‘वाजिनीवति!’ तदस्माकं
‘चिचं’ “चायनीयं धनम्” (‘आभर’) “आहर” त्वम् । ‘येन’
त्वत्प्रत्नं वयं “पुत्रांश्च पौत्रांश्च” अविच्छेदेन तप्तान् (‘धामहे’)
“दधीमहि” ॥

“तस्याः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम्? पूर्वस्या

* पु० १ अ० ६ पा० १ अ० १ भा० ११२, ११५ अ० ।

† इषेय पु० ११ अ० ४ पा० ११ अ० ११८, ११९ अ० ३० ।

‡, § क-ख-ग-पुस्तकेष्विमे पदे न दृश्येते ।

॥ अ० सं० १, १, ११, १; य० वा० सं० २४, २२ । सा० सं० उ० अ० ६,
१, ८, १ । “उषस्तच्चिच माभरेति तिस्र औष्णिहम्”—इति आ० नौ० सू० ४, १४ ।

मृचि चित्रं धन माहरेत्युक्तम्, तच्च पुनरुभयोरप्युषसोरविशिष्टम् :
विशिष्टन्तु परस्या मुत्तमलिङ्गम्—“पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु मञ्जते”
—इति *, अतः परा उदाह्रियते— ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतु मक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु
मञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धूष्णवः प्रति गावो
ऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता उषसः केतु मक्रषत
प्रज्ञान मेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात्पूर्वे अर्द्धे †
अन्तरिक्षलोकस्य ‡ समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयु-
धानीव धूष्णवः । निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने । एमी-
दैषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति
यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो
निर्मात्यः सूर्याः सूर्यस्य पत्येपैवाभिसृष्टकालतमा
तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

“एता उ त्याः”—इति । पूर्ववदाशे विनियोगश्च । याः ‘पूर्वे

* परस्तादिद्वैव द्रष्टव्यम् (४५०) ।

† “स्यात्पूर्वेऽर्द्धे” च प्रभृतिषु ।

‡ “अन्तरिक्षलोकस्य” च-प्रभृतिषु ।

§ “निर्मात्रासूर्या” च ।

॥ “परन्येपैवाभिसृष्टकालतमा” क, ग ।

॥ अ० सं० १, ६, ९४, १ ; मा० सं० उ० आ० ८, ३, १६, १ । “एता उत्या
इति चतस्रो जागतम्”—इति आ० श्री० सू० ४, १४ ।

अर्द्धे' ('रजसः') "अन्तरिक्षलोकस्य" * 'समञ्जते' "भानुना" भासा
 आत्मानं मभि व्यञ्जयति । 'एताः' ('त्याः') "ताः" 'उषसः' ।
 किमिति ? 'केतुम् अकृत' "अकृषत" कुर्वन्ति लोकस्य "प्रज्ञानम्" ।
 कथन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति ? अत आह ;—"निष्कृष्टाना
 आयुधानीव धृष्णवः" । "निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने" । यथा—
 संस्कुर्वाणाः नित्यनिर्मृजन्तः आयुधानि निर्मलानि कृण्वन्ति धृष्णवः
 धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जीवनाः, एवं भानुना स्वेन भासा
 तमोमल मपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्योषमः संस्कुर्वन्ति ।
 ततश्च "प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः" । यत एवादितास्त मेव
 सूर्यम्यति यन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते ; सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्य-
 माणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते, ता उषस इत्याचक्षते,
 स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति ; सूर्यकार्य-
 त्वात् प्रकाशस्य † ॥

"एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्"—इति वचनभेदप्रति-
 समाधानम् ॥

निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद् व्यत्ययः ; संस्क्रिय-
 माणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ॥

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययः, तथा निगम मुदाजहार ।—
 "एमीदेषाम्"—इति ‡ । "यदादीध्ये न देविषाण्येभिः"—इति ।

* "रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वोऽर्द्धं प्राचीनदिग्भागे"—इति सा० भा० ।

† "उषसः = प्रभातकाशाभिमानिन्यो देवताः"—इति सा० भा० ।

‡ "यदादीध्ये न देविषाण्येभिः परायद्गोऽवहीये मन्त्रिभ्यः । नृणाञ्च बुधवो

कवषस्य वा अक्षस्य वा आर्षम् । कृतनिवृत्तिर्देवनादशक्रुवन्नात्मान
धारयितुं ब्रवीति ।—‘यदा दीध्ये’ भृशं मभिधायामि निश्चयेन ‘न
दविषाणि’ न देविष्यामि ‘एभिः’ अक्षैरिति * । अथ तदा ‘मस्त्रिभ्यः’
समानख्यानेभ्यः कितवेभ्यः ‘परायद्भ्यः’ परागच्छद्भ्यः देवनम्यान मह
मेभ्यः ‘अवक्षीये’ भृशं क्षीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्य आस्फारं
निवपन्ति अक्षान्†, अथ पुनस्तदा तैर्न्युप्राप्य ते ‘बभ्रवः’ बभ्रुवर्णा
अक्षाः ‘वाच मक्रत’ शब्द मक्षत, अथ तदा निवृत्ति मविगणय्य
‘एभि इत्’ आगच्छाम्येव ‘एषाम्’ अर्षेषां अर्षेवं ‘निष्कृतं’ संस्कृतम्
अक्षम्यानम् आस्फारं संस्कृतं ‘जारिणीव’ व्यभिचारिणीव काचि-
दुःस्तीचारित्रि मात्मनोऽविगणयेति ॥

“सूर्या”—इति‡ वक्तव्यम् । सा पुनरियं “सूर्यस्य पत्नी” ;
“एषैव” उषाः, “अभिसृष्टकान्ततमा” यथा सूर्यस्योदयकालं
प्रत्यभिसृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथातया सैषा उषाः§
सूर्या सम्पद्यते॥ । “तस्याः एषा भवति”—॥ ७ ॥

वाच मक्रत एभीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥”—इति अ० सं० ७, ८, ९, १० ।
अक्षस्यौषेया । निवृत् ।

* “न दविषाणि, न दृषये, न परितपामि । यदा न दविषाणि न देविष्यामी-
त्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† “प्राप्यास्फारन्ति वपन्ति अक्षान्”—इति क० प० ।

‡ निघ० ५ अ० ६ अ० (२) ; १ भा० ४८०, ४८१ पृ० ।

§ उषसी उषणं त्वेवं ब्रूयते—“पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्निर्जतेनैव समन्तं यदु-
च्यते च शकुनयन्तदपरा शकुनिवादादनुब्रूयात्”—इत्यादि रे० प्रा० ९, १, ४

इव मेव च सावित्रीत्यप्युच्यते रे० प्रा० ४, ९, १० दृ० ।

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं
 सुचक्रम् ॥ आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्थोनं पत्ये
 वहतुं कुरुष्व ॥ सुकाशनं* शन्नमलं† सर्वरूप मपि वो-
 पमार्थे स्यात्सुकिंशुक मिव शल्मलि मिति किंशुकं क्रंशतेः
 (प्र‡)काशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शर-
 वान्वारोह सूर्ये अमृतस्य लोक मुदकस्य सुखं पत्ये
 वहतुं कुरुष्व सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय॥ रात्रे
 प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः
 पत्न्येऽपैवाभिस्तृष्टकालतमा तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

“सुकिंशुकं शल्मलिम्”—इति॥ । सूर्याया आर्घम् । विवाहे
 विनियोगः । त्रिले तावदुच्यते प्रभा मात्मनो विभज्य तदधिदेवतां
 ब्रवीति ।—‘सुकिंशुकं’ सुष्टु काशनं दीपनं लोकानाम्, ‘शल्मलिं’
 “शन्नमलं” व्यपगतमलम्, ‘विश्वरूपं’ “सर्वरूपम्”, ‘हिरण्यवर्णं’
 हिरण्योपमवर्णं हिरण्य मिव वरणीयम्, ‘सुवृत्तं’ सुवर्त्तनं शोभनैर्वा
 रग्निभिर्वृतम्, ‘सुचक्रं’ सुचक्रनं सुदीप्तम् । एत मेवलक्षणं मण्डलं

* “सुकाशनं” क, ख, ग ।

† “सन्नमलं” क, ख, ग ।

‡ नास्त्येतत् पदम् क-ग-पञ्चकयोः ।

§ “प्रायश्चासोमाय” क, ख, ग ।

॥ ऋ० सं० ८, २, १२, ५ । “सुकिंशुक मित्याया नवर्षा विवाहमन्त्रा आग्नि-

कः प्रतिपादकाः—इति सा० भा० ।

रथम् 'आरोह' त्वं हे 'सूर्ये' ! 'अमृतस्य' उदकस्य 'लोकं' स्थानम् ।
तत एव मधिरुह्य 'स्थोनं' सुख मेतस्मै 'पत्ये' मण्डलाधिष्ठात्रे
'वहतुं' 'क्षणम्' कुरुष्व ॥

पृथक्पक्षे तु—रथ एव रथः, सूर्य उदोढा, कन्या सूर्याच्यते ।
एवंलक्षणं रथ आरोहेति* ॥

“अपि वोपमार्थे स्यात्—“सुकिंशुक मिव शल्ललि मिति” ।
किंशुक मिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः ; इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात्
सुपुष्पित मिव शल्ललि मिति सामर्थ्यात् तेनोपमानयोग आदि-
त्यस्य पृष्टतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शल्ललौ गौण इति
भाष्यकाराभिप्रायः ॥

“किंशुकं कंशतेः” धातोः प्रकाशनार्थस्य† ; तद्धि दीप्तिमद्भवति ।—। “शल्ललिः सुशरे भवति” । “गृह् हिंसायाम्”—इत्यस्य
धातोः ; स हि मृदत्वात् सुहिंस्यो भवति । “शरवान् वा” ।
हिंसावान् ; कण्टकैरसौ दिनस्ति हि । “सविता सूर्यां प्रायच्छत्
सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्” । । निरुक्तपक्षे ज्योत्स्ना ;

* “सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा अक्षमलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं
नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा सुदृढं सुष्ठु वर्णं
सुचक्रं शोभनचक्रीपेतं रथं हे सूर्य ! आरोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्थोनं सुखकरं
पत्ये सोमाय वहतुं वहन मात्मानः प्रापणं क्षणम् कुरुष्व । अथ निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।”—
इति सा० मा० ।

† पुरस्तादयुक्तमिदम् (रमा० १४१४० ६पं०), एव च नैवक्तो धातुः ।

‡ “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्”—इत्यादि

सोमाय ददाति; यदुक्तम्— “आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति”—
इति* । “प्रजापतये वेति” उषसं वा मध्यस्थानाय प्रजापतये
ददाति, के चित्त्वैतिहासिकपक्षे दृच्छन्ति ॥

तेषां मितिहासं शृणु । कथं मेतत्? इति—“वृषाकपायी”†, “वृषाकपेः पत्नी” । वृषाकपि रादित्यः‡, तस्य पत्नी, तद्विभूतिः; उषःकाले यदवस्थायान् वर्षति कम्पयति च तद्गुणयोगात् । सा पुनः “एषैव” सूर्या, “अभिसृष्टकालतमा” वृषाकपायीत्यूच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥८॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुसुषे । घसत्त इन्द्र उक्षणाः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥
वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया वाचा सुषा साधुसादिनीति वा§ साधुसानिनीति वा॥ स्वपत्यं तत्सनीतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षणा एता-
न्माध्यमिकान्संख्यायानुक्षणा उक्षतेर्द्विकर्मण उक्ष-
न्युदकेनेति वा प्रियं कुरुष सुखाचयकरं हविः

* १भा० १८१४० (१, १, १); ४०४४० (४, ४, ४) ।

† निघ० ५७० ६७० (४); १भा० ४६०, ४६१४० ।

‡ पुराणादु द्रष्टव्यम् ११०४० ११५०, तद्दीपन्यासः ; किञ्च ११८४० १५०, तद् व्याख्यायां तद्दीपन्यासेति ।

§ “साधुसादिनी वा” क, ख, ग ।

॥ “साधुसातिनी वा” क, ख, ग ।

(सुखकरं हविः*) सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम
आदित्यं सरण्युः सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ६ ॥

“वृषाकपायि रेवति”—इति† । इन्द्रस्यार्घम् । षष्ठे पृष्ठ्याहनि
वृषाकपौविनियोगः । हे ‘वृषाकपायि !’, ‘रेवति’ धमवति !
रयिमति !, ‘सुपुत्रे !’ मध्यमेनेन्द्रेण रमहरणसामान्यात्—सहस्रान-
सामान्यात्, ‘सुस्रुषे’ “माध्यमिकया वाचा” मिथुनसामान्यात् ।
किम् ? इति—‘धमत्त इन्द्र उत्तरः’ प्राश्नातु ते इन्द्रः तव स्वभू-
तानैतान्माध्यमिकानुत्तणोऽवश्यायभंस्त्यायान् एष इन्द्र आदित्यः ; स
हि तानुद्यन् पिबति । ‘प्रियम्’ दष्टम्, एतत् ‘काचित्करं हविः’ ।
क मिति सुखनाम‡, तस्य यदाचित माचयनं करोति, तद्भवति
काचित्करम् । किं पुनस्तत् ? ‘हविः’ उदकम् ; तत्कुरुष्वनावश्याय-
लक्षणं हविः अन्न मवश्यायैरभिनिष्पादय । किमर्थम् ? ‘विश्रस्मात्’
सर्वस्मात् य एष इन्द्र आदित्यः ‘उत्तरः’, तदर्थं मिति ॥

“स्रुषा” “माधुमादिनीति वा माधुमानिनीति वा” । शोभने
अर्थे श्वसुरस्य सन्तानलक्षणे सौदत्यज्ञभाव मुपैतीति स्रुषा ; माधु
सनेति सन्ततिं सम्भजतीति वा स्रुषा ; “सु अपत्यम्, तत्सुनो-
तीति वा” । सु—इत्यपत्यनाम‡ ; प्रसूयते हि तदिति, तदियं

* क-ख-ग-पक्षकेषु एते पदे न दृश्येते ।

† ऋ० सं० ८, ४, १, १ ।

‡ कम्=उदकम् १भा० ६७४०, कम्=सुखम् १भा० ११८४० ।

§ एतस्मादेव यास्ववचनादिति बोध्यम् ।

अशुरस्य सनेति सम्भजतीति वा स्तुषा* ।—। “उक्ष्णः”, “उक्षतेः”
 वृद्धार्थम्† ; वृद्धयन्ति हि ते ओषधीरवशायाः ; त एव वा वज्र-
 त्वाद् वृद्धा भवन्ति । उक्षतेर्वा सेचनार्थस्य‡ ; “उदकेन” हि अव-
 श्यायाः सर्वं मिदं मिश्रन्ति ॥

‘सरणूः’—इति१ वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सृता
 प्रसृता भवति, तदा “सरणात्” सरणूरित्युच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥ ८ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वणा मददुर्विव-
 स्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् दा मिथु-
 ना सरणूः ॥ अप्यगूहन्नमृतां॥ मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वणा
 मददुर्विवस्वते ऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् दौ॥
 मिथुनौ सरणूर्मध्यमं च माध्यमिकाश्च वाच मिति
 नैरुक्ता यमश्च यमीञ्चेत्यैतिहासिकास्तचेतिहास माच-

* “तद्यथैवादस्तुषा अशुराज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव”—इत्यादि रे०,
 प्रा० १, १, ११ ।

† निघण्टो मचक्षामस्तु उक्षः, उक्षितः, उक्षा इति च (१भा० १८८ ४०) । “उक्षति
 ईद्वयार्थः—इति स्कन्दस्वामी”—इति देवराजः । १भा० २०१ ४० (५) ।

‡ “उक्ष सेचने”—इति घा० पा० खा० प० १५० ।

§ निघ० ५५० १५० (५) १भा० ४८१ ४० ।

॥ “अपागूहन्नमृतां” ग, रोष्स्वद्वेभ्यपि केषु चित् ।

॥ “•दजहादौ” क, ख, ग ।

क्षते त्वाष्ट्री सरण्यूर्विस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ
जनयाञ्चकार सा सवर्णा मन्यां प्रतिनिधायाञ्च रूपं
कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्च मेव रूपं
कृत्वा ता मनुस्तृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते
सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येषर्ग भवन्ति ॥ १० ॥

“अपागूहन्”—इति* । देवश्रवम आर्षम् । ‘अपागूहन्’ ‘अमृताम्’
एता मुषसं वृषाकपायः आयां ‘मर्त्येभ्यः’ मनुष्येभ्यः । के ते
रक्षस्यः । “कृत्वा सवर्णा मददूर्विस्वते” । तत्सवर्णा मेतां कृत्वा सर-
ण्युम् मददूर्विस्वते आदित्याय । ‘उत अश्विनौ भरत्’ स्तुतिभिः
सोषाः ; स ह्यश्विनोः स्तुतिकालः । अथवा सरण्यूरभरत् हविषा ;
स ह्यश्विनोर्यागकालः । ‘यत् तत् आमीत्’ उषसे रूपं सरणा वा
‘अजज्ञात्’ अत्यजत् । ‘डा’ “दो” ‘मिथुनः’ “मिथुनौ” सरण्यूरः,
“मध्यमञ्च माध्यमिकाञ्च वाच मिति नैरुक्ताः” यदा हि सरण्यूर-
रादित्यस्य सकाशं मण्डलं मनु प्रविष्टा भवत्यविभागेन, तदोदिते
आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इति
एष तयोस्त्यागः ॥

“यमञ्च यमीञ्चेत्येतिहासिकाः”† । तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना ।

* ऋ० सं० ७, ९, १२, ९ । अस्याः कालं यमपुत्रा देवश्रवा नामर्षिः ।

† “अनेतिहास माचक्षते । त्वष्ट्रनामकस्य देवस्य सरण्यूर्विशिराद्येति स्त्रीपुंसात्मक
मपत्यद्वयं सभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूरानामिकां पुंर्षीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्य
विवस्वता सकाशाद् यमयम्यो विजज्ञाते । ततः कदाचिदात्मसदृशा देवजनिताया

त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभाव मापन्नाः, तेऽन्यत्तद्रूपं चेत्येति-
 हामिको व्यवहारः । तान्त्वाद्गीं सरण्यु मयाकृत्वा, तथासत्यश्विनोर्जन्म
 भविष्यत् पश्यन्तो लोकहिताय अमृतां अमरणधर्मिणीन्देवीम् अपा-
 गूहन्तर्हिताश्चक्रुः । मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः उत्तरान् कुरुन् प्रति
 निन्युः* । ततश्चान्यां तत्सुवर्णाञ्जकायाप्रभवां कृत्वा ता मददुर्विवस्वते ।
 उताश्विनावभरत् यत् आश्रं तदा रूप मासीत्तेन सा सरण्युश्वि-
 नावभरत् अजनयत् वा अपुष्पात् उत्तरेषु कुरुषु । अजहादु द्वा
 मिथुना सरण्युः द्वावन्यौ मिथुनौ यमश्च यमीच्चेति विवस्वतः
 सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति ॥

“तत्रेतिहाम माचक्षते” । ऋजुरितिहामार्थः । यथा त्वाद्गी
 सरण्युः विवस्वतोऽढा, सा च तस्मात् ननाश । “तदभिवादिन्येष-
 र्भवति”—॥ १० ॥

अथः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वय माश्वं रूपं कृत्वा उत्तरान् कुरुन् प्रति अगाम ।
 अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यु मिति मत्वा ता सरंसौत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षि-
 रजायत । ततो विवस्वानेता सरण्युर्न भवतीति स्वय मय्यसौ भूत्वा ता मञ्चकपिषीं
 प्रायासीत् । ततः सङ्कोडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः शिथ्यां पपात । अथ सा गर्भं
 कामनया तत् पतितं रेत आजघ्नौ । ततस्तस्याः सकाशात् नासत्यो दृष्टयेत्यभा-
 यश्विनावजायेताम्—इति १म० २अ० १ सूक्तारम्भे सा० भा० । विश्विरःपरि-
 चयस्तु अ० सं० ७, १, ४, ९ इ० । “विश्वीर्षाशं •————• कितो माः”) ।

* “ये के च परेण हिमवतां जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमद्राः इति”—इति रे०
 भा० अ० प० १ अ० १ सू० ।

त्वष्टा दुहिचे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं
समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विव-
स्वतो ननाश ॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीदं विश्वं
भुवनं समेतीमानि* च सर्वाणि भूतान्यभिसमाग-
च्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया
विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्ही-
यते† ॥ ११ ॥

॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२. १.

त्वष्टा दुहिचे इति । पूर्वयेव समानार्थे विनियोगश्च । ‘त्वष्टा’
देवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदन्ति, स (‘दुहिचे’) “दुहितुः”
‘वहतुं’ “वहनं” विवाहं “करोतीति” “इदं विश्वं” ‘भुवनं’ भूतजातं
विवाहदर्शनप्रेषया ‘समेति’ ; स हि विवाहानां स्वभावः । ‘यमस्य’
माता’ भविष्यता योगेनोच्यते ‘पर्युह्यमाना’ पर्युह्या, यमश्च
यमौञ्च जनयित्वा, ततो ‘महः’ “महतः” ‘जाया’ ‘विवस्वतः’
देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्यं मिथुनावार्यं रूपं कृत्वा ‘ननाश’
इति‡ ॥

* “करोतीमानि” — इत्येव क, ख, ग ।

† “ऽन्तर्हीयते” क, ख, ग ।

‡ अ० सं० ८, ९, १२, १ । उक्तायाः प्रथमैषा ।

§ “ननाश, उत्तरान् कुहनं प्रति नष्टा अगच्छदित्यर्थः” — इति सा० भा० ।

नैरुक्तपक्षे तु 'त्वष्टा' मध्यमः, तमोभागस्य उषसे ('दुहित्रे')
 दुहितुः दूरे हितायाः प्रकाशरूपायाः 'वहतुं' 'वहनं' विवस्वतः
 "करोति" । 'इदं विश्वं भुवनं ममेति' प्रभात मिति मत्वा "सर्वाणि
 भूतानि" स्वासुखास्वितिकर्तव्यतासु अभिसमागच्छन्ति । 'यमस्य
 माता पर्युत्तमाना' यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण अथवा यु-
 स्यानस्य यैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्यां पुत्रत्वेन पतिः
 'जाया' भार्या, "महतो विवस्वतः" प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा 'ननाम्न'
 नश्यति । मङ्गेषतो भाष्यकारोऽयं निराह ।—"रात्रिरादित्यस्य"
 उषा जाया, सा "आदित्यस्योदयेऽन्तर्द्वीयते"—इति ॥ ११ ॥ •

इति ऋज्वर्षायां निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ १२ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततम-
 स्त्वाकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति ॥ १ (१२) ॥

* तथा हि—"पतिर्भार्यां सम्यविश्वं गर्भं भूत्वेह जायते । जायायास्तद्वि जाया-
 तं यदस्यां जायते पुनः ॥"—इति म० सं० ६५० ८ सू० ।

† अत एव च रात्रेरपरं नाम "वहत्या"—इति, एतन्मूलकस्य वहत्यादरणा-
 ख्यानमहत्याजारस्य सूर्य एवति मी० ६० ३० ।

“सविता”—इति* वक्तव्यम् । स पुनरेव “व्याख्यातः” अभि-
धानतः; इह पुनरादित्यः । “तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का-
कीर्णरश्मिर्भवति” यदा यस्मिन् काले द्यौरेव अपहततमस्का भवति,
न पृथिवी; पृथिव्यां तमो भवति; द्यौपहते तममि विक्षिप्ता
अस्यां रश्मयो भवन्ति, स सावित्रः कालः, तस्मिन् काले आदित्यः
सवितोच्यते† । “तस्य” सवितुः तत्कालोपलक्षितस्य “एषा” चक्
प्राधान्यस्तुतिः “भवति” ॥ १ (१२) ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चत कविः प्रासावीद्भद्रं
द्विपदे चतुष्पदे । वि नाक मख्यत्सविता वरेण्योऽनु
प्रयाणं मुपसो वि राजति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति
मुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शने भवति कवतेर्वा
प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं
सविता वर्णीयः प्रयाणं मनूपसो विराजत्यधोरामः
सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामा-
न्यादित्यधस्तात्तद्देवायां‡ तमो भवत्येतस्मात्सामान्या-
दधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं

* मिच० पू० ६० (७); १भा ४६०, ४६९५० ।

† “चयस्किंशदै देवा षष्टी वसव ण्कादश रुद्रा द्वादश आदित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च (ऐ० ब्रा० १५० १५० ४००)” —इत्येवमादिषु अतानां द्वादशानां
मादित्यानां मेष प्रथमा, सवितेति; दिनाद्ययामाद्यष्टतौर्यांशकालोऽस्याधिकतः ।

‡ “०देवायां” क, ख, ग ।

चित्वा न रामा मुपेयाद्रामा रमणायोपेयते न धर्माय
 कृष्णजातीयैतस्मात् सामान्यात्कृकवाकुः साविच इति
 पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्या दिति काणा-
 नुवादं परीत्य कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरु-
 त्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्तस्यैषा
 भवति ॥ २ (१३) ॥

“विश्वं रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि”—इति* । श्वावाश्वस्यार्धम् ।
 आभिप्रविके प्रथमेऽहनि विनियोगः ; शिष्यपाशप्रतिमोके च
 यजमानस्याग्नौ । ‘विश्वानि’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ रूपवत्स्वर्थेषु ‘प्रति-
 मुञ्चते’ आवध्नाति । तमोऽपन्नं रूपाण्याविःकुर्वन् । ‘कविः’ ‘क्रान्त-
 दर्शनः’ अथवा ‘कवतेः’ धातोः गत्यर्थस्य कविः, कवति गच्छ-
 त्यमौ नित्यम्† । किञ्च कवित्वादेव ‘प्राभावीत्’ ‘प्रसुवति’ जन-
 यति । अभ्यनुजानाति च ‘भद्रं द्विपदे चतुष्पदे’ ‘द्विपाद्भ्यश्च’ मनु-
 ष्यादिभ्यः ‘चतुष्पाद्भ्यश्च’ गवादिभ्यः, यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तज्जप्र-
 सुवति । किञ्च । ‘वि नाकम् अख्यत्’ विख्यापयति नाकं द्याञ्च
 विदर्शयति ; तदाहि तस्यां विकीर्णरश्मयो भवन्ति । किञ्च ‘अनु-
 प्रयाणम्, उषसः वि राजति’ उषसः प्रयाण मनु विराजति प्रकाशते ।
 सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्याशिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १४. १ । य० वा० सं० १९, २ ।

† ‘कवते’ निघ० १७० १४ख० (२०) ; १भा० १२९, १४२५० । ‘कविः’
 निघ० १७० १४ख० (१०) ; १भा० १२८, १४१ । “चतीतानागतविप्रलब्धविषयं
 युगपत् शानं यस्य स क्रान्तदर्शनः”—इत्यवटः ।

“वि नाक मख्यत्”—इति सवितुः कासोपलक्षकं मन्त्रलिङ्गम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह ।—“अधोरामः सावित्र इति पशु-समान्नाथे विज्ञायते”* । “कस्माद्गुणसामान्यात्” ? इति—“अध-स्तात्तदेकायान्तमो भवति” उपरिष्ठाच्च ज्योतिः† । शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वान्तस्याः ; अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति । एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः ॥

आह ;—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“अध-स्तात्कृष्णः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह ;—“कृष्णः कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते ? शृणु,— विज्ञायते हि “अग्निश्चिन्वा” प्रथमं चित्वा “न रामा मुपेयात्”— इति‡ । “रामा”—इति शूद्रोच्यते ; सा हि “रमणाय” एव

* अश्वमेधादौ हि एकविंशत्यादयो गृपा भवन्ति, तेषु तद्वान्तरेषु च घाम्या, चारण्याश्च बहवः पशवो बहवः भवन्ति, तेषां स्तुत्यर्थेऽथ ये मन्त्रा आनाथन्ते, त एव पशुसमान्नाथा उच्यन्ते (य० वा० सं० १४ अ० १—४० ; १६ अ० ५८, ५९ क० इत्या-दयः ३०) । तत्र च पशुसमान्नाथे “अधोरामः सावित्रः”—इति श्रूयते (य० वा० सं० १६ अ० ५८ क०), अधोरामः अधस्तात्कृष्णः पशुः सावित्रः सविष्टदेवताक इति च तदर्थः ।

† एवञ्च सविष्टनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य, अधोभागे तमसा मारुतः, उपरिष्ठाच्च ज्योतिषा मिति फलितार्थः ; इडायां = शयिष्याम्, सर्वदैव एकतः सूर्यो ऽस्मिं याति एकत उदेति चेति तमोज्योतिषोः अथर्कदभावभावात् सर्वदैव स्थितिरिति भावः ।

‡ एवञ्चान्यत्र शूद्राया उपयमो न दोषावह इति सुतराम् । तथा च “शूद्रावेदो पतत्यनेः”—इति (१२ अ० ११ सू०) मनुवचनं सकलसर्वर्षोदाचपरमिति स्थितम् ।

“उपेयते”—“न धर्माय” रमणार्थं मेव सा । “कृष्णजातीया”—
इत्येकार्थी शब्दावधुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्देन
पञ्चावयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णसामान्यमात्रेण* ॥

“कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते”†, सः “कस्मा-
सामान्यात्”? इति, उच्यते,— “कालानुवादं परीत्य” सवित्रुः
कालं ममौ वक्षीति‡ । एवं परीत्य परिज्ञाय समान्नाये तस्य
सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । “कृकवाकोः पूर्वं शब्दानु-
करणम्” कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव ममौ
शब्दङ्करोति; “वचेरुत्तरम्” वाकुरित्येतत्; कृकः—इत्येवं वक्षीति
कृकवाकुः ॥

“भगः” वक्तव्यः§ । स पुनरेषः “व्याख्यातः” स्त्रीभगेन शब्द-
पुत्पत्तितः॥ । (“तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”) तस्मात्सावित्रात्कालात्
रत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति॥ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

* एवञ्च कृष्णत्वं शूद्राणां प्राकृतं भार्याणां त्वप्राकृतं मासीजदानौ मित्यपि
व्यञ्जम् । अत एव “कृष्णा अवधैधामभिर्गात् (अ० सं० १, १, ८, १)” —इति
व्याख्याभावसरे “कृष्णान्, कर्मविप्रकारिणोऽसुरान्” —इति सा०भा० । एवं वृज्ज ।

† य० वा० सं० २४अ० २५क० ।

‡ ‘कृकवाकुः’ तावच्चूडः, कुक्कुट इति यावत्; स च पशुः ‘सावित्रः’ सवित्रदेव-
ताक इत्यर्थः । सवित्रुदयकाले एव तेषां वतश्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरडावपि
गृह्येते ।

§ निघ० ५अ० १ख० (८); १भा० ४६०, ४६१५० ।

॥ २अ० २पा० ४ख०; १भा० २११५० २पं० ।

॥ दादभसादित्येष्वयं द्वितीयः; दिनाद्ययानमध्यतृतीयांशकाख्योऽस्याधिकृतः ।

“त्रि नाक मस्यात्”—इति सवितुः काशोपलक्षणकं मन्त्रलिङ्गम्,
तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह ।—“अधोरामः सावित्र इति पशु-
समावाये विज्ञायते” । “कस्माद्गुणसामान्यात्” ? इति—“अध-
स्तात्तदेष्टायाक्तमो भवति” उपरिष्ठाच्च ज्योतिः^१ । शुक्रं तदा
दिवि भवति, कोर्णरश्मित्वात्तस्याः ; अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमे
भवति । एतस्मात् काशदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप
एव भवति सावित्रः ॥

आह ;—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“अध-
स्तात्तस्याः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह ;—“क्षणाः कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते ? गृह्णु,—
विज्ञायते हि “अग्निश्चित्वा” प्रथमं चित्वा “न रामा मुपेयात्”—
इति^२ । “रामा”—इति शूद्रोच्यते ; सा हि “रमणाय” ए

* चक्षुर्मेधादौ हि एकविंशत्यादयो यथा भवन्ति, तेषु तद्वान्तरेषु च प्रा-
कारण्याश्च बहवः पञ्चदशो बहवः भवन्ति, तथा क्षुत्पथ्याश्च ये मन्त्रा आवाचनो, त ए-
पशुसमावाया उच्यन्ते (य० वा० मं० १४ख० १—४० ; १६ख० ५८, ५९ क० इ-
त्यादि०) । तत्र च पशुसमावाये “अधोरामः सावित्रः”—इति युज्यते (य० वा०
मं० १६ख० ५८ क०), अधोरामः अधस्तात्तस्याः पशुः सावित्रः सवित्रदेवताश्च इति
च तदर्थः ।

१ इवञ्च सवित्रनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य, अधोभागे तमसा भारवाः

२ अग्निश्चित्वा इति कलितार्थः ; इहायाम् = इषियाम्, सर्वदेव एकताः सूर्य

नामोच्यते इति चेति तमोऽग्निर्वाः अथकर्ममावाया सर्वदेव स्थितिरिति

भावः

३ एतस्मात् पशुगुणसामान्यात् इत्याद्या उपपत्तौ न दोषावह इति सुतराम् । तथा च “शूद्रावेदं

पतत्यवेः”—इति (१४ख० १६ख०) मनुष्यजन मरुतमयर्षीदाहपर मिति स्थितम् ।

“उपेयते”—“न धर्माय” रमणार्थं मेव सा । “कृष्णजातीया”—
इत्येकार्थो शब्दावधुना उत्सृज्य रामा स्त्रियं प्रवीणादिशब्देवत्
पञ्चावयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णमामान्यमात्रेण* ॥

“कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते”†, सः “कस्मा-
त्सामान्यात्”? इति, उच्यते,— “कालानुवादं परीत्य” सवितुः
कालं ममौ वक्तौति‡ । एवं परीत्य परिज्ञाय समान्नाये तस्य
सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । “कृकवाकोः पूर्वं शब्दानु-
करणम्” कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव ममौ
शब्दङ्करोति ; “वचेरुत्तरम्” वाकुर्गित्येतत् : कृकः—इत्येवं वक्तौति
कृकवाकुः ॥

“भगः” वक्तव्यः§ । स पुनरेव “व्याख्यातः” स्त्रीभगेन शब्द-
व्युत्पन्नितः॥ । (“तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”) तस्मात्सावित्रात्कालात्
परत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति॥ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

* एवञ्च कृष्णत्वं शूद्राणां प्राकृतं भार्याणां त्वप्राकृतं मासीत्तदानीं नित्यपि
प्रवचम् । अत एव “कृष्णा अवधैधामभिर्मात् (अ० सं० १, १, ८, ९)”—इति
वाङ्मनायसरे “कृष्णान्, कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान्”—इति सा०भा० । एवं वृज्ज्व ।

† य० वा० सं० १४ अ० १५ क० ।

‡ ‘कृकवाकुः’ तास्रचूङ्, कुक्कुट इति यावत् ; स च पशुः ‘सावित्रः’ सवित्रदेव-
ताक इत्यर्थः । सवित्रुदयकाले एव तेषां वतश्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरदावपि
गृह्येते ।

§ निघ० ५ अ० १ अ० (८) ; १भा० ४८०, ४८१ अ० ।

॥ १ अ० १ पा० ४ अ० ; १भा० १११ अ० १ पं० ।

॥ द्वादशस्यादित्येष्वयं द्वितीयः ; दिनाद्ययाममध्यतृतीयांशकाऽऽसाधिकतः ।

कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषा मित्यग्निः
 पृथिवीं दहति सर्व मेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो
 गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्रग्निभिर-
 भिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनस्तस्यैषा
 भवति ॥ ८ (२७) ॥

“त्रयः केगिः”—इति * : दार्धतमस आर्षम् । मराव्रते
 वैश्वदेवे शस्यते य एतं ‘त्रयः’ ‘केगिः’ अग्निगयुग्मयोः ‘चतुथा’
 कालेकाले ‘विचलते’ यथा कालम् ‘अभिविपश्यन्ति’ स्वकर्माधि-
 कारयुक्तेनानुग्रहेण लोक मनुगृह्णाति, ‘उपास’ ‘एकः’ पृथिवी-
 स्थानः ‘अग्निः’ ‘संवत्सरे’ ‘पृथिवी’ ‘वपते’ ‘दहति’ इत्यर्थः ।
 तथः हि मा कर्मणा सम्यजते । ‘विदु मेका अभि चष्टे’ स्वाधि-
 कारयुक्तैः ‘कर्मभिः’ ‘अभिविपश्यति’ अनुगृह्णाति ‘आदित्यः’ ।
 ‘भ्राजिरेकस्य दृष्टे’ । ‘गतिरेकस्य’ रजसाद्वयेन पार्थिवेन उद-
 केन वा ‘दृश्यते’ ‘न रूपम्’ ‘मध्यमस्य’ । ॥

“अथ यद्रग्निभिरभिप्रकम्पयन्नेति” । ‘अथ’ ‘यत्’ यदा आदित्यः
 ‘रग्निभिः’ उपसंहृतेरूपसम्पन्नैर्भूतानि ‘अभिप्रकम्पयन् एति’, ‘तत्’

* अ० सं० १. २. ११. ४ ; अथ० सं० ६. १६, ३ ।

+ वायोः विद्युतो वेति भावलोकाकृतः । मायणस्वाद—“एकस्य वायोः भ्राजि-
 र्गतिर्दृष्टे दृश्यते सर्वैः, न रूपम्, अप्रत्यक्षत्वात् ; स्पर्शशब्दधृतिकम्पनिर्गम्यत इति
 हि न्यायविदो वदन्ति ।” - इति ।

तदा “वृषाकपिर्भवति” * वर्षिता चावग्रायानां कम्पनश्च भूता-
नाम् † ; सर्वे हि भगवन्मृग्ये तद्भयात् कम्पते ‡ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (२७) ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष
स्वप्नंशनोऽस्तु मेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्रः उत्तरः ॥
पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसृतानि वः कर्माणि कल्पयावहै
य एष स्वप्नंशनः स्वप्नान्नाशयत्यादित्य ॥ उदयेन
सोऽस्तु मेपि पथा पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तु मेतद्
ब्रूम आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ (२८) ॥

“पुनरेहि वृषाकपे”—इति * । वृषाकपेर्गर्षम् । पृथ्व्यस्य षष्ठे-
ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं विनियुक्ता । हे ‘वृषाकपे’ भगवन् !
‘यः एषः’ त्वं (‘स्वप्नंशनः’) स्वप्ननाशनः “स्वप्नान्” “उदयेन”
“नाशयामि”, “सोऽस्तु मेपि पथा पुनः” । यश्च त्वं ‘विश्वस्मात्’
“सर्वस्मात्” जगतः ‘इन्द्रः’ ईश्वरः ‘उत्तरः’ उद्धततरः, स त्वं ‘पुनः’

* निघ० ५अ० ६ख० १६ (१भा० ४८०, ४८३७०) ।

† द्वादशस्वादित्येष्वयं नवमः ; दिनवृत्तौ गयामान्यवृत्तौ गायः कालोऽस्याधिकतः

‡ पु० ११अ० ४पा० ५ख० (११८७०) १२अ० १पा० ८ख० (१६१७०) च द्र०

§ ‘पुनः’ । विश्वस्मादिन्द्रः—इति च-प्रभृतिषु ।

॥ “स्वप्नान्नाशयत्यादित्य” च-प्रभृतिषु ।

॥ अ० सं० ८, ४, ४, ६ ।

‘एहि’ आयाहि, उदयं प्राप्नुहि । तत आनां ‘सुविता’ (“सुप्रसूतानि”) सुप्रवृत्तानि शोभन मर्थ मुद्दिश्य जगतोऽनुग्रह सेतानि शोभनानि “कर्माणि” प्रवृत्तानि ‘कल्पयावहै’ सगुणानि कुर्वः * ;— त्व मुदयेनाह मनुष्ठानेनेति ॥

“यमः” वक्तव्यः †, स पुनः “व्याख्यातः” निर्वचनतः ‡ ; इह त्वादित्योऽभिधेयः § ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (२८) ॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः । अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां अनुवेनति ॥ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतष्टाये वापि वोपमार्थे स्याद्दृष्ट इव सुपलाश इति वृक्षो ब्रह्मनात्पलाशं पलाशना- देवैः ¶ सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेताज एकपा-

* “इन्द्राण्यहं चावा ममो पर्यान्ताश्च कुर्वाम” — इति मा० भा० ।

† निघ० ५ अ० ६ सू० १७ १ भा० ४४०, ४४४७० ।

‡ “यमो यच्छतीति मतः” १० अ० ७ पा० ६ सू० १० ४७० ।

§ द्वादशसादित्येष्वर्थं दशमः । दिनान्ययामाद्यष्टनोदयांशोऽस्याधिकृतः । “सङ्गच्छते रश्मिभिरिति अक्षमयावस्य आदित्य उच्यते” — इति निघण्टुव्याख्याया माह देवराजीऽपि (१ भा० ४८४३० १ पं०) ।

॥ “यतः चये” क ।

¶ “पक्षासदनादेवैः” क ; “पक्षासदनादेवैः” ख, ग ।

दजन एकः पाद* एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन
पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादन्नीत्त्रि-
दतीत्यपि निगमो भवति तस्यैव निपातो भवति
वैश्वदेव्या मृचि ॥ १० (२६) ॥

‘यस्मिन् वृत्ते सुपन्नाशे’—इति † । कुमारस्य यामाथनस्या-
यम् । ‘यस्मिन् वृत्ते’ आदित्ये; स हि स्वगत्या कालम् अतिक्राम-
यन् सर्वभूतानां मायुंषि क्षपयति । “वृत्तयति वृत्तः” । “वृत्तक्षये
वा” पुण्यकृद्भिर्वृत्ते निवासे इत्यर्थः । ‘सुपन्नाशे’ सुष्ठु पराशीर्णमन्त्रे
दोषिमिति ‘देवैः’ मह “रणिभिः” ‘सम्पिबते’ “मङ्गच्छते” अन्नं
गच्छन्नादित्यः । तत्र किमिति ? ‘अत्र’ ‘नः’ अस्मान् पुण्येन कर्मणा
त्रिद्यया च तत्प्रापिकया गतात्मनः ‘पुराणान्’ इव तन्निवासिनः
‘अनु’ (‘वेनति’) वेनतु (‘कामयेत’) कामयतु सम्प्रीणयन्वित्यर्थः ॥

“वृत्ते इव सुपन्नाशे”—इति, ऐतिहासिकपक्षे स्वगृह सुपागता-
नस्मान् सुपन्नाशवृत्तप्रस्थसखनिवासे पितृराजो ‘यमः’ ‘पुराणान्’
इव तत्प्रीकनिवासिनः पितृन् अनु कामयतु । अस्मिन् पक्षे देवैः
सम्पिबत इति तदनुचारिणो गृह्णन्ते देवा इति ‡ ॥

* ‘एकपाद’ क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, ७. १०, १ ।

‡ “नधिकेता नाम कुमारो वाजसनेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सम् यमं
दृष्ट्वा प्रमाद्य पुनरपीमं लोकं माजगाम । अयं मर्त्य इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते ।
यद्वा कुमारो नाम नधिकेतसोऽन्यः कश्चिद्विदः । यच्छतीति यम आदित्यः । तं मनेन
मृक्तेन तुष्टाय ।”—इति सा० भा० ।

“अजएकपात्”—इति वक्तव्यम् * । स पुनः अथ मादित्यः †
 नित्यम्, “अजनः” गमनः “एकः” च “पादः” ब्रह्मणः ; विज्ञायते
 हि—“अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः”
 इति ‡ । “एकेन पादेन पातीति वा” । सर्वं मिदं जगत् एके-
 नांशेनानुप्रविश्य पाति रक्षति स्वः एकाले प्राणात्मना ऽन्नं पचन्-
 जनश्चेत्यज एकपात् । “एकेन पादेन पिबतीति वा” । एकेनांश-
 नोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्यजनश्चेत्यजएकपात् । अथ “वा” अजने
 गमनः, “एकोऽस्यपाद इति” अजएकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने
 जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः ;

निगमोऽपि हि भवत्येवास्मिन्नर्थे—“एकं पादं नोत्खिदति
 मल्लिलाद्रस उद्धरन् । स च न मुद्गुरदङ्गं न मृत्युनामृतं भवत्” ।
 एक मात्मनः पादं भागं नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो
 दमः सहतस्तमसो वाचते वाहना । कुतः पुनर्नोत्खिदति ? ‘मल्लि-
 लात्’ मन्मात्रे ब्रह्मणि जीवादेतस्माज्जगतः, ‘उद्धरन्’ अहन्यहनि
 उद्यन्नित्यर्थः । ‘स चेत्’ ‘तं’ जीवभूत मात्मनः पादं मेतस्मात् जगतः
 ‘उद्धरेत्’ ततस्तदुद्धरणमसकालं मेव ‘अङ्गं’ क्षिप्रं ‘न मृत्युर्नामृतं
 भवेत्’ ; — सर्वं मिदं सव्यपदेश्यं सदेव स्यादित्यर्थः † ॥

* निघ० ५ अ० ६ ख० १८ । १ भा० ४९०, ४९४५०, ।

† द्वादशस्यादित्येष्वयं मेकादशः ; दिनान्त्ययामसश्रद्धतौयांशः कालोऽस्याधि-
 कृतः । “असुभावास्त्य आदित्य उच्यते”—इति चाहेन निघण्टुव्याख्यायां देवराजः ।

‡ “तदेतच्चतुष्पादु ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्म
 स्याधिदैवतं अग्निः पादः”—इत्यादि ब्रा० ब्रा० ५, १८ ।

§ द्वादशपाद आदित्यः, तत्र यस्यादये खल्वेकः पादोऽवशिष्येत स एवैकपादिति
 चाह कश्चित् ।

“तस्य एष निपातो भवति” साधारण्येन “वैश्वदेव्या मृचि”—

॥ १० (२६) ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धृत्ता सिन्धुरापः
समुद्रियः । विश्वे देवासः शृण्वन् वचांसि मे सरस्वती
सह धीभिः पुरन्था ॥ पविः शल्यो भवति यदिपुनाति
कायन्तद्वत्पवीर मायुधन्तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अति-
तस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्
पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् तन्यतुस्तनिची
वाचोऽन्यस्या अजश्चैकपादिवो धारयिता (च*) सिन्धु-
श्चापश्च समुद्रियाः (च†) सर्वे च देवाः सरस्वती च
सह पुरन्था स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि
शृण्वन्तु वचनानीमानोति पृथिवी व्याख्याता तस्या
एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि ॥ ११ (३०) ॥

“पावीरवी तन्यतुः”—इति † । वसुकर्णस्यार्घम् । वैश्वदेवे शस्त्रे
विनियोगः । “पविः शल्यो भवति” । कस्मात् ? “यद्” “विपु-
नाति” विदारयति “कायम्” तेन शल्येन “तद्वत् पवीर

* “मास्येतत् पदम् च-प्रभृतिषु ।

† मास्येतत् पदम् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ८, ९, ११, २ ।

मायुधम्' । रो मत्वर्थे । तेन शल्यवता आयुधेन 'तद्वानिन्द्रः पवीरवान्' ॥

यथा चैतदेवं तथैव निगमः ।—“अतितृम्यौ पवीरवान्”—इति । “यो जनान् महिषा दव”* । विप्रबन्धोरार्षम् । ‘यः’ इन्द्रः ‘महिषान्’ अतिमहतोऽप्यसुरजनान् ‘युधा’ युद्धेन (‘अति’) अतौत्य ‘तृम्यौ’ ‘तिष्ठति’ ‘पवीरवान्’ आयुधवान् । अपि च ‘अपवीरवान्’ अनायुध इत्यर्थः । सायुधो निरायुधश्च नित्यं मसुरजनान् महतोऽपि अति-तिष्ठति यः, स इदं नामास्माकं करोत्विति† ॥

“तद्देवता वाक् पावीरवी” स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया वाचो देवता, सैन्द्रो वाक् पावीरवी, ‘तन्यतुः’ (“तनित्रा”) तनयित्रो “वाचोऽन्यस्याः” । तदुक्तम्—“तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” । सा च “दिव्या वाक्” : “अजस्रैकपात् दिवो धारयिता” । एतदत्र द्युम्यानत्वम् अजस्रैकपदः । “मिन्धुश्च” नदः, “आपश्च”

* “यो जनान् महिषा दवतितृम्यौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १४, ६ ।

† “योऽसमातिः, जनान् स्वविरोधिभूतान्, अतितृम्यौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभावयतीत्यर्थः । क इव ? महिषान् मिह इव । कीदृशः सन् ? पवीरवान् । पवीरः पविः खड्गवान् । उत अपि च अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यं मपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । उत अपि च किं कुर्वन् ? युधा योधनेन, युद्धा इत्यर्थः ।”—इति सा० भा० ।

‡ “पावीरवीं शंसति ; वाग् वै सरस्वती पावीरवी, वाचैव तद्वार्चं दधाति”—इति रे० ब्रा० १५० १५० १५० १५० ।

§ “सुमुद्रोऽसि विश्वयचा अजस्रैकपात्”—इति य० वा० सं० ४, ११ ।

समुद्रियाः, 'विश्वे च देवाः' "सर्वे च देवाः" 'गृणवन्' "गृण्वन्तु"
 "दमानि वचनानि" स्तुतिलक्षणाणि । किं वचनान्येव ? किं तर्हि ?
 'सह धीभिः' "कर्मभिः" हविर्दानयुक्तैः सहितानि । 'सरस्वती'
 "च" गृणोतु 'पुरन्ध्या' "सह" बद्धधाच्या, माध्यमिकया वाचा ।—
 इत्येतदाशाम्भे ॥

निर्वचनस्यास्या मृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठो ऽन्वेष्ट्यः* ॥
 "पृथिवी"†, "व्याख्याता"‡ । "तस्या एष निपातो भवति" दिवः
 पृथिव्याः "ऐन्द्राग्न्या मृचि" ;— न स्तुत्यत्वेन ; किं तर्हि ? नैघण्टुकेन
 केवलम् ॥ ११ (३०) ॥

यदिन्द्राग्नी परं मस्यां पृथिव्यां मध्यमस्या मवमस्या
 सुतस्यः । अतः परि वृषणावा हि यात मथा सोमस्य
 पिबतं सुतस्य ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो
 व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमान्या मृचि
 ॥ १२ (३१) ॥

"यदिन्द्राग्नी परं मस्याम्"—इति? कुत्सस्यार्घम् । हे 'इन्द्राग्नी !'
 'वृषणौ' ('सह') यदि यवां 'परमस्यां पृथिव्यां' द्युलक्षणायाम्,

* मदन्वेषणेन न किमपि फलं सम्पन्नम् ।

† निघ० ५अ० ६ख० १६ (१भा० ४६०, ४६४४०) ।

‡ १अ० ४पा० ६ख० १भा० ६४४० १अ० (२भा० १९४४०) ।

१ अ० सं० १, ७, ९०, ९ ।

शरीर मादित्यः; आश्रयणाद्वा सर्वं मिदं मस्तिष्माश्रितं मिति । तस्मिन्
 'सप्त चक्षयः' 'रश्मयः' 'प्रतिहिताः' प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते
 पुनः सप्तैव अन्यूनाधिकाः सन्तः, सार्वदिकं मुदकं सुपनयनन्तः, तेने-
 द्वास्त मादित्यं 'सदं' सदेव ('अप्रमादम्') 'अप्रमाद्यन्तः' अनु-
 तर्गेण स्वस्य कर्मणः 'रक्षन्ति' ; निरिन्धनः पार्थिवोऽपि ह्यग्निः
 दन्धनक्षयान्निर्वाप्येत, "त एव" सप्त सृष्टाः "आपनाः" सर्वस्य लोकस्य
 व्यापनाः, 'स्वपतः' अस्तं सुपगच्छतः, अस्यादित्यस्यैव तं 'लोकम्'
 आत्मानं गच्छन्ति, वाह्यं मण्डलं प्रविशन्ति । तेष्वनुप्रविष्टेषु
 'तत्र' सुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गतौ 'जागृतः' तन्मण्डला-
 न्तरपुरुषः, तदधिष्ठाता, यो ऽमौ हिरण्यग्नश्च हिरण्यकेश इति
 विज्ञायते*, वायुश्च ।—“इत्यधिदैवतम्” ॥

“अथाध्यात्मम्” ।— मण्डलत्रयदम्बच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रियाणि
 प्रतिहितानि निहितानि†; तच्छरीरं नित्यं रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण
 रक्षन्ति अप्रमाद्यन्ति, सप्तापनानि व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य
 वा । तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखभोक्तुः लोकं शरीरं मेव
 प्रत्यक्षमित मीयुः;—बुद्धिद्वारेण भोक्तव्येव भावनानुरूपेण लीयते ।
 यद्भावनोपपादकः स्वप्नभोक्तुः स्वप्नो भवति, तत्र जागृतः शरीरपरि-
 पालनार्थम्; प्राज्ञश्चात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्त्तते;

* “हिरण्यकेशः” ऋ० सं० १, ७८, २ ; “हिरण्यग्नः” ऋ० सं० १, १९६, ८ ।

† “सप्त चक्षयः प्राणाः, त्वक्चक्षुःश्रवणरसमाप्राणमनोबुद्धिलक्षणाः, शरीरे प्रति-
 हिता व्यवस्थिताः ।”—इति मञ्जी० ।

तैजसस्य प्राणोऽन्नं पानं पचनव्यूहंश्च रसान्तर्भूतं तेजोवायुवृत्तिः * ॥

“तेषां मेवा अपरा भवति”—। सा पुनः किमर्थम्? रक्षय
एवेति स्फुटतायै ॥ ३ (३७) ॥

तिर्यग्बिलश्चमस † ऊर्ध्वबुधो यस्मिन्यशो निहितं
विश्वरूपम् । अचासत कृषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा
महतो बभूवुः ॥ तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबो-
धनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मचासत कृषयः
सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवु-
रित्यधिदैवत मयाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन
ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मचासत
कृषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तृणि ‡ महतो

* “सर्वं श्रेतद् ब्रह्माय मात्मा ब्रह्म सोऽय मात्मा चतुष्पात् । १ । आगरितस्थानो
* बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः । २ । स्वप्न-
स्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । ३ ।
यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान
एकीभूतः प्रज्ञाघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोभुक् प्राज्ञस्तृतीयः पादः । ४ ।”—
इति मा० ७० । अत्रापि च गौडपादाचार्यः—“बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ज्ञानः प्रज्ञस्तु
तैजसः । घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव विधा स्मृतः ।”—इति ।

† “तिर्यग्बिलश्चमस”—इति च (सर्वत्रैवात्र); “तिर्यग्बिलश्चमस”—इति च ।

‡ “गोप्त्रीणि” क, ख, ग ।

एते 'देवाः' रक्षयः नित्यं ऋज्वेव मण्डलादनावरणत्वादनिरिच्छ्य सर्वतो यन्ति । अथवा 'ऋजूयताम्' "ऋतुगामिनाम्" ऋतावृतौ यथाकालं मस्मात् मण्डलात् गच्छताम् । 'सुमतिः' शोभना मतिः, प्रसादाभिमुखी मतिः । सा ("नः") अस्मान् प्रति 'निवर्त्तताम्' नियमेन वर्त्तताम्; तत्पूर्विका च 'रातिः' धनलाभोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्त्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपजनितसामर्थ्याः सन्तो 'वयम्' तेषां मेव 'देवानां' 'मया' समानतां याज्ञे कर्मणि समानं मङ्गलभावं 'उपसेदिम' ("उपसौदेम") उपगच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूतानां मस्माकम् 'आयुः' ते देवाः 'प्रतिगन्तु' "प्रवर्द्धयन्तु" 'जीवसे' "चिरं जीवनाय" ।—इत्यादिदाशास्महे ॥

"विश्वे देवाः" वक्तव्याः । "सर्वे देवाः" त एव रक्षयः, उपहित-विश्वविशेषणाः सन्तो विश्वे देवा भवन्ति ॥

"तेषां" तदभिधानविशिष्टानाम् "पथा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ५. (३८) ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवासु आ गत । दाश्वंसौ दाशुषः सुतम् ॥ अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुत मिति

* "मण्डलादर्शनावरणत्वादनिरिच्छ्य"—इति क० व० पाठः ।

† "ऋजूयताम्—ऋजुं माजं वयुक्तं सम्यगनुष्ठितारं यजमानं मात्मन रक्षताम्"—इति सा० भा० ।

‡ निघ० ५. च० १४०. १० (१भा० ४८०, ४८४ वृ०) ।

तदेतदेक मेव* वैश्वदेवं गायचं तृचं दशतयीषु विद्यते
यन्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव-
विश्वलिङ्ग मिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो
भवति बभुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः† श्रुतांशः
काश्यप आश्विन मेकलिङ्ग मभितष्टीयं सूक्त मेकलिङ्गं
साध्या देवाः साधनात्तेषां मेषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ओमामश्वर्षणीधृतः”—इति । । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउगे ग्रहे
विनियोगः । वैश्वदेवस्थानेन प्रातःसवने ग्रहो गृह्यते । हे ‘विश्वे
देवाः!’‡ ये यूयम् ‘ओमासः’ “अवितारः” रक्षितारः, ‘वर्षणीनां’
मनुष्याणां स्वनोपकारेण ; “अवनौया वा” तर्पणार्हाः । (“धृतः”)
धारयितारश्च स्थितिकर्तारः । ते यूयं ‘दाश्यांसः’ “दत्तवन्तः” मनसा
कृतसङ्कल्पा भूत्वा इदं नामाम्नाभिरस्मै देय मिति । ततः अस्य
‘दाशुषः’ “दत्तवतः” हवीषि यजमानस्यैतं ‘सुतम्’ अभिषुतं सोमं
पातुम् “आगत” ।—इत्येतदाशास्महे ॥

अधुना विश्वान् देवानधिकृत्य तद्गत मेवाधियज्ञे विचारयिष्यन्तु-

* “तदेतदेक मिव” क, ख, ग ।

† “बभुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः”—इत्येषोऽंशस्तु “सूक्त मेकलिङ्गम्”—
इत्यतः परस्तात् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ऋ० सं० १, १६, ५ ; य० वा० सं० ७, २२ ।

§ “एतन्नामका देवविशेषाः”—इति सा० भा० । वस्तुतो बह्वदेवताभिप्रायिक
मेवेतत् सर्वत्र प्रयुज्यते : न तु विशेषदेवमणाभिप्रायिकम् ।

पोद्धन्ति ।—“तदेतदेक मेव * वैश्वदेवं गायत्रं हव्यम्”—इत्ये-मादि ।
‘तत्’—इति समासायस्यानुस्मृतये । ‘एतत्’—इति वक्ष्यमाणार्थ-
सन्निधीकरणाय । ‘एकं’ ‘हव्यं’ ‘सूक्तं’ ‘वैश्वदेवं’ ‘गायत्रं’ गायत्रेण
कन्दसा युक्तं ‘दशतयोषु’ सर्वास्वपि वज्रपु शाखासु । ‘विद्यते’ ;—
नान्यदस्तेषां सिद्धकन्दसि ; प्रयोजनं च गायत्रश्चन्दोयुक्तैरन्यैरपि
वज्रभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियज्ञे । तत्र किं कर्तव्यम् ?—इति, यत आह ;—
“यन्तु किञ्चिद्वज्रदेवतं” मन्त्रजातं गायत्रेण कन्दसा युक्तम्, “तद्वैश्व-
देवानां स्थाने युज्यते” । न्याय मित्यतो “यदेव” (“विश्वलिङ्गम्”)
विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनि-
युज्यते ;— न वज्रदेवतामात्रेण—“इति” “शाकपूणिः” मन्यते । ।
तत् किं मस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतं सुत न ? इति, यत
आह ;—“अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति” अनैकान्तिक एष उद्देशः ।
उद्देशः प्रतिज्ञा ;—“यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने
विनियुज्यते”—इति । कथं मनैकान्तिकम् ? इति ; वैश्वदेवं हि
मन्त्रजातं समासायै क्रियार्थं सुत्पद्यमानं साम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्गायत्रे
कन्दसि तावदेवोत्पत्तुं मर्हति, विश्वयुक्तमन्त्रजातवद्यावत्कर्मसु सर्व-
वैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अल मिति ;— न च तत्सर्वास्वपि दश-

* “तदेतदेक मिव”— इति क० ए० पाठश्च । सायणधृतपाठस्तु तदेतदेक मेवेत्ये-
वेति च एव समीचीनो मन्यतेऽस्माभिः ।

† एमा० २४४४० ऋ०, २६४४० ए० ३० ।

‡ “यत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्यायः इति यास्कस्य मतम् ; देवविशेषस्यैवासा-
धारणं लिङ्ग मिति शाकपूणेमतम्”— इति सायणेनोक्तो निष्पन्नार्थः ।

तयोष्वस्ति कृन्दस्यलङ्कर्मोत्पादे ; प्रयोजनं च तच्छब्दोयुक्तैरपि
 त्रिविधैर्मन्त्रैर्भवति ; न च ते तथाविधाः मन्तीति ब्रह्मदेवताश्च
 तस्मिन् कृन्दमि सन्ति । तत्किं मन्तु तस्य कर्मणः प्रहाणम्, उत वा
 तस्मान्ने ब्रह्मदेवतानि सूक्तान्योपयन्ताम् ? इति उच्यते ;—युक्तं यद्ब्रह्म-
 देवतानि ओषेरन्निति यास्काचार्यः पश्यन्नाह—“यत्तु किञ्चिद्ब्रह्म-
 देवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते” । सेयं मनुष्यच्छिर्गायत्रे कृन्दसि
 वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलङ्कर्मणि गमयति । ब्रह्म-विश्वशब्दयो-
 रितरेतरार्थाभिधेयप्रत्यामत्या ब्रह्मदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त
 एवेति । अपि चैव मनत्यन्तगत इत्युद्देशः । येन “भृतांशः काश्यप
 आश्विन मकलिङ्गम्” । भृतांशो नाम ऋषिः काश्यपः, स एकेनाश्वि-
 लिङ्गेन युक्तं मनेकचं सूक्तं ददर्श, तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गं नृचु नास्ति
 तासां मय्याश्विनीत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन ; यथैकेनापि क्वचिणा
 मध्यगतेन क्वचिणो भवन्ति,*—एव मेकेन विश्वलिङ्गतत्वेन यावन्ति
 सूक्तानि कर्माणि संयुज्यन्ते ब्रह्मदेवतानि अविश्वलिङ्गान्यपि तानि
 तदर्थसाधकानीति ॥

अध्याम अश्विलिङ्गम्, येन पर्फरौसूक्तं सर्वं माश्विनम् † ।

* क्वचिणो यान्तीति लक्षणाया उदाहरणम् ; वैयाकरणानां मासङ्कारिकाणां
 नैयायिकानां च लक्षणा-प्रकरणं मेव द्रष्टव्यम् ।

† ऋक्संहितायाः दशममण्डलौच-नवमाध्यायस्याद्यं सूक्तं मेकादशर्चम् । तत्र
 षष्ठ्या ऋचि “पर्फरौका”-श्रुतेः तत् पर्फरौसूक्तं मित्युच्यते । तस्य च सूक्तस्यान्तिमाया
 ऋच्येव “अश्विनोः”—इत्येकं पदं दृश्यते ; एतन्मात्रदर्शनेनैव स मन्त्रोऽश्विलिङ्गः सम्प-
 द्यते, तथा व्यवह्रियते च सर्वं मेकादशर्चं तत् पर्फरौसूक्तं मन्त्रिदेवताकं मिति ।

“अध्याम स्तोमं अनुयाम्”—इति* । हे अश्विनौ ! वयं ‘स्तोमं’
त्रिवृत्-पञ्चदशादिकम् † ‘अध्याम’ अध्यास, वर्द्धयेम । किञ्च ;
‘वाजं’ इविर्लक्षणं मन्त्रं युवाभ्यां ‘अनुयाम’ प्रयच्छेम । तस्माद् युवां
‘सरथा’ सरथौ, हमानरथौ, एक मेव रथ माकूढौ सक्तौ ‘इह’
अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्मादीयं ‘मन्त्रं’ मननीयं स्तोत्रम् ‘उप यातम्’
उपागच्छतम् । ‘गोष्वन्तः’ गोरूधस्यावस्थितं ‘पक्कं’ परिणतम्, तदेव
‘मधु’ मधुरं ‘यशो न’ यज्ञ इत्यन्ननाम, नश्वरं, लौगाज्यादिस्त्र-
लणम्, महावीरपात्रे अवनीयमानम्, अन्नचापेक्ष्य आगच्छत मिति
सम्बन्धः । एव मुक्तप्रकारेण ‘भृतांशः’ एतन्नामा ऋषिः ‘अश्विनोः’
‘कामम्’ अभिलाष मात्मीयाभिः स्तुतिभिः ‘अप्राः’ आपूरयत्,
सम्पूर्णं मकार्षीदित्यर्थः । “प्रा पूरणे” आदादिकः (प०), व्यत्ययेन
मध्यमः ‡ ॥

“अभितष्टीयं सूक्तम्” § चैन्द्रम्, तदपि “एकलिङ्गम्”—इति ॥

* ऋ० सं० ८, १, १, १ ; २०, २, १, १ । त्रिवृत्, अश्विनौ । पाठस्त्वेवम्—“अध्याम
स्तोमं अनुयाम् वाजं मा नो मन्त्रं सरथोप यातम् । यशो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा
भृतांशो अश्विनोः कामं अप्राः ॥”—इति ।

† त्रिवृत्-पञ्चदशादिकम् । त्रिवृत्, अश्विनौ । पाठस्त्वेवम्—“अध्याम
स्तोमं अनुयाम् वाजं मा नो मन्त्रं सरथोप यातम् । यशो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा
भृतांशो अश्विनोः कामं अप्राः ॥”—इति ।

‡ सर्वे मेतद् व्याख्यानं सायणभाष्यत उद्धृतं मिव गम्यते ; इत एव वा सायणेन
उद्धृतं मित्यपि सम्भाव्यते ।

§ ऋक्संहितायास्तृतीयमण्डलद्वितीयाध्यायस्य नवमं सूक्तं अभितष्टीयं नाम । तस्य
हि सूक्तस्याद्या ऋक् “अभितष्टेव”—इति, एतदेव तादृशे नामकरणे निदानम् ।
एतच्च सूक्तम् दशमम् । तच्च “शूनं ऊवेम”—इत्यन्त्या ; अथैवैकच “इन्द्रम्”—इति

यथा—“शुनं ऊवेम”—इति* । विजयाय ‘समस्तु’ संग्रामेषु
नित्यं ‘घ्नन्तं’ ‘वृक्षाणि’ वारकाणि शत्रुजातानि, ‘सञ्चितं’ समस्तानां
वीराणां धनानाञ्च जेतारम्, ‘शुनम्’ शूनम्, उत्साहेन प्रवृद्धम्,
‘नूतनम्’ जगतः अतिशयेन नेतारम् ‘जतये’ रक्षणाय ‘अस्मिन्’ ‘भरे’
संग्रामे ‘वाजसातो’ यस्मिन् शत्रून् जित्वान्नानि सम्भज्यन्ते तस्मिन्,
‘ऊवेम’ वय माङ्गयामहे, तम् ‘इन्द्रम्’ एवमादिगुणयुक्त मात्मनो
विजयायेति ॥

“साध्याः” । “देवाः” ; “साधनात्” ते हि सर्वं मिदं साधयन्ति ;

श्रूयते ; अत एव सर्वज्ञैतत् सूक्तमैन्द्रमिति व्यवहियते । एतच्च सूक्तम् चातुर्विंशिके
ऽहनि सध्यन्दिने सवनेऽष्टावाकस्य शण्डम् (आ० श्रौ० सू० ०, ४) । ब्राह्मणान् —
“अभितष्टेव दीधया मनोषा मित्यष्टावाकोऽहरहः शंसत्यभिवदत्यै क्व मभि प्रियाणि
मर्मशत् पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मशन्को घन्ध-
भ्यारभमाणः परो वा अस्माकलोकात् स्वर्गा लोकस्त मेव तदभिवदति कवीरिचामि
सन्दृष्टे सुमेषा इति ये वै तेन स्रष्टव्यः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”
— इति ऐ० ब्रा० १, ४, ४ ।

* एषा च ऋक्, संहितायां व ऊच दृश्यते । तथाहि—१, २०, ११ ; १, २१, ११ ;
१, २२, १० ; १, २४, ११ ; १, २५, ११ ; १, २६, ११ ; १, २८, १० ; १, २९, ८ ; १, ४९, ८ ;
१, २८, ५ ; १, ४९, ५ ; १, ५०, ५ ; १०, ४९, १८ ; १०, १०४, ११. इति ; परं तृतीयमण्ड-
लस्योनचत्वारिंशत्तमसूक्तौयैवेषा ; तस्या एव अभितष्टीयसूक्तान्यन्मात् । पाठस्त्वेषः—
“शुनं ऊवेम मघवान् मिन्द्रं मस्मिन् भरे नूतनं वाजसातो । शून्तं मुप सतये
समस्तु घ्नन्तं वृक्षाणि सञ्चितं धनानाम् ॥” — इति ॥

+ एतस्याः अल्लु सायणौयं व्याख्यानं द्रष्टव्यमेतत् १, २, ४, ०. द्रष्टव्यम् ।

‡ मिघ० ५५० ६४० ९८ (१भा० ४९०, ४९१४०) ।

यदन्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयः; ये सहस्रसंवत्सरसन्नेषेदं विश्वं मष्ट-
जन्त, त एवैतेऽधिदैवं रक्षयः । विज्ञायते हि—“प्राणा वै मष्ट-
ऋषयः साध्या विश्वसृजः”—इति* ॥

“तेषां मेषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवन्ति”—॥ ६ (४०) ॥

यज्ञेन यज्ञं मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्या-
सन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञं मयजन्त देवा अग्निनाग्निं
मयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्त मालभन्त तेनाग्निं
न्तेति च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्या-
ते ह नाकं महिमानः स मसेवन्त यत्र पूर्वं स
सन्ति देवाः साधना द्युस्थानो देवगण इति नै
पूर्वन्देवयुगं मित्याख्यानं वसवो यद्विवसते सर्वं
वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्था
इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थ
वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानास्तं
मेषा भवन्ति ॥ ७ (४१) ॥

* “प्राणा वा ऋषयो देवासः”—इत्याद्याश्च द्रष्टव्याः ऐ० ब्रा० ९, ४, ९

“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त-इति” । दीर्घतमस आर्षम् । “अग्नि-
नाग्नि मयजन्त देवाः” । उक्तञ्च—“त मुन्नित्यथुः सर्वगणं सर्वनामा-
नम्”—इति † ; ‘तम्’ अग्निं स्यावरजङ्गमभावेनेति । “तं वसुराधा
वयं वसत्या”—इत्येतत्स्माद्दर्शनवतः ‡ प्रयोक्तुः सर्वं मिदं मग्निरित्यभिप्रेत्य
ब्रवीति ।—(‘यज्ञेन’) “अग्निना” स्यावरजङ्गमभाव मापन्नेन हवि-
र्भूतेन § (‘यज्ञम्’) “अग्निम्” एव सर्वदेवताभूत मादित्यादिप्रनाडि-
कया महान्त मात्मानम् ‘अयजन्त’ ‘देवाः’ दैवभाविनः, ‘पूर्व’
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभाव मापन्नाः, ‘साध्याः’ विश्वसृजः
क्षययः ; प्राणाः । ‘तानि धर्माणि’ तानि कर्माणि, तथाविधज्ञान-
युक्तानि, ‘प्रथमानि’ मुख्यानि महदात्मभावापत्तये ‘आसन्’ ;
तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः । ‘ते’ च तानि कृत्वा नियमेनैवानन्य-

मन्त्रः* ऋ० सं० १.२.१२.४ ; ऋ.४.१८६ । य० वा० सं० ११.१६ । अग्निमन्त्रेन यज्ञेन
भ्यारभित्येषा परिधानीया (आ० त्रि० सू० १.१६.) । एषा च ऋक् अथर्वामयी
समुद्भूते पञ्चाशी । ‘स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् पिराकोपोषितः शुचिः । कृत्तं जघ्नास्य-
मीयं क्षिपं मृच्छेत् किल्बिषात्’—इति ऋग्वि० १, १६ ।

* पुरस्तात् १०७० १पा० ८ख० (१भा० १८०४०) ।

१,१९ पुरस्तात् १०७० १पा० ८ख० (१००—११९४०) ।

§ “यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्. ते देवा न किञ्चनाशक्तुवन् कर्तुं न प्राजानं-
कोऽभुवन्नदितिं जयेमं यज्ञं प्रजानाथेति । सा तथेत्यब्रवीत् । सा वै वो वरं दृष्ट्वा
इति । दृष्ट्वीष्येति सैत मेव वरं महणीत—मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु—मदुदयना इति ।
तथेति । तस्मादादित्यस्यः प्रायणीया भवत्यादित्य उदयनीर्यो वरदृष्टो ह्यस्याः ।
अथो एतं वरं महणीत—मथैव प्राची दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन
प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १५० १७० १८० ।

स्तदक्षरं* भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मि-
न्नधिनिषणा इत्यधिदैवतमयाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगु-
च्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद-
विनाशिधर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते
यान्यस्मिन्नधिनिषणानीत्यात्मप्रवादाः । ॥ ११ ॥

“आदित्य इति पुत्रः शाकपूणिः एष ऋग्भवति”—इति, मण्डल-
मभिप्रेतम् । “यदेन मर्चन्ति” यस्मादेन मर्चन्ति, तस्मादृक् । “तस्य”
“यदन्यत्”, (“मन्त्रेभ्यः”) मण्डलगतेभ्यो ऽवयवेभ्यः, “तत्” परम्
“अक्षरं” व्यवनम्, तत्र सर्वं मोत मिति : “य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यः पुरुषो दृश्यते”—इति (तै० आ० १०, १, ३) श्रुतेः । “रश्म-
योऽत्र देवा उच्यन्ते, य एतस्मिन्नधिनिषणा इति” । यस्तन्मण्डल-
मक्षरात्मना न वेद, किं न ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करि-
ष्यति ? नामौ यथावदादित्यं वेदेत्यर्थः । “य इत्तद्विदुस्त इमे
समासत”—इति व्याख्यातम् (३५५ पृ० ३ पं०) । ॥

* “यदन्यन्त्रावेभ्यस्तदक्षरं” ऋ, ग, भ ।

† “यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः” च, ऋ, ज ।

‡ “अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति :—‘ऋचः’ ऋगर्चनीयः ‘आदित्यः’ ; आदित्यमण्डल-
मृचादिमयं वा । “ऋग्भिः पूर्वोक्ते दिवि देव इयते (प्र० उ० ५, ७)”—
“आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति, तत्र ता ऋचः (तै० आ० १०, १, ३)”
इत्यादिश्रुतेः । तस्य सम्बन्धिनि ‘अक्षरे’ ‘परमे व्योमन्’— इति, उक्तञ्चक्षणे ब्रह्मणि
“य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते”— इत्यादि (तै० आ० १०, १, ३)
अत्र ऋचक्षणे, ‘यस्मिन्’ सर्वे ‘देवा’ द्योतमानाः रश्मयः ‘निषेदुः’ वर्तमानाः । ‘यः’

आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अथ मृग्यति शरीर मिति॥ “इन्द्रियाण्यच
देवा उच्यन्ते” ; तानि हि विषयेषु द्योतयन्त इति देवाः । “तस्य
यद्विमाश्रितम्” चेतनामतत्वमात्रविज्ञानम्, “तत्” परमम् “अक्षरं”
व्यवनम् । यत्तदक्षरं न वेद, किं ममौ च्छवा शरीरेण करिष्यति ?
न तस्य जीवितेनार्थः । “य इत्तद्विदुः”—इति व्याख्यातम्
(३५५पृ० ३५०) * ॥ १२ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्ष्यो भवति† वाचो-
ऽक्ष इति वाक्षो यानस्याः अनात्तत्प्रकृतीतरदत्तनसा-
मान्यादित्ययमन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहो § ऽपि श्रुति-

एतत् ‘न वेद’ स केवलज्ञया ‘क्ष्वा’ ‘किं करिष्यति’ : ये जानन्ति भावयन्ति, त एव
विद्वांसः ‘समासते’ भ्रम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्निविरकास्तं जीवन्ति ॥”
—इति च द्वितीयं व्याख्यानम् सा० भा०

* “अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति । -‘क्ष्वा’ मृगचर्चनीयो जीवः । तस्य सम्बन्धिनि
‘अक्षरे’ अविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनोत्यर्थः । अतएव जीवापेक्षया ‘परमे’ उत्कृष्टे
निरुपाधिके, ‘व्यामन्’ विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके, शोभसदृशे वा । ‘यस्मिन्’
परमात्मनि ‘देवाः’ गमनवन्तो व्यवहरन्तां वेन्द्रियसंज्ञकाः ‘विन्दे’ सर्वेऽपि ‘अधि-
निषेदुः’ निषेदयन्ति, आश्रित्य वसन्ते । ‘यः’ ‘तत्’ ‘न वेद’ न जानाति, उपा-
ध्यपरित्यागेन तदेव स्वरूप मिति न पश्यति स्थूलो जनः, ‘किं मृचा करिष्यति’
केवलेन जीवेन जीवभावन किं फलं प्राप्स्यति ? जननमरणादिल्लेशस्यात्यागादिति
भावः । ‘ये’ तत् तत्त्वं ‘विदुः’, ‘ते’—इत्यादि सिद्धम् ॥” —इति च चतुर्थं व्याख्या-
नम् सा० भा० ।

† “वाक्षरं भवति” च, ङ, ज ; “वाक्क्षयो भवति” —इति ट० (३५५पृ० १०५०) ।

‡ “वाचोपादानस्या०” च, ग, झ ।

§ “ऽभ्यूहो” च, ङ, ज ।

तेऽपि तर्कतो न तु पृथक्केन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रक-
रणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्ष मस्त्यन्वेषे-
रतपसो वा पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः
प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रा-
मत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
तर्कं मृषिं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूह*
तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहृत्यार्थेन्तद्भवति ॥ १२ ॥

“अक्षरम्” कस्मात्? तद्धि “न क्षति” नान्यथाभाव माप-
द्यते । अथवा “न क्षीयते” न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति ।
अथवा “वाक्क्षयो भवति” नादो हि वर्णलक्षणाया वाचो निवासः ।
“वाचोऽक्षः—इति वा” अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि
धारयति† ॥

अथ “अक्षः” कस्मात्? उच्यते ;—(“यानस्य”) यानाक्षः तावत्
“समञ्जनात्” नित्यं समो म्रक्ष्यते तैलादिना ; “तत्प्रकृतीतरत्”
स्वराख्य मक्षरम्, “वर्त्तनसामान्यात्” स्वर मधिरूढानि व्यञ्जनानि
वर्त्तन्ते‡ । “इति” परिसमाप्यर्थ इतिकरणः ; उपप्रदर्शनार्था वान्तस्य ॥

* “मभ्यूह” घ, ङ, ज ।

† १भा० ८९ पृ० अक्षरम्=वाक्; ११० पृ० अक्षरम्=उदकम् । अथ च पुर-
स्तात् १२० पृ० “अक्षरत्यक्षर मुदकम्”—इत्यादि ।

‡ अक्षाः १भा० ४००, ४११ पृ० ; अथ च पुरस्तात् १०४ पृ० ३० ।

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्ताया मभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः ; शक्यते एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितु मिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”, — “अपि तर्कितः” ; श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोन्नोतार्थाभिधानमामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तन्म्योपरि पर्यायास्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्यय मभ्यूहः, तथापि “न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः” । कुतः पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् । किं तर्हि ? “प्रकरणञ्च एव तु निर्वक्तव्याः” । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां याज्ञं दैवत मध्यात्म मितिहासानुप्रवेश इति । किं कारणम् ? “न ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम् “अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृषेः अतपसो वा” — इति ; तस्येदानीं मपि स्याद्य चक्षिस्तपस्वी च ; निर्दग्धकल्मषयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद्यथावदर्थं मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरौपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते — “पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति — द्युक्तं पुरस्तात्” — इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्येण परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्यविदः, तेषु यः कश्चिद्भूयोविद्यः बद्धश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विष्वग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति त मबद्धश्रुतो नाल मुत्प्रेक्षितु मिति, — युक्तं यत्तत्परिज्ञाननयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम् ; इह तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः पर मागमविशुद्धये प्रस्तौति ।—“मनुष्या वा ऋषिषूक्ता-
मत्सु देवानब्रुवन्”—इति । पूर्व मपि हि “मात्तातृतधर्माण ऋषयो
बभूवुः”—इत्युक्तम् * ; इह तु मन्त्रार्थाभ्युपप्रदर्शनार्थं मिति विशिष्यते—
“मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यति” —
इति । एवमादि-पुगकल्परूपोऽर्थविदः शान्त्वावतारस्ततये, तेभ्यः
“एतं मन्त्रार्थचिन्ताभ्युह मभ्युहं प्रायच्छन्” ते देवाः एतं समस्तार्थं
मूह मपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युहितु † मिति । यस्मा-
देतदेवं “तस्मात्” अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशान्त्वे यः “अनूचानः” विद्वान्,
यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु “अभ्युहन्ति”, “आर्षं तत् भवति” ; तथैव
तद्वृषयोऽभ्युहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो ज्वेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते
सखायः । अचाह त्वं वि जहूर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो
वि चरन्त्यु त्वे ॥ हृदा तष्टेषु मनसाम्प्रज्वेषु यद् ब्राह्म-
णाः संयजन्ते समानख्याना ऋत्विजा ऽचाह त्वं विज-
हूर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभि । रोहब्रह्माण ऊह-
ब्रह्माण ऊह यथां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या श्रुतिमति-
बुद्धिस्तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यं तदिदं मायुरिच्छता

* १५० ६ पा० ५ ख०—९ भा० १८७४० ।

† “मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युहितु”—इति क ।

‡ “प्रवृत्तिभिः” ग, झ ।

न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्या अथा-
गमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य
मनुभवत्यनुभवति* ॥१३॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते ; मन्त्रार्थाऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्प-
तिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा :—

“हृदा तृष्टेषु”—इति† । (‘हृदा’) हृदयेन बुद्ध्या, ‘तृष्टेषु’ सूक्ष्मता
मापादितेषु अचिन्त्याध्यात्मादिषु विद्वद्भिः, ‘मनमो जवेषु’ “मनसां”
((‘प्रजवेषु’)) यं प्रजवाः प्रगमाः न माक्षान्ते दृश्यन्ते, तेऽर्थेषु स्वर्गापूर्व-
देवतादिषु‡ ‘ब्राह्मणाः’ अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वाः विचारयन्तः,— कि

* अध्यायसमाप्तिस्तु चक्रे मेतद् दिवंचनं चातिरिक्तमवश्यं पृथक्केषु दृश्यते : च-
पृथक्के तु कस्याप्यध्यायस्यावसाने नास्ति, तदस्य विवदमानस्य का कथा । येषु चक्रे
पृथक्केष्वत्र नाध्यायसमाप्तिः प्रत्युत पादसमाप्तिरेवेष्टा, तत्रापि कथं दिवंचन मिति
सुधीभिर्विवंच्यम् ।

† अ० सं ८, १, १४, ६ : १०, ६, ३, ८ । अस्ति किल ऋक्संहिताया दशम-
मण्डलीय-पठानुवाकत्यैकादशर्चं तृतीयं सूक्तं बार्हस्पत्यम्, तेन वै बृहस्पतिज्ञानं
तुष्टाय । तदुक्तं बृहदेवतायाम्—“यज्जातिः परमं ब्रह्म तद्योगात् समुपास्यते । तज्-
जान मभितुष्टाय सूक्तेनाथ बृहस्पतिः ॥” इति । तस्य सूक्तस्येव मष्टमौ, विष्टुप् ।
“अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थमाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान्, अतस्तदेवत्य मिदम्
(सूक्तम्, यत्रेय ऋक्) ।”—इति च सा० भा० । एतत्सूक्तं सर्वं मेव वेदार्थजिज्ञासुभिः
विशेषतः पर्यलोच्यम् ।

‡ “स्वर्गा वै लोको दूरोदणम् (ऐ० ब्रा० ४प० २अ० १, १अ०)”—इत्यादि,
“परो वा अस्माकं लोकात् स्वर्गा लोकः (ऐ० ब्रा० ६प० ४अ० ४अ०)”—इत्यादि,
इत्येवमादीनि च वाक्यानि स्वर्गपरिचायकानि । अपूर्वं कर्मजन्यं महद्दम् । तच्च

मत्र तत्त्वं किं वा अतन्व मिति *, प्रवचनेन ततः 'मं यजन्ते' परस्मैण
मं यजयन्ति । कतमे ते ? इति. — 'मखायः' "समानस्थानाः क्वि-
जः" : ते हि प्रयोगे अभियुक्तत्वादतितरां विद्वांसः । तेषु विमं
इति. — 'अत्राह लम्' — इति । ('अत्र') तत्र तेषु अर्थेषु सूत्रेषु

चतुर्विधम् — फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उद्यमपूर्वम्, अज्ञापूर्वमेत्यादिक मधि-
करणमाह्लादिषु, सौम्यामाययेषु, विस्तृता विचारितम् । देवतापरिचयमिवैव
देवते काण्डे "तिष्ठ एव देवतः ॥ ८०० ॥ २२०० ॥" इत्येवमादिभ्यः, 'यजस्विंशद-
देवाः सामपाश्वर्यस्विंशदसोमपाः, अग्नी-सुभय एकादश रुद्रा दादशादित्याः प्रजाप-
तिश्च वषट्कारयेते देवा सोमपाः, एकदश प्रजाजा, एकदशानयाजा, एकदशो-
पयाजा एतेऽसोमपाः पशुभिर्यजन्तः ॥ ०० ब्रा० २५० ॥ १५० ॥ ८५० ॥" — इत्येवमादिभ्य-
श्चावगन्तव्यः । अकर्महितायाश्च "यजुर्देवतिरजसुम् ॥ ०० यजते लोकं अक्षिते" —
इत्याद्याय ॥ ८०० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥ १०५० ॥
मामनोकोऽमृतलोकाः स्वर्गलोकाः" इति च ॥ ०० ब्रा० २५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥
अमृत इत्याभिन्न एव "यज स्वर्गलोकाः ॥ ०० ब्रा० २५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥"
यजते, "सुनहदा मधुकलाः सुरोदकाः क्षीरं पूर्णं उदकेन दध्ना" — इत्यादि च
स्वावर्णं मधुर्वैभक्तिः प्रभृतिषु, अथ ० ५० ४, ६४, ९॥ "अग्निर्वै स्वर्गस्य लोक-
मधिपतिः" — इत्यादि च ॥ ०० ब्रा० २५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥

* अतएवाह मनः "यथा काष्ठमग्निं हस्ती यथा चर्ममग्निं मृगः । यथा विप्रोऽन-
धायानक्षत्रले नैःम विभ्रति ॥ १५० ॥ १५० ॥ १५० ॥" इत्येवमादीन् ।

† "यद्" यद् । 'मं यजन्ते' मङ्गलम् । यजिरव मङ्गलिकरणवाच्यौ" — इति
मा० भा० । 'यज देवपूजामङ्गलिकरणदानेषु' इति म्वा० उ० १००९ ।

‡ अतएवाह मनः — "भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजोविनः । बुद्धिमत्सु
नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः । ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृत-
बुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्राह्मणेदिनः ॥ — इति १५० ॥ ६९, ६० श्लो० ।

§ " 'अत्र' अस्मिन् ब्राह्मणमङ्गले" — इति, " 'अत्र' — इति विनिश्चये" — इति
च मा० भा० । एतिलक्ष्यते त्वरेत्यनर्थकम् ? ।

‘विज्ञः’ तत्तुः ; ‘त्वम्’ एकम्* त्यक्तवन्तः । मन्त्रार्थव्याख्याने क
मविदांसं के न तत्तुः ? ‘वेद्याभिः’ (“वेदितव्याभिः”) “प्रवृ-
त्तिभिः”† न हि तामां मनोवृत्तीनां मन्तोऽस्ति, यासु प्रति-
भानवता मपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते, अतस्ता वेदितव्या एव
भवन्त्यविद्वद्भिः । ये पुनः ‘ओहन्नद्याणः’ । इदं निरुक्तशास्त्रम्
ऊहन्नद्या, येषां मस्ति ते शब्दार्थमङ्गटेष्वप्रतिवध्यमाना अतिक्रम्य
अविदांसं (‘वि’) विशेषतः सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमानाः ‘चरन्ति’ ‘त्वे’
एके इत्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्गाहितार्थानेवोद्दिश्य मन्त्रार्थ-
चिन्ताभ्यूहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदं मपि निरुक्तशास्त्रं ब्रह्मैव
वेद इत्यर्थः ॥

इदानीं सुपसंहरति—“मेयं विद्या”—इति । अतिमतीत्याद्यर्थं
मेवैका विद्या बुद्धिं वर्धति, ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्यो महानेष
तर्कः । “तस्याः तपसा पार मौषितव्यम्” गन्तु मिति वाक्यशेषः ।
पदवाक्यप्रमाणविदाः ब्राह्मणेन यस्मादेदो विधिनिषेधप्रतिप्रसव-
नियमपरिसङ्ख्यापुनर्वचनपरार्थवादगहनः‡, अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमा-

* “उत त्वः”—इत्यस्य व्याख्यानम् “अप्येकः”—इति (१भा० १३९४०), “उत
त्वम्”—इत्यस्य व्याख्यानम् “अप्येकम्”—इत्यादि (१भा० १३४४०) च वङ्ग
दृष्टं पुरस्तादिहैव ।

† “वेद्याभिः वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा”—इति सा० भा० ।

‡ पदशास्त्रं व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं साङ्ख्यशास्त्रम् ।

§ तत्र, विधिः—“अज्ञातार्थज्ञापको विधिः ।०—•विधिस्तुविधः ;—उत्प-

ग्राहिणो विदुषोऽपि परं मन्थान्तहेतवः ; तस्मात्परमदुर्विज्ञान-
वेदनोपत्तात् वेदवाक्यानां मिमां विद्या मन्तरेण सम्यगर्थावगमो
न भवति । अतोऽस्या अखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया अन्तरेण
तपःपारगमनं नास्तीत्यत इदं मुक्तं माचार्येण :—“तस्यास्तपसा पार-
मौष्मित्यम्” इति* : अयं मभ्युपायः तस्याः पारममने । “तदि-
दम्” अतपस्विना भवद्यापि “आयुष्कृता” निरुक्तशास्त्रं “न
निर्वक्तव्यम्” ; अतपस्वा ह्यागमवान् अपि मलिनान्तःकरणत्वान्न
शक्यात्, ततोऽस्यायुष्कृतः ; तपस्विनापि च निर्व्रवता

भिविधिः, नियमविधिः, आधिकारविधिः, प्रयोगविधयः” — इति । नियमः — “पुरु-
षस्य निवर्तकं वाक्यं नियमः” — इति । तच्च द्वाध्वं द्विविधम् :— तस्य व्रतमित्युपक्रमो
विकल्पप्रसङ्गिणः इति । नियमः “पुरुषप्रत्यय प्रपञ्चा विधिनियमविधिः” —
इति । परिसङ्ख्या — “उभयोश्च मृगपक्षिप्राणितरुशालिपरा विधिः परिसङ्ख्यावि-
धिः” — इति । अत्र च द्विविधः “अत्रा नालिका च” — इति । पुनर्वचनं मनु-
यादः — “प्रमाणान्तरवगतः शेषो धर्माः नृणां” — इति । अथवादाः — “प्राणस्त्यनि-
न्दान्तरपरं वाक्यं मथवादाः” — इति । अथमदूरे लोकास्तिभाषणः । प्रतिप्रभवः —
“निविडस्य स्थानविशेषेण पुनर्विधानम्” — इति प्रा० त० । तदेतत् सर्वं मुदाह-
रणभेदादिभिः जीमिनोपन्यायमालादिषु सर्वत्रयं सोमंमाग्न्यं बहु पञ्चवितम् ।

* तथाच मनुः — “तर्पाविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः । वदः हतृशोऽधि-
गन्तव्यः मरुहस्यो द्विजन्मना” — इति १०० ११५ श्लो० ।

† अतएवोक्तं मनुमंहितायाम् — “धर्मणाधिगतो येन वेदः स परिब्रह्मणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः अतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ दशावरा वा परिपट् यं धर्मं परिकल्प-
येत् । अथवापि दृष्टव्या तं धर्मं न विचालयेत् । दैवियो हेतुकस्तर्का नैवक्तो धर्म-
पाठकः । अथवात्रमिणः पूर्वं परिपट्यादशावरा । ऋग्वेदविदु यजुर्विदं सामवेदवि-
देव च । अथवा परिपज्ज्ञेया धर्ममंशयनिर्णये ॥” — इति, “यं वदन्ति तमोभूता

“तस्मात्” “कन्दः” शाखान्तरेषु निगमोदाहरणानां माका-
 क्षित्वनिगमाकाङ्क्षायै (“शेषाः”) वाक्यशेषाः, पादार्द्धार्द्धादिलक्षणाः*
 उपेक्षितव्याः† ॥ १३ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायस्य (त्रयोदशाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ १३ । १ ॥

जम्बूमार्गाश्रमवामिनो भगवद्गर्गाचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ इति सपादसप्तदशाध्यायो ऋज्वर्या नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता ॥

(व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्चेत्यादिः ॥†)

मूर्खो धर्मं मतद्विदः । तत् पापं गतम् भूत्वा तदङ्गमनुगच्छति ॥” — इति च १२५०
 १०८—११९, ११५ स्तो० ।

* ६७४४० १पं० “अर्द्धार्द्धभाजोऽपि कचिदुपेक्षितव्याः” — इत्यादि ब्रह्मम् ।

† पुरस्तादुक्तं “उतो त्वस्यै तन्म्वं१ विसृजे (१५०६ पा० १३५० — १भा० १३९४०)”
 — इत्यादिकम्; “वहस्यते प्रथमं वाचो अग्रम् (१० अ० १, १४.)” — इत्याद्येतरेयकं
 चेह सार्ग्य मिति गम् ।

‡ ज-पक्षकमात्रे एवैव पाठोऽत्र ; तत्र हि सर्वत्रैवाध्यायान्तेषु अपिमाध्यायप्रतीक-
 पाठ एवमन्वेति दर्शितं पुरस्तात् (१३५४०) ।

(^१अथे^२माय^३द्या^४वोय^५दु^६द^७श्चो^८वि^९हि^{१०}सो^{११}तोः^{१२}सृ^{१३}ण्ये^{१४}व^{१५}त^{१६}र^{१७}त्स^{१८}च-
^{१९}त्वारि^{२०}शृ^{२१}ङ्गा^{२२}स्वर्य^{२३}न्त^{२४}श्च^{२५}त्वारि^{२६}वा^{२७}गृ^{२८}चो^{२९}अ^{३०}क्षर^{३१}आ^{३२}दित्य^{३३}इत्य^{३४}क्ष-
^{३५}र^{३६}न्क्षर^{३७}ति^{३८}हृ^{३९}दा^{४०}त^{४१}ष्टेषु^{४२} चयोदश ॥ *)

॥ इति निरुक्ते चयोऽदशाध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

(अतिस्तुति-प्रकरणं समाप्तम् ।)

॥ इति निरुक्ते प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ १ ॥

* खण्डप्रतीकपाठः। वल्लभिव्यव पृस्तकेष्वेतेन पाठेन भवितव्यम्; तेनैवात्राध्याय-
 समाप्तिश्च दृश्यते। परं तादृशेऽपि क-पृस्तके नात्रैव पाठः। अपि तु परिशिष्टसमा-
 प्रावेकत्रैव “अथेमा”- इत्यादीनां पञ्चाशत्खण्डानां प्रतीकपाठः। तत्रैव चयोदशा-
 ध्यायसमाप्तिश्च।

† च-पृस्तकसम्मत एव पाठः। क-पृस्तके परिशिष्टभागा नास्त्येव; ख-ग-भ-
 पृस्तकेषु इह नाध्यायसमाप्तिः; अपि चयोदशाध्यायस्य प्रथमपादसमाप्तिरेव; घ-क-
 पृस्तको खण्डितौ; क-पृस्तकेऽपि नात्राध्यायसमाप्तिः, पादविभागस्तु तत्र न दृश्यते
 क्वाप्यध्याये; ज-पृस्तके त्विह “इति निरुक्ते उत्तरपटके सप्तमोऽध्यायः”- इति; एति-
 छन्दते त्विहैव परिशिष्टसमाप्तिः अन्यसमाप्तिश्च परं नैषोऽध्यायः, अपि पाद एव;
 अतएव हि एतौ “सपादसप्तदशाध्यायौ निरुक्तएतिः समाप्ता” - इति (२१५ प्र० ८ पं०)।
 एवञ्च हाध्यायसमाप्ती च-ज-पृस्तकयोः एतेनैव सम्मतिरिति।

‡ नैतत् निघण्टुव्याख्यानम्; अपि तत्प्रासङ्गिक मिति शम्।

॥ अथ चतुर्दशाध्यायः* ॥

॥ अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिस्त्रिपादी ॥

॥ तत्रायः, द्वितीयपादः† ॥

व्याख्यातं दैवतं । यज्ञाङ्गं चाथात ऊर्ध्वमार्गगतिं
व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा ॥ इयै-

* च-अ-पुस्तकयोः ; एतिलक्षणे त्वयोऽध्यायो नास्त्येव, सायणमतेऽप्येव मेव ; तेन हि ऋगादिभाष्ये न कापि एतदध्यायीयः कश्चिदपि खण्डः खण्डांशो वा उद्धृतः प्रत्युत “जातवेदसं सुनवाम् ऋ० मं० १. ७, ७. १” — इत्यस्या ऋचो व्याख्यावसरे “जातवेदाः कस्मात्” — इत्यादिः (१भा० २८२४०) मग्नमाध्यायीय एव पाठ उद्धृतः, न तु “जातवेदस इति जात मिदं सर्वम्” — इत्यादिरिहत्यः (२२४०) । एव मन्य-
चान्यत्र च ।

† च-ग-भ-पुस्तकेषु ; च-पुस्तके तु पादविभागो नास्ति पर मेव त्रयोदशाध्याय एव । वस्तुतोऽत्र पादविभागो नास्त्येवेत्यस्माकम्, पादसन्धिषु पूर्वपूर्ववत् पादादा-
वधादिशब्दव्यवहारादिदशेनाभावात्, भ-पुस्तकातिरिक्तेषु पादौयखण्डाङ्गपार्थक्या-
दर्शनाच्च । *

‡ “अथातो दैवतम्” — इत्यारभ्य “य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जा-
यानाम्” — इत्यन्तेनाध्यायषट्केनेति (१भा० १८५४० - ४भा० २२९४०) ।

§ “अथेमा अतिस्तुतयः” — इत्यारभ्य “ताद्भाष्य मनभवत्यनुभवति” — इत्यन्ते-
नाध्यायेकेन पादेनैकेन वा (२२७४० — २२९४०) ।

॥ “कर्म दृष्टा” च, ग, भ ।

तदनुप्रवदन्यथैतं महान्त मात्मान मेघर्गणः* प्रवदन्तौ-
न्द्रं † मित्रं वरुण मग्नि माहुः रित्यथैष महानात्मात्म-
जिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा
अह मस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ‡ (१४॥) ॥ १ *

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतमम
आमन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजसो घर्मे**
हविरस्मि नाम †† ॥ अह रस्मि प्रथमजा कृतस्य पूर्वन्दे-
वेभ्यो अमृतस्य नाम †† । यो मा ददाति स इदेव

परस्तात्कृतम्—“महान्त मात्मान मक स आनं वज्रधः सधाविनः वदन्ति”

इति ऋ० ४ पा० ५ सू० १४ भा० २४० पृ० ।

† “प्रवदन्तौन्द्र” ग, ज, झ ।

‡ ऋ० सं० १, २, ११, १ : अथ० सं० १४, ८ ।

§ चतुर्दशाध्यायीयसूत्राङ्क एव, च-अ-ममृतः ।

• त्रयोदशाध्यायीयसूत्राङ्क एव, च-ग-क-ममृतः ।

¶ त्रयोदशाध्यायीयसूत्राङ्क एव, अ-प-मकममृतः ।

** “घर्मे” च-मावे ; मद्राकरप्रसाद एव ? एव मन्यवान्यवान्यान्योऽप्यस्ति ।

†† ऋ० सं० १, १, १०, १ : अथ० सं० १८, ११ । “अग्निरस्मि इत्यस्य
(१, १, १०, १-३ अग्निः परब्रह्म वा देवता” - इति, “मात्मात्कृतपरतत्त्वकपोऽग्निः
द्रुचंन (१, १) स्वात्मनः सर्वोत्पत्तित्वानुभव माविष्करोति । ०—० । भाक्तभोग्यभावेन
द्विविधं दौर्दं सर्वं जगत्” - इत्यादि, “तदनेन अग्रः सर्वोत्पत्तित्वप्रतिपादनेन पर-
ब्रह्मत्व मुक्तं भवति”—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

‡‡ “अमृतस्य नाभिः” च-प्रभृतिषु ; सामसंहितापाठविद्वद्भ्यः ।

मावद्द् * मन् मन् मदन्त मन्नि † ॥ इति स ह ज्ञात्वा
प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारा यं त ‡ मात्मान मध्यात्मज
मन्तिक मन्यस्मा आ चचक्षेति ॥ २ (१५) ॥ २०

अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा च परा च पृथि-
भिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् § आवरी-
वर्त्ति भुवनेष्टन्तः ॥ ॥ आवरीवर्त्ति भुवनेष्टन्तरित्यथैष
महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत् सत्यं तत्
सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तद्रूपं तदरसं तदगन्धं तद-

० “इदेव मावा अद्” च-प्रभृतिषु, एष च सा०-सं०-पाठविशदः ।

† सा० सं० आर० आ० १, १, ८ । ‘चिष्टभा अद्देवता आत्मान मेवाद्ः
आत्मा एव ऋषिः” - इति तत्र सा० भा० । तै० आ० ८, १० ।

‡ ‘व्याजहारायत” च-प्रभृतिषु,

§ “विषूचीर्वसान” च-प्रभृतिषु, स्वरे विशेषः ।

॥ ऋ० सं० १, ९. १०, १ : य० वा० सं० २७, १० : अथ० सं० १८, ११. ११ ।
अस्यवामीये सूक्ते इय मेकविंशौ । अथ गौनकः — ‘क्षेत्रं ह्यत्र द्विजो मोहात्
चिरान्नोपोषितः शुचिः । सूक्तं जपत्वा न्यवामीयं क्षिप्रं मुचेत् किल्बिषात् ॥” - इति
ऋग्वि० १, ११ । “अस्य वामस्य पलितस्य क्षांतुरिति सलिलस्य देधेतमस एकचत्वा-
विंशतम्” - इति ऐ० आ० ५, १२ । अग्निम् सूक्ते प्रायेण संशयोत्यापनादयो बह-
वोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । अपश्यं गोपा मित्याद्यनया ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा ।
प्रवर्येऽभिष्टवे विनियज्यतेऽसौ (आ० ओ० सू० ४, ६) । सूर्यस्य च गोपाल मैनरेयके
ब्रूयते — “एष वै गोपा एष क्षौद्रं सर्वं गोपायति” इत्यादिः । तैत्तिरीयकेऽपि —
“अपश्यं गोपा मित्याद् असौ वा आदित्यो गोपा स हौमाः प्रजा गोपायति”
इत्यादिः ।

मृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके
 तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात्* क्षेत्रज्ञं मनुप्राप्य† निरात्मक ।
 मयैष महानात्मा विविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति‡
 सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तममी (रजः ॥)
 इति कामदेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं
 कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्काय कल्पते प्रतिभातिलिङ्गो महा-
 नात्मा तमोलिङ्गा विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि निश्चय-
 लिङ्ग आकाशः ॥ ३ (१६) ॥ ३.

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्दिगुण स्पर्शेन
 वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुण
 रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्राम-
 स्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्यगमहस्रं जागर्त्ति तस्यान्ते-

* “तदज्ञानात्” च-प्रभृतिषु ।

† “योऽस्यात्मनः कारयित्वा तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः कर्माणि स भूता-
 त्माच्यते बुधेः ॥ जीवमज्ज्ञोऽन्तरात्मानः सदृजः सर्वदेहिनाम् । धनं वेदयते सर्वं
 सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥” — इति म० स० १५ अ० १९, २०, २१ श्लो० ।

‡ “निरात्मज” च-प्रभृतिषु ।

§ “सृजा मेकां लोहितशुक्लशृणां वर्णां प्रजां जनयन्ती मरुपाम् । सृजी श्लोका
 जुषमाणोऽनुशेतुं अहोत्येनां भुक्तभागो मज्जान्यः ॥ (तै० आ० १०, १०, १)” — इति,
 “यदग्रे लोहितं रूपं तज्जसुस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदग्रस्य (जा० ब्रा०
 ६, ४)” इत्याद्याद्याच विवेचनीयाः ।

॥ नास्त्येतत् च-प्रभृतिषु ।

सुपुष्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवी मपि
यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायु-
राकाश माकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्त
मात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा
स्वपीति युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहेरात्रावजस्रं
परिवर्त्तते स कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्यन्त
महर्यद् ब्रह्मणो विद् रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्र-
विदो जना इति* ॥ ४ (१७) ॥ ४.

तं परिवर्त्तमान मन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभ-
क्तातिमात्रोऽह मिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदम्पावकं†

* मनुसंहिताया मपि—“आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः । आ-
काशान् विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै सार्धगुणो
मनः । वायोरपि विकुर्वाणाद् विरोचिष्णु तमोनन्दम् । ज्योतिर्वत्ययते भास्वत्तद्रूपगुण
मुच्यते । ज्योतिश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः भूताः । अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्यपि
सृष्टिरादितः ।”—इति (१७० ७५—७८ सू०), “आद्याद्यस्य गुणक्षेपा मवाप्नोति
परःपरः । यो यो यावत्तिथ्येषां स स तावद्गुणः स्मृतः । (१७० ९० सू०)”—इति च ।
दैविकानां युगानाम् स्रष्टां परिसङ्ख्याया । ब्राह्म मेक महर्जयं तावतो रात्रिरेव च ।
तद्दे युगसहस्रान्तां ब्राह्मं पुण्य महर्विदुः । रात्रिश्च तावतो मेव तेऽहोरात्रविदो
जनाः । तस्य सोऽहर्निशस्यान्ने प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते (१७० ७९—८४ सू०)”—इति
च । आकाशादीनां तद्गुणानाञ्च वर्णनं गौतमसूत्रादौ ब्रह्मसूत्रादौ च विस्तरतो
द्रष्टव्यम् । भगवद्गीताया मपि किञ्चिद् द्रष्टव्य मस्ति ८, १७ ।

† “स मिथ्या दर्शनेदम्पावकं” च ।

महाभूतेषु चिरोष्वाकाशादायोः प्राणं चक्षुश्च* वक्ता-
 रश्च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ ।
 गुणान् विद्यात् चीन्मातृतस्त्रीन् पितृतोऽस्थिस्रायुम-
 ज्ञानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नं पान ।
 मित्यष्टौ साऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि
 कृतः ? ॥ ५ (१८) ॥ ५ ।

स यद्यनुरुध्यते तद्ववति यदि धर्मोऽनुरुध्यते ॥ तद्देवो
 भवति यदि ज्ञान मनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि
 काम मनुरुध्यते संच्यवत इमां योनिं सन्दध्यात् ।
 तदिदं मच्च मतं श्लेषा रेतसः सम्भवति श्लेषाणां

* “प्राणश्चक्षुश्च” च, क, ज ।

† “पार्थिवांस्त्वष्टौ” च ।

‡ “ऽन्नपान” च, क, ज ।

० “प्राणापानव्यानां दानमर्मानः ० ————— ० वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो-
 बुद्धाकृतिसङ्कल्पाः ० ————— ० शिरःपाणिपादपाश्र्वपृष्ठोरुदरजङ्घाश्रोत्रोपक्षपायवः ०
 ————— ० त्वक्चर्ममांसवधिरमेदःसञ्जाश्लेष्वाऽस्थीनि ० ————— ० अन्तस्त्वर्गरूप-
 रसगन्धाः ० ————— ० पृथिव्यग्नेर्जोवायुराकाशाः ० ————— ० अन्नमथप्राणमथमनो-
 मथविज्ञानमथानन्दमथा मे शुश्रून्ताम ० तं ० आ ० १०, ४१—४७)”—इत्येवमाद-
 यस्याश्च पर्यालोच्यते ।

॥ “धर्मं मनुरुध्यते” च, क, ज ।

॥ “शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणां मुक्तमाधम-
 मध्यमाः ॥”—इत्यारभ्य “यादृशन तु भावेन यद् यत् कर्म निपेयते । तादृशेन शरी-
 रेण तत्तत् फलं मुपाश्रुते ॥”—इत्युक्तो (म० सं० १९ अ० १—८२ सू०) प्रत्यक्ष-
 रसमर्थमेव प्रसूते ।

रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः
 स्रावा स्रान्नो ऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्त-
 दिदं योनौ रेतः सित्तं पुरुषः सम्भवति* शुक्रातिरेके
 पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां
 समेन नपुंसको भवति शुक्लेण भिन्नेन † यमो भवति ‡
 शुक्रशोणितसंयोगान् मातृपितृसंयोगाच्च (तत् §) कथं
 मिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रोपितं
 कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्धुदाः सप्तरात्रात् पेशी
 द्विसप्तरात्राद्बुद्धुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो

* “तस्मात् पराक्षो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चति, सम्यङ् द्विपादु भवति,
 तस्मात् सम्यक्षा भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चति (ऐ० ब्रा० १. ५, ५.)” —इत्यादिः. “एष
 च वा पत्नीषु रतो दधाति • ——— • पुरुषस्य संवनो सौम्यति, येषां शिशोःधि
 पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते” —इति च (ऐ० ब्रा० १. २, १३। द्रष्टव्यम् ।

† “शुक्रभिन्नेन” च, झ, ज ।

‡ “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समे पुमान् पुंसिद्वौ वा
 स्त्रीणि ऽल्पं च विपर्ययः ॥” —इति च म० सं २५०. ४८ स्त्रो० । “कारणानुविधायि-
 त्वात् कार्याणां तत्त्वभावता । नानार्थान्याकृतोः सत्त्वा धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् । अत-
 एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये स्त्रीवः शुक्राणैव
 पुनः । वायुना बड्धो भिन्ने यथास्वं बद्धपत्यता । वियोनिविकृताकारा जायन्ते
 विकृतैर्मलैः ॥” —इत्यादि च (अ० ६०. ब्रा० १५०. ५—७ स्त्रो०) वैद्यके
 बद्ध द्रष्टव्यम् ।

§ नास्त्येतत् पदं च-ग-भ-पुस्तकेषु ।

भवति* मासमाचात्कठिने† भवति द्विमामाभ्यन्तरे
 शिरः सम्पद्यते मासचयेण ग्रोवाव्यादेशो मास-
 चतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरामव्यादेशः
 षष्ठे मुखनामिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलन
 समर्थो भवत्यष्टमे बुध्नाध्यवस्यति नवमे सर्वोङ्गसम्पूरणो
 भवति‡ । मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
 नाना योनिमद्भस्त्राणि मयोपितानि यानि वै ।
 आहारो विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः ।
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ।
 अवाङ्मुख पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः । साङ्ख्ये

* “सूतो भवति ऋ, ग, क

† “मासमाचात् कठिने” च

‡ “अयं द्वावष्टयिषोऽङ्गुली दशमं दशमं तुल्यं ऋ, ग, १०, १०, १०, ४,”

—इत्यस्या व्याख्यानानुसारेण मायणः “दशमन्त्रम अष्टमं चतुर्गमेविशेषणं मेतत् ।
 उत्तरणहेतुभूतैः दशभिः चलः श्रोत्रादिभिः शरीरपात्रैर्भूतम् । ददश्च पदं कौलिक-
 व्याख्यायते”—इत्यादि । ते च कौलिकमन्त्रा यथा- “चलं श्रोत्रं च मनश्च वाक्
 च प्राणपाना देह इह शरीरम् । इह प्रत्यक्षावलोमा विभक्तवन्तं तं मन्ये दशमन्त्र
 मृत्युम् ॥ उत्तरं शृणु कर्णौ च वाक् श्रोत्रं चोक्तं च दृष्टं शिरस्यं रामाणि मांसं
 रुधिरास्थिमज्जं मेतच्छरीरं जन्मवृद्ध्यापमम । अवाङ्मुखो जन्तुश्च तथा च कर्णौ जन्तु-
 कपोलौ च वक्त्ररुचा च । आश्रितो च दुःखाद्य तथैव जिह्वा मेतच्छरीरं मुखरत्न-
 कोशम् ॥”—इति । तत्रैव मायणभाष्ये दशमन्त्रमित्यस्य व्याख्यानान्तरं मपि कृतं
 मिति । शैलिकविवरणं त्वनूक्तमप्यां द्रष्टव्यम् ।

योगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पञ्चविंशक मिति * ततश्च
दशमे मासे प्रजायते † ज्ञातश्च वायुना स्पृष्टो न
स्मरति । जन्ममरणोन्ते ‡ च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य
प्रामाण्यम् ॥ ६ (१६) ॥ ६.

अष्टोत्तरं सन्धिशतं मष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते
षोडशं वपापलानि नव स्रायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य
मर्मणा मर्द्धचतस्रो रोमाणि काण्ठ्यो हृदयं ह्यष्टकपा-
लानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ
तथोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कम्पादाहारपानसिक्त-
त्वानुपचितं कर्माणावन्यान्यं ** जयते †† इति ‡ तं
विद्याकर्मणी समन्वारभन्ते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतम-

* म० भा० १८. २. ९८६. १. ४२६ ।

† “स्पृष्टस्तत्र स्मरति” च, ब, ज ।
‡ “जन्ममरणं मर्मे” च, ब, ज ।
॥ “कम्पादाहारपान” ख, ब ।
¶ “सिक्तत्वानुचित” ख ।
** “कर्मेणावन्यान्यं” ख, ब ।
†† “जायेते” ख, ब ।
‡ ग-पञ्चके तु इदमेव सप्तमखण्डवभाषिः ।

ब्रह्मलोक मभिसम्भवन्ति* ते न पुनरावर्तन्ते। शिष्टा
दन्दश्रुका य इदं । न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्य
मथाप्याह ॥ ६ (२२) ॥ ६.

“मभिसम्भवन्ति” क, ग, भ

“पुनरावर्तन्ते” क, ग, भ

“अः चेमेऽस्य अहं तप इत्युपासनं ते अहं माम् सम्भवन्ति, अविष्टोऽहं, अहं
आपूर्वमाणपक्ष, मापूर्वमाणपक्षात् अ न पक्षपक्षेति सामान्तात्, सामंभ्याः संव-
त्सुगम्, संवत्सुरादादित्य, मादित्य चन्द्रमस चन्द्रमसा विदुः, तन् पुनरा मामवः म
मतान् ब्रह्म ममदत्तय देवयान पन्थ इति ” इति च क.० प्र.० ७५० १०ख० ।

अस्मि च पद्यदशम देवयान विदुः इति “परं ह्यस्मिन् अन् परंति पन्थां
मन्त्रं स्व इतरा देवयान न कृ. सं. १, १, २३ । ” इत्यादी देवयानम्,
“पन्था मन्त्रं प्र विदुः पितृगणम् कृ. सं. १ ३ २०, १ ” इत्यादी च पितृ-
यानं श्रूयते । “कर्मणः पितृलोकं गच्छामः देवभाकः” इति श्रुतस्य “अत्यदेवा-
हविर्गोष्ठा अन्यदाहविर्गोष्ठाः १० ता. सं. १० अ. १३क० ” इत्यबोधना
महोत्तरम् ।

पुनरावर्तन्तेऽपि —“अथातः ब्रह्मणः परिमरा —अः ह वै ब्रह्मणः परिमरं
वेद पर्यन्तं दिवन्तं भ्रातृव्यः परिमपवाः शिष्टान्ते य ये ब्रह्म गोऽयं पवते त मेताः पञ्च
देवताः पञ्च देवताः परिम्रियन्त विद्युद् दृष्टिः चन्द्रमा आदित्याग्निः । विद्युदै विद्यु-
त्य दृष्टि स्रजुप्रविशति,० ———० दृष्टिर्वै दृष्टा चन्द्रमस मनप्रविगति,० ———० चन्द्र-
मा वा अमावास्याया मादित्य मनप्रविगति,० —० आदित्या वा अक्षं यमग्नि मन-
प्रविगति,० —० अग्निर्वा उदान वायु मनप्रविगति,० —० ता वा एता देवता
अत एव पुनर्जायन्ते ; -वायुर्ऋग्निजायते, प्राणादि बलान्मभ्यमानोऽग्निजायते,० —०
अग्निर्वा आदित्यो जायते,० ० आदित्यादै चन्द्रमा जायते,० —० चन्द्रमसो वै
दृष्टिर्जायते,० —० दृष्टिर्वै विद्युज्जायते,० —० । म एव ब्रह्मणः परिमरा ।”—इति

न तं विदाथु य इमा जजानान्यद्युष्माक मन्तरं
बभूव । नीहारेण प्राहता जल्पया चासुसुप उक्थ-
शामश्चरन्ति* ॥ न तं विद्यया विदुषो य मेवं विद्वांसो
वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति मन्यद्युष्माक मन्तर मन्यद्देवा
मन्तरं बभूवेति नीहारेण प्राहतास्तमसा जल्पया
चासुसुप उक्थशामः प्राणं सूर्यं । यत्पथगामिनश्चरन्त्य-

• सू० सं० ८, २, १०; य० वा० सं० १७, २१ । अनेतस्यायणभाष्यम् । हे
नराः । 'तं' विश्वकर्माणं 'न विदाथ' न जानीथः 'यः' ('इमा') इमानि भूतानि
'जजान' उत्पादितवान् । देवदभोऽह यज्ञदभोऽहमिति यद्य मात्मानं विश्वकर्माणं
जानीम इति यदुच्यते, तदसत् । न ह्यहम्, त्यगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्व-
रस्य तत्त्वम् । किन्तु 'द्युष्माकम्' अहम्, त्यगम्यानां जीवानाम 'अन्यत्' अहम्, त्यग-
म्यादतिरिक्तं सर्ववैदान्तवद्य मीश्वरतत्त्वं 'बभूव' भवति, विद्यते । जीवरूपवत्तदपि
कुतो न वैद्यः । इति चतु, प्रथमः । — 'नीहारेण प्राहताः' यूर्यं नीहारमदृशेनः-
ज्ञानेमाच्छन्नाः, अतो न जानीथ । यथा, — नीहारा नात्यक्त मसद्, दृष्टेरावरक-
त्वात् । नात्यक्तं सत्, काष्ठपाषाणादिवत् सम्बाहु मश्यायत्वात् । एव मज्ज्ञान मपि,
नात्यक्त मसत्, ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सद्, बोधिमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशं-
नाज्ञानेन सर्व जीवाः प्राहताः । न केवलं प्राहतत्वं किन्तु 'असुप्तपः' च देवोऽहं मन-
योऽहं मित्याद्यन्तजल्पनेन प्राहताः । किञ्च 'असुप्तपः' केनाप्युपायेन अस्मिन् प्राणां-
स्तृप्यन्त, उदरभरा इत्यर्थः ; न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलं भिन्न-
लोकभोगमात्रहृताः 'उक्थशामः' नानाविधेषु यज्ञेषु, उक्थं प्रउमनिष्क्रेवत्यादिकं
शंसन्तः 'चरन्ति' प्रथिव्यां वर्तन्ते । केवलं मैत्रिकामुष्मिकभोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्व-
कर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः । — इति ।

† "उद्यन् अस्मि वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेवं प्राण इत्याच-
रते" — इत्यादि पं० ब्रा० ५, ५, १ ।

विद्वांसः* श्लेचज्ञ मनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वांसः श्लेचज्ञो
 ऽनुकल्पते† तस्य तपसा सहाप्रमाद मेत्यथासव्यो भवति
 तेनासन्तत मिच्छेत्तेन सख्य मिच्छेद्देष हि सखा श्रेष्ठः
 सज्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायते‡
 सखा कस्मात् सख्यतेः मह भूतेन्द्रियैः शेरते॥ महा-
 भूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति (वा॥)
 तस्य यदापः॥ प्रतिष्ठाशील मुपशम आत्मा ब्रह्मेति स
 ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽवन्धो ज्ञान-
 कृतोऽथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक-
 मिष्यामः** ॥ १० (२३) ॥ १०.

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः । भूमिः ।
 विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्म । मोमः ।
 भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्याम ।
 यशः । महः । स्वर्णिकम् । स्मृतीकम् । स्वतीकम् ।

* “सृष्टेयं यन्त्यथ गामिन्यथरन्त्यविद्वांसः” ख, ग, भ ।

† “श्लेचज्ञो न कल्पते” ख, ग, भ ।

‡ “कस्माज्जायतेः” ख, ग, भ ।

॥ “शेरते” ख, ग, भ . “श्ले शेरते” — इति वीष्म-दृष्टम् ॥

॥ नाख्येतत् पदं च-क-ज पञ्चकेय ।

॥ “तपः” ख, ग, भ ।

** “भूतनामधेयान्यनुकमिष्यामः” च, क, ज ।

सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् ।
 कम । अन्नम् । हविः । मद्ग । सदनम् । कृतम् । योनिः ।
 कृतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । (हविः* ।) रयिः ।
 सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः ।
 अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्द्रः । हेम । स्वः । सर्गाः ।
 शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व ।
 अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः ।
 (स्वयम्भूः ।) अभ्व । पुष्करम् । सगरम् । समुद्रः । तपः ।
 तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । (ऊधः ।) वृक्षः ।
 तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा ।
 भवन्ति । वधन्ति । अध्वानम् । यद्वाहिष्याः । शरीराणि ।
 अव्ययञ्च संस्क्रुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेनं
 तन्वतेऽथैतं महान्त मात्मान मेतानि सूक्तान्येता
 कृचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ (२४) ॥ ११.

* नास्त्येतत् पदम् ख-ग-भा-पुस्तकेषु ।

। नास्त्येतच्च पदम् च-व-ज-पुस्तकेषु ।

। नास्त्येतदपि पदम् च-३-ज-पुस्तकेषु ।

१ “यद्वाहिष्या” — इति ख, ग, भ ।

॥ “अव्ययं च संस्क्रुते” — इति ख, ग, व, भ ।

१। मेधः, भूमिः, वधकर्म, सोमः, आपः, यज्ञः, स्वर्णोक्तम्, सतीकम्, सतीकम्, सतीकम्, कम, अन्नम्, मद्ग, सत्, सर्व, नाम, पवित्रम्, अमृतम् अध्वा, सगरः, तपः, तेजः, सिन्धुः, नाभिः, वृक्षः, कृत्, यत्, ब्रह्म, वरेण्यम्, भवति, वधन्तः अध्वानम्, — इमे च स्वरपाठभेदाः च-प्रभृतिषु ।

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता
 पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनि-
 तोत विष्णोः* ॥ (सोमः पवते जनयिता मतीनां जन-
 यिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता
 सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः) — (सोमः
 पवत सोमः सूर्यः प्रभवनाज्जनिता मतीनां प्रकाश-
 कर्मणा मादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणा मादित्य-
 रश्मीनां पृथिव्याः प्रश्नकर्मणा मादित्यरश्मीना
 मग्नेर्गतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरण-
 कर्मणा मादित्यरश्मीना मिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणा मादित्य-
 रश्मीनां विष्णोर्व्योप्तिकर्मणा मादित्यरश्मीना मित्य-
 धिदैवत मथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रि-
 याणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभि-
 विभूतत आत्मेत्यात्मगति माचष्टे । ॥ १२ (२४) ॥ १२.

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना मृपिविप्राणां महिषो
 मगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पविच

अ० सं० ७, ४, ४. ५ ; मा० सं० अ० अ० ३, १, ४. ५

। नैवं पाठो दृश्यते च-अ-ज-पुस्तकेषु ।

। नैवं पाठो दृश्यते ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

मत्येति रेभन्* ॥ ब्रह्मा देवाना मित्येष हि ब्रह्मा
भवति देवानां देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनां पद्वीः
कवीना मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानां
मादित्यरश्मीना मृषिर्विप्राणा मित्येष हि ऋषिणो
भवति । विप्राणां व्यापनकर्मणा मादित्यरश्मीनां
महिषो मृगाणा मित्येष हि महान् भवति मृगाणां
मार्गणकर्मणा मादित्यरश्मीनां श्येनो गृधाणा मिति
श्येन आदित्या भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र
आदित्यो भवति गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिं-
न्तिष्ठति स्वधितिर्वनाना मित्येष हि स्वयङ्कर्माण्या-
दित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणा मादित्यरश्मीनां
सोमः पवित्र मत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीना
मत्येति स्तूयमान एष एवैतत् सर्वं मक्षर मित्यधिदैवत
मथाध्यात्मं ब्रह्मा देवाना मित्यय मपि ब्रह्मा भवति
देवानां देवनकर्मणा मिन्द्रियाणां पद्वीः कवीना
मित्यय मपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानाना ॥

* ऋ० सं० ७, ४, ७, १. य० वा० मं० २७, १७; तै० आ० १०, १०, ४; सा०
मं० ७० आ० ४, १; १८. ९ । देवसुवां हविःष सोमस्य वनस्पतेर्ब्रह्मा देवाना मिति
याज्या (आ० ओ० सू० ४. ११.) । म० भा० भग० गो० २२ अ० १८---४२ सू० ।

† “कवीयमानाना” ख. ग. भ. ।

‡ “ऋषिणा” ग; “हि ऋषिणा” ख. भ. ।

§ “कवीयमानाना” ख. ग. भ. ।

‘अन्तर्वर्तिनोऽपि नाना प्राणमभ्युदयनां प्रत्यक्षानाम्’ इत्यादि। ‘वृत्तमनानां मृगं पशूनां चेतनेषु परमेश्वर-
स्यैकग्रहणं वाच्यम्’ इति सूत्रेण । ‘देवानां’ अग्निः स्यादिति भावः । ‘वृक्षाणां’ चतुर्मूर्खी भूत्वः ।
परमेश्वरी नियामकत्वेनावतिष्ठते । तथा ‘कवीनां’ काव्यमाटकादिकर्तॄणां पुरुषाणां
मध्ये, ‘पदवीः’, भूत्वावतिष्ठते । व्याकरणे निष्पन्नः सुगच्छविग्रहः पदं तद्वेति गच्छ
तीति ‘पदवीः’ शब्दभास्योभिज्ञो व्यासवान्नभाक्त्यादिरूप इत्यर्थः । ‘विप्राणां’
वैदिकसामवेदिनां ब्राह्मणानां मध्ये, ऋषिः । तत्तद्ब्रह्मप्रवर्तको वसिष्ठादिरूपः, बभूव ।
‘मृगाणां’ चतुष्टयां मध्ये, शत्र्याधिक्येन युक्तः ‘महिषः’, बभूव । ‘गृध्रापक्षितानां’
सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रवक्ताः ‘श्यनः’, बभूव । ‘वनानां’ वृक्षसमूहकपाशां मध्ये, छन्द-
नार्थः ‘स्वधितिः’ परशुः, बभूव । यागहेतुभूतव्याघ्रकः ‘सोमः’, भूत्वा ‘रेभन’
मन्त्रशब्दयुक्तः मुनिः, ‘पवित्रं’ शुद्धिकारणं गङ्गाजलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वम्,
‘अत्येति’ ॥” —इति तै० आ० मा० भा० । ऋक्साममुंहितयोः सायणीयभाष्ययोः
एकरूपमेव व्याख्यानाकारं मपि ।

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो
मनीषाम् । गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं
यन्ति मृतयो वावशानाः* ॥ वह्निरादित्यो भवति स
तिस्रो वाचः प्रेरयत्युचो यजुंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य
कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत् सर्वं मक्षर मित्यधि-
दैवत मयाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच
ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः†
कर्माणि ब्रह्मणो मतान्यय मेवैतत् सर्वं मनुभवत्यात्म-
गति माचष्टे‡ ॥ १४ (२७) ॥ १४.

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मृतिभिः
पृच्छमानाः । सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे
अर्कास्त्रिष्टुभः सन्नवन्तैः ॥ एत एव सोमं गावो धेनवो

* ऋ० सं० ७, ४, १०, ४ ; भा० सं० ऋ० ऋ० ९, १, ४, २ ।

† “बुद्धिमतान्यृतस्यात्मनः” ख, ग, भ ।

‡ ‘वह्निः’ वोढा, यजमानः ‘तिस्रः वाचः’ ऋग्यजुःसामाग्निकाः कुतूः ‘प्र ईर-
यति’ । तथा ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य ‘धीतिं’ धारयित्रीं ‘ब्रह्मणः’ परिदृढस्य सोमस्य
‘मनीषां’ मनस ईश्वित्रीं कल्याणीं वाचं च प्रेरयति । किञ्च ‘गोपतिं’ दृषभं यथा
‘गावः’ ‘अभिगच्छन्ति’ तद्वत् गवां स्वामिर्न सोमं गावः, ‘पृच्छमानाः’ पृच्छन्त्यः सत्या
‘यन्ति’ स्वपयसा मित्रयितु मभिगच्छन्ति । तथा ‘वावशानाः’ कामयमानाः ‘मृतयः’
स्रोतारः ‘सोमं’ ‘यन्ति’ स्रोतु मभिगच्छन्ति ॥” — इति सा० भा० ।

§ ऋ० सं० ७, ४, १०, ५ ; सा० सं० ऋ० ऋ० ९, १, १०, १ ।

रश्मयो वावश्यमानाः* कामयमाना आदित्यं यन्त्येव
मेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामय
माना आदित्यं यन्त्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्य-
मान एत मेवाकांश्च विष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्ना-
दित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवत† मयाध्यात्म मेत एव सोमं
गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि‡ कामयमा-
नान्यात्मानं यन्त्येव मेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि
मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येव
मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इम मेवात्मा च
सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येकं §
भवन्तीत्यात्मगतिं माचष्टे ॥ ॥ १५ (२८) ॥ १५.

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत् सोमो

* “वावाश्यमानाः” छ, ग, भ ।

† “भवन्त्यधिदैवत” छ, ग, भ ।

‡ “वावाश्यमानानि” छ, ग, भ ।

§ “तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं” च. छ, ज ।

॥ “धेनवः” प्रौढयित्री मावः ‘सोमं’ ‘वावशमानाः’ कामयमानाः भवन्ति ।
‘विप्राः’ मेवादिनः सोतारो ‘मतिभिः’ ‘पृच्छमानाः’ प्रच्छन्नो भवन्ति । ‘अज्यमानः’
गोभिः चिन्त्यमानः ‘सुतः’ चमिषुतः, ‘सोमः’ चमिषिभिः परि ‘पूयते’ । तथा ‘विष्टुभः’
विष्टुभूपा ‘अकांश्च’ अकाभिः क्रियमाणाः एते सन्नाः ‘सोमे’ ‘सं भवन्ते’ सन्नवन्ते ॥—
इति सा० भा० ।

वावृधे सुवान इन्दुः* ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः
 परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा
 सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये महत्
 सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवत मथाध्यात्म
 मत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा
 जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा
 पवित्रे अधि सानो अव्ये महत् सोमो† वावृधे सुवान
 इन्दुरित्यात्मगतिं माचष्टे‡ ॥ १६ (२६) ॥ १६.

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यज्ञर्भो ऽवृणीत
 देवान् । अदधादिन्द्रे पवमान् ओजोऽजनयत्सूर्ये
 ज्योतिरिन्दुः§ ॥ महत्तत् सोमो महिषश्चकारापां
 यज्ञर्भो ऽवृणीत देवाना माधिपत्य ॥ मदधादिन्द्रे

* ऋ० सं० ७, ४, १८. ५; सा० सं० ४० आ० ६, १, ४, ७ ।

† “वृद्धसोमो” च, ज, ज ।

‡ “समुद्रः” यक्षाद्यापः सन्द्रवन्ति, स समुद्रः, अपां वर्षकः । ‘राजा’ सोमः ।
 ‘प्रथमे’ विद्युते ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘विधमैन्’ विधारके ऽनारिचे ‘प्रजाः’ ‘जनयन्’
 उत्पादयन् ‘अज्ञानं’ सर्वं मतिज्ञानमिति । *** । ‘वृषा’ कामानां वर्षिता, ‘सुवानः’ ।
 अभिपूयमाणः, ‘इन्दुः’ दीप्तः, स ‘सोमः’ । ‘अधि’ अधिकं ‘ज्ञानो’ समुच्छिद्यते, ‘अव्ये’
 अविभवे, पवित्रे ‘वृद्धदु’ प्रभूतम् ‘वावृधे’ वर्द्धते ॥” — इति सा० भा० ।

§ ऋ० सं० ७, ४, १८, १; सा० सं० ४० आ० ६, १, ५, १० ।

॥ “देवानाधिपत्य” च, ज, ज ।

पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दु-
रात्मा* ॥ १७ (३०) ॥ १७.

विधुन्दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो
जंगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स चः
समाना ॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं
युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते
स दिवा समुदितेत्यधिदैवत मयाध्यात्मं विधुं विधमन-
शीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित
आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्म-
गतिं साचष्टे ॥ १८ (३१) ॥ १८.

* “ ‘महिषः’ महान् पूज्यः वा सोमः, ‘महत्’ प्रभूतं ‘तत्’ कर्म ‘चकार’ अक-
रोत् । किं तत् ? ‘अपां गर्भः’ उदकानां गर्भः, उदकानां गर्भभूतः, जनयित्वाका-
न्यत्वाच्च । सः सोमः ‘देवान्’ ‘अष्टषोत’ समभजनेति । ‘यत्’ तत् कृतवामिति ।
किञ्च ‘पवमानः’ पूयमानः, सोमः, ‘ओजः’ सोमपानेन जन्यं बलम् ‘इन्द्रे’ ‘अद-
धात्’ अदधात् । तथा ‘इन्दुः’ सोमः ‘सूर्ये’ ‘ज्योतिः’ तेजः अजनयत् ॥’—इति
सा० भा० ।

† अ० सं० ८, १, १६, ५; सा० सं० ६० आ० ४, १, ४, २; अथ० सं० ८,
१०, ८-१० ।

‡, § “दमनशीलं” अ, ग, न ।

॥ “अनया काष्ठात्मक इन्द्रः खूयते । ‘विधुम्’ विधातारम्, सर्वेषां युद्धादेः कर्त्ता-
रम् । विपूर्वा दधातिः करोत्यर्थः । तथा ‘समने’ । अन्नमन्नः प्राणमन्, सम्यगन-
नोपेते सङ्गमे । ‘बहूनां’ अणूनां ‘दद्राणं’ द्रावकम् इदं क्वाप्तव्येति ‘युवानं’ सन्तं

साकृज्ज्ञानां सप्तमं माहुरेकजं षष्ठिद्यमा कृषथो
 देवजा इति । तेषां मिष्टानि विहितानि धाम्श
 स्थापे रजन्ते विकृतानि रूपशः* ॥ सहजातानां षष्ठा
 मृषीणा मादित्यः सप्तमस्तेषां† मिष्टानि वा क्रान्तानि
 वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि
 वाङ्मिः सह सम्मोदन्ते यच्चैतानि सप्तकृषीणानि
 ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं‡ भवन्ती-
 त्यधिदेवत मथाध्यात्मं सहजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणा
 मात्मा सप्तमस्तेषां मिष्टानि वा क्रान्तानि वा क्रान्ता-
 नि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वास्मेन सह
 सम्मोदन्ते यचेमानि सप्तकृषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर

पदार्थं 'पक्षितः' जरा 'जमार' निगिरतौन्द्राज्ञया । एव मुक्तसुखं वक्ष्यमावसुखसु
 'देवस्य' काष्ठात्मकस्य इन्द्रस्य 'महिला' महत्त्वेनोपेतं 'कार्यं' सामर्थ्यम् 'पश्य' पश्यत
 हे जनाः ! तथा 'जरसा' प्राप्तोऽयं 'ममार' चिद्यते । सः 'स्यः' परेऽङ्गुः 'समान'
 सम्यक् चेदते; पुनर्जन्मानरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्यु-
 त्तानि ॥”—इति सा० भा० ।

* ऋ० सं० १, २, १९, ५; अथ० सं० ८, १५, १९ ।

† “मादित्यरग्नयस्तेषां” रोष्स्वद्वयोऽथ नपि पाठः कश्चित् ।

‡ “आदित्यस्तान्यस्मिन्नेकं”—इत्यपि पाठो रोष्स्वद्वयः ।

आत्मा तस्मिन्नेकं* भवन्तीत्यात्मगतिं माप्नुये† ॥ १६
(३२) ॥ १६.

॥ इति नैरुक्ते चयोदशस्यैव द्वितीयः पादः समाप्तः । ॥

॥ अथ तृतीयः पादः‡ ॥

॥ १७ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उभे पुंस आहुः पश्यदक्षुष्वान्न
वि चेतदन्धः । क्विर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता

* “ताम्बेतस्मिन्नेकं” च, व, ज ।

† “साकञ्जाना मेकसादादित्यात् सहोत्पन्नानां सप्तानां जतूनां मध्ये ‘सप्तयं’ सप्तमम् जतुम् । एकज मेकोत्पन्न मातुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकमेव वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति, अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव जायतेति मन्तव्यम् ; अस्ति चयोदशो मास इत्याहु रिति श्रुतेः । तदेवोच्यते—‘वदिसमाः’ इच्छद् एवकारार्थः । षडेव जतवो मासद्वयकृपाः ‘जपयः’ मन्तव्ये । ते च ‘देवजाः’ देवादादित्यात् जाता इत्येव मातुः । सप्तमाधारस्य चयोदशस्य मासस्य देवाभावः । “निःसूर्याऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः”—इत्यादि-श्रुतेः । तस्मात् षडेव देवजाः ; अदेवज एकः । ‘तेषाम्’ जतूनां सप्तकृपाणि ‘इष्टानि’ सर्वेष्टानि अभिमतानि, ‘धामशाः’ तत्तत्स्थाने ‘विहितानि’ प्रथक् प्रथक् स्थापितानि ; ‘रूपशाः’ रूपभेदेन विहृतानि, विविधाकृतितृक्तानि । न च रूपभेदकैतिरियैरान्ना-तः,—‘स रस मद्य वसन्ताय प्रायश्चित्, यवं प्रौषाय’ इत्यादि । ‘आचे’ अधिष्ठात्रे तदर्थे च ‘रेजने’ चक्षन्ति, जगद्वावचाराय पुनः पुनरावर्तन इत्यर्थः ॥”—इति सा० भा० ।

‡ चतुर्दशध्यायवादिषु च-व-ज-पुस्तकेषु नास्त्येव पादविभागः, तथा चैव पाठः च-व-ज-पुस्तकमात्रसम्मतः ; तथापि लोचकप्रमादान् कश्चित् व्यतिक्रमय ।

§ च-व-ज-पुस्तकसम्मतः, रोच्यदृष्टेषु च पादान्वितपुस्तकेष्वेव संव ।

विजानात् स पितुष्वितासत्* ॥ स्त्रिय एवेताः† शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्देन‡ निराहारः
प्राण इति पश्यन् कष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः
पुचः स इमा जानाति यः स इमा§ जानाति स
पितुष्वितासदित्यात्मगतिं माचष्टे॥ ॥ २० (३३) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० १, ३, १०, १; अथ० सं० ८, १५, १९ ।

† “स्त्रिय एवेति ताः” च, छ, ज ।

‡ “पुंशब्दे” च, छ, ज ।

§ “स इमा” च, न, भ ।

॥ “‘मे’ मदीया या दीधितयः ‘स्त्रियः’ संख्यामवत्यो ‘योषितः’ ‘सतीः’ सत्यः ।
योषिदुदकधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रग्नीनां माविहसिहत्यात् स्त्रीक्षिप्ता । ‘तान्
उ’ तान् रग्नीनेव ‘पुंस’ आडः’ प्रभृतदृष्टादकसेत्तम् पुंसवानाडः । प्रतिनिर्देशापेक्षया
पुंक्षिप्ता । अमुं मर्धं सत्यन्तनिगूढम् ‘अचखान्’ ज्ञानदुष्टापेतः कश्चित् महान्
‘पश्यत्’ जानाति । ‘अन्धः’ अतथाकूपः खूतदृष्टिः ‘न विचेतत्’ न विचेतयति, न
जानाति । किञ्च ‘यः’ ‘कविः’ ज्ञानदर्शी ‘पुचः’, स्त्रीपुंसरूपाणां रग्नीनां पुच-
स्थानीयः ; पुचं जगतां चाता, दृष्टादकसचक्षोःक्षि । ‘सः इम्’ स एव पुचः । यदा
इ मेन मर्धं स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुंसभावम् ‘आ चिकेत’ सर्वतो जानाति । पिचोः
क्षितिं पुच एव जानाति नान्यः । ‘यः’ कश्चित् ‘ता’ तानि ‘विजानात्’ स्त्रीपुंस-
पुंसरूपाणि जानीयात्, ‘सः पितुः पिता असत्’ पिता दृष्ट्या जनन्यासको रग्नि-
समूहः, तस्यापि पिता आदित्यः, स भवति ; आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यदा स्त्री-
क्षिकोक्तिरियम् । यस्मानि जानाति स एवं भवति ; पुचपीचादिसहितधिरकासं
जीवी भवति ।—इत्यधिदेवतम् ॥

अथाध्यात्मम् ।— या इदानीं ‘स्त्रियः सतीः’ स्त्रीत्वं प्राप्ताः ‘आडः’ स्त्रीक्षिप्ताः,
‘तान्’ तानेव ‘मे’ मर्धं ‘पुंसः’ पुंसवान् ‘आडः’ प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथं मन्य-

सप्तार्द्धगुर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदि-
 शा विधर्मसि । ते धीतिभिर्मनसा ते विपर्ययन्ति परि
 भुवः परि भवन्ति विश्वतः* ॥ सप्तैतानादित्यरश्मो-
 नय मादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्द्धशब्दो यान्यस्मिं-
 स्तिष्ठन्ति † तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति
 परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मस्येत्य-
 धिदैवत मयाध्यात्मं सप्तैतानीन्द्रियाण्यय मात्मा
 गिरति मध्यस्थानोर्द्धशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति ‡ तानि
 धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः
 परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि? ज्ञानकर्मस्येत्यात्मगतिं
 माचष्टे ॥ २१ (३४) ॥ २.

यान्यभावः ? उच्यते—एकस्यैव निरस्तमसस्तोपाधिकस्यात्मनोऽपेक्षावस्थानमात्रेण
 तत्तद्वापदेवोपपत्तेः । * * * । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किञ्च पुनो वयसान्योऽपि
 ‘यः’ ‘कविः’ ज्ञानप्रदः ज्ञानी स्यात् ‘इम्’ इम मये ‘सः’ ‘विधिकेत’ जानाति ।
 एव मुक्त्यर्थस्य परमात्मनः ‘ता’ तानि क्रीडपुंस्त्वादीनि यो विजानीयात् श्री-
 पादिकानि जानीयात्, ‘सः’ ‘पितुः’ स्त्रीत्यादिकस्यापि ज्ञानरहितस्य ‘पिता असत्’
 पिष्टवत् पुण्यो भवति ॥” —इत्यादि सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

¶ पिपासादाननिदानं पुरस्तात् (२१८१० §, ||, ¶) लिखितं द्रष्टव्यम् ।

* क० सं० १, २, ११, १; अथ० सं० ८, १८, ७ ।

†, ‡ “यत रतस्मिंस्तिष्ठन्ति” च, च, ज ।

§ “सर्वोऽपि कर्मोऽपि” च, म, न ।

॥ “‘सप्त’ सप्तैवसमावाः सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः, ‘अर्धमर्भाः’ सप्तसङ्ख्यार्ध-
 ‘मर्भे’ मर्भेऽज्ञानीय मुदकं धारयमाणाः । यदा त्रयाण्यर्धे मर्भेऽज्ञानरिते मर्भेवदने-

न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्पद्यः समन्वो
मनसा चरामि । (यदा मार्गन् प्रथमज्ञा कृतस्यादि-
द्वाचो चञ्चुवे भाग मस्याः* ॥ न विजानामि यदि वेद
मस्मि निष्पद्यः प्रसन्नवो मनसा चरामि†) न हि (वि‡)
जानन्? बुद्धिमत्तः (पुष्टिः॥) पुचः परिवेदयन्ते॥ इय
मादित्योऽय मात्मा** ॥ २२ (३५) ॥ ३.

माताः । 'भुवनस्य' लोकस्य 'रेतः' सारम्, दृष्टिप्रदत्तेन रेतोभूताः । तादृशा रम्यका
'विष्णोः' व्यापकस्यादित्यस्य 'विधर्मणि' जगद्धारणव्यापारे 'प्रदिशा' प्रदेशेन 'तिष्ठ-
न्ति' यत्नेन । किञ्च ते 'धीतिभिः' प्रज्ञाभिः मनसा जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्ध्या
च 'विद्यतः' सर्वतः । द्वितीयार्थं तसिः । विद्यं परिभवति, परितो भावयन्ति, कृत्स्नं
जगद् व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्यादेवं तस्मात् 'ते' त एव 'विपश्चितः' बुद्धियुक्ताः परि-
भुवः सर्वेषु व्याप्ताश्च ॥

यदा 'सप्तार्द्धगर्भाः' । 'सप्त' सप्तदशङ्गारो, पञ्च तन्मात्राधीति निश्चित्वा सप्तसङ्-
ख्यानि तन्मात्राणि ; 'अर्द्धगर्भाः' अविकृतिकृपाया विकाराववाया मूलप्रकृतेः, प्रकृति-
विकृतेष्वदासौमस्यात्मनोत्पन्नत्वादार्द्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादार्द्धगर्भाः, पुरुषा-
न्मस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः ; अत एव तेषां प्रकृतिविकृतिमम् । यस्यादेवं तस्माद्
'भुवनस्य' 'रेतः' कारणम् । कारणभूतानि तान्येव 'विष्णोः' व्यापका पुरुषस्य
'विधर्मणि' 'प्रदिशा' प्रदेशेन 'तिष्ठन्ति' । इतरत् समानम् ॥"—इति सा० भा० ।

* ऋ० सं० १, २, ११, १ ; अथ० सं० ८, १८, ५ ।

†, ॥ एतौ पाठौ न दृश्येते च-च-ज-पुस्तकेषु ।

‡ नैतत् पदम् च-ज-भ-पुस्तकेषु ।

§ "जानन्" च, ग, झ ।

॥ "परिवेदयन्ते" च, ग, झ ।

** "अर्द्धं 'यद् एव इदम्' यदपौर्द्धं विद्यम् 'अस्मि' ; कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यत्र मेवास्मि ;
मात्ररूपांश्च परमार्थं त्यक्त्वा सर्वज्ञानमतेऽस्मि । योऽयं सविदामन्दाकारोऽस्मि,

अपराक् प्राप्तेति स्वधया सुभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना

सोऽहं मर्त्योति 'न विजानामि' विविधं नाज्ञाविषयम् ; परं प्राप्नोति नित्यं नहं मर्त्योति ज्ञानं जातम्, अविशेष्यं नित्यं ; कार्यकारणयोरभेदात् । ज्ञान-
प्रपञ्चस्यापि प्रज्ञानमन्त्रेण प्रज्ञैकत्वावग्रहे प्रपञ्चजातं नपि क्लृप्तं नैव भवति । "इदं
सर्वं यदहं ज्ञाता", "त्रैवेदं सर्वम्", "आत्मेवेदं सर्वम्", "स ईशत वक्त्रं स्यात्
प्रजावेद्य" — इत्यादिकृतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । "तद्वचनं
सारमस्यमन्त्रादिभ्यः" — इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य प्रज्ञानमन्त्रं सिद्धम् । यदा
इदमन्त्रं उपसार्थः । यत् परोक्षज्ञानं सर्वकारणरूपं सामुभाविकं भवति, तद्विषयं,
तद्वैवाच्यं भवति । इदं सर्वं नहं मर्त्योति ज्ञानं मे जातम् । अपि तेनैव दाहो-
निबन्धनम् । सामुभाविकं सार्वभौमं यदस्ति, तत् 'न विजानामि' न प्राप्नोति ।
प्राप्नोति सार्वभौमं जातं न त्वामुभाविकं नित्यं । तत्र कारणं माह — अतो-
ऽहं 'मिथः' अनादिदेवतामैतत् ; अनादिदेवः, मूढचित्तः ; चित्तप्रत्यक्प्रवचनभावेन
परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिं माह — 'समस्तः' अविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो
वेदितः । अत एव 'मनसा' युक्तः भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विचित्रेण चेतसा
युक्तः स 'चरामि' संसारे । अथवा मनसा समस्तः चरामि, इन्द्रियपरवत् एव सन्
संसारे दुःखं मनुभवामि, न सार्वभौमं जानामीति परिदेवते । चाख्योऽपीम
परिदेवकार्यमेवोदाहृतम् — "अथापि परिदेवना कस्याचिद् भावात् न वि जा-
नामि अद्वैदे मर्त्ये (निब० ७, १, २.) " — इति । बहिर्मुखचेतसा क्लृप्तापरि-
ज्ञानजनितं दुःखं मन्यन् प्रयते । "पराम् विजानि यदहं स्वयन्मूढत्वात् पराक्
प्राप्नोति जानरात्मन्" — इति । तर्हि कदैतद् भवति ? इत्याह — 'यदा ज्ञानम्'
आमिष्यति तदा । किं तत् ? इत्युच्यते — 'ज्ञतस्य' परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः
'प्रथमज्ञाः' प्रथमोन्नेयः प्रथमोत्पन्नः चित्तप्रत्यक्प्रवचनमितोऽनुभवः । स यदा
'मा' मां प्राप्नोति, 'आदित्' अनन्तरं मेव अवयवभावेन 'अस्याः' 'वाचः' रेखाभ्य-
प्रतिपादिकाया उपनिषदायां यद्वैवेदमर्त्योत्यक्ताया वा 'ज्ञानम्' भजनीयं
मन्त्रब्रह्मणो ज्ञानं परं ब्रह्मपदम् 'अमृतं' प्राप्नोति । चित्तस्य बहिर्मुखता परि-
त्यक्ता अनादिदेवतैवदुःसम्भादा । सा यदा स्यात् तदानौ मेव क्लृप्तं ब्रह्मं सुखं
भवति, पश्चाद् विहङ्गाभावात् । यथा निरिच्छरात् पतन् पावाचोऽविराग्येन

सयोन्यः । ता शश्वन्मा विषूचीमा विच्यन्ता न्य
 न्यच्चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम्* ॥ अपाञ्चयति प्राञ्चयति
 स्वधया गृभीतो ऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन मनसा सह
 तौ शश्वन्मामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा
 पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमस मित्यधिदैवत मयाध्यात्म
 मपाञ्चयति प्राञ्चयति† स्वधया गृभीतो ऽमर्त्य आत्मा
 मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वन्मामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगति
 माचष्टे‡ ॥ २३ (३६) ॥ ४०

पतति, तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखात्तस्य दुःशक्त्य मपि तत्रैव भूयते—‘कश्चिदीरः
 प्रत्यगात्मानं मेन्द्रादृत्तचक्षुरमृतत्वं निश्चयम्’—इति ॥” — इति सा० भा० ।

* अ० सं० १, २, ११, २ ; अथः सं० ८, १८, ९ ।

† “मर्त्येन चन्द्रमसा सह” च, इ, ज ।

‡ “मपाञ्चयति प्राञ्चयति” क, ग, भ ।

§ “‘अमर्त्यः’ अमरवर्धनः अथ माता, ‘मर्त्येन’ मरवर्धनस्य भूतात्मा देवेन
 ‘सयोन्यः’ समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको देवोऽस्ति, तत्र सर्वत्र सोऽपि तिष्ठ-
 त्वित्यर्थः । यदा समानोत्पत्तिः ; सहवासेन स्वस्तिग्राह्यत्तिरप्यवर्तते । एवम्भूतः
 सन् ‘अवधाय’ अग्नौपलक्षिततद्गोत्रेण ‘गृभीतः’ । यदा स्वधामन्देनाग्नौ मर्त्यं शरीरं
 लक्ष्यते । तेन गृहीतः सन् ‘अपाञ्चयति’ अग्नौ कर्म कर्माधी नश्यति । ‘प्राञ्च-
 यति’ अग्नौलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव स्वस्तिशरीरोपाधिकः सन् नामाविधं
 कर्म कृत्वा तद्गोत्राय जीवसंज्ञां कृत्वा शरीरवशेन सम्बन्धो लोकान्तरेषु सञ्चरति ।
 सूक्ष्मसूक्ष्मोभयशरीरपरिप्रेक्ष्य लोके गुह्यवधान्वितः सन् परिभ्रमति । तत्रापि
 भ्रूयते—‘गुह्यान्वयो यः पञ्चकर्मकर्ता कृतस्तु तस्यैव स जीवभोक्ता । स विश्वरूप-
 क्षिप्रवर्तिवर्त्ता प्राञ्चाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः’—इति । इदानीं मध्य प्राधान्ये-

तदिहासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतोऽजस्रं उपस्वेष्टमृगम् ।
 सद्यो जज्ञानो नि निरिणाति शष्पूजनु यं विश्वे मदु-
 न्यूमाः* ॥ तद्वयति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठं मादित्यं यतो
 अजस्रं उपस्वेष्टमृगम् दीप्तिमृगम् सद्यो जज्ञानो निरि-
 णाति (शष्पूजिति†) निरिणातिः प्रीतिकर्मा‡ दीप्तिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्वं जमा इत्यधिदैवतं मयाध्यात्मं
 तद्वयति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठं मव्यक्तं यतो जायत उप-
 स्वेष्टमृगम् ज्ञानमृगम् सद्यो जज्ञानो निरिणाति शष्पू-
 निति निरिणातिः प्रीतिकर्मा‡ दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति
 यं सर्वं जमा इत्यात्मगतिं माचष्टे॥ ॥ २४ (३७) ॥ ५.

माच—‘ता’ नो भूतात्मकर्त्ताज्ञानो ‘मच्यता’ अविभागेन सर्वदा वर्तमानो । यदा
 स्वकारणरूपे सर्वदा सद्यस उपपद्यते, तदा स्वकारणरूपेऽपि सामिकजातेः ।
 तत्कारणाणां भूतस्वभावां सद्भावात् तत्र स्वकारणसम्बन्ध उपपद्यते । ‘विपूचीना’
 इह लोके एवचमनो । ‘विच्यता’ तत्तत्प्रलोपभीमाय सर्वलोकान्तरेषु मच्यता
 वर्तते । तत्र नराः ‘अन्यं’ भूतात्मानं ‘निचिक्यः’ नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति ।
 ‘अन्यं’ अपरं देवव्याध्यातिरिक्तं ‘न निचिक्यः’ न जानन्ति । केचन पामरा
 देवव्यातिरिक्तं न जानन्ति ; केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतौ देवव्यातिरिक्तः
 कश्चिदसौत्वमुनिमते ; न केऽपि देवव्यातिरिक्तं मात्मानं जानन्ति । यतो दुर्लभं
 मात्मानं नित्यं ॥” — इति सा० भा० ।

* अ० सं० ८, ७, १, १ ; य० वा० सं० ११, ८० ; सा० सं० उ० वा० १, १ ;
 १०, १ ; अथ० सं० ५, १, १ ।

† नास्तेषांऽयः च-म-भ-प-सुकेषु ।

‡, § “निरिणातिः प्रीतिकर्मा” इत्येव च-म-भ-प-सुकेषु ।

॥ “‘तत्’ जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रविष्टम् । ‘इत्’—शब्दोऽवधारणे । ‘भव-

को अथ युक्ते धुरिगा कृतस्य शिमोयतो भामिनो
 दुर्हणायून् । आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् एषां
 मृत्या मृणधत्स जीवात्* ॥ क आदित्यो धुरि गा
 युक्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्मानस्त्वन्य-
 सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति† मयोभूनि सुखभूनि य इमं
 सम्भूतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवत मयाध्यात्मं

नेषु' । भुसतायाम् । सत्सु इच्छिद्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव 'ज्येष्ठम्'
 प्रप्रसूतमम् 'आस' बभूव । तस्य परमार्थत्वात् तदुत्पत्तिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च ।
 यदा 'ज्येष्ठम्' इत्यतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषां मादिभूतं बभूव । * * * । यदा इदं
 तदेव ब्रह्म सप्रकाशतया 'आस' दिदीपे । * * * । 'यतः' उपादानभूतात् यस्माद्
 ब्रह्मणः 'उपः' उद्गूर्यः 'लेखकः' प्रदीप्तवस्तुः सूर्यात्मकः इन्द्रः 'जज्ञे' जातो
 बभूव । ब्रूयते हि—'सद्योः सूर्या अजायत' इति, 'सूर्याचन्द्रमसौ जाता यथापूर्वं
 मकल्पयत्' इति च । * * * । स च 'जज्ञानः' जायमान एव 'सद्यः' शीघ्रं
 'मृचून्' मातयिषून् मन्देहादीन् राजसाम 'निरिच्छाति' निश्चिन्तति । यदा उपा-
 सकानां पापकृपाम् मृचून् निहन्ति । तथाच ब्राह्मणम्—'सद्यो ज्ञेय जातः
 पाप्मानं मपाचत' इति । * * * । 'विज्ञे' सर्वे 'कमाः' चरन्ति रक्षन्तीत्युमाः
 प्राणिनः । * * * । सर्वे प्राणिनो 'यं' सूर्यात्मकं मुख्यं मिन्द्रं समुत्सृज्य मर्त्यं
 मुदगात्—मर्त्यं मर्दगात्—इति 'मर्दन्ति' हृष्यन्ति । * * * । तथाच ब्राह्मणम्—
 'भूतानि वै विश्वं कमास एतं समुत्सृज्य मुदगादुदगादिति' इति । तैत्तिरीयब्रह्म—
 'तस्मात् सर्वे एव सम्यक्ते मां प्रत्युदगादिति' इति । यदा यं कृत्यादिभिर्मायना मनु,
 पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभौतप्राप्ता हृष्यन्ति । * * * । स इन्द्रो यज्ञे इत्यन्वयः ॥"—
 इति सा० भा० ।

* ऋ० सं० १, ९, ८, १ ; सा० सं० ऋ० ऋ० ४, १, ४, १० ।

† "दुराधर्मानस्त्वनवन्ती"—इत्यादि ऋ, म, भ ।

क चात्मा धुरि गा युक्ता इन्द्रियाणि कर्मवन्ति
 भावुमन्ति * दुराधर्षानसूयसुमवन्तीषूनिषुषवन्ति †
 मयोभूनि सुखभूनि य इमानि सम्भूतानि वेद चिरं
 स जीवतीत्यात्मगतिः ‡ माचष्टे § ॥ २५ ॥ (३८) ॥ ई.

* “कसेपतो भावुमन्तो” च, व, ज ।

† “दुराधर्षानसूयसुमवन्तीषूनिषुषवन्ति” च, न, भ ।

‡ “य इमे सम्भूतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिः” च, व, ज ।

§ “‘अद्य’ अस्मिन् कर्मणि ‘अतस्य’ गच्छत इन्द्रसम्पत्तिनो रचस्य ‘धुरि’ अथ-
 वचनप्रदेशे ‘गाः’ वन्तिमतोऽज्ञानं ‘कः’ ‘युक्ते’ को नाम नियोजनं गच्छति ? न
 कोपीत्यर्थः । कोऽज्ञानज्ञानं ? ‘मिमोवतः’ वीर्यकर्मोपेतान् । ‘भावुमन्’ वेजसा
 युक्तान् । ‘दुर्हवायम्’ परैदुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । ‘आसन्निषून्’ वेशाम्
 आसन्नि आस्ये मन्त्रप्रदेशे मन्त्राणां प्रहरणार्थं मिषवो वाचाः वदास्यान् । ‘सुखसः’
 सुखं मन्त्राणां हृदयेषु अस्यानि, सकौयं पादं सिपकीति सुखसः । ‘मयोभून्’ मय-
 सः सुखस्य भावयिद्वन्, सकौयानां सुखप्रदानित्यर्थः । ‘यः’ यजमानः ‘रवाम्’ ईद-
 मानां मन्त्राणां ‘भत्यां’ भरणक्रियां रचवाचनक्रियाम् ‘अथचत्’ समवेद्यति जीवती-
 ति आचष्ट ‘सः’ यजमानो ‘जीवात्’ जीवमवान् भवेत् ॥

यद्वा च इति प्रजापतिवचनं ; ‘को च वै नाम प्रजापतिः’ इति श्रुतेः । ‘अतस्य’
 ‘धुरि’ अथैव ‘गाः’ वेदरूपान् वानविशेषान् ‘अद्य’ इदानीं ‘युक्ते’ संयोजयति ।
 कोऽज्ञानं ? ‘मिमोवतः’ प्रतिपाद्यैः कर्मभिः युक्तान् । भावुमन्’ उज्ज्वलान् । ‘दुर्हवा-
 यम्’ दुर्होयतिर्हानिकर्मा, दातु मन्त्रकाम् ; वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । ‘आसन्निषून्’,
 ‘आसन्नि’ आस्ये ‘रवः’ रवर्षं ममन रुचारणं येषां तान् । ‘सुखसः’, ‘सुखं’ हृदयेषु
 दीप्यमानान् प्रकारमानानित्यर्थः । ‘मयोभून्’, ‘मयसः’ अध्ययनप्रभवस्य सुखवाच-
 नस्यादृष्टस्य भावयिद्वन् । ‘यः’ यजमानः ‘रवां’ वचसां ‘भत्यां’ भरणक्रियाम् ‘अथ-
 चत्’ अदिमतीं करोति ‘स जीवात्’ स एव जीवति ; अन्य जीवन्मृता इत्यर्थः ॥” —
 इत्यादि वा० भा०

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्त
मिन्द्र को अग्नि । कस्तोकाय क इभायोत राये
ऽधि ब्रवतुम्बे को जनाय* ॥ क एव गच्छति को
ददाति को विभेति को मंसते सन्त मिन्द्र कस्तो-
कायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनी-
याय† ॥ २६ ((३६) ॥ ७.

* अ० सं० १, १, ८, ९ ।

† “अनुपदीतरीन्द्रे आगते सति ‘क ईषते’ ब्रवीतीतिः सन् को विवेच्यति ?
न कोपीत्यर्थः । ‘कः तुज्यते’ को हिंस्यते ? ब्रूहिंस्योऽपि कश्चिन्नासीत्यर्थः । ‘कः’
यजमानः ‘विभाय’ विभेति ? इन्द्रे रक्षके सति भय मपि नोपपद्यते । दुरे तस्य ब्रू-
कता हिंसा—‘अग्नि’ अग्निके समीपे सन्त मस्यार्कं रक्षकत्वेन वर्तमान मिन्द्र ‘कः’
पुद्बो ‘मंसते’ जानाति ; वय मेव जानौमी नान्य इत्यर्थः । एकः ‘कः’ पुरकः ; यदे
सहाचार्य मिन्द्र आगते सति ‘कः’ यजमानः ‘तोकाय’ पुत्राय ‘अधिब्रवत्’ वे इन्द्र !
अस्यदोषं पञ्च रक्षेत्येवंरूप सधिवचनं को यजमानः कुर्यात् ? स्वय मेवेन्द्रो रक्षती-
ति भावः । ‘इभाय’ गजाय ‘कः’ अधिब्रवत् ? ‘उत’ अपि च ‘राये’ ब्रूभिर्गुपहि-
यमावाय धनाय ‘कः’ अधिब्रवत् ?—अपहिषमाय मस्यदोषं धर्मं रक्षेत्यधिवचन
मपि को यजमानः कुर्यात् ? न कोपीत्यर्थः । अपि च ‘तम्बे’ सकीवाय हरौराय
‘जनाय’ परिजनाय च ‘कः’ अधिब्रवत् ? सहरौररचार्यं परिजनरचार्यं च इन्द्र-
स्याधिवचनं नापेक्षितम् ; सुत्या प्रीत इन्द्रः स्वय मेव रक्षतीत्यर्थः ॥

यदा तु क-शब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः सम्यग्भिनि कर्मणि विनिर्धोमः, तदागी
परमैक्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते ; यथा ‘ऐन्द्रा मार्हपत्य मुपति-
ष्ठते’—इति विनियोगानुसारेण कदाचन—इत्यस्या नृषि विद्यमान इन्द्रो मार्ह-
पत्यपरतया नीयते, तद्वत् ॥”—इत्यादि सा० भा० ।

को अग्निं मीदुं हविषा घृतेन सुचा यजाता
 ऋतुभिर्भुवेभिः । कस्मै देवा आ वधानाशु होम
 को मंसते वीतिहोचः सुदेवः* ॥ क आदित्यं पूज-
 यति† हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्भु-
 वेभिरिति कस्मै देवा आवधानाशु होमार्थान् को
 मंसते वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत
 मयाध्यात्म‡ क आत्मानं पूजयति† हविषा च
 घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्भुवेभिरिति कस्मै
 देवा आवधानाशु होमार्थान् को मंसते वीति-
 होचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिं माचष्टे? ॥
 २७(४०) ॥ ८.

* ऋ० सं० १, ९, ८, ६ ।

†, ‡ “पूजयति” च, इ. अ ।

§ “कः” यजमानः ‘अग्निं मीदुं’ इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निं वीति? इन्द्राय
 हविर्निर्वाणीऽपि सम्यक् कर्तुं न शक्नोते, इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्र-
 यामार्थं अग्निं ‘सुचा’ जुष्टा, ‘भुवेभिः’ भुवैः नित्यैः, ‘ऋतुभिः’ ऋतुनादिकास्तैरप्यसि-
 तेन ‘घृतेन’ ‘हविषा’ ‘यजातैः’ यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः, “ऋतवो वै
 प्रयाजाः” — इति अनेः ; ताभिः ‘भुवैः’ प्रकृतौ विलसतो चानुष्ठेयतया निबन्धौ ऋतु-
 भिः सच ‘अग्निम्’ आद्यभागदेवताम्, ‘घृतेन हविषा’ को यजेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 ‘कस्मै’ यजमानाय ‘होम’ कर्तव्यं प्रशस्तं धनम् ‘आशु’ शीघ्रम् ‘देवाः’ ‘आवधानम्’
 आवहन्ति प्रयच्छन्ति? न कस्याचपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता, नान्ये देवा
 इतीन्द्रः कथ्यते । ‘वीतिहोचः’ प्राप्रयज्ञः, ‘सुदेवः’ शोभनदेवताकः ‘कः’ यजमानः
 ‘मंसते’ इन्द्रं सम्यक् जानाति? न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन वीतिहोचं चिरकालोपास-
 नेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति, नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥” — इत्यादि सा० भा० ।

त्व मङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न
 त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः* ॥
 त्व मङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति
 मघवन् पाता वा पाक्षयिता वा जेता वा सुखयिता
 वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति स्तुतिसंयुक्तम्† ॥ २८ †.
 (४१) ॥ ६.

॥ इति निरुक्ते चयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसङ्घोता वेदिषदतिथि-
 दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सङ्घोमसद्वृक्षा गोजा घृतजा

* का० सं० १, १, ८, ४ ; य० वा सं० १, १० ।

† “ते वच कृतियुक्तम्” च, छ, ज ।

‡ “‘अङ्ग’—इत्यभिमुखीकरणे । ‘अङ्ग!’ ‘शविष्ठ’ चे वचवत्तम । इन्द्र ! ‘देवः’
 यातमानस्य ‘मर्त्यं’ मरुतधर्माद्यं त्वां सुतवत्तं पृथक् ‘प्रशंसिमः’ सम्यग्भवेन सुत
 मिति प्रशंसा । चे ‘मघवन्’ घनवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘त्वदन्यः’ त्वतोऽन्यः कश्चित् ‘मर्दिता’
 सुखयिता ‘न अस्ति’ । अतः कारणात् ‘ते’ तुभ्यम् इदं कृतियुक्तं ‘वचः’ ‘ब्रवीमि’
 उच्चारयामि ॥”—इत्यादि सा० भा० ।

§ अत्रापि पूर्वोक्तौप्यगौ इदया (२६० व० “†”) ।

अद्रिजा कृतम्* ॥ हंस इति† हंसा सूर्यरश्मयः पर-
मात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति‡ व्याप्तं सर्वं व्याप्तं
वननकर्मणामभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति § त्ययतीति ॥
लोको त्ययतीति॥ हंसयन्त्ययतीति** हंसाः†† परमहं-
साः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति‡‡
चिभिर्यसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा११
सुवर्णरेताः पूषा गर्भा॥॥ रिभेति, रिभन्ता वनकुटिलानि
कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्यथान्तरिक्षा चरदिति
दिवि॥॥ भुवि गमनं वा सुभानुः*** सुप्रभूतो होतादि-

* ऋ० सं० २, ७, १४, ५ : य० वा० सं० १०, १४ ; १९, ४ ; कठ० उ० ५ ।

† “हंसेति” ऋ, म, भ ।

‡ “पृथिव्याप्तेति” ऋ, म, भ ।

§ “वननकर्मणामभ्यासेना०” ऋ, म, भ ।

॥ “त्ययतीति” ऋ, म, भ ।

॥ “लोको त्ययतीति” ऋ, म, भ ।

** “हंसयन्त्ययतीति” ऋ, म, भ ।

†† नाख्येतत् पदम् ऋ-म-भ-पुस्तकेषु ।

‡‡ “प्रभूतगभीर वसतीति” ऋ, म, भ ।

११ “वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा”—इति पाठव्यतिरिक्तम् ऋ, म, भ ।

॥॥ “पूषा गर्भा” ऋ, म, भ ।

॥॥ “रिषिरिति रिषिता चमकुटिलानि कुटन्ता रेफान्ताकरिषचरेदर्थेत्यन-
रिषं चरतीति दिवि” ऋ, म, भ ।

*** “सुभानुः” ऋ, म, भ ।

त्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं
सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति
वननमभवत्यश्वगोजा* अद्रिगोजा धरिचिगोजाः† सर्वे
गोजा‡ कृतजा बहुशब्दा भवन्ति? निगमो निगम-
व्यति भवत्युषे निर्वचन्याय॥ ॥ २६॥ (४२) ॥ १.**

* “भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत् द्रवम् सर्वे रसाविकर्षयन्ति रश्मिभिरविकर्षयन्ती-
त्यश्वगोजा” ख, ग, भ ।

† “धमगोजा” ख, ग, भ ।

‡ “सर्वगोजा” ख, ग, भ ।

§ “कृतगोजा कृतजो बहुजो शब्दो भवति” ख, ग, भ ।

॥ “निगमो निगमव्यो भवत्युषिनिर्वचनाय” ख, ग, भ ।

॥ ख-ग-भ-पुस्तकेष्वेव खल्लुक्तीयः ।

** खञ्ज सायणीयभाष्ये मेतद् ब्रह्मम् । तथाचि,—

“अथवा सौर्यर्षे य एषोऽनरादित्ये हिरण्ययः पृथ्वी दृश्यते, हिरण्यमनु-
रित्यादि नृत्युक्तो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति, यश्च सर्वप्रार्थितरूपस्थितः परमात्मा,
यश्च निरस्तसमस्तोपाधिकं परं ब्रह्म, तत् सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ चंसः ।
चनिर्मेत्यर्थः । सर्वं च सर्वदात्मा योऽहं सोऽसावित्यादिनृत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः
परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचो दीप्ते यस्योक्ते सीदतीति शुचि-
वत् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि भूतेः । अनेन यद्वान्
आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । वस्तु सर्वं वास-
यिता वायुः । स चान्तरिक्षसद्वान्तरिक्षसचारी । अथ तस्यैव चित्तिकान्तवैदि-
काग्निरूपता माह—चोता देवाना माताता सोमनिष्पादको वा । वेदिषद् देवा
गाहपत्यादिरूपेण स्थितः । अतिथिरतिथिवत् सर्वदापूज्योऽग्निः । दुरोणसत् ।
दुरोणं मृदनाह । मृद पाकादिसाधनमेव स्थितः । अनेन सात्त्विकाम्नात्मक-

द्वा सुप॒र्णा स॒युजा सखाया समानं वृ॒क्षं परि॑
षस्वजाते । तयोर॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒दन्त्यन॑म्र॒न्नन्यो अ॒भि
चाक॑शीति* ॥ द्वौद्वौ प्रति॑ष्ठितौ सु॒कृतौ धर्म॑कर्तारौ
दुष्कृतं पापं परिसार॑क मित्थाचक्ष॑ते सुप॒र्णा स॒युजा

नृत्तम् । नृत्तम् । नृत्तु मन्त्रेषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृत्तम् । अनेन परमात्म-
रूपम् नृत्तम् । पुनरप्यादित्यात्मना माह—वरसत् । वरे वरणीये मन्त्रेण सीदतीति
वरसदादित्यः । वरं वा एतत् सद्यन्ता यस्मिन्नेव चासद्व्यस्यतीति हि सूयते । अतं
सत्यं ब्रह्म चक्षी वा । तच्च सीदतीत्युत्तसदग्निः । ओमान्नरिचम् । तच्च सीदतीति
ओमसदाक । इदानीं मादित्यतोच्यते—अस्मा उदकेषु जातः । उदकमध्ये चक्षुषं
जायते । ओजा गोषु रग्निषु जातः । अतं सत्यं । सर्वैर्हंशत्वेन सत्यजानः ।
न अस्माभिर्वादिबन्धनीयो भवति । यद्वोदकेषु वैद्युतरूपेण वाय्वरूपेण वा जातः ।
अद्रिजा अद्रावुदवाचने जातः । एवं महानुभाव आदित्य अतं सत्यं महाधं
सर्वोपिष्ठानं ब्रह्मतमम् । तद्रूपे असावेव । आदित्यस्योक्तकृतं चक्षुः शुचिषदित्येव
वै चक्षुः शुचिषदित्यादिना ब्राह्मणे समाज्जातम् (१)”—इति ।

* अ० सं० २, २, १०, ५; अथ० सं० ८, १९, १० ।

(१) “चक्षुः शुचिषदित्येव वै चक्षुः शुचिषद् वसुरन्नरिचसदित्येव वै वसुरन्ना-
रिचसद्योता वेदिषत्येव वै योता वेदिषदतिथिर्दुरीषसदित्येव वा अतिथिर्दुरीष-
सद्युषदित्येव वै नृषद् वरसदित्येव वै वरसद् वरं वा एतत्सद्यन्ता यस्मिन्नेव चासद्व्य-
स्यत्युत्तसदित्येव वै सत्यसद् ओमसदित्येव वै ओमसद् ओम वा एतत्सद्यन्ता यस्मिन्नेव
चासद्व्यस्यत्यजा इत्येव वा अस्मा अद्रो वा प्रातर्बदेत्यपः सार्यं प्रविशति ओजा
इत्येव वै ओजा अतजा, इत्येव वै सत्यजा अद्रिजा इत्येव वा अद्रिजा अत मित्येव
वै सत्यं सेष एतानि सर्वाण्येव च वा अस्य बन्धःसु प्रत्यक्षत मादिव रूपम् ।”—इति
दे० ब्रा० ४५० २५० ५५० ।

सखायेत्यात्मानं (दुरात्मानं*) परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति
 शरीर एव तज्जायते दृष्टं रूक्षशरीरं दृष्टं पक्षी †
 प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भूतकान् ‡ मनश्च मन्यां सरूपतां
 सखोक्ता मश्रुते य एवं विद्वाननश्च मन्योः* अभि-
 चाकशीतीत्यात्मगतिं माचष्टे ॥ ३०५ (४३) ॥ २.

* वास्येतत् पदम् च-म-भ-पुस्तकेषु ।

† “दृष्टं रूक्षं शरीरं दृष्टं पक्षी” च, म, ल ।

‡ “तयोरन्यो भूतकान्” च, म, ल ।

§ “य एवं वेदान्नश्च मन्योः” च, च, ज ।

॥ च-म-भ-पुस्तकेष्वेव एवाचष्टः ।

॥ अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ सूयेते । अत्रा लोके द्वौ
 सुपर्णौ सुपतनौ शोभनममनौ सयुजा समानयोमौ । सखाया समानस्थानौ
 समानं दृष्टं परिवस्त्रजाते । एक मेव दृष्टं परिवस्त्रजाते चाग्रयतः । तयोरन्य एव
 पिप्पलं पक्षं सादुतर मति अपरोऽनश्च अभिचाकशीति अभिपश्यति । तदत् द्वौ
 सुपर्णस्थानौ चो चोऽपरमात्मानौ । सयुजा समानयोमौ । योमौ नाम सम्यग्भः स च
 तादात्म्यसम्बन्धः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तादात्म्यम् । एव
 सम्यग्भाषि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एव मेवस्वरूपावित्यर्थः ।
 अनेन भास्वरमत्मानुसारिणोऽतिरेकिनामौ जीवात्मा परमात्मनो नान्यः । स च
 परमात्मा जीवात्मनो जीवात्मयथादिति मतं निरस्तं भवति ।

अनु सम्यग्भो द्विष्टः । स च पक्षिद्वयेव भेद मपेक्षते । अतः कथं नैकात्मा मिति ?
 न । जीवाधिकभेदं वास्यभेदं चापेक्ष प्रवृत्तः । अतएव सखायो समानस्थानौ,
 नान्यस्थानौ । नन्वेकस्य यादृशं स्थानं तादृशं मेवान्यस्येति नुत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रति-
 भाति । कथं तादात्म्यं नुत्पत्त इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तौ दार्ष्टान्तिक-
 भावः । अपि तु यस्य यादृशं स्थानं स्फुरणं परमात्मनस्तदेव स्थानं मितरस्यापि
 जीवात्मन इति सखायापित्युच्यते । एकस्वरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत्र उपपन्न नैका-

काम् । अनेन वाक्यभेदोऽपि निरुक्तः । समानं दृष्टं परिचक्ष्यजाते इत्यत्र यथा-
नयान्तराभावाद्भुवोरेकाग्रयत्नं सुभ्युपगम्य तद्वत् सद्युजा सञ्जायामित्युभय-
पेक्षयोर्मध्ये चान्यथोच्यते । दृष्टाते इति दृष्टो देशः । स चोभयोः समान एव ।
जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सहैकजातैरारब्धत्वात्सोपक्षिप्तत्वात् चोभ-
योरपि समानः । तादृशं समानं दृष्टं परिचक्ष्यजाते परिचक्ष्यजतः, आचक्षतः ।

न च जीवस्य वस्तुत इत्यत्र कथं जीवभुक्ता संसारलोकाविति वाच्यम् ।
तयोर्भावेकतयात् । तथा चाथर्वणिका अनुमन्त्र सामायास्य सन्देशनिबन्धकं कृतरं
मन्त्रं मेव साममन्त्रि — “समाने दृष्टे पुरुषो निमग्नोऽनीश्वरः शोचति भुङ्क्षमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यं मौग्धं मस्य महिमानं मिति वीत शोकः ॥” — इति ।
अस्यायं शोकः — एक एव शरीरं पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयं
मपीश्वरोऽनीश्वरभुक्ता भुङ्क्षमानो मूढः सन् शोचति । संसारेऽहं कर्ता दृष्टो
दुःखीति ज्वलनमरवे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यदृष्टं मन्यं संसारलोकातीत
मौग्धं परमेश्वरं पश्यति स्नानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देशाद्
अतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापचयः सन् अस्य महिमानं मिति । निर-
स्यसमलोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिसहिमानं मिति ।
इति प्राप्नोति । न च तद्भावादन्यत्र तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः ।
तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोदकत इति प्रसिद्धम् । अनुभवद्वयायां शौकिक-
बुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्या जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभुजं मति भुङ्क्ते ।
यस्य यदुपाजितं तजस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानमनं आप्तकामत्वेनाभुङ्क्षानः ।
सृष्टाया अभावात् । आप्तकामस्य का सृष्टेति कृतः । तस्माद् वाक्यभेद मपेक्षीय
तयोरन्य इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु अनौग्ध्या शोचति भुङ्क्षमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव ।
तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्याचिमेनेषते । अथ “दीदौ प्रतिष्ठितो दृष्टतो
धर्मेकरी” — इत्यादिनिबद्धे मत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं समुपन्येयम् (१) —
इति सा० भा० ।

(१) आचक्षे मेतद् ! यदत्र चतुर्दशाध्यायीयं नैरुक्तवचनं निबद्धं प्रमादमेवोपन्य-
स्य । यदि हि चतुर्दशाध्यायस्यापि निबद्धं आचक्षे मेतद्, तर्हि एतद-

आ याहीन्द्र पथिभिर्गाळितेभिर्यज्ञमिमं नौ भागु-
धेयञ्जुषस्व । तृप्तां जुहुर्मातुळस्येव* योषा भागस्ते पैतृ-
धमेयी वषा मिव ॥ आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रि-
भिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरौलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञ मि-
मन्नो यज्ञभाग मग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्ता मेवं
मातुलयोगकन्या भागं सतृकेव सा या देवतास्तास्तत्-
स्थाने शक्रं निदर्शेतिम्† ॥‡ ३१ (४४) ॥ ३.

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्ता स ऊतये । अग्निं
गीर्भिर्हवामहे ॥ विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दते-
वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना? विप्रस्तु हृत्पद्मनि-
लयस्थित॥ मकारसंहित मुकारं पूरयेन्मकारनिलयं

* “जुहुर्मातुलस्येव” च ।

† “निदर्शेतिम्” च ।

‡ मास्येवैव चण्डः च-ग-भ-पुस्तकेषु, तत्रच पाठभेददर्शनस्य का कथा ।

§ “विमलं शरीरं वायुना” च, ग, भ ।

॥ “विप्रस्तु पद्मनिलयं हृदिस्थित” च, ग, भ ।

धायनतानां सर्वेषां मेव मन्त्राणां व्याख्यानावसरे अन्यवान्यवत् प्रमादवचनोद्धारो
दृश्येत एवेति । किञ्च “जातवेदसे सुमवाम”—इत्याद्या भाष्ये “जातवेदाः कस्यात्?”—
इत्यादिकं सप्रमाधायीयवचनमात्रमुद्धृत्य न कथं नपि पर्याप्तं स्यात्, अपि तु इद-
मपि “जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं”—इत्यादिकमुद्धृतं दृश्येत-
वेति । अतो लिपिकरप्रमादमूलक एवैव प्रत्य इत्यनुमेने;—आसीदि कसिंचित्-
पुस्तके टीपणी—“अच हो हो” इत्यादिः, ततः केनचिज्ज्ञेयकेन प्रत्याग एव इति
मञ्जेव निवेष्टितेति ।

गतं विप्रं* प्राणेषु विन्दुसिक्तं† विकसितं‡ वह्नितेजः-
प्रभङ्गनक्रपद्मेष्वमृतशरीरः१ ममृतजातस्थित ममृत-
वाचामृतमुखे॥ वदन्ति । अग्निङ्गोभिर्हवामहे२ । अग्निं
सम्बोधयेदग्निः सवा देवता इति** तस्योत्तरा मूयसे
निर्वचनाय†† ॥ ३२ (४५) ॥ ४.

जातवेदसे सुनवाम सोमं मरातीयतो नि दहति
वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरि-
तात्यग्निः‡ ॥ जातवेदस इति११ जात मिदं सर्वं सचरा-
चरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सुनवाम सोम
मिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजान ममृतमरातीयतो
यच्चार्य मिति सोमो निश्चये निदहति दहति भस्मीकरो-
ति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गम-

* “सकारसंहारित मुकारं पूजयन् सकारनिलयं गमयति विप्रं” अ, ग, भ ।

† “विन्दुः सिक्तं” अ, ग, भ ।

‡ “विकसितं” अ, ग, भ ।

१ “वह्नितेजः प्रभुं कमकं पद्मेष्वमृतशरीर” अ, ग, भ ।

॥ “ममृतवाचा अमृतमुखा” अ, ग, भ ।

११ अ० सं० ५ अ० ८ अ० २९ व० १ अ० ।

** हे० प्रा० १ प० १ अ० १ अ० ।

†† अ-ग-भ-पुस्तकेष्वपि अष्टसूतीयः ।

‡ अ० भं० १, ७, ७, १ ।

६५ केष्वचित् पुस्तकेषु व्याख्याता चैवा पुरस्तादपि (२ भा० २६४ व०) ।

नानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो
 नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्दो जलदुर्गां महाकूलान्ता-
 रयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति* तस्यैषापरा
 भवति† ॥ ३३ (४६) ॥ ५.

इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवह-
 न्ति नद्यः । सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहाति पापं सशि-

* “स्थित्यन्तिप्रलयन्यायेन जातवेदस्या इदं जातवेदसे (ग० ‘स्या वैव जा०’)
 ऽर्चाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजान ममृत मरातीयवो यज्ञार्थं
 मनिष्ठो निर्दहति (ग० ‘निदहाति’)
 निद्येन दहति भस्मीकरोति सोमो इद-
 दित्यर्थः । स नः पर्यदति (ग० ‘दुर्गाणि विश्वानि’)
 दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं यथा यः कश्चित् कर्णधारो नावा सिन्धुः स्यन्दमिमां (ग० ‘स्यन्द-
 मानामां’)
 नदीं जलदुर्गान्महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तार-
 यति”—इति पाठाः ख-ग भ-पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

† “जातवेदस इत्येकं षष्ठं सूक्तम् । मरौचिपुत्रस्य कण्ठपस्यार्घम् । चैठुमम् ।
 जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘जातवेदस एका
 जातवेदस्य केतदादौत्येकभूयांसि सूक्तमहत्वं मेतन् कण्ठपस्यार्घम्’—इति । शंस-
 नोया । सूचितश्च—‘जातवेदसे सुनवाम सोम मित्याग्निमावते जातवेदस्थानाम् ।
 (आ० सू० ७. १)’—इति । जातवेदसे जाताना मृत्युतिमतां सर्वेषां वेदिषु ।
 यदा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्रये सताकपं
 सोमं सुनवाम अभिषुणुयाम । जातवेदोगुणक मग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः ।
 सोऽग्निररातीयतो ऽरातिं श्चु मिवास्मानाचरतः शर्चोर्वदो धनं निदहाति । नितरां
 दहतु भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नाऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वानि दुर्गानि
 दुर्गमनानि भोक्तु मशक्यानि दुःखान्यतिपर्वत एति पारयतु । एतिक्रमय्य दुःख-
 रहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित्कर्णधारो

रस्को ऽभ्युपेत्य ॥ इदन्ते ऽग्याभिरसमानाभिर्घाः काश्च
सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णो मिव सर्प-
स्त्वचन्त्यजति पापं त्यजन्त्याप आभीतेस्तासा मेघा
भवति ॥* ३४ (४७) ॥ ई.

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुक
मिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥ त्यम्बको
सुगन्धिं (सुगन्धिं) सुष्टुगन्धिं
पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकं मिवोर्वारुक मिव फलं बन्ध-
नादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषा
मितरेषापरा भवति ॥ ३५ (४८) ॥ ७**.

पादादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति नदत् । तथा दुरिता
दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापान्यस्मान्प्रिरतिपारयतु । दुःखनिमित्तात् पा-
पादप्यस्मानुत्तारयन्निधेः । अथ निरुक्तम्— जातवेदाः कस्यात् जातानि वेद (इभा०
१८२५०)”—इत्यादि सा० भा० ।

* नास्त्येव खण्डः ख-ग-भ-पुस्तकेषु, तत्रच पाठभेदस्य का कथा ।

† ख० सं० ५, ४, ३०, १ ; य० वा० सं ३, १० ।

‡ नास्त्येतत् पदं ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

§ अथ “द्व”-पदं च न दृश्यते ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

॥ “कस्मादित्येषापरा भवति” च, ज ।

¶ ख-ग-भ-पुस्तकेषु खण्डस्तृतीयः ।

** अथ शौनकः । ‘विराजं नियतोऽपोय्य अपयेत् पायसं चरम् । तेनाहुतिभक्तं
पूर्णं जुहुयाच्चसितव्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं चाम्बकं चाम्बकेत्युवा । एतत् पर्व भक्तं
कृत्वा जीवेद्वर्षभक्तं सुखी (श्रुति० १. १८.) ॥’ अथाद्यां नक्षत्रविष्णुप्राया मन्त्रकं

शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्ताञ्छत मु-
वसन्तान् । शत मिन्द्रामी सविता वृद्धस्पतिः शतार्घुषा
वृषिषेसं पुनर्दुः ॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपि
निगमो भवति शत मिति शतन्दीर्घमायुर्मरुत एना वर्द्ध-
यन्ति* शत (मेन†) मेव शतात्मानं‡ भवति (शत

पितरं यजामह इति मिथ्यसमाहितं वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्ट मित्यत आह—
सुमन्त्रिं प्रसारितपुण्यकौत्सिम् । पुनः किंविशिष्टम् ? पुष्टिवर्द्धनं जमदौजम् । उर-
ग्रन्ति मित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिग्रन्थिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव
मृत्योर्मुक्ष्यात् संसाराद्वा मुक्षीय मोक्षय । यथा बन्धनादुर्वारकं कर्कटौष्ठं
मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोक्षय । किं मर्त्यादौष्ठ्य ? आम्बतात् । सागुच्यता-
मोक्षपदेन मित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये— ‘शोभनः शरीरग्रन्थः पुण्यग्रन्थो वा यस्यासौ
सुमन्त्रिः । शुभा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्ग्रन्थो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्ग्रन्थो
वातीति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं
आम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारककलानि बन्धनाद्भ्रूतात् स्वयमेव
मुच्यते(१), तद्वदहं आम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोक्षनशुक्तो भूयासम् । आम्बतादिर-
जीवितात् सर्गादेर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थमन्तस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—
आम्बकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय आम्बतादिति वावैतदावेति ।”—इति सा०
भा० ।

* “मयतो मां वर्धयन्तु” अ, ग, भ ।

† नैतत् अ-ग-भ-पुस्तकेषु ।

‡ “शत मात्मानं” अ, ग, भ ।

(१) “उर्वारः कर्कटौ स्त्रियो”—इत्यमरः १, ४, १५५ । “उर्वारः—ईर्वावः,
ईर्वावः, ईर्वावः, ईर्वावः । उन्मतो धुस्तुरिवारः कर्कटिः स्यादिति पुंस्काण्डे रत्न-
कोशात् । कर्कटौ, कर्कटिः हे कर्कट्याः, ‘कांकाडौ’—इति श्यातायाः ।”—इति
तथान्तरविवेकाद्या टीका ।

मनन्तं भवति शत मैश्वर्यं भवति*) शत मिति शतं
दीर्घं मायुः† ॥ ३६ (४६) ॥ ङं.

मा ते राधांसि मा तं जतयो वसो ऽस्मान् कदाचना
दभन् । विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्ष-
णिभ्य आ‡ ॥ मा च ते धामानि॥ मा च ते कदा
च नः॥ सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्य-
हितो ऽयं मादित्यो ऽय मात्मा ऽथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं**
महान्त मात्मान मेघर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे†† देवा-
नान् वयञ्जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानी मिति च
सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं‡‡
सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद (नमो ब्रह्मणे

* नास्त्येषां ऽयः ख ग-भ-पुस्तकेषु ।

† ख-ग-भ-पुस्तकेष्वेष पठः खण्डः ।

‡ अ० सं० १, ६; ङ, ५; सा० म० उ० आ० ङ, १, ५, ९

५ “धनानि” ख, ग, भ ।

॥ “कदाचन” ख, ग, भ ।

॥ “न्युप नामदन्तुष्वहितो” ख, ग, भ ।

** “प्रवदत्यथैनं” ख, ग, भ ।

†† “वैश्वकर्मणे” ग, भ ।

‡‡ “सारिष्टं” ग, भ; “सा ऋष्टं” ख ।

नमो महते भूताय* नमः पारस्कराय† नमो यास्काय
ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय‡) ॥३७॥ (५०) ६॥

(व्याख्यातन्दैवतममिरस्मिजन्मनापश्यङ्गोपामाकाश-
गुणस्तम्परिवर्त्तमानंसयद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथयेहिंसा-
माश्रित्याथयेहिंसामुत्सृज्यनतंहंसोऽघर्मःसोमःपवतेब्र-
ह्मादेवानान्तिसोवाचईरयतिसोमज्ञात्रोऽक्रान्महत्तसो-
मोविधुन्द्राणंसोऽकज्जानांस्त्रियःसतीःसमाईगर्भानवि-
जानाम्यपाङ्प्राडेतिदिदासकोअद्युङ्क्तेकईषतेको-
अमिमीदृत्वमङ्गहंसःशुचिषद्वासुपर्णाऽऽयाहीन्द्र॥ विप्रं-

* “देवाय” ण, ग, भ ।

† “नमः पारस्कराय” — इति नास्ति ण-ग-भ-पुस्तकेषु ।

‡ नास्त्येषांऽमः ण-ज-पुस्तकयोः ।

§ “हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव सम्बन्धीनि राधोत्येभिरिति राधांसि भूता-
न्यस्मान् कदाचन कदाचिदपि मा दभन् मा विनाशयन् । तथेतयो मन्तार ।
यद्वा धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कम्पयितारक्षे त्वदीया मदतश्च मा दभन् ।
हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र ! सर्वणिभ्यो मन्त्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विद्या विद्यानि सर्वाणि
वस्तूनि धनानि च या उप मिमीहि । सर्वत आहृत्यास्मान् समीपे कुर्व । सर्वत्र
वर्त्तमानं धन मस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ।” — इत्यादि सा० भा० ।

॥ नैव णणो दृश्यते ण-ग-भ-पुस्तकेषु ।

विप्रासो^{११}जातवेदसइद^{१४}ऽन्तेन्याभि^{१५}*स्यस्वकंशत^{१६}जीवमा^{१०}ते-
राधांसीति सप्तविंशत् ॥†)

(१) (१) (१) (४) (५) (६)
(अथेमायद्द्यावोयदुदञ्चोविहिसेतोसृण्येवतरत्स-

(७) (८) (९) (१०) (११) (१२)
श्चत्वारिष्टृङ्गास्वयन्तश्चत्वारिवागृचोअक्षरआदित्यइत्य-

(१३) (१४) (१५)
क्षरन्क्षरतिहृदातष्टेपुव्यास्यातन्दैवतमग्निरस्मिजन्मना-

(१६) (१७) (१८) (१९)
पश्यङ्गोपामाकाशगुणस्तम्यरिवत्तमानंसयद्यनुरुध्यतेऽ-

(२०) (२१) (२२) (२३) (२४)
ष्टोत्तरमथयेहिंसामाश्रित्याथयेहिंसामुत्सृज्यनतंहंसो-

(२५) (२६) (२७) (२८)
धर्मःसोमःपवतेब्रह्मादेवानान्तिसोवाचईरयतिसोम-

(२९) (३०) (३१) (३२) (३३)
ङ्गावोऽक्रान्महत्तत्सोमोविधुन्दद्राणंसाकञ्जानस्त्रियः-

(३४) (३५) (३६) (३७) (३८)
सतीःसप्तार्धगर्भानविजानाम्यपाङ्गप्राङेतितदिदासको-

(३९) (४०) (४१) (४२) (४३)
अद्ययुङ्क्तेकर्द्वपतेकोअग्निमीदृत्वमङ्गहंसःशुचिषद्वासु-

* नाथ्यं सृष्टेऽस्ति स-ग-भ-पुस्तकेषु ।

† उ-पुस्तकसम्मत एव सृष्टप्रतीकपाठः ; परिशिष्ट काव्यायदयादिकले प्रमाणम् ।
स-स-ग-भ-पुस्तकेषु न कापि प्रतीकपाठो दृश्यः ।

(४४) (४५) (४६) (४७) (४८)
 पर्याऽऽहीन्द्र* विप्रं विप्रामे जातवेदस इदन्तेन्याभिस्त्व-
 (४९) (५०)
 म्वकं शतं जीवमातेराधांसीति पञ्चाशत् ॥†)

॥ इति निरुक्ते चतुर्दशाध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरणं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तं द्वितीय-परिशिष्टं समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

* , † ख-ग-भा पृष्ठकेषु नैतो खण्डो सः अतएव च तत्र खण्डसङ्ख्यादृष्टत्वा-
 रिशदेव ।

† ख-पुस्तकसम्मत एव पाठः ; परिशिष्टस्यैकाध्यायात्मकत्वे प्रमादम् ।

§ इह यदुक्तं तदुक्तं पुरस्तात् ३६६ पृ० “†” ।

॥ नैतन्निघण्टु मवलम्ब्य कृतम्, अपि तु प्रसङ्गादुक्तमिति केवाचित् ; न चाप्यस्य
 यावत्कर्तव्यम् ।

इति निरुक्तम्
(निघण्टु, निघण्टुभाष्यम्, परिशिष्टं च)
सम्पूर्णम् ॥

अथ निरुक्तालोचनम् ।

“साक्षात्कृतधर्माणां कृपयो बभूवुः । तेष्वरभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मेभ्यः
उपदेशेन मन्त्रान्ममप्रादुः । उपदेशाय ग्रायन्नोऽखरे विन्मयश्चणार्थमं
गन्धं ममान्नामिषर्वदं च वेदाङ्गानि च” (२ भा० १३७ पृ०)

१३७०—

अथेदं मालोचयामः ।—किं मिदं निरुक्तम् ? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्व मस्ति
नान्ति वा ? तन्मूलस्य कः प्रणेता, को वा तस्य ? कस्यासौ यास्कः ? तस्य
ऋषित्व मस्ति नान्ति वा ? कियांश्चायं ग्रन्थो यास्कीयः ? कस्य काणो
यास्कस्य ? कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिः ? कोऽसौ वेदः ? वेदकालनिर्णयः
शक्यो ऽशक्यो वास्माकम् ? के विषयाश्चैतन्निरुक्तप्रतिपाद्याः ? तट्टीका-
कृतोर्देवराजदुर्गाचार्ययोश्च कौ जीवितसमयाविति द्वादश ।

(१)

तत्रादौ पुरैकदास्माभिर्विचारितं मपि पुनरिदं मेव विचार्यते किञ्चि-
द्विशेषप्रतिपत्तये किं मिदं निरुक्तं मिति । ऋग्माष्यभूमिकायां सायण-
स्त्वेव माह—“अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थं भवबोधयितुं शिक्षादीनि षड-
ङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषां मपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथ-
र्वणिका आमनन्ति—‘हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति,
परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कन्दो ज्योतिष मिति ; अथ परा यथा
तदक्षरं मधिगम्यते’—इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां

कर्मकाण्डानां मपरविद्यात्वम्; परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-
निषदां परविद्यात्वम् ।

(१) वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथाच
तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समाममन्ति—‘शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः
स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः’—इति . . . .
तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः ।

(२) कल्पस्त्वाम्बलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समथ्यते
यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । . . . . अतः कल्पसूत्र मन्त्रविनियोगेन कल्प-
नृष्ठानमुपदिष्टोपकरोति । . . . . तस्मात् शिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ।

(३) व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोप-
युज्यते ; . . . . तस्माद्वियं वाक् इदानीं मपि पाणिन्यादिमहर्षिभि-
र्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः ; . . . .

(४क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदज्ञातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । ‘गौः ग्मा
ग्मा ग्मा क्षा क्षमा’—इत्यारभ्य ‘वमवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः’—
इत्यन्तो यः पदानां समासत्रयः समासातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय
परापेक्षा न विद्यते : एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यना-
मानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । . . . .
पञ्चाध्यायरूपे काण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परानिरपेक्षिततया पदार्थस्यो-
क्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ।

(४ख) तद्व्याख्यानञ्च ‘समासत्रयः समासातः’—इत्यारभ्य ‘तस्यास्तस्या-
स्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति’—इत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे, तदपि
निरुक्तमुच्यते; एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणो-
च्यन्त इति व्युत्पत्तेः । * * * । तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ।

(५) तथा कन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते, कन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहित-
त्वात् । * * * । ‘यो ह वा ०—० तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्’—
इति श्रूयते । तस्मात्तावद्देवनाय कन्दो ग्रन्थ उपयुज्यते ।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—‘यच्चकाकार्यसिद्धये’—इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—* * * । अतः कालविशेषान् अवगमयितुं ज्योतिषं मुपयुज्यते ।

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षाया मेव मुदी-
रितम्—‘कुन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषा मयनं
चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रं मुच्यते । शिक्षां ब्राह्मन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गं मधीत्येव ब्रह्मणोके मधीयते’—इति”’—इति ।

तदित्यं सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये—हे निरुक्ते; मूलं
पञ्चाध्यायी, तद्याख्यानञ्च द्वादशाध्यायीति ; तथा निरुक्तशब्दव्युत्पत्ति-
प्रकारश्च द्विविध एव ; ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं
तन्निरुक्तम्’—इति, ‘एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणो-
च्यन्ते तन्निरुक्तम्’—इति च । तथैव गुणङ्कोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्त-
मिति पदम्, सायणमते तदुभयोरेव बोधकम् ; शिक्षावचनतोऽपि यद्
ज्ञायते निरुक्तस्य वेदश्रोत्रत्वम्, तन्मते तदप्युभयविधस्यैव । ततश्चास्य नये
द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम् ; द्वयोरेव निरुक्तमित्येवैकनाम्ना बोधाच्च अङ्गानां
षट्सङ्ख्यात्वं मप्यवितथ मेवेति । एतत्फलितार्थमात्रं मवलम्ब्यैव कार्यारम्भ-
काले ऽस्माभिः किञ्चिद्विहितञ्च, परं मिदानीं तदेव परीक्षितुं मेवैव
प्रबन्धो ऽवतार्यते ।—

श्रूयते ह्येवं छान्दोग्योपनिषदि—“स वा एष आत्मा हृदि, तस्य तदेव
निरुक्तं हृदय मिति तस्माद्धृदयम् (८. ३. ३.)”—इति । तदेतत् हृदय-
निर्वचनं क्वाप्ति निघण्टौ, यास्कीये वा ? न क्वापि । निघण्टौ तु तादृश-
निर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति ; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्त-
ग्रन्थे ऽपि हृदयशब्दनिर्वचनावसरस्तु बह्वत्र विद्यते (४ भा० ५२, १४०,
३६०, ३७५, ४०७ पृ०), परं न क्वापि तन्निर्वचनं कृतं मस्ति ।
ततश्चेमे सुव्यक्ते—नेदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुरभूत् छान्दोग्योपनिषदः
पुरस्तात्, ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’

—इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं च नाभिमतं कान्दोग्योपनिषत्प्रवक्तुरिति ।

श्रूयते चैवं गोपथब्राह्मणे —“ओङ्कारं पृच्छामः . . . किन्निरुक्तम् : . . . आपेरोङ्कारः सर्व माप्नोतीत्यर्थः (१. १. १४--३०.)” —इत्यादि । तदेतदोङ्कारनिर्वचनं निघण्टौ, यास्कीये वा क्वास्ति ? एतत्प्रश्नस्योत्तरं चेद मेव वक्तव्यं न क्वापौति । निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति : निघण्टुभाष्यात्मके यास्कीये निरुक्तेऽपि ॐशब्दनिर्वचनावसरस्तु विद्यते (४ भा० ३५२ पृ०) परं न च तत्र तन्निर्वचनं कृतमस्ति । तथाच अत्रापीदमेव द्वयं सुव्यक्तम्—नेदं यास्कीयं निरुक्तं माविरभूत् गोपथब्राह्मणतः पुरस्तात्, न च ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’ —इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं अभिमतं गोपथब्राह्मणप्रवक्तुरिति ।

वङ्कृक्प्रातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारः खलु देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्रोऽप्येव माह—“निरुक्तं पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम् (१ प०)” —इति । अतो ज्ञायते तस्यापि सायणीय मन्त्रं निरुक्तलक्षणं मेव सम्मतमिति ; आद्यलक्षणलक्षिते निघण्टुसमाप्ताये मन्त्रार्थप्रभृतिनिरूपणोपायस्यादर्शनादिति ।

मनुसंहिताया अन्यतमटीकाकारस्य कुल्लुकभट्टस्य मतेऽपि निर्वचनमूलक एव निरुक्तशब्दप्रयोग उपलभ्यते । तथाहि—“आद्भुग् वृषलीतन्त्रम् (३, २५०)” —इति मानवीयश्लोकस्य व्याख्यानावसरे एतदुक्तं तेन “वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तञ्च कुर्वन्ति—वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति वृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति”—इति । नैतद् यास्कीयं वचनमिहोद्धृतं कुल्लुकेन, नापि मानवीयम् (८. १६.); अपि तु केषाञ्चिदपरटीकाकारादीनां मतमेव मित्येव प्रदर्शितम् । यास्कस्तु—“वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा (२भा० ३२१ पृ०)” —इत्येव निरवोचत् । अत्र त्वेतदेव समालोच्य यदनतिप्राचीनस्य पण्डितस्य कुल्लुकस्यापि प्रयोगे निरुक्तं न निघण्टुपरमिति । एवमपरचापि

तत्रैव । तथाहि—“मांसं भक्षयितामुच्यते मांसं मिहाद्याहम् । एत-
न्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः (५. ५५.)”—इति मानवीयवचन-
व्याख्यानावसरे ह्युक्तं तेनैव कुल्लुकभट्टेन—“एतत् मांसशब्दस्य निरुक्तं
पण्डिताः प्रवदन्ति । इति मांसशब्दस्य निर्वचनं सर्वेधमांसभक्षणपाप-
फलकथनार्थम्”—इति । इहापि कुल्लुकभट्टमते ऽपि निर्वचनपरमेव
निरुक्तम्, न तु निघण्टुपाठपरमित्येव प्रदर्शनं मस्माकं मिष्टम् । प्रदर्शित-
निर्वचनन्तु न यास्काकृतम् ; अपि मनुसंहिताकारकालिकैः कैश्चिद्विद्व-
द्भिर्नमोदितं तत्संहिताकृतैव कृतम् । यास्कस्तु मनुसंहिताकृतो ऽपि
बहुप्राचीनः, तत्काले तु मांसशब्दस्य निर्वचनं मन्यथैव प्रचलितं मासी-
दित्यन्यदेतत् । तथाहि—“मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्
सीदतीति वा (२भा० ३७८ पृ०)”—इति यास्कीयं निरुक्तम् । “एतद्वै
परमं मन्नाद्यं यन्मांसम्”—इति च शतपथीया श्रुतिर्यास्कीयस्य तन्निर्व-
चनस्य साधिका भवितुं मर्हति चेति कथान्तरम् । प्रकृते तु कुल्लुकस्यापि
सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षणं मेवाभिमतम् ; न त्वादलक्षणं निघण्टुपर-
मित्येवेहास्माभिरित्यं प्रदर्शितम् ।

आख्यायते महाभारते चादिपर्वणि—“महत्त्वाद् भारतत्वाच्च महा-
भारतं मुच्यते । निरुक्तं मस्य यो वेदः सर्वपापैः स मुच्यते (१. १. २७०.)”—
इति । एवञ्चेदमेव प्रतीयते—सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं
महाभारतकारस्यापि ; न त्वादम् । तत्र मोक्षधर्मेऽपि—“अर्जुन उवाच ।
भगवन् भूतभक्षेण सर्वभूतहृदयय । लोकधाम जगन्नाथ लोकानां
समयप्रद । यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु
सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः । तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुं मिच्छामि
केशव । न ह्यन्यो वर्णयेन्नास्मां निरुक्तं त्वा मृते प्रभो ! । श्रीभगवानुवाच ।
* * * । गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि चित् । निरुक्तं
कर्मजानां त्वं पश्यस्व प्रयतोऽनघ ! । * * * । नराणां मयनं ख्यातं मह-
मेकः सनातनः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं

मम तत् पूर्व मतो नारायणो ह्यहम् । * * * । नामानि चैव गुह्यानि
निरुक्तानि च भारत ! । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्गीर्षितानि ते
(३४१, ३४२ अ० १—५६, १—१३६ श्लो०)"—इति । एव मपीद मेव
प्रतीयते—सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं मोक्षधर्मलोच-
कालेऽपि; न त्वाद्यम् । तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते, परं न तन्नि-
रुक्तपरं मपि तु पदपाठात्मकग्रन्थविशेषपरं मेव । तथाहि—“निघण्टुक-
पदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम् । कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष
उच्यते । तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६,
८७. श्लो०)"—इति । पठितञ्चात्र निघण्टौ “वृषाकपिः”—इति (४६३
पृ०) । तदेवं निघण्टोर्निरुक्तत्वं नेष्टं महाभारतकारस्येत्यपि सुवचम् ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योत्तरेवो वङ्गत्रैवोद्घोषितः, परं न
तत्र क्वापि निघण्टोर्ग्रहणं विवक्षितम् । तथाहि—“इतौमानि चत्वारि
पदजातान्यनुक्रान्तानि—नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तत्र नामा-
ख्यातजानीति शाकटायनो निरुक्तसमयश्च (२ भा० ८३ पृ०)"—इत्येव मा-
दीनि द्रष्टव्यानि । निघण्टोस्तु निघण्टुनासैव व्यपदेश आदृतः; न क्वापि
निरुक्तत्वेन । तथाहि ग्रन्थारम्भे एव—“निगमनाविघण्टव उच्यन्ते (२ भा०
७ पृ०)"—इति । ग्रन्थभूमिकायां (२ भा० १३७ पृ०) निघण्टोः स्वरूपं पाणि-
भाषिकलक्षणां च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीयं मेव । तथाहि—
“एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, * * *, एतावन्यस्य सत्वस्य नामधेयानि,
एतावता मर्याना मिदं मभिधानं नैघण्टुकं मिदं देवताना मप्राधान्येनेदं
मिति; तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्”—इत्यादि । किञ्चात्र
द्वितीयाध्यायारम्भे यन्निरुक्तशास्त्रप्रयोजनं वर्णितम् (२ भा० १४७—१७४
पृ०), तदपि निघण्टुपाठादेव न सम्भवति । अतः सायणीये द्वितीय-
निरुक्तलक्षणे एव भगवतो यास्कास्यापि सम्मतिर्ज्ञायते; न त्वाद्ये ।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् भाष्यानामश्लोकग्रन्थे—“वाङ्मलकं प्रकृते-
स्तनुदृष्टेर्नैगमस्त्विति भवं हि सुसाधु । नाम च धातुज माह निरुक्ते व्याक-

रणे शकटस्य च तोकम्”—इति । एतच्छ्लोकपर्यालोचनेन च बुध्यते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेव भगवतः कात्यायनस्यापि सम्मतम् ; न त्वाद्यं लक्षणं मिति ;—द्वितीयलक्षणलक्षिते यास्कीये (२भा० ८३ पृ०) एव ग्रन्थे तथोक्तदर्शनादिति ।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलिश्चाह—“नाम खल्वपि धातुज मेव माऊर्नेरुक्ताः (इअ० २पा० ३आ०)”—इत्यादि । ततश्चावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षणं मेव ; न त्वाद्यम् ;—आद्यलक्षणलक्षितेऽखिलनिघण्टौ तथादर्शनादिति ।

“सञ्ज्ञाया मनाचितादीनाम् (पा० ६. २. १४६.)”—इति सूत्रीये आचितादिगणे निरुक्तशब्दपाठदर्शनाच्चावगम्यते गणपाठकृतोऽपि सायणीयान्त्यलक्षणे एव सम्मतिः ; अन्यथा हि निघण्टोर्निरुक्तसञ्ज्ञया प्रसिद्धभावादेव सिद्धे कृतं तत्र निरुक्तशब्दपाठेनेति ।

अस्ति चेयं हरिकारिका—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति । तदित्यं भगवता खलु माङ्गलिकेनाचार्येण पाणिनिना “एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०६.)”—इति सूत्रेण यत्सर्वं सङ्क्षेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितं मिति फलितम् । तथाचोक्तं तत्र महाभाष्ये—“एषोदरादीनीत्युच्यते. कानि एषोदरादीनि ? एषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः एषोदरप्रकाराणि ? येषु कोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (इअ० ३पा० ३आ०)”—इति । कोपागमवर्णविकारादयश्च बोधिता एव विशेषेण यास्कीयेऽत्र निरुक्ते ; द्वितीयाध्यायरम्भे तु “अथ निर्वचनम्”—इत्यादीनि, “एकपदानि निर्ब्रूयात्”—इत्यन्तानि (२भा० १३७—१६० पृ० १६५०) ग्रन्थसारभूतानि तथाविधानि बोधनानि स्वयं मुक्तानि च । तथा चेद मवश्यं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमते भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतम् ; न त्वाद्यम् ;—आद्यलक्षणलक्षिते हि निघण्टौ कोपागमादीनां बोधनादर्शनादिति ।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षण
 एवाभिमतः प्रतीयते । तथाहि तत्र भूमिकाया मेव—“निरुक्तविधा-
 निगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः”—इति, “प्रणमामि यास्कभास्करं यो
 हृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः”—इति, “भगवता यास्केन ०—० निरुक्तानि”
 —इति, “तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि”—इति, “स्कन्दस्वामी च
 तत एव निरुक्त मनुजगाम”—इति, “भाष्यकारेण (यास्केन) वज्रवक्तव्य-
 त्वात् प्रकरणेन एव निरुक्तानि”—इति, “अतो ऽन्येषां यथाक्रमेणानि-
 रुक्ते”—इति, “पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरु-
 क्तानाम्”—इति, “भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि”—इति, “निर्वचनञ्च
 निरुक्तं ०—० निरीक्ष्य क्रियते”—इति, “स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकाम्”—
 इति, “निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणा मनुस्तस्य निरुक्तिः क्रियते”—
 इति द्वादशवारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम् ; परं नैकत्रापि सायणीयाद्यलक्षणा-
 लक्षितस्य निघण्टोर्बोध उपयुज्यते । ग्रन्थमध्येऽपि वज्रैव निरुक्तस्यो-
 ल्लेखः कृतः । तथाहि—“तथाच निरुक्तम्—योनिर्नन्तरितं महानवयवः
 परिधीनो वायुना (। भा० २६७०)”—इति । दृश्यते चेत्तत् यास्कीये एव
 निरुक्तद्वितीयाध्यायीद्वितीयपादतुर्यखण्डः न तु निघण्टो । यत्र यत्र तु
 निघण्टोर्बोधन मेवाभीप्सितम्, तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समास्राय इति च
 प्रयुक्तम् । तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्—“समास्रायं ०—० निर्वृता”
 —इति, “तेन च समास्रायपठितानां पदानां मन्येभ्यः (प्रसङ्गान्निरुक्तेभ्यः)
 व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्”—इति, “क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां नि-
 घण्टुव्याख्याम्”—इति च ; एवं मन्यत्राप्युक्तं मिति ।

निरुक्तवृत्तिकारस्य श्रीमदुदुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण
 मेवाभिमतम् : न त्वादयम् । तथाहि तदीयमङ्गलाचरणे एव दृश्यते—
 “पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तं सुपरिस्थितम्”—इति । एवञ्च तन्मते खलु
 पञ्चाध्यायात्मग्रन्थस्य कस्य चित् निघण्टुरिति नाम, तद्व्याख्यानग्रन्थस्य च
 निरुक्त मिति स्फुटम् । ततश्च भूमिकाया मपि अङ्गग्रन्थप्रयोजनकथना-

वसरे—“अतः * * * निरुक्तं नामेदं मङ्गलमारभ्यते । ०—० । अथास्यैव मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः । तद्यथा— नामाख्यातोप-सर्गनिपातलक्षणम्, ०—० इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः”— इत्युक्तं मन्ति । एतस्माच्च ज्ञायते यास्काकृतभाष्यरूपस्यैव ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम् ; न हि पञ्चध्यायीरूपस्य निघण्टुनामग्रन्थस्य नामाख्यातोप-सर्गनिपातलक्षणादयश्चिन्ताविषया दृश्यन्ते । स्पष्टोक्तं तत्तदनुपद मेव —“तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) एषा गवाद्या देवपत्नान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः (२भा० ६८० १५—२० पं०)”—इत्यादि ।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदनामग्रन्थे प्रथमन्तुक्तम्—“एवं शिक्षा-व्याकरणाभ्यां वर्णाच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानां मर्थज्ञाना-काङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन ‘समासनायः समासनातः स व्याख्यातव्यः’— इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तं मारचितम्”—इत्यादि । तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव सम्मतिर्बुध्यते ; न त्वादलक्षणे । तत उत्तरम् “एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दा-त्मका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इत्युक्तम् । तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधना-यैवानन्यगत्योक्तम् ; न तु तत्त्वप्रमासिद्ध मिति ।

व्यवहारतश्च ज्ञायते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेव सङ्गतम् ; न त्वाद मिति । तथाहि—बहूनां निघण्टुपुस्तकानां मादौ ‘निघण्टुः प्रारम्भः’ इति, सर्वेषां मध्ये च ‘निघण्टौ प्रथमाध्यायः’ इत्यादि, अन्तेऽपि ‘निघण्टुः समाप्तः’—इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते ; न कश्चिदपि निघण्टुपुस्तके निरुक्तशब्दोल्लेखो दृष्टः केनचिदद्यापि । एवं निघण्टुनिर्वचनग्रन्थे च ‘निघण्टुनिर्वचनं मारब्धम्’ इति, ‘निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः’ इत्यादि, ‘निघण्टुनिर्वचनं समाप्तम्’ इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते ; न कश्चिदपि निघण्टुनिर्वचनपुस्तके ‘निरुक्तनिर्वचनं मार-ब्धम्’—इत्येवमादयः प्रयोगा लिखिता दृष्टाः केनचिदद्यापि ।

ननु निरुक्तवृत्तिकृता भगवद्गुरुचार्येण तु निरुक्तप्रथमाध्यायीप्रथम-

पादव्याख्यानात् “इति जम्बूमार्गाश्रमवासिना आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ
 निरुक्तव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः”—इति यास्कौयप्रथमाध्याय-
 स्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्वं बोधितम् ; एवं मुत्तरत्रापि ; यस्यान्ते च “इति
 सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता”—इति यास्कौय-
 सपादद्वादशाध्याय्या एवं सपादसप्तदशाध्यायीत्वं ज्ञापितम् । ततश्च
 तन्मते निघण्टुनिरुक्तयोरेकात्म्यमेव प्रतीयते । तथासत्युपपन्नमेव निघण्टोश्च
 निरुक्तत्वमिति तन्मते सायणौघभाष्यं निरुक्तमक्षणमपि सुसङ्गतम् ?—
 इति चेन्न ; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । उक्तं ह्युपक्रमे “पञ्चाध्यायी-
 निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम्”—इति, “अथच तस्याद्वादशाध्यायी
 भाष्यविस्तरः (२भा० ८ पृ०)” —इति च ; एवंच निघण्टोः पञ्चाध्यायीत्वम्,
 तद्भाष्यात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं सुतरां तयोः पार्थक्यस्योक्तौ कृत
 मेव ; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहारगोपसंहारकाले च उभयोरेकात्म्य-
 मन्तकं निरुक्तस्यैव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं स्वीकृतमिति स्वीकारे तु उप-
 क्रमोपसंहारयोर्विरोधोऽपरिहार्य एव प्रसज्येत । अतस्तद्विरोधप्रसक्ति-
 भिरा इदमेवावधारितमस्माभिः,—सूत्रभाष्यरूपयोः निघण्टुनिरुक्तयोः
 उभयोरेव वृत्तौ कृते दुर्गाचार्येण ; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरेव प्राथ-
 म्यात् प्रथमं स एव व्याख्यातं, तत उत्तरञ्च निरुक्तग्रन्थः ; निरुक्तावबोधे च
 क्वचित् क्वचित् निघण्टुपेक्षा विद्यत एवेत्यनयोः पूर्वापरीभावेनैकत्र संस्था-
 —इति नञ्च तस्य वृत्तिवृत्तौऽभीप्सितमिति उभयवृत्त्योरेवैकात्म्यं मत्वा सपाद-
 व्यावृत्तसप्तदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्टमिति भवतु नाम तदीयवृत्तिग्रन्थस्य सपाद-
 षण्टुसप्तदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति ।

तथापि “निरुक्तव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य”—इत्याद्युक्तयः कथमुप-
 मेव पद्येयुः ?—इति चेदत्र ब्रूमः,—यथा च महाभागतादौ तथैवात्रापीत्येवं
 “पञ्च व्यवहारो न शङ्काहेनुरिति । तथाहि महाभास्ते आदिपर्वण्येव—“पौलो-
 पञ्चाधमपर्वणि एकादशोऽध्यायः” इति । न तत्र पौलोमस्यैव पर्वणः एका-
 निरुक्तदशोऽध्यायो गत इति बुध्यते ; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मकमनुक्रमणिका-

पर्व, तत एकाध्यायात्मकं पर्वसङ्ग्रहपर्व, तत एकाध्यायात्मकं पौष्यपर्व, ततोऽष्टाध्यायात्मकं पौलोमपर्व, तत्सङ्ग्रहणयैवैकादशत्वं सम्पद्यते । एव मुत्तरत्रापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव । एव मिहापि निरुक्तवृत्तियग्रस्य निघण्टुव्याख्याने पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव षष्ठत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति । दृष्ट मेव मन्यत्रापि—अस्ति मगधादिषु सुप्रचलित मेकं व्याकरणम्, तस्य एकाङ्गस्य सारस्वत मिति नाम, अपराङ्गस्य तु चन्द्रिकेति । नेमौ भागौ एककालिकौ एककर्टकौ वा सुतरां विभिन्नग्रन्थावित्येव प्रसिद्धौ ; परं तट्टीकाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वाङ्गत्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपराङ्गत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवैका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता ; परं न हि तट्टीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरैकात्म्यं सम्पन्नम्, —सारस्वतस्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके ; परं मुभयोर्यथाकृतपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् व्याकरणबोध इत्येव बोधितम् । एव मत्रापि उभयवृत्तेरैकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्यतासम्भवो न च तदिष्टं दुर्गाचार्यस्य : परं वृत्तिबोधितपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधित मिति ।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षण एवाभिमतिनर्नाद्ये इति यदुपन्यस्तं पुरस्तादिह, तत्समीचीन मेवेति वृत्तिकृतो व्यवहारः खलु सायणीयाद्यलक्षणखण्डनेऽननुकूल इति च नाशङ्क्यम् । तद्वृत्तावेव हि पञ्चाध्याया निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्ट मेव स्वीकृतम् । तथाहि—“त एते गवादयो देवपत्न्यन्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरण मिति निघण्टु सञ्ज्ञया व्यवहारो लोके ;—निघण्टु मधीमहे निघण्टु मध्यामहौ इति (२भा० १४३ पृ०)” —इति । एवञ्च लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुर्निघण्टुरेव निरुक्त मेव निरुक्त मिति ।

सिद्ध मित्यं प्राचीनतमाणां प्राचीनाणां मगतिप्राचीनाणां माधुनिकानाञ्च

सर्वेषां मेवायंशकाराणाम्, ग्रन्थसमाध्यादिकेष्वसमानोचकानां व्यवहार-
विदां च सर्वेषां मभिमतं सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेव ; तथाच-
लक्षणन्तु सर्वथानभिमत मिति । तथाच “अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं
यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्”—इति सायणस्वकपोलकल्पितं लक्षणं निर्मूलं मेवेति
निघण्टुभाष्यात्मकस्यास्य यास्कीयस्यैकस्यैव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम् । निघ-
ण्टोस्तु निघण्टुश्च मेव अथैव सपि निघण्टुग्रन्थस्य निरुक्तत्वानुसूचा-
त्मकत्वात् निरुक्तसम्पादनात् एतैकैकत्र चात्र सम्पादनं सम्पन्नकृतं न दोषाये-
त्याशास्महे वयं मिति शम् ।

(२)

अथैतर्हि विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वं मतान्य-
तमस्य ? अन्यतमस्यैवेति चेत्, कस्य ? इति । वेदाङ्गग्रन्थास्तु षडेव ; श्रूयते
हि गोपथब्राह्मणे “षडङ्गविदस्तत्तथार्धमहे (१. १. २७.)”—इति ।
पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च “आगमः खन्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो
धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्च”—इति पस्पशायाम् । यच्च आगमः
काव्याद्यनानुमत एव : यतोऽन्येतद्वार्त्तिकम् “रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः
प्रयोजनम्”—इति । पाणिनिशिद्धादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं
दृश्यते (इ ए०) । प्रस्थानभेदेऽप्युक्तम्—“वेदाङ्गानि षट्”—इति । तत्र
शिद्धा, कल्पः, व्याकरणम्, कृन्दः, ज्योतिष मिति पञ्चाङ्गानि तु सर्व-
सम्मतान्येव ; निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याहन्येत ;
अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते ; तत् कस्य
वेदाङ्गत्वमिदं कस्य नेत्ययं विचारः प्रवर्त्तते ।

प्रस्थानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्वं मङ्गीकृतम् । कथं न तथा षट्त्वं
व्याहतमित्यत्राह च तत्र “एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थ-
पर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इति । न च तत्कथंनमात्रेणैव

उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैव वा वादिनस्तथा स्वीकुर्युः ; वादी भद्रं न पश्यतीति हि प्रसिद्धमेव ।

ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणाचार्येऽपीमां विपत्तिं परिलक्ष्यैव निघण्टो-
रपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शितं माद्यन्तत्वात् (आ ए०) व्यरचयत् । तथाच
निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् सप्तानां मध्येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व
मुपपद्येत, न च वेदाङ्गानां घटत्वं व्याह्रयेतेति । प्रशंसनीयैवैषा तस्य
चातुरी ! परं किं कुर्मो वयम्,—तदेतन्मतं न सर्ववादिसम्मतं नापि
विचारसह मिति प्रतिपादितं पुरस्तादिहैवेति ।

पाणिनिशिद्धान्तु “निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते”—इति दर्शनात् निरुक्तस्यैव
वेदाङ्गत्वं सिध्यति, न तु निघण्टोः । न चेदं सहसा अहधामहे ; परकाल-
जस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्वमस्ति, अतिपूर्वकालजस्य मूलस्य तन्नास्तीति वदत
यवाश्रद्धोत्पादात् । ननु भवान् पाणिनिवचनेऽपि कथमश्रद्धते ?
अत्र ब्रूमः—न चेदं पाणिनिवचनम् ; न हि पाणिनिः स्वयमेव “अथ
शिद्धां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा”—इत्युपक्रान्तु मर्हेत्, नापि हि
“येनाक्षरसमास्रायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणि-
नये नमः”—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्तुं वार्हेदिति ।

निरुक्तवृत्तिकृन्मते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु साक्षा-
च्छब्दोद्धर्तृत्वमेवेति किङ्कृतं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रास्माकमश्रद्धा-
वसरः । तथाहि “अतः * * * निरुक्तं नामेदमङ्गमारम्यते । प्रधा-
नश्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः”—इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं
स्थापितम् ; “तस्यैषा गवाद्या देवपत्नान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः ।
सा च पुनरियं * * * श्रुतर्षिभिः * * * कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य
समास्राता । सैषा कन्दोऽवयवभूता कन्दोद्धर्तृत्वमेव ; यथायथापत्रास्ता
गौर्गोधर्मा*”—इत्युक्त्या तु निघण्टोश्चकन्दस्त्वमव्याहृतमेवेति च वर्णितम् ।

‘यथा’ च ‘अथथापन्ना’ अप्रकृतविपन्ना परं सामान्यविपन्ना, ‘अन्ना’
यूथपरिभ्रष्टा, ‘गौः’ ‘गोधर्मा’ एव ; न हि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन
गोत्वं नष्टम् ; तथैव कन्दोभ्यः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी कन्द एव,
समाहरणहेतुत एव न ह्यस्या कन्दत्वं तिरोभूतमिति भावः (२भा० ६८०) ।
तथाच निघण्टुनामकानि समासायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकागत
एव विश्रुतानि ; तान्येव पदान्यनुब्रूय यास्को द्वादशाध्यायात्मकं निरुक्ताख्यं
ग्रन्थं निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरायैर्वेदाङ्गत्वं
स्वीकृतमित्येव निरुक्तवृत्तिकदाशयः फलितः ।

यास्कास्य पूर्वश्रुतिलेखदश त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्गत्वम्, नापि
वेदत्वमिति । तथाहि—“उप दशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं
समासासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च (२भा० १३७८०)”—इति । अत्र “इमं
ग्रन्थम्”—इत्युक्त्या निघण्टोरेव ग्रहणमिष्टम्, न तु निरुक्तस्यास्य ; प्रणीयमाने
हि निरुक्ते “समासासिषुः”—इति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः । अपरश्च
निरुक्तमासीत् शाकपुण्यादिप्रोक्तम्, तदभिलष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तैव-
पीह वक्तुं न युज्यते ; अनुपदमेव “एतावन्तः समानकर्मागो धातवः”—
इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धः । अतएवात्र वृत्तिः “इमं ग्रन्थं
गवादि देवपत्नान्तं समासातवन्तः”—इति ; गवादिः देवपत्नान्तश्च निघण्टु-
ग्रन्थ एव । किञ्चात्रापरमपि विवेच्यमस्ति—न चेदं वचनमेतस्य हि
निरुक्तस्य कर्तुर्यास्कस्य, यथा चेन्नमिति एतन्निरुक्तं गृह्येतेति ; अपि
त्वेतद् वचनं प्राचीनमेव यास्कनेहानुक्तमिति । अतएव “बिल्मं भिल्लं भासन
मिति वा”—इति बिल्मशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य ; न हि
स्वयमेव दुरुद्धं शब्दं प्रयुज्य तद्व्याख्यानाय च यतितुं प्रवर्तते कश्चिद् ।
स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्ष्यम्, निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मत-
मिति स्वपदव्याख्यानमपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; यदत्र बिल्म-
शब्दस्य भिल्लमिति प्रतिशब्दमुक्तापि अर्थान्तरं वदति भासनमिति,
वेति संशयमपि ध्वनयति ; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न ह्येवेदं स्वपद-

वर्णन मिति ; न हि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञान-वैकल्पिकत्व-प्रकटन मुपयुज्यते कचिदपीति । एतस्मिन् खलु वचने बहूनि समालोचानि सन्ति, ता नि चोपरिष्टाद् वक्ष्यामः ; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गेभ्यः पृथगेव निघण्टोर्ग्रहणं यास्कस्याप्यभिमत मित्येवेह प्रदर्शनं मस्मदिष्टम् ।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे “वेदाङ्गानि च इतराणि (२भा० १३६ पृ० ६ पं०)” —इति लिपिभङ्गितो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनितं मेवेति चेत्, ध्वन-यतु नाम स तथैव किन्तेन ; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम् । वस्तुतो यदि नाम ‘इतराणि’—इति पदप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गमेत, तर्हि तादृशवचनस्यैकदेशयुक्तित्वं मेव स्वीकार्यम् ; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरो-धात् । महाभाष्ये भगवतोऽशेषशंमुखीसम्पन्नस्य पतञ्जलेरप्येवं बह्वैक-देशयुक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशंखरादौ नागेशभट्टप्रभृतिभिः, तत् किं मस्य वृत्तिकृतः स्वल्पधियो हि दुर्गाचार्यस्येति । वस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तवृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्क्रीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निघ-ण्टोस्तु न तत्त्व मपि कन्दोधर्मित्वं मेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माक मिति ।

अथात्रापरापि च शङ्का समुत्पद्येत नाम । तथाहि—प्रदर्शित-यास्कपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निघण्टोर्वेदाङ्गत्व मिति वाढम् ! परं तथैवेद मप्यवगम्यते यास्कप्रणीतैतन्निरुक्तात् बह्वपूर्वं मेव वेदाङ्गानि निर्वृत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्त-र्भावः शक्यते वक्तु मपि ? वदत एव हि व्याघातः स्फुट मिति । इहास्माक मीदृगस्ति गुरुपदेशः,—प्रदर्शितगोपथश्रुत्यादिभ्योऽवगम्यते षडेव वेदाङ्गा-नीति ; प्रदर्शितशिक्षावचनादिभ्यश्च ज्ञायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतम-त्वम् ; यास्क्रीयेऽत्रैव निरुक्ते “नैरुक्ताः”, “शाकपूणिः”—इत्यादिपर्यालोच-नया च बुध्यते तत्पूर्वं मपि चासन् बहवो निरुक्तविदस्तथा बहूनि निर्वच-नापरपर्यायाणि निरुक्तानि चेति ; तेषां मेव साजात्यहेतुक मस्य यास्क्रीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्व मपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह बह्वक्प्रातिशाख्यकारः शौनकोऽपि—“शास्त्रापवा-

दात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दम्यकृत्वञ्चेति च वर्गशिष्टाम् । नैतेन शास्त्रेण
विशिष्यतेऽन्यैः कृत्वञ्च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्घम् (१४.१८, १९.)"—इति ।
तथैतत्तृतीयवृत्तिकृतोब्बटेन च स्वारब्धवृत्त्युपक्रमे शौनकीयस्यास्य प्राति-
शाख्यस्यापि वेदाङ्गत्वमिष्यमाणेनैतदुक्तम्—“अङ्गता चाम्यान्यशास्त्र-
सव्यपेक्षस्य नैव म्यादकृत्वत्वात् ? कृत्वतां वेदाङ्गतामनिन्द्यतामार्घ-
ताञ्च स्वयमेव शौनको दर्शयिष्यति—‘कृत्वञ्च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्घम्’—
इति । अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः श्रेयान्, ततरो गृहीतव्यः”—इति ।

अथापरञ्च :—यद्यपि प्रदर्शितयास्कपर्वश्रुतवचनोत्तरांशे वेदङ्गत्वेन
ब्राह्मणभागएवेष्ट इति बुध्यते ब्राह्मणत्वं निघण्टोर्निराकृतम् : तत्-
पूर्वांशे मन्त्रभागस्यापि एथक् श्रुतेः मन्त्रत्वमपि वास्तितम् : तथापि
तत्रैव ‘समाम्नासिधः’—इति क्रियादर्शनात् समाम्नायत्वमव्याहतमेव ।
अतएव “समाम्नायः समाम्नाः स व्याख्यातव्यः”—इति निरुक्तग्रन्थारम्भस्य,
‘सैषा कन्दोऽवयवभृता कन्दोधर्मिण्येव (२भा० ६ पं०)”—इति दर्शाचार्य-
प्रबन्धस्य च नासङ्गतिप्रसङ्गः ।

तदित्यमसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः, नापि
वेदाङ्गान्यतमः ; अपि तु मन्त्रतो न्यूनमानः, ब्राह्मणवेदाङ्गाभ्यामन्यून-
मानश्च समाम्नायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्वतनानाञ्च सम्मतः ;
किञ्चास्यैव निघण्टुभाष्यस्य निरुक्तत्वं तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम् ।

(३)

अथैतर्हि विचार्य मेतत्,—निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः कः समा-
म्नाता को वा प्रणेता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य ?—इति ।

अनतिप्राचीनानां मार्यकोविदानां मन्यतमः स्वर्गतो विमुक्तो वा
ख्यातो मधुसूदनसरस्वती सङ्ग्राहकं प्रबन्धं प्रस्थानभेद-नामेति । तत्रेदं
लिखितं दृश्यते—“भगवता यास्केन ‘समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्या-

तथ्यः—इत्यादि * * * निरुक्त मारचितम्”—इति । नात्र वादो दृश्यते
ऽस्माभिः । तत उत्तरं लिखित मन्ति --“निघण्टुमञ्चाकः पञ्चाध्यायात्मको
ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः”—इति । तदेतस्मिन्निखनं तदीय मेतद्विषयकं
भ्रान्त मेव प्रकटयति । हन्त भो वेदान्तिन् मधुसूदन ! खोद्धृतं ‘समा-
स्नायः समास्नातः स व्याख्यातव्यः’—इति वचन मपि नालोचितम् ?—
अद्ययुगीयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समान्नायत्वम् ? अथवा सम्भव
एवैवं भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम् । एवं हि तस्मिन्निखितं
निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्व मपि (का ए०) कथं नाम भवेत् अज्ज्ञेयं तद्विरुद्ध-
वज्रप्रमाणदर्शिना मिति ।

सायणाचार्यस्त्वत्र सम्यगेवालेखीत्—“गौः ग्मा ज्मा घ्मा क्षा क्षमेत्या-
रभ्य * * * पदानां समास्नायः समास्नातः”—इति, “तद्वाख्यानञ्च समा-
स्नायः समास्नात इत्यारभ्य * * * यास्को निर्ममे”—इति च (ऋ० सं० भा०
भू०) । तदेवं सायणमते हि निघण्टोः समान्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्य
तु तद्वाख्यरूपत्वं यास्कीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम् ।

देवराजयज्वकृत-निघण्टुटीकाया भूमिकायाञ्च तथैव बोध्यते । तथाहि
—“भगवता यास्केन समास्नायं निघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण त्रिविधं
गवादि देवपत्नान्तं निर्बुवता”—इत्यादि । एवञ्चैतन्नयेऽपि निघण्टोः समा-
स्नायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचनात्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्कीयत्वं च स्फुटम् ।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यस्तु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां निरुक्त-
वर्णनसमये केन कृतं तदिति नोक्तवान् ; पर मनुपदं प्रथमखण्डव्याख्या-
नावसरे एवाह—“आचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः”—इति ; एव
मन्यत्रापि । निघण्टुकर्तृनिर्णयविषये वृत्तं तद्भूमिकाया मेव । तथाहि—
“सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः) च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः
उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरणशक्तिदौर्बल्य मपेक्ष्य तदनुजि-
घृक्षया वाचार्थसामर्थ्यादभिधेयानुमीय मन्त्रार्थावबोधाय कन्दोभ्यः समा-
हृत्य समाहृत्य समास्नाता”—इति । एतच्च सर्वं निरुक्तोक्तसारभूत मेव

(२भा० १३७, ७ पृ०) । एवं हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्य मतेऽपि निघण्टोः
समासायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कौयत्वं च सुव्यक्तम् ।

महाभारतीये मोक्षधर्मपर्वणि 'शिपिविष्ट'-नामनिर्वचनप्रसङ्गे ये चयः
श्लोकाः (३४२ अ० ६६, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तैश्च ज्ञायते यास्ककृत
मेवैतन्निरुक्तम् । तथा हि—

“शिपिविष्टेति चाम्यायां होमगोमा च यो भवेत् ।

नेनाविष्टन्तु यन् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः ।

यास्को मा नृधिर्यग्रोऽनेकद्वन्द्वे गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ।

स्तत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।

मत्प्रसादादधोनयं निरुक्तं मभिजग्मिवान्”—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम् (३ भा०
४७—५३ पृ०) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां (३४२ अ० ८६, ८७
श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम् । तथा हि—

“वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम् ।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः”—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टौ देवतकाण्डे दृष्ट्या देवताख्यानेषु वृषाकपिरिति
पदपाठश्च (१ भा० ४६० पृ०) । इतश्चावधार्यते यस्य खल्वेतस्य निघण्टु-
ग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनितोऽप्यवरजाय यास्काय दातुं मुद्यतः प्रस्थानभेद-
कारः, स हि वेदाङ्गानां मुत्पत्तितो ब्रह्म प्रागेव ब्राह्मणग्रन्थानाञ्चोत्पत्तिः,
ततोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्यपेन समासात् इति ; तदानीन्तनस्यैव
कश्यपस्य प्रजापतित्वश्रवणात्, निघण्टुत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचन-
स्यापि तत्रैव तात्पर्यावबोधाच्च ।

तथा चानूक्तं भगवता यास्केन पुराकल्पश्रुतवचनं मिदम्—“साक्षात्-

कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टारः); तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-
धर्मभ्यः (शाखाप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादुः; उपदेशाय ग्लायन्तो
ऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं (निघण्टुम्)
समाप्तासिषुः, वेदश्च (ब्राह्मणश्च), वेदाङ्गानि च”—इति (२भा० १३७ पृ०) ।
एतस्माच्च श्रुतेः समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते; —(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणां
मुत्पत्तिरनिर्णीतेवेति प्रथमम् । (२) पूर्वं मन्त्रा विकीर्णा एव स्थिताः, ततो
ग्रन्थीभूतानां मेव तेषां मध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः, ततः सर्वशाखा-
गतानां निघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टुनामको ग्रन्थः समाप्तातः, ततः
तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां
तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाप्ताताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि
मन्त्रार्थबोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि अङ्गानि समाप्तातानीति द्विती-
यम् । एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरेव मानम् । किञ्च यतोऽत्र
“मन्त्रान् सम्पादुः”—इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं ‘वेदश्च’—इति, अतो
ज्ञायते, नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणानां
मेव । वेदशब्देन ब्राह्मणग्रन्थमात्राणां ग्रहणाच्च वेदाङ्गत्वं न विलीयते
निरुक्तादीनाम् ; यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थं मेव चेमानि
प्रवृत्तान्यङ्गानीत्येव मेघा मङ्गाङ्गिभावोपपत्तेः । ननु ‘इमं ग्रन्थं’ कीदृशम् ?
तदुत्तरं मेव श्रुतं ‘वेदम्’—इति, तथाच निघण्टोर्वेदत्वातिदेशायैव प्रयुक्तं
मत्रैतद् वेद मिति चेन्न ; विशेषफलाभावात् ब्राह्मणग्रन्थोल्लेखाभावापत्तेश्च ।
तथा हि—समाप्तायत्वं तु सिद्धं मेवास्य निघण्टोः, ‘समाप्तासिषुः’—इति
क्रियादर्शनात् ; वेदतुल्यत्व-समाप्तायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतो विशेषः ;
किञ्च तथा सति श्रुतावत्र मन्त्राणाम्, वेदतुल्यस्यास्य निघण्टोः, वेदाङ्गानाञ्च
सर्वेषां श्रवणं सम्पन्नम् ; परं ब्राह्मणग्रन्थानान्तूल्लेखो नैव सम्पद्येतेति
तादृशवादिना मसमीक्ष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति । (३) यथा चेह मन्त्राणां
पृथक् श्रुतेः वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते, तथैव
वेदाङ्गानां पृथक् श्रवणाच्च ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गेतरवाक्यानां मेव ग्रहणीय-

तेति तृतीयम् । (४) निरुक्तादिवेदाङ्गानां सर्वेषां मेव वक्ता वीजादिरूप-
यैतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तित्व मिति चतुर्थम् । (५) मन्वाद्या मर्थज्ञानसौक-
र्याथैव यथाज्ञानं निघण्टोः,— यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम्; तथैव
तदानीं मपि स्वीकृत मासीद् वेद इति प्रसिद्धायां ब्राह्मणानाञ्च; ततः
काणभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्वसमत्वं जात मिति पञ्चमम् ।

एवञ्चेतस्माच्छ्रुतेर्निघण्टोः एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्रागाज्ञातत्वं गम्यते ;
तादृशसमाज्ञायत्वमूलक मतिपराकाशिकत्वं च सुयुक्त मेव; ततः प्रद-
र्शितमहाभारतात् कथ्यप्रज्ञापतिकृतत्वञ्च तस्य लब्ध मिति योगतः
सम्पन्नस्तत्त्वनिर्णय इत्यस्माच्चम् ।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपस्येतस्य निरुक्तस्य कर्त्ता तु यास्कः । अत्र-
नित्य मेव मानम्, न हि तदग्रजस्य चारम्भे मर्थेऽन्ते वा कांचिदपि तथा
प्रत्यायकं वाक्यादिक मस्ति । देवताप्रणामादिभर्तृङ्गलाचरणैर्वादिनां येषु
ग्रन्थेषु दृश्यते, प्रादन्तेषु ग्रन्थकृद्भिः स्वयं मेव स्वाख्यान मप्याख्यात मस्ति ;
वज्रञ्च तु प्रकरणसमाप्तौ ग्रन्थसमाप्तौ च ग्रन्थकृन्नामोन्नेखो दृश्यत एव ,
कथाप्रसङ्गतोऽपि ग्रन्थकृन्नाभावगमो नवत्यनेकत्र । इह तु नास्ति तथा
मङ्गलाचरणम्, नास्ति पादादिममाप्तौ च तथोन्नेखः, नास्ति च मन्वादा-
विव कथाप्रसङ्गः; अतोऽत्रैतित्य मेव शरणं ग्रन्थकृन्नामविज्ञानाय । टीका-
कृत्यभूतीनां लेखोऽपि तदनुगत एव । प्रदर्शितमहाभारतवचनान्यप्येतस्यैव
ग्रन्थस्य कर्त्तासीद्यास्कः कश्चेनेति निःसंशयबोधने नालम् ; तत्रैतदीयस्य-
काक्षरस्यापि यथावदुद्धृतिविरहात् ; वरं तत्रापि एष एव यास्कः की-
र्तित इत्यवगमे, एतस्य यास्ककृतत्वप्रवाद एवैकं वीजम् । तदेव मेतादृश-
ग्रन्थकर्त्तृनिर्णये ऽनन्यगत्या प्रवाद एव शरणम् ; तथा च यत एव मस्ति
प्रवादस्त्विदन्तः,—इदं निरुक्तं यास्ककृत मिति, अत एव ज्ञायतेऽस्य
निरुक्तग्रन्थस्य प्रणेता भगवान् यास्क इति श्रुम् ।

(४)

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्य मस्ति ;—
कोऽयं यास्कः ? इति ; कश्चापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः ।

एको हि यास्कः श्रूयते शतपथब्राह्मणे उभयत्र (१४.५.५.२०, २१.—
७.३.२६.२७.) । तथा हि—“अथ वंशः । तदिदं वयं (शतपथ-
ब्राह्मणप्रवक्ताः) शौर्यणार्यात्, शौर्यणार्या गोतमात्, * * * भारद्वाजो
भारद्वाजाश्चासुरायणाश्च यास्काश्च”—इति । “तत्र प्रथमान्तः शिष्यः, पञ्च-
न्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः”—इति च तदीयशाग्व्यानं द्विवेदगङ्गकृतम् । एवञ्च
शतपथीयो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रवक्तुः षड्विंशपुरुषादप्यधिकः पूर्वतनः,
किञ्च मधुविद्यायाः सम्प्रवक्ता चाभूदिति सम्पद्यते । नायं निरुक्तकारः ;
एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि परभवत्वनिर्णयादद्युगीयत्वात्,
मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः, ब्राह्मणकालानन्तरं मेव वेदाङ्गकाल इति
शास्त्रतो युक्तिबुद्धितश्च सुसिद्धाच्चेति । तदनुपद मेव क्रमात् स्फुटिष्यति ।

पिङ्गलोक्ते कन्दोग्रन्थेऽपि कथ्यते चैकत्र यास्क इति । तथाहि—
“उरोबृहती यास्कस्य (पू. १०.)”—इति । अयं मपि यास्को नैतन्निरुक्त-
कारः ; अत्र तथाऽदर्शनात् । यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे विहिता ‘उरो
बृहती’—इति सञ्ज्ञा, स एव यास्कः तत्र पिङ्गलसूत्रे स्मृतः ; स च
कन्दसूत्रकारादेतस्माच्च पिङ्गलात् पूर्वतनः, तत्समकालिको वेति विचार-
विषयश्च । परं मत्र निरुक्ते कापि नोपलभ्यते उरोबृहतीशाख्यानमिति
सिद्धमेव नायं सः ; अपि तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति ।
स च कन्दःशास्त्रीयग्रन्थकारो भवितुं मर्हतीत्यपि सम्भाव्यते । अत एव
बङ्गुक्प्रातिशाख्यस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे उक्तं
मुब्बटेन—“तथा सर्वैः कन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गल-यास्क-सैतवप्रभृतिभिः
यत् सामान्येनोक्तं लक्षणम्”—इत्यादि ।

कश्चिदाह,—शौनकीये प्रातिशाख्यग्रन्थे चैकत्र दृश्यते यास्कनाम, स
एव यास्कोऽस्य निरुक्तस्य प्रणेतेति । परं तत्र “वैयास्कः”, “यास्कः” वा

इति राजते सन्देहोऽद्यापि । तथाहि—“न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति
वैयास्कः । अन्यत्र वैमद्याः सैकादशिनी मुखतो विराट् (१७. २५.)”—इति,
“दाशतये भवा दाशतयी काचित् एकपदा नास्ति इति वैयास्क आचार्यो
मन्यते”—इत्यादि चोव्वटकृतं तद्याख्यानम् । तदेतदुव्वटयाख्यादर्शनात्तु
प्रतीयते तत्र वैयास्कस्यैवोल्लेखः ; अन्यथा हि व्याख्याकालेऽपि मूलानुरूप
एव वैपूर्वा यास्कः कथं नाम दृश्येत । अस्तु वा तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्,
परं सोऽपि खलु यास्को नैतन्निरुक्तकारो भवितु मर्हति ; अत्रापि हि
तथाऽदर्शनं मेव हेतुः ; सपरिशिष्टेऽखिलनिरुक्ते हि न कापि वैमद्या
ऋग्व्यतिरिक्ता काचिदेकपदा दाशतयी नास्तीत्येतदर्थकं वाक्यं ध्वननं वा
यास्कीयं दृश्यते । एव मपि यद्युच्येत अयं मेव यास्कः प्रातिशाख्यकृतः
शौनकस्य लिपिविषयताकृत इति, तथा च प्रकारान्तरेण शौनकस्यानृत-
भाषित्वं मुन्मत्तप्रलापित्वं वोक्तं भवेत् ; तत्तथाकल्पनातो वरं यास्कान्तर-
कल्पनैवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिसूत्रेष्वपि नायं यास्कः परिचितः । यद्यप्यस्येकं सूत्रं पाणिनीयं
“यस्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६३.)”—इति, परं न तत् निरुक्तकारयास्कपरि-
चयायालम् ; तत्र अत्रेन यस्केन यास्कस्य वज्रपार्थक्यात् । तत्र हि साक्षाद्
विश्रुतो यस्कः ; न तु यास्कः ; यास्कस्तु न यस्कः ; अपि तु तद्गोत्रीयः ;
तादृशयास्कस्त्वद्यतनीयोऽप्यस्यैव । सूत्रे ‘गोत्रे’—इति दर्शनादिदन्तु प्रती-
यत एव,— यस्कगोत्रस्य ज्ञानं पाणिनेराशयं स्थित मिति । “अपत्यं
पौत्रप्रभृति गोत्रम् (पा० ४. १. १६२.)”—इति शासनाच्च ज्ञायते, यस्कस्यो-
परितनष्टतीयपुरुषतोऽद्यतनीयान्ताः सर्व एव यस्कगोत्राः, तथाच सर्वेषां
मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिमम्मतः ; वज्रत्वे त्विदं मेव सूत्रं
लुग्ं विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः—“एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते वज्रत्वे,
न तु स्त्रियाम् (म० दी०)”—इति । एवञ्च यस्कस्यानन्तरापत्यस्य यास्क-
स्यास्यैव तत्र पाणिनेर्बोधोऽपलभ्यते ?—इति चेत्, दृश्यता मिह नागेशभट्टकृतं

तद्याख्यानम्—“ ‘अपत्यप्रत्ययस्य’—इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः ; अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः”—इति । तथा च दीक्षित-वृत्तौ अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्पन्नः ; वस्तुतो गोत्रोऽप्यपत्यमेव । तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति स्थिरम् ; अपि गोत्रज्ञान-निर्णयेऽपि नैव भवेद्यत्किञ्चाननिर्णयः किं मस्यत्र विचार्यं नाम ।

किञ्च “शिवादिभ्योऽण् (४.१.११२.)”—इति सूत्रीये शिवादिगणोऽपि यस्क एव पठ्यते । तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् अपत्येर्धोऽणि यास्कः पदं सिध्यति । तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कः, तथैव यस्कस्य शततमापत्यं सहस्रतमापत्यं च यास्क एव । लघुशब्देन्दुकार-नागेशभट्टमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इष्टः । तथा हि—“शिवादिभ्योऽण्”—इति अन्तिपाणिनिसूत्रम् (४.१.११२.) । अत्रेयं दीक्षितकृता वृत्तिः—“गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः”—इति । अत्राह नागेशः—“निवृत्तमितीदं वृत्त्यनुरोधेन ; यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्ये”—इत्यादि । “शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वानक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्”—इति, “लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्”—इति द्विविधं गोत्रलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्, तदपीह पर्यालोच्यम् ।

अतएव च “वान्यस्मिन् (पा० ४.१.१६५.)”—इति सूत्रीयभाष्य-व्याख्यानावसरे कैयट आह—‘यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण्’—इत्यादि । एवञ्च यस्कगोत्रीयः कश्चन यास्कोऽस्ति लोके इत्येवं ज्ञानमासीदेव पाणिनेरिति स्वीकारेऽपि कथं नामेदं स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोऽप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित एवेति ?

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथमिति चेदुपरिष्ठात्तत् प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गे ; इह तु वचनमात्रेणैव बोधयामो नेति । तस्मान्मतमस्मदचनादेव स्वीकार्यमेतत्—पाणिनिसूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्कः, परं पाणिनिशासनावधारणादेवैतत्तु विज्ञायत एव यस्कगोत्रीयो-

ऽय मिति । आसीच्च गोत्रकारो यस्कः कश्चनातिप्राचीनतमः प्रायः कश्य-
पादिसमकालज एव ; आश्वलायनीयश्रौतसूत्रान्तिमेऽध्याये दशम्यादिषु
कण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्रौ० उ० ६.
१०. १०.) यस्कस्यापि स्मरणात् । तस्यैव ग्रहणं मिह पाणिनिसूत्रे इति
तु सुव्यक्तं मेव ।

तदेवं पाणिन्यादौ खल्वस्य यास्कस्य परिचयं मप्राप्य खिद्यमाना वयं
ततोऽप्यधिकान्वेषणपराः सन्तो दृष्टवन्त एकं यास्कं निरुक्तकारत्वेन परि-
चितं महाभारतैककोणे । ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतश्लोकभ्यो
ऽनुमीयते यास्कोऽय मेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति ।

ततो वज्रं सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सर्वान्ते “नमः पार-
स्कराय नमो यास्काय (मभा० ४२३ ए०)”-इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा च
तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयार्थेवोक्त मिति चानुमीयते ।
सत्येवं पारस्कारोऽयं यास्क इत्यपि लब्धः । परं मिह पारस्करज्ञानं
मपि न सुगमम् । आसीदेकः पारस्कारो गृह्यकृत् प्रसिद्धः ; आसीच्च
पारस्कारो धर्मशास्त्रीयान्यविधानकृत् ऋषभनन्दनश्रुतपाणि-प्रमाणभूतो
निर्णयसिन्धवादौ कीर्तितश्च । तथाहि शुद्धितन्त्रे—“अहपिण्डदाने आदि-
पराणोक्तात् पञ्चान्तर माह पारस्कारः—‘प्रथमं दिवसे देवास्त्रयः पिण्डाः
समाहिताः । द्वितीये चतुर्गो तृतीयेऽस्त्रिमश्चतुर्न तथा’-इत्यादि । अथापि
पारस्कारशब्देऽत्रास्त्येव सन्देहभावः । पतञ्जले हि महाभाष्यं “पारस्कारो
देशः”-इति निर्णयान् । तथा ह्यस्यैकं सूत्रं पाणिनीयम्—“पारस्कार-
प्रभृतौनि च सञ्ज्ञायाम् (६. १. १५७)”-इति । तत्रैवं भाष्य मस्ति—
“अविहितजज्ञः सुट् पारस्कारप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्कारो देशः,
कारस्कारो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्किन्धा सुहा, क्रिष्कः”-इति । तत्रैव
महमदाशङ्का— गृह्यकृत् पारस्कार एव निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्व-
पुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः परिचितः ? न हि
यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वसम्भव इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्ठात्;

तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्कारस्य तु का कथा । अथवा देशनामत एव तस्य गृह्यकृतो नाम इति हेतुत एव मूलपरिचयायैवोक्तं तेन भगवता, पारस्कारो देश इति । सत्येव मस्य यास्कस्योभय मेव ज्ञातम् : निवासोऽभिजनो वा देशः, पूर्वपुरुषश्च ।

शतपथीयः खलु यास्कोऽप्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितु मर्हति ; तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात् । ततश्चास्य यजुर्वेदित्व मपि सम्पद्यते ।

तथाचायम्—यस्कगोत्रः, पारस्कारदेशीयः, पारस्कारवंशधरः, यजुर्वेदी च निरुक्तकृत् यास्क इत्येतावन्तः परिचयाः यथाकथं मपि लभ्यन्त इति शम् ।

(५)

अथ इदानीं मिदं मपि विचार्यम्,—अस्य यास्कस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वेति । अनुभूयते हि त्रिविधं ऋषित्वम्,—मुख्य मातिदेशिकं तात्तरीयिकञ्चेति । तदेतत्त्रिविधानां मन्यतम मस्यास्त्येव चेत् किंविधं मित्येव निर्णेतुं भवतार्यतेऽयं प्रबन्धः ।

मुख्यर्षिलक्षणान्तु स एव स्वयमेव माह—“ऋषिः, दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः । तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुवभ्यामर्षत् तदृषीणा मधि । मिति विज्ञायते (२ भा० १६६ पृ०)”-इति । अत्रोक्तं तद्यदेनानि-त्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ; तदुक्तं तत्रैव वृत्तिकृता दुर्गाचार्येण—“ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ‘तद्यदेनांस्तपस्यमानान्’-इत्यादि । ‘-र्’ एतत् उच्यते यत्कृतं तदृषीणा ऋषित्वम् (२ भा० २०१ पृ०)”-इत्यादि । अपरत्रापि “ऋषिः कुत्सो भवति, कर्त्ता स्तोमानाम्—इत्यौ-पमन्यवः (२ भा० २६६ पृ०)”-इति च तस्मिन्निदर्शनं प्रदर्शितं मेतेनैव यास्केन । किञ्च तत्पूर्वतनानां मपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव । तथाहि—“साक्षात्कृतधर्माणां ऋषयो बभूवुः”—इत्याद्युक्तं माजोचनीयम् (कै पृ०) । तत्रैव

“ऋषन्ति अमुष्मात् कमण एव मथवता मन्त्रा मयुक्तादमुना प्रकाराणा-
तन्त्रक्षणां फलविपरिणामो भवतीत्युषयः”—इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं
दुर्गाचार्येण । एवञ्च मन्त्रद्वयुणा मेव मुख्य ऋषित्व मिष्टम् : तथा चादि-
कल्पजाना मतिप्राचीनतमानां वसिष्ठ-वामदेवादीना मेव तादृशर्षित्व
मुररीकार्य मिति प्रतीयत एव ।

द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिन्न मेव प्रायः : तत्र अतीवप्राचीनाना मज्ञेयकानि-
काना मेव दृष्टे दृष्ट मिति व्यवहारो नान्यत्रैवेव विशेषः । तस्मिन्नि
“दृष्टं साम (३.२.९.)”—इत्यादि-पाणिनिस्मृत्याणि “वसिष्ठेन दृष्टं वामिष्ठं
साम”—इत्यादीनि वृत्तिकृद्दाहणादीनि द्रष्टव्यानि : तथैव “य आङ्गिरसः
शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्, स गृत्समदो द्वितीयं मगदन्
मपश्यत्”—इत्येवमादीन्यनुक्रमणीवचनादीनि च किञ्चित् निरुक्तकारोऽप्याह
तथा—“ऋषेः क्षपण्डिनस्य तदार्धम् (२ भा० ११ पृ०)”—इति । “मत्स्यानां
जाल मापन्नाना मेतदार्धम् (३ भा० २५१ पृ०)”—इत्यादि च ।

दृष्टे तत्रैवार्यं कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टवत्तः । तथा छैतन्यके
ब्राह्मणे—“देवा ह वै सर्वचरो सत्रं निषेदुस्तं ह पाप्मानं नापजघ्निरे ।
तान् होवाचाविदः काद्रवेयः सपे ऋषि मन्त्रकृत् (६.१.२.)”—इति । निरुक्ते
ऽप्येवं दृष्टान्तो न दुर्लभः । तथाहि—“इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्युषिः
प्रसङ्ग्यायाह सुवाक्त्वा अधि तुग्वनि (२ भा० ४१ ७ पृ०)”—इति, “वसिष्ठो
वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव (४ भा० ८ पृ०)”—इत्यादि च । यास्कपूर्वप्रवादा
अप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति, तत्राप्यस्यैव कृतकत्वप्रसिद्धिर्मन्त्राणाम् ।
तथाहि—“तत्रेतिहास माचक्षते— विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैनवनस्य
पुरोहितो बभूव । . . . । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतुद्रोः सम्भेद
माययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीं तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि, द्विव-
दपि बभूवत् (२ भा० २३७ पृ०)”—इत्यादि । तथा “धातोः कर्मणः समान-
कर्तृकादिच्छायां वा (३.१.९.)”—इति पाणिनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे
प्रसङ्गतो भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्—“ऋषिः पठति—‘प्रदणोत

ग्रावाणः—इति”—इति । स्तवनपठनादिकञ्च कृतिविशेष एव ; तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वञ्च वस्तुतोऽभिन्नमिति स्फुटम् ।

तदित्यं मन्त्रद्रष्टृत्वं तृष्णीणा मेव, तथा ऋषित्वमपि मन्त्रद्रष्टृत्वानुगतमेवेत्यपि स्थिरम् । एव ऋषित्व-मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामानाधिकरण्यं सर्वसम्मतमिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलकमेव मुख्यं ऋषित्वमित्यत्र च न कोऽपि संशयः । अथ कस्यामपि संहितायां यास्ककृत एकोऽपि मन्त्रो न दृष्टचरः, न चाद्ययुगीयस्यास्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वसम्भवोऽपि ; तदेव मस्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात् मुख्यं ऋषित्वन्तु नास्त्येव ।

ब्राह्मणकर्तृणां ताण्ड्यादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्वतुल्यतया आतिदेशिकं ऋषित्वन्तु स्वीकृतमेव यास्कपूर्वतनैरपि । तथाहि—“साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः . . . उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रह-गाथेमं ग्रथं समाम्नासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि च (२ भा० १३७)”—इति । अत्र ‘अवरे’-इति पदात् ऋषय एव गम्यन्ते ; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणा-परपर्यायानां वेदानां प्रवक्तृणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तृणां मपि ऋषित्वव्यवहारः आर्यसम्मत एवेति तत्र ध्वनितम् । तदत्र, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति पूर्वमेव प्रतिपादितमस्माभिः ; ब्राह्मणप्रवक्तृत्वमपि नास्त्येव ; वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्गमिदं निरुक्तम्, यत्कृतं ऋषित्वं स्यादेतत्कर्तृत्वायास्कास्य ; प्रदर्शितयास्कानूक्तश्रुतितोऽपि यास्कपूर्वप्रचलितनिरुक्तादिकर्तृणां मेव ऋषित्वावगमात् । तदेतावतेदमेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव आतिदेशिकं ऋषित्वमपि नोपयुज्यते इति ।

अथ प्रदर्शिते शतपथब्राह्मणवचने व्यक्तमेवास्य पूर्वपुरुषस्य मधुविद्या-प्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतैव ; तथाच तादृशस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्यापि यास्कस्य मुख्यर्षित्वमापाद्यमेवेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; लोकवेदव्यवहारविरोधात् ; न च लोके नापि वेदे ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवर्षित्वं कचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते ।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्षिवंशप्रभवा एव, परं कः खलु भारते

ऽस्मान् प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति ? किं वज्रना यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्व माप्यं भवेत्तर्हि अद्यतनीया अप्यार्याः सर्व एव प्राय ऋषय एवोक्ताः स्युः ; सर्वेषा मेव कश्यप-भरद्वाज-वसिष्ठादि-वंशीयत्वात् ; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके क्वापीति नैवं व्यवहारो लौकिक इति स्फुटम् ।

वैदिकव्यवहारतत्त्वाधिगम्यते नात्राप्य ऋषित्व ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवेति । तथा हि—“अर्चनानाः पुरात्रियो शान्तेन रथवीतिना । आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते ह्यौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुर्गन्तिके । ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स पदानमना भर्ग्यमपृच्छत् किं प्रयच्छसि । इति पृष्ट्वा पुनः प्राह कथं मस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदन्वषये क्वचित् तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः । तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे मुदाकृणाम् । वस्त्रचर्यगतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः । तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिक्षेऽसौ शशीयसीम् । सा तस्माप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवान्वृषिः । इत्युक्तो नृपतिर्भर्ग्यं प्रत्याहैनं प्रपूजय । सानुजान्ता गवां यथं प्रादादाभरणानि च । तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनं संपन्नितम् । दत्त्वा च पुरुमीठस्य सानुजस्यान्तिकं प्रति । प्रेरयाभास तमृधिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति । तथेति राज्ञो वचनं निश्रम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्द्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् । विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्घः । तुष्ठाव हृष्टान् मरुतो विशिष्टैरथैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः । सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः । तदाभवद्वृषिः सुक्ताद्रष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात् पुनर्मर्हं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् । दातृभ्यो मन्त्रदृष्टं राज्ञा चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीठस्तन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी । दातृभ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते तस्मै यद्दुस्तुष्टान्तत् केष्टेत्यत्र वर्ण्यते ॥”—

गसङ्गशौनकीय-बृहद्देवतोक्तं सायणलिखितं पुरावृत्तं ‘केष्ठा’ — इति सूक्ती-

योपोद्घातम् । तच्च सूक्तं मेकोनविंशत्युच मृक्संहितायाः पञ्चममण्डलीय पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमम् । एवञ्च यद्यपि अत्रिवंशप्रभवः अर्चनानाः, ऋषि-
रिति प्रसिद्धः, तथापि तत्पुत्रः श्यावाश्वो न ऋषिणब्दव्यपदेशभाक्
पिष्टनामकृत इति सुव्यक्तं मत्र ।

अर्चनानसः ऋषित्वं तु तत्रैवाग्रे स्पष्टं मुक्तम् । तथाहि, तत्र सूक्तीय-
सप्तदशगव्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः—“सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्च-
नानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् । कथम् ? मरुत्सु
तु प्रयातेषु श्यावाश्वः समुद्गायशाः । प्रादुर्भूतार्थं मात्मानं ज्ञात्वाऽत्रिकुल-
नन्दनः । रथवीतेर्दहितं भगच्छन्मनसा तदा । न सत्यं मृषि मात्मानं
प्रवक्ष्यन्नथवीतये । ‘एतं मे न्तोमम् (५.५.५.१७, १८.)’-इत्याभ्यां दौत्ये
रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या गव्या प्रचोदितः । आदाय
कन्यकां दातुं सुपेपायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्वः
कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दास्ये इति नाम शृणुं सः । मया संयोग-
मिच्छन्तं त्वां प्रयाचक्षि यत् परा । तत् क्षमस्व नमस्तेऽन्तु मे मास्म
भगवन् ! क्रुधीः । ऋषेः पुत्रः स्वयं मृषिः पितासि भगवानृषेः । हन्त प्रति-
गृह्णाणेमां क्षुषा मित्येन मब्रवीत् । तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलङ्घृतां
चापि सुतां क्षुषार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः
सहस्रम् । गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम”--
इति । एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितुः पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्व-
व्यवहारोऽभूत् ; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति सुव्यक्तं मेव ।

ऋक्संहितायान्तु श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५.५.२—६१ ; ५.८१ :
५.८२ ; ८. ३५—३८ ; ९. ३२.), तत्र च १७७ ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव
तस्य ऋषित्वम् । तत्पितुः अर्चनानसस्तु त्रीणि सूक्तानि (५. ६३ : ५. ६४ ;
८. ४२.), तत्र च २० ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्यापि ऋषित्वम् ।
तत्पितुश्च अत्रेर्भौमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५. २७ ; ५. ३७—४३ ; ५. ७६ ;
५. ७७ ; ५. ८३—८६.) तत्र च १२२ ऋचः ; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रेः

खलु नव (६. ६७. १०—१२ ; ६. ८६. ४१—४५ ; १०. १३७. ४.) ऋचः
श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम् । अत्रिश्च ऋक्संहिताया मेको
भौमोऽपरः शाङ्ख्यः ; तदत्र न ज्ञेयः कतरोऽस्य श्यावाश्वम्यादिपुरुषः ; परं
शाङ्ख्यस्याप्यत्रैरस्ति षडृच मेकं सूक्तम् (६. १४३.) ; अतस्तस्याप्यृषित्वम् ।
तदित्य मस्य हि यास्कस्य मुख्यर्षिवंशप्रभवत्वेऽपि मुख्यर्षित्वं सुदर्शनं मेव ।

नन्वेवं महाभारते कथं सूक्तं दृश्यते “यास्को मा ऋषिरव्ययः”—इति,
“यास्क ऋषिरुदाऽधी”—इति च ? अत्र ब्रूमः—तत् महाभागे तकारस्य स्वस्य
यथा ऋषित्वं तथैव पूजनीयत्वापरं पर्यायिकं मेव ; तादृशं ऋषित्वव्यापि वर्तत
एवेति । वस्तुतो मन्त्रद्रव्यत्वेनैव आदिवसिष्ठादीनां ऋषित्वं मुख्यम् ; तद्-
गृषित्वन्तु ताण्ड्यादीनां ब्राह्मणप्रवक्तृणामपि नास्ति ; तत् महाभागेतगामा-
यणादिकर्तृणान्तु कथा दूरपराहतेव । तत्तुल्यत्वेन च ऋषित्वं द्वितीयम् ;
तदेवाह महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—“न तावदन्वयिः कश्चित् स्मर्यते
कल्पसूत्रकृत् । कर्तृत्वं यदृषीणान्तु तत् सर्वं मन्त्रकृत्-समम् (१. ३. १०.)”—
इति । तदेवं द्वितीयं ऋषित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तृणाम् अनुब्राह्मणप्रवक्तृ-
णाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्राथोनुमानां—कल्पादिवेदाङ्गशास्त्राणां प्रव-
क्तृणाम् । ईदृशर्षित्वं अपि नास्ति तेषां मद्यप्रचलितं तन्महाभारतकारादी-
नाम् । वञ्चजत्वात्, वञ्जमानत्वादितस्मादगातिशयप्रकाशकवचनं मिदम्
“अयं ऋषिः”—इति यत्र प्रयुज्यते, तस्य त्वृषित्वं पूजनीयत्वापरं पर्यायिकं
तृतीयम् । तादृशर्षित्वं मेव व्यासवान्मीक्यादीनाम् । तत् तार्तीयिकं ऋषित्वं
मेव यास्कस्यास्य स्थितं मिति मन्यते चेन्न तत्रास्माकं मसम्मतः ; परं
मुख्यं ऋषित्वं तु तस्य नामादेव, द्वितीयवर्षं अपि न सम्भाव्यते ।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४. १. १२२.) यस्कपाठदर्शनाच्चेदं अपि
ज्ञायते,—यन्नामतोऽस्य नाम यास्क इति, तस्याप्येतदादिपुरुषस्य नासीत्
ऋषित्वं मिति ; सति हि तस्य ऋषित्वे ऋष्यणा (४. १. ११४.) एव यास्केति
सिद्धौ तत्पाठफलं माकाशकुसुमायितं मेव स्यात् । अत एव “यास्को
मुनिः”—इति दृश्यते मुग्धबोधादौ ; न तु “यास्क ऋषिः”—इति ।

यास्कस्य मुख्यर्षित्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्,—विद्वत्तिवल्लीकारः खलु यास्कपूर्वगो व्याडिश्वाह स्वगुरोः शौनकस्य प्रातिशाख्यकारस्यापि मुनित्वमेव । तथाहि—“नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं * * * मुनीन्द्रम्”—इति (वि० १. २.) । “पुनः किं विशिष्टम् ? ‘मुनीन्द्रम्’ मननशीला मुनयः, तेषु श्रेष्ठम्”—इति च तत्र तट्टीकाकारः । तथा पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीना मपि मुनित्वमेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते, न क्वाप्पृषित्वम् । तथा हि—“मुनित्रयं नमस्कृत्य”—इत्याह दीक्षितः ; किञ्च “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मनं शरीरस्य तु नैद्यकेन । योऽपाकरोत् तम् प्रवर्गं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”—इत्यत्रापि पतञ्जलेर्मुनिप्रवरत्वमेव स्मर्यते । तथा “तच्च वृद्धिमात्रे जिज्ञासुध्यायायुक्तात्मकं मत्तेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिर्नैव प्रकाशितम् । अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्, तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं मार्गचितम् । तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते”—इति चाह प्रस्थानभेदकृन्मधुसूदनोऽपि ।

वेदाङ्गेषु षट्सु, यान्तु शिक्षाः तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तासां मेव ऋषिकृतत्वम् ; कन्दोविधानानि च यानि सामवेदीयानुब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तेषां मेव ऋषिकृतत्वम् ; ज्योतिषाश्च ये खलु निदानसूत्रादौ श्रूयन्ते तेषां मेव ऋषिकृतत्वम् ; व्याकरणानि च पदपाठाद्यात्मकानि पुरा स्थितानि, यानि चेदानीं पाणिनीयार्कप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रभातस्तारकामण्डलानीव किञ्च शाकटायनीयार्कतन्त्रादीनि च यानीदानीं मपि ज्योतिरिङ्गना इव वरीवर्त्तन्ते, तेषां ऋषिकृतत्वमेव ; निरुक्तानि च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते, अनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते, निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूण्यादिकृतान्यासन्निति च यास्कवचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषां ऋषिकृतत्वमेव ; पैङ्गादीनां मतिप्राचीनतमकल्पसूत्राणान्तु प्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्वमेव पाणिनिशासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषां ऋषिकृतत्वे तु नाम्येव सन्देहावसरः । यतश्च पैङ्गादीनि

प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि धिरादेव ब्राह्मणतः पृथगेव प्रोक्तानि, प्राय-
स्तत्समकालिकानि चेति तेषां मार्षत्वं निर्विवादमेव ; अतो भाष्योद्धृतं यां
मङ्गलकृतकारिकायां 'न अमृषिः कल्पकृत्'—इति कल्पकृता मेवानुधित्वं
निवारिता ; न हि तत्रोक्तं दृश्यते 'न अमृषिः वेदाङ्गकृत्'—इति । एवं च
निष्पन्नमेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणान्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदाङ्गाणां
मातिदेशिकार्षत्वमस्येव ; शाकपुण्यादिकृतानाञ्च तथा सम्भवः, यास्काद्य-
न्यास्यग्रन्थमार्षत्वं तु महाभारतादिग्रन्थानां मिव तार्त्तयौक्तमेवेति ।

विकृतिकौमुद्यादौ यत् पाणिनिपरजस्यापि व्याडेः ऋष्याख्यानं दृश्यते—
'व्याडिनैव महर्षिणा'—इति (१.४.३०), तदपि तथाभिप्रायेणैव ; तेषां हि
नये मन्त्रादिकर्तृयोग्यतैवर्षित्वं निदानम् । तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां
तदङ्गानाञ्चापि कर्त्तृणां पाणिनि-व्याडि-शौनक-यास्कादीनां मासीदेवेति
तेषां मप्युषित्वं मन्तव्यमेवेति भवेत्तदपि तार्त्तयौक्तमेव ; तद् भवतु
नामात्रापि न नो विवादः । बङ्गकप्रानिशाख्यकृत् शौनकोऽपि तार्त्तयौक्त-
मार्षत्वं मेवाभिप्रेत्योक्तमेवम्—'कृत्स्नश्च वेदाङ्गमनिन्द्य मार्षम्' इति—
(कु. पु०) । अपि च व्याडेर्मर्यादित्वे तु कौद्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठो
वैयर्थ्यमेवापद्येतः—'कौद्यादिभ्यश्च (पा० ४.१.८०.)'—इति सूत्रस्याप्यनार्ष-
विषयत्वं मेव निर्गद्यत्, तस्य हि 'अगिञ्जोऽनार्षयोः ०/४.१.७८.)'
इत्येतत्सूत्रीयप्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव 'गोत्रावयवात् (पा० ४.१.
७६.)'—इति सूत्रस्य भाष्ये—'अद्याशीति सहस्राण्यृद्धं तसा मृषीणां
बभूवुः, तत्रागम्यायुमैः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः, तत्र भवतां यदपत्यं
नानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः । * * * कथं येभ्यः अगुरुपोत्तमेभ्य
दृश्यते ? सिद्ध्यन्तु रौण्यादिषूपसङ्ख्यानात् । * * * के पुनरौण्यादयः ? ये
कौद्यादयः'—इत्याह भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्सारमेवाकथ्योक्तं दीक्षितेन
सिद्धान्तकौमुद्याम्—'अगुरुपोत्तमार्थोऽनगिञ्जोऽनार्षम्'—इति ; न चोक्तं
तेन तत्रार्थार्थेति । यद्यप्यपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि तदपत्यं
न भवेत् 'व्याड्या' इत्यतोऽत्र कौद्यादिगणेऽवश्यं गणपाठकार-भाष्यकारा-

दिभिः कश्चन यत्नः कर्तव्य एव ; न च तथाकृतं दृश्यते । अतो व्याडेऽपि मुख्य ऋषित्वं नास्त्येवेति किं तत्परजस्यंतस्य यास्कस्य ऋषित्वविचारेणात्यन्तम् । मङ्गलकागो व्याडिरेव विकृतिवल्लीकारः ; स च पाणिनिपरजो यास्क-परजस्येतिपि प्रतिपादयिष्यामो वयं भूपरिष्ठादिहेतुव ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रेऽपि मन्त्रकृता मेव गणानां मुख्य ऋषित्व मिति तेषां विशेषत उल्लेखो दृश्यते । तथाहि—“अथ ऋषयः,—शतर्चिनो माध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिभङ्गदाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसृक्ताः महासृक्ता इति (३.४.२.)”-इति । तत्रैव चेतोऽनन्तर माचार्य-नामान्यपि कानिचित् स्मृतानि—“सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्र-भाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वाभ्रव्य-माण्डकेया गार्गी वाचकवी वडवा प्राचीथेयी मुलभा मैत्रेयी कङ्कोलं कौपीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं माङ्गायन मैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं मुजातवक्त्र मौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनक माश्वलायनं ये चान्ये आचार्यान्ते सर्वे दृष्यन्त्विति (३.४.४.)”-इति । इह त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च नाम ; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकणभट्टाक्षरणापाणिनिप्रभृतीनां, निघण्टुसमास्रायभाष्यकारत्वेन च यास्कस्य ग्रहणं मिष्ट मिति गम्यते ।

अद्यप्रचलितमहाभारतस्य बीजं मासीत् पुरा किञ्चन भारतं नाम, तदेव क्रमादङ्कुरितं प्रस्फुटतत्त्वमभूत् प्रसिद्धं महाभारत मिति, तन्महा-भारतमेव प्रवृद्धं पल्लवितं विस्तृतमिदानीं दृश्यते महाभारत मित्येवेति चेह गुरुचरणाः । किञ्च अत्र स्मृतः शौनकस्तु न चादिकालिको मण्डल-कार ऋक्संहितायाः, तस्य ह्यत्र ऋषिनामसु गृह्यमद इत्येव ग्रहणात् ; नापि बह्वृक्प्रातिशाखाकारोऽपि तु शाखाविशेषस्य प्रवक्तैव ; शाकलादि-साहचर्यमेव हि तत्र नियामकम् । आश्वलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिकदपि शाखाप्रवक्तैव, अप्यापि हि शाकलादिसाहचर्यमस्त्येव नियामकम् ; को हि नाम ‘रामकृष्णावमू आसाते’-इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य, ‘राम-

लक्ष्मणौ'—इत्यत्र च जामदग्न्यादेर्यद्वा मिच्छति । वस्तुतन्निष्ठाश्वलाय-
नीये अधोऽधः क्रम एव विवक्षितः । तथाहि—सुमन्वादयः चत्वारो
व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासादयः सूत्रकाराः, तत्पूर्वकालिका
बाह्यादयः संहितापाठाध्यनभेदोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः गार्गीप्रभृतयो
ब्रह्मवादिन्यः, तत्पूर्वननाः कङ्गोलादयो ब्राह्मणादिप्रवक्तारः, तत्पूर्वतना एव
शाकलादयः शाखाकारा इति । एव मेव क्रमो सामवेदीयवंशब्राह्मणादौ
च सर्वत्रैव सायणादिभिश्च सर्वैरेवोक्तं गीकृत इति दिक् ।

ततश्चैषा मद्ययुगीयानां तार्त्तीयोक्तर्षित्वसम्पन्नानां सुमन्तुप्रभृतीनाम्,
तत्पूर्वकालिकानां मतिदिष्टर्षिभावापन्नानाञ्च बाह्यादीनां मतिवृद्धाश्वलाय-
नान्तानां माचार्यत्वमेव सम्मतं माश्वलायनस्यापि न तु मुख्यर्षित्वमिति ।

सामान्यत ऋषिलक्षणं तु न दुर्लभं सम्भाव्यते ऽद्ययुगीयानां सुमन्वा-
दीनां मपि । तथा च सूचितमिहैव त्रयोदशाध्याये ;—“मनुष्या वा
ऋषीषु क्रामन्तु देवानब्रुवन्,—को न ऋषिर्भविष्यति ? इति । तेभ्य एतं
तर्कं ऋषिं प्रायच्छन्,—मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहं मभ्यन्हम् । तस्माद्यदेव
किञ्चानुचानोऽभ्यूह्यार्थं तद् भवति (४भा० ३५८ पृ०)”—इति । एवञ्च
'अनुचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थत्वम्, ऋषित्वम्'—इत्येव सामान्यत
ऋषिलक्षणं फलितम् । अनुचानस्तु गुरुमुखात्तद्वेद एव ; तल्लक्षणादिकं
तु द्रष्टव्यं रुन्वादौ । मन्त्रार्थाभ्यूहनप्रकारस्तु इहैव विहितः,—“तपसा
पारं मौषितव्यम्”—इत्यादिना ; “शाकपृणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे (२भा०
१८८ पृ०)”—इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्केन । तदीदृशं ऋषित्वं त्वस्माकं
मपि कृतब्रह्मचर्याणां मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थानां सम्भवेदेव, तत् किन्नाम
भगवतोऽस्य यास्कस्येति ।

इत्थं निष्पन्नमेतत् ;—एतन्निरुक्तकारो यास्कः खलु वस्ततो मुनिरा-
चार्यश्चेत्येव चिरात् प्रसिद्धः ; एव मप्यस्य भगवतः सामान्यत ऋषित्वं
मन्याहृतमेव ; तत्रापि विशेषतो विचारिते स्यात् तार्त्तीयोक्तं तदिति
सिद्धमेतस्यापि च ग्रन्थस्यार्थत्वमिति शम् ।

(६)

अयेदानीं मिदं मिह विचार्यम्,—कियान् निरुक्तयन्त्रोऽयं मिति । अस्मा-
भिस्तु यावन्ति निरुक्तपुस्तकानि दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्य “समाप्तायः
समाप्तातः स व्याख्यातव्यः”—इत्यारम्भवाक्यं दृष्टं मेव, च-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव
“ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय”—इति परिसमाप्तिवचनञ्च; च-ज-पुस्त-
कयोस्तु “य एवं वेद”—इत्येव समाप्तिवाक्यम् ; तदुत्तरस्थितः “नमो ब्रह्मणे
नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्ल मसीय
ब्रह्म शुक्ल मसीय”—इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते : तदिदं न विशेषपार्थक्यम् ।
हि-चतुः-खण्ड-कृतं न्यूनाधिक्यं खण्डभेदकृतं माधिक्यं चाकिञ्चित्करं मेवेदृष्टे
प्राचीनतमे यन्त्रे । तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम् । तथाहि—केषु
चित् पुस्तकेषु द्वादशाध्यायान्तं निरुक्तम्, तत उत्तर मध्यायद्वयात्मकं
परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते : केषुचित् द्वादशाध्यायान्तं मेव निरुक्तम्,
परं तत उत्तर मेकाध्यायात्मकं मेव परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते, अपि
तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयीयाः सर्व एव खण्डा विद्यन्ते
एव : केषुचित्तु तादृश-त्रयोदशाध्यायस्यान्ते एव “निरुक्तं समाप्तम्”—इति
लिखितं मन्ति, परिशिष्टशब्दोऽपि न तेषु लक्ष्यते ; केषुचित् अन्त्याध्याय-
द्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखितं मन्ति, किन्तु तयोः कमात् त्रयोदश-
चतुर्दशाध्यायत्वे च । अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयो-
दशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं वेति कथं विचार्यते निरुक्तं मिति ।

निघण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु “समाप्तायः समाप्तातः
(२ भा० ८ पृ०)”—इत्यादि, “य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो
जायानाम् (४ भा० ३३२ पृ०)”—इत्यन्तं द्वादशाध्यायात्मकं मेव यास्कीयं
निरुक्तम् । तदुक्तम्—“भगवता यास्केन समाप्तायं नैघण्टुक-नैगम-देवता-
काण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्नान्तं निर्बुवता”—इत्यादि (१ भा० २—५
पृ०) । नात्रातिस्तुतिप्रकरणस्योर्द्धमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कीर्तितम् ;

सन्ति तु तत्रैतन्नापि बहूनि निर्वचनपदानि, येषां च प्रामाण्यरूपेण गणनं
योग्यमेव देवराजयज्वनः । यज्वना तु "स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु
अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि (१ भा० ४ पृ०)" । अपि
स्वयं प्रामाण्यपरिच्छेदायोक्तं परं त्रयोदशचतुर्दशाध्यायीनिर्वचनाना
मन्तित्वं तत्सम्मतमेव चेत् कथं न तथा मिह स्मरणं कृतम् । तथाच तादृ-
शाणां स्मृत्यानां मध्यस्मरणात् तेषां मन्तित्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव-
एव तस्य यज्वनः सुव्यक्त इति ।

निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण तु ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्व-
मुक्तापि, अन्ते संपादद्वादशाध्यायीत्वमुक्तम् ; फलतस्त्रयोदशाध्यायीत्वमेव
स्वीकृतम् । तथाहि प्रथमखण्डव्याख्यानारम्भे— "अथ च तस्या द्वादशाध्यायी-
भाष्यविस्तारः ; तस्य इदमादिवाक्यं समास्रायः समास्रात इति (२ भा०
८ पृ०)" —इति । अन्ते "ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायः (त्रयो-
दशाध्यायः) समासः ; इति संपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः
समास्रा"—इति (४ भा० ३६५) एवञ्च वृत्तिकृन्मतं अतिस्तुतिरूप-त्रयोदशा-
ध्यायस्य च निरुक्तत्वमेव, न तु परिशिष्टत्वम् ; ऊर्द्धभागगतिरूप-चतुर्दशा-
ध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकारगमेव सम्पन्नम् । अपरञ्च
त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वल्पग्रन्थत्वादेकचरणत्वमेव भत्वा, ग्रन्थान्तेऽस्य विंश-
षतः संपादद्वादशाध्यायीत्वं स्वीकारिष्यमाणं अपि सामान्यत एवोक्तिरित्येत-
मुपक्रमे द्वादशाध्यायीति । नटेव अतिस्तुतिप्रकरणस्य स्वल्पत्वादध्यायरूप-
त्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तग्रन्थो द्वादशाध्यायीत्येव निर्दिश्यः ; विशेषतस्तु
संपादद्वादशाध्यायीति, किञ्च मूलसूत्ररूपनिधगटुपञ्चाध्याया सह संपाद-
सप्तदशाध्यायीति चेत्येव वृत्तिकृन्मतमभिप्रेक्ष्यम् ।

सायणाचार्यस्तु अतिस्तुतिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्याध्यायस्य च निरुक्तत्व-
मभ्युपगम्यः अपि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निरुक्तग्रन्थ इति चाभिचरव्यो ।
तथाहि ऋक्संहिताभाष्यभूमिकायाम्— "तद्याख्यानञ्च समास्रायः समास्रात
इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाष्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तेर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को

निर्ममे"—इति । 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाष्य मनुभवत्यनुभवति'—इति तु त्रयो-
दशाध्यायान्ते एव विद्यते ; न तु द्वादशाध्यायान्ते । तथा चैतन्मतेऽपि
त्रयोदशाध्यायस्यातिस्वल्पग्रन्थत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनैव ग्रहणं व्यज्यते ।
किञ्चैतादृशानिरुक्तनिर्देशकथनादेतस्यापि नये ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणात्मकस्य
चतुर्दशाध्यायस्य सत्तापि न लक्ष्यते ; परमाश्चर्यमेतत् "दा सुपर्णा
(ऋ० स० २. ३. १७. ५.)"—इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्त
मेव तच्चतुर्दशाध्यायीयमपि निर्वचनं निरुक्तमिति । तथाहि—
"अत्र 'दो दो प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ'—इत्यादि (निरु० १४ अ०
३० ख० ; ४ भा० ४०४ पृ०) निरुक्ते गतस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनु-
सन्धेयम्"—इति । तदञ्च तत्त्वमुन्नेयं धीमद्विरेव पूर्वापरदर्शिभिरिति ।

अस्मन्मते तु "समास्रायः समास्रातः"—इत्यादि, "य ऋतुः कालो ज्ञाया-
नाम्"—इत्यन्तमेव द्वादशाध्यायी ग्रन्थो यास्कौः निरुक्तम् ; अतिस्तुतिप्रक-
रणम्, ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणञ्च न यास्कौयम् । समास्रातानां हि निघण्टु-
पदानां व्याख्यानानि, तत्प्रसङ्गतो विश्ववक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव
ग्रन्थेन वृत्तान्तीति सिद्धेऽप्युद्देश्ये कथमन्यत्र यास्कस्य प्रवृत्तिरेवोदियादिति ।
अत एव सायणा-दुर्गाचार्य-देवराजैत्येतेषु विद्वद्भ्यः प्राचीनतमेन देवराजेन
तयोः सत्तापि न द्योतिता ; ततश्च देवराजकाले न स्त एव त इमे प्रकरणे ;
स्त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सुव्यक्तमेव । ततो दुर्गाचार्यसमये
ऽपि ऊर्ध्वमार्गगतेर्दशा तु तथैव ; परमतिस्तुतेर्निरुक्तत्वे तु संशय एवासीत्त-
दानीन्तनानाम् । अत एव ग्रन्थारम्भकाले अनाकाङ्क्षमतिस्तुतिप्रकरणमिति
मत्त्वा तस्य निरुक्तत्वपरिहारं मनसि कृत्वैवोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरु-
क्तस्य ; पश्चाद् ग्रन्थावसानकाले तुष्यतुदुर्जन इति न्यायेन बज्रपुस्तकस्यत्वा-
देव तस्याप्यादरः कृतोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक एवेति
संस्मृत्य पुनः सङ्कोचभावेनोक्तं सपादद्वादशाध्यायीति । सायणाचार्यस्त
ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिचख्यौ तस्यास्तस्यास्ताद्भाष्यमि-
त्यादि, परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वञ्च न तेनोपेक्षितम् ।

तथा च तस्याप्याचार्यस्य वृत्तिरुक्तं मया द्वादशाध्यायीत्वमेव सम्मतं म-
प्रवादविरोधमभियः तत्र मौनवसम्भनमेव चातुर्यं सवनमितम् । ऊर्ध्व-
मार्गगतिप्रकरणं तु तदापि निरुक्ते न प्रवेशं मन्यते : सति हि प्रवेश-
उपपत्त्यै मेव तन्नामापि सायणेन गृहीतं भवेदिति । यथावलोक्यते “इ-
सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)”—इत्यस्य भाष्ये “अत्र द्वौ द्वौ . . .
निरुक्ते गतम्”—इत्यादि. न तद् भाष्यीयवचनं मपि तु टीप्पणीटीपित-
माधुनिकमेव : कालास्त्रेखकानवधानात् तदन्तर्भूतमित्यत्र सन्देहाभावः ।
अन्यथा सायणाचार्यस्योन्मत्तता प्रसज्येतेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

तदेवं निष्पन्नमेतत्.—साम्मतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम्
ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणं मनति प्राचीनैरेव कश्चित् निरुक्ताङ्गीकृतं कृतम् : सा-
यणाचार्यसमयेऽपि न तस्य निरुक्तं निरुक्तपरिशिष्टत्वं वा स्थितमिति :
किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिस्तुतिप्रकरणं
तु सायणकालान् पूर्वमेव निरुक्तान्तर्गताभूतम् . तत्पूर्वजस्य द्वादशाध्यायस्य
कालेऽप्येतद्विषये तादृशानां मपि धीमतां धियः सन्देहदोषायां दोषल-
माना एव स्थिताः.—किमिदं निरुक्तं न वेति । तत्पूर्वकाले तु तयोर्निरुक्तत्व-
शङ्कापि नासीदेव । अत एव याम्कीयेतन्निरुक्तात् परं जेऽपि कात्यायनीयेऽत्र
व्याकरणार्थयनप्रयोजनान्वाख्यानपरवार्त्तिकं ‘चत्वारि षट्काः (ऋ० सं०
३. ८. १०. ३.)’—इति मन्त्रस्योक्तेर्यो विद्यते : अपि तदीये खलु पातञ्जले
महाभाष्ये तस्य मन्त्रस्य निरुक्त-त्रयोदशाध्यायसम्मतं व्याख्यानं न दृश्यते,
दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तरमेव तत्प्रकरणानुगतम् । तथाहि—“चत्वारि
षट्काणि, चत्वारि पदजातानि ; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो-
दशस्य पादाः, त्रयः कालाः ; भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः । द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दा-
त्मानौ ; नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो यस्य, सप्त विभक्तयः । त्रिधा
वद्धः, त्रिषु स्थानेषु वद्धः ; उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभः, वर्षणात् ।
रोरवीति, शब्दं करोति ; कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो
मर्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः, मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ;

तान् व्याविंशति । महता देवेन साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्"—
इति । नैकतयाख्यामन्विष्टैव त्रयोदशे (४भा० ३४५ ए०) द्रष्टव्यम् ।
यदि हि नामैतस्यातिस्तुतिप्रकरणस्यापि निरुक्तत्वं भगवतः कात्यायन-
स्याप्यभिमतं स्यात्तर्ह्येतस्य तु मन्त्रस्य तत्र प्रकरणेऽनुपयुक्तत्वादुल्लेख एव
न स्यात् । तत् किं पतञ्जलेष्वार्याख्यानान्तरप्रतिपिपादयिष्येति । किञ्चैव
मत्र त्रयोदशेऽध्याये (४भा० ३४४ ए०) 'जर्भरी'—इत्यस्य 'भर्त्तारौ'—इति,
'तुर्फरीतृ'—इत्यस्य 'हन्तारौ'—इति चार्थद्वयदर्शनसम्पन्नोऽपि महाभाष्य-
कारः कथं ब्रूयात्—“बहवोऽपि हि शब्दा येषां मर्था न विज्ञायन्ते
'जर्भरी'—'तुर्फरीतृ' (२अ० १पा० १व्या०)”—इति ? अतः स्पष्टमेवा-
भिगम्यते—नाय मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति । सिद्धमित्यं दाद-
शाना मेवाध्यानां यास्कौयनिरुक्तत्वम्, तस्यैव परिशिष्टरूपयोर्द्वयोन्तु महा-
भाष्यतोऽप्यर्वाचीनत्वमिति शम् ।

(०)

अथेदानीं मिदं मपीह विचार्य मन्तिः—कः कालोऽस्य यास्कस्य ?
'कस्मिन् समये ऽयं मिमां भुव मन्त्रश्चकारेति विवेचयामइति यावत् ।

अहोवत ! अस्माकं मैतिहासिकग्रन्थो दोषशून्यः सर्ववयवशो विश्वास्यो
नैकोऽपि दृश्यते : पुराण्यासीन्नवेति कस्यावगमो विद्यते ।

सत्यमेतत् वेदानां मन्त्रभागेषु बहव एवेतिहासा लभ्यन्ते ; तथा चोक्तं
भगवता यास्केन—“त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्मा, —
इतिहासमिश्रम्, ऋष्टमिश्रम्, गाथामिश्रं भवति (२ भा० ३८४ ए०)”—
इत्यादि । परं प्रायस्ते सर्व एवोपमामूलका रूपकवर्णनात्मका एव ।
तथाहि— अतिष्ठन्तीनामिति मन्त्रं व्याख्यन्निन्द्रशत्रुपदनिर्वचनावसरे
चाह यास्कः—“इन्द्रशत्रुः ; इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा
तस्मादिन्द्रशत्रुः, तत्कः ? वृत्रः ;—मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर

इत्येतिहासिकाः* । अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्धकर्म जाते,
तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (२ भा० २१७ पृ०)"-इत्यादि ।

अन्यच्चः श्रूयते हि "प्रजापतिरात्मनो वषा मुदक्खिदत् (ते० सं० २.
१. १.)"-इत्यादि । अप्राप्येव मेव रूपकार्याः कृता भीमांसाभाष्यलक्ष-
वरस्त्वान्धादिभिः । तथाहि - "कथं एननुत्विद्वायां वषायां 'प्रजापति-
रात्मनो वषा मुदक्खिदत्' -इत्याह : उच्यते, - असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम् ;
स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गमनानन्वात् इहान्वाख्याने वर्तमाने द्वयं निश्चयते, -
यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्रशोचना हेतुो वा । तत्र वृत्तान्ता-
न्वाख्यानं न प्रवर्तकं, न निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविव-
क्षितम् : प्रशोचनया तु प्रवर्तते, हेतुनिवर्तने इति तयोर्विवक्षा :
वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येन ।
कथम्पुनरिदं निगन्तम्वन मन्वाख्यायत ? इति, उच्यते—नित्यः कश्चिदर्थः
पजापतिः स्यात्, --वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । 'म आत्मनो वषा
मुदक्खिदत् (ते० सं० २. १. १.)'-इति वृष्टिम्, वायुम्, इक्षिम् वा । 'ता
मसौ प्रायच्छात् (ते० सं० २. १. २.)' इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा ।
'ततो अजः (ते० सं० २. १. १.)'-इति अन्नम्, बीजम्, विरुत् वा । 'त
मालभ्य (त मुग्रयुज्य) प्रजाः पशुनाप्नोति (ते० सं० २. १. १.)"-इति गौणाः
प्राव्याः (मो० भा० १. २. १.)'-इति । तथा चैवमादिभ्यो भन्वभागी-
येतिहासिभ्यः कथङ्कार माप्रयामेतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभाषिणो च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्त इत्यपि सत्यमेव । तथा
चेतरेषां— "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्
(४. २. १.)"-इत्यादयः । परमेवमादिष्वपि प्रायस्तथैवार्थोऽवगम्यते, तथैव
नैरुक्तादिशासनात् । तथाच— "सूर्या, सूर्यस्य पत्नी ; एषैवाभिदृष्टकाल-
तमा"-इति हि (२ भा० २५८ पृ०) निरुक्तम् ; "एषैव उषाः, अभि-

वृष्टकालतमा यथा यथा सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभिस्तृप्ततमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सैषा उषाः सूर्या सम्पद्यते (२भा० २६०पृ०)”—इति, “ज्योत्स्नां सोमाय ददाति; यदुक्तम्—आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति (२भा० २६३पृ०)”—इति च तत्राह दुर्गाचार्यः । अथैवं मन्त्रब्राह्मणयोः नाम्येवेतिहासिकं तथ्य मिति च वक्तुं न शक्नुमः, न चास्माकं तथाभि-
प्रायः; पर मीदृशगूढतत्त्वागाधसलिनादभिमतैतिहासिकतथ्यरत्नोद्धार-
स्वस्माक मतिद्वक्तर एवेति ।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम् : तेषां प्राचीनेतिहास-
वर्णनपूर्वकधर्मापदेशायैवोत्पत्तेः । परं तेष्वपि गोचनाद्यर्थान्येव बहुन्युपाख्या-
नानि रूपकात्मकेभ्यो वेदशब्देभ्य एव सङ्गृह्योपलब्धितानि दृश्यन्ते : अत एव
तत्तच्छास्त्रं वेदार्थापवृंहन मित्याख्यायते (म० भा० १.१.२६४.) । तथाहि—
इन्द्रस्याहल्याहरणोपाख्यानं बहुष्वेव कायेतिहासपुराणेषु समासतो व्यासतो
वा वर्णितं दृश्यते । वस्तुतस्तु वेदेषु ऋग्वेदीय मन्त्रभागे “उदीरय पितरा
जार आ भगम् (ऋ०स० ७.६.१०.१.)”—इति मन्त्रे अतं जारपद मेव
तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहल्योपाख्यानस्य मूलम् : न च तस्य मूलान्तर
मस्ति : तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः खल्वेवं भाषितो यास्केन—“अथा-
प्युपमार्थे दृश्यते—‘जार आ भगम्’ जार इव भगम् । आदित्योऽत्र
जार उच्यते ; रात्रेर्जरयिता स एव (२भा० ३२०पृ०)”—इति । ‘जार आ
भगम्’—इत्येतावदेवालम्ब्यैव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थीय माख्यान माख्या-
तम् ;— “अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण (तै० आ० १.
१२.४.)”—इति, “अहल्यायै जारेति (श० ब्रा० ३.३.४.१८.)”—इति च ।
ततश्च तदेव मूलोक्त्यातिवृंहितं दृश्यते वाल्मीकीयरामायणे वालकाण्डे
ऽष्टचत्वारिंशोऽपञ्चाशत्तमयोः सर्गयोः ; तदेव चोपसङ्क्रान्तं क्रमान्महाभा-
रतादिष्वपीतिहासपुराणेषु । भट्टकुमारिलस्वामिनाप्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थीये-
तिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तानुगत मेव व्याख्यानं स्पष्ट मभिहितं मीमां-
साभाष्यवार्त्तिके । तथाहि—“समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रशब्द-

वाचाः । सवितैवाहनि लोयमानतया वाचं हवत्याशब्दवाचायाः श्रया-
त्मकजरणहेतुत्वात् जीर्थ्यसमादनेन बोदितेन वेद्यहवत्याशब्द इत्युक्तः ; न
परस्त्रोयभिचारात् (६. १. ४१.)"—इति । मौमांसायाः सुत्र-भाष्य-वार्तिक-
न्यायमाणादिषु सर्वत्रैव सुत्राणां ज्ञाननिगदे हविर्वक्त्रस्य न ह्यधिकार्ये
ऽन्यानि चैव मुदाहृतानि (६. १. १५. अधि०) ।

एवं वङ्ग्येव ग्राह्यादिषु "उषो न जाहः (ऋ० सं० १. ६६. १. ६.
—७. १०. १.)"—इत्येतन्मन्त्रमूलकं प्रजापतेः स्वकन्यानुगमनाख्यानस्य
दृष्टितं दृश्यते ; परं तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं ब्राह्मणे । तथाहि —
"प्रजापतिर्वै स्वां दृष्टिं मभ्यध्यायत् ; दिवं भित्थन्य आह स्वस मि-
त्यन्य (ऐ० ब्रा० ३. ३. ६.)"— इत्यादि । तत्रैव मौमांसावार्तिके अस्याप्यौपचा-
रिकमेव व्याख्यानं कृतं दृश्यते । तथाहि "प्रजापतिस्तावत् प्रजा-
पाननाधिकाशादित्य एवोक्तं स चाकणोदयवेलाया मुषम मुद्यन्-
म्यति । सा तदागमनादेवोपजायत इति न दृष्टित्वेन व्यपदिश्यते ।
तस्याश्चाकणकिरणार्थजीर्णनिर्क्षेपात् स्त्रीपुरुषसंयोगवदुपचारः"— इति । इत्य-
मस्मदितिहासपुराणादिवचनेष्वपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथं मूलमभ्यत ?
तथ्येष्वपि वा कथं न सन्देहो दुर्वार एव ?

किं अधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दः प्रचलितो न स्यात्, यौधि-
ष्ठिरौयन्तम्नादिकं च न दृश्येत, तर्हि को नाम महाभारतवचनादेव
विश्वस्यादासीत् पुरा युधिष्ठिरौ नाम नृपतिरित्यपि ? तत्र यौधिष्ठिरी-
येतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गायेन्द्रसभायां गमनादीनि (व० प० ३७—५१
अ०) वङ्ग्येव कविकल्पितानि सन्तीति धीमत्समाजेषु प्रसिद्धान्येव ।
भारतीयेतिहासग्रन्थेषु च महाभारतमेव सर्वप्रधानम् ; अत एवोक्तं
तत्रैवादिपर्वणि— "महत्वात् भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते (१. १. २७०.)"—
इति । तादृशभारतेतिहासस्य च दृष्टकल्पनातिरङ्गनादिदोषदुष्टत्वात्
ऐतिहासिकतथ्यान्वेषिणा मपीतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादीनान्तु कथा
दूरपराहता एव ।

एतं षड्गुरुशिष्यादयोऽपि टीकाकारा येतिहासिकांशेऽलीकवक्तार एव ; तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविरुद्धत्वं व्यज्यत एव सर्वत्र । तथाहि ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीवृत्तौ— “शुनकाच्छौनकोऽभवत् । एतत्सूक्तयुतं पश्यत् द्वितीयं मगडलं पुनः । * * * । यस्मै व्याचष्टे * * * उग्रश्रवा व्यासशिष्यः * * * महाभारत माख्यानं हरिवंशकथान्वितम्”— इति । इह हि सूक्तद्रष्टृत्व-मगडलद्रष्टृत्व-व्यासशिष्योक्तभारत-तत्परिशिष्टश्रोतृत्वानां मेकाधिकारग्यं प्रदर्शितम् । पुनरित उत्तर मयैव शौनकस्यापरदशग्रन्थकर्तृत्व मणुस्मिन्निहितम् । तदेतत्सर्वं षड्गुरुशिष्यकथन मम्मच्छ्रुतिषु ग्रन्थ मित व्यथयति ; कथं हि सम्भाव्यते,—प्रदर्शिताश्वलायनीयगृह्ये ऋषिनामसु गार्तमद इति गृहीतनाम्नो मगडलद्रष्टुः अतिवृद्धस्यानिर्दिष्टकालिकस्य शौनकस्य, व्याचार्यनामसु शौनक इति गृहीतनाम्नः शाखाप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च शौनकस्य, अद्युगीयव्यासशिष्योक्तभारत-श्रवणम् ? अनतिप्राचीनहरिवंशकथाश्रवणं च :—इति सुधीभिरेवैतदाकल्यताम् । वस्तुतस्तैतिहासिकांशे षड्गुरुशिष्योक्तानि खलु उन्मत्तप्रलपितानीवेत्यत्र नास्त्येव संग्रहः ; तद्विशदयिष्यामश्चोपरिष्ठादिहैव । तत्कथमेतादृशोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदैतिहासिकतथ्यानिर्णयायेति ।

अस्त्येवैको ग्रन्थो राजरक्षिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भारतेतिहासिकतत्त्वजिज्ञासूनां किञ्चित् प्रीतिपदश्चेति सत्यम् ! परं ततश्च खलु आदिगोनर्दप्रभृतीनां काश्मीरेन्द्राणां मेव वंशावलिञ्चयिते, न त्वन्यत् किं मपि विशेषतः ।

देशावल्यादिनामेतिहासग्रन्थान्तु आधुनिका अपि समया विशुद्धाश्च नोपलभ्यन्ते, तदल मिह तत्कथयेति ।

गुणाच्छ्रुतो भूतभाषाख्यो बृहत्कथाग्रन्थस्तु सप्तलक्षश्लोकात्मक इत्येव श्रुतम्, न च वृष्ट मद्यापि, तदलं तददृष्टकथान्दोलनेनापीति ।

अनन्तपत्न्याः सूर्यवत्याश्चित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टेन सम्पादितः कथासरित्सागरस्तु स्त्रीजातिचित्तविनोदायैवालम्, न त्वैतिहासिकतथ्यानुसन्धि-

तूनां लोषाय ; वरं महो तदपन्यासपाठादितिहासिकानां निमलश्रुतः स्वपि
 शैवालचया एव समुत्पद्यन्ते । अस्तुतः तदप्यप्यालोचनयेद मेव प्रतीयते
 सोमदेवस्य तस्य यथाकथं भविष्यन्तपत्नी-वित्तविनोदनं मेव उद्देश्य
 मासीत् : न त्वेतिहासिकतथ्यप्रदर्शनं मिति ; सति हि तत्र पाणिनिनितो
 न्यूनाधिकसहस्रान्दीपरजस्यापि काव्यायनस्य पाणिनिसतीर्थस्य वक्तुं नो-
 त्सजेत ; को हि नामैतिहासिको वृद्धत्वादित्युज्ज्वलशङ्कः प्रकृतिस्थो
 ऽपि व्याकरणसूत्रकार-पाणिनेः कालान्तरवीजमूलक-भाषाव्यवहारान्तर-
 गतपदसंस्कारक-काव्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत । अस्मिन्मते त्वीदृशा-
 सत्येतिहासिकज्ञानवि-प्राप्तसहायस्योपन्यासग्रन्थस्य प्रचारव्याघात एवो-
 धितः, प्रचरितश्च स भक्तसादेव कर्तव्य इति । यस्त्वस्मद्देशीयः कश्चित्
 परिदृष्टो बह्वन्वयगतसमर्थोऽहन्तं स्वश्रमकातरतानिबन्धनं मनागाममज्ज
 मेतत्कथनमेव विश्वस्य नदेव च भित्ताकृत्य किञ्चिदप्यलेखीत्, तादृगावि-
 वादिताधैव च वदं बह्वदृतं एव शानं नमस्कृतम् ।

तदेव अस्मद्देशीयेतिहासिकतथ्याविष्करणाय बह्वकालतो बह्वश्रमस्य
 बह्वनां ग्रन्थानां परिदर्शनम्, मधुलिदिव यथालब्धं मितिहासिकमधुग्रहणम्,
 ऐतिह्याद्यवलम्बनञ्च प्रयोजनीयम् । तथा कृत्वा व्याविष्कृते च तथ्ये न च
 सर्वावयवशो विश्वस्यतात् ; अपि तु कदाचित् खगडनीयं मर्पादं भवेदिति
 चाशङ्कैतेव । एतादृशे च दुष्करे प्रवृत्ता तय मवश्यं मेव कृतकृत्याः स्या-
 मेत्यपि दृशाणैव : परं प्रवृत्ताद्येत् कथं निर्वाडाः प्रतिनिवृत्ता भवंम इत्या-
 लोच्येवेह यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र “पदे पदे प्रसवलतां सन्तः सन्व-
 वलम्बनम्” । किञ्च, जैमसङ्घातगा ये तु नोपहास्याः सवलत्वपि । अनन्य-
 गमनानां हि सवलनं नोपहस्यते ।—

अथ प्रदर्शितेषु अद्यप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्तृत्वेन यास्क
 नाम्नः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्कः इति त्वविचा-
 रितं मपि सिद्धमेव । स च महाभारताय्य इतिहासग्रन्थः पाणिनि-
 भाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परमव एव ; पतञ्जलिना हि उदाहृतेष्वपि

भारतीयप्रसङ्गे, अद्यप्रचलितैतन्महाभारतीयवचनान्युद्धृतानि नैव दृश्यन्ते, प्रत्युतान्यथैव श्लोकांशादिकास्तत्रतत्रोपलभ्यन्ते । तथाहि तृतीयाध्याये—
“धर्मेण स कुरवो युज्यन्ते (२पा० २श्ल०)”-इति । अवश्य मिदं श्लोक
चरणम्, परं नास्त्येतन्महाभारते; अतो नूनं सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये
नासीदेतन्महाभारत मपि त्वासीदेतन्मूलरूपो युधिष्ठिरादीतिहासाश्रयः
कश्चनापरो ग्रन्थ इति । किञ्चेह पातञ्जले ह्युदाहृत मेतत्—“वृद्धकुमारी-
वाक्यवदिदं प्रवृत्तम् । तद्यथा । वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति । सा
वरं मवृणीत । ‘पुत्रा मे मधुक्षीरघृत मोदनं कांश्यपात्र्यां भुञ्जीरन् !’-इति ।
न च तावदस्याः पतिर्भवति ; कुतः पुत्राः ? कुतो गावः ? कुतो धान्यम् ?
तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं
भवति (८श्ल० २पा० १श्ल०)”-इति । एतद्वृद्धकुमार्याख्यानन्तु नैवं
दृश्यते ऽद्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (श० प० ५० अ०) ; अतोऽप्यवबुध्यतेऽद्य-
प्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वज एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिरिति ।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्यकारस्य भग-
वतः पतञ्जलेरप्यतिपूर्वजः । पश्यतु तावत्—निरुक्तेऽत्र अर्थज्ञप्रशंसा-
प्रकरणे योद्धता ऋक् उत त्वः पश्यन्निति, महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव
प्रदर्शिता ; निरुक्तकारकृता अर्था एव तत्र यथावदुद्धृता च (निरु०
२भा० १३२८० ; म० भा० १अ० १पा० १श्ल०) । किञ्च यद् दृश्यतेऽत्र
निरुक्ते “श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते : * * * विकार मप्यार्येषु भा-
षन्ते श्रव इति । दातिर्लवणार्थेषु प्राच्येषु ; दात्र मुदीच्येषु”-इत्येव (२भा०
१६०८०) । पातञ्जले तु एतदेवोद्धृत्य किञ्चित् विस्तृतम्—“श्रवतिर्गति-
कर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति ; विकार एन भार्या भाषन्ते श्रव
इति । हम्मतिः सुराद्वेषु ; रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः
प्रयुज्यन्ते । दातिर्लवणार्थेषु प्राच्येषु ; दात्र मुदीच्येषु (१अ० १पा० १श्ल०)”
-इति । अपरञ्च—“तितउ परिपवनं भवति ; ततवदा, तुमवदा,
तिलमात्रतुम मिति वा (२भा० ४०३८०)”-इति नैरुक्तम् । तदेव

तिलमात्रेति परिहायेह पातञ्जले सक्तु मिव तिलउनेति मन्वखाख्या ।
 प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं दृश्यते (१४० १ पा० १ अ०) । अपि च तन्नेन मन्व-
 पदनिर्वचनं सधतेरित्यादि ; धीरा इत्यस्य, मनसेत्यस्य, अकन इत्यस्य ।
 प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः, प्रज्ञानेन, अकथन इत्यपि निरुक्तं एव लब्धम् ।
 (निरु० २ भा० ४० ४ ए०) । अपर मपि—“हंसा हन्तेर्जन्यध्वानम् (२ भा०
 ४२१ ए०)”—इति निरुक्तम् एतन्निरुक्तनिर्वचनवलादेवाह पातञ्जलिः—
 “कः पुनराह हम्मतेहंस इति । किन्तर्हि ? हन्तेहंसः ; हन्त्यध्वान
 मिति (६ अ० १ पा० २ अ०)”—इति । स्पष्टतोऽपि च महाभाष्ये व्याख्या-
 तव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय निरुक्तनामग्रहणं कृतं दृश्यते । तथाहि
 —“शब्दग्रन्थेषु चेषा प्रकृततया गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति
 (४ अ० १ पा० १ अ०)”—इति ।

नन्वत्र निरुक्त मिति शाकपूण्यादन्यतमकृतो ग्रन्थो ग्राह्यः ? इति
 चेन्न ; शाकपूण्यादन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभाष्यकालेऽपि स्थित इत्यत्र
 हि न किञ्चिन्मानं पश्यामः । प्रकृत लुप्तेत्यत्र तादृशग्रन्थेषु नूतनस्येतस्य
 निरुक्तस्य प्रचारसम्भवः ; प्रचरितं चेतकिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्त-
 कृतेत्वेन ग्रहणं मङ्गच्छते । न च महाभाष्य-महाभारतयोः एव मन्तव्यता-
 सम्भवः, यत्र शाकपूण्यादन्यतमकृतं निरुक्तं लुप्तं मुत्पन्नञ्च सुप्रचलित
 मिद मिति ।

केचिदत्राहुः—यास्कौयेतन्निरुक्तं “स्यान् आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः”
 —इत्यस्य, “ऋचा समं मेन इति नैदानाः”—इत्यस्य च (३ भा० १७६,
 ३६७ ए०) दर्शनात् जायते सामवेदीयस्य निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि
 प्राचीनत्वं निरुक्तवत्त्वञ्च । अपि च सामवेदीये बौधायनीयकस्यपद्धता-
 वपि बहुत्र निदाननामश्रवणात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यावगम्यते ।
 तथाहि—“निदानकारश्च द्वाविंशत्यक्षरप्रभृतयश्चतुरक्षरास्त्रयः सप्तवर्गाः
 ०—० परमेष्ठ्यन्तस्येति पथ्यस्येति”—इति । किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्
 —“उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोमं षोडशिनं चाधिकृत्य ‘संस्था मप्यस्येतां

विद्यमानानां मन्ये'—इति"—इति च (१५०) । एव मन्यत्रापि तत्र बद्धं
मर्ववेदाङ्गविषयेष्वेव निदानना उपलभ्यते । तत्तत्रातिप्राचीनेऽपि निदान-
सूत्रे देवतनिर्णयविषयेऽपि शाकपूणिनामोस्तेखो दृश्यते, परं न तु तत्रापि
निरुक्तं मिथ्यया । तथाहि—“येन्द्राः प्राजापत्याः सार्यगाञ्चस्वान्द्रमस्य
सौर्य इति शाकपूणिः (४. ६.)”—इति । शाकपूणेर्देवतप्रत्यक्षकारितां
चाह यास्कोऽपि । तथाहि—“शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चके सर्वा देवता
जानामीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न यज्ञे । तां पप्रच्छ
विविदिषाणि त्वेति । सास्मा यता मृच मादिदेशैषा महेवतेति (२भा०
१८८८०)”—इति । तदेतत् सर्वं समालोच्येद मेव प्रतीतं भवति,—शाक-
पूणिः खलु यास्कास्मात् बद्धपूर्वजो ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मण-
विशेषस्य कर्त्तासीत् ; तत्रानुब्राह्मणे एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि देवत-
तत्त्वादीनि चोपदिष्टानि । अत एव निदानसूत्रे कचिदनुब्राह्मणग्रन्थ-
नामोस्तेखतया कचिच्च शाकपूणिनामोस्तेखतया च प्रमाणं प्रदर्शितम् ।
तदीयः शाकपूणिनामोस्तेखस्तु दर्शितः ; अनुब्राह्मणनामोस्तेखोऽप्यत्र
प्रदर्श्यते । तथाहि—“किं स्तोमाः ? अनुब्राह्मणं स्युरित्येकविंशस्तोमाः”
—इत्यादि (८. ३.) । तदेवं शाकपूणेः निर्वचनापरपर्यायनिरुक्तकर्तृत्वेऽपि
न पुनः निरुक्तेत्येवप्रसिद्धग्रन्थविशेषकर्तृत्व मिति व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्ध-
ग्रन्थनामप्रदर्शनाय यदुक्तं महाभाष्यकृता निरुक्तं व्याख्यायते इति तन्नूनं
यास्कीयं मिदं निरुक्तं मभिलक्ष्येति ।

किञ्च दृष्टं वरं भट्टकृत इति न्यायात् किं भट्टकृन्निरुक्तकल्पनयेत्यस्यैवेह
भाष्ये ग्रहणं व्यायः ; अपि च नाम भाष्येऽत्र शाकपूणिस्तस्यैव निरुक्तस्य
ग्रहणं मिथ्यं मिथ्यत्र नास्ति किञ्चिदपि विनिगमक मतो यास्कीयनिरुक्त-
स्यापि बोधेन कथं न भवितव्य मिति । वस्तुतस्तु अद्यप्रचलिता या मनु-
संहिता, एतस्या अपि प्राचीनं मिदं निरुक्तम् ; पातञ्जलं महाभाष्यं तु
एतन्मनुतः पराचीनं मिति भ्रुवम् । सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात्
अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ।

पश्यतु तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये —“पूर्ववयसः अप्रयुक्त्याः दोष उक्तः, प्रयुक्त्याने च गुणः, कथम् ? ‘ऊर्ध्वं प्राणाहृतकामन्ति धनः श्रविश्चायति प्रयुक्त्यानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’—इति । स च पूर्ववयो-मात्रे प्रसक्तः, अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते (६ अ० ४ पा० ४ अ०)”—इति । तच्चोद्धृतं मङ्गं प्राणा इति वचनं तु साम्प्रतं मनुसंहि-तेति प्रसिद्धाया भृगुसंहिताया द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत-एव । एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्मनुपरगतं सुव्यक्तम् ।

निरुक्तस्यास्य त्वेतन्मनोश्च पूर्वगतं मेवानुमीयते । तथाहि उक्तानि ह्येतन्निरुक्ते—“पुमान् दायादो अदायादा स्त्री”—इति, “स्त्रीषां दानविक्रया-निसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः”—इति, “अभाटका इव योषान्तिष्ठन्ति सन्तान-कर्मणे”—इति, “गर्तागोहिणीव धनलाभाय”—इति, “नाभात्री मुपग-च्छत”—इति च (२ भा० २५६—२७५ पृ०) । एतेष्वेकत्राप्यद्यप्रचलितमनु-संहिताया नामोल्लेखोऽपि न दृश्यते । सति तस्याः संहिताया निरुक्त-पूर्वगत्वेऽवश्यं मेवैतन्नामकर्तृनामैकं निरुक्तं दृश्यतव । किञ्चाद्यतनौय-मनु-संहितायान्तं पञ्चैव महापातका निर्दिष्टा दृश्यन्ते । तथाहि—“ब्रह्म-हत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि-तः सह (११ अ० ५४ श्लो०)”—इति । निरुक्ते तु “सप्त मर्यादाः कवय-स्त्रुक्ः । तासां मेका मप्यधिगच्छन् ब्रह्मन् भवति । स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भृणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्यम्—इति (३ भा० २५१ पृ०)”—इति सप्त महापातकानि वर्णितानि दृश्यन्ते । तत्र मनुमतं भृणहत्याया मुख्यं महापातकत्वं ना-स्त्येव ; नापि त्वातिदेशिकम् (११ अ० ५५—५८ श्लो०) ; परं विहितञ्च तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं मेव (११ अ० ८७ श्लो०) ; कुल्लूकमते तु तच्च ‘ब्राह्मणगर्भ-विषयम्’ । किञ्च कुल्लूकभट्टकृतं तद्याख्यानं सङ्ग्रहकारस्य श्रुतपाशेरपि सम्मतं मेव प्रतीयते । तथाहि—“तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुम्बध-प्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीबधप्रायश्चित्तम्, अविज्ञाते तु पुम्बधप्राय-

श्चित्तमाह मः—“इत्वा गर्भं मविज्ञातम् (११. ८७.)”—इत्यादि प्राय-
श्चित्तविवेकः । अपि चात्र मनुसंहितायां दृष्टकृतकर्मणः पुनःपुनः मेवने
पातककार्यप्रवर्तने च महापातकं न दृश्यते ; अपि दृश्यते च महापातकि-
मंसर्गकारिणोऽपि महापातकित्वम् (११. ५४.) । तद्यदि हि नाम
निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि काले खल्वेवा मंहिता प्रचलिता स्यात्तर्हि
ईदृशविरोधभङ्गनाथ यास्कस्योक्ताधरेऽवश्यं मनागपि स्फुरिते दृश्येते
एव । अपरञ्चैतद् विचार्यम्,—अस्ति ह्येतदत्र निरुक्ते “तदेतदृक्-
श्लोकाभ्या मभ्युक्तम्—‘अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा
वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्’—इति । ‘अविशेषेण पुत्राणां
दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्
(२भा० २५६ ए०)”—इति । अत्र ऋक्पदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो
गृह्यते ; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति ; अपि तु ऋग्लक्ष्य
एव मन्त्रः ; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहणमिष्टम् ;
अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ६. ४. २६.) । अपि चेह श्लोक-
शब्देन यस्य ग्रहणमिष्टम् ‘अविशेषेण’—इत्यादेः, तस्य तु दर्शनमद्यप्रचलि-
तायां मनुसंहितायां नास्त्येव ; यास्केन तत्तं स्पष्टमेव ‘मनुः स्वायम्भुवोऽब्र-
वीत्’—इति । सोऽयं कोऽसौ मनुरित्यवश्यं विचारयितव्यम् । विचारिते
च तथा, इदमेव प्रतीयते,—सम्प्रति येयं मनुसंहितेति प्रचलिता,
सा नूनं यास्कीयादेतस्मान्निरुक्तात् परं प्रणीता ; अपि त्ववश्यमासीत्
पुरातनोऽपरः कश्चन मनुप्रणीतः स्मृतियन्त्रः सुप्रचलितो यास्ककाले-
ऽपीति । वस्तुतस्त्वयं न मनुप्रणीता ; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितैवेति
च प्रमाणयिष्याम उपरिष्ठात् । अन्यच्च—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम”-
इति शाखान्तरगताश्चत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः, त एव मन्त्राः
किञ्चिन्निवेशपरिहाराभ्यां भाषान्तरीकृताश्चाद्यतनीयायां मनुसंहितेति
प्रसिद्धायां स्मृतिसंहितायां च लक्ष्यन्त इत्यपि सुवचम् (निरु० २भा० २७२
ए० ; म० स० २ अ० ११३—११६।श्लो०) । अत एव ऋग्भाष्यभूमिकाया

मेव मुक्तं सायणाचार्येण—“विद्याया यद्दमेऽधिकारिविशेषः शास्त्रे न्तरगते-
 स्तुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः : नांश्च मन्त्रान् यास्क उदाजहार”-इत्यादि : न
 चोक्तं तत्र मनुस्मृत्याजहारेति । किञ्चेतस्याः स्मृतिसंहिताया दादमऽध्याये
 उत्तराणांऽप्युक्तं दृश्यते ‘नेरुक्ताः’-इति : ‘निरुक्ताः’-इति च । आख्यानं
 कृष्णकृतम् (११२) श्लो० तदित्यं निरुक्तं मिदं पातञ्जलस्य भाष्यतः
 प्राचीनं न वेति विचारम् इति व्याख्याम् : अतोऽपि एतन् न मनु-
 संहितेतिप्रचितादप्रचलितमर्थप्रधानं ननु निसर्गसंज्ञायादपि पुनः नगरात्
 यास्केन प्रणीतमिति युक्तम्

ततः खलु यास्कोदस्यास्य निरुक्तस्य प्रणयनकालनिर्णयाय प्रवृत्तानां
 प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य, मनुसंहितेत्यथप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चाधिकाल-
 निर्णय एव कर्तव्य इति तत्रवच्चैवादौ यतानहे ।

(पतञ्जलिः) राजतरङ्गिण्यामवलोक्यते,—यदा काश्मीरप्रदेशस्य शामन-
 दगडोऽभिमन्युनामनरपतिकरचालितः अभूत्, तदैव चन्द्राचार्यादयः दुर्लभं
 पातञ्जलं महाभाष्यं मन्त्रमन्त्रं, नानवन्तश्च स्वदेशे भित्ति तथाहि—“चन्द्रा-
 चार्यादिभिर्लब्धा देशं वस्मात्तदग्रमन् पत्रिर्त्तं महाभाष्यं स्वसु व्याक-
 रणकृतम् (भाः १०१, १७६)”—इत्यादि विशेषः अथावगम्यते वाक्यपदीय-
 ज्ञापनोपादानं, ‘वन्तोपदेशाग्रमन् मन्त्रं महाभाष्यद्वयकं दान्तिगाथेषु
 प्रादेशप्रदेशास्तव्यम् चन्द्राचार्यादिभिरिति तथाहि—“प्रायेण मङ्गप-
 र्चानन्यविद्यापरिग्रहान् सम्प्राप्य त्रैयाकरणान् मङ्गहेऽस्तमुपागते ।
 कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तोर्यदर्शिता । सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये
 निबन्धने । अलङ्काराधे गान्धीय्यादुत्तान इव सौष्ठवात् । अस्मिन्-
 कृतबुद्धीनां नैवावाप्स्यन्निश्चयः । यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकर-
 णागमः । कालेन दान्तिगाथेषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः । पर्वतादागमं लब्ध्वा
 भाष्यवीजानुसारिभिः । स नीतो बह्वशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः”
 —इति । वाक्यपदीयग्रन्थश्चैव कारिकावद्धो महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः,
 चन्द्राचार्यात्—आचार्यवसुराताच्च परम्भवेन भर्तृहरिणा कृतः । एतदीय-

श्लोका एव 'रिकारिकाः'—इत्युच्यन्ते सर्वत्र । एवञ्चाभिमन्युनरपतेर्जन्म-
तोऽपि ब्रह्मपूर्वमेव विरचितं महाभाष्यमिति लभ्यत एव ।

पाश्चात्याः किल बहव एव धीमा अभिमन्युकालममालोचने प्रवृत्ताः ;
तत्र विन्फर्डमहोदयेन ४२३ ख्री० पू० तद्राज्यान्तो निर्णीतः, प्रिन्सिप्महो-
दयेन तु ७३ ख्री० पू० तद्राज्यान्तः स्वीकृतः, लासेन्-महोदयेन तु ख्रीष्टीय-
चत्वारिंशब्दगते एव तद्राज्यारम्भ इति स्थिरीकृतम्, बोथ्लिङ्गमहोद-
येन तु ख्रीष्टजन्मतः शतवर्षपूर्वमेवाभिमन्युः काश्मीरसिंहासनमलङ्कारे-
त्युक्तम्* । तदेतन्मतं (बोथ्लिङ्गीयं) प्रिन्सिप्-मतेनैक्यं गच्छति च ; राज-
तरङ्गिण्यां तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशदब्दमित इत्यभ्युपगमात् । तथाच
७३ ख्री० पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्वीकृते स्वीकृतमेव स्यात् १०८
ख्री० पू० अभिमन्युराज्यारम्भः प्रिन्सिप्महोदयस्यापि । तदेतदेक्यं गतं
मतद्वयमेवावलम्बनीयमिह विभ्रमगतानामस्माकमित्यतः ख्रीष्टजन्मतो
ऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्वमपि स्थितं महाभाष्यमिति लज्जम् ।

ततः पूर्वप्रदर्शितवाक्यपदीयवचनालोचनादिदमपि प्रतीयत एव तदानीं
खल्विदं पुनरुद्धृतमिति । तथाचेदं विचार्यं सम्पन्नम्.—एतादृशो महान्
यशः कियत्सु कालेषु प्रचरद्गुणो भूतः ?—ततः क्रमात् कियत्सु च कालेषु
लुप्तदशां गतः ? इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्द्देशीयः । तथाह्यह
स स्वयमेव तत्र ब्रुवन्—“गोनर्द्दीयस्त्वाह”—इत्येवमादि (पा० २. १. २१.) :
व्याख्यातञ्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन—“भाष्यकारस्त्वाह”—इति : कैयट-
टीकाकृन्नागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे—“गोनर्द्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार
इति”—इति । गोनर्द्देशवासित्वादेव च पतञ्जलेर्गोनर्द्दीयत्वम् । स च
गोनर्द्देशोऽद्यतनीयो “गोगडा”—इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इत्यपि
निर्णीतमस्मद्देशीयाध्यापकविशेषेण रामकृष्ण-गोपालभण्डारकेण† । एष

* Otto Boethlingk's Pānini, P. XIV—XVIII.

† Indian Antiquary, Vol. II. P. 70.

एव “गोखडा” गोनेर्द्वा भवतु मा भूद् वा, गोनेर्द्वास्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र नास्त्येव संशयः : काशिकायाम् - - “एङ् प्राचां देशे (पा० १. १. ७५.)” -इत्यस्योदाहरणेषु ‘गोनेर्द्वायः’-इति पदस्यापि दर्शनात् । तदानीं च नासन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः, आसंश्च प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्लक्षाः कान्ताराश्च, प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये - “कश्चित् कान्तारे समुपस्थिते सार्थं मुपादत्ते, स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१ अ० १ प० ८ अ०)”-इति । प्रदर्शित-वाक्यपदीयवचनान्त्ववगम्यत एवैतत्, - चन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षिणात्येष्केषु मेव लुप्तप्रशिक्षं महाभाष्यपुस्तकं मवाप्तं मिति । तदस्य विचार्यतां तावत् धीमद्भिः, - तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दाक्षिणात्यं यावत् भाष्यप्रचलनाय कथञ्चाः प्रयोजनीयाः सञ्जाताः ? कतिव्यन्देषु च तत् प्रचरद्रूपं स्थितम् ? कियद्भिश्च कालैः पुनर्नीयदृशां गतं मन्त्राभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वभिमन्युशब्दकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विंशतवर्षपूर्वं प्रणीतं मेत-न्महाभाष्यम् : अन्तरेण हि सार्द्धद्विंशताब्दकालं मेतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेशादाक्षिणात्यं यावत् प्रचारो लुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति । तथाच महाप्रभावः खल्वालेगजगडगो दिग्विजयाय यदेतं भाग्यं प्रविष्टः (३२७ ख्री० पृ०), तत्पूर्वं मेव प्रणीतं महाभाष्यं मिति । अत एव दिग्विजयिना तेन यीक्-नृपतिना कृतः साङ्गलनगरध्वंसो नाव-गतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ह्यवगतं “सङ्गलादिभ्यश्च (पा० ४. २. ७५.)”-इति सूत्रेऽवश्यं मेवोच्येत ‘सङ्गलेन निर्वृत्तः साङ्गलो जन-पद इदानीं ध्वस्तः’-इति ; कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य शताब्दवृत्तं किञ्चिदधिकशताब्दवृत्तं वा जनपदध्वंसनविवरणं मपि न श्रुतं स्यात् ? नापि स्मृतिपथं मारोहेत् ? अथवा सङ्गलेन निर्वृत्तः साङ्गलो जनपदः कासीदित्येव मप्याशङ्कतेव ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकलं मेव नगरं मासीत् पुरा साङ्गलं मिति प्रसिद्धम्, तदेव यीक्नृपतिना विध्वस्तं मपि पुनः कालात्

प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन होयेत्युसाङ्गेनापि (६२६—६४५ खी० प०) दृष्ट मिति होयेत्युसाङ्गतो वज्रपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहावसर इति । तत्र ब्रूमः ;—शाकलसाङ्गजयोदभयोरेव पाणिनीये प्रस्थाने पृथगवस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः । किञ्च तेन हि दिग्विजयिना इरावती समुत्तीर्यैव इरावतीपूर्वापतटस्य मराजकप्रायं साङ्गलं विध्वस्त मित्येव मेवैतिहासिकम्* ; चैनिकपरिव्राजकस्य होयेत्युसाङ्गस्य निर्देशतत्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति । तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यज्यत एव । तदिहावश्यमेव स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साङ्गलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वापतटस्य एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीमदः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च ; शाकल मिति तु तस्माद् विभिन्न मेव स्थानमिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव “शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ० २ पा० २ अ०)” —इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो दृश्यते महाभाष्ये ; ततश्च ज्ञायते,— इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्वमेवासीत्तस्येति ; ग्राम एव हि नगरत्वमाप्तुं युज्यत एव क्रमोन्नत्येति । एवञ्चेह चैनिकपरिव्राजकागमनात् वज्रपूर्वम्, तस्य हि ग्रीक्-नरपतेर्विजयागमनाच्च पूर्वं मेव सुतरां ख्रीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिंशत्तवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यमिति चावाप्यते ।

अन्यच्च ; आसन् पुरा केचन मालवाः क्षुद्रकाश्च ('माली', 'अक्षिप्रक') पार्वत्या आयुधजीविनः ; दिग्विजयायागतेन हि तेन ग्रीक्नरपतिना

प्रायो निर्मलिता एव त इति च प्रवदन्त्येवैतिहासिकाः* ; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये ऽसह्यदुक्तं दृश्यते — “एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१ अ० १ पा० ५ अ० ; ५ अ० ३ पा० १ अ०)” — इति । तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः, — यदि हि नाम भाष्यलज्जन्मतः पुरैव मानव्यक्षुद्रकजातयो दिगिवज्रयिना तेनास्त्रेगजगदरेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विजयित्वोल्लेखस्तु दूरे अस्ता मल्लित्वोल्लेख एव कथञ्चारङ्गतः स्यादिति ? तदेतदपि मान मिहान्तेगजगदरागमनादपि प्राक्तनत्वेऽस्य भाष्यकारस्येति ।

कियत्कालकृतं तत् प्राक्तनत्वम् ? अत्र ब्रूमः ; — अस्तीह पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्तन मनेकत्रैव । तथाहि — “साङ्गाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आकृतराः (१ अ० ३ पा० १ अ०)” — इति, पुनस्तथैव “साङ्गाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः (१ अ० ४ पा० ३ अ०)” — इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः । महावंशनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेदपर्यालोचनयैतच्च स्थिरीभूतमेव बौद्धधर्मस्य सुप्रचारकः शाक्यमुनिः खन्वजातशुभोः राज्याभिषेकादतीतेऽष्टमे वर्षे (ख्री० पू० ५४३) निर्वाणं गत इति† । तस्यैवाजातशुभोः पुत्रः पौत्रो वाभूत् उदयाम्ब इति प्रसिद्धः । तेनैवोदयाम्बेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्मापितमिति च वायुपुराणादिभ्योऽवगम्यते । तथाहि — “स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाङ्गयम् । गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽब्दे करिष्यति” — इति‡ । त्रिकाण्डशेषहेमचन्द्राभिमधानादिभ्यश्चावगतम्, — पुष्पपुरं कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामान्तरमिति । तदेवं शाक्यबुद्धनिर्वाणतोऽष्टमपञ्चाशद्वर्षानन्तरमेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं नगरमिति च वक्तुं शक्यत एव ; महाभाष्यं तु तत उत्तरमेव प्रणीतमिति ।

किञ्चास्य पातञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिरागयेऽपरञ्च हेतुरयम् ; — अस्ति

* Indian Antiquary. Vol. I. P. 21—23.

† Turnour's 'महावंश' Appendix, P. IX.

‡ The Pilgrimage of Fa Hian, Calcutta, 1848. PP. 259, 260.

सूत्रम् “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० पू. ३. १४.)”—इति, अनेन च तत्सिद्धादयो विधीयन्ते ; ते खलु भाष्यकृता भवदादिभिर्योगे एवेष्टाः ; भवदादिषु च ‘देवानाम्प्रियः’—इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ‘देवानाम्प्रियः’—इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवास्ति “घृष्टा आ-
क्रोशे (६. ३. २१.)”—इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायन-
कृतानि कतिचिद् वार्त्तिकानि ; तेषु चैकम् “देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे”
—इति । भाष्यकारस्तु तत्र ‘मूर्खे’—इत्यंशं परित्यज्यैवाब्रवीत् ‘देवानाम्प्रिय
इति चोपपन्नानं कर्त्तव्यम्”—इति । तथाचेद मपि सुव्यक्तम्,—कात्या-
यनकाले मूर्खाभिधानं मेवासीत् देवानाम्प्रिय इति ; ततोऽतीते
बज्जतिथे बौद्धमान्याभिधानं मभूत्तदेव ; तत्कालज एवैष पतञ्जलिः
सामयिकव्यवहारानुरोधत एव विससर्ज ततो वार्त्तिकात् ‘मूर्खे’—इति ।
वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपरदेशे हिन्दु-
रिति व्यवहार आसीदेव अधार्मिकेषु ; तत उत्तरं सैव समाख्या
तदाक्रोशकृतोपचरितैवास्मासु च ; ततो वय मपि “हीनश्च दृषयत्यस्मात्
हिन्दुः”—इति (मेरुतन्त्रे) व्युत्पादनं मभिमत्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि
गौरव मेव मन्यामहे ; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले ‘देवानां प्रियः’—
इति पदद्वयं समस्तं मेवासीद् व्यवहार्यम् ; एतेन चासमस्तपदद्वयेन
यज्ञीयपशोरेव बोधश्च भवति स्म ; तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे एव
तत् समस्तं मेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् ; ततोऽनन्तरं
बौद्धानां मूर्खत्वं मेवाभिमन्वानैरार्यैः प्रयुक्तं तत् तेषु ; काले तदेव पदं
प्रशंसावचनं मिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्वैद्वैरिति तदानीं
तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्त्तिकीयो ‘मूर्खे’—इत्यंशो
भाष्यकृतेति । एतावता तु सामान्यतः ख्रीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षपूर्वम्,
शाक्यबुद्धनिर्वाणतस्मान्मन्यूनपश्चाद्वर्षोत्तरम् (ख्री० पू० ३५०—५००) प्रणीत
मेतत् पातञ्जलं महाभाष्यं मित्युपजभ्यते ।

परमत्रापि किञ्चिद् विशेषोऽस्ति प्रकृत्यः । महावंशी चैतच्च लिखितमस्ति,—जीवत्वेव शाक्यमुनौ शोणतीरे पाटलीनामग्रामे अजातशत्रोः आश्रया दुर्गस्यैकस्य निर्माय मारुत्वम्, तद् दृष्ट्वा कथिता चैवा भविष्यदासी तेनैव शाक्यमुनिना,— “काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्”—इति । तथाच स एव ग्रामो नगरत्वं सुपन्न इति प्रथमं तावत् शोणतीरस्थं शोणसङ्क्रमस्थं वासीत् पाटलीपुत्रम् ; ततः पश्चात् कालचक्रपरिभ्रमणवशात् गङ्गातटे परिशोभित मिथुनमौयतेऽस्माभिः । यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभुद् वायुपुराणम् (डी ए०); तात्कालिक मेव च वर्णनं दृश्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके मुद्राराक्षसे,—“स्वयं मेव सुगाङ्गाप्रासादशिखरगतेन देवेनावलोकित मप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (१५०)”—इति । गङ्गातीरस्य मेव तत् पाटलीपुत्रं त्वद्यापि दृश्यते । हितोपदेशादिषु अतिप्राचीनतमग्रंथेषु च प्रायस्तथैव वर्ण्यते,—“अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रं नामधेयं नगरम्”—इत्यादि । परं यदा तु शोणतीरे, शोण-गङ्गासङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटलीपुत्रम्, तदैव आतोऽयं गोनर्द पतञ्जलिः ; अत एव दृश्यते तत्र महाभाष्ये “अनुशोणं पाटलीपुत्रम् (२५० १ पा० २५०)”—इति ; न त्वनुगङ्गम् । ततश्च वायुपुराणमुद्राराक्षसादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम् महाभाष्यीयं पाटलीपुत्र मिति स्पष्टम् । तदेवं पाटलीपुत्रस्यादिमावस्थाया मेवेदं भाष्यं प्रणीत मिति यस्या मेव शताब्द्यां शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्या मेव पतञ्जलिश्च सञ्जात इत्यपि वक्तुं शक्यमैव ।

वस्तुतोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्वाचीनः ; जीवति हि पतञ्जलो नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समन्तात् ; सुप्रचरिते हि तत्र बौद्धसम्मतो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात आसीत् पतञ्जलेः ? ज्ञाते च तत्र “निर्वाणो-ऽवाते (पा० ८.२.५०)”—इति सूत्रस्य भाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं न दृश्यते ? सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्राबल्येऽवश्यं मेव तत्र तद्विषयकोऽपि विचारो दृश्येतैव । तादृशप्राबल्याभावस्य चाल्पदिनप्रसरतैव

निदानं मनुमीयते । तदेवं काणाशोककृततात् द्वितीयमहासङ्गमात् पुरैवेदं महाभाष्यं प्रकाशितं मित्यप्युक्तं न दोषाय । स च द्वितीय-महासङ्गमो बौद्धानां ननु ख्रीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्या अपि प्रागभूदिति च महावंश-ग्रन्थीयद्वादशपरिच्छेदाशोचनात् निर्णीतं मेव* । सिद्धं मित्यं ख्रीष्टजन्मतोऽन्यूनसार्द्धचतुःशताब्दीपूर्वम् (४५० ख्री० पू०) काले च सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यं मिति ।

अथ ये चात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोधयामः स्वोपलब्धानुसारतः ; न चेहास्माकं हठकारिता जिगीषा वा ।

(क) तत्र केचित्त्वाहुः—‘समाराजाऽमनुष्यपूर्वा (पा० २. ४. २३)’—इति सुश्रीयभाष्ये “तद्विशेषणानाञ्च न भवति । पुष्यमित्रसभा : चन्द्रगुप्तसभा”—इत्युक्तं यतो दृश्यते, ततो गम्यत एवेतत्, मगधराजविशेषः पुष्यमित्रः, तद्भुजपूर्वभवश्चन्द्रगुप्तश्चासीदेव पतञ्जलेर्ज्ञानविषय इति ; तस्माच्चास्य पतञ्जलेः चन्द्रगुप्तपद्मभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तद्भुजपरजात् पुष्यमित्रादप्यव-गजत्वं सम्पद्यत एवेति । अत्र वदामः :—पुष्यमित्रराज्यन्तु (ख्री० पू० १७८—१४२) द्विचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्वं कृतं ख्रीष्टजन्मत इति तैरेव निरूपितम् । ; अभिमन्युगजाज्ञयैव लोपदशायन्तं भाष्यं पुनश्चजीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्मतम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालश्च ख्रीष्टजन्मतोऽष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मित्यपि बोधलिङ्गादिसम्मत्या निरू-पितं मेव (ड ए०) । तत् कथयन्तु भवन्त एव,—न्यूनाधिकचतु-स्त्रिंशदब्देभ्येव किं मेतादृशस्य महाग्रन्थस्य तदानीन्तनीये कान्तार-पूर्णे भारते सार्यावर्त्तीयप्राच्यप्रदेशात् दक्षिणात्यं यावत् सुप्रचलनं कालाक्षोपदशायन्तत्वञ्च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम ! अस्माकन्तु नायं विश्वासविषयः । अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तः पुष्यमित्रस्येमा-

* Turner's 'महावंश' p. 71.

† Wilson's Vishnupurana, Vol. IV. 190.

बुभावेव तादृशनामराजानी भाष्यकारेण कथितौ; सम्येवैवं हि देवदत्त
 पुष्पमित्रादयो वक्ता एव अक्षयो वैशाखादिभिः कथिताः । महा-
 भाष्ये दृष्टेव च तथाविधं नामकरणं स्वसंपन्नस्य कृतं तदुत्तरं तत्तत्पित्रेति च
 सम्भवपरमेव । अन्यथा हि 'चन्द्रगुप्तसभा'—इति प्रथमं प्रत्युदाहृत्यैव तत
 उच्येत पुष्पमित्रसमेति, तयोस्तथैवपौवापर्यात् ; न हि प्रसिद्धपौवापर्य-
 क्रमोक्तङ्गुन मुचितं तादृशस्याशेषशेषमुषीसम्पन्नस्य महाभाष्यकारस्येति ।
 किञ्च चन्द्रगुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगरं मनुगङ्गमेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ
 (डू० ए०), ततोऽद्यापि तथैव ; तदद्य विचार्यतामिदं मपि,—“यदि नाम
 चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्पमित्रराज्यकाले वा महाभाष्यं प्रणीतं स्यात्, तर्हि
 कथं नाम तत्र “अनुशोणं पाटलीपुत्रम्”—इति (डू० ए०) दृश्येतेति ?
 अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्यकालात्पूर्वन्वासीदेव पाटलीपुत्रं मनुशोण
 मित्युक्तं मतो युक्ततरं चेत्तत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलेः किमु
 पुष्पमित्रादिति

(ख) दृश्यते “वर्त्तमाने लट् (पा० ३. २. १२३.)”—इति—सूत्रीयभाष्ये
 “इह पुष्पमित्रं याजयामः”—इत्युत्तमपुनश्चप्रयोगात् पतञ्जलेः पुष्पमित्रा-
 र्थिज्य मपि स्फुटम्, तदन्तं तत्कालिकत्वात्तत्कालिकत्वविचारेणैतीति ;
 तदपि न विचारसहम् । यद्येवमुत्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्वमङ्गी-
 क्रियेत, तर्हि तत्रैव “इह वसामः”—इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्र-
 वासित्वमप्यङ्गीकरणीयं भवेत् । न च पुष्पमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य
 तत्र वासश्चासीदेवेतीष्टमेवेति वाच्यम् ; सति हि तस्य तादृशवक्तव्याभिमते
 तिष्ठाम इत्येवमेव क्रिया प्रयुज्येत, न तु वसाम इति ; गौर्नर्द्वासित्वात्तस्य ।
 किञ्च तत्रैव “इहाधीमहे”—इत्यप्युक्तमस्ति ; तत् किं तदानीं मपि पतञ्जलिः
 तत्र पाटलीपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थितः ? गुरुमुखादर्थग्रहणमेव ह्यध्ययनमार्याचार्य-
 सम्मतम् ; तत् तदानीं तत्र पतञ्जलेन कथं मपि सम्भाव्यते केनचिदपि ;

तथाचावश्य मेव वक्तव्यम्,— एवमादिधृत्तमपदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः
 स्वस्य तद्यापाराश्रयत्वं गमयति ; अपि तु वैयाकरणानां मुदाहरणप्रत्युदा-
 रणप्रदर्शनायैवं प्रयोगास्त्ववश्य मेव कल्पनीयाः सदैवेति । तदेवं यथैवोक्तम्
 “इह वसामः”—इति, यथैव च “इह अधीमहे”—इति, तथैव “इह पुष्प-
 मित्रं याजयामः”—इति च ; न च तेभ्यः किं मय्येतिहासिकं तथ्यं लभ्य
 मस्ति । वस्तुतः पतञ्जलिर्दृष्टपाटलीपुत्र इति वक्तुं शक्यत एव, परं पाटली-
 पुत्रस्य एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते ; यतो भाषित
 मेतच्च तेनैव— “यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया
 (१ अ० ३ पा० १ अ०)” —इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे—“स इहस्थः पाटली-
 पुत्रस्य देवदत्त मुपदिशति,— अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लो-
 हिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ० ३ पा०
 १ अ०)” —इति च ; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मन-
 सापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणि-
 नायैतद्भाष्य मिति । किञ्च प्रदर्शितयोर्मुदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो
 भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, ततः प्रख्याताश्चापि दृश्यन्त एव बहवो
 देवदत्ताः ; यथा च “पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रे गुरुकुलम्
 (२ अ० १ पा० १ अ०)” —इत्यत्र च देवदत्त-विष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव
 तत्र पुष्पमित्र-चन्द्रगुप्तावित्यपीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

प्रतिपादितश्च पुरस्तात्,—अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेतन्महा-
 भाष्यस्य (घु पृ०) ; तस्माच्चैतस्य ख्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाश्चा-
 त्यैरपि स्वीकार्यम् ; महाभारतस्यास्य हि ख्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्व-
 प्रणीतत्वे सर्वेषां मेव तेषां मतैक्यात्* । पुष्पमित्रस्य राज्यारम्भकालस्तु
 तैः ख्रीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वं मित्येव निर्णीतम् ; तथाच स्वकृतसिद्धान्त-
 व्याकोपमिथ्यापि तेषां स्वीकार्यं मेवास्य पतञ्जलेः तत्पुष्पमित्रतोऽति-

पूर्वजत्वम्, तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च । स्वीकृते
त्वेवं तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा'-इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याख्यव्यक्तेरपि
भाष्यकृत्यकपोलकल्पितत्वं सुवच मेवेत्यल मतिजल्पनेनेति ।

(ग) अस्ति "अनद्यने लउ (पा० ३. २. २१२.)"-इत्येकं सूत्रम् । तद्भाष्ये
च वार्त्तिकोदाहरणतया हे वाक्येऽवलोक्येते,—“अरुणद् यवनः साकेतम्,
अरुणद् यवनो माध्यमिकान्”—इति । अत्र कश्चित् धीमान् माध्यमिका-
निति नागार्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकाल-
निर्णये यतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुल मिवैव भाति । राजतरङ्गिणी-पर्या-
लोचनार्थि—“अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्सायहारदः । अभीवक्ष्यते ।
मन्युः शतमन्युरिवापरः । स्वनामाङ्कशशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः । पराङ्गी-
विभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् । चन्द्राचार्यादिभिः . . . व्याकरणं
कृतम् । तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः । नागार्जुनेन सुधिया
बोधिसत्त्वेन पाणिताः । ते वादिनः पराजित्य वाटेन निखिलान् बुधान् ।
क्रियां नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दन्नागमद्विधः (३।० त० १. १७४-१७८.)”—
इति । अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्बहुन्वेष्टणतो लोकं महा-
भाष्यपुस्तकं दक्षिणात्यादानीत मिति तु सर्ववादिमन्मन मेवेत्युक्तम् (घो
पृ०) । तत्कथं मभिमन्युतो बङ्गयज्ञस्य पतञ्जलेः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्न-
माध्यमिकज्ञानसम्भवा यतश्च तादृशाना माध्यमिकाना मवरोधदर्शन मपि
तस्य सम्भाव्यत नामेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रह-
णीयाः । मध्यदेशस्तु मन्वादौ परिभाषित एव,—“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्
प्राग् विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः (२. २१.)”—
इति । पातञ्जलेऽतन्मनूत्तरभवत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (घै पृ०) ; तथा-
चैतन्मनूक्तमध्यमदेशभवाना मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते । बृह-
त्संहितायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपरतयापि भवन्ति माध्यमिका

इति बुध्यते । तथाहि—“भद्रारिमेदमाण्डव्यसान्धनीपोञ्जिहानसङ्ख्याताः । मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमाध्यमिकाः (१४. २.)”—इति । वस्तुतो यवनावरोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयस्तु सर्वथा असम्भव एव ; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः । महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीयेऽपि काले क्वचित्क्वचित् यवनप्राबल्यसंवादः, हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिधस्यातिबलत्वं विज्ञायत एव* । एव मन्यवान्यत्रापि भारते यवनोत्पातवृत्तान्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते; तत्र ग्रीक्भूपत्यादीना मपीह पदार्पणं मसकृदेवाभूत् । तदेवं यवनावरोधानुसारतो भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं दैवविदुम्बन मिति न तदालोचनेऽप्यस्मन्मतिः प्रसरतीति दिक् ।

(च) यश्च कश्चित् “तथाच सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन”—इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्तुं मिष्टे, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात् । तस्य स्वल्पनुत्तमधियः शंसावादाः कथन्ननु सम्भवेयुरेकमुखेन ? यतोऽनुद्भूतपूर्वं मेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययोर्मिलन मिवतीव चित्रम् ! पाणिनि-पतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्दान्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित् क्वचित् पाणिनि-काले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद् बोधयितुं ‘पुराकल्पे’—इति तदुल्लेखः कृतः । तथाहि—“पुराकल्पे एतदासीत्— * * * शब्दा उपदिश्यन्ते * * * एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येष्टभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ अ०)”—इति, “पुराकल्पे एतदासीत्— षोडशमाषाः कार्षापिणं षोडशपलाश्च माषशंवदः (१ अ० २ पा० ३ अ०)”—इति चैवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गलः, महाभाष्यकारस्य च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुं मर्हतीति सत्यम् ; पर मनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मो वयम् ; अपि तु वज्रभिन्नकालिकत्व मेव । वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत

एव कृष्ण-पिङ्गल-गौर-श्यामेति नामानि तदानीं माख्यातानि भवन्ति स्म ।
 कान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गलः । तथाहि — “अथ या एता हृदयस्य
 नाशयन्ताः पिङ्गलस्याणिमस्तिष्ठन्ति (८. ६. १.)” — इत्यादि । न चात्रापि
 पिङ्गलनामः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचित् मते इत्येव मर्थो गम्यते ;
 ‘शुक्लस्य’ — इत्यादेः, ‘आदित्यः पिङ्गलः’ — इत्यादेशोत्तरत्र तत्रैव अवगात्,
 कान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च ; दृश्यते हि कान्दोग्ये
 ऽनेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५. ६. ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद
 मनुभूयते “कपिबोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७.)” — इति पाणिनिसूत्र-
 स्येतीह दिक् ।

(६) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा० ४. २. ६०.) आख्यायिकात्वेन
 वासवदत्ताया ग्रहणम् । “आख्यायिका — वासवदत्तिकः” — इति ; सुबन्धु-
 वाख्यायिका सेति प्रसिद्धा ; सुबन्धुश्च कविः रामायणस्य, महाभारतस्य,
 तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव । तथाहि —
 “रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा” — इति, ‘भारतेनेव सुपर्वणा’ — इति,
 ‘हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भाविरमणीयैः’ — इति, ‘सा रसवत्ता विहता
 नवका विजसन्ति चरति नो कं कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि
 विक्रमादित्ये” — इति च । तदेव मस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्ता-पर-
 भवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्व मपि मन्तव्य मित्येव मपि
 कश्चित् शङ्कितुं मुत्सहेतैव । परं मवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि
 भवेयुः, — यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तरमेव
 प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम्, तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये
 विक्रमादित्यजन्ततो वज्रपूर्वं मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तकं
 मयाम मिति प्रथमम् । सर्वैरेव पुरातत्त्वानुसन्धित्वाभिर्महाभाष्यस्यास्य
 स्वीकृतजन्मपूर्वप्रणीतत्वमेकवाक्यतो निश्चीतमेव ; स सर्वसिद्धान्तोऽपि
 कथं न व्याकुप्येतैवेति द्वितीयम् । अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः
 खण्डिदानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात्, तर्हि महाभाष्येऽत्र

प्रदर्शितं वृद्धकुमार्युपाख्यानं (घु० पु०) प्रचलितमहाभारतीयानुसृतं मेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम् ।

अस्मन्मते तु कालामृताक्षरताङ्गते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरज एव कश्चित् तत्र 'वासवदत्तिकः' प्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्वमुद्धारयेति । अत एव प्रवादोऽपि "यत्र लालायितः फणी"—इति ।

महाभाष्यकृतो भगवतः पतञ्जलेः सुबन्धादिबज्जपूर्वभवत्वे, अपरा चैषोपपत्तिः समालोच्य,—यो हि नाम वासवदत्ताकृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः, तेन चावश्यं कालिदासस्य कवेरप्युत्तरभवेन भवितव्यम् ; स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयोगानप्यवेक्ष्यावश्यं तत्र भाष्ये तथैवेष्टयः प्रणीता दृश्येरन् ; न च तथा दृश्यन्ते, नापि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत इति पश्यामः ; प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगानां मप्यप्रयोगत्वमेव निर्णीतमवलोक्यते । तथाहि—'अवैहि—इति वृद्धिरसाधुरेव'—इति (अ० पु०) ; किञ्च 'कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौषसगागा इति भारविः, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्,—इत्यादि च ? अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः"—इति (तद्धि० श्रै०) । अपर मप्यत्रेदं विवेच्यम्,—महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धानां मपि प्रयोगानां साधुत्वं मन्यते ; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथमुच्यतेऽसाधुत्वं मिति ? यथा दृश्यत एव हि पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य—"आदित्यश्चाभिप्राये सज्जते"—इति । न चेदृशप्रयोगस्यासाधुत्वं माशङ्कितमपि केनचित् ; प्रत्युताह च केयटः—"सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् (इअ० १पा० २व्या०)"—इति । तत उत्तरमिदानीं तु भागवतादावपि बज्जैव प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते'—इति* ; ततो वयमपि तथा प्रयोक्तुं सदैव

* "प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु"—इति भाग० पु० ४.१८.२५. । महाभारतीयभौषपर्वान्तर्गतगौतापर्वान्निमाध्यायौयसप्तदशश्लोकव्याख्यानावसरे श्रीधर-स्वामिनापि प्रयुक्तम् "यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, दृष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते"—इति ।

सज्जामहे एव । एवं “भाष्यकारस्तु त्वकल्पितको मकल्पितक इति रूपे
 इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ”—इत्येवमादयस्त्रोक्ता दीक्षितादिभिः (वै०
 सि० कौ० अ० पु०) । अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु ! अस्ति
 सूत्रं पाणिनीयम्—“अवाद् यः (१. ३. ५१.)”—इति, एतेन पाणिनिमते
 अनुभूयत एव ‘अवगृणाते’—इत्येवमादीना मपि प्रयोगानां साधुत्वम्; परं मत्र
 भाष्यकृता ‘गृणातिस्त्ववपूर्वा न प्रयुज्यत एव’—इत्युक्तम्; एतस्मादेव शास-
 नादय ‘अवगृणाते’—इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि । तदेवं
 कालिदासादीना मप्यप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधुत्वाख्यापनाय पातञ्जले महा-
 भाष्ये कस्याप्येकस्य यत्नस्यानुपलाभात्, पाणिन्यादिमतविरुद्धाना मपि
 भाष्योक्तानां प्रयोगानां शिष्टगृहीतत्वोपलाभात्, पाणिनिमतसिद्धाना मपि
 प्रयोगानां पतञ्जलिवारितानां व्यवहारादर्शनाच्चावश्यं मेव महाभाष्य-
 कारस्य भगवतः पतञ्जलेः किं कालिदासादितो बह्वप्राचीनत्वं मन्तव्यं
 मेवेति किं तस्य सुबन्धपूर्वजत्वविचारयोग्यत्वम् ।

अथ पतञ्जलिविषये ऽपरं मपि किञ्चिद् समालोचयितव्यं मस्ति । तथाहि
 —‘अथ मेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेतापि, योगशास्त्रप्रणेतापि’—इत्येवं
 प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परं मस्य नामैक्यं मेव बीजं मनु-
 गच्छामो नान्यत् किञ्चनेत्यग्राह्यं एवंघः प्रवादः । “योगेन चित्तस्य पदेन
 वाचां मत्तं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं
 प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”—इत्येष श्लोकोऽपि तदनुगत एव । अपि वा वैद्यशास्त्रे
 आसीदस्य महाभाष्यकारस्यावगम इति तु प्रतीयते; इह हि भाष्ये
 बह्वत्र तथाप्रयोगदर्शनात् । तथाहि—“वातिकम्, पित्तिकम्, श्लैष्मिकम् ।
 —० सान्निपातिकम् (५ अ० १ पा० १ आ०)”—इति, “दधित्रिपुसम्प-
 त्यक्षो ज्वरः०—० । नड्वलोदकं पादरोगः०—० । आयुर्धृतम्०—० ।
 (६ अ० १ पा० २ आ०)”—इति, “घृतभोजनं मारोग्यस्यादिः (६ अ०
 ४ पा० ४ आ०)”—इत्यादि च । तदेवं कश्चित् वैद्यकभाष्यविशेषस्य
 कर्तृतां च पतञ्जलेरस्य स्वीकर्तुं मुत्सहेत चेत् स्वीकरोतु नाम, परं योग-

शास्त्रीयमूलसूत्रकर्तृत्वं त्वस्य नैव स्वीकार्यम् ; न ह्यत्र कापि योगविषय-
कोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रज्ञत्वस्यापि परिचय उप-
लभ्येत ; नापि हि व्याकरणे वैद्यके वा मूलसूत्रकर्तृत्वं दृश्यतेऽपि तु
भाष्यकर्तृत्वं मेव ; तथा च यदि नाम योगेऽप्यस्य किञ्चित् कृतित्वं स्वीकार्यं
भवेत्तदपि तद्भाष्यविषये एव सम्भवो न कदापि तत्सूत्रांशे । तादृशं
योगभाष्य मस्ति लुप्तं वेत्यन्यदेतत् । षड्गुरुशिष्यलेखोऽपि च तादृशप्रवाद-
मूलक एव । हन्त ! यदा हि तेनालेखि “यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु
पतञ्जलिः । व्याख्यत् . . . । योगाचार्यः स्वयं कर्त्ता योगशास्त्रनिदा-
नयो.”—इति (अ० भा०) । तदेतन्न स्मृतं कि मस्ति व्यासकृतं भाष्यं
तस्य योगशास्त्रस्येति । पाणिनिसूत्राणां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलेः पा-
णिनिपरभवत्वे कान्ति वक्तव्यताः—“पाराशर्य्यशिलालिभ्याम् (पा० ४. ३.
११०.)”—इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पारशर्य्यव्यासपरजत्वं व्यन्यत एव ।
तदत्र कथयतु नाम नामैक्यश्रवणादेव व्यक्त्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं
खलु पाणिनिपरभवच्चेत् कथं तद्भाष्यकारत्वं मुपपद्येत तत्पूर्वजस्य
तस्य व्यासस्येति ?

अस्मन्नये तु,—योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिक्षुसूत्र-
कृतो व्यासात् विभिन्नो बज्जपरभवच्चेति ; “भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात०
३. २४.)”—इति सूत्रीयभाष्येऽनतिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात्
तस्य अद्यप्रचलितमहाभारतकारादेरिवानतिप्राचीनत्वावगतेः, लिपेरार्थ-
त्वानवगमादिभ्यश्च । एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकृत् दर्शन-
शास्त्राविर्भावकालिकः, पाणिनितोऽपि प्राचीनः । तथाच पातञ्जलं नाम योग-
शास्त्रं पाणिनितो बज्ज प्रागेव प्रणीतम् ; प्राचीनतमे भिक्षुसूत्रेऽपि “एतेन
योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)”—इत्येवमादिदर्शनात् । अत एव सम्प्रधानुरुद्धा०
(३. २. १४२.)”—इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यास-
कारिण्येवार्थे साध्यते ‘योगी’—पदम् ; न हि पातञ्जलात् पुरातनं कि
मप्यस्ति आसीद्वा योगशास्त्रम् । अत एव च पतञ्जलिशब्दस्य व्यक्तिविशेष-

नामत्वादव्युत्पन्नप्रातिपदिक भित्ति पाणिनिना उपेक्षितस्यापि कात्यायन-
 “शकम्भ्वादिषु परस्मैपदम् (पा० ६. १. ६४.)”-इति वार्तिके ग्रहणं न च
 शकम्भ्वादिमलपाठे दृश्यते हि “पतञ्जलिः”-इत्यपि । न चात्र किञ्चिद्
 भगवता भाष्यकारेण ; मलपाठो हि येन केनचित् कृतः स्यात्
 मलमात्रभाष्यकारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृत एवेत्यत्र च ना
 सन्देहः ; अत एव “सिद्धन्तु रौद्यादिषूपसङ्ख्यानात् । . . . के ।
 रौद्यादयः ? ये कौद्यादयः (पा० ४. १. ७६.)”-इत्येवमाद्युक्तं सङ्ग-
 तत्र तस्येति

आदिमीमांसाचार्यात् काशकृत्स्नेष्ट्याप्ययं परभव एव, नास्त्यत्र संशय
 अत एवोक्तं मित्र-“काशकृत्स्निना प्रोक्ता भीमांसा काशकृत्स्नी (४व
 १ अ० १ अ० पुनः ३ पा० ७ अ०)”-इति । इह प्रोक्तत्वोत्प्रेषदर्शनाद्
 च काशकृत्स्नेः पाणिनितो वज्र पूर्वजत्व मपि ध्वन्यते ; तत्पूर्वजस्यैव हि ते
 प्रोक्तत्वेन ग्रहणोपदेशात् । अद्यप्रचलितमीमांसाशास्त्रसूत्राणां कर्त्ता ख
 जैमिनिस्त पाणिनिसमकालिकः ; व्यासशिष्यत्वात्, तैशम्पायनादिवत्
 अतो जैमिनेस्वार्वाचानोऽयं पञ्जलिर्नि च सुवचम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुश्चायं परभवः । यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्-
 “पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः (४.३.११०.)”-इति, अत्र पार-
 शर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् ; अद्य वेदान्तेतिप्रसिद्धा-
 मेव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिन्नसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न चान्य-
 किञ्चन भिन्नसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्त्तिककृत् वालकृष्ण-
 नन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिन्नसूत्रकृत मित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यास मे
 प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि, आत्माधिकरणभाष्यवार्त्ति-
 कारम्भे (सू० ४. १. २.—‘आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’)-
 “पाराशर्यः प्रथमतः परं भाव मग्राह्यतं स्वम्, सूत्रे स्वीये सकलविदुष-
 मोदमूलस्वभावम् । शिष्यैर्विश्वैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं
 सकलजनदाकारदायादमूर्त्तिः”-इति, तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्त्तिककारं

(सू० ४. २. ३.—‘सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः’)—“भिक्षुयोगकृतं व्यासं शङ्करश्च गुरुं परम् । स्मृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्त्तिकम्”—इति । एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रथितानि, तान्येवेदानीं ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु व्याङ्गिः पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु “सङ्ग्रहेऽन्त मुपागते (घौ पृ०)”-इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्ध मेव ; तस्मिन् व्याङ्गि-काले ऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि विद्वत्तिलकप्रारम्भे श्लोकेन मेतद् स्वयं मेव व्याङ्गिना,—“ब्रह्मविद्या-गुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१. ३.)”—इति । तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याङ्गितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्व मेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्यां मध्यमं पतञ्जलिः परभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये । तथाहि—“धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते (२ अ० १ पा० १ आ०)”—इत्यादि । वैशेषिक-न्याय-कारयोः कणभक्षाक्षचरणयोश्च वेदान्तसूत्रकार-पाराशर्य-समकालिकत्व-चेद्देवानुपदं प्रतिपादयिष्यामः ।

साङ्ख्य्याचार्यात् कपिलाचार्यं परभवः । अत एवात्रोक्तं दृश्यते कापिल-मतम्—“अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा । वैयाकरणानां शूकटायनः रथमार्गं आसीनः शूकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ० २ पा० २ आ०)”—इति । अपरत्र चेवम् “षड्भिः प्रकारैः सतां भावानां मनुष्यजन्मिर्भवति । अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ० १ पा० १ आ०)”—इति । तदेवमादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम् । अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्वर्यायं पतञ्जलिर्वक्त्रवाचीन एव ;

एतत्पूर्वजेनापि हि वार्त्तिककारेण कात्यायनेन “आसुरेरूपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. २६.)”-इत्युक्तत्वात् । आसुरिर्हि साङ्ख्याचार्येण द्वितीय इति दृश्यते । तथाह्युक्त मीश्वरकृष्णेन—“पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् । . . . । एतत् पवित्रं मया मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रदर्शितम् (सा० त० कौ० ६६, ७०)”-इति । “परमर्षिणा कपिलेन”-इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्—“आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्मन्त्रं प्रोवाच (१. २५.)”-इति ।

पाशुपतदर्शनकाराच्चासौ भाष्यकारः कनोद्यान् । अत्र गव तत्कृतेऽत्र महाभाष्ये दृश्यते—“शिवभागवतः (पृ. अ० २ पा० १ अ०)” इति पदम् । “भगवान् भक्तिरस्य भागवतः, शिवस्य भागवतः इति धर्मसमामः”-इति च तत्र व्याख्यातं केयटेन । एवं मिह ‘सौर्यभागवता उक्तम् (८ अ० २ पा० २ अ०)”-इति दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पात्रज्ञेः सौरसम्प्रदायस्यैव परमत्वमेव ; सौर-सौरियोर्न ह्यत्र भेदः वस्तुतः सौरसम्प्रदायः खलु शैवसम्प्रदायादपि ब्रह्मपरात्मन एवेति प्रामाणिकाः ।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु ब्रह्मपरात्मनान्येव न वेत्यत्र स्यात् विचार्यम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकान्तेऽपि स्थित एव । अत एव स हि सूत्रयामास—“अन्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)”-इति । मनुसंहिताया मपि नास्तिकशामनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः । पञ्चजलिनापि स्वस्य नास्तिकमतज्ञता प्रकाशितेव । तथाहि—“किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किञ्चातः ? यदि प्रमाणम्, अयं मपि प्रमाणं भवितुमर्हति—“यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डनं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेत्”-इति । प्रमत्तगीत एषः । भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमाणम् (१ अ० १ पा० १ अ०)”-इति । ‘यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामण्यागं सुरापानस्य दुष्टत्वं मुद्रावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः”-इति च

तत्र कैयटः । अस्मन्मते तु 'उदुम्बरवर्णानाम्' उदुम्बरकाष्ठनिर्मितानाम्, 'घटीनाम्' ग्रहेतिप्रसिद्धानां सोमपात्राणां 'यत् महत् मण्डलम्' शुक्र-म-
श्यादिसमूह माध्वर्यवे प्रसिद्धम्, तत् 'पीतं' सत् पानकारिणं 'स्वर्गं न
गमयेत्' 'किन्तु' 'क्रतुगतं' कर्मानुगतं श्रमकृष्टादिक मेव 'नयेत्' प्राययेत् ।
इत्येव तदर्थः । किञ्चेद्वयः प्रमत्तशब्दो नास्तिकपर एव भाष्यकाराभिप्रेतः ।

काश्मीरेन्द्रात् जलूकाच्चाय सर्वाचीनः । यतो ह्युक्तम् "यत्तेन कृतं न च
प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ चा०)"
—इति । एष च वररुचिः काव्यायन एव ; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिक-
कारः : पतञ्जलेशस्य तत्परभवत्वे कोऽस्ति विचारः ; परं जलूकेन राज्ञा
कृताः श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेशस्योद् विदिता इतीत्यं
ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम् ।

वार्त्तिककार-काव्यायनात् परभवत्वन्वस्याविचारित मपि सिद्ध मेव, परं
ततो ब्रह्मकालकृतावरजत्व मस्येत्यपि प्रतीयत इति तु प्रदर्शनीयम् ।
तथाहि पठितश्चेदं वार्त्तिकम्, —“८-ग्रहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम्”—
(पा० ४. १. १५.)"—इति ; “कथं स्त्रीनाम सभायां साध्वी स्यात्”—
इत्युक्ता च (४ अ० १ पा० २ चा०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम् । “यज्ञसभायां
विदुषा मेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः”—इति च तत्राह
तट्टीकाकारः कैयटः । तथाचेदं सुव्यक्त मेव काव्यायनकाले यज्ञसभादौ
स्त्रीणां गमनं न दोषावह मासीदिति तेन पठितं तथा वार्त्तिकम् :
पतञ्जलिसमये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषावह मेवेति परिहृतं
तदितीत्यं सिद्ध मेव वार्त्तिककाराद् ब्रह्मर्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति ।

(मनुसंहिता) मनुसंहिता तु या खलु सूत्रनिबद्धा, सैवातिप्राचीना,
मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयस्का, समानमाना च । महाभाष्ये (१ अ०
१ पा० ७ चा०) यदुक्तं “नैव ईश्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठ-
न्ति”—इति, तत्तादृशमन्वाद्यभिप्रायेणैव । इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति
प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्यः ; परं ज्योतिष-

शास्त्रेभ्यःसंहितेति यन्विशेषस्य, इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टवरत्वात् न तथा व्यवहृतोऽयं लोकैः । एतस्य ह्युपक्रमे प्रत्यध्यायावसाने चास्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्टमेवेति न च तत्रास्ति प्रमाणप्रदर्शनीयतेति । तदुक्तं साङ्ख्यीयकौमुदीप्रभाषां स्वप्नेश्वरेणैतत्,—“पञ्चशिखः सूत्रकारः आसुरिशिष्यः, कापिन मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः ; भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या” —इति ।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीं प्रसिद्धस्य भृगुसंहितायन्यस्य प्रणयनकाल-निर्णयस्तु सुदुष्कर एव ; सामान्यतस्तु एतन्मनुसंहिताकारः बौद्धधर्म-प्रचारकात् खलु शाक्यमुनेः, रामायणलेखकादादिकवेर्वाल्मीकाच्च प्राचीन-तमो वार्त्तिककारकाद्यायनात्तु पराचीन इति वक्तुं शक्यत एव । यत-श्चात्र संहितायां महाभारते इवाहिंसाधर्मो विशेषतो नोपदिष्टः, न च बौद्धधर्मप्रकाशितनिर्वाणमुक्तिप्रसङ्गश्च, अत एवास्याः बौद्धधर्मप्रचारात् प्राचीनत्व मवगम्यते . बौद्धधर्मसुप्रचारोत्तरप्रकाशिते हि महाभारते ऽहिंसाधर्मो निर्वाणमोक्षश्लोकः ।—“बहूनां यज्ञतपसा मेकार्यानां पिता-मह ! धर्मार्थं न सुखार्थं कथं यज्ञः समाहितः”—इत्यादिः, अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः । सत्यस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम्”—इत्यन्तश्चाध्यायो द्रष्टव्यः (शा० प० २७१ अ० १-२० श्लो०) । अस्मिन्नध्याये यज्ञगतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च वर्णितम् ; तदे-तन्महाभारतकारस्य बौद्धसंसर्गफल मेवावबुध्यते । मनौ तु—“मांस-स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने”—इत्यारभ्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षणवर्जने विहिते (५ अ० २६-५६ श्लो०) । तत्र वथामांसभक्षणे प्रवृत्ति-चेत् भक्षयतु, निवृत्तिचेत् “महाफल मित्येव प्रतिपादितम् (५६) । देव-पितृकृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२) ; मधुपर्कादौ तु विहित मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिंसैवेत्यपि कथितम् । अत एव ब्रूमः,—अहिंसाविधेः पशंसनान्महाभारतस्य शाक्य-बुद्धपरगत्यम्, तथैव हिंसाविधेर्विधानाच्च मनोक्तपूर्वगत्य मपि । एव मेव

भीष्मपर्वणि—“कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचित्तसाम् । अमितो ब्रह्म नि-
र्वर्णं वर्त्तते विदितात्मनाम् (२६७० २६७१०)”-इत्येवमादि । मग्नौ तु
प्रथमाध्याये (१०४-१०६) त्रिषु श्लोकेषु यानि पल्लान्युक्तानि, न तत्रास्ति
निर्वर्णं नाम ; तत्रैव द्वादशाध्यायेऽपि “प्राप्यते ह्यमृतं ततः (८५)”-
इति, “स्वाराज्य मधिगच्छति (८१)”-इति । “नैःश्रेयस मिदम् (१०७)”
-इत्यादीनि तु दृश्यन्ते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वर्णपद मिति ।
तदेवं शाक्यस्य ज्ञानलाभात् पूर्वं मेवेदं शास्त्र मिह प्रथित मित्यत्र
नैव संशयः । शाक्यज्ञानलाभस्तु ख्री० पू० ५८८ वर्षेऽभूदिति निर्णीतं
मेवेति । न खलु कस्य चिदपि धर्मशास्त्रस्य शतवर्षावृत्तकाले एव भवेदभ्यु-
दयः, नापि तवृत्ततो भवेत् प्रभावाल्पत्वम्, न च तत्प्रभावाल्पत्व मन्तरा
अन्यधर्मे मतिर्भवति कस्यचिदपीत्यन्यधर्मशास्त्रोत्थानसम्भवः । अतः
शाक्यमुनिकालादन्यूनशताब्दीद्वयपूर्वं मेवेदं मानवं धर्मशास्त्रं समुत्पन्न मिति
च सुतरां सम्पद्यते ।

अपि नाम रामायणलिपिस्तु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरैवेति अध्यापक-लासे-
नादीना मपि सम्मतम् । तत्र मनुवचनोद्धृतिदर्शनात् मनुसंहितायाश्चास्या-
स्तत्पूर्वकालिकत्व मपि व्यक्तम् । तथाहि तत्र किष्किन्धाकाण्डे—“अयं
मनुना गीतो श्लोकौ चारित्रवत्सलौ । गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं
मया । ‘राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गं मायान्ति
सन्तः सुकृतिनो यथा । शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किञ्चिदम् (१८. ३०, ३१, ३२.)”-
इति । राजभिर्धृतदण्डाश्चेत्यादी श्लोकौ तु मनुसंहिताया अष्टमाध्याये
(३१६. ३१८.) दृश्येते एव । तदेव मपि प्रतीयते मनुसंहितायाः समुत्पत्ति-
नूतनं शाक्यबुद्धजन्मतो बज्रपूवं मेवेति ।

किञ्च II. H. उद्दण्डान्-महोदयस्य विचारती ज्ञायत एवैतत्,—जलू-
काख्यो नरपतिरासीत् ख्रीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमशताब्द्या मिति : राज-
तरङ्गिणी-प्रथमतरङ्गदर्शनाच्चावगम्यते आसीत् स शैव इति । तथाहि—

“विजयेश्वरनन्दीशक्षेत्रज्येष्ठेषूपजने । तस्य सत्यगिरी राज्ञः प्रतिष्ठा सः
 ऽभवत् (१३.)”—इति । तदेवं जलूककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामस्मरणा-
 ततः पूरैव शैवधर्मः सुप्रचलित इत्यपि व्यक्तम् । एवं हि शैवधर्मप्रचारोऽवश्य
 मन्यूनाष्टशताब्दीतोऽपि पूर्वं सभवत् ख्रीष्टजन्मतः इत्यप्युक्ते न कश्चिदोषो
 लक्ष्यते । मनुसंहिताकाले तु नैव शिवोपासनोद्भूताः सत्यां हि तस्या
 मवश्यं मेव तत्र शिवपूजाप्रकारादिकं सुपरिदृष्टं दृश्येतेव ; नात्र तु
 क्वचित् प्रसङ्गतोऽपि शिवपूजाविधिराग्यातः । “मनमोर्द्धं दिशः श्रोत्रे
 क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाक्त्रिं मित्रं मूर्त्तर्गे प्रजने च प्रजापतिम् (१२.
 १२१.)”—इति दर्शनात् बलाधिष्ठातृत्वं हरस्येति मनुसंहिताकारसम्मत
 मित्येव बुध्यते, तथा चन्द्रादेश्च मनोऽधिष्ठातृत्वादिकम् ; परं नेत्यं शिव-
 लिङ्गस्यापनपूजनादीनि तत्समये प्रचलितानीति ज्ञायन्ते । तथाच शैवधर्मा-
 विर्भावाच्च प्रागेव प्रणीतैषा संहिता भृगुणा मनुप्रणीतधर्मसूत्रानुसारत
 इति स्फुटम् । एतावता हि कलेऽत्यधिकत्रयोविंशशताब्द्याम्, ख्रीष्टजन्मतो
 ऽन्यूनवमशताब्द्या मेतस्याः स्मृतिसंहितायाः सम्पन्नं प्रणयनं मिति
 लभ्यत एव ।

यद्युच्येत.—मनुसंहितायाम् “पाषाण्डिनो विकर्मस्यान् (४अ० ३०
 श्लो०)”—इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽवदत्तट्टीकाकारः कुल्लूकः—“पाषाण्डिनो
 वेदवाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः”—इति ; तथाच बौद्ध-
 धर्मप्रादुर्भावकालजत्वमेवास्यः संहितायाः सम्पद्यते ? इति । अत्र ब्रूमः ;
 —तथोक्त्या तस्यैव कुल्लूकस्याधुनिकत्वं प्रकटितम् ; किं तेन मूलकारस्य ?
 मूले हि न क्वचिदपि तादृश आभाषोऽपि दृश्यते । वस्तुतः कुल्लूकभट्टकृता
 मनुटीका नातिप्राचीना, नैव समीचीना ; ततः क्वचित् क्वचित् तत्र
 व्याख्यादोषोऽपि लक्ष्यत एव । तथाहि—मनुसंहितायाः सृष्टिप्रकरणे
 “मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम् (१. १३.)”—इति व्याख्याना-
 वसरेतृक्तं तेन “समुद्राण्य मपां स्थानम्”—इति, पुनश्चाग्रे “सरितः सागरान्
 (१. २४.)”—इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तम् “सागरान् समुद्रान्”—इत्येव ।

तदेवं कथिते पुनरुक्तिदोषो भवति ; अपि पूर्वत्र 'मध्ये'—इत्युक्तम्, दिग्बोद्धोः साहचर्यं स्यान्ति ; तदेतानि नैवालोचितानि । अस्मन्मते तु पूर्वत्र माध्यमिकं जलस्थानं मेवेष्टम् । मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव “अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे समुद्रम्”—इति (१. १३.) । इतोऽप्याश्चर्यं मेतत्,—प्रथमेऽध्याये “पाषण्ड-गणधर्मांश्च (११८.)”—इतिव्याख्याने सः स्वयं मेवोक्तवान् कुल्लूकः—“पाषण्डिनः = विकर्मस्थान्—इत्यादयः (४.३०.), तेषां पृथग्धर्मानभिधानात्”—इति ; चतुर्थाध्याये तु पूर्वमुक्तं विस्मृत्यैव किं व्याचष्टे “पाषण्डिनः = वेद-वाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिदुक्षपणकादयः, विकर्मस्थाः = प्रतिषिद्धवृत्तिजोविनः”—इति । कुल्लूककृत-प्रथमाध्यायीय-व्याख्यानानुसारत एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत्, तथापि विकर्मस्थादीनां तच्छ्लोकाभिहितानां मेवात्र पाषण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ? न तु शाक्यादीनाम् । तत् कथमुक्तमेव मिति विचारिते, मेधातिथिकृतव्याख्यानानुसारित्वमेवात्र कुल्लूकस्येष्टे स्वीकृतविस्मरणे निदानमुपलभ्यते । मेधातिथिर्नाम मनु-टीकाकारस्तु नूनं भागवतपराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवतमपि तत् शाक्यबुद्धधर्मप्रचारात् पराचीनमेव । श्रीधरस्वामिना च बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगानां मेव पाषण्डित्वम् । तथाहि—“यानि रूपाणि जगत्ते इन्द्रो हयजिह्वीर्षया । तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते । एवमिन्द्रे हरत्यम्बं वेणयञ्जिघांसया । तद्गृहीतविष्टेषु पाषण्डेषु मतिर्नृणाम् । धर्म इत्युपधर्मेषु नमरक्तपटादिषु । प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु (भाग० पु० ४. १६. २३-२५.)”—इति । “नमाः = जैनाः, रक्तपटाः = बौद्धाः, आदिशब्देन कापालिकादयश्च”—इति च तत्राह स्वामी । तदेतत् पाषण्डिलक्षणमेवानुलक्ष्य भाषितमिह तेन मेधातिथिना—“पाषण्डिनो वाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनमचरकादयः”—इति । कुल्लूकस्तु श्रीधरकृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधातिथिकृतामेताच्च मनुटीकां संलक्ष्यैव विसस्मार मनुप्रथमाध्यायीयं

स्वकृतं मपि व्याख्यानम्,—तत एवोक्तम् 'पाषण्डिनो वेदवाह्यवतलिङ्ग-
धारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः'—इति ।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनार्थं यथासमयं यथेच्छधर्मचिह्नानि धार-
यन्ति, त एव पाषण्डाः ; अत एवोक्तं ममरसिंहेन—“पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः
(२. ७. ३५.)”—इति । एवञ्च पाषण्डाः खलु नास्तिका एव गम्यन्ते । ते तु
चिरं मेव स्थिताः ; ततश्चैतन्मनुसंहिताकालेऽपि तादृशनास्तिकानां
मस्तित्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ? नास्तिकानां ग्रन्थाश्च पुरा बहव आस-
न्नित्यपि प्रतीयते । अत एवोक्तं मेवम्—“योऽनधीत्य द्विजो वेदं मन्यत्र
कुरुते श्रमम् (म० सं० २. २६८.)”—इति । 'अन्यत्र = नास्तिकादि-
शास्त्रे'—इत्येव मेवात्रास्तद्वगुक्तादेशः । पातञ्जले महाभाष्येऽपि दृष्टं
प्रदर्शितम् पुरस्तात् “यद्दुष्कर्मवर्णानाम् (चं ए०)”—इति । पतञ्जलिना
किञ्चोद्धृतः स च श्लोकोऽवश्यं कुतश्चिन्नास्तिकागमादेव । सर्वदर्शनकार-
सङ्गृहीताः चावीकदर्शनमिति प्रदर्शिताः ‘न स्वर्गो नापवर्गो वा’—इत्यादयः
श्लोका अपि नास्तिकागमनिदर्शनभूता एव । तादृशानां नास्तिकानां
मेव पाषण्डिन इति पदेन तत्र मनुश्लोके ग्रहणं मिथ्यम् ; अतिथि-
भावापन्नैश्च तैः वाङ्मात्रालापेनाप्यर्चनं न कार्यं मित्येव तद्विधेराशयः ।
ये तु न नास्तिकाः परमात्म्यदोषादिभिः विकर्मण्याः, किञ्च ये केचित्
आस्तिका अपि उदरपूरणादर्थं वैदालव्रतिकादयः सम्पन्नाः ; तैश्च संसर्गः
परित्याज्य एवेति च तद्वक्तृकाशयः । तदेव मत्र श्लोके शाक्यबुद्धगन्धो
ऽपि न लभ्यतेऽस्माभिस्तत्किं कुर्मो वदाम एवैतर्ह्यपि शाक्यजन्मतो बह्वपूर्वं
मेव जातोऽयं मनुसंहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमालोचनादेतदप्यवगम्यते,—अथञ्च भृगुः, योगसूत्रकृतः
आदिपतञ्जले, वेदान्तमतपोषकभिक्षुसूत्रकृतः पाराशर्याद् व्यासात्,
मीमांसादर्शनीयादिसूत्रकृतः काशकृष्णैरपि जैमिनेश्च, वैशेषिकसूत्रकृतः
कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौतमात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलात्तच्छिष्यादा-
सुरेखावरज एवेति । समासतः प्रदर्शयामश्चेतत् क्रमेण । षष्ठेऽध्याये

यतिधर्मप्रकरणे—“अङ्गा रात्र्या”—इत्यादिचतुर्दशश्लोकानाम् (६६-८२) विंशतश्च तेष्वेव “प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किञ्चिदम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् (७२)”-इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि—“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्वानिष्टम् (४४)”-इत्यस्य च दर्शनात् ज्ञायत एव,—आदिपतञ्जलिक्तताद्योगशास्त्रात् परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । तत्रैवाग्रे “आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् (८३)”-इति, “वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा (६४)”-इति, पुनः सप्तमेऽपि—“आत्मविद्याम् (४३)”-इति, पुनर्दादशेऽपि “सर्वं मात्मनि सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः । सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्मे कुरुते मनः ॥ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वं मात्मन्यवस्थितम् । आत्मा हि जनय-
त्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥”-इति (११८, ११९) च । तदेवमादीनां दर्शनात् ज्ञायत एव,—पाशाण्यथासक्तताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । मीमांसामूलिकाया एवास्या धर्मसंहिताया मीमांसा-
परजत्वप्रमाणाया ल मायासेनेति । अस्ति सप्तमाध्याये “आन्वीक्षिकीश्च (४३)”-इति, दादशे “तर्की (११२)”-इति च । एवमादीनां दर्शनात् ज्ञायते वैशेषिकसूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । प्रथमेऽध्याये षष्ठ-चतुर्दश-पञ्चदश-षोडशश्लोकानां दर्शनात्, दादशाध्याये पुनः साङ्ख्योक्तप्रमाणत्रयाणां मेव स्मरणाच्चावगम्यतेऽसौ संहितावश्यं साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च । इह च दादशाध्याये दशावरा-
परिषद्विधौ (११२ श्लो०) यद्दृश्यते ‘हेतुकः’-इति पदम्, तत् साङ्ख्यविद एव बोधकम् ; साङ्ख्यस्यैव हेतुशास्त्रत्वात् । दृश्यते हि—“मूले मूला-
भावादमूलं मूलम् (सा० प्र० १. ६७)”-इति साङ्ख्यसूत्रम्, “प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञामात्रम्”—इति च विज्ञानभिक्षुक्तं भाष्यम् (१. ६१. सूत्रीयम्), “मूलं प्रकृतिरविकृतिः”—इतीश्वरकृष्णवचनञ्च ; एवमादीनां दर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सन्धगेव । अत्रैवैकं सूत्रम् “ईश्वरासिद्धेः (१. ६२)”-इति, तदेवमादीनां पर्यालोचनया नास्तिक्य-

सम्पादन मपि सुकर मिति मत्तैवोक्त मिहैव भृगुप्रोक्तायां मनुसंहिता-
याम्—“योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः । स साधुभिर्बहि-
ष्कार्यो नान्तिको वेदनिन्दकः (२. ११.)”—इति । अपरस्यैकं सूत्रं सा-
ङ्ख्यस्य “सिद्धरूपबोद्धृत्वादाकार्थोपदेशः (१. ६८.)”—इति, “तस्मादपि
चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्”—इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णाय-
कारिका ; तदेवमादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च ।
अत एव चात्र संहितायां दशावराथा साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो
“हेतुकः”—इति (१२. १११) । पाणिनिवार्त्तिककाराच्च कात्यायनात्
परभवत्व मस्या अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः ; तेन च कात्यायनेनोक्तं
वार्त्तिकम्—“आसुरेरूपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. १६. वा०)”—इति ;
ततश्चास्यासुरिपरभवत्व मपि सुतरां सम्पद्यते । तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः
षड्भ्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्योऽर्वाचीनेषां मनुसंहितेति प्रथिता भृगुसंहितेति
स्फुट मवगम्यत एवेति ॥

एषाञ्च षष्ठां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उपलभ्यन्ते ।
अस्मन्मते तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम् ; साङ्ख्यप्रथमाचार्यस्य
कपिलस्यैव “आदिविद्वान्”—इति प्रसिद्धेः ; तादृशप्रमिद्धौ चाय मेव हि
हेतुरूपलभ्यते,—यद्यपि सर्वविद्यानिधानेषु वेदेषु दार्शनिकभावा अपि
चिरादेव स्थिताः, परं पृथक्त्वेन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विद्वता प्रथमं
प्राग्व्य इति । भागवतादौ भगवदवतारेषु वर्णितक्रमदर्शनाच्चावगम्यते—
‘आन्वीक्षिकी’—इति प्रमिद्धाया अध्यात्मविद्यायाः प्रथमोपदेशकात्
आत्रेयाच्चाग्रजोऽयं हि कपिल इति । तथाहि—“पञ्चमः कपिलो नाम
सिद्धेशः कालविभुतम् । प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ।
षष्ठ मन्त्रेऽपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया । आन्वीक्षिकी मलर्काय प्रक्ला-
दादिभ्य ऊचिवान् (भाग० पु० १. ३. १०, ११.)”—इति । सैषान्वीक्षिकी
विद्यैव इदानीं प्रचलितानां वैशेषिकन्यायवेदान्तसूत्राणां बीज मित्यनु-
मीयते ; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमांसायां वादरायणनामकौर्त्तनात् पुरैव

मात्रेयनाम । तथाहि—“मुख्यानन्तर्य मात्रेयः * * * । अन्ते तु वादरायणः
 * * * (मी० द० ५. २. १८, १९)”—इति । वादरायण एव वेदान्तसूत्र-
 कृदिति तु प्रसिद्धः ; वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-जैमिनीयमीमांसासूत्रा-
 णाञ्च समकालिकत्व मेवाभ्युपगम्यते । अतो निरवद्य मेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शनं
 मेव सर्वप्रथमं मिति । अत एव श्लोक्यते च श्वेताश्वतरोपनिषदि—
 “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्त मये, ज्ञानैर्विभर्ति० (५. २.)”—इत्यादि,
 “नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
 तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाणैः (ई. १३.)”—
 इति च । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१ अ० २५ सू०)”—
 इति साङ्ख्यसूत्रन्तु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा भवितुं
 मर्हति ; तथाच सति नैतत्सूत्रदर्शनादपि वैशेषिकादिपरजत्वं सिध्यति
 साङ्ख्यादिग्रन्थस्य ; अपि तु साङ्ख्यशास्त्रीयषडध्याया एव । उक्तं हि
 कौमुदीप्रभायाम्—“पञ्चशिखः सूत्रकार आसुरिशिष्यः । कापिल मिति
 प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या”
 —इति । किञ्च “य माहुः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये
 तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् (शा० मी० प० २१८ अ० ६ श्लो०)”—
 इति महाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह—“स कपिलः, तेन
 पञ्चशिखसञ्ज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात् तत्तुल्यत्वम्”—इति । तत्त्वसमासव्याख्यायां
 सर्वापकारिण्यां तु सुस्पष्टं मेवोक्तं कपिलद्विकादिकम् । तथाहि—“अथा-
 चानादिल्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः
 स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपा-
 दिक्षत् । * * * । सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कापिलप्रणीता ;
 इयन्तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि वीजभूता नारायणावतारमहर्षिर्भग-
 वत्कापिलप्रणीतेति वृद्धाः”—इति । विज्ञानभिक्षुकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्याच्चैव
 मेवावगम्यते । तथाहि—“तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्,
 तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनम्”—इत्यादि ।

रजत्वम् ; कणभक्षाक्षचरणपाराशर्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ।

(कात्यायनः) सैषा शैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादग्रजा, प्रदर्शित-
साह्यादिदर्शनेभ्यस्खानुजा, मनुसंहितेति प्रथिता, भृगुसंहिता, कात्या-
यनकृताद् वार्त्तिकसूत्राच्चावरजैवेत्यसक्तदुक्तं पुरस्तात् (चौ, कू ८०) ।
क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयामः ।

तथाहि—“शुद्राणां मनिरवसितानाम् (२. ४. १०.)”—इति सूत्रस्य
भाष्ये, “एधोदगादीनि यधोपदिष्टं तथैव साधूनि (६. ३. १०६.)”—इति
सूत्रीयभाष्ये च दृश्यते तावदेतदार्यावर्त्तलक्षणम्—“प्राक् आदर्शात्,
प्रत्यक् कालकवनात्, उत्तरेण हिमवन्तम्, दक्षिणेन पारिपात्रम्”—इति ।
एतच्च लक्षणम्, सङ्ग्रहग्रन्थकारेण भगवता व्याडिनोपदिष्टम्, वार्त्तिक-
कारकात्यायनसम्मतञ्च पतञ्जलिनोज्ञत मिति वृद्धोपदेशः । एतल्लक्षणे
विन्ध्यगिरेः पश्चिमस्यः पारिपात्र एवार्यावर्त्तदक्षिणसीमेति गम्यते, अपि च
सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमसमुद्राद् बङ्गपश्चिमस्य आदर्श एव पश्चिमसीमेति
गम्यते, ब्रह्मपुत्रसङ्गमात् पूर्वसमुद्रात् बङ्गर्वाक्स्थित्वेन निर्दिष्टः कालकवन
एव पूर्वसीमेत्यपि गम्यते । मनूक्तार्यावर्त्तलक्षणे तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे
न आर्यावर्त्तः ; अपि ब्रह्मपुत्रसङ्गमान्तस्वार्यावर्त्तः ; किञ्च पूर्वविन्ध्योत्तरस्यः
कौकटोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव । तथाहि—“आ समुद्रात् तु वै पूर्वादा-
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्याः (विन्ध्यहिमागमयोः) आर्यावर्त्तं
विद्वेधाः (२. २२.)”—इति मनुः । तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नामार्या-
वर्त्तोऽयं न हि पूर्वस्यां विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्गुचितः, तावदेव जातः
कात्यायनः, तदुत्तरभवश्च मनुसंहिताकारः खानुभूतानुरूप मेवार्यावर्त्त-
लक्षणञ्चकार पूर्वाक्त मिति ।

श्रियलक्षणद्वयदर्शनाच्चानयोस्तथैव पौर्वापर्यं भवगम्यते । तथाहि—
“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते श्रियं ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुति-
प्रत्यक्षहेतवः (१२. १०६.)”—इति मनुः । सङ्ग्रहकारलिखितं कात्या-
यनसम्मतन्त्वेवं दृश्यते श्रियलक्षणम्—“एतस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये

ब्राह्मणाः, कुम्भीधान्याः, क्षत्रियोऽनुयाः, अष्टह्यमायकारणाः किञ्चिदन्तरेण,
कस्याश्चिद् विधायः पारङ्गताः, तत्र भवन्तः शिष्टाः (६अ० ६पा० ६आ०)"
—इति । एवञ्च कात्यायनकाले आर्यावर्त्तवासादेव शिष्टत्व मपि तदानी-
न्तनानां ब्राह्मणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते ; मनु-
काले तु विशेषतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्व माप्यं स्थित मिति । तदेतल्लक्षणद्वय-
पर्यालोचनया चावगम्यते कात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् पूर्वजत्वम्.—
तत्रापि वृद्धपूर्वजत्वम् ; न ह्यल्पपौर्वापर्येण एव यत्तदृष्टौ साधारणा-
चारभिन्नता सम्भवेन्नम ।

नास्तिकलक्षणद्वयालोचनेनाप्येव मेवावगम्यते पौर्वापर्यम् । तथाहि—
अन्येकं पाणिनिसूत्रम्—“अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)”—इति ।
“अस्तीत्यस्य मतिः— अनास्तिकः, नास्तीत्यस्य मतिः— नास्तिकः, दिष्टं
मित्यस्य मतिः— दैष्टिकः (४अ० ४पा० ४आ०)”—इति च तद्भाष्यम् ।
दिष्टम् = भाष्यम् । एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकालेऽपि स्थितं
सर्वसम्मतम् । ततः परं क्रमात् शिथिलिते वेदविश्रामे एतद्वद्व्याख्यादिवेदं
समुद्भूतं लक्षणान्तरम्—“योऽवमन्येत ते मन्त्रे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।
स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (म० सं० २. ११.)”—इति ।
यदि हि नाम कात्यायनोऽयं मनुसंहिताकाराच्चाभादवगम्यः स्यात्, तर्हि
एतदनुगतं वार्त्तिकञ्च नास्तिकादिविधायकसूत्रे उच्येतैव ; न च तथोक्तम् ;
तदेव मध्यगम्यते वार्त्तिकारकात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् प्राचीनत्व
मिति ।

एव मिह मनौ आचारपर्यायो वृत्तशब्दः (५. १६६.) ; पूर्वं मृते-
त्यर्थे ‘पूर्वमारिणी’ (५. १६७, १६८.)—इति ; एवमादयश्च दृश्यन्ते,
परं नैवमादिषु वार्त्तिककारस्यैतस्य कानिचिन्नूतनशासनान्युपपन्नभ्यन्ते ;
यदि हि नामैतन्मनुसंहितातः परभवः स्यात् कात्यायनः, तर्ह्यवश्यं भवद्व्य-
देव तथैव वार्त्तिकानि यथा सिध्येयुरेव वृत्तादीनि आचारादर्थेष्वपीति ।
अतश्च सिध्यत्येवैतन्मनुपूर्वजत्वं कात्यायनस्य ।

कः कालो यास्कस्य ?

एवं “वृषो हि भगवान् धर्मः, तस्य च कुशले क्षणम् । वृषणं तं विदुर्देवान्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् (८. १६.)”—इत्येतच्च निर्वचनं यास्कस्य त्वविदितमेव, कात्यायनवार्त्तिकपाठादपि पर उत्पन्नम् ; अन्यथा हि नैवं ब्रूयाद् यास्कः,—“वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा (२भा० ३११८०)”—इति ; न चेह मौनमाचरेत् कात्यायनः खल्विति । तदेवं मनुसंहितेतिप्रथितायाः किल भृगुसंहिताया अन्यूनशताब्दीत्रयपूर्वं मेवाभवत् कात्यायनीयो वार्त्तिकपाठ इति सुवचम् ; न हि तन्नूनेन कालेन देशसीमपरिवर्त्तनमाचारपरिवर्त्तनं नास्तिकलक्षणपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्यमिति । सिद्धमित्यम्—कलेर्विंशशताब्द्याम्, ख्रीष्टजन्मतः पूर्वं मन्यूनद्वादशशताब्द्याच्चाभवत् व्याकरणवार्त्तिककारो भगवान् कात्यायन इति ॥

अपरमप्यस्तीह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम् ।—कैश्चित् पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभिः दार्ष्टिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं ननु ख्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठा मेव शताब्द्यां बभूवेति निर्णीतम् ; अस्ति च कात्यायनवचनम्—“पाण्डोर्ध्वं (पा० ४. १. १६८. वा०)”—इति ; तथाचैतस्य कात्यायनस्य ख्रीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्चशताब्दीपूर्वजत्वमेव सम्पद्यते । नैतच्चतुरस्रम् ; ख्रीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां शैवमतं प्रचरितमित्यत्र तेषां अपि सम्मतिदर्शनात् ; तादृशशैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किल मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः, कथङ्कारं स्यात् ख्रीष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापनमवश्यं बभूव ख्रीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव ; अथ वा “पाण्डोर्ध्वं (पा० ४. १. १६८. वा०)”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम् ; अन्यथा हि सर्वमते एव सर्वं भवेत् पिण्डीभूतमिति धीमद्भिरेव विचार्यं पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति ॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः । तदत्र चत्वारो हेतवः ।—“अरण्यानी अरण्यस्य पत्नी”—इत्युक्तमिह निरुक्ते

(४ भा० ४७ पृ०) ; यदि हि नाम वार्तिकयस्यात् पुरातनं न स्यादेत-
न्निरुक्तम्, तर्ह्यवश्यं मेवैवं निरुच्येत “अरण्यानी महदरण्यम्”—इति ;
“हिमारण्योर्महत्वे (४. १. ४६. पा० वा०)”—इति वार्तिकानुरोधात् ।
एवञ्च शायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नाभवद् वार्तिकयस्य इति ।
यदा चाभूत् वार्तिकयस्य, तदा तु अरण्यपत्नीत्यर्थे अरण्यानीति व्यव-
हारो दूरकृतः, समुत्पन्नञ्च महदरण्य मित्यर्थे अरण्यानीति ; तत एव
प्रणीतं तत्कालानुगतं कदाचिन्मिदं ‘हिमारण्योर्महत्वे’—इतीति प्रथमः ।

वेदे “सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. ३. १३. ५.)”—इत्येवमादौ श्रुतस्य
‘सूर्या’—इति पदस्य पुंयोगानुगता सूर्यस्य पत्नीति व्याख्या नासीत्
पाणिनिकाले प्रचलिता, ततो बद्धतिथेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते
जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधेर्वाङ्मयं पाणिनेरपि सम्मतं मेवेत्यालोच्य
निरुच्येत् “सूर्या = सूर्यस्य पत्नी (४ भा० २५८ पृ०)”—इति ; तद्वद्वैवेदं
वार्तिकं मारचितम् “सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८. वा०)”—
इति । इतश्चोभयं गम्यते—अस्य पाणिनितो बद्धर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात्
प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः ।

अस्त्येव मत्र निरुक्ते जरयित्वर्थकं जारशब्दव्युत्पादनम्—“आदित्योऽत्र
जार उच्यते, राजेर्जरयिता (२ भा० ३२० पृ०)”—इति । नूनं मेतद् दृष्ट्वैवेदं
वार्तिकं मारब्धम्—“दारजारौ कर्त्तरि णिनुक् च (पा० ३. ३. २०.
वा०)”—इति । एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्व-
मिति तृतीयः ।

चतुर्थस्त्वय मतिप्रबलः— पाणिनिसूत्रेषु ऋणशब्दे परे वृद्धिविधानं न
विद्यते, ततः खलु पाणिनिकाले ‘प्रणम्’, ‘अपणम्’, ‘वत्सतरणम्’—
इत्यादयः प्रयोगा एवेष्टा इति गम्यते । ततो बद्धकालान्तरे जातोऽयं
यास्कः, तदानीं क्वचित् क्वचिद् वृद्धियुतः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं
प्रचलित इत्यनुमेने ; लक्ष्यत एव हि निरुक्ते “अपणम् (३ भा० ११ पृ०)”—
इति प्रयोगः । ततो बद्धकालगते जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि

षट्स्वेव स्थानेषु ऋणशब्दे वृद्धिः प्रचलिता दृष्टा, तथैव वार्त्तिके पठिते “प्रवत्सुतरकम्बलवसनानां चर्गे”—इति, “ऋणदशभ्यां च”—इति च (पा० ६ १.८६. वा०) । आभ्याश्च वार्त्तिकाभ्यां सिद्ध्यन्त्येव प्राणं मित्वादीनि ; परमप्राणं मितिपदस्य साधनाय न कश्चिद्यत्नः कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो सुप्त एवेति । अतएवावश्यमेवं मन्तव्यम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बङ्गर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बङ्गप्राचीन इति ; नान्यथा ह्यप्राणं मिति नैरुक्तं मुपपद्यते । यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वदेदप्राणं मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनात् ; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यमेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विदध्यात्, यथा च सिद्धं भवेदप्राणं मिति । तदेतदेकमेव पदम् यास्कसमयनिर्णये बङ्गं मन्यतेऽस्माभिः “अप्राणम्— अप्राणम्— अप्राणम्”—इति ।

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरजन्तवे त्वन्येऽपि हेतवः समुपलभ्यन्ते । तथाहि—(१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (२ भा० ११६ पृ०) “परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०६.)”—इति पाणिनीयं संहितालक्षणमुद्धृतं दृश्यत इति प्रथमः । (२) पाणिनिपरजन्मनो बङ्गकप्रातिशाख्यकृतः शौनकाचार्यं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बङ्गर्वाचीन इति द्वितीयः । यथाच स शौनको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि पूर्वभवः, तदनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । (३) उक्तञ्च निरुक्ते— “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च (२भा० ८३ पृ०)”—इति । इह, वैयाकरणशब्देन पाणिनीयवेत्तृणां मेव ग्रहणं भवितुं मर्हति ; पाणिन्यष्टके एव हि तादृशमतनिदानसूत्रद्वयदर्शनात् । तत्राहि— “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कृतञ्जितसमासाश्च (१. २. ४५, ४६.)”—इति । एते एव सूत्रे अवलम्ब्य ‘प्रातिपदिका व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाश्च’—इति पाणिनिमतं वर्णितं महाभाष्यादौ ; न चान्यत्र (प्रातिशाख्यादौ) नाम्नां तादृशोभयविधत्वं मुपदिष्टं कचिदपि ।

एवञ्चेह पाणिनीयवेत्तृणा मेव मत मुपन्यस्तं यास्केन 'वैयाकरणानाम्'—
 इतीदं सुवच मिति द्वितीयः । (४) निरुक्तस्यास्य चतुर्थाध्याये (२ भा० ४७५
 पृ०) यद् दृश्यते 'अस्याः', 'अस्य' —इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तत्तु "इद-
 मोऽन्वादेशेऽशनुदात्तान्तृतीयादौ (२. ४. ३२.)" —इत्यस्य पाणिनीयसूत्रस्य
 व्याख्यानपर मेव स्फुट मिति चतुर्थः । (५) अथच हेतुः पञ्चमः,—उक्त
 मिह निरुक्ताद्वितीये "आपनीषादिति फणतेचर्करीतवृत्तम् (२ भा०
 २४६ पृ०)" —इति ; "चर्करीतम् = अभ्यस्तम्"—इति महाभाष्यम् (७
 अ० १ पा० १ अ०) ; न हि चर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति शाक-
 टायनीयादिभ्य ऋक्त्तन्वादिभ्य इति । (६) तत्रैवाध्याये (२ भा० १६० पृ०)
 "तद्धितसमासेषु"—इति च दृश्यते ; महाभाष्यकारेण तूक्तं पस्पशा-
 याम्— "न चान्तरेण व्याकरणं कृतन्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्"—इति ;
 इह महाभाष्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहण मन्यथा तत्प्रयो-
 जनान्वाख्यान मेव व्याकुप्येतेति सोऽयं षष्ठः । (७) तत्रैवाग्रेऽस्ति निरुक्ते
 —"निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय (२ भा० १६८ पृ०)" —इति, इतश्च ज्ञायते
 निरुक्तादस्मात् पूर्व मेव व्याकरणम् ; व्याकरणज्ञानपूर्वकं ह्येव निरुक्तज्ञान
 माचार्यस्याभिमत मिति । न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीय
 मन्तरान्यत् कि मप्यासीदादिम मित्यवश्य मेवैवमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते
 पाणिनीय मेवेष्टं यास्कस्यति सप्तमः । (८) अपि चाय मष्टमः—निरुक्त-
 प्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वय माह— "व्याकरणस्य कातर्यं स्वार्थसाधनञ्च
 (२ भा० १०२ पृ०)" —इति । ततः सिद्ध मस्य निरुक्तस्य व्याकरणपरि-
 शिष्टरूपत्वम् ; यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिशिष्टरूपः, अतो व्याकरण-
 परभव एव ; तच्च व्याकरण मिह पाणिनीय मेवेत्यप्यस्माकम् ; दृश्यते
 ह्यत्र "एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०६.)" —इति पाणिनिसूत्र
 मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरेण निरुक्ताधिकभागेन—
 (२ भा० १४७—१६८ पृ०) । अत एव तत्र महाभाष्ये उक्तम्—"एषो-
 दरादीनीत्युच्यते, कानि एषोदरादीनि ? एषोदरप्रकाराणि । कानि

एनः एषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (ई अ० इ पा० इ आ०)”—इति । अत एवेहैव चैषा हरिकारिका—
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थ-
तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनैव प्रथमं प्रणीत मिति
वैयाकरणानां सिद्धान्तः । अत्र च बहूनि प्रमाणानि देदीप्यन्ते ; किञ्चि-
दिहोपवर्णयामः । —

प्रथमं तावत्, नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां चतुर्दशसूत्रव्याख्यायाम्—
“नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद उक्तां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः
सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्य-
वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये”—इति ।
“धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्”—इत्यादि च तत्र नागेशभट्टः ।
तदेवमादीनां समालोचनयोपलभ्यत एव पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वम् ।

द्वितीयन्विमानि पाणिनीयशिक्षावचनानि—“शङ्करः शाङ्करीं प्रादात्
दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच मिति स्थितिः ।
येनाक्षरसमाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात् । कृतं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै
पाणिनये नमः ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरन्भी-
लितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥”—इति । पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे
इतोऽपि स्फुटतरं मानं किं भवितु मर्हतीति ।

तथैव पाणिभाषितभाष्याब्धेः पस्पशाङ्गिकं प्रायः सर्वं मेवात्र मतेऽनु-
कूलम् । तथाहि—“अथ शब्दानुशासनम्”—इति प्रतिज्ञालक्षणाधिकार-
वचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते,—इतः पूर्वं नासीदेवं लौकिकवैदिकोभयविध-
सर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासन मपरं किञ्चिच्छास्त्रं व्याकरणं नामेति ।
अन्यच्च—“अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि
श्रूयते—‘बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-
पारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम’ । बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्राभाष्येता,

दिश्यं वर्षसहस्रं मध्ययनकालः, न चान्तं जगाम ; किम्पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा चिरञ्जीवति, स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवन्ति—आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । तत्र आगमकालेनैव कृत्स्नं मायुः पर्युपभुक्तः स्यात् । तस्मादनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हि प्रतिपत्तयः ? किञ्चित् सामान्यविशेषवस्तुत्तमं प्रवर्त्यम् ; येनान्येन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् -- इत्यादेः भगवत्पञ्चानि विरचितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवावगम्यते नैतत्पूर्वं मेवं सर्वतोमुखं सर्वावयवसम्पन्नं किं मपि व्याकरणं स्थितमिति तृतीयम् ।

श्रूयन्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदसंहिताः । “अग्निम्, ईजे । एतः व्यधितम्”-इत्येवं मन्त्रीयपदविभागादिकं कुर्वन्त एव ता अध्यापयन्त्याचार्याः । तादृशपदपाठग्रन्थान्तु महाभाष्योक्तप्रतिपदपाठश्रेणीगता एवेत्यपि स्फुटं भवगम्यते । तथा प्रतिपदपाठाश्च तदेव शोभन्ते स्म, यदा नासीत् सामान्यविशेषवस्तुत्तमात्मकं किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् । ईदृशपदपाठानां चाविष्कर्त्ता शाकल्य एव । “वायः . . . वेति च य इति च चकार शाकल्यः (३ भा० २५५ पृ०)”-इति यास्कोक्तेः । इमा मेव त्रयीपदसंहिता मभिलक्ष्याह महाभाष्यकारः—“शाकल्यस्य संहिता मनु प्रावर्षत् (१ अ० ४ पा० ४ व्या०)”-इति । स एष च शाकल्यो नाम ऋषिः, पाणिनितः पुरातन एव ; तदीयाद्याध्याय्याम् “सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्धे (पा० १. १. १६.)”-इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात्, तदेवं ज्ञायते नासीदेव पाणिनेः पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं मपीति चतुर्थम् ।

एव मस्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः ; त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते । एतत्क्रमपाठनियमस्तु यद्यपि शाकल्यस्य पदपाठप्रवृत्तेः परकाशभव एव, सति कुड्ये चित्रमिति न्यायात् ; परं पाणिन्यवृत्तात् पुरैवाविरासीदित्यपि सत्यम् ; तत्र हि क्रमाध्येत्रये क्रमक

इति पदसाधनायैव “क्रमादिभ्यो वुन् (पा० ४. २. ६१.)”—इति सूत्रस्य दर्शनात् । क्रमस्यैतस्यादिप्रवक्ता, एतादृशाध्ययनविधेः प्रवर्तकः खलु बाभ्रव्य एव । तच्चोक्तं ऋक्प्रातिशाख्ये—“इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्, क्रम-प्रवक्ता प्रथमं प्रशंस च (११. ६१.)”—इति । “इत्येवं बभ्रुपुत्रः भगवान् पाञ्चालः, क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः, क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रशंस च हिताय”—इत्यादि च तत्र तद्वाख्यानं मुञ्चटस्य । महाभारतेऽपि शान्तिपर्वान्तर्गत-मोक्षधर्मणि तथैवोक्तम्—“पाञ्चालेन क्रमप्राप्तस्तस्माद् भूतात् सनात-नात् । बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः (महाभा० शा० मो० २४२ अ० १०० श्लो०)”—इति । यद्य च बाभ्रव्यः, पाणिनेः पूर्वभवः ; अथ के “मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (पा० ४. १. १०६.)”—इति सूत्रस्य दर्शनात् । एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे चोक्तं मिदं ऋक्प्रातिशाख्य-भाष्ये “भवति चात्र श्लोकः—‘शरदुज्ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान् यथांशुमान् । सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्’”—इति (११. २७.) । एवञ्च वेदसंहितासु श्रुतानां मन्त्राणां मर्थबोधोप-योगिपदच्छेदादिविषयकसंशयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूताः पुरा इत्येव क्रमहेतुसारम् । तादृशसंशयस्तु भवेन्नामेदृशसर्वतोमुखव्याकरणाविर्भावात् प्रागेव ; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशसंशयस्य प्रसरतेति । अतश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाभ्रव्यकाले ऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्ग-सम्पन्नं व्याकरणं नाम किं मपीति पञ्चमम् ।

बाभ्रव्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः ; अतो ऋक्प्रातिशाख्ये तस्यैव नाम-ग्रहणम् ; तथा हयग्रीवो यजुर्वेदस्य । स एव चैतस्याः पद्धतेः प्रथमोद्भावकः । अत एवोक्तं महाभारते तत्पूर्वं मेव—“यत्तद्वयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् । सोऽहं मेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागकृत् । वामादेशित-मार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना”—इति ; एतदुत्तरं मुक्तं प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव “पाञ्चालेन०—०क्रमपारगः”—इति । एवं कण्डरीकः खलु गानवश्चरिः सामसंहितायाः कन्दोविभागस्य क्रमकृत्, ब्रह्मदत्तश्चाथर्वसंहितायाः ।

ताविमौ बाभ्रवस्यावर्णाधिति चास्ति तत्रैव महाभारते तदुत्तरम्—
 “नारायणाद् वरं लब्ध्वा प्राप्य योगं मनुजमम् । क्रमं प्रणीय शिक्षासु
 प्रयत्नित्वा स गालवः । कण्डूरीकोऽयं राजा च अक्षदत्तः प्रतापवान्
 (महाभा० शा० भो० प० ३४२ अ० १०१, १०२ श्लो०)”—इति । अपि च
 गालवश्चायं बाभ्रवपरजोऽपि पाणिनितः पूर्वज एव ; तदीयायुक्ते हि
 “इको ऋन्वो उडो गालवस्य (पा० ६. ३. ६१.)”—इत्यादौ गालवनाम-
 स्मरणात् । तथाच गालवकालेऽपि नाविष्कृतं मेवं सर्वतोमुखं व्याकरणं
 मन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति ध्येयम् ।

अस्ति चैको ग्रन्थो वैदिकानां “चातुर्ज्ञानम्”—इति । ततश्च ऋक्-
 संहिताग्रन्थे विसर्गसन्धीनां, सन्ध्यक्षरसन्धीनाम्, नान्तपदानाम्, समन्ता-
 समन्तानां च बोधो भवति । तथाहि—ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमेऽष्टके
 अग्निमीळे—इति वर्गे—“सुता विश्वा दधाना अजोषा इन्द्राः सोमपा इमा
 जुष्टा मत्सरा द्रप्ता घृतपृष्ठा यजत्रा द्रविणोदा धानाः शुभ्राः पञ्चदश ।
 तुविजातौ दधानाऽन्ने योगे चक्षुसे महाधने ये बृहते ह्रमहे यजे मुजिक्रौ
 भ्रियत एकादश ; यएकस्वर्धणीनां कर्त्तौवन्तं य इति वर्जयित्वा । अवी.
 बृधन् द्रुहन् आदित्यान् विश्वान् पर्वतान् पञ्च । पावकासने तदिमं द्विपदम्,
 द्रुहन् रोहयज्जेष आश्रुत्कर्णकपदम्, सहस्रसातमं द्वितीयं नेष्टुरिति
 दीद्यमी इति दीद्यमी ऋतेन द्विपदम् (१. १. १.)”—इति । पदगाढादयो
 वैदिकग्रन्था अप्येव मेव । एतादृशाश्च ग्रन्थाः स्युन्तावदेव कृतार्थाः यावन्मै-
 वाभिर्भूतं पाणिनीयसदृशं किं मपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् ; प्रचलिते ह्येता-
 दृशव्याकरणे विसर्गसन्ध्यादिसंशयानां प्रसरतैव कथं मिति सुधीभिरेवा
 कल्यतां समन्तादिति सप्तमम् ।

एव मन्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकानां “सप्तसङ्ख्या”—इति नाम । तत्र ऋग्-
 वेदसंहितायाः प्रतिवर्गस्य पदानाम्, इतिकरणानाम्, द्विःखण्डानाम्, विस-
 र्गानाम्, मकारान्तानाम्, नकारान्तानाम्, तकारान्तानाञ्चेति सप्तानां सङ्ख्याः
 अङ्गाक्षरैर्निर्दिष्टाः । तथाहि—“अयं देवाय”—इति—प्रथमायुक्तीयद्वितीया-

ध्यायीयाद्यवर्गे “४३।२।८।१४।६।२।०।”—इति (२.१.१.)। एतेन तु निःसंशयं विज्ञायत एतत् ;— तत्र वर्गे त्रिचत्वारिंशदेव पदानि ; द्वे एव इतिकरणे (‘हरी इति’, ‘पुनरिति’) ; अष्टौ एव द्विःखण्डानि (‘रत्न-ऽधातमः’, ‘वचःऽयुजा’, ‘परिऽज्मानम्’, ‘सुऽखम्’, ‘सबःऽदुघाम्’, ‘सत्य-ऽमन्ताः’, ‘ऋजुऽयवः’, ‘राजऽभिः’)। द्विःखण्ड मित्युक्ते समस्तस्यासमस्तस्य चावगच्छस्यान्तःपदस्य पदस्य बोधो भवति। तथाहि—“अन्तः पदं येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः। एतानि परिगृह्णीयाद् वज्रमध्यगतानि च (ऋ० प्रा० १०. ६८)”—इत्याह शौनकः। ‘अवगच्छाणि द्विःखण्डानि पूर्वोत्तरपद्यभूतानि’—इत्यादि च तत्रोच्चटः। प्रदर्शितेऽपि तु ‘रत्नऽधा-तमः’—इत्यत्र ‘रत्नानां धातमः’—इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य शाक-ल्यस्य, तथैवान्येषां मपि पाणिनिपूर्वज्ञानाम्; किञ्च राजभिरित्यत्र अन्तः-पद-कार्यस्य न-लोपस्य कर्तव्यत्वात् तस्यापि द्विःखण्डत्व मन्तःपदत्व मिति। एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्दशैव विसर्गाः; नवैव मकारान्तानि पदानि ; द्वे एव स्तो नकारान्ते पदे; तकारान्तं पदन्तु नास्त्येक मपीति। तदेव-मादीनां ग्रन्थानाञ्च प्रादुर्भावदर्शनात् गम्यत् एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात् पूर्वं नासीदेव किं मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीदृशम्, यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति ; को हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो द्विःखण्डज्ञानाय चैतादृशस्यापि ग्रन्थस्याध्ययने यतते साम्प्रत मित्यष्टमम्।

एवं सन्ति च “तैठ”—प्रभृतयः सङ्केतग्रन्थाः प्राचीनतमाः। तत्तदनुग-तान्येव सङ्केताक्षराणि दृश्यन्ते वर्गाणां सूक्तानां सामां चान्तेषु। तादृशाक्षर-सन्निवेशैश्च तत्तद्वर्गादिषु प्रगृह्यसङ्ख्यादीनां निश्चयतावगम्यते। तथाहि—“अग्निमीळे (ऋ० स० १. १. १.)”—इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव “डै”—इति सङ्केताक्षरम्। तेन च ज्ञायते—तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त-पदानां विषमत्वम्, द्विःखण्डानां तु समत्वम्, प्रगृह्याभावः, स्यन्तवैषम्यञ्चेति। वस्तुतः सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश, द्विःखण्डान्यष्टौ ; अस्ति च

एवमेव नान्तम्, स्वन्तसैकम्, प्रत्यङ्गाभावश्चेति । एवं “द्वतवती (ऋ०
स० ५.१.१०.)”—इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव स्वन्तु ‘भू’—इति सङ्केताक्षरम् ।
एतेन च तत्र वर्गं नान्त-स्यन्त-द्विःखण्डानां तैधम्यम्, विसर्गान्तामां
साम्यम्, प्रत्यङ्गाश्चैकत्रिंशत्,—इत्येवं बोधितं भवति । नास्ति च तत्र
नान्तं स्यन्तं वा पदं मेकं मपि ; सन्ति च द्विःखण्डानि सप्तविंशतिः, विस-
र्गान्तामि च पदानि चतुर्दश, प्रत्यङ्गाण्यपदानि चैकत्रिंशदेवेति । तदेव-
मादीनां ग्रन्थानां तदैवोपयोगो विशेषत आसीत्, यदा नासीत् पाणि-
नीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं मपि ; पाणिनीये व्याकरणे, पाणि-
नीयसदृशापरव्याकरणे वा व्युत्पन्नानां हि किं मेतादृशसङ्केताक्षराभ्यासेन ;
ननु ते हि मन्वान् प्रपञ्चैव किमु नावगच्छेयुः प्रत्यङ्गादीनि ? गच्छेयु-
रेवेति चेदवश्यं मन्तव्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसदृशं किं
मपि सर्वतोमुखं व्याकरणं मित्यत एव तादृशसङ्केतोपदेशाः समुद्भाविताः
समादृताश्च तदानीन्तनैरिति नवमम् ।

यच्च वोपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिन्द्रादीनां शाब्दिकानां
मुख्येणो दृश्यते—“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्य-
मरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ मतानि तेषां मालोच्य सर्वसाधारणः
स्फुटः । * * * । कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च ॥”—इति, तेनापि
व्याकरणेषु पाणिनीयस्यादिमत्ता न विहन्यते ; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः
सामानाधिकरण्यनियमाभावात् ;—न ह्येवं कश्चिन्नियम उपलभ्यते, ये ये
शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्तार इति ; व्याकरणकर्तृत्वाभावे हि
शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचारसहः । तदेव मस्मन्मते,
अत्रोक्तेषु शाब्दिकेषु इन्द्रस्य प्रतिपदपाठाध्येतृत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये
वर्णितं मेव, प्रदर्शितञ्च पुरस्तादिहैव (जु ८०) । चन्द्रस्तु व्याकरण-
कर्त्तेति सत्यम्, परं न स पाणिनितः प्राचीनः ; पाणिनिभाष्यानुसारत
एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः । तथाहि राजतरङ्गिण्याम्—“चन्द्रा-
चार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं

कृतम् (१.१.७६.)"—इत्युक्तं पुरस्तात् प्रदर्शितं मेव । काशकृत्स्निस्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः ; अपि तु मीमांसकः । तथाहि महाभाष्ये—“काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४ अ० १ पा० १ अ०)”—इति । शाब्दिकानां मन्यतमः खल्वापिशुनिरित्युक्तो “वा सुप्यापिशुनेः (६.१.६२)”—इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिको वेति प्रतीयत एव, परं नैतेन तस्य व्याकरणकर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यं मेव ; न ह्युपलभ्यते इदानीं प्राचीनतमे वा भाष्यादौ तद्व्याकरणस्य सत्तेति ; सामतन्त्रस्य च कर्त्ता खल्वापिशुनिरित्युक्तिश्च प्रवादः काचित्कः । शाकटायनस्य तु ऋकृतन्त्रं व्याकरणं मद्यापि विद्यत एव, परं न तेन समासतद्धितादीनां सर्वेषां बोधो भवति सर्वथा ; नापि च तेन सुद्रुपास्य इत्यादीनां साधनिका आचरन्ते । न च तस्यात्र निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहणमियं गम्यते ; यास्केन हि प्रायो वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्वैव तन्नामग्रहणं कृतमिति दृश्यत एव । तथाहि— “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्ग्या वैयाकरणानां च (२भा० ८३८०)”—इति । अमरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनेः पूर्वभव इति तु सुप्रसिद्धमेव । जैनेन्द्रस्तु सत्यं मभवत् सर्वतोमुखस्यैव व्याकरणस्य प्रणेतेति ; दृश्यत एव हि तद्व्याकरणं मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वसम्मतमेवेति दिक् ॥

यश्चैष प्रवादः,—आसीत् पुरा माहेशं नाम व्याकरणं पाणिनीयतोऽपि बृहत्तरं पुरातनञ्चेति । तथा चोद्भटसोकोऽप्ययम्—“यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणाणां वात् । किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे”—इति । तदेतस्य मातृपितृनिर्णयहीनत्वात् अप्रामाण्यमेवेति विदुषां परामर्शः । मधुसूदन-सरस्वती तु प्रस्थानभेदे इदमेव व्याकरणं माहेश्वरमित्याह । तथाहि—“तच्च बृद्धिरादैजित्याद्यष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् ; अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम् ; तद्वार्त्तिकस्योपरि च

भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्य मारचितम् । तदेतत् त्रिमुनि
व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याचक्षते”—इति । “अइउण्”—इत्यादिषु
चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् बृहद्वाख्यानं गन्दिकेश्वरकृतम्, तदेव माहेश
मिति व्यपदिष्ट मिति च वृद्धाः । अस्मन्मते तु पाणिनीयद्वेषिणा केन चिदा-
धुनिकेनैवैष श्लोकः प्रकाशितः, आसीन्माहेशं नाम अतिबृहद् व्याकरण
मिति प्रवादोऽपि तदनुगत एव ; ततो माहेशन्तु वस्तुतः खण्ड्य मिव
त्रैकालिकाभावसम्पन्न मेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अत्रि-शाकल्य-काश्यप-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतम-
कौण्डिन्य-जाबाल-बडवा-यस्क*-शाकटायन-कौरव्य-मण्डूक-मधु-बभ्रु-
पीला-कलापि-वैशम्पायन-तित्तिरि-वरतन्तु-कौशिक-शौनका†-गालव-
भारद्वाज-चाक्रवर्म-स्फोटायन-आपिशलि-आङ्गिरस-क्रागलि-कठ-चक्र-
-पाराशर्य्य-शिलालि-प्रभृतिवङ्गाचार्यनामस्मरणात् तेभ्यो ह्यवरजत्व मस्य
पाणिनेः स्फुट मेवेत्यवश्यं स्वीकार्यम् ; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं
भवेत्,—एतत्पुरापि कश्चिदासीद्वाकरणग्रन्थ ईदृश इति । वस्तुतस्तेषु
केचिदाचार्याः पाणिनिसमकाला एव, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन
भगवता तेषां शाब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वभवाः, तेषां मपरशास्त्रीय-
ग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेन्नाम तदीयशाब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणा-
कर्त्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि, न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि
सर्ववेद-लोक-विषयाणीति चावश्य मुररीकर्त्तव्य मस्मत्प्रदर्शितहेतुभिः,
निर्वीजादृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ।

गरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु वोपदेवकृतात् सुगन्धबोधादपि
आधुनिकत्वम् ; तच्च “तिप्तसन्ति प्रथमो मध्यमः सिप्थस्थोत्तमपूरुषः ।
मिन्वस्मत्तः “ङुस्मै तु पदानाच्चात्मनेपदम्”—इत्यादिपाठादेव स्फुटम् । अत्रि-
पुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु वाल्मीकिङ्गनानीव । कार्तिकेयोक्तव्याकरणा-
दीन्यपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यस्य मिह वङ्गकल्पनेनेति ।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिष्टाकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यत्र कश्चित्
व्याकरणनामोक्तेर्यो दृश्यते, तत्सर्वं मेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवत्वे विनि-
गमकम्; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणि-
नीय मन्तरेण स्थित मिति पाणिनेर्यास्कापूर्वजत्वं सुवचम् ॥

सोऽयं भगवान् पाणिनिः खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्यः परभव एव ;
तदीयेऽष्टके “गवियुधिभ्यां स्थिरः (८. ३. ६५.)”—इत्यस्य, “वासुदेवा-
र्जुनाभ्यां वुन् (४. ३. ६८.)”—इत्यस्य च सूत्रस्य दर्शनात् । किञ्च पारि-
क्षिताद् जनमेजयाच्चायं किञ्चिदुत्तरभवः ; एतदीये ह्यष्टके जनमेजयपद-
साधनायैव “एजेः खष् (पा० ३. २. २८.)”—विधानात् । जनमेजयस्तु
युधिष्ठिर-द्वितीयभ्रातुर्जुनस्यैव पौत्रः । अर्जुनः खलु “शूतेषु षट्सु सार्द्धेषु
अधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणां मभवन् कुरुपाण्डवाः (१. ५०.)”—
इतिराजतरङ्गिणीलेखदर्शनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां स्थित इति ध्रुवम् ।
ततश्च जनमेजयः खलु कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भाव्यते । व्यासोऽपि
कश्चित् तदानीं मासीदिति च महाभारताख्यानादिभिर्ज्ञायित एव; तस्य
व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छताब्दीज एव भवितु मर्हति, परं यतश्च
व्यासपुत्रशुकवाचकवैयासकिसाधनाय न कश्चिद् दृश्यते योगः पाणिनीयः,
दृश्यते च “व्यासवरुण० (पा० ४. ३. ६७. वा०)” —इति वार्तिकम्, अतो-
ऽवगम्यते वैयासकिपरिचयो नैव विदितः पाणिनेरित्यपि । एतावता
व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्तिलाभात् पुरैव प्रणीतं मिदं
मष्टकम्पाणिनीय मिति । तदित्यं सम्पद्यते,—कलेरष्टम्या मेव शताब्द्यां
ख्रीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्यां किल भूषयामास स पाणिनि-
रिमं मार्यावर्त्तं मितौति ॥

(व्याङ्किः) उक्तं पुरस्तात् (जि ए०) बहुक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य
पाणिनिपरजत्वम्, यास्कस्य तु ततोऽप्यर्वाचीनत्वम् ; तदेवावसरप्राप्तं
मिदानीं निर्णेतुं मादौ व्याङ्गिविषयेऽपि किञ्चिद् ब्रूमः । तथाहि— अस्ति
पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे “आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६. २. ३६.)”—

इति सूत्रम्; अत्र च कृतः सन्देहो वार्त्तिककारेण—“आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात् सन्देहः”—इति ; “आपिशल-पाणिनीय-व्याङ्गीय-गौतमीयाः, एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न आच्यते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्य मिति”—इत्येवं च तद्भाष्ये तत्सन्देहोप-पादनम् । अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां ननु “अभ्यर्हितश्च (पा० २. २. ३४. वा०)”—इति शासनात् अभ्यर्हितक्रमेणैवास्ति सन्निवेशः; अभ्यर्हितत्वञ्च तेषां स्वस्वाचार्यपौर्वापर्यमूलक भवेति । तथा च आपि-शलितः पराचीनः पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याङ्गिरिति तु व्यज्यत एव : किञ्चेह कात्यायनीयोदाहरणे व्याङ्गीयशब्ददर्शनात् कात्या-यनात् खलु प्राचीनोऽयं व्याङ्गिरित्यत्र च कास्ति वक्तव्यता ? तदेतस्मा-देकस्मादेवोदाहरणविन्यासाद् हे एव विज्ञाते,— व्याङ्गेः पाणिनितोऽव-रजत्वं कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति

स च व्याङ्गिः, ‘सङ्ग्रह’—नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशेषस्य प्रणेता । तत एवोक्तं महाभाष्ये पस्याशायाम्—“सङ्ग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,—नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः,— यदेव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्य मिति”—इति । “सङ्ग्रहे = ग्रन्थविशेषे”—इति च तद्व्याख्यायां कैयटः । “सङ्ग्रहो व्याङ्गिकतो लक्ष्योक्तसङ्ग्रहो ग्रन्थ इति प्रसिद्धः”—इति च तद्वि-वरणे नागेशभट्टः । तदेतस्मादेकस्माच्चेमे विदिते—व्याङ्गिरेव सङ्ग्रहस्य कर्त्तृति, स तु पाणिनितोऽवरजश्चेति ।

स च दाक्षायण इत्यप्युच्यते । अस्ति पाणिनिसूत्रम्—“उभयप्राप्तौ कर्मणि (२. ३. ६६.)”—इति ; “शेषे विभाषा”—इति च तत्र कात्याय-नस्य वार्त्तिकम् । “शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः; शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिः”—इति च तदुदाहरणानि । तदेतदामूलसमाजोचनया च त्रीणि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति

सङ्ग्रहकर्तृव्याहेरेव नामान्तरम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽयजश्चेति ।

ये केचिदाहुः— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदर्शनात् तस्य खलु व्याहेः दाक्षीपुत्र-(पाणिनि)-समकालिकत्वम्, तदसङ्गतमेव; न हि समकालिकग्रन्थे एवेदृशी श्रद्धा समुत्पद्येत, यत् तत्र लक्षश्लोकात्मकं व्याख्यानं मारचयेदिति । नापि हि पाणिनिकाले एव पाणिनीयसूत्राणां मेवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितुं मर्हति ; तदानीन्तनानां सर्वेषां मेवातिबुद्धित्वात्; किञ्च सूत्रकाले एवैवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत्, तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्रकाराणां मसङ्गतमेव स्यात्; न हि लोकहितचिकीर्षुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविडम्बनायैव दुर्बोधसूत्ररचनं सम्भाव्यते । अतोऽस्मन्मते तु पाणिनिजन्मतोऽन्यूनद्विशताब्द्यन्तरे जातोऽयं व्याहिः, तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्टमेवानुभूय सुहृद्भूत्वैवान्वाच्यं तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहं नाम; न हि द्विशताब्दी मन्तरा तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते, यथा च सूत्रबोधाय तादृशं मतिबृहद् व्याख्यानं मतिप्रयोजनीयं भवेदिति ।

आदिदत्तस्यैवापत्त्यं युवा स्याद् दाक्षायणो मान्यः, एवमपि न नियमः ; दक्षगोत्रीयस्य शततमस्यापि यस्य कस्याप्यपत्त्यं युवा भवितुं मर्हत्येव दाक्षायण इति ; तत्र बाधादर्शनात्, जीवदंश्यत्वमात्रस्यैव युवसञ्ज्ञानिदानत्वाच्च । जीवदंश्यत्वन्तु शततमस्यापि हि उपलभ्येत चेत्, तत्रापि युवसञ्ज्ञया भवितव्यमेवेति वैयाकरणानां सिद्धान्तः ।

किञ्च युवप्रत्ययस्तु जीवदंश्यादावेव भवति मान्यत्रेति च न नियमः, अपि जीवदंश्यादौ भवत्येवेत्यपि नायं नियमः ; वार्त्तिककार-कात्यायनेन हि “वृद्धस्य च पूजायाम्” युवसञ्ज्ञा विहिता, “यूगस्य कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञा” अपि कृतैवेति युवसञ्ज्ञा अधिकृत्य महाभाष्ये लघुशब्देन्दुशेखरे चैतत् सर्वमेव सुव्यक्तम् । तदेवं दक्षगोत्रजो मान्यः कश्चिदद्यतनीयोऽपि दाक्षायण इत्युच्येतैव, किं सङ्ग्रहकारस्य व्याहेः दक्षगोत्रविभूषणस्य ?

अन्यच्च; यदि हि नाम स व्याहिः पाणिनेः समकालिको मातुलपौत्रश्च

स्यात्, तर्ह्यवश्यं दृश्येत सूत्रमष्टके 'व्याख्यादयः शालायाम्'—इत्येव ;— न च
 “काव्यादयः शालायाम् (६. २. ८६.)”—इति ; व्याडिशालाया एव पाणिने-
 र्मनसि पूर्वोदयसम्भवात् । तत्रैव काव्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठः खलु
 व्याडेः पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे हि
 काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,—इति तु सर्वैरुररीकर्तव्यमेव । सिद्ध-
 मित्यं व्याडेराचार्यस्य आदिव्याकरणाचार्यात् पाणिनितो वङ्गकालपरजत्वं
 वार्त्तिककाराच्च काव्यायनात् वङ्गपूर्वजत्वमपीति ॥

(शौनकः) प्रातिशाख्यकृत-सङ्ग्रहकृतोः शौनक-व्याड्योश्च समकालिकत्व-
 मवगम्यते । अस्ति हि शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्येऽसकृद् व्याडेरुल्लेखः, अस्ति
 च व्याडिकृतायां विद्वत्तिल्लगा मसकृच्छौनकस्यावगमश्च । तद्यथा,—

शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्ये व्याडेरुल्लेखः—“परिग्रहे त्वनार्धान्तात्तेन
 वैकाक्षरीकृतात् । परेषां न्यासमाचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरौ परौ (३५०
 ८.)”—इति । “अनार्धादितिकरणात् परेषां मन्त्राणां न्यासमनुदात्तत्वं
 माचारं गम्यते व्याडिराचार्यः”—इत्येवमादिकश्च तत्रोव्वटकृतं भाष्यम् ।
 तथा “उभे व्याडिः समस्तरे (३५० १३.)”—इति । “व्याडिस्त्वाचार्यः”—
 इत्यादि च तद्भाष्यम् । “व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः (६५० २१.)”—
 इति । “व्याडेराचार्यस्य”—इत्यादि च भाष्यम् । अपरश्च “समापाद्यं
 नाम वदन्ति षत्वं तथा णत्वं सामवशांश्च सन्धीन् । उपाचारं लक्षणतश्च
 सिद्धमाचार्या व्याडिशाकल्यगार्ग्याः (१३ प० ३८.)”—इति । “तथा
 वदन्ति के ? आचार्याः,—व्याडि-शाकल्य-गार्ग्याः”—इत्यादि च तद्भा-
 ष्यम् । अपरमपि “व्याडिर्नासिक्यमनुनासिकं वा (१३ प० ४४.)”—इति ।
 “व्याडिराचार्यः”—इत्यादि च तत्र भाष्यम् । तान्येवमादीनि व्याडि-
 मतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्ग्रहग्रन्थादेव शौनकेन सङ्गृहीता-
 नीत्यपीह ध्येयानीति ।

एवं व्याडिकृतायां विद्वत्तिल्लगाच्च शौनकस्यावगमः—“अनुलोमे यथा-
 क्रमम् (वि० व० १. ८.)”—इत्यत्र “यथाक्रमशब्देन प्रातिशाख्योक्ता अन्य-

क्षरक्षैप्रादयो प्रवृत्त्याः”—इत्याह विकृतिकौमुदीकृत् । तथा ‘व्युत्क्रमे
कमवत् सन्धिः (१. ११.)”—इत्यत्र च “विपर्ययक्रमसन्धौ शौनकोक्ताः
क्षैप्रादिसन्धयो भवन्तीत्यन्वयः”—इत्यादि चाह स एव कौमुदीकृद्भाष्यार्थः ।
तत्रैव “ढकारादिविधानम्”—इतिव्याख्यायां चोक्तम्—“ढकारस्य ळका-
रादेशः शौनकोक्त एव”—इत्यादि । तथाप्येऽपि “एकारौकारपरस्तु
अकारोऽभिनिवृण्यते (१. १३.)”—इत्यस्य कौमुद्याम् “उदयाहसन्धौ
शौनकाचार्यैः प्रकृतिभावनिमित्तं प्रापितः ‘प्रकृत्यान्तः (पा० ६. १. ११५.)’—
इत्यनेन सूत्रेण”—इत्यादि । स्पष्टं चास्ति तत्र शौनकनामोक्तेखः “उदात्ता-
दिविधानं तच्छौनकोक्तं भवेदिह (वि० व० १ प० १५ श्लो०)”—इति ।

अतो मन्यते सुष्ठुनुमितं शौनकव्याख्योः समकालिकत्वमिति । तत्र च
प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यः पाणिनेरष्टकमवकम्भ्य सङ्ग्रहमारचितवान् ;
ततः शौनकाचार्यः शाकलसंहितायां विशेषाख्यापनाय प्रातिशाख्यं प्रणीत-
वान् ; ततश्च तत्परिशिष्टस्थानीया अष्टप्रकरणा विकृतिवल्ली कृता पुन-
स्तेनैव व्याडिनेत्यपि प्रतीयते तत्तदग्रसमालोचनादिभिरिति ।

एतौ च शौनक-व्याडी गुरुशिष्यौ,—इत्येतदपि विज्ञायते, तत
एव विकृतिवल्लीयस्यात् । तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—“नत्वादौ शौन-
काचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्
(२)”—इति । एवमपि सिद्धमेतयोः समकालिकत्वम् । तस्मान्नून
मसौ प्रातिशाख्यकच्छौनकः पाणिनेः परभव एवेति ।

ननु शौनकस्य पाणिनिपरभवत्वं सत्यमेवेति चेत्, कथं न तत्कृते बङ्ग-
प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोक्तेखः ? अत्रेदं सम्भाव्यते,— यथा च सम्प्रति
भट्टोजिदीक्षितकृता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नाम वृत्तिः प्रचलिता,
अत एवाविशेषेण ‘पाणिनीयव्याकरणमधीते’—इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्यैवा-
ध्ययनस्य बोधो भवति, ‘कौमुदीमधीते’—इत्युक्ते च पाणिन्यष्टका-
ग्विताया एव तस्या वृत्तेरध्ययनं प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारोक्तेख-
प्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्तुः दीक्षितस्यापि नामोक्तेखः क्रियत एव ; तथैव शौनककाखे

अपि ससूत्रसङ्ग्रहस्यैव व्याकरणत्वेन प्रसिद्धिरासीत्, सङ्ग्रहकारस्य च तस्य
 व्याहृतिव्याकरणसङ्ग्रहत्वेनेति । तदुक्तं मन्त्रि जेमचन्द्राये चाभिधानचिन्तामञ्जौ
 —“ससूत्रसङ्ग्रहपदं महार्थम् (१२. २८.)”—इति सङ्ग्रह-विवरणम् ।
 तदेवं व्याहृतिरसङ्ग्रेहादेव पाणिनेरसङ्ग्रेहः सिद्धः । सत्येवं श्रौतकीयप्राति-
 शास्यादौ यत्र क्व च व्याकृतिविषये व्याहृतिर्वाच्यस्य नामोसङ्ग्रेहो वृण्यते,
 तत्सर्वं मेव पाणिनिमतस्मारकम् ; व्याहृतिः खलु पाणिनीयव्याख्यातृत्वेनैव
 वैधाकरणत्वसिद्धेः, न हि व्याहृतिव्याकरणसूत्रकारः । तथाच— यद्
 दृश्यते ऽत्र “व्याहृतिर्नासिक्च मनुनासिकं वा (४० प्रा० १३ प० ४४.)”—
 इति, तदिदं “मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)”—इत्यस्य पाणि-
 नीयस्य सूत्रस्यैव व्याहृतिरुक्तं व्याख्यानं श्रौतकेन संस्मृत्योल्लिखित मित्येव
 गम्यते । एव मन्यत्रापि । भाष्यकृताप्युक्तं पस्पशायाम्— “अथ व्याकरण
 मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । * * * । न हि सूत्रत एव
 शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । किन्तर्हि ? व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं
 विगृहीतं व्याख्यानं भवति ? न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्—
 ‘वृद्धिः, आत्, ऐच्’—इति । किन्तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्,
 वाक्याध्याहारः—इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति”—इति । अत एव चोक्तं
 दृश्यते वृत्तौ — “ससङ्ग्रहं व्याकरणं मधीते”—इति (पा० ६. ३. ७६.) ।
 अपि च श्रौतकीये हि तत्र प्रातिशाख्ये व्याचार्यपदेनापि पाणिनेः
 स्मरणं वङ्गत्र लक्ष्यते । तथाहि—“अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या
 व्याहृरनुनासिकान् स्वरान् । तस्मिन्मात्रे शाकना दर्शयन्त्याचार्यशास्त्रा-
 परिलोपहेतवः (१. ४. १.)”—इत्यत्रावश्यं पाणिनिवृत्तम् “अथोऽप्रगृह्य-
 स्यानुनासिकः (८. ४. ५७.)”—इत्येव सूत्रं लक्ष्यीभूत मिति स्वीकार्य मिति ॥

किञ्च पाणिनीयप्रणयनात् पुरा कस्यापि प्रातिशाख्यग्रन्थस्य प्रचारः
 समभवदित्यपि न प्रतीयते, क्वचिदपि पाणिनीयसूत्रे प्रातिशाख्यशब्दा-
 दर्शनात् ; प्रातिशाख्यशब्दव्युत्पत्तये वार्तिककृतकृतयत्नस्योपजाभावात् ।
 तथाहि—“गम्भीराक्षरः (४. ३. ५८.)”—इति सूत्रे उक्तं कात्यायनेन “अप्रक-

रगो परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति ; परिमुखादिगणे एव च दृश्यते “प्रतिशाख”—इति । परिषच्छब्दस्तु द्विर्दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्र तत्र प्रातिशाख्यार्थोऽवगम्यते ; अपि तु गायकाद्यर्थ एव । तथा “पार्श्वदक्षतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्द्धं एकारोऽर्द्धं ओकारो वास्ति (१ अ० १ पा० ७ आ०)”—इति महाभाष्यवचनस्य नागेशादिकृतं व्याख्यानं चाकोच्यम् ।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याकृत्यादिविशेषबोधनपरा एव प्रातिशाख्य-ग्रन्थाः, सामान्यतः सर्वशब्दानुशासनाय प्रवृत्तात् पाणिनीयाद्याकरणादवरजा एव भवितुं मर्हन्ति । अतस्तथैवोक्तं बह्वृक्प्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनसङ्गो-
व्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्तिहृतोन्वटेन, हृतश्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम् ।
तथाहि—“तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा—‘ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-
तष्ट-कु-चोक्त्याणाम् (पा० ६. ३. १३३.)’—इति, तद् व्यवस्थापयितुं मिदं
मारभ्यते ; न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति ।
यथा— ”—इत्यादि । एव माथर्वणप्रातिशाख्येऽप्युक्तं स्वयं सूत्रकृतैव “एव
मिहेति च विभाषाप्राप्तं सामान्येन”—इति । सामान्येन लक्षणेन पाणि-
नीयेन यद् विकल्पेन प्राप्तम्, तदेव मस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति च
तदर्थः । अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च—“अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं
वक्तव्यम्, बहुलं मन्यतरस्या मुभयथा वा एकेषा मिति । सर्ववेदपारिषदं
हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः ग्रन्थाः शक्य आस्थातुम् (म० भा० २ अ० १ पा०
३ आ०)”—इति ।

अथ केषाञ्चिन्नये प्रातिशाख्यकृच्छ्रौनक एवैकः सूक्तद्रष्टा, मण्डलद्रष्टा,
कल्पकृत्, शाखाप्रवक्ता चेति । पूर्वप्रदर्शितानि बहुगुरुशिष्यवचनान्येवात्र
वीजं मुपलभ्यते ; तत्रापि नामैक्यमेव, नान्यत् किञ्चनेत्यस्माकम् । समा-
सतः खण्डितश्चैतत् पुरस्तादेव (घि ८०) । वस्तुतस्तु मुनकवंशीयाः अद्य-
तनीया अपि शौनका एव ; तस्मान्नानामैक्यवीजकं तादृशं मद्भुतमतं
त्वतिभ्रमविष्टमिति मिवैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि मागं लक्ष्यते,

प्रत्युत जलाना एव वादा बहवः । तेषां कतिचित् पुरस्तादेव ध्वनिताः * ,
प्रदर्शयिष्यामस्योपरिष्ठादपि (वेदसमासोचने) कतिचिद् । इह च किञ्चित्
प्रकटयामः ।—

प्रातिशाख्यकारस्य श्रौतकस्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात् ऋषिकानात्
परमवत्त्व मनुमीयत्वम् । तथाहि—“वाचादौ श्रौतकाचार्ये गुह्यं वन्द्ये
महानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं मह्यज्ञं लोकविभूतम्”—इति विद्वत्तिवक्त्राणां
व्यादिवचनम् (२) ; न हि तेन तत्त्वोक्तम् ऋषोन्म मिति । पाणिनीयादीनां
पतञ्जल्यन्तानां मध्ययुगीयानां मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः
सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्त्वापेक्षिकः पूजार्थश्च ; पतञ्जलेः परमवानां
महामाभारतकारादीनां तु सर्वेषां मेव कवित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः
सर्वत्र, मान्यार्थं एवर्षित्वेन व्यवहारस्त्वौपचारिकः ; पाणिनिपूर्वजानां मापि-
शलि-शाकटायन-गार्ग्य-शाकल्य-कल्पलक्ष्मण-श्रौतक-माण्डूक्य-पाराशर्यप्रभृतीनां
त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्त्वाति-
देशिकः ; तेभ्योऽपि प्राचीनतमानां पुराकल्पश्रुतानां वसिष्ठ-वामदेव-
सूक्तमण्डनकृष्णश्रौतकादीनां मन्त्रद्रष्टृणां मेव ऋषित्वं मुख्य मिति तु प्रति-
पादितं पुरस्तादेव (खु-गौ पृ०) । तदेवं प्रातिशाख्यलक्ष्मणश्रौतको नूनं मध्य-
युगीयः ; तथापि व्यादिसमकालिक इति पाणिनिपरजन्मातो नास्य
कथं मपि युज्यते सूक्तद्रष्टृत्वादिक मितोऽप्यपास्तं षड्गुरुशिष्यमतम् ।

एवञ्च यद्यपि बह्वना मेव वैदिकग्रन्थानां प्रणेतानां श्रौतक इत्येवं
श्रूयत एव, परं न हि तन्मात्रेणैव तेषां सर्वेषां मेक एव प्रणेतेति प्रामाण्यं
मुपगन्तुं मर्हतीति श्रौतकानां विभिन्नव्यक्तित्वं मसमकालिकत्वञ्च सुतरां
सम्पद्यत एव । वर मनुमीयते,—शिच्छाकृत् श्रौतकाचार्यः खलु पाणिनेः
पूर्वजः ; प्रोक्ताधिकारे “श्रौतकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति सूत्रीय-
शेखरे “चन्दसि किम् ? श्रौतकीया शिच्छा”—इति प्रत्युदाहरणदर्शनात् ।

कल्पकृत् शौनकाचार्यस्तु ततोऽपि पुरातनः ; तत्रैव तदग्र्यस्यैवोदाहरणत्वेन बोधनात् ; इन्द्रस्यसामानाधिकरण्येन प्रोक्तत्वं मेव हि तादृशोदाहरणत्वेवोक्तम् । यस्तु कल्पकृत्, स एव कर्त्ता शाखाप्रवचनस्यापि । तथा द्युद्धृतं विज्ञातिकौमुद्यां गङ्गाधरमट्टाचार्येण—“शाकलाः शौनकाः सर्वे कल्पं शाखां प्रवक्ष्यते(१. ४.)”—इति । तत्त्वतः पाठभेदकल्पभेदावेव शाखामेदहेतुः । मण्डलद्रष्टुः शौनकस्येव द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्वमन्ययुगीयत्वञ्च ; न ह्येतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः क्वाप्युपलभ्यते ; अस्ति चैतस्य शौनकस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,—“द्वितीयं मण्डलमपश्यत्”—इति (खू० ए०) । मण्डलशब्दस्तु वैदिकमन्त्रसूक्तानां सङ्ग्रहविशेषस्यैव वाचकः ; तदाह सर्वानुक्रमणीकृच्छौनकोऽपि —“तत्तद्विद्वद्वाङ्मनो बद्धनां सूक्तानां मेकर्विकर्तृकः सङ्ग्रहो मण्डलम्”—इति, “सम्पूर्णं ऋषिवाक्यन्तु सूक्तमित्यभिधीयते”—इत्यादि च । ततस्तस्माच्च तादृशसङ्ग्रहकारात् शौनकात् प्राचीनोऽन्य एव शौनकस्यैः सूक्तकारः,—इत्यप्यविचारितमेव सिद्धम् । ‘आर्यनुक्रमणी’-प्रभृतीनां दशाना ऋग्वेदीयग्रन्थानां तु प्रणेता बभूव चैकः शौनक इति च सर्वानुक्रमणीवृत्तौ षड्गुरुशिष्यः । तथाहि—“शौनकीया दशग्रन्थास्त ऋग्वेदस्य गुप्तये । आर्यनुक्रमणीत्याद्या कान्दसी देवती तथा । अनुवाकानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी तथा । ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्देवतमेव च । प्रातिशाख्यं शौनकीयं स्मार्त्तं दशममुच्यते”—इति । नात्र वादं पश्यामः । एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृत् स एव आर्यनुक्रमणादीनामपि प्रणेतेति सर्व एवैते ग्रन्थाः पाणिनीयतो बद्धस्तरभवाः ; प्रातिशाख्यकृतसङ्ग्रहकृतोर्गुरुशिष्यत्वेन समकालिकत्वप्रतीतेरिति (भो० ए०) ॥

स एव शौनकः, षड्गुरुशिष्यकथितो महाभारताख्यानप्रसिद्धो महर्षिरित्येव चेत्, पाणिनेरर्द्धशताब्दीपरजः स्यात् । तथाचाह षड्गुरुशिष्यः—“आसीद् महर्षिर्नैमिषारण्यवासिनाम् । शतानीकावराष्ट्रे वै जनमेजयसूतवे”—इत्यादि । तदपि न ; यादिसमकालिकत्वादस्य ;

आडेच हि पाणिनितोऽन्यूनविंशताब्दीपरजन्मत्व मनुमित मितः पुर एव
(भृ ए०) । तदेवम् सर्वाङ्गक्रमणीभाष्ये दृष्टानि षड्गुरुशिष्योक्तानि शौनका-
परिचायकवचनानि सर्वाङ्गेवास्मान् विस्मापयन्ते एव । तत्त्वतो षड्गुरुप्राति-
शाख्यकारः खल्वेष शौनको यतो व्याडिसमकालिकः, तत एव कलेरन्यूनै-
कादशशताब्द्यां खीष्टजन्मतश्च द्विसहस्राब्दीतः प्रागिहाकौडदिति चोप-
लभ्यत एवेति ॥

(यास्कः) निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादस्माच्च शौनकात् परा-
चीन एव । दृश्यते ह्यत्र निरुक्ते (२ भा० ११६ ए०) शौनकीयप्राति-
शाख्यसूत्र मुद्रितम्—“पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)”—इति ।
उक्तचेह—“पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि (२ भा० ११६ ए०)”—
इति । अतोऽस्मान्निरुक्तात् पूर्वं मेऽप्रणीताः प्रायः सर्व एव प्रातिशाख्य-
ग्रन्था इत्यप्यनुभवाम एवेति ॥

यस्तु केन चित् “न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः”—इतिप्राति-
शाख्योक्तिदर्शनात् यास्कस्येतस्य शौनकाग्रजत्वं निर्णीतम् ; तस्य तु मूले एव
कृतः कुठाराघातः पुरस्तादेवेति (खा ए०) ॥

तथाच निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु शौनकपरशताब्दीज इत्यपि वक्तुं
शक्यते, सम्पद्यते च तथा पाणिनितः त्रिंशताब्दीपरजन्मत्व मस्य ;
नापि हि त्रि-चतुःशताब्दी मन्तरा मनुजाना मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं
सम्भाव्यते,— यत्रैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो मुनिः, तदर्थ एवैवं बृहद्ग्रन्थः
प्रयोजनीयो भवेत् ;—एषोदरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना
प्रायः सर्वनैरुक्तकार्यं मिति तु बोधितं मेव पुरस्तात् (ए, जी ए०) । एवञ्चेदं
मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकाशे शिष्टानां भाषाव्यवहारत एव पदानां
मर्थाः प्रतीयन्ते स्म, अत एव सूत्रयामास एषोदरादीनीति ; तत उत्तर-
कालम् जाते हि शिष्टाना मपभाषाव्यवहारबाहुल्ये, सञ्जाते च बुद्धि-
मानिभ्यो ऽवश्यं मेव विशेषतो निर्वचनादेर्वक्तव्यत्वं मुपगतं मत एव
प्रवृत्तं मिदं निरुक्तं यास्कौय मिति । तदेवं कलेर्द्वादशशताब्द्यां खीष्ट-

जन्मतस्त्रोतविंशशताब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम् ॥

पाश्चात्याध्यापकगोल्ड्टूकरोद्भावितप्रणाशीतो बोथ्लिङ्गीयं श्रव मावच्छ
च अपारकालपारावारे विचरन्तो वय मिमं यास्क मपश्याम ;—कस्यां नु
वेलाया मासीनः स प्रणिनायेदं निरुक्त मिति ।

साधवो येन गच्छन्ति तेन गच्छन् न दोषभाक् ।

निन्दा वा यदि वा शंसा नानुगानां हि युज्यत इति श्रम् ॥

(८)

अथेदानीं विचार्य मस्ति,—कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिर्यास्कस्येति ;
“प्रयोजन मनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते” । किञ्च, “सर्वस्यैव हि
शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्
केन मृह्यते ?” न केनापीति भावः । अतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्तेः
प्रयोजनं वक्तव्य मेव । न चात्र साङ्ख्यकर्तुः सृष्टिविषयकः प्रश्न इवायं
विचारः स्वार्थः परार्थो वास्यारम्भ इति निर्णयायेति ; न ह्यन्धप्रकृति-
रिव कोऽपि केवलं परार्थं कि मपि कर्त्तुं मुत्सहतेऽत्रेति धीमतां सिद्धान्त
एव । अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः—“नेह कश्चित् परोऽनुमृहीतव्य इति
प्रवर्त्तते, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम,
तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ;—पारलौकिकश्च नो भविष्यति, इह नः प्रीतो
गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, एतेऽपि
स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; भक्तं चैलश्च लप्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्य-
न्तीति (“परिभाषाः = दण्डनादिकाः” कै०) । तथा य एते श्रिलिपिनो
नाम, एते च स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; वेतनश्च लप्यामहे, मित्राणि च नो
भविष्यन्तीति (३ अ० १ पा० २ अ०)”—इति । हरिणाप्युक्त मेव
मेव—“निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तन्ते सर्व एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरोधोऽपि
स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये”—इति । एष चाश्रयोऽस्य प्रश्नस्य— यथा च खलु
ऋक्तन्त्र-व्याकरणस्य ऋग्वेद एव विषयः, सामतन्त्र-व्याकरणस्य सामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिदेव एवैको विषयतया निर्दिष्ट उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं लौकिकानां सर्ववेदगतानां च सर्व-विधसाधुशब्दानां मविशेषेण व्युत्पादनाय प्रवृत्तम्, तथैवेद मपि ?—इति । अथ ब्रूमः ;— नेद मन्त्रतन्मादिवदेकवेदविषयम्, इह सर्ववेदीयानां मेव निगमानां दर्शनात् ; नापि पाणिनीय मिनेदं लोकवेदयोरविशेषेण प्राप्तम्, इह केवललोकविदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्व-चनानां मन्त्राद्योचनानां ; ततोऽयं ग्रन्थः द्वितीयश्लोकाः सर्ववेदमन्त्र-व्याख्यामार्गबोधनायैव प्रकीर्तः । अत एवाह याज्ञः स्वयं मेव—“अथापीद मन्तरेण मन्त्रेण मन्त्रेण्यर्थप्रत्ययो न विद्यते”—इत्यादि, “अथापीद मन्तरेण पदविभाजो न विद्यते”—इत्यादि च (२ भा० १०२—१२७ पृ०) ।

अप्रस्तास्य विशेषतः समन्वोचनयेद मपि व्यज्यते,— यथा मन्त्राणां मेवार्थादिज्ञापनाय प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद मपीति । मन्त्रात्मकानां वेदानां मर्थादिज्ञानोपकारिनयैवास्य च वेदाङ्गत्व मपि वा वेदेतिप्रसि-द्धानां (कू, को पृ०) ब्राह्मणग्रन्थानां मंशविशेषत्वात् परिशिष्टरूपत्वादा तिस्र मस्य निरुक्तशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम् । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि हि निरुक्तनामोक्तेखं निर्वचनानि च पश्यामो वञ्चत्रैव ; ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तच्छास्त्रं सुपुष्ट मनन्तरञ्च निदानसूत्रग्रन्थेषु वञ्च लीलायितं दृष्ट मेव तद् भगवता याज्ञे-नावञ्चं पृथग् ग्रन्थरूपेणेति । एवञ्च नेदं शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादि-व्याख्यामार्गबोधनाय ; अपि तु यदर्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणं तदर्थं मेवेद मपीति सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीनां मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायैवेदं शास्त्रं निरुक्तं नामेत्यनादिसिद्धं ग्रन्थीकृतं याज्ञेनेत्यस्माकम् ।

सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यन्तु ऋग्भाष्यभूमिकाया माह—“अथ निरुक्तप्रयोजनं मुच्यते”—इत्यारभ्य “तस्मादेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरु-क्तम्”—इत्यन्तम् । तथा वृत्तिकारः खलुदुर्गाचार्योऽप्याह—“वेदस्यार्थपरि-ज्ञानविषये निरुक्तं नामेदं मङ्ग मारभ्यते”—इति । प्रस्थानभेदकारो मधु-सूदनोऽप्येव माह—“वैदिकमन्त्रपदानां मर्थज्ञानाकाङ्क्षायां * * * निरुक्त

मारचितम्”—इति । तदत्र सायणीयवचनादिषु मन्त्रब्राह्मणाविशेषेण सर्वेषां मेव वेदानां मर्थादिवोधनायैवेद मारब्ध मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

तदिमावुभौ पक्षौ सम्पन्नौ,—मन्त्राणां मेव व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनायेदं प्रवृत्तं निरुक्तं नाम वेदाङ्गशास्त्र मित्येकः; मन्त्राणां ब्राह्मणवचनानाञ्च व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनाय प्रणीतं भिदं निरुक्तं मित्यपरः; तदनयोः पक्षयोः कतरो व्याधानिति वक्तव्यपक्षपातशून्यहृदयेर्धोमद्भिरेवानुसन्धीयता मिति शम् ॥

(८)

अथ कोऽसौ वेदः ?—वेदशब्दस्य कीदृशी व्युत्पत्तिरिष्टा चार्याणाम्, तथा वेदस्य किं लक्षणम्, स्वरूपञ्च तस्य किं मिति त्रयः प्रश्नाः स्वत एव सर्वमनःसु समुत्पद्यन्त एव ; तत्समालोचनायैवैतर्हि किञ्चिदिह यतामह इति यावत् ।

(वेदः) “विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मैर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः”—इत्येतद् वेदशब्द-व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमित्रपुत्रेण विष्णुमित्रेण बह्वृक्-प्रातिशाख्यस्य वृत्त्युपक्रमे । अन्यान्यविधानि च सन्ति बहूनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

“प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमाणेषु) अन्तिमो वेदः”—इति, “समय-बलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं वेदः”—इति, “अपौरुषेयं वाक्यं वेदः”—इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये ऋग्भाष्यादौ द्रष्टव्यानि । “इष्टप्राप्ता-निष्टपरिहारयोरलौकिक मुपायं यो वेदयति स वेदः”—इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पादन-लक्षणे ऽप्युक्ते कृष्णयजुर्भाष्यभूमिकायां सायणे-नैव । “प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता”—इति वचनञ्च तत्र मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च “स एवोपायो वेदस्य विषयः ; तद्वोध एव प्रयोजनम् ; तद्वोधार्थो चाधि-कारी ; तेन सङ्क्षोपकार्योपकारकभावश्च सम्बन्धः”—इति ।

वेदस्वरूपोक्तं मेवं बोधायनेन—“मन्त्रवाङ्मय मित्याहुः”—इति ।
 व्यापकत्वेन च यद्यपरिभाषायां स्फुटं मुक्तम्—“मन्त्रवाङ्मयोर्वेदनाम-
 धेयम्”—इति । सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येणापि तदेवापस्तम्बीय-
 नक्षत्र मन्त्रमैव प्रयुजितं मन्त्रभाष्यभूमिकायां ब्रूधेव ; सिद्धान्तितश्चेतत्
 तत्र “मन्त्रवाङ्मयात्मकः ऋग्वेदादिर्वेदः”—इति । उक्तञ्च भगवता जैमिनि-
 मुनिनापि तथैव ; तदनुसृत्योक्तञ्च सर्वानुक्रमकोटिभिः भूमिकायां बहुगुण-
 शिष्येण । तथाहि—

“मन्त्रवाङ्मययोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः ।
 विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।
 विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि ।
 विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते ।
 ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ।
 अथैवभूय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते ।
 ऋक् पादबद्धो, गीतस्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः ।
 चतुर्थ्यपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते ।
 वेदैरग्न्या इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्यं मुच्यते ।
 सर्वैर्व्रक्षेति सूत्रेऽपि चतुर्भिर्मिति निर्णयः ।
 प्रस्तुतर्कादिति वाचि त्वो वा मन्त्रे सूत्रकारणे ।
 ऋग्युपमन्त्रवाङ्मयादृग्वेदः स्यात् तथेतरो ।
 शान्तिपुष्ट्यादिकव्रक्षवर्गप्रणवविद्यया ।
 ऋचाश्च यजुषां तुर्या वाङ्मयेन विधायकः ।
 एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं ऋषयो विदुः ।
 सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।
 नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्”—इति ।

एतेन खलु सर्वेषां मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपाणुक्तान्येव समासतस्तेन
 धीमतैवेत्यत्रास्माकं नैव किञ्चिदुक्तव्यं मस्यवशिष्टम् ; विशेषतस्तु जिज्ञा-

सायां वेदविषयनिर्णयायैवोत्पन्नं सुमहद् दर्शनशास्त्रं जैमिन्यादिभिर्महा-
त्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिक मेव सुधीभिर्द्रष्टव्यमित्यनं चर्वितचर्वणेन
वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिविचारेणेति ।

परन्त्वस्यत्रैतदालोच्यम्,— आपस्तम्बादिमतानुगाः सायणाचार्यादयस्तु
मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् सिद्धमिति मन्यन्ते । केचित्त्वाधु-
निका ब्राह्मणग्रन्थेषु ब्रूवन् ‘य एवं वेद’—इति दर्शनादेव प्रथमं तावत्
ब्राह्मणग्रन्थानां मेव वेदाख्या प्रचलिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा
उपचरितेत्याहुः । वयन्तु तदुभयोरेव विपरीतं ब्रूमः ;—पुरासीत् विद्या-
परपर्याय एवायं वेदशब्दः ; तथा यतश्च सर्वासा मेव विद्यानां निधानानीमे
मन्त्राः प्रदृष्टाः, एतौ मन्त्रकाले एव त्रिविधानां मन्त्राणां वाचकः सम्पन्नो
वेद इति ; ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यव-
हृतो वेदशब्दः ; पश्चात् सूत्रकाले तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधा-
नत्वेनादरातिशयस्थितेरुभयोरेव बोधकः सञ्जातो वेद इति । तदत्र त्रयः
पक्षाः सम्पद्यन्ते ;—(१) मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोर्वेदत्वम्, (२) ब्राह्मणग्रन्थानां
मेव मुख्यं वेदत्वम्, (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणां मेव वेद इति
व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकालिकश्चेति । अथैषां कतमः पक्षो ज्ञायान् इति
पूर्वापरदर्शिभिर्माध्यस्थ्यधिशणावद्भिरेव समालोच्यताम् ।

श्रूयते हि शुक्लयजुषि मन्त्रे एव त्रयीपरो वेदशब्दः—“वेदेन रूपे
व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिः (१६. ७८.)”—इति । “प्रजापतिः ‘सुता-
सुतौ’ सुतासुतयोः रूपे ‘वेदेन’ ज्ञानेन, त्रया विद्यया वा ‘व्यपिबत्’
विविच्य पीतवान् । सुतः=सोमः, असुतः=पयः परिबुध्”—इति च
तस्यैव व्याख्यानं भाषितं महीधरेण । तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः कृतो
दृश्यते,—ज्ञानेन, त्रया विद्ययेति च ; तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरो-
ऽस्माकम्, मूले ‘वेदेन’—इत्याद्युदात्तश्रवणात् । अस्ति हि वेदशब्दः
उष्कादिगणे (ई. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पाद्यो यौगिको
ऽन्तोदात्तः ; अस्ति चापरो वृषादिगणे (ई. १. २०३.) पठितस्त्रय्यां रूढः

आद्युदात्तो वेद इति । अत एव ऋक्संहितायां श्रुतस्य “यः समिधा (६. १. ५.)”—इति मन्त्रस्य व्याख्याने भाषितं सायणाचार्येण ‘वेदेन = वेदाध्ययनेन’—इति । तैत्तिरीयसंहिताया मध्येव मस्ति त्रयीपरो वेदशब्द आद्युदात्तः (७. ५. ११. २.) । तथैवाथर्वणिका अप्यसकृदामनन्ति संहिताया मेव त्रयीपरं वेदशब्दम् । तथाहि—“यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् (४. ७. ५. ६.)”—इति ; ब्रुहत् एवात्र हि वेदा इत्यस्यार्थं ऋगादय इति । तथा तत्रैवोपनिषद्काण्डेऽपि त्रिणः श्रुतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव । तदेवं सर्वसंहितास्त्रेव त्रयीपरो वेदशब्दो विश्रूयत एव ।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः । तथाहि, बङ्ग-ब्राह्मणे—“त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ; तान् वेदानभ्यतपत् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.)”—इति ; एव मन्यत्रान्यत्र च तत्रैव (६. १५ ; ७. १८.) । तैत्तिरीय-ब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.) श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः । तथा कान्दोग्यब्राह्मणे च—“स होवाचर्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतुर्थम् (६. १. २.)”—इत्यादि । अथर्वब्राह्मणेऽपि—“इमे सर्वे वेदाः (गो० ब्रा० १. २. ६.)”—इत्यादि । तदेवं सर्वब्राह्मणेषु च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एव ।

अत इदानीं वक्तुं शक्यत एवैतत्,—सर्वसंहितास्त्रेव त्रयीपरवेदशब्द-दर्शनं मेव प्रमाणायति, आसीन्मन्त्रकालेऽपि केवलमन्त्राणां मेव वेद इति व्यपदेशः ; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थानां मनावि-र्भावात् । प्रदर्शितब्राह्मणवाक्यानि च तदेव दृढयन्ति ; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यशक्तेः । अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे “इमे सर्वे वेदाः”—इत्यत्र विशेषणानि “सब्राह्मणाः”—प्रभृतीनि । निरुक्ते ये चार्थश्चप्रशंस-नाय शाखान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्तेन, तत्र च श्रूयते त्रयीपर एवा-द्युदात्तो वेदशब्दः—“अधीत्य वेदम्”—इति (१ मा० १३० पृ०) । तस्माच्च

ज्ञायते मन्त्रकाले एव मन्त्रार्थको वेदशब्द आसीत् प्रसिद्ध इति । यास्कः स्वयञ्चाह सुव्यक्तम्—“कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (२ भा० २४ पृ०)”—इति ; स च कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः कास्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा ? संहिताखेवेति चेदितोऽपि स्फुटं व्यज्यते संहितार्थं एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निरुक्त-कारस्यैतस्य यास्कस्यापीति ॥

वस्तुतो ज्ञानार्थस्य लाभार्थस्य वा विदधातोरेव रूपं वेद इत्युक्ते विद्यैव तस्यार्थः फलति । अनन्ताश्च विद्या इह जगति सन्ति चिररात्राय ; तत एव वेदस्य सनातनत्व मन्त्रत्वञ्च मन्यन्ते आर्याः । आदिसभ्यकाले चात्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्बभूवुः, आसन्नेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षा-त्कृतधर्माणाः, अत एव तैर्दृष्टा मन्त्रास्तत्कालादेवोच्यन्ते वेदा इति । तदेवं मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या शक्तिः ; ब्राह्मणानान्तु यथा ऋगादिलक्षणा-भावेऽपि तत्तद्वाख्यानार्थतया तत्तन्नाम्ना व्यवहारः ; तथैव वेदनाम्नापीति वेदशब्दस्य तत्र वृत्तिस्त्वौपचारिक्येव । तथा ह्यामनन्ति तैत्तिरीयाः—

“भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यं मुवाच । तं ह जीर्णिं स्थविरं शयानम्, इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज ! यत्तं चतुर्थं मायुर्दद्याम्, किं मेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यं मेवैनं चरेयु मिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाच्चकार ; तेषां कैकैक-स्मान्मुष्टि माददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र । वेदा वा एते, अनन्ता वै वेदाः, एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरेन्ववोचथाः ; अथ त इतरदनूक्त मेव (तै० ब्रा० ३. १०. ११. ३, ४.)”—इति ।

छान्दोग्येऽपि श्रूयत एव वेदार्था विद्याशब्दः । तथाहि—“प्रजापति-र्लोकानभ्यतपत् * * * अमेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत्”—इत्यादि (१. १७. १—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रा-न्यात्रपि (४. २१. १ ; २३. २.) । तदेवं वेदस्य विद्यापरपर्यायत्वं स्फुटं मेव ।

अतः सुष्ठूक्त मस्माभिः ‘पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः’—

इत्यादि (अ० ए०) : तथा सम्भाष्यते चैव पक्षो युक्ततम एवोपन्यस्तो मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मत्स्या वृत्तिरिति ।

आपस्तम्बादिसूत्रारम्भकाले तु ब्राह्मणग्रन्थानां मपि वेदत्वं व्यपदिष्टम् ; ततः प्रभृति सिद्ध मेव “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति । तत एव मनुसंहितादावपि “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)”—इत्यादिषु वचनेषु भयोरेव ग्रहणं भवगम्यते । अत एवोक्तं सङ्गच्छते “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा , सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वेदिकी श्रुतिः (२. १५.)”—इति ; “उदिते जुहोति”—इत्यादिविधयस्तु रैतरेयादिब्राह्मणेष्वेव श्रूयन्ते । तथाहि—“वृषस्पृष्टो ह वातावत उवाच जातृकर्यो वक्ता सो वा इदं वेदेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्ययतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि ह्वयत इत्येतद् वैवोवाच कुमारो गन्धर्वमृहीना वक्ता सो वा इदं पिबेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्वयताऽन्येद्युर्वाव तदेतर्हि ह्वयत इत्येतद्वा अग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्वयते ; यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातः यद्वैतदग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्वयते ; यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यम् । * * * । उद्यन् स्वप्नं वा आदित्यं आहवनीयेन रश्मौन्तसुन्दधाति । स योऽनुदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक् ; तदथ य उदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक् * * * । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते—प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाञ्जुहोति येऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्या ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति (५. ५. ४, ५, ६.)”—इति । तथा “श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः (म० सं० २. १०.)”—इत्यत्र च श्रुतिलक्षणे मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च ग्रहणं मियं तस्येत्यपि प्रतीयत एव ; ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति वेदस्यैव नामान्तरमिति ॥

(श्रुतिः) अवणात् श्रुतिरित्याख्या । “श्रुयजीष्विस्तुभ्यः करणे (पा० ३. ३. ६५. वा० २.)”—इति निष्पादितः श्रुतिशब्दस्तु अवयवेन्द्रियपरः ; इह तु “स्त्रियां क्तिन् (३. ३. ६४.)”—इति भावार्थ एव क्तिनिष्टः । एष हि

वेदश्चिर मेव श्रूयते गुरुपरम्परानुसारेण ;— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य प्रणयनकालनिर्णये कथं मपि न समर्थः ! अत एव वाय्वादिवद् अनादिरपौरुषेयश्चेति स्तूयत एवायं मिति वृद्धाः ।

स एषः श्रुतिशब्दो वेदपरो न व्यवहृत आसीत् मन्त्रकाले, मन्त्र-संहितासु कचिदपि वेदार्थश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात् ; अपि तु ऐतरेयादि-ब्राह्मणप्रचारात् पुरैव गाथाकाले व्यवहृतो भावसाधनः प्रवादपरः । तथा ह्येतरेयकम्— “तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रं माहरेत् । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते— ‘यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसौमपः । मातापितृभ्या मन्त्र-गाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः’—इति । तस्मात् सौम्यं याजयेत् (ऐ० ब्रा० ७. १. ६.)”—इति । ता मिमां यज्ञगाथा मवक्ष्येवाख्यतं ब्राह्मणम्—“तदा ऊर्वाचाऽपत्नीकोऽग्निहोत्रं०—०स्वर्गांस्तोकान् जयन्तीति (७. १. १०.)”—इति । तदेवमादीनां दर्शनादिदं मपि व्यक्तम्—आदौ मन्त्रकालः, ततस्तेषां यज्ञादिषु व्यवहारकालः, ततन्तादृशप्रवादश्रुतिकालः, ततो गाथाकालः, ततश्च ब्राह्मणकालः ; गाथामूलान्येव हि बहूनि ब्राह्मण-वचनानि श्रूयन्त इति ॥

स एषः प्रवादार्थ एव श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादनन्तरं मेव मन्त्रब्राह्म-णयोर्व्यवहर्तुं मारब्धः ; तत एवैतन्निश्चितत्रयोदशाध्यायान्ते दृश्यते— “सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः (४भा० ३६०८०)”—इति । तथा स्मर्यते च मन्वादिभिः— “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिष्ठन् हि मानवः (२. ६.)”—इति । “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदेकी श्रुतिः (२. १५.)”—इत्यादि च । वेदस्यानुश्रवनामापि श्रुतिमूलक मेव । तथाहि—“दृष्टवदानुश्रविकः”—इतीश्वरकृष्णौयसाह्य-कारिकाव्याख्यानावसरे व्युत्पादितं मेवं वाचस्पतिना— “गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः”—इति ॥

लौकिकप्रवादवाक्यानां मपि श्रुतित्वव्यवहारो दृश्यते बहुत्र । तदेवं यस्य कस्यचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिर्न निर्णीयते,— कदा केन

कथितमिदं मिति, अपि च प्रामाणिकतया गुरुपरम्परयोपदेशो कथ्यते, तत् किञ्च वैदिकं वा लौकिकं वा वचनं श्रुतिरित्युच्यते । कल्पयन्ति चानुमित-
श्रुतीः मन्वादिभिर्वेदविद्भिर्विहितानां विधीनां मूलानि स्मार्तग्रन्थेषु; वेदार्थ-
स्मरणमूलकत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात् । तदेवं यस्य च प्रामाणिक-
स्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षान्नोपलभ्यते, तस्य मूलं तादृशवैदिक-
वचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचनमपि श्रुतिरिति व्यवहृतं रघु-
नन्दनादिभिः । वस्तुतः श्रुतिकल्पनारोतिस्वयुक्तैव मीमांसाधिकरणमालायाम्
'बौदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत्'— इति विधानमनुसृत्य 'बौदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-
तथा'—इति विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्याख्यापनात् । तदेवं मन्त्रभागानां
श्रुतित्वं तु सर्ववादिसम्मतम्; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वादिभिः स्वीकृत-
मेव; प्रवादवाक्यानां लौकिकानाञ्च श्रुतित्वं व्यावहारिकं दुर्बलम्; कल्पित-
श्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीनामिति श्रुतिचातुर्विध्यं सुस्थिरमिति ॥

(आसनायः) “श्रुतिस्त्री वेद आसनायस्त्रयी” — इति नामनिष्पन्नानुशासनात्
श्रुतिः, वेदः, आसनायः, त्रयी, — इत्येतान्येकार्थान्येव पदानि । आसनायसमासार्थो
चाभिप्रायार्थः । अतएव “इति माहेश्वराणि सूत्राणि” — इति भट्टोजिदीक्षित-
प्रथमवचनव्याख्यानावसरे कृतं नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे — “आसनाय-
समासार्थशब्दो वेदे एव रूढौ” — इति । वेदशब्देन तु आ सूत्रकालात् मन्त्रा-
ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्ते इत्युक्तमिदानीं मेव । अतएव भगवता जैमि-
निना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने च बलवत्तैव मन्त्रब्राह्मणार्थपरो
ह्यासनायशब्दो दृश्यते । तथाहि — “आसनायसुः क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद-
र्थानाम् (१. २. १.)” — “उक्तं समासार्थैदमर्थं (१. ४. १.)” — इत्येवमादयो
द्रष्टव्याः । “स्यादासनायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)” — इत्येतस्य वाजस-
नेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च “आसनायो वेदः” — इत्यारभ्य
“ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः” —
इत्याद्युक्तं तद्वाच्यकदुब्बटेनापि । तथा स्पष्टोक्तमथर्ववेदीये कौशिक-
सूत्रे — “आसनायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च (१)” — इति ।

यास्कोयेऽत्र निरुक्तेऽप्युभयोरेवास्मायत्व माख्यातं दृश्यते । तथाहि—
 “अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति— ‘ओषधे त्रायस्त्रैनम् (य० वा० सं० ४.१ ;
 ६.१५.)’, ‘स्रधिते मैत्रं हिंसीः (य० वा० ४.१ ; ६.१५.)’—इत्याह हिंसम्
 (२ भा० १०२, १०७ पृ०)”-इत्याशङ्क्य समाहितं तत उत्तरम्—“यथो
 एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्यास्मायवचनादहिंसा प्रतीयेत (२ भा० ११२,
 ११४ पृ०)”—इति । तदत्र मन्वाणा मेवास्मायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । अन्यत्र
 तु “एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आस्मातः (३ भा० ४० ३ पृ०)”-
 इत्यत्र, इत उत्तरश्चैतत्सिद्धान्ते “यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहस्त्रिकीर्षित
 इति, आस्मायवचनादेतद् भवति (३ भा० ४१६ पृ०)”-इत्यत्र च ब्राह्मणानां
 मेवास्मायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । एवञ्च सुव्यक्तं निरुक्तकृत्त्रयेऽप्युभयोरेव
 मन्वब्राह्मणयोरस्मायत्व मिति ।

मन्वाणा मास्मायत्वं मत्त्वैव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च समास्मायत्व
 भुक्त मादौ तेनैव निरुक्तकृता—“समास्मायः समास्मातः, स व्याख्यातव्यः
 (२ भा० ७ पृ०)”-इति । अत एव तद्वृत्तिकृता दुर्गाचार्थेणोक्तं भूमिकायाम्
 “कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समास्माता, सैषा कन्दोऽवयवभूता कन्दो-
 धर्मिण्येव यथायथापन्नान्ता गौर्गोधर्म्मा इति (२ भा० ६ पृ०)”-इति ॥

वेदाङ्गानां मप्यास्मायत्वं निरुक्तकृत्सम्मत मेव ; तेन प्रदर्शिते पुरावादे
 “समास्मासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च (२ भा० १३७ पृ०)”-इति वचने मन्वाणाम्,
 ततः सङ्गृहीतानां नैघण्टुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्वातिरिक्तानाम्)=
 ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानास्मायत्वबोधनात् । कघुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रत्या-
 हारव्याख्यानावसरे “ननु चतुर्दशसूत्र्या मक्षरसमास्माय इति व्यवहा-
 रानुपपत्तिः ? ”-इत्यादिकं विचार भवतार्य पाणिनिव्याकरणादीनां वेदा-
 ङ्गानां मप्यास्मायत्वं प्रमाणीकृतं नागेशेनेति ॥

“तस्येदम् (४. ३. १२०.)”—इति पाणिनीयसूत्रे हि यदुक्तं वार्तिकम्
 “चरणाद्धर्मास्मानयोः (२)”-इति, तदनुसृत्यैव “कन्दोगौक्थिकयाज्ञिक-
 बङ्गचनटाञ्जाः (पा० ४. ३. १२६.)”—इति सूत्रे नायस्याप्यास्मायत्व मुर-

हीकृतं दीक्षितेन । तथा कृतम् — “चरन्नाम् भर्मासाम्योर्विकृतं तस्याह-
चर्यावृत्तशब्दादपि तस्योर्वेव” — इति । यत्रच शिवाभिप्रभृतिज्ञानां प्राचीन-
तमानां नटसूत्रादीनां मयाऽस्माकं दीक्षितादिसम्मत मिति ।

इति भाष्यः — ‘आ अभ्यासे’ — इति धातुन एवास्माद्यपदं निष्पन्नम् ; अतो
यः कश्चन ग्रन्थोऽभ्यस्त उक्तः, स एवास्मादः । एकस्यैव पुनः पुनरुच्चारणादिना
स्मृत्यनुगतकरणं मेवाभ्यासनम् । युगावसानकाले प्रायः सर्वेऽप्येव प्राण्यादि-
ध्ववसन्नेषु ये केचिच्छ्रिया अवशिष्टा बभूवुः, तैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपः साङ्गो
वेदः प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः, तैश्च बह्वभ्य इत्येवं पुनर्विस्तृतः सः ; पुनर्यु-
गान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते विनीताः, पुनर्नवयुगारम्भे लयावशिष्टैः
शिष्टैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपत एव प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः । एव मेवाभ्यासः
सम्पद्यते साङ्गस्य वेदस्य सदैवेति स साङ्गो वेदः सर्व एव समास्माद्य इत्या-
ख्यायते । अत एव ज्योतिषविषये सूर्यमिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्याये
ऽप्युक्तं मेव मेव “युगेयुगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः । प्रसादात् कस्य-
चिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः” — इति (१६ ब्रह्म०) ।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते, — मन्त्राणां मेव यथावत् स्वरवर्णमात्रादि-
युतानां यथाश्रुतानां अभ्यासः क्रियते : स एव मन्त्रभागो दृष्ट इत्युच्यते ।
तत्रापि स्मृत्युत्थादिहेतुभिः पाठन्यनाधिक्यं पाठान्तर्गत्वं क्रमान्यत्वञ्चा-
निवार्यं मिति शाखान्तर्गत्वं सम्पद्यते । ब्राह्मणानान्तर्गतदर्थभिधाने एवो-
पयोगित्वात्तच्चान्यथाप्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत
तदर्थभ्यास एव कृतोऽप्यग्रन्यप्रवचनेनेति ; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त
इत्युच्यते । एवं वेदाङ्गग्रन्थानां मपि मूलतत्त्वानां अभ्यासनीयत्वेऽपि तत्तत्प्र-
योगस्थानानां मन्ति देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनुसारेणैव विधानं
मुचितं मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव कृता ; स एव वेदाङ्गभागः कल्प इति
चोच्यते । तदेवं सर्व एव वेदाङ्गाः तत्त्वतोऽभ्यन्ता अपि अक्षरशः प्रतियुगे
नूतनाः कल्पन्ते — इति कल्पनामभाजः स्युः, परं शिक्षाप्रभृतीनां पञ्चानां
कल्पनामतो व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृ-

तीना मेव ग्रन्थाणां मेकविधानां कल्प इति प्रसिद्धिः; व्यवहार एवात्र निदानम् । तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषां मेव यच्चसूत्रग्रन्थाणां प्राथम्यमनुमीयते; यथा हि शैशिरीयाणां पञ्चानां मेव शाकल्येऽपि आद्याया एव शाखायाः शाकल्य इति प्रसिद्धिः, यथा च सर्वेषां सामवेदीयार्चिकानां कन्दन्तेऽपि पूर्वभागस्यैव कन्द इति ।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विस्मयकरं भवत्यार्याणाम् । नाद्यादियन्त्रोऽपि नासीत् पुराकल्पे इति को वदितुं सक्षमः ? परं मन्त्रातिरिक्तानां केषां मपि प्रबन्धानां न हि यथावदक्षरशोऽभ्यसनं सप्रयोजनमित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्यास्मायत्वमव्याहतमेव । तदेवं नटशब्देनापि कात्यायनोक्तधर्मास्मानयोरभिसम्बन्धे को दोषः पाणिनिवृत्तिकृतः खलु भट्टोजिदीक्षितस्य ।

परमत्र चेदमवश्यं धार्यम् यद् भवतु नाम मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य, मन्त्रोद्धृतपदसङ्घातकस्य निघण्टोः, षड्विभागोपेतस्य वेदाङ्गस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां सर्वेषां मेव प्राचीनतमानां मार्त्यशास्त्राणां मास्मायत्वम्; परं मन्त्रभागस्यैवास्मायत्वं मुख्यम्, प्रतिकल्पे मन्त्राणां मेवाक्षरशोऽस्मानात्; तथैव नैघण्टुकपदानाम्; तदनु ब्राह्मणभागस्य, तस्यापि तथा व्यवहारात्; तदनु वेदाङ्गानाम्, यास्कादिभिः स्वीकारात्; नटशास्त्रादीनान्तु तथात्वे प्रामाण्यं विप्रकृच्छत इतीति ॥

(त्रयी) अमरसिंहोक्तेषु वेदनामसु त्रयीत्येवावशिष्टमालोचयितुम्; तदप्यालोच्यते यथाज्ञानम् ।— रचनायास्त्रैविध्यमेव मन्त्राणां त्रयीत्वे वीजम् । अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम, सैव पुरा ऋगिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम, सैव पुरा यजुरिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गानं नाम, सैव पुरा सामेति श्रुता । यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति रचनाप्रकारः, अत एव ऋक्संहितासु, यजुःसंहितासु, सामसंहितासु, अथर्वसंहितासु वा ऋग्यजुःसामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते कोऽपि वेदमन्त्रः । पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि नासीत्, इदानीं मपि

नावलोक्तते लोके, तत् कथञ्चाम ऋग्यजुःसामजज्ञातिरिक्ताऽपि मन्त्र-
रचना भवेदिकीति । तदाह भगवान् जैमिनिः— “तेषां ऋग् यजुर्वायुश्च
पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः (मी० व० २. १.
३२, ३३, ३४.)”—इति । तदेतस्यायविलसरे स्पष्टोक्ततश्च साधनेन, प्रष्टव्यं
तत् तत्रैव । एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी व्यासवाची; सैव वेदः,
सैव व्यासायः, सैव श्रुतिरित्यादि ।

यद्यपि मन्त्राणां मेव रचनानियमाधीनमेतत्त्रयीनाम, अतो मन्त्रभा-
गस्यैव त्रयीत्वमङ्गीकर्तव्यम्, न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते; “अहे-
बुध्नीय मन्त्रं मे गोपाय द भृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुंषि
(तै० ब्रा० १. २. २६.)”—इति श्रुतिश्चात्र साधिकैव । अत्र हि “त्रीन् वेदान्
विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदा मन्त्रन्विनोऽध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्र-
भागम् ऋगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपायेति योजना”—इत्यधि-
करणमात्मकागो साधवश्चोक्तवान् तथैव । तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मण-
ग्रन्थानां मपि त्रयीत्वं व्यावहारिकमिदानीं मन्तव्यमेव; मन्त्राणां
खन्तु व्यवहाराधीनत्वात् । परं यथोक्तं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं,
श्रुतित्वं, समासायत्वं च मुख्यम्; ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधानमिति; बोध्यं
तथैवात्रापीति ।

इह केचिदन्यथैवाहु रन्यदेशीयाः । तद्यथा— पुरा किञ्च यदा ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदः—इति त्रय एव वेदा व्यासन्, नासीदथर्ववेदः; तदैव
वेदस्य त्रयीत्याख्या प्रचलितेति । अत एव प्राचीनतमेव ग्रन्थेषु त्रयीति
वेदस्योक्तेस्तो दृश्यते; नानतिप्राचीनेषु । यथा च कान्दोग्यब्राह्मणे—“अग्ने-
ऋचो वायोऽर्यजुंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत्
(६. १७.)”—इत्यादि । एवं मनुसंहितायां मपि—“अग्निवायुरविभ्यस्तु
अयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं ऋग्यजुःसामजक्षणम् (१, २३.)”—
इति । कान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये ग्रन्थाः, तेषु तु वेदस्य चतुष्टयमेव, न
द्वयीत्वम्; तदानीं सृष्टं ऋग्वेदोऽपि सम्भूत इत्येव तथात्वे वीजम् । तथा हि

बृहदारण्यके — “अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित मेतद् यद्वृषवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः (४. ४. १०.)”—इत्यादि । किञ्च महाभारतेऽपि—“एकतश्चतुरो वेदान् भारतश्चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया घृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारत मुच्यते (१प० २६८, २६९ श्लो०)”—इति । पुनस्तत्रैव “यो विद्याचतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यात् नैव स स्याद् विचक्षणः (१प० २६८ श्लो०)”—इति । एवञ्च ऋग्यजुःसाम—इत्येव त्रयो वेदाः त्रयीशब्दवाचाः ; अथर्ववेदस्तु न त्रयीशब्दस्य शक्त्या बुध्यते ; अपि तु गौण्येति । तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीनतमाः ; अथर्ववेदस्तु तदपेक्षया र्वाचीन एवेति फलितं वेदतत्त्वान्वेषिणां तेषां मनोरथद्रुमेणेति ।

नैतन्मतमस्मन्मनोहरम्, नापि विचारसहम् ; निर्मूलत्वात् एकदेशदर्शित्वदोषग्राह्यत्वाच्च । तथाहि— न कापि वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि मूलं कथमपि दृश्यतेऽनुमातुं वा शक्यते । त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदानमिति चेत्, अस्मदुक्तत्रयीनामकारणमेव तत्संहारकतया सदैव जागर्ति ; सत्स्वपि हि चतुर्व्यपि वेदेषु रचनात्रयभेदनिबन्धनं तेषु प्रयित्वमव्याहतमेव । अत एव, सामवेदे ऋचां यजुषां च पाठा विद्यन्त एव, एवं यजुर्वेदेऽपि ऋचां पाठा उपलभ्यन्त एव, कथमसाङ्ग्यं सामादिजक्षणानां मिथ्याशङ्का सिद्धान्तितं माधवाचार्यैः,— अस्तु सामादिनामतः सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साङ्ग्यम्, परं न हि तेन सामादिजक्षणानां साङ्ग्यं सम्पद्यते । ऋगादिजक्षणानि तु सर्वथा अव्याप्तातिव्याप्तिदोषशून्यान्येवेति इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धिविरुद्धा एव ऋगादयः शास्त्रसम्मतता इति । तथाहि— “नर्कसामयजुषां लक्ष्यसाङ्ग्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रसिष्टपाठ इत्यस्य सङ्गः ॥ * * * । तत्र त्रिविधाना मृकसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्ग्यस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’—इति हि

लक्षणं वक्तव्यम्, तच्च सङ्गीर्णम् । ‘देवो वः सविभोत्पुनात्वष्टिरेण वभोः
सूर्यस्य रश्मिभिः’-इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः ;
न च तस्य यजुश्च मस्ति, तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चं तृकत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
‘एतत् साम गायत्रास्ते’-इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम्
(तै० स० १. ६. ५. १) । ‘अक्षित मसि ; अच्युत मसि । प्राणसंश्रित मसि’
-इति त्रीणि यजुर्वेदे सामवेदे समास्यतानि (का० ब्रा० ३. १०.) । तथा
गीयमानस्य साम आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समासायन्ते । तस्माद्वान्ति
लक्षण मिति चेत्, न ; पादादीना मसङ्गीर्णलक्षणत्वात् । ‘पादबन्धेनार्थेन
चोपेता वृत्तवद्वा मन्त्राः ऋचः’, ‘गीतिरूपा मन्त्राः सामानि’, ‘वृत्तगीति-
वर्जितत्वेन प्रक्षिप्यपठिता मन्त्रा यजुर्वेदे’-इत्युक्ते न कापि सङ्गः (अधि०
मा० २. १. ५०.)”-इति ।

एवञ्च इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धिर्न वेदनामगमो भूयः एव ; वस्तुतो
यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पादबन्धेनार्थेनापेक्षितत्वं वृत्तवद्व-
त्वञ्च दृश्यते, सोऽवश्यं मेव ऋग्वन्त्रः ; एवं यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य
कस्यचिन्मन्त्रस्य गीत्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्यं मेव साममन्त्रः ; तथैव यत्र
क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य यजुषं दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः ।
एतदेवाङ्गीकृत्य स्मृतं बह्वृक्प्रातिशास्यव्याख्याने विष्णुभिन्नेण- “तथाचोक्तम्
—‘यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसम्पदा । स्वरयुक्तोऽवसाने च
ता मृचं परिजानते’-इति”-इत्यादि । अत एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति
प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणीयवचनम् ‘अङ्गादङ्गात् सम्भवसि’-इति । न
ह्येतद्वचनं मस्ति क्व चिदपि ऋक्संहितायाम्, प्रत्युत अस्त्येव शतपथ-
ब्राह्मणे (१४. ६. ४. २६.) ; यदि नाम ऋक्संहितावचनानां मेव ऋक्
माचार्यसम्मतं स्यात्, तर्हि कथं मुचेतात्र भगवता यास्केन “तदेतदृक्-
श्लोकाभ्या मभ्युक्तम् (२ भा० २५६ पृ०)”-इत्यादि । इह तु ऋगिति शतप-
थीयवचनम्, श्लोक इति तदानीं प्रचलिताया मनुसंहिताया वचनञ्च
प्रदर्शितम् । तदेव मेवैषाचार्यप्रवृत्तिर्जापयति यत्र क्वच वेदे स्यात् ऋग्-

लक्षणां मन्त्रः, भवत्येव ग्रहणं तस्य ऋगिति ; एवं यजुरपीति । एवञ्च ग्रन्थानां कालकृतबहुत्वेऽपि वेदस्य त्रैविध्यं तदनु त्रयीत्वञ्च यथा पुरा तथाद्यापि सुस्थित मित्यथर्ववेदोऽपि नास्माद् भिन्नः ; तस्यापि ऋग्यजुर्मयत्वात् । अपि च यथा सामबहुले सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषां यजुष्टु मुररीकार्यं मेव, न च तत्स्वीकारात् तस्य सामवेदत्वं विहन्यते ; तथैव अथर्वकृत्याबहुले अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषाञ्च यजुष्टुं कथं न स्वीकार्यम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अस्त्वथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केषाञ्चिदृक्त्वं केषाञ्चिच्च यजुष्टुं न केनापि कदापि कथं मपि वागितुं शक्यते । तत् सिद्धं मेतत्,— वेदानां ग्रन्थभेदकृतचतुष्टेऽपि रचनाभेदकृतत्रयीत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः । अत एवैव मुक्तं दृश्यते सर्वानुक्रमणीवृत्तौ— “विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते । ऋग्यजुः-सामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये । अहेबुध्रीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते । ऋक् पादबद्धो, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः । चतुर्वर्षं हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते”—इति ।

यच्चोक्तम्,— प्राचीनतमेव ग्रन्थेषु कान्दोग्यादिषु त्रयीव्यवहारः ; तदपेक्षयावाचीनेषु बृहदारण्यकादिष्वेवाथर्वनामेति ; तदिदं तेषां मेरुदेश-दर्शित्वं मेवावेदयति ; सर्वत्रसर्वविधदर्शनात् । तथाहि, तत्रैव कान्दोग्ये— “ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणश्चतुर्थम् (७.७.)”—इति च ; तत्रैव मनुसंहिताया मपि—(६. २६.) “अभिचारेषु”, “कृत्यासु”—इति । तत्रैव शतपथब्राह्मणेऽपि— “त्रयो वेदा अजायन्त (११. ५. ८.)”—इत्यादि च ; तत्रैव महाभारतेऽपि—“अभिहोत्रं त्रयो विद्या (१. १००. ६६.)”, “कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले (२. ५. ६८.)”, “न सामऋग्यजुर्वर्णाः (३. १५०. १३.)”—इत्यादि च । किम्बहुना यत्र क्वच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्वत्रैव चतुष्टु मपि । तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वावाचीनत्वभेद एव वेदस्य त्रित्वचतुष्टुवर्णने बीज मिति मतं सर्वथैवापास्तम् ॥

अथर्ववेदस्याधुनिकत्वे पाणिनेरस्मरक मपि सामान्तर मित्युक्तिः च
तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम—इमानि तु मन्त्रलक्षणानि ;
ऋग्लक्षणो मन्त्रः, यजुर्लक्षणो मन्त्रः, सामलक्षणो मन्त्र इति; तादृशमन्त्रान्तु
सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ;
सूत्राणां मेव ग्रहणेनैव यथा सर्वेषां मेव पटानां मिति । अथर्वेति तु न
किंविधस्यापि मन्त्रस्य लक्षणम् ; अपि तु यथा शाकलादिशाखानां
साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशाखानां साधारणं नाम
यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशाखानां साधारणं नाम सामवेद
इति ; तथैव शौनकादिशाखानां साधारणं नाम अथर्ववेद इति । शाक-
लादिसंहिताग्रन्थानान्तु दृष्टत्वाभावः ; अपि तु पाणिनेरतिपूर्वतनीय-
त्वादार्ढ्यत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसन्मतम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ता-
धिकारे एव शाकलादीनां मुखेऽखः कृतः पाणिनिना—“शाकलादा (४. ३.
१२८)”—इत्यादिभिः सूत्रैः ; तत्राथर्ववेदीयशौनकसंहितानां मध्यस्त्ये-
वोक्तेः—“शौनकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६)”—इति । तस्मिंश्च सूत्रे
चन्दसि इति दर्शनादिदृष्ट्वा ज्ञायते यत् प्रोक्तत्वेनैव ग्राह्योऽपि न चान्दसः,
एव मध्यस्त्येव कश्चन ग्रन्थः पाणिनेर्विदित इति । स च ग्रन्थः खल्व-
थर्ववेदीयशिष्टैव ; तत एव तत्र प्रत्युदाहृतं नागेन “शौनकीया
शिष्टा”—इति । अथर्ववेदीयकल्पस्यापि ग्रहणं कृतं मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे
“काश्यपकौशिकाभ्यां मृषिभ्यां णिनिः (४. ३. १०३.)”—इति । चतुरध्यायि-
कौशिकसूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्धं मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे
यथैव “कन्दोगौकथयाज्ञिकबह्वचनटाञ्जः (४. ३. १२६)”—इति सूत्रितम् ;
तथैव “आथर्वणिकस्यैकलोपश्च (४. ३. १३३.)”—इत्यपि सूत्रितं मेव ।
तथाच यथैव कन्दोगानां धर्म आस्रायो वा इत्यर्थे साधितं कान्दोग्य मिति,
तथैव आथर्वणिकानां धर्म आस्रायो वा इत्यर्थे साधितं मेव आथर्वण इति
पदम् । “चरणाद्धर्मास्मानयोः (४. ३. १२६.)”—इति वार्त्तिकश्च पाणिनि-
तात्पर्याख्यानपरं मेव न तु वाचनिक मित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम् । तथाहि—

“न चेदानीं मन्यदाथर्वणिकानां खं भवितु मर्हति, अन्यदतो धर्मादा आम्नायादा”—इति । वस्तुतः सर्वत्रैव “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणां”—इत्येव भाष्यसम्मतम् । तदित्यथ यथर्ववेदास्तित्वज्ञानं पाणिनेरासीन्नवेति विचारस्तु दूरे आन्ताम् ; प्रत्युत यथर्ववेदीया शौनकसंहिता, यथर्ववेदीयकल्पसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौशिकं नाम, यथर्ववेदीया शिक्षा, यथर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाण्येतानि आसन्नेव तस्य पाणिनेर्विदितानीति ।

निरुक्तकारः खलु यास्कः पाणिनेः पूर्वतनः,—इति वादिनां निरुक्तेऽसङ्गदेवाथर्ववेदीयनिगमोद्भूतिदर्शनात् तस्य यास्कबद्धपूर्वदृष्टत्वनिर्यायेनैव पाणिनिविदितत्वं सुवचमेव । तदयथर्ववेदस्य पाणिनिविदितत्वविचारस्तु पेटिकाबद्धः ; तन्मते हि तत्पूर्वत्रस्य यास्कस्यापि विदित एवासीत् इत्युपपद्यते । तथाहि—“तथापि निगमो भवति—‘य मक्षति मक्षितयः पिबन्ति’—इति । * * * । तथापि निगमो भवति—‘यथा देवा अंशु माप्यायन्ति’—इति (२ भा० पू० ए०)” —इति । तावेतौ द्वावेव निगमौ यथर्ववेदत एव लब्धौ (अथ० सं० ७. ७. ८. ६.) । अन्यत्र च “एकं पादं नेत्खिदतीत्यपि निगमो भवति (४ भा० २८५ ए०)” —इति । एषोऽपि निगमोऽथर्वसंहितात एव लब्धः ; श्रूयते हि तत्रैवैकादशकाण्डोद्वितीयानुवाकान्त्यसूक्ताद्या ऋक् “एकं पादं नेत्खिदति सलिलाज्जं स मुञ्चरन्”—इत्यादि । किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैकपादित्यस्यैव एव निगमोऽन्यत्र वैश्वदेव्याद्यृक्षु तु निपात एवेति निर्णयात् निघण्टुसमाप्तायश्रवणात् पुराप्यासीदथर्ववेद इति यास्कसम्मतमेवेत्युपलभ्यते ; निघण्टोश्च यास्कदिबद्धपूर्वश्रुतत्वं प्रतिपादितमेव पूर्वम् (कौ ए०) । तस्मात् सर्ववेदसमकालिकत्वमेवाथर्ववेदस्येत्यत्र सन्देहलेशोऽप्ययुक्त एवेत्यस्माकमिति ॥

वस्तुत एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकस्त्रयीति प्रसिद्धोऽपि ऋक्संहिता, यजुःसंहिता सामसंहिता, यथर्वसंहितेति चतुःसंहिताभिश्चतुःसङ्ग्रहान्वितः । संहितालक्षणं तु प्रातिशाख्यादौ प्रसिद्धम्—“पदप्रकृतिः

संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)"—इति, "वर्णाणां मेकप्राकयोगः संहिता (य० प्रा० प्रा० १. १५८.)"—इति, "वरः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०८.)"—इति ; एवमादि । तत्र । ऋग्वेदकाणां (यद्यात्मकाणां) मन्त्राणां ऋग्विंशत्यपि संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्त्रेऽन्वयस्तत्र एकोऽपि मन्त्रो न दृश्यते, तस्यैव ऋक्संहितात्वम् । एवं तदतिरिक्तासु त्रिविधासु संहितासु यजुर्वेदकाणां (यद्यात्मकाणां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्त्रे यजुषा मेवाधिक्यम्, ऋचा मपि यजुर्नैव पाठो विनिर्दिष्टस्तस्यैव यजुःसंहितात्वम् ; अतएवाह मध्यमुवाचकभाष्य-भूमिकायां सायणाचार्येणापि— "तत्र यजुषा मध्यमुवेदेऽतिवृत्तत्वात् क्वचित् क्वचित् ऋचां सट्ठावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाम्ब्यायते"— इति । साम-संहितायाम् स्तोत्राणां गानावाक्य मन्त्रीभूतानां कामाक्षिदृचाम्, स्तोत्रमन्त्राणां कतिपयानां यजुषां चाश्रयत्वेऽपि सर्वथा मेव साक्षा माध्याभूमित्वं स्पष्टं मेव । तदेवं पद्यगद्यगीतिभेदात् त्रिविधा एव रचना भवन्ति ; तादृशरचनार्त्रविध्यावलम्बनेनैतानि त्रीणि नामानि सम्पन्नानि । ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्यमिति चिन्ताया मेवं विभागकारिणो नामैवैतस्या नामकरणं मुचितमिति सिद्धं नामार्थवसंहितेति ॥

अथर्वा नामर्घिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः ; अतः स एव होत्रादिकार्यमौक्यायैव मृगादिनाम्ना वेदविभाजकश्चेत्यपि सम्भाव्यते । तथा हि— "यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते (ऋ० सं० १. ६. ४. ५.)"—इति, "अभिर्जातो अथर्वणा (ऋ० सं० ७. ७. ४. ५.)"—इति, "त्वा ममे पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत (ऋ० सं० ४० ५. २३. ३.)"—इति, "अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम् । य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्त मिहेह ब्रवः (अ० सं० ७. १. २.)"—इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्तृत्वम् । "यदृचैव होत्रं क्रियते यजुषा-ध्वर्यवं सामोद्गीथं व्याख्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ८.)"—इत्यादिश्रुतेस्तु स्फुटं मेव

प्रतीयते यच्चकार्यनिर्वाहसौकर्यार्थं मेव च ऋगादिसंहिताविभाग इति । किञ्चात्रैव च “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? त्रय्या विद्यया”—इत्यतः समया एव त्रयी विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति स्पष्टम् । न चाथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा समयायास्त्रय्याः ज्ञानं भवितु मर्हति; होत्रध्वर्यूङ्गादव्यवहार्यातिरिक्ताणां मप्युग्यजुर्मन्त्राणां तत्र सद्भावात् । अतएव “ऋचान्वः पोष मास्ते (ऋ० सं०)”-इति मन्त्रस्य निर्वचनावसरे यास्कोऽप्याह-“ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितु मर्हति (२भा० ६६८०)”-इति । अथर्ववेदी एव ब्रह्मा भवति स एव च यज्ञं समन्तात् रक्षति । तथाहि—“ब्रह्मैव विद्वान् यद् भगवङ्ङिरोवित् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनातिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद् यदि वाप्यसान्निध्याद् यथा भित्रा नौरगाधे मह-त्यदके सम्प्रवेत्”—इत्यादिः, “तस्माद् यजमानो भगवङ्ङिरोविद मेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात् ; स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्”—इत्यन्तो गोपथ-ग्रन्थो द्रष्टव्यः (गो० ब्रा० २. २. ५.) । कुन्दोगा अपि ब्रह्मणो भिषक्त्व मामनन्त्येव—“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति (क्वा० ब्रा० ५. १७. ८.)”—इत्यादि । सामवेदभाष्यावतरणिकादौ साय-णाचार्योऽप्यवोचत्—“त्रयाणां मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा”—इति । युक्ततरश्चैतद् तदैव ब्रह्मत्विजि, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन समग्र-त्रयीवेत्तृत्वं स्यात् ; सर्ववेदवेत्तृत्वेनैव च तस्य विश्वव्यचा इति समुद्र इति चाख्यानं सङ्गच्छते । श्रूयते हि—“समुद्रोऽसि विश्वव्यचा (य० वा० सं० ५. ३३.)”—इति यजुर्मन्त्रः । स्फुटतरश्चैतदाम्नातं दृश्यते गोपथ-पूर्वार्द्धे एव । तथाहि—“तस्माद्विद मेर होतारं वृणीष्व, यजुर्विद मध्वर्युम्, सामविद मुद्गातारम्, अथर्वाङ्ङिरोविदं ब्रह्माणम्”—इति, “प्रजापतिर्यज्ञं मकरोत्; स ऋचैव होत्रं मकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्, सामौद्गात्रम्, अथर्वाङ्ङिरोभिः ब्रह्मत्वम् (गो० ब्रा० १. ३. १. २.)”—इति च ।

एवञ्च यज्ञीयहोत्रादिकार्यानुसारत एव चतस्रः संहिताः सम्पन्नाः ; यत्र च यदीयं विधानादिकं श्रूयते, तदेव तस्य ब्राह्मण मिति च । तदुक्तं

सर्वाङ्गुलमणीवृत्तिभूमिकागाम् “विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते । विधिक्षुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि”-इति । एव मेकस्यैव वेदस्य चतुर्धा विभागः सम्पन्नस्तत्र कः संशयः । सामवेदीयो होत्रायश्वयोः प्रकरण-सन्निवेशदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यायैवेकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्या-भाति स्फुटं मेव ; तद्योगमयोरेव हि यशयोः क्रमात् दशरात्र-संवत्सर-एकाह-अर्हो-न-सत्र-प्रायश्चित्त-दुष्टेति सप्तपरिकल्पकम् । एव मेव अध्वर्यु-वेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यावतरङ्गिकायां यदाह सायणाचार्यः -- “अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासैष्टुभन्वास्तिविधाः, अध्वर्यवा याजमाना होत्रकास्तेति । . . . . . एतेषां मध्ये याजमानानां होत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वात् भित्तिस्थानीयानां माध्वर्यवाणां मेवादी पाठो दृज्यते”-इत्यादि, तदपि सङ्गच्छते ; यदि हि यज्ञकार्यानुक्रमेणै-ताश्चतस्र एव संहिता ग्रथिता न स्युस्तर्हि तस्य तथोक्तिरसङ्गतित्व मेवो-पगच्छेन्नमेति । वस्तुतस्तु यजुर्वेदोऽयमैत्रायणीयशाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्षासन्दर्शनेनैवास्तङ्गच्छेदेवैष संशयस्तत् किं मत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्नं मेतत् ;—तादृग्यवहार्यमन्त्रास्तु सर्व एव ऋचः ; तासां ऋचां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव ऋक्संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ ऋगब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋगवेद इति प्रसिद्धौ । अध्वर्युव्यवहार्यमन्त्राः प्रायो यजूंषि, ऋचोऽपि सन्ति ; तादृशर्यजुःसंहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव यजुःसंहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्था-वधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । उद्गाढव्यवहार्यमन्त्रास्तु ऋचो, यजूंषि, सामानि च ; तादृशर्यजुःसामां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव साम-संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थः सामब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना सामवेद इति प्रसिद्धौ । ये, खलु ऋगवेद-मात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च ऋगवेदमात्रम्, त एवा-ख्यायन्ते ऋगवेदिन इति । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः

प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिर्विष्टाः । ये खलु यजुर्वेद-
मात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च यजुर्वेदमात्रम्, त एवाख्या-
यन्ते यजुर्वेदिन इति ; किञ्च यजुःसंहिताया मृचा मपि सद्भावात् यजु-
र्वेदिना मृग्वेदोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते “द्विवेदी”—इत्यप्युच्यन्ते ;
भाषायां ‘दुवे’—इति च । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयो-
जनीयाः, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिर्विष्टाः । ये खलु सामवेदमात्रे
कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च सामवेदमात्रम्, त एवाख्यायन्ते
सामवेदिन इति ; किञ्च सामसंहिताया मृचां यजुषाञ्च विद्यमानत्वात्
सामवेदिना मृग्यजुषोर्वेदोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते “त्रिवेदी”—
इत्यप्युच्यन्ते ; भाषायां ‘त्रिवाडी’—‘तिवारी’—इति च । तेषां ब्रह्मयज्ञादि-
सिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां ब्राह्मणे
चान्तनिर्विष्टाः । एभ्योऽवशिष्टमन्त्राणां पेटिकारूपा संहत्यैव निबद्धा
चतुर्थसंहिता सम्पन्ना । तत्र ऋचोऽपि सन्ति यजूंषि अपि । सैवाथर्व-
संहितेति प्रसिद्धा । तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थोऽथर्वब्राह्मण
मिति । तावेव ग्रन्थावधुना अथर्ववेद इति प्रसिद्धौ । क्रतौ ब्रह्मत्वकार्ये
कर्त्तव्ये सर्वासा मेवर्चां सर्वेषा मेव यजुषां सर्वेषाश्चैव साम्नां वेधः
प्रयोजनीयः ; तादृशसर्वमन्त्रवेत्तृत्वञ्च ऋग्यजुःसामसंहिताध्ययनवता मपि
अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवति, अतो यथा हौत्रे ऋग्वेदः,
यथा च आध्वर्यवे यजुर्वेदः, यथैव औद्गात्रे सामवेदः ; तथैव ब्रह्मत्वे
ऽथर्ववेदः । किञ्च यथा ऋग्वेदस्य होत्रवेद इत्यपरं नाम, यथा च
यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं नाम, यथैव सामवेदस्य उद्गात्रवेद इत्यपरं
नाम ; तथैवाथर्ववेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम । अपि च ब्रह्मत्वकरणायैवा-
थर्ववेदाध्ययनं विशेषतः सप्रयोजनम्, तच्च ऋगाद्यध्ययनमृते न सम्भवति,
अतो ऽथर्ववेदाध्ययनेच्छूना मृगवेदाद्यध्ययन मप्यवश्यं कर्त्तव्य मित्यतो ये
त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चतुर्वेदाध्यायिनो भवन्ति, ततः “चतुर्वेदी”—
इत्याख्यायन्ते, भाषायां ‘चौवे’—इति च ।

तदेवं मूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकप्रधीत्येऽपि हौत्रादिकार्य-
सौकर्यायं कृतं चतुर् मवश्य मेव सर्वैरादरणीयम् । अतएव वृष्यतेऽत्र
निरुक्तेऽपि—“चत्वारि ऋक्तेति वेदा वा एत उक्ताः (४भा० ३४५ए०)”—
इति । सिद्ध मित्यं चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्या इति ।

(कन्दः) “कन्दः”—इत्यपि वेदस्यैवान्यतम मतिप्राचीनं नाम ।

(१) कन्दःशब्देन एषा खलु षेष्टप्रबन्धाना मेषां वाक्कादीनां सर्वेषां मेव
बोधो भवति स्म । तत एवैव भाष्यार्थकिञ्चा आभनन्ति—“श्रीणि कन्दाभि
कवधो ०—० आपो वाता बोधधयः (१८. १. २. ७.)”—इति । तत्र
कन्दांसि बन्धनानीत्यर्थः ; अत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—‘कन्दांसि क्वादनात्
(३भा० ३६७ए०)’—इति ; क्वादनं नाम बन्धन मेव ; बन्धनान्येव ह्रीमाः
सर्वे विषयाः ; तदुक्तं हि साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—“विषयवन्ति विषयिण
मनुबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः
सुखादयश्चास्मदादीनाम् (५ श्लो० कौ०)”—इत्यादि ।

(२) तत उत्तरं सर्वेषां मपि अक्षरसमाप्तायाना मर्थतस्तु सर्वेषां येन
केनापि जीवेन क्तानां शब्दानां मकारादीनां कन्दः-शब्देन व्यपदेशो भवति
स्म । तत एवैवं तैत्तिरीया आभनन्ति—“कन्दः पुरुष इति य मवोचाम,
अक्षरसमाप्ताय एव ; तस्यैतस्याकारो रसः (३. २. ३. ४.)”—इति ।
तत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—‘कन्दांसि क्वादनात्’—इति ; क्वादनान्येव
हि शब्दा अकारादयोऽर्थानाम् ।

(३) ततः पश्चात् ऋषीणां प्रबन्धेषु ऋगादि-त्रिविधेषु मन्त्रेष्वपि व्यवहृतं
कन्द इति । तत एवैव मप्याथर्वणिका आभनन्त्युच्छिष्टसूक्ते—“अमराधेय
मयो दीक्षा कामप्रच्छन्दसा सह । उत्सन्ना यज्ञाः सत्राण्युच्छिष्टेऽधि समा-
हिताः (११. ४. १. ८.)”—इति ; अन्यत्र च “दिवो नु मां बृहतो अन्त-
रिक्षादपां स्तोको अभ्यपतद्रसेन । स मिन्द्रियेण पयसाह ममे कन्दोभि-
र्यज्ञैः सुकृतां कृतेन (६. १२. ११. १.)”—इति । तत्राप्युपपद्यत एतदेव
निरुक्तं ‘कन्दांसि क्वादनात्’—इति ; क्वादनान्येव हि ते मन्त्रा मन्त्रा-

भावादीनाम् । निरुक्तारम्भेऽपि यद् भाषितम्—“कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समासाताः (२ भा० ७ ए०)”-इत्यादि, तत्रापि मन्त्रेभ्य इत्येव तस्यार्थः ; तत्र हि निघण्टौ मन्त्रमात्रत एवोद्धृतानां पदानां दर्शनात् । अत एव तस्य वृत्तौ ‘कन्दांसि = मन्त्राः’-इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि ।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके—“यश्चकन्दसा मृषभो विश्वरूपः ०—० भूर्भुवः सुवश्चकन्द ओम् (१०. ६.)”-इति । “ ‘यः’ प्रणवः ‘कन्दसां’ वेदानां मध्ये ‘मृषभः’ श्रेष्ठः”-इत्यादि च तद्भाष्यं सायणीयम् । तथैव कान्देग्यब्राह्मणेऽपि—“देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते कन्दोभिरच्छादयन् ; यदेभिरच्छादयन्तश्चकन्दसां कन्दस्त्वम् (३. ४. २.)”-इति । शतपथेऽप्येव मेव—“यदेभिरात्मान माच्छादयत्, देवा मृत्योर्विभ्यत, तश्चकन्दसां कन्दस्त्वम् (४. ५. १. १.)”-इति ।

निघण्टुश्रुतस्य (१ भा० २०२ ए०) कान्तिकर्मणोऽपि भवति कन्द इत्येके । तथाच सर्व एव वेदाः काम्यमाणास्माकं सर्वकामपूरकाः कमनीया वा । अर्चतिकर्मण एव (१ भा० ३३४ ए०) भवति कन्द इति च केचित् । तथाच सर्वेषां मेव वेदमन्त्राणां मर्चायां गतिरिति कन्दस्त्वम् ; अर्चनीया वा सर्ववेदा अस्माकं ततोऽपि कन्दो वेदस्त्रयीत्याद्यभिन्नार्थः । तदित्यं पुरा सर्वेषां मेव मन्त्राणां साधारणं नाम कन्द इत्यासीदिति तु सर्वसम्मत मेव । अतएव च निघण्टौ स्तोत्रनामसु (१ भा० ३४३ ए०) ‘कन्दः’-इति । पाणिनीयसूत्रेषु, कात्यायनीयवार्तिकेषु, पतञ्जलेरिष्टिषु, अन्यत्रान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु सर्ववेदपरं कन्दोवचनं सर्ववादिसम्मतं सुप्रसिद्धमेत्यत एव सर्व एव वैदिकाश्चकन्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति ।

(६) अस्तीहापर मपि ज्ञेयम् ;—“ऋचः सामानि कन्दांसि पुराणं यजुषा सह । उच्छिष्टाज्जज्ञिरे० (अ० सं० ११. ४. २. ४.)”-इत्याथर्वणे, “तस्माद् यज्ञात् सर्वजतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । कन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० सं० १०. ६.)”-इत्यृचि च “कन्दांसि”

—इति परेन सामवेदीयकृन्दोनामकमन्त्राणां मेव यद्वक्तुं भिद्यते कान्दसैरेकमेवेति । सामवेदीयानां हि संहिताग्रन्थो गानम् कन्द इति च द्विधा भिन्नः । गानं तत्र गायत्र्या होतृति चतुर्विधम् ; कन्दस्तु यो नित्यतरेति द्विविध मेव, तयोर्द्वयोश्चार्थिक इति च कावहागोऽनतिपाचो नो त्रैयाकरत्नतोषकरः । एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वजतः यज्ञात्' 'ऋचः' ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च ; 'यजुः' यजुषि वृत्तगौतिवर्जिताप्रवाक्यानि यजुर्वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च ; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'यज्ञिरे', तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'कन्दांसि' सामवेदीयगानमकीभूताः कृन्दोनामकमन्त्राश्च यज्ञिरे इति तदर्थः । यदि च तेषु कन्दःसु अपि ऋगकक्षणां विद्यत एवेति पुनः कन्दोऽयद्वक्तुं मानर्थक्यं भवेन्नैव, परं तेषां प्राधान्यस्थापनाय ब्राह्मण-वसिष्ठन्यायेन एतद्वक्तुं न दोषावहम् ; अन्यथा हि ऋग्वेदीयता यद्व तं मन्त्रा इति तेषां मध्याध्याम्य मेव न्यादिति ।

यत्नेन ऋग्वेदस्य एव सामसंकीर्णतास्ता ऋचस्तत्र सङ्गृहीता इति च मतं दुरीत्यादिन मेव एतद्विषयदृष्ट्या मन्त्रेति हेतोर्पठितान्मन्त्रनिरुक्ति-प्रकरणे । तन्मन्त्रो यज्ञार्थं मेव होत्रम्, यज्ञार्थं मेवौद्गात्रम् ; तत्र होत्रकार्यनिर्वाहार्थं ये मन्त्रास्त्रिताः ते हि सर्व एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते ; औद्गात्रकार्यनिर्वाहार्थं ये च मन्त्रास्त्रिताः, ते सामरूपा ऋगृपाश्च ; त एव च सामसंहितायां दृश्यन्ते । तत्र हि सामसङ्घातात्मग्रन्थानां सामेवैव प्रसिद्धिश्चिरन्तनी, इदानीन्तु गान मित्यपि ; ऋक्सङ्घातात्मग्रन्थोस्तु कन्दइत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, चार्थिक इति तु पाणिनीयानां मिति विशेषः । इत्थन्त्वत्र पश्यतु तावत्—ऋक्संहितातः सामवेदीयगुण्डरणे कोऽवसरः ? यदैव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया ऋचां सङ्ग्रहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहितायाः कन्दसाश्च सङ्ग्रहः ; इत्येतत्स्थापनायैव "कन्दांसि यज्ञिरे तस्मात्"—इति कृतः पृथगुप-न्यास इति ।

(५) एतैव गायत्र्यादीनां मपि कन्दस्त्वं व्यवहृतं मन्त्रेष्वपि ; तद्यथा—
 “कन्दांसि च दधतो अध्वरेषु (ऋ० स० ८. १६. ५.)”—इत्यादि ।
 तत्रापि क्वादनं मेव बीजम् ; भवति हि शब्दानां क्वादनं गायत्र्यादिभिः ।
 किञ्च यथा खलु पद्यैर्भवति शब्दानां क्वादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति
 सर्वविधरचनानां मेव कन्दस्त्वं चिरात्प्रतिष्ठितम् ; कालभेदाक्षौकिक-
 व्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत् । अत एव “कन्दांसि=क्वादनात्”—इति
 व्याख्यानावसरेऽप्युक्तं दुर्गाचार्येण—“ते (मन्त्राः) कन्दोमयाः ; नाक्कन्दसि
 वागुच्चरति”—इत्यादि । अतएव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि कन्दो-
 निर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुषीति गायत्र्यादिभेदोऽपि वर्णितः पिङ्गलेन
 (३. ३-८ सू०) । तदित्यं निष्कन्दो यजुरिति त्वापेक्षिक मेव ; कात्यायनेन
 यजुर्वेदीयमन्त्राणां सर्वेषां मेव कन्दोऽज्ञानस्य विधानात् (अनु० १. १.) ।
 माध्यन्दिनीभाष्यकारेण महीधरेणाप्युक्तम्—‘तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्
 यजुषि काश्चन ऋचः ; तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानां मावश्यकं
 कन्दः कात्यायनेनोक्तम्, यजुषां बहुत्तराक्षराक्षरावसानानां मेकाक्षरादीनां
 पिङ्गलेन द्वैक मित्यादिनोक्तं कन्दो बोद्धव्यम्’—इति ।

(६) यतः प्रभृति ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’—इत्यभूत् सुदृढम्, ततः
 प्रभृत्येव ब्राह्मणग्रन्थानां मपि कन्दःशब्देन च ग्रहणीयता सुतरां सम्पन्ना ;
 एव मपि मन्त्रभागानां मेव मुख्यं कन्दस्त्वं मिति तु न ततोऽपि विलय
 मुपगतम् । अतएव यास्को मन्त्रार्थे एव कन्दःशब्दं प्रायुक्तं (२भा० ७ पृ०)
 मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवाविशेषेण कन्दःशब्दव्यवहारं कृतवता भगवता
 पाणिनिनापि क्वचित् प्रायोगि मन्त्रेष्वेव च कन्द इति । तथाहि—“कन्दो-
 ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)”—इत्येवमादीनि समालोचानि ;
 न हि तत्र कन्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां पृथक् ग्रहणं मुपपद्यते ।

(७) ततो वेदाङ्गानां मपि वेदत्वातिदेशात् कन्दस्त्वं मप्यनिवार्यं मेव ।
 तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना “कन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति (१ अ० ४ पा०
 २ अ०)”—इति, परं तत्रापि ये केचित् शौनकीयशिखादयः, तेषां

वेदाङ्गत्वं मन्त्रं नाम वा कन्दत्वं तु नामस्यैव । तथा च उच्यते प्रत्यु-
दाहरणं “शौनकादिभ्यश्चकन्दसि (४. ३. १०६)”—इति सूत्रेण शेषे
‘कन्दसि किम् ? शौनकीया शिक्षा’—इति । अपि वा तत्र सूत्रे मुख्य-
कन्दत्वं मेवापेक्षितम्, न च तद्देदाङ्गानां मित्येव तथोक्तं नागेशेनेति ।
प्रातिशाख्यादावपि व्यवहृत एव कन्दःशब्दः पतञ्जलिना—“कन्दःशास्त्रेषु
(१ अ० २ पा० १ अ०)”—इति ; प्रातिशाख्यादिष्वेव तदर्थो गम्यते ;
अपि वा कन्दसां शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः ॥

(८) नागेशादिभिस्तु मिहसूत्रनटसूत्रयोरपि कन्दत्वं स्वीकृतम् ।
तथाहि—“तित्तिरि० । इत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तेनैकदिगित्ये-
तत्पर्यन्तं कन्दसि वाच्ये दृश्यन्ते । शौनकादिभ्यश्चकन्दसौत्यतश्चकन्दोऽग्रहणस्य
पूर्वं मपकर्षादुत्तरानुवृत्तेश्च”—इति लघुशब्देन्दुशेषे द्रष्टव्यम् । तित्ति-
र्यादिषु तेनैकदिगिति सूत्रतः पूर्वेषां (४. ३. १०२—१११.) दशानां
सूत्राणां नवमे एव “मिहसूत्रनटसूत्रयोः” ग्रहणं दृश्यते । तदेवं क्रमादिदानीं
मार्घतिप्रसिद्धग्रन्थमात्रस्यैव कन्दत्वं मुररीकुर्वन्ति विपश्चित इत्यलं कन्दो-
विचारेणेति ॥

(स्वाध्यायः) स्वाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् ।
“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० अ० २. १५. ७.)”—इत्यादिस्मृतिषु “यः स्वाध्याय
मधीतेऽब्दम् (२. १०७.)”—इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात् ।
द्विजातिभिः सम्यगध्येय एव इत्येवासौ स्वाध्याय इति कथ्यते । अतएवाह
भगवान् मनुः—“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीव-
न्नेव श्रुत्वा माशु गच्छति सान्वयः (२. १६८)”—इतीति ॥

(आगमः) आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् । “रक्षोहागम-
जघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्”—इति पाणिनीयवार्त्तिककार-कात्यायनाद्युक्तेः ;
“आगमः,—खल्वपि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”—इति च तत्र
पातञ्जलम् । भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं स्वश्लोकवार्त्तिकभूमिकाया मेव—“आ-
गमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्त्रजन्नपि”—इति । साङ्ख्यकारिकाया मीमं-
सर-

कृष्णेनापि यदुक्तम् “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्”—
इति तदप्येतदभिप्रायेणैवेति ॥

(निगमः) निगम इति च आगम इति चानर्थान्तरम् । याज्ञीयेऽत्र
निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्रायस्तावतां सर्वेषां मेव निगम
इत्युपन्यासो दृश्यते । तथाहि—“तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति—”
—इत्यादि (२ भा० २८४ पृ०) । “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते, दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उष्णं
घृतमिति (२ भा० १५६ पृ०)”—इति चाह स एव याज्ञिकः । “निगमाः
०—० निगमनात् (२ भा० ७ पृ०)”—इति च नैरुक्तमिति ॥

अत्र चेदं तत्त्वम्—आदौ नु निगम इति मन्त्रभागस्यैवाभिधानमासीन्न
ब्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगम-
त्वेनोपन्यासात्, तत्प्रदर्शितयोः ‘दमूनाः’, ‘क्षेत्रसाधाः’—इत्यनयोः पदयोः
मन्त्रभागे एव दृश्यत्वाच्च । मन्त्रभागत उद्धृतानां मेव पदानाम्, तदा-
श्रयग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनुसंहितायाम्—
“निगमांश्च वैदिकान् (४. १६.)”—इति । अत्र चोक्तमिदं कुल्लुकेन—
“तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्”—इति ।
तत उत्तरं कालाद् ब्राह्मणेष्वप्युपसङ्गान्तं निगमामिधानम् ; तत एव भाग-
वतादौ निगमपदेन मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो भवति । तथाहि
—“निगमकल्पतरोर्गणितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिवत भागवतं
रसमालयं मुञ्जरहो रसिका भुवि भावुकाः (भा० पु० १. १. ३.)”—
इति । “निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् ; तस्य
फलमिदं भागवतं नाम”—इति तत्र श्रीधरस्वामी । “निगमकल्पतरोः
सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुण्ठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोः”—
इति च तत्र क्रमसन्दर्भः । “निगमो वेदः स एव कल्पतरुः”—इत्यादि च
तत्रैव विश्वनाथः ।

वक्तुं तो मन्त्रभागस्यैव निगमत्वं चिरादेव व्यवहृतम् । ब्राह्मणभागस्य

तथा अथर्वणमतिप्राचीन एव । निगमव्याख्यानादिपरा यस्या एव
ब्राह्मणस्या एतदेयादिनामभिः प्रसिद्धा भाष्याख्येवाख्यातुं युज्यन्ते ।
यदा ह्यतीते ऋग्वेदिने कासे मन्त्रार्थोऽतीव दुर्बोधः सम्पन्नः, तदैव यज्ञकासे
यज्ञानुष्ठानतत्परैः तदानौक्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिव्यवस्थया
च सह मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदानां मर्था अपि भाषिताः ; अतो ब्राह्मणा-
न्येवादिवेदभाष्याणि । भाषाभाष्य मितौभाषेकधातुमूत्रकावेव शब्दौ ; तेन
चैव यज्ञेषु यतस्तत्कालप्रचलितया भाषयैव बोधिता वेदार्था अत एतैर्भा-
षाभ्यत्वम् ।

तथाहि श्रूयतेऽसौ ऋद्धन्तः — “यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवान्तानि
धर्माणि प्रथमान्नासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः (ऋ० स० २. ३. २३. ४ : ८. ४. १६. ६.)” — इति । तद्व्याख्यान-
परश्चेतदैतरेयकं ब्राह्मणम् — “यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया परि-
दधाति । * * * । इन्द्रामि वै साध्या देवाः, तेऽग्रेऽग्निनामि मयजन्त ।
‘ते स्वर्गं लोकं मायन्’ आदित्याश्चैवहासन्नङ्गिरसश्च (ऐ० ब्रा० १. ३. ५.)”
— इत्यादि । एतदेव व्याख्यानं निरुक्तादौ विशदीकृतं च दृश्यते (४ भा०
३२०—३५२ पृ०) ।

तथैव योऽयं शुक्लकण्णयोरुभयोरेव यजुषोरारम्भमन्त्रः — “इधे त्योर्जे त्वा
वायवस्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे (१. १. १.)” — इति ।
तस्यैतस्य च दुर्गमपदव्याख्यानानि कृतानि दृश्यन्ते शुक्लकण्णयोरुभयो-
रेव ब्राह्मणयोः । तथाहि शतपथब्राह्मणे — “वृष्टौ तदाह यदाह इधे
त्वेति” — इति, “यो वृष्टादुर्गं रसो जायते, तस्मै तदाह” — इति, “यज्ञो
वै श्रेष्ठतमं कर्म” — इति च (१. ७. १. १—५.) । तैत्तिरीये “तृतीयस्या
मितो दिवि सोम आसीत्” — इत्यारभ्य “श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो
हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह” — इति यावत् (तै० ब्रा० ३. २. १.
१—४.) द्रष्टव्यो यथ्यसन्दर्भः ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्वेव ये लोभाः, ते खलु व्याख्याता

दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे—“अयं वाक्लोको हाउकारो वायुर्हायिकार-
श्चन्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरीकारः । आदित्य उकारो निहव
एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिङ्गारः प्राणः स्वरःऽन्नं या
वाग् विराट् । अनिरुक्तस्त्रयोदश स्तोमः सच्चारो ऊप्पकारः (का० ब्रा०
३. १३. १—३.) ”—इति ।

वचलेपायितस्त्राय मर्थी मीमांसादर्शने । तथाह्यस्ति तत्र मन्त्रलिङ्गाधि-
करणे सूत्रम्—“विधिशब्दाच्च (१. २. ५३.) ”—इति । विधिशब्दाच्च विव-
क्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति,—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मे-
त्येतदेवाह’—इति”—इति तद्भाष्यं शबरस्वामिकृतम् । “मन्त्रव्याख्यानरूपो
ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते”—इति च तत्राह सायणाचार्योऽपि ।
तत्रैवोदाहृत्य व्याख्यातश्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम् । तथाहि—“स चैव
मास्त्रायते—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह’—इति । तत्र
‘शतं हिमाः (ऋ० स० १. ५. ८. ४ इ०)’—इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम्;
अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्”—इत्यादि । तद्भाष्येऽप्युक्तम्—‘अत्र
हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्त्तवोऽभिधीयन्ते; तथाच ब्राह्मणम्’—इत्यादि ।

भगवता कात्यायनेनापि यजुःप्रातिशाख्ये निगमापरपर्यायस्य मन्त्र-
भागस्यैव वेदत्वं तद्व्याख्यापरस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्यत्व मिति मन्त्रब्राह्म-
णयोः पार्थक्यं स्फुटं सूचितम् । तथाहि—“ॐकारं वेदेषु (१. १८) ।
अथकारं भाष्येषु (१. १९) ”—इति । यदि च तत्र तद्भाष्यकारः खलु
उन्वटो वेदशब्देन मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव ग्रहणं स्वीचकार, भाष्यशब्देन
च कल्पाद्यङ्गानाम् ; परं तत्रैवानुपद मेव “सप्त । त्रीन् । द्वौ । एकम्”—
इति स्वरविधायकेषु सूत्रेषु (१. १२७—१३०) सामस्वर-नैगमस्वर-
भाषिकस्वर-यज्ञकर्मस्वराणां विधानस्य पर्यालोचनयेदश्रुतभाष्यशब्देन
ब्राह्मणानां मेव बोधने कात्यायनाभिप्रायोऽनुभूयते ; “अथ ब्राह्मण-
स्वरसंस्कारनियमः”— इत्यारभ्य “तान एवाङ्गोपाङ्गानाम्”— इत्यन्तेन
परिशिष्टग्रन्थेन भाषिकादिस्वराणां सुष्ठु परिचायितत्वात् । ब्राह्मण-

ग्रन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वराणां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मणग्रन्थ एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवोक्तम् “एकम्”—इति सूत्रस्योन्वटभाष्यस्य टीप्पन्याम्—“मन्त्रकाण्डपठितानां मपि ब्राह्मण-
भागानां मन्त्रस्तूपर इत्यादीनां त्रैस्वर्यम् (निगमस्वरत्वम्) एव; ब्राह्मण-
काण्डपठितानां विश्वेदेवाः शोक्तन मप्येहेत्यादीनां भाषिकस्वर एवेति”—इति ।

तथा तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्ट मेवाभिचस्थौ साय
णाचार्ये ब्राह्मणानां मन्त्राख्याग्रन्थत्वम्—“यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मनो
वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्राख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समासताः”—
इति ।

तदित्यं सिद्ध मेव सर्वथा किं मन्त्रग्रन्थानां मसाधारणं नाम मन्त्र
इति निगम इति च ; एवं सर्वथा मेव ब्राह्मणग्रन्थानां मसाधारणं नाम
ब्राह्मणं भाष्य मिति च ; तथा मन्त्रग्रन्थेषु श्रुतानां पदानां वाक्यानां
स्वराणाञ्च नैगमत्वम् ; ब्राह्मणग्रन्थश्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च
भाषिकत्व मिति । अत एव “प्रोक्षन्तु हि वता पाणिना दर्भपिञ्जल-
वता वेति भाषिकम् (६. २.)”—इत्युक्तं सङ्गच्छते साङ्ख्यनगट्टकारस्येति ।

“अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः * * * ; अथापि नैगमेभ्यो
भाषिकाः (२ भा० २५६ पृ०)”—इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिकपदं यदि
भाषाशब्दमूलक मेव, तथापि न क्षतिः ; भाषाभाष्ययोरेकधातुजत्वात् ।
किञ्च भाषयोपनिबद्ध मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थबोधने एव हि सर्व-
भाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथन मन्तरा मूलस्य स्पष्टतया
बोधः सम्प्राप्यते । तदेवं वेदस्य दुर्बोधत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था
विरचिताः, तदा तादृश्या एव भाषाया व्यवहार आसीत् यादृश्या रचि-
तानि वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वा-
क्यादीनां यथासीद् भाषिकत्वम्, तथैवाद्यतनीयानां मन्त्राकाङ्क्षादीनां मपीति
सम मेवेति तन्नैरुक्तञ्च न विरुध्यते । वस्तुतस्तु पुराकल्पे ब्राह्मणग्रन्थरचना-

काले मन्त्राणां मेव वैदिकत्वेन ग्रहण मासीद्योग्यम् ; ब्राह्मणानामवश्यं लौकिकत्वेनैव ; परं मिदानीन्तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव वैदिकत्वेनाभ्यर्चनं समानम् ; सूत्रिकाणां मपि वचनानां वैदिकवत्त्वम् ; ततः परस्यानां मेव लौकिकत्व मिति । शास्त्रकृतां व्यवहार एवात्र निदानम् ; तथापि काकस्यैव प्राधान्य मित्यभ्युपगन्तव्य मत एव सा सूत्रकालात् सिद्ध मविशेषेण “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति ॥

(मन्त्रः) तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षणं अनुसन्धेयम्, — किन्नाम मन्त्रत्वम् ? इति ; लक्षणस्योपयोगो हि पूर्वाचार्यैः प्रदर्शित एव — “ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कशः । लक्षणेन तु सिद्धानां मन्तं यान्ति विपश्चितः”—इति । ततोऽनुसन्धीयमानश्च दृश्यते—उक्तं खलु भगवता यास्केनैव “मन्त्राः मननात् (३ भा० ३६७ पृ०)” —इति मन्त्रनिर्वचनम् ; तत एव सिद्धञ्च मन्त्रलक्षणम्—‘मननहेतुर्मन्त्रः’ इति । तथाच तत्र वृत्तिः—“तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदैवाधियक्षादिमन्तारो मन्यन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्”—इति ।

दूषितश्चेतत् सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकायाम्—‘मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः’—इत्युक्ता ; परं न च तत्रोदाहृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मपि । तथाचावगम्यते— “तत्रोदकेषु मन्त्राख्या (जै० सू० २. १. ३२.)”—इतिसूत्रानुगतम् “अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्”—इति विवक्षया,—‘विहितार्थाभिधायको मन्त्रः’—इत्यस्य पूर्वाचार्यविहितस्य, असिपदान्तादीनां पञ्चदशानां च मीमांसावृत्तिस्तदुदाहृतानां, मन्त्रलक्षणानां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः कतिचिदुद्धृत्य दिदर्शयिष्या चोद्दिमचित्तस्तत्रैवैकाग्रमना यास्कोक्ते विचारावसरं नालभत स इति । प्रतिपादित मन्त्राभिर्मीमांसाकारस्य खलु जैमिनेः यास्काग्रजत्वम् (चू० पृ०) ; तथाच जागरितेऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्केन “मननान्मन्त्रः”—इति, ततः सम्भाव्य मेवैतल्लक्षण मदुष्ट मिति । अपि च सायणतः प्राचीनेन, उद्धृतासिनापि हि श्वर-

स्वामिना तत्सूत्रस्य भाष्ये विहितार्थाभिधायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्ड-
खण्डीकृतानि; परं न तस्मिन्निहवेऽस्य यास्कীয়लक्षणस्यावतरण मपीष्टं
तेन; इतश्च श्रूयते नैतल्लक्षणं दृष्ट मिति । “अविशिष्टं वाक्यार्थः
(जै० सू० १. २. ४०.) इति सूत्रस्य, “विधिशब्दाच्च (जै० सू० १. २.
५३.)”—इति सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं स च
स्वयं व्यनक्ति—“तु-शब्देन मन्त्राणां मट्टार्थं मुच्चारणमात्रं वारयति
०—० तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्य अर्थप्रकाशनरूपं दृष्ट मेव प्रयोजनम्”—
इति, “तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चा-
रयितव्याः”—इति च । मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षणं मनुष्येवोक्तिरेषा भग-
वतो यास्कस्य—“यत्काम ऋषिर्यम्यां देवताया मार्थपथ मिच्छन् कृतिं
प्रयुक्ते, तद्देवतः स मन्त्रो भवति (इ भा० २८५ ए०)”—इति । तदेवं
‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति, ‘मन्त्रोऽय मित्याभयुक्तोपदिष्टो मन्त्रः’—इति च हे-
एव मन्त्रलक्षणे निर्द्दुष्टे इति गम्यते; तद् यस्मै यद्रोचेत, तदेव स गृह्णा-
त्वित्यल मिह नीरसविवादेनेति ।

अथवात्रैतत् सुष्ठु समाधानम्—जैमिनिवृत्तं मन्त्रलक्षणं ग्रन्थपरम्,
यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपर मिति । तथाच जैमिनिनये वैदिकसमाख्या-
सिद्धानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहिताग्रन्थानां मेव मन्त्रग्रन्थत्वम्; न त्वन्येषां
ताण्ड्यादीनाम्; यास्कमते तु ग्रन्थानां तथा लक्षणेऽपि न क्षतिः; परं
ताण्ड्याच्चाद्याध्यायगतानां ‘महन्मे वोचः’—इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्म-
णाद्याध्यायद्वयगतानाञ्च ‘देव सविनः प्रसुव’—इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरी-
यारण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासीत्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वसिद्धये खल्विद-
मवश्यं वक्तव्यम्—‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति । तदेव मुभयलक्षणयोर्विषय-
भेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्माक मिति ।

“आनन्दपुरवास्तव्य-वचटाख्यस्य सूनुना । मन्त्रभाष्य मिदं क्लृप्तं भोजे
पृथ्वीं प्रशासति”—इत्युक्त्या स्वपरिचय मुक्तावताखिलमन्त्रभाष्यं कृतवता
उज्जटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शिताश्चेते मन्त्रभेदाः;—

“न्यायविदः पठन्ति—

‘विध्यर्थवादयाच्चाश्रीःस्तुतिप्रैषप्रवक्तृकाः ।

प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ।

अवधारणं उपनिषत् वाक्यार्थान्तु त्रयोदश ।

मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्यादृश्युतिचोदिताः ।’—इति ।

अथ तेषां मुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्यभिहितः—“अश्वस्तूपरो गो मृगस्ते (य० वा० स० २४.१.)”—इति ।

अर्थवादः—“देवा यज्ञं मतन्वत (य० वा० स० १६. १२.)”—इत्यनुवाकः ।

याच्चा—“तनूपा अमेऽसि तन्वं मे पाहि (य० वा० स० ३. १७.)”—इति ।

आश्रीः—“आवो देवास ईमहे (य० वा० स० ४. ५.)”—इति ।

स्तुतिः—“अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत् (य० वा० स० ३. १२.)”—इति ।

प्रैषः—“होता यक्षत् समिधाग्निम् (य० वा० स० २१. २६.)”—इति ।

प्रवक्तृका—“इन्द्राग्नौ अपादियम् (य० वा० स० ३३. ६३.)”—इति ।

प्रश्नः—“कः खिदेकाग्नी चरति (य० वा० स० २३. ६. ६०.)”—इति ।

व्याकरणम्—“सूर्य एकाग्नी चरति (य० वा० स० ३३. १०. ६०.)”—इति ।

तर्कः—“मा गृधाः कस्य खिद्धनम् (य० वा० स० ४०. १.)”—इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्—“अषधयः समवदन्त (य० वा० स० १२. ६६.)”—इति ।

अवधारणम्—“तमेव विदित्वातिमृत्युमेति (अ० उ० ६. १५.)”—इति ।

उपनिषत्—“ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य० वा० स० ४०. १.)”—इति ।”

शवरभाष्येऽपि आशीरादयस्त्रयोदशैव मन्त्रभेदाः प्रदर्शिताः, परं तत्त्व-
न्यथैव ; द्रष्टव्याश्च ते तत्रैव (जै० सू० २. १. ३२. भा०) । ऋग्भाष्यभू-
मिकायाश्च सायणेन तत एव कति चिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उव्वटेन ह्येतानि सर्वाण्येव यजुरेवाधिकृत्योदाहृतानि ; निरुक्तकारेण
भगवता यास्केन त्वेव मृगवेदेऽपि दर्शितानि बह्वन्युदाहरणानि । तथाहि—
“तास्त्रिविधा ऋचः ;—परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च”—इत्युप-
क्रम्य, “परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिक्यः”—

इत्युक्त्वा, “अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः * * * ; अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ; तदेतद्वृज्ज माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु”—इति प्रदर्श्य, उदाहृतानिमानि—“अथापि शपथाभिशापौ ०—० ; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ; एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”—इति, “अक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च (३ भा० ३६६ पृ०)”—इत्येवमादीनि ॥

स चैव एव मन्त्रभागः संहितेत्युच्यते । तल्लक्षणं चोक्तं पुरस्तात् समासतः (ठ पृ०) । सा चादौ द्विविधा ;—निर्भुजसंहिता, प्रटस्संहिता चेति । “अग्निमीलेपुरोहितम् (ऋ० स० १.१.१.१.)”—इत्यादयः पाठा एव निर्भुजसंहिताया उदाहरणानि । यैव निर्भुजसंहिता, सैव सार्धा संहितेत्युच्यते । प्रटस्संहितापि द्विविधा ;—पदसंहिता, क्रमसंहिता चेति नाम । तत्र, “अग्निम्, ईडे, पुरःऽहितम्”—इत्येवं पठ्यते पदसंहिता ; “अग्निम्, ईडे ; ईडे, पुरोहितम् : पुरोहित मिति पुरःऽहितम्”—इत्येवं क्रमसंहितेत्युच्यते । इमा मेव क्रमसंहिता भवन्तम्वा जटाद्या अष्टविधाश्च विवृतयः पठ्यन्ते । तदुक्तं विवृतवल्लगाम्—“जटा, माला, शिखा, लेखा, ध्वजो, दण्डो, रथो घनः । अष्टौ विवृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः (१. ५.)”—इति । ततो जटादीना मपि क्रमात्मकत्वेन प्रटस्संहितात्वमेव । तदेव मेकैकमन्त्रस्य एकादशप्रकाराः संहितापाठा भवन्ति । तत्त्वतस्तु पाठप्रकारभेदात् बह्व्यपि सार्धासंहिता प्रतिवेद मेकैकैवेति ॥

तासाञ्च सर्वासा मेव संहितानां बह्वप्राचीनत्वात् कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरर्थयनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, पाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च सम्पन्नाः ; अत एवैकापि सा बह्वशाखत्वमापन्ना । तदेवोदाहृतञ्च प्राचीनभाषितं चरणघट्टकं षड्गुरुशिष्येण—“एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं ऋषयो विदुः । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् । नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राङ् पञ्च-

दशाध्वकम्”—इति । “अध्वा, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः”—इति च तत्रोक्तं तेनैव । अत्र च कासाच्चित् शाखात्वम्, कासाच्चिदनु-शाखात्वं निर्णीतं चरणशृङ्गकारादिभिस्तत्रतत्रैव द्रष्टव्यम् ।

इत्थं ब्रह्मशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, कस्या अप्येकस्याः शाखाया अध्य-यनेनैव भवेदेवाधीत एकैको वेदः ; सर्वास्तेव शाखासु संहितायाः प्रायो-ऽभेदात् । किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चिदुच्चारणभेदेन किञ्चिदनुष्ठान-पद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहितायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम् ; जागर्त्येव ह्येष न्यायः ‘एकदेशविकृत मनन्यवत् (पा० सू० १. १. ७२. भा०)’—इति, भवत्येव हि किन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारो लोके । अत एव सायणाचार्यादिभिरेकैका मेव शाखा मवलम्बा कृतैर्भाष्यैरेवावाप्ता तत्र कृतकृत्यतेति । अत एव च “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः(२. १६५.)”—इति “षट्त्रिंशदाब्दिकं चयं गुरौ त्रैवैदिकं व्रतम् (३. १.)”—इति, “वेदा-नधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् (३. २.)”—इति च मनुवच-नानि सङ्गच्छन्ते ; मूलतः प्रकृतपार्थक्ये हि तासां कथं सम्भवेन्नामाध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनाना मुन्मत्त-प्रलपितत्वं मेव प्रसज्येतेति । अतोऽत्र त्वेव मेवावधायम्,—एष खलु वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेदतुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्न-देशीयानां मेकग्रन्थीयानां मपि ब्रह्मतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठा-दिभेदः, तथैवेति । अथाप्यत्र संशयस्वेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्दूरोत्सारणं सुकरं मेवेति भवेन्निवृत्तः कोलाहलः ।

परन्त्वेव मपि यजुषस्तु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखानां मेव मस्ति भेदः, यत्तयोऽभयोरेव शाखासमूहयोः मिथः शुक्लकृष्णत्व ममंसत प्राचीनाः । तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति ख्यातिः ; तैत्तिरीयादीनान्तु यजुःशाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति । ईदृशासदृशभेदकारणादिकन्तु वैदिकग्रन्थसमूहतः स्वस्वधिव्यापारि-

चालनतश्च यथानुभव मेव वेदितव्यम् ; किञ्च तत्र शुक्लयजुषः कति शाखाः किन्नमकाश्च, कृष्णयजुषोऽपि कति शाखाः किन्नमकाश्चेति चरणयूहा-
दिभ्य एवावगन्तव्य मिति ।

तथाचार्यं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेतित्रिविधरचनात्मकोऽपि शौचा-
ध्वर्यवौद्गात्रब्राह्मेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन शुक्लकृष्णेति द्वैविध्यं गतं च
यजुषि सम्प्रति राजते पञ्चसंहितात्मक एव :—ऋग्वेदसंहिता, शुक्ल-
यजुर्वेदसंहिता, कृष्णयजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहितेति ॥

अथासु च पञ्चसु वेदसंहितासु बद्धधैव पौर्वापर्यं केचिदाहुः । तथाहि—
'ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि तृतीयमण्डलस्यापेक्षिकनूत-
नत्वम्, दशममण्डलस्य तु ऋक्संहितापरिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया
तत एवोद्भूतार्चिकमूलकत्वम् : शुक्लयजुःसंहितायाः तदपेक्षयाप्यर्वाचीनत्वम् ;
अथर्वसंहितायान्तु सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्'—इति । वेद-
तत्त्वानुसन्धित्सुभिः प्राञ्चतमैरेवेदं तत्त्व मूढावित मित्यत्र विश्वास एवोचितः
सर्वेषाम् ; परं किं कुर्मो वयं नात्रास्माकं बुद्धिः प्रसरति ; एकस्मिन्नेव हि काले,
एकस्यैवाचार्यस्य, एकेनेव चयनयत्नेन चतुष्टु मापन्नानां पौर्वापर्यं कथङ्कारं
स्यादिति । यदि कश्चित् फलविक्रयी,—आम्रार्थी आम्र मेव गृह्णातु, जम्बुर्थी
जम्बू मेव, पनसार्थी पनस मेव, राजादनार्थी राजादन मेवेति क्रय-
विक्रयसौकर्यार्थं मेकदैवैकैवयत्नेनैक मेव फलराशिं विभज्य चयनेन
चतुरः स्तूपान् विदध्यात् ; तत्र कः खलु धीर एवं वदितु मुत्सहेत,—
अयं स्तूपः पूर्वं कृतः, अत्राप्यंशशो नूतन इत्यादि? तथैवात्रापि । किञ्च
यथास्येव तत्र फलानां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालजातान्येव
तानि सर्वाणि ; एव मत्रापि अन्तु मन्त्राणां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न
त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात् सत्य मेव ; परं न हि तेन स्तूपानां
संहितानां वा प्राचीनत्वावर्चीनत्वविचारः कथं मपि सङ्गच्छते ; फलानां
मन्त्राणाञ्चोत्पत्तिकालविचारस्तु स्तूपानां संहितानां मुत्पत्तिकालविचारतः
सर्वथा स्वतन्त्र एवेति बद्धशास्त्रपारावारदृश्यानां विश्वविख्यातकीर्तिना

मपि तेषामत्र तद्वचो न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमिष्ट इत्यस्माकम् ।

तथापीदं विचार्यते कथङ्कार मृक्संहितायाः प्राथम्यमिति ; —

स्मर्यते हि मनुसंहितायाम्—“ऋग्यजुःसामनक्षत्रम् (२. ११.)”—
इति । एवमादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनादेव तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं
गम्यत इति चेन्न ; तादृशसमस्तप्रयोगे हि शब्दानुशासनादेव ऋक्शब्दस्य
पूर्वनिपातो भवति । तथा हि पाणिनिसूत्रम्—“अल्पाच्तरम् (२. २.
३४)”—इति । यद्येवमयोगादेव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि “विन्ध्यकिष्किन्ध-
हिमाक्षयाः”—इत्युक्ते विन्ध्यस्यैव प्राथम्यमुररीकार्यं स्यात् । असमस्त-
प्रयोगेषु च यत्र ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोक्तुः
यादृच्छिकत्वमेव बीजम् । अपि वा पद्यगद्यगानात्मिकासु त्रिविध-
रचनासु तत्त्वतो गानरचनाया एव ज्यायस्त्वेऽपि पद्यरचनायास्तदस्थि-
रूपत्वेन ततोऽपि गगीयस्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति रचनानियमाधीन-
मेव प्राधान्यमृचां बज्जत्र आद्युल्लेखे निदानम् । तदेवं सर्वत्रैवर्क-
शब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये विनिगमकमिति
तेषां मनोराज्यविजृम्भणमात्रमेव ।

श्रूयते च कौषीतकीब्राह्मणे—“तत्परिचरणावितरौ वेदौ (६. ११.)”—
इति । एतेन यज्ञकाण्डे होमकर्मण एव प्राधान्यम्, होमार्थमेव अर्घ्य-
कृत्यमुद्गाढकृत्यञ्चेत्येव बोधितम् ; एतस्माच्चर्चा प्रथमोत्पन्नत्वं न कथमपि
बुध्यते । एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनोपन्यासोऽपि वृथैव ।

सर्ववेदभाष्यकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्—
“मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोन्या ऋचो बहव
आस्माताः । सास्मान्तु सर्वेषां मृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि
स्वकीयसंहिताया मृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते ।”—इत्युक्तिर्दृश्यते सत्यम् ;
परमेतस्मादपि ऋग्वेदस्य प्राथम्ये सायणसम्मतिर्न बुध्यते ; अपि तु मन्त्रेषु
ऋचां बाहुल्यमित्येव ध्वन्यते । किञ्चर्चां प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः
प्राधान्यं नैव गम्यते ; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सद्भावात् । अत एव ऋचां

हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्यमुररीकुर्वतोऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्यमेव । तथा ह्युक्तमध्वर्युभाष्यभूमिकायाम् — “आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समास्नातम् । तत्र विशेषापेक्षाया मपेक्षितायां याज्यापुरोऽनुवाक्यादय ऋग्वेदे समास्नायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्”-इति । सामभाष्यभूमिकायाञ्च — “अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः । निर्म्मिमीते क्रियासङ्केतध्वर्युर्यज्ञियं वपुः । तदलं कुरुते होता ब्रह्मोद्गातेत्यमी त्रयः । * * * । यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्मिमीते ततो यजुः । व्याख्यातं प्रथमं पश्चादृचां व्याख्यान मीरितम् । साम्ना मृगाश्रितत्वेन सामव्याख्याय वर्णितम्”-इति । वस्तुतो जगत्सृष्टेः पुरैव ब्रह्मणश्चतुर्भ्यां वदनेभ्यश्चत्वारो वेदा युगपत् समुत्पन्ना इत्येवंवादिनां पौराणिककालप्रभवाणां ओमत्सायणादीनां तथाविधविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव ; तेषां तादृशाश्रितस्त्वविचारप्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः ।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येऽभ्युपगंतं ऋक्संहिताप्रणयनकाले यजुः-साम्नोरसद्भावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुःसाम्नोरुल्लेखः कथङ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृशचतुरचेतसां चेतःसु कथन्न चमत्कार माविष्कृतम् ? पश्यन्तु तावत् धीमन्तः — “यजुन्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ६०. ६.)”-इति, “त मेव मृचि तमु ब्रह्माण माऽऽर्यञ्जन्यं सामगा मुख्यशासम् (ऋ० स० १०. १०७. ६.)”-इति, “ऋक्सामाभ्या मभिहितौ (ऋ० स० १०. ८५. ३१.)”-इत्येवमादीनि । इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डलादाहृतानि, दशममण्डलस्यानतिप्राचीनत्वमेव तेषां मिति चेत्, ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः । तथाहि — “वर्हिर्निव यजुषा रक्षमाणः (ऋ० स० ५. ६२. ५)”-इति पञ्चममण्डलीयम्, “उमे वाचो वदति सामगा इव (२. ४३. १.)”-इति च द्वितीयमण्डलीयम् । सामविशेषनामान्यपि श्रूयन्त एव ऋक्संहितायाम् । तथाहि — “रथन्तर मा जभारा वसिष्ठः (१०. १८१. १.)”-इति,

“भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेः”—इति च । एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवाग्राह्ये तेषां मिति चेत्, अन्यत्राप्यस्येवं तथैव । तथाहि—“रथन्तरे सूर्यम्यर्थपश्यत् (१. १६४. २५.)”—इति प्रथममण्डलीयम्, “प्र गायत्रेण गायत (६. ६०. १.)”—इति च नवममण्डलीय मिति दिक् । तदेव ऋक्-संहितायाः ऋग्वेदमन्त्राणां वा प्रथमरचितत्वं तेषां स्वकपोलकल्पित मिवाभातीति ॥

यदप्युक्तं तद्वितीयमण्डलस्य अपेक्षाकृतमर्वाचीनत्वं तदप्येव मेव ; मानाभावात् । कश्च खलु धीमान् शुष्कटणसहाय एव वटविटपिदुर्गच्छेदने समर्थो भवेत् ? अस्ति खलु ऋक्संहिताद्वितीयमण्डलीयसायणभाष्य-रम्भे “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्स-मदो द्वितीयं मण्डलं मपश्यत्”—इत्यनुक्रमणीवचनं मुद्रितम् । तथाच द्वितीयमण्डलस्य शौनकीयत्वं सुव्यक्तम् ; शौनकीयग्रन्थस्य च पाणिनिना “शौनकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीनतमत्वाभावः सुतरां स्फुटं मित्येवैकैषा युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य चिरा-त्सिद्धप्राचीनतमत्वखण्डने शुष्कटणमयी कर्त्तनी । इह पश्यन्तु तावच्चक्षु-प्लुतः—एकवंशीयाश्चान्यवंशप्रभवाश्च शौनकाः खलु बहव एव ;—मन्त्राणां द्रष्टारः आसन् शौनकाः ; तेभ्योऽन्ये सूक्ताणाञ्च द्रष्टारः स्थिता एव शौनकाः ; द्वितीयमण्डलस्य द्रष्टा च शौनकस्ततोऽप्यन्य एव ; अथर्व-शाखाविशेषस्य च प्रवक्ता शौनकोऽप्यन्य एव ; तत्तद्वंशप्रभवा ह्यद्यापि बहुत्र बहवः शौनका राजन्त एव । “शौनकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति पाणिनिसूत्रस्य शौनकप्रोक्तग्रन्थ एव विषयः, तथाच शौनकप्रोक्तं अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थं येऽधीयते त एव शौनकिनः ; शौनकदृष्टग्रन्थस्तु न चास्य सूत्रस्य विषयः ; अनुक्रमणान्तु “द्वितीयमण्डलं मपश्यत्”—इत्युक्तम्, न तु द्वितीयं मण्डलं मवोचदिति* । ततश्च शौनकदृष्टत्व

* शौनकविषये त्विह पुरस्तादप्यसकृदुक्तानि, तान्यप्यत्र स्मर्तव्यानि (भौ, अ ४०)।

मेव द्वितीयमण्डलस्येति श्रौतकट्टकं द्वितीयं मण्डलं ये ऽधीयते इति विग्रहे तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूलकापेक्षिकावाचीनत्वकल्पनं भ्रमविष्टमिति मेवेति । वस्तुतः पाणिनिसूत्राणां समालोचनयेद मेव ज्ञायते ;—तस्य भवतः पाणिनेः शाखानां मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहणं भीषितम्, तदध्येत्रर्थे एव च प्रत्ययादयो विहिताः ; मन्त्रसूक्तमण्डलादीनान्तु दृष्टत्वेनैव ग्रहणं मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि । न च कचिदपि पाणिनीये मण्डलाध्येत्रर्थे तादृशं प्रत्ययविधिर्दृश्यते प्रत्युत शाखाद्यध्येत्रर्थे एव ; सन्ति यथैव ऋग्वेदादीनां शाकलादयः शाखा, तथैवान्ति श्रौतकसांहितेत्यथर्ववेदस्यापि चिरादेव ; एवं यथैव शाखलादिशाखानां प्रोक्तत्वं मेव पाणिनिसम्मतम्, तथैव श्रौतकशाखाया अपि । तत्कथं मत्र द्वितीयमण्डलाध्येत्रे तादृशप्रत्ययप्रसङ्गः ? कुतो वा अनुक्रमण्यां यस्य द्रष्टृत्वं भासते, तस्यैवैह भलात् प्रोक्तत्वेन ग्रहणं भवेदिति ?

यदप्युक्तम्—तस्यैव ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तीयद्वितीयस्य “तवाग्ने होत्रं तव पोत्रं ऋत्वियं तव नेष्ट्रं त्वं ममिदृतायतः । तव प्रशास्तृत्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे (ऋ० स० ७. १. २.)”—इत्यस्या ऋचि यत् होत्रादीनि याज्ञिकाभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालभवं, तदेव च मानान्तरं तस्यापेक्षाकृताधुनिकत्वमिति ; इतश्च वक्तुरेकदेशदर्शित्वं मेव विशदीभवति । यतः खन्तु यज्ञकाले एव सर्वासां संहितानां ग्रथनं सम्पन्नं मतः संहितासु सर्वत्रैव विद्यन्ते तथाविधा मन्त्राः ; न द्वितीयमण्डले एव । तथाहि तत्प्रदर्शितमन्त्रश्रुतानि पदान्यन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः—१. ७६. ४. होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८. ४०. ११. ऋत्वियम्, १. १५. ३. नेष्ट्रः, १०. १४. १३. अग्निध्रम्, १. ६४. ६. प्रशास्ता, १. २३. १६. अध्वरीयताम्, १. ८०. १. ब्रह्मा १. १३. ६. गृहपतिः, १. १. ८. दमे इति । एवञ्च होत्रादिपददर्शनात् तत्तन्मन्त्राणां यज्ञकालजत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डलं साधुनिकं मिति वक्तुं कथं मपि न युज्यत इति सुव्यक्तम् ॥

एवं दशममण्डलस्य ऋक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुं सैका व्याकाशवल्ली अवलम्बिता तैर्भाषापार्थक्यादिर्नाम ; दशममण्डलस्य हि भाषा मन्त्रार्थगततात्पर्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः सर्वथा पृथगेवेति परिशिष्टरूपत्वं मेव स्वीकार्यं मिति तदाशयः । किं मत्र ब्रमो वयम् ? अस्मच्छ्रुतिषु हि दशममण्डलस्य मण्डलान्तराणाञ्च एकविधैव भाषा उपलभ्यते, अमुद्बुद्धिषु च तथैकविध मेव तात्पर्यं मिति न जानीमहे केषां बुद्धिमान्तिन्यं केषां वा अवगोन्द्रियदुष्टत्व मिति ।

वस्तुतो वेदानां कृतकत्वपक्षे मन्त्राणां बहुकटकत्वात् अनेककालजत्वाच्च भाषातात्पर्ययोः पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत मेवेत्यन्यदेतत् ; मण्डलगतपार्थक्यन्तु असम्भव मेव मण्डलरूपेण ग्रन्थाविर्भावाभावात् । सर्वास्वेव च शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि न सम्भवपरः ; तथाच यत्र खलु शाखायां नवपरिच्छेदपरिच्छिन्ना एव सर्वे मन्त्राः, यत्र वैकादशपरिच्छेदपरिच्छिन्ना इमे एव सर्वमन्त्राः, तत्र कथं दशममण्डलस्य परिशिष्टत्वं परिरक्ष्येत ? इदानीं प्रचलितेयं हि संहिता, शाकलबाष्कलेतिशाखाद्वयमिलितेत्येव बुध्यते ; द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात् । तथाचाष्टकाध्यायवर्गैर्विभागः खलु एकशाखाकृतः, मण्डलानुवाकसूक्तेर्विभागस्त्वपरशाखाकृतः स्फुट मेव प्रतीयते । अष्टकाध्यायवर्गविभक्तसंहितायां किञ्चित् पाठाधिक्य मपि । त एवाधिकाः पाठाः वालखिल्यमन्त्रा इत्युच्यन्ते । न च मन्त्राः ते खिलात्मिकाः ; तेषां मपि पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात्, “अथ वालखिल्या विहरेत् (उ० २. २. ३—२२.) ”—इत्याद्याश्वलायनीयश्रौतविधानास्मरणात्, निरुक्ते निगमत्वेन व्यपदेशाच्च । अतएवाह च षड्गुरुशिष्यः—‘बाष्कलके संहितापाठे अतः शाकलात् अधिकान्यष्टौ सूक्तानि’—इति । भगवता सायणाचार्येण तु शाकलसंहिता मधिकृत्यैव व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि वालखिल्यानि ; परं स्वीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टाविति । अपि यथैवान्यत्रान्यत्र, तथैवेहापि वालखिल्यानां मष्टसूक्तात्मकत्वं मेकादश-

सूक्तात्मकत्वचेति सूक्तसङ्ख्याविषयकोऽप्यस्ति पाठभेदः । तदेव मष्टक-
विभागे बाष्कलके दशममण्डल मेव नास्तीति कथञ्चार्हं भवेत् तस्य
परिशिष्टत्वमिति विचार्यं सुधीभिरेव । तथाच पुरा ऋक्संहिताया
नवमण्डलात्मकत्वमेवासीत्, ततोऽभवत्तस्या दशमण्डलात्मकत्वमिति
कथनं यथा सुकरम् ; तथा नेदम्— पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्या-
याष्टाविंशतिवर्गान्ति मेवर्क्संहितायाः प्रवचनमासीत्, ततस्तदष्टकीय-
तदध्यायस्योनविंशतितमादयो वर्गाः प्रणीताः, अष्टमाष्टकस्य समग्रः
प्रणीत इति । न च निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्म-
कत्वमेव सर्वर्क्शाखासंहितानामिति वाच्यम् ; तत्र सर्वत्र दाशत-
यीति शाकलशाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात् । किञ्च प्रथमादि-
मण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम्, दशममण्डलस्थितानाञ्च बहूनां सूक्ता-
नाम्, द्रष्टारोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते ; परिशिष्टत्ववादिनां मते तत् कथं
मुपपद्येतेत्यपि विचारयन्वत्र माध्यस्थ्यपदमादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयङ्गमन्त्राणां ऋक्संहितात उद्धृतत्वकथनमपि प्रौढिवाद-
मात्रम् ; ऋक्संहिताया मपि कृन्द इति श्रवणात् । तथाहि—“तस्माद्
यज्ञात् सर्वङ्गत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजु-
स्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ६०. ६.)”—इति । अस्या ऋचि कन्दांसीति
पदेन सामवेदीयर्चा मेव ग्रहणमियम् ; तथैव सर्ववैदिकप्रसिद्धेरिति
प्रतिपादितं पुरस्तादपि (ठै० ८०) ; कृन्द इति हि सामवेदीयार्चिक-
ग्रन्थाणां तथा तत्तद्ग्रन्थीयमन्त्राणां च नाम इति केऽधीतवेदा न
जानन्ति ? पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयकृन्दोग्रन्थस्यमन्त्रा एव
कृन्दत्वेन कक्षिताः । तथाहि—“सोऽस्यादिरिति कृन्दसः प्रगाथेषु
(४. २. ५५.)”—इति तत्सूत्रम् ; “पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः”—
इत्यादीनि च तदुदाहरणानि । प्रगाथान्तु सामवेदे एव दृश्यन्ते,
नान्यत्र ; विहिताश्च ते सामवेदीये ताण्ड्यमहानाक्षणे एव ।

किञ्च यतश्च साममूलमन्त्राणां सर्वेषां मेव कृन्द इति चिरात्समाख्या,

अत एव तेषां गानकारिणः सामवेदिनश्चन्द्रोगा एवेत्युच्यन्ते ; न तु ते क्वचित् कैश्चिदपि ऋग्णा इति श्रुताः । यतश्च सामवेदिन एव चन्द्रोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मणग्रन्थाणां मुपनिषदाश्च चान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धैव ; विहिता च सा पाणिनिनापि “चन्द्रोगौक्थिक (४.३. १२६)”-इति । एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् ‘वेदसंहितासु ये केचन प्राचीनतमम्लोकाः, त एव चन्द्रांसि इत्यभिधीयन्ते ; ततोऽप्राचीना एव मन्वाः’-इति, तदिदं मपि जलमध्यगतमसीक्षोदवद्विषीन मेव न वेत्यपि विचारयन्तु त एव ।

नन्वेव मपि ऋक्सामोत्पत्त्यनन्तरं मेव चन्द्रसा मुत्पत्तिश्च वणात् सामवेदीयर्चा ऋक्कोऽवरजत्वं यथावत् स्थित मेवातः ‘खादितेऽपि लशुने न श्रान्तो व्याधिः’-इति चेदत्र ब्रूमः ;—तस्माद्यज्ञादिति मन्वे न हि क्रमोत्पत्तिवर्णनं मिष्टम् ; अन्यथा हि ऋगुत्पत्त्यनन्तरं सामोत्पत्तिः, तदनन्तरञ्च चन्द्रउत्पत्तिः इत्येवं मन्तव्यं स्यात्, तच्चाप्रसिद्धसम्भवदोषग्रस्तं भवेदेव । तथाहि—ऋग्वेदीयर्चाऽवलम्ब्यैव सामानि गीतानि इति चेत् ते खलु ऋग्णा इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिर्दृश्यते क्वचिदपि लोके वेदे वा ; प्रत्युत चन्द्रोनामतः प्रसिद्धानां मेव सामवेदीयर्चां गाढत्वादेव सामवेदीयाः चन्द्रोगा इत्येवोच्यन्ते ; एवं सामां प्रथमं मुत्पत्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्चन्द्रसा मित्यप्यसम्भव एव । तस्मात् यदैव यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन्, तदैव ततश्च सामानि च, साममूलञ्चन्द्रांसि च, यजुषि चेत्येव तन्मन्वाण्यस्तथा च सहोत्पत्तिरेव । अतएवाथर्ववेदीये तदनुरूप एव मन्वे सहशब्दश्च श्रूयते—“ऋचः सामानि चन्द्रांसि पुराणं यजुषा सह । उच्छिष्टाञ्जशिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः (१७. ७. २८.)”-इति । अत्र श्रुतः पुराणशब्दस्तु प्राचीनेति वृत्ताग्याख्यानपरमन्वावाचकः । तदेतस्मान्मन्वाश्च सर्वविधमन्वाणां सहोत्पत्तिः सुव्यक्तैव ।

किञ्च यदि नाम ऋक्संहितात एव सामयोनिमन्वा उद्भूताः स्युः, तर्हि उद्भूतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्वा वृष्येरन् ; न च तथा दृश्यन्ते ।

अपरश्च, एव मपि बहवो मन्त्राः सामवेदे सन्ति, येषां मन्त्रसंहितायां
अवशं नास्त्येव । अथापर मपि, यथैवकसंहितायां सूक्तानि, तथैवेह
दशदादीनि ; ततश्च कुतः कस्योद्धरणं किम्मानकं भवेदिति च स्याद्
विचार्य मेव, विचारकाले तु विनिगमकाभाव एव मूर्तिमान् दरी-
दृश्येतेत्यत्र च कः संशयः ।

वस्तुतः पुरा तु ऋगादिनक्षत्राः सर्वे एव मन्त्रा विनीयान् एव आसन्,
ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सकृच्छीतानि, तदैव तथैव
सामवेदीयान्यपि दशदादीनीति किञ्चित्त्रम् ? एकस्या एव हि ऋक्चयन
मुभयत्रैककालेऽपि सम्भवत्येवेत्यपास्येतैवोद्धृतिमत मिति दिक् ॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव परन्तात् (टी० ए०) ॥

(ब्राह्मणम्) ततो ब्राह्मणस्यास्ति किं नक्षत्रा मिथ्यन्विच्छन्तः पश्याम
इदं मापस्तम्बसूत्रम्—“कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति । कर्मचोदना
विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधिश्चैव द्विविध इत्याह सायणः । तथाहि—
“विधिरपि द्विविधः ; अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम्, अज्ञातज्ञापनश्चेति । ‘आमा-
वैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्’—इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयः
अप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः ; ‘आत्मा वा इदं मेक एवाय आसीत्’—इत्यादयो ब्रह्म-
काण्डगता अज्ञातज्ञापकाः (ऋ० सं० भा० भू०)”—इति ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य शेषरूपवाक्यान्वैवार्थवादा उच्यन्ते इत्याह चाप-
स्तम्बः । तथाच तत्सूत्रम्—“ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः”—इति । शेषशेषि-
भावः अङ्गाङ्गिभावश्चेत्यनर्थान्तरं भीमांसकानाम् । तच्च प्रतिपादितम्
“अथातः शेषलक्षणम् (३. १. १.)”—इत्यधिकृत्य “शेषः परार्थत्वात्, इत्य-
गुणसंस्कारेषु वादरिः, कर्माण्यपि जैमिनिः, फलञ्च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च
कर्मार्थत्वात् (३. १. २—६.)”—इति । विधिभिरङ्गाङ्गिभावश्चार्थवादानां
ते मन्यन्त एव । तथाहि—“आमायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यं मतदर्शानां
तस्मादनित्यं मुच्यते”—इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १. २. १—६.)
अतदर्शानाम्=अक्रियार्थानाम्=अर्थवादानाम् आनर्थक्यम्, तस्मात्तेषां

मनित्यत्व माशङ्क्य “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युः”
—इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १२. ७—१२.) विधीनाम्=‘वा-
यव्यां श्वेत मालमेत’—इत्यादीनाम्=ब्राह्मणवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वेनैव “वायुर्वै-
क्षेपिष्ठा देवता”—इत्येवमादीनां मर्थवादवाक्यानां सार्थकता तस्मान्नित्यता
च सिद्धान्तिता । एतदेवाभिप्रेत्याह सायणाचार्यः “द्विविधं ब्राह्मणम्—
विधिः, अर्थवादश्च”—इति ।

अर्थवादानां मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरुक्तेऽपि । तथाहि—“प्राश्निच
मस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् (४भा० २७४५०)”—इत्येवमादीनि
द्रष्टव्यानि । अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व मुररीकुर्वतैव तेन तेषां तत्त्व-
ख्यापनेऽप्रामाण्यश्च ध्वनितं तत्र । तथाहि—“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति (३भा० ४१६ ए०)”—इत्यादि ।

अथ त्वेतदपि ज्ञातव्य मस्ति,—सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं विधिदैधन्तु
तैदान्तिकानां मनुरोधतः प्रौढवादमात्र मिति ; कर्मचोदनैव विधिरिति
आपस्तम्बादियाज्ञिकानां जैमिन्यादिमीमांसकानाञ्च सम्मतत्वात् । न हि
केऽपि याज्ञिकाः “आत्मा वा इद मेक एवाय आसीत्”—इत्यादीनां विधित्वं
मन्यन्ते ; अपि त्वर्थवादत्व मेव । अत एवोक्तं दृश्यते शालिक्रनाथीय-
प्रकरणपञ्चिकायाम्—“केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति”—इत्येवमादि ।

विध्यर्थवादयोः प्रकारभेदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन वर्णितानि ।
लौगाक्षिभास्कारेणार्थसङ्ग्रहे, कृष्णयज्वना च मीमांसापरिभाषायां सङ्के-
पेण निर्णीतानि ; विधिविचारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चितानि च ; तेभ्य एव
विशेषतोऽवगन्तव्यानि ॥

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि—‘इतिकरण-
बहुलम्’, ‘इत्याहोपनिबद्धम्’, ‘आख्यायिकासरूपम्’—इति च । इमानि
लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि ; मन्वेवपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणे-
ष्वपि कश्चित्तदभावदर्शनाच्चातिव्याप्त्यापिदोषापत्तेरित्याह तुः शबरस्वामि-
सायणौ । जैमिनिस्तु सूत्रयामास “शेषे ब्राह्मणशब्दः (२.१. ३३.)”—इति ।

“मन्त्राश्च ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षणं भवचनीयम्, मन्त्रलक्षणेनैव सिद्धम्,—यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद् ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्”—इति च तद्वाच्यम् । तदेवं निष्पन्नमेतत्—अभिगुक्तानां समाख्यात एव ज्ञेयम्—एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मणमिति ; अपि च नैव मन्तरेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणौ ; इति-करणवज्जनादिषु सर्वत्रैवाव्याप्तित्याप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुष्ठुक्तं सायणेन—“इदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत”—इति । स्तुत्याप्युदाहरणपरे प्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दण्डवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥”—इति ।

तत्र, (१) हेतुः—“सूर्येण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”—इति ।

(२) निर्वचनम्—“तद्बध्नो दधित्वम्”—इति ।

(३) निन्दा—“उपावीता वा एतस्याग्नयः”—इति ।

(४) प्रशंसा—“वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”—इति ।

(५) संशयः—“तद्विचिकित्सन् जुहवानीशमा ह्यौघारम्”—इति ।

(६) विधिः—“यजमानसम्मिता औदुम्बरी भवति”—इति ।

(७) परकृतिः—“माषानेव मक्षं पचति”—इति ।

(८) पुराकल्पः—“पुरा ब्राह्मणा अभैषुः”—इति ।

(९) व्यवधारणकल्पना—“यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्,

तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्”—इति ।

दशममुदाहरणान्तु शवरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव लब्धविद्येन सायणेनापि कथङ्कारं भवेद् दर्शितम् ? अथवा लेखकप्रमाद एवात्र निदानम् ।

यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालनमुपहासास्पदमेव सम्भवेन्नम,

तथापि कर्तव्यपरवशैः कथं सुपेक्षणीयं स्यादिदं मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्श्यते—“स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा ऽन्यत्राय-
तनं मल्लगध्वा बन्धनं मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं
दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनं मल्लगध्वा प्राणं मेवोपश्रयते ; प्राणबन्धनं हि
मन इति (छा० ब्रा० ८. ८. २.)”—इत्येवमादिकं मेवोपमानोदाहरणं
भवेद् दशमं मिति ॥

अथात्रेदं मप्यालोचनीयम्—ब्राह्मणग्रन्थेषु खन्वेतत्पद्यद्वयोक्तातिरिक्तानां
मितिहासादीनां मपि कतिविधानां वाक्यानां मन्तित्वं मुपलभ्यते । तथाहि
कान्दोग्ये—“स होवाच ऋग्वेदं भगवोध्येऽमि ०—० इतिहासपुराणम्
(६. १. ३.)”—इत्यादि । शतपथेऽप्यश्वमेधप्रकरणे—“अथायुमेऽहन्
०—० तानुपदिशतीतिहासो वेदः, सोऽयं मिति किञ्चिदितिहास
माचक्षीतेव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१२.)”—इति, “अथ नवमेऽहन् ०—०
तानुपदिशति पुराणं वेदः, सोऽयं मिति किञ्चित् पुराणं माचक्षीतेव
मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१३.)”—इत्येवमादि । तैत्तिरीयेऽपि—“यद् ब्रा-
ह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराण्सीर्मैदाज्जतयः (छा०
२. ६. २.)”—इति । “ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः—‘वायव्याः श्वेत माल-
भेत’—इत्यादयः । इतिहासाः ब्रह्माण्डादिनियमाः ;—‘देवाः सुराः संयत्ता
आसन्’—इत्यादयः । ‘आत्मा वा इदं मेक एवायमासीन्नैवेह किञ्चा-
नाग्रे’—इत्यादीनि ऋग्वेदादिप्रतिपादकानि पुराणानि । कल्पाः कल्पसूत्राणि
—प्रयोगप्रतिपादकानि । गाथाः गायन्ति चोदिता मन्त्रविशेषाः ;—
‘योऽस्य कौश्या’—इत्यादयः ; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् ।
नाराण्सीः नाराण्सीः ‘होतायक्ष्यन्नराण्सीसम्’—इत्याद्या ; ब्राह्मणान्तःपठि-
तानां मपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्”—इति च तद्वाच्यं साय-
णीयम् । तत्त्वतस्त्विह कल्पाः कल्पसूत्रवीजानीत्येव वक्तुं मुचितम् ; अस्ति
वाच्यं पाठान्तरता ? गाथाः खलु श्लोकबद्धाः प्रवादवाक्यरूपा ब्राह्मण-
ग्रन्थेभ्योऽपि प्राचीना एव ; ता एव च श्लोका इत्यप्युच्यन्ते ; तद्यथा—

“तद्देवाभियञ्जगाथा गीयन्ते—‘यजेत्सौत्रामण्या सपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
मातापितृभ्या मन्त्रार्थाद्यजेतिवचनाच्छ्रुतिः’—इति (ऐ० ब्रा० ७. २. ६.)”
—इति । नाराशंस्यस्तु नरस्तुतिश्रुतयः ; तास्तु मन्त्रात्मिकाः, गाथात्मिकाः,
ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति । तद्यथा—“अधि ब्रुवुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्ध्वम-
स्यात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)”—इत्येवमादयो मन्त्रात्मिकाः ;
“हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मणारि भरतो ददा-
च्छतं बद्धानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ४. ६.)”—इत्येवमादयो गाथात्मिकाः ;
“यतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोऽङ्ग मभिषिधेच तस्मा-
दङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे (ऐ० ब्रा० ८.
४. ७.)”—इत्येवमादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः । अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे तु
तत्पद्यप्रकाशितातिरिक्ता बह्वविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते । तथाहि—
“इमे सर्वे वेदा निर्मिताः ; सकल्पः सरहस्याः स ब्राह्मणाः सोपनिषत्काः
सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः
सानुशासनाः, सानुमार्जनाः, सवाकोवाक्याः (१. २. ६.)”—इति । तत्र
कल्पाः खल्विदानीं प्रचलितकल्पसूत्राणां मूलान्येवोपलभ्यन्ते ; रहस्यानि
त्वारण्यकानि ; स्वरा इति तु इदानीं प्रचलितशिक्षायश्चानां मूलानि ;
निरुक्तानि चाद्यप्रचलितनिरुक्तमूलान्येव ; अनुशासनान्यपि अद्यप्रचलित-
कन्दोऽनुशासनमूलानि ; संस्काराः खलु पदसंस्कारकशास्त्राणां पाणिन्या-
दीनां मूलान्येव ; अनुमार्जनानि चाद्यस्थितक्षुद्रतमवेदाङ्गज्योतिषस्य मूलानि ;
वाकोवाक्यानि तु प्रश्नोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः ; ऊहापोहादि-
तर्कप्रतिपादकमीमांसाशास्त्रमूलान्येवेत्यपि केचित् । तद्देतेषा मिह प्रद-
र्शितपद्योक्तेषु दशसु कथं भवेत् समावेशः ? तदत्र बह्वयत्वतोऽपि द्वयो-
न्तिव्यानां वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां समावेशः सिध्यतीति कथं
स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम् ?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः ।—आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः श्रुतयो विकीर्णा इति ।
तत्र, विधायकवाक्यानाम्, --‘वायव्यां श्वेत मालमेत’—इत्येवमादीनाम्, तत्र

प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादौ निवर्त्तकत्वेन च) 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'—
इत्येवमादीनाञ्च कर्मचोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम् ; तदतिरिक्तानां मर्त्य-
तात्पर्यादिनिर्णायकानां निरुक्तादीनां मेव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम् ।
तयोस्तु प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादभेदाः “दक्षै-
वैते विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्”—
इत्युक्तेः । विधिः कर्मचोदना इत्यनर्थान्तरम् ; “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—
इति हि आपस्तम्बसूत्रम् । अर्थवादशास्त्राणि खलु निरुक्तादीनि ब्राह्म-
णतो विभिन्नान्येव ; अतएवोक्तं द्वितीयं सूत्र मापस्तम्बेन—“ब्राह्मणशेषो-
ऽर्थवादः”—इति । ब्राह्मणशेषोऽवशिष्टो वेदार्थप्रसवकश्च विधिवाक्यसङ्घ एवा-
र्थवाद इत्युच्यते इत्येव च तस्यार्थः । यथा चाह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मण-
शब्दः (८. १. ३३.)”—इति । न च तत्रावगम्यते मन्त्रस्यैव भागविशेषो
ब्राह्मण मिति, अपि तु गम्यत एव मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति ;
तथैवेहापि गम्येतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्त्रलक्षणविधुरो वेदभागोऽर्थवाद
इति । सिद्धं मित्यं वेदत्रैविध्यम् ;—मन्त्रः, ब्राह्मणम्, अर्थवादः इति ।
अत एव बाभवद्देदस्त्रयीतिव्यपदेशभाक् । सायणीय मेतद्वचनश्चास्माक
मनुकूल मेव—“तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवाद-
भागानां मप्रामाण्यकारणाभावात् वाचकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्वाङ्गी-
कारात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् (ऋ० सं० भा० भू०)”—
—इति ।

यद्यप्यैतरेयादिग्रन्थेषु विध्यर्थवादावुभावेव स्तः ; परं विधीनां बाहुल्यादेव
ब्राह्मण मित्येव ते व्यपदिश्यन्ते ; यथाच यजुःसंहितायां ऋग्यजुषोर-
भयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुषां बाहुल्यात् । तथा
क्षैतरेये वङ्गा एव गाथाः प्रमाणत्वेनोल्लिखिता वृश्यन्ते, तैत्तिरीये च शिक्षा-
दयो बहवः श्रूयन्ते, तथा कान्दोग्ये ऽपि कन्दोऽनुकीर्त्तनानि च, गोपथे तु
“द्योङ्गारं पृच्छामः को धातुः”—इत्यारभ्य “किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं
स्थानं का प्रकृतिः किं मध्यात्म मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः(१. १. २४) ।”

—इत्यन्तपञ्चसन्धर्भेण बहुवचनपरिचया व्यञ्जना एव, तत्तृतीये च त्वग्रे
“बहुवचनविदन्तस्य धोमहे” — इति स्फुटम् ।

तस्मादिदं मेव दृक्तं मिथ्याभाति, — हेतवेयादियस्याविर्भावान् प्राक्
ब्राह्मणार्थवादित्वेनाद्यगतानि सर्वाण्येव वाक्यान्त्यासन् प्रकीर्णानि,
(तदनुसृत्यैव कृतं मुक्तकक्षयद्वयं भाषस्तम्बेन) तत्र उत्तरं त्वमु तान्येऽसङ्ग-
योगपद्धत्यनुसारत एव ग्रन्थोक्तानि तानि महीरासादिभिः ; तत्प्रभृद्यं
सर्वेषां मेव निर्वचनादीनां सम्भवदु ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तत्रार्थेव व्यप-
देशभाक्त्वञ्च ; तत एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोरुभयोरेव ब्राह्मणान्तरं मुग्धी-
कृत्य तथैव सूत्रयामास ब्राह्मणलक्षणं भितिः ।

अथ दृश्यते चैको ग्रन्थो निदानसूत्राभिधः सामवेदीयो दशप्रपा-
ठकः । तत्रादौ ‘अथातश्चन्द्रसां विषयं व्याख्यास्यामः’ — इत्यादिभिः साम-
वेदच्छन्दोग्रन्थान्तर्गतानां सूत्रां चन्द्रोविषया निर्णीताः, ततः ‘अथातः
स्तोभान् व्याख्यास्यामः (१. ८.)’ — इत्यादिभ्यः सामवेदीयस्तोमग्रन्थगतस्तोभा-
निर्णीताः, ततः ‘अथातः सामान्तानां चत्वारो भागाः (१. २०.)’ — इत्या-
दिभ्यः सामान्तापरपर्यायाणि सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीया-
ध्यायारम्भे सामवेदीयोह्यग्रन्थादिविषया अप्यत्र चिन्तिताः, तत्रैव पञ्चम-
खण्डादौ ‘अथातो यज्ञस्थानानि (२. ५.)’ — इत्यादिभ्यः सामवेदीयकन्य-
शास्त्राण्युक्तानि, ततस्तृतीये ‘अथायः सन्धिरन्तर्भागं भवति (३. ६.)’ — इति
सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविधयश्च सूचिताः, ततः पुनरेव क्रतुविधयो
महानास्रादिविधयश्च प्रपञ्चिताः, ततः पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये ‘अथातः
संवत्सरवर्गाणां पञ्चसंवत्सरवर्गाः (५. ११-१३)’ — इति ज्योतिषग्रन्थविष-
याः कालादयोऽपि निर्णीताः । ततश्च पुनरासमाप्तिं सामग्रन्थीयव्रतद्वन्दादि-
यवविषयाः, बृहद्रथन्तरादिसामविषयाः, सत्रादीनेकाहदिक्रतुसम्पादक-
विविधसामादिविषयाश्च विधयः प्रपञ्चिताः । अत्रैव यथाप्रयोजनं निरुक्तं
स्वरादिशिद्धाविधानं च क्वचित् क्वचिदुपदिष्टञ्च, परं न तथापि सर्वत्र
तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति ; नापि निरुक्तोक्तं श्यालशब्दनिर्वचनं

सामशब्दनिर्वचनश्चात्र यथोक्तं पश्यामः ; अत इदानीं प्रसङ्गसङ्गतवेदमपि ब्रूमः,—सर्वेषां मेव वेदानां मेकैकं निदानसूत्रं मासीदेवैतर्हि तानि लुप्तानीव, सन्त्येव वास्मदगोचराणीति । तदेतेभ्य एव निरुक्तादीनि वेदाङ्गशास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते हि क्षुद्रतमन्यग्रोधवीजादिभ्यः प्ररोहन्तो न्यग्रोधादिमहामहीरुहा अपि, अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्रमिति । निरुक्तकृताप्यसकृदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (३ भा० १७८, १६७ पृ०) ‘नैदाना’—इति । एवं निदानसूत्रे ब्रह्मत्रैव अनुब्राह्मणनामकीर्तनं च श्रूयते । यथायमप्रपाठकीयद्वितीयखण्डे—“षोडशिनोऽनुब्राह्मणम्”—इति, तत्रैव पुनः “अनुब्राह्मणम्—‘स्युरेकविंश स्तोमाः’—इति”—इति । “पाणिनिश्च सूत्रयामास “अनुब्राह्मणादिनिः (४. २. ६२.)”—इति “तदधीते तद्देद (पा० ४. २. ६८.)”—इत्यधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठादवगम्यत एवैध ग्रन्थो वैदिक एवेति । “ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी”—इति च तत्र दीक्षितवृत्तिः । ब्राह्मणसादृश्याच्चास्य चतुर्वेदीयत्वमपि प्रतीयते, ततस्तत्सङ्ख्यावाङ्मूल्यश्च सुतरां स्वीकार्यमेव । तत् किं मेतदनुब्राह्मणम् ? केन चित् क्वचिदपि दृष्टमेकमपि किं न वेति वर्वर्त्ति महान् संशयः ।

अस्मद्गुरुचरणास्त्वत्रैव मुपादिशन्,— ब्राह्मणोक्तानां कन्दोविध्यादीनां वैशद्याय, तदनुक्तानां देवतादीनाञ्च कथनायैव तेषां मभवदाविर्भावः । ततस्ततोऽपि प्रकृतमेव समुत्पन्नेषु निदानसूत्रेषु तेषां मादराल्यत्वं सङ्जातम् । ततस्ततोऽपि प्रकृतमेव निरुक्तादिषडङ्गग्रन्थेषु ऋष्यनुक्रमण्यादिषु ऋषिनैगेयादिषु च प्रकटितेषु प्रायोऽद्य विज्ञोपदशां गतानि तानि ; साक्षां देवतादिस्थापनाय सामवेदीयं निदानसूत्रं सर्वतो बालम्, नाप्यद्यापीतोऽप्युत्कृष्टतरः कश्चन ग्रन्थ आविर्भूतः सामवेदीय इति तद्विषयकान्येव तानि लुप्तावशिष्टानि सन्ति देवताध्यायादीनि पक्षैवेति । तत्र देवताध्यायनामानुब्राह्मणे साक्षां देवताः श्रूयन्ते, आर्घ्यनामानुब्राह्मणे ऋषयः, वंशनामानुब्राह्मणे सामवेदीयाचार्यवंशाः, संहितोपनिषत्नामानुब्राह्मणे

संहितादिविधयः, सामविधिनामानुवाक्ये निष्ठाप्रियोपाया रक्षस्थपाय-
चित्तादिसाक्षां काम्येषु प्रयोज्यानां साक्षां च विधानानीति ।

सायणाचार्येण तु देवताध्यायादीनां मपि ब्राह्मणत्वं मेवाख्यातम् ।
तथाहि ताण्ड्यब्राह्मणभाष्यभूमिकादौ—“अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं
ब्राह्मणं मादिमम् । षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ।
आर्षेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः । संहितोपनिषद् वंशो यस्या अष्टौ-
वितोरिताः”—इति । अत्र यदुच्यते प्रौढं मिति, तदेव ताण्ड्यं मिति
सामग्रप्रसिद्धम् ; यदुच्यते षड्विंशं मिति, तस्यैवान्ताध्यायोऽद्भुत मिति
कथ्यते ; यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव कान्दोग्यं मिति सामगैर्यपदिश्यते ।
तत्र चाद्यद्वितीयाध्याययोर्मन्त्र इति समाख्याविशेषः तृतीयाद्यासमाप्तानां
मष्टानाद्याध्यायानां मुपनिषदिति चेति ।

अथास्मद्विश्वासस्त्वेवम्,—सायणाचार्यन्तु नासीद् गुणमुखादधीतसाम-
विद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाणं भवितुं मर्हतीति ; अनुभूयत एव हि
सामवेदे तस्यापूर्णाधिगतत्वं प्रतिपद मेव । तथाहि प्रथमं तावत्—साम-
वेदीयार्चिकग्रन्थमात्राणां व्याख्यानेनैव समयसामसंहिता व्याख्याता भवि-
ष्यतीति विचारयतैव तेनोक्तं मेतत् सामभाष्यावतरणिकावसानकाले—
“नमस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न
व्याख्यानयोग्यतान्ति”—इत्यारभ्य “ऋचः संहिताग्रन्थे कन्दोनामके समा-
प्ताः, ताः सर्वा ऋच आप्तातक्रमेणेह व्याख्यायन्ते”—इत्यन्तम् । न च
तदनुमोदन्ते सामगाः ; पदवाक्यस्तोमादियुक्तानां हि साक्षां भवत्येवार्था-
न्तरता, तदर्थज्ञानाय च सामग्रग्रन्थव्याख्यानस्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात् ।
सामातिरिक्ताश्च मन्त्रा न हि सर्व एव निःशेषेण कन्दोग्रन्थे श्रुताः, यत् तेषां
मेव व्याख्यानेन भवेयुर्व्याख्याताः सर्व एव ते ; गानग्रन्थेष्वप्यारण्यके आक्र-
न्दयेत्यस्या ऋचः, स्तोमग्रन्थे आयुर्विन्धायुरित्यादीनां यजुषां च श्रूयमाण-
त्वात् । तदेतस्माच्च स्फुटं भवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानस्तोमग्रन्थाः ;
अपि तु मीमांसादिशास्त्रदर्शनत एवावगता तेषां विद्यामानतेति

द्वितीयम् । तत्रैवोक्तं मपरं मपि—“न च तासां (ऋचाम्) क्रतुषु स्वात-
न्त्र्येण विनियोगोऽस्ति”—इति । तदपि भ्रमविष्टमिति मेव ; ऋचयानां
मपि दृष्टदादिस्तोमाणां क्रतुषु विनिश्चयः गदर्शनादिति द्वितीयम् । यथोक्तम्
—“तासां ऋचां क्रमव्यत्यासेन बह्वृचं पृथगीयमानत्वात्तदीयानुक्रममधिको-
क्तानि ऋच्यादीन्येवात्रानुसन्धेयानि”—इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्वं मेवा-
वेदयति ; बह्वृचगन्धीतानां मप्युच्यते मिष्टं विद्यमानत्वात्, सामवेदीयर्चा
ऋच्यादिपरिच्छायाय नैगेयनामग्रथ्यानां प्रामाण्यतरत्वाच्च ; सन्ति चाने-
कत्र मतभेदाः अनुक्रमणी-नैगेयशास्त्रयोरिति चतुर्थम् । तत्रैवानु-
पदं मुक्तम्—“काण्डत्रयात्मको योऽयं कन्दोनामकः संहिताग्रन्थः”—इति,
तदप्यसङ्गतं मेव ; सामवेदे—सामसंहितासु, आर्चिकसंहितासु, ब्राह्म-
णेषु वा न कापि हि तैत्तिरीयादाविव काण्डविभागो दृश्यते ; अपि तु
सर्वास्तेव संहितासु पर्वेति, ब्राह्मणेषु तु पश्चिक्वेति च । तदत्र पर्वत्रयात्मक-
इति वक्तव्ये यदुक्तं काण्डत्रयात्मक इति, तेन व्यज्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव
कृतबहुश्रमत्वमिति पञ्चमम् । एवं तत्रैवोत्तरत्र सर्वत्रैव ‘प्रथमे दशति’-
इत्यादि वक्तव्ये “प्रथमे खण्डे”—इत्याद्युक्तमिति षष्ठम् । किं बहुना एतस्माच्च
भाष्यसमालोचनादिदं मेव प्रतीयते,—स ह्यात्मनः खलु सर्ववेदभाष्य-
कर्तृत्वप्रतिपादनायैव अनधीताया अपि सामसंहिताया व्याख्याने प्रवृत्तः
प्रायः स्वकृतात् ऋग्वेदभाष्यादेव यथायथं व्याख्यानान्युद्धृत्य ग्रथनेनैव
अमंस्तं सम्पन्नं सामभाष्यञ्चेति । वस्तुतो नैव तद् भाष्यं सामभाष्यमिति
मन्यन्ते सामगाः ; अपि वालकक्रीडितं मेव । यच्च तस्माद् गम्यते, तत्तु
लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव ; यत्तु न लभ्यते ऋग्भाष्ये, तत्तावन्नास्ति च
तत्रापीति किङ्कृतं मेतेन सामभाष्यद्विष्टमेनेति । तत्त्वतस्तु श्रीमान् साय-
णाचार्यो ह्यासीदधीततैत्तिरीयः, ततस्तद्विषयकज्ञानं मेव तस्य सङ्घात-
मुपदेशानुरूपम्, दृष्टितच्च तत् स्वातिबुद्ध्यनुगतविशेषपरिशीलनादिभिः ;
अत एव तद्भाष्यमादरणीयतमं मेव सम्पन्नम् ; अध्वर्युवेदविदा ऋग्वेद-
वित्तं मपि न दुरापमिति ऋग्भाष्यमपि सम्पन्नमेवादरणीयतरम् ;

रूपाणाम्), यनुव्राक्ष्णानां (ब्राक्ष्णसदृशानाम्) चेति त्रयाणां मेवेदानां साधारणं नाम ब्राक्ष्ण मिति ॥

अथात्र मन्त्रब्राक्ष्णनिर्णयप्रसङ्गादारण्यकोपनिषदोरपि किञ्चिद् ब्रूमः ; — श्रूयते ह्यारण्यकं नाम च वेदभागः । स चैकाध्यायात्मक एवेति केचित् । ब्राक्ष्णभागपरिशिष्टरूप मेव तदारण्यक मिति च केचित् । पाणिनीयतः पुरा नैवासीत् किञ्चिदारण्यकनामेत्यपि केचित् । तदेतत् सर्वं मेव वेदानां समूर्ध्वदृशात्वेमेवावेदयति । इन्त ! यदि ह्यद्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—इत्यादि-श्रुतेरादरः कार्यतो दृश्येत, यदि ह्यद्य “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः”—इत्यादि-स्मृतेस्वादरः कार्यतो दृश्येत, तर्हि सर्वैरवश्यं मेतत्तु ज्ञातं मेव स्यादारण्यकं न स्वध्यायात्मकं मेव ; —नापि ब्राक्ष्णान्यभागरूपं मेव ; —आसीच्च पाणिनीयतो बद्धप्रागपीति । तथाहि—सर्वेषां मेवारण्यकग्रन्थानां अध्यायपरिगणनादेव ज्ञायते, नारण्यकग्रन्थोऽध्यायमात्र एवेति । यदि हि “पथध्याय-न्यायविहारमनुष्यहन्तिष्विति वक्तव्यम्”—इत्येतद्वार्तिकभाष्ये “आरण्यकोऽध्यायः”—इत्येकवचनान्तोदाहरणादर्शनादेवारण्यकग्रन्थानां मेकाध्यायात्मत्वं मेव स्यात्, तर्हि तत्रैव “आरण्यकः पन्थाः, * * * आरण्यको न्यायः, आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको हन्ती”—इत्येकवचनान्तोदाहरणानां दर्शनाच्च आरण्यक-पथ-न्याय-विहार मनुष्य-हन्तीनां चेकैकत्वं मेवावधार्यते ; न च तथावधार्यते केनचिदपि प्रकृतिस्येन । तदेवं यथैव लोके पन्थानः, न्यायाः, विहाराः, मनुष्याः, हन्तिनश्च बहव एव सन्त्येव आरण्यकाः, तथैव वेदे अध्याया अपि बहवः सन्त्येवारण्यकाः ; तथा सामवेदस्य कन्दोनामार्चिकमध्ये सामसंहिताग्रन्थेषु च सामारण्यकदर्शनादेव स्फुटं भवगम्यते, नारण्यकग्रन्थो ब्राक्ष्णो एवोवनिबद्धो नापि परिशिष्टरूप एवेति ; सामारण्यकमन्त्राणां हि सामसंहितामध्यस्थत्वेन तत्र न कस्यापि विरुद्धवाक्प्रकृतिसम्भवः, तेषां परिशिष्टता माशङ्कितुं मपि न भवेत् कोऽपि सक्षमः । “आरण्यान्मनुष्ये (४. २. १२ः)”—इति पाणिनीयसूत्रेण आरण्यको मनुष्य इत्येव सिध्यति ; न तु आर-

अथः पश्याः, आरण्यकोऽध्यायः—इत्यादीनि पदानि ; अतोऽत्र तेषां साधनाय “पथ्यध्याय”-इत्यादिकं वार्त्तिकं मपठीत् कात्यायनः ; एवञ्चोप-
पद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति ; सति हि तस्मिन्
कथं न साधितस्तादृशार्यवरेणापीदृश आर्यप्रयोगः ?—इति चेत्, अत्रेदं
ब्रूमः— आसीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्यं मेव ; सामसंहिता मध्यभागीयत्वा-
दिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वादेवातिप्राचीनत्वावधारणात् ; परं
पाणिनिकाले नासीत् तथाविधमन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चारण्यक मिति
व्यवहारः ; अपि तु मन्त्रात्मकारण्यकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु
ब्राह्मणत्वेनैवेति नासम्भवः । भगवतः पाणिनेः तादृशप्रयोगासाधने
तदाद्यपदार्थानां तात्कालिकोऽभाव एव कारण मिति तु वक्तुं नैव युज्यते ;
तथावादिनां हि पाणिनिकाले आरण्यकाः पश्यानो ऽपि नासन्,—
आरण्यकाः हस्तिनोऽपि नासन्,—अरक्ष्येषु गावः पुशीष मपि नोद-
सृजन्,—महद्भिम मपि नासीत्,—महदरक्ष्य मपि नासीदेवेत्या-
दीनि च गलेकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव ; पथ्यध्यायेति वार्त्तिकेन न हि
अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन
तदेवैकं वार्त्तिकं विरचित मित्यपि स्मर्त्तव्यं मेवेति ॥

केचित्तु “सामध्वनावृग्यजुधी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य बाप्यन्त
मारण्यक मधीत्य च (१. १२३.)”—इत्यत्र मनुवचने ऋग्यजुःसामभ्यः
पृथगेवारण्यकोक्तेखदर्शनाच्च नास्त्यारण्यकस्य त्रयीत्व मित्याहुः, तदपि न
साधीयः ; ब्राह्मणात्मकारण्यकस्यापि बोधनार्थं मेव तत्र तथोक्तत्वात् ।
तथाहि तस्य च मनुस्मृत्युक्तस्यार्थः,— ‘सामध्वनौ’ सामगानानन्तरम्
‘ऋग्यजुधी’ ऋचः यजूंषि वा ‘कदाचन न अधीयीत’ ; न हि सप्त-
स्वराद्यन्वितगानानन्तरं त्रैस्वर्यादिश्रुतिर्मधुगा भवेत्, नापि ह्युद्गाता सप्त-
स्वराद्यवतीर्य तदानीं मेव स्वकण्ठतस्त्रैस्वर्यं काशितुं समर्थ इति तादृग-
यत्न एवासत्फलः स्यादिति तथा यतन मेव प्रतिषिध्यते । किञ्च ‘वेदस्य
अन्तम् आरण्यकम् अधीत्य अपि’ ऋचो यजूंषि वा मन्त्रा न अधी-

यीत ; तादृशारण्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च मनसां ब्रह्मगत्वेन परितृप्तत्वात् ततोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रयोः पाठो निषिद्धः ; न हि पूर्वोदरस्यामृतेऽपि रुचिसम्भवः । अत्र च वेदस्य अन्त मारण्यक मित्युक्त्या ऐतरेयकतैत्तिरीयवृहदार्यवर्णारण्यकानां मेव ग्रहणं बोध्यम्, तेषां मेव ब्राह्मणात्मकवेदस्यान्तावयवत्वात् ; सामारण्यकमन्त्राणान्तु मन्त्रभागमध्यस्थितत्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहणं मेव ; परं पूर्वार्द्धे सामध्वनावित्युक्त्यैव तदग्रहणं सम्पन्न मिति सामारण्यकाध्ययनात् परं मपि ऋग्यजुर्जज्ञाणान् मन्त्रान् भाधीयीतेत्येव । एवञ्च वेदेषु श्रुतानां मारण्यकानान्तु वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वश्चाक्षत मेव ; प्रत्यक्षस्य बाधाभावात् ।

ऐतरेयकपञ्चमारण्यकादीनान्त्ववेदत्वं सर्ववादिसम्मत मेव । तथा ह्याह सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः स्वयं मेव — “महाव्रतस्य पञ्चविंशति मित्वादि पञ्चमारण्यकं सूत्रं मेव ; अरण्ये एवैतदध्येय मित्यभिप्रेत्याध्येतार आरण्यकाण्डेऽन्तर्भाव्याधीयते” — इत्येवमादि । तदित्यं यथा मन्त्रभागे सन्त्येव खिलरूपाः श्रीसूक्ताः सूक्ताद्यात्मकमन्त्राः, परं न च ते सम्मि-
जिता मन्त्रभागावयवत्वेन ; तथैव ब्राह्मणभागेऽपि सन्त्येव पञ्चमारण्यका-
दीनि च, परं नैव तानि सम्मिजितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति । तत् तादृशानां मा भूत् वेदत्वं प्राचीनतमत्वञ्चेति ; तदन्येषान्तु वेदात्मकारण्य-
कोपनिषदां वेदत्वं तथा प्राचीनतमत्वश्चापक्रोतुं न कोऽपि क्षमेतेति सर्वं भवदातम् ॥

एवं पाणिनिसूत्रेषु कापि वेदाश्रयचक्रत्वेन उपनिषच्छब्दस्य प्रयोगा-
दर्शनात् पाणिनीयतः पूर्वं उपनिषदो नासन्नित्यप्याहुः केचिदाधुनिकाः,
तदप्यस्माकं मतिविस्मयकरं मेव ; संहितासु पञ्चस्वेव, ब्राह्मणेषु च वज्र-
विकीर्णरूपत्वेन वज्रना मेवोपनिषत्तत्त्ववचनानां मीमांसास्य मित्येवमादी-
नाम्, उपनिषदिति ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च प्रत्यक्षदर्शनात् । भगवता
पाणिनिना उपनिषत्पदसाधनाय विशेषः कश्चन प्रयत्नो गोद्भाविता इत्येव
उपनिषदा माधुनिके वीज मिति त्वक्षिमतं मध्यक्षिषु धूलिनिक्षेपणाय

यत्र एव । न हि सर्वतोमुखसूत्रकारेणाचार्येण प्रतिपदसाधनायैव विभिन्नं सूत्रं कार्यम् । तथाच साधारणनियमत एव सिद्धे उपनिषच्छब्दे विशेष-वक्तव्याभावादेव न कृतं सूत्रान्तर मिति सुवच मेवात्र समाधानम् ।

“अणुगयनादिभ्यः (४. ३. ७३.)”—इति सूत्रीये ऋगयनादिगणे “वेतनादिभ्यो जीवति (४. ४. १२.)”—इति सूत्रीये च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यत एव । इदानीमचलितस्यास्य गण-पाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि आसीच्च पूर्वं कश्चनैवं गणपाठोऽपीत्यवश्यं स्वीकार्यं मेव ; अन्यथा हि “ऋगयनादिभ्यः”—“वेतनादिभ्यः”—इत्यादिषु सर्वत्रैव आदिशब्दव्यवहार एवाचार्यस्य अर्थता मापद्येत । स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीनगणपाठे नासीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र भानाभावादुप-निषदा माधुनिकत्वपक्षः स्यान्निःसहाय एव । ऋगयनादीना माकृति-गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञानं न सिध्यति ; विनिगमना-विरहात् । सति हि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञाने “वेतनादिभ्यः”—इत्येवं नोक्ता “उपनिषदादिभ्यः”—इत्येव ब्रूयादिति तु कुतर्क एव ; तथोक्ते हि पाणिने-वतनज्ञानं नासीदित्यपि उच्येतैवेति तुल्यो न्यायः ।

किञ्च वेदांश्चाचक्रोपनिषच्छब्दोच्चारणं पाणिनिना न कचिदपि कृत मित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्व मनुमीयेत चेत्,—कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा नोच्चारित मिति वार्त्तिकपाठात् महामाध्याच्च परभवत्वं तासा मबाध मेव ; किं वज्जनाद्यतनीयेऽपि कचित् व्याकरणे न दृश्यते उपनिषत्साधनाय यत्रविशेष इति नाद्यापि काचिदु-पनिषदाविर्भूतेत्यपि वक्तुं युज्येतैव । अथेदृशेऽपि वचने यदि कश्चित् अदधीत, तर्हि तादृशवचनेऽपि ते अद्वां विधत्ता मित्येवास्माकम् ।

वस्तुतस्तु इदानीं यावन्त्य उपनिषदः प्रथिता दृश्यन्ते, न च ताः सर्वा एव वैदोपनिषदः ; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया वेदविद्भिर्वेदार्थतज्ज्वोपदेशा-यव स्वशिष्येभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्तुल्या इति उपनिषदिति गृहीताश्च शिष्टैः ; रामतापन्यादयो ग्रन्थास्तु कैश्चिद्वर्षाचीनैरेव स्वसम्प्रदायमर्यादा-

वृद्धये प्रणीताः, तासां मप्युपनिषत्त्वं तु मन्यन्ते च तदनुगता एव; अस्मैत्या-
दयस्तु सर्वथा अग्राह्या एव; परं यास्तु मन्त्ररूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः खलु
पाणिनेर्जन्मतो वृद्ध प्रागपि स्थिता इति श्रुतम्; अपि वेदविदा मुपदेश-
रूपाश्च याः काश्चिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव प्रसिद्धाः, तासां वङ्गो-
ऽप्यासन्नेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम्; नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि । इह युक्तौश्च
तिष्ठोऽवलोकयामः । तथाहि—

(१) अस्यैकं सूत्रं पाणिनीयम्—“जीविकोपनिषदावौपम्ये (१. ४.
७६.)” —इति । अनेन च सूत्रेण औपम्ये गम्यमाने एव जीविकोपनिष-
च्छब्दयोगाग्तिसञ्ज्ञा विधीयते, सत्याश्च गतिसञ्ज्ञायां “कुगतिप्रादयः (२.
२. १८.)” —इति समासो भवति । तथाच ‘जीविकाम् इव कृत्वा’—इति
विग्रहे ‘जीविकाकृत्य’—इति पदम्, ‘उपनिषदम् इव कृत्वा’—इति विग्रहे
च ‘उपनिषत्कृत्य’—इति च पदं मुदाहृतम्, “समासेऽनन्पूर्वं क्तो ल्यप्
(७. १. ३७.)” —इति ल्यभावश्च तादृशसमासफल मिति च दर्शितं
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन । इत्यश्च ‘उपनिषत्कृत्य’—
इत्यस्य पदस्य ‘उपनिषदग्रथतुल्यग्रन्थकरणानन्तरम्’—इत्येवार्थः सर्ववैया-
करणसम्मतः । तदेवं पाणिनेः प्राचीनतमोपनिषद्विषयकं ज्ञान मासीन्न
वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्,—रचनया स्वरेण तात्पर्येण वा ये च ग्रन्था
उपनिषत्तुल्याः कृताः पाणिनिपूर्वतनैर्वेदोपनिषद्विद्भिः, तेषां मुपपनिष-
त्तुल्यानां मपि बोध आसीत्तस्येत्यपि स्फुटम् । सिद्धं मित्यं कासाच्चित्
कृत्रिमोपनिषदा मप्यस्तित्वं पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तत् कस्तत्र
सन्देहस्तदानीं प्रकृतोपनिषदा मस्तित्वे इति विचारयन्तु धीमन्त एव ।

(२) अस्ति चैतत् सूत्रम्—“पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः
(४. ३. ११०.)” —इति । एतच्च पाणिनिनैव कृत मिति मन्तव्यं चेत्, अवश्य
मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भित्तुसूत्रास्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव; स च
सूत्रग्रन्थो वेदान्तदर्शनवीजभूतः, उपनिषद एव च तच्छरणं मित्युपनिष-
द्विषयकज्ञान मपि पाणिनेरवश्य मेव स्थित मिति सुतरां प्रतीयत एव ।

(३) ये तु निरुक्तकारस्य यास्कस्य पाणिनिपूर्वजत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां प्रबोधायैदं मपि स्मारयामः—“यत्रा सुप॒र्सा (ऋ० स० २. २. १८. १.)”—इति मन्त्रस्याधिदैवतव्याख्यानपक्षेऽब्रवीद्यास्कः—“इत्युपनिषद्दर्शो भवति (निरु० २मा० ३० २८०.)”—इति । “यथा ज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरा-मृत्यवो निश्चयेन सौदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते ; उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्दर्शः”—इति च तदीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम् । अथैतर्हि तेऽधिब्रुवन्तु पाणिनिपूर्वजस्य यास्कस्याप्युपनिषज्ज्ञानमासीचेत्, कथन्न तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषज्ज्ञानमिति ?

तदेव मेतत्समालोचने प्रवृत्तानां मस्माकमेव मेव बोधः सम्पद्यते—ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरनयन्, ते नूनं “जीर्विको-पनिषदावौपमे”—इति पाणिनिसूत्रस्य प्रकृतमर्थं न विदन्ति ; भिक्षु-सूत्रग्रन्थोऽपि तेषां न कदापि दृग्गोचरतां गतः ; उपनिषदां पाणिनीयतः प्राचीनत्वाप्राचीनत्वनिर्णयसमये प्रदर्शितं यास्कीयवचनञ्च तन्मनःसु नोद्गतमित्येव ते तथा निर्णेतुं सभवन् समर्था इति शम् ।

(१०)

अथेदानीं मेघोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,—तस्यैतस्य वेदस्योत्पत्ति-कालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माकमिति । कथन्नम शक्यः ? कथं वा अशक्यः ? तदेवेह समासतश्चिन्तयाम इति यावत् ।

पश्याम एव तावत्,—प्राचीनानां कालिदासादियश्यानां मपि कालाः सुनिर्णीता इव, अतिप्राचीनानां भूगर्भोत्थितानां मपि शिलास्तम्भादीनां भवत्येव कालनिर्णय इत्यपि ; वेदकालनिर्णये च केचिद्धीमन्तोऽपि यति-तवन्त एवेति ; तत एवैव मुत्पद्यतेऽस्माकमप्येषाशा, शक्योऽस्य काल-निर्णय इति । यदा तु स्मरामः,—अपौरुषेयोऽयमिति सिद्धान्तो मीमां-सकानाम् ; यदा चाध्यापयामः,—“नित्या वायुत्सृष्टा स्वयम्भुवा”—इति, “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं मृगृजुः-

सामलक्षणम्”—इति, “वेदशब्देभ्य एवादौ एथक् संख्याश्च निर्ममे”—
इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि, तदैव तत्र हताशाः सम्प्रयामहे ; अकृत-
कत्वादेवैतस्य । कृतकत्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन वाय्वादितुल्यत्वे नैव
पक्ष मनुसन्धानस्य । मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्यनद्युगीयत्वेन प्रयेद्व्यङ्गिनिर्णय-
सम्भावनाविरहात् स्यादशक्य एवैतत्कालनिर्णय इति ।

एष खल्वार्याणां मादिधर्मग्रन्थः ; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषां मेवोत्पत्तौ
कश्चनकश्चनलौकिकः प्रवादो विद्यत एव ; अस्योत्पत्तिविषयेऽपि तथैवैषः,
—‘न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेदः’—इति । मीमांसकानां कर्मशक्त्यनु-
गतफललाभवादिना मीश्वरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः, परं वेदानां सर्वधानादि-
त्वप्रतिपादने एव महान् यत्नः । तथाहि—“वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः,
अनित्यदर्शनाच्च”—इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्माय सिद्धान्तित मुत्तरसूत्र-
चतुष्टयेन—“उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्या प्रवचनात्, परन्तु श्रुतिसामा-
न्यमात्रम्, कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात्”—इति मी०
द० जै० सू० १. १. २६—३२ । एतान्येव सूत्राण्यवलम्ब्य ब्रह्म विचारितं
शास्त्रदीपिकादौ, तथा निर्णीतन्तु वेदानां मकृतकत्व मेव ।

भगवता वादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितम् “शास्त्रयोनि-
त्वात् (१. १. ३.)”—इति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद् ब्रह्म सर्वं मिति
हि तत्सूत्रार्थः । एतावताप्यपौरुषेयत्वं वाय्वादितुल्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य ;
मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ; फलञ्च तुल्यं तत्कालनिर्णयाय अनुसन्धानाननुसन्धा-
नयोः ; न हि मनुष्यनिर्मितातिरिक्तेषु कालनिर्णयसम्भवः, ततस्तत्र नैव
वाचः प्रसरन्ति प्रेक्षावतां विपश्चिताम् । को नाम मर्त्यो निर्णीतुं सक्षमः,
कदैषाभवत् सृष्टिः ? आदिसृष्टेर्वर्णनन्तु स्वस्वकल्पनाशक्तेः परिचयदानमात्रम् ।
पृथिव्याः अन्तस्तदादिदर्शनात् पृथिवीसृष्टिकालकथनं नपि धीशक्तेः परि-
चयदानं मेव । पुराणोक्तासृष्टिकथाश्च नैकरूपाः स्मर्यन्ते, अतस्ताः कल्पना-
प्रसूता एव न तथापि संशयः ; अस्तु वा कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषण-
मीमांसा, न तथापि सृष्टेरादिकालनिर्णयः सम्भवेत् । एवं ब्राह्मणादिश्रुतञ्च

सृष्टितत्त्वं मन्तव्यं किल यथायथ मेवेत्यत्रापि धीमतः संशय एव समुत्पद्यते ; वेदार्थसहायके निखिलमीमांसादर्शनेऽपि ब्राह्मणगतसृष्टिप्रतिपादकाद्या-
ख्यायिकावाक्यानां काल्पनिकत्वनिर्णयात् । तथाहि “बबरः प्रावाहणिर-
कामत”-इत्येवमादिषु श्रुतिषु बबरादीनां मनित्वार्थानां संयोगात् वेदस्या-
धुनिकत्व माशङ्क्य सिद्धान्तित मेतत् - “न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्
पुरुषो विवक्षितः, किन्तु बबर इति शब्दानुवृत्तिः; तथासति बबरेति शब्दं
कुर्वन् वायुरभिधीयते ; स च प्रावाहणिः, प्रकर्षेण वहनशीलः । एव मन्य-
त्राप्युहनीयम्”-इति (मी० जै० सू० १.२.५०. सा० व्या०) । निरुक्तकारः खलु
यास्कोऽपि तादृशानां निखिलब्राह्मणवचनानां मादरातिशयेन प्रामाण्यं
नाङ्गीचकार । अत एवाह—“वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति
(७. ७. २.)”-इति । वस्तुतो वैदिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो रूपकाण्येवेति
नाम मैतिहासिकतोषायेति । तदेव मादिसृष्टिकालनिर्णयो न कदापि
भूतो भवति भविष्यति वा । अतएव श्रूयन्ते—“ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः
पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वं मिदं जगत् (ऋ० स० ८. ८. ३१. ४.)”-इत्येव-
मादयः, स्मर्यन्ते च—“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे (का० वा० १.)”-इत्यादयः,
“सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी, सिद्धा माकाशम् (पा० भा० १. १. १.)”-
इत्येवमादयश्च । सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता ; तथाह्याह पस्पशायां भग-
वान् पतञ्जलिः—“नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः”-इति । वेदस्यापि तथात्वे
तत्कालनिर्णयमनोरथद्रुमः खलु भवेच्चपक्वाहत एवेति ।

यास्केन त्वत्रैव प्रदर्शितः पुरावादः—“साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवः,
तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्तरम्मादुः, उपदेशेन ग्लाय-
न्तोऽवरे विलम्बग्रहणायेमं ग्रन्थं समास्रासिष्वेदं च वेदाङ्गानि च (२भा०
१३७ पृ०)”-इति । सिद्धस्येति वेदानां मास्रातत्वं मार्घत्वञ्च । ऋषयः
खल्वस्मत्पूर्वपुरुषा इति मनुष्या एव । परन्त्वेव मप्यशक्यनिर्णयतेव वेद-
कालस्य ; आस्रातकृतयोर्विभिन्नार्थत्वात् । आस्रात इत्युक्ते न ज्ञायते
कृत इति, अपि बुध्यते अभ्यस्त इत्येव ; अभ्यासे एव स्रातेरुपदेशात् (धा०

पा० १.६२६.) । एव मभ्यासन्तु पूर्वस्थिताना मेव भवति ; न तु क्रिय-
माणाणाम् । अतएव वामदेव्यादीनि सामानि वामदेवादिभिर्वृष्टान्येवा-
च्यन्ते ; न तु कृतानीति प्राचीनाः ।

वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पातञ्जलेष्वपि वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृत मेव ; परं न
चोक्त मकर्तृक इति, नाप्युक्त मीश्वरकृत इति च ; अपि त्वाप्तैः ऋषिभि-
रेवैषः कृत इत्येव । तथाहि—“बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, ब्राह्मणे सम्प्रा-
कर्मसिद्धिनिष्क्रमम् (६.१.१, २.)”—इति, “आधे सिद्धदर्शनश्च धर्मेभ्यः
(६. २. १३.)”—इति, “तद्वचनादास्रायस्य प्रामाण्यम् (१०. २१०.)”—
इत्येवमादि च वैशेषिके । एव मन्येषु च ।

एवं “विश्वामित्र ऋषिः—० नदीस्तुष्टाव गाध्वा भवतेति (२भा० २३०
पृ०)”—इति, “ऋषिपुत्र्या विनपितं वेदयन्ते (३ भा० १० पृ०)”—इति,
“मृत्समद मर्थं मभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे, तदभिवादिन्येषर्गं भवति
(४ भा० ५ पृ०)”—इत्येवमादिषु यास्कावचनेषु चोपलभ्यते तत्तन्मन्त्राणां
मृषिकृतत्व मेव । “सर्प ऋषिर्मन्त्रकृत् (ऐ० ब्रा० ६. १. १.)”—इत्यादि-
ब्राह्मणवाक्येभ्यश्च स्फुटं भवगम्यते मन्त्राणां मप्युषिकृतत्वम् ।

वस्तुतो बहूनां मन्त्राणां समालोचनादपि व्यक्तं प्रतीयत एव तेषां
धीमत्पुरुषकृतत्वम् ; विशेषतः क्वचित् क्वचित् मन्त्रे एव ध्वन्यते चैषां
वज्रपुरुषकृतत्वम् । तथाहि—

“सक्तु^१ मिव^२ तित^३उना पुनन्तो यन् धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सखाणि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।”

—इति ऋ० स० ८. २. २३. २. ।

तथा चास्मत्पूर्वपुरुषैः ऋषिभिरेव कृत एष वेदमन्त्रभागोऽपीति सुस्थिरम् ।

सत्येव मप्येषां कालनिर्णयस्त्वशक्य एव ; अनद्युगीयत्वात् । तथाहि—
एतद्युगप्रथमसहस्राब्द्या मेव जातः पाणिनिराचार्य इति तु सिद्धान्तितम्
(जि-भू पृ०); ततोऽपि पूर्वतनाः क्रमकारा बाभ्रव्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतनाः
पदकाराः शाकल्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतना ऋक्तन्वादिप्रणेतारः शाक-

टायनादयः ; ततोऽपि पूर्वतना नवयुगारम्भजन्मानो लाव्यायनादयः कल्प-
सूत्रकाराः (तदानीं मेव नवकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता यस्याः कल्पा
इत्युच्यन्त इति च नासम्भवः) । एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि कुसुम-
विन्दादिभिः ऋषिभिः अनुब्राह्मणादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे वा
महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य तदनुसारेण कृतान्यैत-
रेयादीनि ब्राह्मणानि ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा प्रवादनेवानुद्धृत्य
प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा श्रूयन्ते स्म
विकीर्णाः प्रवादास्तत एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पुर
एव युगे कल्पे वाभवत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदैवाथर्वणा कृत एकेनैव
यज्ञेन चतुःसंहितासङ्ग्रहः (ठा पृ०) । तत्पूर्वं मेव सम्पन्ना बभूवुः
सूक्तमण्डलादिसङ्ग्रहाः, तत्रापि नास्ति संशयः । ततः पुरा तु वज्रकाश
मभिव्याप्य वज्रभिः ऋषिभिर्वज्रभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः प्रणीता वज्रवो
मन्त्राः । तदेवं वज्रयुगपूर्वं मेवारब्धा मन्त्ररचनाः, तत्कथञ्चकार मद्यतनैः
शक्यो निर्णेतुं तत्कालः ; अनद्यतनीयानां तादृशातिप्राचीनतमानां काल-
निर्णये हि न किं मपि लिङ्गं प्रतिभासेत वज्रधीमता मप्यद्यतनानाम् ।
भवति हि व्यक्तिनिर्णयपूर्वक एव कालनिर्णयः, न चात्र क्वापि व्यक्तिनिर्णयः
सम्भाव्यते ; न ह्येतत्कृतोऽसौ मन्त्र इति क्वापि लिखितं दृश्यते । दृष्टशब्द
एव कृतवाचक इति चेत्, तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः ; अग्निना
दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिसञ्ज्ञानां सञ्ज्ञिश्रूयत्येन कल्पितसञ्ज्ञित्वेनैव वा
प्रायोऽवधार्यत्वात् । यथा च खलु सूर्यवंशीयानां क्षत्रियाणां मादिपुत्रवः
सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयत एव, पर मुदीयमानस्यैतस्य दिनमणेरैवौ-
दृशजातः स वंश इति विश्वासस्तु कथं भवेन्नाम सर्वश्रेमुषीमताम् ?
अतस्तद्वंशादिपुत्रवस्य प्रकृतनामाज्ञानात् सौर्यत्वेन च कल्पितो नाम
सूर्य इत्येव तत्र स्वीकार्यम्, तथैवात्रापि । “अग्निवायुविभ्यस्तु जयं ब्रह्म
समातनम् (म० सं० १. २३.)”—इत्यादि (अस्ति चात्र विशेषतात्पर्यं मपि) ।
तस्मात् तत्त्वतः प्रणेष्टव्यक्तिनिर्णयासम्भवादेव मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव
सम्पद्यते ।

“अर्चिषि भृगुः सम्भूव (निरु० इमा० इ३२ पृ०)”-इत्यादिनिर्वच-
नाच्च वंशादिसञ्ज्ञाणां किञ्चित्तात्पर्यमूलकरूपकत्वं मेवानुमीयते । अथ
यदि ‘तुष्यतु दुर्जगः’ इति न्यायेन स्वीकुर्मः,—समुत्पन्न एव कश्चित् भृगुर्नाम
महर्षिस्तथैव, ज्ञातश्च भृगुणैव भार्गवं नाम सूक्तं मिति, तथापि न सम्भवेत्
व्यक्तिनिर्णयः ; को हि जानाति कोऽयं भृगुः कदेमां भुव मनश्चकारेति ?
यत्र कचन मन्त्रे वासिष्ठ-नाम श्रूयते, तस्यापि रचनाकालनिर्णयोऽस्माक
मशक्य एव ; यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः कदोत्पन्न इति ?
एवं यान्यपि इडादिभिर्भृगुभिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्वसिष्ठैश्च दृष्टानि
सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषां मध्यखण्डकालविज्ञेयता गाढतमोभिराच्छन्नैव ;
वर्तन्त्येव हि तत्र तत्रापि कालनिर्णायकलिङ्गाभावः, नापि हि आदि-
भार्गवस्यैव भार्गवं इति, आदिवसिष्ठस्यैव च वासिष्ठ इति व्यवहार-
नियमो विद्यते लोकेऽन्यत्र वा । तथैव वेदे काश्यपवचनं मप्यस्ति सत्यम् !
परं न ह्यत्र पृथिव्या मेक एव काश्यपः सञ्जातः, अहं मपि काश्यपः,
मत्पुत्रोऽपि काश्यपः ; मत्पौत्रोऽपि भविष्यति काश्यप एव । एवं भार-
द्वाजादयोऽपि । तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रचयनकाल-
निर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव ।

एतच्च निर्णीति मेव विद्वद्भिः,—अथ यावत् यावतां प्राचीनप्रबन्धानां मनु-
सन्धानं सम्पन्नम्, तेषु सर्वेष्वेवैष मन्त्रभागः प्राचीनतम इति भ्रुवम् ; अस्मा-
दपि पुरातनः कश्चित् प्रबन्धो बभूव, इदानीं लुप्त इत्यपि वक्तुं न कस्यापि
पुरातत्त्वानुसन्धित्सोरोक्ताधरौ स्फुरताविवं दृश्येते ; वर मस्यैव निगमकल्प-
तरोर्बद्ध एव शाखाः प्रलयवात्या कालसागरे निमग्ना उपलभ्यन्त एव ।
एकस्यैव हि ऋग्वेदस्य नव शाखाः स्थिता इति सर्वसम्मतम्, परं मतिप्रा-
चीनेन निरुक्तकारेण यास्केनापि एकैवैवाद्यप्रचलिता शाखाऽदर्शीति गम्यते,
नान्याः ; निरुक्तेऽसक्तदेव दशतथीत्यस्यैवोक्तेरुददर्शनात् । न हि सर्वासा
मेव शाखानां दशमण्डलात्मकत्वेन दशतथीत्वसम्भवः । अद्यापि विद्यमानासु
मुक्तयजुषः काण्वमाध्यन्दिनमैत्रावरुणशाखासु परिच्छेदवैषम्यं हि दृश्यते

एव; तथैव तत्राप्यवश्यं मेव भवितव्यम्; तस्मात् न कथं नपि सर्वासां मेव बहुकुशाखानां दशतयीत्वसम्भवः । एवञ्च यास्माज्जन्मतो बहु प्रागेव नूनं शिष्टा अष्टौ शाखा एकैकशः क्रमाद् विनष्टा इत्यनुमानं च नासङ्गतम् । तदेवं विचारयन्तु धीमन्तः,—यास्मात्कालात् मन्त्रकालस्य कौटुक् प्राचीनत्वमिति । तदित्य मन्त्रयुगीयत्वात् व्यक्तिनिष्ठानवाप्तेः रचयितव्यव्यक्तिनिर्णयाभावात् मन्त्रभागस्य कालनिर्णयस्तु सर्वथा अशक्य एवास्माकं मन्त्रयुगीयानामिति ॥

ब्राह्मणग्रन्थानामपि कालनिर्णये यत्नोऽप्येव मकिञ्चित्कर एव; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्णयसहायः संवादोऽवगम्यते कापि लोके शास्त्रे वा । ततः सर्वेषां मेव युगान्तरीयग्रन्थानां कालनिर्णये एतत्सङ्ख्यकाब्देऽसौ प्रणीत एवेति निर्धारणे वयं मसमर्था एव सर्वथा । मन्त्रब्राह्मणयोः सम्यक् पर्यालोचनया मन्त्रभागात् परभवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते; एवम् मन्त्रब्राह्मणयोश्चभयोरपि भागयोरन्तरेऽपि एतस्मान्मन्त्रादेव मन्त्रः परभवः, एतस्माच्चैव प्राग्भवः, किञ्चैतस्माद् ब्राह्मणादेतत् ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्माच्चैतद् प्राग्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निर्णेतुं शक्यते; परं मेतद्युगीयैतत्सङ्ख्यकेऽब्देऽसौ मन्त्रग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रणीतो यथितः सङ्गणितो वेति नास्मादृशां बोधयोग्यम् । अतएव मन्त्रभागस्येव ब्राह्मणभागस्याप्यनादित्वमुपचर्यतेऽयेति ॥

यद्यप्येतदेवभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येणापि प्रकाशित एवेतरायाः पुनो मद्दिदासाख्यो भूमिदेवतातो वरं मवाप्य भाषितं यद् ब्राह्मणं, तदेव प्रथितं मैतरेय मित्येति प्रवादः । तथापि तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्यः कालनिर्णयः; प्रदर्शितप्रवादोऽपि मेव हि प्रायते,—इतरेतिप्रसिद्धायाः कस्याचिदपि ऋषिरमण्याः पुत्रेणोदं प्रोक्तमिति, परं तस्मान्नैव मभिच्यज्यते,—एतद्युगीये एतस्मिन्नब्दे किल सा ऋषिरमणी तद्ब्राह्मणग्रन्थं प्रणेयन्तं कुमारं प्रसूयेमं जगतीतन्न मज्जतवतीति । एवञ्चैतरेयादियन्थानां कालनिर्णयाय तादृशप्रवादादीनां मवकम्बनमपि सुदूरपारसागरमुत्तितीर्षीः सुवमानकाशकुशावकम्बनकस्य मेवेति ॥

यदस्यैतरेयके—“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षित मभिषिषेच ; तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायान्मेन च मेध्येनेजे । तदेषामि यज्ञगाथा गीयते—‘आसन्दीवति धान्यादं सक्विणं हरितस्रजम् । अश्वं ववन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः’—इति (ः. ४. ७.)”—इत्येवमादि ; ताण्ड्यब्राह्मणे चैवं श्रूयते—“जनमेजयश्चार्वुदो यावः (२५. १५.)”—इति । एवमादिश्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,—अर्जुनपौत्रजनमेजयात् वज्रदिनागन्तर मेवैतानि प्रणीतान्यैतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति, तथाच यौधिष्ठिरीयाया मन्यून-द्वितीयशताब्द्या मेवैषां सम्पन्नं प्रणयन मितो निर्णीत एवैतत्काण इति ; तर्हि सः स्यादवश्यं भ्रमावर्त्तमयः स्वातिबुद्धौव वक्षितः । ऐतरेयादीनां यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वे हि पाणिनिसमकालत्व मेव प्रसज्येत ; पाणिनेरपि यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वनिर्णयात् (भि. ८०); न चेष्टा-पत्तिः ; पाणिनीये एव हि व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थानां मतिप्राचीनत्वेन प्रोक्तत्वादिसीकारात् ; न हि समकालिकानां मेव ग्रन्थानां प्रोक्तत्वेन व्यपदेशः सकृच्छते, नापि छन्दस्त्वादिकं सुपपद्यते ।

अस्मन्मते तु बभूवैव कश्चन पुराकल्पेऽपि परीक्षितो जनमेजयश्च, तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिमन्युपुत्रस्याभवन्नामकरणं परीक्षित इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च । तथा, दृश्यत एव हि भागवतादिषु सत्य-व्रतो नाम, तत एव मन्नामकरणं सम्पन्नं सत्यव्रत इति ; न च मन्नामकर-णतः पश्चात् प्रणीतानि भागवतादीनि । अप्येवं वज्रकवेर्वज्रिमस्य लेखनी-जातानि कपाककुण्डलादिनो च नामानीदानीं वज्रमेव वज्राङ्गनेषु श्रूयन्त एवेति । एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्य मुररीकर्त्तव्यम् ; अन्यथा वेदेषु भोजनामश्रवणात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यकदुम्बटस्यापि वेदसम-कालजत्वं प्रसज्येतैव, तत् कथङ्गारं वार्येतेति । तथा हि ऋक्संहितायां (ः. ६. ४. ५.) श्रूयते—“भोजस्येदं पुष्करिणीव वेद्यम्”—इति ; श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिषेकप्रकरणे—“भोजं भोजपितरम् (ः. ४. ९.)”

—इति ; उक्तचोव्वटेन—“मन्त्रभाष्य मिदं कृतं भोजे एवमी प्रशासति”—
इति । तदत्र कथयन्तु धीमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव कावनिर्णयः
शक्यस्तर्हि तत्तद्वेदग्रन्थाविभक्तिशब्दे एव किं नाविरभूत् वेदभाष्यकार
उव्वटो वक्षटात्मजः ? इह नेत्युक्ते स्वीकार्य एवायं न्यायोऽन्यत्रापि सर्वत्रैव ;
न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय, अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यते इति ॥

यच्चोक्तम्,—शतपथं नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तरं भव अपि तु
कात्यायनसमकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
(४. ३. १०५.)”—इति हि पाणिनिसूत्रम्, तत्स्थं वार्त्तिकादिकं च तत्र मान
मिति । तदप्यतीव विस्मयकर मस्माकम् ; गम्यते हि तस्मादेव सूत्रात्
तत्स्थात् वार्त्तिकादिकाच्च शतपथस्यापि पाणिनीयतः खलु प्राचीनत्व
मेव । तथा ह्यस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
(४. ३. १०५.)”—इति । “तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्, यत्प्रोक्तं
पुराणप्रोक्ताच्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना
प्रोक्ताः । भक्तु—भाक्तुविनः । शाक्यायनः—शाक्यायनिनः । कल्पे—पिङ्गेन
प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण इति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि,
आश्वरथः कल्पः ।”—इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी । तत्रैतद्
विचार्यम्—यदि नाम याज्ञवल्कां ब्राह्मणं शतपथ मिति यावत्
पाणिनेर्नाविगतं स्यात्, तर्हीह किं प्रत्युदाहरणं भवेत् ?—कातिथ्याप्ति-
वारणाय सूत्रे पुराणविशेषणं सुपपद्येत ? न हि भविष्यमाणग्रन्थस्य
शतपथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितुं रुहति, तत् किंथावर्तकं
सूत्रस्थं पुराणपद मिति । वस्तुतस्तु पाणिनिना यथा प्राचीनत्वेन ज्ञातं
पैङ्गादिकं कल्पशास्त्रम्, तथैव ज्ञातं मेव आश्वरथादिकं च ; अतएव
प्रोक्तत्वेन तेषां सर्वेषां मेव ग्रहणसम्भवेऽनियं प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि
कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एव णिनिर्विधाय
आश्वरथादिभ्यो णिनिप्रसङ्गो वारितः ; तथा सर्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि
प्राचीनेषु सुतरां प्राचीनतरेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव णिनिप्रसङ्गवारणाय

वेदकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माकम् ?

चि

तत्रापि पुराणविशेषणं सार्थकम् ; सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्यः सर्वेभ्य एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो न भवति शिनिः ; अपि तु तत्रापि ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एवेति सिद्धं शाखायनि ब्राह्मण-मित्यादि; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शाखायनादिपरभवप्रोक्ताः न तेभ्यो शिनिरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण मित्यादि च । एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेष्टं पाणिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादेरप्यतिप्राचीनत्वन्वक्षत मेव ।

एव मेतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मध्यस्मन्मतसाधक मेव । तथाहि—“पुराण-प्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्”—इति वार्त्तिकम् । शाखायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां कल्पानाञ्च यथा पाणिनि-पूर्वप्रोक्तत्वम्, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां मध्मरथादिप्रोक्ता-नाञ्च कल्पानां मिति सर्वेषां मेवैषां पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समान मिति सर्वेभ्य एवैतेभ्यो शिनिः प्रसक्तः ; तन्निरासाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधरूपो यत्रविशेषः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकप्राशयः । एवञ्चैतद्वार्त्तिकारम्भात् भगवतः कात्यायनस्य अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणेषु कल्पेषु च पुराणप्रोक्तत्वापुराणप्रोक्तृत्वनिर्णये संशयः, तन्निरासाय च यत्रोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येवाशयः फलितः । कात्यायनसमकालिकस्यैव कस्य-चित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति अतपथनिमाहृत्वे तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति शिनिप्रसङ्ग एव कथम् ? कथं वा तन्निरासाय वार्त्तिकारम्भो भवेत् प्रयोजनीयः ? । तत्ततो पाणिनिसमकालिकानां पाणिनिसदृशानाञ्च धीमतां प्राचीनतमेष्वपि ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः, न तथा तत्पर-कालिकानां कात्यायनादीनां मपीति तदानीं मेव याज्ञवल्क्यादीनां परि-गणनं सप्रयोजनं मासीत्, तत् किं मद्यतमानां त्वस्मादृशम् ।

एव मेतदीयं भाष्यश्चास्मन्मतपोषक मेव । तथाहि—“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौतजानीति । किं कारणम् ? तुल्यकालत्वात् ; एतान्यपि हि

तुल्यकालातीति"—इत्येव तद्भाष्यम् । "तुल्यकालत्वादिति—शास्त्रायनादि-
 प्रोक्तैर्वाच्यैरेककालत्वादित्यर्थः"—इत्येव च तत्रोक्तवान् कैयटो जैयटात्मनः ।
 यद्यपीह वार्त्तिकमतमेवानुमोदितं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न
 क्षतिः । श्रीमद्भारुहस्यसूत्रे तु शास्त्रायनादिसमकालतैव याज्ञवल्क्यादि-
 प्रोक्तानां श्रुतपद्यादीनाम् ; अतस्तेभ्यो ऋग्भिः प्राप्तः, कात्यायनवचनेन
 वारितोऽनुमोदितश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति (ल० श० प्र०) । तथाहि—
 "याज्ञवल्क्यातीति । कणादिभ्य इत्यण् । ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका
 इत्यभिमानः ; भाष्ये तु शास्त्रायनादितुल्यकालत्वाद् . . . वचनमेवा-
 रब्धम्"—इति । वस्तुतो भाष्ये एतत्पूर्वं मेव "कन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
 (पा० ४. २. ६६.)"—इत्युक्तम्—“वक्ष्येतेतत् 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-
 तुल्यकालत्वात्'—इति । तत्रैव वक्तव्यम् ; तद्विषयता च न भवतीति"—इति ।
 "वक्ष्येतेतदिति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र"—इत्येव च तत्र कैयटः । तथा च
 अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणकल्पग्रन्थेषु ये पुराणप्रोक्ताः, तत्रैव ऋग्भिः पाणि-
 निना विहितः ; ये तु नूतनप्रोक्ताः, तत्र तु ऋग्भिर्विषयतैव नास्तीति व्यर्थं
 वार्त्तिकमिति तद्भाष्याशयः । पाणिनिकान्तेऽपि ये ग्रन्था अतिप्राचीना
 इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव व्यपदिष्टास्तदानीन्तनैः शिष्यैः, तेष्वेव
 के पुराणप्रोक्ताः के वा नेति निर्णयायैव परिगणनं मवश्यं कर्तव्यमिति
 वार्त्तिककारमतम् ; "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादज-
 क्षणम्"—इति भाष्येष्ट्या च तत्खण्डनं योग्यमित्येवात्र सारम् । तदित्यं
 सूत्रकारवचनात्, वार्त्तिककारवचनात्, भाष्यकारादिवचनाच्चेदमेव
 सिद्धम्,—याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तं श्रुतपद्यादिकं शास्त्रायनादिभ्योऽर्वाचीनमपि
 पाणिनीयतः खलु प्राचीनतममेवेति ।

वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्क्यो नासीदासीदिति
 नास्मद्विचारविषयः ;—अपि तु श्रुतपद्यप्रवक्ता याज्ञवल्क्यस्तु वार्त्तिककार-
 कात्यायनसमकालिकः कथमपि नैव ; पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः
 कथमपि ; प्रकृतपाणिन्यादयो यस्मिन् युगे जातः, यस्मिन् कल्पे जातः,

ततोऽपि पूर्वतन एव ; किञ्च तस्य प्राच्यायनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि प्रा-
च्यायनात्मन्यवितथ मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यस्माकं मञ्जव एवेति शम् ।

(११)

अथैतच्चिं समानोचयितव्य मस्ति के विषयाश्चैतन्निबद्धप्रतिपाद्या इति ।
सर्वेषां मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थज्ञानमेव प्रयोजनम्,
तत्साधनायोपदेश एवैकः प्रतिपाद्यविषय इति तु वेदवित्प्रसिद्धमेव ;
तदिह निबद्धे वेदार्थज्ञानसाधनाय तत्प्रसङ्गतस्य वेऽखिलविषयाः प्रति-
पादिताः, तानेव व्याकर्तुं समयमेवेमं यत्नं समासतः किञ्चिद्यासतत्त्वा-
नोचयाम इति यावत् ।

अथैतस्य हि निबद्धशास्त्रस्य बीजानि पुरासन् श्रुतिवारिधौ विकीर्णानि ;
अतएवोच्यत इदमपि शास्त्रमानुश्रविकमिति । ततो प्राच्यायनश्रेषु
यथाप्रयोजनमेकैकं चीयमानमभ्युदितम् ; तस्मादेव च तस्य सम्पन्नमाक-
वाणीभूतगत्यान्तर्गतत्वम् । ततोऽनुब्राह्मण्येषु विशेषतः प्रोच्यमानं परि-
पुष्टम् । तत एव काशे निदानसूत्रेषु पञ्चवितं सत् प्रकरणविशेषात्म-
कत्वं मुपगतम् । ततस्तेभ्य एव शाकपृण्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः
सञ्चितः प्रणीतो यत्नविशेषो निबद्धमिति । तान्येव सर्वाण्यवलम्ब्य
कृतमेतन्निबद्धं भगवता यास्त्रेण पुष्पितं पणितश्चैव मेवेति वृद्धाः ।

तस्यास्य प्रथमाध्यायस्तु यत्नभूमिकारूपः ; तच्च निघण्टुनिर्वचनादीनि च
प्रतिपादितानि । द्वितीयतृतीयाध्याययोर्निर्वचनप्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं
नैघण्टुककाण्डव्याख्यानम् । चतुर्थादिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐक्यपदीत्याख्यापन-
पूर्वकं कृतं नैगमकाण्डव्याख्यानम् । तत उत्तराधीतेषु षट्सध्यायेषु
देवतात्वबोधनपूर्वकं माख्यातं दैवतकाण्डव्याख्यानम् । इत ऊर्द्धं मतिक्रुति
मधिकृतात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्शितानि त्रयोदशाध्यायरूपे प्रथम-
परिशिष्टे । ततश्च चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः ; तत्रोर्द्धमार्ग-
गतिमधिकृताख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनानीति सङ्क्षेपः ॥

किञ्चिद्विशदयामश्वेद मालोचनम् ।—

(१) यद्यप्येतद्विशक्तं सलु निघण्टुभाष्यरूप मेव, परं न ह्यत्र नैघण्टुकानां सर्वेषां मेव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—नैघण्टुकसमाध्याये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्यकानि परिपठितानि दृश्यन्ते, तेषां मेक मेव गौरिति व्याख्यातं द्वितीयाध्यायीयेन समग्रद्वितीयपादेन (२ भा० १७५—१८४ ए०) ; अपरेषाम्पुनर्नाम्ना मुक्तेष्वपि न कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते इति कृता—“अनुक्रमयं त्वधिकृतम्, तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थम्”—इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादितानि । तद्यथा—“पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (२ भा० २४ ए०)”—इत्येवमादीनि ।

(३) व्याख्यातानि चेह स्वप्रदर्शितनिगमश्रुतपदादीनि च प्रायः सर्वाण्येव । अतएवोक्तं निघण्टुटीकाकृता—“नैघगद्गागतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाग्निरुक्तानि (१ भा० ४ ए०)”—इति ।

(४) मन्त्रश्रुतपदान्येव चात्रोदाहरणत्वेन प्रायः सर्वत्रोपात्तानि : ब्राह्मणीयानि तु न तथादृशानि ; तथाचेदानां मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगतानां मेव पदानां व्याख्यानेन वेदव्याख्याने कृतकथ्यम्भन्यो बभूव स इति चावगम्यते । प्रत्यक्षयोग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन ।

(५) नात्र च मन्त्रगतानां मेव पदानां निर्वचनानि समुपदिष्टानि ; अपि तु तत्सन्नियोगात् लौकिकानाञ्च बहूनाम् । तद्यथा निर्वचनारम्भे एव—गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पयः-शब्दस्य कृतं निर्वचनम्, तत्प्रसङ्गात् क्षीर-शब्दस्यापि (२ भा० १७५ ए०) । एव मेवोत्तरत्रापि बह्वत्र ।

(६) लोकवेदयोः साधारणा विधयश्चात्र बहव उक्ताः । तद्यथा—“चत्वारि पदजातानि”—इत्यादयः, “बहु भावविकारा भवन्ति”—इत्येवमादयश्च (२ भा० ७, ३४ ए०) ।

के विषयाद्यैतन्निबन्धप्रतिपाद्याः ?

(७) सप्रदर्शितेषु नैगमेषु कृतानां पदनिर्वचनादीनां स्वकपोलकल्पित-
तत्त्वदोषपरिहाराय मतभेदप्रकाशाय च पूर्वाचार्याणां वज्रना मेव नामा-
दीन्यपीड कौर्त्तितानि । तद्यथा—आयययः, आयाययः, आचार्याः, एके,
येतिहासिकाः, औदुम्बराययः, औपमन्यवः, और्गवामः, कात्ययः, कौ-
टुकिः, गार्ग्यः, गालवः, चर्मशिराः, तैटिकिः, नैदागाः, नैदक्ताः, परि-
प्राजकाः, पार्श्वदानि, मनुः, याज्ञिकाः, पूर्व याज्ञिकाः, वार्षायणिः, वैया-
करणाः, शाकटायनः, शाकपूणिः, शाकल्यः, स्यौनास्तौविः, दारिप्रवकम्—
इत्यार्षसूची मवलोक्य निरुक्ते द्रष्टव्यानि ।

(८) निर्वचनान्येव प्रदर्श्य च न मेने यास्कः स्वकृतकृत्यताम् ; अपि तु
मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा यतितव्यम्, तत्सर्वं मेवेहोपदिष्टम् । द्वितीयाध्या-
यस्य प्रथमपादस्तु सर्वं एवैवमर्थकः (२ भा० १४७—१७४ पृ०) । एवं
मन्यत्रापि ।

(९) विशद्धार्यवादिना मपि मन्त्राणां तात्पर्यपरिग्रहेण ग्रामाख्यं स्वी-
कार्यं मित्यपि प्रादर्शितं तेन । तद्यथा—“यद्यो एतन्नियतवाचो युक्तयो निय-
तानुपूर्व्या भवन्तीति, लौकिकेष्वप्येतत् । तद्यथा—(२भा० ११२ पृ०)”-
इत्यादि ।

(१०) आशङ्कनीयेषु वेदार्थेषु सिद्धान्तकरणप्रकारस्योपदर्शितः । तद्यथा
—“पद्मदवसं गावः पथ्यदन मवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नाव-
गच्छन्ति (२भा० ११६ पृ०)”-इत्यादिः ।

(११) पूर्वतनैः ऋषिभिरपि कृतेषु ग्रन्थेषु न तस्यासौद् भ्रमशून्यत्व-
विश्वासः, अपि तु भ्रमविण्मभितत्वप्रदर्शने तादृशसिद्धान्तापाकरणे च
नैवार्थानार्थविचारः कर्त्तव्यः प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति भ्रमसम्भवः, अतोऽति-
विश्वासः सर्वत्रैव दूषणीयः, परीक्षणीयाश्च सर्व एव सिद्धान्ताः, परीक्षया
प्रमाणिते च तत्र भ्रमे कर्त्तव्य एवागादर इत्येषोऽप्युपदेशो ध्वनित
एवेह । तद्यथा— बभूव शाकल्यो नाम ऋषिः ऋक्संहितायाः पदकारः,
पाञ्चालो बाभ्रव्य ऋषिश्च तदवतम्बनेनैव क्रमप्रवक्ता । इदमेकत्रैव तयो-

समयोरपि भ्रमः प्रदर्शितः—(३भा० २५५ ए०) “वायः, वेः पुत्रः ।
* * * । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेव माग्यात्
मभविष्यत्, असुसमाप्तस्यार्थः”—इति ।

(१२) उणादिसूत्राणां भपि वङ्गानादरः सूचितः । उक्तं हि एकादशे
‘द्योम’—इत्यस्यार्था ‘द्यवने’—इति (४ भा० २२६ ए०) ; तथा च विपूर्व-
कादवतेरेव द्योम नाम इति व्यक्तस्तदभिप्रायः । पदकारादीनां नप्यधोऽधो
सम्मत एव ; तत्र ‘विद्युद्योमन्’—अवग्रहादिदर्शनात् (ऋ० सं० ५० २. ३.
२२. १.) । उणादिसूत्रेण तु ‘येञ् संवर्गे’—इत्यत एव मनिनि निष्पद्यते
द्योमेति (उ० सु० ४. १५०.) । एवं मन्त्रापि वङ्गैव स्पष्टम् ।

(१३) यत्र यत्र संहितानेटतोऽवग्रहः मतभेदो विद्यते, तादृशपदानां
तथा निर्वचनवैविध्यं भपि प्रकटितं वङ्गैव । तद्यथा— अस्मि सूर्यगण्ड-
स्यावग्रहे पदकारादीनां मतभेदः ; वङ्ग्यां पदक्रमग्रन्थयोः किञ्चन काप्य-
वगृहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः ; कन्दोगानान्तु क्वचित् क्वचिदवग्रहान्तोऽपि
‘सु । ऊर्यस्य’—इत्यादि (सा० क० प० ६. १. ५. ६.) । अतएवात्र कृत
मेव तथा निर्वचनवैविध्यम्—“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”—इति
४भा० २७४ ए० । ततश्च गम्यते—वङ्गकपदकारमतं सर्वत्रैव सत्तेः सुवतेर्वा
निष्पद्यते सूर्य इति न तेन तत्रावग्रहः कृतः कापि ; सामपदकारनये तु
अर्थानुरोधतः क्वचित् सत्तेः सुवतेर्वा क्वचित् स्वीर्यतेः (सूपसर्गपूर्वादीर्यतेः)
स्वीकार्यं सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः कृतः क्वचिन्नेति च । तथाहि—कन्दः-
पदसंहितायाः षष्ठ्युपपाठकीयप्रथमार्द्धस्य पञ्चमे दशति द्वितीये मन्त्रे
‘सूर्यम्’—इत्यनवगृहीतं मेव पठितम्, परं तत्रैवानुपदं षष्ठेऽवगृहीतं ‘सु ।
ऊर्यस्य’—इति । एवं मित्रशब्दोऽपि द्वाभ्यां भेकतश्च निरुक्तः—“मित्रः,
प्रमीते स्त्रायते सम्मिन्वानो ब्रवीतीति वा मेदयतेर्वा”—इति ४भा० १०८
ए० । अतएव वङ्ग्यां “प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे (ऋ० सं० ६. ६. ५. १.)”—
इत्यस्य पदपाठे ‘मित्रम्’—इत्यनवगृहीतं श्रूयते ; कन्दःपदसंहितायान्तु
तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीतं मेव ‘मि । त्रम्’—इति (सा० क० प० १. १. १. ५.) ।

पञ्चशब्दोऽप्येव मेव दाभ्या मेकतश्च निरुक्तः—“पुत्रः, पुत्र प्रायते निपरकादा
 पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा”—इति रभा० १६६८० । अतएव बङ्ग-
 चाम् “इन्द्र क्रतुं न आभर (ऋ० सं० ५. ३. २१. ६.)”—इत्यस्य पदपाठे
 ‘पुत्रेभ्यः’—इत्यनवगृहीतं श्रूयते ; कन्दःपदसंहितायां तु तत्रैव मन्त्रेऽव-
 गृहीत मेव ‘पु । त्रेभ्यः’—इति (सा० क० प० ३. २. २. ७.) । सखिशब्दस्तु
 यास्केन द्विनिरुक्तः, परिशिष्टेऽप्येकत्र (इभा० ४३३८०, ४भा० ३६०, ३८०
 ८०), परं समाननामोपपदात् ख्यातेरित्येकविध एव सर्वत्र ; तथा च
 तत्पदपाठे खन्ववग्रहेणैव भवितव्यम् ; न च तथा दृश्यते बङ्गग्रन्थेषु ।
 तथाहि—“इमं स्तोम मर्हते (ऋ० सं० १. ६. ३०. १.)”—इत्यस्य पदपाठे
 ‘सख्ये’—इत्यनवगृहीत मेव श्रूयते ;—कन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रे
 ऽवगृहीतं ‘स । ख्ये’—इति (सा० क० प० १. १. २. २. ४.) । वस्तुतः सर्वत्र
 पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुर्बल एव ; क्रमकारास्तु तदनुगताः, जटा-
 दिपाठाश्च तन्मूलका एव । बङ्गत्र तु सामपदसंहिताया मनवगृहीत
 मपि बङ्गचां पदपाठेऽवगृहीत मेव श्रूयते । तद्यथा—“अग्ने मृड मर्ह
 असि (ऋ० सं० ३. ५. ६. १.)”—इत्यस्य बङ्गकपदपाठे ‘देव ऽयुम्’—इत्यव-
 गृहीतम् ; कन्दःपदपाठे तु ‘देवयुम्’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० क० प०
 १. १. ३. ४.) । एवम् “इन्द्र मिदेवतातये (ऋ० सं० ५. ७. २५. ५.)”—
 इत्यस्य बङ्गकपदपाठे ‘देव ऽतातये’—इत्यवगृहीतम् ; कन्दःपदपाठे तु
 ‘देवतातये’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० क० प० ३. २. १. ७.) स्थित
 मिति सङ्केपः ।

(१४) यदि कचिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातृणां मतान्तरता
 लक्ष्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषां मेव मतानां मादरोऽस्माकं कर्तव्य
 एवेत्यपि निदर्शितम् । तद्यथा—ऋक्संहितायाः पदकारः शाकल्यो नाम
 ऋषिः ; सामवेदीयायाश्चन्दोनामसंहितायाः पदकारः ऋषिर्गार्गी नाम
 च ; तदेतावुभावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ; —एतयोरनुगताः क्रमा-
 दिकाराखातुर्ज्ञानादियश्रकाराश्चावश्यं प्रामाणिका एवेत्यत्र च नैवास्ति

संग्रहः । अस्ति चैको मन्त्रो “यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति”—इति ऋक्संहितायाम्; कन्दःसंहितायाश्च । तत्र ऋक्पदग्रन्थे, तदनुष्टुतेषु क्रमग्रन्थादिषु च यदवगम्यते ‘मेहनास्ति’—इति पदद्वयम्; तदेव कन्दःपदग्रन्थे, तदनुष्टुतेषु सामग्रन्थादिषु क्रमग्रन्थादिषु चावगम्यते पदचतुष्टयत्वेन; तदेव द्विविध एव पदच्छेदोऽभ्युपेयोऽस्माभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितुं मुक्तम्,—“मेहनास्ति * * * मंहनीयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्तीति वा श्रीणि मध्यमानि पदानि”—इति ७ भा० ३८७ पृ० । अत्रेतदपि परित्यक्तम्—संहिताभेदकृतः पाठभेदोऽप्यत्राय मभ्युपेय इति । यथा—“यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति”—इति ऋक्पाठः (४. २. १०. १.) ; “यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति”—इति तु सामपाठः (४. २. १. ४.) ।

(१५) मन्त्रकृता मृषीणां रचनाविधिष्वपि लक्ष्यः सर्वथा स्थापनीयो वेदार्थवसुत्सुभिरित्यपि ध्वनितम् । तद्यथा—“अभ्यासे भूयाम मयं मन्यन्ते, —यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति : तत् परुष्केपस्य शीलम् ; परुष्केप ऋषिः (४ भा० १४६ पृ०)”—इत्यादि ।

(१६) मन्त्रार्थं निर्वृत्तता प्रकरणं मध्युपेक्षितस्य मिति च ध्वनितम्—“उप प्रागात् सुमन्त्रे धायि मन्त्र * * * इत्याश्वमेधिको मन्त्रः (३ भा० २३२ पृ०)”—इत्येवमादिभिः ।

(१७) कालभेदतो देशभेदतश्च नामभेदादीन्यपि सम्भाव्यानीति चेह ज्ञापितानि । तद्यथा—“आर्जोऽक्रौयां विपाडित्याहुः । * * * । पूर्व मासी-दुरुञ्जिरा”—इति ४ भा० ३६ पृ० । “विजामातेति शश्वदार्क्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”—इति च ३ भा० १७६ पृ० । “गर्तारोदिणीव धनलाभाय दार्क्षिणार्जो (२ भा० २६६ पृ०)”—इत्येवमादीनि च ।

(१८) मन्त्राणां मुत्पत्तिर्वीजान्यपि सुन्दरं मभिबोधितान्येतेन । तथाहि—“अथापि शपथाभिशापौ *—* ; अथापि कस्यचिद् भावस्या-चिस्थाना *—* ; अथापि परिदेवना कस्माचिद् भावात् *—* ;

अथापि निन्दाप्रशंसे ० — ० ; एव मुखावचैरभिप्रायैर्गुणैर्वा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”—इति २भा० २६६ पृ० ।

(१८) अपि मनुष्याणां मेवाध्ययनादितपःप्रभावाद्दृष्टित्वं स्थापितम् । “तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भभ्यानर्घत्, तद्दृष्टीणां दृष्टीत्वम्”—इत्येवमादिभिः (२भा० १८६ पृ०) । परिशिष्टेऽपि तथा “मनुष्या वा० — ० यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूह्यार्घं तद् भवति”—इति ४ भा० ३५८ पृ० ।

(२०) मन्त्राणां मुत्पत्तौ च ब्रह्म सांसारिकघटनादीनां मेव हेतुत्वं निरूपितम् । तद्यथा—“त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ (२ भा० ३६४ पृ०)”—इति, “इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्गायाह (२ भा० ४१७ पृ०)”—इति, “ऋषिपुत्रा विलपितं वेदयन्ते (३ भा० १० पृ०)”—इति च । तथाच यद्यपि मीमांसकमते सर्व एव मन्त्रा यज्ञसम्पादनायैव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्तिरित्यपि सुव्यक्तम् ।

(२१) वेदार्थबोधस्यातिदुरूहत्वं मपि बोधितम् । तद्यथा—“अप्येकः पश्यन्न पश्यति”—इत्यादि २ भा० १३२—१४३ पृ० ; एवमन्यत्रान्यत्रापि । परिशिष्टेऽपि “यस्तन्न वेद किं मृचा करिष्यति (४ भा० ३५२ पृ०)”—इति, “अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः”—इत्यादि, “तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्”—इत्यादि च (४ भा० ३५७—३६५ पृ०) ।

(२२) मन्त्राणां दैवतनिर्णयस्यापि दुरूहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्याकर्तव्यत्वश्चेत्येतद्वयं मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकृतम् । तद्यथा—“शाकपृणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देवतोभयनिष्ठा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एता मृच मादिदे-
शैषा मदेवतेति”—इति २भा० १८८ पृ० ।

(२३) वेदार्थविषये क्वचित् क्वचित् स्वस्यापि संशयः स्थापितः । तद्यथा—“पूषा त्वेतस्मावतु (ऋ० सं० ७. ६. २३. ३.)”—इत्येतस्या ऋचो व्याख्यानावसरे स्वकर्णरवेणैवोक्तम्—“स त्वैतेभ्यः परिददत् पिबेभ्य इति

सांशयिकस्तृतीयः पादः । पृष्ठा पुरस्तात् तस्यान्वेदेश इत्येकम्, अचिरप-
रिष्टात् तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम्—इति ३ भा० ३५० पृ० ।

(२४) वैदिकोपाख्यानानां मुपमादिमूलकत्ववर्गनेनावान्तविकल्प मपीह
छनितं बह्वत्र । तद्यथा—“तत्रोपमार्थेन युद्धवर्गा भवन्ति (२ भा० २१७
पृ०)”—इत्येवमादीनि समालोचानि ।

(२५) मन्त्रेषु श्रुताः स्वस्वादिसम्बन्धिशब्दा अपि साहचर्यादिमूलका
गौणार्था एव, न तु मुख्यार्था इति चेह बह्वत्रावेदितं तेन । तद्यथा—
“उधस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,—साहचर्यादिसहस्रगाहा
(२ भा० ३२१ पृ०)”—इत्यादि ।

(२६) मौमासाग्रन्थेषु यथा ब्राह्मणग्रन्थदृष्टानां मपि प्रावाहगिरित्येव-
मादीनां सर्वेषां मेव मञ्जापदानां यौगिकत्वं तथा कल्पितव्यक्तिवाचकत्वञ्च
सिद्धान्तितम् ; नात्र तथा ; इह तु प्रकृतव्यक्तिनामान्यपि श्रूयन्त एव
मन्त्रेष्वपि, तत् किं ब्राह्मणवाक्येष्वपि स्फुटं मभ्युगतम् । तद्यथा—
“कुरुङ्गो राजा बभूवः कुरुगमनाद् वा कुरुगमनाद्वा (३ भा० २३७
पृ०)”—इति, “लिब्रजा व्रततिभेवति (३ भा० २५५ पृ०)”—इत्यादि च ।

(२७) प्रमाणरूपतया ब्राह्मणवचनान्यपीह बह्वन्युद्धृतानि ; तद्यथा—
“अष्टिञ्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोगात्रा इति च ब्राह्मणं
समासेन”, “सप्त च वै शतानि विंशतिञ्च संवत्सरस्याहोगात्रा इति च
ब्राह्मणं विभागेन (२ भा० ४६० पृ०)”—इत्येवमादीनि ।

(२८) प्रसङ्गमङ्गत्या बहूनां ब्राह्मणवचनानां चाटुकारवचनवत्त्वेना-
प्रामाण्यञ्चेह दर्शितम् । तद्यथा—“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति ३ भा० ४१६ पृ० ।

(२९) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनैवाङ्गीकृतं मासीत्तस्य खलु भगवतो
यास्कस्य । अतएवोक्तम्—“आम्नाय वचनादहिंसा प्रतीयेत (२ भा० ११२
पृ०)”—इति, “आम्नायवचनादेतद् भवति (३ भा० ४१६ पृ०)”—
इत्यादि ।

(३०) पौर्वतनीयानि विज्ञानानि चेह प्रसङ्गतः कतिचित् निदर्शितानि । तद्यथा—द्वितीये भागे १८१, १८५, १८२, १८५, २१५, २१७, २३०, २३३ (द्विः), ३७८, ४०७, ४११, १३०, ४६२ (द्विः) ४७४ पृष्ठेषु द्रष्टव्यानि ; विशेषतः परिदर्शनादन्यान्यपि । एवं तृतीयचतुर्थभागयोरपि । वस्तुतो निरुक्तप्रणयनकाले हि विपश्चितां हृदयाः खलु वैज्ञानिकभावपूर्णा एवासन् ; अतएव “दिवं जिवन्त्यमयः (३भा० ४१४ पृ०)”—इत्येतादृशस्य विज्ञानगर्भवचनस्यापि निगदव्याख्यातत्वं मुरगीकृत्याव्याख्येयत्वं मुक्तं यास्केनेति दिक् ।

(३१) तदानीं प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथाश्चाख्याता इह प्रतीयन्ते क्वचित् क्वचित् प्रसङ्गतः । तद्यथा—“स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः, पुंसोऽपीत्येके”—इति २ भा० २५६ पृ० । “देवरः कस्मात् ? द्वितीयो वर उच्यते”—इति २ भा० ३१५ पृ० । एवमादयः । अपि मांसाहारस्य च तदासीदेव प्राशस्यम् । तथा चाह—“मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा”—इति २भा० ३७८ पृ० । औगसभिन्नानां पुत्राणां मप्राशस्य मतीवेति च । तदाह—“अन्योदये ममसापि न मन्तव्यो ममाय मिति (२भा० २५७ पृ०)”—इत्यादि ।

(३२) पापपुण्ययोश्चात्र बोध उपदिष्टो दिक्प्रदर्शनेन । तद्यथा—“न पापा मन्यामहे ;—नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः ; अस्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म इत्यधिरवोचत् (३ भा० २४७ पृ०)”—इति, “सप्त मर्यादाः कथ्यन्त्यक्रुः । तासां मेका मप्यधिगच्छन्नहसान् भवति । स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्य मिति (३ भा० २५१ पृ०)”—इति, “ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, स्नातायानुलेपनम्, पिपासते पानीयम् (३भा० ३७३ पृ०)”—इत्यादि । किञ्चेहोक्तं स्नातायानुलेपनमिति च चिन्तनीयम् ।

(३३) प्रकृतिपुञ्जानां मेव चेह देवत्व मुररीकृतम् । तदत्र मत्कृता नैरुक्तदेवतसूची विशेषतः पर्यालोच्य ।

(३३) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्त्विकस्येहोपन्यस्तम् “अथ-
कारचिन्तनं देवतानाम्”—इत्येवमादिभिः (३ भा० ३३१—३३३ ए०) ।

(३४) ईश्वरज्ञानमिह द्विविधं प्रकटितम् । तद्यथा—“ईश्वरः सर्वेषां
भूतानां गोपायितादित्यः”—इति, “ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायि-
तात्मा”—इति च २ भा० ३०२ ए० । वस्तुतत्त्वार्थाणां सर्वथैव एकेश्वरवा-
दित्वे एव तात्पर्यम् । अस्य हि परमात्मनो विशेषणामरूपाभावात् सर्व-
रूपैः सर्वनामभिखोपास्यत्वमेवार्थसम्मतम् । अतएव यथाप्रयोजनं जड-
स्याजडस्य च स्तुतिरुपपद्यते वेदे । तथाचाहाय मपि—“एकमात्मानं
ब्रह्म मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं ब्रह्म ममिं दिष्टं च गरुत्मन्तम्”—इति
३ भा० ३६० ए० ।

(३६) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे औपनिषदं ब्रह्मज्ञानमपि वर्णितं
किञ्चित्—“यस्मान्नापरमन्ति किञ्चित् (२ भा० २६५ ए०)”—इत्यादिना ।
ततो “ब्रह्म स्वयम्भु (१६६ ए०)”—इति च । अस्य टीका तु मूलसम्मतान
वेति संशय एवास्तकम् ।

(३७) एतद्वितीयपरिशिष्टे तु षष्ठो दार्शनिकभाषा अपि देदीप्यन्ते ।
तद्यथा—“आकाशगुणः शब्दः”—इत्येवमादयः (४ भा० ३७० ए०) ।

(३८) तत्रापि साङ्ख्यानमादमातिशयो दृश्यते । “अथ महात्मा
त्रिविधो भवति—सत्त्वं रजस्तम इति (४ भा० ३७० ए०)”—इत्येव-
मादयो द्रष्टव्याः ।

(३९) पुनर्जन्मविवेकश्चाग्यातः, तत्र च साङ्ख्ययोगमिति स्पष्टमभि-
हितम् । “मृतश्चाहं पुनर्जातः”—इत्यादि, “शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य
प्रमाणम्”—इत्यन्तश्च द्रष्टव्यम् (४ भा० ३७४ ए०) ।

(४०) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि । “अष्टोत्तरं
सन्धिशतम् (४ भा० ३७५ ए०)”—इत्येवमादीनि ।

(४१) सपरिशिष्टचैतन्निरुक्तमुपसंहृतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्था-
ख्यापनेनातिमधुरेणेति । तद्यथा—“सरूपतां सजोक्ता ममृते (४ भा०

४०५ ए०)”-इति, “मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् (४ भा० ४१० ए०)”-इति, “सैषा सर्वभूतजिह्वासा, ब्रह्मणः सारियं सरूपतां सजोक्तां गमयति य एवं वेद (४ भा० ४१२ ए०)”-इति च । तदित्यं सर्वेषा मेव वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेश एव चरम उद्देश्य इति सिद्धम् ।

(१२)

“अथार्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्”-इति सायणीयप्रथमलक्षणलक्षितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायस्य टीका येह सम्पादिता; किञ्च “एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्”-इति सायणीयद्वितीयलक्षणलक्षितस्य, भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायभाष्यस्य या चेह टीका सम्पादिता; अनयोऽपीकयोः प्रणेतारौ क्रमात् देवराजयज्वा दुर्गाचार्यश्च । तयोरेव टीकाकृतोर्जीवितकालनिर्णयाय, प्रसङ्गतः पाण्डित्यादिवर्णनाय च यथाबोध मयोत्सहे ।

तत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्शनादेवोपलभ्यते रामानुजपरभक्तिवत्त्वम् ; प्रपन्नामृतादिरामानुजसम्प्रदायीयग्रन्थालोचनतः स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन एवासन्नपनामानि देवराजो देवमन्नाथो मन्नाथश्चेति ; ततः प्रभृत्येव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः समाख्याश्च ।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन आविर्भावसमयस्त्वेवं प्रपन्नामृते—“शालिवाहशकाब्दानां तत्रायुत्रिंशदुत्तरे । गते नवशते श्रीमान् यतिराजोऽजनि क्षितौ ॥”—इति (२१५ अ० २७ श्लो०) । रामानुजस्वामिकर्तृकं यादवाद्रौ नारायणपुरनिर्माणं नारायणप्रतिष्ठापनं च द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीते समभवदिति च तत्रैव । तथा हि—“शकाब्दे वर्षसाहस्रे गते तद्द्वादशाधिके । ततोऽब्दे बज्जधानाख्ये पुण्ये मासि शुभे तदा ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सुप्रभावपुनर्वसौ । आविर्बभूव भग-

वान् तत्र नारायणो हरिः ॥”—इति (४७ अ० २५, २६ श्लो०) । तदन्त-
र्ज्ञानप्रकारसमर्थौ च तत्रैव सूक्तौ—“गोविन्दो मे निधायाय शिरः श्येते
महामनाः । आन्ध्रपूर्णस्य चोत्सङ्गे सम्प्रसार्याङ्घ्रिपङ्कजे ॥ शिष्येषु तेषु सर्वेषु
यतीन्द्रस्य जगद्गुरोः । भृगुवत्सीं ब्रह्मवत्सीं पठत्स्वपि महात्मसु ॥ पराङ्म-
श-
प्रबन्धादौन् प्रबन्ध मखिलं च तम् । वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु
च ॥ संस्थाप्य पुरतः पश्यन् महापूर्णस्य पादुक । ध्यायन् हृदि सदा
धीमान् यामुनार्याङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ शिरःकपालं निर्निग्न ब्रह्मभूयेता शि-
राट् । रामानुजो जगन्मातु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥” इति, “स त्रिंश-
त्युत्तरशतं वत्सराणां भुवस्थले + + + । त्रैकुण्ड भगमच्छेधो लोभा-
मानुषविग्रहः । साधयुक्तदशम्यान्तु मथ्याङ्गे मन्दवासरे ॥”—इति च (६८,
१२६ अ० २०—२४, ६०—६७ श्लो०) । प्रपन्नामृतोक्ते दीर्घायुर्षु त्वस्यैव
संशयः ; प्रायः सर्वेषां मेव स्वसम्प्रदायाचार्याणां तथोक्तेः (१२० अ० ३०) ।

यद्यत्रोक्तं रामानुजसम्प्रदायादिवैवर्ज्याख्याप्रचलनात् परं मेव चलितं
देवराजनामैतनुमानं नान्तरं स्यात्, तर्हि स्थूलतः सम्भाव्यते—शास्त्रिवाह-
शकाब्दानां मन्दूतसपाददशशताब्दीगते, विक्रमाब्दानां सार्द्धकादशशता-
ब्दीगते, ख्रीष्टाब्दानां चैकादशशताब्दीगते जालोऽयं देवराज इति ।

तथेह नैघण्टुकनिर्वचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं स्वरटकृतं च वेदभाष्यं दृश्यते
वज्रं च । उवटेन तु स्वकृतमन्त्रभाष्यावसाने स्फुटं ज्ञापितस्तद्वचनाकालः—
“मन्त्रभाष्यं मिदं कर्म भोजं पृथ्वां प्रणासति”—इति । राजस्थानेति-
हासलेखकेन टङ्-महोदयेन त्रयो भोजाः परिचायिताः । तत्र प्रथमस्य
संवत् ६१४=५५७ ख्री०, द्वितीयस्य संवत् ७२२=६६५ ख्री०, अन्ति-
मस्य तु भोजस्य संवत् १०६२=१०३५ ख्री० राज्यारम्भकालो निर्णीतः ।
तदन्तिमभोजराज्यकाले एव प्रणीतं तत् मन्त्रभाष्यं मिति स्वीकृतेऽपि
न हि तद्राज्यारम्भकाले एव प्रणयनं सुपगम्यते, नाप्यन्यनार्द्धशताब्दी
मन्तरा तदानीं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रसृतिसम्भवः प्रामाण्यतया
ग्रहणश्च भवेदिति तत्रान्यूनारुपश्चादङ्गा अपि योजनीयाः । तदेवं

११५०-संवत्समातः परं भव प्रणीतं मिदं नैघण्टुकव्याख्यानं देवराजेनेति च प्रतीयते ।

निघण्टुभाष्यरूपस्य यास्क्रीयनिरुक्तस्य ऋज्वर्थाभिधायटीकायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु अस्मात् देवराजयज्वनो नूनं परभवः ; देवराजकृतायां नैघण्टुकव्याख्याननामटीकायां कापि दुर्गाचार्यस्य तदग्रन्यस्य वा नामोल्लेखादर्शनात् । अस्ति हि नैघण्टुकव्याख्यानभूमिकायां (१भा० ४, ५ पृ०) 'इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते'—इत्यादिः, 'अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु'—इत्यन्तः, प्रमाणपारायणग्रन्थसन्दर्भः ; यदि नाम दुर्गाचार्यकृता मत्सम्पादिता 'ऋज्वर्था' निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनः परिचिता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्र तस्यापि स्मरणं गम्येत । ततो ग्रन्थमध्येऽपि बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकृद्वाग्नां च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कन्दस्वामिकृतस्य निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासः परिदृश्यते तत्र पदेपदे ; परं मेकत्रापि निन्दामुखेन च नैव स्मृतो लक्ष्यते दुर्गाचार्यस्तदीय एव ग्रन्थो वा । अतो निःसंशय मेवावगम्यते निघण्टुव्याख्याकारो यज्ववंशदीपो देवराजो नूनं ऋज्वर्थाश्चयितुर्दुर्गाचार्यस्याग्रजन्मेति । किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—'नैगमदेवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानां स्कन्दस्वामिनां च तद्व्याख्यातानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम् ; बह्वंशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चाय मस्मत्परिश्रमः'—इति (१भा० ४ पृ०) लेखात्, 'निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र, निगमव्याख्यानानि यदत्राननुसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्'—इति (१ भा० ३७७ पृ०) नैगमकाण्डोपक्रमवचनाच्च स्फुटं प्रतीयते देवराजीयैतद्वटीकाप्रणयनकाले स्कन्दस्वामिकृता निरुक्तटीके वासीत् सुप्रचलिता ; न तु दुर्गाचार्यकृतेयं मत्सम्पादितेति ।

अप्ययं दुर्गाचार्यः किल सर्ववेदभाष्यकृतः साध्यातस्तु प्राग्भवः ; न

हि सायणीयविस्मयभाष्यदर्शिनस्तथाविधं अष्टिभं निरुक्तोपाधुनम् स्व-
 व्याख्यानं दृश्यते । यच्च दृश्यतेऽत्रैकत्र (इमा० २३४ ए०) सायणीयभाष्या
 समुत्पद्यं कृतं व्याख्यानम्, यथावदुद्धृतं मेव तत् सायणीय स्वकीये वङ्ग-
 वेदार्थप्रकाशे (अट- स० ७ ७. २६. २. सा० भा०) ; कण्ठसंयोगोद्गीतस्य
 तत्रैव—‘एतस्या व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्’ इति । अतरेऽप्य
 निःसंशय मेव वक्तुं प्रकृते, सायणीयादयस्संहिताभाष्यात् प्राक् प्रणीतेषां
 दौर्गा निरुक्तवृत्तिरिति ।

सायणाचार्यस्य तस्य परिचयस्तु तदीयमङ्गलन्यसुधानिधिपद्मनिगम्यम-
 मिक्कादितोऽभ्युपेयते । तद्वया — “वंशं चान्द्रमंभे तदन्वगनिधिः श्रीसङ्गमो-
 ऽभूत् । तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीवृक्कापुत्रापतिः ॥ हरिहरनिभो
 भूमौ कामदोहो जगत्पाम्, हा । इन्द्रपालस्तस्य चाभूत् कनिकः ।
 + + । तस्याभुदन्वयगुणः सत्यमिद्वान्तदेवतः । सौम्यः सायणाचार्यो
 सायणाद्यैव नृद्वयः । उपेन्द्रस्य तस्याभादिन्द्रः सुमन्मा पिता । महाकनूना
 माहर्त्ता माधवार्त्तमहोदयः । —इत्यादि । माधवार्त्ता माधवाचार्य इत्य-
 भिन्नः । तेन स्वकृतव्यवहारमाधवादियस्यभूमिकादौ सत्य वृक्कामात्यत्वं
 स्वकुलवर्णनं चोक्ते विरोधतः । तद्वया व्यवहारमाधव—“सत्यैकव्रत-
 पालको द्विगुणधोस्त्रार्थी चतुर्वेदिता, पञ्चस्कन्धकृता धडन्वयदृढः सप्ता-
 ङ्गसर्वमहः । अष्टव्यक्तिकलधरो नवनिधिः पृथ्विदशत्रययः, सार्त्ता-
 च्छायधुरन्धरो विजयते श्रीवृक्कागाः ज्ञापतिः ॥ इन्द्रस्याङ्गिसो नलस्य
 सुमतिः ० -- ० ददत्तस्य विभोःभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 + + + ॥ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मयिणाः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोवृद्धो सहोदरो ॥ यस्य बोधायनं रुचं गात्रा यस्य
 च याजुषी । भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥”—इति ।

तदेव मवगम्यते,—चन्द्रवंशीयस्य श्रीसङ्गमस्य नृपतेः कुलगुरुरासीत्
 सायणाचार्यः । तस्य राज्ञो वृक्काहरिहरौ पुत्रौ सुयोग्यौ बभूवतुः ; साय-
 णस्य च माधव-सायण-भोगनाथास्त्रयः पुत्राश्चामन् । तत्र ज्येष्ठस्य वृक्कस्य

गङ्गाभूत मङ्गलस्य ज्येष्ठपत्रो माधवः ; कनिष्ठस्य हरिहरस्य गुरुश्चासीत्
मायगस्य मध्यमपत्रो माधवानन्तरजातः सोदरः सायणः। सर्वकनिष्ठस्य
भोगनाथस्य तु ताभ्या मस्यविद्यत्वात्, सर्वकनिष्ठत्वाद्वा बृहद्हरिहरयो-
र्गुणत्वात्ताभादनाश्रयत्वात् नैवाभूत् तथा प्रसिद्धिः, यथा तज्ज्येष्ठयो-
र्माधवसायणयोः। माधवाचार्येण हि बृहद्भारजसाहाय्यात् व्यवहारमाध-
वाधिकरणमालादयो ग्रन्थाः प्रणीताः, स्वानुजेन सायणेन च कारितानि
वेदभाष्याणि सर्वाणि। मायगाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यज्ञ-
तन्त्रसुधानिध्यादयः प्रणीताः। सर्वदर्शनमङ्गलकारो माधवस्त्वन्य एव,
निर्वचनानुक्रमण्यदिग्रन्थानाञ्च प्रणीता माधवोऽप्यन्यः, सामवेदीयविव-
रणयशस्कारश्च माधवो विभिन्न एव : तेषु 'वागीशाद्याः सुमनसः'-
इत्यादि-सायणवर्णीयमङ्गलाच्चरणादिदर्शनाभावादिभ्यः।

तदनयोर्माधवसायणयोरनाश्रयो यौ बृहद्हरिहरौ राजानौ, तयोस्तु
ख्री० १३४४-समाया मभूच्छासनारम्भ इति निर्णयित मद्यतनीयैरितिहासिकैः
प्रायः एकमत्यैव। तथाच १४०० संवत्समातः परस्तादेव माधवाज्ञातो
सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्याणीति च गम्यते स्फुटम्। दुर्गाचार्येण तु
सायणीयभाष्यतः प्रागेव निरुक्तवृत्तिर्निर्दिश्यामीति तु प्रतिपादितं पुरस्तात्।
नैघण्टुकनिर्वचनरचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च निरूपितं
प्राक्। तदेवं संवत्कालतोऽत्यधिकसार्द्धत्रयोदशशताब्दीमध्ये एव समु-
त्पन्नोऽयं देवराज इत्यपि वक्तुं युज्यत एव।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणेता महीधरमिश्रः खलु सायणमाधवयोरग्रज
इत्यपि ध्रुवम् ; महाराजजयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रतो महीधरपौत्रस्य १२३२
संवत्समाया मवस्थित्युपलब्धः। तथाहि तत्ताम्रशासनत एवेह किञ्चि
दुद्धरामः—“यश्चोपरिलिखितग्रामौ सजलस्थलौ सलोहजवणाकरो सम-
त्स्याकरो सगर्त्ताषदौ सगिरिगहननिधानौ समधूकाम्बवनवाटिकाविटपट-
ण + तिगोचरपर्यन्तौ सोर्द्धाधश्चतुराघाटविमुद्धौ स्वसीमापर्यन्तौ द्वात्रिं-
शदधिकद्वादशसंवत्सरे भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने

अङ्कतोऽपि संवत् १२३२ भाद्रपदि १३ ४ वौ अथेहं श्रीमद्विजयवाराणस्यां
गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहोदरपौत्राय महामिश्रपण्डित-
श्रीहासेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषिकेशशर्म्माणे ब्राह्मणाय ०—० प्रदत्तौ
भया"—इत्यादि । मुद्रितचैतत्पत्रं ताम्रफलकतः काशीविद्यासुधानिधौ
(September, 1869.) : नन्वेवं महोदरीयपथममङ्गलाचरणवाक्यत एव
यदवगम्यते माधवीयभाष्यस्य च ततः प्राचीनत्वं "भाष्यं विक्रोक्यौवटमा-
धवीयम्"—इति ; अस्य का गतिरिति चेत्, अत्र वक्षि—देवराजेनापि दृष्टं
प्राचीनतरमेव माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनोपन्यस्तं महोदरेकेति ।
इह हि नैघण्टुकनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्याचनानां मेकं मपि
नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽस्मद्दृष्टभाष्ये ; अत आसादेव तदानीं तद्भा-
ष्यान्तरं माधवीयं नामेत्यत्रास्ति को विचार्यः । वाजसनेयिसंहिताभाष्ये
यदेवाचन्महोदरेण माधवस्त्वित्यादि (१३. ४५.), तदपि न सायणमाधवीय-
वचनमिति च ध्येयम् ।

तदेवं १२३०-संवत्समायां स्थितस्य चर्याङ्गस्य पितामहो महोदरः
प्रायो द्वादशशतान्दीचतुर्थपादे (सं० ११७६—१२००) प्रणिनाय वेददीपं
नाम शुक्लयजुर्भाष्यमित्यनुमानञ्च भवेन्नासङ्गतम् ।

तस्मात् शुक्लयजुर्भाष्याच्च प्राचीनमिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचनमिति
प्रतीयते ; अत्रोल्लिखितभाष्यनामादिषु माहोदरस्यादर्शनात् । तथाच
विक्रमाब्दानां मन्यूनसार्द्धैकादशशतान्दीचतुर्थपादार-
म्भाच्च पूर्वं (सं० ११५२—११७५) प्रणीतमिदं देवराजेन नैघण्टुककाण्ड-
निर्वचनमित्यस्माकम् ॥

अथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाश्चतुर्थपञ्चमश्लोकतः (१ भा० १,
२ पृ०) खल्वस्य पितामहो देवराजः, पिता च यज्ञेश्वरार्य इति व्यज्यते ।
ततश्चानुमीयते,— बभूव य एको यज्ववंशीयो विद्वान् यज्ञमूर्तिः, काले
रामानुजशिष्यत्वमुपगतो देवराज इति प्रसिद्धः,—“ततो विद्वान् महान्
कश्चित् यज्ञमूर्तिरिति श्रुतः । + + + शिष्यविद्यादिमस्यद्भिः

संयुक्तोऽप्रतिवैभवः । + + + आसाद्य रङ्गनगरं लक्ष्मणाय त
मब्रवीत् । रामानुज ! मया साङ्गं शास्त्रवादं कुरु स्वयम् । + +
+ प्रणम्य लक्ष्मणाय च बद्धाञ्जलिपुटोऽब्रवीत् । त्वया जितोऽहं योगीन्द्र !
रक्ष मां शरणागतम् + + + ज्ञानपुत्रस्य मे चास्य यज्ञमूर्त्तरिदं
मुदा । + + + देवराजमुनिश्चेति नामान्तर मथाकरोत् ॥”

—इत्यादिभिः प्रपन्नान्मते पञ्चविंशषड्विंशाध्याययोर्वर्णितः, स एवास्य स्यात्
पितामहः ; किञ्च तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ अ० १०
श्लो०), स एव वास्य पितेति । पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं यद्यपि भवितु
मर्हत्येव विचारणीयम् ; परमेव मन्यत्रापि दृश्यत इति नामङ्गतम् ।
तद्यथा—अस्यैको ग्रन्थो गुणरहस्याख्यः, तत्र न्यायमतानुसृतषट्पदार्थान्य-
तमो गुणो बोधितः सम्यक् । तस्य चैका टीका विश्रूयते गुणसारमञ्ज-
रीति । तत्प्रणेता किल माधवदेवपौत्रो माधवदेव एव । तथाहि तदु-
ग्रन्थीयान्तिममिदं वाक्यम्—“इति श्रीगोदावरीतटविराजमानधारापुर-
निवासिमाधवदेवात्मजलक्ष्मीदेवसूनुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरहस्य-
प्रकाश-गुणसारमञ्जरी विश्वेश्वरप्रीतये कृता”—इति ।

अपि मङ्गलाचरणपञ्चमश्लोके ‘रङ्गेशपुरीपर्येतग्रामवास्तव्यः’—इत्युक्ति-
दर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः ; अस्ति हि रङ्गेशपुरी त्रिशिर-
पल्लीप्रदेशे कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा ; तस्या एवोपकण्ठे स
वसति स्मेति । इयमेव रङ्गेशपुरी पुरा बभूव रामानुजादीनां श्रीवैष्णवानां
प्रधानतो रङ्गभूमिः, तदत्राविर्भूतो देवराजो यज्ववंशजातोऽपि कथं न
स्यात् विष्णुपदाश्रयः ? अत एव स्मृतमिह प्रसङ्गतस्तेन—‘वाचं शौरि-
कथालापप्रसङ्गे पुनीमहे—इत्युक्तेः (८० ए०)’—इति ।

किञ्च निरुक्तमिति प्रसिद्धे यास्कीये निघण्टुभाष्ये, स्कन्दस्वामिकृतायां
तट्टीकायाञ्च यथा नैगमदैवतकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय
निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा नैघण्टुकानि ; अतो देवराज-
यज्वना नैगमदैवतपदानां व्याख्याने न तथा अमः कृतो यथा नैघण्टुक-

व्याख्याने; एतदेव प्रकटयितुं कृतं स्वग्रन्थनामकरणं 'नैघण्टुककाण्ड-
निर्वचनम्'—इति । ध्वनिश्चेतत् भूमिकायाम् (२ ए० ७ पं०—४ ए०
४ पं०) स्फुट मिति ।

इह भूमिकायां 'स्कन्दस्वामि-भवस्वामि गृहदेव-श्रीनिवास-माधवदेव
उवटभट्ट-भास्करमिश्र-भरतस्वाम्यादि-विरचितानि वेदभाष्याणि'—इत्युक्तम् ।
तत्रादिपदात् हरदत्तमिश्रकृतस्य च वेदभाष्यस्य परामर्शतयात्र ग्रहण
मनुमीयते; ग्रन्थमध्येऽप्यसु स्थानेषु तद्व्याख्यानोद्धृतिदर्शनात् । अथ मेव
हरदत्तः पाणिनिवृत्तेः काशिकायाः टीकाकारोऽपि स्यात् । एतत्कृता
वेदव्याख्या त्वस्मान्निर्नाद्यापि दृष्टा, परं भाषस्तम्बसूत्रवृत्तिस्तु विद्यत एव ।

(१) स्कन्दस्वामी । अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्, निरुक्तस्यापि टीका कृता ।
तावुभावैव ग्रन्थौ नैघण्टुकनिर्वचनग्रन्थकालेऽस्यातां सुप्रचलितौ; नान्यथा
तत्र तयोः प्रतिपदमेव संस्मरणं भूज्यत । ऋज्यय्याग्रथनभगवत् स्कन्द-
स्वामिकृतं वेदभाष्यं मामात्र वेति को वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दर्शन-
मपि लभ्येत वेति सम्भाव्यते; न हि किमप्यालम्बनं मन्तरैश्च निरुक्तव्याख्यानं
कृतकार्यता दुर्गाचार्यस्य गम्यते; इदानीन्तु नैव लभ्यते । अथ आचार्यः
खन्तु रामानुजात् बह्वर्षज एव स्यात्; रामानुजाभ्युदयात् बह्वर्ष-
मेवेह भारते स्कन्ददेवनामादिप्रचारश्रुतेः । प्रवत्रामृतेऽपि हि षट्त्रिंशा-
ध्याये जगन्नाथन्ततः सुदूरे वेङ्कटाद्रौ कूर्मक्षेत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्कर-
णीतीरे स्कन्दं मत्वा तदाक्रमन् । स्कन्द मित्येव शेषास्त वैष्णवा वेङ्कटेश्व-
रम् ॥'—इति वर्णितम् । तथा इ२७-शाकीयताम्रशासनतोऽपि प्रायो-
ऽवगम्यते, भवेत्तच्छतान्दीन एवाय मिति । द्रष्टव्यं मेतत् Bombay
Branch R. A. S. प्रकाशिते पत्रे (III. 208—1851.) ।

(२) भवस्वामी । एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं नूनं सम्पन्नं
देवराजस्येत्येव गम्यते भूमिकोक्तिपाठतः, परं ग्रन्थमध्ये न कापि भवस्वामि-
वचनमुद्धृतं दृश्यते; ततस्तदानीमेव तद्व्याख्यं विरलप्रचारमुपगतमिति
प्रतीयत एव; इदानीन्तु नैव लभ्यते । तत्कृतोऽमिथोमप्रयोगस्त्वद्यापि

कचित् कचिदस्येव । भट्टभास्करकृते व्यापस्तम्बसंहिताभाष्येऽप्यस्य नाम-
स्मरणं लक्ष्यते । Burnell-महोदयेन त्वस्य खिष्टीयाष्टमशताब्द्या
मिह स्थितिरनुमिता (Catalogue pp. 24—30.) ।

(३) गुहदेवः । अयं खलु रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः, किं मधि-
केन वेदान्ताचार्यसम्प्रदायगुरुषु तृतीयः । तथाहि रामानुजशिष्यवरेण
श्रीश्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम्,—‘व्यास-बोधादन-
गुहदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-श्रीपराङ्मुखाय-यामुनमुनि-यती-
श्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण’—इत्यादि । यतीश्वर इति रामानुजस्यैव
समाख्यानतरम् ; प्रपन्नामृतप्रभृतिग्रन्थतत्त्वैवोपन्येः । यामुनमुनिस्तु
तत्पूर्वतनो वेदान्ताचार्यः, पराङ्मुखायस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपन्ना-
मृतादिभ्य एव ज्ञायते । एतदीयवेदभाष्यात्, सम्भवतः खण्डितातीवजीर्ण-
पुस्तकात् एकमेव पदव्याख्यानमुद्धृतमिह देवराजेन—‘गरम् उदकं
गिरन्ति गरगिरः’—इति (३० पृ०) ।

(४) उवटभट्टः । १०६२-संवत्समातः समनन्तरमेतेन मन्त्रभाष्यं प्रणीत-
मिति निरूपितं पुरस्तात् । टान्तनामसाम्यात् काव्यालङ्कारकर्तुः रुद्रटस्य
समकालिकोऽयमित्येवं सम्भावितेऽपि गम्यते प्रायस्तथैव ; ११२५ संवत्
समतीते काव्यालङ्कारटीकाप्रणयनावगमात् । तथाहि तत्समाप्तौ—“एवं
रुद्रटकाव्यालङ्कृतिटीप्पनकविवचनात् पुण्यम् । यदवापि मया तस्यात्मनः
परोपकृतिरितिभूयात् । + + + । पञ्चविंशतिसंयुक्तेरेकादश-
समाश्रितैः । विक्रमात् समतिक्रान्तैः प्रावृषीदं समर्थितम्”—इति । एतत्कृतं
मन्त्रभाष्यं नाम शुक्लयजुःसंहिताव्याख्यानम्, बह्वृक्प्रातिशाख्यभाष्यम्,
कात्यायनप्रातिशाख्यभाष्यं चेति यत्रयत्रयमुपलभ्यतेऽदुर्लभमद्यापि ।

(५) श्रीनिवासः । अयमेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवतः शङ्कराचार्यस्य
गुरुरासीदिति श्रुतं सत्यञ्चेत्, तत्समकालिकत्वात् सार्द्धाष्टशतसंवत्समा-
भ्यन्तरे एव स इमां भुवमलक्षकारेति नूनम् । नैघण्टुर्कनिर्वचने षट्स्येव
स्थानेषु एतन्मतमुद्धृतं दृश्यते, ततश्चावगम्यते देवराजकाले एवैतत्कृतस्य

भाष्यस्याभवत् लुप्तकल्पतेति ; तदतर्हि तत्प्राप्तेः कथं सम्भावनैव ।

(६) माधवदेवः । दृश्यतेऽद्याप्येकं वेदव्याख्यानं विवरणं नाम ; तस्य रचयिता बभूवैको माधवः ; वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्याणाञ्च रचयिता माधव-
ज्येष्ठोऽप्येक आसीत् माधवः ; ताविमावुभावेव माधवौ देवराजोक्तिरिव त-
नाम-माधवादस्माद् विभिन्नावेव ; नैधगट्टककाण्डनिर्वचने माधवीयेति ममु-
द्धृतानां व्याखावचनाना मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्थप्रकाशयोः दर्शनात् ।
Bentley-महोदयेन च सामार्थिकसम्पादनावसरे (१९१० १८८४) साय-
णीय मिति यदुद्धृतं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्थिकव्याख्यानम्,
तदपि नैव सायणमाधवीयं वेदार्थप्रकाशाख्य मपि तु विवरणमेव ।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खन्तु माधवापुत्रः ; देवराजोयो माधवः किल
वेङ्कटाचार्यतनयः ; इहैव भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य
भाष्यकृतो'-इत्युक्तेः । वेङ्कटाचार्यो च द्वौ प्रमिद्धौ । तत्र, यद्ययं 'शुल्ल-
मीमांसा'-कारः स्यात्, नूनं तर्ह्यसीत् हरिद्वारयोः समानभावेनैवापासको
ऽभेदधिषणः ; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात् । तथाहि—

'पारावारात् प्रोद्धते चन्द्रलक्ष्मी, याभ्यां शश्वन्मौलिवक्षौ बभूवौ ।

सर्वलोकैः पूजिते सङ्गृह्यते, वन्दे देवो वामदेवाभ्युपौ तौ ॥ ५ ॥'—इत्यादि,
'—इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यस्य ०—०—० सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य ०—०—०
श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतिषु बौधायनशुल्लमीमांसायां प्रथमोऽध्यायः—
इत्येवमादि च । यद्ययं 'रहस्यत्रयसार'-कृत, 'न्यासतिलक'-प्रणेता च
स्यात्, नूनं तर्ह्यसीत् रामानुजमतानुगो भेदधिषणश्च ; तत्र तत्र रामा-
नुजमतस्यैव प्रतिपत्त्यवगमात् ; न्यासतिलकस्य च व्याख्यानं रामानुज-
शिष्येण श्रीश्रीनिवासदासेन सबद्धमानकृत मिति दर्शनाच्च ।

यद्युच्येत,—शुल्लमीमांसारचयिता, न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न
एवेति, तदप्युपपद्येतैव ; दृश्यत एव हि शुल्लमीमांसाया अन्तर्वाक्ये यथा
वेङ्कटाचार्यस्य विशेषणं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्यति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि
तथैव । तथाहि—'इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीम-

वेङ्कटेशस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरघुसूत्रयसारः समाप्तः—इति ।
वेङ्कटाचार्यः, वेङ्कटनाथः, वेङ्कटेशः, वेङ्कटेश्वरः, वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव
स्यात् ; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधायाः समाख्यायाः व्यव-
हारदर्शनात् । वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखस्योपगम्यतेऽत्र सर्वत्र ।

ननु एकस्यैव अभेदवादित्वं भेदवादित्वं च कथं मुपपद्यतेति चेत्, न ;
कालान्तरतया मतपार्थक्यसम्भवात् । यावदासीत् सोऽभेदधिषणो याग-
भक्तश्च, तत्रैव प्रणिनाथ शुल्बमीमांसादिकान् ; यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदय-
वाताहतभेदधीः कैङ्कर्यव्रतः प्रपन्नः, तत एव विरचितवान् न्यासतिलका-
दिकानिति ; अत्र किं मन्ति तैचिथ्यम् ।

यद्येवं कल्पना नानृता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्पत्रो माधवदेवो नैघण्टुक-
व्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत् । तथा सति
समकालिकव्यक्तिकृताद् ग्रन्थात् प्रामाण्यतया पुनःपुनः व्याख्यानाद्युद्धृति-
देवराजस्यामानुषीत्येव स्वीकार्यम् । न च ग्रन्थन्योत्कर्ष मेव तत्र बीज-
मिति वाच्यम् ; तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदोत्कर्षाभावबोधनात् ।
तद्यथा - ‘मही मे अस्य ०—० इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम्— + + +
मांस्त्वै अश्वनामैतत् + + + ; वधं मांस्त्वतो ० ——— ० इत्यत्र माधवः—
+ + + मांस्त्वतोर्वरुणस्य + + + इत्यभाषयत् ; निरूपणीयम्’—
इति (१५० पृ०) । अस्तु वा तत्तथैव ; परं देवराजकृतं मिदं निर्वचनं
यथा लब्धं मस्माभिः ; कथं नैवं लभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्य-
नामानुक्रमणादीनि ? इत्यपि विचार्य मेव ।

अस्मन्मते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः ; तत्राग्रजः शुल्बमीमां-
साकारो वेङ्कटाचार्यत्वासीत् मीमांसको दीक्षितश्च, रामानुजात्तु का
कथा भगवच्छङ्कराचार्याच्च प्राग्भवो मुण्डनमिश्रादिसमसामयिकः सः ;
तद्ग्रन्थालोचनात्तथैव प्रतीतेः । तत्पुत्रेणैव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि
प्रणीतानि । देवराजकाले स्थितान्यपि तानि साम्प्रतं विलुप्तान्येव वा ।

माधवपुत्रेण विनायकेन कृतं कौषीतकीब्राह्मणभाष्यं तु कश्चित् कश्चित्

लभ्यत एव ; परं स हि कौपीतकीव्राह्मणव्याख्याता विनायकोऽस्यैव
माधवस्य एव इत्यत्र तु गोपलभ्यते नि संशयं भानम् । एवं विनायक-
शान्तिरितिप्रथिते द्वादशे सामगानां संहितातो ब्राह्मणाश्चाष्टौर्मन्त्राणां
सङ्ग्रहः कृतो वर्तते । तस्य कर्त्ता विनायकश्च किम् स्यादस्यैव माधवस्य
सूनुः ? तथा षडंगुक्त्याष्टैकं विनायकं गन्धतमं गुरुमाह । तथाहि—
'नमः षडंगुर्वे तुभ्यं नमोऽन्मरुगर्वेऽपि च विनायकस्त्वयलाहो गो-
विन्दः सूर्य एव च । आरुख शिवयोगो च ये षट् तभ्यो नमः सदा'—इति ।
सोऽपि विनायकः किं मस्यैव माधवस्यात्मजः ? इमानौह विचार्याथेव ।

(७) भास्करमिश्रः—भट्टः । बभूवैको ज्योतिषशास्त्रीयग्रन्थानां प्रणताति-
प्रसिद्धो भास्कराचार्यः । नायं सः ; तस्य वेदविदावरत्नेन प्रमिश्रभावात् ।
वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थविशेषस्य सिद्धान्तमिद्धाञ्जनस्य रत्नतुलिकाख्या-
याष्टीकायाः प्रणेतापि बभूवैको वेङ्कटयज्वरचो भास्करः ; स चास्मद्
विभिन्न एव तत्रैव हि दीक्षित इति दत्तस्वपरिचयेन न तु मिश्र इति ।
वैदिकग्रन्थेषु एतर्हि सुदुर्लभाः त्रिकाण्डमण्डनाख्ययज्ञकारिकाः प्रगस्ताः,
तासां प्रणेता बभूवापरो भास्करः ; किञ्च वेदाङ्गच्छन्दःसूत्राणां सतिदुर्लभ-
स्यात्युत्कृष्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च बभूवान्यो भास्करः ।
नून मनयोः कतरेणैव वेदभाष्यकारेण भवितव्यम् । न च त्रिकाण्डमण्डनकारो
भाष्यराजकारश्चाभिन्नः ; तयोः पितृपरिचयभेदात् । तद्यथा—त्रिकाण्ड-
मण्डनकारस्य भास्करस्यासीज्जनकस्तत्र परिचितः कुमारस्वामी ; स एव
वा स्यात् कुमारिलस्वामी ; भाष्यराजकारस्य तु गम्भीरराजः । तदत्र
गम्भीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्यं मुत कुमारिलतनूजेनेति चिन्तिते
कुमारिलात्मजेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजेनेति प्रतीयते ; नैघण्टक-
काण्डनिर्वचने पृष्ठेतिपदव्याख्यानावसरे '—इति भट्टभास्करमिश्रः (१ भा०
१६ पृ०)'—इत्येव मुखेखदर्शनात् ; न हि गम्भीरराजसूनुर्भट्टः ; अपि तु
दीक्षित इत्येव परिचितस्तत्र भाष्यराजे ; कुमारिलस्वामी तु भट्ट इति
प्रसिद्ध एव मीमांसकानाम् । यदीद मनुमानं नानृतं भवेत्, तर्हि

सार्द्धसप्तशतसंवत्समाभ्यन्तरजातस्य सुतरां श्रीमच्छङ्कराचार्यप्राग्भवस्य मीमांसावार्त्तिकप्रणेतुर्भट्टकुमारिलस्यैवाय मपत्यं भास्करमिश्रः । सायणतोऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वजोऽय मिति चातुमितं Burnell-महोदयेनापि (Catalogue pp. 12—14.) । एतत्कृतं रुद्राध्यायमात्रस्य भाष्यमस्माभिर्दृष्टम् ; परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सम्पूर्णं भाष्यं नाद्याप्यस्माकमभवद् दृग्गोचरम् ; आपस्तम्बसंहिताभाष्यं तु पूर्णं मेव प्राप्यत इति नः श्रुतमात्रम् ।

(८) भरतस्वामी । एतत्कृतग्रन्थत एकत्रैक मेव क्षुद्रं निर्वचनवाक्यमुद्धृतं देवराजेन ; ततोऽवगम्यते,—तदानीं मेवैतत्कृतस्य सम्पूर्णस्य भाष्यस्यातिदुर्लभत्वम् ; इदानीं तु नैवापलब्धिमम्भावनापि । अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्यक्समाक मज्ञेयकल्प एव । परं मन्ति क्वचित् पुस्तकालये कुन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्यमतिजीर्णमिति च नः श्रुतम् । ६२७-शाकीयताम्रशासन मस्यापि कालनिर्णये स्याद्वा निदानमिति ।

अथास्य व्याख्यानशैली त्वजटिलेति प्रशस्यैव विपश्चिताम् । परं पौराणिकमतप्रबलकालप्रभवत्वादस्य बलञ्चैव पौराणिकमतानुसृतता अपि व्याख्या दृश्यन्ते । तद्यथा—‘पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णति पृथिवी (१२८०)’—इति, पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वं मन्तरिक्षे व्रजति स्म (६४८०)’—इति, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्च (६६८०)’—इति, ‘उभयत्रापि क्षेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०—० तेषां मिन्द्रः पक्षानच्छिनत् (६७८०)’—इति, ‘पिनाकम् ०—० दण्डाकारं धनुरुच्यते ; तच्च रूढितो महादेवीय मेव सामान्येन (३८५८०)’—इति च । नैरुक्तविज्ञानभावावगमे चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यतेऽत्रानेकत्र । तथाहि—‘विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् क्रासवृद्धिभ्यां वा (४२०८०)’—इत्येवमादीनि समालोचानि ।

नैरुक्तशासनात्तस्य बलञ्च ज्ञाननेत्रोन्मीलन मपि प्रतीयतेऽत्र । तद्यथा—‘यमः = मध्यस्थानवायुः (४७८८०)’—इति, ‘यमः ०—० = अस्तमयावस्थ

देवराजदुर्गाचार्ययोः कौ जीवितसमयौ ?

धो

मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम्; वीत्यस्मिन् अवगृहीत-
त्वात्”—इति (२६८०) । वस्तुतो यास्केनापि पदकाराभिमत मेव निरुक्तं
द्योम व्यवन मिति (४ भा० २२६८०); परिवीत इति तु नैव द्योम-
निर्वचनम्, अपि संहितापद मेवेत्यतो भ्रम एवात्र लक्ष्यते देवराजस्य ।
अथवा उणादिसूत्रदूषणे एवास्य तात्पर्यं मिति सर्वं मनवद्यम् ।

इहानेकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकगठरवेणैव । तथाच
१७, २१ (३), २२, २३, २६, २८, २९, ३१, ३३, ३४, ३५, ४१ (२), ४५,
४६ (३), ४७ (२), ४८, ५६, ५७, ६१, ६२ (२), ६५, ६६ (२), ६७, ७१,
७८, ८३, ८४, ८६, ९० (२), ९६, ९५, १०४, १०६, १०७, ११० (२),
११२ (२), ११३ (२), ११४, ११५, ११६ (२), ११७, ११८, १२२ (२),
१२३, १२४, १२५ (२), १२७, १२८ (३), १३५, १३६, १३७, १३८,
१४० (२), १४८, १४९, १५१, १५७ (३), १६७, १६८ (२), १६९,
१७३ (२), १८०, १८८ (२), १८९, १९१, १९४, १९६, २००, २१७,
२१९ (३), २२१ (३), २२२, २२३, २३०, २३२, २३३ (४), २३४,
२३५, २४०, २४९, २५९, २६३, २६६, २७०, २७४ (२), २७५, २७६,
२७७, २८०, २८५, २८८, २९०, २९७ (३), ३०१, ३०२, ३०६, ३०७
(२), ३०९, ३१० (२), ३११, ३१५, ३१६, ३२१ (२), ३२२, ३२३ (२),
३२८, ३३०, ३४२, ३४४ (२), ३४५ (२), ३४८, ३४९ (२), ३५०,
३५१ (२), ३५९ (२), ३६०, ३६१ (३), ३६२, ३६३, ३६४, ३६६
(२), ३६८ (२), ३७२ (२), ३७३ (२), ३७४ (५) ३७५ (५), ३७६,
३८९, ४०९, ४११, ४४४ एषेषु द्रष्टव्यम् । नैव मन्वेषणीयत्वप्रतिपादनं
दूषणीयं मन्यतेऽस्माभिः; ‘न हि सर्वः सर्वं वेत्ति’—इति-प्रज्ञावत्सिद्धान्तात्,
लुप्तशाखीयनिगमानां लाभासम्भवाच्च; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि
निगमा इति प्रदर्शिताः;—‘वेकुरानामासि जुष्टा—इति निगमः’—इति
(६५८०), ‘दैत्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः—इति च (१७७८०)’
—इत्यादयः । त इमे न रोचन्तेऽसुभ्यम्; निघण्टुसमाज्ञायस्य ब्राह्मण-

पूर्वभवत्वेन ब्राह्मणीयपदेषु लक्ष्यासम्भवात्, द्वादशाध्यायां निरुक्ते कापि तथाविधनिगमास्मरणाच्चेति दिक् ॥

अथ निरुक्तटीकाया ऋज्वर्थायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु नूनं निघण्टु-
व्याख्यातुर्देवराजद्वयनोऽवरजः, सर्ववेदभाष्यकृतः सायणाचार्याच्च पूर्वजः—
इति तु प्रतिपादितमेव एरस्तात्; सम्प्रति सम्भाव्यते,—सोऽपि दक्षिणात्य
एव भवितुमर्हति; तत्र नैसर्गिकगौडविद्वेषदुर्गन्धोपलब्धेः । तथाहि—
“वन्दनाः=वन्दितारः, लाडगौडादयः”—इत्यादि (२ भा० ४५८ पृ०) ।
सायणाचार्योऽपि दक्षिणात्य एव, परं न स दुर्गाचार्य इवापरिभार्जित-
रुचिः; तेन हि वेदार्थप्रकाशे ‘वन्दना’—इति पदस्य ‘वन्दनानि, वन्दनांस’
—इति व्याख्यानमकारि । नन्वेवं ऋज्वर्थायाः परिच्छेदान्तेषु दृश्यमानस्य
‘जम्बूमार्गाश्रमवासिनः’—इति विशेषणस्य का गतिरिति चेत्, अत्र वक्षि-
—दक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पाश्यानां मार्गे एव
स्थितस्तदाश्रमः, तत एव तत्र तथा विशेषणमुपपद्येतति; न ह्येतेन तस्य
दक्षिणात्यत्वं निरस्यते ।

ऋज्वर्थायां निघण्टुनिरुक्तयोः कर्तृपार्थक्यं सुप्रतिपादितम् । तथाहि—
“एतस्मिन् मन्त्रे ‘ऋकृपारस्य दावने’—इत्ययमनयोः पदयोरेकानुक्रमः,
समासनाये पुनः ‘दावने ऋकृपारस्य’—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः ।
तेन ज्ञायतेऽन्येरेवायमृषिभिः समासनायः समासनातः, अन्य एव चायं
भाष्यकार इति (२ भा० ४३६ पृ०)”—इत्यादि । वाय्विन्द्रयोर्भिन्नाभिन्न-
त्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः । तद्यथा—“वायुर्विन्द्रो वेति किमेकस्य
पर्यायवचनावेतौ शब्दौ उताभिधेयौ भिद्येते ?”—इत्यादिः (३ भा०
३२३ पृ०) । तत्रैव “कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते,
पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन ? (३३५ पृ०)”—इति विचारोऽपि भवेदेव
प्रेक्षावता मभिधेयवचनः । “पात्रस्य इन्द्रपानमिति समाख्या (३ भा०
४४५ पृ०)”—इत्येवमादि व्याख्यानञ्च दुर्गाचार्यस्य तस्य याज्ञिकत्वमावे-
दयति । “तासु तनूनपादेवैकः + + + नाम्येव नराशंसः; तत्र

नराशंसयाजिनां सौचामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ? (३ भा० ५०३ पृ०)”—
इति तत्प्रश्नोद्भावन मपि प्रशस्य मेव । “आथर्वणे रोदसीत्यप्रगृह्यं पदम्,
तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह ‘रोदसी रुद्रस्य पत्नी’—इति (४ भा०
३३२ पृ०)”—एषापि पङ्क्तिरस्य बलमूल्येव । “सा च पुनर्याख्या (३ भा०
३७८ पृ०)”—इत्याद्यनुक्रमणार्थवचनञ्चास्य भवेदेव प्रशंसनीयम् । देवानां
द्वैविध्यम् (४ भा० ३२२ पृ०), पितॄणां त्रैविध्यम् (४ भा० १८२ पृ०),
देवयानपरिचयः (४ भा० ३७८ पृ०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारोपदेश-
व्याख्यानं (३ भा० ३११ पृ०) चैत्येवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव ।

परं मन्त्राणां कन्दोनिर्णये तु क्वचित् क्वचिदिह कन्दोऽनुक्रमणीविरोधः
परिलक्ष्यते । तथाहि—‘सं मा तपन्त्यभितः (ऋ० सं० १. ७. २१. ३.)’
—इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः ; अनुक्रमण्यां तृक्ता मन्त्र—
“पांक्त मक्या त्रियुषयुमी महाबृहती यवमध्या”—इति । एतदेव कन्दो-
ऽनुक्रमणीमत मनुम्वय सायणाचार्येण तु निर्णीतं मियं यवमध्या महाबृह-
त्येवेति । तत्र हि मध्यपादस्य द्वादशरन्यूनतैवैतादृशमतद्वैधे निदानं सुप-
गम्यते । वस्तुनस्तु तादृशस्थले कन्दः सन्दिह्यत एव ; प्रदर्शिताया हि ऋचो
राध्यमः पादो दशाक्षरः श्रूयते, न च दशाक्षरमध्या द्विचत्वारिंशदक्षरा
पञ्चपदा काचिदस्ति विशुद्धा बृहती पङ्क्तिर्वेति ; अतो नूनं चिन्तनीय
मेवैतस्या ऋचो विराड्-यवमध्या नाम महाबृहतीच्छन्दः उत खराट्-
पथ्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति । ईदृक्सन्देहापनोदनायैव स्तः पिङ्गलाचा-
र्यसूत्रे—“आदितः सन्दिग्धे, देवतादितश्च (६, २१. ७, १.)”—इति । एव-
ञ्चास्या ऋचः पाङ्क्तसूक्तमध्यपतितत्वात् पङ्क्तिमेव ज्यायः । न जाने कथं
मनुक्रमणीकारोऽस्या महाबृहतीत्य माख्यदिति । क्वचित् मूलानुरोधतो-
ऽपि ब्रह्मकृच्छन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव दुर्गा-
चार्येण । तद्यथा—“अभि न इणा (५ भा० २४२ पृ०)”—इत्यस्य खण्डस्य
वृत्तिर्मदीया टीप्पनी च (॥) द्रष्टव्या । सायणाचार्येण तु ऋग्भाष्ये अनु-
क्रमणानुरोधतो नैरुक्तस्वरसोऽपि किमु दृष्टायितः ? अपि वा नव तेन

तदानीं मेघ निरुक्तग्रन्थः स्मृतः ? अन्यथा ह्येतदस्मेत्थोऽपि कथं न तत्र कृतस्तेन । वस्तुतोऽत्र निरुक्तानुक्रमणीकारणोः प्रतीयत एव मतभेदः, तत् किङ्कर्तव्यम् एवामवता मिह देवराजः सायणश्च ।

दर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमास्रायपुस्तकगतलिपिकरप्रमादादिदोषतश्च क्वचित् क्वचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते ऋज्वर्थायाम् । तद्यथा—निघण्टो नैगमे काण्डे जहेत्याद्याखण्डे समास्रात मेवैकत्रिंशत्तमं 'नू च'—इति (१भा० ३८८८० १०पं०) : तदवलम्ब्यैवोक्तं भगवता यास्केन "पुराणनवयोर्न चेति च"—इति (२भा० ४३०८०) : निगमश्चोदाहृतस्तत्रैव "नू च पुरा च सदनं इदीणाम् (ऋ० सं० १. ७. ४. २.)"—इति । दर्गाचार्यस्त्विहाह "अथन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमास्रात एवोदाहृतः (४३५८०)"—इति । किञ्चात्रयथास्कोयग्रन्थः पदपाठविरुद्ध इव लक्ष्यते । पद-कारा हि 'नू । चित्', 'नू । च'—इत्येव भवगृह्णन्ति ; निरुक्ते तु 'नचित्'—इति, 'नूच'—इति चैतौ अनवग्रहणीयावैव निपातौ सूचिताविति गम्यते । निघण्टुसमास्राये तु द्वित्राण्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृश्यन्ते "शं योः (४. १. ४८.), सोमो अन्ताः (४. २. १३.)", देवो देवाच्या क्षपा (४. ३. ३५.)"—इत्यादीनि । तथा चैवंविधमन्देहनिश्मनाय तादृश-समास्रायपाठदर्शनश्चाकिञ्चित्कर मेव । तदत्र टीकाकृतोऽत्र वचन मेव भवेच्छरण मस्मादृशाम् : दौर्भाग्य मेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवौ-ष्ठाधरप्रस्फुरणं दृश्यते ! अहह एष विरोधः किमु तेन नैव लक्षितः ? दशमेऽपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'—इत्यर्थः कृतो यास्केने-त्याह स एव स्फुटम्,—“नूचित्—इति नवपुराणाभिधायको निपातः (४भा० ७२८०)"—इति । तत्रापि नैव दृष्टस्तेन तत्पदग्रन्थः ? सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थतापि न स्वीकृता ! इदमेवोच्यते 'मुरारे-स्तृतीयः पन्थाः'—इति । तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्याख्यानं तु निरुक्त-विरुद्धं पदग्रन्थविरुद्धं मित्र च प्रतीयत एव ।

क्वचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते । तद्यथा—'सह-

देवराजदुर्गाचार्ययोः कौ जीवितसमयौ ?

नि

खिणः'-इत्यादिः, 'वायथ्ये मन्त्रे'-इत्यन्तो ग्रन्थः (४भा० ४८७ए०) समा-
लोच्यः । तदेवंविधं स्वकपोलकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम् ।

क्वचित्तु मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन । तद्यथा—'भाष्य मत्र'
-इत्यादि (३ भा० २७७ ए०) । तत्र तादृशाशङ्काया निदानोत्प्रेषणो-
चितस्तस्य ; नान्यथा हि ग्रन्थवक्तव्यतादोषो भवेत् सुपरिहार्यः । अस्माकं
त्वल्पधियां न तत्रासम्यक्ताबोध उपजायते । सायणाचार्येणाप्येतदेव
नैरुक्तं व्याख्यानं मुत्कृतं मत्तैव प्रशंसापूर्वकं सम्पूर्णं मुद्रितं यथायथ मृगवे-
दार्थप्रकाशे । तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैव नैरुक्तपाठसंशयो नूनं
धीमतां विचारविषय इति ।

मूलोक्तलक्षणानां मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकृद्भिरवश्यं दर्श-
नीयाः ; परमिहानेकत्र न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण ; ततोऽत्र बह्वैव भवेत्
लक्षणसमन्वयसंशयस्य दुष्परिहार्यता च । तद्यथा—परोक्षकृतानां मृगां
यत्नक्षणाभिमहितं मूले "परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथम-
पुरुषेष्वाख्यातस्य (३ भा० ३८५ ए०)"-इति ; एतस्योदाहरणान्यपि
दर्शितानि तत्रैव "इन्द्रो दिव (३८६ ए०)-इत्यादीनि ; परमुदाहृतेषु
तेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि श्रूयन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रियाः ; प्रत्युत
'अनूषत', 'गायत', 'अयंसत'-इति तिस्रो मध्यमपुरुषक्रियाश्च । तदिह
कथं भवेत्तल्लक्षणसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृतोद्भावनीयमेव । न च तथोद्भा-
वितं दुर्गाचार्येण । किञ्च 'अनूषत'-इत्यस्य अभिष्टुतेति प्रतिशब्ददानं,
तदनुगतं सर्वं तन्मन्त्रव्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयश्च एवोद्भावयति ।
सायणभाष्ये तु 'अनूषत'-इत्यस्य स्तुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः, तथा न
चोपलभ्यते तत्र यूयमिति, स्फुटमप्युक्तं तत्साधनिकायां 'लुङि व्यत्यये-
नात्मनेपदं भस्यादादेशः'-इति । अहो इहैतदपि विचार्यम्—अस्वेक-
स्यैवास्य दुर्गाचार्यस्य व्याख्याने दोषः, परं सर्ववेदभाष्यकारेण सायणेनापि
'गायत'-इत्यस्य व्याख्यायां कथं न यास्कीयलक्षणेदाहरणमर्यादा परि-
रक्षिता ? गडुलिकाप्रवाह एव किमत्र बीजमिति ।

‘एष चाख्यानसमयः’—इत्येतन्नैरुक्तवचनस्य (३ भा० ३४२ पृ०) दुर्गाचार्य-
कृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नून मेतत्प्रचलितं महाभाष्यं निरुक्ताच्च पुरैव
प्रणीत मिति ; तदेतादृशव्याख्यानं तु पौर्वापर्यज्ञानविधुरेणैव कृत मिति
कालज्ञानकृतप्रमाणा मिति हार्सिकाणां भवेद्वास्त्यास्य मेव एव मन्य-
त्रापि बद्धैव विद्यते स्फुटम् ।

कचिद्विशेषतो व्याख्यानि मन्त्रवचनानि च मेव व्याख्यातान्येतेन चर्चितं
अमाजनीय एतेष दोषो व्याख्यानसूत्रात् । अतः स च मयोपोधितः बद्ध-
टोप्यन्याम् । तद्यथा—३ भा० ३२५ पृ०, ३॥३ पृ०, ३३१ पृ० इत्यादि ।
किञ्च यद्विद्वानेकत्रोक्तं भगवता याम्केन—इति सा निगदव्याख्याता इति
(३ भा० ४२४ पृ०, ४ भा० ७, २०, २५, ३२, ५३, ६२, १०३, १२८,
१६४, १७४, २३०, २५० पृ०), तेषां सर्वेषां मेव निगमानां विशेषतो
व्याख्यानानि कर्तव्यान्वेव वृत्तिरुक्ताऽस्तु । अहो वत, तादृशानां व्याख्या-
कथा तु दूरे आस्ताम्, असृष्टञ्च तस्य निगदव्याख्यात इति परम्यापि व्याख्यानं
न कृतं तेन कचिदपि ! तस्मिन्तस्मिन् याम्ककाले याम् मृचा मय्यवोध आसी-
दतीव सुगमः, तासां व्याख्यानं निष्प्रयोजन मिति मत्त्वैवाह तत्र तत्र याम्को
निगदव्याख्यात इति । श्रूयन्ते चैवं निगदव्याख्याता मन्त्रास्तत्तिगीयारण्यकादा-
वपि । तथाहि—“अथ निगदव्याख्याताः । ताननुक्रमिष्यामः”—इति तै०
आ० १ प्र० ६ अनु० ४ ख० । ‘निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव + + +
विस्पष्ट माख्यातो भवति, तान् एतान् मन्त्रान् अनुक्रमेण कथयिष्यामः’—
इति च तत्र तद्भाष्यं सायणीयम् ।

कचिदहो त्रैकालिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रक्रमस्य अपि सुगन्धोऽवापि तेन;
दृष्टञ्च कचिन्निराकार मपि साकारम् । अतिगन्भीरमूलजनधौ दिग्भ्रम
एव तत्र तत्र तद्वीज मनुमीयते ; नान्यत् कि मपि । तद्यथा—३ भा० ४४३
पृ० ३—६ पङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

कचित् पदग्रन्थविरोध मुररीकृत्य च कृतं नरुक्तनिगमव्याख्यान मेते-
नातिपण्डितम्मन्येन । तद्यथा—वराहनिगमव्याख्यानावसरे त्विमेरूप मिद

देवराजदुर्गाचार्ययोः कौ जीवितसमयौ ?

नु

मिति मन्त्रैवोक्तम्—‘त्वेषितः = सन्दीपितः’—इति (३ भा० २६ पृ०) । पद-
संहितायां तु ‘त्वाऽऽषितः’—इति सावग्रहपाठः श्रूयते । तथाचावगम्यते
बहुक्पदकारस्य शाकल्यस्यैर्नात्र त्विधेरूप मियु मिति । एवञ्चानयो-
र्विरोधः स्फुटम् । नूनं भवगतस्त्वेष विरोधस्तेनापि वेदार्थपटुना ; अत
एतन्मुपद मुक्तम्—‘नान्यथार्थ उपपद्यते’—इति । ‘अन्यथा’ पदकारणये ‘त्वा
ऽऽषितः’—इत्यवग्रहानुगोधतः त्विधेरूप भिद मिति स्वीकाराभावे इति च
तद्भावः । एतच्च प्रौढितादमात्रम् ; सायणाचार्येण तु पदकारमतं मनुकृत्य
कृत एव हि त्वेषित इति पदस्य ‘त्वया प्रेषितः’—इत्ययं मर्त्याऽसकृत् ।
वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तथैवार्थः कल्पनीयो यथा न विरुध्येत पदपाठः !
अर्धं पदपाठं भवमत्यार्थकरणन्तु साहसं मेवेत्यत्र कान्ति वक्तव्यता ।

एव मनुक्रमणीकारस्य शौनकस्य, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च मतविरुद्ध
भिह प्रतीकोपादानं मपि लक्ष्यते । तद्यथा—आचष्ट आसा मिति
निरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय अभि वो देवी मिति प्रतीकोपादानं
तद्याख्यानं च द्रष्टव्यं मत्कृतया टीप्पन्या सहैव (३ भा० १६८ पृ०, †) ।

स्वस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि द्योतितोऽत्र बद्धव । तद्यथा—‘वि-
कृतज्योतिष्कः’—इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यानं मुक्तम्—“तद्वि तस्य विकृतं
ज्योतिः, शीतत्वात् ; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य
(३ भा० ६६ पृ०)”—इति । स्वभावस्यान्यथाभाव एवोच्यते विकारो नाम
लोके ; तद्यदि हि पूर्वमुष्णं मनन्तरे चन्द्रमः-सम्बन्धात् शीत मिति
स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः, तर्ह्यवोपपद्येत चन्द्रवाचकस्य ‘रुक्’
—इतिपदस्य यास्कीयं निर्वचनं ‘विकृतज्योतिष्कः’—इति । स्वभावशीतस्य
तु विकृतत्वमेव किन्नामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ? ।

एवं यदा पौराणिकाख्यानघनघटाभिराच्छन्नं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे
एव निविडान्धकारग्रस्ते भारते यतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह
ऋग्वेद्यां मूलाभिप्रायविरुद्धानि मूलासम्बद्धानि च बहून्याख्यानानि
दृश्यन्ते । तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा—“एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां

मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"—इतिनैरुक्तस्य व्याख्यानशेषे "मन्त्राणां दृष्टादो भवन्ति,
न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः (३ भा० ३०६ पृ०)"—इति । न चायमभि-
प्रायो मुक्तकृतो यास्कस्येति गम्यते । तत्त्वतस्तु अनिर्दिष्टकालिकानां
मतिप्राचीनानां यस्यादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां
प्रोक्ता इति, मध्यकालिकानां मतिप्राचीनानां मद्यतनीयानाञ्च कृत इति
व्यवहारः समर्थ एव । मन्त्रासम्बद्धानि च यथा—"सप्त सिन्धून्, स्यन्दना
आकाशानदीः, एता च इता चैथेवमाद्याः (३ भा० ४४३ पृ०)"—इति ।
किञ्च "समारोहणे = उदयगिरी"—इत्यादि (४ भा० १०२ पृ०) व्य-
ख्यानन्तु ततोऽप्यधिकं विचित्रम् : तथा "इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः ?"—
इति सारञ्चविचारस्य समाधानमपि (४ भा० १७२ पृ०) ।

एवमपि यास्कौयवचनव्याख्यानानुरोधात् तस्य बहुत्रावितथवादित्वं
मपीह व्यज्यते । तद्यथा देवतानां माकारविचारप्रकरणे—"तदाहुः 'नैतदस्ति
यद्देवासुरम्'—इति । × × × 'तद्यथा—अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी,
चन्द्रमाः—इति' । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषां मतोऽन्यथा-
भ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् ! न चैतदियम् । तस्मादपुरुषविधा अग्रादयः,
तत्सामान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये केचि-
दाकारिणः केचिदनाकारिणः इति, तथैव देवतानां मपीह न्यायः ।
तस्मादपुरुषविधा इति (३ भा० ३३६ पृ०)"—इति । एतेन अग्राद्यन्तः-
पुरुषरूपकल्पनं मध्यपास्तमिति स्फुटम् । एवं भगवता यास्केन पृथिव्याः
बहिःप्रभाशून्यत्वं वर्णितम्—"अपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं
गतभासं वा (३ भा० २७८)"—इति । ततश्च दुर्गाचार्येण कृष्णच्छाया
भवति पृथिवीत्यवगतम् (३ भा० २८० पृ०) । तत एव पौराणिकवर्णितं
राहोर्गर्भासि सूर्यस्य ग्रहणमित्यपि तस्याभूदा विदितम् ।

परमन्तःसारशून्यो वंशतरुश्चन्दनवनस्योऽपि न कथमपि चन्दनायते !
दुर्गाचार्यः खलु देवतानां मपुरुषविधत्वं व्याख्यायाप्यनुपदं मनुससारैव
पौराणिकमतम् "परे तु (३ भा० ३४२ पृ०)"—इत्यादिना । अहो काल

देवराजदुर्गाचार्ययोः कौ जीवितममयौ ?

प्रभावशो मतिविभ्रमः ! वेदाङ्गग्रन्थकर्तुर्भगवतो यास्कस्यापि मनं खर्वीकर्तुं मिच्छत्ययम् ! ! एव मगस्त्यजन्मव्याख्यानादावपि पौराणिकाख्यानं मेवानु-
सृतम् ; न तु तत्त्वं व्याख्यातं मेतेन ।

क्वचिदिह व्याकरणप्रक्रियाख्यानं मध्यपरिस्फुटम् । तद्यथा—‘अस्मे’—
इति नैगमपदव्याख्यानायोक्तो भगवता यास्केन ‘अस्मे ते बन्धुः’—इत्यादिः
शब्दः । तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासां मेव विभक्तीनां बहुवच-
नानां ‘जस्-शस्-भिस्-भ्यस्-भ्यस्-आम्-सुप्’—इत्येतेषां स्थाने “सुपां सुलुक्-
पूर्वसवर्गाच्चेयाडायायाजालः”—इति (७. १. ३६) पाणिनीयेन सूत्रेण श्रे-
यादेशः एवेष्टः । तथाच ‘अस्मे’—इत्येकस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्मा-
भिः, अस्मभ्यम्, अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु—इति सप्तविधा एवार्था
भवितुं मर्हन्ति, भवन्ति च यथास्थानं यथानुगममित्येव मूलतात्पर्यम् ।
परं दुर्गाचार्येण त्वेषां त्रैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कण्ठरवेणोद्घोषिता ; अपि
तत्र “‘अस्मे’—इत्यस्य ‘वयम्’—इत्येवमथमया विपरिणाम उपपद्यते”—
इत्येवमादि (३ भा० १६३ १६७ पृ०) ।

क्वचिच्चेह पाठकभ्रामिकोक्तिश्च लक्ष्यते । तद्यथा—‘इह तूत्तमः (४ भा०
३०२ पृ०)’—इत्युक्तिभ्रामियत्येव पाठकान् मध्यमस्याप्यन्वेषणाय ।

क्वचित्तस्य नामविभ्रमावर्त्तमयता च परिदृश्यते, या खल्विदानीन्तनानां
मल्पधियां तु का कथा, आसीत् सर्वानुक्रमणीयवृत्तिकारषड्गुरुशिष्यादेरपि ।
तद्यथा—“वसिष्ठस्येदं मार्घम्, यद्वादस्त्रात्र प्रयोगः—‘उतासि’—इति :
तदेतद्विरुद्धार्थं सुपलक्ष्यते ?”—इति (३ भा० ७८ पृ०) । अहो कोऽत्र
विरोधः ? वसिष्ठस्य सहस्रतमपुरुषोऽपि हि किं नोच्येत वसिष्ठ इति !
वस्तुतो वसिष्ठ इति गोत्रनामैव ; न तु व्यक्तिनामः पुरासीत् गोत्रनामत
एव प्रायः सर्वव्यवहारः ; यथाद्यापि दृश्यते यूरोपीयसभ्यानाम् ।

क्वचिदिह यास्कप्रदर्शितनिगमार्थस्य चान्वेषणीयतोपदिष्टा । तद्यथा
—“दयमानोऽड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबो-
धयत् । मृग्योऽत्र शेषः (२ भा० ४३५ पृ०)”—इति । नूनं मिह उक्ताति-

रिक्तस्यार्थस्यैव मृग्यतोपदिश्यते ; तत्त्वनुचितं वृत्तिकृतम् । किञ्चात्र
'दयमानोड्डीयमानः'—इत्यशुद्धपाठस्तु स्यात्स्तेष्वकप्रमादज एव ; 'दयमान
उड्डीयमानः'—इत्येवम्पाठेनैव भवितव्यम् ; परमिह 'दोषायाम्'—इत्यपि
पाठः किं लिपिकरप्रमादादेव सम्पन्नः ? न हि 'दोषा'—इत्यव्ययस्य युज्यते
तथाविधं रूपम् ।

निगमान्वेषणीयता तु ब्रह्मचैवोपदिष्टा । तद्यथा—“जामिशब्दस्य
(अतिरेकार्थस्य) पर्यव्यो निगमः”—इति, ततः “गतस्य (वालिशब्दार्थस्य)
अपि पर्यव्यो निगमः”—इति च (२ भा० ४६२ ए०) । जामिशब्दस्यातिरेक-
वालिशब्दार्थयोर्मन्त्रात्मनिगमप्रदर्शने देवराजेऽप्यभवदसमर्थ इव (१ भा०
४०० ए०) । सायणभाष्यदर्शिनो वयन्त्वतिरेकवाचिनस्तस्य निगममपि
पश्याम एव—“जामि ब्रूवत आद्यधम् (ऋ० सं० पु. ८. ३.)”—इति ।
'जामि, अतिरेकनामैतत्'—इत्यादि हि तत्र सायणीयं भाष्यम् ।

वस्तुतस्तु नैषगटुकव्याख्यानमेवास्यामोन्निगमसङ्गहे मुख्यमवलम्बनमिति
च प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदानां निगमा नैव विद्यन्ते, इहापि न तेषां
त उपलभ्यन्ते ; अपि तत्र खलु येषां पदानां ये च यथा च निगमाः
प्रदर्शिता देवराजेन, प्रायस्त एव तथैवैह च दृश्यन्ते । तद्यथा—तत्र
क्रोधनामसु पठितस्य हरइतिनैषगटुकपदस्य 'निगमोऽन्वेषणीयः'—इति
व्याख्यानमुपसंहृतं देवराजेन (१ भा० २३४ ए०) ; तथैह क्रोधनामनिरुक्त-
व्याख्यानावसरे दुर्गाचार्येणापि तन्निगमो नैवादर्शितः (२ भा० २८६ ए०) ।
परं सायणीयभाष्यसाहित्यात्तस्माभिरवगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरः-
शब्दस्य निगमः—“अवयाता हरसो दैवस्य”—इति (ऋ० सं. ६. ४. ११.
२. । अथ० सं० २. २. २.) । “त्वं 'दैवस्य' 'हरसः' क्रोधस्य 'अवयाता'
पृथक्कर्त्ता”—इति हि तत्र सायणीयं भाष्यम् । एतन्तस्यैव हरःशब्दस्य
ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यो निगमो प्रदर्शितो देवराजेन, तावेव ऋज्व-
र्याया मपि ; किञ्च अमृगर्थे यथा मन्त्रात्मनिगमानामः सूचितो
देवराजेन, ऋज्वर्याया मपि तथैव ; अहो तत्रैव ततश्चोक्तं देवराजेन

‘उदकलोकवाचिनिगमौ पर्येष्या’—इति, तत एवानन्यगत्या दुर्गाचार्यणा-
पीह मौन मेवावलम्बितम् (१भा० ३६८ पृ०, २भा० ४५० पृ०) । तथाचाव-
गम्यतेऽस्य वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्यापि वेदविद्या प्रायोऽस्माक मिवासम्पूर्णै-
वार्मादिति । हन्तास्मादृशाना मर्द्धशिक्षितानान्वेतादृशमहार्हवैदिकग्रन्थ-
व्याख्यानं प्रवृत्तिर्विडम्बनायैवेत्यनं पक्षवितेनेति शम् ॥

अथेदं निरुक्ताल्लोचनमुपसंहारमिह किञ्चिदु वक्षिम । सर्वत्रैव ग्रन्थ-
कालनिर्णये कर्तव्यमेतत्,—प्राचीनार्याणां गोत्रनाम्ना मेव व्यवहार-
आसीन्न पुनर्यक्तिनाम्ना मिति ; यथाद्यापि दृश्यते इंग्लण्ड्नीयादीनां तथा
सपिटनामनामव्यवहारो दाक्षिणात्यानां भारतीयानां मपि । अतएव
व्यासाश्वलायनपाणिनिशौनकाद्यास्कादीनां बद्धत्वात् तत्तत्कृतैष्ववश्यम्भावी
पौर्वापर्यविभ्रमो भवत्येव । षड्गुरुशिष्यादयोऽपि प्रायः सर्वे तद्विभ्रमा-
वर्त्तमाना एवासन्; अत्रैव पूर्वं मयापि यत् स्वीकृतं प्रातिशाख्यादीनां
मेककर्तृकत्वम् “नात्र वार्दं पश्यामः (अ पृ०)” —इति, तदपि तादृश-
भ्रमादेव । तत्त्वतो बृहद्देवताकृच्छ्रौनकस्तु प्रातिशाख्यकृतः शौनकात्,
निरुक्तकृतो यास्काच्च बङ्गवरः; तत्र बङ्गत्रैव तयोर्नामोद्धेखदर्शनात् ।
तथाहि—

“पदमेकं समादाय द्विधा कृत्वा निरुक्तवान् ।

पुरुषादः पदं यास्को वृत्तेवृत्ते इति त्वृचि ॥”—इति* ।

दृश्यते चैव मेवात्र यास्कीये निरुक्ते ‘पुरुषानदनाय’—इति† ।

तथा. “काक्षीवतं सर्वं मिति भगवानाह शौनकः ।”—इति ।

लभ्यते चैव मेव शौनकीयानुक्रमणिकातोऽपि ।

न हि कोऽपि विज्ञः स्वं भगवानिति वक्तुं मुत्सहेतेति नूनं मनुक्रमणी-
कृच्छौनको बृहदेवताकृच्छौनकात् प्राचीन इत्यवतिष्ठते ; तथा च षड्-
गुरुशिष्यकृतः ‘शौनकीया दश ग्रन्थाः’—इति सिद्धान्तः कथं न विलीनो
नन्मध्यस्थमसीत्तदिति संधीभिरेव विभाव्य मिति दिक् ।

एवं पाटलाविजय-जम्बूवतीविजय-काव्ययोः प्रणेता पाणिनिः, व्याकरण-
ज्ञप्रणेता पाणिनेराचार्यात् अन्यो बह्वपरभवश्च ; न हि व्याकरणाचार्यस्य
पाणिनेः रचनायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेन्नम. नापि हि महाभाष्यकृतान-
ञ्जलिकालपर्यन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैयाकरणेन प्रयुक्तं किमपि पदं मशुद्ध-
मिति गणयितुं शक्यते तत्परजातैः कालिदासादिभिश्च प्रयोगपदभिः आस्त-
च व्याकरणाशुद्धिदोषः पाटलाविजये ; उदाहृतश्च स रुद्ररुद्रकाल्या-
दाष्टीकाकृता नेमिसाधुना च्युतसंस्मृतिदोषोदाहरणप्रसङ्गे ‘मन्थ्यावधुं
गृह्य करेण’—इति । तत्र गृहीत्वेति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोग एवाशुद्धः ।
अत्रेदं विचार्यम्,—अशेषशेषमधीमम्यन्नस्य, मन्थेश्वरप्रसादात्तत्रव्याकरण-
विदस्य, मिद्ववाग्विभवस्य, व्याकरणस्युत्तमस्य पाणिनेर्व्याकरणाशुद्धि-
यदापि सम्भवेत् किमु ? उत यदि गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं
स्यात्, नहि तत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येत ; प्रयोगा अपि हि
पाणिनि-काव्यायन-पतञ्जलीनां साधुत्वनियामका भवन्त्येवेत्युक्तीक्रियत एव
सर्वैः । तदेवं, यतः खलु गृह्येति पदं न कोऽपि साधु मन्यते ; अतएव
जायते नदं व्याकरणाचार्येण तेन पाणिनिना प्रयुक्तम्, न च पतञ्जलिपूर्वका-
लीनेनापि केनचिदिति । वस्तुतः पाणिनिः खलु महाकवेर्बाल्मीकेश्च बह्व-
पूर्वभवः ; बाल्मीकीयाद्रामायणात् पूर्वं सूत्रकाल एवासीत्, तदोपजात्यादि-
वृत्तानां कथा तु दूरपराहता स्यात्, आनुयुमेनापि चन्द्रमा कश्चिन्नौ-
क्तिको ग्रन्थो रचितो न वेति महान् संशय एवेति ।

अथेह विदुषः सानुनय मभ्यर्थये ।—अतिप्राचीनग्रन्थानां कालनिर्णये
बहुत्र विद्वांसोऽपि भ्रान्ता इवोपलभ्यन्ते, तन्मादृशस्योक्तेर्भ्रमविन्दुमिमतत्वं
कास्ति वक्तव्यतेति सम्भाव्यत एवात्र भ्रमबाहुल्यम्; परं मेतदाद्यन्तं सर्वं
मेव धीमद्भिर्धर्येणानुकम्पानयनाच्चलैश्चालोचयितव्यम्; आर्यभाषयोपनिबद्ध
मिदं नूतन मिति वा, आवर्जनाराशितोऽपि किञ्चिद् ग्रहणीयं क्वचित्सम्भ्यत
इति निश्चित्यैव वेति । अपि चेह व्याकरणाशुद्धिश्च सम्भाव्यते; सर्वदा
वैदिकग्रन्थालोचकस्य ओत्रियस्योक्तावकामतोऽपि कान्दसपदप्रयोगस्या-
वश्यम्भावितयान्यत्र महार्हग्रन्थेष्वपि तथा दृष्टत्वात् । अतएवोक्तं केन
चिन्मौक्तिकप्रयोगनिपुणेन कविना—

“गुरुनटदेवज्जभिषक्क्रोत्रियमुखगङ्गराणि यदि न स्युः ।

व्याकरणाभीता अपशब्दमृगाः क्व विचरेयुः ॥”—इति ।

(सुभाषितावलिः १६०१)

कलिकाता ।

संवत् १९४८ ।

प्रो० १८९१ ।

अहमपि ओत्रियः,

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(काश्यप-चट्टोपाध्याय-भट्टाचार्य-आवसथान्वयः.

सामश्रमीतिजब्धोपनाम, सामगाचार्य इति प्रसिद्धश्च.

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 539, 540, 551, 562, 580, and 583

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.

VOL. III.

, ———— ,

CALCUTTA :

PRINTED BY J. E. THOMAS, EAST INDIA PRESS.

1886

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

अम्बुमागाश्रमवासि-भगवद्गर्गाचार्य-विरचितया

ऋज्वर्याख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्रममाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्याधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्निसुमिश्रन्यन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०८ ॥

अथ पञ्चमादि-चतुर्ध्यायानां सूची ।

अङ्कगणना

विषयः ।

पृ.

अथ पञ्चमाध्यायः	... (वै गमन्याख्या)	...	१
प्रथमः पादः	... (वैग० ४, २, १—३३)	...	..
द्वितीयः पादः	... (वैग० ४, २, ३४—४६)	...	४३
तृतीयः पादः	... (वैग० ४, २, ४७—६४)	...	७३
चतुर्थः पादः	... (वैग० ४, २, ६५—८४)	...	८८
अथ षष्ठाध्यायः	... (वैगमन्याख्या)	...	१२८
प्रथमः पादः	... (वैग० ४, ३, १—२२)	...	..
द्वितीयः पादः	... (वैग० ४, ३, २३—४१)	...	१४३
तृतीयः पादः	... (वैग० ४, ३, ४२—६०)	...	१८१
चतुर्थः पादः	... (वैग० ४, ३, ६१—१००)	...	२०८
पञ्चमः पादः	... (वैग० ४, ३, १०१—११६)	...	२३८
षष्ठः पादः	... (वैग० ४, ३, ११७—१३८)	...	२६१
अथ सप्तमाध्यायः	... (देवतन्याख्या)	...	२८५
प्रथमः पादः	... (देवतपरिचयः)	...	..
द्वितीयः पादः	... (देवतमन्त्रादिनिर्णयः)	...	३२०
तृतीयः पादः	... (देवतभक्त्यादिनिर्णयः)	...	३४४
चतुर्थः पादः	... (दे० ५, १, १ अग्निः)	...	३७८
पञ्चमः पादः	... (दे० ५, १, २ जातवेदाः)	...	३८३
षष्ठः पादः	... (दे० ५, १, ३ त्रैयानरः)	...	३८८
सप्तमः पादः	... (दे० ..)	...	४१५
अथ अष्टमाध्यायः	... (अत्रैवाप्रौष्याख्या च)	...	४३८
प्रथमः पादः	... (दे० ५, २, १ द्रविणादाः)	...	..
द्वितीयः पादः	... (दे० ५, २, २—११)	...	४५६
तृतीयः पादः	... (दे० ५, २, १२—१३)	...	४८५

अथ खाडसुनिर्गयः ।

पद्यसंख्या ।

प्रथमे पादे	१ (१ - ११)	२ (१२ - २२)
द्वितीये पादे	३ (२३ - ३३)	४ (३४ - ४४)
तृतीये पादे	५ (४५ - ५५)	६ (५६ - ६६)
चतुर्थे पादे	७ (६७ - ७७)	८ (७८ - ८८)
पञ्चमे पादे	९ (८९ - ९९)	१० (१०० - ११०)

संख्या ।

प्रथमे पादे	१ (१ - ११)	२ (१२ - २२)
द्वितीये पादे	३ (२३ - ३३)	४ (३४ - ४४)
तृतीये पादे	५ (४५ - ५५)	६ (५६ - ६६)
चतुर्थे पादे	७ (६७ - ७७)	८ (७८ - ८८)
पञ्चमे पादे	९ (८९ - ९९)	१० (१०० - ११०)
षष्ठे पादे	११ (१११ - १२१)	१२ (१२२ - १३२)
सप्तमे पादे	१३ (१३३ - १४३)	१४ (१४४ - १५४)

अथ खाडसुनिर्गयः ।

प्रथमे पादे	५ (१ - ५)	६ (६ - १०)
द्वितीये पादे	७ (११ - १५)	८ (१६ - २०)
तृतीये पादे	९ (२१ - २५)	१० (२६ - ३०)
चतुर्थे पादे	११ (३१ - ३५)	१२ (३६ - ४०)
पञ्चमे पादे	१३ (४१ - ४५)	१४ (४६ - ५०)
षष्ठे पादे	१५ (५१ - ५५)	१६ (५६ - ६०)
सप्तमे पादे	१७ (६१ - ६५)	१८ (६६ - ७०)
मङ्गलनया	४४ चतुश्चरिंशत्	३१ एकत्रिंशत् ।

अष्टमाध्यायस्य,—

प्रथमं पादं	४ (१—४)	=	३ (१—३)
द्वितीयं पादं	१० (५—१६)	=	१० (४—१५)
तृतीयं पादं	९ (१७—२३)	=	९ (१६—२२)
मङ्गलमस्या	२३ अष्टोत्तशतितः		२० द्वाविंशतः।

अथ अकारादिवर्गक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

प्रतीकः	...	...	...	...	...	...	...
अग्निं जग्वा दाधितिभिः	...	...	...	५	२	५(१०)	५५
अग्निं पूर्वाभिर्जपिभिराद्यो	...	...	...	७	४	३(१६)	३८४
अग्निं मणिं वृषोदितं	...	...	...	७	४	२(१५)	३८३
अजं ह्रवाटसिना	...	...	...	५	४	३-२१)	१०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो	...	...	...	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्तान्योत्तमिकानि	...	...	...	७	६	८(-२३-)	४११
अथाकतरचिन्तनं देवतानां	...	...	...	७	२	२(६)	३३१
अथान् अप्रिय०	...	...	...	८	२	१(४)	४५६
अथातो देवतं	...	...	...	७	१	१	२८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	...	...	...	७	४	१(१४)	३७८
अथादित्याद्दोचिप्रथमममावृत्त०	...	...	...	७	६	७(-२३-)	४०८
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	...	...	...	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाप्यष्टौ दन्दानि	...	...	...	७	१	५(-४)	३१३
अथैतानोद्भक्तौन्यन्तरिक्षलोका	...	...	...	७	३	३(१०)	३५२
अथैतान्यादित्यभक्तौन्यसौ लोक०	...	...	...	७	३	४(११—)	३६०
अभिगर्मन्तो भवति	...	...	...	५	२	७(—११)	६०

[illegible]

...	...	...	...	...	...
अन्नाभ्यामा भक्षयंम सम्भृष्टं ...	...	६	३	८(११)	१८२
इन्द्रोऽद्वय इन्द्र देवो ...	...	७	१	२(०) —	२८६
उवाचि मेधावरुणो ...	...	५	३	८(१४)	७७
उच्यते च तत् महामुनि मिन्द्र ...	...	६	१	४(३)	१३७
उपनिषत्सु उपनिषु ...	...	६	२	१(५)	१५४
उवाच राजा धृष्ट्या भूमन्त्रज ...	...	८	३	२(१७)	४८५
उवाच पाश ...	...	५	३	१(३)	७३
उवाच सुखात्ता भानि ...	...	७	३	७-१०	३६८
उवाच पतिः इति पितृ ...	...	५	२	६(११) —	५६
उवाच त्वया नृप ...	...	७	३	५ — ११	३६८
उवाच त्वया नृप ...	...	७	३	७-२३	४०३
उवाच कर्मा भगवन्मन्त्रज ...	...	५	३	५(१७)	८८
उवाच उच्यते नृप भिषज ...	...	६	२	२(६)	१५५
उवाच त्वया नृप कायकट्टेषु ...	...	६	३	४(३२)	८७८
उवाच भित्ति विष्णो ...	...	५	२	३(८)	५०
उवाच पात्रः प्रसिद्धिं ...	...	६	३	३(१२)	१८३
उवाच नियन्त्र हवयः ...	...	७	७	१(२४) —	४१५
उवाच नृप गायत्रिणः ...	...	५	१	६(५)	३५
उवाच गतवसे कन्दो ...	...	७	३	८(१३) —	३७१
उवाच वेदमे सुनवाम ...	...	७	५	२(०)	३८४
उवाच वेदाः कस्माज्जातानि वेद ...	...	७	५	१(१६)	३८३
उवाच नृपो अभि धतना ...	...	६	५	४(२७)	९५१
उवाच नादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु ...	...	७	१	४(४) —	३०६
उवाच नृपात् पथ ऋतस्य यानान् ...	...	८	२	३(६)	४६४
उवाच सुगोप मद्भुतं ...	...	६	४	६(२१)	९२८
उवाच अथर उगतो ...	...	६	३	४(१३)	१८८

संस्कृतप्रतीकाः	...	...	...	व०	पा०	अ०	पृ०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	...	...	...	७	२	१(५)	३२०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	...	...	...	७	३	१(८)	३४४
तुच्छेतुच्छे च उत्तरे	...	...	...	६	४	३(१८)	२२०
तुविचं ते सुकृतं	...	...	...	६	६	५(३३)	२०६
त्व मग्ने शुभिस्तु०	...	...	...	६	१	१(१—)	१२८
देवेभ्यो वनस्पते इवींषि	...	...	...	८	३	४(१८)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	...	...	...	८	२	८(१२)	४०६
द्रविषोदाः कस्माद्	...	...	...	८	१	१	४३८
द्रविषोदा द्रविषो	...	...	...	८	१	२(२—)	४४०
धेतुं न इयं पिबतः	...	...	...	६	५	-५(२८)	२५५
न पापायो मनामहे	...	...	...	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य सावाप्तयिवी	...	...	...	५	१	३	१८
नराग्रंसस्य महिमान मेघा०	...	...	...	८	२	४(७)	४६६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	...	...	...	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् वृषति	...	...	...	५	३	४(१६)	८७
पत्नीयन्तः सुता इम०	...	...	...	५	३	६(१८)	८४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च	...	...	...	७	१	-३(३)	२८६
पवित्रं पुनातेः	...	...	...	५	२	१(६)	४३
पुद्गला दान्धान्	...	...	...	५	२	२(७)	४७
पूषा त्वेतज्यावयतु	...	...	...	७	३	२(८)	३५०
पृथक् प्राच्यन् प्रथमा	...	...	...	५	४	७(२५)	११५
प्र तप्ते अग्ने	...	...	...	५	२	४(८)	५२
प्र नूनं जातवेदस मयं	...	...	...	७	५	३(२०)	३८४
प्र नू महिर्त्तं वृषभस्य वोचं	...	...	...	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजान्ते अशुधान्तांश्च	...	...	...	८	३	७(२२)	४८७
प्र वाटवे सुप्रथा	...	...	...	५	४	१०(२८)	१२३

शब्दप्रतीकाः	...	...	...	च०	पा०	स०	ह०
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो	...	...	...	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	...	...	...	८	२	६(८)	४७०
प्रीणीताश्वान् हितं जयाय	...	...	...	५	४	८(२६)	११८
बतो बतासि यम	...	...	...	६	५	५(२८, २८-)	२५४
वृहती परिवर्धणात्*	...	...	...	७	३	८(—१२)	३७०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि कादनात्	...	...	...	७	३	६(१२—)	३६७
मा त्वा सोमस्य गल्दया	...	...	...	६	५	२-(२४)	२४४
मा नः समस्य दूढ्यः	...	...	...	५	४	५(२३)	१०८
मूर्द्धा भुवो भवति	...	...	...	७	७	५(२७)	४२७
मेघन्तु ते वज्रयो	...	...	...	८	१	४(३)	४५३
य इन्द्राग्नी सुतेषु	...	...	...	५	४	४(२२)	१०५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	...	...	...	८	२	११(१४)	४८०
यचा वदेते अवरः परस्य	...	...	...	७	७	८(३०)	४३२
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	...	...	...	७	१	३(-२, ३)	२८५
यदा ते मर्तो अनु*	...	...	...	६	२	५(—८)	१७४
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	...	...	...	७	७	७(२८)	४३०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं	...	...	...	६	५	३(२६)	२४८
यावन्मात्र मुषसो न प्रतीकं	...	...	...	७	७	८(३१)	४३४
यो अस्मै घंस उत वा	...	...	...	६	४	४(१८)	२२१
वमस्यतिर्व्याख्यात०	...	...	...	८	३	१(१६)	४८५
वमस्यते रश्मनया निथूय	...	...	...	८	३	५(२०)	४८०
वराहो मेघो भवति	...	...	...	५	१	४(४—)	२७
वामंवामं त आदुरे	...	...	...	६	६	३(३१)	२६७
वृकश्चन्द्रमा भवति	...	...	...	५	४	१(२०)	८८
वैश्वानरः कक्षाद्	...	...	...	७	६	१(३१)	३८८
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	...	...	...	७	६	२(२२)	३८८

अथप्रतीकाः	...	...	...	च०	पा०	च०	पृ०
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती* ०	...	...	...	७	७	२(—२४)	४१८
व्यचस्वतीरुर्विया वि अयन्तां	...	...	...	८	९	७(१०)	४७२
आयन्त इव सूर्यं	...	...	...	६	२	४(८—)	१७१
स इक्ष्मोऽवयुनं ततश्चत्	...	...	...	५	३	३(१५)	८८
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	...	...	...	८	३	६(२१)	४८४
समान मेतदुदक०*	...	...	...	७	६	८(—२३)	४१४
समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे	...	...	...	८	९	२(५)	४५८
सखि मविन्दश्चरणे नदीनाम्	...	...	...	५	१	१	१
सुगुरसत्	...	...	...	५	३	७(१८)	८६
सुदेवो असि वरुण	...	...	...	५	४	८(२७)	१२१
सुप्रः सर्पणादिद मपीतरत्	...	...	...	६	४	१(१७—)	२०८
सोमानं स्वरणं कृणुहि	...	...	...	६	३	१(१०)	१८१
स्तिया आपो भवन्ति*	...	...	...	६	४	२(—१७)	२१५
सोमेन हि दिवि देवासां	...	...	...	७	७	६(२८)	४९८
सूरं राधः शताश्वं*	...	...	...	६	४	८(—२२)	२३७
स्वसराण्यहानि भवन्ति*	...	...	...	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	...	...	...	५	४	६(२४)	११२
हविष्यान्त मजरं स्वर्विदि	...	...	...	७	७	३(२५)	४९३
हिनेता नो अध्वरं	...	...	...	६	४	७(२२—)	२३२
हिनेनाग्निं घंस मवारयेथां	...	...	...	६	६	८(३६)	२८०

इत्यादिवाङ्मयः सर्वपुस्तकसङ्गताः, पादाङ्कास्तु क-प्रकृतिपुस्तकविषया अपि क-प्रकृति-
पुस्तकसङ्गताः, अष्टाङ्काश्च तथैवात्र मुद्रितास्तद्वेद्य प्रदर्शिताः ; वज्रमौलिचिह्नान्तर्गतास्तु ते
क-प्रकृतिपुस्तकानुगतभेदबोधिका । * एतच्चिह्नितप्रतीकाः प्रत्यध्यायावसानानुगतप्रतीक-
सङ्कटवाक्यविषयाः । † एतच्चिह्नेन च तस्य प्रतीकमे क-प्रकृतिपुस्तकानां नैव सङ्गति-
नीध्या । (-१२-) अङ्कोभयत एतच्चिह्नेन तस्यङ्कावयवस्य तथावारम्भ्य मसमाप्तिव्यव-
बोधकम्. (-११-) अङ्कादावेतच्चिह्नेन तस्य तथावारम्भ्य नैव, तथा (११—) अङ्का-
नन्तरेनैतच्चिह्नेन तस्य तथासमाप्तिव्यवस्येति ।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

—०००००—

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
अंशम्	५० । ८	अजरम्	४९२ । १
अंसचकीर्णम्	११८ । ४	अजासः	१४४ । ६
अंसचम्	११५ । १०	अजीगः	१०४ । १६
अंसतिः	१०८ । १०	अजीजनम्	४९८ । १
अंसस्वाम्	९५१ । ८	अजोहवीत्	१०९ । १
अंसुरः	९५१ । ६	अञ्जलि	४८६ । १४
अंसुरणम्	९५१ । ६	अणुः	९२० । १२
अलणोत्	१८ । १०. १२५ । ८	अतसामि	६० । ६
अलणत	११५ । १	अतिक्लामनाः	१८५ । ६
अल्लोः	१२२ । १०	अतिथिदेवत्यम्	२०० । २
अल्लः	९१० । ८	अत्साः	१८ । १२
अल्लणम्	९१२	अदन्तकः	९६० । २०
अल्लुक्ते	९८६ । १२	अदे ताः	२०० । ४
अल्लाः	१८ । ११	अधिराजः	४४० । २
अल्लितयः	५० । ६	अध्ययनम्	९४० । २
अल्लितिम्	५० । ६	अध्ययना	१५५ । १४
अल्लभ्यत	४९४ । १८	अभिगुः	६० । १५, १०. ६१ । १.
अल्लिः	२०८ । २—८	अध्वरे	१८८ । १४
अल्लिकर्मे	२४४ । ०	अध्वर्युः	२२० । १४
अल्लिकर्मणा	४१९ । २	अनर्वा	२२८ । १६. २४० । २
अल्लिभक्तीनि	२४४ । २	अनर्भरातिः	२२८ । १५
अल्लौ	२८४ । १५	अनवप्रवः	९६१ । १२
अल्लम्	१२० । ८ २०२ । ५	अनवायम्	१८२ । ५
अल्लणीः	२०८ । २	अनादिहृदेवता	२०६ । १८
अल्लिया	२०२ । २	अनार्थनिवासः	२०२ । १
अल्लम्	१८२ । १	अनित्यदर्शनम्	१८ । ५
अल्लमंसम्	१८२ । १६	अनिर्वचनम्	४१८ । १५
अल्लायतः	११० । ४	अनुकचति	१५५ । ८
अल्लुगः	१२४ । ०	अनुदात्तप्रकृति	११० । १
अल्लु	८९ । ११	अनुवाजाः	४८० । २, ६, ०, ८, १०, ११.
अल्लेतनानि	२२८ । १४	अनुषेधनम्	२०२ । ६
अल्ल	१२४ । ५		

पदम्	प्रमाणं	पदम्	प्रमाणं
अमृष्टम्	२६८ । १५	अरावि	२६९ । १
अमृष्टे	१८ । ११	अरिः	४० । १९, २६
अनारिक्तस्थानः	४२० । १९	... ..	१०५ । २
अन्ध	९ । ९	अरेणुपीयो	१८९ । १
अन्धः (सु)	१ । १४	अर्कः	२९ । १६, १६, २२ । १
अन्धम् (ः)	९ । ९	अर्कम्	२२ । १
अपः (सु)	४२० । १४	अर्कः	२४० । ४
अपरम्	४८० । ६, ८, १०	अर्थः	२५५ । १०
अपानः	४८० । ८	अर्थम्	४८८ । १०
अपारे	१२९ । १९	अर्धनवेधिनौ	२०४ । ७
अपिप्रत्	४८० । ६	अर्थः	१०. ५२ । ९
अपुष्टपविधाः	२२८ । १९	अर्थमा	२६० । १५
अप्रतिबुद्धः	२०२ । १०	अलक्ष्मीः	२६९ । ११
अग्नि	१८५ । ८	अलाह्यः	१२५ । ६
अक्षः	७६ । ११, १२	अवतः	११८ । ९
अक्षराः	७२ । ११	अवष्टयः	८४ । ११
अभरत्	४९४ । २०	अवभेत्	४०१ । ८
अभिधेतम्	९५१ । १	अवयुजम्	७८ । १०
अभिधीः	२८८ । १०	अवीराम्	२६८ । ९
अभूत्	२०२ । ९	अज्जाति	१८ । ११
अभ्यर्चयन्ता	१५५ । १८	अश्वचक्रम्	११८ । २
अभ्यापादम्	४९५ । ८	अश्वजः	१९८ । ६
अर्धे	२६ । १	अश्वजोः	४४० । ८
अनतिः	१८५ । ८	अश्ववम्	१०८ । १०
अननः	२२८ । १९	अश्विमदु	२२८ । १५
अननम्	१ । १५	अश्वीजम्	२२८ । १५
अनवान्	१८४ । १५	अश्विनाः (परिचयः)	२८१ । १
अना	१ । १६	असत्राम्	२५५ । १९
अमिन्तः	२०२ । १४	असम्यभासनात्	१० । ९
अमिन्तम्	५२ । ६	असयनी	८ । १०
अनीया	१८५ । ४	असामि	२४० । ४
अमथा	२५ । १४	असिन्धुतौ	१४४ । १४
अमूर	१०५ । २	असुसमाप्तः	२५५ । १०, १०८ । २
अम्यक्	१८८ । १४	असुसमाप्तम्	२४० । ५
अरवी	५५ । १०	अरुर्ते	१८८ । १२
अराधसम्	८९ । ८	अरुधोक्तु	१२८ । १

पदम्	प्रकारः
अक्षयः	१९८ । १२
अक्षयः	१९९ । २
अक्षयः	१९९ । १—०
अक्षयः	१९८ । ११
अक्षयः	१९९ । १२
अक्षयः	८० । १२
अक्षयः	८० । १०
आ	२५ । १८
आ	२६ । १
आकारदिमानम्	२२१ । ४
आद्ये	११५ । ८
आद्यानम्	१०९ । २
आद्यानसमयः	२२८ । ९
आमधिता	८० । २
आमन्	१० । ५
आग्निमाद्ये	४०२ । ९
आग्नेयम्	२८५ । २
आग्नेयाः ... ४८४ । १० ४८० । ५, ५, १९.	
आद्यः	५० । ५
आद्यः	६१ । ९
आचारः	२०० । २
आचार्यः	२८८ । १४
आचिष्टासा	१८६ । ८
आजुक्तानः	४६८ । ०
आधिः	९०२ । ८
आण्डो	९०२ । ०
आत्	१०४ । १५
आत्मजन्मानः	२१२ । ११
आत्मदेवताः	४८० । १०
आत्मा ... २१२ । ८—१२ ४८० । ११	
आच्यम्	४८० । १५
दितेयम्	४२१ । ९
आदित्यकर्म	२६० । ५
आदित्यकर्मणा	४११ । १६
आदित्यभक्तौ	२६० । १

पदम्	प्रकारः
आहुतिः	१९० । १०
आध्वः	१९१ । १९
आध्यात्मिकाः	१८६ । २
आध्यात्मिकाः	१८८ । ८
आध्वर्यवे	१८६ । ५
आनन्	१०४ । १५
आनुषङ्ग	१८२ । १६
आपानमन्युः	६६ । १९
आप्यम्	१८२ । ११
आग्नीदेवताः	४८४ । ८
आग्नीहोत्रानि	४८० । १४
आमायवचनात्	४१६ । ०
आरितः	८० । ८
आरुहम्	११५ । ९
आर्यः (ईश्वरपुत्रः)	१८८ । १०
आवह	११८ । ९
आवापिकानि	४६६ । १४
आविः	४८२ । २
आविष्टाः	४८२ । २
आशाः	१२९ । ६, ०.
आशिरम्	१०१ । १५. १०२ । ९.
आशीः	१०१ । १४. १८६ । २
आशीर्वादः	१८६ । ९
आशु	१९८ । ८
आशुशुचिः	१९८ । ०
आशुः	४२९ । १०
आश्वमेधिकः	१२२ । १
आश्वयः	११८ । ९
इत् ... ५० । १४. ११८ । १६. १०८ । १५.	
इत् ... १०२ । ६. ११५ । ९. १५१ । ८.	
इतरेतरजन्माना	२१२ । १०
इतरेतरप्रकृतयः	२१२ । ११
इत्या	२५. १२. १२० । ११
इत्यम्	१८ । १०
इत्यः	१६८ । ४

पदम्	पृ.अ.पं.	पदम्	पृ.अ.पं.
रक्षाः	४५६ । १७३१	उभयवर्णि	४८० । १६
रन्ध्रकर्म	२५२ । ८	उभयविधाः	२६८ । ११
रन्ध्रपाणय्	४४० । १०. ४४० । ४	उभयवत्	१२२ । १२
रन्ध्रभक्षीणि	२५२ । ८	उभयानि	४६६ । १२
रन्ध्रसन्धिभिः	८० । ६	उभे	४८२ । ७
रभेय	१८४ । १६	उरयः	१०२ । ४
रक्षः	४६६ । १४	उरायः	११० । ८
रक्षा	४०८ । १८	उरामयिः	१०२ । ४
रक्षीविमल	११२ । ८	उरय्या	११० । ४
रक्षितः	४६८ । १२. ४८० । ७	उरय्यतिः	११० । ४
रुहेः	४६६ । १४	उर्वरी	७२ । १०
रुचः	२८४ । १२. ४६८	उर्विया	४०२ । १०
रुच्य	१२४	उरुवम्	१०८ । ८
रुच्यै	११५	उरुतः	१८८ । १४
रुच्ये	४४०	उरुताः	८४ । ८
रुच्ये	२८२ ९	उरुति	१८१ । १२
रुच्ये	२८२ ९	उरुतासद्वत्ता	४०४ । १६
रुच्ये	२८२ ९	उरुति	२६८ । १२
रुच्ये	२८२ ९	उरुतासम्	२६८ । १४
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१८ । १
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१२२ । २, ४.
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	४०२ । २
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	४८० । २
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	४८० । १
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१० । ५
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	४८२ । २
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१०८ । १५
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१६२ । ५
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	२४४ । ८
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	२०२ । १४
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	४१५ । ९
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	१२८ । १२
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	६६ । १०
रुच्ये	२८२ ९	रुचिः	६६ । १६. ६० । १

पदम्	पृ०।पं०
कजः	११८ । १६
कजनीती	११८ । १६
कज्जतिः	११८ । १५
कजे	११५ । ०
कजतवः	४८० । ०
कजतस्य ११९ । ०. ४६४ । १९.	४८८ । ११
कजाहती	४८५ । ८
कजुया	४८५ । ०
कजुदेवताः	४८० । ०
कजुयाजेषु	४४० । ८
कजेषु	४८० । ५
कजुदरः	१४४ । १०
कजुपे ... .. १४४ । १९ ९ ०६ । ५	
कजुदधा	९०६ । ९
कज्जम्	४६४ । ११
कजीसम्	९०८ । ८
कजीसे	९०० । १५
कजिपुष्पा	१० । ६
कज्या	२९१ । ०
ककम्	२८० । १०
ककया	५६ । १४
कके	४८४ । १०
कधमानदिङ्	१९९ । ११
कनम्	१९४ । ६
कना	१९४ । ६
कयात्	१९४ । ८
केश्यम्	४४६ । १६
कोजः ... .. १०१ । १३. ९४० । ५	
कोजसा ... .. १०१ । १३	
कोदनम् ... .. ९०० । ८. २०९ । ६	
कोमना ... .. १४५ । ६	
कोमासः ... .. १०८ । ८	

पदम्	पृ०।पं०
कोमनिकाभि	४११ । १६
कोपमन्त्रः ... .. ४० । १०. १०६ । १५. ५.	
कोर्षबाभः	१८८ । १५
कोरिखः	१८१ । १९
कोवधम्	१९४ । ८
कंसम्	४०८ । १६
ककुप्	२६८ । १४
ककीवाम्	१८१ । ११
कक्ष्यावाम्	१८१ । ११
कटकिष्वा	२९ । ९
कक्षः	१६९ । ५
कक्षतिः	१६९ । ४
कक्षाय	१५६ । ९
कत्	१५१ । ९
कत्पयम्	१३० । ११
कपनाः	१४४ । १५
कपूयम्	११९ । १४
कम्	४२२ । ९
करको	१०८ । १८
करुलती	१६४ । १६ ४१०
कर्मेजन्मानः	२१९ । ११
कर्मेष्टयत्वात्	२१० । १४
कर्मात्मानः	२२८ । १
कक्षाः	१५५ । १६
कवचम्	११५ । ११
कवयः	१५१ । ८
कासः	१९९ । ६
कवितमस्य	१८० । ९
काकुदम्	११८ । ०
काचः	१६९ । ५
कायुषा	५६ । १६
कात्यक्यः	४५८ । ११.
कात्यक्यः ... .. ४५४ । १५. ४०६ । ४. ४८५ । ११	
कानदेवता	२०० । ९
काया	१५५ । ८

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
कारु... ..	४७६।१७	काला... ..	२४८।१२
कालकर्षोपेतः... ..	१६२।११	कव्यम्... ..	१८३।४
काशिः... ..	१२९।८	कव्यादे... ..	१८२।१७
काष्ठाः... ..	४०१।२४	क्रिविर्दन्ती... ..	२६२।१७
किः... ..	२७८।२	क्रीतापतिम्... ..	१७८।२
कितवः... ..	१०६।१	क्रूरम्... ..	२४७।१५
किमीदिने... ..	१८३।६	क्रीष्टिकः... ..	४४०।६
कियेधाः... ..	२२५।६	क्षणिः... ..	१२८।८
कीकटाः... ..	२७२।१	क्षयः... ..	४८७।४
कीवतः... ..	१४७।६	क्षयन्मम्... ..	५७।१८
कुटवेः... ..	२६३।६	क्षरतिनिगमः... ..	१८।१२
कुटस्य... ..	११२।१०	क्षिपतिनिगमः... ..	१८।१२
कुणावम्... ..	२२२।१२	क्षीणस्य... ..	१५६।१
कुत्तिताचीयम्... ..	४७।१८	क्षुम्पम्... ..	८७।१२
कुसः... ..	२६८।१५	गणः... ..	२८०।१७
कुसः... ..	२२७।१५	गध्यतिः... ..	८०।९
कुसङ्गः (राजा)... ..	२२७।१४	गध्यम्... ..	८०।१
कुलम्... ..	२२७।१६	गमनवेधिनौ... ..	२७६।७
कुलिशः... ..	२१५।११	गद्यमान्... ..	२८०।१२
कुशिकाः... ..	२८८।८	गक्यम्... ..	२१५।८
कूरम्... ..	२२७।१५	गनदया... ..	२४४।११
कुलम्... ..	१२२।१२	गन्दा... ..	२४४।१५
कुशुदि... ..	१८२।८	गायत्री... ..	२६७।४
कुशुधम्... ..	११८।१६	गार्ह्यमदम्... ..	४८७।१५
क्षतिः... ..	१०५।११, १२	गिरा... ..	२४४।१४
क्षतिवाधाः... ..	१०५।१२	गिर्वणाः... ..	१८४।९
क्षु... ..	१२८।९	गीत्या... ..	२४४।१४
क्षपा... ..	१७५।६	गणः... ..	२८०।१७
क्षमिः... ..	१८५।५	गुर्वाग्या... ..	२८०।१४
क्षपिप्रमसा... ..	२८६।१२	गोः... ..	१२५।७
क्षेपयः... ..	११९।१४, १२५।२	गोपयत्यम्... ..	१।१२
कोकुवा... ..	११८।८	गोपाः... ..	२४०।४
कोकूयतेः... ..	११८।८	गोमान्... ..	१८।११
कोमः... ..	११८।५, ६	पसिष्ठः... ..	१७४।१५
क्रापयति... ..	२७८।५	प्रायकृतिः... ..	२४८।१७, २१
कोरयावः... ..	८०।४		

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
मर्मम्	१०३ । ३	जवाह	११५ । ७
घृतम्	४१६ । ३	जमदग्नयः	४१८ । ७
घृतस्य	४८६ । १३	जयाय	११८ । १६
घृतेन	४१६ । ९	जरुथम्	११५ । ८
घोरचक्षुसे	१८२ । ४	जलदुर्गम्	४८४ । १९
घ्नमः	११९ । १	जयस्वः	१४६ । १८
घ्नमम्	१४५ । ६, १८० । १४	जवति	१ । ८
घ्नः	१०३ । ८	जा	१०८ । ४
चरणे	९ । १०	जातः	४८४ । ४
चरण्ये	११५ । ५	जातवेदम्	४८५ । ९
चरिष्य	४३० । १६	जातवेदमामाम्	४८५ । ९
चतः	१८९ । ९	जातवेदमौ	४८५ । ५
चर्यणिः	११९ । १०	जातवेदमे	४८५ । ५
चम्कम्	७३ । १५	जातवेदाः	४८३ । ९—६
चाकम्	१५५ । ७	जामाता	१०८ । ४
चातमाममि	१६३ । ९	जारः	११९ । ८
चान्द्रमस्यः	५७ । ४	जारयायि	१८८ । ९
चारः	४८३ । ३	जालम्	१५१ । ५
चिकित्साय	४५८ । १०	जिगर्तिः	१०३ । १७
चित्	४५ । १५	जिघर्तेः	४१६ । ३
चेतनावत्	४३१ । ६, ४३८ । १४	जिघ्रतिः	१३० । १७
चेतयन्ती	४७८ । १८	जिघ्रम्	४८३ । ३
चादयन्ता	४७६ । १७	जिह्वा	११८ । ८
चाष्क्यमाणः	१२९ । १०	जीवात्	१५१ । १
चान्दांसि	४६७ । ३, ४८७ । ६, ७	जजुषाणासः	१०३ । ३
चान्दामिकम्	४०६ । ८, ४१८ । ६	जूर्तिः	१४५ । ५
जगती	४०१ । ११	ज्यातिषी	४८४ । १५.
जउभतीः	१०३ । १६	४८० । १५, ४८५ । ५, ६, ४३४ । १४.	
जममाने	१०१ । ८	जोषवाकम्	१०९ । ८, १०५ । ७
जनयः	४०९ । १०	ततः	१५५ । १०
जनप्रियम्	१४४ । ८	ततश्चुः	१५१ । ८
जनिषी	४८० । ६	ततमृष्टिम्	१२१ । १७
		ततम्बत्	७८ । १८
		ततुरिम्	१३० । १६
		तनूः	४५८ । १३

पदम्	पृ.पं.	पदम्	पृ.पं.
तनूनपात्	४५६ । ११	तन्या	४८५ । ५
तननपात्त्वन्ति	४६७ । १७	त्रिष्टुप्	४७० । ३
तनशुभ्रम्	४७९ । ६	त्रधाभावाय	४८८ । ५
तन्वः	४५६ । १५	त्वत्तने	४७६ । ५
तपः	४४७ । ७	त्वष्टा ... .. ४७६ । ८. ४८० । ११	
तपिहै	१८५ ७	त्वष्टारम्	४८० । ७
तपः	१८८ । ७	त्रिषः	४७८ । ४
तपयिष्	१८७		
तसः	७६ ८	टोयम्	११५ । १०
तकथति	८ १०	टम	४६८ । १
तलम्	८ १०	डम्	६७ ७
तल्यगदृष्टम्	४४१ ७	डम् ... .. ४७७ । ८. ४८५ । ८	
तयमः	१० ७	डम्	४७१ । १०
तष्टा	४७७ ७	डम्	४७१ । १०
तस्थिम	४५५ १०	डम्	४५८ । ५
तत्त्वणि	४६६ । १८	डम्	१७६ । ७
तान्	४७६ १	डम्	४५७ । ७
तितनियुम्	४७७ ३	डम्	४५४ । ३
तिडाः	४८	डम्	४६० । ७
तिम ... .. ४७० । ११ ७८		डम्	४६८ । १
तिमदेवोः ... .. ४७७ । ४ ४७८		डम्	४७० । १३
तुञ्ज	४७५	डम्	४७७ । १
तुञ्जेतुञ्जे	४७५	डम्	४७७ । १
तुर्वणिः	१८	डम्	१७१ । ६
तुर्वितम्	४७५	डम्	४७१ । ७
तुतुम्	४७५	डम्	१८५ । ७
तुतुजानः	४७५	डम्	४७५ । ६
तुयम् ... .. १० । १ ४७८		डम्	१८५ । ७
तुयीयम्	४७८	डम्	१५४ । १५
तुर्णागम्	८७ । ११	दृक्कुतस्य कमलः } (६) ...	४५१ । ११
तुर्णिः	४७७ । १०	पुनपुन. मेवाम् }	
दृपन्नप्रभर्मा	६३ । १०	दृष्टा	११५ । १
दृष्टा	१८५ । १	दृष्टः ... .. ६ । १४. १०६ । १०	
तेटिकिः	१०२५५	दृष्टः ... .. १ । ८. १७७ । १५	
ताटः	४५ । ६	दृष्टदृष्टम्	११ । १५
तोण्याणः	८० । ५	दृष्टा	४७० । ८

पदम्	पृ.पं.
दृष्टव्यम्	११७ । १
देवः	१८६ । ४—५
देवता	१८७ । ४
देवतावत्	१८७ । ४
देवतोपपत्तीना ... १८८ । ८. १८९ । १८	
देवत्रा	४९० । ९
देवदेवत्यम्	१८७ । ४
देवयज्ञा	१८७ । ४
देवयन्तः	४८६ । १८
देवकृतयः	१८५ । ४
देवाद्या	१८५ । ४
देवतमन्त्रम्	४९७ । १६
देवतम्	१८५ । ४
देव्यादीमारः ... ४९९ । १८. ४७५ । ६.	
	४७६ । १६
देव्यन सधना	४८७ । ४
द्युभिः	१८९ । ७
द्युमान	१८७ । १७
द्युम्नम्	४६ । ४
द्युस्त्रागः	१८७ । १८
द्युतनिन्दा	१८६ । १६
द्रुमः	७७ । ४
द्रवति	१ । ८
द्रविणम्	४४० । ९. ४४७ । १
द्रविणम्	४३९ । ४
द्रविणोदाः	४३९ । ४. ४४० । ४.
	४४६ । १०
द्राविणोदसम् ... ४४० । ८. ४४७ । १	
द्राविणोदसाः ... ४४० । ९. ४४६ । ११	
द्राणम्	११९ । १
द्रोणादायम्	११९ । १
द्वयोः	११० । ४
द्वादशकपाणि ... ४०५ । ४. ४१८ । १४	
द्वारः	४०० । ११. ४०९ । ६
द्विता	१९ । ६
द्विर्द्धाः	११० । ४

पदम्	पृ.पं.
धनात्	४८७ । १
धन्व (न्)	१८८ । १०. १५ । १०
धन्वन्ति	१५ । ११
धमनयः	१४४ । १५
धमन्तीः	१४५ । १०
धर्मणे	४९७ । ९
धानाः	६७ । ९
धामञ्जदु	४१६ । ४
धामभिः	९ । १९
धियन्त्राः	४६६ । १०
धिषणा	४५५ । ३
धिष्यात्	४५५ । ३
धनिः	४५५ । १४
धम्केतु	१४५ । ९
धतन	४५२ । १
धना	४५० । ४
ध्यायेत्	४५० । १६
न	४५४ । ३
नक्ता	४५४ । ५. ५
नक्षत्रगणम्	४५० । ४
नक्षत्राभिः	४५० । १५
नदः	१० । ५
नदस्य	१० । ५
नदीस्तुतिः	४५८ । १९
नना	४५५ । १५
नपात्	४५५ । १५
नरराष्ट्रम्	४५१ । ५
नराः	१ । ५
नराशंसः	४५५ । १५
नव्यम्	४५९ । ५
नसतिः	४५० । ५
नसन्त	४५६ । १०
नानाधियः	१५५ । ५
नाभा	१५८ । १५

अ०	पा०	अ०	...	पं	...	अशुद्धम्	...	शुद्धम्
॥	॥	॥	...	१५	...	मन्त्रदृष्टयो	...	मन्त्रदृष्टयो
॥	१	१	...	३	...	दैकैकस्या	...	दैकैकस्या
॥	॥	१	...	४	...	बाह्व	...	बाह्व
॥	६	८	...	१	...	मुञ्चैत्यव	...	मुञ्चैत्यव
॥	७	५	...	३	...	यत्तूणिश्चरति	...	यत्तूणिश्चरति
॥	॥	७	...	७	...	वनिवा	...	वनिवा
८	३	६	...	६	...	किं देवताः	...	किन्देवताः

॥ मूल-पाठभेदपूर्तिः ॥

—०५०—

अ०	पा०	अ०	...	पं०	(मुद्रितातिरिक्ताः पाठाः)
५	५	५	...	३	“द्वेषमोऽहति०”—इति छ-प्रभृतिषु ।
६	५	५	...	३	“बलादतीतो”—इति छ-प्रभृतिषु ।
७	३	१	...	८	“आग्नावैष्णवं हविर्न”—इति छ-प्रभृतिषु ।

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

तच्च.

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ३म् । ससि॑ मवि॒न्द॒च्चर॑णे न॒दीना॑म् । संस्र॑तं
मेघ॑म् । वाहि॑ष्ठो वां ह॒वानां॑ स्तो॒मो दू॒तो हु॑वन्नरा* ।
वो॒ढृत॑मो† च्छाना॑नां स्तो॒मो दू॒तो हु॑वन्नरौ‡ नरा
मनु॑ष्या नृत्यन्ति कर्म॑सु दू॒तो ज॒वते॑र्वा द्रव॑तेर्वा वार॑-
यते॑र्वा (दू॒तो दे॒वाना॑ मसि॒ मन्थ्या॑ना मित्य॒पि नि॒गमो॑
भव॑ति।५) वाव॑शानो वष्टे॑र्वा वा॒शय॑तेर्वा । स॒प्त स्व॑सूर-
रु॒पीर्वाव॑शान इत्य॒पि नि॒गमो॑ भव॑ति । वा॒र्यं वृ॒णोते॑र-
था॒पि वर॑तमम् । तद्वा॒र्यं वृ॒णीम॑हे वरि॑ष्ठं गो॒पय॑त्यम् ।
तद्वा॒र्यं वृ॒णीम॑हे वर्धि॑ष्ठं गो॒पायि॑तव्यं गो॒पायि॑तारोः ।
यू॒यं स्थ॑ यु॒ष्मभ्य॑ मिति॒ वान्ध॑ इत्यन्ननामा॒र्ध्यानी॑य॒
भव॑ति । आ॒म॒त्रेभिः॑ सि॒ञ्चता॑ मद्य॒ मन्थः॑ । आ॒सिञ्च॑ता-
म॒त्रैर्म॑दनीयः॒ मन्थोऽम॑त्रं पा॒त्र म॑मा अ॒स्मिन्न॑दन्त्यमा

* “ऊवं नरा” क, ख, ग ।

† “वोढृतमो” क, ख, ग ।

‡ “ऊवं नरा” क, ग । “ऊवन्नरो” च ।

५ बन्धनौचिक्कान्तर्गत मेतश्च दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु (अ० सं० ७, ५, १९, १) ।

॥ “गोपितारो” क, ख, ग ।

॥ “मद्य” क, ख, ग ।

पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्य उच्यते
नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनं मन्थन्तम इत्यभिभाष-
न्तेऽयं मपीतरोऽन्य एतस्मादेव । पश्यदक्षणां न वि-
चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

“सस्मिन्” — इति* । एतदनवगतम् । अर्थाप्रतीतिरप्यनव-
गम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्बन्धसंस्कारः खल्वपि अविज्ञातमित्यु-
च्यते । तत्रैवं मतिः, कचिदप्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः ; कचिदथा-
प्रतीतिरेव ; कचिदभयस्याणनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्मि मिति ;
न विज्ञायते किं मय्युक्तं भवति । प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम् ; अन्य-
त्रान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेन । एवं सर्वत्रैवोपेक्षित-
व्यम् । प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते । “सस्मि मविन्दुच-
रणे नदीनां मया — जानादहोनाम्” । विश्वावसेर्देवगन्धर्वस्य
मार्घम् । घर्मोत्सादने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिषिक्तं गन्धर्वनामभि-
रूपतिष्ठन्तं ऋत्विजो यजमानश्रुति । तामा मुपस्थानर्चा मियं मध्ये
मैत्रायणीयके । ‘सस्मि’ “संस्नातम्”, अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः
परिस्त्रुतं, धीतं वा “मेघम्”, ‘अविन्दत्’ अलभतेन्द्रः । क पुन
रलभत ? ‘चरणे नदीनां’ यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रा-
लभत ; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह ; — लब्ध्यानन्तरं किं मकरोत् ?

* १भा० ४०३ प्र० ४अ० १ख० (२), किञ्च ४०४ प्र० १ प्र० पं० ।

† “सस्मि मविन्दुचरणे नदीनां मया वृणादुरो अग्नवत्राणाम् । प्रामां गन्धर्वा
अमृतानि वाचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहोनाम् ॥” — इति ऋ० सं० ८, ७, १७, १ ।

इति । उच्यते ;— ‘अपावृणोत्’ अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः ।
‘दुरः’ दारः । आह ;— कस्य ? उच्यते ;— ‘अश्वव्रजानाम्’ अपा
मग्ना मेघः, त मधि या व्रजति, स च यामां व्रजभृतो गोष्ठ-
भृतः, ता अश्वव्रजा आपः ; तामां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत् ।
या एता एवंलक्षणा आपः, ‘आमाम्’, अस्य च इन्द्रस्य ‘गन्धर्वः’ विश्वा-
वसुः ‘प्र वोचद्’,—‘अमृतानि’ नामानि, छान्दमस्तुतियुक्तानि ; तानि
हि नित्यत्वादमृतानि । आह ;— कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावो-
चदामाज्ञापाम् ? इति । उच्यते, इतः ;— यस्मादमाविन्द्रः ‘दत्तं’
दातारं मेघम् । अयम् आमाम ‘अहोनाम’ अयजानाम्, अपां द्वारेषु
अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति ;—इत्येवं ‘परि जानात्’ परि-
ज्ञातवान् । परिज्ञाय च ‘अपावृणोत् दुरोऽश्वव्रजानाम्’ । तस्मादस्येन्द्र-
स्यामृतानि नामानि प्रावोचदद्भिश्चानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद्
ध्रियत इति आमा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति । एवमेतस्मिन्
मन्त्रे ‘चरणे नदीनाम् अविन्दत्’ अपावृणोच्च दुरोऽश्वव्रजानाम्,
दत्तञ्च परिजानात्—इत्येकवाक्यतार्थमन्वन्धात् “सन्नि”-शब्दो मेघ-
विशेषणम् उपपद्यते ॥

अथ वा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् ;— संस्नातं मेघ
मविन्द दलभतेन्द्रः पर्येक्षमाणः, काविन्दद् ? चरणे नदीनाम्, अपाम्,
अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दत्तं दातारम्, अहोनाम्
अपां परिजानात् । परिज्ञाय च समर्थोऽय मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-
पावृणोत् । अश्वव्रजाना मपा मधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्ग-
तानि, अमृतानि उदकानि, सम्य-मस्यन्कराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिवः अमाविन्दो गन्धर्वः, आमां प्रजानां जीवन्तं मभिरुदकैरस्मदृचै-
रिति । “इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः” — इति श्रुयते * ।
तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वल मुपपद्यत एव ; स च गो. वज्रस्य धार-
यिता इति गन्धर्वः † ‡

“वाहिष्ठः” † — इति । एतदनवगतम् । “वौदृतमः” — इत्य-
वगमः । “वाहिष्ठो वां० भूलश्रिणा” । गायत्री । विश्वमनसा
वैद्यशस्येय मार्षम् ; पितुर्वा कश्यपः । पातरनुवाकाश्रिनयोः शस्यते ।
‘नरा’ हे नरौ । सर्वेषां मेव वेदुणां स्तोमानाम्, आह्वातृणाञ्च
य एव एष ‘वाहिष्ठ’ अतिशयेन वेदा, आह्वातृतमः, अय मेव ‘दूत’
इव युवां ‘हवत’ आह्वयदित्यर्थः । योऽय मेवंमन्त्राः ‘मोमः’ अस्मात्-
प्रेरितः, स नित्यकालं मेव ‘युवाभ्यां’ भूतु भवतित्यर्थः । हे ‘अश्वि-
ना’ अश्विनौ । इति मन्त्रोपनिषत् । ‘स्तोमो दूतः’ — इत्यादिभ्यां समान
विभक्त्यन्तत्वाद् “वाहिष्ठ”-शब्दः मोमविशेषण मित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्त मित्युच्यते :—“मनुष्याः” अपि हि “नराः” उच्यन्ते ;
ते हि “नृत्यन्ति” गात्राणि, पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्मस” उप-
स्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

* “गायत्रस्य धारयितेन्द्रः । * * * गन्धर्वतं अर्हयति दिनस्ति देवगन्धर्वानिति
गन्धर्वः इन्द्रः ।” — इत्यादि द्रष्टव्यम् । १भा० ७७७० २१ पं० ।

† गोः—१भा० ६, ७९, ७७, ७४५, ७७८, ४०० । २भा० १७४, १११, ४७१ ।
प० ६४० १पा० ९४०, १९४० १पा० ७४० ।

‡ “गान्धर्वी”-शब्दार्था द्रष्टव्यः । १भा० १४० ११४० ६) ।

§ १भा० ४०५४० ४पं० ।

॥ “वाहिष्ठो वां हवानां मोमो दूतो ऋवधरा । युवाभ्यां भूलश्रिणा ॥” — इति
श्रु० सं० ६, ९, १९, १ ।

“दूतो^१ जवतेर्वा गत्यर्थस्य ” ; स हि गच्छति । “द्रवतेर्वा”
गत्यर्थस्यैव । “वारयतेर्वा” ; स हि तारयत्यनर्थान् ॥

“वावशानः^४” — इति अनवगतम् । “वष्टेर्वा” कान्त्यर्थस्य,
“वाय्यतेर्वा” शब्दार्थस्य वावशानः स्यात् । “मुत्तस्वमूररुषीर्वावशानः
—० पूषणस्य” । त्रितस्याप्तस्येय मार्षम् । आग्नेयौ । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । ‘मत्त’ ‘स्वमूः’ स्वमार्गे भगिन्य इव
पाह्यर्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा मह सर्पणात् स्वमारः ; ता हि
मह सर्पन्ति ‘अरुषीः’ अरोचनाः, दौप्ता इत्यर्थः । या एवंक्षणाः
अर्चिषः, ताः, अग्निः ‘वावशानः’ कामयमानो वावग्ययमानो वा,
शब्दं कुर्वाणः स ‘विद्वान्’ आत्मीय मधिकारान् जानानः, ‘मध्वः’
घृतस्य हविषः पूर्णः, ‘उज्जभार’ ऊर्द्धं हृतवानेषां लोकानां ‘दृशे
कं’ दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्द्धं ऊच्चा दर्शन मभिव्यञ्जयित्वा जना-
नाम् ‘अन्तः’ आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, ‘येमे’ तत्रापनि-
यमितवान् तद्विः ‘पुराजाः’ अग्निः ; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव
जातः^२, । ‘दच्छन्’ ‘वत्रिं’ रूपं ‘पूषणस्य’ पूषणः, आदित्यस्य । कथं
नामामावादित्यो दौप्तरूपः स्यात् ? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तच्चा-

* १ भा० ४०५ प्र० ८ पं ।

† १ भा० ४०५ प्र० ८ पं ।

‡ “मुत्तस्वमूररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् । अन्तर्गमे अन्तरिक्षे
पुराजा दच्छन् वत्रिं सविदत् पूषणस्य ॥” — इति ऋ० सं० ७. ४. २२, ५ ।

§ तथा चैतरेयकम्, — “अग्निर्वै देवयानि.” — इति १. १, २ । किञ्च “अह मस्मि

२१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१
प्रथमजा ऋतस्य पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।” — इति सा० आ० आर० १, २, ८ ।

हेतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्त्यत्र च शस्त्रस्य यान्येषा । हे 'अध्व-
येवः।' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्धविर्द्वांनादुत्तरवेदिम्,
'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथ वा 'भरत' धारयताग्रेरूपरि । ततश्चैनम्
'अमचंभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचममैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ
मिञ्जत' तस्मिन्नग्नौ । 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' ।
कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः— यस्मात् 'कामो हि वीरः' कामयत
वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'मदं' मदैव, नित्यकालं सेव 'पीति' पान
मित्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'जुष्टात', तस्मै 'वृष्ये' वर्षिचं इन्द्राय,
एतं सोमम् । किमेतं सेव केवलं सोमं सेषं कामयते ? ने त्युच्यते;—
'तदिदं वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानं सेषं इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः;
न केवलं रात्रिपर्यायं इत्यर्थः । तस्मादाभियत इमं सोमं मा
विलम्बध्व मित्यभिप्रायः । एवमत्र दानमन्वन्धात् "अन्धः"—शब्दो-
ऽन्वार्थं उपपद्यते । पठितमपि चान्ननामसु * अनेकार्थत्वात् तु सन्दि-
ह्यत इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ।—“अमचं पात्रम्; अमा अस्मिन् अदन्ति”
अश्रन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद्
भवति, तदुच्यते; न हि तेषां परिमाणं मस्ति, यावन्तस्तस्मिन् अदन्ति ।
“पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

ततोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” “ध्यानं” दर्शनं
कृतं “भदति” चतुषो दृष्टि-निरोधाल्लोकिका अपि दर्शननिरोधे
सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्त्रियः मतौस्ता उ मे०—०

पिता सत्" * । अस्यवामीये । वायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दा
 निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः । एत एव रश्मया
 नाड्यैभिः आध्यात्मिकाभिः अनपेक्षितं पालनं येष्वनपेक्षितं कुर्वन्ति,
 ततः स्थितिरुपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् वायन्तः;
 तस्मात् वापात् 'जय' एताः 'जान्' इति नकारान्तं पदम् । 'उ'
 इति पठपूरणं एव । तानेवं जज्ञानान्नमानं पालयितुं न मन । 'मे' समेति
 मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति । समेतानं पञ्च आहुः । एत एव रश्मया
 'वज्रप्रजानाः' इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः । एत एवात्र पञ्चतन्त्रेणोप-
 कारेणोपकुर्वन्ति । जगत्वायन्तः एत एव बृहद् सार्वभौमप्रकाशित्वेनोप-
 कुर्वन्तीत्यभिप्रायः । आदित्यान्तरिक्षं यो हि बृहद्भिर्देवता, तद-
 वयवभृताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गतः आध्यात्मः पुरुषश्च विज्ञानम्
 उपहरन्ति । अतस्तेषां वज्रप्रजानन्त्रं मुपपद्यते आहः । कः पुनरे-
 तान् रश्मोर्नेत्रद्वारा युकान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षणावान् न वि चिंतदुःखः'
 यो हि अक्षणावान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
 वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनिताप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
 पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तवान् । इतरस्त्वयोन्यः अध्यानवान्,
 अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचिंतत्' नैतान् याथा-
 त्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः । यः पुनः एवम् एतान् याथा-
 त्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

“क्षिप्रः सुतीक्ष्णो उ मे पञ्च आहुः पश्यदक्षणावान् न वि चिंतदुःखः । कवियैः
 पञ्चः स ईमा चिकेतु यक्षा विजानातु स पितृष्विनामन् ॥” — इति अ० मं०
 १, २, १०, १ ।

इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुषो बह्वनोऽहमन्नातः ।
 यथाय मेवङ्गुणयुक्तः, स 'देम्' आ चिकेत । 'देम्'—इति पदपूरणः ।
 'आ चिकेत' स एतैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो
 मूढः । यथैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः ;
 स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि मम्यन्तो भवति ; न हि
 तस्य पिता नाम कश्चित् ; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवती-
 त्याभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षयान् भवति । स एव
 पश्यतीत्यस्य मन्त्रिधौ 'न विजानात्यन्धः'—शब्दयोगात् अदर्शनलक्षणं
 तमः 'अन्धः'—शब्देनाच्यत इत्युपपद्यत ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भृदिधारे पयस्वती । असज्यमाने इति
 वाव्युद्स्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्ह-
 न्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वतुष्यत
 इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयज्य मति यो वनुष्यति
 वयं जयेम पृतनासु दूष्यः । दीर्घप्रततयज्ञ मभि
 जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूष्य दुर्द्धियं
 पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाडेव
 पततीति वा पापत्यतेवा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्गुर्मा ।
 इन्द्रेण युजा तरुषेम वृच मित्यपि निगमो भवति ।
 भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः
 कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उद्दियर्त्ति

प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाह्नो याहि तूयम् ।
 अन्येन मदाह्नो गच्छ क्षिप्र माहंसीव भाषमाणेत्यसभ्य-
 भाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्या* हपिनदो
 भवति नदते स्तुतिकर्म्मणः । नदस्य मा रुधतः काम
 आ गन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत
 मंरुधप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यपिपुत्या विलपितं
 वेदयन्ते ॥ २ ॥

“अमश्रुता” — इति अश्रुतम । “अमज्यमाने इति वा”
 — इत्यथेवतातिः “अथुदस्मन्नाति इति वा” — इति । “अमश्रुता
 भूरि” — यन्मनुहितम् । भरदाजस्येय मार्यम् । अभिप्रवस्य
 षडुहस्य पञ्चमेऽहनि दत्तायमवने वेदादते शस्त्रे द्यावापृथिव्यां
 निविद्वानाये सुक्ते शम्यते । “अमश्रुता” अमज्यमाने अमंश्रिष्य-
 माणं परस्परतः, एतं द्यावापृथिव्यौ । ‘भूरिधारे’ बह्वदकप्रक्षरण-
 स्वभावे एव ; अथवा बहु भूतं धारयिष्यौ । ‘पयस्वतो’ उदकवर्त्यौ ।
 ‘घृतम्’ उदकम्, इदं अष्टमे ‘दुहाते’ प्रपूर्यते ; इतरेतरमस्मोर्गेन ।
 ‘सुकृते’ शोभनकृते ; अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां
 कर्त्तव्यौ । ‘गुचित्रते’ गुक्कर्मणी इत्यर्थः । ‘राजन्तो’ दीप्यमानं
 स्वैः स्वैः तेजोभिः । ‘अस्य’ ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘रोदमी’ रोधमी,

* “तस्मादाहन स्या” — इति ख, ग ।

† १ भा० ४०४ प्र० ८ पं० ।

‡ अमश्रुता भूरिधारे पयस्वतो घृतं दुहाते सुकृते गुचित्रते राजन्तो अस्य
 भवनस्य रोदमी अस्मै रतः मिच्छन् यन्मनुहितम् ॥” इति ऋ० सं० ५, १, १४, १ ।

रोधयिष्यौ । ये एते एवंक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मै' अस्मभ्यं
 'रतः' उदकं 'मिञ्चन्तम्' अभिमते काले । किंक्षणं पुनः मिञ्च-
 न्तम् ? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अक्षरं, मस्य-मस्यन्कर
 मित्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः
 समानविभक्त्यन्तत्वात् "अमञ्चन्ता"—इति द्यावापृथिवीविशेषण सुप-
 पद्यते । "अमज्जमाने इति" न हि ते मज्ज्येते परस्परतः "अव्युदमन्त्यौ
 वा" अनुपन्नियन्त्यौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा ; न हि ते उपचीयेते विपर्य-
 स्येते वेति ॥

"वनुष्यति" —इति "हन्तिकर्मा" हन्यर्थं वर्तमानः, "अन-
 वगतमंस्कारो भवति" । "यदिन्द्राग्रौ जना इमे० —० मन्त्रके
 ममे" । नाभाकस्यार्घम् । महाव्रते महदुक्त्ये शस्यते । अस्याः
 पुनरष्टाक्षराः षट् पादाः । कृन्द्मां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्नि
 मस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि,
 तेषां मपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्रौ !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः'
 यःस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'वि क्लृयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम्
 आह्वयन्ते विजिगोषुतया । 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा ; अथ
 वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विक्रयन्ते । तदा
 युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते

* १भा० ४०६ पृ० १९ पं० ।

† "यदिन्द्राग्रौ जना इमे विक्रयन्ते तना गिरा । अस्माकेभिर्नृभिर्वयं सासु-
 क्षामः प्रतन्यतो वनुषाम् वनुष्यतो नभन्ता मन्त्रके ममे ॥"—इति अ० सं०
 ६, ९, २४, १ ।

‘वयं’ युवाभ्यां सहिताः ‘मामाशाम’ पुनःपुनरभिभवेम । कथं
 य एतं ‘प्रतन्यतः’ प्रतना सम्भाभिः सह कर्तुम इच्छन्तः, तान् न
 भवेम । किञ्च, ‘वनुयाम वनुयतः’ ये च एतेषाम् अभ्यानिः
 सह सम्पन्ना एव सम्प्रदागमना वनुयन्त्यभ्याम् प्रन्तवः, एतांश्च
 वनुयतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः । कथं पुनहन्म ? उच्यते
 यथा,—‘नभन्ता मन्ते भवे’ युवयोर्गुणमाहन्म इत्याभिप्रायः ।
 एव मेतस्मिन् मन्ते ‘ममामाशाम प्रतन्यतः’—इत्येतस्मिन् मद्भा-
 माधिकारे वनुयते इत्ययं सुप्रसङ्गः । न हि मद्भासे हननाऽन्यत्
 कर्त्तव्यं मन्ति, यतः ‘कथं’

“इन्द्रावरुणा युव मध्वरा नो विगे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयजुः” । अमिष्टसंय

माधमं जगतां तान्तेभ्यः निताय मेनावरुणम् शब्दे विनियुक्ता ।
 हे ‘इन्द्रावरुणा’ ‘युवम्’ युवा मिथ्याः । ‘अध्वराय नः’ यज्ञाय
 अस्माकं ‘विगे’ जनाय सर्वेभ्यो मनुजजनाय, अस्मात्सर्वकामाय
 ‘महि’ महतः, ‘शर्म’ सुखं ‘यच्छतम्’ दत्त मिथ्यार्थः । ‘दीर्घप्रयजुः’
 “दीर्घप्रततयजुः”, नित्यथायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो वनुयति’
 “अभि जिघांसति” यो निहन्तु मिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—
 ‘वयं जयम’ ‘प्रतनासु’ मद्भामेषु ‘दृढ्यः’ “दुर्हियं” पापधियं,
 पापया धिया हि दीर्घप्रततयजु मभि जिघांसति । एव मत्रापि
 प्रकरणाद् “वनुयतिः” इत्यर्थः । अन्यप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण
 निगमद्वयं पठितम् ॥

* “इन्द्रावरुणा युव मध्वरा नो विगे जनाय महि शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयजुः
 मति यो वनुयति वयं जयम् प्रतनासु दृढ्यः ॥”— इति ऋ० सं० ४, १, ९, १ ।

व्याख्यानप्र' क मुच्यते ; - “पापः पाताऽपेयानाम्” अपेयान्य-
ले आदि याति, तान्यमो पिवति, विषय'मक्त इत्यर्थः । “पापत्य-
मावः” पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा । “अत्राङ्गेव”
नरक मेव प्रति “पतति” अमो, तस्माद् “वा” पापः ॥

“तरुष्यतिः^(६), अण्येवङ्कमा” हन्तिकर्मत्यर्थः” । “ऋभुः^(७) ऋभुभिः^(८)
० — ० तरुषेम वृत्रम्”^(९) । वमिष्टस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्य
तृतीयमवने, वैश्वदेवं शस्त्रं, आर्मव सृक्तं, निविद्धानीये शस्यते ।
ऋभवः उरुभासा वयम्, उरुभाभिः ‘ऋभुभिः’ देवैः सहिताः ‘अभि
वः स्याम’ अभिभवेम युष्मान् वयम् । छे ‘विभ्रः’^(१०) ‘विभुभिः’ प्रभृत-
वर्तैः युष्माभिः ‘शत्रुमा’ स्वेन वलेन, एतेषा मभिभवितृणां ‘शवांसि’
वलान्यभिभवेम । किञ्च ; ‘वाजः’ ‘अस्मान्’ ‘अवन्तु’ । कस्मिन्
‘वाजमातो’ मङ्गामः ‘इन्द्रेण’ च ‘युजा’ मयुक्ताः सन्तो वयं ‘तरुषेम’
हन्तॄन् ‘वृत्रं’ शत्रु मित्यर्थः । अभिभवाधिकायात् तरुष्यतिर्हन्यर्थ
उपपद्यते ॥

“भन्दना”^(११) †, भन्दतेः स्तुतिकर्मणः” स्तुत्यर्थे वर्तमानस्य ।
“पिता यजाना० — ० धामभिः कविः” ‡ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् ।

* १भा० ४०६ पृ० १४ पं० ।

† ऋभुः ऋभुभिः वः स्याम विभ्रो विभुभिः शवसा शवांसि । वाजो युष्मा
श्वतु वाजमाता विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥” — इति ऋ० सं० ५, ४, १५, १ ।

‡ १भा० ४०६ पृ० १८ पं० ।

§ “पिता यजाना मसुरा विपुष्टिता विमान मग्निर्वयुनं च वाचताम् । आ वि
वेश रादमो भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥” — इति ऋ० सं०
१, ८, १०, ४ ।

प्रपद्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शान्तं, निविद्वानार्थं, विद्यागरीयं
 मुक्ते शस्यते । 'पिता यजानां' पालयिता यजानाम्, 'अग्निः',
 'अमरः' प्रजावान् 'विपश्चितां' प्रजावता मपि मध्ये प्रजावान्, 'विमानं'
 विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः ; अग्निमेव आग्निहोत्रादकर्मद्वारेण कृत्स्नं
 जगदिनिर्मायते । 'वयुन्ध' प्रजानमय मेव 'वाघताम्' अति-
 जाम्, अतिजा अय मवाग्निः 'गर्भं यजमाधन मित्येवं मन्यन्ते ।
 योऽय मेवैवन्ताणां' अग्निः, 'आ' 'ववेश' 'रोदमा' द्यावापथियो 'भुरि-
 तपेमा' बहुकृत्वन्, त मेवैवन्तायुक्त मग्नि 'पुरु' 'य' बहुकामप्रियः
 स्तोता, 'भन्दते' स्तोत्रि, 'याम' 'म' याम' 'म' अने के प्रकारे, 'कविः'
 कान्तदर्शन इत्यर्थः । 'पुरुप्रियं' 'म' स्तोता याम' 'म' इति मन्यन्त
 स्तुतः कुर्यात् । तस्मादुपपद्यते मन्त्रादय मन्त्रः ।

“म भुन्दता उदियन्ति” इत्याचनान् । भौमो, विः, तस्य
 सार्धम् । जगता । “प्र त काश्व, पवमान धाजवः” — इत्याष्टाचत्वा-
 रिंशत्कं महागृके । एव चत्वारिंशत्तमा पावमान-भौमा । यदिस मयाजं
 कर्मापनमेतत्सुयामह मेते मामं तवेति, य एवं नित्यकाल मास्ते
 'मः' एष माम्प्रत म' मां सोमकर्मणि उपनाते हे माम । तव 'भुन्दताः'
 स्तुताः 'उदियन्ति' उदारयति । 'प्रजावताः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजानिष्ठा
 इत्यर्थः । 'विश्रायुः' विश्र मयताति विश्रायुः, सर्वत्राप्रतिष्ठतप्रजान
 इत्यर्थः ; सर्वतो वा विश्रायुः । 'विश्राः' सर्वप्रकाराः, नाम-बन्ध-

• “म भुन्दता उदियन्ति प्रजावतोर्विश्रायुर्विश्राः सुभरा अहर्दिशि । ब्रह्म प्रजा-
 वदग्नि मयपक्ष्यं पौत इन्द्रविन्द्रसुस्रभ्यं याचतात् ॥” — इति ऋ० सं० ७, ४, १०, १ ।

† ऋ० सं० ८ स० ४ अ० १ मृ० १२ — १२ व० १ — ४८ अ० ।

कर्म-रूपा-सम्बन्धात् स्तुतीताम् ; नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणति
 ह्युक्तम् । 'सुभगाः' सुभृताः, सुपुष्टाः ; स्थानकरणानुप्रदानवत्या
 युग्मद्वयैरलङ्कृताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्यायाभि-
 प्रायेण नित्यकालं मेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थं सुपेत्य स्तुतीरुदीर-
 यति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अन्नं प्रजामयुक्तम् भोक्तृमहितम् । अपि च
 'रयिम्' धनं गो-हिरण्यादि । 'अश्वपत्यम्' अश्वैः पतनसमर्थः शीघ्रैः
 संयुक्तम् । 'पीतः' त्व मस्माभिरस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम !
 इदं मस्मदर्थं 'याचनात्' याचस्वेत्यर्थः । एतं मर्थं मभिप्रेत्य स्तुती-
 रुदीरयति । भन्दना उदियर्त्तित्युदीरणमस्वन्धात् स्तुतय एताः
 'भन्दना'-शब्देनाच्यन्त इत्युपपद्यते । पूर्व साख्यातपदमस्वद्धु मुदा-
 चरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति (१.०.५०.२१ पं०) । इदन्तु
 नामरूप-मस्वद्धं "म भन्दना उदियर्त्ति प्रजावताः"—इति (१.४.५०
 २१ पं०) च । उभयथा प्रयोगोऽस्तात्युभय सुप्रदर्शितम्, अन्य-
 प्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः ११"—इति * । एतत् पदं सम्बाधन मनवगतम्,
 अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न तिष्ठन्ति न
 निमिषन्त्येते०—० रथैव चक्रा" † । यमस्य यस्याश्च संवादसूक्तम्;
 तत्र यमस्यैव मार्षम् । स यमो मेथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति :— हे
 यमि ! मामंस्था साम्प्रतं रक्षा वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्त

* १ भा० ४०७ प्र० २ पं० ।

† "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पृशं इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहना
 याहि तूय तेन वि बह रथैव चक्रा ॥"—इति ऋ० सं० ७.६.७, २ ।

मपि, एते जनाः रन्ध्रान्निषण्णतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च, 'न
 निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरात् इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ?
 इत्युच्यते : 'एते देवानां' स्वभवाः ; य इह एतस्मान् तेषां 'स्यजाः'
 स्यागयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति उच्यते :—
 अहश्च, रात्रिश्च, उभे च मन्त्र्यः, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्नपुरुषश्च
 इत्येवमादयः ; न एतेषां विविद्विदित परीक्षमस्ति इत्यभिप्रायः ।
 अतो ब्रवामि :—'अन्ते' अन्यकुलजनेन केन चित् पुरुषेण, 'मत' मत्तः,
 त्वम् हि 'आहनः' मैयुः 'यः' 'दय' 'तदम्' । 'आ ह म इव'
 असभ्य मैतद् 'भाषमाण' त्वम्, य इह मैतदमस्ति येषु गण्यमाने तः ;
 किं पुनः कर्तव्यं तस्मान्मत्तः, नूनं मैयुर्गण्ये चरः, 'न' एव मद् 'वि'
 वह' अभ्युच्चस्व आह्वानं मैयुः तस्मात् 'वह' चक्र' रथचक्रे इव ;
 यथैकं सत् रथचक्रे इह अन्ते, एव सकलमस्त्वमुपपाद्य तस्मात्
 भूमेन भवसा अन्तेऽपि, 'वि' पुनश्च, न ह त्वत् कामनः, मरुतः,
 म च तव, तेनैव मद् त्वत्कलत्रेण एतन्मत्तः मन्विता, न मया
 भार्दुं मैतस्मिन्मद् अभ्युच्चमाना न मां शक्यमे कर्षयितुं मिथ्याभि-
 प्रायः । एव मैतस्मान् मन्व, नियुक्तान्मैयुर्गण्यमानास्य 'आहनः'—
 इत्येतद् यमा-विषयं मन्वानमः । आहन्यत 'इव' हि म यमं
 तथाऽनेन दूर्वचनेन । तस्मात् मेव मन्वाप्रते आहनः' इति ।
 'एतस्मात्' एव कारणतः 'आहनः स्यात्', योऽयम् उपदेशः स्त्रियं,
 अमात्रपि हि यस्य मन्त्रियो मङ्गीकृत्यते, स आहन्यत इव असभ्य-
 त्वात् ; तस्य अयजियो वै पुरुषोऽस्य आहनः स्याज्जायत इति
 विजायते ॥

“नदः” — इति * एतदनवगतम् । “ऋषिः नदो भवति”
 — इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदतेः स्तुतिकर्मणः” इति
 व्युत्पत्तिः । नदः वा नदतावेत्यर्थप्रतापितः । “नदस्य मा रुधतः ०
 — ० धर्याः शुभन्तम्” । । अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिसृक्त-
 मन्वादे लोपामुद्राया इय मार्षम् । सा अत्रवाद्गस्त्यं भर्त्तार मभि-
 प्रेत्य ‘नदस्य’ ‘नदनस्य’ नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य ‘रुधतः’
 मरुद्भवतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अयं ‘कामः’ ‘आगन्’ आगतवान्,
 येनाहं भार्गवतं पादु । मा पुनरेवं न जाने । किम् ‘इतः’ एव ‘आ-
 जातः’ अस्मच्छरीराज्जातः, समोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मर्त्ता इनायः—
 अथ वा ‘अमुतः’ अगस्त्यशरीरात् ? पुरुषगणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः
 कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्यनुस्मरणात् । अत एव
 ‘स्मरः’ इति काम उच्यते । तस्मादपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्—
 अमुतो वा नद-शरीरात्, कुतः ? इति न जाने इति । अथ वा
 अन्यत एव ‘कुतश्चिद्’ अय मागतः स्यात् ? इत्येतदपि तत्त्वतो न
 जाने । इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता ‘लोपामुद्रा’ राजर्षिपुत्रिका
 ‘वृषणं’ चेतसा वर्षितारम्, अगस्त्यं ‘नोरिणाति’ निश्चयेनाधिकं वा
 दोषेण गच्छति : यदि न समामावुपरि प्रजननं निरोक्त्यात्, ततो
 नायं कामो मागमिष्यत, इत्येवं दोषेण गच्छति । “रिणाति”—इति
 गतिकर्मसु पठितम् । । अथ वा चेतसा ‘नोरिणाति’ उपगच्छ-

* १ भा० ४०१ प्र० ६ पं० ।

† “नदस्य मा रुधतः काम आगन्तिन आ जातो अमुतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा
 वृषणं नोरिणाति धोर मधोरा धयति शुभन्तम् ॥” — इति ऋ० मं० १, ४ ११, ४ ।

‡ १ भा० १२७ प्र० १४ अ० ४८ ।

तीत्यर्थः । इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभावा-
 एव । तस्मादेव मण्युपपद्यते । 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्यं 'अधीरा'
 मङ्गुश्च सर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीति चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा
 पश्यति । 'अमन्तं' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्यं
 कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । "अमति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु
 पठितम्* । एवं लोपामुद्रावाक्य "नदस्य रुधतो मा मागमन्
 कामः"—इति प्रकरणादपिर्दशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । "सरुद्ध-
 प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्युपपुत्र्या विनपितं वेदयन्ते"—इति
 निदानप्रख्यापनम् ॥ ८ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः
 सोमो अश्वाः । अश्नातेरित्येके । अनृपे गोमान् गाभि-
 रश्वाः सोमा दुग्धाभिरश्वाः । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च
 मत्साः । श्रियतिनिगमः पूर्वः श्रयतिनिगम उत्तर इत्येके
 अनृपे गोमान् गाभिर्यदा श्रियत्यथ सोमा दुग्धाभ्यः
 श्रयति सर्वे श्रियतिनिगमा इति शाकपृणिः श्वाच मिति
 क्षिप्रनामाशु अतनं भवन्ति । स पतञ्चीत्वरं स्या जगद्य-
 च्छ्वाचः समिरकरोज्जातवेदाः । स पतञ्चि चैत्वरं
 स्यावरं जगमच्च यत्तत् क्षिप्र समिरकरोज्जातवेदाः ।

* १ भा० १८० प्र० १२४० (४), तदोपपत्तौ च द्रष्टव्या ।

† "जगद्यदिच्छाच" ख, ग ।

‡ "समिरकरोज्जातवेदा" ख, ग ।

ऊतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो
भवति । हासमाने इत्यपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ।* वम्रकः
पङ्भिरुप सर्पदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्पर्शनैरिति
वा (स्पर्शनैरिति वा †) । समं न पक्व मविदच्छुचन्तम् ।
स्वपन मेतन्माध्यमिकं । ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्दिवावि-
दज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया च शुम्भुः ।
द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शुम्भुः सुखभूः ।
मृगं न वा मृगयन्ते । मृग मिव व्रात्याः प्रैपाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः” — इत्येते द्वे पदं । अत्र अक्षा इत्येतत्
पदं अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् । अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं
सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः । कथं नाम “न यस्य द्यावापृथिवी” — इत्येत-
देवादाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः,
सोमशब्देन सम्बद्धः; यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः — “मेषो भूतो-
३ भियन्नयः” — इत्यत्र, यथा वा “अग्निर्नयै” — इत्यत्राग्निशब्दः ॥ अत्र
वाश्रोति-पक्षे अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्था
भवति । तस्मादय मनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादय
मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति ॥

* क-ख ग-पुस्तकेष्विदं तृतीयखण्डं समाप्तः ।

† बन्धनौचिह्नान्तर्गत मेतन्म दृश्यते क-ख ग पुस्तकेषु

‡ “समं मेतन्माध्यमम्” — इति क, ख ग ।

§ १ भा० २२० पृ० १२ख० (८) ।

॥ १ भा० २२० पृ० १२ख० (९) ।

संवरणान्युदकानि ; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि
यथा सर्वभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्रं माभिमुख्येन 'अगमन्' गच्छन्ति,
एव दग्धाभ्यः सोमः सर्वभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रति चरति
मदायेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रचरति, तं न सोमेनामावास्यायां मान्ना-
य्येन तप्त इन्द्रो 'मन्दो' हर्षणीतः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते'
हिनस्तात्यर्थः । "नितोषयति, निवर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु
पठितम् * । एव मेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे
गोमान् गोभि रक्षाः"—इत्येषः (०० प्र० २० पं०) "चरात-निगमः
उत्तरः"—"सोमो दग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र (२० प्र० २० पं०) ।
एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्च तथैवापख्यातम् ।
"सर्वे" एवेति त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः"
आचार्या मन्यत । न यस्य द्यावापृथिव्यो निवासः, न धन्व,
न अन्तरिक्षं निवासः ; किं तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य
निवासः । तस्य सोमस्य किम् ? इति उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि
शत्रूणां नीयमानः, गृण्णाति वीलु रुजति स्थिराणि । समान
मन्यत् पूर्णवार्थेन । "अनूपे गोमान् गोभि रक्षाः"—इत्यत्र निवा-
सार्थमेव पूर्वस्मिन्नेवार्थः । अथ सोमो दग्धास्वपि गोषूधः निवसति,
न निदग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः । एव मेते सर्वे त्रयोऽपि
"क्षियति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्या मन्यते ॥

"आत्रम्^(१४)" इति एतदन्वगतम् । "आगु अनतं

* १ भा० ९८१ प्र० १९४० (१९), २० । तद्वैयर्थ्यं च द्रष्टव्यम् ।

† १ भा० ४०७ प्र० १९५ ।

भवति"—इति शब्दमसाधिः । "निप्र नाम"—इत्यभिधेयाचनः ।
 "यो होतामीत्" * "जातवेदाः"† । इयं रीत्याङ्गायैरुक्ता ।
 तत् पुनर्मुहुर्नताङ्गिरसेन दृष्टम् : वामदक्ष्येन वा । पश्यस्य पश्यन्-
 ऽहनि आग्निमारुते शम्भे निविद्धानाय तद्भवति । 'यः' अग्निः
 'होतामीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यहोतुः
 सकाशात् । 'देवजुः' देवैरगसेवितः । 'यं' 'ममाञ्जन' ममुचित-
 वन्तः । केन ? 'अञ्जेन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः ।
 तस्मात् किम् ? इति । उच्यते : 'मः' पतञ्जलरम' भाङ्गिः पतञ्जिः,
 यदेतदित्येतत् पतञ्जिः ; इतरञ्च पत्न्यादि, 'स्या' स्यात्तस्य रत्नादि,
 'जगत्' यदेतज्जगत्तस्मात् तस्य 'मः' इति । उच्यते :— तत् सर्वं
 प्रलयकाले 'आचं' निप्र म त्वमाह 'अकांशत्' 'अकरोत्' 'जात-
 वेदाः' अग्निः । एवमेव भूतभूतमन्त्रे 'आच मि त' इत्यादौ 'निप्र
 नाम' । पतञ्जि-स्यावर जगत्मानां निप्रदक्ष्णादग्निः किमन्यत् कुर्यात् ?
 तस्मादपपद्यत निप्रनामेति ॥

"ऊतिः"‡ —इति 'अनवगतम्' । "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 "अवनाद्" रत्नणादित्यर्थः । आ त्वा रथं यथो०—० सत्यं॥ ।
 प्रियमेधस्यार्घम् । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'आ वर्त्तयामसि' आव-
 र्त्तयामहे । किमर्थम् ? 'ऊतये' अस्माकं रत्नणाय, 'सुम्नाय' सुखाय

* "यो होतामीत् प्रथमो देवजुः य ममाञ्जनाञ्जनाः । म पतञ्जलर-
 म् स्या जगद्यच्छात्र मुधिरकणे जातवेदाः" —इति ऋ० सं० ८, ४, १०, ४ ।

† १ भा० ४०८ प्र० २ पं० ।

‡ "आ त्वा रथं यथोत्तये सुम्नाय वर्त्तयामसि सुविभूतिं मृतीपद्म मिन्द्र शविष्ठ
 सत्यं ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।

स । कथं पुनः वार्त्तयामहे ? इति उच्यते,—‘रथं यथा’ शक्नो-
हि कथिद् यथा रथं मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वी-
मुनिभिः । किञ्चक्षणं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे ? उच्यते ;— ‘तुवि-
कृर्मिम्’ बहूना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम् । ‘चृतीषहम्’
च, आर्त्ताना मभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ !
‘सत्पते’ सतां पते ! । एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन “ऊति”-
शब्दो रक्षणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हाममाने^(१६)”—इति * । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” ; “प्र-
पर्वताना मुशती उपस्थात”—इत्यत्र † ॥

“पड्भिः^(१७)”—इति ‡ अनवगतम् । “पातैरिति वा स्पष्टने-
रिति वा”—इति शब्दसमाधौ । “एवा मुहो असुर ०—० विष्णु
माभाः” ? । वस्रो नाम वैश्वानमः, तस्यैव मार्षम् । ऐन्द्रो । य
एष एतस्मिन् सृक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः ‘एवा’ एवम् अनेन प्रका-
रेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘असुर’ असुमन् प्रज्ञानवन् ! बलवन् !
वा ‘वक्षथाय’ स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तर्गोणाय ;
पूर्वकल्पान्तर्गोण एव ‘वस्रकः’, ‘पड्भिः’ सामपानैरभ्युदितैः, अथ
वा गुणस्पाशनैः स्तुतिगतैः, ‘उपमर्षत्’ उपसृप्तवान्, अन्यकल्पान्तर्गो-
णम् ‘इन्द्रम्’ । ‘मः’ तेन तथा ‘इयानः’ ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः
‘कगति’ कृतवान् । किम् ? ‘स्वस्तिम्’ स्वस्त्ययनम् । ‘अस्मै’ यज-

* १ भा० ४०८ पृ० ५ पं० ।

† प० दै० का० ८, ४, ४ ।

‡ १ भा० ४०८ पृ० ८ पं० ।

§ ‘एवा मुहो असुर वक्षथाय वस्रकः पुद्गिरूपं सर्पदिन्द्रम् । स इयामः करति
वृष्टिस्तस्मा इमं मूर्धं सुस्त्रितिं विष्णु माभाः ॥’—अ० सं० ८, ५, १५. ९ ।

स निर्झरप्रदेशे 'रिक्कांमं' पुनपुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिपः' अस्या एव भूमेः 'उपस्य' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठति इति निर्झर एवोपस्यो भूमेः । तस्या एव 'अन्तः' मध्यं दन्त्यर्थः । अस्मिन्नेवंजनं प्रदेशे, त मग्निम् 'अविदत्' कश्चित् क्षपिः अन्यो वा । ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति उच्यते,— 'ममं न पक्कम्' अविदत्, यथैव स्वपनशानं "माध्यमिकं ज्योतिः" त्र्यनुताप्यं पक्कं मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयन्नेव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्टु मपि मन्त मग्नि मतिमहत्त्वादर्चिषोऽविददे-
वापश्यत् । 'गुचन्तं' दौष्यमान मित्यर्थः । निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विजायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दौष्या विजायत एवे-
त्यभिप्रायः । य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव मागार्थीज्या । न ह्यष्टौ मामान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः
"अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते ;
पक्कं नामाभिव्यक्त मित्युच्यते ॥ एव मिह शब्दमारुप्यात् अर्थाप-
पत्तय "ममम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपन मुच्यत इत्युपपद्यते । ॥

"दिता "६"—इति । अनवगतम् । "द्वैधम्"—इत्यवगमः ।
"यस्त्वद्धोता पूर्वा अग्ने ० ० देववीतो" ३ । कतस्य वैश्वामि-
त्रस्येय माघम् । त्रिष्टुप् । प्रातर्गनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे भग-

* "ममं न पक्कम्, पक्कं मन्नं भिव" इति भा० भा० ।

† सायणव्याख्यया विरोधोऽत्र दृश्यम् यास्काभिप्रायाऽप्यचास्पृष्टः ।

‡ १ भा० ४०८ पृ० १७ पं० ।

§ "यस्त्वद्धोता पूर्वा अग्ने यजोथान् दिता च मत्ता स्वधया च शुभः । तस्यानु-
धर्मं प्र यजा चिकित्वाऽथा ना धा अध्वरं देववीतो ।"—इति ऋ० स० १. १,

वन्! 'अग्ने !' पृथिवीस्थान । * 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' होता
 मध्यमस्थानो वायुः† ; अभावपि हि दूतो दवाना मिति श्रूयते,—
 "आ दतो अग्निं मभरद् विवस्वतः"—इति ।। वैद्युतोऽग्निरिति
 कैचिन्नन्यन्ते । 'यजीयान्' यष्टृतरः । 'द्विता च सत्ता' द्वैधं यस्य
 विद्यमानता :—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन, “उत्तमे च”
 स्थाने सूर्यभावेन । 'स्वधया च' अन्नं, सर्वभूतानां वर्षादारेण ।
 यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता । तस्य किम्? इति
 उच्यते,—“तस्य अनुधर्मं वायोर्वत्तिलाभ मन्वात्मनो दीप्तिप्लवणं
 वत्ति मत्तिलाभ माप्रवन्ः “वायुवो अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निं
 मन्वन्ति”—इति ह विज्ञायते । हे अग्ने 'प्रयज' प्रकर्षेण यज,
 देवान् । हे 'चिकित्वः' चिकित्वन् । ज्ञानवन्नित्यर्थः । 'अय' एवम्, 'नः'
 अस्माकं यागं कुर्वन्, तं गृणु, यं कुरुस्व । 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम् ।
 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दमाख्यादर्यापपत्तेश्च
 "द्विता"—इत्ययं द्वैध मित्यत्र सुपपद्यते ॥

“वाः १०”—इति ३ अनवगतम् । “वाच्याः”—इत्यवगमः ।
 'गोभिर्यदो' मन्त्रे० - "धेनुभिः" । काण्वश्च मन्धातिथिः,
 प्रियमन्धाङ्गिरमः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः । तत्रैषाभिप्रवस्य षडहस्य

* "अग्निः पृथिवीस्थानः"—इति प० दं० का० ७, ०, १ ।

† "वायुर्वेन्दा वात्तारिक्तस्थानः"—इति प० दं० का० ७, १, १ ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, किञ्च, 'यदतो अभवद् विवस्वतः (अ० सं० १, ४, १२, १)" — इत्याद्या अपि द्रष्टव्याः ।

§ १भा० ४० २२० ३५० ।

॥ "गोभिर्यदो' मन्त्रे अस्मद्भगं न वा सृगयन्त अभित्तरन्नि धेनुभिः ॥"—इति
 इति अ० सं० ४, ०, १८, १ ।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरहृत्वे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुति-
 लक्षणाभिः 'धनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभि त्सरन्ति'
 अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं
 कारणम् ? इतः,— यस्मादंतःस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमा-
 नेभ्यः सकाशात् 'व्राः' "व्रात्याः", "प्रेषाः" युगसंस्त्रमंयुक्ताः प्रति-
 प्रहिताः 'मृगं न' "मृग मिव" इतरे लुब्धकाः व्रात्याः 'मृगयन्ते'
 मार्गयन्ते त्वाम् ; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्य-
 भ्येहि ॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धाद् "व्राः" — इति शब्देन लुब्धका
 उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहा-
 र्पीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्ते-
 त्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव
 वृहति* मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति† वा । वराह
 मिन्द्र एमुष मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा
 उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्य-
 मका‡ देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्य-
 चक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥ ४ ॥

* "वृहति" क, ग ।

† "वृहतीति" क, ख, ग ।

‡ "माध्यमिका" ड, च, परं इति पाठविशेषः ।

§ ड-च-पुस्तकयोर्नाम सङ्ग्राह्येः, खण्डसङ्ग्रह-वाक्यविशेषः

“वराहः १” — इति *, अनवगत मनेकार्थञ्च । “मेघः” तावद् वराह उच्यते : स हि “वराहारो भवति” तस्य वर मुदक माहारः । “वर माहार माहाषांरिति च ब्राह्मणम्” : निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मण माचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्दनोच्यते, तथैष निगमः ;— “अस्येदु मातुः सवनेषु ० — ० अद्रि मस्ता” । नेाधा नाम गोतमपुत्रस्येय माघम् । ऐन्द्रा । त्रिष्टुप् अभिजिद्विश्वजिन्- महाव्रतादिषु आहोनिक्तेषु अहःसु अहोनसृक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘अस्य इत् उ मातुः’ अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सवनेषु’ प्रातःसवन-माध्यन्दिन-तृतीयसवनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य, ‘पितुं’ महान्तं मामभागं ‘पिपिवान्’ पीतवान् । पीत्वा ‘चार्वा-न्ना’ चारुणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सामेन विवृद्धवल्, सद्यः एव ‘पचतम्’ ; परिपक्व मुदकदान समर्थे मेघं हि ‘विष्णुः’ इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राण-भावेन ‘मुषायद्’ अमुष्णादित्यर्थः । ‘महोयान्’ अभिभवितृतमः । कथम्युनरमुष्णात्? इति उच्यते,— “विध्यदराहं तिरै अद्रि मस्ता” । ‘वराहम्’ मेघं ‘विध्यत्’ । कथम्युनः विध्यदराहम् ? इति उच्यते, ‘तिरः अद्रिम् अस्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रिं’ वज्रम् ‘अस्ता’ क्षप्त्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मुषायच्छब्दमस्वन्धाद् “वराहः = मेघः” — इत्युपपत्तिः ॥

“अथ मपीतरो वराह एतस्मादेव” असौ अपि हि वरं मूलाख्य माहार माहरत्येव । “वरं वरं मूलं वहति” — उद्यच्छतीत्यर्थः ॥

* १भा० ४०६ प्र० ७पं० ।

+ “अस्येदु मातुः सवनेषु मद्यो महः पितुं पिपिवाच्चावन्ना । मुषायद्विष्णुः पचतं सही शान् विध्यदराहं तिरै अद्रि मस्ता ॥” — इति ऋ० सं० १, ४, ९८, ९ ।

यथा अथ मपीतुरो वराह-शब्दः कन्दमि वराह इत्युच्यते, तथैष निगमः ;—“विशेत्ता विष्णुरा०—० एमुषम्”* । काण्वस्य पुरुस्तेरार्षम् । ऐन्द्रो । ‘विश्या इत् ता’ विश्यानि एव तानि ‘विष्णुः आभरत्’ । ‘उरुक्रमः’ बह्विक्रान्तः, ‘लेषितः’ मन्दोपितः इन्द्रः वाक्येन । यदि ‘त्वा’, ‘देषितः’—इति पदविभागः† ; तथापि तु ‘लेषितः’—इत्येकं पदं कृत्वेव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य ; नान्ययार्थ उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वस्त्रानि आहरत्? इति उच्यते ;—‘शतं महिषान्’ बहून् महतो यजान् आहरत् । किंमक्षणान्? इति उच्यते ;—‘क्षीरपाकम् ओदनम्’ प्रायणीयाख्य मादितः कृत्वा यं क्रियन्ते तान्, सोमकृतनित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत्? इति उच्यते ;—‘वराहम्’ असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम् । सर्वेषां मसुराणां मध्ये ‘एमुषम्’ मोहस्यानीयम् ॥ “माययाय मिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत् ; यदयं वराह मिन्द्र एमुष मेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके ; तदनुवादिनो चैषा ऋक्‡ । तस्मादत्र वराह एवेत्यत इत्युपपद्यते ॥

* “विशेत्ता विष्णुराभरत् उरुक्रमस्वेपितः । शतं महिषान् क्षीरपाकं ओदनं वराह मिन्द्र एमुषम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, २०, ४ ।

† “त्वाऽदेषितः ।”—इत्येवं पदकाराः पठन्ति ।

‡ “अस्या ऋचो निरुक्तेतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । निरुक्तपक्षे तावत् ;—
* * * । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहास आत्मायते ।”—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ५, २०, ५) । “आपो वा इदं भये सलिलं मासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्, स इमां मपश्यत्, तां वराहो भूत्वाहरत्”—इति तै० सं० ७, १, ५ । “स वराहो रूपं कृत्वापन्यमज्जत्”—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, १ । “उद्धताभि वराहेण कृष्णेन शतवाङ्मना”—इत्यादि तै० आ० १०, १, ८ । “ता मेमुष इति वराह उज्जघाम”—इति श० ब्रा० १४, १, २, ११ । इत्याद्येतिहासिकानाम् ।

“अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते” । “स ई सत्येभिः • — •
 व्यानट्” • । आयासस्याङ्गिरसस्येय मार्षम् । ब्राह्मणस्यत्यस्य काम्यपञ्चो
 षड्वर्चं विनियुक्ता मैत्रायणोचके । ‘सः’ ‘ब्राह्मणस्यतिः’, ‘सत्येभिः’
 सत्यवादिभिः, ‘सखिभिः’ समानाख्यातः, ‘गृचद्भिः’ दीप्तिमद्भिः,
 ‘वि धनमैः’ विविधधनवद्भिः, ‘वृषभिः’ वर्षद्भिः वर्षिहभिः, ‘वराहैः’,
 ‘घर्मस्वेदिभिः’ घर्मनापयितृभिः, एवमेकस्मै णः अथ वा यजस्वेदिभिः,
 यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञमद्भिर्वा । एवमुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो
 ब्राह्मणस्यतिः ‘गोधायमं’ गाः वाचः धायतारम्, अपां वा ; मेघम् ।
 ‘अददः’ अदारयदिति । विपरिणामपरान्तकृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा
 च ‘द्रविणम्’ उदकं ‘व्यानट्’ व्याप्नातीत्यर्थः । एतस्या मृत्ति अङ्गिरसां
 विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतांस्मान्नङ्गिरसो लिङ्ग
 मस्तीत्यर्थः† ।—

“ऋतं शंसन्त • — • मनन्तः” । ‘ऋतं शंसन्तः’ ऋतं सत्यं वा प्रशं-
 सन्तः, अपि च ‘ऋजु’ अकृष्टिलम् अतिकान्तमेव ‘दीध्यानाः’
 ध्यायमानाः, सर्वभूतानां सुपरि ममर्चतम इत्यभिप्रायः । ‘दिवस्यु-
 चामः’ द्योतनवतः, ‘असुरस्य’ प्रजावतः पुत्राः, ‘वीगाः’ विविधाना

* “स ई सत्येभिः सखिभिः गृचद्भिर्गोधायम् वि धनमैरददः । ब्राह्मणस्यतिह-
 वभिर्वराहैर्घर्मस्वेदिभिर्द्रविणं व्यानट्” — इति ऋ० सं० ८, ९, १९, १ ।

† ऋ० सं० १० ४, १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ तत्रैव सूक्ते इयं द्वितीया, अत इमां दर्शयति; अत्र तु ‘अङ्गिरसः’—इति
 पदस्य समुक्तेष्वेव दर्शनीयः । ऋकपाठस्त्वेषः,—‘ऋतं शंसन्त ऋजुर्दीध्याना दिव-
 स्युचामो असुरस्य वीगाः । विप्रं पृथु मङ्गिरसा दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं
 ममन्तः॥”—इति (ऋ० सं० ८, ९, १५ सू०, ९ = १०, ४, १७ व०, ९) ।

मर्थानां वक्ताः, ईरयितारो वा मेधावित्वात् । ‘विप्रं पदं’ वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं ‘अङ्गिरसो दधानाः’ । यत्पदं स्थानं ज्ञानमहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा ; विवृद्धप्रज्ञत्वात् । “युजस्य धाम प्रथमं मनन्त” ‘यजस्य’ यत् ‘प्रथमं’ मुख्यं परमात्माख्य मनावृत्तिलक्षणं ‘धाम’ स्थानं तत्त्वेन ‘मनन्त’ जानत इत्यर्थः ॥ एतदेवैतस्या मृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः ;—“अङ्गिरसोऽपि वराह उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते” ; “मरुतः, रुद्राः”—इत्येवमादयः । अङ्गिरसो ह्यपिममाख्या मपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वंऽपि मति प्रथगुद्भूत्याक्ताः । ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः ;—एतत्त्यन्० —० वराहन् । राह्णस्य गोतमस्येय मार्षम् । “आविद्युन्मद्भिर्मरुतः”—इतीयच्चैतस्मिन्नेव सूक्ते † । हे ‘मरुतः !’ ‘एतद्’ ‘त्यद्’ बलं यौष्माकीणं ‘न योजन मचेति’ न योग मागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य बलस्य किम् ? इति उच्यते ;—‘सस्वर्ह यन् मरुतो वः’ । अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम् । यस्य च मध्ये युष्मान् ‘वराहन्’ परेषां शत्रूणां उद्धर्तृन्, उद्धर्णान्, ‘हिरण्यचक्रान्’ सुवर्णविकृतचक्रान्, ‘अयोदंष्ट्रान्’ अयोमयान् रथानधिरूढान् ‘विधावतः’ नानाप्रकारं

* १ भा० ४८३४० ५ अ० ५ सू० ८८, (२) ।

† “एतत्त्यन् योजन मचेति मस्वर्ह यन्मरुतो गतमो वः । पश्यन् हिरण्यचक्रान् अयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥”—इति अ० सं० १, ९, १४, ५ ।

‡ अ० सं० १, १४, ४ सू० = १ ९, १४ व० ।

धावनः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गौतमः' । ततश्च योजनं मर्चति । प्रच-
 तिर्गत्यर्थः ; अञ्जतर्गत्यर्थस्य मारुत्यात् । एव मन्त्र प्रकरणं च कृत्वा
 वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्व । का
 देवगणा वराहव उच्यन्ते । तेषां शाखान्तरेषु नृग्या निगमाः ।
 निगमानुपलब्धौ च "माध्वसका देवगणा वराहव उच्यन्ते" एतद्
 बहुवचनं मरुत्स्वेव योजनम् ; तेषां मध्वसका गणा ब्राह्मणं हि श्रूयन्ते ;
 —"ते मध्वसका मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मण्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-
 शब्दो भवत्येव, तदुपपन्नित्वम् । तद्यथा,—“द्वितीया वराह मरुतं
 कपुर्दिनम्”—इति रुद्र उक्तः । ४ ॥

स्वमराण्यहानि भवन्ति स्वयं मारीण्यपि वा स्वरा
 दित्या भवति स एतानि मारयति । उखा इव
 स्वमराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुल्यो भवन्ति
 (सृजन्ति कर्माणि) शर्या उपवः शरमय्यः शरः
 शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणा गभस्त्योरित्यपि निगमो
 भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* “अथातो मध्यस्थाना देवगणाः तेषां मरुतं प्रथमगाभिर्ना भवन्ति”—इत्यादयो
 द्रष्टव्याः । प० दे० का० ५, २, २ ।

† मूलपाठस्य 'गौतमः'—इति ।

‡ ऋ० सं० १, ८, ५ ५ ।

§ “एतानि” क, ख, ग ।

॥ बभ्रुनोचिह्नान्तर्गतपाठाऽयं दृश्यते क-ख ग पूर्वकेष्वेव ।

यदनेनार्चन्तर्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृत्तः † कटुकिम्बा ॥ ५ (४) ॥

“स्वमराणि १९” — इति †, अनवगतम् । “स्वयं मारौणि” — इत्य-
वगमः । “अहानि” — इत्यभिधेयवचनम् ; तानि हि स्वयं मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वर आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि मार-
यति” तेनैतानि स्वमराणां तुच्यन्ते । “विश्वेदेवामो० — ० स्वमरा-
णि” ‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तच्च
वैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवाः !’ ‘अप्सरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः ; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वान्तं । अतएव मामन्यत्रे ‘सुतम् आगन्त’
अप्साभिः अभिपुत मतं मेमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘तूर्णयः’ त्वरणशीलाः ! । कथं पुनरागच्छत ? ‘उस्त्रा इव स्वम-
राणि’ । यथा ‘उस्त्राः’ रग्नयः, ‘स्वमराणि’ अहानि प्रति, शीघ्र
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रग्निसम्बन्धात् “स्वमराणि”
— इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्थाः (१९)” — इति †, अनवगतम् । “शरमयः” — इत्यवगमः ।
“इषवः” अभिधेयाः । “शरः, गृणातेः” हिंसार्थस्य (क्र्या० प०). हिंस्यन्ते

* “यदेनेनार्चन्त्यर्क” क, ख, ग ।

† “सवृत्तः” क, ख, ग । “सवृत्तः” ख ।

‡ १ भा० ४०८ प्र० ८ पं० ।

§ “विश्वेदेवामो अप्सरः सुत मागन्तु तूर्णयः । उस्त्रा इव स्वमराणि ।” — इति
अ० सं० १, १, १, १ ।

॥ १ भा० ४०८ प्र० ११ पं० ।

हि तेन । “अभ्यभि हि० - गभस्त्योः” । आरुणः त्रयदस्यः
 “पर्यु पु प्र धन्व वाजमातये” इति पात्रमान भौम्यं हाकं ददु शतः
 पिपोलिकमध्यामिस्मिन्नुभः पृथुहृत्वाः तामा मियं द्वितीया ।
 ‘अभि ततर्दिय’ एतं सामं च अ मयोत्तरः । पुनः पुनरभिहोतव्यः
 ‘अवसा’ अवणोद्येन मन्त्रेण कृष्णं पुनरभिततर्दिय ? इति, — ‘शर्था
 भिः न भरमाणः’ शरमयोभिः इषु भः यथा कश्चित् कं तर्दियत
 धनुर्द्धारयमाणः, एव मेतं सामम एभिः गावभिः ‘गभस्त्योः’ वाङ्मोर-
 वस्थितैरभिततर्दिय ययम् । किञ्च : एव मेतं सामं अभितर्दयन्तो
 यूयं वसतोवगाभिरद्भिगणाय ‘उत्तं न कश्चित्’ कृपमिव कश्चित्
 ‘जनपानं’ महतः ‘अन्नितम्’ अजाणं कुरुतः महता देवजनौधस्य-
 पानाहं प्रभृतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एत मिहाभितर्दनाक्रियासम्बन्धात्
 “शर्था”-शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ।

“अर्कः” — इति . अनेकार्कस्य “देव” तावत् सर्व एवार्क
 इत्युच्यते । आह किं कारणम्, उच्यते ; “यत्” यस्मात् “एनं”
 देवम् “अर्चन्ति” स्तोत्राः । “अर्कं मन्त्रो भवति” । किं कारणं ?
 “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण “अर्चन्ति” तस्मादकः । “अर्क
 मन्त्रं भवति” । किं कारणम्, तद्धि “अर्चन्ति भृतानि” यो हि
 पूज्यः, तस्माद् त मपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

* “अभ्यभि हि अवसा ततर्दिद्योत्यं न कश्चिज्जनपाटु मन्त्रितम् । शर्थाभिः न
 भरमाणो गभस्त्योः ॥” — इति ऋ० सं० ७, ५, १२, ४ = ८, ७, ७, ४.

† ऋ० सं० ८, ७, ७ मृ० ।

‡ १भा० ४०८ पृ० १४ पं० ।

च सर्वस्तेन मरुम् । “अर्को वृक्षो भवति” य एष प्रमिद्धः । आह किं काणम् ? इति, उच्यते ;—“मंतृत्तः” मङ्गतः, मंथाप्तः ; “कटु-किम्बा” कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणाऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः । ब्रह्मणास्त्वा शतक्रत उद्दंश मिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कं मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रत उद्येमिरे वंश मिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पृथ्वा रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि † निगमौ भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिन मन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्या ‡-मुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा-भुवा । वसुभिः सहभुवै । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथाप्यध्यर्थे

* “ब्रह्मणास्त्वा” क, ख, ग ।

† “क्षुरपविनाश्चयुरित्यपि”—इति क, ख, ग ।

‡ “भवतौत्या-” क, ख ।

दृश्यते । अभ्र आ अपः । अमे आ अपोऽपोऽग्नेऽधी त*
 युमं द्योततेर्यशा वा अन्नं वा । अस्मे द्युम मधि रत्नं
 च धेहि । अस्मास् द्युमं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १.

यथा तावद्देवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैव निगमः :— “गायन्ति
 त्वा गायत्रिणे” — “येमिरे” । मधुच्छन्दस आर्धम् । अनुष्टुप् ।
 ऐन्द्रो । हे भगवन्निन्द्र । “गायन्ति त्वा गायत्रिणा” कर्तन्ति त्वां
 सामगाः, मामभिः । अर्चन्त्यर्कं मर्किणः पूजयन्ति त्वाम् आगमः
 हेतारो मन्त्रिणः । एव मन्त्रेण प्रकारेण सः एते “वाङ्मणाः”
 वाङ्म कर्मण हे “शतक्रतो” । “उदङ्ग मिव येमिरे” उदङ्ग मरे
 वङ्ग मिव त्वां मन्त्रिभः उर्विर्मथः यङ्म त्वां मन्त्रिमानं वदु-
 यन्तात्यर्थः ॥ “वङ्गो वनग्रथो भवतः” ; वने गन्धिव इवास्ते ।
 “वननाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजन्ताद् वा वज्रिभिः ॥ एव सच देवः
 “अर्क”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वं “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः” — इत्येव एव निगमः
 (६ ५ ५० ४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्राण एवाभिप्रेताः ॥

वृचस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

• “अभ्र आ अपोऽग्नेऽधी इति” क, ख, ग ।

† “र्यशा वाङ्मं वा” ङ, च ।

‡ “गायन्ति त्वा गायत्रिणाऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः” । वृक्षाणस्त्वा शतक्रतु उदङ्ग मिव
 येमिरे” — इति ऋ० सं० १, १, १८, ।

“पतिः^{१४}”—इति*, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् विपुनाति भूमिम्”; मा हि विपुनाति भूमि-
मिति पविः । “उत स्म ते० — — — भिन्दन्त्योजमा”† । श्यावाश्व-
स्येय मापेम् । हे मरुतः ! येषां वः तिरोभवितु मादिर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्म’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘गुन्ध्यवः’ मद्गाव इव ‘परुष्ण्यां’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूयमेव ‘गुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वमथ’ एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । ‘उत’ अपि च ; कस्मिंश्चिदभुङ्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पत्न्याः’ वा रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजमा’ बलेन, किं मुन रूय मित्यभिप्रायः ॥
एव सेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिर्भवति मरुभूमिभ्यन्ध्यते । ब्रा-
ह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मासेषु मान्तपनं द्विविधं कृत्य
‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदंम्’—“तं मरुतः सुरपविता व्ययुः”
मान्तपनं मन्तपंस्तस्मात् मान्तपजाः—इति । एतस्मिन्नपि च
ब्राह्मणे चक्रनेमिः सुरधाराकृतिस्तान्तात्पवित्रित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अन्त्यप्रयोगविषयत्वाददाहरणद्वयम् ॥

“वचः^{१५}”—इति†, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि गुन्ध्यवः”—
इत्यत्र॥ ॥

* १भा० ४०६ प्र० १८ पं० ।

† “उत स्म ते परुष्ण्या भूर्णा वमथ गुन्ध्यवः । उत पत्न्या रथाना मद्रिं भिन्द-
न्त्योजमा”—इति ऋ० सं० ४, ९, ९, ४ ।

‡ १भा० ४१० प्र० २ पं० ।

§ १भा० (४१९ प्र०) ४ अ० १ पा० ८ अ० ।

“धन्व १०” इति *, अनवगतम् । “धन्वन्ति” — इत्यन्तः सः ।
 “अन्तरिक्षम्” इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्यग्राह्याः” — इति ताम्र-
 प्राप्ता हेतुनिर्दिष्टाः — “यः परस्मात् ० — ० इति द्विषः” । “ध-
 पुत्रस्य वसन्त्येव सार्वभौमः” इत्युक्तं दृष्टव्यम् । अथ सः उन्मादग्रामारामस्य
 शक्तस्य ज्ञानवेदके शक्ते निमित्तान्ताय शक्त्यति । “ध” अन्तरिक्षा-
 त्मनावस्थितः, “परस्मात् परावतः” परस्मात् सर्वे परावति वर्तमानः,
 “तिरः” ताण्डलम् सैवन्दन्ति । “धन्व” स्वेन प्रभावेन दाया
 “अति” अतीत्या, अस्मान् प्रति “रोचते” एव, प्रकाश एव । अने-
 नैव सतिमहतापि निरोधायित इत्यभिप्रायः । तस्य तिम्र इत्यु-
 च्यते, — “स नः” सौम्याकं “पश्यत” “अति” सर्वतः सादयतु नाशयतु
 “द्विषः” द्वेषुन् इत्यर्थः । एव सन्निवृत्तित्वमतिमभवत्वात् “धन्व”
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधाने समुपपद्यते ।

“मिनम ०८” — इति *, अन्तरिक्षम् । “मिनन्ति” इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति” इत्यभिधेयवचनम् । “मिनन्ति भूतानि” वधा-
 तीत्यर्थः ; अन्नेन हि सर्वानि भूतानि वधन्ते । “इमा उ वां ० — ०
 मस्मिन्” । विद्यामित्रस्य सार्वभौमः । तार्तयमवनेषु उक्त्यपरायेषु

* १भा० ४१० प्र० ६ पं० ।

+ “यः परस्मात् परावतस्मिन् धन्वाति रोचते । स नः पश्यदति द्विषः ॥” —
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, ९ ।

‡ १भा० ४१० प्र० ८ पं० ।

§ “इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावन्ते न तुल्या अभवन् । क ११ त्वदिन्द्रा-
 वधया यज्ञे वा येन म्ना मिन भवन्तः मस्मिन्” — इति ऋ० सं० ९, ४, ८, १ ।

स्तोमाभिर्गमने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भूमयः' स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोतृभिरुदीरया-
 महे, तां पुन ता अस्मै 'युवावन्तं' युग्मद्वन्तं, भवद्भ्यां तद्वन्तं यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्यानाम् 'अभृवन्'
 बभूवुः । यतः ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क त्वत्' क तत्,
 युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः
 स्तुतिभिः अभियुतौ सन्तौ 'मिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समान-
 स्थानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति 'मिन'-शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 त्वादभिधानानां "मिनम्"-इत्यादीनि स्वस्वऽभिधानवर्गं पठितान्यपि *
 सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समान्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्याभिप्रायेण ॥

“इत्या^(१८)”—इति †, एष निपातः; “अमुया”—इत्यनेन व्या-
 ख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡ ॥

“सचा^(१९)”—इति ‡, अप्रतीतिार्था निपातः । “सह”—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । “अग्निनेन्द्रेण० —० मयिना” ॥ । श्यावाश्वस्येय मा-
 र्घम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अग्निनौ' एताभिः अग्न्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषभौ च' सहप्रौतौ, इमं

* “मिनम्”—इति नि० १४० ७ खण्डेऽष्टमं पदम् (१भा० १०६ २० ।

† १भा० ४१० २० १ पं० ।

‡ याम्कौयलतोय इति भावः । १भा० १४० २पा० ४४० (१२० २० द्रष्टव्यः ।

§ १भा० ४१० २० १० पं० ।

॥ “अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णोर्नादित्यैरद्वैतसुभिः सचा भुवौ । सजोषमा उवमा
 सूर्येण सुषोमं पिबत सच्चिना ॥”—इति ऋ० चं० ६, १, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा चैतन्नामास्याक मर्त्यं सभिप्रेतं कुरुत मि-
त्येव माग्नीर्योऽया ॥ एव मिहाग्न्यादिदेवताभिमन्वन्थात् “सचा”—
इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्”^(११)—इति*, एष “निपातः” ; “अनुदात्तः” । तद्यथा,—
“सद्यश्चिद् यः श्रवमा पञ्च कृष्टीः”—इति † । स “पुग्स्तादेव व्याख्यातः”
चिः इत्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अथ मेव “उदात्तः”
आद्युदात्तो भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा,—“चिद्-
मि मनामि धीरमि—इति राजक्रयणी § गोस्तुतौ । सैवोच्यते ;—
“चिदमि मनामि”—इति ¶ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदमीति यडाव विचिकित्सते” इत्यत्र सादि आध्वर्यवे ॥

“आ”^(१२)—इति **, आकार उपसर्गः ; पुग्स्तादेव व्याख्यातः—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जार आ भगम्”—इति ‡‡ । “अथापि” कदाचित् “अध्यर्थं
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभावे नैत्यर्थे वा”—इति । यथाय मध्यर्थाऽपि
भवति, तथा “अभ्र आ अपः”—इत्येष निगमः । “कद् प्रियया

* १भा० ४११ पृ १पं० ।

† अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० ४८ पृ० १अ० १पा० १अ० ।

§ राजक्रयणी = सोमक्रयणी, यथा गवा सोमः क्रीतो भवति, “सोमो वै
राजा”—इति श्रुतेः (१, ५, १. पे० ब्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १८ द्रष्टव्या ।

¶ अ० ब्रा० १, १, ४, १—१० ।

** १भा० ४११ पृ० ०पं० ।

†† १भा० ४१ पृ० १अ० १पा० ५अ० ।

‡‡ १भा० ११० पृ० १अ० १पा० ४अ० ।

धाने०—० वितुनेति मायिनी”० । अधुना पदविभाग मस्य भाव-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, ओं, अपः”—
इति । अधुना “ओं”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र ओं अपः”—इति । प्रतिभानो
रात्रेयस्त्रेय मार्षम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्राचे-
णापः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन † ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत् पुनः सूक्तं
अभिज्ञवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मते ।
“कदु प्रियायु धाने मनामहे” । ‘कत् उ प्रियायु’ सुखाय प्रियाय च
‘धाने’ स्यानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव क्षुपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वच्छादीनि । ‘स्वच्छ-
नाय’ च धाने स्ववसायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बलमाशास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयन्त्रे’ यत्र स्वमहिम्न-
कृतमेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाने । मत्-प्राप्त्यर्थमेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्त्वा क्षोपास्तद्व इत्यभि-
प्रायः । ‘आमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘ओं’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृषाणा’

* “कदु प्रियायु धाने मनामहे स्वच्छनाय स्वयन्त्रे महे वयम् । आमेन्यस्य रज-
सो यद् अभ्रं ओं अपो वृषाणा वितुनेति मायिनी” —इति ऋ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः”
—इति च प० ऐ० का० १, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति वर्चभावेन । 'मायिनी' प्रज्ञावती,
माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासां मेव
सर्वगतस्य धावः प्राप्स्यर्थं 'मनामहे' याचामहे ॥ अन्ने एव हि अधि
प्रापः वर्त्तन्ते इति आकुर्यर्थं इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः सात्;—'कदु प्रियाय' सुखाय
प्रियाय चैतस्मै 'धाव्ये' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे । कथं नामैतत्
ज्ञानं सुखं च प्रियं च स्वच्छन्दं स्वमहत्त्वं स्यादित्येव मर्थं विद्वान्
देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याज्ञिकार्कसु पठि-
तम्* । कतमाः पुनरपि याचामहे? इति उच्यते;—'आमेन्यस्य
रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदन्नं मुपरि
वर्त्तते, तस्मिन्नन्ने 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका
वाक् 'वितनोति' दृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"युष्मम्(११)"—इति†, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ० — ० रत्नं च धेहि"‡ । वसिष्ठस्या-
र्वम् । त्रिष्टुबेव । महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन्!'
इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क? 'सुदासे'
सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैनं मनुगृह्णाण, यथा
नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव
'सहस्रं शंसा' बह्वनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५१४० २अ० १८४० (१४), (१९) ।

† १भा० ४११४० १९५० ।

‡ शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु । अहि वर्चवेनृषी
मर्त्येऽप्राप्ते युज्य मधि रत्नं च धेहि ।"—इति अ० सं० ४, १, ८, १ ।

इतिर्हन्तिरखित्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपपन्नः सन् इदं,
 यत् कुर्वन् । हे 'वधः' वधयितः ! 'वधुवः मर्त्यस्य', योऽस्मान् वधु
 मिच्छति मर्त्यो मनुष्यः ; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । इत्या च
 तस्य वीर्यम्, निरुक्त मकृत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्' "अस्मं यज्ञो वा"
 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव मेतस्मिन् वधुवधसम्-
 न्धात् "द्युम्"-शब्देन "यज्ञो वा अस्मं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः ; इति
 हि शची यज्ञोऽस्मं वा भवतीति ॥ "द्युम् द्योततेः"—इति, अस्म मेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम् द्योतयित्वा च, यज्ञस्तु दीप्तं प्रकाश-
 सभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तकृतौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पविचं पुनातेर्मन्त्रः पविच मुच्यते । येन देवाः
 पविचेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पविच मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
 पविच मुच्यन्ते । शतपविचाः स्वधया मदन्तीर्बहुर्दकाः ।
 अग्निः पविच मुच्यते वायुः पविच मुच्यते सोमः पविच
 मुच्यते सूर्यः पविच मुच्यते इन्द्रः पविच मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो नभिरिन्द्रिभिः पुन इत्यपि"—इति उ, च ।

पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं
ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुष्टेः
॥ १ (ई) ॥

“पवित्रम्^(१४)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पवित्र मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “येन^{११} देवाः^{१२} ०—० पुनन्तु नः^{१३}”† । मन्त्रस्य पवित्रत्व-
प्रस्थापको नियमः । पवित्रस्य वसिष्ठसंहितस्य वा श्रावणम् । पावमानौ
सौमी । ‘येन’ ‘पवित्रेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सतत मेव । प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैवं वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रसरेण प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्व मिति ; न हि
इतरेषां देवानां पाप मस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि इविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रक्षायः पवित्र मुच्यन्ते” ; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति । “वाचस्य-
तथे पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गृभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११४० १५५० ।

† “येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानौ पुन-
न्तु नः ॥”—इति छा० सं० उ० शा० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि” ।—इत्येषा उपांशुयद्यद्यदणे विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मयं पुरस्तात् ‘वृष्टः’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताङ्गत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ४ चार्थे ‘पवस्व’ पूयस्व ; यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निविध्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रग्निपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र मसि पावयितासि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पाप मस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमान् मह्यर्षो०—०धन्वसि” * । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्यक्षैः समस्तैश्च त्रिभिः “प्र त आश्रवः”—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशद्वचस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृचां दशदशर्षो वृष्टाः ; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अव्ययानि’ ‘पव्यया’ पविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम्-‘महि’ ‘अर्णः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावं सुपगतः,

* य० वा० सं० ७, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते ।”—इति म० १५० ७१ खो० ।

‡ य० सं० ७, १, १८, ४.—८, ५, १, १४ य० ।

§ य० सं० ८, ५, १४० ।

॥ पवमान् मह्यर्षो वि धावसि सरो न त्रिषो अव्ययानि पव्यया । गभस्तिपूतो ऋभिरर्हिभिः सुतो मृचे वाजाय धन्वसि ॥”—इति ।

निर्घृणीयः, स्रष्टो भूत्वा ततो द्रोणकलत्रं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम् ? इति,
 उच्यते ;— पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभसिपूतः' रक्षिपूतः खम् ।
 ततः आहत्य क्रीत्वा सोमसूय-विक्रय-विधानेन, 'गृभिः' अतिगयज-
 मानैः 'अद्रिभिः' धावभिः 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'मचे' 'वाजाय'
 अजाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्गारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृत्स्न-
 जगदुपकारित्व मभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्तात् रस-
 भाव मापद्यो द्रोणकलत्रं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः ? 'सुरो न
 चिचः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एव मसि "गभसिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनसम्बन्धाद्रशनीनां पवित्रत्व मुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाच मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्र मुच्यन्ते" ; ता अपि हि पावयन्ति । "अतपवित्राः
 स्वधया०—० जुहोत"† । अद्देवत्या । चिष्टुप् । वसिष्टस्यार्चम् । 'अत-
 पवित्राः' बहुपावयित्रः, याः देव्यः, 'स्वधया' अस्त्रेण सहिता
 * भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्तानां मेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न भिजन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभवधानन्तर मविसृज्यमाना वर्षभावेन प्रचर-
 नीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः'

* अ० सं० ७, ९, १८, २ ।

† "अतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानां अपि यन्ति पायः । ता इन्द्रस्य न
 भिजन्ति तानि सिन्धुभ्यो द्रव्यं वृत्तवज्जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, २ ।

स्यन्दमानाभ्यः 'स्यन्' इति, 'घृतवत्' घृतमिन्द्रम् 'बुधेत्' हे अग्निः ।
अर्हन्ति ता इविरित्यभिप्रायः ॥ एव मचापः "पवित्र"-शब्देनोच्यते,
अश्वदेवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते ; तेऽपि हि सर्वे एव
पावयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैव निगमः (?) ॥

"तोदः(२४)"—इति *, अगवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यतेः" व्ययनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्विशं तोद
इत्युच्यते ; तद्धि तुल्यं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वाचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्त्वा मेवाभिज्ञयाम्यरिर-
मिष कृच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव मवक्ष्यत् † । तोदस्यैव
शरण आ महस्य । तुदस्यैव शरणेऽधि महतः स्वप्ताः
सु अश्विनः । आजुक्षानो घृतपृष्ठः स्वप्ता इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वाचे० —० महस्य" ‡ । दीर्घतमस्य

* २भा० ४१२ व० ७पं० ।

† "मवक्ष्यत्" क, ख, ग ।

‡ अ० सं० १, १, १६, १ ।

वाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कस्याणांभिव्याहारिणः
सुप्रभाता एवोपसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सूर्येण संयमते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वधाः = स्वधनः” अच्यतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “दे नामनी
भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः^(१०)”—इति*, एतद् गुणपद मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धाच्च “विष्णु^(१८)”—शब्दः† समान्नातः । यथा “अन्ताः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम”—शब्दः “सोमो अन्ता”—इति‡ । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समान्नातः, देवतापदत्वात् § । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्वं”, तत् “कुत्सितार्थैयं भवति”—“इति”
“त्रैपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । यथा च कुत्सितार्थैयं तथोदा-
हरणार्थं मेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किं मिते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपि-
विष्टो अस्मि । मा वपे अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः
समिथे बभूय ॥ किं ते विष्णोऽप्रग्यात मेतद्भवत्यप्रस्था-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४१९ पृ० १२पं० ।

† १भा० ४१९ पृ० १२पं० ।

‡ १भा० ४०२ पृ० ४अ० २अ० (१२) ।

§ वक्ष्यति च प० दे० का० १, १, ०, ८ ।

॥ इत उत्तरशिखरेण कण्ठेऽप्येव ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णोः
प्रख्यात मेतद्भवति प्रस्थापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽच रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मा वर्षी अस्मदपि गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भ-
वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किं मित् ते”, “प्रतत्ते अद्य—इति” । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये ; वाजपेये च
सप्तदशे शस्त्रे शस्यते ; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किं रूपः
त्वम् ? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते ; “किं मित्
ते विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिचक्ष्यं’
परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनैवं “प्र
ववत्ते” पुनःपुनर्ब्रूषे । अस्माक मयतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
“शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीति” ; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
काले निर्वेष्टितः शेष-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व
मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह ;—
कथम् ? इति, उच्यते ;— “शिपयः”, “अच” अस्मिन् प्रशंसापदे
“रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तैः” शिपिसङ्घैः बाल-

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “त्रिपिविष्टः”—इत्युच्यते* । एव मेतद्
 व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; नास्तीतिोपमासम्बद्ध मित्यभि-
 प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्य’ “प्रस्थाप-
 नीयम्” अस्ति, यदेतद्दृश्यकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि
 रूपाणि प्रस्थापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रमूषे—त्रिपिविष्टो-
 ऽस्मौति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्त-
 वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः ;—“मा वर्षो” अस्मदपगूह एतत्” । ‘मा’
 एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मात्’ अस्माक मघतः प्रस्थापय । किं तर्हि ?
 ‘अप गूह एतत्’ संवृतं कुरुष्वेतद् “त्रिपिविष्ट”-शब्दवाच्यं सुपमेय
 रूपम् ; अथ वा वास्तरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूपः”
 येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सङ्ग्रामे” ‘बभूथ’ “भवसि”† । “संयत-
 रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूपं मनेक-
 रश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्वानाष्ट्यं सङ्ग्रामेषु भवति ॥
 “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
 ऋगस्या एव प्रकृताया ऋचः “भृथसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
 स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि
 विद्वान् । तन्वा गृणामि त्वस् मत्तव्यान् क्षयन्त मस्य

* ऋ० सं० ५, ९, १४, ७ ऋग्व्याख्यायां सा० भा० एव मेव ।

† “पुरा ऋषु विष्णुः सं रूपं परित्यज्य क्वचिन् रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसि-
 ष्ठस्य साहाय्यं चकार । आनम्रपिरनया प्रत्याचष्टे ।”—इति अस्या एव ऋचो व्याख्या-
 रणे सायणः ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-
म्यर्थोऽहं मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्वा
स्तौमि तवस मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेय
मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त
आघृणिरागतहृणिः । आघृणे सं संचावहै । आगतहृणे
संमेवावहै । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिना-
दायुर्हस्योः प्रामापयदायुर्हस्योः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति † । हे ‘शिपिविष्ट !’ विष्णो ! ‘तत्’ ‘ते’
तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि ; यदन्ये कुत्सिता-
र्थीयं पश्यन्ति । ‘वयुनानि’ युष्मदिषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’
जानानः । किञ्च ; “अर्थोऽहं मस्मि” यस्मादीश्वरः सूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्यस्त्व मसि”
अर्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतरं प्रशंसानामत्व मिति । यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा महं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवसं’ महान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहानहम् ; आत्मनिन्दया स्तूयते । क वर्त्तमानं निवसन्तम् ? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आघृणिः(२६)” —इति ‡, अनवगतम् । “आगत-हृणिः”—इत्य-

* “तत्ते अद्य”—इति क, ख, ग ।

† अ० सं ५, ९, १५. ५ ।

‡ १ भा० ४१२ प्र० २ पं० ।

वगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वा विमुचो •
—•नो भव” * । भरद्वाजस्तेय मार्षम् । गायत्री । पौष्णे सूर्ये ।
‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुचः’ विमोचयितः । प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् !
सूर्य ! ‘नपात्’ नप्तः ! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-
पेक्षया नपात्त्वं सूर्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; नृभ्य
अद्विगृभ्यो मनुष्येभ्यो जायते, अग्नेरपि च सूर्यो जायते ; यदुक्तं
मन्युपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
दीप्ते ! ‘सं सचावहै’ “संसेवावहै” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
‘रथीन् अतस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं मुदिहि,
त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मत्र सूर्य-
सम्बन्धात् “आघृणि”—शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-कर्मसु च पठित
एवायं “हरः(९), हृणिः(१०)”—इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणित्वाच्यते,
—“हेळः(१), हरः(२), हृणिः(३)”—इति § ; तदपि प्रकरणवशादुपे-
क्षितव्यम् ॥

“पृथुज्याः(४०)”—इति ॥, अनवगतम् । “पृथुजवः”—इत्यवगमः ।

* ‘एहि वा विमुचः नपादाघृणे सं सचावहै । रथीन् अतस्य नो भव ॥’—इति
अ० सं० ४, ८ ११, १ ।

† ‘अग्नि मादित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरं रात्रिं ददृशे । उभे हि तेजसौ
सम्पद्येते, उद्यन्तं वादित्य मग्निरनु समारोहति, यस्माद्धूम एवाग्निर्दिवा ददृशे ॥’—
इति तित्तिरित्युक्तिः (य० वा० सं० २, ९ टी०) ।

‡ १भा० १५८ ४० १अ० १७ ख० (९), (१०) टीप्पन्याम् ।

§ १भा० १२२ ४० १अ० १२ख० (१), (२), (३) टीप्पन्याम् ।

१भा० ४१२ ४० ८ पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु० —० दायुर्दस्योः”० । विश्वामित्रस्य मार्गम् ।
 पितृपु। ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशराजस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये ज्ञस्ते
 ज्ञस्यते । ‘यं नु न किः’ य मिन्द्रं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘दिता’ द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 औरसेन च, ‘तरति’ जयति ; सर्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा ; ‘दिता तरति’ द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठा’
 हर्योः स्यातारम् । ‘हनतमः’ ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः
 यो ह शूषैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणेः सांयोगिकैः
 बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा ; सत्वशब्दविशेषणमेव “शूष”-
 शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विस्तीर्णजवः
 ‘अनिनात् आयुः’ । कस्य ? ‘दस्योः’ मेघस्य, असुरस्य ; त म हं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दमाकृष्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥ ४ (८) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरे दृशं गृहपति मथर्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यूत एने अग्निः समरणा-
 जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं दिता तरति नृतमं हरिष्ठाम् । हनतमः
 सत्वभिर्हो ह शूषैः पृथुञ्जया अग्निना दायुर्दस्योः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १९, १ ।

“अथर्युम्^(१९)”—इति *, अतनवन्तम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
 गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्युम्”† । वसिष्ठस्यार्थम् । विगाट्चिष्टुप् ।
 महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्‡ । व्यूहस्य दशराजस्य चतुर्थेऽहनि
 आग्निमावृते शस्त्रे जातवेदस्य सूक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
 मनुष्याः ‘दौधितिभिः’ अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च
 ‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः ‘अरण्योः’ सकाशा-
 दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
 ‘मृद्वपतिम्’, ‘अथर्युम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
 अततेः गत्यर्थस्य (भृ० प०) मारुष्यादग्न्यधिकाराच्चापि “अथर्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दौधितयोऽङ्गुलया भवन्ति” ; ता हि “धी-
 यन्ते” “कर्मासु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यूतः” प्रतिगतः ।
 “एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणाज्जायते—इति वा” ; अरण्योः
 हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिवत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिवत्साकं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
 कान्तकानीति (वा कृतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
 इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१२ घ० ६१पं० ।

† अ० सं० ५, १, २२, १

‡ “आव्यप्रउमे विश्वजितः”—इति ऐ० आ० ५, १

§ “अग्निस्वर इत्याग्निमावृतम्”—इति आ० ८, ८ ।

॥ बन्धनौचित्यान्नगंत मेतच्च दृश्यते च-पक्षके ।

स्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपाचाणि माध्यन्दिने
 सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
 नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
 रात्रा स्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
 तथापि निगमो भवति । य म॑क्षिति * म॑क्षितयः पिब-
 न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अ॒ंशु मा॒प्यायय॑न्तीति ॥ ६ + ॥

“काणुका^(४९)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
 कानीनि वा, क्रान्तकानीनि वा, कृतकानीति वा”—इत्येवमाद्याः
 शब्दममाधयः । “एकया प्रति०—०काणुका” ‡ । काण्वस्य कुरुसुतेरिय
 मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सङ्घ-
 त्प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत्’ पिबतीन्द्रः ‘साकं’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः
 पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
 ‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
 अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्ण-
 नीत्यर्थः । अथ “वा” “कृतकानि” संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थ
 मेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य म॑क्षिति”—इति च पाठो दृष्टिस्तुल्यमतः । ५८ ४० १८ पं० दृष्टव्यम् ।

† नाचैकादशखण्डसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ १भा० ४१९ ४० १९पं० ।

§ ऋ० सं० ९, ५, १८, ४ ।

वत् । अन्वयेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आह, कथम् ? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिबतीति घावत्, कणे इत्यत इत्यर्थः ; “कणे इतः”=“कान्तिइतः”—इत्यर्थः । कामः, प्रार्थना, कणे,—इतिसमानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स “कणे इतः”—इत्युच्यते, इतपानाभिलाष इत्यर्थः । एव मेतत् काणुकेति सरो-विशेषण मिन्द्रविशेषणं वा ? पानविशेषणं वा ? सर्वेषा मस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्प्यमानस्थानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्त मस्मिन्मन्त्रे “सरांसि त्रिंशतम्”—इति, अस्याभिधेय-विषयप्रख्यापनप्रसक्त मिदमुच्यते ;—“तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तच्चै-तस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेय मर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथ-यन्ति । “त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि”—इति ; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दशा चमसाः†, तदभिप्रायेण त्रिंशत्-सरांसोक्त्युक्तं मन्त्र-दृशा । ते ह्यत्रेन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः ‡ । सौधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—

* “कान्ति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात् । १भा० १८८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† “यद्योक्थं वा एतत् प्रउक्षं नव प्रातर्यज्ञा गृह्यन्ते । नवभिर्वदिष्यमाने युवते, युते सोमे दशमं गृह्णाति ।”—इति रे० ब्रा० ३ १, १ ।

‡ चमसाः प्रहाः इति पर्यायवचनम् । “यद् वितं पदेर्येष्टकृत, तद् पदायां पदव्यम् ।”—इति रे० ब्रा० ३. १, ८ ।

§ सरकः = मद्यपानपात्रम् । तथा हि—“सरकोऽप्यमृतपंचम्”—इति च० ब्रा० १, १०, ४३ । सौधु, इच्छादिजन्यो मद्यविशेषः (Vinegar) । तथा हि हि.वर्ध सौधु माह,—“श्रेयः शीतरसः सौधुरपक्वमधुरद्रवैः । भिक्तः पक्वरसः सौधुः सप्तक-यधुरद्रवैः ।”—इति । “मधुरद्रवैरेक्षुरसादिभिः”—इति आ० वि० सू० ७ च० ।

इत्येष याज्ञिकानां मभिप्रायः । “चिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, चिंशत्-
पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “थाः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चान्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यासु तिथिध्वागच्छन्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैव
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चान्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैव “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृहीतस्य वैश्वदेवस्य र्निरूप्यते, तच्च प्राक् स्विष्टकृतो
ऽग्नेन याज्याहुतिर्ह्रियते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशुं’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोप्तारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘अक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि हविर्दातारं सक्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्ति-
त्येवं योज्यम्* ॥

आह ;—“एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * “सारांसि चिञ्चनं मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् वा एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति”—इति ; तदेतद्रश्मिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वं मेवेद मसम्बद्धं भवति ?—इति, “एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति रश्मिनां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्देनोच्यत एव —“अमावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः† । सरः-शब्दः खल्वपि उदके एव वर्तते ; “पयः(१७), सरः(१८), भेषजम्(१९)” — इत्युदकनामसु पठितम्‡ । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सारांसि पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशसन मेवाभिप्रेतं § स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमोध्व मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्यधिगो शचोवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ५६ पृ० १४ पं० ।

† “तासां मक्षितसाहचर्यं व्याख्यास्यामः”—इत्यादि । प० दै० का० ७, १, १—४ ।

‡ १भा० ८६ पृ० १४० १९ पं० (१७) टौप्यन्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रशंसामाभेवाभिप्रेतं” + इति क, ख, ग ।

ऽप्यभिगुरुच्यते । अभिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति । आङ्गूष* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूषेण वयं
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वयं मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

“अभिगुः^(४२)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अभिगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते ;— “गवि अधिकृतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अभिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स
अभिगुः । “अपि वा” गौरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अभिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अभिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तं सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अभिगो शमीध्वम्”—इति § । हे ‘अभिगो ।’ सर्व्व एव यूयं ‘शमी-
ध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
०—० आशामाना मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेदस्तोके तनये
रवितारवच्छमितारः ०—० अभिगो शमीध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

• “भवत्याङ्गूष”—इति क, ख ।

† १ भा० ४१४ प्र० ५ पं० ।

‡ “अग्निर्वै देवानां होताऽसीत्, स एनं वाचा अशादु, वाचा वा एनं होता
विशास्ति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ७ ।

§ ऐ० ब्रा० ९, १, ७ ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्व मृत मनुष्याः * * * उपनयत मेध्या दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राक्षा अग्निं भरत * * * क्षुणीत बहिः * * *
अन्वेमं माता मन्यता मनु पितान्, धाता सगर्भ्याऽनुसन्ना सयूयः * * * दौचीना
मस्य पदे निधत्तात् सूर्यं सचुर्ममयतादु वातं प्राण मन्ववदजतादनरिच मरुं
दिशः ओषं धिवौ शरोरम् * * * एकधास्य त्वव माच्छ्रतात् पुरा माभ्या अपि-

‘देव्याः !’ ‘अमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरभध्वम्’
‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः ‘मेध्याः’ * ‘दुरः’ यज्जगद्द्वार
इत्यर्थः । ‘आशासनाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नौ-
बोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं जमयितुम् । किञ्च ; ‘प्र असौ अग्निं
भरत’ प्रभरतासौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं सुल्लुमुकम्, पुरस्ताद्द्वार-
यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च ; ‘स्तृणीत वर्हिः’ असौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय,
उपाकरणं मेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः § । किञ्च ; ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’
एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
सगर्भः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भैर्यः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
‘सैनं’ ‘सखा सयूयः’ सहयूयचारी; ‘अनु’मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयते-
त्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्’ उदक्-
पाद मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च ; सूर्यप्रभव मस्य चक्षुः, ततः ‘सूर्यम्’

असौ वपा मुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् * * * स्त्रेन मस्य वक्तः कृणुताम्
प्रमसा वाक्क मस्ता दोषणौ कण्ठपेवांसाऽच्छिद्रे श्राणौ कवषेः संकपर्णौ वक्ता वणिं
अतिरस्य वङ्गयस्ता अनृष्टोच्चावयताद् गात्रं गात्र मभ्यानूनं कृणुताम् * * * कव-
ध्वमोर्धं पार्थिवं जनतात् * * * ॥ ६ ॥ अस्मा रक्तः संसृजतात् * * * वणिष्ठु मस्य
मा राविष्टोरुक्कं मन्यमाना नेदृक्तांके तनयं रवितारवच्छमितारः * * * अधिगो
ममौध्वं सुममि ममौध्वं ममौध्व मभिगो * * * ॥ ७ ॥” —इति ऐ० ब्रा० ९, १ ।

* “पशुर्वै मेधः”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

† “यजमानो मेधपतिः, * * * यजमान मेव तत् स्त्रेन मेधेन समर्चयति ; अथो
अस्माकः यस्यै वाव कस्यै च देवताय पशुरासृभ्यते संव मेधपतिरिति । स यथेक-
देवत्या पशुः स्यात् ‘मेधपतये’—इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यां ‘मेधपतिभ्याम्’—इति,
यदि बहुदेवत्यां ‘मेधपतिभ्यः’—इति ; एतदेव स्थितम्”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽमप्राच्यवर्तेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद-
रति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

§ “ओषध्यान्ना वै पशुः, पशु मेव तत् सर्वोत्थानं करोति” इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अम्बवद्वजतात्' । 'असुं' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अम्बवद्वजत । 'दिशः' 'ओषम्' अम्बवद्वजत । किञ्च ; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्त्वचम्' 'आच्छादयतात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत । किञ्च ; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्मिन् प्रस्यमानस्य 'वाग्यध्वात्' । 'श्वेन मस्य' श्वेनाकृति श्वेनवर्षं वा पाकेन 'वक्षः' उरः 'कुरुत' । 'प्रशमा बाह्व', 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः ; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते, आ आरत्निसन्धानौ बाह्व प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः । शलाशब्दः अरत्या मेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके । "श्वेन-शला-कश्यपा-कवषा-स्लेकपर्णेष्वकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंगौ कुरुत । किञ्च ; 'अच्छिद्रे ओणौ' अविकले कुरुत । 'कवषोरू' कवषे गति-समर्थे कुरुत ; कवतिर्गत्यर्थः, "अवते, कवते, गवते"—इति गति-कर्माणः । पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्लेकपर्णा' करवीरपचाणीव 'अष्टीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत । 'वक्षिंशतिरस्य वङ्कयः†, ता अनुष्ठोच्यावयताद्' या एता वङ्कयः पर्ववः‡, ता अनुष्ठ्या अनुष्ठानक्रियया प्रस्थावनसमर्थयेव प्रस्थावयत । किञ्च ;

* १भा० २२६३० २अ० १४अ० (१६), (१७), (१८) ।

† "वक्षिंशतिरस्य वङ्कयः"—इति कौषि० भा० १०, ४ ।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्मण्यौनि वक्षिंशब्दवाच्यम्"—इति मदी० (ब० वा० १४, ४) ।

‘गात्रम्’ ‘अन्त’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कण्ठान्’ कुरुत । किञ्च ;
 ‘ऊवधगीहम्’ ऊवधं यः पार्थिवो गर्भः, प्रहृष्टं संदृष्टोति, तम्*,
 उत्तरस्यात्वात् ‘खनतात्’ । ‘अन्ता रचः मंस्रजतात्’ असुधाश्चि रक्षाश्चि
 कुरुतेत्यर्थः । किञ्च ; ‘वनिष्टम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ मा ब्रह्मं करि-
 व्यथाः । ‘उलूकं मन्यमानाः’ उलूकवत्सं वनिष्टं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनेः विग्राह्यते,—अथ मुलूकोऽथ मुलूक इति ।
 तदाब्रह्मया उलूकसारूप्यादनिष्टोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 ‘नेदस्लोके तनये शमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्षं कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात् ; अग्रवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यती-
 त्यभिप्रायः । हे ‘अभिगो !’ ‘शमीध्वम्’ एनं पण्ड ‘सुशमि शमीध्वम्’
 यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शमीध्वं’ हे ‘अभिगो !’ मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैवस्य शमितुः अभिगोः† प्रशामन मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यन्नादस्मिंश्च प्रेषे ‡ यथामन्त्रं प्रशामनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्राप्ता अग्निं भरत”—इत्येवमादौनि ४ ॥

“अग्निरप्यभिगुरुच्यते” अष्टतगमनोऽसावित्यभिगुः । “तुभ्यं श्रोत-
 न्य० —० मेधिर” ॥ । कुशिकपुत्रस्यार्धम् । विराट् । पार्श्विष्ट-

* “ऊवधं वाऽऊवध मित्रं वा ऊवधानां प्रतिष्ठा”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ९ ।

† “अभिगुर्वै देवानां शमिता पापो निप्रभिता शमित्यद्वैतं तं निप्रभौहभ्यश्च
 सम्यक्कति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ७ ।

‡ प्रेषः=अभिजां प्रेषणं कार्यम् । तथा श्रोतरेयश्रुतिः,—“प्रेष मैत्रन् तत् प्रेषा-
 षां प्रेषत्वम्”—इति ९, १, ८ । “प्रेषभिः प्रेषानाम्प्रोति (य० वा० १८, १८,)”—

इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

५ ऐ० ब्रा० ९, १, ९ । प० ११ प्र० ११ पं० (टी० न्याम्) ।

॥ “तुभ्यं श्रोतन्यभिगा शचीवः स्तु कानो अग्ने मेदमा धृतस्य । कविश्रुता वृ-
 ता भानुना चागा ह्यया जुषध्व मेधिर ॥”—इति ऋ० मं० ९, ११, ४ ।

सोमे * सुक्ते विनिष्पन्ना । हे 'अभिगो' अष्टतगमन ! 'अचौषः' कर्मवन् ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेते 'सोकासः' विन्द्वो वपा मतीत्य कोर्ते चरन्ति । 'मेदसः' च 'घृतस्य' च । यस्य तवैतदर्शते, स त्वं 'कविश्रवाः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिषुतः, 'बृहता' महता 'भागुना' 'भावा' 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि सोका-
स्थानि, त्वदर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व । हे 'मेधिर' यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यभिक्तः, तस्मादग्नेरभिगुत्वं सुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुरुष्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०—० राततमा" † । नोधम इय मार्षम् । अहीन-
सुक्ते शस्यते । 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्न मिव ; यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेत्वे । किञ्च ; 'अचौषमाय' अक्षमाय, स्तुतिसमाय ; यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभागात् । 'अभिगवे' अष्टतगमनाय, अप्र-
तिहतगमनाय, एवंक्षणाया 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवार्हति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभि-
धान मित्युपपद्यते ॥

* यस्मै लोकानुवचन इदं सूक्तम् । आ० १, ४. ३० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय । अचौषमायाभि-
गव ओह मिन्द्राय ब्रह्माणि दाततमा ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १०, १ ।

“आङ्गूषः^(*)”—इति *, अन्वयगतम् । “सोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “एनाङ्गूषेण[†]—• उत द्यौः” † ।
 सिधुप् । कुत्सस्य पितस्य वा कूपे पतितस्यार्धम् । वैशदेवस्य चरोर्भाह-
 षवतो याज्येषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन
 सोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे
 ‘सर्वे’ एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भ्रातृव्यान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्त’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘सिन्धुः’ च पूजयतु ।
 ‘पृथिवी’ च पूजयतु । ‘उत द्यौः’ पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मच सोमोऽयम् “आङ्गूष”—शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 ७(११) ॥

आपातमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋजीषो । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृप्रप्रहारी †) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनेतेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष भपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ प्र० १२ पं० ।

† “एनाङ्गूषेण वयं मिन्द्रवन्तोऽभि स्याम इजमे सर्ववीराः । तन्ना मित्रो वरुणो
 मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, ४ ।

‡ बन्धनीचिह्नान्तर्गतं मेतन्न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु । “क्षिप्रप्रहारी”—इति
 रोच-सम्पादित M-पुस्तकपाठः, “स्तृप्रप्रहारी”—इति रोच-सम्पादित A-पुस्तक-
 पाठश्च । “क्षिप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव इति-सम्मतः पाठः ।

ज्जीषी सोमोऽथाप्येन्द्रो निगमो भवति* । वृज्जीषी
वृज्जीति† । इर्योरस्य स भागो धामाश्चेति धामा भ्रात्रे
हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । बृध्वां ते † इरी
धामा उप कृज्जीषः‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
दिनाभ्यासेनापहितेनापधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा
सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि
दम्बुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दम्बुवन्त्यर्वागे-
वैन § मप्राप्य विनश्यन्तोतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं
सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
श्माश्रुत इति वा । अव श्मशा रुध्वाः । अवारुधश्म-
शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २.

“आपान्तमन्युः(४५)” — इति ॥, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।

“आपातितमन्युः” — इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः” — इति ॥ । वैशा-
मिषस्य रेणो रिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवत्ये वि-
नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, ‘दृपल-
प्रभर्मा’ “दृप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा” । ‘धुनिः’ धूनयिता

* “भवति” — इत्यशब्द एव च-पुस्तके ।

† “बृध्वां राते” च ।

‡ कृज्जीषि” क, च । “कृज्जीषिन्” न ।

§ “दम्बुवन्त्यर्वागेवैन” क, च ।

॥ १भा० ४१४ घ० १० पं० ।

॥ ५० पं० ८, ४, १४, ५ ।

कल्पयिता ऋषीणां पात्राणाम् । 'शिम्वीवान्' स्वाधिकारविहितेन क-
र्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'ऋजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः,
तस्य ऋजीषित्वं सुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तथोरन्धवोः
ऋजीषभागाः * इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम् । एव मय मर्द्धर्षः
सोमस्तेन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्षः, तस्मिन् पक्षेऽयं
तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः',
स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि,
इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति ; स
हि तेषां मधिपतिः । एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति ।
उत्तर ऐन्द्र एव,—“नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम्
इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दद्भुवन्ति,
नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मा-
दिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नेपमार्थं
कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेव पाद ऐन्द्रः । एव सुभय-
प्रधानत्व मस्या ऋचः ॥

अथ वैव मन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पा-
दावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादं मुख्यं चतुर्थः पादः आद्याभ्यां
मभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादित-
मन्युः त्वप्रहारी, धुनिः, शिम्वीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च ; त मेन
मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैव
मप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः ;—दा-

* “ऋजीषं नीरपं सोमसुताचूर्णम्”—इति मही० (य० वा० सू० १८, ७१) ।
नीरपं प्रावभिर्निष्काशितरस मित्यर्थः

वाच्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतमा वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतमानि वनानि” महिषा व्याप्नोति,
यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दध्नुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता
मित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेय मृक् “इति” एवं मन्यन्ते ;—
“मैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषां मियं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; त्वप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च,
स सोम इव अतमानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति ; न चैनं प्रतिमानानि
दध्नुवन्ति । किन्तर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या ऋचः त्रिधा समामार्था बोद्धव्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसार मति-
रिच्यते, “तदृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगाद् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्षो भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीषित्वं मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ;—“ऋजीषी वृषी
वृषभः०—० मदिसुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्घम् । त्रिष्टुप् । ऋजीषेण

* यास्कः (मिघण्टु-भाष्यकारः = निघण्टुकारः) ।

† प्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा हि,—“द्रव्यं मार्घं शिष्टापिष्टं शुष्कं वा
सजसं भवेत्”—इत्यादि कषकसुचयम् । आ० वि० सू० १ अ० ।

‡ “ऋजीषी वृषी वृषभः राधावृष्यौ राजा वृषा सोमपात्रा युक्ता हरिभ्या
मप चासद्वैक् माध्यन्दिने सर्वेने मत्सुदिन्द्रः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ११, ४ ।

तद्वान् 'ऋजीषी', वज्रोण तद्वान् 'वज्री', 'वृषभः' वर्षिता कामा-
नाम्, 'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृषहा' वज्रहा,
'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अश्वभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उगमस्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषित्व
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
“इर्योरस्य स भागः”—इति। इर्योरेवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीषम्। “धानाश्च”। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः*। तदुक्तम्,—“इर्यो-
र्द्वाना हरिवतोः”—इति†। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षित-
लक्षणाया इत्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम्॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “भ्राद्रे हिताः”
भवन्ति‡ ; अथ “वा” भ्राद्रादवतार्थं “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति”। तत्र हि ता विसार्यन्तेति दाहभयात्। यथा
ऋजीषं धानाश्च इर्योरश्वयोरस्येन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः ;— बभ्वां ते
हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'बभ्वाम्'—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भक्षणार्थः§। सः

* “धानाः कुरुक्षः सप्तवः परीक्षापः पयो दधि। सोमस्य कूपः इविषं चा-
मिच्छा वाजिन् सधु” —इति य० वा० सं० १८, १९।

† “हरिवतो इर्योश्चाय धानाः”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १।

‡ “धाना भृष्टयवे क्षियः”—इति ऋ० को० १, ७, ४७।

§ १ भा० ११४४० १ पं० द्रष्टव्यम्।

“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते” आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते, धकारेण निमित्तभृतेन उपधा मकार मादत्ते, लुप्यति । “घसिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बन्धा मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना मिन्द्राद्धि च पिब च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मा- रथचर्षणे सिञ्चस्व । यत्वा पृच्छाद् वषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुष्वति यजमाने तस्मै कि मरास्याः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्रुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभृद्धोतर्यज” । हारियोजनास्यायं प्रैषः । हे इन्द्र ! “अद्धि” भक्षय “धानाः” । “सोमानाम्” एतेषाम् स्वभूतं रसम् “पिब च” अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; “बन्धाम्” भक्षयतां “ते” तव एतावन्मै “हरी” एताः “धानाः” ; “उप ऋजीषं जिघ्रताम्” उपजिघ्रता ऋजीषश्च । “आ रथचर्षणे सिञ्चस्व” जठरे सोम मेनम् हे “रथचर्षणे” रथगमन ! आसिञ्चस्व । किञ्च ; “यत्वा पृच्छात्” यदि त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्मद्यज्ञात् हे “वषन्” वर्षितः ! “पत्नी कामीमदथाः” क पीतवांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः,— त्व मस्य यजमानस्य माम गृहीत्वा ; “अस्मिन्” “सुष्वति” सोम मभिषुण्वति “यजमाने” । ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् “तस्मै” परितुष्टः त्वं “कि मरास्याः” किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,— “सुष्ठु” “सुवीर्यं” शोभनं वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । “यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्” यदसावनेन

* “हारियोजन मेतत्सञ्ज्ञकं धानामिचितम्” — इति सा० भा० (ज० सं० १, ८१ ४) । किञ्च ; “हरीरश्चयोर्धीजनं यस्मिन्ने च तथोक्तः, तस्मै स्वामित्वेन सुष्वन्ती हारियोजनः । हे “हारियोजन !” इन्द्र !” — इति च सा० भा० (ज० सं० १, ११, ११) ।

यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं महं मदाम्;
 'यज्ञस्य' चोत्थष्टां रुचं दीप्तिं महं मदा मस्यै । किं वज्रना, 'यद्यत्'
 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थितं मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्वमपि योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं सहस्रिभ्यां 'यज *'—इति ॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजौषित्वमश्वयोः; अश्वयोगाच्च ऋजौषित्वं
 सचित्तलक्षणाया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

"श्लाघा"^(४९)—इति, अनवगतम्[†] । "श्लाघिनौ", "श्लाघिनी"
 —इति वावगमः । श्लाघिनौ = श्लाघाश्लिनी = श्लोघव्यापिनी कुल्या,
 नदी वा । श्लाघिनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एवमेतदिह विद्यमानं मनोकार्यमपि भवत्येव ॥ "कदा वसे
 स्तोत्रं०—०वाताप्याय"—इति । कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्पणम् । उष्णि-
 क् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेवेयम् । हे 'वसे' वसुमन् ! इन्द्र ! 'कदा'
 कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'श्लाघा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* "यजेति धय्यारूपम्"—इति य० वा० सं० १८, १४ । तत्रैव "यजेतिशब्दो
 धय्याया रूपम्; निष्कैवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धय्या शस्यते यजेतिशब्दो
 ज्ञेयः"—इति मञ्जौधरः ।

† १भा ४१५ पृ० ५पं० ।

‡ "कदा वसे स्तोत्रं हर्यत आरु श्लाघा रुधद्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥"—
 इति ऋ० सं० ८, ५, १९, १ ।

आध्यात्मिकौ नाडी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् सोचम् ?
इति, उच्यते ;—यदेतत् ‘दीर्घं सुतं’ सोमं सत्राख्यं सुतं मभिषुतं
प्रवर्त्तते, ‘वाताप्याय’ उदकार्थम् ॥ एव मेतस्मिन् “श्लाघा”—इत्ये-
तत् नाद्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
त्येति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्या मश्रुत उरुर्वा वशो-
ऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तद-
भिवादिन्येषगर्भवन्ति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अनवगतम् । “अप्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्रुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभि-
व्याप्नोति । अथ वा “उरुभ्या” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्रुते” व्या-

प्रोतीति उर्वारिणी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ “वा” “उदः”
महान् “अस्याः” “वशः” कामः, सेव सुदत्रिणी सती उर्वशीत्यु-
च्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अपराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्णवीति ।
आह ;—“अपराः” कस्मात् ? उच्यते ;—मा हि “अपारिणी” भवति,
अपः प्रति नित्यं मेव सरति ; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियं सुद-
कम्, तस्मादपराः । अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यपराः । “अपि” चैव
मन्यथा स्यात् ;—“अपः—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्रातेः”
प्रतिषेधपूर्वस्य प्रातेः भक्षणार्थस्य (अदा० प०) ; तद्धि “अ-प्राणी-
यम्” अनदनीयं “भवति” ; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि ? “आद-
र्शनीयं” तदाभिसुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यं मेव भवति चक्षुषा ; न पुन-
र्मुखेन भक्षयितव्यं मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापनं महति ।
“आसृज्याप्तौ (स्वा० प०)”, तस्य वा अपः ; तद्धि नायनेन रश्मिना
आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति”
“आकपूणिः” आचार्यो मन्यते ; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि ?
स्पष्टं मेवेत्यर्थः । “यदपः—इत्यभक्ष्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्य
इति रूपं नाम, अप्रातेः” ; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि ? वृष्यते
तदिति । तत्र “अभक्ष्य” अपः—शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः ;
—“यदेन^१सृष्टुम^२ यदपसृष्टुमा वयम्”—इति । “यद्गामे यदरण्ये
यत्सुभायां यदिन्द्रिये । यदेन^१सृष्टुमा वयं यदपसृष्टुमा वयं यदेक-
स्यापि धर्माणि एनस्ततोऽवयजनं मसि स्वाहा”—इति * । वरुणप्रघा-

तेषु करम्भपात्रद्वये पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः ; 'यद्गामे' 'वयं' किञ्चित्
 'एनः' चक्षुम, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये'
 प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि कचिद्गामादिभ्यो
 'वयम्', 'एनः' 'चक्षुम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चक्षुम' यदभक्ष्य-
 भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्तेवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
 स्येतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्मणि' तदनेक-
 प्रकार मेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्,
 यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
 ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजन मसि' मरुतां हे इति !
 करम्भपात्राख्यं प्रघासान् इवामहे । "मरुतः"—इत्येतो विशेष-
 सिद्धान्तामरुतत्व मस्यावसीयते ॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-
 क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूकं "अपि वाप्स इति रूपनामा-
 सातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० १२ पं०), "आप्सु व्याप्तौ
 (स्वा० पं०) इत्येस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य स्थापकं निगमं ब्रवीति ;—
 "अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्यर्थः,
 तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैष निगमः ;— "पृथिव्याः पुरीष
 मस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवती-
 सौद प्रजावदस्मै द्रविणा यजस्वाश्विनाधूर्यु सादयता मिह त्वा"—
 इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या
 मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरसिच्यसि । हे इष्टके !

‘अप्सो माम्’, ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता सती ‘विश्वे’ सर्वे ‘अभि
 मृणन्तु’ अभियुवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं सोमपृष्ठादेव उदीरितेन
 सोमंन स्पृष्टा ‘घृतवती’ उदक-मंशेषिता ‘इह’ अग्निचयने ‘आसीद्’ ।
 किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यू’ ‘सादयताम् इह त्वाम्’ ;
 तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एव मचापे-
 र्याप्त्यर्थस्याप्य इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्य इत्यय मेकदेश उपपादित ;
 अधुना ‘रा’—इत्येकदेश उपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्रा भवति रूप-
 वती” । रा मत्वर्थे, तेनाप्यशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः
 तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्य-
 मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
 संयुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयोषिद्भिः प्रति विशिष्टं रूप मित्यभिप्रायः ।
 अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अप्स-शब्दवाच्यं रूपम्
 “आत्तं” गृहीतमेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्यय मादा-
 नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अप्सशब्दवाच्यं रूप
 मतिरिक्तमिव “अस्मै” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादति-
 शयेनानयापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः* ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसो “दर्शनात्”
 “मित्रावरुणयोः रेतः”† “चस्कन्द” स्कन्नम् । “तत्” तस्यार्थस्य
 “अभिवादिनी” “एषा ऋग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० २५५ ५० २ अ० १० ख० (४) ।

† “मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः”—इति ऐ० ब्रा० ४, १, ४ ।

उदकनामस्तु (१भा० १०४ ५०) ‘रेतः’ इष्टव्यः ।

उ॒ता॒सि॑ मै॒त्रा॒वरु॑णो व॒सि॒ष्ठो॒र्व॒श्या॑ ब्रह्म॒न्मन॒सोऽधि॒-
जा॒तः । द्र॒प्सं॑ स्क्व॒न्नं ब्रह्म॑णा दै॒व्येन॑ वि॒श्वेदे॒वाः पुष्क॑रे
त्वा॒द॒दन्त॑ ॥ अ॒प्यसि॑ मै॒त्रा॒वरु॑णो व॒सि॒ष्ठो॒र्व॒श्या॑ ब्रह्म॒-
न्मन॒सोऽधि॒जा॒तो द्र॒प्सं स्क्व॒न्नं ब्रह्म॑णा दै॒व्येन॑ द्र॒प्सः
संभृ॑तः श्मानी॒यो* भ॒वति॑ स॒र्वे दे॒वाः पुष्क॑रे त्वा॒धार-
य॑न्त पुष्क॒र म॑न्तरि॒ष्टं पो॑षति भू॒तान्यु॑दकं पुष्क॒रं पू॒जा-
करं॑ पू॒जयि॑तव्य मि॒द म॑पी॒तर॑त् पुष्क॒र मे॒तस्मा॑दे॒व पुष्क॑रं
वपुष्क॑रं वा पु॒ष्पं पु॒ष्पते॑र्व॒युनं॑ वे॒तेः का॒न्ति॒र्वा प्र॒ज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उ॒ता॒सि॑ मै॒त्रा॒वरु॑णः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय माघम् ।
तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’-शब्दार्थे वर्त्त-
मानोऽधस्त्याया मृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा
पुनरिय मृक् ;— “वि॒द्युतो॑ ज्योतिः॒—०—० ज॒भार॑” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति ; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परि॒तोऽधि॒कं ‘सञ्चि॑दानम् उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ देवौ’ ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’

* “संभृतश्मानीयो”—इति क, ख, ग, च । “संभृतश्मानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “संभृतः श्मानीयो”—इत्येव शाधिततया दृश्यते, इतिपाठस्यैव मेव ।

† ख० सं० ५, २, १४, १ ।

‡ “वि॒द्युतो॑ ज्योतिः परि॑ सञ्चि॒दानं मि॒त्रा॒वरु॑णा य॒दप॑श्यतां त्वा । तत्ते॒ जन्मो-
त्तैकं॑ वसिष्ठ॒गस्त्यो॑ यत् त्वा वि॒श्वं वा॑ ज॒भार॑ ॥”—इति ख० सं० ५, २, १२, ५ ।

§ मित्रः — प० दै० १०, १, ८ । वरुणः — प० दै० १०, १, २ ।

त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च
'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विष्णु आजभार" 'अगस्त्यः' अपिः 'विष्णुः'
मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते'
तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ !' । कथं पुन-
र्मित्रावरुणयोस्तत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः'
सकाशात् । हे 'ब्रह्मन् !' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ;
निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते ।
किन्तुर्हि ? 'द्रुप' शुकम्, उर्वशी-दशनेनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः ।
'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन सुवन्तः
'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके,
अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुकेण सहैकता मुपगतम् 'अददन्त'
अधारयन्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुपं स्कन्नम्"—इत्यादिना
सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया
मुर्वश्या मुत्पन्नो वरुणतेजसा जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तद-
प्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्येय माघं युष्मदस्यात्र
प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं मुपलक्ष्यते ? नैत-
द्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति† ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुष्करवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी चाप्सराः पुष्करवस
मैत्रं चकते"—इत्यादि च श्रु० ब्रा० २. ४, १, ११; ११, ५, १, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनमेति स्त्रीकारे वा का चानिः ?

आह ; रेतः कस्माद् “द्रष्टुः”—इत्युच्यते ? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “समृतः”, स्त्रीयोगे: “सानीयो भवति” भक्षणीयो भरणौयस्य । एवं स्नाते: (अदा० प०) भरतेस्य (भू० उ०) यथासम्भवं “द्रष्टुः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिक्षम्”; तद्धि “पुष्पाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हं मात्मन एवेति पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पदम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयिव्यम् शोभनत्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“वयुनम्^(४८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाज-पस्त्यं वाजपतनम् । सुनेम् वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

मित्यपि निगमो भवति । गन्धं गृह्णातेः । कृञ्वा वाजं न
 गन्धं युयूषन्मित्यपि निगमो भवति । गन्धतिर्मिश्री-
 भावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तू रणयानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो
 भवत्यहयाणो होतयानः । अनुषुया कृणुह्यहयाणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रत्यूत स्तोमान् वन्दी वन्दतेर्मृदूभाव-
 कर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुनः—० स्वधावः” * । भरद्वाजस्यार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशगात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते ।
 यस्त्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथागुणं त्वा मवाचाम । ‘सः’
 त्वम् ‘इत्’ एतत् शर्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘तन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनेति ‘सूर्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणादा एष उदेति,
 प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमो—० चकार । वृदा ते मर्ता अमृतस्य धामे यच्छन्तो न भिजन्ति
 स्वधावः ॥”—इति ऋ० स० ४, १, ११, ३ ।

† “उद्यन्तं कस्य वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रचयति, तस्मादेनं प्राण इत्या-
 चक्षते ।”—इत्यादि जे० ब्रा० ४, ५, १ ।

स तं सूर्यं मुद्रमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
 ज्ञानवत् करोति । तस्मात् स एवेन्द्र एव मुच्यते ;—सूर्येण त्व
 मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्व मेवम्प्रभावः
 तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य'
 अमरणधर्माणः 'धाम' स्थानं 'द्वयक्षन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति' ।
 न अयन्ति हे 'स्वधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिस्त्रिष्टं स्थानम्,
 कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्येण",
 "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"-शब्देन प्रज्ञान
 मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्व मपि कचिदुपेक्ष्यम् ; इदमेव वा
 पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपस्त्यम्^(४८)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
 इत्यवगमः । "तं सखायः पुरोरुचम्० —० वाजपस्त्यम्" † । पाव-
 मानो सौमो । अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तच्चेष्टा ।
 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' ऋत्विजः ! 'पुरोरुचम्' अयतो
 दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
 गन्धम् ; अथ वा वाजयहीतारम् ; अथ वा वाजसस्मिअयितारम् ।
 किञ्च ; 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपस्त्यम्" वाज मन्त्रम्, तदस्माक मिति
 मन्यमानः सन्तो य माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा० ४१६ ३० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः । अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाज-
 पस्त्यम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, १५, ६ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकालं मेव वयं भजेमहि ॥ एव मय
शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेस्तु “वाजपत्य”-शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्ध्यम्^(५०)”—इति *, एतदपि पदं मेकस्मिन्नेव निगमे[†]
निरुक्तम्, केवलं समाध्यायानुक्रमविपर्यासः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्ध्यम्”—इत्येष समाध्यायानुक्रमः ‡; निगमे पुनः “अग्न्याम्
वाजगन्ध्यम्, सुनेम् वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्ध्यम्^(५१)”—इति ॥, अनवगतम् । यद्वर्णीयं नित्यार्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन०—०पायाय भूषात्” ॥ । वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्रो ।
चिष्टुप् । अहीनस्तुक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं
शस्ते शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा स्तूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रंणाभ्युद्यतेन, ‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन-
रथं मारुह्य, अथ वा ‘सरथं’ रथमयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरचिषुः आत्मीयान्, ममर्दिषुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हर्ष्याः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः । स त्वं
भज्य ‘ऋक्षा’ ऋजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्तां गतिं धावमानः;
‘वाजं न गन्ध्यम्’ वाजमिव यद्वर्णाहं भोक्तुं माभिमुख्येन । ‘युयूषन्’

* १भा० ४१६ पृ० ५ पं० ।

† पु० ८१ पृ० ११ पं० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४ पं० १ पं० (४८), (५०) ।

§ ऋ० सं० ०, ४, १५, १ ।

॥ १भा० ४१६ पृ० ८ पं० ।

॥ “यासि कुत्सेन सरथं मवस्युःशोरो वातस्य हर्ष्यारोमानः । ऋक्षा वाजं न
गन्ध्यं युयूषन् कविर्यद्वचन् पायाय भूषात् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १८, १ ।

पुनःपुनः सन्निवृत्त्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । ‘कविः’ कामदर्शनः ।
 ‘यदहन्’ यस्मिन्नहनि ‘पार्याय’ पारणाय शत्रूणां सुपरि चेतः
 करोषि ; पारयितव्यायैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 ‘भूषात्’ अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरक्षत्, अत्यकामत्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेस्त
 “गध्यम्”—इत्येष शब्दो “गृह्णातेः”—इत्युपपद्यते ॥

“गध्यतिः(५९)” —इति *, अप्रतीतार्थः । स पुन रोष-“मिश्री-
 भावकर्मा” । “आगधिता परिगधिता० — भोज्या श्रुता” † ।
 भावयव्यस्यार्थम् । ‘आगधिता’ आगृहीता आमिश्रिता च । ‘परि-
 गधिता’ च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिवर्त्ततेत्यर्थः । ‘या’
 ‘कशीकेव’ प्रतिकर्षं कशीकेव ; सा हि नकुलजातिः का चिद्
 कशा मिति श्रूयतेऽश्वमेधे ‡ । सा यथा मदकाले प्रतिकर्ष मति-
 तरां परिवर्त्तयति ; स हि तस्याः परिवर्त्तजनस्वभावः । एवं याम्
 ‘आ जङ्गहे’ परिगृह्णाति बाहुभ्याम् । परिगृह्ण च ‘ददाति’ । ‘या-
 दुरीया’ आदरवती ; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तदती । “यादः”
 —इत्युदकनामसु पठितम् § । आह ; किं ददाति ‘मद्यम्’ ? इति,
 उच्यते,—‘याशूनां’ मैथुनाख्यानां ‘श्रुता’ श्रुतानि वज्र इत्यर्थः । या
 एवम्प्रकारा, सा मम ‘भोज्या’ पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मम मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च “गध्यतिः” मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ ड० १२५० ।

† “आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मद्यं यादुरीया
 याशूनां भोज्या श्रुता ॥” —इति ऋ० सं० १, १, ११, ९ ।

‡ “कशी विम्वः” —इति य० वा० सं० १४, १९ ।

§ १भा० ८९४० १९५० १५० १२५० (४८) वा० ।

“कौरयानः(५१)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
वगमः । “यं मे दुरिन्द्रो०—० धार्वमानम्”† । मैधातिथेः काण्व-
स्वार्षम् । यान मनसा प्रवस्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दक्षवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्थामा’ विपक्षप्राणः, ‘कौरयाणः’ संकृतयानः
‘विशेषां तन्मा’ सर्वेषां मपि यानानां अन्यप्रतिघटीद-शक्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्ठं’ शोभनतमम् ; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिश्चक्रम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मच शब्द-
सारूप्यादर्थापपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः(५३)”—इति‡, अनवगतम् । “तूर्ययानः”—इत्यवगमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अभृषन्महे भराय पुरुहत् विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥”
—इति § । ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘ययभृषन्’
परिमृहीतवन्तः, ‘महे’ महते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहत् !’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छैनं ‘यज्ञम्’,
‘मरुद्भिः’ ‘सखिभिः’ सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माश्रिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मचागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तूर्ययानः”—इत्यापपद्यते ॥

* १भा० ४१९ पृ० १८ पं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः । विश्वेषां तन्मा शोभिष्ठं सपेव
दिवि धार्वमानम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ७, १८, १ ।

‡ १भा० ४१० पृ० २५० ।

§ ऋ० सं० २, २, १९, २वा० ।

“अद्भुत्यागः(५५)” — इति *, अनवगतम् । “अद्भुतयागः” — इत्य-
वगमः । “त्वया वयं० — ० कृणुद्वाद्भुत्याण” † । वामदेवस्यार्घम् ।
षिष्टुप् । अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिनः
यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
ब्रूमः ; - ‘त्वोताः’ त्वयैव रचिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रणीत्या
तत्रैव प्रणयेन ‘अश्याम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
ग्रंसा’ उभात्रपि ग्रंमितारौ, — यस्याग्रतो नः पापानि ग्रंसति, यस्य
पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सूदय’ अहि । हे ‘सत्यताते’ यज्ञतनितः ! किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणीतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि ।
हे ‘अद्भुत्याण !’ अलज्जितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अद्भुत्याणः” —
इत्यनेन अद्भुतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलज्जित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)” — इति ‡, अनवगतम् । “हरमाणयानः” — इत्य-
वगमः । “ऋजु मुञ्जुणायने० — ० सुषामणि” — इति § । विश्व-
मनसो वैयश्वस्येय मार्षम् । उष्णिक् । यान मनसा स्तूयते ।
‘ऋजम्’ ऋजुगामिनम् ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविकृतं

* १भा० ४१० ४० ६५० ।

† “त्वया वयं सधन्य १ स्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा ग्रंसा सूदय
सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुद्वाद्भुत्याण ॥” — इति ऋ० सं० ९, ४, ९५, ४ ।

‡ १भा० ४१० ४० १०५० ।

§ “ऋजु मुञ्जुणायने रजतं हरयाद्ये । रथं यज्ञ मंसनाम सुषामणि ॥” — इति
ऋ० सं० ९, १, ९५ १ ।

वा, 'युक्तम्' अर्थैः । 'असमाप्त' सम्भवतो वयम् । क पुनर्लब्धवन्तः ?
 'उत्तथायने' । उत्तथायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने,
 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषा-
 मणि' शोभनं सामास्य सुषामा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स
 दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "हरयानः
 = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः" *—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्;
 "प्रत्युतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां०—० हवामहे" † ।
 कुत्सस्येय मार्षम् । बृहस्पतिरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 निविद्वानीये सूक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' ।
 किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान्
 प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः
 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म
 प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वौडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः'
 इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-
 युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'मख्याय' सखिभावाय
 एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एव मथम् "आरित"—
 शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्युतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१७ पृ० १२पं० ।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।
 वौडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति ऋ० ४०
 १, ७, १९, ४ ।

“ब्रन्दी(५८)”-इति *, अगवगतम् । “ब्रन्दतेर्दुभावार्थश्च” ;
धातुरेवाय मप्रतीतः ॥ ३(१५) ॥

नि यद् दृणक्षि श्वसनस्य मूर्ध्नि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दि-
नो रोरुवदना । निदृणक्षि यच्छसनस्य मूर्ध्नि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शेषयितृ रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीलितेत्यपि ‡
निगमो भवति वीलयतिश्च § वीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते॥ स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूष्णीं** मुदकं भवति तूष्णीं
मश्रुते ++ । तूष्णीं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
क्षुम्प महिच्छत्रकं †† भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १भा० ४१८ ५० ३पं० ।

† द्राक्ष्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अत्र सर्वत्रैव ल-स्थाने ड-पाठो च-पुस्तके ।

॥ एष एव पाठो दृष्टिहता प्राधान्येन स्वीकृतः परस्तात् (१भा० ४१८ ५०), सायण-
सम्मतश्चैव एव । इह तु दृष्टो “विनिर्गतपसास्पृश स्पृशते”—इति पाठो लक्ष्यते ; एव
च क-ख-पुस्तकयोः । “विनिर्गतपसाः स्पृश स्पृशते”—इति ग । “विनिर्गतपस
पसः सपते”—इति ड । “विनिर्गतपसाः । पसः सपते”—इति च ।

** “परादास्तूष्णीं” क, ख, ड ।

++ “तूष्णीं मश्रुतेः” क, ख, ग ।

†† “महिच्छत्रकं” ख ।

एष एव निगमः ;— “निचद् वृणक्षि० —० स्थापरि” * ।
 सव्यस्येव मार्षम् ; आङ्गिरसस्येयम् । जगती । ऐन्द्रौ । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं ‘निवृणक्षि’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मेघं हत्वा ‘असनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शूष्णस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘व्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः ; आदित्येन हि परिपच्यमानं
 संस्तु मपि च दगतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्द्वा ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं ‘रोरुवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाणः । ‘वना’ “वनानि” विक्षिपसि । ऊर्ध्वं मधश्च “वनानि”
 उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-
 मुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिंसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘कृणवः’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः ; तस्माद्वीमि ;—‘कः
 त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “व्रन्दि”—शब्देमादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्व मिति । अतो व्रन्दि-
 शब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया ब्रौडयतिना संस्तुमार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र व्रन्दतेः प्रयोगः ॥

* “नि०—० वना । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यद्वा चित् कृणवः कर्तुः ।
 परि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १०, ५ ।

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्यता स्पष्टतरेति दर्शयति ;
 —“अप्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वोऽप्यर्थं
 स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ दावपि
 “संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात्
 समानवाक्यता सुपगतौ “प्रयुज्येते” । तस्माद् व्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
 भावार्यत्व सुपपद्यते । “तद्देवानां० —० व्यचक्षयत्स्वः” * । मृत्स-
 मदस्यार्पम् । जगती । वार्हस्पत्ये सूक्ते । ‘तत्कर्त्तुं’ तत्कर्म ‘देवानां’,
 ‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्पतेः, यत् ‘अप्रयत्’ सथान्यभवत्, ‘दृढा’
 दृढान्यपि सन्ति मेघवन्दानि । किञ्च ; ‘अप्रदन्त’ मृदून्यभवन् ।
 कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन् ? इति, उच्यते ; —‘वीडिता’ यानि
 वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि ; अन्यानि
 वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च ; ‘उद् गाः
 आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयदपः । ‘अभिनद्’ ‘वलम्’ मेघम्,
 ‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च ; ‘अगूहत्’ अनाश्रयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
 किञ्च ; ‘व्यचक्षयत् स्वः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अव्यवधानकरणेन
 व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व
 सुपपद्यते नभसः ॥ एव मचाप्रदन्त वीलितेति व्रन्दतेः, व्रीडयते-
 व्रन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुं मन्त्रं वृत्ताप्रदन्त वीडिता । उद् गा आज-
 दभिनद् ब्रह्मणा वल मगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः ॥” — इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ ऋचौ ब्रह्मवो ।

“निष्पत्तिः” — इति *, जनवगतम् । “विनिर्गत-पदाः” —
 इति † शब्दसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुंसलोऽभिधेयः ‡ ; स हि
 निष्ठं निर्गत-शेष एव भवति ? । “सप सपतेः” ॥ “सृष्टिकर्मणः”
 शुभार्थं वर्तमानस्य, — शेषः ; तेन हि स्त्री सृष्टते ॥ । “प्रति
 यत् सा० — परा दाः” ॥ । कुत्सस्वार्थम् । ऐन्द्री । विद्युप् । हे
 जनवचिन् ! ‘यत्’ वक्तात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपद्यतीव, ‘सा’ सा
 ‘नीचा’ स्तुतिः । “नीचाविदो जरितारः” — इत्येतस्माच्चिगमात्
 स्तुतिर्नीचेति प्रतीयते †† । ‘दस्योः’ श्वोः दासयितुं क्व ‘शोको न’
 शोक इव, निवास मिव । ‘अच्छ’ आभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य ।
 ‘सदनं’ स्थानम्, यच्च तथा नीचया स्तुत्या सन्न्यम्, — यस्तवाभिमतो
 शुभः ; अनेन यदि नाम मा मेव स्तोता स्तुयात्, साधु स्यादिति, त
 मर्थं मनुप्रविश्यैव भवतो हृदयतम् ; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ प्र० १५० ।

† “विनिर्गतसपः” — इत्यपि पाठो दृष्टिस्तुम्भत एव (१भा० ४१८ प्र० ।

‡ पुंसलो = स्त्रीरिणी, — इति तु योगात् प्रतीयत एव परं पुंसल-शब्दस्य स्त्री-
 वाचकत्वं मेतदुक्तिपन्थादेवेति सम्भाव्यते ।

§ “निष्पत्तिः = विनिर्गतसपा विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारो दासीपतिः ।” —
 इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपतेः” — इत्यपि पाठो दृष्टिस्तुम्भत एव (१भा० ४१८ प्र०) ।

॥ “निष्पत्तिः । सप समवाये । सपति समवेति योऽन्या सकृच्छत इति सपः शेषः
 पचायच् । निर्गतो नित्योदतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीवसनो निष्पपः । वर्ध्यापत्त्या-
 र्दकारः” — इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

•• “प्रति यत् सा नीचादर्शि दस्योराको नाच्छा सदनं जानती गीत् । अथ
 सा नो मधवच्छतादिना नो सुधेव निष्पत्ति परा दाः ॥ — इति अ० सं० १, ७,
 १८, ५ ।

†† अ० सं० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जागती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाश मेवा-
गच्छति । अतएव मतः स्तुत्युदीरितारो वयं भवतः । 'अध' एतस्मात्
कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मधवन् ! 'चर्कतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात्
एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
परासुखान् दधीयाः; उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मधेव निष्पपी' स यथा
धनानि नित्यविनिर्गतशेषो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् स्वम्
'मा' अवमादयिष्टाः धनभूतास्तव वयं मतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ एव
मच शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेस्तु धननामसम्बन्धात् निष्पपी" निर्गत-
पसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

“तूर्णाशम् (१०)” — इति *, अनवगतम् । “उदकं भवति” — इत्य-
भिधेयवचनम् । “तूर्णाशं” हि क्षिप्रम्, तत् “अमृते” व्याप्नोति,
तूर्णाशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-
तार्थम् । प्रति श्रुताय० — मृतये † । मेधातिथेरार्घम् । गायत्री ।
ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता ।
हे अतिगयजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य सुपगच्छता अह
मिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
सुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आह्वये ।

प्रं सुहनुं सुमसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

* १भा० ४१८ पृ० १४ पं० ।

† “प्रति श्रुताय चो धृषत् तूर्णाशं न मिदिरधि । ऊवे सुमिप्र मृतये ॥” — इति
का० सं० ६, २, १, ४ ।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् । कथम्युनराङ्गयामि ? “तृष्णाश्च
न गिरेरधि” । यथा ‘तृष्णाश्चम्’ ‘गिरेः अधि’ मेघस्योपरि वर्तमान
माङ्गयन्ति वर्षार्थिनो जनाः । एव माङ्गयामीति ॥ एव मच
गिरिसम्बन्धात् “तृष्णाश्चम्” उदक मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्पम्(११)” — इति *, अनवगतम् । “अहिष्कचकं भवति” —
इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चलति,
तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्यायम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुम्पं मिव स्फुरत् । कदा
नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं
पादेन क्षुम्प मीवावस्फुरिष्यति † । कदा नः शृणोति ‡
च गिर इन्द्रो अङ्ग । ज्ञेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं
भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं० — इन्द्रो अङ्ग” ? । गीतमस्येय मार्षम् ।
उष्णिक् । ऐन्द्री । तान्तीयमवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्चंसिः
शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’
अनाराधयन्तम्; यः त मिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् ।

* १भा० ४१८ पृ० १पं० ।

† “मिवावस्फुरमि” क, ग । “मिवावस्फुरिष्यति” क, च ।

‡ “शृणोति” क, च ।

§ अ० सं० १, १, १, १ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिहिंसिष्यति स इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुरति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमामाणां स्तुतिभिर्द्विभिर्भिसु ‘शृ-
 अवत्’ श्रोष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरितृणा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याश्रितः ।
 अनाराधयितृंश्च कदा पादेनाभिहनियति ? कदा अनाराधयिचा-
 राधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्र-
 सार्थो मया लक्ष्यते ; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम्प मिवा-
 वस्फुरसि” †—इत्येव मधीते ; तथा च,—“कदा नः शृणोति
 गिरः” ‡—इति ; तदेतत् “क्षुम्प मिवावस्फुरसि”—“शृणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतत्त्व-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम् ; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्षये,—यद्येष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् !
 —“पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति”—“श्रोष्यति च गिरः”—इति ;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते § । सूक्तेऽपि वास्मिन् काश्चित्

* १भा० १८१ प्र० १५० १८ च० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः श्रोष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र ऊ-च-पुस्तकयोः ।

§ ऊ-च-पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च एतस्य दृष्टिपन्थस्यानुरोधत एव
 तत्र तादृशः पाठः कल्पितः, ऊ-च-पुस्तकौ च दृष्ट्यनुसारत एव लिखिताविति ।

परोक्षकृता चक्षुः, काचित् प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽयं
भाष्यस्याभिप्रायः । अदिच्छकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं जीर्यते ।
तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “सुम्प”-शब्देनादिच्छक मभि-
धीयते ॥

“निचुम्पुणः(११)”-इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृणः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवतिः “प्रौणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां
अग्निर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैर्दध-
तीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ।
निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पुद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—० निचुम्पुणः । कक्षो नाम आङ्गिरसः,
तस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अद्भिः, तद्वन्तः ।

‘सुताः’ अभिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उन्नतः’ “कामयमानाः” इव
 ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिबेयु-
 रित्येव मर्थं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव ? नेत्युच्यते ।
 पुनःपुनरेव ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण सहितः, तासु
 तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः’ एव भवति,
 गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् “निचुम्पुण”-शब्देन
 सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
 मनेन” उदकेन “पूर्यते” ; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् ।
 मृग्योऽत्र निगमः ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तं अवभृथेऽप्योपांश्चैव चरन्तीति निचुम्पुणः । अथ
 “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्पुणः ;
 तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि” †
 —इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवभृथ’
 अवभृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेरुरसि’ नीचैश्चरणशीलो-
 ऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
 त्व मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्” अव-
 यच्छि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम् ; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिषम्
 मव मर्तैर्मर्त्यकृतं पुराण्ये देवविषयादि ॥”—इति य० वा० सं० १, ४८ ।

मेनः । 'अव' यच्च 'मर्मेः' संहितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
एनः ; 'पुरावणः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात्
पाहि ॥ एव मच "निचुम्पुण"-शब्देनावभृथ उच्यते ॥

निचुम्पुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः(११)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तुः" एष निर्देशः कृतो
"भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
धेयः पक्षी ; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति ॥ ६(१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो
दधाति । यस्त्वा यन्तुं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो † मह-
चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्त मन्त्रेण प्रातरागा-
मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च ‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कण्ठे गूहते बसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते बसम्बुस
मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्धन्
पातयत्युदकं § रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१९) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३.

* १भा० ४१८ व० १५ पं० ।

† "सुहिरण्य स्वश्वो" ग, क ।

‡ "सयनाच्च" क, च । "मोचनाच्च ततनाच्च समग्राच्च" क ।

§ "यद्वर्धन् पातयत्युदकं" क, ख, ग । "यद्वर्धन्पातयत्युदकं" क ।

सुगुरसत् • —••• सिनाति” • कञ्चोयत आवम् । स एव
‘सुगुः’ भवति, शोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
‘स्वयः’ भवति । ‘दृष्टत्’ च मद्दत् ‘अस्मी’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’
ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते ;— “यस्मा ऽऽयन्तं
वसुना प्रातरित्त्वः” । प्रातरागामिन्नतिषे ! स हि प्रातःप्रातरन्यामि
मृदाशब्देति, तेनेव मामग्न्यते — ‘प्रातरित्त्वः !’— इति । ‘आयन्तम्’
अध्वानं ‘वसुना’ अग्नेन सुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुचीजयेव’
पाशयेव, “कुमारः” ‘पदि’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्सिनाति’
उद्गम्य सिनाति, वधाति, प्राणांस्तपि मन्त्रियच्छतीत्यर्थः । यथा
हि— अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् सुधितोऽन्नसंयोगेन कस्य-
चिद् मृदिषो मृदेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मच पक्षी
“पदि”—शब्देनोच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाशया बध्यत
इत्युपपद्यते ॥

“मुचीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “सय-
नाच्च” सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच्च” † सा हि पक्षिणो
बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुचीजा”—इत्येतद-
भिधानं भवति ॥

“पादु(१४):”—इति ‡, अगवगतम् । “पद्यतेः”—इत्यर्थप्रतीतिः ।
सा ते जीवातु • —••• मुच्यते” § । वसुक्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्रौ ।

* ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

† ऋ-पुस्तकारितेषु सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु “तननाच्च”—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८३० १८५० ।

§ “सा ते जीवातुवत् तस्य विद्धि मा स्मैतादमप मूहः समर्थे । • —••• मुच्य-
ते ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १८, ४ ।

चिष्टुप् । महाव्रते महाव्रतीये व्रज्यते । हे यजमान ! 'सा' 'ते' तव
 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृक्षदयासाम-
 यरसादानादिसंक्षया प्रवृत्तिः, अग्नेन सौर्वेण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मयैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिसं-
 क्षयः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृशं सुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै
 त्वं मभ्युद्यच्छस्तेत्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सङ्ग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; अथ वा मृत्येयाः, को
 हि तद् वेद ?— कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वस्मास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । “आविः स्वः कृणुते
 गूहते बुसम्” । ‘आविष्कुरुते’ प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वं मिदं
 सुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, ‘स्वः’ आदित्यः । ‘गूहते’ संवृणोति
 रश्मिभिः ‘बुसम्’ उदकम् । किञ्च ; ‘सः’ ‘पादुः’ तत्पदनं तद्गमनं
 मवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘निर्णिजः’ उपनिर्णेज-
 यतुः तमः—पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । ‘न मुच्यते’
 नोपरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुरुष्वस्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः
 “पादुः=पदनम्”—इत्युपपद्यते ॥ “बुसमित्युदकनाम” * । “ब्रवीतेः”

शब्दार्थस्य (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “भंगतेर्वा” तद्धि
 भग्यते (दि० प०) मेघात् । “यद् वर्षन् पातयत्युदकम्” आदित्यः,
 “तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाष्यकारेणाद्य
 मस्यार्द्धस्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
 ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः(१५)” —इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत्
 “चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को
 भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः;
 तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि
 सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि
 विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
 शात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १भा० ४९० ४० १८ पं० ।

† सूर्यस्योष्णमेव ज्योतिरभापतितं शीतं भवति, तत एव विवृतं मुक्तम् । “अथा
 च गौरमन्वत्”—इत्यस्य व्याख्यानं ब्रह्मम् (१भा० ४७४०) ।

अरुणो मासस्तद् दृक्ः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठामयी * विनं मे अस्य
रौदसो ॥ अरुण आरोचनो मासस्तन्मासानां (चार्ध-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा दृक्ः पथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तद्विषयविव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि दृक् उच्यते
यदावृक्षे ॥ २ § ॥

“अरुणो मासस्तद्—रौदसो” ॥ । चित्तस्थेय मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ ‘आरो-
चनः’ अभिमुख्येन सर्वस्य जगते रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासस्तद्’ ‘मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता’ । मासश्चन्द्रसम्ब-
न्धादर्द्धमासश्चन्द्रोऽध्याहतः ; तानपि क्षमौ निर्मिमीत इति ॥ ।
“चन्द्रमा” ‘दृक्ः’ । आह ;—किं करोति ? इति, उच्यते ;—“पथा
यन्तं ददर्श हि” मन्त्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्” ;— न मा मन्त्रकूपे पतितं

* “पृष्ठामयी” च ।

† नैतद् दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-च-म-पुस्तकेषु ।

§ नात्र कण्ठसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकवाक्यविषया चैवा ।

॥ अ० सं० १, ७, १२, २ ।

॥ मुख्येण मासकर्त्तृत्वं न तु चन्द्रस्येति मन्वानो भाष्यकारो मासानां मित्यस्यैव
वाक्यात् सर्वमासानां मित्यादित्यस्यैव ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कश्चिदवश्यं मया स्मर्यतेत्यापदी मा
 मित्यभिप्रायः* । किञ्च ; “उज्जिहीते निषाय्या तर्हेव पृथ्वा मणी
 वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तथा’ तथा “दृष्टरोणी”, कश्चिद्वृत्तं
 “तच्छुभम्” उज्जिहीतेनास्यदे वयं योज्या न वा ?—इत्यनेनोक्तो भूत्वा
 ‘निषाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अणुज्जिहीते “येन” नक्ष-
 त्रेण “योध्यमाणः”,—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निषाय्य’
 “तथा” स्वेन दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव
 सहेदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोर्द्धकायो हि
 भूत्वा पश्यति † ; मया ‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्त-
 मानम् । एव मतो ब्रवीमि ;—अपि तावत् हे ‘रोदसी !’ ‘वित्तं’
 विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा उत्तरतं
 मा मस्मात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च अरुण-वन्द्यात् मामरुण-
 व्दाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽप्याहृतः, तथार्थो-
 पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति †,
 तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोक्षयेदस्मा
 आपदः ; पथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-
 मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आवृक्ते” यस्मादसौ तम
 आवृक्ते, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कृपपतितस्य चित्तवैरिति शेषः ।

†, ‡ पश्यति चन्द्रः ; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरभुतेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मासो यत्सो ममुच्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिग्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्चिदस्य वारुण उरामर्चिः । उरुण-
 मर्चिः । उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्हृणोतेरुर्णोते-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेषान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना० —० विषेण” § । कचीवत आर्षम् । आश्वि-
 नौ । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अजोहवीत्’ ‘आह्व-
 यत’ आह्वतवती ‘उषाः’ । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते ;—‘आन्त्रः’ आस्याद्यदैर्ना
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुच्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* “अह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यानं” ग, ङ ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । वृत्ताविद्यैव मेव ; परं
 मैथिल्युक्ते “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यातम् (१भा० ४१०४०१८५०), निगमेऽप्येव मेव ।

§ “अजोहवीदश्विना० —० वृकस्य । वि अयुषा यययुः सान्धेर्ज्ञातं विज्ञाचो
 वृद्धतं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १ ।

चित्तव्यं मन्त्रार्थनिर्णयाय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्यत् ।
 “विजयुषा ययथुः साम्बद्रः” । ‘विजयुषा’ विजय मिच्छन्तौ युषा
 ‘ययथुः’ गच्छथः, ‘वानु’ समुच्छ्रितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य त्रिखर मारुतः ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिचाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, ‘वि-
 याचः’ विश्वगच्छन्तौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘अहतं’ हतवन्तौ स्थः ; ‘विषेण’ उदकेनेत्यर्थः ॥
 यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् † ॥

“आपि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मसौ कृन्तति
 तस्माद्वृकः । “वृकश्चिदस्य० ———० चित्रया धिया” ‡ । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्थम् । सतोबृहती । महाव्रते त्वचाव्रीतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 श्चित्’ वृकोऽपि, ‘आ’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं मुनान्यान्युपकरणानि ? ‘उरामथिः’ “उरण-
 मथिः” ; उरान् मेषान् यो मथ्नाति स उरामथिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं
 शत्रूनिति, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘सोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगहि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ चायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशूनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनमृभिश्च देवानां

* ‘आसौ वृकस्य वर्त्तिका मूढौके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।”—इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायण्यौयं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४ ; १९, १.—एतादृशौ पर्यालोच्यवित्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति । सेमं नः सोमं जुजुषाव वा गृहीन् प्र चित्रया धिया ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ४६, १ ।

§ “किं मिच्छन्तौ सरमा (ऋ० सं० ८, १, ४, १)”—इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

भविष्यम्, तस्मात् अपि वृक उच्यते इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारुत-
काणां परिवक्षाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्चः परोच्यतः ;—वृकसि-
दस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात् । उत्तरम् प्रत्यच्यतः ;—आगदीष्टेत्यस्मात्-
ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुयमाना
प्रत्यचीभवति । तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गणेषु मन्त्रेधूपेक्षितम् ॥

निममप्रसक्तं मुच्यते ;—“उरणः = ऊर्णावान्” ऊर्णया तद्वान्
“भवति” । “ऊर्णा पुनर्हणोतेः” । इति विग्रहप्रसक्तम् । ना
अपि शीतत्राणार्थं विप्रियन्ते । “ऊर्णातेर्ना” आच्छादनार्थं स्यात्,
ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

“वृद्धवाग्निन्यपि वृक्युच्यते” यैश्च वृद्धं वाग्यते,—शिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “शतं मेषान्० —० भिषजावमर्वन्” ।
अजोहवीदित्यनया समानार्थ्यम् । ‘शतं मेषान्’ ‘वृक्ये’ शिवायै,
तदा वाग्यते सति पण्डितः ‘चक्षत्’ व्यादिवृत्तान् ‘दानम्’ । येय
मेवं शोभन मभिप्रस्थिताना मस्माक मर्थसिद्धये वाग्यते, तस्यै, शतं
मेषाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान् । ‘अज्ञाश्वम्’ अज्ञाश्वो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिवृत्त मतिषाहसिकोऽय-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘चकार’ कृतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्वीभूताय पितुरभिशापेन, ‘अची’ अक्षिणी, ‘नासत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अमर्वन्’ चतुः

* “शतं मेषान् वृक्ये चक्षद् दानं मृगाश्वं तं पिताम् चकार । तस्मात् अची
नासत्या विचक्षु आधत्तं दत्वा भिषजावमर्वन् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यत्र कश्चित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मन्त्र
मेघसम्बन्धाद्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् “वृद्धवाग्निनी
वृक्षुच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः(११)” —इति *, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पृष्टत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवन्तेष्वृतावृधा । जोषवाकं
वदतः पञ्चहोपिणा न देवा भुसंयश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोपिणौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा† । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे‡ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र मप्युपमायु॥ वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति§ ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रित॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिन्तेति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४२० पृ० १८ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यशो वाग्निं वा” क, च । इतौ तु “यशोऽन्नं वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, च, ग ।

§ “कृत्तिं वसान् वा चर पिनाकं विधुदा महीत्यपि निगमो भवति”—इति
क-च-पुस्तकयोः ; परं कृत्तिविरुद्धः ।

॥ “पुनराश्रितं” क, च, ग । “पुनरावृत्तं” क ।

विचिनेति देवने कितवः किं तवांस्तीति शब्दानुवृत्तिः
 कृतवान्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु^१ वां०—०भसथश्च न”^१ । भरद्वाजस्येय
 मार्षम् । वृद्धती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिषु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’ “स्तौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘चता-
 वधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 यः” स युवयोः वज्रमत इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपांशु “वदति” “विजञ्जपः”
 केवल मुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चहोषिणा’ हे “प्रार्जितहो-
 षिणौ !” प्रभूतयागौ ! “यदिन्द्रश्च अग्निश्च भृयिष्ठभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भृयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘न भसथश्च न’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नामौ वज्रमत इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसथः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्तौति, तस्य न भसथ इत्येतदध्याद्धतं भाष्यकारेण ॥ एव मत्र
 विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवान्वाशीर्नामकः”—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र ङ-पुस्तकान्तरिक्तेषु ; एतौ
 तु ङ-पुस्तकानुसारत एव ।

† अ० सं० ४, ८, १५, ४ ।

“कृत्तिः(१०)” — इति *, अगवगतम्, अनेकार्थञ्च । “कृत्ततेः” — इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा” — इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन मिति न्याय्यम्; यशो हि द्विषतां मर्माणि कृत्तति, अन्न मयसम्यगुपयुक्त मायुरेव कृत्तति । “त मुत्वा नून० — ० ना अश्रवन्” † । नृमेधसः प्रियमेधमश्नेय मार्षम् । सतोबृहतौ । ऐन्द्रौ । चतुर्विंशादिषु सात्रिके-
 श्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
 युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् ! ‘प्रचेतसं’ विवृद्धप्रज्ञानं
 ‘राधः’ धनं स्व मित्र पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
 तन्नोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च ; ‘महीव कृत्तिः’
 महदिव यशः, महद् वा अन्नम् ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
 हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राश्रवम्’ । किञ्च ; ‘ते’
 तव ‘सुम्ना’ सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुखानि, तद्भोग्यानीत्यर्थः । यदा ;
 सुम्नानि, सुखसाधनानि ; अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्रुया महम् । तदहं
 सोमं सुम्नानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य
 मश्रुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चामुत्र चैतत् नः फलदय मस्तु
 त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्थोपमान
 मुपपद्यते । यदनुपविष्टानाम् असनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम्
 प्राश्रुया मित्येव मन्त्रेणाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १भा० ४११ ष० १पं० ।

† “त मुत्वा नूनं असुरं प्रचेतसं राधा भाग मिवेमहे । महीव कृत्तिः शरणा
 त इन्द्र प्र ते सुम्ना ना अश्रवन् ॥” — इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

प्रसिद्धा, साध्येतन्मादेव कृततेः ; सा हि वस्त्रावयवैः सुचैर्ययिता*
भवति । “उपमार्थे वा” यमापि कृत्तरित्युच्यते । तथेतदा सुचमयौ
उपमीयते, विकर्म्मणसामान्यात् । कृत्ति रिव कृत्तिः कन्या । “कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधुन्वा”—इति । व्याख्यातोऽयं महर्मेऽध्यायो
निगमः ‡ ॥

“सूत्री(१८)” —इति, अत्रवगतम् । “कितवो भवति”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “स्वं इति”—इति शब्दव्युत्पत्तिः । स्वहा इति न्यायम् ।
विश्वकर्मणः सुच्यते ;—“स्वं पुनराश्रितं भवति” ; तद्वि स्वामिन
माश्रित्युच्यते नितं भवति स्वत्वेन । “कृतं न यच्चो वि विनोति •
—• नूतनः” ॥ । कृष्णस्याङ्गिरसस्येय मार्घम् । ऐन्द्रो । जगती ।
तान्मूर्धन्यसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु माह्वणाच्छसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
यथाच कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः ‘कृतं विविनोति’, ‘देवने’
आस्तारे ; अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम् ।
‘मघवा’ इन्द्रः ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेधानां
मध्ये, विविनोति,—कतमस्त्वेषां मेधाना मुदकदाने समर्थः ? इति, तं
विज्ञाय यदजहत् । ‘सूर्यम्’ सुष्ठु ईरयितार मपाम् । ‘न’ ‘तत्’, ‘ते’

* “कृत्तैर्ययिता”—रोय्-सम्पादितकृत्तिपुस्तकपाठः ।

† यास्कीप्रकृतौये इतियावत् । १भा० २५६ प्र० ८पं० —२५८ प्र० ६पं० इत्येव ।

‡ क-च-पुस्तकयोर्नैव निगमो दृश्यते ; तत्र त्वय मस्ति,—“कृत्तिं वसान् (य० वा०
सं० १६, ५१)” —इत्यादि ।

§ १भा० ४११ प्र० ७पं० ।

॥ “कृतं न यच्चो वि विनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् । न तर्जे
चन्द्रो चन्द्रं वीर्यं यन्मघवा पुंराघो मघवघ्नो नूतनः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८,
१४, ५ ।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं' शकत् । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं शक्नोति । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'भूतम्' नव इत्यर्थः । न पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतवन्-
न्नाद् देवमसम्बन्धाच्च "अग्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धार्धः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ;
अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवा-
स्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः" ; स हि नित्यकाल मेव दिदेविषुः
प्रतिदेवित्वभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकर-
णात्कितव एवामौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव
मसौ आशास्यते सुहृद्भिर्न्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव आशासनात्
"आग्नीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवामौ बभूव ॥

"समम् (१८)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थं सर्वनाम" । तत्
पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुष्ठानि"—इति ह्युक्तम् ।
विप्रतिपन्नस्वरत्वादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थ-
ताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूष्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्व
नाव मा वधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः
सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

* १भा० ४२१७० ११पं० "समस्य"—इति ।

+ वि० सू० ४पा० ८ ।

लोतेनैः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कव मनुदात्त-
 प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
 न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्मा ।
 उरुष्या लो* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
 तिरकर्मकः† । अथापि ‡ प्रथमा बहुवचने । नभन्ता
 मन्यके संमे ॥ ५(२३) ॥

“मा नः१ समस्य० — ० मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
 माग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि
 प्रातःसवने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात्
 ‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूढ्यः’ दुर्धियः पापधियः,
 ‘परिद्वेषसः’ सर्वतो द्वेषुः, स्वभृतः, ‘मंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिर्न’
 जर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
 स्मान् देव्यप्रदितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वस्मादेव द्वेषुर्वधानभीष्ट-
 त्वात् “समस्य” — इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उर्णोतेः” आच्छादनार्थस्य ; मा ह्याच्छादयति तीर
 मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नैः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
 नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रक्रीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “०कुर्मोदृष्यालो” क ।

† “मुदध्यतो रक्षाकर्मा” क, च ।

‡ “रक्षाकर्मायापि” क ।

§ अ० ६० १, ५, १५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनु-
दात्तस्यभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ; — “द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ; — “उतो सम-
स्मिन्ना शिश्रीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या
सखित्वं मुत० — ० गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतो बृहती । ऐन्द्री ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्य’ विजानीमो वयं ‘सखित्वं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भोज्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभिमुख्येन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिश्रीहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! । क पुनराशिश्रीहि नः ? इति,— ‘वाचे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुशिप्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहृन् !
‘गोमति’ गोभिस्तदति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मच
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधि०—० समस्मात्” † । अतबन्धोरार्षम् । आग्नेयी ।

* “विद्या सखित्वं मुत शूर भोज्य१ मा ते ता वज्रिनीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिश्रीहि ते वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

† “तं त्वा० — ० सखिभ्यः । स ना बोधिं ब्रूषी एवं मुदुष्याणोऽघायतः सम-
स्मात् ॥”—इति य० वा० सं० १, ११ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वयं मवोचाम । 'सः' त्वं हे भगवन्सन्ने ! 'बोधि'
बुध्यस्व 'नः' अस्माकं मभिप्रायम् । 'शुधी' शृणु च 'इवम्'
आज्ञानं मिदम् । आहृतस्य 'उरुध्याणः' उपगम्यान्मान्, 'अथाचतः'
पापं मिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि । एव मंच समस्मादिति
पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनादृष्टानुविधिच्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-
प्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतौत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अ॒पां पिप॑र्त्ति प॒पुरि॑र्नरा । पि॒ता
कु॒टस्य॑ च॒र्ष॒णिः ॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रे यः शम्बः पुरुहूतं तेनेत्यपि
निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)† ॥

“कुटस्य^(१०)”, “चर्षणिः^(११)”—इति †, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता”—इत्येतौ शब्दममाधी । एक एव निगमः ।—“हविषा
जारो०—० चर्ष॒णिः”—इति ‡ । प्रस्कण्वस्यार्घम् । आश्विनी । प्रात-

* अथापीत्यादि मूलं मयाऽप्यात मेव न्यितम् ।

† एतदन्त एव चतुर्थः पादः केषुचिद् रोच्यमदृष्टकणेषु रोच्य० मु० ११०४०) ।

‡ १भा० ७१२४० १८ प० ।

§ अ० सं० १, २, २२, ४ ।

रगुवाकाशिनयोः शस्यते । हे 'नरा' नरौ ! अश्विनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "चायिता"
 द्रष्टा, बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अर्पां जारः'
 अर्पां सर्वभूतान्तर्गतामां प्राणभावेनावस्थितो* जरयिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा मेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माश्विषं समर्द्धयत मित्येव
 माश्वीर्योऽज्या ॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-
 त्येव सुपपद्येते ॥ नरावच द्यावापृथिव्यावभिप्रेते †, तयोस्तोदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य ; तस्य
 च बुद्ध्याधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व सुपपद्यते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव सेतौ निगमस्तौ शब्दौ "पृणात्यर्थो वा प्रीणय-
 त्यर्थो वा" ॥

"शम्भः(७९)"—इति ‡, अगवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी ।
 "आराच्छु०—०वाजरत्नाम्" § । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।

* "उद्यमु बभु वा आदित्यः सर्वान् भूतानि प्रचयति, तस्मादेनं प्राच इत्याच-
 चते ।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

† "तस्मावचिनो द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ९, १, १ ।

‡ १भा० ४९९ प्र० ९ पं० ।

§ आराच्छु मप वाधस्य दूर मुषो यः शम्भः पुनरुत्त तेन । अथो धेष्टि यवमृदु
 गोमदिन्द्र क्षुधी धियं जरिचे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १२, ९ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुषत' वज्रभिग्राह्यत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वंशादुदया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उयो यः शम्बः' उद्रूणो यो
 वज्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूरं मपवाध्य 'अस्ते' अस्मभ्यं
 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तदत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तदत्—पश्यादिभिः । किञ्च ; स त्व मेतदेवङ्गुणक
 मस्मभ्यं मन्नं ददन् 'कृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना
 रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची'—इति * । एवमत्रापवाधनसम्बन्धात् “शम्बः”—इत्येतद्
 वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठित मेतदञ्जनामसु †,—इत्येतोऽप्रमिद्धार्थम्;
 तस्यैवम्प्रकरणादर्थमिद्धिर्भवति ॥

“केपयः(०१)”—इति ‡, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 केपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं मुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुत्सितम्”,
 यच्च तद् “दुष्पूयं” दुष्पावं “भवति” पूयमान मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६(१४) ॥

* १भा० १२० १२० (११), (१२) ।

† १भा० १८६ प्र० १२० १० ख० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४११ प्र० ४५० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽहंस्वत अवस्थानि
 दृष्ट्वा । न* ये शेकुर्यज्ञियां नाव मारुह मीमैव ते
 न्यविशन्तु केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
 देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि†
 यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्योऽशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारो-
 ल्हः ‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोल्हः § मीमैव
 ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त कृणे हैव॥ ते न्यविश-
 न्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरित-
 तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा हृषे स्वयं
 सूनो सहस्रो यानि दधिषे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
 तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांसत्र
 मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अश्वितं भवति
 काश्वितं भवति कायेऽश्वितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—०केपयः” †† । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा ;
 इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भृता एव विद्या-

* “पृथतेः” क । “(पृथक् प्रथतेः)” च ।

† “०ह्वयन्ताकुर्वन्तः अवणीयानि” क, ख, ग ।

‡, § ‘मारोल्ह’ च ।

॥ “कृणेनैव” क, ख, ग ।

॥ “समीरिततमो” क ।

** “मंहसस्त्राणं” क, ख, ग ।

†† अ० सं० ७, ८, १०, १ ।

कर्मानुरूपेण ; देवयानेन पथा, पित्रयानेन वा 'प्रापन्' । हे
 इन्द्र ! तत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः
 देवदूतयः' ये युस्या देवाना माज्ञातारो यत् कर्मसु । किञ्च ;
 'दुष्टरा' "अन्वैः" असद्भिर्दुष्टराणि । 'अवस्थानि' "अवस्थीयानि
 यज्ञाणि" 'अकृष्वत' अकुर्वत । किञ्च : 'ये' तत्प्रसादरहिताः
 जनाः, 'यज्ञियां नावम्', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः'
 नाशक्नुवन् । अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव आरोढु किमर्थं ?
 विषयप्रधानाः, कपूय मेव दुष्पूय मेव कर्म चक्रिरे ; तेनैव कपूयेन
 कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'इमेव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपायां
 योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम् ;—“अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-
 दयतां, ते कपूयां योनि मापद्येरन् ;—अथोनिं वा, शूकरयोनिं
 वा, चण्डालयोनिं वा”—इत्येवमादि । ॥ एव मत्र न ये श्रेकुः
 यज्ञियां नाव आरोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"—
 इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नोः, कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नो वाग्वै सुतर्मा नो वाच मेव
 तदावृष्टा तथा स्वर्गं लोकं अभिसृजन्ति ।"—इति ऋ० ब्रा० १, २, १ । किञ्च ;
 "तद्यथा समुद्रं प्रभवन्मेवं ह्येव ते प्रभवन्ते य संवत्सरं द्वादशाहं वामतं । तद्यथा
 सैरावती नावं पारकामाः समारोह्युरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति ।"—इति
 ऐ० ब्रा० ९, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनुभूय"—इत्येव मेव इतिपुस्तकपाठः परं सक्तविषयः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोदयत्, ते रमणीयां योनि मापद्येरन्, वा
 शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा, वश्ययोनिं वाऽप्यथ य इह कपूयचरणाः—
 चण्डालयोनिं वाचैतयोः पथोर्न कतरणचन, तानौमानि जद्राण्यसकृदावर्तीनि भूता-
 नि भवन्ति ; जायस्र-चित्रसेत्येतत्तृतीयं स्थानम् ।"—इति ब्रा० ब्रा० ७, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति बाहुनाम”—इति,
स हि “समौरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“तृतुम्-आकृषे^(०४)”—इति*, एते अगवगते । “तृतुम्”—इत्यस्य
“तृणम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—
इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा०—०वचः”† । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्थेय
मार्घम् । ऐन्द्रे सुके निविह्वानौये महाव्रते महद्व्ये शस्यते । ‘एता’
एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व मुपागम्य तेनतेन
देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ?
उच्यते ;—“स्वयं सूनो महमो यानि दधिषे” । हे ‘सूनो
महमः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’
धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अत एव
त्व मेव धारयिता मृष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात्
‘वराय’ वरयितयाय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः ।
‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च
हव्यः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चानां, तवैव ।
‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकारं मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र
शब्दसारूप्यात् “तृतुम्”—इत्येष शब्दः तृणं मित्येव मुपपद्यते ।
करणसम्बन्धाच्च ; यद्वि कर्म, तृणं मेव करणं मिष्यते कर्तृभिः
तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्वि क्रियते, तदुपग-

* १ भा० ४९९ पृ० ८ पं० ।

† “एता विश्वा०—०वचः । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं
वचः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ८, ९ ।

‡ “स योऽध्वं प्रक्षेत्युपाक्षे”—इति ऋ० ब्रा० ८, ८ ।

स्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽपि भाष्यकारे-
णाध्यातः ॥

अत्र "सुनो ! सहमः"—इत्येतस्यादिशेषलिङ्गादाग्रेयी मेता
सृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकरणविरोधो भवति । सृचं ह्येतदैन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
त्वस्य "सुनो !"—"सहमः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन ; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः ;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः । तदुक्तम् ;—"प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वं ण भूतानि"—इति ॥

"अंसवम्"^{१५}—इति †, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
"अंहसः चाणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः । "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् ; ताभ्यां हि पुरुषाः माङ्ग्यामिकाः, अंहमस्त्रायन्ते ।
आस्थानप्रसक्त मुच्यते ;—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिल मच्चि-
तम् ; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं
"भवति" । अथ वा "कायेऽञ्चितम्" तद्वतं "भवति" ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयथ स्वास्तिवाहं रथ मित्
कणुध्वम् । द्रोणाहाव मवत मश्वचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपाणम् ॥ प्रीणीताश्चान्सुहितं ‡ जयथ जयनं

* "प्राणो वा०—० प्राणो अवेतानि सर्वाणि भवति"—इति वा० आ० ८, ८ ।

† १भा० ४२९ पृ० १४ पं० ।

‡ "प्रीणीताश्चान्सुहितं" क, छ ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
 द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
 ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
 मिति वांसचकोश मंसचाणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
 कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भवत्यय मपीतरः कोश
 एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
 नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
 कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
 जिह्वा कोकुवा कोक्कयमाना वर्सानुदतीति† वा को-
 क्कयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो †) जिह्वा जेहुवा तालु
 तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §)
 विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताश्चान्० —० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुचस्येय मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सुक्ते । ‘प्रीणीत’ प्रीणयत यत्र सोऽदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’
 उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वैतान् अश्वानेभिरश्वैरुप-
 जातवोर्यैः ‘हितं’ “सुहितं” ‘जयाथ’ “जयथ”, “जयनं वो हित

* “मंसचाणि व” क ख, ग । “मंसचणि वः” च ।

† “एमानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते ङ-च-पुस्तकेषु ।

॥ अ० सं० ८, ५, १६, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यच्च सुहृद्वाक्यपुनारयो
 हन्यन्ते । ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘हनुध्वम्’ ‘कुह-
 ध्वम्’ ; हे देवाः ! एव मेतां माङ्गामिकी मितिकर्मयतां कृत्वा
 ‘द्रोणं’ ‘द्रुममयम्’ एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं कृत्वा ;
 ‘अवतम्’ एतं मङ्गामरूपम् । ‘अश्वचक्रम्’ ‘अशनचक्रं’ व्यापनचक्रं ;
 व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्रानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथ वा “असम-
 चक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसचक्रोशम्’ ‘अंसत्राणि’
 धनुषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “मन्तु” । तैः
 ‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतैनं मङ्गामरूपम् । ‘नृपाणं’ ‘नरपाणम्’, नरा एव
 तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एव मत्र “कृपकर्मणा” अस्मि-
 न्नुत्तरेऽर्द्धर्षे किञ्चित् माधर्म्येण “मङ्गाम सुपमिमौते” मन्त्रदृक् ॥
 एव मत्र मङ्गामोपमासम्बन्धादुत्संचनसम्बन्धाच्च “अंसत्र”-शब्देन धनुः,
 कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आक्रानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य
 निर्वचनम् । आक्रयतेऽस्मिन्नित्याहावः* । इदं त्वन्यत्,—“आवहः,
 आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उच्यतेऽस्मिन्नुदक मित्याहवः ।
 “अवतः” कूपः ; स हि खन्यमानो “महानवातितः” अवाङ्गतिती
 “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसचक्रोशम्’—इति कोश-शब्दो विग्रह-
 प्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति । “विकृषितः” स विविधं कुषितो
 “भवति” चर्मकोशः, शुषिरत्वात् । “अय मपीतरो द्रव्यकोशः”,

* “अध्वर्या इत्याक्रयते चतुर्धाऽपि वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम् ।”—इति रे०
 प्रा० ५, ४, ९ ।

“एतस्मादेव” कुष्णातेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
माचः” मात्राभिः आचितो “भवति”, “महत्त्वात्” ॥

“काकुदम्^(१९)”—इति, अनवगतम् । “तालु-इत्याद्युच्यते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते ; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं सुज्जर्जुज्जः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात् ? इति, उच्यते ;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूयमाना” तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति” ; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । आह ;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते ? इति, उच्यते ;—
सा हि “जोड्वा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनोऽन्न मात्म-
न्येव जुह्वति ; तथा आह्वयतीति वा जोड्वा । अथ “तालु” कस्मात् ?
उच्यते ;—“तरतेः” धातोः ; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्गेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरीतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्ययः” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदे॒वो अ॒सि वरु॑ण यस्य॑ ते स॒प्त सिन्ध॑वः । अ॒मु-
क्षर॑न्ति का॒कुदं॑ सू॒र्यं सु॒षिरा मि॑व ॥ (सुदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं^१ सूर्यं^२ सुषिरा मि^३वेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः खवणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि + कल्या-
 णोर्मि + स्रोतः सुषिर मनु यथा? वीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिक्ष मेव माह ॥ पूर्वं वयते ॥ रुत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा ** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि ++
 निगमो भवति ††) ॥ ६ (२७) ॥

“सुदेवो अमि०—० सुषिरा मि०” ॥ ॥ । प्रियमेधम आर्षम् ।
 अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्व ममि देवः । ‘यस्य’

* क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

† “सूर्मि” क ।

‡ “कल्याणोर्मिः” ग, क ।

§ “मनु यस्य” ग ।

॥ “मेव माह” क ।

॥ “पूर्वं वयते” ग, क ।

** “भान्तीति वा” ग ।

†† “मृच्युदाहरन्त्यपि” ग, क ।

‡‡ क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

५५ सुदेवस्त्वं कल्याणदान इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो दृष्टावनमभूतोऽपि क-च-ग-
 पुस्तकेषु दृष्टत्वादित्येव न्यस्तः । सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठस्तु क-
 च-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि दृष्टावनमभूयते, क-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतौ चेपन्यस्तः । ग-
 पुस्तके तु क-च-पुस्तकादृष्टोऽपि क-च-पुस्तकादृष्टोऽपि योभावेव पाठो यद्येव स्थितो,
 एव मेव पूर्वापरौभूतौ दृश्येते । तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवासौ कण्ठोऽव मुद्राते
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

‘ते’ तत्र, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षनद्यो वा बज्रलाङ्घेत्येवमाद्याः ;
 “अथा नामामि, तितुत्रा नामामि, अभ्रपत्नी नामामि, मेघ-
 पत्नी नामामि, वर्षयन्ती नामामि, पुरस्तादहन्धा नामामि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुत्तरन्ति’, ‘सुर्म्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘इव’ ; सर्वतः समश्रुवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्ध्वनु-
 क्षरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्का-
 राण्यनेकार्थानि वा मन्तौत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेय मृगधीता स्यात्* ॥

“बीरिटम्^(१०)”—इति†, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वान् सर्व
 एव बिभेति । तदेवं भी-तननं सद् बीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भाषोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिट मित्यु-
 च्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्‡ ॥ ८ (२७) ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषा मा विप्रपतीव बीरिट
 दयाते । विशा मृत्कोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा रुस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सुर्मिशब्द-वाक्यानेऽवाक्याक्याते एव स्थिते

† १भा० ४२६ पृ० ६ पं० “बीरिटम्” इति ।

‡ इहापि नैरुक्तं मन्त्राख्यातं मेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे^१ स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे
 पूर्वस्या मभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्थयनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पुक्क मेयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पक्क मौषध मागच्छत्व-
 त्यागच्छत्विति† ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः‡ ॥ ५. ४.

‘प्र वावृजे सुप्रया०—०नियुत्वान्’ § । वसिष्ठस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवावृजे’ “प्रवृज्यते” प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ “सुप्रयाणं”
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् ।
 “आविष्पतीव बीरिटे दयाते” । “आ दयाते” “विष्पती” “सर्वस्य”
 जगतः “पातारौ वा पालयितारौ वा” धात्वन्त्यत्व मर्थैकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः; एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते?

* “व्याख्याताः । एन” च ।

† “मौषध मागच्छत्विति” च ।

‡ रोथ्ससम्पादितपुस्तकेषु बङ्गेषु चतुर्विंशखण्डान्ते एव चतुर्थः पादः, इह तु पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ ऋ० सं० ५, ४, ९, ९ ।

इति, उच्यते ;—‘बीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अथ मिव-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्” ; विश्वपतीव ; “सर्वपती इव राजानो बीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह ;—कस्य पुनः एयाते ? कौ वा एयाते ? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते ? इति, उच्यते ;—“एषां” ‘विशां’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आह्वयमानौ ‘अक्तोः’ “राच्याः” अपगमे सति, ‘उषसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्” एव “अभिहृतौ” प्रथमे एवाह्वानकाले । ‘वायुः’ “च” ‘नियु-
त्वान्’, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्वये’ “स्वस्त्ययनाय” स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् = अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो बीरिट-शब्दे-
नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्वपती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह ;—“नियुत्वान्” कस्मात् ? इति, उच्यते,—“नियुतो-
ऽस्याश्वाः” । अथ “नियुतः” कस्मात् ? उच्यते,—“नियमनात्” ।
नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनादा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो
वायोः *”—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृत्योऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-
शब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण ; न हि पूषा नियुद्धिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ^(१८)”—इति†, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”
—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति,
एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५३४० १अ० १५ख० (१०) ।

† १भा० ४९३४० ११पं० ।

“परि(७६)”, “ईम्(८०)”, “सीम्(८१)”, — “इति *” एते “व्याख्यानाः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्(८२)”, “एनाम्(८२)” — इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः-अस्येत्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमाश्चात्र मृग्याः ॥

“सृणिः(८४)” — इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति” — इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्” — इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्चतेः” — इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूतः भवति ॥

“युनक्तु सौरा वियुगा० — ० पक्व मेयात् ॥” । बुधस्येयमार्घम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सौरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सौरा’ सौराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘कृते’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ क्षेत्रे ‘बीजं’

* १भा० ४१३४० १३पं० ।

† “परीति सर्वतोभावम्” — इति (१भा० ४१४०) १अ० १पा० ५ख० । “अनर्थकाः कमीमिदिति” — इति (१भा० ७२४०) १अ० २पा० ५ख० । “सी मिति परिग्रहार्थो वा पदपूरणो वा” — इति (१भा० ६१४०) १अ० २पा० १ख० ।

‡ १भा० ४१३४० १६पं० ।

§ “अस्या इति चास्येति चोदानं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे” — इति (१भा० ४०५४०) ४क० ४पा० ४ख० ।

॥ १भा० ४१४४० २प० ।

॥ “युनक्तु सौरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् । गिरा च शुद्धिः सभरा असमो नेदीय इत् छण्ण पक्व मेयात् ॥” — इति य० वा० सं० १९, ६८ ।

‘वपत’ । तथा ‘च’ वपत, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रं मेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोषधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्सृण्यः’ “सृणि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 नेदीयः । अत्र ‘पक्कम्’ औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बलं च वपतेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्श्रुष्टिः पूर्यतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टस्यस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्तिकतमं” सन्निकृष्टतम मौषधं पक्कं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—“पक्क मौषध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

अज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ

दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

^१स^२स्त्रिम^३स^४श्चन्तीन^५यस्यवरा^६होगायन्तित्वापविचंपुरु-
^८त्वाकि^९मित्तेप्र^{१०}तत्तेऽग्नि^{११}न्नर^{१२}एकयापान्तमन्यु^{१३}रुर्वश्य^{१४}सराउ-
^{१५}तासिस^{१६}द्वन्नियत्क^{१७}दा^{१८}मर्त्तपत्नीवन्तः^{१९}सुगुरसदृ^{२०}कश्चन्द्रमा-
^{२१}अरुणो^{२२}मायद्वन्द्रा^{२३}ग्नीमानः^{२४}समस्यह^{२५}विषाजारः^{२६}पृथक्प्रा-
^{२७}यन्प्रीणीता^{२८}सुदेवः^{२९}प्रवावृजेऽष्टाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

—००:०:००—

ॐ३म्* । त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्षणिस्त्व मद्भ्यस्त्व
मग्नेनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्षणि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-
रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपातरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १ + ॥

“आशुशुक्षणिः(१)” —इति †, अनवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्व मग्ने

* “घोः” ख । “ॐ” ग । “अः” ड । च-पुस्तके न कि मपि ।

† ड-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डसमाप्तिः ।

‡ १भा० ४२६ ४० ६ पं० ।

द्युभिस्त्व मा शुशुचणिः० — ० जायसे शुचिः”* । गृह्यसमदस्येय
 मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्यायां वादधौ-
 तेत्युक्तम् † । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुचणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “क्षिप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतदत्र प्रासङ्गिक मन्यचोप-
 कारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ ‡ । ‘आशुशुचणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मक्षराणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् क्षिप्रनाम § । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 तृतीय मक्षर मतिक्रम्य उत्तर मक्षरद्वयं निगृह्य,—“क्षणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “क्षणेतिः” धातोः (तना० उ०) द्विभार्यस्य ।
 “सनेतिः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्त्यर्थस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीप्त्या “क्षणेति”
 हिनस्ति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “सनेति” सम्भजति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः ।
 क्षणेतिः सनेतिश्च विकल्पः । “शुक् शोचतेः”—इति । पञ्चाना
 मक्षराणा माशुशुचणि-शब्दे तृतीय मक्षरं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुचणि-शब्दस्य ।

* ऋ० सं० १, ५, १०, १ ।

† “इहं वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति जी० गृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० दे० वा० २५० ४पा० ६४० ।

§ “शु(१५), आशु, १६)” —इति क्षिप्रनामसु (१भा० १५०० इत्येव) ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 ‘आशुशुचिणेः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—‘आशुशु-
 चिणिः’—इति । आह,— किं पुनः कारणं प्रथमैवा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,— कथं कृत्वा ?—इति, उच्यते;—‘ त्व मद्भ्यस्व मग्भ्यस्परि । त्वं
 वनेभ्यस्व मोषधीभ्यः’—इत्येतान्यक्षराणि बह्वि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्य मित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचिणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य य एषः पुरस्तात्
 “आ -इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेव शुशु-
 चिणिरिति “उत्तरः” अन्तरस्यतुरक्षरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितञः”
 चिकीर्षितादर्थान्ज्ञातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;— यः कश्चित् “आशुशुचिषुः” आदि-
 दीपयिषुः भवति, स आशुशुचिणिः (यजमान इति यावत्*) तस्मा-
 दाशुशुचिणेः त्वं हे भगवन्नग्ने ! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अद्भ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्व मेव च ‘अग्भ्यः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दाहभ्यः ।
 त्वम् ‘मोषधीभ्यः’ शरादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते ! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अय मपीतरः शुचिः” सौक्तिकः

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृष्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्कं” भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुचिणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदौपयिषुर्भवति, स वा आशुशुचिणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मौचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणञ्चि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीतालोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिण्कुणारुम् । अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डु * परिक्रान्तं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः^(१)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि०—०विचर्षणिः” ‡ । गृत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” ङ । “संपिण्डि” च । दृष्टौ तु “सम्पिण्डि”—इत्येव ।

† १भा० ४१० ४० २पं ।

‡ “इन्द्र०—०करत् । जेतुं शक्नुन् विचर्षणिः ॥”—इति ङ० सं० १, २, ३, ४ ।

मदस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रचने
 शस्यते । ‘इन्द्रः’ ‘आशाभ्यः’ दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्,
 ‘सर्वाभ्यः’ नानादिङ्गिवाभिभ्यो भूतेभ्यः ‘अभयं’ ‘करत्’ करोत्वित्यर्थः ।
 आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, ‘जेता शत्रून्विचर्षणिः’
 अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ “आशा दिशो भवन्ति,
 आमदनात्” ; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
 “आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यग्ननात्” । अभ्यग्नवते हि ताः
 परस्परेणैव ॥

“काशिः^(१)”—इति *, अनवगतम् । ‘काशयितव्यः’—इत्यवगमः ।
 “मुष्टिः”—इत्यभिधेयवचनम् । “प्रकाशनात्”—इति निर्वचनम् ।
 “मुष्टिः”—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—“मोचनादा” मुच्यते ह्यसौ,
 “मोषणादा” तेन हि मुच्यते, “मोहनादा” तत्र हि मुह्यति परः ।
 किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । “उताभये पुरुहत्—०—० काशिरित्ते” ‡ ।
 विश्वामित्रस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपञ्च-
 मयोरङ्गोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्य-
 न्दिने सवने ; सहदानु मलाढण उद्धरत्तदत्येताश्च तत्रैव § । अपि

* १भा० ४९० श्रु० ५ पं० ।

† “किं मेतस्मिन् मुष्टाविति” च ।

‡ “उताभये पुरुहत् अवाभिरेको हृच्छ मवदो हृच्छा सम् । इमे चिदिन्द्र
 रोहसी अपारे यत् संकृष्णा मघवन् काशिरित्ते ॥”—इति ऋ० सं० २, १, १, ५

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमाश्च अच्छावाकैव माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामर्त्विजा
 शस्यन्त इत्यर्थः । तत्र, कुणारमिति चतुर्थस्य पदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
 सं० २, १, १, २), अलाढण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलाढण इति (ऋ० सं०
 २, १, १, ५) सललूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उद्धरत्त इति (ऋ० सं० २, १, ४,
 १) दग्धयिष्यतीहैव यथोत्तरम्,—१२४, १२५, १२०४० ।

भयवति सङ्ग्रामे, 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहूत !' 'एकः अपि
'सन्' असहायः, 'अवोभिः' अवणौघैः शब्दैरन्वैर्वा, हविर्भिर्वा तप्तः
सन् 'दृढं' समर्थम् 'अवदः', 'दृष्ट्वा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव
माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि
'रोधसौ' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" मती
'यत्' "सङ्ग्रहणासि", त्व महे ! 'काशिः' 'ते' "महान्" ॥ एव मच
सङ्ग्रहणसम्बन्धात् "काशि"—शब्दो मुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्त मुच्यते,—ये एते "रोधसौ", एते "रोधसौ" ।
किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भृतान्येते रुन्धः ।
"कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्रोतः" उदक-
स्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः
"विपरीतात्" वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारम्^(४)" —इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "कणनम्"
—इति शब्दसमाधिः । "सृष्टदानं पुरुहूत० —० त्वमा जघन्य"† ।
'सृष्ट'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !"
'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहम्तम्' अप्रती-
कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्यिणक्' "सम्यिणिङ्", सञ्चूर्णय । 'कुणारं'
"परिकणनं" शब्दकारिण मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः
योऽय मपरो वृत्रः, वर्जिता, मेघः । एन मय्यपरि 'वर्द्धमानं', 'पियाहं'

* १भा० ४१० प्र० ८ पं० ।

† सृष्टदानं पुरुहूत क्षियन्तं मरुतं मिन्द्रं सम्यिणक् कुणारम् । अभि वृत्रं वर्द्ध-
मानं पियाहं मयादं मिन्द्रं त्वमा जघन्य ॥ —इति अ० सं० १, १, १, १ ।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तत्रसा' बलेन
'जघन्य' जघीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेधाधिकाराच्च
“कुणारुं = कणनशीलम्”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः
पुरुहृतं धमन्तीः ॥ अलातृणोऽल मातर्दनो मेघो वलो
वृणोतेव्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् पथो
अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* गुवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहृतं धमन्तीः । आपो
वा वहनादाचो वा वदनाद् बहुभिराहृत मुदकं भवति
धमतिर्गतिकर्मा ॥ ३ (२) ॥

“अलातृणः(५)” — इति †, अनवगतम् । “अल मातर्दनः” — इत्य-
वगमः । अलातृणो वल ० — ० धमन्तीः ‡ । हे ‘इन्द्र !’ योऽयम्
‘अलातृणः’ “अल मातर्दनः” पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णो
‘वलः’ मेघः ; स हि आतृणोत्युदकम् । ‘व्रजः’ च, स एव अन्तरीक्षे
व्रजतीति ; गुणान्तरत्वादजामि । आह ; — किं तस्य ? इति । एष ‘गोः’
“एतस्याः माध्यमिकाया वाचः” भावत्कायाः शब्द सुपश्रुत्य ‘पुरा’

* ‘निर्ममनाय’ — इत्येव वृत्तिसम्मतः, क-च-पुस्तकदोषः ।

† १ भा० ४९० ४० १९ पं० ।

‡ अ० सं० २, १, १, ५ ।

एव 'हनतोः' "हननाद्" भवतो बधाद् 'भयमानः' विभ्यत्;
 असह्योऽय मस्य बध इति मन्यमानः, 'व्यार' विसृज्यीभवतीत्यर्थः ।
 स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमगान्"
 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां
 मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णं हि तस्मिन्मेघे
 सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च ; निर्गताः सत्यः ताः
 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षणावन्, रक्षन्ति ; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः
 यथानिम्न मभिसरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम् । यदेतदुदकस्थानं
 तडागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति ; तद्धि उपदस्येत्, यदि
 न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः ; ताः हि
 "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते ।
 यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ
 तदा तेषां मेघाणां महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो
 धमन्तीः मुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः ॥
 एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात्
 "अलाटणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"वज्रभिः" प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते— ममेदं ममेद मिति,
 तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा"
 एव * ; नात्र स्तुतिकर्मैत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्यपि हि धमतिः पठितः ।
 "धमति^(१९), नदति^(८), सरति"—इति † ॥

* १भा० (२२०, २४६ पृ०) २च० १४ ख० ५०) ।

† १भा० (२२१, २२२ पृ०) २च० १४ ख० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याच-
क्षते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पश्यामो
निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्वीरजस्कृत्वाच । ‘प्राक्कन् वाणीः’—
इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वेण ॥ ३ (३) ॥

उद्धृह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्वा मध्य प्रत्यग्रं शृणी-
हि । आ कीव्रतः सल्लूकं चकथ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति
मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनादा मोष-
णादा मोहनादा वृश्वा मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं
भवत्या कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं ‡ भवति पापक-
मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्त-
पतेर्हेतिहुन्तेः । त्वं चिदित्या कत्पुयं शयानम् । सुखप-
यसम् । सुखं मस्य पयः । विसृह आपो भवन्ति विसृव-
णात् । वया इव रुरुहुः सुप्त विसृह इत्यपि निर्गमो
भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
पारयिष्ण्व १ इत्यपि निर्गमो भवति । नक्षहाभ-
मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दम्नोतीति । नक्षहाभं ततुरिं

* पृ० १६५ पृ० ९ पं० ।

† इतिहासपक्षेणेति भावः । तथाहि ऋ० सं० ६, ९, ५, ५.—इत्येवमादीनां
सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संलुब्धं’ क । ‘संलुब्धं’ च । ‘संलुब्धं’ च-नाम-इति-पुस्तकपाठः ।

पर्वतेषा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधायुरकृधायुः
कृध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अस्कृधायुर-
जरस्ववानित्यपि निगमो भवति (निष्प्रभा निष्प्रथ्य-
हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“सललूकम्” — इति, अनवगतम् । “संलुब्धम्” — इति शब्द-
समाधिः, “सरलूकम्” — इति “वा” । “उद् उद् रत्तः० — ० हेति
मस्य” † । “उद्दुर” एतत् ‘रत्तः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र!’, ‘वसु’
अस्य किन्धि ‘मध्यम्’, ‘अग्रं’ च अस्य ‘प्रति गृणीहि’ प्रतिजही-
त्यर्थः । किञ्च ; ‘आ कीवतः’ “आ कियतः” ‡ आ कस्माद् “देशात्”
एतदुद्दुर ; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं — कियतो-
ऽपि प्रदेशादेतदुद्दुर मिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
दुद्दुरेत्यभिप्रायः । तथा चैतदुद्दृत्य ‘सललूकं’ “संलुब्धं” समूढं
मप्रतिपक्षं कुरु । अथ वा “पापकं” पापतर मस्मत्तः कुरु — “इति”
एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण । अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं॥ “वा”
(अग्रनशीलं॥) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कृत्वा
स्थानप्रच्युतायास्मै रत्तसे ‘ब्रह्मादिषे’ ब्राह्मणद्वेष्टे ‘तपुषि’ तापयित्री
‘हेति’ हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* नास्त्येतत् क-ख-म-पुस्तकेषु परं दृष्टिदत्ता तु बाष्पात मेव ।

† १भा० ४२० प्र० १८ पं० ।

‡ ख० सं० २, ९, ४, ९ ।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्” — इति क ।

॥ “सरणशीलं” — इति ख ।

॥ नास्त्येतत्पदं क-नाम-दृष्टिपुस्तके ।

क्षिपेत्यर्थः ॥ एव मत्र सललूक मिति लुभेर्मोहनार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
रूप्यात् संलुब्ध मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भृ०प०) अथ च सारूप्य मक्षीति
“सरलूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चेतत्; तस्य
हि सम्मोक्षो वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कत्पयम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयमम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्वं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्येय मार्षम् । ‘त्वं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुस्मिन्नन्तरिक्षलोके ‘कत्पयं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ असुर्यं तमसि ‡ कृत्वा ‘वावधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वधधः’ वर्धिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य, सो-
मस्य स्व मंशं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”§ ‘जघान’ ।
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माश्रीर्यो-
ज्या ॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कत्पयः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विस्नुहः^(२)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्रवः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ प्र० १ पं० ।

† “त्वं चिदित्या कत्पयं शयान मसुर्यं तमसि वावधानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्य जघान ॥”—इति ऋ० सू० ४, १, २९, ६ ।

‡ “असुर्यं तमसि”—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान मेत-
दिति वा । “असुर्यं तमः”—इत्येव क-पाठः ।

§ “अपगूर्य”—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यान मेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ प्र० २ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विस्रवणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ०—० म॒त्र वि॒सृ॒जः” * । भरद्वाजस्येय
मार्षम् । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः,
‘अमृतस्य’ अमरधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षसा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मा-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं स्थापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येदं विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितृण्युद-
कानि । “भुवनम्”—इति ह्युदकनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदं
विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वया इव वरुडः म॒त्र वि॒सृ॒जः ॥”—इति ऋ० सं० ४ ५ ८, ९ ।

† ‘वाग्वै देवानां मनेता, * * * अग्नौ मनेताः सङ्गच्छन्ते’—इत्यादि च ऐ०
ब्रा० ९, १, १० । “तेजोऽग्निं निधा विधीयते,—ऽस्य यः स्यविदो धातुस्तदस्मि
भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽग्निष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि वोम्य ! मन आपोमय
प्राचक्षेजोमयो वागिति”—इति च ऋ० ब्रा० १०, ५ । “मनः कायाग्नि मा चक्षि
स प्रेरयति सावतम्”—इति शिक्षावचनञ्च पर्यालोच्यम् ।

‡ “अयं मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः”—इति प० दै० का० ०, ५, २ ।

§ १भा० (८९ प्र०) १च० १९ ख० (५०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुरुजः सप्त त्रिस्तुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः, ‘विस्तुहः’ विविधस्तवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुरुजः’ अस्मां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव क्षेताः पृथिव्या उपरि, यथा- निम्नं विस्तवमाणा आपो लक्ष्यन्ते— इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,— “तस्येदं विश्वा ० — ० सप्त त्रिस्तुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या- दर्थापपत्तेश्च “विस्तुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विस्तुहश्च वया इव रुरुजः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्तवन्ति च ॥

“वीरुधः(६)” —इति*, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः । “ओषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति हेतुनिर्देशः । “ओषधोः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिण्वः”† । भिषज आथर्वणस्येय मार्षम् । ओषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘ओषधोः’ ओषधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा । ‘मोदध्वम्’ मुदिताः दृष्टाः भवन्तु । कौटुश्यो यूयम्? ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रसूवरौः’ प्रकर्षेण स्रयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरौः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अम्बा इव’ वड़वा इव ‘सजित्वरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान् जित्वा अस्माक मायुषः ‘पारयिण्वः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १ भा. ४९८ पृ. ११ पं. ।

† ‘ओषधोः प्रति’ मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरौः । अम्बा इव सजित्वरौर्वीरुधः पारयिण्वः ॥”—इति ऋ. सं. ८, ५, ८, १ ।

“घृष्यवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः — ओष-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्षदाभम्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । ‘न क्षणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्य-
शनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति दिनस्ति, स नक्षदाभः । “त मु नः
पूर्वे^१ ० — ० मतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरद्वाजस्येय मार्षम् । ऐन्द्रौ ।
विष्टुप् । सम्पातसूक्ते म गन्दिने ब्राह्मणाच्छमिनः शस्ते शस्यते ।
‘त मौमहे’—इति ‡, इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु
पथन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मस्माकलोकादम्, लोकम्, ते
च ‘नवम्बाः’ नवगतयः‡, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासे-
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इदं मस्माकं स्यादिति ;
“स्वयं विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् ॥ । ‘विप्रासः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
स्तुवन्त आसते । किञ्चक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते ;— ‘नक्षदाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, कि

* १भा० ४२८ ५० १५ पं० ।

† “त मु नः पूर्वे^१ पितरौ नवम्बाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्ताः । नक्षदाभं तत्तु-
रिं पर्वतेष्ठा मद्राघवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, १२. ९ ।

‡ ऋ० सं० ४, ९, १२. ९ । इहाप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४२५० १० पं०) ।

§, ॥ ‘नवगतयो नवनीतगतयो वा’—इति प० दै० का० ११. ९, ० ।

॥ “नवनीतेनाभ्यञ्जनि,—आयं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणां मायुतं
पितृणां नवनीतं गर्भाणाम्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, २ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'ततुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्टाम्' यस्य मेघस्थायी, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोघव्या वाक् अगति-
क्रमणीया, तम् । 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम् । य एवङ्गुणविशिष्ट
इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करो-
त्वित्येव माशीर्योज्या ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्योपपत्तेश्च योऽभ्य-
शनेन दम्नोति, स नचद्दाम इत्युच्यते ॥

“अस्कृधोयुः^(११)”—इति *, अनवगतम् । “अकृध्वायुः”—इत्य-
वगमः । “कृधु”—इति ह्रस्वनाम[†] ; तद्धि “निकृन्नम्” इव
“भवति”, ह्रस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’—इति
भवति । “त मीमहे इन्द्र मस्य० —० हरिवो मादयथै[‡]” ।
‘तम्’, वय मात्मनः पुत्रम् ‘ईमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’
त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह ;—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति,
उच्यते ;— सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुरुवीरस्य’ बह्वीरैस्तदतः, ‘गृवतः’
च दासैस्तदतः, ‘पुरुक्षोः’ च बह्वनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः ।
न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मत्पकालः, त मीमहे ; किन्तर्हि ?
‘यः’ च ‘अस्कृधोयुः’ अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो
दृढशरीर इत्यर्थः । ‘स्वर्गान्’ च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १भा० ४९८ प्र० १८ पं० ।

† १भा० (१८९, १८७ प्र०) १४० १४० (१) ।

‡ “त मीमहे इन्द्र मस्य दायः पुरुवीरस्य गृवतः पुरुक्षोः । यो अस्कृधोयुः अजरः
स्वर्गान् त मा भंर हरिवो मादयथै ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १२, २ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरितो मादयथी'
अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधोयुः"—
इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निश्रुम्भाः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रुम्भहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रुम्भया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
वेहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रुम्भहा-
रिणस्ते + जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं
हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदुरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सखा सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असङ्कादन्त्यौ ॥ असिन्वती
वसती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः +
कम्पनाः क्रिमयो ऽ भवन्ति । मोषथा वृष्टं कपनेव

* १भा० ४९६ पृ० ८ पं० ।

+ "निश्रुम्भहारिणस्ते" क, ख, ग । 'निश्रुम्भहारिणस्ते'—इति रोचस-सम्पा-
दितयोः C. D. पुलुकयोः पाठः ।

+ "कपना" क, ख, ग ।

वेधसु इत्यपि निगमो भवति । भाक्षजीकः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाक्षजीक इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिषु इन्द्रशचुरित्यपि निगमो भवति । जूर्सिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिप्ता जूर्सिर्न वक्ष्तीत्यपि
 निगमो भवति । परि घंसमोमना वां वयो गातः ।
 पर्यगादां घंस महारवनेनान्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“आजासः पूषणं ०—० वहन्तु विभ्रतः” ‡ । भरदाजस्यार्घम् ।
 ‘आ वहन्तु’ ‘आजासः’ अजाः, अश्वः । ‘निष्टम्भाः’ “निश्रयहारिणः” § ।
 य एवंक्षणा अश्वः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘विभ्रतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘आजासः’—इत्यनेन
 “निष्टम्भाः”—इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चाश्वविशेषणत्वे “निश्रय-
 हारिणः” ॥ शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

“हृषदुक्थः (११)” —इति ¶, अनवगम् । “महदुक्थः”—इति,
 “वक्तव्यम् असौ उक्थम्—इति वा” शब्दसमाधी । “हृषदुक्थं हवा-

* “ऊनोतेर्वा” क, ख, ग ।

† “महारवनायान्नम्”—इति च-पुस्तकमात्रे, दृष्टौ प्राधान्यतया च लौकिकतः ।

‡ अ. सं. ४, ८, ११, १ ।

§ ॥ “निश्रयहारिणः”—इति क ह. पाठः ।

¶ १ भा. ११८ ४. १४ पं. ।

महे ० — ० मवसे*” । कश्यपस्यार्घम्† । प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य
 शस्त्रे तच्चाशीतिषु च महाव्रते शस्यते । “उक्थम्”—इति शस्त्र
 मुच्यते‡, तद् यस्य बृहत् महत्, स बृबदुक्थः ; अथवा तद् यस्य
 वक्तव्यम्, स बृबदुक्थः । तं ‘बृबदुक्थम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माङ्ग-
 यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सृप्रकरस्त्रम्’ सृप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम्
 ‘ऊतये’ अवनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
 नित्यकाल मेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’
 तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
 तेनाभिप्रायेणाङ्गयामहे ॥ एव मत्र ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
 “बृबदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्त्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
 महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स एव सुतरा माह्वयत इति ॥

“ऋदूदरः(१४)” —इति‡, अनवगतम् । “ऋदूदरः”—इत्यवगमः ।
 “सोमः” अभिधेयः । ऋदूदरेण सख्या ० — ० प्रतिरमेम्यायुः” ॥ ।
 प्रगाथस्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । सोमौ । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः
 याज्यैषा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ । ‘ऋदूदरेण’ ऋदूदरेण सोमेन ;

* “‘बृबदुक्थं’ हवामहे सृप्रकरस्त्र मृतये । साधु कृण्वन्त मवसे ॥” — इति ऋ०
 सं० ९, २, १, ५ ।

† मेधातिथेरार्घं मिति वक्तव्ये कश्यपस्यार्घं मिति भ्रमादुक्तं मिव अनङ्गमणीवि-
 रोधात् सायणविरोधाच्च । तथाऽनङ्गमणिका — ‘प्रहृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः’ —
 इति, “काण्डो मेधातिथिर्हविः” — इति च सायणः (ऋ० सं० ९, २, १, १०.)

‡ “उक्थं वक्तव्यप्रशंसम्” — इति पं० दै० का० ११, २, १० । पुरस्ताच्च (१भा०
 ११२ प्र० द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४२० प्र० १पं ।

॥ “ऋदूदरेण सख्या सचेयु यो मा न रिष्येदयं पीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
 यस्ते तस्या इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥” — इति ऋ० सं० ९, ४, १९, ५

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथ वा मृदुर्य सुदरे स्यात्
—इत्येव माशास्यते, पादभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
स पुनरेष मृदूदरः समृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
समानस्थानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
हे 'हर्यश्च !' इन्द्र ! सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
सोमः', 'न्यधायि अस्मे' निहितोऽस्मास्वासीत् । येनेमा मापद मापा-
दिताः स्मो वमनद्वारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
खण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णं मनव-
खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
आयुषश्चेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घ मायुर्ययाच यजमानाय ॥ एव
मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे(१५)" — "इति", उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः" — "मृदूपे
चिदृदूवधा" — इत्यत्र † ॥

"पुलुकामः(१६)" — इति ‡, अनवगतम् । "पुलुकामः" — इत्य-
वगमः । "इमं नु सोम मन्तिता ० — ० कामो हि मर्त्यः" § ।

* १भा० ४३० ४० ५ पं० ।

† अथैवाध्याये ६ पा० ४ ख० ।

‡ १भा० ४३० ४० ११ पं० ।

§ "इमं नु सोम मन्तिता इत्यु पीत मुपं भुवे । यत् सौ मागं चकृमा तत्सु चकृतु
पुलुकामो हि मर्त्यः ॥" — इति अ० सं० १, ४, ११, ५ ।

अगस्त्य-लोपासुद्रामंवादे अन्नेवामी ब्रह्मचारी इमां सौमीं दृष्टी
मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम्
'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थित मुपब्रुवे, किन्तु हि
'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित मुपब्रुवे ।—“यत् मी
माग^१श्चक्रेमा” । 'यत्' 'सोम' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्रेम'
पापं कृतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-
परिणामं करोतु । किं कारणम्? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि'
बहुकामो हि 'मर्त्यः' । स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभावात् अवश्य
मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र
'पुलुकाम'-शब्देन पुलुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामा-
नाधिकरण्यात् साहचर्याच्च ॥

“असिन्धुती^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “असङ्गादन्यौ”—
इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ०—० भूयत्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः
सौचीकस्य वा वाजश्वरस्य वा मत्प्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
'अपश्यम्' अहम् । भगवतः अग्नेः 'महतः', 'महितम्' माहाभाग्यम् ।
'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः । 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विचु' मनुष्य-
प्रजासु इत्यर्थः । आह,—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,—
'माना' भावेनैते 'हनू' हननममर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध
मिव धृते सत्यौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारुणि वा । सम्भृत्य
च 'असिन्धुती' “असङ्गादन्यौ” असङ्गादन्याविव ; अथ वा असंशुर्ण-

* १भा० ४२० ३० १२ पं० ।

† “अपश्य मस्य महतो महितममर्त्यस्य मर्त्यासु विचु । माना हनू विभृते

यन्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'वसती' भक्षयन्ती । 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा ;— यत् 'अत्तः' भक्षयतः ; न च आमृतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम् ॥ एव मच हनुसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्ख्यादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः^(१८)"—इति †, अनवगतम् । "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शर्द्धे" ‡ —० नेषथा सुगम्" § । श्यावाश्वस्यात्रेयस्येय मार्षम् । मारुती । जगती । दाशरात्रिके त्रिवृत्स्तोमे प्रथमेऽहन्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूचनात् ¶ । 'अभ्राजि' भ्राजते । 'वः' 'मरुतः !', तत् 'शर्द्धः' तद्वलम् । 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' सुष्णौथ यूयम् ; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्पुनर्मोषथ ? इति ।—"वृक्षं कपनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः ; यथा वृक्षं मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूय सुदकं सुष्णौथ । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुदि-षय मेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्"—इति च. ।

† १ भा. ४२. ४. १५ पं. ।

‡ "अभ्राजि शर्द्धे मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः । अर्णसा नो चरमंति सजोषसुचक्षुरिव यन्तु मनु नेषथा सुगम् ॥"—इति च. सं. ४, २, १५, १ ।

§ "प्रशर्द्धायेति पञ्चदशर्षं दशमं सूक्तम्. —० मादत्या यजेत चा. ९. ११.) इति"—इति च. सं. ५, ४, दशमसूक्तारम्भे सा. भा. द्रष्टव्यम् ।

॥ "क्रिमयः"—इति च. ४. ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादसुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेषथ' हे 'सजोषमः' महप्रौताः ! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेषथ ? 'चतुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चतुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति ॥ एव मत्र
वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः" ; ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभाव्यात् ॥

"भाच्छजीकः(१८)"—इति *, अनवगतम् । "ऋजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धुभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभू ० — ० वाचा यजौयान्" † । आहुस्य हविर्द्धानस्यार्घम् ।
चिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन् ! अग्ने ! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिरराऽ इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति ‡ । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि ;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहेतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वान्' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४२१ पृ० ३ पं० ।

† "देवो देवान् परिभूहतेन वहा नो हव्यं प्रथमचिकित्वान् । धूमकेतुः
समिधु भाच्छजीको मुन्द्रो होता नित्या वाचा यजौयान् ॥"—इति ऋ० सं० ०,
१, ११, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, १, ४, १ ।

धूमध्वजो वा । 'समिधा' समिन्धनेन 'भाञ्जजीकः' प्रसिद्धभाः ।
 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् । 'होता' आह्वाता 'नित्यः' ;
 इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता * । 'वाचा' वाग-
 धिदेवताभावेनावस्थितः † । 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार
 मपेक्ष्य । एव मत्र "भाञ्जजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः(१०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगमम् । 'रुजत्यः'—
 इत्यवगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "रुजन्ति कूलानि"
 —इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेव दुर्मदः० —० इन्द्रश्चतुः" § ।
 हिरण्यस्तूपस्यार्घम् । अग्निष्टोमे निष्कंवत्ये शस्यते । 'अयोद्धा इव'
 यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
 यथा किं करोति ? इति, उच्यते ;—'आ हि जुक्ते' आह्वयतीत्यर्थः ।
 क माह्वयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां
 शत्रूणां बाधितारम्, 'ऋजीषम्' ऋजौषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
 "ऋजीषौ वज्री"—इति ॥ । तमेवम्प्रभाव मिन्द्र माह्वय मेघो
 'नातारीत्' इतरवदुर्मदः न तर्तुं शक्नोति । 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं'
 समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरु-
 जानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विघ्निर्यमानः

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतज्जोहपदनं यदुत्तरवेदो नाभिः"—इति रे०
 ब्रा० १, ५, १ ।

† 'वाग् वा अनुष्टुप्'—इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् रे० ब्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४२१ ष० १ पं० ।

§ 'अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुक्ते महावीरं तुविबाध ऋजीषम् । नातारीदस्य
 समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रश्चतुः ॥"—इति ऋ० सं० १, १, २०, १ ।

॥ पं० १६ ष० ११ पं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रश्नुः’ इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एव मच शब्दार्थो-
पपत्तेः “मद्यः = रुजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः (११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
द्रवनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनेतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मे • — • जूर्णिर्न वञ्चति” † ।
पुरुषेपस्यार्थम् । अतिशयकथयति च्छन्दाः । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि निष्क्रेवन्त्ये
शस्यते । ‘प्र’ब्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रब्रूत अस्मै । ‘स्वयशोभिः’ आत्मौघैः
यशोभिः संयुक्ताः स्तुतौः । किं कारणम् ? यस्मादेष ‘इन्द्रः’ स्तुतः
‘उतौ’ अविता, रक्षिता ‘परिवर्गे’ सङ्गामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयं मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतौना मस्माच्छत्रुणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दुर्मन्’ दारयिष्यतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह
— कथं पुनरमावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ § ‘विषयधौ’ रेषणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्युक्त्वाम्माक मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनक्ष्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरमौ ? इति, —
“या न उपेषे अत्रैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेषे’ उप आगच्छति ‘अत्रैः’

* १भा० ४२१ पृ० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिकृती परिवर्गे इन्द्रा दुर्मतीनां दुरीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा विषयधौ या न उपेषे अत्रैः । अत्रैः संसृज्य वञ्चति शिप्रा जूर्णिर्न
वञ्चति ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १०, २ ।

‡ “भविष्यति” — इति क ।

§ ‘सा शक्तिः शत्रुसेना वा’ — इति ऋ०-पृ०-टीका ।

अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा । “इते मंसन् वचति” * । ‘ईम्’—
इत्यनर्थकः । ‘इता’ सती इन्द्रेण ‘न’ ‘वचति’ † । अस्मान् प्रति
‘क्षिप्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ‘जूर्णिः’ अवसम्पन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वचति’ ‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्यतीत्यर्थः ॥ इव
मच क्षेपणसम्बन्धात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)” —इति १, अनवगतम् । “अवनाय”—इत्यवगमः ।
“युवोः श्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वसिष्ठ स्वेय
मार्घम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । हे
आश्विनौ ! ‘युवोः श्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अष्टणीत’
सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह,—कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सूरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां श्रिय मुषःसञ्ज्ञिका इव
मष्टणीत ? ‘परितक्त्रायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात् ; सद्यश्विनेः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देवयन्तु मवथः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यद्यु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवथः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु
दिक्षु यजमानैर्दोषयमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविर्लक्षणम्,
‘न्नं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्णोर्ध्वाश्विनोर्यागकाल

* , †, ‡ अच सर्वत्रैव ‘वचति’—इति सयकारपाठः ऋ०-पुस्तके ।

१ १भा० ४२१४० १०पं० ।

॥ “युवोः श्रियं परि योषाष्टणीतु सूरौ दुहिता परितक्त्रायाम् । यद्देवयन्तु
मवथः शचीभिः परि न्नं सोमना वां वयो गात् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ५,
१६, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात्”—इति दै० का० १९, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्”—इति * । क मर्ये पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाय” तर्पणायेत्यर्थः ।
एव मचाग्निनेर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् ‘ओमना’—इत्यस्य अन्त्यस्य
“अवनाय”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदपि “अवनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्† । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यगात्’
“अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्‡ । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिस्ते केन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः § शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिस्ते नव वृक्षय इति सा
निगद व्याख्याता) ॥ १ ॥

* अ० सं० ४, ४, १८, १ ।

† क-च-न-उ-पुल्लकेषु दृश्यते एव ।

‡ मत्स्यहृदितपुल्लकेषु रोधसहृदितपुल्लकेषु च नैवं कचिदपि ।

§ “शकटं”—इति पाठः ।

॥ वनमीचिज्जाकर्मतपाठो न दृश्यते क-च-न-पुल्लकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी(१२)”—इति *, अगवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” दिनक्षि । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनेतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नाना धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ कारुरह मस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता सो गाव इव लोक मिन्द्रायेन्द्रो परि सुवेत्यध्येषणा । आसीन ऊर्द्धा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वलिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मिवासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्चयज्वाभ्यर्चयन्यजति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्चयज्वेत्यपि निगमो भवतीष्ट ईशिषे । ईष्टे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि ।

निगमो भवन्ति । श्लोणस्य क्षयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवन्ति ॥ २ (ई) ॥

“कारुरुहं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव”* । शिशुराग्नि-
रसः, तस्येय माषम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्रो । स्वदुष्कृताशङ्कया किला-
परिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भवित्यतीति मन्यमान
आत्मानं मेव निर्दिशन्नाहः—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले
परेषां ‘कारुः’ श्लोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा † ;
स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति” ‡ । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम ; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” § । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव मपादाने कारके
‘ततः’ पिता ; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* ऋ० सं० ७, ५, १५, ६ ।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषां ऋत्विजां कार्यद्रष्टा चिदेद्विद् भवति ।
तथाच—“यदेतत् अय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमकरोत्”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५,
५, ७) । “समुद्रोऽसि विश्वयचाः”—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ४.) च द्रष्टव्यम् ।
च० वा० सं० ५, ६६. अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य ह्येष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० ५, ५, ६ ।

§ “स पितरं मेत्याब्रवीत् त्वां च वाव मम्यं तताभाञ्जरिति”—इति ऐ० ब्रा०
५, १, ६ । किञ्च “स तथेत्युक्ता पुत्रं मातृन्त्रयामास ततायं वै मम्यं त्वा मददायना
त्वयाच मिमं यजा इति”—इति ऐ० ब्रा० ७, १, ९ ।

॥ “प्रजा वै तन्मः ; प्रजा मेवास्मा एतन् सन्मनेति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ११ ।

‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां* पेष्टी; “दासी पिमष्टि”—इति
 श्रुतम् । इतरेषां सकृन्मां पेष्टी । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्नानसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रक्षीभवति † ।
 यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन मातोच्यते;
 यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन दुहितो-
 च्यते । ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, यथोक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसु लभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम् । कथम्युनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—
 गाव इव ; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः स्मो वय मपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्द्रो!’ विज्ञायैतदनेन
 स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापवित्राद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्वव’; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः
 कथं वा नपरिस्वविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “उपलप्रक्षिणी = सकृ-
 कारिका”, शब्दार्थापपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि(१४)” —इति †, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करणादीनाम्’—इति अ० पु० ङीष्नी । “तथा हि सवनीयानां
 रूपम्”—इत्यादि रे० ब्रा० ९, ९, ५ द्रष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ७४, ८० ४० ३० ।

‡ १भा० ४९९ ४० १५० ।

“पुनो जगार०—० मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुकष्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । महाप्रते महत्त्वतीये ब्रह्मे ब्रह्मते ।
 ‘पत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जगार’ गृह्णा-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यक्षम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘शीर्ष्णा’ उत्सृष्टम् ‘अत्ति’ स्वीकरो-
 तीत्यर्थः । तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरुच्यं’
 वरतर सुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकागाय प्रतिसंवत्सरम्
 एतां द्युलोकास्थां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्थे, आत्मन उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिम्नम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मत्र “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्थे”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’
 —इत्यचोपपद्यते शिरस्त्व आदित्यस्य ॥

“प्रकलावित्(१५)” —इति४, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—इत्यवगमः ।
 “वणिग्भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलाश्च वेद प्रकलाश्च” ।

* “पुनो जगार प्रत्यक्षं मति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरुच्यम् । आसीन ऊर्द्धा-
 मुपसि क्षिणाति न्यऊर्द्धुत्ताना मन्वेति भूमिम् ॥”—इति अ० सं० ७, ७, १०, १ ।

† १भा० ६०६ पृ० (१०), ६११ पृ० (१०) ब्रह्मम् ।

‡ १भा० ४११ पृ० ११ पं० ।

§ १भा० ४११ पृ० ११ पं० ।

कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति;
यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते दत्तवो-
—० भोजना सुदासे” * । वसिष्ठस्यार्घम् । चिष्टुप् । ऐन्दी ।
महाव्रते निष्केवस्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘दत्तवः’
दारयितव्याः मेधाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’
आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचै-
रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-
प्रायः । किञ्च ; ‘दुर्मित्रासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-
पराः, ते पुनर्दुमित्राः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज
इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्य मत्स्यं ददति, एव
मेते मेधाः पूर्वं मत्स्योदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः
‘जडः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि †
‘सुदासे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मत्स्योदकात्प-
दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते ॥ अवयव-
प्रत्यवयवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति,
गणितकुशलत्वात् ; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्ह्यज्वा(११)” — इति §, अनवगतम् । अभ्यर्ह्यन् अभिवर्ह्यन्

* “इन्द्रैते दत्तवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः । दुर्मित्रासः
प्रकलविनिर्गमाणा जडविश्वानि भोजना सुदासे” — इति अ० सं० ५, १ १०, ५ ।

† १भा० १११ ४०, ११० ४० धननामसु (१८) ; १भा० २८१ ४० ११५० “भो-
जनामीति वा धनामीति वा” ।

‡ - एतेन च वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेषु वसिष्ठः सुदासं पैजवनमभिषेच तस्या-
हु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परोयायाचेन च मेधेमेजे” — इति
रे० ब्रा० ८, ४, ७ ।

§ १भा० ४११ ४० ८ पं० ।

यो यजति । अभ्यर्ह्यतिरत्र दानार्थः । “मिम्यत् येषु ०—०
 अध्वनिं प्रविक्रे” * । अजिष्वा नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सुक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवो,
 रुद्रस्य पत्नी ‘मिम्यत्’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयत्ति, मिय-
 त्ति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यस्य युष्माकं मध्येऽव-
 स्थितः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रश्मिभिः ‘अभ्यर्ह्यज्वा’ अभि-
 वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे । अत्रा ‘हवम्’ आह्वानम्
 ‘यत् ह याय’ यदा यूय मायाय अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’
 बह्वनि बलानि, ध्वजायाणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
 अन्तरिक्षे । ‘प्रविक्रे’ विविक्रे, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूषा —
 अभ्यर्ह्यज्वा” ; स हि स्वरश्मिषोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या
 योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“इक्षे(१०)” —इति ‡, अनवगतम् । “इक्षिणे”—इत्यवगमः ।
 “नृवत्त इन्द्र नृतमाभि ०—० महि सूरं वृहन्तम्” § । भरद्वाज-
 स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘नृवत् ते’ यथा के चिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं
 स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
 ‘जती’ अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः ‘वंसीमहि’ सम्भजेमहि ।

* “मिम्यत् येषु रोदसी न देवो मियक्ति पूषा अभ्यर्ह्यज्वा । अत्रा हवं मरुतो
 यत् याय भूमा रेजन्ते अध्वनिं प्रविक्रे ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५ ।

† १भा० १२९, १३० प्र० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (३९), (३९) डीप्पनी द्रष्टव्या ।

‡ १भा ४२९ प्र० १२ पं० ।

§ नृवत्त इन्द्र नृतमाभिः जती वंसीमहि वामं त्र्यम्बकेभिः । इक्षे हि वस्व पुमयस्य
 राजन् वा रत्नं महि सूरं वृहन्तम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, ८, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभिः’ अवणीयतमैः शब्दैः ।
 केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईक्षे’ इक्षिषे, त्वम्, ‘वस्वः’
 वसुनः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
 वसुनः । त्वम्, हे राजन् ! ‘धाः रत्नम्’ देहि धनम् । कीदृशं
 पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ बलं बृहन्तश्च बलकार्थं
 यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् ‘ईक्षे’—इत्येष शब्दः
 “ईक्षिषे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षीणस्य(१८)” —इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगमः ।
 “युवं श्यावाय०—० अ॒ध्यध॑त्तम्” † । कक्षीवत आर्षम् । आश्विनौ ।
 त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनौ !’
 ‘श्यावाय’ राज्ञे ‘रुशतीं’ ज्वलितरूपां श्रियम् ‘अदत्तम्’ । युवा मेव
 च महतः ‘क्षीणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारौ ‘कण्वाय’ ऋषये ।
 किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् ‘वाम्’ युवाभ्यां ‘कृतम्’,
 हे ‘वृषणौ !’ वर्षितारौ यत् ‘नार्षदाय’ ऋषये वधिरीभूताय ‘अवः’
 ओचम् ‘अध्यधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ स्यः ॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-
 धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “क्षीणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षीणस्य(१८)” —इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
 णस्य”—इति हि भाव्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

* १भा० ४३९ ४० १६ पं० ।

† युवं श्यावाय० रशती महतं मुहः क्षीणस्याश्विना कण्वाय । प्रवाच्यं तद् वृषणा
 कृतं वा यन्नार्षदाय० अवा अध्यधत्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २ ।

अस्मे ते बन्धुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्हृषभ पौ-
 र्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवसृजो-
 धिन् । अस्मभ्य मित्यर्थः । अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतयु-
 योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे ।
 अस्माक मित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा-
 स्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
 दीयन्नन्वेते पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीना
 मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव ।
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
 सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि
 निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सप्रथा
 असौत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि ।
 विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे(१६)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
 कार्थम् । एक मेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
 प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते बन्धुः” ग० ।

† १भा० ४२६ ४० २प०

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मे ते बन्धुः”^{*}; “वयं नित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषम्
 पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्”—इति † । सोमकयणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्ह्येषा अजा”—इति-
 द्युक्तम्‡, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति § च, तस्मादुपपद्यते
 अग्नेस्तनुत्व मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणौया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव मुपेहि । एव मजा
 मभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण अष्टेन
 पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘बन्धुः’
 बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धु’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे यातं नासत्या सृजोषाः”[†]; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ श्येनस्य०—० उपसो व्युष्टौ” ॥ । कचौवत
 आर्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ९९ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५; ५, १) ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुः”—इति ऐ० ब्रा० ९, १. ६ ।

§ “अतएव द्रव्यप्रौढ आग्नेयो रराट् पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० ९४, १ ।

॥ “आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्ते यातं नासत्या सृजोषाः । एव हि वा मयि-
 ना रातव्यः मन्त्रमाया उपसो व्युष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १८, ९ ।

यातम् 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्यौ ! 'अग्निना' अग्निनौ ! कथञ्च पुनरायातम् ? 'अग्नेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'मूतमेन' नवतमेन ; परिश्रान्तस्य हि अग्नेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा । 'वां' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'इवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि ; किमर्थं ? 'रातद्व्यः' दत्तद्व्यः ; युवा कुद्विश्य 'उत्सृष्ट मेतद्व्यं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'अशक्तमायाः' आश्रितिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छन्तम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः” ; “अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकथं — यदशाम” * । इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते च वृढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकथं' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्येभिः' बलैः । हे 'वृषभ' वर्षितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वय मपि 'भूरीणि' बह्वनि कर्माणि 'कृण्वाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । हे

* भूरि चकथं युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । भूरीणि हि कृण्वामा अविष्टेन्द्रक्रत्वा मरुतो यदशाम ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १५, १ ।

‘अविष्ट’ वलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाञ्छाचेष्टैतद् ब्रूमः ; किन्तुहि ? ‘क्रत्वा’ एव कर्मणैव । तत् सम्पादयामः, ‘यद् वञ्चामः’ यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्” ; “अस्मभ्यमित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्धि—० इन्द्र शिप्रिन्” * । घोरस्या-
ङ्गिरसस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता ।
‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्र यन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘नृजीषिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं
वारयति तस्य, ‘भूरेः’ बज्रनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिष-
षितां मात्रां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं शरदः’ शतं
वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’
पुत्रान् ‘अश्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे
प्र यन्धि”—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्म-
भ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे आराक्षिद् द्वेषः सनुतयुयोतु” ; “अस्म-
दित्यर्थः” । “तस्य वयं—० सनुतयुयोतु” † । गर्गस्य भारद्वाज-
स्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काचीवतः

* “अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराश्च शत इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति ऋ० सं० २, ९, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुमनो यश्चियस्यापि भुङ्क्ते सौमिन्से स्याम । स सुवामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराक्षिद् द्वेषः सनुतयुयोतु ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, ११, १ ।

सुकीर्तिनामा, तेन दत्तमे मण्डले दृष्टा । वष्टे चाहनि पृच्छस्य,
 विशिञ्जति चेयं हतीये सवने ब्राह्मणाच्छंभिः शस्त्रे विनिघुक्ता ।
 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये
 'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये सुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्गस्ये
 मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुचामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्,
 'अस्मे' "अस्मत्तः" 'आराधित्' दूरतर मपनीय 'देषः' देय पापम्,
 ततः 'बभूवः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोतु'
 नाश्रयत्वित्यर्थः । एव मच्च 'देषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्ये-
 तस्य "अस्मात्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे” ; “अस्माक
 मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसुनाम्”* । “उद्धृहरत्तः”†—
 इत्यस्या एवेय मनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्मभ्यम् । हे
 ‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनराशिम्, ‘द्युमन्तं’ दौप्रिमन्तम् । आहृत्य
 चास्मभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तगेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके
 सति ‘नि दधीमहि’ । ‘ते’ तव स्वभृतस्य ‘देष्णस्य’ दानस्येत्यर्थः ।
 कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहीति ? इतः,—यस्मात् ‘ऊर्व इव’
 यथा वडवारुखेऽवस्थितः ऊर्वाऽग्निः, अपि पिवन् ‘पप्रथे’ प्रथते, एव
 मयम् ‘अस्मे’ “अस्माकम्” ‘कामः’ प्रथते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’
 आभिमुख्येन ‘पृण’ पूरय ‘वसुनाम्’ हे ‘वसुपते !’ ॥ एव मच्च

* ‘आ नो भरु मग्निं द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे
 कामो अस्मे त मा दृष्ट वसुपते वसुनाम् ॥’— इति ऋ० सं० १, १, ४, ४ ।

† प० १२० पृ० ४ प० ३५५ ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आश्लिषः ‘अस्मे’
—इति “अस्माकम्”—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—“अस्मे धन वसवो वसुनि” * । अत्र ‘धन’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”—इति
शेष उच्यत एव † ॥

“पाथः(१०)” —इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अन्तरिक्षम्”
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
पततेर्वा”—इत्यत्र § । “यत्रा चक्रुर्मृताः — ० मित्रावरुणोत
दृष्टैः” ॥ । वसिष्ठस्यार्घम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्याह ;—“सृष्टः सौर्यो हि
गीयन्त उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यत्र’ यदा ‘अस्मे’ सूर्याय
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
यावदस्तमय इति, यदाचाय मारुतः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अन्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथः’ “अन्तरिक्षम्” तेन मार्गेण ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० वा० सं० ८, १८ ।

† यास्क्रीयस्यैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत् । प० दै० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४११ प्र० ११ प० ।

§ १भा० १४८ प्र० ५ प० ।

॥ “यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्वेति पाथः । प्रति वां सूर
उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत दृष्टैः ॥—इति अ० सं० ५, ५, ५, ५ ।

¶ अ० सं० ०, ४, ८. सूक्तारभो सायचीयं द्रव्यम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मिषावरुणौ !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हव्यैः’ ॥ एव मय ‘श्वेनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः = अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठितं मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतिार्थम् । अथ वैव
 मन्वया स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धस्य
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातु’ कृतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यस्य । तेन एव प्रदेशेन ‘श्वेनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मौश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदकं मपि पाथ उच्यते” : “पानात्” । “अभि वा देवीं०
 —० उग्रः सुहस्तचक्षाः” † । वसिष्ठस्यार्थम् । ब्रूहस्पदस्य दशराचस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । हे अत्विजः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वः’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च ; “प्र वा देवता वाचं
 कणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ सुतिलक्षणां ‘कणुध्वम्’ । किञ्च ; “आ चष्ट आसां पाथो
 नदीनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० १४ ४० १च० १४० (१)—(१४) ।

† “अभि वा देवीं धियं दधिध्वं प्र वा देवता वाचं कणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सुहस्तचक्षाः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १५, ८-
 १० । न त्वेकेय मृक् चतुष्पदा ; अपि त्विमे द्वे द्विपदे, “प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं
 द्याया एकविंशतिर्द्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनात्, “बोद्धव्यं धूर्जटा इति
 द्विपदा (१, १.)”—इत्याश्रयायनशासनाच्चेति ।

यतीव जनामां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्,
उदकं 'पाथः' । किंलक्षणः पुनर्वरुणः ? आचष्टे ;—'उयः' उद्गूणः,
'सहस्रवक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मच 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"
—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

“अन्न मपि पाथ उच्यते” ; “पानादेव” । “वनस्पते रश्नया
•—• द्यावापृथिवी इव मे” * । आप्री-सुक्ते वाध्यश्वस्य सुमि-
चस्येय मार्षम् । हे 'वनस्पते !' 'रश्नया' 'नियूय' निबध्य 'देवा-
नाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविलक्षणम् 'उप वचि' समीपं
वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः ;—
यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोढानि एतानि 'हवींषि' ।
यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्पति मेव मुक्त्वा
पुनर्द्यावापृथिव्यावाह ;— हे 'द्यावापृथिव्यौ !' 'वां' युवा मपि
'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम ॥

“सवीमनि^(१)”—इति †, अनवगतम् । “प्रसवे”—इत्यवगमः ।
“देवस्य वयं०—• चासि भूमनः” ‡ । भरद्वाजस्यार्षम् । जगती ।
गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय महः, तत्रेयं तृतीयसवने
वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवी-
मनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* “वनस्पते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वचि विद्वान् । स्वदाति देवः
क्षणवद्द्वीष्यवतां द्यावापृथिवी इव मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४२२५० १८ पं० ।

‡ “देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वसुमन् इवामे । यो विचस्य
द्विपदो यस्तुष्टो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १५, १ ।

‘वसुमस्य’ धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव सन्धारः
 स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘दिपदः’ मनुष्यादेः,
 ‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूम्नः, ‘निवेशने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
 च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’ * । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
 च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मत्र ‘सवितुः’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
 पद्यते ॥

“सप्रथाः^(१९)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
 गमः । “त्व मग्ने सप्रथा०—० वि तन्वते” । । सुतम्भरस्येय मार्षम् ।
 गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्व
 मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आसेवितो यज-
 मानैः । ‘होता’ आह्वाता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
 थापि । किं वज्रना ‘त्वया’ एव हेतुभृतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
 ‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्था-
 पपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि^(२०)”—इति ‡, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
 गमः । “होता देवो०—० प्रचोदयन्” ॥ । विश्वामित्रस्यार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रसूतः’ क ।

† १भा० ४२४ पृ० २ पं० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥”—इति
 ऋ० सु० ४. १, ५, ४ ।

§ १भा० ४२४ पृ० ५ पं० ।

॥ “होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदधानि प्रचोदयन् ॥”—इति
 ऋ० सु० २, १, १८, १

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः ज्ञस्यते । अग्नीषोमप्रण-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
थानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदथानि = वेदनानि"—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान् आजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः†
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भागं मनुध्यायामौजसा वसेनौज आजतेर्वीजते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वायेय मितराशीराश्रस्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिरु मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सुत्याशीर्देवेष्टिति च‡ ॥ ४५ ॥

* 'अग्नीषोमप्रणयते' क ।

† "विभक्ष्यमानाः" क, ख, ग ।

‡ "सुत्याशीर्देवानिति च"—इति ह०-सम्मतः

§ नेह खखसमाप्तिः उ-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
 मर्थप्रतीति । “आयन्त इव—० न दौधिमः” † । बृहती ।
 मृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम् । अनर्शराति मित्तीय मनन्तरा चास्याः‡
 महाप्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक
 एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप
 तिष्ठन्ते” रश्मयः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’—
 इत्यनर्थक एव । ‘विश्वा’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “धनानि”,
 सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः”
 विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’—इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्”,
 नानर्थकः । आह ;—कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्र मुप-
 तिष्ठन्ते” यथा सूर्यं महान्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
 मुदकेश्वर मुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
 उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
 नाः । (किञ्च?) “वसुनि जाते जनमान् आजसा” । यथेन्द्र आदित्यो
 वा॥ ‘वसुनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
 व्यमाणे च,” स्वेन ‘ओजसा’ ऐश्वर्य—“बलेन” “विभजति” । तथैव
 यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
 प्रवृत्त्यैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ ‘प्रति’

* १भा० ४२४ पृ० ७५० ।

† ऋ० सं० १, ७, २, २ ।

‡ ऋ० सं० १, ७, २, ४ । “प्रगाथं प्रत्यवदधाति”—इति रे० आ० ५, १० ।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनेर्वा स्थाने । “तं वयं
भाग मनुधायामः”—इति भाष्यकारो निराह ॥ एव मत्र ‘आयन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘आयन्तः’—इत्येष शब्दः, समाङावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव सुपमार्थे भवतीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेर्वा” वृद्धार्थस्य (तु० अ० प०); “उजतेर्वा”
न्यग्भावार्थस्य (तु० प०) * ॥

“आशीः^(१५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । “आशिरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माशिरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाशिर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आश्रपणात्”; ईषद्वि तच्छृतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आशीः”? इयम् “आशा-
स्तेः” आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गावः—० विदत्” ‡ । प्रियमेधस आशिरसस्तेय
मार्षम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आशिरं’ अपणार्थं पयः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वाखादम् । ‘यत्’ ‘सीम्’ सर्वतः ‘उपहरे’

* १भा० ८९, ११२ प्र० १ख० १२ख० (४२); ११५ प्र० १ख० ८ख० (१) ।
“ओजत्क वसतेजसाः”—इति कवि० ।

† १भा० ४२४ प्र० १०प० ।

‡ “इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीं मुपहरे विदत् ॥”—
इति ऋ० सं० ९, ५, ९, १ ।

उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् खनैर्दुदुहे ॥ एव मच
गो-सम्बन्धात् 'आशीः'-शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“अथेय मितराशीराशास्तेः”—इति यदुक्तम्, तच्चेद मुदाहरणम्;
—“सा मे सत्याशीर्देवान् * गम्यात् । गृणन्तु ते समर्द्धयन्तु ।
जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा । अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो
देवान् गच्छतु” ॥ प्रस्तरो† प्रहियमाणे यजमानो जपत्येनम् । ‘सा’
‘मे’ मम ‘आशीः’, ‘सत्या’ यथाप्रार्थितैश्च ‘देवान्’ ‘गम्यात्’ प्राप्नोतु ।
‘गृणन्तु’ ‘ते’ देवाः । श्रुत्वा च ‘समर्द्धयन्तु’; ‘जुष्टात्’ अपि ‘जुष्टतरा’
प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि ‘पण्यतरा’ सुतादपि सुततरा ।
किञ्च; ‘अहेडता मनसा’ अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे
प्रस्तर ! त्व मपि ‘देवान्’ ‘गच्छ’ । ‘यज्ञः’ अपि ‘देवान्’ ‘गच्छतु’ ।
त्व मपि चान्यं यज्ञम् । तदयं याचामोऽमावपि देवान् गम्यात् ॥ एव
मच आशीरेव ‘आशीः’-शब्देनाभिधीयते; आशिषो हि देवान् प्रति
गमन मभीष्ट मिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तुं अनु भोग् मानुष्कादिद्‡ ग्रसिष्ठ
आषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्त्तुं भोग् मन्वापदथ
ग्रसितृतम आषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्माः‡ वा

* “सत्याशीर्देवेषु”—इति यास्कीयपाठः सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु ।

† प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । अम० को० १, १, १९१ स्तो० । “यजमानः प्रस्तरः
(ऐ० ब्रा० १, १, २)” —इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

‡ “मानुष्कादिद्” क, ख, ग ।

§ “जागर्त्तिर्गिरतिकर्मा” क, ख । ‘जीगर्त्तिर्गिरतिकर्मा’ ग ।

मृणातिकर्मा वा मृह्णातिकर्मा वा । मूरा अमूर न
 वयच्चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से ॥ मूढा वयं
 सोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महित्व† मग्ने त्वं तु
 वेत्य शशमानः शंशमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो
 ह दाशतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा ।
 देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥
 ॥ ५ (८) ॥

“अजोगः(२६)” — इति †, अनवगतम् । “अगारीः” — इत्यवगमः ।
 “अत्रा ते० —० ओषधीरजोगः” ‡ । दीर्घतमस इय मार्षम् ।
 अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता । ‘अत्र’ एतस्मिन् काले ‘ते’ तव हे
 अश्व ! ‘रूपम्’ अहम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टम् ‘अपश्यम्’ । ‘जिगीषमाणं’
 जेतु मिच्छमानम् ‘इषे’ अन्ने जेतव्ये निमित्तभृते ‘आ पदे गोः’
 उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ह्यन्न मेवासुभिंल्लोके
 जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव सुपपद्यते । किञ्च ; ‘यदा’ यस्मिन्
 काले ‘ते’ तव ‘मर्त्तः’ मनुष्यः ‘अनुभोगम्’ ‘आनट्’ प्राप्नोति, वाहयन्
 वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् ‘ओषधीः अगारीः’ ओषधीर्गृह्णासि गिरसि
 वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

* “मूढा वयं सोऽमूढस्त्व मसि” क ग । “मूढा वयं सोऽमूढस्त्व मसि” ख ।

† “महित्व” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४२५ पृ० १५० ।

§ “अत्रा ते रूप मुत्तम अपश्यं जिगीषमाण मिष आपदे गोः । यदा ० —०
 रजोगः ॥” — इति ऋ० सं० १, २, १२, १ ।

सुतरा मोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओधध्यम्-
सम्बन्धात् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूरः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूर०—०विष्पतिः सन्”† । त्रितस्याप्तस्यार्धम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन्नग्ने ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः । हे
‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्”‡ माहाभाग्यम्
‘वित्से’ वेत्सि ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘शये’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वन्निः’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति । स त्व मनेन
रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालयता तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युवतिं’ तां ता माऊतिं पुनः पुनः
आस्वादयसि । ‘विष्पतिः’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्वं मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘भूढाः’—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”—
इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४२५ पृ० ५५० ।

† “मूरा अमूर न वयं चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मुहुर्वित्से । शये वन्निश्चरति
जिह्वयादरेरिह्यते युवतिं विष्पतिः सन् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ५, १९, ४ ।

‡ ‘महत्त्वम्’— इति च-नामष्टनिपुस्तके ।

“शशमानः^(१८)”—इति *, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्यव-
गमः । “यो वां यज्ञैः ०—० गन्त मम्ययुः” † । दीर्घतमस
आर्षम् । जगतौच्छन्दः । ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ !
‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंसमानः” सुवन् ‘दाशति’
ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘होता’ आह्वाता
‘यजति’ । ‘मन्मसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
आह ;—तस्य किम् ? इति, उच्यते ;—‘उपाहतं गच्छथः’ प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, ‘वीथः’ च ‘अध्वरम्’ अध्वाश्रितानि हवींषि ।
वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव । यतो ब्रूमः ;—‘सुमतिं’ शोभन-
प्रज्ञं यजमानम् अनु लक्ष्य ‘अच्छा गिरः’ एता अस्मद्गिरः
आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम् । ‘अस्मयू’ अस्मान्
कामयमानावित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘यज्ञैः शशमानः’—इति यज्ञसम्-
न्धात् शब्दमाह्वयाच्च “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव मुपपद्यते ॥

“देवो दवाच्या, कृपा^(१९)”—इति ‡, एते ३ अनवगत । देवशब्दो
ऽनयोरेव उपलवणार्थोऽत्र समानातः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति
चीनि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितयः”
—इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४२५ पृ० ८५० ।

† “यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः । उपाह-
तं गच्छथो वीथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मम्ययू ॥”—इति ऋ० १, १, ११, २ ।

‡ १भा० ४२५ पृ० १०५० ।

§ १भा० ४२४ पृ० (१९)-टौप्यनी द्रष्टव्या ।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० सर्पिषः” * । परस्मैपदार्थम् ।
 अतिष्कन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने दृष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आह्वाताम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दास्वन्तं’ दान-
 वन्तं दातव्यम्, ‘वसुं’ वामयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘सुमुं’—
 ‘सहसः’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्रं मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कश्चिन्मुखं
 समानप्रष्टोदरपाणपादं विप्रप्रज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्जाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभनयज्ञः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्द्धया’ ‘कृपा’ कृपया मामर्थाख्या कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यक्षितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विभ्राष्टि’ विभ्रंशम् ‘अनु वष्टि’ आहति-
 प्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वाल्या अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘आजुक्कानस्य’ उपरि ह्यमानस्य
 ‘सर्पिषः’ सर्पणशीलस्य । य मग्निं मह मवं जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्तः,
 स इदं नामाम्नाकं करालित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “देवाच्या, कृपा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्षया कल्पितयत्येव सुपपद्यते, शब्द-
 सारूपादर्थोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा
 या स्यालात् । अथा सामस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्रामी

* “अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुमुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्द्धया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टि मनुं वष्टि
 शोचिषाजुक्कानस्य सर्पिषः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १९, १ ।

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † शश्व-
 द्वाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातेत वा घा
 स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं
 शूर्पं^४ स्यतेः शूर्पं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यंऽ)
 नवतर सोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः^(४०)”—इति ॥, अनर्धगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थं
 वृत्तिरत्रानवगमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”—इति भाव्य-
 कारो निराह्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि द्वाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रवुं हि
 ०—० जनयामि नव्यम् ॥” । कुत्सस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदायितरौ” क, ख, ग ।

† “विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, ख, ग ।

‡ “लाजा राजतेः” क, ख, ग ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ १भा० ४२५ पृ० १० पं० ।

॥ अ० सं० १, ७, १८, ९ ।

अहम् युवाम् । हे 'इन्द्राग्नी !' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृ-
 भावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बह्मदानेन कन्या पितृ-
 माराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बह्मतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा धा स्यात्तात्" । "धा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यात्तात्' अपि बह्मदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यातोऽपि हि भगिनोप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी ! 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि,
 'नयं' नवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एव मत्र 'विजामातृ'-शब्देन
 "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बह्मदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "शयत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः" क्रीता-
 पति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो
 भार्यार्थे । तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीत्वं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणामौ निर्मिणोति, तेनामौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यात्तः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्यन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादमौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात्
 स्यात्त उच्यते ।[†] "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि०प०)" धातोः प्रक्षे-

* "दाक्षिणायाः" मूलपाठः ।

† इत्थं उक्तरं लाजापदजिर्वचनवाक्यानां व्याख्यातुं मूलितम् ।

पणार्थस्य ; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपवनम्” तेन
क्षशनं पूयते । “शृणातेः (क्र्या०प०)” तद्धि शरमयं भवति ॥

“ओमासः(४९)” — “इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासश्चर्षणीधृतः” — इत्यत्र ‡ ॥ ६(८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, ९ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
औशिजः ॥ सोमानां ‡ सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्त मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां ॥ सोतारं
मां ¶ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्(४९)” — इति ¶, अनवगतम् । “सोतारम्” — इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरणं ० — ० य औशिजः” ** । मेधातिथेः

* १भा० ४२९ पृ० ४पं० ।

† यास्कीयस्यास्य निरुक्तपत्रस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दै० १९, ४, ९ ।

§, ॥ “सोमानं” क, च ।

¶ “मा” क, च, ग ।

** १भा० ४२९ पृ० ८पं० ।

†† ऋ० सं० १, १, २४, १ ।

काण्वस्यार्धम् । अन्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं खरण मिति
ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत”—इति हुक्कम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां
“सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, माम्, ‘खरणं’ शब्दयिता-
रम्, सुयज्ञस्त्विनं ‘कृणुहि’ कुरु हे ‘ब्राह्मणस्यते !’ । कथं च पुनः
“प्रकाशनवन्तं कुरु”? इति,—“कक्षीवन्तं य औशिजः” । सुप्तो-
पम मेतत् । ‘यः’ ‘औशिजः’ कक्षीवान्, त मिव । अत्र करोति-
सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण । ‘कक्षी-
वान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्याया तद्वान् † । “अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवा-
भिप्रेतः स्यात्” : स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिमयोगात् कक्षी-
वान् । ‘औशिजः’ “उशिजः पुत्रः” । “उशिक्” पुनः “वष्टः”
कान्त्यर्थस्य ‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोता-
रम् सोमानाम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽहं सोमानां सोता, कक्षी-
वान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्म-
णस्यते ! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तपुर्धयस्तु चरुर-
मिवाँ इव । ब्रह्मदिपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेपौ धत्त

* “सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्या.” इत्यादि सा०भा० (अ० सं० १, १, २४, १) ।

† “कक्षः”, “कक्ष्या” च १भा० ११५ पृ० १पं० । “कक्ष्याः” तत्रैव १८२ पृ०
१० पं० । (अ० सं० १, ११८—१२५ १, १२१, —५; ८, ७४ सूक्ताणां द्रष्टा ।

‡ १भा० १८८ पृ० १अ० ६ख० (७) । ‘उशिजः’—इति मेधाविनामसु च
(१भा० २४२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासेमावधस्य शंसितार मघं
 हन्तेनिर्हंसितोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृचयो
 भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मादिषे (ब्राह्मण-
 द्वेष्टे*) क्रव्य मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरख्यानाय क्रव्यं
 विकृताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेपो धत्त मनवाय मन-
 वयवं § यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने
 कि मिदानो मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा
 पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं^(४०)”, “किमीदिन^(४४)”—इति ॥, एते अनवगते ।
 ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः । ‘किमीदिने’—
 इत्यस्य “किमिदं किमिदङ्गागौ पिशुनः” ॥ “इन्द्रासेमा समुघश्च
 ०—० मनवायं किमीदिने” ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । हे “इन्द्रासेमौ !”
 सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
 मेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्ताप-
 यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, “चरुरग्निवां देव”
 चरुरिव अग्निसंयुक्तः ‘ययस्तु’ क्षयं यात्वित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मादिषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “धत्त मव्यवेय मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४२९ पृ० १९ पं० ।

॥ ५४० सं० ५, ७, ५, ९ ।

“आह्वाणदेष्टे”, ‘क्रयादे’ क्रय्य मदते पृष्ठमांसभक्षयित्रे, ‘घोरचक्षसे’
 घोरदर्शनाय, ‘देषः’ सर्वलोकदेष्टव्यतां ‘धत्तम्’ युवाम् । ‘अनवायम्’
 “अनवयवं” सकल मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ये” “अतद्रुहः”
 “अद्वेषसः” अद्वेष्टारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि
 न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । ‘किमीदिने’ “पिण्डनाय”—इत्यर्थः ॥
 एव मत्र ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः ; तथाभौष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिण्डुनः ; स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेषमाणः “चरते” ; (अथ “वा” “किमिदं” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेषमाणः “चरते” ; *) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृच्चयो
 भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुच्चरन्ति” हि
 “अस्मादापः” ॥ “क्रयं” मांसम् ; तद्धि “विकृताद् जायते” ॥
 “पिण्डुनः” “पिंशतेः (जु० प०)” धातोः ; स हि स्वल्प मपि पापं
 “विपिंशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (२२) ॥

कुरुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ
 इमेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं दुणानोऽस्तासि विध्य रक्ष-
 सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव
 पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राजे-
 वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बभ्रमोचिज्ञानगंतानि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

+ “प्रसयनात्तन्तुर्वा” क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृष्णानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
 नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्त-
 सतमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा । यस्तु गर्भं ममी-
 वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्यास्था-
 नो दुर्णामा * क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये
 मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
 मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
 नानि सर्वाण्यथा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिवी-
 भयं वा । अघे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
 मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युत-
 दित्यपि + निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
 अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(४५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । “कृष्णुष्व पाजः
 ०—० रक्षसस्तपिष्ठैः ‡ ; वामदेवस्यार्षम् । अग्निचयने पुरुष-
 व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति द्युक्तम् ॥ ॥ हे
 भगवन्मग्ने ! ‘कृष्णुष्व’ ‘कुरुष्व’ एतदात्मौयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रसितिं

* “दुर्णामा” क, च ।

† “अदिद्युतत्सर्वौमनौत्यपि”—इति क, च ।

‡ १भा० ४२९ पृ० १० पं० ।

§ क० सं० २, ४, १२, १ ।

॥ “कृष्णुष्वपक्षोनाराक्षोघ्नम्”—इत्यनङ्गमधिका ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्मि, जास मिव वा । 'पृथ्वी' विसीर्णम् । तत एव मेतद् विसीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांसिभिसुखः । कथं च पुनर्याहि ? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि * । अथ वा यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि । अथ वा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतमैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि । 'इमेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इमेन' "गतभयेन" शूरेण "इस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च ; "दृष्ट्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः" । क्षिप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया गत्या । 'गृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते ? इतः ;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः । स त्व मेव मागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः" अस्मच्छून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एव मत्र राजोपमान-सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनाम, "पालनात् ; तेन हि पाल्यते । 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्" ; "तन्तुर्वा जासं वा" उभाभ्या मपि ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"अमीवा^(४९)"—इति ४, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्था वक्ष्यति दै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ प्र० १५० ८५० (१); ११६ प्रश्नायां च तद्वृत्तिर्दृष्ट्या ।

§ १भा० ४२० प्र० ५ पं० ।

वान्”—इति यदुक्तं माधव्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” † ।
 “यस्ते गर्भं ममीवा ०—० ममीनश्नत्” ‡ । रचोदा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येयं मार्षम् । पुत्रकामस्य षडाङ्गतो नाम स्यात्सौपाकः,
 तच्चेयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि ! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’
 रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा क्रिमिः” पापप्रदेशे नतः परिणतः
 उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ श्येते गर्भं हिंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर्’ अनीनश्नत् नाशयतु । ‘क्रव्यादं’ मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मत्त ‘अमीवा’—इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः;
 क्रिम्युपहृते हि योनौ गर्भा न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम्^(४०)”—इति §, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति
 अर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवोऽसूनुता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम” । ‘वैश्वदेवो’ वाचं ‘सूनुतां’ सत्याम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तथैव लक्षण्या वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिघ्नस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं
 हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अथैव खण्डे पुरस्तात् १८४४० १० पं० ; १८९४० ५ पं० ।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं ममीवा दुर्णामा योनिं मार्षये । अग्निं ब्रह्मणा सह निष्क्रुवाद्
 ममीनश्नत् ॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, १ ।

§ १भा० ४२० ४० ८ पं० ।

इत्येतेत्यर्थः ॥ एव मन्वातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम् = दुष्कृतम्”—
इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

“अघ्ना^(४८)”—इति *, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगमः ।
रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा ; तथा हि “विद्वः अप-
वीथते” अपवेष्टते प्राणैः । “अमौषां चित्तम् (चु० सं० ८, ५, १२, ६)”
—इति उपरिष्टाच्छेषः † ॥

“अमतिः^(४९)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमामयी मतिः” अम-
तिः । एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— “आत्ममयी” यस्य मतिः
असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः; तस्य हि आत्मप्रकाश-
मयी मतिः । “अभि^{१९७} त्यं^{२१} देवं ०—० कृपास्वः” § । नकु-
लस्यार्पणम् । अतिच्छन्दाः; अष्टिः । प्रवर्गे शस्यते; सोमसम्माने
बाध्वर्यवे ॥ विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्यं’ तम् अहम्, ‘देवं’
सवितारम् । ‘ओण्योः’ द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि
वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । ‘कविक्रतुं’ क्रान्तप्रज्ञानम्,
‘सत्यसवं’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४२० पृ० १२ पं० ।

† प० दै० ८, २, १२ ।

‡ १भा० ४२८ पृ० १ पं० ।

§ “अभि त्यं देवं सवितार मोण्योः कविक्रतु मन्वाभि सत्यसवं रत्नधा मभि

प्रियं मतिम् । कर्द्धा यस्यामतिर्भा अदियुतस्यवोमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः

कृपा स्वः ॥”—इति सा० व० आ० ५, १, २, ८ ।

॥ “सोममाने बाध्वर्यवे”—इति क ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च
सर्वाभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी
मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा ? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-
द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे
यस्य सर्वं मिदं प्रवर्त्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं
जगद् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुक्रतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया
सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मत्र
‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं मुच्यते; स
हि प्रकाशसतत्वएव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(५०)” —इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः(५१)” —इति च‡ ।
श्रुष्टीत्यस्य ‘अग्रनम्’ —इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—
इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

ताँ अ॒ध्व॒र उ॒श॒तो य॑क्ष्य॒मे श्रु॒ष्टी भ॒ग॒न्नास॑त्या पुर॒-
न्धि॒म् । तान॑ध्व॒रे य॒ज्ञ उ॒श॒तः का॒मय॑मानान्यजा॒ग्ने श्रु॒ष्टी
भ॒ग॒न्नास॑त्यौ चा॒श्विनौ स॒त्यावे॒व ना॒स॒त्यावि॒त्यौर्ण॑वाभः
स॒त्यस्य॑ प्र॒णेत॑रावि॒त्याग्रा॑य॒णो ना॒सिका॑प्रभवौ बभू॒-
व॒तुरि॒ति वा पुर॑न्धिर्वहु॒धीस्त॑त्कः § पुरन्धिर्भ॒गः पुर॑-
स्ता॒त्तस्या॒न्वादेश॑ इत्ये॒क मि॒न्द्र इत्य॑परं स बहु॒कर्म॑तमः

* २भा० २१० पृ० ७पं० ।

†, ‡ २भा० ४२८ पृ० ७पं० ।

§ “पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः” क, ख, ग । “पुरन्धिर्वहुधिसत्कः” रोष्च ।

पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रश्रया स्तौति ।
 इमा मू नु कवितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
 रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्माणः ॥ समिद्धस्य
 रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु” — “नासत्या पुरन्धिम्” * । वसिष्ठस्यार्घम् ।
 वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
 सम्पादिनः, ‘जमाः’ अवितारो रचितारः, अवनौया वा तर्पणीयाः,
 ‘सधस्यं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
 तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने !” एतस्मिन्
 ‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उग्रतः’ स्व मंशं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “क्षि-
 प्रम्” अविलम्बमानः ‘यक्षि’ “यज” ; ‘नासत्या’ “नासत्यौ चाश्विनौ”
 यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात्
 “श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
 वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्यौ एव नासत्यौ—इति”, “और्णवाभः” आचार्यौ मन्यते ।
 तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् § । तस्मान्नासत्यावि-
 त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियासु जमाः सधस्यं विश्वे अभि सन्ति देवाः । तां अध्वरं
 — “पुरन्धिम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४ ।

† इतः पूर्वस्मिन् अष्टौ उक्तं मेतत् १८५ प्र० ११ पं० ।

‡ अथैवोपरिष्ठात् ४ पा० ६ अष्टौ ।

§ “अथो अस्माकः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंक्षिता वै देवा
 अमृतसंक्षिता वै मनुष्या इति ॥”—इति रे० आ० १, १, ९ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आग्रायणः”
आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “मासिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति” † ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिश्चोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति वि-
चार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”;
—‘श्रुष्टौ भगम्’—इति‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्”
आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्यते द्विवचन-
वाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’-शब्दस्य च । “इन्द्रः”
उक्तः स्यात् पुरन्धिश्चोऽत्र,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः”
हि इन्द्रः “बहुकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्म-
नामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात्
पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्व मिन्द्रस्य
स्यात्,—“पुरां च दारयित्तमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति ।
“वरुणः” पुरन्धिश्चोऽत्र,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्?
“तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । तद्यथा,
—“इ॒मा मू नु ०—० न॑यः समु॒द्रम्”॥ । अत्रैरार्षम् । वारुणी ।

* नैतत् दृश्यते ख-पुस्तके ।

† ऋ० सं० ७, ४, १९, १—९ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्यैकादशे “नासापुडा-
भ्यामत्सुष्टम्”—इत्यादि ।

‡ अथैव मन्त्रे १८८ ४० १९ पं० ।

§ १भा० १९९ ४० १५० १५० (११) ।

॥ नाख्येतत् क-पुस्तके ।

॥ “इ॒मा मू नु क॑चित्तमस्य मा॒यां मु॒क्षीं दे॒वस्य॑ न कि॒रा द॑ध॒र्ष । एकं॑ यदु॒द्रा न
पृ॒थक्ते॒जी रा॑सि॒क्षती॑ र॒वम॑यः समु॒द्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४, ११, १ ।

चिष्टुप् । ‘इमां’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’ मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) ‘मही’ महतीं मायां ‘न किरादधर्ष’ न कश्चिदप्या-
धर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—‘एकम्’ एतं सन्तं
वरुणम् आदित्यम् †, ‘यद्’ एता ‘उद्रा’ उदकेन रश्मिना नद्यः ‘एनीः’
गमनशीलाः सतत मुदक मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निश मेता गच्छन्त्यो ‘अवनयः’ नद्य इव ‘समुद्रं’ सिञ्चन्त्यो
‘न पृणन्ति’ (न प्रीणयन्ति ‡) (बुद्ध्या §) । तेषां रश्मीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य ‘आ धर्षयितुम्’ अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथ मप्ययं न सम्पूर्यत इति ॥
एव मच वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम ॥ ; सा
यस्य पूर्वा वक्त्री, स पुरन्धिः । वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद्
“वरुणः = पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुशत्^(११)”—इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अर्बोधि होता०

* नास्त्येतद् क-पुस्तके ।

† “यो वा अग्निः स वरुणः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ६, ४, १० ।

‡ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

§ नास्त्येतत् ख-पुस्तके ।

॥ १भा० २१४ प्र० २२० २२० (७) ।

॥ “कवितमस्य०—” ‘यद्’ यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्रा’ उदकेन ‘न पृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः ? ‘एनीः’ अन्यः, शुभ्राः गमनशीला वा, ‘सिञ्चन्तोः’ उदकमासे-
चयन्त्यः, ‘अवनयः’ नद्यः । वक्त्री नद्यः सर्वदेवादकेन पूरयन्त्याऽपि नैक मपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मति । अनाकारिणविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्त
कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् ;
इव ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४२६ प्र० १५० ।

-० स्तमसो निरमाच”-। गवाह्वुधयारार्षम् । आग्नेयी ।
चिष्टुप् । अग्निचयने दृष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अवोधि होता’
बुध्यते होता ‘अग्निः’, ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्टव्यतया देवान् ।
‘ऊर्द्धः’ ज्वलनक्रियायोगात् । ‘प्रातः’ अस्यात् अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च यस्य
‘रुग्णत्’ रोचिष्णुर्वर्णः ‘अदर्शि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं यस्य
‘अप्रमितम्’, यश्च प्रभावतो ‘महान्’ । ‘तममः’ च सर्व मिदं
‘निरमोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एव मन्य-
धिकारादत्र शब्दसारूप्यात् “रुग्णत्”—“इति” एतत् “वर्णनाम”—
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेश्यदारिणो † देवा
अस्त्याप्य माप्य मामोतेः सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदचो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
चः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रैभिरर्वाङि-
त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं
भवति । स्तृणन्ति बहिरानुषगित्यपि निगमो भवति ।

* “अवोधि होता यजथाय देवानूर्द्धो अग्निः सुमनाः प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
रुग्णदर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥”—इति अ० सं० १, ८, १९, १ ।

† “रेश्यदारिणे”—इति ८, इतिउपपत्त्यम् ।

तुर्वणिस्तूर्खवनिः । स तुर्वणिमंहा अरेणुपौस्य इत्यपि
निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिशादसः(५१)” — इति *, अनवगतम् । “रेशयदासिनः†” — इत्य-
वगमः । “अस्ति हि वः ० — ० नव्यसे” ‡ । मनेर्वैवस्वतस्येथ
मार्घम् । सतो वृहती । वैश्वदेवे सुक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशय-
दासिनः” ! †, ‘देवासः’ देवाः ! यो हि रेशयति हिंसावान्भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेशयदारिणः” — इति केचिदधीयते निर्व-
चनम् ; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम्’
प्राप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रवीमि ;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत । ‘सुविनाय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,— ‘मद्नु’ क्षिप्रमित्यर्थः ।
एव मच्च शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “रिशादसः = रेशयदासिनः॥,
रेशय दारिणो वा” — इत्यपपद्यते ॥

* १भा० ४१८ वृ० १ पं० ।

‡ अस्ति हि वः ० — ० नव्यसे । अणुः पूर्वस्मै सुविनाय वे।चत मद्नु सुम्नाय
नव्यसे ॥ — इति ऋ० सं० १, १११, ५ ।

†, ‡, ॥ “रेशयदासिनः” — इति ऋ०-८१ ।

“सुदत्तः^(५४)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन् •——• विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्घम् । दत्त-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः अस्यन्ते ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्माभ्यं ‘रासन्’ ‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किं-
 क्षणाः देव्यः ? ‘रातिषाचः’ हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘शृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुशरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्तः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धन मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्तः = कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्तः^(५५)”—इति †, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुर्देवत्रा •——
 • पितृभिर्धर्ममद्भिः” ‡ । शङ्खस्य यामायनस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीर्णवन्तः, ‘देवत्रा’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘होत्राविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘स्तोमतष्टासः’ स्तोमकर्त्तारः ‘अर्क्कैः’ मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः ॥ । यः

* १भा० ४२८ पृ० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिषाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरुचीभिः
 सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्तो विदधातु रायः ॥”—इति ऋ० सं० ५, २, १०, १ ।

‡ १भा० ४२८ पृ० १२ पं० ।

§ “ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्क्कैः । याग्रे वाहि
 सुविदभिरुवाक् सत्यैः कृष्यैः पितृभिर्धर्ममद्भिः ॥”—इति ऋ० सं० ०, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः सामप्रथमप्रकारस्य ताण्डे महाप्राच्यावे द्वितीयतृतीययोर्दृष्टव्यः ।

एवंशृणुः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविदत्रेभिः'
 "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिसुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कथैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसद्भिः' यज्ञसादिभिः हविर्भिस्तृप्तिं सुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कथवाचैः साकं मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्यं नेतदपि पदद्वयम् ॥ एव मच शब्दसारूप्यात्
 'सुविदत्र'-शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्"†—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 गमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घ्रा ये अग्निं ०
 —० युवा सखा"‡ । त्रिशोकस्यार्घम् । दृष्टीसहस्रे दद्या-
 त्तीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यं मग्निम् 'आ' आभिसुख्ये-
 नाश्रयिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'वर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्तं" 'स्तृप्ति' ; तेषां मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानस्थानो याज्ञे कर्मणि भवति ; नेतरेषां मयज्वनाम् । वर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः(१०)"—इति §, अनवगतम् । "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषत्वेनैव"—इति च ।

† १भा० ४२८ पृ० १० पं० ।

‡ आ घ्रा ये अग्निं मिश्रते क्षुण्णि वर्हिरे।नुषक् । येषां मिश्रो युवा सखा ॥"

— इति ऋ० सं० १, २, ४२, १ ।

§ १भा० ४४० पृ० ४ पं० ।

“स तुर्वणिर्मुहं०—० दामनि” * । इन्द्रस्य सव्यत्वं मापन्नस्येय-
 मार्घम् । जगती । ऐन्द्री । त्रैषुवतेऽहनि निष्केवस्ये शस्त्रे शस्यते ।
 स इन्द्रः ‘तूर्वणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भाजते ।
 ‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपैंस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
 तच्च न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपैंस्य मित्युच्यते । “पैंस्यम्”
 —इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् ‘अरेणुपैंस्ये’ बले अन्त-
 रिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡ । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिगृह्ण मिव उच्छ्रितः
 भाजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
 ‘येन’ वज्रेण ‘शुष्णं’५ शोषयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘मायिनं’
 प्रज्ञावन्तम् ‘आयसः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
 ‘दुधः’ दुर्द्धरः शत्रूणाम् ‘आभूषुः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
 मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दाम्नीव न्यरमयत्, सुवभ्रादित्यर्थः ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “तूर्वणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
 पद्यते ॥

“गिर्वणसे(५८)” —इति ॥, अनवगतम् । ‘गीर्वननीयः’—इत्यव-
 गमः । “गीर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तुर्वणिर्मुहं अरेणुपैंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भाजते तुजा शवः । येन शुष्णं
 मायिनं मायसो मदे दुध आभूषु रामयन्नि दामनि ॥” इति ऋ० सं० १, ४, ११, १ ।

† १भा० ११५ पृ० १२४ ८४० (१४) “पैंस्यानि” ।

‡ १भा० १६० पृ० १२४ १० ४० (४०) “पैंस्ये” ।

५ “येन वज्रेण हि नित्यं शुष्णं”—इति क ।

॥ १भा० ४४० पृ० ०पं० “गिर्वणाः” ।

“आमासु पक्कं — गिर्विण्णसे वृद्धत्” * । नृमेधसः प्रिय-
मेधसो वा इयं मार्षम् । वृद्धती । ऐन्द्रे सुक्ते । ‘आमासु’
अपकासु गोषु क्षीरं ‘पक्कम्’ ‘ऐरयः’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सती पक्कं दुद्धे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
श्रुतं पय इति । किञ्च ; “आ सूर्यं रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूर्यं’ ‘दिवि’ द्युलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र मुक्ता स्तोतृनाह,—
अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘धर्मं न’ धर्मं मिव सुतप्तं सुहृ-
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः ।
‘सुवृत्तिभिः’ शोभनाभिः स्तुतिभिः ‘जुष्टं’ प्रियं ‘गिर्विण्णसे’ इन्द्राय
स्तुतिसम्भक्ते । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘वृद्धत्’ † ; तद्धि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मत्र “गिर्विण्णाः = देवः” उच्यते, शब्दसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूते सूते रजसि निपते ये भूतानि समकृण्वन्निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मकाः देवगणास्ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृशिमन्

* “आमासु पक्कं मैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । धर्मं न सामन्तपता सुवृत्ति-
भिर्जुष्टं गिर्विण्णसे वृद्धत् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ७ ।

† तत्र साम सामवेदे चारण्यगानग्रन्थे १, १, १, ११ ।

‡ “माध्यमिका” ऊ, च ।

§ “देवगणा ये” ऊ, च ।

धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्यया-
विदत् । उखः पितेव जारयायि यज्ञैः । उख इव गोपिता-
जायि यज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृर्त्ते सृर्त्ते(५८)” — इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते” — इत्यवगमः । “त आ यजन्तु ० —
० कृण्वन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्षम् । वैश्वकर्मणोभ्यां
जुहोतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने ; तत्र विनियोगः । ‘असृर्त्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः ; “योऽयं वायुः पवत एष प्राणः” — इति
ह्युक्तम् ‡, तेन समन्तात् ईरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते ? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते ; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः ? इति, — ‘सृर्त्ते’ “सुसमीरिते”
विक्षिप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निषत्ते’
निषण्णे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति ? इति, — ‘ये भूतानि
समकृण्वन्’ समस्तानि कृतवन्तः, ‘इमानि’ । तेषां किम् ? इति, —
‘त आ यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रति-
वचनं मुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं० ।

† त आ यजन्तु इविण् समस्तानि कृष्यन् पूर्व जरितारो न भूमना । असृर्त्ते सृर्त्ते
— ० निमानि ॥” — अ० सं० ८, २, १०, ४ ।

‡ “तस्मादाज्जवायुः प्राणः” — इत्यादि रे० ब्रा० २, २, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण; — तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचन मुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं मुदकम्, ‘समस्मै’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्त माह;—‘ऋषयः पूर्वे’ विश्वसृजः, ‘जरितारः न’
 ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण ; तैर्हि सर्वा भूतयामः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ‘असूत्ते’-
 ‘सूत्ते’—इत्येतयोः “असुसमीरिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधी उपपद्येते ॥

“अम्यक्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधी । ‘ऋष्टिः’ अभिधेया ; तां हि
 सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यक्षिता चित्रा मा मेषा
 प्रत्यक्षितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अम्यगित्युच्यते । “अम्यक् सा०—० दधति
 प्रयांसि” † । अगस्त्यस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । कन्दोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ पृ० १पं० ।

† “अम्यक् सा तैन्द्र ऋष्टिरुक्ते समेत्याभवे मृदते । जुनन्ति । अग्निध्रिदि
 आतृषे शशुकानापो न दीपं दधन्ति प्रयांसि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, ९ ।

ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘अम्यक् सा ते’ यदैवंलक्षणा रेवणा
शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मञ्चिता त्वया चित्रा भवत्यात्मनस्तव या
स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्यैव हे इन्द्र ! ‘अस्मे’
अस्मदर्थं ‘मनेमि’ चिरन्तनम् ‘अभ्वं’ बज्रदक मिह पातयितव्य
मिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय ‘जुनन्ति’ गमयन्ति । किञ्च ;
सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावकैव शक्तिः ‘अग्निरिव’ ‘अतसे’ काष्ठे
‘शुशुक्कान्’ देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते । किञ्च ; ‘आपो न
द्वीपम्’ यथा ता द्वीपा आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ;
एव मेतानि मेघानि ‘प्रयांसि’ उदकानि महत्त्वाद् दृष्टेः तानि मञ्ज-
यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य धारयन्ति ॥ एव मचाच्चतेर्ग-
त्यर्थस्य (भू० प०) ‘अम्यक्’—इत्येतद् दृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्मिन्(११)”—इति *, अनवगतम् । “यादृग्ने”—इत्यवगमः ।
“ज्यायांस मस्य०—० सो अरं करत्”† । अवत्सारस्येय मार्षम् ।
जगती । आग्नेयी । “तम्प्रत्नथा”—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡ । उपह्वये
तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । ‘ज्यायांसं’ महत्तरम् । ‘अस्य’ ‘यतुनस्य’
(कर्मणि षष्ठ्यौ वा §) यतनशौलस्य भगवतः सूर्यस्य, ‘केतुना’ कर्मणा
प्रज्ञया वा, ‘ऋषिस्वरम्’ ऋषिभिः स्वर्यते सूयते इत्यृषिस्वरः, त

* १भा० ४४१ पृ० ८५० ।

† ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम वे । यादृग्मिन्
धाधि न मपस्ययाविद्व्य उ स्वरं वदन्ते सो अरं करत् ॥”—इति ऋ० सं० ४, १,
१४, १ ।

‡ ऋ० सं० ५ सं० १५० १९ सू० ।

§ नास्तेतत् क-पुलाके ।

मृविस्वरम्, सुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्निन्' "यादृग्ने" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया इविःस्तुत्यादिलक्षण्या तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतीः, 'सः' एव 'अरं' करत् पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृग्निन्'—इत्यस्य "यादृग्ने"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयायि^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "अजायि"—इत्यव-
गमः । "सास्माकेभि ०—० जारयायि यज्ञैः" † । भरद्वाजस्यार्षम् ।
आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"
—इति छान्दस मात्वम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः
स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते । 'एतरो न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधने
वा 'द्वन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनार्वी' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उस्रः पिता इव' साण्ड
इव "गोपिता" गवां पिता 'जारजायि' "अजायि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विहित्यमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ ष० १०पं० ।

† "सास्माकेभिरेतरो न शूषैरग्निः दृष्टे दम् आ जातवेदाः । द्वन्नो वन्वन्क्रत्वा-
नार्वीषः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥"—इति ऋ० सं० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वी जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रं
मित्येतदनर्थक मुपबन्ध मादद्रीत । अद्दीदिन्द्र प्रस्थि-
तेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । अद्दीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम
पचतिर्नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं
द्विवचनं स्याद्यच्च ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जडश्च-
तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो । जडभतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† "मृदती"—इति ख-ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो वृत्तिद्वयतविषयः पर मस्ति च
चक्रसंक्षिप्तायां "मृदती जडभतीरिव" इत्यपि निगमान्तरम् (च० सं० ४, २, ९, ९) ।

शाश्वदानः शाश्वद्यमानः । प्र स्वां मति मतिरुच्छाश-
दान् इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

“अग्न्या(१२)” — इति *, अनवगतम् । “अग्रगमनेन” अग्न्याः ।
अग्र मैव अग्न्याः, अनर्थक एवाग्रशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपात्तः—
“अपि वाग्र मित्येतदनर्थक सुपबन्ध माददीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वै यज्ञ ० — ० अग्नियोत वाजाः” † । वामदेवस्यार्घम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘सुभवः !’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अह मकार्षम् ।
त मागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिध्वे’ धारयध्वे । एतद् ‘वः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुजुषाणां अग्न्युः” प्रस्थितानि चान्येतानि हवींषि, तानि यूयं
“जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अग्न्या’ ‘अभूत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः ! यूय मध्येव मैव
भवत ॥ एवम् “अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनां वा अग्र मैव वा =
अग्न्या” ; तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

“चनः(१४)—इति †, अन्ननाम” “पचता(१५)” — इति, “पचति:

* १भा० ४४९ पृ० १पं० ।

† “अयं वै यज्ञ सुभवोऽकारि य मा मनुष्यप्रदिवो दधिध्वे । प्रवोऽच्छा जुजु-
षां चक्षुरभूत विश्वे अग्नियोत वाजाः ॥” — इति ऋ० सं० १, ७, १, १ ।

‡ १भा० ४४९ पृ० ७पं० ।

नामौभूतः”—इति भाष्यकारो ब्रवीति । “अद्भौदिन्द्र •—
 • यजमानस्य कामाः” * । इय मग्नियुतस्य वाग्नियूपस्य वार्षम् ।
 चिष्टुप् । ऐन्द्रौ । ‘अद्भि’ भक्षय । हे ‘इन्द्र !’ ‘प्रस्थिता’ “प्रस्थितानि,”
 ‘इमा’ “इमानि” ‘हवींषि’, ‘चनः’ अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम्
 ‘दधिष्व’ प्रक्षिप जठरे । ‘पचता’ पक्वानि इमानि हवींषि, अत एव
 ब्रवीमि दधिष्वेति । ‘उत सोमम्’ अपि च सोमं दधिष्व । ‘प्रयस्वन्तः’
 अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं ‘त्वा’ त्वां ‘प्रति हव्यामसि’
 प्रतिहव्यामः, कामयामहे । “मृत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः”—
 इत्यभिप्रायेण । ‘हवींषि’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘पचता’—इत्येतदन्न-
 विषयं बह्वचनमुपपद्यते ॥ “पचतिर्नामौभूतः”—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय मुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति ;—“तं
 मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्”—इति । ‘तं’ पशुं ‘मेदस्तः’ यतस्तस्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन ‘प्रत्यग्रभीष्टाम्’ इन्द्राग्नौ
 ‘पचता’ पक्वमित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशोः” पश्ववदानस्य
 चाभिधायकमेतत् ; “सात्त्वं” सत्त्वविषयं “द्विवचनं स्यात्” । सन्ति
 ह्येव रूपानि द्विवचान्यपि तद्यथा ;—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणमुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ? अतः ;
 —यस्माद् “यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निःसन्देहमेव

* “अद्भौदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चने दधिष्व पचतेत सोमम् । प्रयस्वन्तः
 प्रति हव्यामसि त्वा मृत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ६, ११, २ ।

† “दैव्या होतारौ, प्रयाजदेवौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमे वायुः ॥”—इति
 तत्रैव महीधरः । य० वा० सं० ११, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोला’ अग्ने पचतः—इति यथा” । “पुरोला
अग्ने०—० यविष्ठ” † । विश्वामित्रस्यार्घम् । गायत्री । आग्नेयी ।
आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं
पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः ।
‘तेषां’ तदर्थम् । भगवन् ‘अग्ने’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थकौ । न

नं पक्वः, किन्तुहि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’
सेवस्व हे ‘यविष्ठ’ युवतम ! अथ वा मिश्रयितम ! ॥ एव मत्र
‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचन मेव
सिध्यति ॥

“शूरुधः(६६)”—इति †, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—
इति अभिधेयवचनम् । “शूचं संरन्धन्ति”—इति निर्वचनम् ।
“शूगुधः”—इति न्याय्यम् । “ऋतस्य हि शूरुधः”—इति ‡ दैवते
शेषः ॥ ॥

“अमिनः(६७)”—इति ¶ अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्य-
वगमः; न यस्य मात्राणां मान मस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते ।

* निबन्धमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोला”—इत्येव पाठो दृश्यते
परं प्रातिशाख्यानुसारेण तु “पुरोला”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठस्तु
“पुरोला”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोला अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ ॥”—इति
ऋ० सं० २, १, २१, ९ ।

‡ १भा० ४४९ पृ० १०पं० ।

§ ऋ० सं० २, ६, १०, २ ।

॥ ‘दैवते’ इत उपरस्मिन्नेव काण्डे (१०, ४, ४) ‘शेषः’ इह पठितादन्यो ऋगंशः ।

¶ १भा० ४४९ पृ० १पं० ।

‘अभ्यमितो वा’ अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
 ‘महा० इन्द्रो०—०कर्त्तृभिर्भूत्’* । भरद्वाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रो । दशराचस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च
 प्रहोऽनयैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
 ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः; यथा
 हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्य मापूरयति, वए
 मिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विवर्हाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
 मध्यमोत्तमयोः परिवृढः ‘अभिनः’ च अभितमात्रः, अथ वा
 अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
 ‘सहेभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा
 इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘अस्मद्’ अस्मदनुग्रहाय
 अस्मद्दर्शनाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्धार्थम् ‘उरुः’
 महान् परिमाणतः, ‘पृथुश्च’ विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेताना मर्यानां ‘सुकृतः’ स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
 ऋत्विग्भिः ‘भृत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘अभिन’-शब्देन “अमित-
 मात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“जज्झतीः(६८)” —इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपः”—इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा०—०त्मना दिवः”‡ ।

* “महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अभिनः सहेभिः । अस्मद्वा-
 वृधे वीर्यायोः पृथु सुकृतः कर्त्तृभिर्भूत् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, ७, १ ।

† १भा० ४०६ ४० ८५० ।

‡ “आ रुक्मैरायुधा नरं ऋष्या ऋक्षीरुच्यत । अन्वेनं अहं विद्युतो मरुतो
 जज्झतीरिव भानुरर्णं त्मना दिवः ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, ८, ९ ।

श्यावाश्वस्यार्षम् । मारुती । पङ्क्तिः । ‘आ’ आभिमुख्येन ‘शत्रून्’
 ज्ञातयितव्यान् मेघान् प्रति ‘आयुधा’ एतान्यायुधानि ‘रुक्मीः’
 विहृतानि, एताश्च ‘कृष्टीः’ शक्तीः ‘असृक्षत’ असृजन्त हे ‘नरः’
 मरुतः ! किञ्च ; ‘अन्वेनान्’ प्रहारान् ‘विद्युतः’ ‘भानुः’ आदित्यः
 ‘इव’ ‘तमना’ आत्मना ‘दिवः’ द्युलोकाद् ‘अर्त्त’ अपगच्छन्तु ।
 मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि ‘अर्त्त’ आगच्छन्तु । कथम् ?
 इति,—‘जउझतीः इव’ “शब्दकारिण्यः” इव स्रोतस्याः “आपः”
 ‘कृष्वः’ प्रभूता इत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् “आपः = जउझतीः”
 —इत्युपपद्यते ॥

“अप्रतिष्कृतः^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “अप्रतिष्कृतः,
 अप्रतिस्खलितः वा”—इति शब्दसमाधौ । “स नो वृषन्०—
 ० अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः” † । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । ऐन्द्री ।
 पृष्ठ्याभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंशिनः
 शस्त्रे । हे ‘वृषन्’ इन्द्र ! वर्षितः ! यः त्वम् अनुगृहीता ‘नः’ अस्माकम्,
 ‘सः’ त्वं शृणु यत् कुरुष्व । ‘अमुं चरुम्’ अमु मन्तरिक्षचरणशीलं
 मेघम् । हे ‘सचा दावन्’ सततदाम ! ‘अपावृधि’ अपावृणु,
 उदकदानार्थं मस्मभ्यम् । ‘अप्रतिष्कृतः’ न हीन्द्रः “प्रतिष्कृतः” परान्
 प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा “अप्रतिस्खलितः”
 सङ्ग्रामेषु ॥ एव मत्र ‘अप्रतिष्कृत’-शब्दः “अप्रतिष्कृत”-वाची
 अथ वा “अप्रतिस्खलित”-वाची, तथार्थाविरोधः ॥

* १भा० ४४२ प्र० १९ पं० ।

† “स नो वृषन्नमुं चरुं सचादावृषपा वृषि । अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः ॥”—इति
 ऋ० सं० १, १, १४, १ ।

“शाशदानः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “शाशाद्यमानः”—
इत्यवगमः । “अभि सिधो०—० मतिरुच्छाशदानः”† । हिरण्यसू-
पस्यार्घम् । गोसव-विवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’
अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः
शत्रून् प्रति ‘सिधः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन
‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ ।
किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण वृत्र मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् स्वां मतिं’ “न दातव्य मुदक मेषाम्”—इत्येतां मतिं स्वां
‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशाद्यमानः”
इन्द्रेण ॥ एव मत्र “शाशदानः = शाशाद्यमानः”—इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्याविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत्सृप्र मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैस्त्रुं वा । सृप्रकरस्त्र मूतयु इत्यपि निगमो भवति ।
करस्त्रौ बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारौ सुशिप्र मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४२ प्र० १० पं० ।

† “अभि सिधो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् । स वज्रेणा-
सृजद् वृत्र मिन्द्रः प्र स्वां मतिं मतिरुच्छाशदानः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे
 हनू नासिके वा हनुर्हन्तेन्नासिका नसतेः । वि ष्यस्व
 शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासे-
 त्यपि निगमो भवति । द्विर्हो द्वयोः स्थानयोः
 परिवृल्हो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विर्हो
 अग्निनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
 अक्रो न बभ्रिः समिधे महीना मित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
 इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सुप्र(३१)” — इति १, अनवगतम् । ‘सर्पः’ — इत्यवगमः । “सर्प-
 णात्” — इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सुप्रम्”, “एत-
 स्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा” ; तदपि हि सर्पति ।
 “सुप्रकरस्तु मृतये” — इति ॥ निगमः । “हवदुक्थं हवामहे” —
 इति व्याख्यातः शेषः ॥ । “करस्तौ बाह्व, कर्मणां प्रज्ञातारौ” निर्व-
 र्त्तयितारावित्यर्थः ** ॥

* “परिवृल्हो” च ।

† “उरुषपूर्णः” क ।

‡ नाच खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः ।

§ १भा० ४४४ पृ० १पं० ।

॥ ऋ० सं० ६, ३, ९, ५ ।

॥ पु० १४६ पृ० १पं० । तत्रैव “*” टीप्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १८० ७) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(०९)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
 सप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि † ; “शिप्रे = हनू, नासिके
 वा”, ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
 इति ‡ निगमो “विद्या सखित्वम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
 मन्त्रे नामिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति,
 अतः “शिप्रे हनू नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतन्निङ्ग मन्यद्-
 दाहरणं ब्रवीति ;—“वि व्यस्व शिप्रे”—इति । “मादयस्व ०—
 ० प्रति नो जुषस्व” ॥ । कुत्सयेय मार्षम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
 रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शन्त्रे शस्यते । ‘मादयस्व’ हर्षयस्व
 ‘स्वम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अश्वैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्वभृताः,
 तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विध्यस्व’ विमुञ्चस्व
 ‘शिप्रे’ सप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय ;
 एवं मादयस्वात्मान मिति । ‘विसृजस्व धेने’ आधस्त्ये दंष्ट्रे वा,
 ‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्हि अन्नं धीयते । किञ्च ;
 ‘आ त्वा वहन्तु हरयः’ दृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान्
 प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उशन्’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
 अमुत्पत्तानि । स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः ‘प्रति जुषस्व नः’ प्रति

* १भा० ४४४ प्र० ५पं० ।

† पु० ११० प्र० ११पं० ।

‡ ऋ० सं० ९, ९, ९, ९ ।

§ पु० १११ प्र० ९पं० ; तच्चैव “*” ङीष्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्व हरिभिर्गे त इन्द्र वि व्यस्व शिप्रे वि विसृजस्व धेने । आ त्वा
 सुशिप्र हरयो वहन्तु हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १९, ४ ।

सं चेदस्य नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हविः-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “क्षिप्रे = हनु नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“क्षिप्रे इत्युपगृष्टाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“क्षिप्रे = हनु नासिके वा”—इति † ॥

“हनुः, हन्तेः (अदा० प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु(०९)” —इति §, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अभ्वं० —० मुहुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाज्जतेर्भार्गवस्यार्धम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अभव’ महान्तम् अग्निम्, ‘वनदः’
वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं ‘वर्णं’ वरं दृष्टवन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उशिग्भ्यः’ मेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां ‘न
अमिमौत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि ? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च ; ‘सः’ अग्निः ‘चित्रेण’ चायनीयेन भासा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निष्ठोत्रेषु वा ‘चिकिते’ । किं-
क्षणी ‘यः’ अग्निः ? इति,—‘जुजुर्वान्’ पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ ४० १४ पं० ।

† प० ११०४० १पं० ।

‡ दै० का० ७, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ ४० १०पं० ।

॥ “आयन्ते अभ्वं वनदः पनन्ताश्चिग्भ्यो नामिमौतु वर्यम् । स चित्रेण चिकि-
ते रंसु भासा जुजुर्वां यो मुहुरा युवा भूत् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भूत्वा, 'मुञ्जरा युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि
दीप्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मच शब्दसारूप्यादर्थावि-
रोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“दिवर्हाः^(७४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृढः’—इति
न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना ।
“उत दिवर्हाः[†]”—इति † निगमः । “महा५ इन्द्रः[‡]”—इति व्याख्यातः
शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(७५)”—इति †, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् ।
“आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो
न वृभिः •——• यक्रो अग्निः” ॥ । विश्वामित्रस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव,
प्राकार इव । ‘वृभिः’ भर्त्ता, धारयिता । क ? ‘समिधे’ सङ्ग्रामे ।
कस्य ? ‘महीनां’ मरुतीनां शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणे योऽग्निः ।
किञ्च ; ‘दिदृचे यः’ दृश्यते यः । ‘सुनवे’ सोमाभिषवकर्त्तुं यज-
मानाय नित्यकाल मेव । ‘भाक्जौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः,
नित्योज्ज्वलित इत्यर्थः । किञ्च ; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता ।
‘उक्षिया उज्जजान’ उक्षिया आहुतौः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

* १भा० ४४४ पृ० १२ पं० ।

† ऋ० सं० ४, ९, ७, १ ।

‡ पु० १००५० ९पं० ; तत्रैव “*” टीप्पन्यां पाठश्च ।

§ १भा० ४४५ पृ० १पं० ।

॥ अक्रो न वृभिः समिधे महीनां दिदृचे यः सुनवे भाक्जौकः । उक्षिया
जनिता यो उज्जजानापां गर्भा नृत्तमो यक्रो अग्निः ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १५, १ ।

देवतादत्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव एव वोस्त्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति । यस्य 'अपां गर्भः', यस्य 'नृतमः' मनुष्यतमः, यस्य 'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ एव मच ऋद्धसारूप्यादर्याविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते ; असौ हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः(३९)"—इति *, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०—० दिव आरोधनानि" † ।
वामदेवस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नग्ने ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च ; 'उभे
अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसौ' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे ।
किञ्च ; समस्त मप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि ; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति ; विजानीषे सर्वाणि देवतास्या-
नानि । 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्प मपि ऊतं हविः देवतादत्तिसमर्थं बद्ध कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* भा० ४४५ पृ० ५ पं० ।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसौ सचिकित्वान् । दूत ईयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥"—इति ऋ० सं० १, ५, ०, १ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मच शब्दमारूपादर्थापपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उह
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति^१ स्थायनात् । दृषा सिन्धूनां
दृषभ स्तियाना मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालन^२ उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरुपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हन्यस्मि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाः^३सीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो दृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्ध^४ एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जते^५हानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः^(१७)”—इति?, अनवगतम् । ‘स्थायजाः’ - इति न्यायम् ।

* “दुरोहणं रोहति, स्वर्गा वै लोको दुरोहणम्”—इत्यादि, “साहच्य दुरोहणं
रोहति”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ४. २, ५-६ ।

† “स्तिपा क्षृपां पालन” क, ख, ग । “स्तिपक्षृपां पालन” ड ।

‡ “भवतौह मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा०. ४४५ ४० १० पं० “स्तियानाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “स्थायनात्” संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवाना मवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषासि दिवो०—०मधुपेयो वराय”० । ग्रन्थोर्वाहस्यत्येय मार्षम् । ऐन्द्रो । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘पृथिव्याः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाच वर्षिता । ‘क्षियानां’ संहननीकाम् अपाम् ; अथ वा संहताना मात्मनैव हिमप्रभावेन । यावत् किञ्चित् सेशकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय संस्कृतः, ‘स्वादू रसः’ स्वादुरससंयुक्तः ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘वराय’ तुभ्यं श्रेष्ठयेत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘क्षिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः’, संहता वा आपः’ उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्त्यै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)”—इत्यस्य ॥

“क्षिपाः(०८)” —इति †, अनवगतम् । “क्षियापालनः”—इत्यवगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्मितान्” पाद्वन् “पालयति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्मे” ‡ । वाध्यश्वस्य सुमित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्यश्वः

* “वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः क्षियानाम् । वृष्णे तु इन्द्रो वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

† १भा० ४४५ ४० १५ पं० ।

‡ ‘यं त्वा पूर्वं’ मीळितो वध्यश्वः समीधे अग्ने च इदं जुषस्व । स मे क्षिपा पुन भवा तन्ना द्वाचं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १६, ४ ।

‘इदितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्वं’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्य-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिध्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ इविः ‘जुषस्व’ संसेवस्व । किञ्च ;
य एव मस्माभिः ईक्षसे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ कूप इव ‘तनूपाः’
भवः; कूपो हि दृष्णयार्त्तान् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च ;
‘दात्रम्’ दानम् ‘रक्षस्व’ । कतमत् ? ‘यदिदं ते’ ‘अस्मे’ अस्मासु
वर्त्तते इत्यर्थः॥ एव मचाविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च “स्तिपाः = कूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जवारु^(२८)”—इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि”—इत्येव
माद्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्व इव समना०—० आरुपितं
जवारु” † । वामदेवस्यार्घम् । “वैश्वानराय मीवज्जुषे मजोषाः”—
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान ! त्वम्
‘अभ्यश्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समना’ समानयैव, तदनुरूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यश्याः ? ‘क्रवा पुनती’ स्वात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त
मभ्यश्याः ? ‘ससस्य पृश्ने’ स्वपनस्य § युलोकस्य ‘पृश्नेः’ प्राष्टवर्णस्य ॥
‘अधि’ उपरि ; स्वपन्तीव ¶ हि युलोको निश्चलत्वात् । ‘सर्मन्’

* १ भा. ४४९ प्र. १ पं. ।

† “त मिन् न्वे इव समना समान मभिज्ञत्वा पुनती धीतिरश्याः । ससस्य
सर्म अधि चारु पृश्नेर्य इव चारुपितं जवारु ॥”—ऋ. सं. २. ५. १, १ ।

‡ ऋ. सं. ४ म. १ ख. ५ सू. । वस्तुत एवा ऋक् न तु वैश्वानरीये; अपि ताग्रेये,
तथा चानुक्तम्यते “भद्राः सुमित्रो वायूश्च चाग्रेयं हि जगत्यादौति” (ऋ. सं. १० म.
१ ख. १ सू. सा. भा.) ।

§ “अयनस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्णस्य” क । ¶ “स्वपितोष” क ।

चरणार्थम् । कथं नाम सौर्धेण प्रकाशेन जगत्सरेषु गित्यनेनाभिप्रायेण ।
 ‘वारु’ दीप्तिमत् । ‘अग्ने’ पूर्वमर्गादौ ‘रूपः आरूपितम्’ ‘रिपः’—इति
 विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, ‘आरूपितम्’ आरोपितं देवैः, ‘जगत्’
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यध्याः । इह वा आदित्य आसीत्, त
 माभ्यां परित्यक्तोपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥
 एव मय “जगत् = आदित्यमण्डलम्” उच्यते ; तद्धि अवमानं
 गच्छन् नभसो मध्य आरोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः ; अवमान
 मेव हि तत्रतत्रोदेति । “जरमाणरोहि” वा स्यात् ; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । “गरमाणरोहि वा” तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

“जरूथम्^(८०)”—इति*, अनवगतम् । “गरूथम्”—इत्यव-
 गमः । “गृणातेः (क्र्या० प०)” —इति धातुनिर्देशः । “त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० सदा नः”† । वसिष्ठस्यार्घम् । आग्नेयी । चिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ‘अग्ने !’ ‘वसिष्ठः’ ‘त्वां’
 ‘समिधानः’ सन्दीपयन् ‘जरूथं’ स्तोत्रं ‘हन्’ गमयन् त्वां प्रति ;
 “हन्ति, सेधति”—इति गतिकर्मसु पठितम्‡ । ‘यच्चि’ यजति ।
 ‘राये’ धनप्राप्त्यर्थम् । ‘पुरन्धिम्’ बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहु-
 दाहृतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ प्र० ५ पं० ।

† “त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यच्चि राये पुरन्धिम् । पुरुषीया
 जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वसिभिः सदा नः ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, १९, ९ ।

‡ १भा० ९८० १४ प्र० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम एव । स त्वं 'पुद्गीया' वज्रवृत्त ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वैतद्विः अस्मात्प्रप्तम् । किञ्च ;
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं वज्रवचनम् । 'स्वस्ति-
भिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्य मेवेत्यर्थः ।
एव मच जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'अरुथम् =
स्तोत्रम्' उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(२)" — इति *, अनवगतम् । "वज्रनाम" — इत्यभि-
धेयवचनम् । "कूलशातनः" — इति शब्दसमाधिः । "अहन् वृत्रं०
——० उपपृक् पृथिव्याः" † । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । हिरण्यरूप-
स्यार्घम् । अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते । 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा
इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम् । 'वृत्रतरम्' — इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
वा वृत्रतरो यः त मपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति, — 'व्यंसम्'
विच्छिन्नमन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति, — 'वज्रेण महता'
प्रहारेण । किञ्च ; 'स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, 'कुलिशेन'
"कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
अगमनो मेघः, क्षिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' 'उपपर्जनः', सम्प-
र्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शस्यते'
अगमयत् । अवस्थानमात्र मेव स्वप्नोऽभिमतः ॥ एव मच वधसम्ब-
न्धात् "कुलिशः = वज्रः" — इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४९ ४० २पं० "कुलिशः" ।

† अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसु मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसोव० —
० पृथिव्याः ॥" — इति ऋ० सं० १, २, २१, ५ ।

‡ "उपपृक् उपपर्जनः, सम्पर्ककर्त्ता" क ।

“तुञ्जे^(८१)”—इति * अनवगतम् । “तुञ्जतेः” दानार्थस्येति निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१०) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्दे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा । बृहच्छ्वा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

‘तुञ्जेतुञ्जे’—‘सुष्टुतिम्’ † । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जेतुञ्जे’ “दानेदाने” ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतु मिति । किं तेषाम् ? ‘न ‘विन्दे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि ‘तैर्विन्दामि’ “सुष्टुतिं” “समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोममन्वन्धात् ‘तुञ्जे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“वर्हणा^(८२)”—इति § अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपसर्गा-ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४६ पृ० ११ पं० “तुञ्जः” ।

† अ० सं० १, १, १४, ९ ।

‡ १भा० २७० ९० अ० (८) “तुञ्जति” ।

§ १भा० ४४६ पृ० १४ पं० ।

॥ ‘वर्हणा’, ‘परिवर्हणा’ इति चात्र सर्वत्रैवान्यस्यवकारान्वितं क-पुञ्जके ।

“अर्चा दिवे वृद्धते—रथो हि सः”* । सव्यत्वं मापन्नस्यास्ये-
न्द्रस्यार्चम् । जगतौ । ऐन्द्रौ । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, सः’—इति
पदानि । हे स्रोतः ! ‘अर्च’ प्रोच्चारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवत्ते
‘वृद्धते’ च महते, ‘शुभ्यं’ धनसंयुक्तम्, बलवृत्तिसंयुक्तं वा वचः ।
किञ्चलणायेन्द्राय अर्चः इति,—‘स्वच्छन्नम् यस्य’ स्व मेव चंचं धनं
बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च; यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः; शत्रून् ‘धृषत्’ एव † धृष्टं ‘मनः’ भवति,
तदर्थं मर्चेति । किञ्च ; येनेन्द्रेण ‘वृद्धच्छ्रवाः’ वृद्धद्वेषः, ‘असुरः’
मेघो वा । ‘वर्द्धणा’ परिवर्द्ध्या परिवर्द्धेन बधेन परिहिंसया
वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तैर्नैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ त
मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्त्रत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वृषभः’
वर्षिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि सः’ रंश्चणो हि शीघ्रः स मेघः ।
तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः ‡ प्रहारैर्जर्जरौकृत्य वर्षिता
कृतो मेघः §, त मभ्यर्च ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च
“वर्द्धणा = परिवर्द्धणा”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनोति
भवति युमाँ अह । अपाप शुक्रस्ततनुष्टि ॥ मूहति

* “अर्चा दिवे वृद्धते शुभ्यं १ वचः स्वच्छन्नं यस्य धृषतो धृषन्नमः ।
वृद्धच्छ्रवा असुरो वर्द्धया कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि सः ॥”—इति अ०
सं० १, ४, १०, २ ।

† ‘धृषमेव’ च ।

‡ ‘हरिप्रःप्ते’ क ।

§ “वर्षितातो मेघः” क ।

॥ “शुक्रस्ततनुष्टि” च ।

तनूशुभ्रं मधवा यः कवासुखः ॥ घंस इत्यहर्मास
 अस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्यूध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति इ*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्ता-
 नादपेत मलक्करिष्णु मयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयि-
 तारं मधवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।
 न्याविध्यदिलोविशस्य हल्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छृणु
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य हठानि ‡ व्यभिन-
 च्छृङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१८) ॥

“ततनुष्टिः” — इति §. अनवगतम् । “तितनिषुः” — अयं
 स्मात् । “यो अस्मै घंस० — ० कवासुखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्यार्घम् । ऐन्द्रो । जगतो । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घंसे’ “अहनि”,
 ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ‘ऊधनि’ “रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिषुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव निश्चयेन ‘द्युमान्’ “द्येतनवान्” ‘भवति’ । अथ
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वश्च पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “भवत्यह” क, च ।

† “हल्हा” क, च; संहिताया मध्येव मेव ।

‡ हठानि” क, च, ग ।

§ १भा० ४४७ पृ० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ अ० पं० ४, १, २, २ ।

रिष्णुम्” “अयज्जानम्” अयजनशीलम्, आत्ममच्छमपरं वा ; विष-
योपभोगपरतया स्ववित्तं “तितनिषुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि
तनितु मिच्छति, तम् ; अश्रद्धाजानम् धर्मे * । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास-
आदगाथं कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“शरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयमखो भवति §, त मय्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ के चिन्नु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषण मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुमम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुमम्पर्कादत्यन्त-
मष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मच्च ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधानः’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“घंसः—इति अहर्नाम” ¶, “यस्यन्तेऽस्मिन् रमाः” सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्वि अन्येभ्यो
ऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्वि विज्ञा-

* “ततं धर्मसक्तं नुदति, बहि कामयते कामानिति ततनुष्टिः”—इति
तच्चैव सा. भा.

† “अपो ह अपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपमब्दः पूरणार्थः”—इति सा. भा. । पर नेतत्रिवक्तविबद्धम् ; अप-
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयमब्दार्थस्तु पुरस्तात् (११९ ४०) ब्रह्मणः । “कवासखः, कुत्सितपुदव-सहा-
यः”—इति सा. भा. ।

॥ “तनूशुभ्र-विशेषणमेव वर्णयन्ति” क ।

¶ १भा. ५४४०, ५०४० १अ. ६अ. (९) ।

यते केन चिदुपस्थित्य गोरुदरे नद्ध मिति । “स्नेहानुप्रदानसामा-
न्यात् रात्रिर्यूध उच्यते” ; सापि ह्यवश्यायानोपधिवनस्यतिस्नेह-
कान् दधाति * ॥

“इलौविशस्य^(८५)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इला-
विलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुद-
कस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि मंरुद्धा शेते, तस्यैव वा विलेषु
इलाहेतुरुदकं शेते इति इलौविशः । “न्याविध्यदिन्नोविशस्य०—
० मवधी. पृतन्युम्”‡ । हिरण्यस्तूपस्यार्चम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप । गोमववि-
वधयेर्निष्केवन्त्ये शस्यतः१ । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्,
‘इलौविशस्य’ “इलाविलशयस्य” मेघस्य ‘दृञ्हा’ “दृढानि”, दर्भेद्यानि
उदकसंरोधक्षमाणि म्यानानि । न च केवलमेतावदेव, किन्तर्हि ?
‘विष्टङ्गिणम् अभिनत्’ गृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा त्रिद्युद्भिः,
‘शुष्णा’ बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्रः’ एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः
उत्तरोऽर्द्धर्धः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावदलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति
तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तत्र व्ययनसमर्थम् ‘ओजः’ बलमस्ति, या ते
शक्तिः, तयैवं ‘वज्रेण’ ‘शत्रुं’ शतयितव्यम् ‘अवधीः’ जहीत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४२४०, ४०४० १अ० ०४० (१०) ।

† १भा० ४४०४० ०४० “इलौविशः” ।

‡ “न्याविध्य०—० मिन्द्रः । यावत्तरा मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रुं मवधीः
पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

§ “यानि मारैर्गमादारैर्मारैर् दुर्द्यान् आहवन् । अन्यासद्रुप आहपित मनादु-
धास आसता ॥ अस्मासतो निराविध्यदभ्यादेवं न आसतः । आहवन् न निरादेवो
न्याविध्यदेन मायुनक् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

म्युम्' वृत्तना मिच्छन्तम् ॥ एव मन्त्र "इत्थीविप्रः = मेघः" इत्यादि-
प्यादर्थविरोधाच्च ॥ ४ (१८) ॥

अस्मा इदु प्र भरु तूतुजानो वृत्ताय वज्र मीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्ट्यन्तर्हस्यिपां
चरथै ॥ अस्मै प्रहर तूस्म त्वरमाणो वृत्ताय वज्र मीशानः
कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा
गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्ट्यन्तर्हस्यिपां* चरणाय
भूमिभ्राम्यतेः । भूमिरस्युपि क्त्वा न्तर्हस्यिपां नित्यपि निगमो
भवति । विष्पितो विप्राप्तः† । पारन्तो अस्य विष्पितस्य
पर्यन्तित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(८६)”—इति †, अनवगतम् । “कियद्धाः”, “क्रम-
माणधा वा”—इत्यवगतम् । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
कियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
“अस्मा इदु प्र भरु ०—० चरथै” ‡ । नेधा नाम गौतमः,
तस्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, ‘कियेधाः’ ‘कियद्धाः’ कियदप्युदक
मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । ‘अस्मै’ त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्येष्ट्यन्तर्हस्यिपां” क, ख, ग ।

† “विष्पितः” क । “विष्प्राप्तः” ख, ग ।

‡ १भा० ४४० ४० १९पं० ।

§ क० सं० १, ४, १८, १ ।

“त्वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो वस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव सुच्यते । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार मसूठस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वाणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि ‘विरदेत्’ विच्छिन्द्यात् । एवं त्व मप्येतं मेघ मव-
यवशो ‘विरद’ विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरश्चा’
वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इध्यन्
अर्णांसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरध्वै’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो
दातुम् । एव मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन
विरद ॥ एव मत्र “कियेधा = मेघः” शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते * ; स हि यदपि
न ज्ञायते कियत्परिमाण मेतद् बल मिति, तदपि धारयति ;
क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं मति इयं
योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(८०)”—इति †, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः ।
“भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने०
——० सृष्टिस्तन्मर्थानाम्” ‡ । हिरण्यस्तृपस्यार्घम् । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणां
हिंसाम्, इमां संसृतिं वा ‘मीमृषः नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यदा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र ! एवभूते
स्वम्”—इति सा० भा० ।

† १भा० ४४७ पृ० १० पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं मीमृषो न इम मध्वान् य मगाम दूरात् । अपिः पिता
प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टिस्तन्मर्थानाम् ।”—इति ऋ० सं० १, १, २५, १ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; अमुष्मासोकादिमँसोकम् । अस्मासु एतां संसार-हिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं मार्जय त्वम्* । कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च । 'सृष्टिहृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् । सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोक्षयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति॥ एव मत्र "भूमिः = अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते†) ॥

"विष्पितः(८८)"—इति ‡, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः । विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो ०—० विष्पितस्य पर्वन्"§ । "यद्द्य सूय्यं ब्रवोऽनागाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बह्वचनम् । अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एत माजवं जवीभवन्त्वस्माकं मार्जयस्व" ख ।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके ।

‡ १भा० ४४८ प्र० २५० ।

§ इमे दिवो अग्निमिषा प्रथिव्याश्चिकित्वांसो अच्युतसं नयन्ति । प्रजाये चिन्तयो गाध मसि पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन् ॥"—इति ऋ० सं० ५, ५, ९, १ ।

असावपि हि अस्मिन् सुक्ते श्रूयते । जौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'इमे' मित्रावरुणार्यमाणः 'दिवः' एतत् 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 मुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि ;—
 'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
 "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीप मद्भुतं पुरु वारं पुरु त्वना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्त्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्पिनो रास्यी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृज्जतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ व ऋज्जसे ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो
 भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतदस्त्रं प्राप्तवस्त्रं । हरी इन्द्र
 प्रतदस्त्रं अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

* नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

† नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, दृष्टिगता चट्ठीतस्य; एतो तु मतान्तरेण
 "ऋजुर्वे गिरा"—इति निगम उद्धृता व्याख्यातस्य ।

“तुरीपम्(८८)” — इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि” — इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तन्नस्तुरीप०
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस आर्षम् । त्वाष्ट्री । अनुष्टुप् ।
आप्ती-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अद्भुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अद्भुतः, बर्हिष्ठः” — इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च बज्रदेशान्तरमावृणोत्युदकम् ; ‘पुरुत्मना’ बद्धात्मना ।
यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’
‘विध्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुगृहीतुं “का-
मयमानः” ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि सति
पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ — इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विध्यतु ॥ एव
मच माध्यमिकस्त्वष्टेति ? विध्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्” — इत्युपपद्यते ॥

“रास्मिनः(९०)” — इति ॥, अनवगतम् । ‘रापी’ — इति वा
स्यात्, ‘राप्ती’ — इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसणशीलो वा यः, स ‘राप्ती’ । “उत
त्या मे० —० रास्मिनस्यायोः” ॥ । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्व-

* १भा० ४४८४० ६पं० ।

† ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

‡ १भा० १८८४० २च० २ख० (१२), (१४) ।

§ “अथातो मध्यस्थाना देवताः (दे० का० १०, १, १)” — इत्यधिकृत्य यास्केन
वाक्यातत्वात् (दे० का० १०, २, ८) ।

॥ १भा० ४४८४० ८पं० ।

॥ “उत त्या मे यज्ञसा चेतुनायै यन्ता पाप्नोति जा ऊयथै । प्र वो नपात मुपा
कषधुं प्र मातरा रास्मिनस्यायोः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

देवे सुके । 'उत त्वा' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यशसा' इवि-
 र्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनार्यै' उषसः कालेप्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
 वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'श्रौश्रिजः' मेधाविनः ! ऋत्विजः ! 'ऊवध्वै' आकृयध्वं तावश्विनौ ।
 किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
 कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
 र्मात्रौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
 मि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्पिनस्य
 आयोः' रपणशीलस्य वा रमनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योद-
 कस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयवः"—इति
 मनुष्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्पिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
 शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

"ऋञ्जतिः(८१)", "प्रमाधनकर्मा" † । "भाञ्जौकः"—इत्य-
 नेम ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्वच एतं शेष मधीयते । "दूतं वा०—० मृञ्जसे गिरा"§ ।
 वामदेवस्यार्घम् । गायत्री । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान!

* १भा० १०६४० १८२४० २४० ३ ४० (१७) ।

† १भा० ४४८४० १५ पं० ।

‡ पु० १५० ४० १० पं० ।

§ "दूतं वा विञ्जवेदसं चयवाह ममन्त्यम् । यजिष्ठ मृञ्जसे गिरा ॥"—इति ऋ०
 सं० १. ५, ८, १ । उ-च-पुस्तकयोस्तु 'आव' ऋञ्जसे (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति
 निगमा दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषा
 वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्,
 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव मन्त्र "ऋञ्जतिः
 प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजुः(९९)" — "इत्यपि" *, "अस्य" एव ऋञ्जते: "भवति" ।
 "ऋजुनीती नो० — —० देवैः सजोषाः" † । गोतमस्यार्घम् । वैश्व-
 देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
 शस्त्रे । 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
 दूतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
 नयतु । 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मन्त्र
 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदसु(९९)" — इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवसु" — इत्यवगमः ।
 'अश्वौ' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या० — —० प्रतदसु अभि-
 स्वर" § । नारदस्येय मार्घम् । उष्णिक् । महाव्रते औष्णिही
 त्वचाशीतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या हरी'
 तावश्वौ 'प्रतदसु' "प्राप्तवसु" प्राप्तधनौ; तयोर्हि ऋजीषं धानाश्च
 धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ पृ० १८ पं० "ऋजुनीती" †

† "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥" —
 इति ऋ० सं० १, ९, १० १ ।

‡ १भा० ४४८ पृ० १ पं० ।

§ इह त्या सधमाद्या युक्तामः सोमपौतये । हरी इन्द्र प्रतदसु अभि स्वर ॥" —
 इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‘युजानः’ युक्ता रथे, ततः ‘सौमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदसु
= प्राप्तवसु” अश्वौ—इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनेता नो अध्वरं देवयज्या हिनेत ब्रह्म सनये
धनानाम् । कृतस्य योगे वि ष्यध्व मूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना-
स्मभ्य मापः ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत
ब्रह्म धनस्य सननाय कृतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे
शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तक्तीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्य मापः ।
(सुखवत्या भवतास्मभ्य मापः†) चोष्कूयमाण इन्द्र
भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् । एधमान-
द्विभयस्य‡ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयं मित्यर्थः । उप प्रागा-
त्सुमन्मे धायि मन्म । उपप्रैतु मां (स्वयं) यन्मे** मनो-

* “शकृदितं” क, ख, ग ।

† “सुखवरीर्भूतनास्मभ्य” क, ख । “सुखवती” — ” ग ।

‡ न दृश्यतेऽयं पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु परं एतिसम्मतः ।

§ “द्विभयस्य” क, ख, ग ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः” क, ख, ग ।

॥ नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

** “यन्मे” क, ख, ग ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एष-
ण्यु ॥ ७ *॥

“हिनोत^(६४)” — इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत” — इत्यवगमः ।
“हिनोता नो० — —० भृतनाम्भ्य मापः ‡ । कवषस्येय मार्षम् § ।
अपोनत्प्रौयाश्वत्तु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एनम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवय-
ज्यायै’ देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ सुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टक्रमेण । ‘सनये’ लब्धये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘ऋतस्य’
“यज्ञस्य” ‘योगे’ मंयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्मं वर्त्तते, अथ वा योगमन्वाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाष्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे — इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
ग्रहचमसप्याल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोऽधसः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्रथौ भवति, यथेतरद्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उत्का अधुना ता एव सोम-
सन्निभ्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘अृष्टीवरीः’ ‘सुखवत्यः’ ‘भृतव’ ‘भवत’ ‘अम्भ्यम्’ ॥

* माच खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः ।

† १भा० ४४८ प्र० ४पं० ।

‡ ऋ० सं० ७, ७, ९९, १ ।

§ “दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः” — इत्यादि रे० ब्रा० ९, ९, १ ।

॥ “निषक्तकारो” — इति सायणीयः पाठः ।

एव मत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनातेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते * ॥”

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“शकटम्”, “शक्रदिनं भवति” । यदा अनङ्गान् युक्तः, शकृत् मुच्यति, तेनेत मिति । “शनकैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” ; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः १६५, “चोष्कूयते १६६” इति †, एते अनवगते । धातुरेवाय मप्रतीतः । एते सवन्ततिङन्ते ; तदनयोः पूर्वं 'सवन्तम्', उत्तरं ङित्तम् । दानार्थं वर्त्तमानस्य “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इति ‡ निगम मुक्ता 'दददिन्द्र'—इति च पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥ ॥ व्युदमने वर्त्तमानस्य चोष्कूयते विशु इन्द्रो मनुष्यान्”—इति § निगम मुक्ता 'चोष्कूयते'—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति विचन माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त ० — ० दधि प्रवृद्धः” ॥ इहण्डसूपस्यार्धम् । ऐन्द्री ।

* व्याख्यान मेतत् समय मेव ऋगभाष्ये मायणनेऽङ्कितं स्वीकृतञ्च तत्रैव “एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्”—इति ।

† १भा० ४४६ प्र० ८५० ।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २ ।

§ ऋ० सं० ४, ७, २२, १ ।

॥ “नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्थो गा अजति यस्य वष्टि । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पुणिभुं रुम्नादधि प्रवृद्धः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, २ ।

त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवधात् 'दधुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समयसेनः इन्द्रः । एवं तूणान् मंनस्य वध्वा, गोधाङ्गुलिचवान् भूत्वा "स मर्यो गा अजति" दधुभिर्मघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्यः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देगे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेत्रम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः ; यतः प्रत्यक्षत उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे इन्द्र ! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" सस्य-सम्पत्करम्, ष्टुणु यत् कुरुष्व । 'मां पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहुदकदाता भव ॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमानद्विलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“ष्टुण्वे वीर० —० इन्द्रे । मनुष्यान्” * । गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'ष्टुण्वे वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम् ; "अभ्यासे भूयांस मर्थ मन्यन्ते" इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् । कथमनरश्रीषम् ? इति,—“अन्य

* 'ष्टुण्वे वीर उग्रमघं दमायन्त्य मन्य मतिनेनौयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विशु इन्द्रे । मनुष्यान् ॥"— इति ऋ० सं० ४, ७, २२, १ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'—इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किमुनर्लक्षणं वीर मश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य ; ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्टाः ; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येऽग्रे "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च ; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदमनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्" (१०) —इति *, अनवगतम् । "स्वयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्मे० —० चक्षमा सुबन्धुम्" † । दीर्घतमम आर्षम् । त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमोयेन षोडशाङ्गतयो ह्वयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "स्वयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् मङ्गल्यत्रिकल्पान् चकार, तत्तदह मेव ; अहं मनसा ‡)

१भा० ४४६ प्र० १३ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्मेऽध्यायि मन्मे देवाना माशा उप वीतष्टः । अन्वेन विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा सुबन्धुम् ॥"—इति ऋ० सं० ९, १, ८, ९ ।

‡ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके ।

धातवानित्यर्थः । किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
अयं मपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चक्षुम'
कृतवन्तः । 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विप-
रिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
निर्ब्रुवता प्रकरणं मण्डुपेक्षितं मिति, एतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिषु ८८”—इति *, अनवगतम् । “दिव एषणेषु”—
इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥७॥

स्थूरं राधः श्रुताश्च कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः
समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो
लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
जिन्वन्त्यमय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १भा० ४४८ ४० १५ पं० ।

† “मुपसर्गलुप्तो नामकरणो” क, ख, ग ।

“स्यूरं राधः ०—० तुर्वशेषमन्महि” ० । सेधातिथेरार्षम् ।
 बृहती । दान मनया प्रशस्यते । ‘स्यूरं’ स्थूलं महत्, ‘राधः’ धनम्,
 ‘शताशं’ वक्त्रसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘त्वेषस्य’ महतः, ‘सुभ-
 गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
 मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्थूल मित्येवं वयम्
 ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
 उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मिष्यते गन्तुम् ॥

“स्यूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
 मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गज्ञैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्यवो-
 यांस मनु” यो वर्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
 सर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्य सेतन्नाम स्यात्,
 सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः? इति,—“यथा सम्प्रति”
 —इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगमिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
 न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतौत्येव मपि वर्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
 एवमिहाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनाद्वा”
 कुरुङ्गः ; स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुलगम-
 नाद्वा” ; शत्रुकुलानि हि स नित्य मेव याति विजेतुम् । “कुरुः
 कृन्ततेः” स हि शत्रुन् कृन्तति ‡ । “कूरम्”—“इति” एतत् “अपि”,

* स्यूरं ०— ० दिविष्टिषु । राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेषमन्महि ॥”
 —इति ऋ० सं० ५. ७, २२, ४ ।

† “तस्यादस्यां भवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चाशानां
 राजानः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ८, २, २ ।

‡ “कुरवः” १भा० २५० ४० २४० १८ ख० (१) ।

“अस्य” एव कृन्तते: “भवति” * । “कुलं कुष्णाते: (क्र्या०प०)” ; तद्धि “विकुषितम्” इव “भवति”, विस्तीर्णत्वात् ॥

“दूतः(८९)” —इति †, अनवगतम् । “जूतः” —इति न्याय्यम् । “जवतेर्वा द्रवतेर्वा” —इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वतिः(१००)” §, “प्रौतिकर्मा” —इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “ममान मेतत्” —इत्यत्र उपगृष्टाद् व्याख्यास्यामो
द्वादशोऽध्याये ॥ ॥ ८(२२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महां अ-
मत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वज्यू-
चीषमः । स्तूयते वज्यूचा समोऽनर्शराति मनश्चोल-
दान मश्चीलं पापक मश्चिमदिषमम् । अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृते-

* १भा० १८० प्र० १ख० १९ ख० (७) ।

† १भा० ४४९ प्र० १८ पं० ।

‡ पु० १४० पं० ; ५ प्र० १ पं० ।

§ १भा० ४५० प्र० ४ पं० ।

॥ दै० का० ७, ५, ९ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये” —इति पाठो नास्ति ।

॥ “मश्चिमदिषमम्” क, ख, ग । “मश्चीम—” रोच्युष डौ० ।

न्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्हया
नव्यं मर्कैः । अनर्वं मप्रतृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्व मिति वा वृहस्पतिं
वर्हय* नव्यं मर्कैरर्हनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिह्वं
सामि स्तुतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः†” — इति †, अनवगतम् । “अमात्रः” — इति शब्द-
समाधिः । “महान् भवति” — इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति,
न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽमात्रमत्र इत्युच्यते । “अभ्य-
मितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित् । “महं अमत्रो
वृजने० — ० हर्षश्च समन्दत्” ‡ । विश्वामित्रमार्घ्यम् । त्रिष्टुप् ।
ऐन्द्री । पृथ्वास्य चतुर्यपञ्चमयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य
शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ॥, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभा-
वतः । ‘अमत्रः’ च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्ग्रामे
‘विरणौ’ विरावणशीलः, ‘उग्रम्’ उद्गूढम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’
शत्रुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृष्णदोजः’ धर्षयितृ यस्य ओजः,

* ‘वर्हया’ क, ख ग ।

† “विभृथ” क. ख. ग ।

‡ १भा० ४५० ४० १पं० ।

§ ‘महं अमत्रो वृजने विरपण्यः प्रं शवः पत्यते धृष्णदोजः । माह विव्याच
पृथिवी च नैनं यत् सोमामो हर्षश्च समन्दत् ॥’ — इति ऋ० सं० २, ९, १८, ४ ।

॥ पृथ्वाभिन्नवषट्चयोर्माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्ट्याहौ-
मसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्तानि, तत्रापोतमावर्जं मेतत् प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
तश्च, — “इमा मूच्छिच्छन्ति त्वा” — इति आ० ७, ५ ।

बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च; 'नाह विव्याच' 'नैग' व्याप्नोति 'पृथिवी',
नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्' यद् 'सोमासः'
सोमाः 'इर्यम्' इन्द्रम् 'अमन्दम्' अतर्पयन्नित्यर्थः ॥ एव मन्त्र
'अवः', 'पत्यते', 'वजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमासः = महान्"
—इत्युपपद्यते ॥

"ऋचीषमः(१०१)"—इति *, अनवगतम् । ईकारोऽचानवगतः ।
"ऋचा समः"—इत्यवगमः । "इह श्रुत इन्द्रो—० सुके अमास्या"† ।
विमदस्यार्धम् । आक्षारपङ्क्तिः ‡ । ऐन्द्री । स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो
वा वासुक्रस्य वा वसुधतः । पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्कीवस्ये ब्रह्मते ।
'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'सवे'
विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री' । किञ्चक्षणः? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः"
यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भव-
त्यैश्वर्ययोगात् § । किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि
कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यज्ञः कुर्यात्, एवं य इन्द्रो 'यज्ञः' 'आ चक्रे'
आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किञ्चक्षणं पुनर्यज्ञः करोति?
'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्मा-
भिरिह स्तूयते ॥ एव मन्त्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः
= ऋचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४५० ३० ८ पं० ।

† "इह श्रुत इन्द्रो ऋक्षे अद्य सवे वज्राचीषमः । मित्रो न वो जनेष्वपि यज्ञे
अमास्या"—इति ऋ० सं० ७, ७, ९, ९ ।

‡ "पुरस्ताद्वृत्तौ" क ।

§ "ऋचीषमः । "यथाव इन्द्र ते (सा० सं० आ० आ० १, १, १)"—इत्यादि-
कथा स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः ।"—इति सा० भा० ।

“अनर्शरातिम्^(१०९)”—इति*, अनवगतम् । “अनर्शरातिम्”—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्यानर्शशब्दस्यार्थमाह,—“अनर्शं पापकम्”—इति । न यस्यानर्शा रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्द-
सारूप्यप्रसक्तमाह,—“अनर्शम्—अश्रिमद् विषमम्” तत्सारूप्यो-
पपत्तितोऽनर्शमित्युच्यते† । “अनर्शरातिं०—०चोदयन्”‡ ।
“आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव § । नेमस्यार्थम् ॥ । ऐन्द्री ।
सतोदयती । हे स्तोतः! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् ¶, एनम्
इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘स्तुधि’ ।
किङ्कारणम्? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः ।
किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां
कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’
‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्या-
दर्थविरोधाच्च “अनर्शरातिम् = अनर्शरातिम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०८)”—इति*, अनवगतम् । “अप्रत्यूतः”—इत्यवगमः ।
यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० पृ० १२ पं० ।

† “कोणस्तु स्त्रियः पाल्यत्रिकोटयः”—इति अम० को० ९, ८, ८२ । “अनर्श-
चित् = अमङ्गल मपि”—इति सा० भा० (अ० सं० ४, ९, ९५, ९) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुपे स्तुधि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधते
न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति अ० सं० ९, ७, ९, ४ ।

§ पु० १०१ पृष्ठे सा ऋग् द्रष्टव्या ।

॥ “चित्तस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम् = अपापकदानम्, अपापिहस्य दातारमित्यर्थः”—सा०भा० ।

** १भा० ४५० पृ० १० पं० ।

इत्युच्यते । “अमर्वाणं वृषभं० —० नवमानस्य मर्त्ताः”^{१०} । अंगेस्व-
 स्यार्षम् । बार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । हे स्तोतः ! ‘अमर्वाणं’ स्वेन महिषा
 युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन[†], ‘वृषभं’ वर्षितारम्,
 ‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जनार्त्ता स्तन-
 यिन्नुघोषः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मामसु पठितम् ‡ । ‘वृह-
 स्पतिं’ ‘वर्द्धय’ । ‘नव्यं’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किंलक्षणं वृहस्पतिम् ?
 इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्हाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’ सुदीप्तिमन्तः,
 ‘यस्य’ शुभम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
 च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या
 स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ ?)
 प्रशामतः इत्यर्थः । अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-
 पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरो हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
 स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
 एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ स्तुवतो ‘देवा आशृण्वन्ति’,
 ‘मर्त्ताः’ च । “वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विश्वायते ॥
 तस्मादेव मणुपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् ‘अमर्वा = अप्रत्यु-
 तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अमर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्द्धया नव्यं मर्कैः । गाथान्यः सुरचो
 यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १९, १ ।

† “अमर्वाणम् = अगन्तारं स्तोतुरधीन मित्यर्थः”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ७४ प्र० १अ० ११ख० (१८), (१०) ।

§ नास्त्येवः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “तदप्येतद्विषयोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके ब्रह्मम् (८, ५, १) । तदुत्पत्तिविवरणं च
 तत्रैव तदग्निनेति खण्डे (१, १, ८) ।

“असामि (१०५)” — इति *, अगमगतम् । सामीति समाप्तं
 मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ “असाम्योज्ञोः — सृजतु
 द्विषम्” † । कण्ठस्थार्थम् । सतो हृदती । मारुती । हे ‘सुदानवः’
 “कण्ठाण्डानाः” मरुतः ! यूयम् ‘असामि’ अपरिसमाप्तम् अनन्तम्,
 ‘ओजः’ “बलम्”, ‘शवः’ अभिवृद्धिरूपस्य बलम् ‘विभृथ’ धारयथ ।
 ‘असामिधूतयः’ असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः; “धवति, धावति” —
 इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । एतत् कुरुध्वम् । य एषः ‘अविद्वेष्टा’
 सोढवेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! ‘परिमन्यवे’ प्रकृष्टक्रोधाय इषुम् इव
 ‘द्विषं’ सर्वलोकद्वेष्टतां ‘सृजत’ लिपत ॥ एव मत्र “असामि =
 असुसमाप्तम् §” — इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात् ॥ १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
 भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥
 मा चुक्रुधं त्वां ॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं
 गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिं मिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं
 क ईशानं न याचिष्यत् इति ॥ (गल्दा धमनयो
 भवन्ति गलन मासु धीयते**) । आ त्वा विशन्त्विन्दव

* १भा० ४५१४० ५पं० ।

† असाम्योज्ञो विभृथा सुदानवोऽसामिधूतयः शवः । अविद्विषं मरुतः परिसु-
 व्यव इषुं न सृजतु द्विषम् ॥” — इति ऋ० सं० १, २, १८, ५ ।

‡ १भा० २१८४० (७४), (७५) टी० ।

§ “असामि = असमाप्तम्” क ।

॥ “आ” क, ख, ग ।

॥ “याचिष्यतीति” क, ख, ग ।

** नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यच्चार्यः । (२४†)

“गल्दया(१०९)” — इति †, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं
हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति” — इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः ।
“मा त्वा सोमस्य० — ० न याचिषत्” ‡ । मेधातिथेरार्षम् । ऐन्द्रो ।
वृद्धो । महाव्रते वृद्धीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! ‘मा चुक्रुधं
त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्दया’ ‘गालनेन’ धमनेन,
पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या
स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम् ? इति । ‘भूर्णिम्
न’ ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ ? व्याघ्रो वा
सिंहो वा ; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्प-
माणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्प-
माणो मा चुक्रुधं भवन्त मिति । अथ मतम्, — यदि मम क्रोधाद्
विभेषि, मास्मान् याचेथा इति । “क ईशानं न याचिषत्” को हि
नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते” ? न ह्ययाचतां
वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्त्रेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यया सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† अथैव चतुर्विंशत्यष्टसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः, खड्गप्रतीकपाठसम्मतस्य ।

‡ १ भा० ४५१ पृ० १५ पं० ।

§ क० सं० ५, ७, १९, ५ ।

आगच्छते सा, तेनैव आगच्छनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्थविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे माच
धमनिलिङ्गं विशिष्टं मस्तौत्यतो विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
भवतीति,—“आ त्वा विशन्त्विन्दवः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्द्रवः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा
मिन्द्रवः ? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ याः “आगल्दनाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं मुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ॥ एवमिह ‘धमनी’-शब्दमह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति कृत्वा “आगल्दा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तौत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति ;
न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे ‡ यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमाबहुवचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ (२४)

न पापासो मनामहे नारायासो न जव्वहवः ॥ ।

* “गल्दा धमनयो भवन्ति” — इत्येव मदुद्दृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० ऋ० आ० १, १, १, ४ ; उ० आ० ८, १, १, १ ?

‡ १भा० ६४ पृ० ११ख० (५४, टीकाया मध्येव मेव ।

§ पु० १४४ पृ० ११ पं० ।

॥ “जव्वहवः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैतृषिरवोचद-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्ह्वः(१.००)” — इति * , अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः” — इत्य-
वगमः । “न पापीसो ० — ० कृण्वामहे” † । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृद्धती । तस्या मेव दृचाशीत्यां विनियुक्ता ।
‘न’ वयं ‘पापासः’ “पापाः” इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” ।
किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः, — ‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अथ मतम्, — एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न अरायासः’ न वय मधनाः । अथापि
स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्ह्वः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्तर्हि?
आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्न्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभूतस्य सोमपानस्य स्थापयितारम्,
अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं ‘कृण्वामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वय मरायासः, नापि जल्ह्वः, —
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

* १ भा. ४५१ श्रु. १८ पं. ।

† “न पापीसो मनामहे नारायासो न जल्ह्वः । यदिन्न्विन्द्रं वृषणं सखा
सुते सखायं कृण्वामहे ॥” — इति ऋ. सं. १, ४, २०, १ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मय “जल्लवः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

“वकुरः(१०८)” — इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्वरणो वा” — इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युर्व हृक्केणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥
(यव मिव हृक्केणाश्विनौ निवपन्तौ†) हृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनास्त्राङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवदा † लाङ्गलं
लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं वकुरेण ज्योतिषा ‡ वेदकेन वार्यं
ईश्वरपुत्रो ॥ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृशं उत वत्वा
पुणीरभि । इन्द्रो यः सर्वान् § बेकनाटानहर्दृशः
सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पुणींश्च ** वृणिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १भा० ४५२ प्र० ३५० ।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “लगते० — ” क ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्” — इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मोपपापिण्यं” क ।

“युवं वृकेणाश्विना०—० रायौय”० । कवीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यवं’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ ‘वपन्तौ’ युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे ‡ । सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘दधम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दस्त्रौ’ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां
 कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितार मनाकालं दुर्भिक्षं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ ? इति,—‘वकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन
 च ; मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवां मेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रयुः’ विस्तीर्णं मविकलं चतुः चक्रयुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 ऋज्जाश्वाय ; स हि युवाभ्या मन्धीभूतः चतुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य ‘वकुर’-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वोदकेन वा”—इति भाष्यपाठः § ॥

“वेकनाटान्(१०९)”—इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 “द्विगुणदायिनो वा”, ‘द्विगुणकामिनो वा’—इति शब्दसमाधयः ।

* ऋ. सं. १, ८, १०, १ ।

† “वृकः” पु. ८८—१०५ पृ. । य. वा. सं. १९, ७१ ।

‡ “हे अश्विनौ ! तत्कृतमहानुग्रहे” क ।

§ एवञ्च क-च-पुस्तकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १ भा. ४५९ पृ. ७ पं. ।

“इन्द्रो विश्वान्—अस्तृतम्” * । प्रागायः कलिर्नाम, तस्यार्धम् ।
 ऐन्द्रो । इहती । महाप्रते वार्धस्यत्यां तृष्णीत्यां विनियुक्ता ।
 ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘वेकनाटान्’ ‘कुसीदिनः’ वृद्धिजीवनान्,
 ‘अहर्द्वयः’ यैरिहैव जन्मनि सूर्यो वृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः । अथ वा
 “ये इमानि” एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्ति-
 कतया ; “न” पारलौकिकेष्वहःसु ;—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि
 फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानभिभवति † ।
 ‘कत्वा’ स्वेन “कर्मणा” । ‘उत पणौन्’ अपि पणौन् । “पणिर्वणिग्
 भवति” ; न हि विगुह्येन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म
 करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि †) भवति, ‘कत्
 ऊ महीः’ क ता महत्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अष्टयाः’ अनाधर्षि-
 तपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य महत्यः । ‘कत् उ वृत्रघ्नः’ क च वृत्रघ्नः
 इन्द्रः ? यस्य ‘अस्तृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मत्र
 “वेकनाटाः = कुसीदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ‡ ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अहर्द्वयं उत कत्वा पणौ रूभिः । कद्रू महीरष्टं
 अस्य तविषीः कद्रु वृत्रघ्नो अस्तृतम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ४८, ५ । इहार्धव-
 योः पाठव्यतिक्रमश्च दृश्यते ।

† अत एव कुसीदजीविनां मनो निन्दा स्मर्यते,—“प्रेष्यान् वार्धुं पिकायैव
 विप्रान् शुद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०१ ।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

§ “वेकनाटान्,— अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुपिका उच्यते । कथं
 तदुच्यते ? वे—इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्यपणं मृषिकाय प्रयच्छन् द्वौ मर्कं
 दातव्यं मित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो द्विशब्दं नैकशब्देन च नाटयन्तीति वेकनाटाः,
 तान् ।”—इति सा० भा० ।

जीवानो अभि धेतुनादित्यासः पुरा ह्यथात् । कश्च
 स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा
 हननात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
 नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
 जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानं ह्वरण मित्यर्प्यस्य
 भवति । कृण्वन् ह्वरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
 मर्यादाः कवयस्ततस्तुस्तासा मेका मिदभ्यं हुरो गात् ।
 सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन् ह-
 स्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां
 सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके
 नृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)” — इति ॥ , अनवगतम् । “अभिधावत” —
 इत्यवगमः । “जीवानो — हवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्षं भाष्य-
 कारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिशेष्य मार्ष मिति ** ।

* “स्तेय मत्तल्पारोहणं” ऊ, च ।

† “सुरापानं” ऊ, च ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, ख, ग ।

§ “पुनः सेवा” क ।

॥ १भा० ४५२ ४० १५ पं० ।

॥ ५० सं० १, ४, ५१, ५ ।

** अचेय मनुक्रमणिका, — — “त्यान् नु सैका मत्स्यः सामदो नैषावदधिर्मान्यो-
 वा बहवो वा मत्स्या जालमदा आदित्यामस्तुवन्” — इति ।

गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’ हे “आदित्याः!” ‘जीवात् नः’
 “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हयात्’
 “पुरा हननात्” (अहतान्*) अस्मान्सम्भावयतेत्यभिप्रायः । ‘कत् ह
 स्य’ “क नु स्य” यूयम्? येन न गृणुत क्षिप्रं नाभिधावत हे ‘हवनश्रुतः!’
 ते क्षात्राणां माङ्गानं गृण्वन्ति ॥ एव मत्र ‘पुरा हयात्’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् “अभिधेतन — अभिधावत” — इत्येवमिपरिणाम उपपद्यते ॥

एतेषां मत्स्यादधकाकृष्णाभिभूतस्यैतदार्षम, मत्स्यानां वा केचि-
 न्नन्यन्ते । “मत्स्याः, मधो उदके स्यन्दन्ते” : मधु इत्युदकनाम†,
 तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कसति”—इति गति-
 कर्मसु पठितम्‡ । “माद्यन्ते” हृष्यन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय—इति
 वा”, मत्स्या हि इतरेतरभक्षजोविनः । “जालम्, जलचरं भवति”;
 तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति । “जलेशयं
 वा” जले वा शेते इति जालम् ॥

“अंङ्गरः(१११)” —इति §, अनवगतम् । “अंहस्वान्”—इत्यव-
 गमः । रो मत्वर्थे । “अंङ्गरणम्—इत्यप्यस्य भवति”—इति प्रासङ्गि-
 कम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । “त्रितः कूपे०—
 ० अस्य रोदसी”—“मुप्त मर्यादाः”—इत्येते ॥ त्रितस्यैव कूपे पतित-

* नास्त्येतत्पदं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ पृ० (११) ।

‡ १भा० १२९ पृ० १४० १४४० (५), (९) ।

§ १भा० ४५९ पृ० १८ पं० ।

॥ इह प्रथमा, “त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत कृतयः । तच्छुश्राव बृहस्पतिः
 कृष्णं कृष्णादुव त्रितं मे अस्य रोदसी ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, १ । उत्तरा-
 निवत उत्तर मव दर्शयिष्यति ।

स्यार्वे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोर्विनियुक्ता । ‘चितः’ ‘कूपे’ ‘अवहितः’ पतितः,
‘देवान्’ ‘इवते’ आकलयते, ‘उतये’ रक्षणायात्मनः । तस्य आकलनं
‘इदस्यतिः शुश्राव’ । “विन्नं मे अस्य रोदसी”—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिव्या शुश्रुवतुः । किं मित्येतदसौ आवयाच्च-
कार ? इति,—‘कृण्वन्’ ‘अंज्जराणात्’ अंहस्वतः कूपात् आत्मनः ।
‘उरु’ विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एव मत्र “अन्धकूपः = अंज्जराणः”—
इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

“सप्त मर्यादाः—० धरुणेषु तस्यौ” * । ‘सप्त मर्यादाः’ सप्त
स्थितीः ‘कवयः’ मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः ‘ततक्षुः’ कृत-
वन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः ; एतदेव करणं मित्युपचर्यते । “तासां मेका
मिदम्यंज्जरो गात्” । ‘इत्’—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा । ‘तासां’ मर्या-
दानाम् ‘एकाम्’ “अभिगच्छन्” अभिक्रामन् “अंहस्वान् भवति” ।
‘गात्’—इत्येतत्, अभेः समीपं माकृष्य “एका मय्यभिगच्छन्”—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—“स्तेयम्”, “तत्पारोह-
णम्”—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* “सप्त मर्यादाः—० गात् । आयोर्हं स्तुभ उप्सस्य नीले पृथां विचुर्मे
धरुणे तस्यौ ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, २२, १ ।

† सायणस्तु,—“सप्त मर्यादाः,—कामजंभ्यः क्रोधजंभ्यश्चोद्धृताः ; पापम्, अज्ञाः,
स्त्रियः, मृगया, दण्डः, पारथ्यम्, अन्यदूषणम्”—इति सप्त मर्यादाः । यदा स्तेयम्—
—० इति निवृत्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।”—इत्याह ।

इति,—सः ‘आयोः’ अयमस्य सूर्यस्य ‘स्वप्ने’ स्वप्ने मण्डले ‘उप-
मस्य’ सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य ‘मीडे’ निलयने स्थाने,
यानि धरुणानि धारयितृणि स्थानानि ‘अप्रध्वंसीनि’ आभूतसम्प्र-
वसायौनि, तेषु ‘तस्यौ’ तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—‘पथां विसर्गे’ विषयानुप्रवेशमार्गभूतानां मिन्द्रियाणां
‘विसर्गे’ विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्बन्धात्
स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, सृतिसमाचारस्थानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः सृतिकारैः मन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति” ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत^(११९)”—इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वतो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयश्चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव यत्नं परिषजान्ते लिबजेव

* मनावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि;—(१) स्नेहम्—११ अ० ५४, ५७, ८८—१०१;
११ अ० ५७ । (२) तन्यारोहणम्—११ अ० ५४, ५८, १०९—१०९, १००, १०१;
११ अ० ५८ । (३) ब्रह्महत्याम्—११ अ० ५४, ५५, १०९—१८९; ११ अ० ५५ । (४)
धूषणम्—११ अ० ८७ (ब्रह्महत्याममानम्) । (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५९,
८०—८८; ११ अ० ५९ । दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीनां मन्यतमस्य ११ अ०
१२८ स्त्री०) पुनःपुनः सवाम्—११ अ० १२०—१२२ । (७) पातके नृतोद्यम्? नृ-
नोद्य मिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरण मिति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १०८
—१८१ ।

† १११—४५२ अ० ४५० ।

वृक्षम् । बतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतासि यम
 नैव ते मनो हृदयश्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
 परिषङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡
 व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च
 शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात
 एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन
 इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
 वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
 ख्यात् ॥ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
 प्रेप्सू रथक्कामयत इति वा ¶ । एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८**) । धेनुं न इषं पिबतु मसंक्राम् ।
 असंक्रमणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६. ५.

* “बलादतितो” क, ख, ग ।

† “विजानीमोऽन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क, ख, ग ।

§ “सयनाच्च” क, ख ।

॥ “उदात्तं त्वेव माख्यात्” क, ख, ग ।

¶ “रथं कामयन्त इति वा” क । “रथं कामयन्त इति वा” ख, ग । “रथं
 कामयन्ति इति वा” क ।—सर्वे एवैते पाठा इति विवक्षाः ।

** अथैवाष्टाविंशत्यष्टसमाप्तिः क-ख-पुरुषयोः ।

†† नाच सप्तसमाप्तिः क-ख-पुरुषयोः ; पादसमाप्तेषु प्रसङ्गोऽपि न ।

“वृत्तो वृत्तासि०—० वृत्तम्” * । यमौ, यमं व्रवीति—
 “दुर्बलः” ‘वत’ दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वम् । एव
 मसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोगं स
 त्वं सर्वथा ह्यनुभूष्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘ममः’
 सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गत मध्यवसायश्च ‘विजानीमः’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः—‘अन्या किल त्वां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिष्वजते’ “परिष्वङ्क्ष्यते” †; ततः ‘किल’ त्वं मां तयापहृतचेत-
 स्वात् नेच्छमि परिष्वक्तुम् । कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ‡ ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजे वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वक्षी, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥
 एव मत्र प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘इव’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ बोधमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च ‡,—) यथा
 कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवक्षौ परिष्वजेते, एवं
 परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥

“वाताप्यम्^(११२)”—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ७, ९, ८, ३ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिष्वज्यते” क ।

§ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके ।

॥ १भा० ४५२ पृ० २पं० ।

वातेन हि दृष्टिभूत मुदकं संवर्द्धते । “नू नो रुपि०—० वसुजग-
म्यात्” * । मोधसे गौतमस्यार्घम् । पावमानी मैमी । हे सोम !
‘नु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रयिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
प्राप्य द्रवीभूतः । ‘चन्द्र’ चायनीय मुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्द्रो’ सोम !
‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ नित्य
मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्च-
ब्धोपपत्तेश्च ॥

“चाकन्(११४)” —इति †, अनवगतम् । “चायन्”—इति, “का-
मयमानः”—इति शब्दसमाधी ॥ “वने न वायो०—० तमः क्षपा-
वान्” ‡ । वसुक्रत्येय मार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
(वृक्षे इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति
‘शिशुकम्’ अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्”
पश्यन्, भयाद् दिशो निर्गच्छमाणः आसीत् ; अथ वा “कामयमानः”
तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनि-

* “नू नो रुपि मुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्य विश्वस्यन्द्रम् । प्र वन्दितुरि-
न्दोत्तार्यायुः प्रातर्मक्षु धियावसुजगम्यात् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ४, १, ५ ।

† १भा० ४४५ ४० १५ पं० ।

‡ “वने न वा यो न्यधायि चाकङ्क्षुर्चिवो सोमो भुरचावजौगः । वस्येदिन्द्रः
पुष्टिर्मेव चोता नृणां नर्यो वतमः क्षपावान् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, ११, १ ।

§ न दृश्यते इमे पदे क-पुस्तके ।

पुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ अग्निगौ । शीघ्रौ वा : भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' बह्वध्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति, - स मायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणां अपि मनुष्यतमः, शराणां अपि मध्ये शरतम इत्यर्थः । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च राक्षिपर्यायेषु क्षेमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालं मेव मच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदमाधुः ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति † । तच्च पुनः पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रं विनियुज्यते ‡ । हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यान्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते । यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति, - यस्य द्रः पुरुदिनेषु बह्वध्वहःसु आह्वाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन स्तोमं व स्तुयुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति, - नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च । समाच मेतत् पूर्वैर्नैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थ्यते, स एषः

* १भा० २५० प्र० २च० १५ ष० (१४) ; २६१ प्र० ८पं ।

† "वनेनवत्यष्टं चयोदशं सूक्तम्, वसुक्तस्यार्थं चेष्टुम मन्द्रम् अनुक्रान्ताश्च वनेनाह्वयति ।" — इति तच्चैव सा० भा० ।

‡ "स्तोमे वर्द्धमाने को अस्य नर्या वने न वायः" — इति आ० ७. १९ ।

सोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा स एषः सोमो-
ऽस्माभिरुदौर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्भिः०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति ह्युक्तम् * ॥ एव मत्र ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामथमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणां मावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति।
शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न माधु भवति, किङ्क-
रणम्? “उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्”। ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्वधायीति, एतत् ‘उदात्तम्
अभविष्यत्’; यद्वृत्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न
भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेद् मुदात्तम्; तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? ‘वायः’—इति एकं पदम्। किञ्च;
“असुममाप्तश्चार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्त्रस्यार्था ऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेद् विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपद मेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
त्वप्यह्यते ॥

* प० १०४ पृ० १०४ ।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादिव्याकरणसूत्रवेत्तार इति यावत् । तथा च सूत्रम्
“यद्वृत्तात्प्रित्यम्”—इति पा० ५, १, ११ ।

“रथर्यति(११५)” — इति *, अनवगतम् । ‘रथं रथर्यति’ — इत्यवगमः ; रथर्यति-शब्दो हि प्रेषायाम् ; ‘रथं’ हि यः ‘कामयते’, स रथर्यति । ‘एष देवो० — ० वम्बुनुम्’ † । शुनः शेषस्यार्थम् । पावमानी सोमी । गायत्री । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्यति’ रथेण मात्मनो गमनं मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दानं मात्मन इच्छति ; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च ; ‘आविष्कृणोति’ प्रकाशीकरोति ‘वम्बुनुम्’ वचो वननौयम्, दत्तं मां देवेभ्य इति ॥ एव मत्र “रथर्यति = रथप्रेप्सुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥ (२८†)

“असक्राम्(११६)” — इति ‡, अनवगतम् । “असङ्क्रमणीम्” — इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां० — ० राति मग्मन्” ॥ । भर- द्वाजस्यार्थम् । त्रिशुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘पुरु’ वज्र ‘देष्णं’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ञं यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’ वज्रभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः, — ‘धेनुं नः’ तर्पयित्री मग्मभ्यम् ‘इषम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिबन्तम्’ प्रक्षारयन्तम्, ‘असक्राम्’ असङ्क्रमणीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः ; अथ वा असङ्क्रमणीलां

* १भा० ४५४ प्र० १पं

† “एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वम्बुनुम् ॥” — इति ऋ० सं० ६, ७, १०, ५ ।

‡ अथैव पञ्चमषष्ठममाग्निः पादममाग्निश्च इति मन्त्रात् परं मूलविशदेति ह्यन्त- नादरणीयेत्यस्माकम् । अष्टाविंशषष्ठममाग्निस्तु ऋ-च-पुस्तकानुसृतैव परं न तत्र कापि पाद व्यवस्थेति ।

§ १भा० ४५४ प्र० ४पं० ।

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न दधं पिबन्त मसक्राम् । सुतश्च वा माध्वी- सुहृतिश्च रसाश्च ये वा मनं राति मग्मन् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, ४, १ ।

याम्, 'इषम्' इड्-हेतुदक मस्यदर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किम्पुनः
तद् युवयोर्वज्रदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयो-
रन्नम् । हे 'माध्वी' मधुपौ ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु
स्तुतः, 'रसाश्च' आज्ञादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति,
सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् ब्रवीमि,—पिबत मिति ॥ एव मच्च
शब्दमारूपादर्याविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असङ्क्रमणीम्"
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ * ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनात् । मृतीनां च सार्धन् विप्राणां
चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवस्मितवच-
नः । विजेषुदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भव-
ति ॥ १ (२६) ॥

“आधवः(११०)” —इति † अनवगतम् । “आधवनात्”—इत्यव-
गमः; आकम्पनादित्यर्थः । “मंस्रीमहि० —० चाधवम्” । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च
स्वीक्रियतेऽस्माभिः, वृत्तौ त्वितः प्रागेव ।

† १भा० ४५४ पृ० ११पं० ।

‡ “मंस्रीमहि ता वय मस्माकं देव पूषन् । मृतीनां च सार्धन् विप्राणां चाध-
वम् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १९, ४ ।

विमदस्यार्घम् । अनुष्टुप् । पैण्णी । 'मंसीमहि' तां हे 'पूषन्' !

'देव !' 'मतौनां' च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम् ; आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च ; ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं स्वयं मेव । तथा त्वं मात्मनो गुणवत्तां दर्शयामि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते तां स्तुवते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः = आकम्पयिता"— इत्युपपद्यते ॥

"अनवत्रवः^(११८)—इति *, अनवगतम् । "अनवक्षिप्तवचनः"—इति अवगमः । "विजेषकदिन्द्र[†] — यत आ बभूथ" । मन्योर्गार्घम् । त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्कवन्त्ये शस्यते । 'विजेषकत्' विजयकत्, 'इन्द्रः इव अनवत्रवः' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः ; न हीन्द्रस्य केनचिदालिष्यते वचः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनवक्षिप्त-वचनः इन्द्र इव, स त्वं मस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव' । किञ्च ; हे 'सङ्गरे' शत्रूणां सहनशील ! 'प्रियं त' यत् 'नाम', तेन तां 'गृणीममि' नित्यं मेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च ; 'विद्म' जातीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्पन्नम्, 'यतः' त्वम् 'आ बभूथ' ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवत्रवः = अनवक्षिप्तवचनः"— इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ॥

* १भा० ४५४ पृ० १४ पं० ।

† "विजेषकदिन्द्र इवानवत्रवा^१स्माकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते नाम सङ्गरे गृणीममि विद्म तं मत्सु यत आ बभूथ ॥"—इति ऋ० सू० ८, १, १८, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
ठस्य सत्वभिस्तेभिष्टा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे
विकटे काणो *५(१) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे† भाष्यतेऽनु-
कणतीति मात्राणूभावात्काणो‡ दर्शनाणूभावात्काणो
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदान्वे
शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठा
मेघः शीर्यते बिठे (बिठ मन्तरिष्टम् ॥) बिठं बीरिटेन
व्याख्यानं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्टा चातयामोऽपि
वा शिरिम्बिठा भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
निर्णयशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्टा
चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयानुर्वसिष्ठ इत्यपि
निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा०) शत-
यिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि
निगमो भवति । क्रिविर्हती विकर्त्तनदन्ती । यच्चा

* “काणे” क ।

† “शब्दाणूभावे” क, ख, ग ।

‡ “मात्राणूभावात्काणो” क, “मात्राणूभावात्कणा” ख ।

§, ॥, ॥ नैतानि इत्यने क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

यो दिद्युद्रदन्ति किर्विहृतीत्यपि निगमो भवति । करु-
लती कत्तदतो* (अपि वा देवं कश्चित् कत्तदन्नं दृष्ट्वैव
मवश्यत्†) ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे(११८)” — इति †, अनवगतम् । “सदानेनान्वे” — इति
शब्दसमाधिः । “अरायि काणे० — ० चातयामसि” ‡ । शिरि-
म्विठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिक्षाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं चतुषोर्भवति, अन्नाभावात् ; अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
षोच्यते । ‘विकटे’ दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिना गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्वे’
“सदानेनान्वे शब्दकारिके” ; दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिना
निश्चमन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, — पिशाचादीनि
नित्यं मव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति ; — पिशाचाद्या हि गृणु न सुनायन्तम्येति
लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘शिरिम्बिठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘मत्वभिः’ ‘उदकैः’ ; “मत्वम्” — इति क्षुद्रकनामसु पठि-

* “करुलती कत्तदतो” ग ।

† नास्त्येष पाठः क ख-ग-पु-सुक्तेषु ।

‡ १भा० ४५५४० १पं० ।

§ अ० सं० ८, ८, १३, १ ।

॥ “अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीपम् ।” — इत्यमृतमयी ।

भाष्यते । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”, “तस्य सत्त्वैः
नामभिः” *, तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवन्समर्थानि,
स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वयं त्वां नाशयामः ॥ एव मच्च शब्दार्थाविरोधात्
“सदान्वे”—इत्यस्य “सदानेनुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु
पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अ-रायि’—इति भवति । “कणतिः,
शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति” ; “मात्राणूभावात्” “कणः”
श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथ वा
“काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः” ; विक्रान्तं हि तस्य
दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा,
मन्दचक्षुष्ट्वात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ
“वा” “कुटतेः” धातोः “स्यात्” ; असौ हि “विकुटितो भवति”,
कुत्सीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिचनामसु, तत् पुन-
रेतत् “वीरिटेन व्याख्यातम्” ; अत्र ह्युक्तम्,—“वीरिट मन्तरिचम्,
भियो वा भाषो वा ततिः” § । तस्मिन् “बिठे” यः “शीर्यते”, सः
“शिरिम्बिठो^(१९०) मेघः” ॥ । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”,
सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* “तस्य सत्त्वैः कर्मभिः”—इत्येव पाठोऽस्यदुदृष्टेषु रोषदृष्टेषु च सर्वे मूलपुस्तकेषु ।
सायणेनाप्येव मेव पाठ उद्धृतः ऋग्भाष्ये ।

† १भा० २५५ प्र० २ख० ९० ख० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० १९२ प्र० २८ पं० ।

॥ १भा० ४५५ प्र० ४ पं० ।

तम्* । अद्यापि योऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदन्ने उदकेऽव-
तीर्थं सूक्तं मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्मम्यति† ॥

“पराशरः(१२१)” — इति‡, अनवगतं मनेकार्थञ्च । “पराशीर्णः”
— इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद० — ० व्युच्छान्”§ । वसिष्ठस्यार्षम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते चिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदः’ तप्तवन्तः सोमेन, क्षयवन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’
बद्धनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोघ्नं सच माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति, — ‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तत्र ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सुरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषां मेव सुप्रभाता
रात्रयः इत्यभिप्रायः । एव मत्र “ऋषिः = पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शात-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादौना मिति । “इन्द्रो
यातूनां मभवत् पराशरः” — इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ¶ ॥

“क्रिविर्दत्तौ(१२२)” — इति**, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्तौ” —

* “निदानं माध्यातम्” क ।

† “जपदोमादिभिरिदं सूक्तं मन्त्रीनामकरम्” — इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० १ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । न तं भोजस्यं सख्यं
क्षयनाधा सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, १०, १ ।

॥ ऋ० सं० ५, ०, ८, १ ।

¶ १भा० ४५० पृ० १९ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० १९ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उग्रा०—० बर्हणा” । अगस्त्यस्यार्चम् ।
जगती । हे ‘मरुतः !’ ‘उग्राः’ उद्गूणाः, ‘अरिष्टयामाः’ अनुपचिंसित-
सङ्गाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमतिं’
शोभनां मतिम् ‘पिपर्त्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
कुतो वा पूरयत ? इति,—“यच्चा वो दिद्युत्” । ‘यच’ यस्मिन् मेघे
‘दिद्युत्’ आयुधं क्षिप्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विस्त्रियति,
विदारयति वर्षार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—‘क्रिविर्दती’
विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्पुनर्या रदति ? “रिणाति पृथः
सुधितेव” इति । यथा ‘पृथः’ पृथोः अङ्गानि ‘रिणाति’ पृथक् करोति,
‘सुधिता’ स्वधित्या, ‘बर्हणा’ परिवृद्ध्या चिंसया, एव यस्मिन् मेघे
दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन ॥
एव मन्त्रार्थाविरोधादायुधं ‘क्रिविर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“करुञ्जती(१९९)” —इति †, अगवगतम् । “कृत्तदती”—इत्यव-
गतमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा
वामं भगो वामं देवः करुञ्जती ॥ वामं वननीयं
भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुञ्जती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्त्तन । यच्चा वो दिद्युद-
इति क्रिविर्दती रिणाति पृथः सुधितेव बर्हणा ॥” —इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।

† १भा० ४५५ ३० १० पं० ।

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृधवाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरो मिव मा मयं
शरारुरुभि मन्यते । अबला मिव मा मयं बाहोऽभि-
मन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽद्यापि तद-
दर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यन्वयः । अश्व-
युर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामंवामं त ०—० देवः कुरुती” † । वामदेवस्यार्घम् ।
ऐन्द्रे सुक्ते । अनुष्टुप् रात्रिपर्याये प्रशस्तुः शस्ते विनियुक्ता ।
‘वामं वामम्’—इति भृयस्त्वार्थोऽभ्यासः ; “अभ्यासे भृयांस मयं
मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! स हि यागं
प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एव सम्बोध्यते—हे आदुरे ! ।
‘वामं ददात्वयमा’ । यदयंभणो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
ददातु । ‘वामं भगः’ ददातु । ‘वामं देवः कुरुती’ ददात्वित्ये-
तदेवानुवर्त्तते । ‘कुरुती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः कुरुती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘कुरुती’-शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सम्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “रथयुर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि” क, च

† अ० सं० २, ९, १२, ४ ।

किङ्कारणम्? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कुत एतत्? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राञ्चिक-भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूष्णे पर्याजहुः, तत् पूषा प्राञ्चात्, तस्य दतो निर्जघान; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति †) । यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कुरुलती स्यादिति । अकारण मेतत्;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य मपि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्य मकारणम्”—इति न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वैव ‘कुरुलती’—इत्युच्यते‡, शब्दसारूप्या-दर्थोपपत्तेरिति ॥

“दनः(१९४)” —इति §, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगमः । “दनो विश इन्द्र •—• कुत्साय रन्धीः” ॥ । अगस्त्यस्यार्थम् । हे ‘इन्द्र!’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् असम्भं ‘विशः’ “मनुष्यान्”, “कुरु” ‘मृधवाचः’ “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः,—‘यत्’ यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः, ‘शारदीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा ; संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ॥ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणपत्रे तु इह ‘तथेष्टुर्न तदाह’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† श० प० ब्रा० मु० ७६ प्र० । बन्धनौचिह्नान्तर्गतपाठस्तु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कुरुलती’—शब्दः प्रातिशास्त्रशासनात् संहितापाठे ‘कुरुलती’ भवति; हतौ यच्च यच्च प्रतीकत्वेन गृहीतः, तच्च तच्चाप्येव मेव, नान्यथ ।

§ १भा० ४५६ प्र० ५५० ।

॥ दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुनः शर्म शारदीर्दत्तं । कृषोरूपो चमदु-
सार्थो यन्ने ह्यं पुं दुदुत्साय रन्धीः ॥”—इति अ० सं० ९, ४, १, १ ।

॥ सा० म० ब्रा० १, ५, १० ।

जमानां 'दत्' दारयसि । किञ्च ; 'अनवधारणाः' अनवद्योदकाः,
 ताः पुरः 'ष्टणोः' अपगमितवानमि दमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव
 एवैष तव लोकाननुगृहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; "यूने वृचम्" ।
 यौतिः स्तुत्यर्थः * । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' ब्रह्मस्तुतिकर्त्तृ
 'वृचं' धनं† 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव मुपकारे
 प्रष्टव्यो भवान् स्तोत्रेण मन्येषाञ्च जमानाम्, तस्माद् ब्रूमेऽस्माक
 मपि एतान् श्रुदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एव मच 'दनः'—
 इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यचराण्यध्या-
 हृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारश्चास्मद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा-
 र्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्यपरिसमाप्त्यर्थं मध्याह्नतम् ।
 उत्तराह्नयः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व-
 नामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति ‡, अनवगतम् । "मंशिगरिषुः"—इत्य-
 वगमः । "अवीरा मित्र ० — ० दिन्द्र उत्तरः" § । पङ्क्तिः ।
 ऐन्द्रो । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मित्र' "अवला मित्र"
 अपरियहा मित्र । 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः" मूर्खः "मंशिगरिषुः"
 संश्रुतं मिच्छन् शरीरं तित्यचुरित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि-
 व्याम्येता मित्येव मन्यते ; लुद्रया ब्रूया । नञ्जपो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ पृ० २५० १४ ख० (१७) ।

† १भा० १९९ पृ० २५० १० ख० (१७) ।

‡ १भा० ४५९ पृ० ७५० ।

§ अवीरा मित्र मयं शरारुः इति मन्यते । एताव मन्त्रि वीरिणीपत्नी मूर्ख-
 ता मिच्छन्नादिभ्य उत्तरः ॥"—इति ज० सं० ८, ४, १, ४ ।

“गङ्गवेण दौन्दाण्यभिभवितु मारम्भासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।

“उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’ ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मा मभिभवितु मिच्छतीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मत्र “शराहः=संशिशिषुः”, शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥

“इदंयुः(१९६)” —इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । इद मिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते । ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रमिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत सेतत् स्यात् । “नामाधियो वसुयवः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—“निगमवशादुत्कर्षं भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तद्वदर्थे भाष्यते” । आह,— किमुदाहरणम्? “वसुयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो अत्रायि ० — ० प्रयन्ता” § । सव्यत्वात् मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ॥ ।

* “हृषाकपिनामेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रस्यैते चयः संहताः संविवादं कृत-
वन्तः”—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा० ।

† १भा० ४५६४० १९पं० ।

‡ पु० १५५४० ८ पं० ।

§ “इन्द्रो अत्रायि सुभ्यो निरुके पृञ्जेषु सोमो दुर्यो न यूपः । अत्रयुने-
रयुयुर्वसुयुरिन्द्र इद्रायः अयति प्रयन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ११, ४ ।

॥ “अत्रिरा इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छन्नभ्यायत्, सव इतीन्द्र रवासा पुत्रोऽजाय-
वेति ॥”—इत्यनूक्तमर्थो ।

। चिष्टुप्। दशराचस्य सप्तमेऽहनि महत्त्वतीये अस्यते। यः
 ‘इन्द्रः’ ‘अश्रायि’ शृणाति, दिनस्तीत्यर्थः। ‘शुद्धः’ शुद्धविक्रमः,
 अजिह्वायोधी; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधोर्वा स्यात्।
 क पुनः शृणाति? ‘निरेके’ सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। ‘पञ्चेषु’ प्रार्जितायुधेश्वरपि पदेषु सङ्ग्रामेषु।
 किञ्च; ‘स्तोमो न’ स्तोम इव। यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश
 इति हि व्यपदेशः; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात्†।
 किञ्च; यः इन्द्रः ‘दुर्यो न’ दुर्य ‘इव यूपः’ यः प्रधानः। तस्य किम्?
 इति,— स इन्द्रः ‘अश्वयुः’ अश्वैस्तद्वान्। ‘गव्युः’ गोभिः तद्वान्।
 ‘वसुयुः’ अन्नैर्वसुभिः तद्वान्। एवङ्गुणविशिष्टो ‘यः इन्द्रः’, सः
 ‘रायेषु’ धनेषु जनानां दातव्येषु ‘क्षयति’ दृष्टे। ‘प्रयन्ता’ प्रकर्षेण
 दातेत्यर्थः‡॥ एव मत्र ‘वसुयुः’—इत्ययं यु-शब्दः “तद्वदर्थे”।
 किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, संपूर्णत्वात्; परिशेषात्
 अयं “तद्वदर्थे भाष्यते”—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न
 तपन्ति घर्मम्। आ नो भर प्रसंगन्दस्य वेदो नैचाशाखं
 मघवन्त्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूले तु “सुध्यः”—इति पाठः। “धीरितिकर्मनाम शोभना धीर्यवाम्”—
 इति च सायणः।

† ताण्ड्यद्वितीयद्वितीयाध्यायो द्रष्टव्यः।

‡ “रायः” इति मूलपाठः। “रायः प्रयत्न, धनस्य दाता; ‘इन्द्र इत्’ इन्द्र एव
 यजमानानाम्”—इत्याह च सायणः।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं
क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुष्टे न तपन्ति
घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कु-
सीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं
प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः पण्डको वा पण्डकः
पण्डगः§ प्राहको वा प्राह्यत्याण्डावाण्डावाणी इव
ब्रीडयति ॥ तस्तम्भे॥ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-
शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्त्रन्धयेति
रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो
वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२)॥

“कीकटेषु(१९०)” — इति ††, अनवगतम् । “किङ्कृताः” — इति
शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः — इति” “वा” । “किं तं कृण्वन्ति०
—० अन्धया नः” ‡‡ । विश्वामित्रस्यार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेक्षा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मां गमिष्यतीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पन्नकः” क, ख । “पन्नगः” ग ।

॥ “ब्रीडयति” क, ख, ग ।

¶ “तरयति” क, ख, ग । इतिसम्मतम् ।

** मास्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५०४० २५० ।

‡‡ ख० सं० २, २, ११, ४ ।

इन्द्र ! याः 'कौकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तत्र 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुहे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुहन्ते, नापि घर्मं तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्यग्निहेत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रपि क्रियास्वित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तत्र, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तस्म्यं” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दमाकूष्यच प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावदुपपद्यते । “नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः” । यदेतेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन् !' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मत्र 'कौकटाः' “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थाऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेप्साः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नीचासु शूद्रयोनिपूत्यादिना शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः ।
* * * । तस्मिन्नि धनं नैचाशाखम् ॥”—इति अत्रैव सा० भा० ।

एतन्माच्छब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च “कौकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुसीदी”—इत्युच्यते; स हि “माम्”—इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिष्यति”—इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुसीनः”
तद्वितार्थे प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रस्कावस्य’—इति † यथा । “प्रमदकः”
प्रमादशीलः;—“अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः”—“इति” एवं
“प्रेप्सुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः”—इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणौ इव व्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी इव व्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः(१९८)” —इति §, अनवगतम् । “इषुर्भवति”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा”—
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३२) ॥

* कौकटो मगधः । तथाहि—“कौकटेषु गया पुण्या, पुष्पं राजमृदं वनम् ।
अयमस्याश्रमः पुष्पो, पुष्पा मदौ पुनःपुना ॥ ”—इति शब्दकल्पद्रुमवृत्तं वायु-
पुराणवचनम् ।

† प्रस्कावः = काण्डः ऋ० सं० १. ४४—५०; ऋ. ४६; ९. ६५

‡ “शाखाः शक्नोतेः”—इत्यादि भाष्य मयाङ्गात् मेव ख्यतम् ।

§ १मा० ४५० प्र० ६पं० ।

तुविष्णं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाह्व रण्या सुसंस्कृत ऋदूषे चिद्वद्वधा ॥
 तुविष्णं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय† उभौ ते
 बाह्व (रण्यौ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वदूषे§ अर्हन्पा-
 तिनी गमनपातिनी (शब्दपातिनी दूरपातिनी॥) वा
 मर्मण्यर्हन्वेधिनी गमनवेधिनी (शब्दवेधिनी दूर-
 वेधिनी॥)वा ॥ ५ (३३)॥

“तुविष्णं ते ०—० वद्वद्वधा”—इति**। “निराविध्य ०—
 ० स्वातन्त्र्यम्”—इति†† च । कुरुस्तुतेरार्थं मेतद्वद्वयम् । ऐन्द्रो ।
 सतोद्वहती पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविष्णं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहुनां विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किम्पुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वुन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 शोभानां अनुसङ्गातानां वा ‘बुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाह्व’ उभावपि ते बाह्व, ‘रण्या’

* “बहुविक्षेपं” क, ख, ग ।

† “हिरण्यय” क, ख, ग ।

‡ नास्त्येतत् क-ख-ग-पञ्चकेषु ।

§ “साङ्गाम्याद्वदूषे” क, ख, ग ।

॥, १॥ नेमौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पञ्चकेषु ।

** ऋ० सं० १, ५, २०, १ ।

†† ऋ० सं० १, ५, २०, १ ।

“रमणीयौ” स्वायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
 ‘सुसंस्कृतौ’ समलङ्कृतौ, ‘चूदूषे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
 गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । ‘चूदूषधा’ चूदिति मर्मोच्यते,
 तच्च यौ विध्यते तौ चूदूषधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्य मत्र न
 सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेद्यः, ततो योज्यम् * ।
 एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = दधुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदनम् । इन्द्रो
 बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व
 मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
 बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां
 मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
 विद्धा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
 निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्टं माकर्णिकत्वा ।
 एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “दधुः = बुन्दः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम्(१९६)” —इति ‡, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
 तम्” ; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

* “एषा निरुक्त एक मपि पदं विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥”—
 इति सा० भा० ।

† अ० सं० ९, ५, २०, १ ।

‡ १भा० ४५० ४० ६पं० ।

“वृन्दारकश्च” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । इत्सी वृन्दारकः
प्रकरणवशादान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मप्यहे यत्समञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मप्यन्न †
मभिवहति यत्समञ्जवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुखं मूर्खेतेर्दणोतेर्वा । महत्तदुल्लवं स्थविरुं तदासी-
दित्यपि निगमो भवत्यृबीस मपगतभास मपहतभास
मन्तर्हितभासं ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः(१२०)” — इति †, अनवगतम् । “कर्त्ता” — इत्यवगमः ।
“अयं यो होता — हव्यवाहम्” ॥ । ऋचोक्तस्याग्नेर्विशेषां
देवानां संवादसूक्तम् ॥, तत्रेयं विश्वेदेवानां मार्षम् । आग्नेयौ ।

* अम० को० १, १, ८ ; २, १, ११२ ; २, २, १६ । “वृन्दारकः सुरे पंसि
मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु” — इति मेदिनी ।

† “क मप्यहेऽन्न” ड, च ।

‡ “मन्तर्हितभासं” क, ख, ग ।

§ १भा० ४५७ पृ० १८ पं० ।

॥ ऋ० सं० ८, १, १२, २ ।

॥ अवाह सायणः, — “सूक्तत्रयोक्तार्थं तेनिरौयत्राक्षणम् । ‘अग्नेः स्यो ज्ञायां सो
धातर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामौयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वावस्य आर्णि
मा रिष्यतीति स निष्ठायात सोऽपः प्राविशत् तं देवाः प्रैश मेऽन्नित्यादि (ते० सं०
१. १. १.) ।

‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता देवानां पृथिवीम्यामः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वापतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (च० सं० दं, ७, २३, १.)”—इत्यस्या मृचि यमत्व मादित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि ऊहे’ “क मप्यन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हर्विलक्षणं ‘समञ्जन्ति’ “समञ्जुवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोध्यमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां वोढार मित्यर्थः । एव मत्र शब्दसारूप्याद् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’-इत्यस्य “कर्त्ता”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उसबम्^(१११)”—इति §, अनगतम् । ‘जरायु’—इत्यवगमः । “ऊर्णोतेः”—इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’—इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भं आवृतो भवति । “मृहत्तदुत्तव” ०—० स्तुत्वा

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथमं मुददीप्यत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति च ऐ० ब्रा० ३, २, १० ।

† य० दै० का० ११, २, ८ ।

‡ १भा० ४७८ पृ० (१४) द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४५८ पृ० २५० ।

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्सवं’ जरायु ‘आसीत्’,
 ‘स्यविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आहतः, हे
 भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेक्षित्य’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ ।
 किञ्च ; ‘विश्वाः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘वज्रधा’ अनेकेषु
 अभिधानेषु वर्त्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः
 तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उत्सवं’-
 शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋबीसम् (१११)” — इति †, अनवगतम् । “अपगतभासम्” —
 इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’ — अभिधेया ; सा हि कृष्ण-
 च्छाया ‡ । तस्मादपगतभास इत्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते
 ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नं स मवारयेथां पितुमती मूर्जं मस्मा
 अधत्तम् । ऋबीसे अचि मश्विनावनीत् मुन्निन्यथुः
 सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नं स महर-
 वारयेथा मन्नवतीं चास्मा † ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
 ऋबीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वसु त मुन्नि-
 न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाङ्गणश्च यद्वष्ट

* मृहत्तदुत्सवं स्यविरं तदासीद्येनावेष्टितः प्रविवेक्षित्यापः । विश्वा अपश्यद्
 त्वं अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥” — इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

‡ ४५८ पृ० ७ पं० ।

“आया” क । ‘ऋबीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्तवृत्ते’ — सा० भा० ।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनौ रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६. ६.

“हिमेनाग्निं ० — ० सर्वगणं स्तुति” † । कचीवत आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे आश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रवृद्धं “ग्रीष्मान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘घंसम्’
“अहः”-लक्षणम्, इमांलोकान् दिधक्षन्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारयित्वा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘ऊर्जम्’ आज्यलक्षणम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अस्मै’ अग्नये
हविर्भाजे ; वर्षानुग्रहपूर्विकया ओषधिनिष्पत्त्या । किञ्च ; “ऋबी-
से अत्रि मश्विनावनीतम्” युवा मेव हे ‘आश्विनौ !’ “योऽयम्”
‘ऋबीसे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—“ऋबीस-
पक्वं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथुः’ युवाम्, ओषध्याद्य-
न्तर्वर्त्तिन मोषध्यादिरूपेणैव । ‘सर्वगणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कम्पुनरर्थं पुरोधाय उन्निन्यथुः ? इति,—

* “तेनैतौ” क, च, ग ।

† ऋ. सं. १, ८, ९, १ ।

‡ “अग्निर्वै देवयानिः, सोऽग्नेर्देवयान्या आऊतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर उद्धेः
सर्गलोका मेधतीति”—इति, “अग्निः सर्वा देवताः”—इति च रे. प्रा. १, १, १ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्यचनायास्व जगतः ; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्ग्यत ॥ एव मत्र ‘ऋवीस’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्” ; स हि गण्यते ब्रह्मसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव ; अस्मावपि हि गण्यत एव,—दिगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्तं मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् वृष्ट
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” सोऽश्वि-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्गुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः ‡) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “अथेदं माह्वानम् ।—अत्रि ऋषि मसुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य
तुषाग्निनाबाधित । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावश्विनावग्निं मदकेनोपशमय्य तस्मात्
पीडायन्त्रगृहादविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयता मिति ॥”—इति तत्रैव
सा० भा० ।

†, ‡ १भा० १४९४० “१” द्रष्टव्यम् ।

(त्वमग्नेऽस्मात्पुण्यं उद्गृह्णाऽऽजास उपलप्रक्षिणी कारुह-
 मस्मेतेऽप्रायन्तद्वाश्रवं हि सोमानमिन्द्रा सोमाकृणुष्वतां-
 अध्वरेऽस्ति हि वोऽसूते प्रवोच्छासु प्रस्तुञ्जे तुञ्जे यो अस्मा-
 अस्माद्दुतन्नस्तुरीपं हि नेताम चोमा त्वानपापा सोयवं-
 वृकेण जीवानो बते धेनुं नोऽरायिकाणे वामं वामं किन्ते तु-
 विक्षन्ते निराविध्यदयं यो हि मेनाग्निं षट्चिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणो-
 द्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः ‡ ॥

* ६भा० १४६ पृ० “***” द्रष्टव्यम् ।

† एषोक्तिश्च दृष्टिगतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव, पर मध्यायसमाप्तिरुचक मितौत्यादि-
 वाक्यादनन्तरं मन्त्रि क-ग-घ-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यानोपक्रमे; च एव
 सम्यगित्यस्माकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैव पाठो दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं नपि ।

(इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य † मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तच्च परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* ऋ-पुस्तके तु अतिसुत्यध्याय एवात्र सप्तमत्वेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तच्चैवानेकाचार्याः । परं तत्र समीचीनम् ; मिषण्टो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परिग्रहकृपत्वात्, तदुपक्रमे एव “आख्यातं दैवतम्”—इति दर्शनाच्च दैवतकाण्डाद्व्योत्तरषट्कात्परमेव तस्य निवेशो न्याय्यः ।

† “मार्यपत्य” च, घ-नाम-हनिपुस्तके च ।

॥ ॐ नमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मस्यानुदैवतं तद्वति,
 यस्याय मादिः “अथातो दैवतम्” इति । (यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु,
 तेषु यानि गुणपदानि सन्तोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ।)
 इयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः †; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-
 स्तुतिभागदेवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि
 च पुनरमूनि समाम्नातान्यस्मिञ्छास्ते अग्न्यादीनि देवपत्न्यन्तानि ‡ ।
 अतस्तद्व्याचिख्यासयेद् मारभ्यते ।— ॥) “अथातो दैवतम्”—इति ।
 ‘अथ’-शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’-शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकरण-
 दद्यादनन्तरं मिदं भवत्यं समाम्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यं मित्येवं
 क्रमे; दैवतं मन्त्रेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्,
 देवतापरिज्ञानानुवद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं
 व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं सतत्त्वं पुनस्तदैवतं प्रकरणम्? इति,
 उच्यते,—“तद्यानि ० — ० मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि
 प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपत्न्यन्तानां ‘देवतानां’, ‘तद्’
 दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एव माचार्थाः ‘आचक्षते’; निरुद्धा हीय
 मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* क-पुस्तकपाठ एषः; अन्यत्रान्यत्र तु लेखकादिभेदेन मङ्गलाचरणभेदः, स च
 सम्भवत्येव; दृष्टिगतो मङ्गलाचरणत्वादावेवैकत्र (१भा० १४०) ।

† क-ग-घ-पुस्तकेष्वितः पुरस्तादेवैष पाठः (२८२ पृ० ८५०) ।

‡ १भा० १४५—१४६ पृष्ठयोर्दृष्टव्यौ ।

§ १भा० ४५८ पृष्ठातः ४८० पृष्ठान्तानि ।

॥ भाष्येवैषोपक्रमग्रन्थः क-ग-घ-पुस्तकेषु ।

“सैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैघण्टुकं मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् देवतं मित्याचक्षते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता*, सा, इदानीं प्रकरणद्वये† निर्णिके यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षण-सतत्वोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा ; वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः । इदं मिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्चि यानि देवताभिधानानि, तत्समुदायो देवतं प्रकरणम् ‡, तद् व्याख्यास्यामः इति §) । तस्य पुनरियं मेव समामतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्समुदाहरण-तन्निर्वचनानि ॥ ॥

तत्पुनरेतत् सर्वं मपि मन्त्राधिदैवतलक्षणे मनुक्तं न शक्यं व्याख्यातुम् ¶, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य ; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विदिधारयिषया ब्रवीति ;—“यत्काम०—० भवति” । यदर्थवस्तु कामयमानः, ‘सृषिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टुतायाम्, ‘अर्थपत्यम्’ अर्थपतिभाव मात्मनः ‘इच्छन्’ अमुष्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४९ प्र० ७पं० (१ख० ६पा० ६ख०) ।

† तच्च प्रकरणद्वयम्, पूर्वषट्कान्तमंतं, पूर्वभागान्तमंतं पूर्वाख्यानमंतं, वा नैघ-ण्टुकं नैगमस्य नाम १भा० ७४०—१भा० १८२ प्र० द्रष्टव्यम् ।

‡ निघण्टुपञ्चमाध्यायात्मकम्, अत्रैव अग्न्यादीनि देवपत्न्यानि देवताभिधाना-नि समावृतानि । १भा० ४५६—४६७ प्र०) ।

§ मास्येष पाठः घ-पुस्तके ।

॥ तच्चेदं देवतोपपरीक्षणं द्वितीयपादान्तम्, ततश्च “अथातोऽनुक्तमिष्यामः”—इत्यारभ्य विशेषतः व्याख्यातम् ।

¶ इ—१भा० (११६ प्र०) १ख० ६पा० १ख०, (१८८ प्र०) १ख० १पा० ४ख० ।

मसुखार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'स्तुतिं प्रयुक्ते',
 'तद्देवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' * । एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन
 लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्यम् । अथ वा देवताया मसुखार्थस्येयं
 देवता दातुं समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा
 प्राधान्यस्तुतिभागदेवता । सा पुनरियं स्तुतिः, चतुर्विधा ;—नाम्ना,
 वन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ; "स्तुतिर्नामरूप-कर्म-वन्धुभिः"—
 इत्युक्तम् ॥

ऋच एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजूंषि ;
 तासु हि विज्ञातासु यजूंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति † । तस्मादृच
 एव पुरस्कृत्य ब्रवीति ;—"तास्त्रिविधा ऋचः"—इति । याः काश्चन
 सर्ववेदेषु 'ऋचः', 'ताः' सर्वा अपि 'त्रिविधाः' एव भवन्ति ॥

तद्यथा ;—"परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च"—इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति,
 उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्यं परोक्षकृताना मृचा
 मेतल्लक्षणं भवति ;—"परोक्षकृताः ०—० श्रुत्यातस्य" ॥ १ ॥

* "स मन्त्रोऽर्थाद् भवति"—अ-नाम वृ० ।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु देवताध्यायनाम देवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं
 पञ्चमं ब्राह्मणं मेव विद्यते । तथा हि तस्यैव ब्राह्मणग्रन्थस्य भाष्ये च भूमिकाया माह
 सायकः,—“तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थाद्यत्वात् व्याख्याताः पुरा । देवताध्यायसकृद्वक्तुं यन्त्रो
 वाञ्छियतेऽधुना ॥ साम्नां निधनभेदेन देवताध्यायनादयम् । ग्रन्थोऽपि नामतोऽन्वयो
 देवताध्याय उच्यते ॥”—इत्यादि । तस्य हि ब्राह्मणग्रन्थेऽपि मन्त्रवाक्यम्,—“अग्नि-
 रिन्द्रः प्रजापतिः सामो वरुणस्त्वष्टाहिरण्यः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी”—इति । “एतान्
 साम्नां देवता इति ज्ञेयः”—इति च तदुक्त्याख्यानं सायकोपयोगम् ।

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मित्राविना
 बृहदिन्द्रैणैते तृत्सवो वेविषाणा इन्द्राय साम गायत
 नेन्द्राहुते पवते धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वीच
 मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयो-
 गास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र वस्त्रादधि ।
 वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो
 भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिदुन्यदि
 शंसत कखा अभि प्र गायतोप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्व
 मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतन
 सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथैतान्यदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्रव्यपि विभक्तिषु इन्द्रो
 दिव इत्येवमादौनि ;—

“इन्द्रो दिव० —० इन्द्रः” † । रेणोर्वैश्वामित्रस्येय मार्चम् ।
 ऐन्नी । चिष्टुष् । सूर्यस्तुत्येकाहनिष्केवल्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिवः’
 ‘ईशे’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘पृथिव्याः’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’
 ईष्टे वर्धकर्मदिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वताणां’ मेघानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
 एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धाना मपि भूताना मोष्टे । ‘इन्द्रः’ एव

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तद्वता मीष्टे । 'इन्द्रः' एव हि 'योमे' अर्थसंयोगे
प्राप्तव्ये, 'हेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'इव्यः' आङ्गातव्यो मान्यः
कश्चित्समर्थः एतत्कर्त्तुं मित्यभिप्रायः । प्रथमाया मेतदुदाहरणम् ।
इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीप्त इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तम-
पुरुष इति ॥

“इन्द्र मिद्—० रनूषत” । मधुच्छन्दस आर्षम् । महा-
व्रते महदुक्थे शिरसि शस्यते । हे 'गायिनः' सामगाः ! 'इन्द्र
मित्' इन्द्र मेव यूयं बृहता साम्ना[†] अभियुत । यूय मपि हे
होतारः ! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केर्चग्भिः मन्त्रैः[‡] इन्द्र मेवाभियुत ।
इन्द्र मेव अश्वर्यवः ! इन्द्र मेव 'वाणीभिः' वाग्निर्यजुर्मयी-
सर्ववेदेषु 'अनूषत' अभियुत । द्वितीयाया मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रेणैते—० मुदामे” । इति तृतीयस्या मुदाहरणम् ।
व्याख्यातः शेषः ॥ ॥

“इन्द्राय—० पनस्यवे” ॥ । नृमेधस आर्षम् । मात्रिकेध्वहःसु
स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयमवने ब्राह्मणाच्छंभिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।

* “इन्द्र मिद् गायिने । बृहदिन्द्र मर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणी रनूषत ॥”—इति
अ० सं० १, १, १९, १ ।

† “आ मिदि चवामहे (अ० सं० ४, ७, १७, १. = सा० सं० अ० आ० २, १,
५, १.)”—इत्यस्या मृच्युत्यन्नेन बृहन्नमकेनेत्यर्थः । तच्च साम अरण्यगाने (१, १,
१७.) द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘अश्वर्यैर्मन्त्रैः’ च । “अर्का मन्त्रो भवति”—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् २९ पृ० ।

§ १भा० ७४४० १अ० ११अ० (११) ।

॥ पु० १५६ पृ० (१अ० १पा० १अ०) दृ० ।

॥ “इन्द्राय साम गायतु विप्राय बृहते बृहत् । धर्मं हते विपश्चिते पनस्यवे ॥”—
इति अ० सं० १, ७, १, १ ।

हे उद्गातारः ! 'इन्द्राय' बृहत्साम 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने
'दृष्टते' महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे'
पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते । चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्येव०—० किं चुन” * । रेणोर्वेश्वामित्रस्येय मार्षम् ।
पावमानी सौमी । जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयि-
त्वः' द्रावणशौला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणशौलाः ।
किञ्च ; 'प्रसुपः' प्रसृता एतैर्चर्त्विग्भिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते'
गच्छन्ति इत्यर्थः । गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्त्ववयवाः
'परिमर्गासः' 'आश्रवः' परिसृताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं
पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात् पुन-
रेवं क्रमः ? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां
सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम'†) 'पवते' पूयते ‡ । तस्मादेवं
ब्रूमहे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य नु०—० पर्वतानाम्” § । हिरण्यरूपस्येय मार्षम् ।
निष्केवल्ये शस्यते । 'इन्द्रस्य' अहं 'वीर्याणि' वीरकर्मणि 'प्र वोचम्' ।
'यानि' 'चकार' 'प्रथमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः । 'वज्री' वज्रसंयुक्तः ।

* “सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्वो मत्सुरासः प्रसुपः साकं मीरते । तन्तुं ततं
परि सर्गास आश्रवो नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन ॥”—इति ऋ० सं० ७, १,
११, १ ।

† “इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वं च “अथादिन्द्रस्य०—० प्रिया धाम्नानि (य० वा०
सं० ११, ४७)” —इति मन्त्रवर्णादु गम्यते ।

‡ “इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यदेवशरीरं प्रति गच्छतीति वा”—इति च-डौप्यनौ ।

§ “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहं वृद्धिं मन्त्र-
पञ्चतदं प्र वृक्षणे अभिनत् पर्वतानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‘अहम् अहिम्’ घ्नन् मेघम् । ‘अनु ततर्द अयः’ वर्षार्थं पुनः पुनश्च
‘प्राभिनत्’ । ‘वक्षणाः’ उदकवहनत्रिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् ।
एवमादीनि वीर्यासह मिन्द्रस्य प्रबोध मिति । पञ्चा मेतदुदाह-
रणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्याः पार्थिवा उत । त्य भू पु
मृषता नरः ॥”—इति । हे सोतारः ! ये दिव्याः कामाः, ये च
पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः ; तं प्रार्थयत ; स हि कामाना
वीष्टे । ‘त्य भू पु’ तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं ‘मृषत’ स्तुत, हे ‘नरः !’ ।
सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रलक्षणं मुच्यते ; तदधिकारार्थोऽयम् ‘अथ’-
शब्दः । “अथ प्रत्यक्ष० —० सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुषयोगाः’
मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः । ‘त्व मिति
चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । यत्र त्व मित्येवं श्रूयते,
तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः * ; यत्र तु मध्यमः
पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि ‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहा-
र्यम् ; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः । “त्व मिन्द्र बलादधि”, “त्रि न इन्द्र
मृधो जहि”—“इति” चैते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र० —० वृषेदसि”† । देवजामयः सुक्तं ददृशुः ।

* “मध्यमपुरुषयुक्त माख्यात मध्याहार्य मित्यर्थः”—इति ख-डौप्यनौ ।

† ‘त्व मिन्द्र बलादधि सहसो ज्ञात योजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥’—इति
अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महाराजिके पर्याये प्रशासुः स्तोत्रे विनिष्कृता । हे 'इन्द्र' !
 'त्वम्' 'बलादधि जायसे' 'सहसः' अभिभवमसमर्थात्*, 'ओजसः'
 तेजसः† । किञ्च; त्वं हे 'वृषन्' वर्धितः! 'वृषा असि' वर्धिता
 असौत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र० ———० तमः” ‡ । शासस्य भारदाजस्येय मार्षम् ।
 वैमृधस्य हविषो याज्या । हे 'इन्द्र!' 'वि जहि' 'नः' एतान् 'मृधः'
 मृधकर्त्तृन् § शत्रून् । किञ्च; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'पृत-
 न्यतः' येऽस्मामिः सह पृतन्यन्ति, पृतनां कर्त्तुं मिच्छन्तीत्यर्थः ।
 किञ्च; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपचपयितुं मिच्छतीत्यर्थः ।
 तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नाशयेत्यर्थः ॥ ॥

“अथापि० ———० स्तोतव्यानि” । युष्मत्प्रयोगैर्हि कश्चित् स्तोतारः
 सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिदुन्यद् वि शंसत”, “कणा अभि प्र
 गायत”, “उप् प्रेत कुशिकासुतयध्वम्”—इति” चैतान्युदाह-
 रणानि ।—

“माचि० ———० शंसत” ¶ । प्रगाथस्येय मार्षम् । बृहती । तृष्ठा-

* “‘सहसः’ परेषा मभिभावकाद् ‘बलात्’ ‘अधि’ ‘जातः’ असि । अधिः
 पक्षमर्थानुवादकः । इत्यादिवधहेतुभूताद् बलादेतेस्त्वं प्रख्यातो भवसौत्यर्थः ।”
 —इति सा० भा० ।

† “ओजसः ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि ॥”
 —इति च सा० भा० ।

‡ “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो युष्मां अभि दासत्यधरं
 गमया तमः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ ‘सङ्ग्रामकारिणः’—इति सा० भा० ।

॥ “अधरं निहृष्टम्, तमः अन्धकारं मरुत्सङ्गस्य गमय प्रापय”—इति सा० भा०

¶ मा चिदुन्यद् वि शंसत सखाया मा रिद्विष्यत । इन्द्र ते त्वां तां इष्युं
 सखा सुते मङ्गद्वया च शंसत ।”—इति ऋ० सं० ४, ०, १०, १ ।

विनियुक्ता । हे स्तोतारः ! 'सखायः !' 'मा' 'अन्यत्' किं 'चित्' अपि 'शंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः । 'मा' च 'रिषण्यत' चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम् * । किन्तर्हि ? 'इन्द्रम् इत्' इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत । 'सचा' सहभूताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे । 'मुञ्जः' मुञ्जश्च हे होतारः ! उक्त्यानि 'च' 'शंसत' ॥

“क्रीळं वः०—० गायत” † । कण्वस्येय मार्षम् । कौलीनस्य हविषो याज्या । 'क्रीळ' शत्रूनपि दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम् ‡, 'मारुतं' § 'शर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यत्र; स्वप्रभावयुक्त मेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशुभं' रथे स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्वाः' मेधाविनः ऋत्विजः ! ॥ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि ॥

“उपप्रेत०—० पृथिव्याः ॥ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । हे 'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार ऋत्विजः ! ** 'उप प्र' 'इत्' गच्छत । 'चेत-

* “मा रिषण्यत । मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन दृष्टोपचीणा मा भवत”—इति सा० भा० ।

† “क्रीळं वः शर्द्धा मारुत मनर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा अभि प्रगायत ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

‡ 'क्रीडनशीलम्' ग, घ । “क्रीडृ विहारे (भू० प०), पचाद्यच् ।”—इति “विहरणशीलम्”—इति च सा० भा० ।

§ “मरुतां सम्बन्धि * * * यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ्”—इति सा० भा० ।

॥ “कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः”—इति सा० भा० ।

॥ “उप प्रेत कुशिकायेतयध्व मय्यं राये प्रमुञ्चता सुदासः । राजा दृक् जङ्घनत् प्रागप्रागुदगथा यजाते वरु चा पृथिव्याः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

** “हे कुशिकाः' कुशिकगोत्रोत्पन्नाः, हे पुत्राः”—इति सा० भा० ।

यध्वम्' विजानीध्व मेतद्,—यथैषः 'राजा' 'वृचं' शत्रुं 'जघ्मन्तु'
हतवान्, सर्वासु दिक्षु *, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो भूत्वा 'वरे'
श्रेष्ठे प्रदेशे 'पृथिव्याः' ('यजाते') यजते । ते यूय मेतद् विज्ञाय
उपप्रगच्छत । उपप्रगत्य चैत माश्रमेधिकम् 'अश्वम्' 'मुञ्चत' उत्सृजत,
विधानितः प्रोक्ष्याश्वमेधयागाय † । योऽय मेतस्मिन् 'सुदासे' ‡
कल्याणदाने यजमाने वर्त्तते ॥

एव मेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्तोतारः स्तोतव्यानि
तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिसम्बन्धीनि । एवंज्ञक्षणं
मन्त्रजातं सुपेक्षितव्यम् ॥

“अथा०—योगाः” । उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्ताः,
ता आध्यात्मिक्यः । “अह०—नाम्ना” या उक्ताः, तासु आध्या-
त्मिक्यः । अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमान-
मपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तम-
पुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमानं मपि 'अहम्'—
इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवस्तूक्तं वागाम्भृणीय मिति(२१)

* मन्त्रस्थानां “प्राक् अपाक् उदक्”—इत्येतेषां मेव पदानां व्याख्यानं मेतत् ।
सायणस्तु ‘पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु’ व्याचष्टे, समीचीनतरश्चेतत् ।

† ‘राये’—इत्यव्याख्यातं मेव स्थितम् । सायणस्तु ‘दिग्विजयेन धनलाभाय’—
इत्यर्थं कृतवान् ।

‡ ‘सुदासः’—इत्येव मूलपाठः । ‘पैजवनस्य राज्ञः’—इति च सायणीयोऽर्थः ।

§ इदं द्वितीयखण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्यश आ-
 ध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशोर्वाद इन्द्रस्य
 नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* ऽथाप्या-
 शीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा
 मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतद्वहुल माध्वर्यवे
 याज्ञेषु च मन्त्रेष्वपि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय
 यदि यातुधानो अस्मि । अथा स वीरैर्हृशभिर्वि यूया
 इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा । न मृत्युरासीद्-
 मृतं न तर्हि । तम आसीत्तमसा गूल्ह† मग्रे । अथापि
 परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
 वृत् । न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दा-
 प्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादो । भोजस्येदं पुष्क-
 रिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा
 चैव मुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतद्” उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—०
 मिति” एवमादि । एव मय्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः ।

विकुण्ठा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेना-
 पत्यत्व मिन्द्र आ जगाम ; स वैकुण्ठो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुति-

* “यथैतस्मिन्सूक्ते” उ, च ।

† “गूल्ह” उ, च ।

संयुक्तं मेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत्*,—“अहं०—० भोजनम्” † ।
 ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुमः’ धनस्य ‘पूर्वः’ प्रथमः ‡ ‘पतिः’ ।
 किञ्च ; साम्प्रतं मय्यहं मेव पतिः । ‘अहम्’ एव च ब्रह्मभ्यः सकाशात्
 समस्तानि ‘धनानि’ ‘जयामि’ § । ‘शश्वतः’ नित्यकालं मेव । किञ्च ;
 ‘माम्’ एव ‘हवन्ते’ आकलयन्ति ‘पितरं न’ पितरं मिव, तासु तास्वार्त्तिषु
 ‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च ; ‘अहम्’ एव ‘दाशुषे’ दत्तवते हवींषि,
 यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धनं मित्यर्थः ॥

“इति वा०—० प्रा मिति” ॥ । लवमूक्ते स एव लवो ब्रवीति,
 —(“इति वा इति”) एवञ्चैवञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम्?
 इति । उच्यते,—‘गा मश्वम्’ गां च अश्वं च ‘सनुयाम्’ सम्भोजयेम्
 एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति
 किमर्थं ब्रूते ? ‘कुविद्’ ब्रूञ्ज अहं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ॥

* “अहं भुव मित्येकादशर्थं षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा कुतो हृष्टः सन्नि-
 दमादिसूक्तत्रयेण स्वयं मात्मानं मनोत् । तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् ‘वसु-
 वाक्यं स ऋषिः’—इति परिभाषयेन्द्र ऋषिः ; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च सूयमानत्वाद् ‘या-
 तेनोच्यते सा देवता’—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता ।”—इति सा० भा० । सप्तगुः
 चाङ्गिरसः ।

† “अहं भुव वसुमः पूर्वस्यतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः । मां हवन्ते
 पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ५, १ ।

‡ “पूर्वः मुख्योऽसाधारणः”—इति सा० भा० ।

§ “स मित्येकीभावे, स ह जयामि”—इति सा० भा० ।

॥ “इति वा इति मे मनो गा मश्वं सनुया मिति । कुविद् सोमस्यापाम् इति ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ । “इति वा इति त्रयोदशर्थं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् ।
 इन्द्रो लवकूप माध्याय सोमपानं कुर्वन् तदानौ ऋषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मानं मनो-
 कृतेनास्मादीन् । अतो लवकूपपापघ्न इन्द्र ऋषिः, स एव देवता ॥”—इति सा० भा० ।

“अहं रुद्रेभिः०—०मृशिनो भा” * । वागाश्रुणीये वागेव
ब्रवीति † । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’, ‘वसुभिः’, ‘आदित्यैः’, (‘विश्वदेवैः’)
विश्वैश्च देवैः सह भूता ‘चगामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’ एव (‘मित्रा-
वरुणा’) मित्रावरुणौ (‘उभा’) उभावपि, ‘इन्द्राग्नौ’, (‘अश्विना’)
अश्विनौ च (‘उभा’) उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-
सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥

“परोक्षकृताः०—०प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः”, भूयिष्ठाः शाखा-
न्तरेषु बहवः ; “अल्पशः” क्वचित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मानं मेव स्तोतव्यं अधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्तदहं शास्त्रे आध्या-
त्मिका उच्यन्ते ॥

“अथापि” क्वचित् “स्तुतिरेव भवति”, “नाशीर्वादः” ; तत्र
पुनराशीर्योज्याः । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते ।
आह,—किं मुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य०—०सूक्ते”
(ऋ० सं० १, ७२, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाशीः ; सा
पुनर्योज्येति ? प्रतिपादितम् ।—। “अथापि” क्वचिद् “आशीरेव,

* “अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहं मादित्येन तं विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा
विभर्म्यहं मिन्द्राग्नौ अहं मृशिनोभा ॥”—इति ऋ० सं० ८, ७, ११, १ ।

† “अहं मित्यष्टमं त्रयोदशं सूक्तम् । अश्रुणस्य मर्त्येर्दुहिता वाङ्मनाम्नी ब्रह्मवि-
दुषी स्वात्मानं मज्जौत् ; अतः सर्पिः । सर्पितुष्टात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता ।
तेन शेषा तादात्म्यं मनः भवन्तो सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहं मेव सर्वं
भवामौति स्वात्मानं स्तोति ।”—इति सा० भा० । इदं मव ‘देवोक्तम्’—इत्युच्यते
मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतदेवोक्ताहात्म्ये च “देवोक्तं परं जपन्”—इति विधानात्
तस्याश्च सप्तशतिकायाः स्तुतेः पुरस्तादस्य पाठयवहारश्च ।

‡, § नैवे अष्ट्याने मूलसम्भवे—इत्युक्तम्, मूलपाठतत्त्वयावगतेर्बीजाभावात् ।

न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुचक्षा०—०भूयास मिति”
 “तदेतद्” एवंलक्षणं मन्त्रजातम् “अध्वर्यवे” वेदे * “वज्रसं”
 प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि † वेदयो-
 रिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्राप्याशीरेव केवला,
 तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योज्या । किं कारणम् ?
 न ह्यनभिद्युता देवता आशिषं समर्द्धयति ॥

“अथापि शपथाभिशापौ” भवतः । “अद्या मुरीय०—०इति”
 —इत्येक मुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वम्—इत्यभि-
 युक्तः, सोऽनयर्था शपथं प्रतिपेदे; परञ्चाभिशापः ‡ ।

“अद्या०—०नेत्याह” § । अद्यैवाहं मृये; ‘यदि यातुधानः’
 स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तप्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य ।
 अथ पुनरयातुधान मेव मां सन्तं यो मोघं मनृतं यातुधानस्त्व

* यजुषीति यावत् ।

† एतच्च व्याख्यानं न सुद्वित्यस्माकम्; अथर्ववेदस्याप्रवृत्त्यात् । यज्ञार्थाः ये मन्त्राः,
 ताः सर्वा एव याज्ञाः; यदि चाथर्ववेदे सोमसम्पाद्यानां सत्रादौनां नास्ति दर्शनं
 परमस्यैव तत्रापि कारीय्यादयो यागाः, सन्ति च तेषु वज्रः स्तुतिमन्त्रा आशीर्मे-
 न्त्राश्च । अत्र च यास्केन ‘मन्त्रेषु’—इत्यस्य ‘याज्ञेषु’—इति विशेषणमुपन्यस्तं तेना-
 याज्ञा अपि मन्त्रा विद्यन्ते एवेति यास्कमतं परिरुद्धम् । एवञ्च “यज्ञार्थे एव वेदा
 प्रवृत्ताः”—इति वादिनः प्राभाकरादयो मौमांसकाः परास्ताः ।

‡ ‘अत्र केचिदाहुः ।—इत्या पुनश्चतुर्थं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्ष-
 सोऽसि त्वं वसिष्ठं रूपं माच्छितः । अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राक्षसोऽब्रवीत् ।
 अनेतरा अचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्’—इति ।”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, २.
 सा० भा० ।

§ “अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप्तं पूर्वपक्ष । अद्या स
 वीरैर्दृग्भिरिति यथा वे मां मोघं यातुधानेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, ५ ।

“अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्:—‘सुदेवो अद्य प्रप-
तेदनावृत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति” । उदाहरणे ।

“सुदेवो:—० अद्युः” * । पुरुरवम आर्षम् । त्रिष्टुप् । परि-
देवना । ‘सुदेवः’ स शोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया
उर्वश्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् (‘अनावृत्’) अनावर्त्तमानः ‘अद्य प्रप-
तेत्’ । (‘परावतं परमां गन्तवै ऊम्’) पतितश्च दूराद् दूरतरं
गच्छेत्, (‘अद्य’) अद्य गत्वा ‘शयीत’ मृतः सन् ‘निर्च्छेतेः’ भूमेः
‘उपस्थे’ उपरि । (‘अधा’) अथ ‘एनं’ ता मवस्या मापन्नं ‘वृकाः’
विकर्त्तितारः अष्टगालादयः ‘रभसामः’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्युः’
भक्षयेयुः । नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता
मवस्या माप्नुयादित्येव मेधा “परिदेवना” मंग्रयोत्यापन्नम् † ॥

“न वि जानामि०—० भाग मस्याः” ‡ । दीर्घतमस आर्षम् ।
अस्यवामीये ? । ‘न’ एतत् अहं (‘वि’) विस्पष्टं ‘जानामि’,—‘यदि
वा इदम् ॥ अस्मि’ कारणं परं ब्रह्माख्यम् ? अथ वा इदं

* “सुदेवो अद्य प्रपतदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ । अधा शयीत नि-
च्छेतेः उपस्थेऽयै नु’ वृकाः रभसामो अद्युः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ७, ४ ।

† सायणेन त्वस्याः सर्वत एव व्याख्यानं कृतम्, तदपि द्रष्टव्यम् ।

‡ “न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्पद्यः मन्त्रो मनसा चरामि । यदा मागेन
प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचं अश्रुवे भाग मस्याः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, २, ११, १ ।

§ अस्यवामीयं नाम ऋग्वेदीय-प्रथममण्डल-डाविंशानुवाकस्याष्टमं सूक्तं दीर्घत-
मसम् । द्विपञ्चाशदधे तत्र सूक्ते सप्तत्रिंशोऽयम् । “सूक्तं जप्तास्यवामीयं विप्रं मुचेत
किल्बिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ । सूक्तस्यास्य प्रथमा ऋक् “अस्य वामस्य पत्नि-
तस्य”—इति, अत एवेद मस्यवामीय मित्युच्यते । इदं नानुक्रमणं सायणीयं तदुच्चा-
ख्यानञ्च विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

॥ “यत्, इव, इदम्”—इति पदकारपठितः पदच्छेदः ।

तत्कार्यं द्वैत मस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा
वर्त्तमानो 'निष्णः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'सन्नद्धः' च । अनेकैः
सन्देहग्रन्थिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामी-
त्यर्थः । एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा'
बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'चतस्र' भगवत आदि-
त्यस्य स्वभूता ; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रदीणसर्वसंशया, तया सर्व
मिदं संशयं परिज्ञाय किं महं कारणमतत्वं उत द्वैतमतत्वं इति ।
ततः 'अस्याः' कृत्स्न-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अश्रुवे')
अश्रुयाम्, यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वं मह माश्रुया
मित्यर्थः * ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते ; यदि
नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

“अथापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशंसे” भवतः । तद्यथा,—“केवलाघो
भवति केवलादौ”, “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मा”—“इति” ।
एते उदाहरणे † ।

“मोघः—० केवलादौ” ‡ । भिक्षुर्नामाङ्गिरसस्तस्येय मा-
घम् § । त्रिष्टुप् । अददतो निन्दा । 'मोघं' वितथम् 'अन्नं' 'विन्दते'

* “चतस्र आत् इत्”—इत्येतानि नेह व्याख्यातानि ; सायणव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ;
तेन तस्या चतस्रो विस्तृतं भाष्यं कृतम् ।

† यथाक्रमेण निन्दा-प्रशंसयोः बोद्धव्ये इति यावत् ।

‡ “मोघं मघं विन्दते” अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वृथ इत्यस्य तस्य । नार्थमघं
पुष्येति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादौ ॥”—इति ऋ० सं० ८, ९, १२, १ ।

§ अत्र भिक्षुरिति सम्ज्ञा, गृहीतचतुर्वाचसः, भिक्षुको वा ? विचार्यं मखि ।

प्राप्नोति । आह,—कः ? इति । उच्यते,—यः ‘अप्रचेताः’ अप्रवृद्ध-
ज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’,—‘वध इत् स तस्य’ वध एव सो-
ऽस्माभस्तस्य ; वर मलम् तेनास्मि मित्यभिप्रायः । किम्पुनः कारणं
मोघ मसावन्नं विन्दते ? इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्यमणम्’
आदित्यं ‘पुष्यति’ ; (‘नो’) नापि ‘सखायं’ समानख्यानं मनुष्यम् ;
न देवान् पुष्णाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एव मतः
‘केवलाघो भवति’ सः ‘केवलादौ’ आत्मनैव केवलं योऽन्नं मत्ति, न
देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवलं मघ मेव प्राप्नोति । तदुक्तं
मन्यत्रापि ;—“भुञ्जते तेऽह्यघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्”—इति* ।
तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते ; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-
वेयादददन्न मित्यभिप्रायः ; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-
प्रेतः† ।—

केचित्त्वेन मनध्यात्मविद् अप्रचेतसं मन्यन्ते‡ ; स ह्यस्मिन् शरीरे
विवक्षितः । ‘न अर्यमणम्’ आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति,
(‘नो’) नापि ‘सखायं’ प्राणवायुम् ; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं
पुष्णातीति सखा ; केवलं, त्वसावविद्वानात्मानं मेव भोक्तारं सच
पश्यति, अतः स ‘केवलाघो भवति’ ; यदि स देवताः पश्येदेव ता
ऋक्षभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति॥

* “अव स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्”—इति म० ६।११८ ।

† सायणभाष्ये एष एवार्थः परित्यक्तः ।

‡ अत्रैव ऋचि श्रुतस्य ‘अप्रचेताः’—इति पदस्य ‘मनध्यात्मवित्’—इति अर्थम्
स्वीकुर्वन्तीति भावः ; एवसाध्यात्मिक एष मन्त्रः ।

§ नैषोऽर्थो मनोरमोऽस्माकम्, नापि सायणसम्मतः ।

“भोजायाम्—चित्रम्” * । दक्षिणा नाम प्रजापते-
र्दहिता †, तथा सूक्त मात्मनः स्तुतिस्मद्धं दृष्टम् । तत्रैषा
त्रिष्टुप् । दादप्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‡ ‘अश्वम्’ ‘आश्वं’ व्रीचं ‘सं-
मृजन्ति’ समार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च; ‘भोजाय’
उदहनार्थं मन्यान् वरानपास्य (‘शुभमाना’) खलङ्कृता शोभमाना
‘कन्या’ ‘आस्ते’; स हि ता मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च; ‘भोजस्य’
‘इदं’ ‘वेश्म’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्कृतं ‘पुष्करिणी इव’, (‘देवमाना
इव’) पुष्करैर्दैवतं विमान मिव § ‘चित्रं’ चायनीय मित्यर्थः ।
तदेतत् सर्वं मध्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात् कर्म-
णोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरैक्य मित्येव मेघा दक्षिणा-
प्रशंसा ॥

यथैव मिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एव मच्चसूक्ते ॥ द्यूत-
निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थं माह ।

“अक्षैर्मा—मूर्यः” ¶ । मूजवान्नामा अक्षपुत्रस्तस्येय मार्षम् ।
त्रिष्टुप् । ‘अक्षैः मा दिव्य’—इति अक्षदेवनप्रतिषेधः; तत्र हि

* “भोजायाम्” सं मृजन्त्याश्वं भोजायाम् कन्या २ शुभमाना । भोजस्येदं पु-
ष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४ ५ ।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहितृत्वे हेतुः ऋ० सं० ८, १, १ सा० भा० ब्रह्मम् ।

‡ “भोजाय = दात्रे”—इति सा० भा० ।

§ नभोमण्डल मित्यर्थः । सायणेन त्वर्थान्तरं कृतम् ।

॥ ऋ० सं० म० १०, अ० १, सू० ५. “प्र वेपा इति चतुर्दशर्षं पञ्चमं सूक्तं मैलूषस्य
कवचस्यार्षम् मूजवतः पुत्रस्याक्षस्य वा”—इति सा० भा० ।

¶ “अक्षैर्मा दिव्यः कृषि मित् कृषस्य विभे रमस्य वृद्ध मन्यमानः । तच्च मावः
कितव तच्च जाया तन्म वि चष्टे सविताय मूर्यः ॥”—इति अ० सं० ७, ८ ४, १ ।

बहवोऽनर्थाः सन्ति । 'कृषि मित् कृषस्व'—इति कृषिविधानम् ।
 तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति । 'विस्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु'
 एतदेवेति 'मन्यमानः' ; मा विचलोभेन दौव्यः, निज मपि वित्तं
 हारयिष्यसि, कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व । हे 'कितव !'
 'तत्र' तस्यां कृषौ 'गावः' सन्ति, ('तत्र') तस्यां च 'जाया' । "तत्"
 पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्यः' ईश्वरः, ('वि') श्रुति-
 स्मृत्यनुशासनद्वारेण विविध मनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' ; उभे अपि
 होमे श्रुतिस्मृ^१ मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत
 इदं मुक्तं सवितैर्वैतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” बहुभिः,
 अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “ऋषीणां”
 “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” ; विद्यमानानां मेव हि
 मन्त्राणां मृषयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-^२र्प-
 शोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति ; न तु कर्त्तार इत्य-
 भिप्रायः । तदप्यार्थानुक्रमण्यां निदान मर्षं च उभय सुपेक्षितम् ;
 परिज्ञातार्थनिदानो हि सुख मनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति ।
 तदेतद्देह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् * ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यदे-
 वतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र

* मन्त्राणां तात्पर्यानेकत्वे च हेतुः प्रदर्शितः ; यदि हि एक एव द्रष्टा एक
 मेवार्थे मुदिष्य सर्वान् मन्त्रान् प्रणयेयुः, तर्हि सर्वेऽपि मन्त्रा एकतात्पर्यकाः स्युः । न
 तथात्र ; अत्र तु बहूनां मृषीणां बहुनर्थान् साधयितुं बहुमन्त्रदर्शनानि सम्यग्ज्ञानि
 अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध्यमिति मन्त्राणां तात्पर्यवैविध्यं हेतुप्रदर्शनम् ।

यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता
वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं
पितृदेवत्यं याज्ञदेवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-
वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इदमेतदुक्तम् ;—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्देवतः
स मन्त्रो भवति”—इति † । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेभ्यः मन्त्रेषु
मन्त्रदेवतालक्षणं सुपपद्यते ; ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु
देवता कथं मन्त्रेभ्यः ? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु” “देवतोपपरीक्षा” देव-
ताया अतः परं परीक्षा ‡ उपपत्तितो वर्त्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा
विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—“आग्नेयो
ऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते §, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः
स्यात्, स आग्नेय एव स्यात् ; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नाच खण्डसमाप्तिः क.च-पुस्तकयोः ।

† पु० १८५ पृ० ८ पं० ।

‡ ‘तेषु देवता उक्तीयाः, अतः परं परीक्षा’ च ।

§ “स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदसुवन्तस्त्रादग्निष्टोमस्तं मग्निष्टोमं सक्तं
मग्निष्टोमं मित्याचक्षते”—इत्येवमादि ऐ० ब्रा० १, ४, ५ ।

इति न्यायः । “यज्ञाङ्गं वा” । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः,
यो माध्यन्दिने स ईन्द्रः, यस्तृतीयसवने स आदित्यः * ।

आह,—“अथ अन्यत्र यज्ञाद्” कथं मन्त्रेषु देवतापरिज्ञान
मिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्तन्ते, येषां मुष्कन्नप्रयोगः ;
“उच्छन्नयज्ञो वा एषः”—इत्युच्छन्नता मपि दर्शयत्येव ब्राह्मणम् ।
तेषु च्छन्नप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोमप्रयोगविनियोगकल्पेषु,—“किं
ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छमि किन्तु मातरम् । श्रुतविदस्मिन् तेषं
स पितामहः ॥”—इत्येवमादिषु कथं मन्त्रेष्वा देवता ? इति ।
शृणु,—“प्रजापत्याः” ते मन्त्राः “इति याज्ञिकाः” मन्यन्ते ।
किं कारणम् ? अनिरुक्तो हि प्रजापतिः ; अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च
मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात् । “नाराशंसाः” ते “इति नैरुक्ताः”
मन्यन्ते । नाराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा । वक्ष्यति हि,—“यज्ञ इति कात्यक्यः
अग्निरिति शाकपूणिः”—इति † । यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते
“विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते ‡ । “अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् देवता-
नाम्”—इति §, अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् ।
सर्वदेवताश्रयणाच्च “अग्निर्वै सर्वा देवताः” अत्र वै सर्वा वसति
देवतेति ह विज्ञायते ॥ । यस्मिन्नपि पक्षे नाराशंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि

* रे० ब्रा० १५० ४८० ८८०, १५० १८० १८० च द्रष्टव्यम्

† इदमेव काण्डे परस्मात् ८, १, २ ।

‡ रे० ब्रा० १५० १८० ४८० ।

§ रे० ब्रा० १५० ४८० १८० प्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ।

॥ रे० ब्रा० १५० १८० १८० ।

पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठ्यम्; अपरियदस्य श्रेष्ठगा-
मौति न्यायः । केचित्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नारायणो मन्त्रः'
—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येवं मन्यन्ते । तदुक्तम्; न
हि मनुष्याणां मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरूपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात्
तेषां मन्त्रबुद्धित्वाच्च मनुष्याणां मिति ॥

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैव मन्यथा स्यात्
सा षट्क्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्;
कामतो हीच्छातस्तस्मिन् देवता कल्पयितव्येत्यभिप्रायः । किं
कारणम् ? गुणपदमथो हि सः; न हि तत्र देवतासंविज्ञानपदम्
अन्यतमदेवताविशेषप्रख्यापक मस्ति, यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां
देवताया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-
अथत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासां देवतानां मिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय
इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे
योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्ध-
व्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति,
इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथ वा प्राय इति वाक्यस्य मुच्यते ।
तद्यथा,—अमृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अमृतवज्रस्य एवेति गम्यते ।
एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते वज्रस्यदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

* “प्रजापतिर्यज्ञं सृजत, यज्ञं सृष्टं मनः प्रकृष्य च वेदं सृज्यते” —इत्यादि,
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयाग्न्त्या मिति, स तपोऽतप्यत, स तपस्तपत्वेमां-
लोकानसृजत इधिवौ मन्तरिचं दिवम् । * * * । योऽसौ तपति, स प्रजापतिः
यज्ञं सतनूत” —इत्यादि च ऐ० ब्रा० ७, ४, १.—५. ५. ७ ।

“अस्ति ह्याचारो ब्रह्मं लोके” अस्ति हीयं लोके ब्रह्मस्य भूय-
स्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधा-
रणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्यं”
द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्यम्”, इदं मे “पितृदेवत्यम्”—इति ।
तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तदेवपितृमनुष्याणां सा-
धारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवताना मिति निरुक्त
मभिमृश्येदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्याप-
नार्थम्, एव मिहायादिष्टदेवताल्लिङ्गान्मन्त्रराशेर्योऽन्योऽनादिष्ट-
देवताल्लिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् ब्रह्मदेवतो वैश्वदेवः
स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—“याज्ञदेवतो
मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवताल्लिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् देवतो
वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति* ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य
एव नैरुक्तानाम्, द्युम्याने समाम्नानात्; “यच्च किञ्चित् प्रवक्षित
मादित्यकर्मैव तत्”— इति हि वक्ष्यति† । तस्मादादित्यदेवतः
स मन्त्रः, इति स्यात् । अथ वा देवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन्
देवतेति देवतः; अविशिष्टं हि देवतात्वं मग्नावेवं सर्वदेवताभिवादात्
“अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति‡ ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां
भृयिष्ठभाग्”—इति § च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः;

* ऐ० ब्रा० १५० ४५० ४५० ।

† परस्तादिहैवाध्याये २५० ४५० ।

‡ ऐ० ब्रा० १५० १५० १५० ।

§ ऐ० ब्रा० १५० ५५० १५५०प्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् “गाराग्रंसा
इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यक्य-शाकपूर्णि-मतेनावधृतं यज्ञो-
ऽग्निर्वेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—इत्येव-
मादीना मपरो व्याख्यामार्गः ।—‘यद्देवतः स यज्ञः’ यद्देवतं प्रधानं
हविः; तद्यथा,—प्रकृतावैन्द्रं मान्नाय्यं माहेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-
त्वादयः (य० वा० म० १, १.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति,
माहेन्द्रा वा । यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव
भवन्ति । तद्यथा,—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-
पत्य एव भवति * । यज्ञाङ्गं वेत्याघाराद्यभिप्रायेण । “ऋषभोऽसि
शाक्यः”—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णसुचासादनमन्त्रः, सौ च
विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां
विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-
रिणश्च । ‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण †
याजयति वाध्यापयति वा स्याणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पतति, प्रवा-
मौयते, * * * यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति’—इति‡ प्रत्यवाय-
श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्ट्या § देवतेत्यारम्भव्य सथान्यत्र यज्ञादिति ॥

* “कुविदङ्ग नमसा”—इति ऋ० सं० ७, ८१, १ । “कुविदङ्ग प्रति”—इति
ऋ० सं० १०, १४, १६ । “कुविदङ्ग यवमन्त्रो”—इति ऋ० सं० १०, १२१, १ ;
य० वा० सं० १०, २९ ; १८, १ ; १६, २८ ।

† ‘अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतमन्त्रेण’—इति ग, घ ।

‡ सा० वे० आ० ब्रा० १ प्र० १ ख० ।

§ सर्वत्र पर्येष्ट्या’ ग, घ ।

“प्राजापत्या इति याज्ञिकाः” । प्राजापतिस्तेषूपकरणैकर्म-
सूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्तासामा-
न्यात् । “नाराशंसा इति नैरुक्ताः” सौर्या वा आग्नेया वेति । “अपि
वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृतदेवताल्लिङ्गे मन्त्रे या विचा-
र्यते देवता, कास्मिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कल्या ;
इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमयत्वात् तस्य । न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद्
देवता नियम्यते तत्र; किन्तर्हि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथ वा
प्रयोक्ता यत्कामस्तं मन्त्रं प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः,
ता मेव तस्मिन्नभिमन्दधीत । “प्राये देवता वा” समान मव
पूर्वेण * ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तुयन्ते” । “यत्काम ऋषिर्यथा
देवताया मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इति मन्त्रदेवताल्लक्षण
मुक्तम्, तदुपपद्यते देवाना मार्यपत्यसम्बन्धात्; अनाविष्कृतदेव-
तेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपति-
रपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्तुयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं
व्याहन्यते? तद्यथा,—“अथप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि”† । एतस्मिन् वर्गे
कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अथादीनि भूत्वानि,

* पृ० १०७ पृ० १ पं० ।—। अत्रास्मते त्वेतदुपन्यस्यैष निष्कर्षः। अर्थः,— यज्ञादन्यत्र
उपाकरणादौ गृह्यमृचादिविहितानां मन्त्राणां सर्वेषां भव प्रजापतिर्देवतेति या-
ज्ञिकमतम्; नैरुक्तानां न च तत्रास्ति सम्प्रतिः; नैरुक्तमते तु कश्चित् (यत्र नर-
प्रशंसा अर्थतो गम्यते तत्र) नाराशंभाः कश्चित् कामदेवताः, कश्चित् प्रायोदेवताः
प्रकरणानुसारतः पिचादय इति ।

† १भा० ४१४-४१५ पृ०; ५ २, १—११ ।

अक्षादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते ; नातीतम्,
नानागतम् इति ; आत्मनो ऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते ।
तानि कथं मभिष्टुतानि, स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य पतित्वं करिष्यन्ति ?
न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः । अपिचाश्वादिषु चित्ति-
रपि* काचिदस्ति, न त्वत्तादिष्वसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् †
देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद्भवति माहाभागाद् देवताया
एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषय
स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो
भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान
आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुध मात्मेषव
आत्मा सर्वं देवस्यदेवस्य ‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७. १.

॥ तस्मात् “सः” शिष्यः मेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,—

* “चित्तिरपि”—इति ख-पाठः ।

† “मन्यतागन्तूनिवार्थानां” क, ख, ग ।

‡ देवस्येत्यस्य द्विवचनं न दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

§ नात्र पादसमाप्तिः क-पुस्तके । क-ख-पुस्तकयोरु पादनियमो नैव ।

॥ मूलात्त मष्टौ द्वन्द्वानौत्यव्याख्यात मेव स्थितम् । अष्टौ च तानि ‘उलूखलमुच-
ले’—इत्यादीनि १भा० ५, २, १८—२९ द्रव्यानि ।

सम्यगविदुः सैतन्नक्ष्येण लक्षणं मुच्यत इति । अपि च सुतरां न मन्येत,—“आगन्तूनिवार्थान् देवतानाम्” मन्यमानः । लोके तावदेते मनुष्याणां मनित्यानां मन्त्रादयो ऽर्शाः, आगन्तवः अपायिनश्चानित्याः । तद्यदि देवतानां मध्येव मैव, ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिर्नर्थिका । अपि च “प्रत्यक्षदृश्यं सैतद् भवति” प्रत्यक्ष एवैतद् दृश्यते । यथा—उपकरणं मन्त्रादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः । देवतानां मपि चेन्द्राग्निमृष्यप्रभृतौनां मुपकरणं हरिरोहिद्वरित्प्रभृतयोऽश्वाः । तस्मादुभयेषां मुपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्याश्चैवदनित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयत इति, तस्मात् प्रतिसमाधातव्यमित्युपोद्गत्य उत्तरं मुच्यते *;—“माहाभागात् देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते” यस्मात्, तस्मात् सर्वं सैतत् सम्यगिति । भज्यत इति भागः सेव्यत इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावमायिता † ॥”—इत्येव मनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदैतदैश्वर्यं भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भावो माहाभाग्यम, तस्माद् माहाभागाद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा बहुधा स्तूयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापकः;—“रूपं रूपं मृगवा बोभ-

* “प्रतिसमाधातव्यं सैतदिति उत्तरं मुच्यते”—इति ख, ग ।

† “विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं मणिमादिकं महत्वा”—इत्यमरः (१।१८) । पातञ्जलीययोगशास्त्रस्य विभूतिनाम-द्वितीयपादं “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः”—इत्यादिके पञ्च-चत्वारिंशत्तमे सूत्रे, राजमार्गण्डादिषु चैतद्विवरणं विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

वीति"—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्तयितुं
मर्हति, दृष्टानुविधानाच्छन्दमः ; कन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं
देवतानामात्वविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथाशुभादीनि †
इन्द्रमरुदादिमंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तदशक्यं मपामितुम् ।
तथा त्रिस्थानानां यान्यमङ्गरवर्त्तीनि हविर्वहनरमादानलक्षणा-
न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुपट्टंहितानि त्रित्वं
गमयन्ति ‡, तदपि चाशक्यं मपामितुम् । तथाचैकात्म्यं मिन्द्रं
मित्रं वरुणं मग्निं मित्यादयो गमयन्ति निगमाः §, तदप्यशक्यं
मपामितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः ।
तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहाभागा-
देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति । चेतनाचेतन-
विकरणधर्मित्वादात्मानं॥ विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षं मन्यत्वम् ; अजन्यत्वं त्वेकेन
देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां मृदा ; न ह्यङ्गिन

* “रूपं रूपं मधुवा बोभवौति मायाः कृष्णानस्तुभ्यं १ परिस्वाम् । त्रिर्यद्विषः
परिमृष्टं मागात् स्वैमन्त्रैरमृतं तुपा कृतावा ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०,
१ । “इन्द्रो मायाभिः पुरुषः”—इत्यपि द्रष्टव्यः । ऋ० सं० ४, ७, ११, १ ।

† ऋग्वेदोद्यप्रथममण्डलस्य त्रयोविंशोऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र कथाशुभीषं
नाम पञ्चदशैव माद्यं सूक्तम् । अचेन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । एतस्याद्या
ऋक् कथा शुभा सर्वयसु इति १, १२, १, १ ।

‡ यास्कोऽनैवानपदमेव स्वयं वक्ष्यति ।

§ “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं माङ्गरथो दिव्यः स सुपर्णा गृध्वात्मन् । एकं सदु विप्रा
वज्रधा वदन्मृगिं यमं मातुरिन्धानं माङ्गः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

॥ “चेतनविकरणधर्मित्वात्”—इति च, ग ।

मङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनायदृणात् । न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न ह्यधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रभृतीनि *, शकुन्यश्चप्रभृतयश्च प्रत्यङ्गानि † । स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन व्यूह मनुभवन् एकोऽपि सन् ब्रह्मधा स्तुयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः स्तुषयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्माः हिरण्यगर्भ इति वक्ष्यति हि,— “स एष महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति ‡ । तस्या भूमा ब्रह्मत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्यावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि ब्रह्मत्वानि यानि सत्त्वानां तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभियुवन्तीत्याहुः । तद्यथा,— “द्यौर्स्ते पृष्ठं पृथिवी शरीरं मात्मान्तरिक्षम्”—इत्येवमादीनि § । आत्मैव सर्वं स्यावरजङ्गममित्यवेत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा’—इत्येवमादिभिस्तुन तेन वैशेषिकेण स्यावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेज्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति । यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

* , † १भा० ५अ० १—१ खण्डे द्रष्टव्यानि ; इह चोपरिह्यतम् ।

‡ प० १२अ० १पा० २ख० ।

§ य० वा० सं० ११, १० । “पृथिवी मधुच्छा” — इत्येव तच्छाखापाठः ।

वताभिमत मिज्यते । गृह्ये च वलिप्रभृतिकर्मादौ • सर्वत्र च
एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नराच्च” एतदुपपन्नम्; नैताः (अदेवताः[†]) देवतावत्
स्मृत्यन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूपः स्मृत इति । प्रकृति-
सार्वनाम्न्यादिति । नतिमानं नाम, नामनं संज्ञा[‡] । सर्वत्वेन नाम
सर्वनाम, (प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम, तद्भावः प्रकृतिसार्व-
नाम्नम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् हेतोः । यस्मात् महाभाग्ययुक्ता
देवता, §) प्रकृतिः; यस्माच्च सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतोर्नैताः (अदे-
वताः ॥) देवतावत् स्मृत्यन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनिवार्थान् मन्यमानो हरिरो-
द्धिरितादौनिन्द्रादौनां मनुष्याश्च वदनित्यत्वं मवेत्य न सम्यगभि-
धीयत इति स न मन्येत’—इति ¶ । अत्र ब्रूमः,—मनुष्यधर्मविपरौतो
हि देवताधर्मः, अनैश्वर्यान्मनुष्याणां नैश्वर्याच्च देवतानाम् । तत्
कथम् ? इति । अतो भेदमाश्रित्य प्रतिसमाधीयते ;—“इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति” । इतरेतर-प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात् ; न मनुष्याणां
मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति
पिता प्रकृतिः ; न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
त्वग्नेः सूर्यो ऽजायत ;—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति ह विज्ञायते,

* “अथापरान् वलीन्—•प्रथमो वलिर्भवत्योषधिवनस्यतिभ्यः (मो० गृ० १ प्र०
४ ख० ६ सू०)” —इत्येवमादावित्यर्थः ।

† “नतिमानं नामनं संज्ञा”—इति घ ।

‡, §, ॥ नैतेऽंशाः च-ग-पुस्तकयोर्दृश्यन्ते ।

¶ प० २१२४० १५ पं० — २१४४० ६ पं० ।

तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः* । सूर्याच्चाग्निः सायं जायते,
तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः† । अदितेर्दक्षो दक्षाश्च अदितिर्गिति ।
अथाध्यात्म्येऽपि ;—कोश्यादग्नेर्नाद इन्द्रः, बलादिङ्गान्मथ्यमानः अग्नि
रित्येवमादि ‡ । स एष सर्वथाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तस्मा मान-
न्यान्महाभाग्यम् । तत्रैवं सत्यशक्य मध्यवसातुम्,— यथा मनुष्याणां
मागन्तवोऽश्वादयस्तथैव देवतानां मपौति । तस्माद् दोषानुपपत्ति-
रनागन्तुत्वाद् देवाश्चादीना मिति ॥

अथ किमर्थं मीश्वरः सन्तो देवता जायन्ते ? इति,—“कर्मज-
न्मानः” कर्मफलमिद्वये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते ; न ह्यतेभ्य
च्यते लोकस्य कर्मफलमिद्विः स्यात्—विद्यमान मपि चैश्वर्यं मेश्वर्य-
वति न प्रस्थाति मियात्, ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्य § । तस्मादै-
श्वर्यप्रस्थापनाय जायन्ते ॥ ।

कर्मफलमिद्वै लोक मनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते ?—“आत्म-
जन्मानः” योऽसावेक आत्मा बद्धा मूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिस्थितौ
उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मात्रः, सर्गकाले षोढात्मानं

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावत्, तस्य यद्रेतमः प्रथमं मृददीप्यत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति ऐ० ब्रा० १, २, १० । “अग्नेर्वा चादित्यो जायते”—इति च ऐ०
ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “उद्यन्तु खलु वा”—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, १) । “आदित्यो वा असां
यग्नग्निं मनुप्रविशति”—इति च ऐ० ब्रा० ८, ५, ५ ।

‡ “बलादिङ्गान्मथ्यमानोऽधिजायते”—इत्याद्यैतरेयकं च द्रष्टव्यम् (८, ५, ५) ।

§ “ईशितव्य मर्थं प्रतीत्य”—इति च, ग ।

॥ अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्तस्य यास्कौयपन्यस्य प्रकृतिवादे तात्पर्यं मिति
दुर्माचार्योपनिषद् वाख्यानं नास्मान्ननेारमम् ।

विभज्य जगद्भावं विभर्त्ति*, तस्मात्मायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान्न जायते ? इति चेत्, सत्यम् ! सर्वं तस्माद् जायते न काम-कारेण, देवास्तु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते । किं मेवां जन्म ? यदेषा मिच्छतां सङ्कल्पानुविधायिकर्मानुरूपं यथाकाल मात्मनः कार्यकारण सुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म ; तदनी-श्वराणां नास्ति † ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्कल्पानुविधायित्वात् “आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अश्वः, आत्मा आयुधम्, आत्मा इषवः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अश्वादौनि सत्त्वानि, अक्षरथप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति ‡, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादि-रूपेण हि देवतैवात्मानं विहृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिमाध्य मर्थं साधयति । सा तद्रूपा मती रथादिस्तुत्या स्त्रयते, सा च स्तुति-समवेत मर्थं माशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितु मल मिति? ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि वक्त्रनि नामधेयानि॥” तासां

* अस्ति विपरिणमते इत्यादयः षट् भावाः १भा० २४५० १पं० ३४४० ।

† सर्वं व्याख्यानं मेत दसङ्गतम्, यास्कायवचनतात्पर्यविरोधात् ; न हि कस्मिं-चिदपि पदार्थे आत्मवादिना मनात्मदर्शनसम्भवः ।

‡ प० २१२४० ११पं०—२१२४० ५पं० ।

§ इदं मपि व्याख्यानं तथैव । अस्मन्मते तु,—‘एषाम्’ आत्मवादिनां मते ‘आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अश्वः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) इषवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति’ न हि आत्मानं मृते किञ्चिदस्तीति सर्वथा मेव पदार्थानां मात्मत्वं तदनुगतं देवत्वं च निर्विवाद मित्यात्मदृष्टैवात्मवादिना अप्येवा रथादौनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिमतोक्तेष्वने एव यास्कवचनतात्पर्यं मिति ।

॥ एतच्चानुपद मेव षष्ठे अष्टे वक्ष्यति ; तेन च सङ्कतिप्रदर्शने तात्पर्यम् ।

मेव तिमूणा मग्न्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मान मनेकधा
 विकुर्वतीना मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिसम्भात् तेनैव रूपेण
 धारयन्त्यात्मान मिति “यत्कामश्चर्यस्यां देवताया मार्थपत्य
 मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते”—इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्त
 मिति । अथ वा स्तुतिमङ्गमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† “यज्ञसंयोगात्
 राजा स्तुतिं लभेत”—इत्यत्र‡ पुनः प्रतिसमाधास्यामहे ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः

पादः ॥ ७, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थाने
 वायुर्वैन्द्रो बान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-
 भाग्यादैकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि
 वा कर्मपृथक्काद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य
 सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्धि स्तुतयो भवन्ति तथा-
 मिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्कादिति बहवोऽपि
 विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-
 पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति

* पृ० १८५ प्र० ८०० ।

† चतुर्दशेऽध्याये — यास्क्रीयनैवक्तनवमे इति बोध्यम् ।

‡ इदं व परस्तात् ८, १, १ द्रष्टव्यम् ।

स्थानैकत्वञ्च * सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगो ऽग्निना †
चेतरस्य लोकस्य तच्चैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ १ (५) ॥

‘‘तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः’’—इति उपोद्घातः । ‘‘सैषा
देवतोपपरीक्षा’’—इत्यधिकारे † वर्त्तमाने ‘‘यत्कामच्छर्षिर्यस्याम्’’—
इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवता मुक्तम् ‡, तत्पुनरदेवतात्वादश्वादीनाम्
‘‘आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा’’—इत्येवमादिषु व्याहृत्यमान
मपेक्ष्य ‘‘स न मन्येत’’—इत्येव मादिनाक्षिप्ते ॥ ‘‘माहाभा-
ग्यात् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते’’—इत्येवमादिना ¶
‘‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्’’—इत्येवन्दौर्दभ्यो **
मन्त्रवाक्येभ्यः—‘‘अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य’’—इत्येवमादिभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यः—‘‘एष इन्द्र एष प्रजापतिः’’—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये
सामर्थ्यं मुनीयात्मवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्यमुक्तम् †† ।
आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावनानामात्मशरीरस्थाना मात्म-
मयमेवेदं सर्वमनुपश्यतामात्मार्थः सर्वा वेदोऽन्या च सर्वा वाक् ;

* ‘‘स्थानैकत्वं’’ उ, च ।

† ‘‘सम्भोगो अग्निना’’ क ।

‡ पु० १८५४० ७पं० ; १८७४० १पं० ।

§ पु० १८५४० ८पं० ; १८०४० १३पं० ।

॥ पु० ११३४० ६पं० ।

¶ पु० ११३४० ७पं० ।

** ऋ० सं० ८, ४, १०, १ ।

†† पु० ११३४० १३पं० ‘‘आत्मा सर्वं देवस्य’’—इति ।

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्त मभिधेय मस्ति, स तन्मेषाद् यद्-
 मिधान मभिदध्यात् । अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथम
 मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियज्ञेन तत्र चावधाने अधि-
 देवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः,
 परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुयुत्तमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-
 सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन †
 यथायहं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां देवता
 मुपास्ते अन्योऽसावन्योऽह मस्मीति न स वेद”—इति । तदाहुः,—
 “आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी वा ? इति, आत्मयाजीति ह ब्रूयात्”
 तदेवं ब्रह्म देवता-वृत्तस्य मूलम्, ऐकात्म्य मात्मविदः प्रत्यवभासते ;
 (यात्-... नन्तु याज्ञिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात्; यच्चावशिष्यते,
 तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते ‡) अत इदं मुच्यते,—“तिस्र एव देवता
 इति नैरुक्ताः” । तिस्र इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारण मितरौ पक्षौ
 अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुः वा इन्द्रः वा
 अन्तरिक्षम्यानः, सूर्यः द्युम्यानः” । कयोपपत्त्या चित्तं परिजगद्वृत्तः ?
 स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ; लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—
 “विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । तृतीयः
 पिता जनितौषधीना मृपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा ॥” — इत्यत्र,

* “प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन” ख. ग

† “विधिमन्त्रार्थवादविद्यावसेन” ख. ग

‡ नैषोऽंशो दृश्यते क-पञ्चके ।

१ ख० सं० य० वा० सं० १०, ११ ।

“अजस्य नाभावध्येकं मर्पितम्” — इत्यन्यार्थदर्शनाच्च । “प्रजापतिर्वै चीन् महिम्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्” — इति † “प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः” — इति ‡ “अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षम्यानः, सूर्यो द्युम्यानः” — इति । “तिस्रः” — इति प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं चित्ते हेतुमुपसंस्तुचयति । कुतो नियमः ? अन्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः ; — “पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भं मधत्याः, अन्तरिक्षं मसि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्याः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्याः” — इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा” — इति किमेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते ? इति । कुतः सन्देहः ? उभयथा हि प्रसिद्धिः ; — प्रत्यभिधानश्चार्थभेदो दृष्टः, — गौः अश्वः इति ; यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्थता दृष्टा, — हस्तः करः पाणिः इति यथा । अतो युक्तः संशय इति । याज्ञिकपक्षे तावददोषः । अर्थभेदेऽपि चैतेषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः “तिस्र एव देवताः” — इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाय्विन्द्रशब्दयोरर्थभेदः ? भेदे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिक्षम्यान इति ; अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्य-

सं० ८, २, १०, ६

† “प्रजापतिरकामयत” — इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५.५.७) ।

‡ सा० द्वा० ब्रा० ४ प्र० १० ख० । परमस्ति तच्च किञ्चिद् पाठभेदः

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरित्वा मस्य म्यानं निरुपपत्तेः । यथैकवचनो
विशेष्योऽन्तरित्वा म्यानशब्देन विशेष्यते ; इतरथा अन्तरित्वा म्यानो
इत्यवक्तुं दयोर्विशेष्ययोः । अपि च “वायुवायाहि दर्शतु” - इति *
वायोः प्राधान्यमुक्तिं मुदा इत्येतां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्ध
मुपलक्ष्य,—ऐन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य “अंगुरैर्गुह्ये”—इत्येतस्मिन्,
“आ त्व मिन्द्राय पायस्व”, “तुभ्य मिन्द्रः पायताम्”—इति † नान्य-
चेन्द्रशब्दात् मुख्याभिसम्बन्धिना मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति
प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढं मवधार्य अमृष्य-
माणा वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्तिं मपर्यायशब्दवादिन
माक्षिपन्नाह “क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्”—इति § । उत्तरं अपि
च य मुदाजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति”—इत्युपोद्धृत्यैतदैन्द्रा-
देव सूक्ताद् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भक्तो न विदम्येत्, तथा अन्नमेव
मभिवर्हेयुः”—इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात्
सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ॥ । तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ
शब्दाविति ॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन,
तथा वायुवरुणइन्द्रादिभिः । तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात् ;—“सा
प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो

* ऋ० सं० १, १, ७, १ ।—प० १०, १, १ ।

† य० वा० सं० ५, ७ ।

‡ पु० ५६ पृ० ६ ऋ० “इन्द्रः सोमस्य काणुका”—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ १०, १, १ । परस्तादिदैव वक्ष्यति ।

॥ परस्ताद्वक्ष्यति तदन्तरमेव १०, १, १—२ । परं तत्र नैवं पाठः

बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माद् इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा"—इति । सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिञ्चक्रामन्यिनोर्ध्वनमन्त्रे यो मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्यमुक्तस्य विशेषतस्तुर्थ्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्मै मध्यमायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते ; यथा मध्यमस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोरग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदः-प्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदन्यभिधानेन प्रसिद्धतरसम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृतिभिः ; तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सवित्र-भग-प्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन ? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युदाख्याख्यौ । तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाय्वाख्यः त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः कर्मात्मभिरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः ? इत्यतो "वायुर्मध्यमस्थानः"—इति वाय्वाख्येन कर्मात्मना मध्यमस्थान मुद्दिश्यामुख्यत्वाद् वाय्वभिधानस्य, मुख्यत्वाच्चेन्द्राभिधानस्य "इन्द्रो वा"—इत्याह । एव सुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य वाय्वाख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धो उपरिहापितो भविष्यतीत्युभय मुक्तम्,—

“वायुर्वेन्द्रो वाक्तरिक्षम्यानः”—इति । न तु पार्थिवोऽथ मयोर्द्धो हौ
कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमम्यानस्य, तस्माददोषो मध्यम-याभिधान-
द्वयोक्ताविति ॥

आह ;—यदिदं मभिधानवह्नत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमा-
दि, त्वित्ते सत्यतत् किं कृतम् ? इति । उच्यते,—“तामां महा-
भाग्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति” । तामा
मेव निमृणा मन्यादौनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मान
मनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः,
वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादौनि बह्वनि नामधेयानि
भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादेकात्म्यवद्वैकत्वं न जहाति सा
सा देवतेति ॥

“अपि वा कर्मप्रयत्नकात्” । अपि चैवं विकरणधर्मित्वादभिन्न-
प्रकृतौनां बह्वनामता । अपि वा स्वं स्व मात्मानमविकुर्वतीना मेवा-
नेककर्मयोगात् पृथक्कर्महतुका नामधेयनामः स्यात् । को दृष्टा-
न्तः ? “यथा,— होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एक-
स्य सतः” कुण्डपायिना मयने । तत्र हि मय दीचन्ते, त एव च
स्वयं कर्म कुर्वते ; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते, तत्
कर्म कुर्वाणाः तदास्या भवन्ति * ; यथा लोके कारक-लावक-
पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,— न किञ्चिदप्यत्र गौण

* यथा सख्यग्रिष्टोमादौ षोडश दीक्षिता भवन्ति, षोडशानामपि तेषां चौचाध्व-
र्यवौद्गातादौनि षोडश कार्याणि यथासङ्गं संपदिष्यन्ते, तेषां कुण्डपायिना मयने ;
अत्र हि सप्तैव दीक्षा विधीयन्ते । तत्र यजमान एकः, अपरे षट् ; त एव च षट्
अग्निजो षोड-षोड-नेष्टादौनां मेवाग्निष्वानि पर्यायेण कुर्वन्ति, तज्जन्तैरुत्तरादौ
च तज्जदाद्याश्च सभन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कार-
कादिशब्दैरेष विशेषो यद्य-नयनादिगुणयोगेऽप्यसति नाम्यादीन्
जहति; कारकादिशब्दास्तु करणादियोगसमनन्तरमेव कारकादीन्
जहति । एव मेतदगौणत्व मभिधानाना मपेक्ष्योक्तम्,—“अपि वा
कर्मपृथक्कात्”—इति । अपि वैश्वर्यादुभयथापि शक्यप्रतीघात उपप-
द्यत एकैकस्या अपि वृद्धनामतेति ॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति” । अपि चैवं
यथोक्त मेकैकस्या महाभागात् कर्मपृथक्कादा वृद्धनामता । अपि
वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याज्ञिका
आहुः,—“पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति”—इति । कुत एतत् याज्ञिका
आहुः ? इति । अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमस्येति ।
अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्*,—“पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति”—इति ।
हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अग्न्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।—
पृथगग्नेः—“अग्नि मीळे”—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्नि-
लिङ्गं सृक्तम् “प्र नूनं जातवेदसम्”—इति ‡, पृथगिन्द्रस्य—“हरि-
भ्याम्” §, पृथग्वायोः—“नियुद्धिः” ॥, पृथक् सूर्यस्य—हरिद्धिः ¶,

* इतोऽनन्तरं “यज्ञ मिति च”—इत्यधिकं ऋ. न. पुस्तकयोः ।

† ऋ० सं० १, १, १, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीत्येव ७, ४, ९ ।

‡ ऋ० सं० ८, ८, ४९, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीत्येव ७. ४. ७ ।

§ “हरौ” १भा० १५९, १५९ प्र० (१) । ऋ० सं० ९, ९, ५, १. इत्यादयः ।

॥ “नियुतः” १भा० १५९, १५५ प्र० (१०) । ऋ० सं० ५, ९, १७, ९. इत्यादयः ।

¶ “हरितः” १भा० १५९, १५४ प्र० (९) । ऋ० सं० १, ८, ७, ४. इत्यादयः ।

पूष्णोऽजाभिः *, अरुणौभिर्गोभिर्वषसाम् † । स्तुतिव्यवहारे ‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् । ते वयं स्तुति-नियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रभृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एवमेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति । प्रसिद्धतरुं चेदं लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्थानेकाभिधानता । तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दानां मभिधेया इति स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेत्वाः ? इति चेत्, न ; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात् ;—“अग्नेयं मृष्टा-कपालं निर्वपेत्” इति † येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्तादिति” । अनैकान्तिक एष दृष्टान्तः ; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः, सा च पृथक्तादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्येणात्र पृथक्ते हेतुर्न प्रयुक्तः ॥ ; दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति । तत् किं मेकत्वं नास्त्येव ? तन्नास्ति ; गूणतः ॥

* “अजाः” १भा० १५९, १५४ पृ० (५) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ४. इत्यादयः ।

† “अरुणो गावः” १भा० १५९, १५५ पृ० (७) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ९. इत्यादयः ।

‡ व्यवहारोऽत्र व्यत्ययो बोध्यः । तथा चाग्निसूतो जातवेदसः स्तुतिमन्त्रपाठो जातवेदसः सूतो चाग्निसूतिपाठ इत्येवमादिः । “स्तुतिव्यक्त्यभिचारे”—इति ख-पाठः, “स्तुतिव्यभिचारे”—इति ग-पाठः ।

§ “पुरोडाशाग्निर्वपेदष्टाकपालं प्रातः सवने”—इति (९, ९, ५.). ‘अग्ने-ऽग्नियतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्’—इत्यादि च (७, ९, ५—७) ऐ० ब्रा० ।

॥ “हेतुर्न प्रत्यक्तः,” ख, ग ।

कथम् ? “तच्च संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्” । तच्च तस्मिन् पृथक्के मति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपत्तित ईक्षितव्यम् । तच्च दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् ; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ; एव मुत्तरथोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानां मपि भवति, किं मङ्ग पुनः समानस्थानानां मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योषधुत्पत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्यकृतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्,—“चयस्तपन्ति पृथिवीं मनूपाः”—इति * । “अग्निना च इतरस्य लोकस्य” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो दृष्टिं समौरति, “दिवं जिवन्त्युग्रयः”—इति † च । तदेवम्प्रकारमेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वादाभात्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषां मैक्यमित्युच्यते ॥

कः पुनरत्राविरोधो भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाणं

* ऋ० सं० ७, ७, १८, १ । “इन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते ‘चयः’ देवाः ‘पृथिवीं’ भूमिं तच्चस्था ओषधौरित्यर्थः ‘तपन्ति’ दृष्टिशैतोष्णैः सन्नापयन्ति । कौटुशाः ? ‘मनूपाः’ वर्षादौना मानुपूर्वेषु पश्वारः प्रभावयितारः प्रक्षेत्रार इत्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० १, १ ११, ५ । “अग्रयः आहवनीयाद्याः स्वे ऊते ‘दिवम्’ आदित्यादियुक्तलोकस्थान् देवान् ‘जिवन्ति’ प्रौणयन्ति”—इति सा० भा० ।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकाः; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तुर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य । तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेदः, नरा इति भेदः; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मा द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्ध्यपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैवं सति आत्मविद् आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वैक मात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वैकत्वे नैरुक्ता इति त्रित्वे, तथा त्रित्वैकत्वे याज्ञिका नानात्वे । एव मेषा मविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तद्बुद्ध्यपेक्षया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयमन्वय मकृतक मप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीताम्; न ह्यग्नेरवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विहन्यते; न ह्यकृतकं स्वय मप्यधीतको विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणाना मात्मभावानुशयवशेनात्मविनैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनी मप्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मिव मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्त्ति देवतासतत्वं यथायद् वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति मुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविक्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन पुद्गवर्णा

भवन्ति"—इति *, दर्शितश्चैतन्मन्त्रेण,—“न त्वं युयुत्से"—इति † । निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते"—इति ‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋषा त इन्द्र स्थविरस्य बृहद् यत्सङ्गृभ्णा मधवन् काशिरित्ते । अथापि पौरुष-विधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि कल्याणीर्जाया सुरां गृहेते । अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अङ्घ्रीद्र पिव च प्रस्थितस्य । आश्रुकर्ण श्रुधी हवम् ॥ २ (ई) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,— माहाभागाद् देव-ताया विकरणधर्मित्वादनियम आकारे, अथ नियमः ? नन्वैश्वर्यव्या-घातान्माहाभागाद्देवताया इत्येतद्व्याहन्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं देवताना मित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते ;— आरभ्य मेव । प्रकृतिवत्ता मनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिश्चिन्त्यते

* १ भा० ११७ प्र० १ अ० ५ पा० १ अ० इष्टव्यम् ।

† “यदक्षरं—विविक्ते (अ० सं० ८, १, १५, १.)”—इति श्रौताहृतं तत्रैव ११६ प्र० । तत्पूर्वञ्च (१०९ प्र० १६ पं०, १०८ प्र० १८ पं०, १०८ प्र० १५ पं०, ११९ प्र० १० पं०, ११५ प्र० १६ पं०) इष्टव्यम् ।

‡ तै० उप० १, ८ ।

देवतायाः । अपि च, यत एवेश्वरा देवास्तत एवोभयभावित्वात् किं माकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः अथ वा निराकारवत्त्वम् ? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय चिन्त्यते ॥

अस्तु तावदियं चिन्ता ; किं मिदं मविशेषेण पञ्चत्रयं मस्याश्चिन्ताया विषयः*, उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैतच्चिन्त्यते ? इति ॥

इह तावदात्मविदा मेक आत्मा स प्राग्विकारापक्षेः सम्मात्र उदस्तमर्वाकृतिः, मर्गस्थित्योरुपात्तमर्वाकृतिः; तदत्र ममावनाकृतिः, सर्वाकृतिर्वा ? इत्यनास्यदभूतोऽस्याश्चिन्ताया । आत्मवित्पक्षः ।

अथ पुनर्यदासावुपात्तत्रिस्थानावम्यो नैरुक्तपक्षाभिमत मग्निवायु-सूर्यभावं विभर्ति, तदापि (प्रत्यक्षत्वादविषयत्व मस्याश्चिन्तायाः ।।) प्रत्यक्षत्वान्नेषा मपौरुषयविध्यस्य तत्पक्षेऽप्याकारचिन्ता विषयाभावा-दुदस्यत एव † ।

अथ पुनर्याज्ञिकानां यावदभिधानं देवतापक्षत्रादिनाम् ॥ अग्नि-वायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानमम्बन्धौनि ; जातवेदारुद्रेन्द्र-पर्जन्याश्चिप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थाभिमतम्बन्धौनि ; शब्दमात्रं प्रत्यक्षम् । अभिधानानां लोके दृष्ट माकृतिपदार्थवत्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च ;

* आत्मवित्पक्षः, नैरुक्तपक्षः, याचिकपक्षश्चेति वेदार्थविषये त्रयः पक्षा विद्यन्ते ।

† “इत्यनास्यदभूते” — इति ख, ग ।

‡ नास्त्येव पाठः ख-ग-पुस्तकयोः ।

§ एवञ्च नैरुक्तमते प्रत्यक्षदृष्टान्यायतिरिक्तः कश्चनसत्तदधिष्ठातृपुरुषो नास्त्येवेति सिद्धान्तः, अथ मेव च प्रकृतिवाद इत्युच्यते ।

॥ जीमांसादर्शनदर्शितमार्गेस्थिताना मिति यावत् ।

रुद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रगतानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्वाय्वात्मा-
काशादिभिर्वाभिधानवत्त्वं तुल्यम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वादुद्रा-
द्यभिधानानां मर्थस्य,—किन्तु खल्वमी रुद्रादिशब्दाः मनुष्यादिशब्द-
वदाकारवर्थेनार्थवन्तः, उत वाय्वात्माकाशादिशब्दवदनाकारेण ?
इति ॥

एव मय मस्याश्विन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः “अपि वा पृथ-
गेव स्युः”—इति* । अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तरं मिदं मारब्धम्,—
“अथाकारचिन्तनं देवानाम्”—इति† ॥

किं माकारस्य चिन्त्यते,— किं मस्ति उत नास्ति ? इति ।
यद्यस्ति कौटुशः ? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतनाश्चाचेत-
नाश्च । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाश्च पाषाणादयः । तत्रै-
तद् भवति किं ममी मनुष्यादिवचेतना उत पाषाणादिवदचेतना
द्रव्यमात्रम् ?—इत्युपोद्धृत्य संशयः ॥

तद्वाङ्माय पक्षः परिगृह्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्”
—इति । मन्त्रप्रत्यय मस्तित्वं देवताया अभ्युपगतम्,—यत्काम
इत्युपक्रम्य तद्देवतः स मन्त्रो भवतीति‡ ; सति हि देवतास्त्वित्वे
तद्देवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैव माकारोऽपि ! तत्प्रत्यय एव भवितु

* अस्याध्यायस्य पञ्चमखण्डे (३१९ पृ०) माहाभाग्यादित्यदिना देवस्येत्यन्तेन च
आत्मवित्यक्ष उक्तः, तदुत्तरस्मिन् खण्डे (३२० पृ०) तिस्रवेत्यादिना सतइत्यन्तेन
ग्रन्थसन्दर्भेण नेवक्तव्यमस्ति, ततस्तत्रैव अपिवापृथगित्यादिना लोकस्येत्यन्तेन च
याज्ञिकपक्षोऽप्युक्तः ।

† यदि चैतदारम्भं तत्रेत्यादि-मतप्रयोगसंहारवाक्यादनन्तरं न तु याज्ञिक-
पक्षादव्यवहितमेव, तथापि याज्ञिकपक्षादनन्तरमेव मन्यते, उपसंहारवाक्यस्यापि
याज्ञिकपक्षपातित्वसौकारात् ; अयं ङीकाकारोऽपि हि याज्ञिक एवेति ।

‡ पृ० १८५ पृ० ७ अ० १ पा० १ ख० इत्यम् ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः? “चेतनावदद्धि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यार्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ।

ननु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणा मपि गवादीना मस्ति? न, नास्ति । न तु ते विवेकचमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिकृत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽय मिति । एव मेते च गवादयः सत्यपि चैतन्ये आसन्नचेतनत्वान्न विदुः श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालो-
कौ; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति । तस्माद्धिताहितपरिज्ञानात् पौरुष-
विध्यस्यैव सिषाधयिषितत्वादनपेक्ष्यसामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविद्य मुपपद्यते चेतनावत्-
सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव संवादसूक्तेषु परस्पर
मभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्थानि परस्परतः, कथाशुभीयादिषु
कुतस्त्व मिन्देत्येवमादीनि* तस्मात् पौरुषविद्यं देवतानाम् ॥

* “यत् कथाशुभीयम्; एतेन च वा इन्द्रोऽगस्त्यो मरुतस्तं समजामत”—इति रे० ब्रा० ५, ९, १ । ऋक्संहितायाः प्रथममण्डलं त्रयोविंशतितमोऽङ्कः एव कथाशु-
भीयं नाम सूक्तम् । तत्र पञ्चदश ऋचः सन्ति । तेषु “कुतस्त्वमिन्दु” इत्येषा तृतीया ।

अथाप्यय मपरो हेतुः पौरुषविद्धो देवतानाम्,—“पौरुषविधि-
कैरङ्गैः संस्तूयन्ते” । पौरुषविद्धत्वे यान्यङ्गानि, तैः संस्तूयन्ते ।
तद्यथा,—“ऋष्या ते इन्द्र स्यविरस्य बाहू”, “यत् सङ्गुभूणा मघवन्
काशिरिक्तैः”—

“उरुं नो०—० बृहन्ता” * । शंयोरार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री ।
एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या । ‘उरुं’ विस्तीर्णं ‘लोकं’
यः त्वम् (‘नः’) अस्मान् ‘अनुनेषि’ अनुनयसि; स्वेन सुकृतेन
कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे । ‘सर्वज्योतिः’ आदित्यसमानं
प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’, ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनाय । तस्य ‘ते’ तव
वयम् ‘इन्द्र!’ (‘ऋष्या’) ऋष्यौ एतौ रेषणौ शत्रूणाम्, ‘स्यवि-
रस्य’ महतः ‘बाहू’ हस्तौ, (‘बृहन्ता’) बृहन्तौ महान्तौ, (‘शरणा’)
शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् ‘उप स्थेयाम’ उपतिष्ठेमेत्येतदाशास्महे ॥

“यत् सङ्गुभूणा मघवन् काशिरिक्तैः”—इति † । व्याख्यातः
शेषः ‡ । एव मस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुमुष्टिसम्बन्धदर्शनात् सुत्यस्यैन्द्रस्य
पौरुषविध्यम् ; अन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च
सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तस्मा
भूदित्यवश्यं मेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति ॥

“अथापि” अय मप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—“पौरुष-

* “उरुं नो लोकं मनु नेषि विद्वांस्यर्च्योतिरभयं स्वस्ति । ऋष्या ते इन्द्र स्यवि-
रस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, २१, २ ।

† ऋ० सं० २, १, १, ५ ।

‡ पु० १२२, १२२ ४० (१, १, १.) ।

विधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा,—“आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र
याहि”, “कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते” ।—

“आ दाभ्या०—० मृधस्कः” । गृत्समद ऋषिः । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ यदि तावत् तव द्वौ हरी मन्त्रिहितौ,
ततस्तावेव रथे युक्ता, ताभ्याम् (‘हरिभ्याम्’) ‘आ याहि’ । अथ
चत्वारः ? ततस्तैः (‘चतुर्भिः’), अथ षट् ? ततस्तैः (‘षड्भिः’), अथा-
ष्टौ ? ततस्तैः (‘अष्टाभिः’), अथ दश ? ततस्तैः (‘दशभिः’) ‘आ’
याहि । इदं ‘सोमपेयं’ सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं
ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’ सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वम हे ‘सुमन्त्र’
सुधन ! ‘मा’ केन चिर् ‘मृधः’ संग्रामं (‘कः’) काषीः ; अविल-
म्बित मागच्छेत्यभिप्रायः । ॥

“अपाः सोम०—० दक्षिणावत्” १ । विश्वामित्रस्यार्घ्यम् । त्रि-
ष्टुप् । हारियोजनस्यानुवाक्या । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ (‘अपाः’)
पीतवानसि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः ‘अस्तं’ गृहं
‘प्र याहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणीः जायाः’, ‘तत्र’ ‘वृद्धतः’ च
‘रथस्य’ ‘निधानं’ रथशाला, ‘विमोचनं’ च ‘वाजिनः’ जित्वा

* “आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र ग्राह्या चतुर्भिर्ग पृथ्निर्हयमानः । आष्टाभिर्दु-
र्गभिः सोमपेयं सुयं सुतः सुमन्त्र मा मृधस्कः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

† “यद्यपोन्द्रस्य द्रावव हरी, तथापि तयोर्विभूतिभेदात् मानात्मन्, अतोऽव-
ज्जत्व मविषदम्” इति मा० भा० ।

‡ इह व्याख्यायाम् ‘आ हयमानः’—इत्यगृहीतं संव स्थितम् ।

§ ‘अपाः सोमं सक्ते मिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते’ । यथा रथस्य
वृद्धनो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

सङ्ग्राम मागतस्य, 'दक्षिणावत्' * अन्यदपि, 'सुरणं' यद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ('ते') तव 'गृहे' वर्त्तते । तस्मात् पुनरस्तं प्रयाहि ॥

—एव मेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरुषविद्धो मिन्द्रस्य ; न ह्यपौरुषविद्धो सति सम्बन्धो जायादिभिरस्ति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुः पौरुषविद्धो । कतमः ? “पौरुष-विधिकैः कर्मभिः” संस्तूयन्ते देवताः । तद्यथा,—“अद्भौन्द्र पिब च प्रस्थितस्य”, “आ शुत्कर्ण अधी हवम्” ।—

“इदं हविः—प्रस्थितस्य” † । अग्नियुतो नाम स्थूरपुत्रः, तस्यार्घम् ‡ । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । हे 'मघवन!' 'इन्द्र!' 'इदं' 'हविः' आज्यादिकम्, 'तुभ्यं रातम्' मनसास्माभिः निरुप्तम्, पूर्वं निर्वप-णादौ संस्कारकाले । तदिदानीं हे 'सघाट्!' ('अहणानः') अहणम् 'प्रति गृभाय' प्रतिगृहाण । अपि च 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेवायं 'सुतः' अभिषुतः सोमः । अपि च हे 'मघवन्!' त्वदर्थं मेवैषः पुरोडाशः 'पक्वः' । स त्वम् अस्य सोमस्य 'प्रस्थितस्य' 'अद्भि पिब च' स्व मंश मिति शेषः ।

“आ शुत्कर्ण—दन्तरम्” § । मधुच्छन्दस्य आर्घम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्रो । ओतारौ यस्य कर्णे अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति

* “दक्षिणावत् प्रयोजनवद् भवति”—इति सा० भा० ।

† इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सघाळहणानो गृभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वीष्टुडोन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ ।

‡ “पिब सौरोऽग्नियुतोऽग्निष्टुपो वा”—इत्येनक्तमश्वी ।

§ “आ शुत्कर्ण अधी हवन् नू चिदधिष्य मे गिरः । इन्द्र सोमं भित्तं मम हृष्या-युजश्चिदन्तरम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

श्रुत्कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'श्रुत्कर्ण!' ('आ') आभिमुख्येन 'श्रुधि' शृणु त्वम् ('इवम्') आह्वानं मन्त्राकम् । श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराण इव 'दधिष्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-'गिरः' हृदयेन । किञ्च : हे भगवन्! 'इन्द्र !' 'मम' 'दमं स्तोमम्' 'युजः' त्वद्युक्तस्य त्वां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि व्रततः 'कृष्व' कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' क्षणं मित्यर्थः ।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्यागृह्णहीति आमन्त्रणपूर्वकादरश्रवणपूर्वको विनियोगः, न न सम्भवत्यपौरुषविधेः; न हि गवादयोऽध्यागृह्णहीत्युक्ताः किञ्चित् प्रयुज्यन्ते । तस्मात् कार्यकारणमन्त्रिन्वशो मनुष्यवद्देवतानाम्, कार्यकारणापेक्षं च विज्ञानम् । तदेव सेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवताना मिति ॥ ९ (६) ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरं मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथोक्तचेतनावद्वद्भिस्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि यथोक्ततत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनं घष्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथोक्ततत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथोक्ततत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव होतुश्चित् पूर्वं हविरद्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमा-
नस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः * पादः ॥ ७. २.

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शन मिति वाक्यशेषः । तदु-
क्तम् “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रो-
पमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते † । तदाहुः “नैतदस्ति
यद्देवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुक्ते”—इत्यपि चैतदुक्तमेव ‡ ।

“अपि तु यद् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्”
अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा— अग्निः, वायुः, आदित्यः,
पृथिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषां
मतेऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् ! न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुष-
विधा अन्यादयः, तत्सामान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः ; न
हि मनुष्यत्वे तुल्ये के चिदाकारिणः के चिदनाकारिण इति, तथैव
देवतानां मपि हि न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति ॥

“यथो एतत् चेतनावद्वत् हि स्तुतयः भवन्ति इति?, अचेतना-
न्यपि एवं स्तुयन्ते ; यथा—अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि ॥” ।
तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्वमहेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्, अचे-
तनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमावध्यष्टमखण्डात्मक एषः प्रथमः पादः क-पुस्तके ।

† १भा० ११७ ४० १अ० ५पा० १अ० ३४अ० ।

‡ १भा० ११० ४० १०पं० ३४अ० ।

§ इतः पुरस्तादेवायं प्रथमचेतुस्तुतः २२१४० १पं० ; २२४४० ४पं० ।

॥ १भा० ४६४४० ५अ० १अ० (४) -- (११) ।

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते इति” अय मय-
हेतुः*, व्यभिचरितत्वात् ; “अचेतनेषु अपि एतद् भवति”, तद्यथा
—“यावस्तुतिः” । “एते वदन्ति०—०माशत”† । अर्बुदस्यार्घम् ।
जगती । यावस्तुतिः । ‘एते’ ‘यावाणः’ अभिषवकर्म कुर्वाणाः
वदन्ति । कथम् ? ‘शतवत्’ शत मिव । ‘सहस्रवत्’ सहस्रमिव ।
शब्दबाहुल्याभिप्रायम् ‘अभिकन्दन्ति’ आकलयन्ति सोमपातृन्—आ-
गच्छनास्माभिरभिषुतं सोमं पातु मिति । ‘हरितेभिः’ सोमसंमर्गाद्
हरिदणैः ‘आमभिः’ आस्यैः । तत्र या इयं ‘विष्टी’ व्याप्तिः
याव्णाम्, एतया ‘सुकृत्या’ शोभनया क्रियया एते ‘सुकृतः’ शोभ-
नस्य कर्मणः कर्त्तारः ‘हेतुः चित् पूर्वं’ होतुरपि अग्नेः, मानुषहे-
तुर्वाः पूर्वं प्रथमतस्त्वं, ‘हविः’ एतत् सोमाख्यम्, ‘अद्यम्’ अदनीयम्
‘आशत’ अश्रन्ति । अभिषवे सोमसंयोगमात्रं मग्नं सुपचर्यते याव-
णाम् । तस्मादपौरुषविध्य मिति ; न हि याव्णां यथाभूतान्यास्या-
नि सन्ति, यत्संयोगेन च स्तूयन्ते, तददिन्द्रादीना मय्यथाभूतैर्बा-
हुमुष्वादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषविधिकैर-
ङ्गैः संस्तूयन्ते”—इति । तस्मादपौरुषविधाः ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति †, एतद् अपि
तादृशम् एव” औपचारिकम्, रूपकमात्रं मित्यर्थः ; यथैव हि
आस्यादिकल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् यावप्रभृतिषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरस्तादेव पूर्वपक्षेऽयं च द्वितीय-हेतुः ३३१४० ०पं० ; ३३५४० १पं० ।

† “एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभिकन्दन्ति हरितेभिरामभिः । विष्टी यावाणः
सुकृतः सुकृत्या हेतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत ॥”—इति ऋ० सू० ८, ४, १८, १ ।

‡ “मनुष्यहेतुर्वा” ख, ग ।

४ एतदप्यक्तं हेत्वन्तरं पुरस्तात् पूर्वस्मिन् पक्षे ३३१४० ८पं० ; ३३५४० १८पं० ।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो वाक्कादिकार्यमिच्छिः, एवं हरिरथजा-
यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति । अपि च “सुखं रथं युयुजे
सिन्धु^१रश्मि^२नम्— इति नदीस्तुतिः” न चास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थत्वो-
पपत्तिरस्ति, असम्भवात् । कथं मसम्भवः ? न द्युदकात्मिकाया नद्या
वहन्त्या रथेऽवस्थानं सम्भवति ।

“सुखं रथं०—० विरप्^३श्मि^४नः०” । सिन्धुचिन्नाम प्रियमेधसः
पुत्रः, तस्येय मार्षम् । जगती । नदीस्तुतिः । ‘सुखं’ सुखहेतुं लो-
कस्य, ‘रथं’ रंहणं मुदकम् (‘युयुजे’) युक्तवती ‘सिन्धुः’ नदी ‘अश्वि-
नम्’ अशनेन व्यापनेन तद्वन्तम् उदकरथम् । तेन ‘वाजम्’ अन्नम्
‘सनिषत्’ सम्भजनवती उत्पादितवती ‘अस्मिन्’ ‘आजौ’ सङ्क्षामे
यतो यतो गच्छति, ततस्ततो ब्रौह्मादि अन्नम् अभिनिष्पादयती-
त्यर्थः । यस्माच्चाय मुदकरथोऽन्नं मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य
‘महान्’ ‘महिमा’ माहाभाग्यं ‘पनस्यते’ स्तूयते स्तोत्रभिः ।
‘अदब्धस्य’ अनुपहिंसितस्य, ‘स्वयशसः’ स्वायत्तकौर्त्तेः, ‘विरप्श्मिनः’
विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः । रथं मिव अश्विनम् इति केचित्॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः
स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः†—इति, एतद् अपि तादृ-
शम् एव ।—‘हेतु^५श्चित् पूर्वं हविरद्य^६ माशत (अ० सं० ८, ४, २८, २)’

* “सुखं रथं युयुजे सिन्धु^१रश्मि^२नं तेन वाजं सनिषदुक्लिष्टाजौ । महान् द्यस्य
महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्श्मिनः ॥”—इति अ० सं० ८, १, ०, ४ ।

† एतद्योक्तं चैवकारं परस्तात् पूर्वपक्षे एव २०१४० १०पं० ; २२०४० ५पं० ।

इति” अशनशक्तिक्रियया यावाणः स्त्रयन्ते, न च पुनर्ग्राव्णां यथाभूतमशन मस्ति । तस्मादिदं मपि रूपकमेव ॥ “एते वदन्ति”—इत्यत्र व्याख्यातम्* ॥

“अपि वा उभयविधाः स्युः” । उभयहेतुप्रामाण्यात् † ॥

“अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्” पृथिव्यादौर्नां “कर्मात्मान एते स्युः” अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः ‡ । परे तु §, अधिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः ; एव मुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य” कर्मात्मा ; इदं मेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेतेनाङ्गं मुपचौयत इति संस्कृतं ममुष्मिंस्लोके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

“एष च आख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ¶ ।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय ब्रह्माणं ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।—इत्येवमादि** ॥

* मूलेनाङ्गं चोतुष्टिदित्युदाहरणमिति यावत् । पृ० ६३८४० ९०पं० ।

† देवानां साकारचिन्तने (६३१४० ५५पं०) अथ च तृतीयः पक्षः ।

‡ एष एव सिद्धान्तपक्षश्चतुर्थो मीमांसकसम्मतः ।

§ टीकाकारसमकालवर्तिनस्त्विति यावत् ।

॥ एवञ्च देवानां साकारचिन्तनं पुरुषास्तित्वाभाव एव देवानां मिति यास्क्योय-सिद्धान्तः, कर्मणा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवत्वकल्पनं चित्यादौना मिति च मीमांसकमतं सादृत मिति ।

¶ एषा तु टीका परमतसम्मतैव, न तु यास्क्यसम्मता, मूले भारतपदस्यादर्शनात् न हि च भारतात् परं निरुक्त मिति । अस्मन्मते तु एषेत्यादिपन्थस्याय मर्थः—‘एषः’ कथिताकारचिन्तनविचारः ‘आख्यानसमयः’ सर्वत्रैव मन्त्रेषु देवतायाख्यामस्य सङ्केत इत्यनेन वाक्येन स विचार उपसङ्गतो यास्केनेति ।

** महाभारतीयादिपर्वणि जनविंशं पर्वं खाण्डवदहनं नाम, तद् इदं नाम् ।

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।— (१) पौरुषविध्यम्*, (२) अपौरुषविध्यम्†, (३) कर्मायात्मोभयविध्यम्‡, (४) नित्य मोभयविध्यमेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते, माहाभाग्ये सत्यैश्वर्यात्; कथमिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्वथैवादोषः, फलदर्शनात् १ । नानावस्थादर्शनवदाख्यातृणां परिदेवना-निन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूप मवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव, न निन्दा । उक्तञ्च ;—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव सा सा देवान् मर्त्तः सम्यगभिष्टुयात् कः । शक्तिक्षये ऽप्यध्यवस्यन्ति श्रियाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥” —इति ॥ ३ (७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७. २.

* पु० २३१४० ५पं० “पुरुषविधाः स्युरित्येकम्”—इत्यादि-प्रथमः पक्षो द्रष्टव्यः ।

† पु० २३८४० १२पं० “अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम्”—इत्यादि-द्वितीयः पक्षः ।

‡ पु० २३८४० ११पं० “अपि वोभयविधाः स्युः”—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः । वस्तुतोऽस्मन्मते तु तृतीयपक्षे उभयविध्यमेव देवानां मुररौल्लतम्, न तु तच्च किञ्चिदपि विशेषण मन्वेषणीयम् ।

§ पु० २३८४० ११पं० “अपि वा”—इत्यादि-चतुर्थी मीमांसकपक्षो द्रष्टव्यः । अत्र त्वस्मन्मते मोभयविध्यं नापि क्रियातो विभिन्नत्वं मुक्तं देवानाम्; अत एव हि “यथा यज्ञो यजमानस्य”—इति दृष्टान्त उपपद्यते । तथा हि,—‘यजमानस्य यथा यज्ञः’ (यज्ञः, अनुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्यायवचनम्) देवता भवति, तस्यापि स्तुतिश्रुतेः; तथैव अग्निस्तुतिः क्रियादौ ना मेव देवत्वं फलप्रदत्वञ्च; न तच्च फलप्रदस्य कस्य चिदपि देवस्याकारचिन्तने प्रयोजनीयत्वं मस्तीति मीमांसकमत मप्यनुमृशौतम् । एतेन वक्ष्यस्वपुरन्दरसमागमनात् कुचभङ्गभौतिशापासिता ।

॥ कारौर्यादौ दृष्टादिदर्शनादिति भावः । इदं मेव फलसंवादाख्यं मानम् ।

॥ क-पुस्तके त्विदमेव प्रथमपादसमाप्तिः, क-च-पुस्तकयोस्तु नास्त्येव पादविभागः ।

॥ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्य
व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं
वसन्तो गायत्री चिहृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देव-
गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽग्रायी पृथिवीलेति
स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देव-
तानां यच्च (किञ्चिद्*) दार्ष्टिर्विषयिक मग्निकर्मैव तद-
थास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य
कृतव आग्रावैष्णवञ्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु
विद्यन्ते ऽथाप्याग्रापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभ-
क्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्विशेषविव-
क्षया तदनुसृतये च स एतत् प्रकरोति ;—“तिस्रः एव देवताः—
इति”१। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स उच्यते ;—“तासां भक्ति-
साहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासां मेव तिसृणां भक्तिसाहचर्यम् ।
भक्तिश्च साहचर्यञ्च, भक्तिकृतं वा साहचर्यं मिति । लोकादीनां
मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ?

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु

† “मग्निकर्मैतदथास्य” ड, च ।

‡ “विभक्तस्तुति” ग ।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारम्भे एव यावत् (१९०४० १९५०) ।

उच्यते,—अमंविज्ञातपदे मन्त्रे भक्ता साहचर्येण वा यथा देवता
गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यं मुच्यते ॥

यद्येव मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तीनि ? इति । तदुच्यते ;—
“अथ एतानि अग्निभक्तीनि” । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं
भजन्तं, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि । कतमानि ? “अथ
लोकाः”—इत्येवमादीनि * अग्निभक्तौन्यवगन्तव्यानि । “ये च देव-
गणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा ;—आग्नी †, अक्षाः ‡,
आवाणः §, अभीश्वः ॥ इत्येवमादीनि ॥ । “अग्रायी, पृथिवी,
इक्ष्वा— इति त्रियः” । ‘इक्ष्वा, पृथिवी, अग्रायी’—इति क्रमेण

* रथकारं सामेत्यन्तानि षट्, मूले एव द्रष्टव्यानि । परं किं तानि कथं न
वाख्यातानि ? व्याख्यातव्यान्वेत्यस्माकम् ।

† आग्नीशब्देन निघण्टु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इक्ष्वादयो हादश मृच्छन्ते १भा०
४६१४० दृश्यम् । तत्र तु मानम्.—“अथात आग्निः”—इत्यारभ्य “इतीमा आ-
ग्नीदेवता अनुक्रान्ताः”—इत्यन्तो यास्कप्रत्ययः परस्तादागमिष्यन्ति (८, १ १.—१, १.)

‡ १भा० ४६४, ४६६, ४० ५, १, (४) ; परस्ताच्च ८ख० १पा० ७, ८ ख० ।

§ १भा० ४६४, ४६६ ४० ५, १, (५) ; परस्ताच्च ८ख० १पा० ८, ८ ख० ।

॥ १भा० ४६५ ४६८ ४० ५, १, (११) ; परस्ताच्च ८ख० १पा० ५ ६ख० ।

॥ निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमादिषष्ठ्यध्याये प्रथमस्यामदेवताः समान्नाताः (१भा०
४४६—४७४२०, ; परस्ताच्च “अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यारभ्य “यजेति मग्ने-
षः”— इत्यन्तानि तद्वाक्यानि ७ख० ४पा० १ख०—८ख०) । तदत्र यानि वक्ष्यं-
कानि पदानि, तद्वाक्या एव प्राथमिकदेवगणाः उच्यन्त इति टीकाकल्पितम् । परे तु
“ये च देवगणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने”— इत्युक्त्वा प्रथमादिषष्ठ्यध्यायपठितानां
मग्यादीनां सर्वेषां मेव पदः ; अग्रायीत्यादिसिद्ध्या पुनरुक्तेषु ‘मन्त्रभक्तीनि’-
न्यायेनेत्याहुः ।

वक्रणे* कमभेदोऽग्रायो तस्मात्तस्यानात् सन्निरुपतरा, न तथा
 पृथिवीति; तस्मात् प्रथमं मुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयमन्वाद्येन
 तथेला, परोक्षादभिधेयस्य । ‘आप्रौ’-मध्ये ‘तिस्रोदेवौः’ इत्यत्र
 इला, भारत्याः द्युम्यानाया अनन्तरं श्रूयमाणा;—“आ नो यज्ञं
 भारती त्वय मेविष्ठा मनुष्वत् (ऋ० सं० ८. ६. ८, २)”—इति † कथं
 पृथिवीस्थाना? इति । उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; “द्यां
 भारत्यादित्यैरसृक्षत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञं मावीदिहैवेलया वरुमत्या”—
 इत्यतः सामर्थ्यं मुन्नोय वसुमाहचर्यात् इहैवेलयेति चाग्निभक्तिरि-
 लेत्याह, रुद्रैः माहचर्यात् सरस्वती मध्यस्थाना, आदित्यैः माहच-
 र्यात् भारती द्युम्यानेति ॥

“अथास्य कर्म” अथास्याग्नेः कर्म सहभावि, अनन्यदेवतागामि,
 यत्संयोगादमत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । “वहनं च
 हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विषयिकम्” दृष्टानुग्रहे यस्य
 विषयः, तद्दार्ष्टिर्विषयिकम्; प्रकाशादि कर्मैत्यर्थः । “अग्निर्कर्मैव तत्”—
 इति पुनर्वचनमादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावात् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथास्य संस्तविका देवाः” यैः सह अग्निः स्तुयते । तद्यथा,

* निघण्टौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे ‘तिस्रं देवौः’—इति दशमम् । तत्र तिसृषु
 भारतीलासरस्वतीषु देवौषु इलाया एव स्त्रिय इह ग्रहणं भवौष्ठम्; ‘पृथिवी’—
 इति तु तदुत्तरस्मिन् खण्डे षड्विंशं पदम्; तत्रैव च ६७ऽष्टाविंशं पदम् ‘अग्रायो’।—
 इति क्रमः समान्नायपाठस्य (१ भा० ४६१. ४६४ प्र०) ।

† ‘भारती, इला, सरस्वती’—एवं क्रमपठिताः अतिमन्त्रेऽस्मिन् तिस्रो देवो ब्रह्म-
 णो । तिस्रोदेवोरिति तु आप्रौमध्यं पठितं दृश्यते (१ भा० ४६१ प्र० ५ च० ९४० १०.),
 व्याख्यास्यति चेदोपरिष्ठात् (८ च० ९ पा० ८४०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेमं मन्त्रं
 मानो यज्ञमिति । तदेतत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

—“इन्द्रः, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्त-
वोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवताद्वन्द्वे मुख्यता * ।—

“अग्न॒इन्द्र॑श्च द्वा॒शुषो॑”—इति† । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । विराट् ।
अनुष्टुप् । आग्रयणे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ त्वम् ‘इन्द्रः च’
‘देवा’ देवौ, अस्य ‘दाशुषः’ दत्तवतः हवींषि, यजमानस्य ‘दुरोणे’
यज्ञगृहे ‘सुतावतः’ अभिषुतवतः ‘यज्ञम्’ सोमम् । (‘अमर्धन्ता’) मृधं
सङ्ग्रामं कुर्वाणौ अन्तरा केन चित् सह । ‘सोमपेयाय’ सोम-
पानार्थम् ‘उपयातम्’ इत्येतदाशाम्नाहे ॥

“अग्नी॑षोमावि॒मम्”—इति‡ । सोमेन सह संस्तवः । गीत-
मस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे ‘अग्नी-
षोमौ!’ युवा मुच्येथे । ‘दमं’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम ‘सु’ सुष्ठु
‘शृणुतम्’ ‘वृषणौ’ वर्षितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च
‘प्रतिहर्यतं’ प्रतिप्रेष्यतं, मया पूर्वं प्रेषितौ प्रति कामयेथाम्
दमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि ‘भवतं’ ‘दाशुषे’ युवां
हविर्दाने ‘मयः’ सुखानित्यर्थः ॥

“त्वं नो॑ अग्ने॒ वरु॑णस्य”—इति§ । वरुणेन संस्तवः । वामदेव-

* “अभ्यर्हितश्च (पा० १, १, १४ सू० वा०)” —इति वचनात् अग्नीन्द्रौ, अग्नी-
षोमौ—इत्यादाविति भावः ।

† अग्न॒इन्द्र॑श्च द्वा॒शुषो॑ दुरोणे सुतावतो यज्ञ मिहोप यातम् । अमर्धन्ता सोम-
पेयाय देवा ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १५, ४ ।

‡ “अग्नी॑षोमावि॒मं सु मे॑ शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति॑ सूक्तानि हर्यतु॑ भवतं दा-
शुषे मयः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

§ “त्वं नो॑ अग्ने॒ वरु॑णस्य विद्वान् देवस्य चे॒लोऽव॑ वासि॒सी॒ष्ठाः । यजि॑ष्ठो वज्रि॑-
तमः शो॒श्रु॑षाम्नी विश्वा॑ दे॒षांसि॑ प्र मुमुग्धु॒र्यत॑ ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १९, ४ ।

स्वार्धम् । चिष्टुप् । अवभृथे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वम्’
 (‘मः’) अस्मान् यथावत् ‘विद्वान्’ जानातः भक्ता मम एते इति ।
 ‘वरुणस्य देवस्य’ यः अस्मान् प्रति ‘हेलः’ क्रोधः, तम् अग्नेनाव-
 भृथकमणा ‘अव यामिसौष्टाः’ अपगमय । किञ्च ; यः त्वं ‘यजिष्ठः’
 यष्टुतमः, देवानां होतृत्वे वर्त्तमानः ‘वन्दितमः’ वोढुतमश्च हविषाम्,
 च त्वं पुनः ‘शोशुचानः’ देदौष्यमानः तेषु तेषु कर्मसु (‘विष्वा’)
 विष्वाणि सर्वाणि ‘देष्मि’ देष्मिणि (‘प्र’) प्रकर्षेण ‘अस्मात्’ अस्मान्नः
 ‘मुमुग्धि’ मुञ्च अवयोजयेत्यर्थः ॥

“अग्नीपर्जन्या० ———० धत्त मम” * । पर्जन्येन संस्तवः । भगवज्ज-
 स्वार्षम् । चिष्टुप् । हे ‘अग्नीपर्जन्यौ !’ युवाम् उच्येथ । ‘अव-
 तम्’ अवगच्छतम् दमां ‘धियं’ ददं कर्म प्रति, ‘मे’ मम ‘अस्मिन्’
 ‘हवे’ आह्वाने ‘सुहवौ’ स्वाह्वानौ ‘सुष्टुतिं’ शोभना मिमां स्तुतिं
 ओतुम् । आगत्य च श्रुत्वा दमाम् ‘इडाम्’ अन्नम् ‘अन्यः’ एकः
 ‘जनयत्’ जनयतु ; ‘गर्भम् अन्यः’ गर्भं मेको जनयतु । तो युवा
 मेवं प्रतिसंवत्सरं ‘प्रजावतीः’ प्रजामयुक्ताः ‘इषः’ अस्त्रानि (‘आ’)
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘धत्तं’ दत्तम्, ‘अस्मे’ अस्मभ्य मित्यर्थः ॥

“अग्ने देवा० ———० चतुर्ना” † । चतुर्भिः संस्तवः । मेधा-
 तिथेरार्षम् । गायत्री । चतुर्थाजेषु विनियोगः । हे भगवन् !
 ‘अग्ने !’ ‘देवान्’ ‘इह’ अस्माकं कर्मणि ‘आ वह’ । आह्वय

* “अग्नीपर्जन्याववतु धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं मः । इडा मन्थो
 जनयदु गर्भं अन्यः प्रजावतीरिष आ धत्त मम” — इति ऋ० सं० ४, ८, १९, ९ ।

† “अग्ने देवा इहा वह सुदया येनिषु निष । परि भूष पिब चतुर्ना ॥” —
 इति ऋ० सं० १, १, १८, ४ ।

देवान् 'सादय' 'योनिषु त्रिषु' सवनेषु त्रिषु । एतान् यथाकालं
यज । अमुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनासकुर्यम्
एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिब' चैतं सोमम् 'चतुना' सह ॥

“आग्नावैष्णवं हविः” । हविर्ग्रहणात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम् ।
या ऋचः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“अग्नाविष्णू मजोषमेमा वर्द्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरागतम् ॥”—
इति । वामदेवस्येय मार्षम् । गायत्री । आग्नावैष्णवे हविषि विनियोगः ।
हे 'अग्नाविष्णू' ('मजोषमा') मजोषमौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समान-
प्रौतौ 'वां' युवा मुच्येथे । ('दमाः') एताः युस्मद्-'गिरः' अस्मत्स्तुतयः
'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम् । वृद्धौ च मत्या मस्मत्सम्प्रदेयैः 'द्युमैः' द्यो-
तनवद्भिः ('वाजंभिः') अन्नैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम् ॥

“न त्वक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । 'न'—इति प्रतिषेधः ।
'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । 'ऋक्' 'संस्तविकी' संस्तवयुक्ता, 'दशतयीषु'
दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायत इति दशतयः ऋग्वेदः, तस्य
शाखाः दशतयः, तासु सर्वासु एकापि हविष्यविनियुक्ता शस्त्वमध्य-
पातिनौ ऋक् अग्नाविष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्त-
विकी, न तु दशतयीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं
दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति ॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः;—“अथाप्याग्नापौष्णं” “हविः” एव,
“न तु संस्तवः” । तस्मिंस्तु हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव अग्निः
सूयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः “एतां विभक्त-
स्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ताः—॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुवि-
दत्रियेभ्यः । पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुव-
नस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः
पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ।
सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गादक्षतेर्वा स्याद्
द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेतः”—इति† । देवश्रवणो यामायनस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
पुनः (श्रवस्य‡) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते ।
‘पूषा’ भगवान् “आदित्यः” पथा मधिरतिः, सः (‘त्वा’) त्वाम्
‘इतः’ मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा ‘प्रच्यावयतु’ ‘विद्वान्’ अव्य-
वहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ § ।
‘भुवनस्य गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता ।
उपर्यवस्थितः ‘सः’ पूषा. एवंञ्क्षणः, (‘त्वा’) त्वां प्रगमय्य ‘एतेभ्यः’

* ‘गोपायिता स त्वैतेभ्यः’ क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ७, १. १२, २ ।—इत्येवमादौनां चतसृणां मृचां दीक्षितमरणे
विनियोगमाहात्मनायनः । १, १० सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ नास्त्येतत् ग-घ-पुस्तकयोः ।

§ “अनष्टपशु अविनश्यरपशुयुक्तः; यस्मिन् सर्वं पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्ती-
त्यर्थः ।”—इति सा० भा० ।

चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददत्' परिददातु । तदु-
क्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । 'अग्निः' अपि
सैतेभ्यः उक्ताय 'देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति,
तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्युतम्”—इति* । स
त्वं मेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यश्रुहीत्याशीः प्रमीतस्य ।
उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः सञ्च-
रेम’—इति† ॥

“स त्वैतेभ्यः०—०इति सांशयिकः तृतीयः पादः” संशयोऽग्नि-
मस्तौति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या ऋचः । कथं कृत्वा ?
यथा,—“पूषा पुरस्तात्” ‘पूषा त्वेतस्यावयतु’—इति ; “तस्य अन्वा-
देशः—इति एकम्” सामर्थ्याद्दर्शनम् । तथा व्याख्यात मेव । त्रयः
पौष्णाः पादाः, एक एवाक्रेयः एव मियं विभक्तस्तुतिः । अथ वा
द्वावुत्तरावाग्नेयौ । तत्र अर्थयोजना,—पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सो-
ऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु ;
मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव
हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नस्योत्तरेणाप्यग्निशब्देन सम्बन्धमविरुध्यमानं
व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निः उपरिष्ठात्, तस्य प्रकीर्तना—इति
अपरम्”—इति ॥

* “विद्युदु दृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः”—इति परिमरः रे० ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “देवयानान्—देवाः यैर्मागैर्यग्नि गच्छन्ति तान् (ऋ० सं० १, ५, १८, ९.)”—
इति, “पितृयानम्—पितरं येन मागैश्च गच्छन्ति तम् (ऋ० सं० ७, ५, १०, ७.)”—
इति च सा० भा० ।

“सुविद्वं धनं भवति” *,- “विन्दतेः वा” (“एकोपसर्गात्”) सु-इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “ददातेः वा” (“द्वुपसर्गात्”) सु-विभ्यां दाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद् येषा मस्ति, ते सुविद्विः । † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देव-गणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च ‡ बलकृति-रिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णु-र्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूषा रुद्रेण च सोमो ऽग्निना च § पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-

* १भा० ३३८ पृ० ४अ० २ख० (५५) । उक्तं च पुरस्तात् “सुविद्वः = कल्याण-विद्वः”—इति १८१४० १, २, ५ । १८५४० ११पं० तट्टीकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

† “सुविद्वं ज्ञानं धनं वा, तददाः सुविद्विः ; दान्दसा द-प्रत्ययः ।”—इति सा० भा० ।

‡ “या च काचिद्” क, च, न ।

§ “सोमो वायना च” क, च, ग ।

रिचलोकः”—इत्येवमादि* । “ये च देवगणाः समाम्नाताः” मरुदा-
दयः† । “याश्च स्त्रियः” अदित्याद्याः‡ ॥

“अथ अस्य कर्म” ।—“रसानुप्रदानम्” अवश्यायनम्, वर्षादि,
“वृत्रवधः” मेघवधः, “या च का च बलकृतिः” अन्यापि । “इन्द्र-
कर्म एव तत्”—इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ; अपि कौटपिपौलिका-
दिषु, यद्वलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”—इत्येव-
मादयः । तद्यथा,—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः”—इति § । विश्वामित्रस्यार्षम् । गा-
यत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’
रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभ्रूषयः वाजेषु’
अस्मान् सर्वतः ; येनान्नेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् ।

* बृहत्सामेत्यक्तं षट्क मिहैव मूले द्रष्टव्यम् । तेषां व्याख्यानानि कथं न कृतानि ?

† निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपञ्चमयोः खण्डयोरन्व मध्यमस्थानदेवताः समा-
म्नाताः (१भा० ४७५ ४८० पृ० ।) तेषाञ्च व्याख्यानं मिहैवापरिष्ठाद् नवम-दशम-
योः “अथातो मध्यस्थाना देवताः” - इत्यारभ्य “मरुद्भिः सह रोदसौ” —इत्यन्तेन
वक्ष्यति । तच्च यानि वङ्गर्थकानि, तान्येव माध्यमिक-‘देवगण’-वाचकानीति यावत् ।
तथा च “मरुतः (८)”, “रुद्राः (९)” —इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । “परं तु ये च
देवगणाः समाम्नाताः” —इत्युक्त्या चतुर्थपञ्चमखण्डपठितानां सर्वेषां मेव ग्रहः ; खिण्वां
पृथगुपादानम् विशेषप्रख्यापनायेति ।

‡ विंशतिसङ्ख्याकाश्च ताः निघण्टुपञ्चमपञ्चमे (१६) (१८) पठिताः ; व्याख्या-
स्यमानाश्चापरिष्ठादेकादशे “अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः”—इत्यारभ्य चा अध्याय-
परिसमाप्तेः ।

§ “इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूयसा । तद् वां चेति प्र वीर्यम् ॥”—
इति ऋ० सं० १, १, १९, ४ ।

‘तद्’ वीर्यम् (‘वाम्’) भवतोः (‘प्र’) प्रकटम् चक्षुः ‘वेति’ जाने ;
 येन परिभावयद्यो यागेषु क्षोद्वन् पुरः । अत एव माशास्महे ॥

सोमेन संस्तवः, —“इन्द्रा सोमा समध्वंमम्”—इत्यत्र व्याख्यानः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नः”—इति व्या-
 ख्यानः शेषः † ॥

“इन्द्रा पूषणौ”—इति ‡ पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्येय मार्षम् ।
 गायत्री । ऐन्द्रापोषो हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ !’
 ‘सव्याय’ समानस्थानाय, ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय च, ‘वाजसातये च’
 अश्वसनाय च ‘ऊवेम’ आह्वयामहे युवा वयं नित्यं यज्ञेषु इदं
 माशास्महे ॥

“इदं वामास्ये हविः”—इति § इन्द्रस्यतिना संस्तवः । वाम-
 देवस्यार्षम् । गायत्री । ऐन्द्रावार्हस्यत्ये हविषि विनियोगः ।
 हे ‘इन्द्रावृहस्यतौ !’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं ददमः, तत्
 ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्ये’ ‘वाम्’ अस्तु । यत् च इदम् ‘उक्थं’
 ‘अस्यते’, ‘मदः च’ प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रिय मस्तु । इत्येतदा-
 शास्महे ॥

* यु० १८१४० १च० १पा० १च० ।

† यु० ८, ११४० ५च० १पा० १च० । मूले मेधादेः न्व व्याख्यानः ।

‡ “इन्द्रा न पूषणौ वयं सप्याय स्वस्तये । ऊवेम वाजसातय ॥”—इति ऋ० सं०
 ४, ८, ११, १ ।

§ “इदं वामास्ये हविः प्रिय मिन्द्रावृहस्यतौ । उक्थं मदस्य अस्यते ॥”—इति
 ऋ० सं० २ ७, ०५, १ ।

“विश्वं सत्यं ०—० जिगातम्” ० ब्रह्मणस्पतिता संस्तवः ।
 षट्समदस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत् ‘सत्यं’ स्यादिति
 मसि । किञ्च ; हे ‘मघवाना’ मघवानौ धनवन्तौ ‘इन्द्राब्रह्मण-
 स्पतौ !’ युवा मुच्येथे । ‘युवोः’ युवयोः सर्वम् एतत् स्वभृतम् ।
 किञ्च ; यतः सर्वस्येशानौ स्यः, अतः (‘आपञ्च’) आपोऽपि ‘न
 प्रमिनन्ति’ न हिंसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म ‘वां’ युवयोः यथामङ्ग्यं
 वर्त्तते । यौ युवाम् एव मतिमहानुभावौ, तौ (‘नः’) अस्माकम्
 (‘अच्छ’) आभिमुख्येन इदं ‘हविः’ ‘जिगातम्’ आगच्छतं भोक्तुम् ।
 (‘युजा’) युजौ ‘इव’ सहचारिणौ (‘वाजिना’) वाजिनौ रथाद्
 विमुक्तौ बुभुक्षु स्वम् ‘अन्नम्’ । इत्येतदास्महे ॥

“इन्द्रापर्वता ०—० मदन्ता” † पर्वतेन संस्तवः । विश्वा-
 मित्रस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ ! (‘देवा’)
 देवौ युवा मुच्येथे । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरं हणेन उदक-
 दानेन ‘वामीः’ वननीयाः ‘इषः’ अन्नानि ‘आवहन्तम्’ ईरयन्तं,
 ग्रीक्षादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः । ततः स्वे काले
 ईजानाना मस्माकं ‘वीतं’ भक्षयतम् ‘इव्यानि’ पुरोडाशादीनि
 ‘अध्वरेषु’ । ‘वर्द्धयाम्’ च ‘गौर्भिः’ स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म
 ‘इलया’ अग्नेन (‘मदन्ता’) मदन्तौ तृप्यन्तौ । इत्येतदाशास्महे ॥

* “विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापयुन प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । अपञ्चापञ्च-
 स्पतौ बुविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १, १ ।

† “इन्द्रापर्वता वृहता रथेन वामीरिषु वा वहतं सुवीराः । वीतं इवाम्यध्व-
 रेषु देवा वर्द्धया गौर्भिरिळ्या मदन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

“इन्द्राकुत्सा • — • तमांसि” • कुत्सेन संस्तवः । अवस्यो-
 रार्षम् । त्रिष्टुप् । (‘इन्द्राकुत्सा’) हे इन्द्राकुत्सौ ! (‘वहमाना’)
 वहमानौ उहमानौ रथेन । युवां ब्रुवे । ‘आ वहन्तु वाम्’ ‘अत्याः’
 अश्याः ‘अपि’ ‘कर्णे’ नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितः,
 अस्माभिः ‘निःषीमद्भ्यः’ ‘निर्धमयः’ सर्वतः अरीन् ‘षधस्यात्’
 समानस्यानादन्तर्गितादद्भ्यः अपः । ततः ओषध्याद्युत्पत्त्या कालं
 कुर्वणौ । ‘मघोनः’ महान्येतानि ‘तमांसि’ ‘हृदः’ हृदयस्य हृद्-
 कानि अनाकालभयकृतानि ‘वरयः’ वारययः । इत्येतदाशाम्भहे ॥

“इन्द्राविष्णू • — • वीरान्” • विष्णुना संस्तवः । वमिष्ठ-
 स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । त्रैधातव्यां त्रिनियोगः । हे ‘इन्द्राविष्णू !’ युवां
 ‘हृदिताः’ स्थिरीकृताः ‘शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः’ मेघस्य असु-
 रस्य वा स्वभृताः पुरः ‘अथिष्टम्’ हतवन्तौ स्यः । ताश्च त्वा मेघान्त-
 र्गताः ‘शतं’ ‘वर्चिनः’ दीप्तिमतः अन्नवतो वा ‘महस्रं च साकम्’ अव-
 स्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् ‘हयः’ हतवन्तौ स्यः । ‘अप्रति’ अप्र-
 तीकारान् ‘वीरान्’ ‘असुरस्य’ शम्बरस्य स्वभृतान् । यौ युवा मेत-
 दतिदुष्करं मकार्षम्, तावस्माकं मपि शत्रून् हयः । इत्येतदाशाम्भहे ॥

“इन्द्रवायू इमं सुता” — इति † वायुना संस्तवः । मधुच्छन्दस

× “इन्द्राकुत्सा वहमान् । रथेना वा सत्या अपि कर्णे वहन्तु । निः षीमद्भ्यो
 धमयां निः षधस्यान्मघानो हृदो वरयस्तमांसि ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, २०, ४ ।

“इन्द्राविष्णू हृदिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च अथिष्टम् । शतं वर्चिनः
 सहस्रं च साकं हया अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, १४, ५ ।

† “इन्द्रवायू इमं सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रो वा मुशन्ति हि ॥” — इति
 ॥ सं० १, १, २, ४ ।

आर्षम् । गायत्री । उपासद्विकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि
वाग्विन्द्रभावेन विकरणधर्मित्वात् द्वित्वं विभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि
द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ; यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्यस्य द्विव-
चनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे 'इन्द्रवायू !'
युवा-मुच्येथे । 'इमे' 'सुताः' अभिषुताः 'इन्द्रवः' सोमाः इत्यर्थः ।
सुसंस्कृताः सोमा यस्माद् 'उशन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय,
तस्मात् उपागच्छतम् पातु मेतान् । कथं पुनरुपागच्छतम् ?
'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मत्सम्प्रदेयैरभ्युच्यतैः । इत्येतदाशास्महे ॥

“अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुयते” । ‘अथ’-शब्दः प्रकृतात्
इन्द्राद् विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’-इति सम्भावेन ।
प्रकृताभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति ।
भेदपक्षे अविरोध एव ; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभास मिव किञ्चिदत्र,
तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिममाहितम्* । ‘मित्रो वरुणेन’—इत्येव मादिषु
या प्रथमया निर्दिश्यते, सा मुख्या स्तुतिः ; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा
अमुख्या † ॥

“आ नो मित्रा ०—० सुक्रतू” ‡ । विश्वामित्रआर्षम् । गायत्री ।
मैत्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या । ('मित्रावरुणा') हे मित्रा-
वरुणौ ! 'सुक्रतू' शोभनकर्माणौ ! युवा मुच्येथे । 'गव्यूतिम्' गोयूतिम्,

* एतत्पृष्ठाद्यपिङ्गित एव 'उपासद्विकर्मात्मनोऽपि हि'—इत्यादिना ।

† उत्तरभाषि “पूणा वद्रेण च सोमः”—इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

‡ “आ नो मित्रावरुणा धृतेर्गव्यूति मुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥”—इति

यवसोदकोत्पत्तये 'रजांसि' च शोयूतेर्दन्विन्यानि खानानि ब्रीह्या-
दिधान्वोत्पत्तिचेवाणि, तानि च ब्रीह्याद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेण
सस्यमस्यत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उवनम्'
सिञ्चतम् । इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“पूष्णा रुद्रेण च सोमः” । सोमः पूष्णा ० — ० नाभिम्” *
पूष्णा सोमस्य संस्तवः । गृत्समदस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । सोमापौष्णस्य
चरोः पुरोऽनुवाक्या । सोमापूष्णौ चन्द्रसूर्यौ, तावुच्यंते । ('सोमा-
पूष्णा') हे सोमापूष्णौ ! युवां ('जनना') जननौ जनयितारौ
'रयौणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'पृथिव्याः' । 'जातौ'
जातमात्रौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ'
गोप्तारौ बभूवयुः । 'देवाः' च रश्मयः युवा मेव 'अमृतस्य' उदकस्य
'नाभिं' नह्नं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अकृण्वन्' सदा
कुर्वन्ति । युवा मिदं नाम अस्माकं कुरुत मित्याशिषा निरा-
काङ्क्षम् ॥

“सोमारुद्रा ० — ० अमृत” † रुद्रेण संस्तवः । भग्द्वजस्येय
मार्षम् । त्रिष्टुप् । सोमारौद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । ('सोमारुद्रा')
हे सोमारुद्रौ ! युवा मुच्येथे । एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अम्ने'
अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च ; 'अवस्यतम्' नित्य

* “सोमापूष्णा जनना रयौणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः । जातो विश्व-
स्य भुवनस्य गोपो देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥” — इति ऋ० सं० १, ८, ९, १ ।

† “सोमारुद्रा युव मेतान्यस्ते विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अयं स्थानं मुच्यत
यस्यो अस्ति तनूषु वृद्धं कृत मेना अमृत ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, १८, १ ।

‘मस्मानवितुं रक्षितु मिच्छतम् । किञ्च ; ‘यन्’ (‘नः’) अस्माकम्
मनेवास्मायैः ‘कृतम्’ ‘एनः’ किञ्चित् अस्ति, ‘तनूषु’ तत् ‘सुक्षतम्’
‘अस्मात्तः’ ॥

“अग्निना च पूषा” मध्यमम्यानेन * च द्युम्यानेन च † संस्तव
इति; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡ । अचं नोदाहरति; मृग्य मुदाहरणं
येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । “धृत्तारो दिव ०—० मे हवम्” § ।
वसुकर्णस्यार्षम् । चिष्टुप् । ‘धृत्तारः दिवः ऋभवः’ ‘सुहस्ता’ शोभन-
हस्तौ (‘वातापर्जन्या’) वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, (‘ओषधीः’)
ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ ॥ च, (‘धृत्तारः’)
धारयितारः, (‘दिवः’) द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिषस्य’
महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । (‘हवं’) हवन माङ्गानम् ‘नः’
अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः
कुर्वन्वेता अस्मद्-‘गिरः’ वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अच
संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

* १ भा० ४०५५० ५ अ० ४ ख० (१२) । इह च प० १०, १, १० ।

† इहैवोपरिष्ठाद् वक्ष्यति,—“अग्निरप्यदिति वक्ष्यते”—इत्यादि ११, २, १ ।

‡ पु० “अथाप्याग्रापौष्णं चविर्न तु संस्तवः”—इति २४४५० २ पं० ।

§ “धृत्तारो दिव ऋभवः सुहस्तौ वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः । आप ओष-
धीः प्रतिरन्तु नो मिरा भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, १२, ५ ।

॥ ‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा
जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसा-
दानं रश्मिभिश्च रसधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवल्हित
मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः
॥ ४ ‡ ॥

“अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववद् “अमौ लोकः”—
इत्येवमादि । “सूर्यो द्युम्यानः”—इति ‡ पूर्व मधिकृत्य “अथ एतानि
आदित्यभक्तीनि”—इति द्वात्रिंशोत् स्वपक्षोद्योतनानुसृतये ॥ ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ¶ ।
“याश्च स्त्रियः”—उषाः **, सूर्या ††, वषाकपायी ††, सरणूः ‡‡,
देवपत्न्यः ‖‖ इति ॥

• “रसाधारणं” क, च ।

† “यत्तु” क. च, म ।

‡ नाच खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

§ पु० ३९० प्र० १९५० ।

॥ एवञ्च असौलोक इत्यस्य द्युलोका इत्यर्थो बोध्य इति भावः ।

¶ १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (१४) — (२०) । परस्ताचैव ११, ४, १९ ।

** १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (१) । परस्ताचैव ११, ४, १९ ।

†† १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (२) । परस्ताचैव ११, १, ० ।

‡‡ १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (४) । परस्ताचैव ११, १, ८ ।

§§ १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (५) । परस्ताचैव ११, १, ८ ।

‖‖ १भा० ४८० प्र० ५ अ० ६ अ० (२१) । परस्ताचैव ११, ४, १० ।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि ; “यच्च किञ्चित् प्रवल्हितम् आदित्यकर्म एव तत्” * ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः” । अस्त्यत्वात् स्वशब्दैरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति † ॥

“पूर्वापरं०—० जायते पुनः” ‡ । चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्याया-
स्वार्षम् । जगतौ । राजयन्त्रेष्वां वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्यैषा ।
‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः,
अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-
परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यशक्त्या
कयापि प्रज्ञयेति कस्तत्वं वेद ; न ह्ययोगिनौ एवं ब्रह्मौ चरितु
मिति । अपि चैतदपि चित्रम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसङ्ग-
वात् ‘शिशू’ इव ‘क्रीलन्तौ’ । ‘अध्वरं’ यज्ञ मभिनिष्पादयन्तौ
सर्वं मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः । तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो
भुवनाभिचष्टे” । ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिचष्टे’
अभिपश्यति ‘अन्यः’ आदित्यः ; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* अयोक्तानां रसादानादौनां स्वरूपनिर्णयो विशेषतः प्रवल्हितपदस्यार्थः
टीकाकारस्य कर्तव्य एव ; परं महेः सूक्त एवात्र दुर्गाचार्यः । किञ्च, अयं लोका इत्या-
दौना मग्निभक्तित्वं कुतः ? अन्तरिक्षलोक इत्यादौना मिन्द्रभक्तित्वस्य कुतः ? कुतो वा
असोलोक इत्यादौना सादित्यभक्तित्वम् ? इत्यपि नेाक्तं मत्तं तेन ।

† यथा च पूर्वपूर्वयोक्तम् “अस्य संस्तविकादेवाः”—इति (२४ ४० ७पं०, २५ १
४० ८पं०) नात्र तथेति भावः ।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीलन्तौ परि यातो अध्वरम् । विश्वान्य-
न्यो भुवनाभिचष्टे ऋतुं रन्यो विदधे जायते पुनः ॥”— इति ऋ० सं० ८, ४, १२, २ ।

तथैव सत्तानि पश्यति । 'चतुर्न्' 'अन्यः' चन्द्रमाः '।।दधत्' अभि-
निष्पादयत् स्वगत्या । ('पुनः') पुनःपुनः प्रतिमां ('जायते')
जायमानः उदेति अस्त मेति च * । असंस्तवेनोत्तरोर्द्ध्वः । यावेत-
देव मत्पुत्रं किं मपि चरणं चरतः, तावेतौ अगद ममपुत्र-
मानं कुरुत मित्याश्रया निराकाङ्क्षः ॥

वायुना संस्तवः "म॒त्त च॒र्वयः॑ प्रति॑हिताः (य० वा० सं० ३४,
५५)"—इत्यत्र । तत्र 'जाय॒तो अ॒स्व॒प्न॒जो'—इत्यतस्मिन् पादे "वा-
व्यादित्या"—इति वक्ष्यति † ॥

संवत्सरेण च संस्तवः "प॒ञ्च॒पादं॑ पि॒तरम् (अ० सं० ९, ३, १६,
९.)"—इति व्याख्यातः ‡ ॥ ४ ॥

इतिष्वैव स्यान्व्यूहेषु चतुश्चन्द्रस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शा-
क्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ५ (११) ॥

"एतेषु एव स्यान्व्यूहेषु चतुश्चन्द्रस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनु-
कल्पयीत" । अतवश्च कन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च चतुश्चन्द्रः-

* "यद्युभयोरपि पुनर्जामिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उदयो नाभिप्रेतः,
चन्द्रस्य तु शामवृद्धिमद्भावात् पुनःपुनः जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते
पुनः'—इत्यादिश्रुतेः"—इति सा० भा० ।

† उपरिष्ठादिष्वैव 'वाव्यादित्या', 'प्राज्ञयात्मा तैजसश्च'—इति चाधिदैवत
मध्यात्मं चाभयविभ्रं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१९, ४, ९) ।

‡ १भा० ४६० पृ० १० पं० ; ४६५ पृ० ४ पं० ।

स्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । ऋतुभक्तिशेषम्*, छन्दो-
भक्तिशेषम्†, स्तोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषश्च॥

तद्यथा;—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्मन्त्रे एतेषा मन्यतमं
स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एव मेवोत्तरयोरपि स्थान-
व्युद्ध्योः । व्यूहो नाम विस्तारः । “हेमन्तः, पङ्क्तिः, त्रिणवस्तोमः,
शाकरं साम—इति” (“अन्तरिक्षायतनानि”) अन्तरिक्षलोकायत-
नानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः, रैवतं साम—
इति” “द्युभक्तीनि” द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं
भजन्त इति द्युभक्तीनि । विभक्तिग्रहणं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्;
एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिमङ्गमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

* “पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः”—इति ऐ०
ब्रा० १, १, १ । “पङ्क्त्वा ऋतवः, ऋतुश्च एव तत् संवत्सरमाप्नुवन्ति”—इति ऐ०
ब्रा० ४, १, १ । “तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत * * * तां ग्रीष्माभ्यां
तां वार्षिकाभ्यां तां शरदाभ्यां तां हेमन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत * * *
तां शैशिराभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्यामाप्नुवन्नाप्नोति”—
इति च ऐ० ब्रा० ४, ४, ५ ।

† छन्दांसि वा अन्योन्यस्थायतनमभ्यधायन् । गायत्री चिष्टुभस्य जगत्यै चायतन-
मभ्यधायत्, चिष्टुप् गायत्री च जगत्यै च, जगतौ गायत्री च चिष्टुभस्य—इति, “सा
गायत्री गर्भं मधत्त सानुष्टुभं महजत, चिष्टुप् गर्भं मधत्त सा पङ्क्तिं महजत, जगतौ
गर्भं मधत्त सातिच्छन्दसं महजत”—इति च ऐ० ब्रा० ४, ४, ५; ६ ।

‡ चिष्टदादयः षट् स्तोमाः सामवेदीयाः सन्ति । तत्प्रयथनप्रकारादयस्य साम-
वेदीये ताण्डे मन्त्राव्राज्ये द्वातौयाद्यध्यायत्रये अग्नौ स्फुटम् ।

§ “वृद्धश्च वा इदं मग्ने रथन्तरं चास्तां * * * तद् वैरूपं महजत * * * तद् वै
राजं महजत * * * तच्छाकरं महजत * * * तद्रैवतं महजत * * * षट् पृष्ठा-
भ्यासम्”—इति ऐ० ब्रा० ४, ४, ६ । “पृष्ठं षष्ठं भवति”—इत्यादिकञ्च ताण्ड्यम् ।

॥ तिसृणां देवाणां भक्तयो भक्तिशेषाश्च ॥

॥ तत्र ११—यस्यैक्ययुक्तः सर्वेष्वभक्तिशेषाः श्रेयाः ॥

श्रेयाः	इन्द्रस्य	आदित्यस्य
श्लोकाः ... प्राथम्ये	कृत्वा विष्णुम्	श्रीः (१)
सबमानि ... प्रातः	मध्यन्दिनम्	अतीथम् (२)
कृतवः (१) ... { वसन्तः शरत्	शेषः हमन्तः *	वर्षा शिशिरः *
बन्दांसि (१०) { गायत्री (४) अनुष्टुप् * (५)	विष्टुप् (६) पङ्क्तिः * (७)	जगती (८) अतिच्छन्दाः * (९)
सोमाः (११) { विष्टुत् (४) एकविंशः * (५)	पञ्चदशः (६) त्रिणवः * (७)	सप्तदशः (८) चयस्त्रिंशः * (९)
सामानि ... { रथन्तरम् (४) वैराजम् * (५)	बृहत् (६) शास्त्रम् * (७)	वैरूपम् (८) रैवतम् * (९)
देवगणाः ... निघ० ५ । १—४ ।	५ । ४.५ ।	५ । ६ ।
स्त्रियः ... तत्रैव	तत्रैव	तत्रैव
कर्मणि ... { हविर्वैष्णवम् देवावाहनम् दार्ष्टिर्विषयिकम्	रमानुप्रदानम् हववधः बलकृतिः	रसादानम् रसधारणम् प्रवर्द्धितम्

॥ तिसृणां देवानां संस्तविकाः देवाः ॥

श्रेयाः ... { इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, कृतवः । आग्नावैष्णवम्, आग्नापोष्णं च हविः ; न तु संस्तवः (११) ।
इन्द्रस्य ... { अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः, पर्वतः, कुक्षः, विष्णुः, वायुः, मित्रो वरुणम्, सोमः पूषा, सोमा इन्द्रेण, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वातेन ।
आदित्यस्य ... चन्द्रमाः, वायुः, संवत्सरः ।

(१) “स तपस्तप्तेमांसे कानदृजत पृथिवी मन्तरिषं दिवम् । * * * । जीषि ष्योतींष्यजायन्माग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (ऐ० ब्रा० ५, ५, ७)” —इति श्रुतेः पृथिव्यादिलोकानां मग्न्यादिभक्तित्वम् ।

(२) “अग्नये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने । * * * । विद्भ्यो देवभ्य आदित्यभ्यस्तृतीयसवने (ऐ० ब्रा० २, १, १)” —इत्यादिश्रुतेः प्रातरादिसवनानां मग्न्यादिभक्तित्वम् ।

(३) ऋतुनां विभक्तित्वं च गमयन्नाहैतरेयके “देवासुरा” —इत्युपक्रम्य “त इमास्त्रिषुः सतोरुपसदो द्विर्द्विरेकैका मुपायंस्ताः षट् सम्पद्यन्त, षड् वा ऋतवः” —इत्यादिना (१, ४, १) । “वसन्तेन ऋतुना” —इत्यादयश्च षट् ऋचो द्रष्टव्याः । य० वा० सं० ११, १२—१८ । वसन्तादीनां मग्न्यादिभक्तिनिदानम्, आगुर्वेदविदो विदन्ति च ।

(४) “अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति चिष्टत्सामो रथन्तरं साम मायची-
च्छन्दः” —इति, “अभित्वाग्नेर नेनुमः (सा० सं० ३० आ० २, १, ५, १ । अ० गा० १, १, ११) * * * —इति रथन्तरं प्रष्टुं भवति” —इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(५) “वाग् वै देवता चतुर्थमहर्वहत्येकविंशत्सामो वैराजं सामानुष्टुप् छन्दः” —इति, “पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा (सा० सं० ३० आ० ५, १, १, ८ । जे० गा० १०, १, २१) * * * —इति वैराजप्रष्टुं भवति” —इति च ऐ० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) “इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति पञ्चदशत्सामो बृहत्साम चिष्टुप् छन्दः” —इति, “त्वा मिद्धि हवामहे (सा० सं० ३० आ० २, १, ५, १ । अ० गा० १, १, १०) * * * —इति बृहत्प्रष्टुं भवति” —इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, २ ।

(७) “गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति चिणवःसामः शाक्करं साम पङ्क्तिच्छन्दः” —इति ऐ० ब्रा० ५, १, १ । “महानाम्नौष्वच स्तुवते शाक्करेण साम्ना” —इत्यादि । ऐ० ब्रा० ५, १, १ । महानाम्नस्तु स्वनामप्रसिद्धे सामवेदीयार्चिकग्रन्थविशेषे, तत्साम च सामवेदीयं महानाम्नोसामेति प्रसिद्धम् गानग्रन्थचतुष्टयेभ्यः पृथगेव ।

(८) “विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति सप्तदशत्सामो वैरुपं साम अगती-
च्छन्दः” —इति, “अदु द्याव इन्द्र ते शतम् (सा० सं० ३० आ० २, १, ४, १ । अ० गा० १, १, १—८) * * * —इति वैरुपं प्रष्टुं भवति” —इति च । ऐ० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) “द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति त्रयस्त्रिंशः स्वामो रैवतं सामातिच्छन्दाच्छन्दः” —इति, “देवतीर्नः सधमादे (सा० सं० ३० आ० १, १, १, ८ । अ० गा० १, १,

१०—१८) * * *—इति रैवतं प्रहं भवति”—इति च । ऐ० ब्रा० ४, १, ७ ।

(१०) इन्द्रःशक्रो तु सप्त इन्द्राभि इन्द्रो मे । तथा हि पैतृकवृत्तौयेऽध्याये —“इन्द्रः (१), मायवी (१), मान्युष्मिन्ममृषुषुचमौपस्विनिधुषजगत्यः (१४)”—इति सूचा-
दि ; ऐतरेय ब्राह्मणेऽपि च “अग्निमोयथा, सवित्रेऽग्निदा, सोमोऽमुषुभा, बृहस्पति-
र्बृहत्या, मित्रावरुणौ पङ्कजा, इन्द्रक्षिण्णुभा, विश्वेदेवा जगत्या” —इति ८, १, १ ।
यास्कोऽप्यय मुपरिष्ठादु (१२. १, ०) वक्ष्यति च “सप्तइन्द्रासः सप्त इन्द्राभि”—इति ।
इह तु तेषां पञ्चानां मेव देवतानिर्णयो ध्वनित इति विचार्यम् । बृहत्यास्मिन् देवभक्ति-
त्वादिह प्रवेशो न सम्भवतीत्यपि सम्भाव्यतेऽस्माभिः । तथाह्यैतरेयकम्,—“चयस्य वा
एते”—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजगत्यादौना मतिच्छन्दसान्तु सप्तानां मेवादित्य-
भक्तित्वं मुपदिश्यते । तत्तत्क्षणं सोदाहरणं श्रूयते ऐतरेयके । तथाहि,— “चिक-
द्रुकेषु सविषो यवाग्निरम् (सा० सं० ४० आ० ५, १, ३, १, अष्टिः), प्रीष्वस्मै पुरो-
रथम् (सा० सं० ३० आ० २, १, १४, १, अतिजगतौ)—इत्यतिच्छन्दसः शंसति ।
इन्द्रमां वै यो रसोऽत्यक्षरत् सोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यक्षरत् तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्द-
स्त्वम्”—इति ४, १, २ । इत्यादौनां विच्छन्दसान्तु सप्तानां क निवेशः स्वीकार्यं
इति च चिन्तनीयं मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा असुरैर्विजिग्याना जड्धाः स्वर्गं लोकं मायंत्योऽग्निर्दिविस्पृगूद्ध
उदन्नयत सः स्वर्गाय लोकस्य द्वारं मष्टणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः
प्रथमा आगच्छन् * * * तं ते चिष्टता सोमं नास्तुवन् । * * * तं रुद्रा आगच्छन्
* * * तं ते पञ्चदशेन सोमं नास्तुवन् । * * * तं सादित्या आगच्छन् * * * तं
ते सप्तदशेन सोमं नास्तुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आगच्छन् * * * तं त ण्कविंशेन
सोमं नास्तुवन् (ऐ० ब्रा० ३, ४, ४)”—इत्यादौ, “विश्वेत्वा देवा आनुयुभेनच्छन्दसै-
कविंशेन सोमेन वैराजंन साम्रा रोहन् (ऐ० ब्रा० ८, ४, २)”—इत्यत्र चैकविंश-
सोमस्य वैश्वदेवत्वं श्रूयते, विश्वदेवाय दुस्यानभागिन इति कथं मेकविंशस्याग्निभक्ति-
शेषत्वं मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) “आग्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति”—इत्याद्याग्रावैष्णवहविषो विधायकं
ब्राह्मणम् । ऐ० १, १, २ । “अग्नियं विष्णो तप उन्नमं सह इत्याग्रावैष्णवस्य हविषो
याज्यानुवाको भवतः”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, ४ । आग्रापौष्णहविष उदाहरणं
मूले एव द्रष्टव्यम् ।

सर्वं मेतन्मन्त्राश्रय मित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात्? इति वक्तव्यं मत आह :—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनाद्यजुर्यजतेः* साम सम्मित मृचा स्यतेर्वर्चा समम्मेन इति नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६† ॥

“मन्त्राः मननात्” ; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञादि † मन्तारो मन्यन्ते, तदेषां मन्तृत्वम् ‡ ॥

ते पुनश्चन्द्रोमयाः, नाच्छन्दमि वागुचरतीति ॥ अथ “छन्दांसि” कस्मात् ? “छादनात्” । “यदेभिरात्मान माच्छादयत् देवा मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञायते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजतेः” धातोः; तेन हि विशेषत इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ¶ ॥

* “छन्दांसि छादनात् सोमः स्तवनात् यजुर्यजतेः” ङ, च ।

† नाच खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः ।

‡ न जानेऽचादिपदात् पुनः कस्य ग्रहणं मभीष्टं टीकाकृतः ?

§ “मनो वै दौदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मस्ति, मन एव तत् सम्भावयति मनः संस्क्रियते”—इति ऐ० ब्रा० १. ४, ८ ।

॥ ‘छन्दांसि छन्दयतीति वा’—इति सां दै० ब्रा० १, १८ ।

¶ छन्दःप्रभृत्यन्तरा न वागुचरतीत्येव मिह प्रभृतिग्रहणं कर्तव्यम्, यजुषो सामस्य ग्रहणाय । यजुरपि छन्दोविशेषमेव, सामापि छन्दोमूलकमेवेति सङ्कीर्ण-मनस्त्वं मिह नादरण्यम्; मूले तु तयोरपि लक्षणे उक्ते तत्राप्यवतरणौ वक्तव्येव टीकाकृतम् ।

अथ “साम” कस्मात्? तद्धि “सम्मितम् च्छचा” यावती च्छक् तावदेव परिमाणतः । “अस्यतेः वा” क्षेपणार्थस्य (दि० प०); प्रविप्र मिव हि तत् च्छचि भवति । विज्ञायते च “तस्मादृच्यधूढं साम गीयते”† । अथ वा “स्यतेः वा” इति । “षो अन्तकर्मणि (दि० प०)” ; अन्त्यं तत् कर्म भवति, संहिता—पदम्—साम इति । “च्छचा समं मेने—इति नैदानाः” । ‘च्छचा’ एतत् ‘समम्’ इत्येवं प्रजापतिः ‘मेने’ ज्ञातवान् । अथ वा आत्मान मेव ‘च्छचा समं’ ‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्नः सामत्वम् । इत्येवं ‘नैदानाः’ मन्यन्ते । निदान मिति ग्रन्थः, तद्विदो नैदानाः † ॥

“कुन्दांसि क्वादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि गायत्री-प्रमुखानि । अतो गायत्रीं निराह,—“गायत्री, गायतेः स्तुति-कर्मणः‡ ” तथा हि गीयन्ते स्तुयन्ते देवताः ॥ ६ ॥

उष्णिगुक्ताता भवति सिद्ध्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिक मुष्णीपं स्नायतेः ककुप् ककु-भिनी भवति ककुप् च कुञश्च कुजतेर्वीजतेर्वानुष्टुबनु-

* अस्मन्मते तु अध्वरक्रियैव यज्ञदेहनिर्माणत् यजने यजुष एव प्राधान्यम् ।

† ब्रह्मसंहितायाश्चान्यस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमादिकण्डवर्त्य वक्ष्यते द्रष्टव्यम् ।

‡ एतच्चातिपादित्यमूलकं व्याख्यानम् ; यास्ककाले हि निदानग्रन्थस्य तु प्राग-भाव एव ; पञ्चचात्र नैदानशब्देन शब्दमूलान्वेषिणा नैरुक्ता एवेत्युक्तम् । वस्तुतः “साम सम्मितम्”—इत्यादेर्व्याख्यानं सर्वं मेव न गीयते सामगोभ्यः ।

§ सा० दै० ब्रा० २. १ तत्राप्येव मेव । तथाच तत् एवाहुतमिद मिति, गम्यते ।

॥ “अष्टाक्षरा वै गायत्री (पं० ब्रा० २, १, १२)” —इति, “अष्टाक्षरा गायत्रीभवत्

* * * अष्टाक्षरा गायत्री प्रातः सवनं मुदयच्छत् (पं० ब्रा० २, २, ४)” —इति च,

“चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (पं० ब्रा० २, ४, १)” —इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ष्टोभनाज्ञायची मेव चिपदां सती चतुर्थेन पादेनानु-
ष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः पर मुष्णिगादीनि छन्दांसि चतुरुत्तराणि तानि ; तत्प्र-
सङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, “उष्णिक्” “उत्स्राता” गायत्रीतश्चतुर्भिरचरै-
रधिकैरुद्देष्टिता इव “भवति” । उष्णिग्गायत्र्यौ आगतस्येति ।
“स्निह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः” स्निग्ध मिष्टं देवतानां कान्त
मेतच्छब्दः । “उष्णीषिणी इव वा,—इति औपमिकम्” । चत्वार-
्यक्षराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनोष्णिक्† । अथोष्णीषं
कस्मात् ? “उष्णीषम्”, “स्नायतेः” औपमिकम् ; शुद्धं हि तद्
भवति शुक्लम् ‡ ॥

“ककुप्”, “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जागतेन
पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबित्युच्यते ; स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् § । अथ “ककुप्” कस्मात् ?
“कुजतेः” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उजतेः” “वा” न्यग्भावार्थस्य ;
मतं हि तद् भवति ॥

“कुजस्य” कुजोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥ ॥

* आचापि चण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

† “चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः”—इति पि० सू० ३, ११ ।

‡ सर्वस्यैतदेवमेव सा० दै० प्रा० १, ४ ।

§ “ककुप् ककुप्पिषीत्यौपमिकम्”—इति सा० दै० प्रा० १, ५ ।

॥ सर्वस्यैतदेव मेव सा० दै० प्रा० ३, ६ ।

“अनुष्टुप्”, “अनुष्टोभनात्” । किमिय मनुष्टोभन मिति ? “गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’-शब्देन समुच्चिनाति । गायत्री, त्रिभिर-
एाक्षरैः पादैः समाप्यते, तस्याश्च पुनरपरः चतुर्थः पादो भवति,
येन ता मेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप् * ॥ ७ ॥

बृहती परिवर्धणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्यु-
त्तरपदा का तु चिता स्यात्तीर्णतमञ्छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य
स्तोभतीति वा यत्त्रिस्तोभत्तत्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् मिति
विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

“बृहती”, “परिवर्धणात्” परिवर्द्धामौ भवति, अनुष्टुभश्च-
तुर्भिरक्षरैः ; उक्तं हि—“बृहती जागतस्त्वयश्च गायत्राः”—
इति † ॥

“पङ्क्तिः”, “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* “अनुष्टुवनुस्तोभनात् । अन्वस्तोदिति हि ब्राह्मणम्”—इति च सा० दै० ब्रा०
१, ७—८ । “अथातश्छन्दांस्येव व्यतिपजति” इत्यादि चैतरेयकं द्रष्टव्यम् ४, १, १ ।

† “बृहती बृहतेष्टेष्टिकर्मणः”—इति सा० दै० ब्रा० १, ११ । “षट्त्रिंशदक्षरा
वै बृहती । * * * । ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकं माश्रुवत दशभिरन्तरिक्षं
दशभिर्दिवं चतुर्भिस्ततो दिशो द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्”—इत्यादि च
ऐ० ब्रा० ४, ४, १ ।

‡ “पङ्क्तिः पचिनी पञ्चपदा”—इति सा० दै० ब्रा० १, ११ । पङ्क्तयश्च
विविधाः सन्ति । तत्तत्तदानीं तु छन्दःशास्त्रीयपद्याध्याये द्रष्टव्यानि । “पञ्चपदा पङ्-
क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दासाः पशूनामवदधी”—इति ऐ०
ब्रा० ५, १, ५ ।

अथ “चिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विगृह्योत्तरं पदं निराह,—
 “स्तोभत्युत्तरपदा” स्तोभतिर्धातुरुत्तरं पदं यस्याः, सेयं स्तोभ-
 त्युत्तरपदा । “का तु चिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्वपदे येयं चिता
 चित्वं श्रूयते ‘चि’—इति, एतत् किमर्थं मिति ? “तीर्णतमं”
 स्तुततमं मिदं “छन्दः”, गायत्र्यादिभ्यो बज्रत्वात्, सेयं तीर्णतमा
 च स्तोभति च चिष्टुप् । “चिष्टद् वज्रः, तस्य स्तोभति इति वा”
 वज्रं मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धि—शरो वेणुः शृङ्गं शल्य
 मिति विज्ञायते, तस्य स्तोभति स्तुतिः । अथवा ऐन्द्र सेतच्छन्दः,
 वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते । “यत् चिः अस्तोभत्, तत् चिष्टुभः
 चिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते” * ॥ ८ (१२) ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा † जलगल्यमा-
 नोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड्विराजनादा विराधना-
 दा विप्रापणादा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधना-
 दूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौ-
 पमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ † ॥

“जगती”, “गततमं छन्दः” अन्य मित्यर्थः । अतःपर मति-
 च्छन्दांसि । “जलचरगतिर्वा” जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रस्तारः ।

* सा० दै० ब्रा० ३, १४-१५-१६. द्रष्टव्यम् । ‘एकादशाक्षरा वै चिष्टुप्’—इत्यादि
 जे० ब्रा० ३, १, १ । “यक्षरा चिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भूत्वा साध्यन्दिनं सवनं मुद-
 यच्छत्”—इति च ऐ० ब्रा० ३, १, ४ । “चिष्टुर्विन्द्रस्य वज्रः”—इत्यादि च ऐ०
 ब्रा० ३, १, १ ।

† “जलचरगतिर्वा” क, ख, ग ।

‡ नेच चण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“जलगत्यमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्” । ‘स्त्री हर्षक्षये (भा० प०)’ । क्षीणहर्ष इव किलैतां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः ; न हि कन्दांसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव कन्दसाम् * ॥

विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोग-भूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजं निराह,—“विराट्”, विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनान्, सम्पूर्णाक्षरा” साकल्याद् विराजत इव । “विराधनात्, जनाक्षरा” ; वैकल्याद् विराधन्तीव हि सा । “विप्रापणाद्, अधिकाक्षरा” ; विप्रतेव हि सा स्वरूपात् † ।

“पिपीलिकमध्या इति त्रैपमिकम्” मध्यान्त्याक्षरपादा या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । “पिपीलिका” कस्मात् ? “पेलतेः” (“गतिकर्मणः”) गत्यर्थस्य ‡ ॥ ८ ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज
ऋग्भाजश्चभूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः
संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृचघ्न (इन्द्राय वृचतुर§)

* सा० दे० ब्रा० १, १७. प्राय एव मेव पाठाऽपि । ‘द्वादशाक्षरा वै जगतौ’—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, १ । “एकाक्षरा जगतौ सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत्”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† सा० दै० ब्रा० १, १९. तत्राप्येव मेव । “दशाक्षरा विराट्”—इत्यादि रे० ब्रा० १ ५, १० । “त्रिंशदक्षरा वै विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ८, १, ४ । “पञ्चपदा पङ्क्तिः * * * तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनो विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ५, १, ४ ।

‡ सा० दै० ब्रा० १, ८; १०. तत्राप्येव मेव ।

§ नाख्येयोऽयः क-च-ग पुत्रकेषु ढोकाविबद्धः ।

इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि
तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
तत्समामनेऽथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृचहा
पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समा-
म्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा
ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं
पिपासते पानीय मिति ॥ १० (१३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७. ३.

“इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः” । इतिकरणः प्रकरणसमा-
प्यर्थः । अथ वा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निव ब्रवीति । एव
मनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन “यत्काम ऋषिः”—इत्येवमादि-
ना * । इमा देवता अनुक्रान्ताः—ऋग्भिः, जातवेदाः, वैश्वानरः—
इत्येवमाद्याः † समासतो निर्णीता इत्यर्थः । ताः पुनः “सूक्तभाजो
हविर्भाजः” । काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तम्, काश्चित् सूक्तं भजन्ते
न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्त-
विंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाजि हविर्भाजि, तेषां
मेतान्यहविर्भाजि”—इति ‡ । “ऋग्भाजस्य भृयिष्ठाः” प्रायेणे-
त्यर्थः । तद्यथा,—आप्रौसूक्ते एकैका मृचं भजन्ते सप्तमभेदा-

* सप्तमाध्यायारम्भेति यावत् । पु० १८५ प्र० ३४४५म् ।

† निघण्टु-देवताकाण्डपरिचिता इत्यर्थः । १भा० ४१८—४२० प्र० ३४४५म् ।

‡ इहैवोपरिष्ठात् १०, ४, ५ इह ४५५म् । तानि च वेद आदीनि ।

दिभिः* । अर्द्धर्षभाजोऽपि कचिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा,—“अथः सूर्याय
गीयन् उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”† । “यत्रा चक्रः”—इत्यस्याः पूर्वाऽर्द्धर्षः
मौर्यः शौनकस्य उत्तरो मैत्रावरुणः । । पादभाजोऽपि कचिरुप-
क्षितव्याः । तद्यथा,—“नत्रो नत्रो भवति जायमानः (ऋ० सं० ८,
३, २३, ४)”-इत्यस्याः आदित्यदेवतो द्वितीयः पादो भवति‡ ।
भृथिष्ठग्रहणाच्च दर्शयति अममास्ता अपि सन्ति, ता अणुपेक्षि-
तव्या इति ; ताश्च यथानक्षणं विषु म्यानेषु कल्प्याः । तद्यथा,—
परमेष्ठि-ग्रह-नक्षत्र-सर्प-लाङ्गुल-कुसुमकप्रभृतौनि ॥

“काश्चित् निपातभाजः”—इति । निपातो हि द्विविधः । देव-
तान्तरैः सह साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च । तत्र साधारणं
नाम तद्यथा,—“विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैव निपातो भवति
वज्रदेवताया मृचि । सोमस्य राज्ञः” इति ॥ । अस्यां सोमप्रभृतिभिः
सह विधानात् श्रूयते साधारण्येन । नैघण्टुकत्वेन पुनः तद्यथा,—
“पृथिवी व्याख्याता । तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम्”—इति ॥ । ताभ्या मिन्द्राग्निभ्यां

* ऋ० सं० १० म० ८ अ० ११ सू० एकादशर्षं माप्रीसूक्तम् । अथ सूक्तस्य एकाद-
शाना मेवर्षां देवता विभिन्ना इति भावः ।

† इति तु अनुक्रमणोवचनम् । उदेतीति (७ म० ४ अ०) षडर्षं सष्टमं सूक्तम्,
तस्य आद्याद्यतस्रः पञ्चम्याः पूर्वाऽर्द्धस्य सूर्यदेवत्याः, अर्वाग्रिष्टास्त्रयोऽर्द्धा मित्रावरुण-
देवत्या इति तदर्थः ।

‡ उदेतीत्यस्मिन्नेव सूक्ते यत्राचक्रुर्द्वितीयं सूक् पञ्चमी (ऋ० सं० ७, ४, ८, ४) ।

§ “आदित्यदेवतो द्वितीयः पाद इत्येके”—इति चांपरिष्टाद् वक्ष्यति ११, १, १ ।

॥ उपरिष्ठात् वक्ष्यति इदं, तदेतत्तत्रैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११ ।

॥ एतच्चोपरिष्ठाद् वक्ष्यतीत्येव, तदिदं तत्रैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११ ।

सह साधारण्येन पृथिवी न स्तूयते, किन्तुहि ? सत्त्वणत्वेनैन्द्राग्न्यो-
रेवोपादीयते । एवं तावदय मिहाधिकारे काश्चिन्निपातभाज इति
द्विप्रकारो निपात उक्तः ॥

अथाय मपरो निपातप्रकार उपेक्ष्यः ; तद्यथा,—अत्यन्त-
नैघण्टुकम्, देवताभिधान मनत्यन्तनैघण्टुकम् । तच्च अत्यन्तनैघण्टुकं
नाम अत्यन्त मदृष्टस्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा आदित्यस्य स्वः-पृश्निः-
प्रभृतिभिः * । अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमद्देवतापदं वाक्यार्थो-
पजनितपारतन्त्र्य माक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यं सुपमानशब्देन स्व मर्थं
मन्यस्मिन् देवतापदे प्रधाने वाक्यार्थसामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं
यत् निगमयति, अनत्यन्तनैघण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“अग्निरिव
मन्यो”—इति † । अग्निशब्द इवेत्यनेनोपमानशब्देन वाक्यार्थोप-
जनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यः विशेष माकाङ्क्षन् सम्बोध-
नान्तं मन्युशब्दं वाक्यगतैः पदैरुन्नीयमानसामर्थ्यं मर्थ्यनिवेषणपक्षे
स्व मर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निपततीति नैघण्टुकं तदिति ‡ । एव
मनेकप्रकारो निपात उपेक्ष्यः ॥

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविः चोदयति” । ‘अथ’—इति
विशेषाधिकारे । ‘उत’—इत्यप्यर्थः । अपर मपर मभिधान मपेक्ष्या-
पेक्ष्य । तद्यथा,—अभिधानैः संयोज्य विशेषणशब्दैः तत्रैतदभिधान

* १भा० ३९, ३७०—३७८ पृ० ; १भा० ११० पृ० १ख० ४पा० १ख० ।

† ख० सं० ८, ९, १९, २ । “मन्युः” १भा० निघ० १, १९ ; ५, ४ । इह चोपरि-
ष्ठात् (१०, ४, ९) विशेषो द्रष्टव्यः ।

‡ “वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येन पारतन्त्र्य माक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यविशेष * * *
मर्थ्यनिवेषणापेक्षे * * * नैघण्टुकं सम्पद्यते”—इति ग, घ ।

मिन्द्रादिसंविज्ञानाद् दृढ मिन्द्रादौ देवतार्थे आम्नायविधौ प्रयोगे च हविश्वोदयति ॥

तद्यथा,—“इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं निर्वपेत्” इति, तथा “इन्द्रायां होमुचे इति”—“इन्द्रायां होमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्”—इति* ॥

ततः किम् ? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैरुक्ताः ‘तान्यपि’ गुणपदानि वृत्रघ्नां होमुक्प्रभृतौनि, अग्न्यादौ देवतापदसमाम्नाये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न समामने । कस्मात् ? “भूयांसि तु समाम्नानात्” यानि तेषु गुणपदानि वृत्रघ्नां होमुक्प्रभृतौनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि ‘भूयांसि’ वज्रतराणि सन्ति एव, माहाभागात् देवतायाः गुणाना मियत्ता नास्ति ; तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने समाम्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे असमाप्तिः ; तन्ममापि मा भृदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत् संविज्ञान-भूतं दृढ मगौणं केवल मपि निर्विशेषणं स्रग्ध्रप्रधानस्तुतिदेवतापद मग्न्यादि, तत् समामने ; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि† ॥

* ‘पुरेवा एतान् देवा अक्रत यत्पुरोडाशास्तुपुरोडाशानां पुरोडाशत्वं तदा-
ङ्करणसवनं पुरोडाशान् निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने
सवने द्वादशकपालं तृतीयसवने”—इत्यादि जे० ब्रा० ९, १, ५ ।

† ऋक्संहितायाम् न दृश्यते व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति ; अन्यत्र तस्यैव
“सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्”—इति, “सोऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्वपेत्”—इति च जे० ब्रा० ७, १, ८ । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-
ष्यामि”—इत्यादि च सा० म० ब्रा० १, १, ८—१२ ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूयांसि तु समाम्ना-
नात्” — इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समाम्नानात् (गुणानि*)
समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम् ; वचनात् केवलं
गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत् इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति — वृत्रहा, पुरन्दरः”
— इति । स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोत्रभिद्, वज्रवाजः इति ।
“तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि एके कर्मनामधेयानि
समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः समाम्नातभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण
हविष्योदयति(इति†)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौ-
तीति वचनात् “भूयांसि तु समाम्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृत्रहा पुरन्दर
इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य ‘व्यञ्जन-
मात्रं’ विशेषणमात्रं भवति ; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात्
स्तुत्या । यथालोके — “ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि, स्नाताय
अनुलेपनम्, पिपासते पानीयम् — इति” । यो बुभुक्षितः, तस्मै
इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य
निशेषतः कचिदनवस्थानात् । एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
विशेष्य मप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता ; न स्वप्रधानता । तस्मा-
न्नैतान्यहं समामने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ७. ३.

* त्रैलोक्यः म-घ-पुस्तकयोरन्यत्र परं तत्र तत्राप्यस्यहाचर एव ।

† तैत्तिरीय मन्त्रि क-पुस्तके ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय-
तेऽङ्गन्नयति सन्नममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टी-
विर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति शाकपूणिरितादक्ताद्गन्धाद्वा नीतात्स खल्वेते-
रकार मादत्ते गन्धार मनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त-
स्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिख्यातोऽग्न्यादिर्देव-
पत्न्यन्तो देवतापदसमाम्नायः”, विशेषत इदानीं प्रतिपद मनु
व्याख्यास्यते, तदर्थं अधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अतः’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्या-
नादनन्तरात् (‘अनु’) आनुपूर्वेण यथाममान्नातं ‘क्रमिष्यामः’ कथ-
यिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेत्त वाक्यशेषः । सा च पुनर्व्याख्या

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणतन्निर्वचनविचा-
(७) (८)

रोपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,—^(१)“अग्निः”—इत्यभिधानम्,

(२)अग्रं पार्थिवः इत्यभिधेयम्, (३)“अग्रणीर्भवति”—इत्यभिधान-

युत्पत्तिः, (४)“अग्निं मीले”—इति प्राधान्यस्त्युदाहरणम्, (५)अग्निं मीले=“अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६)“स न मन्वेताय मेव अग्निः”—इति विचारः, (७)“यस्तु सुक्तं भजते यस्मै इवि-
निरूप्यते”—इत्युपपत्तिः, (८)“अथ मेव सोऽग्निः”—इत्यवधारणम्* ।

एवम्प्रकारया व्याख्यया प्रतिपद मनुक्रमिष्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽयं मग्निः? इति । आत्मा—इत्यात्मविदः ;
“एकं सद् विप्रा ब्रह्म वेदन्ति (ऋ० म० १, ३, ११, ६)”—इति
मन्त्रदर्शनात्† । अविवक्षितस्थानविशेषो निर्ज्ञातैतदभिधानो देवता-
विशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्ग मिति याज्ञिकाः‡ । विवक्षित-
स्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्या मन्यः पार्थिवोऽथ
मग्निरिति नैरुक्तसमयः§ । त्रित्वाभ्युपगमात्तत्सम्पिपादयिषयेद मा-
रभ्यते ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः”—इति । पृथि-
व्येवास्य विशेषतः स्थानम् ; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवी-
स्थानः ; तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम् ।
यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षाण्यल्लोकानुक्रमाच्च न
ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति तमेव प्रथमं व्याख्या-
स्यामः ॥

* सर्वेष्टैतदनुपद मेव वक्तुं सारभते पञ्चमखण्डानां यावद् ।

† पुरस्तात् १११ प्र० “एक आत्मा”—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ११० प्र० “अपि वा पृथगेव स्थुः”—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ११० प्र० “तिस्र एव देवताः”—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मनः परोचीकृत्य परोचीकृतं तत्त्वमर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विचार्यते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताङ्गाव्य मनु-
भवतीति अवेत्य तन्निर्विवचया “अग्निः कस्मात्?” इत्युपोद्धृत्य “अग्रणीः
भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे
उपोद्घातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पक्षे तु सर्वं भभिधान मात्मार्थं
मेवेति सर्वावस्थ मात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरुध्य याथा-
त्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताङ्गाव्य मनु-
भवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । स्मर्यते हि,—“शब्दब्रह्मणि
निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति * ॥

“अग्रणीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य^{इदं}
वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणममुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्रशब्दात्
गकार सुपलभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नय-
ति च पर मुत्तरपदस्य कर्त्तव्यार्थात्माने† व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं
निराह,—अथ कोऽर्थः ? इति । सर्वध्वर्थेध्वसावात्मानं मयं नयति,
सर्वत्र तथोपकरोति यथा अग्रं सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्रशब्दः प्रधान-
वाची, स एव वा अग्रं नयति । सैना वा अग्रे नयति सैन्यपत्ये-

* अत्रार्थं अतिमानसाह पश्यशायां पतञ्जलिः ;—“सुदेवो असि व-
सुप्र सिन्धवः । अनुचरन्ति काकुदं स्वर्गं सुषिरा मिव (सं० सं० १, १, १) ।
सुदेवो असि वरुण ! सत्यदेवोऽसि, यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, ५, ७, ९) ।
काकुदं तासु । काकुजिह्वा सा अस्तिमुद्यते इति काकुदम् । स्वर्गं सुषिरानुचरन्ति
तद्यथा शोभना मूर्तिं सुषिरा मग्निरक्तः प्रविश्य दहति, एवं सप्तसिन्धविरा मिव ।
तयः तासु अनुचरन्ति, तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः सामेत्यध्येयं आकरण-
म्”—इति ।
† “कर्त्तव्यार्थानि च” ग, घ ।

ऽवस्थित इत्येके ; विज्ञायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति * ॥

अथ वा “अयं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते ; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् व्रतं सुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा “अङ्गं नयति सन्नममानः” यत्रायं सन्नमयति साधनत्वेन वैदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वं मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथ वा “अङ्गं नयति सन्नमानः” त्वणे वा काष्ठे वा यत्र सन्नमयति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्मसात् करोतीत्यर्थः ॥

स्य। “अक्रोपनो भवति इति स्थौलाष्ठौविः” । स्थौलाष्ठौवतः पुत्रः स्थौलाष्ठौविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अयं मक्रोपनो यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किं मिदं मक्रोपनः इति ? अत आह,—“न क्रोपयति” । एवमपि न गृह्यते क्रोपयतेरप्रसिद्धार्थत्वात् । अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न स्नेहयति विरुचीकरोतीत्यर्थः ; स हि तस्य स्वभावः ॥

“त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः” । चयाणा माख्यातानां मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”, ‘इण गतौ

* अत एव ऋक्संहितायाम्,—“सेनानीर्नः सङ्गरे ऋत एधि” इति ८, १. १९, १।

† “ते ऽप्ये ऽग्निनाग्निं मयजन्तः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ५ । “अग्नये प्रणीयमाना वानुमूहि”—इत्यादि च ब्रह्मवम् । ऐ० ब्रा० १, ५, ९

(अदा० प०)'—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद् वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततो “नौतात्” इति, ‘णीञ् प्रापणे (भा० प०)'—इत्येतस्मात् । धातवः केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः खलु” शाकपूणिः “एतेः” धातोः “अकारम् आदत्ते” । नन्वेतेरकार एव नास्ति, अतः किं आदत्ते ? सत्यं नास्ति ; वर्णसामान्येन तद्विकार मादाय इणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन । अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूपं व्यवस्थाप्य ततोऽकारं मादत्ते ; दर्शितं चैतत्—“एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्”—इत्यत्र * ; भवति चास्य ण्यन्ते रूपम् ‘आययति’—इति †, अत्र अकारः, ततः आदत्ते । “गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुल्वजश्वयोर्विकल्पेन । “नौः परः” एषः ह्रस्वः । एति च व्यनक्ति च रूपाणि, अथ वा एति च दहति च नयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः । एता एतद्भातु-वाच्याः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ॥

“तस्य” एतच्चित्तलक्ष्यप्रधानस्तुतिमन्त्रं मभिधानं सुपलक्ष्य देवतापदसमान्नाये समान्नातं मग्निरिति ‡, तस्य “अग्नि मीळे”—इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्यं कच्चः उदा-हरणम् ; न पुनरस्ति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा मृच मुदाजहार “तस्य एषा भवति”—इति,—॥ १ (१४) ॥

* १भा० ८८४० १च० ४पा० १च० ; तद्व्याख्यानं ८९४० ब्रह्मम् ।

† “नौ मग्निरवोधने”—इति पा० । इह तु बोधनार्थ एव ।

‡ १भा० ४५८४ ४० ५च० १च० (१) ।

अग्नि मीळे* पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् । अग्नि मीळे ऽग्निं याचामीलिर-
 ध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं द्वातारं
 जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
 नान्दादृतमन्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्नि मीळे (ऋ० सं० १, १, १, १)”-इति । मधुच्छन्दस आर्वम् ।
 गायत्री । आश्विने विनियोगः । यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे,
 अस्माकं यज्ञे यश्च ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दातृतमो
 रत्नानाम्, त मयं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दड़िः” धातुः “अध्येषणाकर्मा” याच्ञा-
 कर्मेह ; अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि ‡ । “पुरोहितः व्याख्यातः”,
 “पुर एनं दधति”—इति § । “यज्ञः च” व्याख्यातः, “प्रख्यातं यजति-
 कर्मा”—इति ॥ । “देवः”, “दानाद् वा” ददाति ह्यसौ ऐश्वर्याणि ।

* “अग्नि मीळे”—इति क, ख, ग ।

† “यज्ञस्य” क, ख, ग ।

‡ “पूजाकर्मा वा”—इति वा-पदत्रयत्वात् अत्रापि पक्षे पूजार्था याक्त्वस्यैव
 एवेत्यस्माकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव ।

§ १भा० १०१४० १ख० १पा० १ख० ।

॥ १भा० ११० ४० १ख० ४पा० १ख० ।

“दीपनाद् वा” दीपयति ह्यसौ तेजोमयत्वात् । “द्योतनाद् वा”
धात्वन्त्यत्व मर्थैकत्वम् । “द्युम्यानो भवति-इति वा” पक्षे अर्थवत्त्वं
निर्वचनस्य । अथ वा अग्नेर्वावपि द्युम्यानौ ; सामान्यं हि द्यौः म्यानं
देवताणाम्* । तयोस्तु कर्माधिकारम्याने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
“होतारं=ह्यातारम्” देवानाम् † । “चैर्णवाभः” तु “जुहेतिः”
‘ॐ दानादानयोः (जु० प०)’-इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
धातमम्=रमणीयानां धनानां दाहृतमम्” ॥

ततः “तस्य” एव अग्नेः “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
समानमंहितत्वादपरेति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुनः किमर्थम् ?
इति । अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या सुदाहरण मेतत्कर्मयुक्ता ऋच
उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ
एह वक्षति । अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो (वन्दित-
व्यो ‡) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न
मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येने उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

* “देवा वा ऋक्षरैर्विजिग्याना ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायन्”—इत्यादि (ऐ० ब्रा०
१, ४, ४), “परो वा ऋक्षाक्लोकान् स्वर्गं लोकः”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० १, ४, ४)
च द्रष्टव्यम् ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्वीर्यपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः”—इति ऐ०
ब्रा० १, ५, १ । “अग्नेश्च वीर्यत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम्”—इति सा० भा० ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-च-ग-पुस्तकेषु ।

भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् । “अग्निः यः” “पूर्वेभिः”
 “पूर्वैः” चिरन्तमैः “सृष्टिभिः” “ईडितव्यः” ईडनं पूजनं सईति,
 “अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईडितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ।
 इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन्
 कर्मणि अस्माकम् “आ वहतु” इति लोटा निराह भाष्यकारः
 आग्निं माकाङ्क्षिता मपेक्ष्य । ऋज्वेकपदनिर्दिष्टम् ॥

सङ्कीर्णत्वादस्यभिधानस्य अतःपरं विचारः ;—“अ न मन्येन”
 —इत्येवमादिना आग्निष्व विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे
 अभिधानाणां मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथा-
 स्वार्थान्तरवृत्तिता । जहत्स्वार्थं मर्थान्तरं सुपसङ्ग्राममनित्यतां सम्ब-
 न्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थं मभिधानं मभिधेयान्तरे वर्त्तते
 किमर्हं ? हे मभिधानस्य शक्ती ; गौणी सुख्या च । तयोर्गौणी
 गुणसाम्यात् ; यस्मात् कस्माचित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्यैवाविध
 एव सम्बन्धः, सर्वार्था नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । सुख्यत्वे
 विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स्व एवार्थे वर्त्तते । तदेव मसङ्करेऽपि
 शब्दानां सुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवामेधसां प्रतिभाति * ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य सुख्या ? इति तत्प्रवि-

* इतिहिंसा । जहत्स्वार्थं, अजहत्स्वार्थं च । अजहत्स्वार्थेनिरूपेणैव सति समु-
 द्वासात्तयोभिकारं जहत्स्वार्थान्नय । अजहत्स्वार्थसंबन्धितसमुद्वासात्तयोभिकारं सङ्क-
 रवृत्तयौक्तम् । एवमेव साम, प्रमूषा चेवा—इति पूर्वोक्तोद्वासरत्नम् । एकपुत्र
 इत्यादि परस्मैति । विश्वरूपं नष्टुवादो ब्रह्मः

वेकार्थं मिदं सुपोद्धन्ति चोदकरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’ शिष्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अथ मेवाग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,— यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमश्च उत्तमश्च “अग्नी उच्यते” * । कथम् ? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् “अग्नि मीडे”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं तथैवोच्यते, “ततः सु” वयं अपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा मृच मुदाहरिष्यामः,—॥ ३(१६)॥

अभि प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः सम्यमाना-
नासे अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो न सन्त ता जुषा-
णो हर्यति जातवेदाः ॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः
समनं समननादा सम्माननादा कल्याण्यः सम्यमानासे
अग्नि मित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यमशब्देन वायुरिन्द्रो वा ग्रहणीय इति सायणस्य । तथा हि,—“मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा * * * वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशा-
ज्जायते”—इति ऋ० सं० १, ४, ९४, ९ मा० भा० । अस्मन्मते त्विह वैद्युतोऽग्निरेव
मध्यम इति बोध्यः । तथा च “उत्तरे ज्योतिषी” वैद्युताग्निः सूर्यश्च । अतएव निघण्टौ
मध्यमस्थानदेवतानामसु (४, ४, ९२) “अग्निः”—इति, उत्तमस्थानदेवतानामसु (५, ९, ९)
“सूर्यः”—इति च दृश्यते । अग्निस्सूर्ययोश्चाभेदः । तथा हि,—अग्निर्वैश्वानरः प्राच्या-
वयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथमं मुदीप्यत, तदमावादित्योऽभवत्”—इति ऐ० ब्रा० १, १,
१० । “वेऽग्निर्दिविस्सुगूढं उदग्रयत । सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं मृचोत्, अग्निर्वै-
श्वानरस्य लोकस्याधिपतिः”—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ४ । अग्नौन्द्रसूर्याणां तिसृणां मेव
देवतानां ज्योतिःशरूपत्वं च श्रूयते—“अग्निर्ज्योतिः”, “इन्द्रो ज्योतिः”, “सूर्यो
ज्योतिः”—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ० । “अग्निमयीः पुरः, विपुरं पर्योत्तम”—इति,
“अग्निमयः पुरो दीप्यमाना आजमाना अतिष्ठत् (ऐ० ब्रा० १, १, १)”—इति
वाग्नेरिन्द्रोऽपि बोध्यते ।

समिधो नसन्त नसतिरामोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेषाकर्मा
 विहर्यतीति * । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य
 मुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्योषोऽह्य उदेतीति च ब्राह्मण
 मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा-
 भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

“अभि प्रवन्तु” इति† । वामदेवस्यार्घम् । सप्तमेऽहनि दशरा-
 चस्य आज्यशस्त्रे विनियोगः । ‘अभिप्रवन्त’ (“अभि नमन्त”)
 आभिमुख्येन नमन्ति प्रक्षीभवन्ति । ‘घृतस्य’ “उदकस्य” ‘धाराः’ ।
 क मभि प्रक्षीभवन्ति? मध्यमम् ‘अग्निम्’ । कथम्? इति,—
 ‘समना इव योषाः’ (“समनसः”) समानमनसः । एकस्मिन्
 भर्त्तरि धासां मनांसि वर्त्तन्ते, ताः समनसः । ता यथा ‘कल्याणः’
 रूपयौवनादिगुणसम्पन्नाः, ‘स्रयमानासः’ स्रयमानाः ईषद्भुसन्त्यः
 हर्षमुपजनयन्त्यो भर्त्तुस्तं प्रति परिव्रजनाय अभिनमेयुः, तथा
 मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः ‘समिधः’ समिन्धयन्त्यः
 ‘नसन्त’ प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः ‘जातवेदाः’ मध्य-
 मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः ‘हर्यति’ पुनःपुनः प्रेषति,
 अभिकामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताहुतिद्वन-

* “प्रेषाकर्माभिहर्यति” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० १, ८, ११, १ । “अग्निस्त्वयौवमोघृताना मन्यतमो देवता”—इति ।

मन्त्रेणोच्यत इति स्फुटं मन्त्रस्य “ब्राह्मणम्”, — “समुद्राद्यो-
षोऽङ्ग उदेति” — “इति च” * ; न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति,
विरोधात् तस्य उदकेन ; तस्मादादित्योऽत्राग्निरभिप्रेत — इति नास-
मर्थं मुदाहरणम् । “अथ अपि ब्राह्मणं भवति, — ‘अग्निः सर्वा देव-
ताः’ — इति” । अथ खलु अथ मपरः मङ्करोऽग्निशब्दस्य ब्राह्मणं भव-
ति, — “अग्निः सर्वा देवताः” — इति † ॥

“तस्य” च ब्राह्मणस्य “उत्तरा” कृत् “भृयसे” वृद्धतराय
“निर्वचनाय”, — ॥ ४ (१७) ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मातृरथो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातृरि-
श्वान मातुः ॥ इमं मेवाग्निं महान्तं मात्मानं । मेकं
मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं
दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरुणवान्
गुवात्मा महात्मेति वा यस्तु हृत्तं भजते यस्मै हविर्नि-
रूप्यतेऽयं मेव सोऽग्निर्निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषो
एतेन नामधेयेन भजते ॥ ५ (१८) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७.४.

* “अङ्गो वा एष प्रातर्देत्यपः सायं प्रविशति” — इति रे० ब्रा० ४, १, १ ।

† “अग्निः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः ; स यदग्निषोमीयं पश्य मासृभवे
सोमस्य एव देवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीषीते” — इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “महान्तं आत्मानं” क. न ।

“इन्द्रं मित्रम्”—इति * । अस्त्वामीयेषा † । ‘इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्’—इत्येतैरभिधानैः ‘अग्निम् आहुः’ तत्त्वविदः । ‘अथो’ अपि च योऽयं ‘दिव्यः’ (“दिविजः”) दिवि जायते, ‘सुपर्णः’ सुप-
तमः, ‘गरुत्मान्’ “गरणवान्”, स्तुतिभिः तद्दान्, रसानां वा गरिता
आदित्यः; अथ मपि ‘सः’ एवाग्निरित्याहुः ‡ । किं वज्रना “इम
मेवाग्निम्” ‘एकं’ “महान्तम्” “आत्मानम्” अनन्यत्वेन पश्यन्तः
‘विप्राः’ “मेधाविनः” आत्मविदः ‘वज्रधा वदन्ति’—‘अग्निम्, यमम्,
मातरिश्वानम्’ इति § ॥

एवमाद्यैसाभिधानैरेतस्यैव सा विसृष्टिः; एष ऊ ह्येव सर्वे
देवाः इति च विज्ञायते । तस्माद् युक्तं यत्र मन्येताय मेवाग्निरिति॥

अथ प्रतिसमाधानम् ।—सत्यं मेतत् सर्व एतेऽग्निशब्देन स्तुयन्ते;
न तु प्रधानतः; किन्तुर्हि? गुणतः स्तुयन्ते । यतो ब्रवीति,—“यस्तु
सुक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः” । तु-
शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, परमतव्युदासार्थः । यः सुक्तं भजते, प्रधानतः

* ऋ० सं० १, २, ११, १; १, ११, ८. ४१; अ० सं० १८, ८ ।

† “अस्य वामस्य”—इत्यादिकं द्विपञ्चाशदगात्मकं सुक्तं मत्स्वामीयेषा मित्युच्यते ।
“सुक्तं जम्बास्वामीयेषां चिप्रं मुच्येत किल्बिषात्”—इति ऋषिः १, ११ ।

‡ य० वा० सं० ११, ४. “रूपर्णोसि गरुत्मान्”—इत्यस्य मदीधरकृतं व्याख्या-
नञ्च द्रष्टव्यम् ।

§ “अमुमादित्य मैश्वर्यविशिष्ट मिन्द्र माहुः । *** । अमुमेवादित्य मेक मेव वस्तुतः
सुक्तं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो वज्रधा वदन्ति । *** । स्वर्गस्य वृक्षाद्योऽनन्य-
त्वेन सर्वोऽयं सुक्तं भवति । अथ ये केचित् ‘अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० १, १,
२)”—इत्यादिप्रतितोऽय मेवाग्निरिति अपि षोडशेति मत्स्वामीयेषां सर्वोऽयं प्रति-
पादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देशः, न मग्निं मुदिशेन्नाद्या-
त्मकत्वकथनम् ।”—इति सा० भा० ।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः ; यस्मै च हविर्निरूप्यते, सोदवासामर्थ्यात्—“आग्नेय
मष्टाकपाशं निर्वपेत्” इति । ‘अय मेव सोऽग्निः’ पार्थिवः ; अग्निश-
ब्दस्य विशेषतोऽच लोके वेदे च प्रसिद्धेः ;—‘अग्नि मानय—अग्निं
प्रणय’ इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते ; न मध्यमं नाप्युत्तमम् ।
न च प्रसिद्धिबाधो न्यायः, शास्त्रचोदिता अपि खदिर-पलाश-दयो
लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते* । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवः ज्योतिषो
मुख्यः सम्बन्धः ; गोण इतरयोर्मध्यमोत्तयोः । यथा अग्निशब्देन मध्य-
मोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या
मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठुक्तम्,—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हवि-
र्निरूप्यते, अय मेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,
—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैत मेवो-
पासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ?
इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी, एतेन नामधेयेन
भजते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः † ॥ ७. ४.

* तथा शीतरेयकम् ;—“खादिरं यूपं कुर्वीत खगेकामः” इत्यादि, “वैश्वं यूपं
कुर्वीताग्नायकामः”—इति, “पुष्टिकामो वै समां समां वै विस्वो गृभीतः”—इत्यादि,
“पलाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तंजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतौर्ना
पलाशेनसौ ब्रह्मवर्चसौ भवति”—इत्यादि । १, १, १ ।

† द्वायद्विप्रामादिकपुस्तकेषु नेच सप्तसमाप्तिः ; तन्मते तु षट्पादात्मक एव
सप्तमाध्यायः । अत्रादृष्टेषु तु पादान्वितसर्वमुक्तपुस्तकेषु सर्वद्विपुस्तकेषु च सप्तपादात्मक
एवायं अध्याय इति भेदः ।

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातवि-
द्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून्
पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभागात् कर्मपृथ-
क्कादग्निरेव ? अथ वा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्त-
रम् । “जातवेदाः कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद” ; न हि तद-
स्ति जात मस्मिन्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः । “जातानि वा
एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम् । “जाते जाते विद्यत
इति वा” विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे कारके ; न तदस्ति जातं यत्रा-
सौ नास्ति । “जातवित्तो वा जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्,
वित्तशब्द उत्तरपदम् ; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः । “जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानः” जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेशानार्थस्योत्तर-
पदत्वम् ; निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः । “ब्राह्मणम्”
अपि च भवति, जनेर्विदेश्य जातवेदा इति,— “यत्तज्जातः पशून-
विन्दत—इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव
निसर्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत्, “तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
—इति” विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अद्यत्वेऽपि स्वाम्यय

* “पशूनविन्दत तज्जातवेदसो”—इति क, ख, ग ।

† १भा० ५ अ० १ ख० (१) ; ४६० प्र० (१) ।

मन्त्राक मिति मन्यमानाः “पञ्चवः” “सर्वान् चतुम्” प्रति, अपि
घोषे, “अग्निम् अभिसर्पन्ति” * ॥

“तस्य” जातवेदसः सुत्युदाहरणम् “एषा” चक्रे भवति—
॥ १ (१८) ॥

(जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहति
वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं
दुरितात्यग्निः ॥ जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जात-
वेदसेऽर्चय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय
सोमं राजान ममृत मरातीयतो यज्ञार्थं मनिसो निद-
हति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि
नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां
महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तार-
यति तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥ †)

प्र नूनं जातवेदस मश्वं हिनेत वाजिनं । इदं नो
षर्हि रासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रु-

* “जातवेदसं शंसति । * * * । सोऽप्रवीज्जाता वे प्रजा चनेनाविद मिति,
चदप्रवीज्जाता वे प्रजा चनेनाविद मिति, तज्जातवेदस्य सभवत्, तज्जातवेदसो
जातवेदस्यम्”—इति रे० ब्रा० २, २, १२ ।

† इतिहता मया चण्डस्य नेच व्याख्यानं कृतम्, नाप्यसौ दृश्यते इह क-च-
पुस्तकयोः ; चयोदगे मध्याये चतुर्थपादे (५ च०) तिष्ठत एव समेषुस्तकेषु,
नवैवासा व्याख्यानच द्रष्टव्यं भविष्यति परं तत्राप्यस्ति पाठभेदः ।

वान मपि वोपमार्थे स्यादश्व मिव जातवेदस मित्तीर्द
 नो वर्धिगासीदत्विति तदेतदेक मेव* जातवेदसं गायचं
 तृचं दशतयीषु विद्यते यस्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेद-
 सानां स्थाने युज्यते स न मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते
 उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी† उच्येते ततो नु मध्यमः।
 अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्याख्यात
 मथासावादित्य उदु त्यज्जातवेदस मिति तदुपरिष्ठा-
 द्याख्यास्यामो यस्तु सक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय
 मेव सोऽग्निर्जातवेदा निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी
 एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७.५.

“प्रनूनां जातवेदसम्”—इति ‡ । अग्नेरस्याग्निपुत्रस्यार्घम् ।
 गायत्री । हे सोतारो यूय मुच्यध्वे । (‘प्र हिनेत’) “प्र हिणुत” प्रेरयत
 स्तुतिभिरेतं ‘जातवेदसम्’, ‘अश्वम्’ “कर्मभिः” सर्व मेतत् जगत्
 “अश्वुवानम्” व्यापयन्तम्, ‘वाजिनम्’ वेजनवन्तं चक्षस मर्चिभिः,
 अथ वा “अश्व मिव” इति लुप्तोपमम्, रुढेर्वसौयखात् §, ‘वाजिनं’

* “तदेतदेक मिव” क, न ; “तदेक मेव” च,—इत्युभावेव इति विरुद्धौ ।

† “जातवेदसा” क, च, ग ।

‡ अ० सं० ८, ८, ४९, १ । “जातवेदो गुणकोऽग्निर्देवता”—इति तत्र सा० भा० ।

§ “तस्मादश्वः समभवत्”—एतत्प्रभृति ब्रह्मम् । ऐ० भा० १, १, ११ । “देवा वै
 हतौयेनाका सगं लोक मायन्”—इत्यादि “तस्मादेतदश्ववदायं भवति”—इत्यर्थं
 चापाङ्गानं ब्रह्मम् । ऐ० भा० ५, १, १ ।

वेजनवन्तं ज्वलनस्वभावं शीघ्रम् । किं मिति प्रहिणुत ? इति । इतः—
 आसक्तुम् इति कृत्यार्थं केनवा—“इदं नो बहिर्गामद” । “इदम्”
 अस्मत्कर्म, बहिर्घोषनचितं बहिः । कथं नामास्मदस्मिमतार्थमध्यर्थं
 माभिमुख्येन सादेदित्येव मर्थं प्रहिणुतेति ॥

इदानीं मुत्सर्गं दर्शयति प्रयोजनार्थम्, “तदेतदेकं वै जातवेदस्य
 गायत्रं त्वचम्”†—इत्यादि । तर्हि इति दशतयोष्वस्यानुसृतये परोक्ष-
 निर्देशः । एतदिति प्रत्यक्षेण प्रनून मित्येतथा सन्निधाकृत्योपदिशति,
 गायत्रं मिति कुन्दो निर्देशः । विवर्तितप्रयोजनार्थः, त्वच मिति एतत्सूक्तस्य
 मन्त्रानिर्देशः । दशतयोषु सर्वास्वपाति निर्द्धारणं सप्तमी, ‘विद्यते’
 अस्ति । ततः किं यद्येतदेकं जातवेदस्य गायत्रं त्वचं दशतयोषु
 विद्यते ? शृणु, —वह्निभिरेतैर्गायत्रं कुन्दो यत्कं जातवेदस्य मन्त्रैरधियज्ञे
 प्रयोजनं मस्ति, न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतयोष्वेतदेकं त्वचं
 सुक्ता । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति,—“यत्तु किञ्चिदाग्नेयम्” सम्यग्जातम्
 गायत्रे एव कुन्दमि अजातवेदेऽनिङ्ग मपि, “तत्” “जातवेदमानाम्”
 मन्त्राणां “म्याने” विनि-“युज्यते” शास्त्रेण । तेन किं स्थितं भवति?

* “कृत्यार्थं त्वै-केन-केन्य-त्वम्”—इति पा० ७, ४, १४ ।

† “अग्निं वेदस्य पदादिनां यत्कुन्दमि”—इति पा० ६, १, ३४. का० वा० ।

‡ प्रनून मिति सूक्तम्, १०४०. १५४०. त्वचं सप्तमिंशम् । तत्र “प्रनूनं
 जातवेदस्यम्”—इति प्रथमा, ‘अस्य प्रजातवेदस्यो’—इति द्वितीया, “या बर्चा
 जातवेदस्यो”—इति तृतीया ।

§ गायत्रं त्वचं सूक्तं त्वचं मेव जातवेदस्य मिति निर्द्धारणम्, “जातवेदस्ये सुम-
 वाम (अ० सं० १, ७, ७ १)”—इति तु चैवम मेन्द्रम्; एव सम्यक्वापि बोध्यम् ।

अग्ररेव जातवेदा इति*, कर्मपृथक्कात् माहाभाष्यादा इति;
इतस्या हि प्रयोगवैकल्यं स्यात्, न चान्यद्देव मन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते ।
यथा चाय मनर्थान्तर मग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिलिङ्गात्, तथा
वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यम्† ॥

‘स न मन्येत’—इति पूर्ववद् विचारः‡; केवलम् “अभि
प्रवन्तु”—इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदः-
शब्दोऽस्य गुणपद मिति; इह तु जातवेदः-शब्दविचारे पुनः “अभि
प्रवन्तु”—इत्यस्मिन्नेवोपात्ते मन्त्रे गुणपद मग्निशब्दो जातवेदः-शब्द-
स्येत्यंतावदुपेक्ष्यम्॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “ममुद्रादर्भिः”—इति आदित्यस्याग्नित्वो-
पपत्तावुदाहरणम्, तथेह—“अथ अमौ आदित्यः,—‘उदु त्वं जात-
वेदसम् (ऋ० स० १, ४, ६, १)’—इति” जातवेदस्त्वोपपत्तौ ।
तदेतत् प्रतिपद सुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—“जात-
वेदसं सूर्यं मुदहन्तौति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यैकवाक्य-
प्रसिद्ध्या खनिगमसिद्ध मस्मिन् मन्त्रे जातवेदाः सूर्यः”—इति॥ ।
तस्मात् सुष्ठु कं यत् “स न मन्येत अयम् एव अग्निः” जातवेदाः
इति॥ ॥

* “आ जातं जातवेदसीति जात इतरो जातवेदा इतरः” इति ऐ० ब्रा० १, २, ५ ।

† “अग्निर्वा एव वैश्वानरः”—इति ऐ० ब्रा० ८, ५, ९ ।

‡ पुरस्तात् १८४ प्र० १४ पं० ; १८६ प्र० १ पं० ।

§ पुरस्तात् १८६ प्र० ६ पं० ।

॥ इहैवोपरिष्ठाद् १९ अ० ९ पा० १५ अ० ।

॥ पुरस्तात् १८५ प्र० ४ पं० इत्ययम् ।

“यः तु सूर्यं भजते, यस्मै इविः निरुप्यते, अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः”—इति । “यस्तु सूर्यं भजते, यस्मै इविर्निरुप्यतेऽय मेव सऽग्निर्जातवेदाः”—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनं मविशिष्टं चयाणां मपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्ध्या विश्लेष्यते ; जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्धं मस्मिन्नग्नौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति । “निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी”, (“एतेन”) जातवेदा इत्यनेन “नामधेयेन भजेते” इति । व्याख्यातम् • ॥ ३ (२०) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ७. ५.

॥ षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः† सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवन्ति ॥ १ (२१) ॥

“वैश्वानरः”—इति वक्तव्यम्‡, तदर्थं सुपोद्धुन्ति—“वैश्वानरः कस्मात्?” “विश्वान् नरान्” इतो लोकात् अमुं लोकं “नयति”, हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिषु अय मेव नरान् नयति । यथा पञ्चाग्नि-विद्यायां मुच्यते—“अपि वा सति तस्मिंस्तर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो

* पुरस्तात् २८९ पृ० १५ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† “स्यात्प्रत्युतः” च, न ।

‡ १ मा० ७५८ पृ० ५ अ० १ अ० (१); ७६० पृ० (१) ।

नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नरान् नयति
प्रवर्त्तयतीति वैश्वानरः” * । अथ वा “विश्वे एनं नराः नयन्ति
इति वा”, कर्मकारकम् ; स नीयमानः तासुतासु क्रियाखङ्गभावं
नरैः कर्म सम्पद्यते । “अपि वा” “विश्वानरः एव” कश्चित् “स्यात्” ।
स पुनः कस्मात् ? “प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि” विश्वानि द्यौश्च भूतानि
‘प्रति प्लुतः’ प्रविष्ट इत्यर्थः । “तस्य” विश्वानरस्य अपत्यं “वैश्वानरः” ॥

“तस्य” वैश्वानरस्य “एषा” प्राधान्यस्तुतिर्च्चक “भवति”—
॥ १ (११) ॥

वैश्वानरस्य सुम॒तौ स्या॒म॒ राजा॒ हि कं॑ भुव॒नाना॑ †
मभि॒श्रीः । इ॒तो जा॒तो विश्व॑ मि॒दं वि च॑ष्टे वैश्वान॒रो
य॒त॒ते सूर्ये॑ण ॥ इ॒तो जा॒तः सर्व॑ मि॒द॒मभि॑विपश्यति
वैश्वानरः संय॒त॒ते सूर्ये॑ण राजा यः सर्वे॑षां भू॒ताना॑
मभि॒श्रय॑णीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्या॒ण्यां म॒तौ
स्या॒मेति॑ तत्को वैश्वान॒रो मध्य॑म इत्याचार्या वर्षकर्मणा
द्यौ॒नं स्तौ॑ति ॥ २ (२२) ॥

“वैश्वानरस्य सुम॒तौ”—इति † । कुत्सस्यार्षम् । पृथ्वाभिषु-
वयोश्चतुर्थपञ्चमयोरङ्गोराग्निमारुतस्य प्रतिपत् । ‘इतः’ पृथिवी-
लोकात् ओषधिवनस्पतिभ्यः यः ‘जातः’, ‘विश्वम् इदं वि चष्टे’

* “वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ग्राह्यो यद्वान्”—इत्यादि कठोपनिषदि १, ७ ।

† “भुवनाना” च । अथवा भवैतत् ।

‡ ख० सं० १, ७, १, १ । १भा० ४१० ४० (१) ।

“सर्वं मिदं मभिपश्यति” । यस्याभिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन । यश्च (‘यतते’) “सं यतते” ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते स्वेन भासा । ‘राजा’ च “यः” (‘भुवनानां’) “सर्वेषां भूतानाम्” (‘अभिप्रीः’ “अभिपश्यणीयः”) आश्रयणीयः । “तस्य वयम्” एवङ्गुणयुक्तस्य ‘वैश्वानरस्य’ नित्यं (‘सुमतौ’) “कल्याणां मतौ” उपकारप्रवृत्ताया मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।— इत्येतत् आशास्महे । लोकेऽपि हि स्तूयत एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थयत इत्याचार्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्ययमेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं पदानां क्रमं विभेदः ; कल्याणां मतौ स्यामेत्याशिषा च समापयाञ्चक्रे ॥

अनेकतिङि चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्ते यत्तदो-
रध्याहारेण “राजा यः सर्वेषां भूतानां मभिपश्यणीयः, तस्य वयं
वैश्वानरस्य कल्याणां मतौ स्याम”—इत्येकवाक्यतया सामर्थ्यं सुझा-
वयाञ्चकार । एकोऽचार्यपतिर्वैश्वानरः, यतः कल्याणी आशास्यते
मतिः, त मेभिः शब्दैरभिष्टौति, सन्तिष्ठते स्तुतिरिति । अथ मेक-
वाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेषु, क्वचित् पुनः प्रत्याख्यातमर्थं मपेक्ष्य
एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव । तद्यथा,—“ऋचां त्वः
पोषम् (ऋ० स० ८, २, २४, ६,)” इत्यत्र * प्रतिपादं वाक्य-
समाप्तिः । अन्येषां मपि च मन्त्राणां माक्राङ्गितार्थिनां परस्परं मेक-
वाक्यता भवति, तदपि बोधप्रदर्शयिष्यति —“गेना पावकं चक्षसा
(ऋ० स० १, ४, ८, १)” —इत्यत्र † ॥

* १भा० १६ ४० १च० २पा० १च० द्रष्टव्यम् ।

† तथाहि,—“तत्ते वयं सुम इति वाक्यशेषोऽपि वीजरस्या मन्त्रयः तेन येषि”
—इति ११ च० २पा० १च० ।

‘तत् को वैश्वानरः’—इति । अतः प्रभृति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कोऽयं वैश्वानरः ? इति । कुतः संशयः ? आगम-विप्रतिपत्तेः ; विश्वानरविद्यार्या तावत् ‘आत्मा’-इत्यात्मविदः ; इन्द्रा-दित्यवाख्याकाशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञा-यन्ते । अपि च “मध्यमः” वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् “आचार्याः” मन्यन्ते । कस्मात् ? “वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति” मन्त्रदृक् । हि शब्दो हेत्वर्थः, वर्षकर्मणेन वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक् स्तौति ॥ २ (१२) ॥

प्र नू मंहित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृचह्यं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्यु मग्निजघन्वाः अधूनात्काष्ठा अवशम्बरं
भेत् ॥ प्रब्रवीमि तन्महित्वं* माहाभाग्यं वृषभस्य वर्धितुं
रपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृचह्यं मेघ-
हनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्था-
दुपदस्यन्त्यस्मिन्वसा उपदासयति कर्माणि त मग्नि-
वैश्वानरो घ्नन्वाधूनादपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघ
मथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ॥ ३ † ॥

कथम् ? इति । अत आह ;—“प्र नू मंहित्वम्” इति † ।
नोधस्य आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽग्निर्देवता । (‘प्र वोचम्’)

* “तन्महित्वं” च, ग, च ; परं इतिविरुद्धः ।

† नाच शब्दसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

‡ अ० सं० १, ४, १५, १ । “अचेदं चिन्तनीयम्”—इत्यादिकं सायणीयस्य
भाष्ये सच इत्यस्य ।

“प्रब्रवीमि” अहम् । ‘महिलम्’ “माहाभाग्यम्”, स्तुत्या । कस्य ?
 ‘वृषभस्य’ “वर्षितुरपाम्” । ‘यम्’ अन्येऽपि ‘पूर्वः’ “पूरयितव्याः
 मनुष्याः” कामैः, ‘वृत्रहणम्’ “मेघहनम्”, ‘सचन्ते’ “सेवन्ते”
 “वर्षकामाः” स्तुतिभिः । तन्माहाभाग्यं प्रब्रवीमि :—यदसौ वर्षिता
 ‘वैश्वानरः’ ‘अग्निः’, ‘दस्यु’ दामयितारं मुपलयितारं रसानाम् ;
 शुष्यन्ति हि तदनुद्गमे शस्यानि, कर्मणां वोपदामयितारं मना-
 वृष्टिदारेण, तं दस्युम्, ‘शम्बरम्’ “मेघम्” उदकवन्तं मुदकपूर्णम्.
 ‘जघन्वान्’ हतवान्,—(‘अव मेत्’) “अवाभिनत्” व्यदारयत्, - विदार्य
 च ‘अधूनेत्’ वर्षभावेनाकम्पयत् अक्षारयत् ‘काष्ठाः’ अपः । यः,
 तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्रावेत्तं माहाभाग्यम् ; म वर्षत्वस्माकं मिथ्यभि-
 प्रायः ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवाक्यतासम्बन्धात्
 नान्यो मध्यमाद् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम्” ॥

“असौ आदित्यः,— इति पूर्वं याज्ञिकाः” । अमाविति कर्मा-
 त्मनैनं मुपदिशन् ब्रवीति, माभृद् गौणः कश्चित् प्रत्यय इति ।
 विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो † यजमतत्त्वं मुन्त्रार्थेनं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं ये
 चक्रुः, ते ‘पूर्वं याज्ञिकाः’ साक्षात्कृतधर्माण इत्यर्थः । त एनं मेव
 माहुः—‘असौ आदित्यः इति’ । कया पुनरुपपत्त्या त एव माहुः ?
 इति । विध्यनुकरणप्रसिद्ध्या ॥ ३ ॥

* मध्यम एवाग्निर्वैश्वानरः । अयं प्रथमपक्षः । मध्यमाग्निश्च विद्युदिति नैबन्ताचा-
 र्यसम्मतः । सायणमतं तु मध्यमशब्देनैव वायारिन्द्रस्य वा पश्यम् । ऋ० सं० १,
 ४, १५, १०. भा० ३० ।

† विध्यादिस्वरूपं तु मीमांसापरिभाषादिषु सूत्रम् ।

एषां लोकानां * रोहेण सवनानां रोह आम्नातो
 रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता मनुकृतिं हेतामिमामरुते
 शस्त्रे वैश्वानरीयेण हृक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रिय
 माद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना
 देवता रुद्रश्च मरुतश्च ततोऽग्नि मिहस्थान मचैव
 स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ † ॥

कथम् ? इति । यतः तन्मत माहः—“एषां लोकानां रोहेण
 सवनानां रोह आम्नातः” । य एव हि लोकानां मारोहणानुक्रमः,
 पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यौः इति, स एव सवनानां मपि क्रमः, प्रातः-
 सवनम्—माध्यन्दिनम्—तृतीयसवनम् इति । ततः किम् ? कस्मिं-
 श्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोभ्येन “रोहात् प्रत्यवरोहः” “चिकीर्षितः”
 कर्तुं मौषितः, तदपव्याचक्ष्महे । स एव हेता प्रातःसवनं पृथिवी-
 लोकभक्तिं शंसति, संसृतत्वात् ; ततो माध्यन्दिनं मन्तरिक्षलोकभक्तिं
 शंसति संसृतत्वात् ; ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्तिं शंसति, संसृत-
 त्वात् । प्रतिभक्तिसंसृतवच्च शंसन्—स पृथिवील्लोकात् अन्तरिक्षलोक
 मारूढो भवति, अन्तरिक्षलोकाद् द्युलोकम् ; स च द्युलोकं मारो-
 हन् द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनं शंसति, तदपि शंसन् द्युलोकं मारूढो
 भवति । सः अग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञिये † यत् शस्त्रम् आग्नि-

* “एषां लोकानां” ख, घ । † नाचापि खण्डसमाप्तिः रु-च-पुस्तकयोः ।

† “यज्ञायज्ञा वो अग्नये (सा० ख० आ० १५० १७०४, १)” —इत्यस्या मध्युत्पन्नं
 जेयमाने पठितं चतुर्थं साम (१५० १७० १५सा०) यज्ञयज्ञियमित्युच्यते । चार्षेय-
 ब्राह्मणं तच्च नियामकम् । अग्निष्टोमसंस्कारश्चेत्यवधार्यत्वात् तदेव अग्निष्टोमसामेति
 व्यपदिश्यते ।

मारुतं * तत्प्रवमलोकाप्रत्यवरोहानुवृत्तिं चिकीर्षेच्छत् “वैश्वान-
रीयेण सूक्तेन” “प्रतिपद्यते” प्रारभते । तद्यथा—“वैश्वानराय
पशुपाजमे (अ० स० ३. १. ३. सू०)” इति † प्रतिपत् । “सोऽपि
न स्तोत्रियम् आद्रियेत : आद्रियो हि भार्ति” । प्रत्यवरोहे क र्व्य
म च पुनराग्रेयोऽयं स्तोत्रियः, अग्रिय एषिवीश्वानः ; तद्यदि
त माद्रियेत, न प्रत्यवरोहानुवृत्तिप्रारम्भः कृतः स्याद् । अन्तर्ग
शस्त्रेषु च युक्तं यदृद्धं मारुतमाणाः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरव-
रुहमाणा द्युस्यानाधिदेवताः शंसमानः कसेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते आद्रित्यो वैश्वानर इति ॥

अपि च सुतर्गं प्रत्यवरोहानुकरणं भेतदिति गम्यते, येन “तत
आगच्छति मध्यमस्याना देवताः—रुद्रश्च मरुतश्च” । ‘ततः’ वैश्वान-
रीयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण शस्तात् प्रत्यवरुह्य
मध्यस्याना देवता आगच्छति मध्यस्यानेऽभिशंसितुम् । कतमाः ?
रुद्रश्च मरुतश्च । तद्यथा—“आ ते पितर्मरुतां सुम्भं मेत (अ०
स० १, ४, ११. सू०)” इति ‡ । ततोऽपि मध्यस्यानात् पृथिवी

* आग्निमारुतं नाम अग्निमरुदेवताकम्, शम्भुना प्रगीतलक्षणं ज्ञेयम् ।

† अस्य सूक्तस्य आगतोच्छ्रान्तः, वैश्वानराग्निदेवता, अग्निप्रोक्त आग्निमारुते शक्ते
विनियोगः । अ० सू० ५. १०. २५ अ० ।

‡ रुद्रश्च च मरुतां पितृत्वम्, इदं पितृत्वं मरुताम् (अ० स० १, ८, १, १)—
इत्युच्यते । व्याख्यानावसरे आत्ययिकामुत्पत्त्यादत्तमाशयः ।

§ “आ ते पितर्मरुतां * * * इति तिस्रः” — इति अ० सू० ३. ८ । अथाह
शेनकः ।—“चतुर्दशी मृषाद्यैकां कृण्वन्त्युज्जुथाश्चकम् । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्युचं
वाग्यतः शविः । पूर्वं माज्जाज्जितैस्त्वाथापस्याय च शङ्करम् । उविःशेषेण वर्तते-
कान्तर मत्तन्द्रितः । पूर्णमासं जयन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते ।”—इति अग्नि० १. १० ।

स्थानं प्रत्यवरुह्य अत्रैव तं स्तोत्रियं शंसति,—“यज्ञायज्ञा वो अग्नये
(च० सं० ६, ४, ५, सू०)” इति* । तदेव सेतस्माद् विध्यनुकरणात्
पश्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य
हि द्वादशविधं कर्मायापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा
आदित्योऽग्निवैश्वानर इत्यथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी
भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवी मित्येष हि द्यावा-
पृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वा-
नरं भवति दिवि पृष्टो† अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो‡
अरोचतेत्यथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति ॥ ५ ॥

“अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति” । देवतागुण-
सामान्येन हि अधियज्ञेषु गुणविधयः कल्पन्ते, वैश्वानरीयश्च सर्वत्र
द्वादशकपालः । “एतस्य हि” “द्वादशविधं” द्वादशमासप्रविभाग-
लक्षणं “कर्म” । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्याम
आदित्यो वैश्वानर इति ॥

* आग्निमावते यज्ञायज्ञा व इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । आ० सू० ५.१०. इष्टव्यम् ।

†, ‡ “पृष्टो” ग ।

§ नात्रापि षष्ठसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति” । निविदित्याकृति-
विशिष्टो मन्त्रः, शस्त्रमध्यपातौ* । स तथा भवति यथा सूर्यो
वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति । कथम् ? इति । भवति
हि तत्रैतत् पदम्,—“आ यो द्यां भात्यापृथिवीम्” इति । न च
पुनरादित्यादन्योऽवभासयते द्यावापृथिव्यौ : यत उच्यते,—“एष हि
द्यावापृथिव्यावभासयति” ॥

* “निवित्”—इति निघण्टौ वाङ्नामसु १भा० ७४ प्र० १२) । “नितरां
वेदयति ज्ञापयति स्व मभिधेयम्”—इति देवराज १भा० ८२ प्र० (१२) । “तान्
पूर्व्या निविदा ऊमहे (ऋ० मं० १, १, १४, २)” —इत्यत्र ‘तान्’ विश्वेदेवान्, ‘पूर्व्या’
पूर्वकालीनया नित्यया, निविदा वदामि कया वाचा । निविदिति वाङ्नाम ।
यद्वा ‘निविदा’ “विश्वेदेवाः सोमस्य मत्सुन” —इत्यादिकया वैश्वदेवा ययं ‘ऊमहे’
आह्वयामः”—इति, “स पूर्व्या निविदा (ऋ० मं० १, ०, २, २)” —इत्यत्र “सः
अग्निः, ‘पूर्व्या’ प्रथमया “अग्निदेवेन”—इत्यादिकया ‘निविदा’,—इति च,
“‘निविदं’ प्रविदां स्तुतिम् (ऋ० मं० १, ३, १८, ६ - १०, ६)” —इति च, “निविदः
पूर्व्याः (ऋ० मं० १, ०, १४, ६)” —इत्यत्र “‘पूर्व्याः’ चिरकालोः ‘निविदः’ वाङ्ना-
मैतत्, शस्त्रमध्यपातः”—इति च, “निविदा मन्त्रः (ऋ० १, ४, १६, ११)” —इत्यत्र
“मन्त्रत्वतोऽयं शस्त्रे प्रयुज्यमानानि मन्त्रान्योऽपि मन्त्रा इत्यादीनां नृकृतिप्रतिपादकानि
कानि चित् पदानि निविच्छब्देनाचक्षते”—इति च, “के चिन्निविदा मन्त्राणाः
(ऋ० मं० ४, १, १०, ५)” —इत्यत्र “‘केचिन्’ वक्त्राः ‘मन्त्राणाः’ अग्न्यादीन् स्तुवन्तो
‘निविदः’ मंसुति”—इति च मायणव्याख्यानानि । “ब्रह्म वा आहवः अत्र
निवित् * * * द्वादशपदा वा षष्ठां निविद् (ऐ० ब्रा० ०, ५, १)” —इत्यादि,
“यद् विश्वा निविद्विर्यवेदयन्स्तग्निविदां निवित्तम् (ऐ० ब्रा० २, १, ६)” —इति,
“गर्भा वा एत छक्थानां यन्निविदः (ऐ० ब्रा० २, १, १०)” —इत्यादि, “सौर्या वा एता
देवता यन्निविदः (ऐ० ब्रा० २, १, १२)” —इत्यादिकश्च द्रष्टव्यम् । इदं च पुनः
सप्तमपादस्य द्वितीयच्छेद्याकरिष्यत्ययमेव लोकाकारः ।

“अथापि कान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति” । कतमत् ?
 “दिवि पृष्ठो अरोचत—इति”* । न च पुनरादित्यादन्यो दिवि
 पृष्ठो रोचते ; यत उच्यते,—एष हि “दिवि पृष्ठो अरोचत” ।
 ‘दिवि पृष्ठः’ द्युलोके स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः, ‘अरोचत’ रोचते
 दीप्यते । कोऽसौ ? इति । ‘अग्निर्वैश्वानरः’, ‘बृहन्’ महान् इत्यर्थः ।
 स रोचमानः किं करोति ? ‘ज्योतिषा’ स्वेन ‘बाधते’ ‘तमः’ नाश-
 यत इत्यर्थः ॥

“अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं† सौर्यवैश्वानरं भवति‡” । कथम् ?
 इति । भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति समर्थः । तद्यथा,—
 “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतु मक्ता मकृण्वन् (ऋ०
 मं० ८, ४, १२, २)” —इति॥ । वैश्वानरं केतुं कर्त्तार मक्ता
 मकृण्वन्निति । नैव तावदादित्यादन्यस्याङ्गां कर्त्तृत्वं सुपपद्यते पार्थिवे
 मध्यमे वा ; आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्या महानि करोति । तेन
 वय मेतैर्ह्येतुभिः पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ॥ ॥ ५ ॥

* “दिवि पृष्ठो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । कस्या हृधान ओजसा चनोदितो
 ज्योतिषा बाधते तमः ॥” — इति य० वा० सं० १३, ८१ । ऋ० सं० १, ७, ९, १०.—
 ५ १, ७, ९. ऋचौ च द्रष्टव्ये ।

† ऋग्वेददशममण्डले सप्तमे हविष्यान्त मित्येकोनविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तम् ।
 एतच्च यूडस्य दशराजस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे निविडानं भवति । आ०
 सू० ८, ८. द्रष्टव्यम् ।

‡ “सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथाचानुक्रान्तम्, * * *
 सौर्यवैश्वानरीय मिति” — इति सः० ।

§ हविष्यान्तोये तस्मिन् सूक्तं द्वादश्या ऋचः पूर्वाऽर्द्ध एषः ।

॥ आदित्य एव वैश्वानर इति पूर्वयाज्ञिकसम्मतः । अयं द्वितीयपक्षः । “तदे-
 तन्मतइय मय्यनपपन्नम्” — इत्याह सायणः । ऋ० सं० १, ४, १५, ९. भा० ३० ।

अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरा
वेते* उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते
कथन्त्वय† मेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरण
मभिहन्ति यावदनुपात्तो‡ भवति मध्यमधर्मैव तावद्भव-
त्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्प-
द्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ॥ ६ ॥

“अयम् एव अग्निः वैश्वानरः इति शाकपूणिः” । न मध्यमो न
सूर्यः ; किं तर्हि ? अय मेव पार्थिवः अग्निः । केन हेतुना ?
तद्धितोत्पत्तिसामर्थ्यात्” । कथम् ? इति । “विश्वानरावेते उत्तरे
ज्योतिषी” । तदुक्तम्, — “अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात्,
तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति । तदिदं मुपपद्यते,—“वैश्वानरः अयम्
यत् ताभ्यां जायते” । तस्मात् तद्धितेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्नि-
वैश्वानर इति ॥

* “विश्वानरावित्यप्येते” इ, च ।

† “कथन्त्वय” क, ख, ग ।

‡ “यावदनुपात्तो” क, ख, ग ।

§ नात्रापि सङ्ख्यमात्राः इ-च पुस्तकयोः ।

॥ “नरे सञ्ज्ञायाम्” इति । पा० सू० ४ ३, १२६ । मिह्यति विश्वानरा । स
च मध्यमः (वैद्युत्) इति आचार्यसम्मतः, सूर्य इति याज्ञिकसम्मतः । तदुत्पत्त्येव
पार्थिवोऽग्निः वैश्वानर इति शाकपूणिर्वेदति । व्यतीत्यपक्षोऽयम् ।

॥ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरत्वे इह पट् हेतवो वक्तव्याः ; तथाय मायः ।

“कथन्त्वय मेताभ्यां जायते” । यत उच्यते,—“यत्र वैद्युतः” अग्निः,
 “शरणम् अभिहन्ति” । आश्रय मात्मनो दाह, उदकम्, अन्यद्वा
 ‘अभिहन्ति’ निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । किं तत्र तत्
 दीप्यते, स च पुनः “यावदनुपात्तो भवति” मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्य-
 परिगृहीतो वा । किं तावत् ? “मध्यमधर्मव तावत् भवति” । कः
 पुनर्मध्यमस्य धर्मः ? यदसौ “उदकेन्धनः शरीरोपशमनः” उदके-
 नेन्धते दीप्यते रमस्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहत-
 मूर्त्तिस्वभावकेन पार्थिवधातुवज्जलेनोपशाम्यति, स मध्यमस्य धर्मः ।
 तदतत् स्थानजात्यादिकृतं स्वाभाव्य महेतुकं ज्योतिषो न भवति
 प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः “उपादीयमानः एव” “अथम्”
 पार्थिवोऽग्निः “सम्पद्यते” । कथम् ? उपात्तो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्मं
 हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते । कथम् ? इति । “उदकोपशमनः
 शरीरदीप्तिः” । विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन सम्पद्यते । एवन्तावन्मध्यमा-
 दयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं तदपत्य मिति भवति हि तद्वि-
 तार्थोपपत्त्या वैश्वानरः* ॥ ६ ॥

अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा
 मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्यर्श-
 यन्† धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽय मेव सम्पद्यते तथा-
 प्याह‡ । वैश्वानरो यतते सूर्येणे त । न च पुनरात्म-

* “वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते । अग्निपतनामन्तर मय मेव पार्थि-
 वोऽग्निः सम्पद्यते”—इति सायणः । ऋ० सं० १, ४, १५. ६. भा० ३० ।

† “मसंस्यर्श” अ, ग ।

‡ “अथाप्याह” इ, च ; एभिपुस्तकयोश्च ।

नात्मा* संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इम मादधा-
त्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयो-
र्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव मवृक्षत् † ॥ ७ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते ? आह :—“अथादित्यादुदीचि-
प्रथमसमावृत्त आदित्ये”—इत्येवमादि । ‘अथ’ शब्दः आनन्तर्ये ;
प्रकृतादर्थ्यादर्थान्तरं अधिकरोति । उदीचीं दिशं प्रति प्रथम-
समावृत्तः आदित्यः, तस्मिन् ‘उदीचिप्रथमसमावृत्ते’ उदगयनादौ
इत्यर्थः । कथम् ? इति । “कंसं वा मणिं वा परिमृज्य” य मादित्य-
मणि मित्याचक्षते । “प्रतिस्वरे” प्रत्युपतापे । “यत्र शुष्कगोमयम्
अमंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते”, “सोऽय मेव सम्पद्यते” यः
शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स एव मादित्यादपि कंमाद्वा मणेर्वा जायते,
अमावपि च वैश्वानर इत्युच्यते, तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानरत्वं सुप-
पद्यते । अथाप्याह, तद्धितविग्रहव्यपदेशात् तावदेव सुपपद्यते—अन्य
आदित्यात् तावद्वैश्वानरः ‡ ॥

“अथापि” अयं मपरो व्यपदेशः एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः सूर्य-
वैश्वानरयोर्भेदं गमयति ॥ । तद्यथा—“वैश्वानुरो यतते सूर्येण”

* “पुनरात्मनात्मानं” क, च ।

† ‘मवृक्षत्’ क, क, च ।

‡ नात्रापि खण्डसमाप्तिर्दृश्यते क-च-पञ्चकथोः ।

§ “आदित्यसकाशादपि घर्मकाक्षे सूर्यकाक्षादिमणिष्वग्रे वसतिः प्रसिद्धा”
—इति अ० स० १, ४, १५, १. सा० भा० ३० ।

॥ पार्थिवस्याग्रे देव वैश्वानरत्वं षट् हेतवो वक्तव्याः, तच्चायं द्वितीयः ।

इति* मन्त्रदृगाद् । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य तृतीयान्तेन सूर्य-
शब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
एतदेवामामानाधिकरण्यं मपेक्ष्य अनेकत्वं वैश्वानर-सूर्यशब्दयो-
र्ब्रवीति,—“न च पुनरात्मनात्मा संयतते” । किं तर्हि ? “अन्येनै-
वान्यः” “संयतते” सङ्गच्छते ; यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत् कथं
मयं संयतते सूर्येण ? इति । यत आह,—“इत इम मादधाति” ।
इतो लोकादोषधोभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथिचा प्रत्य-
क्षत एव इम मादधाति अभ्यादधातौन्वनैः । ‘अमुतः’ मण्डलात्
कर्मात्मनः “अमुष्य” च आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभृताः “रश्मयः”
“प्रादुर्भवन्ति” । “इतः” तेजःपिण्डाद् “अस्य” तदधिष्ठातुः
“अर्चिषः” प्रादुर्भवन्तीति वर्तते । “तयोः भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव
मवच्छत्” मन्त्रदृक् “वैश्वानरो यतते सूर्येण—इति ॥ ७ ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि † सूक्तानि भागानि
वा सावित्राणि वा (सौर्याणि वा ‡) पौष्णानि वा
वैष्णवानि वा (वैश्वदेवानि वा ॥) तेषु वैश्वानरीयाः

* अ० सं० १. १५, ५ सू० वैश्वानरीयनिविडानम्, तच्च या प्रथमा, तस्यास्तुर्य-
पादोऽयम् । “निविडानं निविदा स्त्रेव स्तान्न मतिश्लं भवति”—इत्यादि रे० ब्रा०
१, १, ११ ।

† “वैश्वानरोऽग्निः * * * प्रातर्वस्यता सूर्येण च यतते । संयतते सङ्गच्छते ।
उद्यमं व॥ आदित्य मग्निरनु समारोहतीति तैत्तिरीयकम् । यद्वा पार्थिवस्याग्नेः
तेजास्तुङ्गच्छन्ति, सूर्यकिरणाद्याधोमुखं प्रसरन्ति, तयोः सङ्गमं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते
सूर्येणेत्युच्यते ।”—इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ “यान्येतान्यौत्तमिकानि” क. ख. ग ।

§, ॥ “न ख इमे क-ख-म-पुस्तकेषु, नापि वृत्तिपुस्तकयोः ।

प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन मस्तोष्यन्नित्य-
 देषीत्यस्त मेपीति विपर्येषीत्याग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु
 वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति
 दहसीति वहमीति पचमीति* यथो एतदपेकर्मणा ह्येनं
 स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ॥ ८

“अथ”—इति अधिकारान्तरं । यदि सूर्या वैश्वानरो-
 ऽभविष्यत्, ततो ननु “यान्तेतानि” “अथ तमिकानि सूक्तानि” उत्तम-
 म्यानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि । तद्यथा “भागानि । वा सावित्राणि १
 वा पौष्णानि ॥ वा वैष्णवानि वा” । गुणपदत्व मभ्युपेत्य वैश्वानर-
 शब्दस्य ब्रवीति । “तेषु” सूक्तेषु “वैश्वानरीयाः प्रवादाः” भगा-
 दीनां विशेषणत्वेन “अभविष्यन्” : हे भग वैश्वानर ! हे सवितः
 वैश्वानर ! इत्येवमादयः** । “आदित्यकर्मणा च एन मस्तोष्यन्”†† ।

* “वहमीति पचमीति दहमीति” एवं पाठक्रम ऊ-व-पुष्पकयोः, वृत्तौ च ।

† सावित्रि ख उमसाग्निः ऊ च-पुष्पकयोः

‡ ऋ० सं० १, १४, ५ ; ७, ८८, ६ ; ८, ५१ ९-६ सप्त अचो भगदेवताकाः ।

§ ऋ० सं० १, ८८, ४, ५३, ५४ ; ५ ८१ ; ६, ७१ ७ ४५ ; १०, १४६. इति
 सप्त सूक्तानि, १, ११, ४—८ ; ७, ८४, ३—४ ; ७, ८५, ९—११ ; ९, ९, १०—
 ११ ; ७, ८८, १—६ ; १०, १८६, १—२ इति अष्टादश ऋचस्य सवितुः ।

॥ ऋ० सं० १, ४९ ; १८८ ; ६ ५७ ; ५८. इति चत्वारि सूक्तानि, १, ११, ११
 —५१५ ; ८, ९९, ७—६ ; ६, ४८, १६—१७ ; ५३ ५६ ; १०, १७, ९—९ ;
 ८, ४, १५—१८ ; ९, ४०, ९—९ इति षड्विंशत्यञ्चस्य पूष्णः ।

‡ ऋ० सं० १, १५४ ; १५६, ७, १००. इति त्रीणि सूक्तानि, १, ११, १७—११ ;
 १५४, ४—९ ; ७, ८६, १—३ : ८ ; ५, ३, २ ; १, ११, १९. इति चतुर्दश ऋचस्य
 विष्णोः ।

** पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽप्येतौयवेतुः ।

†† आदित्यकर्म च परस्तादुक्तम् ७, २, ४. २६० प्र० ।

एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु वैश्वानरं मस्तोष्यन् मन्त्रदृशः । कथम् ? इति । “उदेषीत्यस्त मेषीति विपर्येषीति” । इतिकरणं एवं-
शब्दार्थः ; एव मुदेषि त्वं वैश्वानर ! —एव मस्त मेषि—एवं विप-
र्येषि इति* । न च पुनरेतदुभयं मय्यस्ति ;—न हि वैश्वानरीयाः
प्रवादा औत्तमिकेषु सूक्तेषु सन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं
स्तुवन्ति मन्त्रदृशः । तस्मान्नैष सूर्यो वैश्वानर इति ॥

किञ्चायं मपरो विशेषहेतुरग्निर्वैश्वानर इति—“आग्नेयेष्वेव हि
सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति” अग्निविशेषणत्वेन ।—“वैश्वा-
नरं स्तुत आ ज्ञात मग्निम् (ऋ० सं० ४, ५, ६, १)” —इत्येव-
मादयः† ॥

“अग्निकर्मणा च” “एनं” वैश्वानरं प्रायेण “स्तौतीति” “वह-
मीति” पचमीति, दहमीति” । एवं वैश्वानर ! वहसि हवींषि,
पचसि पक्त्वानि, दहसि दग्धव्यानि॥

तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम्॥

तदेते षट् हेतवः ;— तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात्^(१), एकवाक्ये
विभक्त्यन्तरव्यपदेशात्^(२), औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादात्^(३),
आदित्यकर्मणा असंस्तवात्^(४), आग्नेयेषु सूक्तेषु प्रवादात्^(५), अग्नि-
कर्मणा च संस्तवात्^(६) इति॥ ॥

* पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं हेतुश्चतुर्थः ।

† पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयश्च हेतुः पञ्चमः ।

‡ अग्निकर्मोक्तं पुरस्तात् ४४४४० ७, ९, १ सू० ।

§ पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं हेतुः षष्ठः ।

॥ एवञ्च तृतीयपक्षोऽयं मेव सिद्धान्तः ।

॥ (१) ४०८२० १९ पं० । (२) ४१० ४० १० पं० । (३) ४१२ ४० ११ पं० ।

(४) ४१२ ४० ४ पं० । (५) ४१२ ४० १० पं० । (६) ४१२ ४० १२ पं० ।

तत्पुनरेतदग्रेऽप्यनन्तरत्वं स्थित मण्यस्थित मिव परपक्षहेतुष्व-
निराकृतेषु ; अतः तन्निराकरणाय प्रस्तौति । “यथो एतत्”—इति ।
यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् स्तौति, तस्मान्मध्यम इति* ।
“अस्मिन्नपि” पार्थिवेऽग्नौ “एतदुपपद्यते” वर्षकर्म ॥ ८ ॥

समान मेतदुदक मुञ्चैत्यव चाहभिः । भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवज्जिन्वन्त्यग्नयः ॥ इति सा निगद
व्याख्याता ॥ ८ (२३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७. ६.

कथम् ? इत्यत आह—“समान मेतत्” इति† । ‘समानम्’ एक
मेवेदम् ‘उदकम्’ उदकत्वेनावशिष्टम्, “उञ्चैत्यव चाहभिः” । ‘उत्’
एति च, ऊर्द्धं चैति, अह्नाभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोभिरेव अत्राहुः इति ;
दक्षिणोत्तरायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिमंवत्सर महान्यभिप्रेतानि । तदे-
तदेकमेवोदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्यात्रामिदुष्ये तदु-
देति चावैति च वर्षकर्मभावेन । कथम् ? इत्यत आह— अवाङ् ताव-
देति ; ‘भूमिं’ ‘पर्जन्याः’ प्रार्जयितारो रमानां माध्यमिका देवगणा
वर्षा ममुतो मुञ्चन्तो ‘भूमिं’ ‘जिन्वन्ति’ तर्पयन्ति ओषध्युत्पत्तये ।
एवं तावदवाहुः इति । अथ पुनरूर्द्धं कथमेति ? इत्यत आह ;—“दिवं
जिन्वन्त्यग्नयः” । यथैवामुतो वर्षणेमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तथै-
वाहुतिप्रभवेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ; आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्ताः

* पु० ६ पा० १ अ० ३८८ प्र० १४ पं०, ४०१ प्र० ६ पं० ।

† अ० सं० १, २, १२, ५ । यथा तु पुरस्तादप्येकत्रोदाहृता परं न तथा तत्र
अप्यर्था कृता । पु० ६, ४, ८. —१२८ प्र० ६ पं० ।

तेन दग्धास्ता स्वार्चिभिः कृत्वोदकभाव मापाद्य परमं सूक्ष्मं देवो-
पभोगयोग्यं द्यां प्रति वर्षभावेनोन्नीयन्ते तल्लोकनिवासिनां तदप्ये,
ततस्तद्द पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति । तदुक्तम् —“अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति, अयं लोक इति होवाच”—इति ।

एवञ्च सुतरा मय मपि च वर्षवान्; आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य
वर्षस्य । स्मर्यते च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते”
इति* । तच्च यदभूद् वर्षकर्मभावान्मध्यम इति, तदेतदवैशेषिकं
मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् ॥

अपि चाय मपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा स्तूयते ।
तस्मात् सुतरा मनैकान्तो वर्षकर्माभिष्टुवो मध्यमस्येत्यत आह—
“कृष्णं नियानम्” इति† ॥ ८ (२३) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ७.६.

॥ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव
मुत्पतन्ति । त आ ववृचन्तसदनाहृतस्यादिद् घृतेन
पृथिवी व्युद्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः

‡ वा० प्रा० १३० पृष्ठ० ।

* म० सं० १४० ७६ सू० ।

† अधिसूक्त्ये एव मन्त्रं दर्शयिष्यत्याचार्यः ।

सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्या-
वर्तन्ते सहस्रानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन
पृथिवी व्युद्यते घृत मित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिञ्चति
कर्मणोऽथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति
धामच्छदिवि भूत्वा वर्षति* मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयान्ति
यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः† पर्यावर्तन्ते ‡यवर्षतीति
यथो एतद्रोहात्म्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
देतद्भवति यथो एतत्—॥ २ ॥

“कृष्णं निरयानम्”, - इति॥ । दीर्घतमम् आर्षम् । त्रिष्टुप् ।
वृष्टिकामस्य कार्गीर्या मग्नये धामच्छदं अष्टाकपालम्, तस्य पुणे-
ऽनुवाक्या ; तस्यां मैत्रायणीयके अग्निरथ सादित्योक्त्य स्तूयते
इति प्रकरणादध्यवसीयते । ‘कृष्णम्’ । किं पुनस्तत् कृष्णम् ?
‘निरयानं’ “निरयानं” निर्गतिः ; निर्गच्छन्त्येतदिति ‘निरयानं’ वर्त्म,
पन्थाः । तच्च पुनरेतद् “रात्रिः आदित्यस्य” ; द्वे ह्यस्यायने शुक्रं
चोत्तरम्, कृष्णं च दक्षिणम् ; सा हि देवी रात्रिरभिप्रेता । ततो
ब्रवीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एष भगवानादित्यो यदा
जगदनुग्रहाय गर्भं मुदक मात्मन्याधित्सुत्तगायणं प्रतिपद्यते, तदैते

* “धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति” ड, च ।

† “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः” ड, च ।

‡ नात्र खण्डसमाप्तिः ड च-पुस्तकयोः ।

§ अ० सं० १, २, १२, १ । वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिण्डेष्टा होतव्याः । तच्च कृष्णं
निरयानमिति तृतीयस्यानुवाक्या । आ० सू० १, १२ ।

‘हरयः’ रस-“हरणाः”, ‘सुपर्णाः’ तस्य “रश्मयः” सर्वस्मादस्मा-
 ल्लोकात् ‘अपो वसानाः’ आत्मन्याच्छादयन्तः आददानाः ‘दिवं’
 द्योतनवन्तम् एत मादित्यं प्रति ‘उत्पतन्ति’, तदुदकम् निधित्स-
 मानाः तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायणं मासैः षड्भिः
 आदितोदकगर्भः सम्पद्यते । स एकः * परिषिक्तोदकगर्भा दक्षिणं वर्त्म
 प्रतिपद्यमानो नभस्यात् मामात् प्रभृति प्रसृयते । तदिदं मुच्यते ;—
 “त आ ववृचन्त्सदनादृतस्य” इति । ‘ते’ रश्मयः “यदा” “अमुतः”
 अमुष्माद् आदित्यात् ‘कृतस्य’ उदकस्य ‘सदनात्’ सहस्रानात्
 ‘आ ववृचन्’ यदा “पर्यावर्त्तन्ते”, (‘आत्’) “अथ” तदा वृत्ति-
 समनन्तरं मेव ‘घृतेन’ “उदकेन” ‘पृथिवी’ ‘व्युद्यते’ विविधं मुच्यते ।
 “घृतम् इति उदकनामः” ‘पृथिवी व्युद्यत इति सामर्थ्यात् ।
 तत् पुनः “जिघर्त्तैः मिञ्चतिकर्मणः”† ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभय-
 थाप्यन्यो मध्यमात् वर्षकर्मणः कर्त्ता‡ ॥

“अथापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनि-
 युज्यते ; “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति”—इत्येवमादि॥ । अग्निः
 इतो लोकाद् वृष्टिं समन्तत ईरयति । धूमभृता आप ओषधि-

* “स एव” ख-पाठः ।

† १भा० १ख० १९ख० ८९, १०१ घ० (१०) ।

‡ “घृ चरणदौष्टीः” धा० जु० १४ ।

§ इत्येष अग्रवर्षहेतुत्वाद् वर्षकर्मत्व मप्यव्याहतम्, ततश्च वर्षकर्मणापि कृतो
 वैश्वामरोऽग्निरिवेति उदाहृतमन्त्रलिङ्गाक्तमयत एव ।

॥ शा० ब्रा० ७ प्र० “स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति”—इत्यादि १—१० ख० ।

वनस्पतिभ्यो विनिवर्त्यमानाः प्राकृतिभूतासामुं लोकं माविगन्ति ।
 अग्रे^१ धूमो जायते, धूमः दभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिरिति ह विज्ञायते ।
 ताः पुनरग्निस्थानाभिन्नस्पत्तिप्रवाडिकया धामच्छदादित्यो भूत्वा
 धाम्नां क्वादयिता रश्मिभिर्मध्यस्वैर्मध्यमस्थानं मापादयति । एवं तेन
 सृष्टां वृष्टिं मध्यमस्थानान्मरुतो वायवो मेघोदराणि विदार्य तेभ्यो
 विक्षिपन्तो वृष्टिं मिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अथापरं मपि ब्राह्मणं भवति—“यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः”
 इत्येवमादि । तदेव मेतद् वर्षकर्म समानं सर्वेषाम् इत्यहेतु-
 र्मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपते—“रोहतात् प्रत्यव-
 रोहश्चिकौर्षितः इति” ॥ । अकारणं मेतत् सूर्यस्य वैश्वानरत्वे ।
 कस्मात् ? “आन्नायवचनात् एतत्” एवं “भवति”, रोहतात् प्रत्य-
 वरोह इत्यर्थवादमात्रं मेव ॥

“यथो एतत्” यदपि चोक्तम्—॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं
 कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चक ॥

* इत्यं शब्दं अग्रे वर्षकर्मत्वं ब्राह्मणं मपि मानं प्रदर्शितम् ।

† एतेन हि ब्राह्मणेन आदित्यस्यापि वर्षकर्मत्वं स्फुटम् ।

‡ तथा च ‘सर्वेषां’ अग्निवाष्पादित्यानां ‘वर्षकर्म’ ‘समानम्’ एकरूपं मेवेति ।

§ एवञ्च वैश्वानरस्य मध्यमत्वं वर्षकर्मणा कृतं इति य उक्ता हेतुः (२१२४६८३३५-१४०), स अङ्कित इत्यपास्त माचार्यमतम् ।

॥ पु० १५० ४४० ४०१० १५०० १५०० ।

सञ्च यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि
 हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो
 वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्निवित्सौर्य-
 वैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विड्भो मानु-
 षीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते*
 यथो एतच्छान्देमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्य-
 स्यैव तद्वति जमदग्निभिर्गृह्यत† इति जमदग्नयः
 प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो‡
 भवति यथो एतद्विष्ण्वान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद् भवति॥ २(२४) ॥

“वैश्वानरो यो द्वादशकपालो भवति”§—इति । एतदप्यकारणं
 सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? व्यभिचारात् ; व्यभिचार्येतदित्यत
 आह ;—“अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च” । यदि हि
 देवतागुणाभिप्राय मभविष्यत् द्वादशविध मस्य कर्म, तस्माद्
 द्वादशकपाल इति । नन्वेवं सति सौर्योऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत्;
 अभिधानमात्रं भिद्यते न कर्मेति, न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल
 इति । तस्मादहेतुः कपालानि ॥

* “दीदयति” क, ख, ग ।

† “जमदग्निभिराहुतय” क ।

‡ “तैराहुतो” क, ख, ग ।

§ प० ६पा० ५ख० ४०५३० ४पं० ।

“यथो एतत्” यदणुक्रमम्—“ब्राह्मणं (सौर्ध्वैश्वानरप्रवादः) भवतीति” * । एतदप्यकारणम् । कस्मात् ? “वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” । यस्माद् वज्रभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पना ; येन केन विद् गुणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा ज्ञोति, तत्र तत्र सर्वं सर्वमेव भवति । तद्यथा । “पृथिवी, वैश्वानरः”—इत्येवमादि किं मयि ब्राह्मणेन वज्रं वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या † ॥

“यथो एतत्”—“न विन सौर्ध्वैश्वानरो भवतीति” । “अस्यैव” अग्नेः “मा भवति” । जयन्तः इति । तस्याङ्कं पदं भवति ‡ “यो विद्भ्यो मानुषाभ्यो दीदिति” । ततः किम् ? “एष हि विद्भ्यो मानुषाभ्यो दीयते” । “अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विशेषां देवानां समित् । अजस्रं देवां ज्योतिः । यो विद्भ्यो मानुषाभ्यो दीदेत् । सुपु पूर्वासु दिव्यतानः । अजर उषमा मनीके । आ यो द्यां मात्या पृथिवीम् । और्वं सन्नरिक्तम् । ज्योतिषा यज्ञा यशसं यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह अर्वादिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहृति भवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं तत्रम्” । प्रेमं सुन्वन्तं

* पु० ईषा० ५ ख० ४०५८० ५ पं० । एतच्च तत्र वृत्ता अव्याख्यातं भवति ।

† “स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणाः प्रिरुदयते” इत्यादि निपदि द्र० ।

‡ पु० ईषा० ५ ख० ४०५८० ६ पं० ।

§ “तस्यां पदं भवति” ख ।

* इत्येव सौर्ध्वैश्वानरो देवता यद्विदितस्तद् यत् पुरस्तात्

† एतेन । मध्यन्दिनेऽन्तस्तृतीयसवने * * * तस्मात्

‡ तथा च विदः पदं मतीयान्न निविदः पदे विपतिः

§ एवञ्च वैश्वानरः प्रेदं ब्रह्म प्रेदं तत्र मित्येत एव समसं

(१ ख०), स खण्डित

॥ पु० ईषा० ४५

ने धीय-

* * *

पदे

यजमान मवतु । चित्रश्चित्राभिरुतिभिः । अवद् ब्रह्मण्यवसा-
 गमत्”—इतीयं निवित् आग्निमारुते शस्यते । “निवित् पुरोरुचः
 प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः ।”—इति सर्वा विश्वामित्रस्यार्घम् । “अग्नि-
 वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्” तृप्यतु । तृप्तश्च “प्रैमां देवो देवहृति
 मवतु” । ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘इमाम्’ अग्निः वैश्वानरो ‘देवैः’ ‘देवहृति’
 देवाना मस्माक माह्वानम् ‘अवतु’ रक्षतु । यः ‘विश्वेषां देवानां’
 ‘ममिन्’ ममिन्धनः, स इदं करोतु । यश्च ‘अजम्’ नित्यं ‘ज्योतिः’ ।
 यश्च ‘विद्भ्यः’ मान्धौभ्यः ‘दीदेत्’ दीदीप्यते । यश्च ‘द्युषु पूर्वासु’
 पूर्वेष्वहःसु ‘द्विद्युतानः’ दीप्यमान एवामोत् । यश्चासौ ‘अजरः’
 जरावियुक्तः ‘उपमा मनोकं’ अग्निहोत्रादिषु द्योतते । ‘यः’ च ‘आ’
 (‘भाति’) भामयति ‘द्यां’ सूर्यात्मना, ‘आ’ भामयति च ‘पृथिवीम्’
 अग्न्यात्मना, ‘आ’ भामयति ‘उरु’ च ‘अन्तरिक्षं’ मध्यमात्मना ।
 एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भिः यश्च ‘ज्योतिषा’ ‘यज्ञाय’ ‘शर्म’ सुखं (‘यंसत्’)
 यच्छति, ददाति । सः ‘अग्निः’ वैश्वानरः ‘इह’ ‘अवत्’ शृणोतु
 अस्माकं स्तुतीः । ‘इह’ च कर्मणि ‘सोमस्य’ ‘मत्सत्’ तृप्यतु ।
 किञ्च; ‘प्रावलिमां देवो देवहृति’ ‘देव्या धिया’ देवानां या दात्री
 धीः प्रज्ञा, तथा ‘अवतु’ रक्षतु । ‘प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं चतुर्म्’ ब्रह्म
 प्रावलिदम् । ‘प्रेमं सुन्वन्तम्’ अभिषुण्वन्तं ‘यजमानं प्रावतु’ ।
 ‘चित्रः’ चायनीयः पूज्यो वैश्वानरः, ‘चित्राभिः ऊतिभिः’ शोभनाभिः
 गतिभिः प्रीतिभिर्वा । (‘अवत्’) शृणोतु इमानि ‘ब्रह्माणि’ अस्माकं
 नित्यं च अस्मान् प्रति ‘आगमत्’ प्रत्यागच्छतु ‘अवसा’ पालना-
 भिप्रायेण मनसा कर्मसु । इत्येतदाशास्महे ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“छान्दोमिकम्” छन्दोम-
यज्ञेषु दाशरात्रिकेषु * यत् “सूक्तं”, तत् “सौर्यवैश्वानरम्”—इति†, तदपि “अस्यैव” अग्नेः “भवति” । कथम्? इति । तत्र हि “एतद्” विशिष्टं पार्थिवग्नेर्वाचकं लिङ्गं “भवति”—“जमदग्निभिराहुतः— इति” ; जमदग्नेयो ह्येनम् आहुतिभिर्जुहति ; नादित्यम्, अभिधा-
नात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थि-
वस्याग्नेर्व्यञ्जकं भवति । “वृषा पावक दौदिहि” । ‘वृषा’ वर्षिता,
हे वैश्वानर ! ‘पावक !’ ‘द्युमत्’ दौर्लभम्, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः,
“अभिहुतः”, स त्व मस्माकं कर्मसु नित्यं ‘दौदिहि’ दौष्यस्व ।
इत्येतदाशाम्महे । “जमदग्नयः” नित्यं “प्रजमिताग्नयः” प्रभृताग्नयः ।
“प्रज्वलिताग्नयो वा” ‡ ॥

“यथो एतत्” यदणुक्तम्— “द्विष्यान्नीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति इति१”, “तद्” अपि “अस्यैव” “भवति” । कथम् ?
इति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक्, सा यथा आग्नेयी भवति ;
न भीरी, तथा निगाह॥—(इद माग्नेयं सूक्तम् ; न सौर्य मित्युप-
प्रदर्शनार्थम्) ॥ ९ (२४) ॥

* गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिर्मीयन्ते इति छन्दोभाम्नायुदादयः स्तोमाः, ते निर्निष्पन्ना
यज्ञाश्छन्दोमयज्ञाः सामवेदोयताण्ड्याश्चाग्नयिहितं गवामग्ननादिकाः, ते हि संवत्सर-
साध्या अपि चतुराभिर्भुविकैः षट् षण्मासादभिर्निष्पद्यन्ते इति दाशरात्रिका ऋष्युच्यन्ते,
तेष्वित्यर्थः ।

† पु० ६ पा० ५ ख० ४०५ प्र० ८ पं० ।

‡ १ भा० १५८ प्र० १ ख० १८ ख० (१) “जमत्” ।

१ पु० ६ पा० ५ ख० ४०५ प्र० १० पं० ।

॥ इति उत्तराग्निधेय खण्डे ।

हविष्यान्तं मजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टं
ममौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया-
पप्रथन्त ॥ हविर्यत्पानीय मजरं सूर्यविदि दिवि-
स्पृश्यभिहुतं* जुष्टं ममौ तस्य भरणाय च भावनाय च
धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इम † मग्नि मन्त्रे-
नापप्रथन्तेत्यथाप्याह ‡ ॥ ३ (२५) ॥

“हविष्यान्तम्”—इति १ । सक्त मेतत् मूर्द्धन्वत आङ्गिरसस्यार्घम्,
वामदेवस्य वा । व्यूहस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽह्न्याग्निमारुतस्य प्रति-
पत् । ‘हविः’ कतमतः? “यत्” एतत् “पान्तम्” पानार्हं पानयोग्यं
च देवानां च पुरोडाशादिनिर्दग्धमूलभाव मग्निना क्रियते । ‘अज-
रम्’ जरा विपरिणामः, यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्,
तत्प्रविवेक मापादित मग्निना । यदेतत् ‘स्वर्विदि’ स्वः आदित्यः,
तं वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति ; तदयं वा वेत्ति हविः, स स्वर्वि-
दय मग्निः; न सूर्यः । भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन निराह—“सूर्यविदि”
इति । ‘दिविस्पृशि’ द्या मसौ स्पृशत्यहन्यहनि हविरुपनयन्नादित्यम् ।
‘आहुतम्’ “अभिहुतं” विसृष्टम् । ‘जुष्टम्’ प्रियं देवानाम् । ‘तस्य’
हविषो ‘भर्मणे’ “भरणाय” सम्भरणाय बज्रलीकरणाय ; अपि नाम
अय मग्निरित्येतद् बज्र कुर्यादित्येव मर्थम् । “भावनाय च” विभू-

* “दिविस्पृश्याहुतं” क, ख, ग ।

† “कर्मभ्यो देवा इम” क, ख ।

‡ “मन्त्रेनापप्रथन्त । तथाप्याह” क, ख ।

§ अ० सं० ८, ४, ११, १.—१०, ७, ४, १ ।

नियुक्तुपजायेतत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवतादृष्टिममर्थं
 कुर्यादिति 'धर्मणे' 'धारणाय' अविच्छेदनाय । कथं नामैतत् देवताभ्यां
 नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः" "धर्मभ्यः" अर्थाय "इहम्" एव
 "अग्निं" पृथिवीम्यान् साधयते, 'स्वधया' "अन्नेन" हविषा, आ ज्ञेन
 पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे धृतं चापां पुरुषं चोपधाना
 मिति । तदेतत् 'अपप्रयन्त' देवाः अवर्द्धयन्त्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निनिष्क मस्पृष्टं वैश्वानर-
 शब्देन, तदशंसय मग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हविष्यान्तोयम्' प्रागे-
 वाग्नेयं करोति, प्राथम्यात् : प्रथमं त्वाकं यो हि श्रूयते, स स्वेनाभि-
 धानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्, ततोऽन्त्येर्भाकैः स्तूयते,
 त्वं राजा त्वं मिन्द्र इत्येवमादिभिः । तथैवं कृत्वा अस्मिन् सूक्ते यो
 वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यैवाग्नेः पृथिवीम्यागस्य व्यञ्जनमात्रं
 भवति । तथा चायं मेव पृथिवीम्यानेोऽग्निर्यवानरः ; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वपक्षादिभावयिषया अन्यस्मात् सूक्तात्
 भिन्नज्योतिर्लक्षणं मानाय मध्यमोत्तमयोर्ज्यातिपोरन्यत्वव्यपदेशवतो
 वैश्वानरस्य निर्णयनिघन् प्रकरोति "अथाप्याह" इति ॥ ३ (२५) ॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णात् विशो राजान् मुप-
 तस्युर्कृगिमयम् । आ दूतो अग्नि मभरद्विवस्वतो वैश्वा-
 नुरं मातरिश्वा परावतः ॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

* एवञ्च 'असौ आदित्यः'—इत्यादि (४०१५० १पं०—४०७२०) वर्णितं याज्ञि-
 कमत मध्यपास्तम् ।

महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्यत
माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्थुर्कृ-
ग्मिय मृगमन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय
मिति वा †)-हरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या-
दिवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्यामेवै-
श्वानरस्य मातरिश्वान माहर्त्तार माह मातरिश्वा
वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वमिति मातर्याश्वनितीति वायैन
मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ ४ (२६) ॥

“अपा मुपस्य”-इति। भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’ “उपम्याने” यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः
सोऽपा मुपस्यः, अन्तरिक्षलोकः, तस्मिन्नपामुपस्ये । “महति”
विस्तीर्णे । सन्नाः ‘महिषाः’ “माध्यमिका देवगणाः” । अथवा
‘महिषाः’ तएव “महान्तः” । किं मकुर्वन्? ‘अगृभ्णन्’ “अगृह्णन्” ।
गृहौत्वा च (‘विशः’) “विश इव” मनुष्या इव ‘राजानम्’ परिवार्य
‘उपतस्थुः’ । ‘अग्मियम्’ अग्निः स्तुतिभिः तदन्तम्, “अर्चनीयम्”
अर्चनाहं वा । कतमम्? इति । “यम्” ‘आ अभरत्’ “आहरत्” ।
‘दूतः’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायुः”, ‘अग्निं’ वैश्वानरम्, कुतः ?

* “माध्यमिका” क, ख, ग ।

† न विद्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

§ अतएवाह मनुः—“मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम्”—इति
(१, ११) । इह कुल्लुकहृतं “समुद्राख्य मपां स्थानम्”—इति व्याख्यानम् नास्ति-
नारमम्; “सरितः सागरान्”—इति (१४ सू०) समुद्रोत्पत्तर्वक्ष्यमाणत्वादिति ।

‘परावतः’ (‘प्रेरितवतः’) प्रकर्षण ईरितवतः, प्रेरिततरात् : ‘परा-
गताद्वा’ दूरतराद् ‘विवस्वतः’ आदित्यात्, विवामनक्रियया तममां
तदतस्तं पर्यगच्छन् अन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतप्सुः विश्वं दत्त
राजानं मातरिष्या वायुः । स हि ‘मातरि अन्तरिक्षे’ अप्र-
वक्ष्यमानशक्तिः ‘यमिति’ गच्छति । अथ वा ‘मातरि’ ‘या-
मिति’ गच्छति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे यत् आद्रियते, येन चाद्रियते, यथाद्रियते,
सर्वे ते प्रथमं व्यपदिष्टाः । अथ विवस्वत आद्रियते मातरिष्यन्ता
वेद्यानर इति । अथ विवस्वत आद्रियते मातरिष्यन्ता
मति माताद् वेद्यानरगण्डेन पार्थिव उक्त इति व्यातिष्ठते पार्थिवो
वेद्यानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गाङ्ग्य सृष्ट्यादिभिर्यन्त्रि विंशेषनिर्णयं हविष्यान्तो-
यस्य मौथेवेद्यानरत्वं मुक्तम् — ‘विंशेषा अग्निं भुवनाय देवा
वेद्यानरं केतु मङ्गा मङ्गावन्’ — इति, नान्यः सृष्ट्यादङ्गां कर्त्ता, तस्मात्
सृष्ट्याऽत्र वेद्यानर इति । अत्र द्रुमः — पार्थिव एवाग्निः सृक्ते
प्रथमाया सृचि प्रकृत्योत्तरास्मृचु एतस्मिन् सृक्ते प्रकृतिभूम्ना स्तूयते,
महत् आत्मने माहाभागात् । अपि तर्हि सत्त्वान्यथप्रभृतीनि प्रकृति-
भूमभिः स्तूयन्तः, — किं मङ्ग पुनर्द्विताः; तामा मपि च विंशेषतोऽग्निः;

* प्रदर्शितं परस्ताच्चैतत् हविष्यान्तायं सृक्त मिति याज्ञिकपक्षसमर्थनाय । पुं
व्या० पृष्ठ० ४०५५० १०५० ।

† तथा हि उक्तं परस्तात्; — ‘अपि सृष्टेर्वता देवतावत् स्तूयन्ते’ — इत्येवमादि
४०५५० ४५० । वक्ष्यति च नवमारम्भे — ‘अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि
सृतिं लभन्ते’ — इत्यादि ।

यस्य सर्वदेवतात्माभिवाद् साक्षाद् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २, १, २)”, “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ६.)” —इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरं सुपदिश्यते । यथा पार्थिव एवायं मग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थानं मापन्नं स्तूयत इति तदर्थं मिदं माह ॥

“अथैनं मेताभ्यां† सर्वानि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति” एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वानि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युल्लक्षणाणि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुच्यन् । माया मू तु यज्ञियाणां मेता मपो यत्तूर्णिश्वरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तं मस्मिन्धीयते मूर्द्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुच्यन्तस् एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियाणान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तस्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते । त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भुवो भवति”—इति ‡ । “मूर्द्धा”, मूर्त्तं मस्मिन्” सर्वं

* पु० ७, ४, ४ ५ खण्डयोः । २८७ २८९ प्र० ।

† इति उत्तरयोः खण्डयोः वक्ष्यमाणभ्यामिति यावत् ।

‡ “स्थानान्यनुसञ्चरति” क, ड, च ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । इयन्तु तस्मिन्नेव हविष्यान्तोये ४०५ प्र० १० पं० ।

सत्त्वजातमुपनिवृद्धं “धीयते” ; यथा हि शिरसे वियोगं तदतो-
ऽवगमं भाविमरणम्, एवमग्निवियोगेऽप्यवगमं घ्नयन्ते भूतानि
इत्यतः* प्रधानम् ‘अग्निः’, ‘मूर्द्धा’ ‘भुवः’ भूलोकस्य भवति । विंशे-
षतस्तु ‘नक्तम्’ रात्रौ तत्कृतत्वाद्भूलोकस्य, भूतानां चान्नपक्वेस्तत्-
कृतत्वात् । तत् किमयमन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति ? न द्रव्युच्यते :
“ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्” रात्रावग्नितेन लोकस्थोपकारं कृत्वा
‘ततः’ अनन्तरमेव प्रभातायां रात्र्या माह्निकैरूपकारैरूपकरिष्यन्
लोकस्य ‘सूर्यो’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव” अयमग्निः ।
तस्य इयं ‘माया’ । क एनां जानाति ? मायां “त्वतां” ‘यज्ञियानां’
“देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्” स तत्त्वविदो मन्यन्ते । तत् किम् ?
इति । ‘अपः’ ‘यत्’ “कर्म” स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयु-
क्तम्, आदित्यात्मना अग्न्यात्मना च कर्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षणं जानन्
“सर्वाणि स्थानानि अनुमच्चरते”, ‘तूर्णिः’ “त्यरमाणः” कर्मकालं
मपरिहापयन्नित्यभिप्रायः ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेवं तथेयमपरा
चक्षुः भूयस्तरमेतमेवाणैवक्ति । किं पूर्वया नेतुं यदनया भूयस्तरं
निरुच्यते ? इति । स्थानद्वयमभिमम्यन्नः पूर्वया स्तुतः, —मूर्द्धा भुवे
भवत्यग्निर्नेतुं ततः सूर्यात्मना प्रातरसावुर्दति ; अथ पुनरुत्तरया
स्थानत्रयमभिमम्यन्नः स्फुटतरं स्तूयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥ ५. (२७)

* “एवमग्निवियोगेऽप्यवगमभावो विनाश इत्यतः” ख० ।

† उत्तरयेत्यस्य इहैवेत उत्तरं प्रदर्शयमानयेत्यर्थः ; सूक्ते त्वयं “मूर्द्धा भुवे”-
इत्यतो नाव्यहितपरा, अपि तु नकारितेति ज्ञेयम् ; वस्तुतस्तत्परिताया मप्युत्तरा
व्यवहारो न दोषावहः ।

स्तोमेन हि दिवि देवासा अग्नि मजीजनञ्छक्तिभि
रोदसिप्रां । त मू अकृण्वन् चेधा भुवे कं स ओषधीः
पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन हि यं * दिवि देवा †
अग्नि मजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः ‡ पूरणं §
त मकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति
शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
ब्राह्मणं ॥ तदग्नीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य
स्तौति ॥ ६ (२८) ॥

“स्तोमेन हि” —इति ¶ । ‘स्तोमेन’ स्तुतिभिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः”
अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ द्युलोके । एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना ।
‘रोदस्योः’ “द्यावापृथिव्योः” (‘प्रां’) “पूरणं” (‘देवामः’) “देवाः”
‘अजीजनत्’ अजनयत् यजमानाः ; ते हि हविषां दातारः शश्वत्
अद्भुया । “एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाज्जतिं न जुञ्जयादिति
आज्जतिभिरेवैनं जनयन्ति” —इति । ‘तम् अकृण्वन्’ त मेवाग्निं
कृतवन्तः । ‘चेधा भुवे कम्’ । क मित्यनर्थको निपातः । “चेधा-
भावाय”, “पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘सः’ एव मवस्थितो

* “स्तोमेन यं हि” ड, च ।

† “दिवि देवामो” ड, च ।

‡ “मजनयन् कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः” क, ख, ग ।

§ “०पृथिव्यारापूरणं” ड, च ।

॥ “इति ब्राह्मणम्” क, ख, ग ।

¶ ऋ० सं० ८, ४, ११, ५ । इयं खलु तस्मिन्नेव हविष्यान्नौघे सूक्ते दशमौ

जगद्यात्रामिदुये भवावस्यः 'ओषधीः पचति' ('विशरूपाः')
सर्वरूपा इति ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्ग्रहणं स्वपत्नानुस्मृतये* । मङ्गरो ह्यग्निम्
सृक्ते आत्मविन्नैरुक्तयाज्ञिकानां मिति ।

ब्राह्मणं मपि चैत मेवाथं ब्रवात्यथ भवाग्निगदित्यो भवतीति.—
“यदस्य दिवि तृतीयं तदमात्रादित्य इति ब्राह्मणम्”† । ‘अस्य’—इति
व्यवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां
व्यावृत्त्य स्वपत्नमाधनं मुक्ता देवतामतत्वं मानस्यं निरुच्यते । एक
मेवदं ज्योतिः, ज्योतिष्ठाविशेषात् । तत्पुनरेतच्चगद्यात्रामिदुये त्रिधा
विभक्तं पृथिव्या मन्तरिजे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते ;
अग्निर्विद्युदादित्य इति ।

तत्रैवं सति ज्योतिषो दिवि तृतीयं मादित्यास्य मग्निम् सृक्ते
पूर्वास्मृत्तु “हविष्यान्तम्”—इत्येवमाद्याम् । अग्नौकृत्य मन्त्रदृक्
स्तौति ; “अथैनं मेतया पुनरादित्याकृत्य स्तौति”—॥ ६ (२८) ॥

यदेदेन मदधुयज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य मादि-
तेयम् । यदा चरिष्णु मिथुना वभूता मादित्याप-

* “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः (इषा० ईख०)” —इत्यतः प्रकृतः ।
वस्तुतोऽत्र “वेधाभावाय”—इत्यस्यैव व्याख्यानांय शाकपूणिमतेोपादानं मभीष्टं न
तु सर्वंचेति शाकपूणेःरुक्तेः ।

† “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् * * * अथ यत् तृतीयं मदीदं दिव त आदित्या
अभवन्”—इति णे० ब्रा० ६, २, १० ।

‡ “स्तौमेन् हि”—इत्यन्नासु दशमृत्तु इति शेषः ।

श्रुन्भुवनानि विश्वा ॥ यदै॑न* मदधुर्य॒ज्ञियाः सर्वे
दिवि देवाः सूर्य (मादितेय †) मदितेः पुत्रं यदा
चरिष्णू मिथुनौ प्रादुर्भूतां सर्वदा सहचारिणावुषा-
श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मि॒नेतिः अयतिकर्मा ‡ शु
डति नामकरणस्थकागे वा नयतिः परो § वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुना-
वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वाथैन मेत-
याग्रीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदै॑न मदधुर्य॒ज्ञियाः” — इति ॥ । “यदै॑नम्” ‘सूर्यम्’
‘आदितेयम्’ “अदितेः पुत्रम्” ‘दिवि अदधुः’ द्युलोके स्थापितवन्तः,
‘देवाः’ ‘यज्ञियाः’ यज्ञसम्पादिनः ; यज्ञमानाः याज्ञेन कर्मणा
सर्वम्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगद्विरचनापपञ्चस्य । रम्भयो वा देवाः सौर्या
यदै॑न मुन्नीतवन्तः । ‘यदा’ चैतौ ‘चरिष्णू’ “सर्वदा सहचरणशीलौ”
“मिथुनौ” “प्रादुः” ‘अभूताम्’ “उषाश्चादित्यश्च” । ‘आत्’ अथ
तदा ‘प्रापश्यत्’ प्रकर्षेणापश्यत् ‘भुवनानि’ भूतानि, ‘विश्वा’
विश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात्?” “मिनेतिः” तावदत्र “अयतिकर्मा”

* “यदै॑न” क, क-नामवृत्तौ च ।

† न दृश्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “०मिनेति अयतिकर्मा” क, ख, ग ।

§ “नयतिपरो” क, ख ।

॥ अ० सं० ८, ४, १९, १ । एषा हविष्यान्तीये तस्मिन्नेव सूक्ते एकादशी ।

मिथुनशब्दे पूर्वपदं 'मि'—इति । “थु”—इति नामकरणः” प्रत्ययः ;
 “थकारो वा” नामकरणो विकल्पेन । “नयतिः परः” उत्तरपदे ;
 “वनिर्वा” विकल्पेन । यदा तावत् ‘थु’—इति नामकरणो नयतिश्च
 परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च परत्वात् ‘मि-न-थुः’—
 इति प्राप्ते रूढेर्बलौघस्त्वात् मध्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ
 पुनर्यदा थकारो नामकरणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा वकारस्य
 सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । थकारे च यः
 स्वरः, तस्य लोपः, थकारश्च उकार सुपमङ्गमेत । एवं मिथुनाविति
 मिध्यति । अथ कोऽर्थः ? “ममाश्रितौ” “अन्योऽन्यं” प्रति आत्मानं
 “नयतः”, कालं वा ममाश्रितौ भवतः परस्परं ममज्ञौ । “मनुष्य-
 मिथुनौ अपि एतस्मात् एव” । अथ वा मेयतंमनुष्यमिथुनौ
 स्याताम् ; तौ हि कर्माद्यं “मेयन्तौ” इव परस्परं कालं नयतः ॥

“अथ” पुनः “एतम्” आदित्यम् “एतया” उत्तरयर्च्चा”
 एतस्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वेन “स्तौति” ; होतृत्वं ह्यग्नेः कर्मा न
 सूर्यस्य । तस्मादिदं माग्निवैश्वानरोयं सूक्तम् ॥ ७ (२८) ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्याः कतरो नौ वि
 वेद । आ शंकुरित्सधुमादुं सखाया नक्षन्त यज्ञं क इदं
 वि वोचत् ॥ यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयश्चाग्नि-
 रसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति

* हविष्यन्तीयसप्तदश्या ; इह त्वनन्तरपठितयेति ।

† तदुक्तं पुराणात् “वहनश्च हविषाम्” इत्यादि १४४४० ६पं०

तत्सहमदनं समानस्थाना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं स मश्रु-
वानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ८(३०) ॥

“यत्रा वदेते”—इति* । ‘यत्र’ यस्मिन् कर्मणि ‘वि वदेते’
वेरूपमर्गस्यापकृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं तत्रानयनम् । को
पुनस्तौ विवदेते ? ‘अवरः परश्च’ “दैव्यौ होतारौ”—“अयं च
अग्निः” पार्थिवः “असौ च मध्यमः” वायुः । कथं विवदेते ?
‘यज्ञन्योः’ यज्ञनेत्योः । उभावप्यावां यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः
(‘नौ’) आवयोः “यज्ञे” “भूयः” ब्रुवन् ‘वेद’ इति । तत्र य एते
‘सखायः’ “समानस्थाना ऋत्विजः” यज्ञे विनियुक्ताः ‘नक्षन्त’ स
मश्रुवते ‘यज्ञम्’, त एवं ‘सधमादम्’ सहमादम् “सहमदनम्”
सहर्षम् उपश्रुत्य अनयोः ‘आशेकुः’ “आशक्रुवन्ति” । अथाशक्रु-
वन्तश्च किं ब्रूयुः ? ‘क इदं विवोचत्’ “को न इदं विवक्ष्यतीति”
कतर एतयोर्यज्ञे वेद ? इति ; उभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदावित्यभि-
प्रायः ॥

यथाग्निप्रधान मेतत् सूक्तां होतृकर्मणोऽग्निसम्बद्धत्वात् विशेष-
लिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इय मपरा ऋक् “भूयसे निर्व-
चनाय” ब्रुताराय निरुच्यवचनाय । पूर्वस्याः को विशेषः ? अस्यां

* ऋ० सं० ८, ४, १२, ९ । हविष्यान्तोये त्रियं सप्तदशी ।

† हविष्यान्तोयम् (ऋ० सं० १०, ७, ४) ।

‡ इत उत्तर एव वक्ष्यमाणाः हविष्यान्तोये तृणविंशौ (चन्त्या) ।

हि विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव स्तूयते ; पूर्वस्या सुभावपि
भूयोविदावित्युक्तम् ॥ ८ (३०) ॥

यावन्मात्रं मुपसो न प्रतीकं सुपर्णो^३ वसते मात-
रिश्वः । तावदधात्युप यज्ञ मायन् ब्राह्मणो होतुरवरो
निषीदन् ॥ यावन्मात्रं मुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शन-
मिति वास्त्युपमानस्य सम्पत्त्यर्थे प्रयोग इहेव* निधे-
हीति यथा सुपर्णः सुपतना एता रात्रयो वसते मा-
तरिश्वज्जगोतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञ मागच्छन्
ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्त्व
मग्निवैश्वानरीयो^१ भवति देव सवितरेतन्वा वृणतेऽग्निं
होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेतीम मेवाग्निं सवितार
माह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वात्तमं वा पितरं
यस्तु रूक्तं भजते^२ यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सोऽग्नि-
वैश्वानरो निषा^३ मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नाम-
धेयेन भजेतेभ^४ ॥ ९ (३१) ॥

॥ इति स^५ राध्यायस्य सप्तमः पादः ७. ८

“यः^६ सो न प्रतीकम्”—इति । अत्र ‘न’कारः

* “इहेव” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, ४, १२, २ । हविष्मन्नाय त्वन्या (१९) ।

सम्प्रत्यर्थ एव, उपमानासम्भवात्* । लोकेऽपि च “अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः”—“इहेव निधेहीति यथा” इह सम्प्रति निधेही-
त्यर्थः । मातरिश्वना कश्चित् पृष्टः दैव्यस्य हेतुः अग्नेः यद् विज्ञानं
तत् किं मयं ब्राह्मणो मनुष्यहेता यज्ञं सुपायन् विभर्त्ति? इति ।
स तं प्रत्याह— हे ‘मातरिश्वन्!’ ‘यावन्मात्रम्’ ‘उषसः’ (‘प्रतीकं’)
“प्रत्यक्तम्” प्रत्यश्रितं प्रतिगतं प्रकाशस्य, “एताः” ‘सुपर्णः’
“सुपतनाः” “रात्रयः” आत्मनि अनुप्रविष्टं (‘वसते’) छादयन्ति†,
अभिभूय तमो वर्त्तन्ते स्वयं मेव । अथवा वसतिर्दर्शनार्थः‡ ।
यावन्मात्रं सुषसो रात्रिषु दृश्यन्ते, ‘तावत्’ इत्येव मपि स्वल्प
मेव । एतावन्मात्रं मयं स्वल्पविज्ञानं उपायन् ‘यज्ञं’ ‘ब्राह्मणः’
हेतुत्वे वृत्तो हेतुषदने ‘निषीदन्’ ‘दधाति’ धारयति । दैव्यस्याग्नेः
परस्य भूयोविदः, अवरः अन्योऽल्पविदिति अनुकरोत्यल्पमिति;
मानुषो हि अग्न्यनुग्रहादेव अयं मल्पविज्ञानेऽपि होता होत्रं
करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टूयते ॥

तदेतदेवं कृत्वा सूक्तं मग्निप्रधानकर्मत्वात् वैश्वानरीयम् । येऽत्र
वैश्वानरशब्दाः, ते पार्थिवाग्निं भजन्ते विशेषणत्वेन ॥

“होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति” । एव मपि तु सति
अयम् अनग्निः वैश्वानरः होतृजपः४ । “देव सवित रेतं त्वा वृणते-
ऽग्निं होत्राय स ह पित्रा वैश्वानरेण—इति” । एव मेतं जपं

* १भा० ४४५० १अ० १पा० १ख० द्रष्टव्यम् ।

† “वस आच्छादने”—इति अ० पं० १२ ।

‡ इह मानं मयम् ।

४ “होतृजपं जपति”—इति ऐ० ब्रा० १, ५, ५ ।

वर्णयन्ति* । “इमम् एव अग्निं सवितारम् आह” पार्थिवम्, “सर्वस्य प्रसवितारम्” यज्ञद्वारेण “मध्यमं वा उत्तमं वा” “पितरम्” अस्य वैश्वानरमाह । स ह तेन वैश्वानरेण पित्रा । एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादयो वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो वात्तमो वेत्येव मेव मय मनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होतृजपः ॥

अत्रापि “यस्तु सुक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूपयतेऽय मेव सोऽग्निर्वैश्वानरः” । किं कारणम् ? अनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होतृजपस्याय मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवधियते याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे च अय मेवैको मन्त्रो व्यपदेशहेतुरग्नैर्वैश्वानरत्वं ब्रवीति । सम्प्रति मन्त्रेणार्थव्यपदेशवता अग्नैर्वैश्वानरत्ववाचिना “आ दूतो अग्निं ममभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः†—इत्यनेन शाकपूणिपक्षेण खेनाव्यभिचारिणा समीभवति । तद्धितव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधका विशेषहेतवः षडव्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते‡ ॥

एतस्माद् विशेषहेतुवाङ्मत्यात् अय मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः सूक्तभाक् हविर्भाक् च ॥

“निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी” वैश्वानर इति “एतेन नामधेयेन भजेतेभजेते” इति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिममाप्त्यर्थः ॥

तदेव मेतस्मिन् § ‘वैश्वानर’-पदविचारप्रसङ्गे हविष्यान्तीयं सूक्तं

* “अग्निर्वै देवानां होता, तस्मैतद्देवपदनं यदुत्तरवेदो नाभिः”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, ९ ।

† “अपा मुपस्थे महिषा अष्टभ्यत् विशो राजान् मुप तस्युर्ह्यग्निर्धम् । आ-दूतो०—परावतः ॥”—इति ऋ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

‡ पुरस्तात् ४१९ प्र० ४१५ पं० ३० ।

§ “तावदेव मेतस्मिन्” ख० ।

मुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानरः इति एक मेवेदं ज्योतिः
त्रिधा वर्त्तते इति मन्त्रस्य भावोपप्रदर्शनार्थं मुपवर्णितम्* ॥

ईदृशेषु शब्दार्थन्यायमङ्कटेषु मन्त्रार्थघटनेषु दुरवबोधेषु मतिमता
मतयो न प्रतिहन्यन्ते; वयन्त्वेतावदत्रावबुध्यामह इति ॥ ८ (३१) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवामिनः आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ

द्वादशः† (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

* “अग्निर्वै एष वैश्वानरः” ऐ० ब्रा० ८, ५, ९ । “तदेतद्व्याभ्युक्तम्,—विश्वरूपं
हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्नम् । सहस्ररग्निः शतधा वर्त्तमानः प्राणः
प्रजाना मुदयत्येष सूर्यः”—इति प्रश्नोपनिषदि १, ८ । “अथ मग्निर्वैश्वानरो योऽयं
ममाः पुरुषे”—इत्यादि ऋ० शा० ७० ५, ६ । इत्यादयश्च श्रुतयो विचारणीयाः ।

† १भा० १४६४० “१” द्रष्टव्यम् ।

^१ (अथातइन्द्रोदिवः^१परोक्षकृतास्तद्येन^२तिस्रएवदेवता-^३
^४थाकारचिन्तनमपुरुषविधास्तिस्रएव^५पूषात्वेतोऽथैतान्य-^६
^७थैतानिमन्त्राजगत्यथातोऽग्निमीडेऽग्निःपूर्वेभि^८रभिप्रव-^९--
^{१०}न्तेन्द्रंमिचंजातवेदाः^{११}प्रनूनं^{१२}वैश्वानरो^{१३}वैश्वानरस्य^{१४}प्रनूम-
^{१५}हित्वं^{१६}क्षणांनियानंहविष्फान्तमपामुपस्थेमूर्द्धाभुवस्तोमे-
^{१७}नयदेदेनंयत्रावदेतेयावन्मात्र मेकत्रिंशत् ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविण मुच्यते यदेन मभि-
द्रवन्ति* बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

‘द्रविणोदाः’—इति† । एतद्देवतापदं निर्वाच्यम्, तदर्थं सुपो-
हातः—“द्रविणोदाः कस्मात् ?” इति । तत्र पूर्वपदमेव तावत् प्रथमं
विगृह्य निराह—“धनं द्रविण मुच्यते” इति‡ । तत् कस्मात् ?
“यदेन मभिद्रवन्ति” । कर्मकारकम् । यस्मादेतत् आभिमुख्येन
तदर्थिनोऽवश्यं § द्रवन्ति । “बलं वा” द्रविणम्॥ । करणकारके ।
“यदेनेनाभिद्रवन्ति” यस्मादनेन संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति ।
“तस्य” धनस्य बलस्य वा “दाता” यो भवति, स “द्रविणोदाः” ॥

“तस्य” प्राधान्यस्तुतियुक्ता “एषा” ऋक् “भवति” (यां दृष्ट्वा
देवतापदसमान्नाये एष समान्नातः)—॥ १ ॥

* “यदेन मभिद्रवन्ति” ड, च ।

† १भा० ४३१ पृ० । ५अ० १ख० (१) ।

‡ १भा० १अ० १०ख० (१५) १११, ११८ पृ० ।

§ “यस्मादेतदर्थिनोऽवश्यं” ख० ।

॥ १भा० १अ० १ख० (१६) १:५, १११ पृ० ।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु
 देव मीळते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं* द्रविणस इति द्रविणसा-
 दिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
 त्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देव मीलते । याचन्ति स्तुवन्ति
 वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति
 कौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृति-
 राजसो जात मुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यभिं
 द्राविणोदस माह्वैप पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनार-
 न्तरग्निञ्जुजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्रावि-
 णोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान
 मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ २ ॥

“द्रविणोदा द्रविणसुः”—इति ।। मेधातिथ्येगर्घम् । ‘द्रवि-
 णोदाः’—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन
 बहुवचनान्तेन ‘ईलते’—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यं मपेक्ष्य स्तोतृत्वे
 चासम्भवं द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यं मुनीय द्रविणो-
 दसो यद्वृत्त मध्याहृत्य द्रविणोदमि अर्घ्यपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-

* “यस्त्वं” क, ख, ग ।

† नाच द्वितीयखण्डममाभिः इ-च-पुस्तकयोः ।

‡ ख० सं० १, ७, ४, २ ।

वाक्यतायां सामर्थ्यं मुनिनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदमि द्रविणोदः-शब्दं
कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा यः” देवः, “तं द्रविणोदमम्”
इति ॥

इदानीं ‘द्रविणमः’—इत्यस्य ‘यावहस्तामः’—इत्यनेन ऋत्विग्वि-
षयेणामन्दिग्धेन प्रथमावज्ञवचेन स्तुतिकर्तृत्वेन विगंषणविशेष्यभावेन
सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं मुनीय तयार्थापत्तिमामर्थ्यादेकवाक्य-
तयाभिमन्वधाति ।

यं द्रविणोदमं ‘देवम्’ ‘अश्वरे’ यज्ञे, अग्निष्टोमादौ ‘यज्ञेषु’
यज्ञतिषु हविःसम्प्रदानेषु भवनेषु वा यागस्यानेषु ‘द्रविणमः’
ऋत्विजः ; ते हि द्रविणं लभ्यामहे इति सादन्ति कर्मणि, अथ वा
“द्रविणमानिनः” धनं य गवादेर्होपो वा देवताष्टस्य सत्प्रकारः,
‘यावहस्तामः’—इत्यभिपवनाभिप्रायम् । य मेते द्रविणसो यावहस्ताम
ऋत्विजः अश्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदमं देवम् ‘ईडते’ “याचन्ति स्तुवन्ति
वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा”, स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं* द्रविणानि
ददात्विति । एतदाशास्महे । आशिष मध्याह्न्य समाप्यते, य
मीडते स इति, यत्तदोः परस्परापेक्षितत्वात् । अथैव मन्यथा निरा-
काङ्क्षतया परिममायते—“द्रविणमः तस्माद् पिबत्विति” । द्रविणोदा
इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणम इत्यस्य पञ्चम्येक-
वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं मुनीय पिबत्वित्याख्यात मध्या-
ह्न्यात्रैव समापयाञ्चकार भाष्यकारः । एव मयस्ति सामर्थ्यं मित्य-

* “देवोऽस्माकं” ख ।

पप्रदर्शनार्थम् । तत् कथम् ? इति । यं देवं द्रविणोदम मध्वरेषु
यज्ञेषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणसा-
ऽस्मात् सोमात् द्रविणं भक्तुगदाय स्वमंगं पिबन्वित्येतदाशा-
स्माहे ॥

“तन्को द्रविणोदाः” — इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् “इन्द्र-
इति कौटुकिः” एव साचार्था मन्यते । केन हतुना ? “मः वन-
धनयोर्दाहृतमः” अतिशयेन दाता इति । “तस्य च सर्वा बलकृतिः”
अभिधानविग्रहे हि वलं द्रविणं मिश्रकर्म, बलकृतियेन्द्रस्य सर्वा*,
तस्मादिन्द्रः । “ओजसा जातं मृतं मन्य एनम्” — इति चाह”
मन्त्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य वल्लेनः अभिभवन्धः । तस्माद्युक्तं
यत्तस्य दाता स्यात् । कथम् ? इति : यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते ।—

“अथादियाय” — इति । “यद् वदन्ति” यदा वदन्ति (“अथात्”)
अशनवन्ता मेघात् अयम् ‘इन्द्रः’ (‘दियाय’) आगच्छति ‘इति’ । तत्र
मन्निधानं मस्य प्रतीयं तच्चावदहं न तथा ‘मन्ये’ । कथन्तर्हि ?
‘ओजसः जातम्’ बलराशः कुतश्चिदतिमहतो जातम् । अहम् ‘एनम्’
मन्ये यथाय मतिवन्नवान नक्त्यते । अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात्
दीर्घा अयम् ‘दियाय’, ततो ‘इर्म्यपु’ उदकाहरणाधिकार्युक्तेषु
मेघवधकर्मसु ‘तस्यो’ तिष्ठति । अथ वा किं जानौमः, कुतो-
ऽप्यय मैश्वर्याज्जातः ? इत्यतो व्रमः ‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ प्रजज्ञे

* “या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्” — इत्युक्तेः । पु० २५९ प्र० ८५० ।

† “अथादियायति यद्दन्त्योजसा जातं मृतं मन्य एनम् । मन्थोरियाय इर्म्यपु
तस्यो यतः प्रजज्ञे इन्द्रा यस्य वेद ॥” — इति ऋ० मं० ८, ९, ४, ५ ।

इति । 'इन्द्रः' एव 'अग्नि' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो जास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे—“अग्निं द्राविणो-
दम माह” मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मृग्यः* । केचित्तु “द्रविणोदाः
पिबतु द्राविणोदमः” इत्येव मन्यन्ते† । यस्यापत्तां द्राविणोदमो-
ऽग्निः, स एव द्रविणोदा इति ॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम, इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रान् । कुत एतत् ? ऐन्द्रे हि निगमे
श्रूयते—“यो अग्नेनोरन्तरग्निं जजान” इति ।

“यो हत्वाहि०”—इति‡ । ततोऽहनि दशरात्रस्य निष्कैवल्ये
विनियोगः । गृह्यमदो ब्रवीति । ऐन्द्रं रूप मास्यतोऽसुरैर्हन्यमानः
किं मा हय, नाह मिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्रः ? ‘यः’ ‘हत्वा’
‘अहिम्’ मेघम् ‘अरिणात्’ ‘सप्त सिन्धून्’ स्यन्दना आकाशनदौः
“एला च इला च”—इत्येवमाद्याः§, ‘यः’ च ‘गाः’ अपः ‘उदा-

* अस्मन्मते तु न ह्यत्र द्राविणोदमपदोऽदितिमन्त्रोऽन्वेष्टः ; अपि तु द्रविणोदा
इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यच्च श्रूयते एव सैव निगमो दर्शनोयः ; दर्शयि-
ष्यत्यनुपदद्याच्च तथैव “यो अग्नेनोरन्तरग्निं जजान”— इति भाष्यकारः स्वयमेव ।

† ऋ० सं० ९, ८, १, ४ । परं तत्र तु द्रविणोदम इति पाठः, ‘स द्रविणोदमो
हवोरूपद्रविणस्य प्रदाहभ्य ऋत्विग्भ्या हितः’—इति च तत्र सायणव्याख्या ।
यास्कोऽप्युचेषामं द्विः स्मरिष्यति ।

‡ “यो हत्वाहि मरिणात् सप्त सिन्धून् यो मा उदाजदपृथा बलस्य । यो अग्ने-
नोरन्तरग्निं जजान सृष्ट्वक् सृमत्यु स जनासु इन्द्रः ।”—इति ऋ० सं० ९, ९, ०, ९ ।

§ “आद्या बज्रला च—इत्येवमाद्या” ख० । “सप्त गङ्गायमुनाया मुख्या नदीः”
—इति सा० भा० । तास्य “दमं मे गङ्गे (ऋ० सं० ८, ४, १, ५)”—इति मन्त्रे
आम्नाताः ।

जत् उदगमयत् 'अपधा' अपनानेन उदाटनेन 'वलस्य' मेघस्य
 शिराणां क्रिद्राणाम्, 'यः' च 'अगमनो.' अगमनवत्यो.* द्यावापृथिव्योः
 'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जलयति. 'यः' च 'ममत्सु' मङ्गलामेषु
 शत्रूणां 'मंष्टरु' मञ्चेत्ता । ('जजामः') ए अङ्गजनाः । 'स.' 'इन्द्रः' ;
 नाहमिन्द्र इति ॥

"अथापि" अथ सपरिणामेन्द्रस्य द्रविणोदस्य । कतम ?
 इति । "ऋतुयजेषु द्राविणोदमाः प्रवादाः भवन्ति" । ऋतवो
 दैर्मन्त्रे रिज्यन्ते, ते भवन्त्युत्थाजान्, तेषु ऋतुयजेषु 'द्राविणोदमाः'
 द्राविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । कतम ? तेषां ऋतुया-
 जानां यत् पात्रं यजत तज्यन्ते तर्हिन्द्रपात्रमित्यन्त्यं समाख्या
 भवन्ति । अथ यथा— "अप्राज्ञाचादन्त पोचादमभात नद्यादजपत् प्रया दितम् । तुरीयं पात्रं
 यत्तदेवं द्रविणोदममपाज्ञाचादन्तपोचादमभात नद्यादजपत्तुर्गोयं पात्रं समृक्तं
 समर्त्यमिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणमः स्वयमायूयात् स्वयं
 मभिगूयात् स्वयं मभिगूर्जया होचयर्त्तुमः सामस्यपिबत्वच्चावाक
 यज"—इति । होता यत्तद् देवं द्रविणोदा मित्यच्चावाकस्य मङ्गप्रैषो
 मंत्रावरुणो ब्रवीति । अध्वर्युणा ऋतुभिः प्रेष्यति प्रेषितः 'होता'
 'यत्तत्' यजतु । कम् ? इति । 'देवं' 'द्रविणोदसम्' । स च

* "यस्य 'अगमनो.' अगमते व्याघ्रालयन्तारिक्तमित्यगमा मेघः, अत्यन्तमृदुर्नपयोर्म-
 चयोः, 'अन्तः' मध्ये वैद्युतमग्निं 'जजान' उत्पादयामास"— इति भा० भा० ।

† "अप्राज्ञाचादन्त पोचादमभात नद्यादजपत् प्रया दितम् । तुरीयं पात्रं
 समृक्तं समर्त्यं द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदमः ॥"— इति ऋ० सं० २, ८, १, ४ । अस्य
 च व्याख्यानं परस्तात् दृश्यिष्यति (४४६ प्र० ६ पं०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वं 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होत्रात्' सम्प्रदा-
नात् । 'अपात्' च 'होत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'नेष्ट्रात्' सम्प्रदा-
नात् । अथ पुनर्द्रविणं 'तृतीयं' चतुर्थं सम्प्रदानम्, 'अमृतम्' अगुडम्,
अपूर्णं मिथ्यर्थः* । 'अमृत्यै' यत् पीत्वा न म्रियते ; अथवा अमनुष्य-
योग्यम्, अमृतम् अनुमृदितं मन्यया देवनया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्र-
पानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः
अस्माभिः, प्रत्तमादरेण 'स्वयमाशूयात्' स्वयमाभिशीयात्, 'स्वय-
मभिगूर्यात्' स्वयमभ्युद्यच्छेत । ततः 'स्वयं' 'पिवतु' ('ऋतुभिः')
ऋतुना कालेन महं 'सोमस्य' 'अभिगूर्तया' अभिमतया 'होत्रया'
भृत्या प्रदीयमानं स्वमंगलम् । ह 'अच्छावाकः' त्वमप्येतदेवं
ज्ज्ञात्वा 'यज' ॥

एवमेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदाः-प्रवाःवति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्र-
पानम्'—इति समाख्या†, तस्मादिन्द्रस्तत्र पिवतीति गम्यते । एव-
ञ्चेत् प्राप्ता मिन्द्रो द्रावणोदा इति ॥

“अथाध्ययम्” अदरे । इतुन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेनं
“सोमपानेन शोति” । ऋतुयानिष्येव । “होत्रात् सोमं द्रविणोदः
पिव ऋतुभिः”—इति । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते,
तदर्थवात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाध्यायने च तत्संस्कार-
प्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—“अगुडं गुण्डे देव सोमाध्यायना मिन्द्रा-

* “अमृतम् अगुडम् देवेभ्यः अदत्तम् पूर्णं भित्यर्थः” ख ।

† “इन्द्रपानस्य इन्द्रेण पातव्यः”—इति सा० भा० ऋ० सं० १, ४४. ८ : ६,
४४. १६ : ७, ४७, १ ; ८, ८१, २ ; १२ : १०, २०, ८ ।

‡ “मन्दस्य होत्रा०—०पिव ऋतुभिः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, ११, १ ।

यथे। एतदग्निं द्राविणोदस माहेत्यृत्विजोऽत्र द्राविणो-
दस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । कृषी-
णां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो
एतत् तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्ति-
मात्रं तद्ववति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपाचा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपप-
द्यते । सोमं पिव मन्दमाना गणश्रिभिरित्यपि निगमो
भवति यथो एतद् द्राविणोदाः पिवतु द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्ववति ॥ ३ (२) ॥

किं मन्त्र एतर्द्धतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अय मेवाग्निर्द्राविणोदाः” इति । “शाकपूर्णः” मन्यते । ‘अय मेव’
यस्य पृथिवीम्याने समाम्नातम् । अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यत्,
ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्ह-
स्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा
चैनं रमानुप्रदानादिना अस्तोष्यन्; न च तदभय मस्ति । किं तर्हि ?
आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो
हेत्वर्थः ; यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादय मेवाग्निर्द्राविणोदाः ॥

* “गणश्रिभिरिति यथो एतद्”—इति क, ख, ग ।

† १भा० ४५९ ४० ५४० १, (१) ।

“स लघनयोर्दाहृतमः” इति* । अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कस्मात्? यस्मात् “मर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते” ; अत ऐश्वर्यात् सत्रः एव बलधनयोर्दाहृतो भवन्ति । तस्मादवैशेषिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणादस्त्वे ॥

“यथो एतत्” यदणुक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—“ओजसो जात सुत मन्य एनम्”—इति† । तदप्यवैशेषिक मिन्द्रस्य । कस्मात्? यस्माद् “अय मर्षाग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रदृक् । किमाह? “सहसस्पुत्रम्”, “सहसः सुनुम्”, “सहसो यज्ञम्” । इन्नः सर्पिर्गासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

“इन्नः सर्पिर्गासुतिः”—इति‡ । गृत्तमदस्यार्घम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोगः समिदाधाने । द्रु-अन्नः ‘इन्नः’ द्रुमान्नः, ‘सर्पिर्गासुतिः’ च सर्पिरामवो यस्य, सर्पिर्वोदक मासृते य आहुति-द्वारेण । ‘प्रन्नः’ च पुराणः, ‘होता’ ‘वरेण्यः’ वरणीयः ‘सहसः’ बलस्य यः ‘पुत्रः’ यः ‘अद्भुतः’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याशीर्गत माख्यात मध्याहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह यद्यविष्णुः”—इति§ । विरूपस्यार्घम् । आग्नेयी ।

* परस्तात् ४४०४० १पं० ।

† परस्तात् ४४०४० ७पं० ।

‡ “इन्नः सर्पिर्गासुतिः प्रन्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥”—इति च०

चं० १, ५, १८, १ ।

§ “त्वं ह यद्यविष्णुः सहसः सूनवाहुत । अतावा यज्ञियो भुवः ॥”—इति च०

चं० १, ५, १४, १ ।

गायत्री । सामिधेनीष्वाग्नेयेऽन्नाद्यकामकर्मणि याज्या । हे 'यविष्ठ्य'
युवतम ! 'सहसः' बलस्य 'सुनो' पुत्र ! 'यत्' यस्मात् 'आजत'
अभिज्ञत, 'कृताना' सत्यवान्, 'उदकवान्' वा, 'यज्ञियः' यज्ञः ।
स्यादौ 'भुवः' भवसि । तस्मात् त्वां वय मपि ब्रूमः, स त्व ममाक
मयेवं भवेत्येतदाशामहे ॥

“अग्ने वाजस्य गोमत्” — इति * । उणिक् । गोतमस्यार्धम् ।
आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने !'
'सहसो यज्ञो' बलस्य पुत्र ! 'जातवेदः' यदेतद् वाजः अन्नम्,
गोमत् गोभिः तदत, त्वं तस्य 'ईशानः' ईश्वरः । अतो ब्रूमः—
'अस्मे' अस्मासु 'धेहि' स्थापय । अनयापि कुरुष्वेतत् 'महिश्रवः'
महदेतन् श्रवो गवादि । इत्येतदाशामहे ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्राविणोदस माह”
इति † । नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्राविणोदसो जायते,
किन्तर्हि ? “ऋत्विजः” “अत्र” एतस्मिन् “द्राविणोदसः” अग्नेः
“उच्यन्ते” । ते पुनः कस्मात् ? “हविषः दातारः” ; देवानां हि
हविर्द्राविणम्, तदेते ददत इति द्राविणोदस एते । ततः किम् ?
“ते च एनं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” ऋत्विजा
मय मग्निः पुत्र इति । तद्यथा—“ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः”

* “अग्ने वाजस्य गोमत् ईशानः सहसो यज्ञो । अस्मे धेहि जातवेदो महि-
श्रवः ॥” — इति ऋ० सं० १, ५, ९०, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०२० ७५० ।

—इति । “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः”—इति * । अनेन निर्मथ्योऽग्निरभिह्रयते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’ अधिकदौप्तिः, ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथ्यः ‘प्रविष्टः’ ‘चरति’ ज्वलन्, ‘ऋषीणाम्’ ऋत्विजां ‘पुत्रः’ तैर्मथितः, ‘तस्मै विधेम’ तं परिचरामहे वयम्, अनेन आज्येन ‘हविषा’ । किम्? इति—‘मा देवानां यूययाम भागधेयम्’ इति । प्राप्तं मेतदभिह्वेयमाख्यं ‘भागधेयं’ सुवेणाभिजुहोतीति । शास्त्रतोऽस्य अन्याख्यस्य देवस्य ‘मा यूययाम’ मा लोनुपामेत्यतो विधेम । अथ वा अस्मै अग्नये हविर्दद्यः । विधति दानकर्मापि भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“ऋतुयाजेषु द्राविणो-
दसाः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति (समाख्या)
भवति”—इति † । एतदप्यकारणम् । कस्माद्? यस्माद् “भक्तिमात्रं
भवति तत्” गुणतः संवादः ; दुर्बला हि समाख्या, यतः असा-
मर्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—“यथा वायव्यानौति” “सर्वेषां
सोमपात्राणाम्” नानादेवताना मपि सताम् ॥

“यथो एतत्”,—“सोमपानेन” एनं “स्तौतीति” ‡ । इदं मय-
कारणम् । कस्मात्? यस्मात् “अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते” सोमपानम् ।

* “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः ऋषीणां पुत्रो अधिराजः रवः । तस्मै विधेम हविषा
ऋतेन मा देवानां यूययाम भागधेयम् ॥”—इति तै० ब० । अथि चैव मन्त्रो
वाजसनेयकेऽपि पाठभेदेन । य० वा० स० ५. ४ ।

† पुरस्तात् ४४०४० २५० ।

‡ पुरस्तात् ४४०४० ११५० ।

कथम्? इति “सोमं पिब मन्दमानो गणश्रिभिः” इति । “अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिः”—इति* । हे भगवन् ! ‘अग्ने ! वैश्वानर !’ त्व मेभिः ‘मरुद्भिः’ मितरोचिभिः अर्चिभिः, ‘शुभयद्भिः’ भवन्तम् ‘शृङ्गभिः’ रसहर्तृभिः, ‘गणश्रिभिः’ गणशो भवन्त माश्रयद्भिः, ‘पावकेभिः’ पावयितृभिः, ‘मित्रम् इन्धेभिः’ सर्व मिद मागच्छद्भिः, यद् दग्धम् ‘आयुभिः’ अयनशीलैः, ‘प्रदिवा’ चिरन्तनेः ‘केतुना’ प्रज्ञया कर्मणा । ‘सजू’ मंयुकाः, ‘मन्दमानः’ मोदमानः ‘सोमं’ ‘पिब’ । इत्येतदाशा तद्धे । अर्चिषोऽत्र मरुतः, अत्विजो वा मरुतः†; अन्यथा ह्यनुदाहरण मेवैष मन्त्रोऽग्नैः सोमपाने स्यात्, इतरैर्मरुद्भिः सम्बन्धात् ॥

“यथो एतत्”—‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, अस्यैव तद् भवति” । यत् पुनरेतदुक्तम्, अतुयाजेषु ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, ‘अस्य एव’ अग्नेः ‘तद् भवति’; अग्नेरपि सोमभागित्वात् अतुयाजेषु । भवति हि तेषु “वनस्पते० —० द्रविणोदः पिब अतुभिः”—इति‡ । वनस्पति-शब्दमामानाधिकरण्यात् सोमपानार्थे सम्बोधने द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावमाम-

* “अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिः शृङ्गभिः सोमं पिब मन्दमानो गणश्रिभिः । पावकेभिर्विंश मिन्धेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १ १५, ८ ।

† “मरुतः”—इति अत्विङ्गनामसु षष्ठं पदम् १भा० १५०, १५१ ४० ।

‡ पुरस्तात् ४४०४० ११५० ।

§ ऋ० सं० १, ८, १, १ । यत्र सूक्ते ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, तत्रैवेयं तत्पूर्वपठिता ।

यति नान्यो वनस्पतेर्द्रविणोदाः । वनस्पतिश्च पुनर्मंशय मग्निः ;
“व॒ह॑ दे॒व॒त्रा दि॒धिषो॑ ह॒वींषि॑”—इति* हविर्वहनकर्मसंयोगात्,
स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पतेः । तस्मादग्निर्द्रविणोदाः ; नेन्द्रः ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—इन्द्राय॑ सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र एवास्य
कै॒वलः॑ पाता ; नान्य इति† । नैतदेवम् ; सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै
मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, ह्रयते च । तद्यथा ।
“अ॒भि त्वं दे॒वम्”—इति‡ सावित्र्या मीयते, “अ॒ंशुरं॑शुष्टे”—इति §
इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च मीयते॥ “इन्द्रा॒याभि॑माति॒घ्ने”—इत्येव-
मादिभिः । नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यः । तथा च
ह्रयते । तदेवं विधिवशाद् विचित्रा सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं सत्यञ्चक्यं
वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । समुक्ते चाग्निरिन्द्रेण
सह प्रत्यक्षं मैन्द्राय॑ ग्रहे “इन्द्रा॒ग्नौ आ॑गतम्”—इत्यत्र॥ । भवति
चान्यर्थं मपि पृथक् ग्रहणं यजुषा सोमस्य “अ॒ग्नये॑ त्वा रा॒यस्यो॑षाय
त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद् ॥ ३(२) ॥

मे॒द्यन्तु॑ ते॒ वह्न॑यो॒ येभि॑री॒यसेऽरि॑षण्यन्वी॒ळ्यस्वा॑
वनस्पते । आ॒यूया॑ धृ॒ष्णो अ॒भिगू॒र्या त्वं ने॒ष्ट्रात्सोमं॑

* उपरिष्ठादिमं सूत्रं सचैवाध्याये प्रदर्शयिष्यत्यय मेवाचार्थः (१पा० ५ख०) ।

† पुरस्तात् प्रदर्शितं “न ह्यन्य इन्द्रात्”—इत्यादि, “तस्मा एव प्रदीयते”—
इत्यन्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (४४५५० १९पं०) ।

‡ य० वा० सं० ४, १५ । का० सू० ७, ७, ८. द्रष्टव्यम् ।

§ य० वा० सं० ५, ७ । का० सू० ८, ९, ११. द्रष्टव्यम् ।

॥ “पुनरपि चायायते” च ।

॥ य० वा० सं० १, १, ११, १ ; य० वा० सं० ७, ११ । “इन्द्राय॑ गृह्णाति”—इति
च का० सू० ८, १२, १० । इन्द्राय॑ च परविशेषः ।

द्रविणोदः पिब कृतुभिः ॥ मेद्यन्तु ते वङ्गयो वोढारो *
 यैर्यास्यरिष्यन् दृढीभवायूय† धृष्णो अभिगूर्ये त्वं
 नेष्ट्रीयाद्विष्ण्याद्विष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा
 (वाग्‡) धिषेद्‌धात्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति
 वा वनस्पत इत्येन माहैष हि वनानां पाता वा पाल-
 यिता वा वनं वनातेः पिबर्त्तुभिः॥ कालैः ॥ ४ (३) ॥

॥ इत्यष्टमः प्रायस्य प्रथमः पादः ॥ ८. १.

यथा इह ऋतुयागेषु -- “मेद्यन्तु ते वङ्गयः” — इति ॥ । गृत्स-
 मदस्यार्षम् । जगतौ । ऋतया । “अ मिदा मंहने (दि० प० १३७)”,
 तस्य लोटि मेद्यन्तु इति भवति । हे भगवन् ! ‘वनस्पते !’ ‘द्रवि-
 णोदः’ (‘मेद्यन्तु’) न्निद्यन्तु एते ‘ते’ तव ‘वङ्गयः’ “वोढारः” अश्वः
 ‘येभिः ईयसे’ यैर्नित्यं गच्छमि । ‘अरिष्यन्’ अहिंस्यमानः केन
 चिदपि । स त्वं संभिर्यैरागत्य अस्मद्यज्ञं ‘वीलयस्व’ दृढ मात्मानं
 कुरुष्व, सोमं ममत्प्रत्तं पातुम् । कथं चैनं पिब ? ‘आयूय’ आमिश्र
 मिश्रीकृत्याङ्गुल्या ; स हि पानपातृणां स्वभावे यदङ्गुल्या मन्यनम् ।
 हे ‘धृष्णो’ शत्रूणां धर्षयितः ! ‘अभिगूर्य’ अभ्युद्यम्य तता (‘नेष्ट्रीयात्
 धिषण्यात्’) ‘सोमं’ नेष्ट्वा वषट्कृतं ‘पिब’ ‘ऋतुभिः’ कालैः सहैत्ये-
 तद् ब्रूमहे ॥

* “वोढारो” क, ख, ग ।

† “दृढीभवायूय” क, ख, ग ।

‡ नास्त्यतन् पदम ङ-च-पु-कयोः ।

§ “पिबर्त्तुभिः” क, ख, ग ।

“ — — — — — ” इति अति अतथाग्रीयेव ।

‘धिष्णः धिष्णः’ ; “धिष्णा वाक्”*, तदर्थं मनो साध्यते ; तस्य पश्चादपविष्टो होता शंसति । धिष्णा कस्मात् ? “धिषेः” धातोः “दधात्यर्थे” वर्त्तमानस्य ; सा हि वाग्, अर्थं धारयति ; शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात्† । अथ वा “धीसादिनीति वा, धीभानिनीति वा” । धीः प्रज्ञा, कर्म वा ‡ । सा एतस्यां सीदति ; मनोति वा, सम्भजते इयं वा ; तयोः सीदति मनोति वा, सन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः मनोतेर्वा उत्तर-पदम्, धिष्णा-शब्दस्य विकल्पेन ॥

“वनस्पते इति एनम् आह” द्रविणोदमम्, तस्मादग्निरित्यभि-प्रायः ॥

अथ कथं मग्निर्वनस्पतिः ? “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् ‘एषः’ ‘वनानां’ वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोऽपि, समर्थोऽपि दग्धुम्, न तानि दहति, तस्मात् अयं तेषां ‘पाता’ रक्षिता, ‘पालयिता’ वेति । केवलं धात्वन्यत्वम्, स एवार्थः § ॥

अथ “वनं” कस्मात् ? “वनोतेः” सम्भजनार्थस्य ॥ ; तद्वि-दावादि-प्रयोजनार्थं सेव्यते । ‘पिब चतुभिः’ “कालैः”, सह इति वाक्यशेषः ॥

* १भा० ७४ प्र० १ अ० ११ अ० (४४) ।

† “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे”— इति पक्ष्याणां पतञ्जलिः ।

‡ १भा० २२४ प्र० २ अ० ८ अ० (७)—१६२ प्र० २ अ० १ अ० (२१) ।

§ ‘पा रक्षणे’—इति अदा० प० ४६, “पाल रक्षणे”—इति चु० प० ७६ ।

॥ “वन, यण सम्भक्तो”—इति धा० धा० प० ४६२, ४६४ ।

एव मय मग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभागवविर्भाक् च । निपात मेवैतत्,
—मध्यमं ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधेयेन भजेते इति ॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो यथा-
सम्भव मुपादेयः प्रज्ञाविद्वद्भ्ये शिष्यस्येति ॥ ४ (३) ॥

इति चञ्चर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य

(अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ८.१.

॥ द्वितीय पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणाते-
र्वाप्नोभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासा मिधः प्रथमा-
गामी भवतीधः समिन्धनात् तस्यैषा भवति ॥ १(४) ॥

“अथात आप्रियः” । ‘आप्रियः’ इधादीनि † । आप्रीषु
निर्वक्तव्यानि तानि पुनरमूनि प्रैषिके आप्रीसुक्ते । पाठक्रमनियमाद्
विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमान्नायेऽपि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रम-
प्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येव तत्रैतद् भवति । इमान्यग्निजातवेदो-
वैश्वानरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्भवात्
अर्थत एषां क्रमः ? इति ॥

* द्रविणोदः—अग्नेः पाथिवोऽग्निरिव प्रधानतो बाध्यः सर्वत्र, वैद्युतः सौरश्च प्रक-
रणादिवशात् बोध्यः इति निष्कर्षार्थः ।

† १भा० ४९१ ४० ५.५० ६.५० (१)—(१९) ।

तच्च विवक्षितक्रमाणीति के चिन् । कथम् ? इति । इह तावत्
स्थानानि भृर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्वैव* नियतानीति तत्स्थानिना
मध्यग्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्यमाणो न न्याय्य उत्सृष्टु
मिति । अपि च सति क्रमप्रयोजने अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्,
अग्निः प्रथमं व्याख्यास्याम इति† हेतुवचनमुपपद्यते ; उत्तरञ्च
च, “तामाम् इध्मः प्रथमागामी भवति”—इति‡, “तेषां मध्यः
प्रथमागामी भवति”—इति§, “तेषां रथः प्रथमागामी भवति”—
इति॥ । तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधान
मभिधानं पूर्वं समाम्नातमित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थं मिति लक्ष्यते ;
इतया ह्यविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनमकृत्वैव यत्किञ्चित् पद
मुपादध्यात् । तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुच्यते ।—
पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा ‘अग्नि’-शब्देन प्रसिद्धतमः सम्बन्धः, न
तथा ‘जातवेदः’-शब्देन ; यथा ‘जातवेदः’-शब्देन, न तथा ‘वैश्वानर’-
शब्देन, यथा च ‘वैश्वानर’-शब्देन, न तथा ‘द्रविणोदः’-
शब्देन । तान्येतानि॥ गुणविप्रकर्षात्, प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात्
विप्रकृष्यन्ते ; इध्मादीनां तु व्यवधानेनान्यभिधानत्वमित्यतितरां
विप्रकर्षः ; अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्रमग्नेर्भजन्त इति इध्मप्रभृति-

* “मन्त्रानुपूर्वैव” ख० ।

† पुरस्तात् २०८४० १५० ।

‡ अथैव खण्डे उपरिष्ठात् (४५८ ४० १६ पं०)

§ उपरिष्ठात् २४० १पा० १ख० ।

॥ उपरिष्ठात् २४० १पा० १ख० ।

॥ जातवेदाः, वैश्वानरः, द्रविणोदाः इति ।

भ्योऽपि विप्रश्रव्यन्ते । तेषां मपि च उदितप्रमाणवृत्तयो* उभयकृति-
मण्डुका इति † प्रथमम् ; अनुदितामाणवृत्तयस्तु ‡ अक्षादयः § ते
पश्चादादन्देभ्यः ॥ । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनं मुपेत्यम् ।

आकृषिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रान्त्य स्वयं मेव सर्वत्र क्रमप्रयो-
जनं माह । तदुक्तं वार्त्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं नाम्नां आकृ-
ष्युपसृक्षितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञा मवसादयेत् ।”—इति ॥

प्रकृतं मिदानीं मुपवर्ण्यते ।—इत्यादौनां गुणाभिधानसामान्यं
किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात आप्रियः”—इति ।
‘अथ’-इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रियः’
वक्ष्यन्त इति ¶ वाक्यशेषः ॥

इह कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम्, तदर्थं मुपो-
दृत्य “आप्रियः” कस्मात् ? “आप्नोतेः प्रीणातेर्वा”—इति निराह ।
आप्रिय ऋचः, तत्सम्बन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—
“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवताः”—इति ** च । ऋच-
स्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः ; अथ पुनर्देवता
आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ॥

* “उदितप्राणवृत्तयो” ख ।

† १भा० ४९४ पृ० ५ अ० २ ख० (१), (१), (२) ।

‡ “अनुदिताप्राणवृत्तयस्तु” ख ।

§ १भा० ४९४ पृ० ५ अ० २ ख० (४)—(९८) ।

॥ १भा० ४९५ पृ० ५ अ० २ ख० (९९)—(१०१) ।

¶ इत आरभ्याध्यायसमाप्तिं यावत् ।

* * अथैवाध्याये उपारिष्टात् (२ पा० १ ख०) ।

“तामाम् इधः प्रथमागामी भवति” प्रथम मागन्तु मस्य
आप्रीदेवतापदसमान्नाये शील मिति प्रथमागामी । कस्मात्?
एतत्पूर्वकत्वादित्यायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरस्य ॥

“तस्य” इधस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यस्युतिः
“भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि
जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कवि-
रसि प्रचेताः ॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य गृहे
देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चि-
कित्वांश्चेतनाव्वास्त्वं दूतः कविरसि (प्रचेताः †) प्रहृष्टचेता
यज्ञेध इति कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनून-
पादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः ‡ प्रजाया
नामधेयं निर्णेततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता-
अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते
अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यते तता अन्त-
रिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवन-
स्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ २(५) ॥

* “काष्ठं दारिद्र्यं तेष इध मेधः समित् क्रियाम् ।”—इति अम० को० व० ।

† मास्यतत् पदं क-ख-ग-प-सुकेष ।

‡ “शाकपूणिस्तनूनपादपादित्यननन्तरायाः”—इत्येव क, ख, ग ।

“समिद्धो अद्य”—इति * । जमदग्नेरार्षम् । वैद्युभम् । सुक्त
मेवाहाग्रेयं याम्कः † । हे इधम् ! यत्त्वं ‘समिद्धः’ मन्दोपः, ‘अद्य’
एतस्मिन् विशिष्टे यजनोयेऽहनि, ‘मनुषः’ “मनुष्यस्यमनुष्यस्य”
समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां चैवर्णिकानाम् ‘दुरोणं’ यज्जगृहे ‘देवः’
दाना हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दोगो वा, द्योतनो वा, ‘क्षीर्ण’
दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागोऽङ्गभाव मुपगच्छन्
‘यजसि’ हे ‘जातवेदः’ जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन
सम्बोध्यते ; दृष्टा हि मध्वस्येषु क्रोशत्सु तदभिधानप्राप्तिः ; अथ वा
जातवेदा अपि त्वदृतेऽनभिव्यक्तस्वशक्तिस्त्वदाधारत्वादशक एवायं यष्टुम्,
तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्व मेव यजमात्युच्यते ।
अस्माक मयेतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां प्रजयितः ! नित्य
मभ्युपेक्षमाणः उपकारवृत्तो ‡ यजमानानां ‘चिकिचान्’ जाजानः
‘आ च वह’ आह्वय च, देवान् आह्वय चैतान् यज ; तथास्मिन्
कर्मणि ज्वलन्नङ्गभाव मुपैहि, ययेतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृ-
क्षन्तोऽङ्गभाव सोयुर्देवाः, अपि च नैतदतिचित्रमः यदेव मस्माक
मस्मिन् कर्मणि वर्त्तयाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः” । अन्यावेशादग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे,—‘त्वम्’ एव ‘दूतः’
सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य, ‘कविः’ कान्तदर्शनः—

* ऋ० सं० ८, १, ८, १ । अग्निचयनाद्भूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यं निद
माप्रौच्छक्तम् । आ० ८, १. द्रष्टव्यम् ।

† यतो वक्ष्यत्ययं इति शतम् — यत्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्—इत्यादि (४१९
पृ० ८ पं०) ।

‡ “मभ्युपेक्षमाणोपकारप्रवृत्तो” च ।

क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रचेता.' प्रकृष्टप्रज्ञानः । यस्मात् त्वम् अविग्य-
जमानानां मायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्तं मस्माकं माह्वय देवान्
यद्यु मित्यनो ब्रूमहे—आह्वय चाम्माकं देवान् यज च ॥

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः” । कात्यक्यस्य पुत्रः कात्यक्य आचार्यः,
स मन्यते,— योऽयं मिथ आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवायं मिति ।
नन्वेतस्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्गं मन्ति ? मत्यम् ! नास्ति साक्षात्;
प्रेषे तु “समिद्भ्यः प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थं मेव प्रेष्यते
स एवेज्यते † । तस्मात् समिधा सेवेभ्यभावमुपगतानां समिना
मन्दौपानां समुदायापेक्षामिदम्, व्यवहितं समिधानं माप्रीगतं
समिद्धो अद्येति समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्पुटमैष्टिके होत्रे
समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य
व्यन्तु”—इति वषट्करोति ‡ । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते
यज्ञेभ्य इति § ॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निगिति शाकपूणिः” ।
स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरादुपकारित्वात्, प्रेषस्य
सन्निपत्योपकारित्वाच्च ॥ । यजतावाप्रियां यदापीरूपं तद्

* “साफल्ये हेतुः” ख ।

† “यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रेषैः प्रेष मैच्छन्, यत् प्रेषैः प्रेष मैच्छन् तत्
प्रेषाणां प्रेक्षत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ “यदे देवतायै हविर्गृहीतं स्थानां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्त्याद्यादेव तदेवतां
प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां यजति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

§ “समिदसि”—इति व्याख्याने “हे इधमाकाष्ठ ! त्वं 'समिदसि' अग्नेः समिधमं
दोषममसि”—इति महौषरः । य० वा० सं० १, ५ ।

॥ “तान्यहानि द्विविधानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति च”
—इत्यादि मौ० प० ।

बलवत्* । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ? अन्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।
—“समिद्धो० —० देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्र
महश्चिक्त्वान् दूतः कविर्गमि प्रचेताः ॥” इति सर्वाण्येतानि अभि-
धानानि कर्माणि च अग्नौणान्प्रपत्ते, गौणानोऽप्रपत्ते; “गौणमुख्ययोश्च
मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”—इति न्यायः†; तस्मादप्रपत्तस्वरूपाया आप्रियो
यजतावुपकारवाङ्मन्यादाद्ययत्नाच्च प्रयाजाना मग्निरेवाय मया
आप्रिया इज्यत इति शाकपुणिर्मन्यते ‡ ॥

याम्कस्यापि चेतदभाभिमतम्; “आग्नेया इति तु स्थितिः”—
इति अधिकरणान्तो हि वक्ष्यति § । एवं तर्हि अग्निगित्येतदेव
समानातव्य मामीत, न दध्मः ? इति । नैवम् । कस्मात् ? समिद्धो
अद्येत्येतदस्या आप्रिया मग्निर्निङ्ग मस्ति, न त्वग्निशब्दः ; अतोऽस्या-
समानानम्, यौनरुक्त्यदोषाच्च । तदिभ्यशब्देऽपि समानम् ? इति चेत्,
तदपि ह्याप्रियां नाम्नीति न, प्रैपिके समानानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च ।
आहुय चास्माकं देवान् यज चति म एधोऽग्निः समित्कनाप मिध
मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता मुपगतः तेनधाभिधानेनेज्यत इति

* “प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रौभिराप्रौयैजस्य । प्रयाजंभिरनुयाजान् वषट्कारभि-
राहुतौः”—इति य० वा० म० १६. १६ ।

† “ओत् (पा० १, १, १५)”—सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशेषरे (१४) चेतदुदाहृ-
तादिकं द्रष्टव्यम् ।

‡ कथञ्च प्रयाजाना माग्नेयत्वं तद्वक्ष्यतीहैवाध्यायान्निमेषखण्डे ।

§ उपरिष्ठादिहैवाध्यायेऽन्तिमेषखण्डे । अधिकरणं च पञ्चाङ्गविचारः । तदाहा-
धिकरणमाहायां माधवः—“एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, सन्देहः, सङ्गतिः, पूर्वपक्षः,
विद्वान्मयेति पञ्चावयवाः ।”—इति ।

इभ्यश्चः समास्नातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणेरेव माग्नी-
ष्वग्न्यर्थान्यभिधानानि * ॥

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना— हे भगवन् ! अग्ने ! ‘समिद्धः’ यः
त्वं सन्दीप्तः, ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, ‘मनुषः’ मनुष्यस्य ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे
‘देवः’ दाता, दीपनः, द्योतनो वा, ‘देवान्’ दातृन्, दीप्तान् वा
‘यजमि’ ‘जातवेदः !’ हविषा यजमानानां जातप्रज्ञान ! स त्व
मस्माकमपि हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां सुपकारप्रवृत्त ! ‘चिकित्वाण्’
जानानः स्व अधिकारम्, आह्वय देवान् यज चेति । किम् ? ब्रूमहे
—यस्मात् त्व मेव ‘दूतः’ सर्वयजमानानां भवसि । ‘कविः’ क्रान्त-
दर्शनः, ‘प्रचेताः’ प्रवृद्धप्रज्ञान इति ॥

“तनूनपात्”—इति † । निर्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् “आज्यम्”
इति कात्यक्यः, “अग्निरिति शाकपूणिः” । यथा तावदाज्यं तथा
निरुच्यते—“नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्” या
पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति ; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं
कारणम् ? सा हि “निर्णततमा भवति” कथम् ? पुत्रस्तावत् पितु-
र्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः
‘तनू’-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन “गौः” “उच्यते” । सा
कस्मात् ? “नताः अस्यां भोगाः” चीरदध्यादयः । ततः किम् ?

* ऋष्टिके “ऊर्द्धा अस्य सुमिधो”—इत्यादेर्व्याख्यानारम्भे “द्वादशाग्नीदेवत्या उष्णि-
हो विषमपादा आग्नेय्याऽग्निना दद्यात् । आग्निः प्रजापतित्वम स्तूयते तेन प्राजापत्या
अपि । ‘ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत तेनाग्नेय्या यत् प्रजापति मप्रौषात्
तेन प्राजापत्याः’ इति श्रुतेः”—इति महौधरः ।

† १भा० ४११ ४० पू० अ० ९ अ० (२) ।

“तस्याः पयो जायते” तस्या पुत्रः पयः ; “पयसः आज्यं जायते” तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोः तन्वाख्यायाः नपात् आज्यम् । तस्मात् तनूनपात्* ॥

अग्निपक्षे “आपः” “अत्र” अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्वेन “तत्रः” उच्यन्ते” । ताः कस्मात् ? “तत्राः अन्तरिक्ष” । ततः किम् ? “ताभ्यः श्रोषधित्रनस्पतयो जायन्ते”, “श्रोषधित्रनस्पतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्मादय मर्षा पौत्रः ॥

“तस्य” तनूनपातः—आज्यस्य अग्नेः प्राधान्यमुक्तिः “एषा” “भवति”—॥ २ (३) ॥

तनूनपात् पृथक् कृतस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदया सु-
जिह्व । मन्मानि धीभिर्हन् यज्ञ मृन्धन् देवता च कृणु-
ह्यध्वरन्तः ॥ तनूनपात् पृथक् कृतस्य यानान् यज्ञस्य
यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च
नो धीभिर्यज्ञं च समर्हय देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-

* “तनूनपातं यजति, प्राणो वै तनूनपात्; स हि तन्वः पाति, प्राण केव तत् प्रीणाति, प्राणं यजमानं दधाति ।”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४ ।

† अत एवैष्टिके “तनूनपादसुरो”—इत्यस्य व्याख्याया माह महीधरः—“तनू-
नाम्=अपाम्, नपात्=पौत्रः”—इत्यादि । एवञ्च मध्यमस्थानसमानातेन “अपा-
त्रपात् (१भा० ४७५४० ५ अ० ४ ख० ११)” —इत्यनेनास्य न किं मपि पार्थक्य मत
एवात्र दृश्यते—“अपात्रपात्तनूनप्रा व्याख्यातः”—इति । उ० १० अ०
१ पा० ५ अ० ।

न्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशंस्यो भवति तस्यैषा
भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पथ चतस्य”—इति । हे ‘तनूनपात्’ आज्य ! त्व
मुच्यसे । एतान् ‘पथः’ मार्गान् सर्वान् ‘चतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’
हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण स्वादेन ‘समञ्जन’
समृत्तयन् ‘स्वदय’ स्वादना मापादय । हे सुजिह्व ! ; जिह्वया हि
ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्त्रानि’ “मनन्त्रानि” यानि च वयं मन्यामहे-
ऽर्थवस्तुनि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति, तानि स्वाभिः ‘धीभिः’ स्वैः
कर्मभिः, अभिघारणालङ्करणोपस्तरणादिभिः † ‘चतस्य’ संसाधयन्
स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्द्धय’ सम्पादय । अपि चेवं कुर्वन्नेतं यज्ञं ‘समर्द्धय’
सम्पादय । या का चिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव
मुपगच्छन् “गमय” ‘देवत्रा’ “देवान्” प्रति, स्विष्ट मध्वर मस्माकं
च कुरुष्वेत्यर्थः ।—एतदाशास्महे तत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘तनूनपात्’ त्वम्
एतान् ‘पथः’ ‘चतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि, ‘मध्वा’ मधुरेण
पाककृतेन रसेन ‘समञ्जन’ समभिव्यञ्जयन् ‘स्वदय’ मृष्टीकुरु । हे
‘सुजिह्वः’ स्वर्धिः ! अथ वा हे सुवाक् ! एतान्येवं कुर्वन्समदभि-

* “द्विराज्यस्थोपस्तोर्थं वपा मवदाय द्विरुपरिष्ठादभिघारयति”—इति रे०
ब्रा० ९, ९, ४ । एवमादिकं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सं० ८, ६, ८, ९ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौष, द्वितीया
(१८. १९) ।

मतान्यर्थवस्तुनि नः संसाधयन् 'यज्ञम्' 'चन्धन्' ममर्दयन् स्वमाम-
र्थ्याश्च 'देवत्रा' देवप्रविष्टं कुरु ।— इत्येतदाशाम्महे वयं त्वत्त इति ॥

“नराशंसः*, यज्ञः इति कात्यक्यः” । कस्मात्? “नराः अग्निन्
आमौनाः शंसन्ति” । नरशब्दः पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्,
शंसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः? ‘नराः’ मनुष्याः ‘अग्निन्’ ‘आमौनाः’
उपविष्टाः ‘शंसन्ति’ इति नराशंसः । “अग्निगिति शाकपूणिः” । स
कस्मात्? “नरैः” “प्रशस्यः” स्तुत्यः “भवति”† ॥

“तस्य” नराशंसस्य “एषां भवति” प्राधान्यमितिः— ॥ ३ (६) ॥

नराशंसस्य महिमानं मेघा सुपं स्तोषाम यज्ञतस्य
यज्ञैः । ये सुहृतवः शुचयो धियन्ध, ममर्दन्ति देवा उभ-
यानि हव्या ॥ नराशंसस्य महिमानं मेघा सुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति
वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईदृः स्तुतिकर्मण
इन्धतेवा तस्यैषा भवति ॥ ३ (९) ॥

“नराशंसस्य महिमानं मेघाम्”—इति । । वर्त्तमान एव कर्मणि

* १ भा० ४६१ पृ० ५ अ० ८ ख० ४ ।

† “नराशंसं यजति । प्रजा वै नरा वाक शंसः, प्रजा चैव तद् वाचं च प्रीणाति,
प्रजां च वाचश्च यजमानं दधाति ।”— इति ण० ब्रा० १, १, ४ । अस्ति च नराशंस-
नाराशंसयोर्भेदः नाराशंस-पदव्याख्यानम्, नवमं (९) वक्ष्यति । १ भा० ४६४, ४६९
पृ० (१) द्रष्टव्यम् ।

‡ अ० सं० ५, १, १, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौषु तृतीया (१९, १०)

ब्रवीति । योऽय मेषा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः,
 द्रव्यदवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता ; तद्व्याघ्रौ देवता-
 विशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहवीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् (‘उपस्तोषाम’)
 “उपस्तुमः” उपगम्य चेतमा ‘महिमानं’ माहाभाग्यम् विभूतिं
 ‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यजतस्य’ “यज्ञियस्य” यजनसम्पा-
 दयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उप-
 स्तमः । तदेव मेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं मय्यस्तु ।
 —इत्याशास्महे । ‘ये’ ‘सुक्रतवः’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रवृत्ताः
 ‘शुचयः’ निर्णिक्ततर्पापाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम्
 अनु-वि-“धारयितारः”, प्रजानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवाः’ ते
 ‘स्वदन्ति’ “स्वदयन्तु” एतानि (‘हव्या’), “हवींषि” ‘उभयानि’ ।
 यदि सौमिकः पशुः, ततः “सोमं च” “इतराणि” पशुपुरोडाश-
 धानाप्रभृतौनि ; अथ पृथक् सोमात्, ततः “तान्त्राणि” प्रयाजाज्य-
 भागस्विष्टकृत्प्रभृतौनि, “आवापिकानि च” प्रधानहवींषि * ।—इत्ये-
 तदाशास्महे ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽय मेषा मभिमतोपकारकारौ,
 नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उपस्तोषामः’ “उप-
 स्तुमः” ‘महिमानं’ ‘यजतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः

* “यो वै यज्ञं नराशंसपङ्क्तिं वेद, नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राधोति । द्विना-
 राशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं साध्यन्दिनं सवनं सलक्ष्म्यनाराशंसं तृतीयसवनं मेष वै
 यज्ञा नराशंसपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राधोति य एवं वेद ।”—इति रे०
 ब्रा० ९, १, ६ । अथैव पुरोडाशधानादीनां हविष्यङ्कित्वं च वर्णितम् ।

“परिवर्द्धणात्” परिच्छेदनात् ; लूनं हि तद् भवति, परिवृद्धं वा * । “तस्य एषा” बर्हिषः प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—
॥ ५ (८) ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः
प्रवृज्यते अग्रे अह्नां † बर्हिः पूर्वोक्ते तद्विप्रथते (वितरं ‡)
विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो
वरतर मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा
द्वारे जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासां मेपा
भवति ॥ ६ (९) ॥

“प्राचीनं बर्हिः”—इति ४ । प्राच्यां दिशि यदश्चितं गतं जातं
प्रागयं वा यत् स्तौर्यते, तद् भवति ‘प्राचीनम्’ । किम्पुनस्तत् ?
‘बर्हिः’ “प्रवृज्यते” प्रच्छिद्यते लूयते, अथ वा “प्रवृज्यते” प्रस्ती-

* “बर्हिर्गजति । पशवः वै बर्हिः, पशून्व तन् प्रीणाति, पशून् यजमाने
दधाति”—इति ण० ब्रा० ९, २, ४ ।

† “प्रवृज्यतेऽपःकां” रु. च ।

‡ मःस्यतन् पदम् क-ख-ग-पुनकेषु ।

॥ ८० सं० ८, १, ४ । य० वा० सं० आश्वमधिके द्वादशांगीषु पञ्चमौ (१९, १९) ।

र्यते । किम्पुनरेव मेव स्व-मनीषिकया ? नेत्युच्यते, —“प्रदिशा” विधि-
वाक्येन प्रागुदग्वा बर्हिष्मिन्नन्तीति सामर्थ्यात्, अथ वा “प्रदिशा”
प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” - इत्यनेन * । स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं बर्हिः
स्तृणाति” इति विधिवाक्यम्, “ऊर्णमूद्रा पिप्रयस्व” — इति † मन्त्रः ।
किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते ? ‘पृथिव्याः वस्तोः अस्याः’ । पृथिवी
वेदो, तस्याः ‘वस्तोः’ “वमनाय” आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत्
प्रवृज्यते ? ‘अग्रे अह्नाम्’ “पूर्वाह्ने” ; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं
खवनं वा । तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं ‘प्रथते’ । विस्तीर्यते
वेद्यां क्वाद्यमानायाम् । प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रथते ।
‘वितरम्’ विस्तार्णादपि “विस्तौर्णतरम्”, ‘वगीयः’ “वरतरम्”
अन्येभ्यो यज्ञाङ्गेभ्यः अष्टतरम्, तदाधारत्वाद्भुविषाम् ; “उरुतरं
वा” बज्रतरं वा । किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रथते वा ?
‘देवेभ्यः’ “च”, ‘अदितये’ “च” कथं नाम ‘स्योनं’ “सुखं”
स्यादिति ; बर्हिषा हि मगुणीकृत्कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यज-
मानानाम् अभौषितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम् । ‘अदितये’
पृथिव्यै ; बर्हिषा हि मगुणीकृतात् कर्मणश्चाहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति,
तत ओषधिप्ररोहः । तत्सुखम् ॥

नात्र ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाङ्गं मेवाभिमतं नेतदिदं मयस्या-
चार्यस्य च तद्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्तूयते, इथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० सं० १, १० ; ११ ; १४ । ८, १० ; १८ । ११, ८, १८ । १८, १० ;
१०, १ । १०, ८ । १८, १ ।

† ऋ० सं० १, ८, ११ ४ । अथौषा मेकादमर्थं चाप्रीकृतं इयं चतुर्थी ।

तस्य । अपरे पुनरग्निरपि योजयन्ति मन्त्रार्थदृशः । तत्पक्षे बर्हि-
रित्यग्न्यभिधानम्* । प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृद्ध-
माहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रवृज्यते" प्रणायते तत्पुनः 'प्रदिशा'
वचनेन प्राञ्चमुद्धरन्तीति । 'प्रथिव्याः' वस्तोः "वमनाय" ; अग्निर्नैव
हि वेदिरनग्निका भवति । 'अग्ने अज्जाम्' "पूर्वाह्ने" तद् विविधं 'प्रयते'
सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं
प्रयते । 'वरोयः' "वरतरम्" अन्यभ्यो ज्योतिर्भ्यः ; "उरुतरं" मह-
त्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितयं' "च"
पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्-इति मुखनाम"† । "स्यतेः" धातोः अवपूर्वति,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः । "सेवितव्यं
भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः" - इति‡ । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञं गृहद्वार इति कात्यक्यः" ।
ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः । "द्रवतेर्वा" ।
धात्वन्यत्वं मयैकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया हि द्वागादेन निवा-
र्यन्ते । "तामाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ६(८) ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभ-
मानाः । देवीद्वारो वृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० १८, १९ "देवमूर्तिः" इत्यादि मन्त्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

† नैषण्टकस्मरणार्थमिदम् । १ भा० २१४, २१७ प्र० २ अ० १ अ० (१५) ।

‡ १ भा० ४६१, ४६२ प्र० ५ अ० १ ४० (७) ।

सुप्रायणाः ॥ व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य
 इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतम†
 मङ्ग मूरु देव्यो दारो बृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व
 माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्निरिति शाक-
 पृणिरूपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता नक्तेति
 रात्रिनामानक्ति भुताव्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्त-
 वर्णा तयोरेषा भवति ॥ ७ (१०) ॥

“व्यचस्वतीः”—इति † । ‘याः’ एताः विविधेनाञ्चनेन गमनेन
 युज्यन्ते ‘व्यचस्वतीः’, ताः । किं कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्त्वेन
 ‘विश्रयन्ताम्’ विश्रयन्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्यः न जनयः’ “पतिभ्य
 इव जायाः” यथा पतिभ्यो जाया “ऊरु मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति
 (“शुशोभिषमाणाः”) शोभयितु मिच्छमानाः प्रहर्षात्, एवं विश्र-
 यन्ताम् । इदानीं मुत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ।— याः यूयं व्यञ्चनवत्यः
 एवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीति, — हे “देव्यः” दानक्रियाहेतुभूताः !
 ‘दारः !’ “बृहत्यः” “महत्यः” ‘विश्वम् इन्वाः’ “विश्वम्” सर्वम्
 “आभिः” “पति” यज्ञोपकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूय सुच्यध्वे ।
 ‘देवेभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दातृभ्यः ऋत्विभ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा ।
 ‘सुप्रायणाः’ सुप्रगमनाः ‘भवत’ ।— इत्येतदाश्रामहे ॥

* “शुशोभिषमाणाः” ग ।

† “वरतर” क ख ग ।

‡ ऋ० सं० ८, ९, ८, ५ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौ षष्ठौ (१८, १०) ।

“अग्निः इति शाकपूणिः” । तत्पक्षे योजना ।— अग्न्यर्चिषो द्वारः ।
जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा. ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा
रक्षः प्रमृतीनीति द्वारः । ‘व्यचस्यतीः’ याः णताः विविधेनाश्वनेन तद्वत्यः
अग्न्यर्चिषः । ताः उरुत्वेन ‘विश्रयन्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव
जायाः” ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितु मिच्छमानाः । या यूयं विविधे-
नाश्वनेन तद्वत्यः, यास्यैवं विश्रयध्वं, ततो ब्रवीमि* । हे “देव्यः”
“बृहत्यः” ‘विश्व मिश्राः’ सर्वे हविर्याभिर्जवति, ता यूय मस्य हविषः
‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति † ॥

“उषासानक्ता”—इति ‡ एकपदम् । अस्य विग्रहः—“उषाश्च नक्ता
च” । अत्र “उषा व्याख्याता”—“उच्छ्रतौति मत्या” इति § । “नक्तेति
रात्रिनाम” ॥ । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”, कन्दयति “भूतानि” “अव-
श्यायेन”—इति । अवश्य मेतदायन्तीत्यवश्यायाः प्रुष्वा । अनक्ते-
रकारलोपे नक्ता । “अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे ; न
अक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता । यथा अहः सर्वं सभिव्यक्तरूपं भवति, न
तथा रात्रिः । “तयोः” “एषा” प्राधान्यमुक्तिः “भवति”—॥७(१०)॥

आ सुधयन्ती यज्ञते उपाके उषासानक्ता सद-
तां नि योनौ । दिव्ये योषणे वृहती सुरुक्मे अधि श्रियं

* “ता वो ब्रवीमि” च ।

† “दुरो यजति । दृष्टिर्वै दुरो दृष्टि मेव तत् प्रीणाति, दृष्टि मन्नाद्यं यजमाने
दृष्टाति”—इति रे० ९, १, ४ ।

‡ १ भा० ४९१, ४९२ प्र० ५ अ० २ अ० (८) ।

§ १ भा० १९२ प्र० १ अ० १ पा० १ अ० ।

॥ एतच्च निघण्टो रात्रिनामस्य पठितम् । १ भा० ४९ प्र० १ अ० ७ अ० (१०) ।

शुक्रपिशुन्दधाने ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्या-
विति वा सीदता मिति वा न्यासीदता मिति वा यज्ञिये
उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरो-
चने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शीचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति ।
दैव्या हेतारा दैव्या हेतारावयं चाग्निरसौ च मध्यम्
स्तयोरैषा भवति ॥ ८ (११) ॥

“आ सुष्वयन्ती”—इति† । ‘आसुष्वयन्ती’ “सेष्मीयमाणे” परस्परं
स्मयमाने, अथ वा “सुष्वापयन्त्यौ” सुप्तु जनान् स्वापयन्त्यौ । ‘यजते’
हेतुकर्तृत्वेन यजते “यज्ञिये” यज्ञसम्पादयित्री । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते”
उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविजे द्योतने । ‘योषणे’ सन्निभे
परस्परतः । ‘बृहती’ “बृहत्यौ महत्यौ” । ‘सुरुक्मे’ “सुरोचने”
सुदीप्ते । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते ‘अधिश्रियम्’ श्रियम्
“अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यौ, (‘शुक्रपिशम्’) “शुक्रपेशसम्”
शुक्लरूपां श्रियम्, (‘आसीदताम्’) आसीदताम्” एतस्मिन्स्वे “योनौ” ।
आकार उक्कृष्यते उपसर्गस्य हि क्रियापदन सामर्थ्यम्,— “न्यासीदताम्
इति” नियमेनासीदता मिति ; निरुत्तरपदस्योऽप्यपक्षस्य तेनैव
क्रियापदेन ‡ । नि-शब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* “पिशतेर्विपिशितं” क, ख, ग ।

† अ० सं० ८, ६, ८, ६ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाग्नीषु सप्तमी (१८, १९) ।

‡ ‘अन्वसि परेऽपि । अवहितस्य’—इति पा० सू० १, ४, ८१-८२ ।

न ब्रवीत्यग्निगिति, येन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उषा अग्नेर्दोषिः, नक्का आहुतिर्दोषिः । त्रिनामयति तमः, आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दोष्याहुतौ सृष्टु, मयमाने इव 'यजते' । 'यजिये' यजसम्यादयिच्यौ । 'उपाके' "उपक्रान्ते" पर-
स्परतः । 'दिव्ये' द्योतने परस्परश्रयणात् । 'योषणे' मिथोभूते । ('बृहती') बृहत्या, महत्या । 'सूक्तम्' "सूरोचने" । 'अधि-
दधाने' 'शुक्रपिशम्' "शुक्रपंगमम्" । एतस्मिन् यजमाने 'श्रियम्'
('आ मदताम्', "आमोदताम्" । एतस्मिन् यज्ञौ "न्यमोदताम्"
नियमेनाधिकं वा — इत्येवदागाम्भवे ॥

"पेश इति रूपनाम +", "पिशतेः" धातोः ; तद्धि "तिपिशितं
भवति" विकसितं भवति, यावदाश्रयभाविनत्वात् । विनिश्चित मिति
केचिदन्याश्रितत्वात् ॥

"दैव्या होतारा"—इति । वक्तव्यम् । "दैव्यौ होतारौ"—इति
शब्दसमाधिः । "अयज्ञाग्निर्मौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम् ।
"तयोः" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"— ॥ ८ (११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुष्यो
यजध्यै । प्रचोदयन्ता विद्येषु कारु प्राचीनं ज्योतिः

* "उषामानक्ता यजत्यहोरात्र वा उपामानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रौषात्यहोरात्रयो
यजमानं दधाति"—इति णे० आ० ९, १, ४ ।

† स्मरणार्थं नेतत् । अख्येय रूपनामसु निघण्टौ । १ भा० २१८ पृ० २ अ०
७ सू० (१०) ।

‡ १ भा० ४६१, ४६२ पृ० ५ अ० ९ सू० (८) ।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ
निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचो-
दयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्य मिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तासां मुपा भवन्ति
॥ ६ (१२) ॥ *

“दैव्या होतारा” — इति । यावेतौ “दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवौ
दैव्यौ, देवावेव वा दैव्यौ ; स्वार्थ एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ
होतृ-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य । । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । कौ
पुनस्तौ ? (‘होतारा’) “होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वाय्वग्निक-
लक्षणौ ‡ । (‘प्रथमा’) “प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य
(‘सुवाचा’) “सुवाचौ” प्रशस्तवाचौ, सुस्तौ । ‘मिमाना यज्ञम्’
यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं ‘मनुषः’ “मनुष्यस्य” ‘यजध्वे’ “यजनाय” ।

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-प-स्तकेषु ।

† ऋ० सं० ८, ६, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौष्वष्टमौ । १८.३९ ।

‡ होता नाम ऋग्वेदौ प्रधानर्त्तिक, मैत्रावरुणस्तु तस्य प्रधानसाहाय्यकारी
ऋत्विक् । सप्तसु धियोऽपि मैत्रावरुणस्यापि धिया मस्ति । “होता यजति * * *
मैत्रावरुणो यजति” — इत्यादि सप्तहोतृविवरणं द्रष्टव्यम् । ऐ० ब्रा० ६, १, १ ।
“दक्षिणा आणिर्होतुः * * * दक्षिणं भस्त्रि मैत्रावरुणस्य” — इत्यादि च पञ्चभा-
गो द्रष्टव्यः । ऐ० ब्रा० ७, १, १ । “मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता,
मनसा वा इपिता वाग् वदति ; यां ह्यन्यमना वदत्यसूर्या वं सा वाग्देवजुष्टा” —
इति च होतृ-मैत्रावरुणयोः सम्बन्ध उक्तः पर्याग्रीविधौ । ऐ० ब्रा० ९, १, ५ ।

§ “तौ याज्ञिकानां प्रश्निः । होतारौ (१, १, १५, १)” — इति, “अथ ह मध्यम-
स्थानदेत्युभौ (१, १, ११, १)” — इति, “अग्नौ पार्यवान्तरिष्यौ (१, ५, १२, १)”
— इति, “अग्नौ (०, ८, १२, १)” — इति, “अग्रादित्यौ (८, ६, ८, १)” — इति
च ऋ० सं० सा० भा० । “दैव्याहोतारा यजति प्राणापानौ वै दैव्या होतारा प्राणा-
पानावेव तत् प्राणाति प्राणापानौ यजमाने दधाति” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

‘प्रचोदयन्ता’ प्रचोदयमानौ ‘विदधेषु’ “यज्ञेषु” ‘कारू’ “कर्त्तारौ”
 अत्विजौ ; नाग्निको यज्ञोऽस्तौत्यग्निर्निर्मिमौते, न चाभावनुपधातो
 वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमौते । विज्ञायते हि — “तस्मादेष
 नानुपधातो ज्वलति”—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुर्गृहेहाह-
 वदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।
 तावेव देवाना मावहातारौ उच्येते । यात्रेतावेवं ‘प्रचोदयन्तौ’
 ‘विदधेषु’ यज्ञेषु, ‘कारू’ कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं
 स्वाधिकारकर्मनुग्रहमन्निधानात् । यदेतत् (‘प्राचीनं’) प्राच्यां दिशि
 ‘ज्योतिः’ आहवनीयाख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मनु
 प्रदिशं प्रेक्षीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्च सुदूर-
 न्ति”—इति । एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्य मित्येव मर्थं ‘प्रदिशन्तौ’
 आज्ञापयन्ताविव यौ नित्य मवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे
 वर्त्तमानौ समार्षेयं वर्त्तता मिति । एव साख्यात मध्याहृत्य समाप्यते,
 निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवीः”—इति* पदम् । ताः पुनरेताः “तिस्रो देव्यः”,
 प्रथमया ता निराह ; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । “तामाम्
 एषा भवति” प्राधान्यस्तुतिः— ॥ ८ (१९) ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयं मेत्विष्ठा† मनुष्यदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपंसः

* १भा० ४११, ४१२ प्र० ५ अ० १ अ० (१०) ।

† “मेत्विष्ठा” क, ख, ग ।

सदन्तु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
भा इक्षा च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु त्वष्टा
तूर्णं मम्रुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दोषिकर्मणस्त्वक्ष-
तेर्वा* स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो यज्ञं भारती”—इति† । आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञ
मागच्छतु । का पुनरमौ ? इति । ‘भारती’ “भरत आदित्यः”
सर्वभूतान्युदक्तेन विभर्त्ति, “तस्य” स्वभूता “भाः” दोषिः । कथ
मेतु ? ‘तृयम्’ “क्षिप्रम्”‡ । इक्षा ? “च” पृथिवीम्याना । “इहैवेक्षया ॥
वसुमत्या”—इत्यनुयाजेषु उन्नौतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । (‘मनु-
ष्यत्’) “मनुष्यवत्” ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा
मनुष्येन मनुष्य आहृतो भोक्तु मविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्र मेव
मागच्छतु ; सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्य मित्येव मर्थं जानाना ।
‘सरस्वती’ “च” मध्यम्यानैव मेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता
एताः॥ ‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” ‘स्वपसः’ “सुकर्माणः” अस्मिन्
कर्मणि ‘इदं बर्हिः’ ‘स्योनं’ “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् (‘आसदन्तु’)
“आसीदन्तु” ।— इत्येतदाशास्महे * * ॥

* “०क्षतेर्वा” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, ९, ९ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोषु ऋषी (१८.१९) ।

‡ ‘तृयं’ शीघ्रम्—इति, क ।

§ इक्षा—इति, ॥ “इहैवेक्षया—इति, ॥ एव मेताः—इति च ख-पाठाः ।

* * “तिस्रो देवीर्यजति प्राप्नो वा अपामोऽयानक्षिप्तो दंष्ट्रा एव तत् प्रोचानि
ता यजमाने दधाति”—इति रे० ब्रा० ९, १, ४ ।

“त्वष्टा”—इति* वक्तव्यम् । अत्र त्वष्टाशब्दात् क्षिप्रवाचिनः पूर्व-
पदम्, अश्रोतेरुत्तरपदम् । क्षिप्रं व्याप्नोति, यदनेन व्याप्तव्यं भवति ।
“त्विषेर्वा” धातोः वृद्धार्थस्य, वृद्ध एव नित्यं ममौ देवतात्वात् ।
“त्वक्षतेर्वा स्यात्” क्रियासामान्यमात्रवाचिनः, उत्सृष्टतनूकरणस्वा-
र्थस्य† । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भवनानि
विश्वा । त मद्य हेतारिपिता यजीयान् देवं त्वष्टार
मिह यक्षि विद्वान् ॥ य इमे द्यावापृथिव्यो जनयित्व्यो
रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि त मद्य हेतारिपिता
यजीयान् देवत्वष्टार मिह यज विद्वान् माध्यमिक-
स्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे‡ च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाक-
पूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ ११ (१४) ॥

“य इमे द्यावापृथिव्यो”—इति§ । ‘यः’ “त्वष्टा” ‘इमे’ “द्यावा-
पृथिव्यो” सर्वेषां भूतानां “जनयित्व्यो” ‘रूपैः’ नानाविधैः अनेक-
प्रकारैः “अकरोत्” “भूतानि च सर्वाणि” । अथ वा रूपैरिति
कर्त्तव्यमनया तृतीयया लक्ष्यते ;— तत्तद्रूप मास्याय ‘यः’ त्वष्टा द्यावा-

* १भा० ४६१, ४६२ प्र० ५ अ० २ सू० (११) ।

† “तज्ज, त्वज्ज तनूकरणे”—इति धा० भा० ६५५, ६५६ ।

‡ ‘माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे’ क, ख, ग ।

§ ऋ० सं० ८, ९, ८, ९ । य० वा० भुं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोपु दशमौ
(१८, १४) ।

पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि * । किं तस्य त्वष्टुः ? तं देवम्
'त्वष्टारम्' 'इह' अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे हेतः ! 'यच्च'
यज 'विद्वान्' जानानः मयेद मवश्यं कर्त्तव्य मिति ॥

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् "माध्यमिकः त्वष्टा—
इति" "आहुः" आचार्याः, के चिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते । 'माध्यमिकः'
—इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः ? "मध्यमे च स्थाने समाप्तातः"
—इति † । किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् । कथम् ? य इमे
द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति ।
त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुनः सम्बोध्यते हे हेतारिति मनुष्यहेत्वा ;
न चान्यः पार्थिवादग्नेर्हेतास्ति ‡, तस्माद् यो यष्टा स पार्थिवः, य
इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति । सर्वशिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाचा-
यणीपुत्रो द्वादशाना मादित्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः § । कोऽत्र
निश्चयः ? अय मेव "अग्निरिति शाकपूणिः" ॥ ॥

कथं यत्तावन्मध्यमे च स्थाने समाप्तात इति ? ॥ अकारण-
मेतत्—अय मप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाप्तात इति * * । यत्पुनरेतद्

* "त्वष्टारं यजति । वाग् वै त्वष्टा, वागधीदं सर्वं तादृशं वाच मेव तत् प्री-
णाति वाचं यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

† १भा० ४०५ पृ० ५ख० ४ख० (११) ।

‡ "अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष सो लोको यदुत्तरवेदी नाभिः"—इत्यादि ऐ०
ब्रा० १, ५, १ ।

§ "तचेतिहास माचक्षते"—इत्यादि च वक्ष्यत्याचार्यः ११ ख० १ पा० १० ख० ।

॥ अतएव "इह त्वष्टारम् (अ० सं० १, १, १५, ४)"—इत्यस्या व्याख्यायां
"त्वष्टारं त्वष्टृनामक मग्निम्"—इत्याह सायणः ।

॥ इहैव पृष्ठे १५० ; ४०० पृ० १० प० मूलोऽपि ।

* * १भा० ४०५ पृ० ५ख० ४ख० (११) ।

व्यपदेशात् इति ?* तदपि समान मिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति—
 त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभ्र मिति † ; अपि च व्यपदेशादन्यत्वं मित्यशक्य
 मध्यवसातुम् ; अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति । तद्यथा—
 “अग्निं मग्नं आवह” —इति । हे अग्ने ! भगवन् ! अग्निम् आवह
 इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम् ; न हि पार्थिवादित्यः सूक्तभाग् हविर्भाग्
 वा अग्निरस्ति, योऽनेन प्रसिद्धहोतृत्वाभिधानेनाह्वयेत, इज्येत
 च—“स्वं महिमानं मावह” —इति । स्विष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वयं
 मेवात्मनात्मानं विधिवशात् आह्वानेन संस्कृत्य द्वैधं त्रैधं मनेकधा
 वा यजति, अन्यद्वाभिनिवर्त्तयति । तद्वदिहापि कर्मात्मनः परो
 योऽस्य तत्क्षणक्रियालक्षणगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः ; कर्मात्मा
 सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति । केन विकरोति ? तं मधिकृत्य
 उच्यते—“त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इति ‡ । तदयं मुच्यते—
 मनुष्यहोत्रा यज त्व मिति । एवं तावद् व्यपदेशः शक्यप्रतिममा-
 धानः । यत्पुनरुक्तं देवशिल्पीति ? § तत्तद्गुणमामान्यादेवासावपि
 कौशलातिशयं मपेक्ष्योच्यत इत्यदोषः ॥ ॥

* पुरस्तादिहैव ४८१ष्ट० ७पं० ।

† “त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभ्र मिति” —इति य० वा० सं० १०, ४४ ।

‡ “त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः (ष्ट० सं १, ४, ६, ४)” —इत्यत्राह सायणः—
 “त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानौ देवः, रूपाणि योनीं स्मृतानि देतामि रूपाणि कर्तुं
 प्रमर्दि । हि शब्दः अत्यन्तरप्रसिद्धिवाचनार्थः । ‘रतस्य सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि
 विकरोति’ —इति अत्रेः” —इति ।

§ पुरस्तादिहैव ४८१ष्ट० ११पं० ।

॥ तथा च “त्वष्टास्यै वक्तुं स्वयं” ततश्च (ष्ट० सं० १, १, ११, १)” —इत्यस्य
 व्याख्यायाम् “त्वष्टा विश्वकर्मा, वक्तुं ततश्च तन्मूढतवान्” —इत्याद्याह सायणः ।

यथा चाग्निरेव नान्यः, तथा विशिष्टतरलिङ्गा “अपरा” ऋग
“भवति”—॥ ११ (१४) ॥

आविष्टो वर्द्धते चारुरासु जिह्माना मूर्द्धः स्वयंशा
उपस्थे । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं
प्रति जोषयेते ॥ आविरावेदनात्तत्त्यो वर्द्धते चारुरासु
चारु चरतेर्जिह्मां जिहीतेरूर्द्धं उच्छ्रितो भवति *
स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतु-
र्जायमानात् (प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते †) । द्यावा-
पृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते
सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १२ (१५) ॥

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८. २.

“आविष्टो वर्द्धते”—इति † । ‘आविः’ प्रकाशः । स कस्मात् ?
“आवेदनात्” सर्वस्य प्रकाशनात् । तस्मात् “तत्त्यः” तस्य तनिता
‘आविष्टः’ । किंलक्षणः ? ‘चारुः’ चरणशीलः, अनवस्थितः । किं
करोति ? ‘वर्द्धते’ । क ? ‘आसु’ क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय ।
कस्य ? ‘जिह्मानाम्’ कुटिलचेतसा मपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण

* “जिहीतेरूर्द्धं मुकुतं भवति”—इति क, ख, ग ।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ऋ० सं० १, ७, १, ५. = १, १५, १ । “अस्य उक्तस्योपसमुच्चविशिष्टोऽग्निः
शुद्धोऽग्निर्वा देवता”—इति सा० भा० ।

ऊर्द्धं मेव ज्वलति ; कुटिलाना मपौन्धनाना मकुटिल ऊर्द्धं मेवेति
के चित् । एव मेव 'वर्द्धते' । 'स्वयशाः' "आत्मयशाः" पर मनाश्रित्य
यशस्वी । 'उपस्ये' "उपस्थाने" यत्रासावुपनतस्तिष्ठति 'आविश्यः' ।
योऽय मेवमादिगुणयुक्तः त्वष्टा, तस्य 'त्वष्टुः' अग्नेः 'जायमानाद्'
एव 'उभे' द्वे अपि 'विभ्यतुः' । के पुनस्ते ? "द्यावापृथिव्यौ इति" ।
यथाय मतिमहान् वर्द्धते, अवश्य मय मावां धक्ष्यतीति । "अहे-
रात्रे इति वा" । सकृदुपज्वलिते महत्यग्नावनुपशाम्यति । अहे-
रात्रयोरर्थवत्त्वाभावः । तस्मात् ते अपि विभ्यतुः । अपि नामाय
मेव मतिप्रवृद्धः आवा मन्यतर मनुच्छिद्यादिति * । "अरणी इति
वा" । अवश्य मय मावां जातो यतो यदा तदा धक्ष्यतीति
अतः अरणी अपि विभ्यतुः । एवं विभ्यत्यौ किं कुरुतः ? नान्या
गतिरस्तीति 'प्रतीची' नाम तं प्रत्यक्षिते अभिमुखे 'मिंहं' "मह-
नम्" अभिभवनम् 'प्रति जोषयेते' "प्रत्यासेवेते" उपकारकत्वेन ;
कथं नाम य मावां न भस्मसात् कुर्यादिति ॥

एव मय मेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १२ (१५) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ८.२.

॥ तृतीयः पादः ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“वनस्पतिः” * अवसरप्राप्तः । स पुनरय मभिधेयतोऽभिधानतश्च
“व्याख्यातः” ; “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा”—
इति † । “तस्य” “एषा” प्राधान्यमुक्तिः “भवति”— ॥ १ (१६) ॥

उपाव॑ सृज॒ त्मन्या॑ ‡ समञ्जन् देवानां पाथ॑
ऋतु॒था ह॒वींषि॑ । वनस्पतिः॑ शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु
हव्यं मधु॑ना घृतेन॑ ॥ उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन् §
देवाना मन्त्र मृतावृतौ हवींषि कालेकाले वनस्पतिः
शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना
च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्यक्योऽग्निरिति
शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१७) ॥

“उपावसृज” —इति ॥ । ‘उप’ आसिष्य ‘अवसृज’ एतत् पञ्चाख्यं
‘पाथः’ । अनाश्रितविशेषः ; —किं मय मग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते ?
उत (वा ॥) अन्य एव कश्चित् ? इति । उत्तरेऽर्द्धे वनस्पतिशब्दः प्रथमा-

* १भा० ४६१, ४६४ ४० ५ ख० १ ख० (१२) ।

† परस्तादिर्हैवाध्याये १पा० ४ख० ४५४ ४० ५ पं० ।

‡ “उपाव सृजत् त्मन्या” —इति क, ख, ग ।

§ “उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्” —इति क, ख, ग ।

॥ ऋ० सं० ८, ९, ८, १० । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौषेकादश
(१८, १५) ।

॥ नाख्येतत् पदं च-पुस्तके ।

सम्बन्धात् परोक्षः ; इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षः
 कोऽप्यभिधीयत इति सुतरा मनाश्रितविशेषः इति विचारास्पद
 मिति । अतः परं विचारयिष्यति—“तत् को वनस्पतिः ?” इति ।
 ‘त्मन्या समञ्जन्’ “आत्मना आत्मानम्” अस्य पशोः ‘समञ्जन्’
 समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन संस्कारेण स्वाधिकारसम्बन्धिना * । ‘देवानाम्’
 एतत् ‘पाथः’ “अन्नम्” एतदमुनैव प्रकारेण ‘ऋतुथा’ च “ऋतावृतौ”
 “कालेकाले” षण्मासादौ ‘हवींषि’ चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि
 ‘उपावसृज’ देवेभ्यो देहीति । किञ्च : ‘वनस्पतिः’, ‘शमिता देवः’,
 ‘अग्निः’—“इत्येते त्रयः” । त्रिग्रहणाद् देवशब्दोऽग्निविशेषण मिति
 दर्शयति । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव, अमन्दिग्धश्च
 देवोऽग्निरित्येते त्रयः (‘स्वदन्तु’) “स्वदधन्तु” स्वाहुता मापादयन्तु ।
 ‘मधुना’ चोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं ‘घृतेन’ चैतदस्माभिः संस्कृतं
 पाथः । —इत्येतदाशामहे ॥

“तत् को वनस्पतिः ?”—इत्यादि विचारः † । तत्र तावद्
 “यूपः इति कात्यक्यः” । कस्मात् यद्यप्येतस्या माप्रिया मनाविष्कृता-
 ऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् “अपरा” यूपाञ्जनीया ऋक्; या सन्निपत्य
 यूपाञ्जने यूप मभिधानेन संस्करोति । तद्यथा — ॥ २ (१७) ॥

अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्ये-

* “समञ्जन् चतियञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना”—इत्येव च ।

† “वनस्पतिं यजति । प्राणो वै वनस्पतिः, प्राण मव तत् प्रीणाति प्राणं
 यजमाने दधाति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ । “वनस्पतिं यजति । प्राणो वै
 वनस्पतिर्जीवं चास्य हव्यं देवानप्येति यजैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति”—इति च
 ऐ० ब्रा० ९, १, १० ।

न । यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यदा क्षयो मातुरस्या
उपस्थे । अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवान् कामयमाना वन-
स्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वं स्यास्यसि द्रविणा-
नि च नो दास्यसि* यदा ते कृतः क्षयो मातुरस्या
(उपस्थे †) उपस्थाने अग्निरिति ‡ शकपूणिस्तस्यैषा-
परा भवति ॥ ३ (१८) ॥

“अञ्जन्ति त्वा”—इति १ । विश्वामित्रस्यार्घम् । पुरोरुक् ।
“देवेभ्यो वनस्पते”—इति च॥ । हे यूप ! ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ वनस्पते
त्वाम् ऋत्विग्यजमानाः । क ? एतस्मिन् ‘अध्वरे’ यज्ञे । कि
मिच्छन्तः ? (‘देवयन्तः’) देवान् यष्टुं कामयमानाः । केन अञ्जन्ति ?
हे ‘वनस्पते !’ यूप ! ‘मधुना दैव्येन’ संस्क्रुतेन “घृतेन” इत्यर्थः, देवानां
यन्मधु ; विज्ञायते हि—“देवानां मधु यद् घृतम्” इति ॥ ।
किमित्यञ्जन्ति ? ‘यद् ऊर्ध्वः तिष्ठाः’ यस्मात् अक्तः त्वम् “ऊर्ध्वः
स्यास्यसि” अञ्जनादनन्तरं मुच्छयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च ते ‘क्षयः’
‘मातुः अस्याः’ पृथिव्याः ‘उपस्थे’ उपरि । क्षयो निवासः, स्वीर्यार्थ

* “दास्यसि” क, ख, ग ।

† “मास्येतत् क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ “उपस्थानेऽग्निरिति”—इति क, ख, ग ।

§ ऋ० सं० ३, १, ३, १ ।

॥ इहैवानुपदं दर्शयिष्यत्यय मेवाचार्यः ।

॥ “देव्युत्तमो यूप मनुव्रतौत्याहध्वर्युरञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहध्वरे
द्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्दे मधु यदाण्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणं च
धत्ताद्यु यदा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासि द्रविण
मेवास्मात्तु धत्तादित्येव तदाह”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

मवटः । तस्मादवश्यं मूर्द्धः स्यास्यसि । तथा स्थित्वा पशुधारण-
समर्थः, प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं * भावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि
“द्रविणानि च” अवश्यम् अस्मभ्यं “दास्यसि”, -इत्यतः समञ्जन्ति ॥

एव मस्मिन् समञ्जने यूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्माद् यूपो
वनस्पतिरिति † ॥

“अग्निः इति शाकपूणिः” । कस्मादिहाप्युपावसृजेति । अस्याना-
विष्कृतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूपः, परम्परा अस्य
हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोहक् यजतौ सन्निपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन
अभिधायिका ऋग् भवति । तद्यथा— ॥ ३ (१८) ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रुशुनया नियूय कृतस्य वसि पथिभीरजिष्ठैः ॥
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं कृतपर्णापि वाप-
मार्थं स्याद्विरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते
सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमे यज्ञस्य वह पथिभीरजिष्ठैर्ऋजतमै-

* ‘अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्यादिति प्रकरणकल्पिनेन महावाक्येन स्वर्गाय
साक्षाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयत इत्येतादृशः प्रयोगविधिः । * * * । अत्राग्निहोत्रहोमः
प्रधानम् ; प्रणयनादिकं सर्वे मङ्गलम्”—इति, “विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वाक्यै-
स्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाग्निनां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधन-
स्योपपत्त्यर्थं मन्तरा पुण्यपापकृप सपूर्वं कल्पते”—इति च भौ० प० । विस्तरतस्तु
दादृशलक्षणां द्रष्टव्यम् ।

† “यूपः सोऽष्टाग्निः कर्त्तव्यः”—इति, “पासाग्रं यूपं कुर्वन्ति, तेजस्कामो ब्रह्म-
वर्चसकामस्तैजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाशक्षेत्रजसौ ब्रह्मवर्चसौ भवति”—
इत्येवमादि च ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

रजस्वलतमैः * प्रपिष्टतमैरिति † वा तस्यैषापरा
भवति ॥ ४ (१६) ॥

“देवेभ्यो वनस्पते”—इति । वसिष्ठस्यार्घम् । हे ‘वनस्पते !’ ‘अग्ने !’
‘हिरण्यपर्ण’ हिरण्योपमपर्ण ! (ज्वलित ! ‡) ‘देवेभ्यः’ ‘हवींषि’ ‘वक्षि’
“पह” । कथम् ? इति । ‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहन-
धर्मः, तेन ; पितृधर्मविपरीतेन । कथं वहनम् ? ‘रश्मनया’ ‘नियूय’
निवध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षितं (धूस्रभूतेन?)
प्रधस्येत्, तथा । अपि च ‘क्षतस्य’ “यज्ञस्य” ‘पथिभिः रजिष्ठैः’ य
एव प्रसिद्धाः पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋजुभ्योऽपि
“ऋजुतमैः” यैः कालो नातिहीयेत ; “रजस्वलतमैर्वा” अत्यर्थं सुद-
कवद्भिः ; ते हि पथिकानां सुखाः ; “प्रपिष्टतमैः” इति सुरूपतमैः ॥
प्रहततमस्कैर्यैः असमोहः स्याद्, गच्छतस्तैः ; न च पुनरविदिर्ते कर्मणि
त्वां विनियुज्यहे । यतो ब्रूमः—‘प्रदिवः ते अर्थम्’ चिरन्तन मेव ‘ते’
‘अर्थं’ हविर्वहनाधिकारलक्षणं विद्मः । “अयं यो होता”—इत्येवमादि-

* “ऋजुतमैः रजस्वलतमैः” ऊ, च ।

† “रजस्वलतमैः प्रपिष्टतमैरिति” ऊ, च । “प्रपिष्टतमैरिति” क, ग ।

‡, § इमे पदे च-पुस्तके न सः ।

॥ वक्षत्यग्निमे खण्डे—पिष्टतमयेत्यस्यार्थः सुरूपतमयेति (४६० ४० ८ पं०), “पि-
ष्टम्, पेशः”—इति रूपनामसु च (१भा० ११८ ४० ७ अ० ६, १०), परं मूलपुस्त-
कयोः द्विपुस्तकयोश्च प्रपिष्टतमैरिति ठकारमध्यपाठ एव दृश्यते ; पुरस्ताच्च षष्ठेऽध्याये
अमवानिति पदस्य व्याख्यानावधरे “तपिष्ठैः तप्ततमैः तप्ततमैः प्रपिष्टतमैः” इत्येव
(१८५ ४० १ पं०) । तदच तत्त्वं धीमद्विरनुसन्धेयम् ।

मन्त्रेभ्यो “देवा दधिरे हव्यवाहम्”—इति* । अतो ब्रूमहे वहेति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसंयोगाद् वनस्पतिशब्दस्याग्नि-
रभिधेयः ॥

अथ “एषा” वनस्पतेः अग्नेः “अपराः” चक “भवति” (सा
पुनः किमर्थम्? इति । प्रायश्चित्त्युपदर्शनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वग्निर्वन-
स्पतिरिति)—॥ ४ (१६) ॥

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि
विद्वान् । वहा † देवचा दधिपो हवींषि प्र च दातार
ममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रश्नया नियूय सुरूपतमया
वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् (यज्ञे ‡)
दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातार ममृतेषु देवेषु स्वाहा-
स्तयः † स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा
स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासां
मेघा भवति ॥ ५ (२०) ॥

“वनस्पते रश्नया”—इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे ‘वनस्पते!’
‘रश्नया नियूय पिष्टतमया’ ‘सुरूपतमया’ अन्वर्थं दृढया एवमादि-
गुणयुक्तया रश्नया नियूय अप्रध्वंमनाय निवध्य ‘वयुनानि’ स्वाधि-

* “अयं यो होता०—० देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, ११, १ । अत्राह सायणः—“एव मग्निरात्मानं स्वयं सेवाक्तवान्” इति । इत उत्तर-
रक्षा मन्त्रिर्वा “देवा दधिरे हव्यवाहम्”—इति दृश्यते । एव मन्यवान्यथादि ।

† “वह” व, च ।

‡ नास्ति तत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

कारयुक्तानि “प्रज्ञानानि” अस्मदुपकाराय ‘विद्वान्’ “जानानः” ‘वह’
एतानि अस्मत्प्रत्तानि ‘हवींषि’ । अस्य ‘दिधिषोः’ “दातुः” यजमा-
नस्य अभिमतफलप्राप्तये ‘देवत्रा’ देवान् प्रति प्रदातारम् ‘अमृतेषु
वाचः’ कथयस्व एनं “दातारम्” ‘अमृतेषु’ “देवेषु” ; अमुना
यजमाने एतानि हवींषि प्रत्तानि ॥

एव मग्निर्वनस्पतिः ॥

यत्पुनरेतदुक्तं यूयाञ्जनौयायाम्—“यूपे वनस्पतिशब्दः” इति *,
अत्र ब्रूमः—अग्निरेवामौ यूपान्तर्गतौ यूपात्मना वर्त्तमानौ यूपाञ्ज-
नौयायां वनस्पतिशब्दनेच्यते । तदुक्तम्—“एष हि वनानां पाता
पालयिता वा”—इति † । यस्मादन्तर्गतौ वनानां वनानि न
दहति, तस्मादेष वनस्पतिः । उक्तञ्च—“योऽय मृवीषे पृथिव्या
मग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु अस्तु त मुन्नित्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम्”
—इति ‡ । सोऽय मग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन यूपाभिधानेन वन-
स्पतिरभिधेय इत्यदोषः ॥

अपरे पुनः “अञ्जन्ति त्वा”—इति §, अधियज्ञात् पृथक्केना-
धिदैवत मुत्पाद्य शाकपूणिमतेनाग्नि मेव वर्णयन्ति । यदाप्यधियज्ञे
अस्य यज्ञाङ्गाभिवादः, तदापि नाधिदैवत मग्नि मभिधातु मस्याः
परिहीयते सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति । तत् कथम् ? “अञ्जन्ति त्वा मध्वरे
देवयन्तः” । हे भगवन् अग्ने ! ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ आधाराद्याभि-

* इदमेव पुरस्तात् ४८८ पृ० ४ पं० ।

† पुरस्तादिहैवाध्याये १पा० ४४० ४५४ पृ० ५ पं० ।

‡ पुरस्तात् १८० पृ० १५ पं० ६४० ८४० ।

§ पुरस्तादिहैव पादे ६४० ४८६ पृ० १८ पं० ।

राज्यतिभिः ‘अध्वरे’ यज्ञे ‘देवयन्तः’ देवान् कामयमानाः । यस्मात्
त्वम् ‘ऊर्ध्वः’ स्यास्यसि ज्वलिष्यसि, यच्च ते ‘क्षयः’ ‘मातुः’ वेद्याः
‘उपस्थे’ “उपस्थाने” उपरि उत्तरवेद्याः ‘क्षयः’ निवासः कृतः,
तत्रोपज्वलितो “द्रविणानि” धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माक
मवश्यं “दास्यसि”—इति, अतस्त्वा माज्यतिभिरञ्जन्ति ॥

कात्यक्यपक्षेऽपि “दे॒वेभ्यो वन॑स्यते”—“वन॑स्यते र॒श्मनया॑ नि॒यूय”
—इत्यनयोरर्थयोजना ।— हे ‘वनस्यते’ वानस्यत्य ! यूप ! त्व मुच्यसे ।
‘हिरण्यपर्ण’ अतर्पण ! वह एतानि ‘हवींषि’ अनुत्थिते त्वयि न
एतानि उह्यन्त इति त्व मेवैषां वोढा इति प्रतीमहे । कथञ्च
पुनर्वह ? ‘प्रदक्षिणित्’ यथैतानि वोढव्यानि अविपर्यस्यन्नेतेन विधिना
‘रश्मनया’ एतया त्रिवृता ‘नियूय’ परिवीय त्व मात्मानम् ‘अतस्य’
यज्ञस्य ये पन्थानः रजिष्ठाः प्रदिवः चिरम्, तत एवाय मर्थस्त्वया
हवींषि वोढव्यानीति । विज्ञायते च “यूपेन वा आहुतयः स्वर्गं
लोकं यन्ति”—इति ॥—॥ “वन॑स्यते र॒श्मनया॑ नि॒यूय” । हे
‘वनस्यते’ वानस्यत्य ! यूप ! * ‘रश्मनया’ पिष्टतमया सुरूपतमया
त्रिवृता ‘नियूय’ परिवीय त्व मात्मानं वह एतानि ‘हवींषि’,
स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति दिधिषोः हविर्दातुः
अर्थसिद्धये । “प्रब्रूहि च” एनं दातारम् ‘अमृतेषु’ देवेषु इति ॥

“स्वाहाकृतयः” निर्वक्तव्याः । काः पुनस्ताः स्वाहाकृतयः ? याः
यागार्थं माह्वय उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण संकलयन्ते, ताः स्वाहा-

* सायणस्वेतस्मृतौ समुद्यत्यैव व्याख्यातवान्—“वनस्यते ! वनस्यतिविकार !
यूप !”—इत्यादिना ।

कृतयः । ननु “सद्यो ज्ञातः”—इत्याग्नेयो मन्त्रः (४८४४०) ? सत्य
माग्नेयो मन्त्रः शौनकस्य, तथापि स्वाहाकृतयः समान्नाताः * । किं
कारणम् ? “सद्यो ज्ञातः”—इत्यनुद्भूत्य अग्नेः सुनिमन्त्रे “स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवाः”—इति सम्प्रदानम् । तच्च देवतार्थं सम्प्रदान मिति
स्वाद्यकृतयः समान्नाताः ; नाग्निरिति † ॥

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात् ? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्त्तनेनासा मुत्त-
मस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहाकृतयः ॥

अथ “स्वाहा—इति एतत्” कस्मात् ? “सु” सुष्ठु “आह”—
“इति वा” । यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह
तुभ्य मिद मिति, तदेव “सु-आह” शोभन माह । एव मस्य ‘सुः’
पूर्वपदम्, ‘आह’—इत्युत्तरपदम् ‡ । अथ वा इदं मन्यत् ब्राह्मणानु-
गतं निर्वचनम्,—“स्वा वागाहेति वा” इति । विज्ञायते हि “तं
स्वा वागभ्यवदञ्जुध्वीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म”—इति । अथ च
स्व-शब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव । अथ “स्वं प्राह इति वा” ।
को विशेषः पूर्वस्मात् ? पूर्वपदेऽस्य कारकान्यत्वम् ;—स्वा वागाहेति
कर्त्तरि, स्वं प्राहेति कर्मणि ; प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय ।

* १भा० ४६१, ४६४४० पूर्य० १४० (१६) ।

† “स्वाहाकृतौर्ध्वजति । प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः, प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्त्रतः
प्रतिष्ठापयति”—इति रे० ब्रा० ९, १, ४ । “का देवताः स्वाहाकृतय इति ? विचेदे-
वा इति ब्रूयात् । तस्मात् स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति”—इति च रे० ब्रा० ९,
१, १ ।

‡ “स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामक मग्निविशेषं सूचयति”—इति
क० सं० १, १, १४, १. ऋग्व्याख्याने सायणः ।

“स्वाहुतं हविः जुहोति इति वा” यदनेनैव हविर्जुहोतीति, तदेव सुष्ठ्वापाद्य यथाभिधान मग्नौ जुहोतीति हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः* ॥

“तासाम्” स्वाहाकृतौनाम् “एषा” “भवति”— ॥ ५ (२०) ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ मग्निर्देवाना मभवत्पु-
रोगाः । अस्य हेतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवाः ॥ सद्यो जायमानो निरमिमित यज्ञ
मग्निर्देवाना मभवत्पुरोगाम्यस्य हेतुः प्रदिश्यतस्य
वाच्यास्य स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमा† आग्नी-
देवता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रपाजानुयाजा
आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

“सद्यो जातः”—इति। योऽय मग्निः ‘मद्यः’ ‘जातः’ “जाय-
मानः” अनन्तर मेव ‘व्यमिमीत यज्ञम्’ निर्वर्त्तयति यज्ञम् । यस्य
जातमात्र एव ‘अग्निः देवानाम् अभवत्’ पुरोगाः “पुरोगामी”
अग्रतो गामी प्राधान्येन । तस्य ‘अन्य’ ‘हेतुः’ देवाना माहातुः
‘प्रदिशि’ प्राच्यां दिशि ‘व्यतस्य’ गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेद्यादिकत्वेन,
‘वाचि’ “आस्ये” वाचौत्यास्य सेवापेक्ष्य ‡ । ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकार-

* “याम्य एव तानि देवताभ्यो हवोपि गृह्णातानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्ये-
वैनान्याहवनीयं सर्वैर्भुजति जुहुयात्” -- इति ऐ० ब्रा० ७, १, १ ।

† “देवा इति यजन्ति । इतीमा” ङ, च ।

‡ ऋ० सं० ८, ४, ५, ५ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाग्नीष्वन्त्या (१८, २१) ।

§ “वाचौत्यास्य मपस्य मपलभ्यत इति पाठान्तरं सेवापेक्ष्य” -- इति च ।

वलात् मन्त्रेण प्रक्षिप्तं 'हविः' एतदाज्यम् 'अदन्तु' पिवन्तु 'देवाः'
स्वाहाकृतयः ॥

“इति” इतिकरणोऽधिकारसमाप्तिरर्थः, प्रदर्शनार्था वा । (“इ-
माः”) एता एव एकादश “आप्रीदेवताः” “अनुक्रान्ताः” इत्याद्याः* ।
ननु, द्वादशानां मनुकौर्त्तनम्? सत्यम्! अनुक्रान्तानां तु
एकादश वनस्पत्यन्ताः, यामा मिह विचारः; न तु स्वाहाकृतिषु
विचारोऽस्ति । तद्देवताभस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ
एकादशग्रहणात् एकादशप्रयाजविषय एवेत्तरो विचार इत्याचार्या-
भिप्रायो गम्यते† । ततः किम्? यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो
वर्त्तिष्यते । ननु विचारित मेव “यज्ञेषा इति कात्यक्यः, अग्निरिति
शाकपूणिः”—इत्येवमादि?‡ सत्यम्, विचारित मेतत् । स तु प्रत्येक
माप्रीदेवतापदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यः प्रकरणगतश्चासा मेव
विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः; निश्चितेन हि व्यवस्थितेन
विधिना भवितव्यम्; अधियज्ञे यजतौ देवताध्यानाङ्गभावश्रवणात्
तदेतद्विषय मनिश्चितम् ॥

“अथ”—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचार मधि-

* १ इधः (समित्), २ तनूजपात्, ३ नराशंसः, ४ इलः (ईयः), ५ बर्हिः,
६ हारः, ७ उषासानक्ता, ८ दैव्याहोतारा, ९ तिस्रो देवौ, १० त्वष्टा, ११ वनस्पतिः,
१२ स्वाहाकृतयः । “अथात आप्रियः (४५१४० ८पं०)” —इत्याद्यनुक्रान्ताः । अथ
अ आक्षेपम्—“आप्रीभिराप्रीणाति । तेजा वै ब्रह्मवर्चस आप्रियस्तेजसैवैनं तद्
ब्रह्मवर्चसेन समर्द्धयति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

† “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः, एतेऽसीमपाः
पशुभाजनाः”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ८ ।

‡ पुरस्तादिहैवाध्याये १पा० १ख० ४५८ ४० ११पं० ।

कृत्योपोद्बुन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति* । का प्रयाजेषु देवताः? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-
पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् ।
कुतः संशयः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण
सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति
विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्यत
इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः
इति एके” । कुतः? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—
इति च ब्राह्मणम्† । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वेषु
देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ । स हि किल सौचीकोऽग्निर्विश्वेर्देवैः
सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवींषि वह’ इति । स तानु-
वाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृणीष्व’ इति‡ ।
सोऽनयार्चां ववे—॥ ६ (२१) ॥

* “प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्”—इत्यादि रे० आ० १, १, ४ । “प्रयाजानेवाच
यजन्ति”—इत्यादि च रे० आ० १, १, ९ ।

† “तस्मादाहुः आग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय माग्न्य माग्नेयः पुरो-
डाशः”—इति कौ० आ० ।

‡ वज्रमूलेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हस्तेषु धातुषु कनिष्ठः सौची-
को नामाग्निर्येषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च
मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नवेष्टुं मामतैर्देवैः सद्य “मृहत्तदुष्टवम् (ऋ० सं० १०, ४, २-१०-११)
—इत्यादि सूक्तचरणे संवादं कृतवान् । विशेषतो तैत्तिरीयके द्रष्टव्यम् । तै० सं०
१, ९, ९ ।

§ इत उत्तर मेव प्रदर्शमानयोराराधयेति यावत् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौषधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवामे यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिशुश्चतस्रः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
सि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मणं मात्मदेवता इत्यपरं
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रं मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाप्री-
तृक्तानि तेषां वासिष्ठः माचेयं वाध्यं गात्समद मिति
नाराणंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिक मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७(२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा मृतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—८, ३ ।

† “प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति”—८, ३ ।

‡ “मात्मा वै प्रयाजा मात्मा वा अनुयाजा इति”—इति ८, ३ । “—प्रजा-
नुयाजा”—इति च ।

“प्रयाजान् मे अनुयाजाश्च”—इति* । हे विश्वेदेवाः ! ‘प्रयाजान्’† (‘मे’) मम ‘केवलान्’ अनन्यदेवतासम्पृक्तान्, अथ वा निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्वन्तं’ रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अवधार्य ‘दत्त-भागं’ ‘यज्ञे’ ‘घृतञ्च’ ‘अपां’ सारभूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेद्य महं प्रथम माज्यभागे । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाञ्च हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मम ‘अग्नेः’ हे ‘देवाः !’ ‘दीर्घं मायुः अस्तु’ ; यथा मत्पूर्वं भ्रातरः हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृक्णाः, नाहं तथा मृषीष्टेत्यभिप्रायः । त्रयः पूर्वोऽग्नयः प्राग्धव्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्रावृक्षतेति ॥
 —॥ एव मुक्तास्ते अनयोत्तरर्क्षानुजजिरे तस्य तं भागम् ।—
 तव ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च’ केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः’ यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं वज्रना, ‘तवाग्ने ! यज्ञोऽय मस्तु सर्वः’ त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशस्वतस्तः’ प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्ता मित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्†, तदनुप्रदर्श्यते—
 “कन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः ? “आग्नेयाः

* ऋ० सं० ८, १, ११, २-४ । सौचीक-देवमन्त्रादसूक्तेषु प्रथम एव सूक्ते ऽष्टमी-नवम्याविमे ऋचौ । तत्र प्रथमा सौचीकस्य, उत्तरा विश्वेषां देवाना मिति ।

† “प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्ट्यानेतन्नामकान् हविर्भागान्, तथानुयाजान् चानु प्रधानाद् पश्चाद् यष्ट्यानेतन्नामकान्, केवलान् असाधारणान्”—इति अथर्वसा० भा० । आ० गृ० २, १. च द्रष्टव्यम् ।

‡ पूर्वोक्तयाख्यानां ४८९ श्लो ४ पं० ।

इति तु स्थितिः” तु शब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थः । केन विशेषहेतुना
आग्नेयत्वं भवप्रियते ? ब्राह्मणं मन्त्रश्चोभय आग्नेयत्वे ; ब्राह्मणान्येव
केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्माद् विशेषहेतोरवधारयामः—आग्नेयाः
इति ॥

अथ किं मन्यदन्यतमम् ? इति “भक्तिमात्र मितरत्”
छन्दोदेवता—इत्येवमादि । तदुक्तम्—“वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति”—इति * । “किं मर्थं पुनरिदं मुच्यते” किं विचारणे
प्रयोजनम् ? इति । “यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा
ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”†—“इति ह विज्ञायते” । मनसेति नामभिः
संहितं हविर्देवतायै देवता मुपेयादेवमर्थश्च सर्वत्र विचारः । तथा हि
दर्शितम्—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निह्यते”—इति ‡ ।
मनसेति किमर्थम् ? केन वान्येन ध्यायेत् ? इति । शृणु—सर्वेन्द्रिय-
विषयप्रत्याहतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितानां देवानां नानात्वै-
कत्वचित्तेष्वात्मनो हृदये विज्ञानमयी मालिख्य प्रतिष्ठतिं सख्यौ-
हृत्यानन्यमनास्तत्कालं मधीत्य याज्यां वषट् करिष्यंस्तदनुचिन्तन-
संस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्यभिसन्वाय देवतां ध्यायेत् इत्यस्य
विशेषस्य द्योतनायार्थप्राप्तस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति ६ ।

* सप्तमेऽध्याये वैश्वानरीयविचारे द्रष्टव्यम् । ४१६ पृ० १ पं० ।

† “साक्षादेव तदेवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”—इति च तच्छेषः ।
रे० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ पुरस्तात् १८५ पृ० ८ पं० ।

§ “मनसा वा इविता वाग् वदति, या ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वाग्-
देवकृष्टा । * * * । तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पादयति”—इति रे०
ब्रा० १, १, १ ।

ब्राह्मणं चैतदर्थं मेवोक्तं माचार्येण ; अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो
व्यवस्थ इति ; अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधान-
काले विकलं मित्यफलं मेव स्यात् । एष एव स ध्यानकालो
यजमानस्य, आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषा मध्यध्यर्गुप्रभृतीनां
माहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम् ; लक्षणं हि होतेति ॥

“तान्येतानि एकादश आप्रीसृक्तानि” अनुक्रान्तानि । दशधा *
दशतयीषु †, तेषां मेकादशं ‡ प्रैषिकं मिति § । इतीमानीत्युपप्रद-
र्शनार्थं मितिकरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारावधारणकस्यः ॥

यस्तु तद्वतः कश्चिद् विशेषः, स उच्यते—“तेषां वासिष्ठम्
आचेयम्”—इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं “वासिष्ठम्”, अचिणा
दृष्टम् “आचेयम्”, वध्यश्चेन “वाध्यश्चम्”, गृत्समदेन दृष्टं “गार्त्स-
मदम्” ॥ । “कः पुनरसौ विशेषः ? “इति” एतानि “नाराशं-
सवन्ति” । । अथ पुनः “मैधातिथं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्”

• “दशान्यानि”—इति च ।

† दशसहस्रमयः अक्षराणां दशतयः उच्यन्ते, तत्र दशसहस्राकानि आप्री-
सृक्तानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाहि—मैधातिथम् १, ४, ९ । (१) दैर्घतमसम् १,
११, २ । (२) आगस्त्य माद्विरसं वा १, १४, ६ । (३) गार्त्समदम् १, १, ९ ।
(४) वैशामिचम् १, १, ४ । (५) वासुश्रुत माचेयं वा ५, १, ५ । (६) वासिष्ठम् ०, १,
१ । (७) काश्वपेयम् ६, १, ५ । (८) वाध्यश्चम् १०, १, १ । (९) आसदग्रम् १०,
६, ११ ।

‡ “इदं मेकादशं”—इति च ।

§ अथ० सं० ५ का० १ अनु० १ सू० (११ प्र० ११ सू०) १—११ म० ।

॥ “इदं साम”—इति पा० ४, १, ० । इदं सामेत्यविवक्षितम् । अतएव वसि-
ष्ठेन इदं सामं मपि वासिष्ठं मित्येव । भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

—इति । मेधातिथिना दृष्टं “मैधातिथम्”, “दीर्घतममा दृष्टं “दैर्घ-
तमसम्” प्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यत् तत् “प्रैषिकम्”—“इति” तदिहो-
पवर्णितम् । एतानि “उभयवन्ति” । । “अतः अन्यानि यानि
चत्वारि अवशिष्यन्ते”, तानि “तनूनपात्वन्ति” ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्या-
जिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्व-
चनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि द्वाशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौचामण्यां चीणि †,
अन्यश्चमेधयोरेकैकम् ‡ । तत्र यानि सौचामण्यां तानि अनाग्नेया-
नीति न परिसङ्ख्यातानि, प्रैषिकेन तु क्रमणात् तेषाम् । आग्निका-
श्चमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते ; न केवल माप्रीषु ; दृष्टको-
पधाने—आग्निक सुत्तमायां चितौ “समास्त्वाम् अतवो वर्द्धयन्तु
(य० वा० सं० १७, १.)”—इति, द्वादशाप्रीरप्येष्ट्विति । हस्तग्रहण
माश्चमेधिकं यजमानस्य—“समिद्धो अज्जन् छदरं मतीनाम् (य०
वा० सं० ३८, १)” —इत्याप्रीभिर्हस्तं गृह्णातीति । अतः आप्रीकार्ये

* आगस्य वैश्वामित्रं काण्यपेयं आमदग्रं चेति चत्वारि ।

† तथाहि—य० वा० सं० १०, ११—४१. एकादशर्चः प्रथमस्य पशोः आग्निः ;
१०, ५५—६६. द्वादशर्चो द्वितीयस्य पशोराग्निः ; ११, ११—११. एकादशर्चः
तृतीयस्य पशोराग्निः वा पशोराग्निः ।

‡ तथाहि—य० वा० सं० १०, ११—११. द्वादशर्चः आग्निः आग्नेवे दृष्टकाचि-
तो रेदिके इति वा । य० वा० सं० १८, १—११ अथः आश्चमेधिकाग्निः इति विवे-
कः । अपरस्यैक माप्रीसूक्तं दृष्टवेऽश्चमेधे (य० वा० सं० १८, १५—११), तत्र द्वात-
या मपि भूयते (१०, ८, ११), परिमदितश्च आमदग्रं मि ति, अतो नात्र तस्य पुन-
रुक्त्यः कृत इति धेयम् ।

प्रयोगव्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्ख्याते आचार्येण । सौचामण्यां तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आप्री, तस्या मेकस्या मेव च नराशंस-तनूनपातौ—“नराशंसः प्रति शूरोऽमि-मानस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम (य० वा० सं० १० ३७)”—इति । तच्च नराशंसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतीनां यागे निपातवत् तनूनपात्पद मनर्थकम्, पादपूरणमात्रेणोपकारं मन्त्रे करोति; तथा तनूनपाद्याजिनां नराशंसपदम् । एष एव अन्यत्राप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदानां निपातकल्पः । तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते “यद्दृष्टं सूरु”—इति सौर्यमित्रावरुणानां याज्यानुवाक्ये, तयोः मित्रार्युणां यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति* । तथा ‘प्र चित्रं मूर्कं गृणते तुरायु’—इति, अत्र सम्बोधनान्त मय्यग्निपदं नैपातिकम् †, केवलं मारुते हविषि चातुर्मास्थेषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत् “आग्निमारुतौ पृश्नि मालभेत दृष्टिकामः”—इत्यत्र च प्रयोगे । एष एव देवतापदविचारः ‡ ॥

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—“प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् (ऋ० सं० ८, १, ११, ३-४)”—इति मन्त्रदर्शनात्, तस्मिन्

* “यद्दृष्टं सूरु उदिते माता मित्रो अर्थमा । सुवाति सविता भगः ॥”—इति य० वा० सं० ११, १० । इह मित्र इति पद मर्थमा इति पदस्य प्रधानमिति भावः ।

† “प्र चित्रं मूर्कं गृणते तुरायु मारुताय स्वतवसे भरध्वम् । धे सचिधि सचिसा सचिन्ने रेणवे अग्ने पृथिवी मूर्खेभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ८, ४ । इह ‘अग्ने’—इति पद प्रधानमिति भावः ।

‡ “रवा, दुरववोधो देवतापदविचारः”—इति च ।

पक्षे 'तिस्रो देवीः'—इत्यत्र * 'भारती द्युस्थाना', 'मध्यस्थाना सरस्वती', 'पृथिवीस्थाना इक्ष्वा'—इति च तद्देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रति-समाधानम् । सौत्रामण्यां तूत्तमे पक्षौ "समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः"—इत्येता अप्रियः (य० वा० स० २१, १२-२२) । तासु तनूनपादेवैकः—"तनूनपाच्छुचिब्रतः"—इति (१३), नास्त्येव नराशंसः । तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः?—किं तनूनपाच्छुचिब्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुतश्चिदा-प्रीसृक्तादाह्रियतां नराशंस इति? न्यायविदो मेधाविनः समनु-गंस्यन्ते विशेष मिति ॥ ५ (२२) ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ८ । ३ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः

आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ त्रयोदशः (अष्टमः) अध्यायः

समाप्तः ॥ ८ ॥

* पुरस्तादिहैवाध्याये १ पादे ४०० पृ० ४ पं० ; ४०८ पृ० १ पं० ।

+ एष हि प्रश्नोऽशक्यप्रतिसमाधान इति मन्वान आह दृष्टिगत् 'न्यायविदः'—इत्यादि ।

(^१द्रविणो^१दाःक^१स्माद्द्रविणो^१दाद्रविणो^१दसे^१मेद्यन्तु^४तेऽ-
^५थात^१आप्रियः^१समि^०द्धो^८अद्यत^१नुन^०पान्न^८राशंस^८स्याजु^८वहानः-
^२प्रा^{१०}चीनं^{११}बर्हि^{१२}र्व्य^{१३}चस्वती^{१४}रा^{१५}सु^{१६}धयन्ती^{१७}दै^{१८}व्या^{१९}हे^{२०}तारा^{२१}नो^{२२}यज्ञं-
^{१४}य^{१५}ज्ञमे^{१६}आ^{१७}वि^{१८}ष्ट्यो^{१९}वन^{२०}स्पति^{२१}रु^{२२}पाव^{२३}स्तृ^{२४}जा^{२५}ञ्ज^{२६}न्तित्वा^{२७}दे^{२८}वेभ्यो^{२९}व-
^{२१}नस्पते^{२२}रशन^{२३}यासद्यो^{२४}जातः^{२५}प्रया^{२६}जान्मे^{२७} द्वाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 119, 151, 160, 171, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̐DIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अचिगोचश्रीदेवराजयज्वकृत'निर्वचन'नामटीकासहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

प्रथमे भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्निसमिश्रयन्ते मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०४ ॥

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
अंसवम् ...	धनुः कवचश्च ...	४९२	अघ्ना ...	गौः ...	९२८
अङ्गरः ...	पापी ..	४५९	अङ्गिरसः...	मध्यस्थानदेवताः	४८५
अकूप रम्य...	आदित्यस्य समुद्रस्य		अचके ...	इच्छामि...	१८८
	कच्छपस्य च...	२८७	अचक्ष्म ...	अपश्यःम ...	२२७
अक्तः ...	रात्रिः ...	४२	अच्छ ...	आत्तुम् ...	४२३
अक्रः ...	अ क्रः रुकः ...	४४५	अज एकपाद्	दुःस्थानदेवता ...	४८४
अक्षरः ...	उदकम् ...	८६	अजगन् ...	अगमत् ...	९५५
अक्षरम् ...	वाक् ...	८९	अजः ...	पूषनाहाः ...	१५४
,,	उदकम् ...	११०	अजिरम् ...	क्षिप्रम् ...	९६१
अक्षाः ...	क्षियति...	४०७	अजिराः ...	नद्यः ...	१४९
,,	भूस्थानदेवताः...	४६६	अजोगः ...	भक्षयति ...	४२५
अक्षितम् ...	उदकम् ...	९२२	अजम ...	सङ्ग्रामे...	९००
अगन् ...	अगमत्...	९५५	,,	गृहम् ...	२१९
अग्राथी ...	भूस्थानदेवता...	४७१	अक्षाः ...	क्षिप्राः...	९३२
अग्निः ...	भूस्थानदेवता ...	४५८	अण्वयः ...	अङ्गुलयः ...	१८९
,,	मध्यस्थानदेवता	४८१	अतति ...	गच्छति...	९४४
अग्नन् ...	सङ्ग्रामे...	९६०	अत्कः ...	वक्षः ...	९८६
अग्निया ...	अग्राहा ...	४४९	अत्यः ...	अश्वः ...	१५४
अयुवः ...	नद्यः ...	१९६	अथर्यति ...	गच्छति...	९२८
,,	अङ्गुलयः ...	१८२	अथर्यः ...	अङ्गुलयः ...	१८२
अघशंसः ...	स्तेनः ...	२६४	अथर्यवः ...	,,	१८१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अथर्थाः ...	अङ्गुल्यः ...	१८५	अनुभूतिः...	मध्यस्थानदेवता	४८७
अथर्तुम् ...	गमनम् ...	४१९	अनुष्टुप् ...	वाक् ...	८७
अथर्वाणः...	मध्यस्थानदेवताः	४८६	अनेद्यः ...	प्रशस्यः ...	६९९
अदितिः ...	पृथिवी ...	१९	अनेनाः	„ ...	„
„ ...	वाक् ...	८२	अन्तमानाम्	अन्तिकतमानाम्	९६६
„ ...	गौः ...	९९०	अन्तरिक्षम्	अन्तरीक्षम् ...	९७
„ ...	अदीना ...	४०१	अन्धः ...	अन्नम् ...	९०५
„ ...	मध्यस्थानदेवता	४८६	„ ...	तमः ...	४०६
अदिति ...	द्यावापृथिव्यौ ...	६७५	अन्नम् ...	उदकम्...	११८
अद्वा ...	सर्वपदसमाम्नाय	९८	अपः ...	उदकानि ...	१९५
„ ...	मृत्युम् ...	६९०	„ ...	कर्म ...	१६९
अद्वातयः...	संघाविनः ...	६४९	अपत्यम् ...	अपत्यम् ...	१७५
अद्भुतम् ...	सद्भान्तम् ...	६०५	अपात्रपात्	मध्यस्थानदेवता	४७८
अद्भुतम् ...	अद्भुतम्...	६८५	अपारे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	६७६
अद्भिः ...	मेघः ...	५६	अपीच्यम् ...	निर्गतमन्तर्द्वितं वा	६६६
अद्भिगुः ...	अद्भुतगमनः ...	४१४	अपः ...	रूपम् ...	६१८
अध्वरः ...	यज्ञः ...	६४७	अप्रवाना ...	वाक् ...	१८८
अध्वरम् ...	अन्तरिक्षम् ...	६१	अन्नः ...	कर्म ...	१६९
अध्वा ...	„ ...	९८	„ ...	अपत्यम्...	१७९
अनभिज्ञताः	प्रशस्यः ...	६२९	„ ...	रूपम् ...	६२०
अनर्त्ता ...	अनन्याश्रितः ...	४५१	अप्रतिष्कृतः	अप्रतिगतः ...	४४९
अनर्त्तरातिम्	अनशीलदानम्	४५०	अप्रायुवः ...	अप्रमादिनः ...	६८८
अनवः ...	मनुष्याः ...	१८९	अप्राः ...	आधिर्भयं वा ...	४९७
अनवद्यः ...	प्रशस्यः...	६२९	अपुः ...	रूपम् ...	६२०
अनवव्रवः...	अप्रतिहतगमनः	४५४	अभिव्या ...	प्रज्ञा ...	६९६
अनवायम्...	अनवयवम् ...	४९६	अभिधेतन...	अभिधावत् ...	४५९
अनिति ...	गच्छति...	९५५	अभीके ...	सङ्क्रामे...	९६८
अनिन्द्यः ...	प्रशस्यः...	६२९	„ ...	आसन्ने ...	६७०, ६८९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अभीष्टवः ..	रगमयः	६५	अयते ..	गच्छति	२४०
„ ..	अङ्गुल्यः	१६८	अययः ..	„	२५७
„ ..	भूम्यानदेवताः	४६८	अयवः ..	मन्त्र्याः	१७६
अभीष्टू ..	बाह्वः	१८६	अया ..	अनया	२७०, ३८६
अभ्यङ्गयन्वा	रमाहरणपूर्वक-		अययः ..	गच्छति	२२६
•	वर्षयिता ..	४२९	अयुधः ..	„	२२६
अभ्यर्ष ..	अभ्यर्षणम् ..	६५७	अरण्यानी ..	भूम्यानदेवता ..	४७०
अभ्रम् ..	मेघः	७०	अरग्निदानि	उदकानि	८६
अभ्रः ..	महान्	२०१	अरग्निदानि	„	१०७
अभ्रम् ..	उदकम्	१०७	अरर्षति ..	गच्छति	२३८
अभ्रतिः ..	रूपम्	२२०	अरुणः ..	उपोवाहाः ..	१५४
„ ..	आत्ममयी भतिः	४३८	अरुषः ..	अयः	१४६
अभ्रवः ..	अहिंसितः ..	४५०	अरुषम् ..	रूपम्	२९२
अभ्रवान् ..	यत्नवान्	४२७	अरुषति ..	गच्छति	२४६
अभा ..	गृहम्	२६६	अरुष्यति ..	„	२३८
अभिनः ..	अपरिमितः ..	४४२	अरुषी ..	उषः	५२
अमीवा ..	रागः हिंसिता वा	४२७	अर्कः ..	अन्नम्	२१०
अमूरः ..	अमूढः	४२५	„ ..	वज्रः	२८८
अमृतम् ..	हिरण्यम्	२२	„ ..	मन्त्रो वृक्षश्च ..	४०६
„ ..	उदकम्	१२५	अर्चति ..	अर्चति	६२२
अम्भः ..	„ „	८६	अर्चिः ..	जलत्	१६०
अम्भमी ..	द्यावापृथिव्यौ ..	६७२	अर्जुनम् ..	रूपम्	२२१
अम्भृणः ..	महान्	२०६	अर्जुनी ..	उषः	५०
अम्बरम् ..	अन्तरिक्षम् ..	२४	अर्णः ..	उदकम्	८८
„ ..	अन्तिकम् ..	२६५	अर्णाः ..	नयः	१३८
अम्बु ..	उदकम्	१२७	अर्दति ..	गच्छति	२५०
अम्यक् ..	सहभूता	४४१	अर्दयति ..	हन्ति	२८२
अयः ..	हिरण्यम्	१६	अर्भकः ..	श्वसः	२८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
अभेकम् ...	अन्तम् ...	२७०, २८२	अभ्याजनी...	भस्मान्देवता ...	४६८
अर्थः ...	ईश्वरः ...	२६२	अश्विनो ...	यस्यानदेवता...	४६२
अर्था ...	अश्वः ...	२४४	अभक्तम् ...	अप्राप्तपूर्वा ...	४५४
अर्वाके ...	अन्निके...	२६५	अभक्षन्ता ...	परस्यराशिते ..	४०६
अलर्धति ...	रक्षति...	२६८	अभाभि ...	अमुसमाप्तम् ...	४५२
अलर्धति ...	...	...	अभिक्षा ...	राशिः ...	४५
अन्नादणः...	बभ्रदकमेघः ...	४०७	अभिलक्षती	क्षमाद्वादन्यो चन्	४६०
अन्तः ...	ह्रस्वः ...	२६८	अरः ...	पञ्चा ...	२२५
अन्तकम् ...	...	२६०	अमुनातिः...	मध्यस्थानदेवता	४८२
अवः ...	अग्रम् ...	२०७	अरुणः ...	मेघः ...	२६
अवतकगत	दशगत...	२०८	अर्चुर्ग	तमसीरिताः	४५०
अवट ...	कृपः ...	२५८	अर्चुर्गः...	दीर्घायुः ...	४२८
अवतः ...	...	२५६	अल्लम् ...	गृहम् ...	२०८
अवतिरति	रक्षि ...	२०८	अल्लमार्ति ..	अन्निके ...	२०५
अवति ...	रक्षति...	२३०	अन्तम् ...	गृहम् ...	२०६
अवते ...	...	२६५	अभो ...	वधनादिः .	६०३
अवनयः ...	नद्यः ...	२३२	अस्य ...	एतस्य ..	४०३
...	अननयः ...	२६५	अस्याः ..	एतस्याः ..	...
अवतिः ...	प्रथिवी ...	२२	अग्नेमाः ...	प्रथम्यः ...	२२२
अवमं ...	अन्निके...	२६५	अहना ..	उपाः ...	५९
अववेति ...	रक्षति ...	२६६	अक्षिः ...	मेघः ..	६६
अविद्यन् ...	अदन् ...	२७३	...	उदकम्...	२०६
अव्यययः ...	अद्याः ...	२५०	...	मध्यस्थानदेवता	४८२
अभत् ...	आप्नोत्...	२८०	अर्चिर्वध्याः	...	...
अभ्रः ...	मेघः ...	६२	अक्षी ...	गौः ...	२६०
अभ्रते ...	आप्नोति ...	२८०	...	द्यावाप्रथिव्यौ ...	२७५
अग्रा ...	मेघः ...	६९	अक्राय ..	पुरातनम् ...	२६६
अद्याः ..	अद्याः ..	२५२	अह्वयाणः...	अक्षीयमाणा ...	४२७

पदम्	अथः	पृष्ठ	पदम्	अथः	पृष्ठ
आ...	उपमा .	६२०, ६८०	आपानः ...	आप्नुवन् ...	२७६
,, ...	अर्ताक् ...	४२२	आपान्तमन्यः	आपादितदीप्तिः	४२४
आकाशम्	अन्तरिक्षम् ...	९०	आप्ताः ...	मध्यस्थानदेवताः	४८६
आकीम् ...	मर्वपद्ममन्त्रानाय	६२६	आयती ...	वाह ...	१८८
आकृतम् ...	,, ...	६३०	आयवः ..	मनुष्यः...	१८२
आके ...	अन्तिके...	२३५	आयुः ...	अन्नम् ...	२१२
,, ...	दूरे ...	६३६	आयुधानि	उदकानि ...	१०६
आकिनिपः	मेधावी...	६४२	आरितः ...	मुञ्जभृशं वा गतः	४१०
आक्रन्दे ...	सङ्ग्रामे ...	२६८	आर्त्ता ...	भूम्यान्देवता ...	६०३
आक्षाणः ...	व्यापमानः ...	९०६	आर्यति ...	गच्छति...	९४६
आगण्डलः	हन्ता ...	२८२	आवयति...	अति ...	२३९
आगनीगन्ति	मुञ्जभृशं वा गच्छन्ति	२६६	आवयाः ...	उदकानि ...	११५
आष्टाणिः ...	आगतदीप्तिः ...	४१३	आशाः ...	दिशः ...	४०
आहूषः ...	आघोषः ...	४१४	आशब्धः ...	दिग्भ्यः...	४२०
आचके ...	इच्छामि ...	२०१	आशिरम्...	दधि ...	४२५
आचक्ष ...	अपग्याम ...	६२८	आशिषः ...	अध्वेषकम् ...	६१०
आजी ...	सङ्ग्रामे ...	२६६	आशु ...	चिप्रम् ...	२६१
आणी ...	,, ...	९०५	आशुः ...	,, ...	२३१
आताः ...	दिशः ...	४०	,, ..	अश्वः ...	१४६
आतिरत्...	अहन् ..	९८५	आशुशुचिणिः	अग्निः ...	५९३
आदित्याः...	दुःस्थानदेवताः ...	४६५	आष्ट ...	व्यापत् ...	९०६
आधवः ...	आधावकः ...	४५४	आष्टः ...	,, ...	९०८
आनट् ...	व्यापत् ...	९०६	आष्टाः ...	दिशः ...	४०
आनये ...	व्याप ...	९८०	आसा ...	अन्तिकात् ...	२३४
आनृषक् ..	अनुपक्तम् ...	४५०	आसात् ...	,, ...	,,
आपः ...	अन्तरिक्षम् ...	९८	आहनः ...	हे आहनः ...	४००
,, ...	उदकानि ...	११०	आहनसः...	वचनवन्तः ...	६६५
,, ...	भूम्यान्देवताः...	४००	आहवे ...	सङ्ग्रामे ...	२६६

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
आहिकम्...	भवेत्पदमभ्यासाय	२२६	इत्तः ...	अग्रम् ...	२०८
			..	गोः ...	२३०
इत्थः ...	मत्स्यम् ...	२२७	इन्नाविषः...	इन्नाविल्लशगामेधः	४३७
..	अनेन हेतुना ...	४१०	इन्नाविषः...	..	४२४
इदम् ...	उदकम् ...	१२०	इतः ...	उपमा ...	२२०, २८०
इदंभुः ...	इदं कामधमानः	२३३	इयति ...	गच्छति ...	२३२
इदा ...	कृतनम् ...	६७	इयम् ...	अग्रम् ...	२८
इदानीम् ...	..	..	इयिरण ...	दशमेन ...	२६०
इधः ...	भूम्या न देवता ...	४६१	इधः ...	भूम्या न देवता ...	४६०
इनः ...	ईश्वरः ...	२६३	इधुभिः ...	..	४२७
इत्यः ...	उदकम् ...	१२४	इधुयति ...	याचते ...	२४५
..	यज्ञः ...	२२८	इष्टिः ...	यज्ञः ...	२८८
..	मध्यस्थानदेवता	४८२	इष्टिणा ...	परितः वा गन्ताः वा	
इन्द्रः ...	..	४७६		उद्युः वा ना ...	२६५
इन्द्राणी ...	..	४८८			
इन्द्रियम् ...	धनम् ...	२०६	इते ...	इशमे ...	४२२
इत्यति ...	आप्ति ...	२८८	इत्यते ...	गच्छति ...	२४१
..	गच्छति ...	२४३	इम् ...	उदकम् ...	१२६
इत्यति ...	..	२४४	..	पदपूजाय ...	६२३
इयति ...	..	२४१	इमहे ...	याचामहे ...	२४२
इरयति ...	ईष्टे ...	२६०	इयति ...	इत्यति ...	१८८
..	परिचरति ...	२१०	इति ...	गच्छति ...	२४१
इरयति ...	..	..	इमान्तामः...	आदित्यायाः ...	२८२
इरा ...	अग्रम् ...	२०८	इपति ...	गच्छति ...	२४०
इरावत्यः ...	नद्यः ...	१४०	इहते ...	..	२२८
इलः ...	भूम्या न देवता ...	४६१			
इळा ...	पृथिवी ...	१४	उक्थः ...	प्रशस्यः ...	२९२
..	वाक् ...	७७	उचः ...	मदान् ...	२८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
उचा ...	मदान् ...	२०२	उपाः ...	भूम्यानदेवता...	४६१
उचितः ...	,, ...	२०१	उषामानक्ता	भूम्यानदेवता ...	४६२
उक्षेत्रवम्	अश्वः ...	१५२	उम्ना ...	गौः ...	२३०
उक्तः ...	कृपः ...	२६०	उम्नाः ...	रग्नयः ...	२६
उदकम् ...	उदकम् ..	१११	उत्थिया ...	,, ...	,,
उपजिह्विकम्	अभिमिका...	२००, २८५	उत्तिः ...	अवनम्...	४०८
उपवृत्तिः ...	वाक् ..	८५	उधः ...	रात्रिः ...	४७
उपमे ...	अन्निके...	२६६	उर्क ...	अन्नम् ...	२०६
उपरः ..	मेघः ..	६६	उर्जस्वत्यः...	नद्यः ...	१४१
उपराः ..	दिग्गः ...	४०	उर्जस्वती...	भूम्यानदेवता ...	४७४
उपलः ..	मेघः ...	६६	उर्द्वरम् ...	आवपनम्...	२००, २८४
उपलप्रक्षिणी	सत्तुकारिका ..	४३१	उर्म्या ...	रात्रिः ...	४४
उपमि ..	उपम्यः ..	४३२	उर्कः ...	नद्यः ...	१३१
उपाके ..	अन्निके ..	२६५	उक्क ...	वाक् ...	८८
उराणः ...	वज्र कुर्वाणः ...	४७५	उक्ताः ...	नक्षत्राणि	२००, २८२
उरु ...	वज्र ..	२६५	उक्तीषमः...	स्तुतिसमानगुणः	४५०
उर्वशी ...	वज्रकामा ..	४१५	उक्कति ...	गच्छति...	२४४
,,	मध्यस्थानदेवता	४८८	,,	परिचरति ...	२१२
उर्वी ..	पृथिवी ..	११	उजुनीतिः	अकुटिलपथा ...	४४८
,,	द्यावापृथिव्यौ ..	२७५	उज्जति ...	प्रसाधयति ...	४४८
उर्कः ...	नद्यः ...	१४०	उणति ...	हन्ति ...	२८०
उलूखलम् ..	भूम्यानदेवता ...	४६६	उणद्धि ...	परिचरति ...	२१२
उलूखलमुमले	,, ..	४७२	उणर्ति ...	गच्छति...	२३७
उल्वम् ...	अन्तर्गर्भवेष्टनम्	४५८	उणोति ...	,, ...	२४७
उगमि ...	इच्छमि ..	२००	उण्वति ...	,, ...	२४६
उगिक् ..	इच्छति ..	२०१	उतम् ...	उदकम्...	१२०
उगिजः ...	मेधाविनः ...	२४२			
उपाः ...	मध्यस्थानदेवता	४८६			

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
कृतम् ...	धनम् ...	२२२	अजः ...	धनम् ...	२२४
... ..	मयम् ...	२२७	आणी ...	दावायथियी...	२७१
कृतः ...	अधम्यनदेवताः	४८१	आदती ...	उपा. ...	५८
कृतम्यदिनिः	उदकम्. . .	२२१	आदनः ...	अधः ...	७१
कृतानर्थः...	नद्यः ...	१७७	आदनम् ...	... ..	४८
कृद्दृष्टः ...	गृद्दृष्टः	४८०	अभना ...	अभन, नभवा	४२१
कृद्भुध ...	अदेनेन पातयित नी,		अभाम ...	गतिताः ...	४८५
कृधक् ...	पुधक् ...	४८२	अधम् ...	विधम् ...	२४८
कृधंति ...	परिचरति ...	४८३	अध्याः ...	भूम्यानेवताः	४७०
कृधीयम् ...	प्रथिवम्	४४८			
कृभः ...	मेधावी	४४०	अभेयम्	अभेय ...	१४८
कृभुताः ...	महान ...	२२२			
कृभ्यदान्...	कृपत् ...	४८१	कः ...	मभ्यष्टानदेवता	४७०
कृभ्यः ...	महान ...	४८२	कृभः ...	दिशः ...	४२१
कृहन् ...	हृहः ...	२२२	कृहः ...	महान ...	४७४
			कृहमिना	... ..	२८२
एजति ...	गच्छति ...	२४४	कृह्याः ...	अहृह्याः ...	२८४
एतवः ...	अश्वः ...	२४६	कृहति ...	गच्छति ...	२४२
एतशः .	... ..	२४७	कृह्याः ...	मेधावी ...	४४०
एति ...	गच्छति ...	२४६	कृत् ...	गुह्यम् ...	२१४
एनम् ...	एनम् ...	४२३	कृथम् ...	सुखपथमेवः ...	४७८
एना ...	एनन ...	२७०, २८६	कृति ...	इच्छति ...	२०६
एनाम् ...	एनाम् ...	४२३	कृनकम् ...	हिरण्यम् ...	२१
एन्यः ...	नद्यः ...	२३४	कृपनाः ...	घुणाः ...	४२१
एरिरे ...	प्रेरितवन्तः ...	४०१	कृबन्धम् ...	उदकम् ...	८६
एहः ...	क्रोधः ...	२२४	कृम् ...	... ..	८७
			... ..	सुखम् ...	२१८
आजः ...	क्रोधः ...	२२२	कृम्यते ...	कृम्यति...	२२२

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
करणानि ...	कर्माणि...	१६७	कानिषत् ...	इच्छेत् ...	१०६
करन्ती ...	कुर्वन्ती...	१६७	कायमानः...	कामयमानः ...	६८२
करांसि ...	कर्माणि ...	१६७	कायः ...	स्रोता ...	२४४
करस्रो ...	बाह् ...	१६७	कारोतरः...	कूपः ...	६५८
करिक्रत् ...	कर्म ...	१६७	कारोतरात्	कृपात् ...	६६०
करणम् ...	१. १. ...	१६७	कालयति...	गच्छति...	२४१
करुळती ...	कुरुदती ...	४५७	काशिः ...	मुष्टिः ...	४९७
कर्तः ...	कूपः ...	२५८	काष्ठाः ...	दिशः ...	४१
कर्त्तव्ये ...	कर्म ...	१६८	किः ...	कर्त्ता ...	४५७
कर्त्ताः ...	१. १. ...	१६८	किमीदिने...	पिशुनाय ...	४२६
कर्त्तुम् ...	१. १. ...	१६८	किञ्चिद् ...	किञ्चिद् इन्द्रः...	४५७
कर्त्तव्यम् ...	१. १. ...	१६८	किरणाः ...	रश्मयः...	६२
कर्त्तव्यम् ...	१. १. ...	१६८	कीकटेषु ...	वनार्थदेशेषु ...	४५७
कल्पते ...	अर्चति...	६२२	कीरिः ...	स्रोता ...	२४५
कल्पलकीनम्	जलत् ...	१५८	कीलालम्...	अन्नम् ...	११२
कवते ...	गच्छति ...	२४२	कीलसः ...	मेधाविनः ...	६४३
कवन्धम् ...	उदकम्...	८८	कुटम्ब ...	कृतस्य ...	४२१
कविः ...	मेधावी...	२४१	कुणारम् ...	मेघम् ...	४२७
कशः ...	उदकम्...	१०४	कुत्सः ...	वज्रः ...	२८८
कशा ...	वाक् ...	८०	कुरवः ...	कृत्विजः ...	२४०
कमति ...	गच्छति ..	२४०	कुरतन ...	कुरत ...	२८१
काकुदु ...	वाक् ...	८६	कुलिशः ...	वज्रः ...	२८८
काकुदम् ...	तालु ...	४२२	१. १. ...	कूलशतनः ...	४४६
काकुप् ...	वाक् ...	७४	कुल्याः ...	नद्यः ...	१२८
काञ्चनम् ...	हिरण्यम् ...	२१	कुवित् ...	वज्र ...	२८६
काटः ...	कूपः ...	२५८	कुशयः ...	कूपः ...	२६१
काणुका ...	कान्ताः ...	४१४	कुरुः ...	मध्यस्थानदेवता	४८८
कातुः ...	कूपः ...	२५८	कूपः ...	कूपः ...	२५८

पदम्	अर्थः	प्र २	पदम्	अर्थः	प्र ३
कृण्वति ...	हन्ति ...	१८२	कृतुः ..	कर्म ..	१६६
कृत्तिः ...	गृहम् ...	११०	.. ..	प्रज्ञा ..	१२५
.. ..	यज्ञोद्भवा ..	४२१	क्राणाः ..	कुर्वीणाः ..	१६६
कृत्वा ...	कर्म ...	१६६	क्रियिः ..	कृपः ..	१५६
कृद्वरः ...	गृहम् ...	१०७	क्रियिदन्ता	विकर्तृमदन्ता ..	४५५
कृद्वरम् ...	अवपनम् ०७०, १८५		क्षत्रम् ..	उदकम् ..	११५
कृधुः ..	क्षयः ...	१८७	.. ..	धनम् ..	१२५
कृभृकः ...	.. ..	१६६	क्षम ..	उदकम् ..	६८
कृन्तति ...	हन्ति ...	०८०	.. ..	अन्नम् ..	११०
कृपण्यति ...	अर्चति ...	०६६	क्षम ..	उदकम् ..	६६
कृपण्यः ...	मेधाता ..	०६६	क्षमा ..	.. ..	..
कृपा ...	मत्या ..	४६३	क्षय ..	.. ..	१०६
.. ..	अर्मा ..	१६६	क्षपा ..	रात्रि ..	४६
कृपायति ...	अर्चति ...	०६६	क्षमा ..	प्रथिवी ..	१०
कृपायम् ...	उदकम् ...	१६८	क्षयति ..	ईष्टे ..	१६६
कृविः ...	कृपः ...	०५८	क्षा ..	प्रथिवी ..	१०
कृनम ...	हिरण्यम् ..	००	क्षितयः ..	मनुष्याः ..	१०८
.. ..	रूपम् ...	०२१	क्षितिः ..	प्रथिवी ..	११
कृष्टयः ..	मनुष्याः ...	१०६	क्षिपः ..	अनुलम्भः ..	१६६
कृतः ...	प्रज्ञा ..	०२१	क्षिपन्ती ..	वाक् ..	१६०
कृतुः ...	.. ..	..	क्षिपन्ती ..	.. ..	..
कृनिपः ...	मेधाविनः ..	३३८	क्षिपति ..	गच्छति ..	१५६
कृपयः ...	दुःकामः ..	४२२	.. ..	ईष्टे ..	१०२
कृवटः? ...	कृपः ...	१६१	क्षीरम् ..	उदकम् ..	१०६
कृशिनः ...	युष्मानदेवताः ..	४६६	क्षु ..	अन्नम् ..	१०८
कृशी ...	युष्मानदेवता ..	..	क्षु ..	.. ..	१०६
कृशः ...	मेघः ...	७६	क्षुमन् ...	.. ..	..
.. ..	.. ..	..	क्षुमन्ति ..	गच्छति ...	१५६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
क्षुम्भम् ...	अहिच्छत्रकम्	४१८	गभीरः ...	सहान् ...	१०४
क्षुम्भकः ...	श्वः ...	१८८	गभीरम् ...	उदकम् ...	११८
क्षेत्रपतिः	सध्यास्नानदेवता	४०८	गभीरा ...	वाक् ...	७८
क्षोणस्य ...	निषमितुः ...	४३३	गभीरे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०४
क्षोणिः ...	पृथिवी ...	१०	गमति ...	गच्छति ...	१४९
क्षोणी, ...	„	६	गम्भरम् ...	उदकम् ...	११८
„ ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०३	गम्भीरा ...	वाक् ...	७८
क्षोदः ...	उदकम् ...	८८	गम्भीरे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०४
क्षोदति ...	गच्छति ...	२४३	गथः ...	क्षपत्यम् ...	१०४
क्ष्मा ...	पृथिवी ...	८	„	धनम् ...	११५
			„	मृच्छम् ...	१००
खजं ...	सङ्ग्रामे ...	१०३	गर्तः ...	„	„
खलः ...	„	„	गरुदया ...	गालनेन ...	४५१
खाः ...	नद्यः ...	१२२	गरुडा ...	वाक् ...	८४
खातः ...	कूपः ...	१५८	गवते ...	गच्छति ...	१४३
खादे। अर्णः	नद्यः ...	१३५	गहनम् ...	उदकम् ..	११८
खदयः ...	रश्मयः ...	१२	गङ्गरम् ...	„	८०
			गति ...	गच्छति ...	१४४
गग्नः ...	वाक् ...	७७	गातुः ...	पृथिवी ...	१६
गणः ...	„	८८	„	गमनम् ...	४०२
गधिता ..	मृच्छीता ...	४१६	गाथा ...	वाक् ...	८८
गध्यम् ...	मिश्रयितव्यम् ...	„	गान्धर्वी ...	„	७७
गन्ति ...	गच्छति ...	१५१	गायति ...	अर्चति ...	१५९
गनीगन्ति ...	„	„	गावः ...	उषोवाहः ...	१५५
गन्धम् ...	मिश्रयितव्यम् ...	४०४	„	रश्मयः ...	१४
गभस्तयः ...	रश्मयः ...	१५	गिरिः ...	रेषः ...	६४
„ ...	अङ्गुलयः ...	१८८	गिर्वणाः ...	गिर्भिर्वननीयः	४४०
गभस्ती ...	बाहू ...	१८८	गीः ...	वाक् ...	८८

पदम्	अथः	प्र	पदम्	अथः	प्र
गूत्रेयति ...	अर्चति ...	२२२	चकमानः ..	इष्टान् ..	२०९
गृणति ...	..	..	चक्रत ..	कर्म ..	१६८
गृत्सुः ...	मेधावी...	२२६	चक्रतुः ..	चक्रतुः ..	१६८
गोचः ...	मेघः ...	६०	चतति ..	गच्छति ..	२४४
गोत्रा ...	पृथिवी ...	१०	चनः ..	अन्नम् ..	४४९
गौः...	..	६	चनो ..	दर्शनम्...	२२७
..	दौर्गादित्यश्च...	२२, २७८	चन्द्रम् ..	क्षिरम् ..	१६
..	वाक् ..	७७	चन्द्रमाः ..	मातृभ्यान् देवता	४८३
..	मेता ..	२४४	चमसः ..	मेघः ..	२६
..	रश्मि ..	४०२	चम्बो ..	द्यावापृथिव्यौ ..	२७१
गौरी ...	वाक् ..	७७	चर्म ..	चातयति ..	४०२
ग्रा ...	वाचः ...	८०	चक्रः ..	मेघः ..	६४
..	स्त्रियः ...	२७, २८५	चर्क्यम् ..	कर्म ..	१६८
ग्या...	पृथिवी ...	७	चर्क्यम् ..	मनुष्याः ..	१७६
ग्रावा ...	मेघः ...	४६	चर्क्यम् ..	दृष्टा ..	४२२
..	..	..	चर्क्यम् ..	पश्यति ..	२९८
घर्मः ...	अहः ...	५७	चाकन ..	चायन् कामय-	
..	यज्ञः ...	६४	..	मानो वा ..	४५२
घृणः ...	अहः ...	५७	चाकनत् ..	मुकुम्भं वा ऐच्छत् २०२	
घृणिः ..	..	४४	..	दर्शयत् ..	२२८
..	ऊलत् ..	१६२	चाक्ष ..	अपश्याम ..	..
..	क्रोधः ..	२२४	चिक्कत ..	दर्शयत् ..	..
घृतम् ..	उदकम् ..	१०२	चित् ..	उपमा ..	२२०, २८०
घृतवती ..	द्यावापृथिव्यौ ..	२७४	..	सोमक्रयणी गौः	४११
घृताची ..	रात्रिः ..	४६	चित्तम् ..	प्रजा ..	२२४
घोषः ..	वाक् ..	८७	चित्रामघा ..	उपाः ..	५०
घ्नमः ..	अहः ..	५७	चेतः ..	प्रजा ..	२२४
..	..	..	चाष्म्यमाण	अत्यर्थं ददत् ..	४४६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
चोष्क्यते ..	चत्यर्थं ददाति ..	४४९	जमत् ..	ज्वलत् ..	१४९
च्यते ..	गच्छति ..	२४३	जमति ..	गच्छति ..	९४४
चवानः ..	गमयिता ..	३९८	जरति ..	अर्चति ..	६२१
चवाना ..	बाह्व ..	१८८	जरते ..	„ ..	३३२
चोक्षम् ..	बलम् ..	२१९	„ ..	स्तीति ..	४०१
„	•		जरयति ..	अर्चति ..	६२५
कदयति ..	अर्चति ..	६३१	जरिता ..	स्तीता ..	६२४
कदयते ..	„ ..	६३४	जरुथम् ..	क्षोत्रम् ..	४३६
कदिः ..	गृहम् ..	६११	जलम् ..	उदकम् ..	१९९
कन्त्यत् ..	ऐच्छत् ..	२०२	जनागम् ..	सुखम् ..	६१८
कन्तः ..	स्तीता ..	६३३	जनापम् ..	उदकम् ..	१२०
कन्ति ..	अर्चति ..	७०४	जल्पति ..	अर्चति ..	६२७
कन्त्यते ..	ज्वलति ..	१४७	जम्बुवः ...	जम्बुनेन चीनाः	४४९
कदिः ..	गृहम् ..	६११	जवति ...	गच्छति ...	२५४
काथा ..	„ ..	„	जमति ...	„ ...	९५२
			जसुरिः ...	बहुमन्त्रः ...	४०१
जगतः ..	मनुष्याः ..	१८४	जहा ...	जघान ...	३८९
जगति ..	गौः ..	९२८	जङ्ग ...	उदकम् ...	८६
जगती ..	„ ..	९३१	जाः ...	अपत्यम् ..	१७४
जङ्गन्ति ..	मुकुर्भृशं वा गच्छति	२५२	जातकपम्	हिरण्यम् ...	२३
जगाति ..	गच्छति ..	२३८	जातवेदाः	भूष्य नदेवता ...	४६०
जगायात् ..	गच्छेत् ..	२५७	जामयः ...	अङ्गुलयः ...	१९६
जज्भृतीः ..	अपः ..	४४३	जामि ...	उदकम् ...	१०८
जङ्गनाभवत्	ज्वलत् ..	१४९	जामिः ...	„ ...	८६
जठरम् ..	उदरम् ..	२९१	„ ...	अतिरेका ...	४००
जन्तवः ..	मनुष्याः ..	१७८	जामिवत् ...	उदकम् ...	८६
जन्म ..	उदकम् ..	१०४	जायति ...	गच्छति ...	९२९
जबाह ..	आदित्यमण्डलम्	४४६	जारयाधि	अजायत ...	४४१

पदम्	शब्दः	प्रति	पदम्	शब्दः	प्रति
जिगाति ...	गच्छति ...	१४५	तनयः ...	अपत्यम् ...	१०९
जिह्वन्ति ...	गच्छन्ति ...	१४६	तनयम् ...	„ ...	१०९
„ ...	प्रीणन्ति ...	४५०	तना ...	घनेन ...	२२०
जिह्वा ...	वाक् ...	८१	तनूनपात् ...	भूम्यानदेवता ...	४१
जीराः ...	क्षिप्राः ...	१४६	तपः ...	जलत् ...	१६०
जुषते ...	इच्छति ...	१०२	तपसा ...	क्रोधः ...	१२४
जुहरे ...	जुहति ...	२२६	तमः ...	रात्रिः ...	४५
जूर्णिः ...	क्रोधः ...	१२४	तमस्वती ...	„ ...	४६
„ ...	क्षिपम् ...	१४६	तरणिः ...	क्षिपम् ...	१६२
„ ...	सेना ...	४२१	तरः ...	बलम् ...	२११
जूर्वति ...	क्षिप्ति ...	१८२	तरश्चरः ...	नद्यः ...	१४२
जहते ...	गच्छति ...	१४६	तरिष्यति ...	गमिष्यति ...	४०६
जाप्रवाकम्	अविस्पष्टवचनम्	४२०	तलित् ...	अनिकम् ...	११४
ज्मा ...	प्रथिवी ...	८	„ ...	रक्षा ...	१८४
ज्या ...	भूम्यानदेवता ...	४६८	तयः ...	बलम् ...	११६
ज्योतते ...	जलति ...	१४०	तवमः ...	महान् ...	२०१
ज्यति ...	गच्छति ...	२४२	तविषः ...	„ ...	„
ज्यति ...	गच्छति ...	२४२	तविषी ...	बलम् ...	११०
डोयते ...	गच्छति ...	२०८	तस्करः ...	स्तेनः ...	२६३
तकति ...	गच्छति ...	१४६	तस्युषः ...	मनुष्याः ...	१८४
तक्म ...	अपत्यम् ...	१०२	ताजत् ...	क्षिपम् ...	१६२
तक्का ...	स्तेनः ...	२६०	तासुः ...	क्रोता ...	२४४
ततनुष्टिम्	तितनिष्टम्	४४०	तामम्	रूपम्	२२१
तथा ...	उपमा ...	२००, २८१	तायुः ...	स्तेनः ...	२६२
तद्रूपः ...	„ ...	„	ताद्यः ...	अद्यः ...	१४६
तद्वर्णः ...	„ ...	„	„ ...	मध्यस्थानदेवता	४८०
तदम्	„ ...	„	ताद्विच ...	क्षिप्ति ...	१८५
	„ ...	„	तिगम्	वद्यः ...	१८६

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
तितु	...	१८१	तुणेदिच	...	१८५
तिरः	...	१७०, ६८९	तुपः	...	१६१
तिमे।देवीः	...	४६९	तुपीटम्	...	८७
तुप्रा	...	१४	तुप्तिः	...	११०
तुग्वनि	...	१८५	तुपमः	...	५८६
तुक	...	१७१	तुपु	...	१६०
तुजः	...	१८८	तुजः	...	१९८
तुज्यमामासः	...	१०९	तुजः	...	१६०
तुञ्जः	...	१८६	तुजः	...	१७९
तुञ्जः	...	४४६	तुजः	...	१०९
तुञ्जति	...	१५६	तुजः	...	४१०
तुगीपम्	...	४४८	तुजः	...	१९७
तुगीयति	...	१५४	तुजः	...	४१०
तुर्वणिः	...	४४०	तुजः	...	१६४
तुर्वणाः	...	१८२	तुजः	...	१६१
तुर्वणे	...	१६५	तुजः	...	११०
तुवि	...	१८४	तुजः	...	१८६
तुताव	...	४०९	तुजः	...	१७०, ६८९
तुतुजानः	...	१६९	तुजः	...	११०
तुतुजिः	...	११०	तुजः	...	४६९
तुतुजित्	...	१५०	तुजः	...	४८०
तुतुमाकषे	...	४९९	तुजः	...	४८९
तुथम्	...	१९८	तुजः	...	१४५
तुथम्	...	१६०	तुजः	...	१६५
तुर्णाशम्	...	४१८	तुजः	...	४०९
तुर्णिः	...	१६०	तुजः	...	११८
तुका	...	१६१	तुजः	...	१५२
तुचः	...	११५	तुजः	...	१५२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
दध्नाति ...	गच्छति ...	१२७	दीधितयः...	अङ्गुल्यः ...	१६८
दध्यति ...	,, ...	२४८	दीधति ...	गच्छति ...	२६९
दत्रम् ...	हिरण्यम् ...	१२	दुन्दुभिः ...	भृशानदेवता...	४६०
दक्षि ...	थाचस्व ...	२४२	दुरितम् ...	पापम् ...	४६७
दधिकाः ...	अश्वः ...	१५६	दुराणे ...	गृहे ...	४०८
,, ...	भृशानदेवता	५८	दुराः ...	गृहाः ...	२०९
दधिकावा...	,, ...	,,	दुवस्यति ...	परिवरति ...	४१३
दध्यङ् ...	दुशानदेवता...	४६४	दुत ...	दुत ...	४१४
दनः ...	दानमानसः ...	४४ :	,, ...	,, ...	४५९
दध्मंति ...	गच्छति ...	७८	दुराच्यो ...	दावाप्रथिपी ...	२७६
,, ...	हन्ति ...	१८१	दुति ...	मेघ ...	७१
दधम् ...	हस्व ...	२४८	दुयताता ...	यज्ञ ...	४४९
,, ...	अन्तम् ...	२७०, ७८२	दुवपलः ...	दुशानदेवताः	४६७
दमे, ...	गृहे ...	२००	दुवस्यतः ...	अर्थात्यजः ...	४५१
दमूनाः ...	दाना ...	२६०	दुवाः ...	दुशानदेवताः...	४६६
दयते ...	ददाति...	२६६	दुवाच्य ...	दुवानपति गतया	४६४
दहकः ...	ह्रस्वः ...	२६३	दुवी ऊर्जा ऊर्जा	भृशानदेवता...	४७४
दाति ...	ददाति ...	४५४	दुवाजं धी...	,, ...	,,
दावने ...	दुवस्य देव वा...	२६७	दुवाहेतागा	,, ...	४७२
दागति ...	ददाति ...	२४४	दाधति ...	क्रुपति...	२२२
दामति ...	,, ...	,,	दापा ...	रात्रिः ...	४४
दिद्यत् ...	वचः ...	२८६	दीर्गहः ...	अश्वः...	१४८
दिनम् ...	अहः ...	४७	दुविद्यवि...	अहन्यहनि ...	४८
दिवा ...	,, ...	,,	दुवाप्रथिपी	भृशानदेवता...	४७२
दिविष्टि,...	दिवस्पणे, ...	४५९	दुः ...	,, ...	४४
दिवेदिवे ...	अहन्यहनि ...	४८	दुगत् ...	क्षिप्रम् ...	२६२
दीदयति...	ज्वलति...	१४६	दुमत् ...	ज्वलति...	१४८
दीधितयः...	रश्मयः...	२४	दुम्नम् ...	धनम् ...	२९४

पदम्	अर्थः	प्रष्ठे	पदम्	अर्थः	प्रष्ठे
द्युम्नम् ...	यशोऽन्नं वा ...	४११	धमनिः ...	वाक् ...	८१
द्योतते ...	ज्वलति ...	१५७	धरुणम् ...	उदकम् ...	१०७
द्यातना ...	उषाः ...	४२	धर्णमिः ..	बलम् ...	२२१
द्यौः... ..	अक्षः ...	४५	धर्णमि ...	,, ...	२१५
द्रमति ...	गच्छति ...	२५६	धवाः ...	मनुष्याः...	१७८
द्रवन् ...	क्षिप्रम् ...	२५९	धवति ...	गच्छति ...	२२८
द्रवति ...	गच्छति ...	२५६	धाता ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
द्रविणम् ...	बलम् ...	२२१	धारा ...	वाक् ...	७६
,, ...	धनम् ...	२०८	धावति ...	गच्छति...	२६८
द्रविणोदाः	भूम्यानदेवता ...	४६१	धामि ...	अन्नम् ...	२०८
द्राति ...	गच्छति...	२५२	धिषणा ...	वाक् ...	९१
द्रुघणः ...	भूम्यानदेवता...	४६९	धिषणे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२०२
द्रुपदं ...	काष्ठपट्टकासु ...	२९४	धीः ...	कर्म ...	१६९
द्रुमति ...	गच्छति ...	२२९	,, ...	प्रज्ञा ...	२२५
द्रुच्यवः ...	मनुष्याः...	१८२	धीतयः ...	अङ्गुलयः ...	१९२
द्रुणाति ...	हन्ति ...	२८४	धीरः ...	मेधावी...	२२९
द्रुळति ...	गच्छति...	२५५	धुनयः ...	नयः ...	१२५
द्वारः ...	भूम्यानदेवता ...	४६२	धुरः ...	अङ्गुलयः ...	१९७
द्विता ...	द्विधा ...	४०८	धूर्वति ...	हन्ति ...	२८१
द्विबर्हाः ...	इन्द्रः ...	४४४	धेना ...	वाक् ...	८९
धनः ...	भूम्यानदेवता ...	४६८	धेनुः ...	,, ...	९४
धन्व ...	अन्तरिक्षम् ...	२७	धजति ...	गच्छति...	२४६
,, ...	,, ...	४१०	धति ...	,, ...	२५२
धन्वति ...	गच्छति...	२४९	धयति ...	,, ..	,,
धमति ...	गच्छति...	२४६	धाति ...	,, ..	,,
,, ...	हन्ति ...	२८८	ध्रुवति ...	,, ..	२२८
,, ...	अर्चति ...	२२२	ध्वंसति ...	,, ..	२४१
			ध्वरति ...	हन्ति ...	२८०

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
ध्वस्तवत् ...	उदकम्...	१०८	नम्या	रात्रिः ..	४५
			नरः	अथाः ..	१५१
न ..	उपमा ...	१२०, १८०	,,	मनुष्याः ..	१७७
नमस्ते	नमन्ति ...	१२४	नराशंसः	भस्मान्देवता ..	४६२
नक्तिः	भुवपदमभास्त्रानय १२६		नवते	गच्छति ..	२५२
नकीम्	,,	,,	नयम्	नूतनन ..	१६६
नक्ता	रात्रिः ...	४५	नवेदाः	मेधवी ..	६५०
नक्षति	गच्छति ..	२५२	नयस	नूतनम ..	३९
,,	अप्राप्ति	१०८	नगत्	अप्रयात् ..	१८०
नक्ष्त्राभस...	अचरन्तारम् ...	४९८	नमतः	प्राप्नुवतो नमतो वा १८८	
नक्षति	गच्छते ...	१०७	नमते	गच्छति ..	२५१
नम्रा	वाक ..	६०	नमन्त	प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा १२४	
नदः	स्नीता ...	७५५	नष्टय	मनुष्याः ..	१८०
,,	कटप ..	४०७	नष्टयाः	,,	,,
नदति	अचत ..	१३६	नाकः	दीर्गादित्यय १२, २७८	
नदन्तः	सङ्गतिः ...	१०८	नादः	स्नीता ..	१५५
नद्यः	नद्यः ...	१५०	नाम	उदकम् ..	१०२
नना	वाक ..	७२	नाराशंसः	भस्मान्देवता ..	४६१
नरत्	अपत्यम्	१७५	नरा	यज्ञः ..	१२६
नभः	दीर्गादित्यय ..	१०६	नार्थः	,,	१५८
,,	उदकम् ..	६६	नाळिः	वाक ..	७५
नभति	हन्ति ...	७८०	नाळीः	,,	८२
नभते	,,	१८९	नाळी	,,	७४
नभन्तः	नद्यः ..	१६७	निष्टयः	अक्षः ..	१६७
नभमी	द्यावापृथिवी ..	१७२	निचुम्पुणाः	समुद्रः ...	४१६
नमः	अवस ..	१११	निण्यम्	निर्गतमन्तर्हितं वा १६५	
,,	वज्रः ..	१८७	नितो गते	हन्ति ..	१८५
नमस्यति	परिचरति ..	११२	नितो गयति	,,	१८१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
नितापते ..	हन्ति	१८१	नेमधिता ..	सङ्ग्रामे	१७०
निधा ..	पाशमसूदः	१८२	नेमा ..	अन्नम्	११०
निर्वर्चयति	हन्ति	१८५	नेमिः ..	वज्रः	१८७
नियतः ..	वाद्यवाद्याः	१५५	नौः ..	वाक् . . .	८१
नियुत्वान् ..	ईश्वरः	१८९	नौति ..	अर्चति	१३५
निष्कृतिः	शैथिली	१५			
निर्णयक ..	रूपम्	११८	पचता ..	पक्वः	४५९
निवपन्तु ..	हन्तु	१८३	पञ्चजनाः ..	मनुष्याः	१८५
निविद्यु ..	वाक्	८३	पङ्क्तिः ..	पानैः	४०८
निशुम्भाः ..	अविश्रामहरणा	४२८	पणते ..	अर्चति	१३६
निष्पपी ..	सुखस्यर्गा	४१८	पणस्यति ..	„	१३२
नीरम् ..	उदकम्	१२९	पणायति ...	„	१३३
„ ..	गृहम्	१०६	पणायते ...	„	१३१
नीलम् ..	„	१०८	पतङ्गाः ...	अश्वाः	१५१
नीलिः ..	वाक्	७५	पतति ...	गच्छति	१५६
नु ..	क्षिप्रम्	१५८	पतिः ...	ईश्वरः	२८३
„ ..	उपमा .. १३०, १८०		पत्यते ...	ईष्टे	२८१
नुकम् ..	सर्वपदसमास्त्रानाय	१२८	पय्या ...	मध्यस्थानदेवता...	६८८
नूच ..	„ „ ... १३१		पदिम् ...	पक्षिणम्	४१८
नूचित् ..	„ „ ... „		पनस्यति ...	अर्चति	१३३
नूतनम् ..	नूतनम्	१६८	पनायते ...	„	१३४
नूत्रम् ..	„	„	पशुक्षाः ...	„	१३३
नृपीठम् ..	उदकम्	८७	पशुः ...	रात्रिः	४७
नृरणम् ..	बलम्	११७	„ ...	उदकम्	८६
„ ..	धनम्	११७	„ ...	जलत्	१५८
नेदति ..	गच्छति	१३७	„ ...	अन्नम्	१०५
नेमः ..	अन्नम्	११०	पयस्वती ...	रात्रिः	४५
„ ..	अर्द्धः .. १७०, १८३		पयस्वत्यः ...	मन्यः	१५१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
परशुः ...	वज्रः ...	१८०	पार्थिवः ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१७१
पराके ...	दूरे ...	१६४	पिता ...	पाता ...	४००
पराचैः ...	दूरम् ...	१६७	पितुः ...	अन्नम् ...	१०६
परावतः ...	दूरान् ...	..	पिनाकम् ...	टण्डः ...	१७०, ४८५
पराशरः ...	इन्द्रः ...	४५५	पिप्रक्षाः ...	अर्चति ...	१११
परि ...	मर्वतः ...	४९९	पिप्लवम् ...	..	१०९
परितक्ता	रात्रिः ...	१८९	पियम् ...	कपम् ...	१९०
परिश्रव ...	अश्रवणम् ...	१५६	पिस्यति ...	गच्छति ...	१४८
परिस्रव ...	..	१६७	पीपरत् ...	अयाचत ...	१५४
परीणमा ...	बहु ...	२८५	परभिः ...	बहुभिः ...	४६८
पर्जन्यः ...	मध्यस्थानदेवता	४७७	पुन्यौ ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१७२
पर्णानः ...	मेघः ...	५८	पुगीषम ...	उदकम् ...	१०९
पर्वतः ...	..	६७	पुत्र... ..	बहु ...	१८५
पर्मानः ...	..	..	पुत्रभोजा.	मेघः ...	६९
पवते ...	गच्छति ...	१५४	पुनरवाः ...	मध्यस्थानदेवता	४८९
पवस्व ...	अश्रवणम् ...	१५७	पुन्रकामः ...	बहुकामः ...	४६०
पस्त्यम् ...	गृहम् ...	१०८	पुष्करम् ...	अन्तरिक्षम्	१८
पठिः ...	वाक ...	८०	पूजयति ...	अर्चति ...	११७
..	वज्रः ...	१८७	पूरवः ...	मनुष्याः ...	१८५
..	रथनेमिः ...	४०८	पुर्णम् ...	उदकम् ...	१९२
पवित्रम् ...	उदकम् ...	१०९	पूजि ...	याचस्व ...	१५९
..	मन्त्रादिः ...	४११	पुर्णम् ...	पुनातनम् ...	१६८
पाकः ...	प्रशम्यः ...	१९४	पूषा ...	श्रेयवी ...	१६
पाञ्जः ...	अन्नम् ...	१०६	पूजः ...	अन्नम् ...	१०६
पाथः ...	अन्तरिक्षम् ...	४६९	पूजे... ..	मङ्गामे ...	१७५
पादुः ...	पदनम् ...	४९०	प्रकृति ...	अर्चति ...	१११
पार्वत्यः ...	नद्यः ...	१४०	प्रकृति ...	ददाति ...	१५५
पार्थिवः ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१७५	प्रकृति ...	ददामि ...	१५६

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
शृणाति ...	ददाति ...	२५६	प्रत्वम् ..	पुरातनम् ..	२६८
शृत्सुधः ...	सङ्ग्रामः ...	२६६	प्रदिवः ..	, ...	,,
शृतनाः ...	मनुष्याः ...	२८७	प्रधने ..	सङ्ग्रामे ..	२३६
,, ...	सङ्ग्रामाः ...	२७१	प्रपित्वे ..	अन्निके ..	२७०, २८२
शृतनाञ्चम्	सङ्ग्रामम्	२६८	प्रथः ..	उदकम् ..	२११
शृत्सु...	सङ्ग्रामेषु	२७२	,, ..	अन्नम् ..	२०५
शृथिवी ...	अन्तरिक्षम् ...	२८	प्रवते ..	गच्छति ..	२४२
,, ...	भूस्थानदेवता ...	४७१	प्रवयाः ..	पुरातनम् ..	२६८
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८८	प्राशः ..	क्षिप्रः ..	२६२
,, ...	दुस्थानदेवता...	४८४	प्रवते ..	गच्छति...	२४२
शृथ्यन्त्याः...	बहुवेगाः ..	४२२	प्ररः ..	रूपम् ..	२२१
शृथ्वी ...	शृथिवी ...	२९	प्रति ..	गच्छति ...	२४२
,, ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७५	प्र. ...	रूपम् ..	२५०
शृत्रिः ..	द्यौरादित्यश्च	२९, २७७			
शृपत्यः ..	मरुदाद्याः ..	२४५	प्रति ..	गच्छति ..	२४०
पेक्षयति ..	गच्छति ..	२४२	प्रतिगः ..	मेघः ..	६७
पेक्षः ..	क्षिरणम् ..	२०			
,, ..	रूपम् ..	२२१	प्रतिष्ठः ..	अतिमहान् ..	२०५
पैदः ..	अश्वः ..	२४८	प्रकुरः ..	अतिबृहत् वा	४५२
पौस्थानि ..	बलानि ..	२२०	प्रट् ..	सत्यम् ..	२२७
पौस्थे ..	सङ्ग्रामे ..	२७६	प्रत ..	खेदः ..	४५२
प्रकलवित् ..	वणिग् ..	४२९	प्रतः ..	बलातीतः ..	,,
प्रजा ..	अपत्यम् ..	२७५	प्रन्धः ..	धनम् ..	२२७
प्रजापतिः ..	यज्ञः ..	२५८	प्रथः ..	रूपम् ..	२१८
,, ..	मध्यस्थानदेवता	४८२	प्रयति ..	अदन्ति ..	२१४
प्रतदस्र ..	प्राप्तवस्तुनौ ..	४४८	प्रन्धाम् ..	अद्याताम् ..	,,
प्रतिष्ठा ..	श्रेष्ठः ..	२८७	प्रभलि ..	अति ..	२१२
प्रतीचम् ...	निर्गतमन्तर्हितं वा	२६६	प्रर्वरम् ..	उदकम् ..	८६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
बर्हणा ..	परिवृष्टेन ..	४४६	ब्रह्म ..	ब्रह्मम्	९११
बर्हयति ...	हन्ति . ..	९८१	..	धनम्	९२८
बर्हिः ..	अन्तरिक्षम् ..	२३	ब्रह्मणस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८
..	उदकम्	१२३	ब्राह्मणा व्रतचारिणः	उपमा	२००, २८०
बर्हिष्ठः ..	अतिमहान् ..	९८८			
बर्हिषद् ..	महान्	२०६	भगः	धनम्	२९५
बलादकः ..	.. ..	५८	भजति ...	अर्चति	२२१
बलिशानः	मेघः	५८	भनति ...	.. ..	२००
बल्लि ..	द्यावः प्रथितौ ..	३७५	भन्तते ...	ज्वलति	१७७
बाध ..	बलम्	२०७	..	अर्चति	२२४
बाह ..	बाह	१८०	भन्तनाः ...	भृतीः	४०७
बिभ्रति ..	गच्छति	०७०	भरताः ...	ऋत्विजः	२५०
बीजम् ..	अपत्यम्	१७१	भरिने ..	बाह	१८१
बीरिटे ...	अन्तरिक्षे ...	४०२	भरे ..	मङ्गुलमे	९६८
बुल्लः ...	इष्टः	४५७	भसे ..	द्विरण्यम्	९१
बुध्रः ...	मध्यस्थानदेवता	४८२	भर्यति ...	अभि	९१२
बुधरः ...	उदकम्	८६	भविष्यन् ..	उदकम्	१२६
बुध्वरम् ...	.. ..	१०६	भसयः ...	अत्यः	९१४
बुमम् ...	.. ..	१०५	भः ऋजीकः	अग्निः	४२१
बुबदुक्यम्	महन् मृत्युम् ...	४२८	भनः ...	अहः	५५
बुब्रम् ...	उदकम्	१०४	भामते ...	क्रयति	२-९
बुहन् ...	महन्	२००	भामः ...	क्रोधः	९२४
बुहस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७७	भारताः ...	ऋत्विजः	२५०
बेकनाटान्	कुम्भीदिनः ...	४५०	भारती ...	वाक्	८०
बेकुरा ...	वाक्	८५	भाम्वती ...	उषाः	४८
ब्रधः ...	अश्वः	१४८	भाम्वत्यः ...	नद्यः	१४९
..	महान्	२००	भरण्यति ...	गच्छति	९४१
ब्रह्म ...	उदकम्	८६	भरण्यः ...	विभ्रम्	९६१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
भरिजा ...	बाहु ...	१८०	मखः ...	यज्ञः ...	४५८
भवनम् ...	उदकम् ...	११६	मघम् ...	धनम् ...	९२२
भूः ...	पृथिवी ...	१५	मडमना ...	बलेन ...	९००
„ ...	अन्तरिक्षम् ...	९८	मण्डूकाः ...	भूम्यान्देवताः...	४६६
भूतः ...	उपमा ...	११०, १८१	मतयः ...	मेधाविनः ...	१४३
भूतम् ...	उदकम्...	११५	मतुथाः ...	„ ...	„
भूमिः ...	पृथिवी ...	१६	मदति ...	अर्चति ...	१२७
भूरि ...	बहु ...	९८५	मदंमहि ...	याचामहे ...	१५५
भृगवः ...	मध्यस्थानदेवताः	४८६	मधु ...	उदकम्...	१०१
भृणीयते ...	क्रुध्यति...	९०९	मध्या ...	मध्ये ...	१८२
भूमिः ...	भूमिता...	४५७	मनश्चित् ...	मेधावी ...	१०९
भेषजम् ...	उदकम् ...	१११	मनामहे ...	याचामहे ...	१५४
„ ...	मुखम् ...	११७	मनीषिणः...	मेधाविनः ...	१३१
भोजते ...	क्रुध्यति...	९२२	मनुः ...	मृत्स्थानदेवता...	४८५
भोजनम् ...	धनम् ...	९९७	मनुष्याः ...	मनुष्याः ...	१०६
भ्यमते ...	विभेति ...	१००, १८७	„ ...	मेधाविनः ...	१२८
भ्रमति ...	गच्छति...	१४६	मन्त्रयते ...	अर्चति...	१२२
भाजते ...	ज्वलति...	१५६	मन्दते ...	ज्वलति...	१५७
भाशते ...	„ ...	„	„ ...	अर्चति...	१२४
भाशति ...	„ ...	„	मन्दिने ...	स्तुतिकारिणे ...	४०१
भीणाति ...	क्रुध्यति...	९२२	मन्दू ...	मदिष्णू...	१८९
भेषति ...	„ ...	९२२	मन्द्रयते ...	अर्चति...	१२७
भ्राशति ...	ज्वलति...	१५६	मन्द्रा ...	वाक् ...	७६
भ्राशति ...	„ ...	„	मन्द्राजनी	„ ...	„
भ्राशते ...	„ ...	„	मन्महे ...	याचामहे ...	१५२
मंघते ...	ददाति...	१५६	मन्वाता ...	मेधावी ...	१४१
मच्छ ...	क्षिप्रम् ...	१५८	मन्यते ...	दृच्छति...	१०९
			„ ...	अर्चति ...	१२७

पदम्	अर्थः	पृ.सं.	पदम्	अर्थः	पृ.सं.
मन्यः ...	कोपः ...	१६५	मातरः ...	नद्यः ...	१४२
... ..	मध्यस्थानदेवता	४८०	मायते ...	मायते ...	१५५
सममन्यम् ...	सङ्ग्रामम् ...	१७०	माया ...	प्रज्ञा ...	१२६
मगः ...	सुखम् ...	१२६	मायः ...	वाक् ...	८६
महत्वाः ...	रश्मयः ...	१७	मायुकः ...	ह्रस्वः ...	२६७
महीचिपाः	... ..	...	मायि	गच्छति ...	१५७
महतम् ...	हिरण्यम् ...	१२	मायिन	महान् ...	१७४
... ..	रूपम् ...	१२१	मिचः ...	मध्यस्थानदेवता	४८१
महतः ...	कृत्विजः ...	१५१	मिनाति ...	गच्छति ...	२५६
... ..	मध्यस्थानदेवताः	४८५	... ..	हन्ति ...	१८५
मन्त्राः ...	मनुष्याः ...	१८१	मिनोति ...	... ..	...
मन्त्र्याः ...	... ..	१८७	मिमिषि ...	याचस्व ...	१५९
मर्दति ...	गच्छति ...	१५७	मिमीहि ...	... ..	...
... ..	हन्ति ...	१८०	मिथच्छति ..	गच्छति ..	१९६
मयाः ...	मनुष्याः ...	१८०	मिष्यति ..	... ..	१४९
मन्त्रिस्तुतः	स्तेनः ...	१६५	मीर्यः ..	धनम् ..	१२४
मन्त्रलाभवत्	ज्वलत् ...	१५९	मीर्यम् ..	... ..	...
महः ...	सदकम् ...	१२७	मीर्यम् ..	... ..	...
महतम् ...	... ..	१२६	मीर्यं ..	सङ्ग्रामं ..	१७१
... ..	महतम् ...	७९९	मुपीवान् ..	स्तेनः ..	१६४
महयति ...	अर्चति ...	१२६	मूषः ..	मूषिकाः ..	१९०
महाधने ...	सङ्ग्रामे ...	१७६	मृत्युः ..	मध्यस्थानदेवता	४८४
महिषः ...	महान् ...	१७१	मृधः ..	सङ्ग्रामान् ..	१७९
मही ...	पृथिवी ...	१९	मेघः ..	मेघः ..	७१
... ..	वाक् ...	९९	मेघः ..	यज्ञः ..	१४७
... ..	गौः ...	१९०	... ..	मेघावी ..	१९८
मांयन्तः ...	अयः ...	१५०	मेघा	धनम् ..	१९७
माकिः ...	सर्वपदसमाज्ञानाय	१९९	मेधाविनः ..	मेधाविनः ..	१९८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
मेना ..	वाक् ..	८१	यक्रः ...	नद्यः ...	१६१
,, ..	स्त्रीजातिः ६७०, ६८५		याचति ...	हन्ति ...	९८१
मेनिः ..	वज्रः ...	९६०	यातयति ...	,, ...	९८३
मेळिः ..	वाक् ..	८९	याति ..	गच्छति ...	९५६
मंछना ..	मंछनीयम् ..	६८६	यादः ...	उदकम् ...	६६
मेकी	रात्रिः ..	४६	यादुः ...	,, ...	११५
म्यचति ..	गच्छति ..	९५४	यादृग्निन् ...	यादृशं ...	४४१
यज्ञः ...	यज्ञः ...	६४७	यामि ...	याचते ...	९५६
यतते ...	गच्छति ...	९४५	युगत् ...	क्षिप्रम् ...	९५७
यतमुचः ...	हृत्विजः ...	६५१	युध्यति ...	गच्छति ...	९५८
यथा ...	उपमा ... ६९०, ६८०		युध्यते ...	,, ...	९६०
यदवः ...	मनुष्यः ...	१८३	योक्त्राणि ...	अङ्गुलयः ...	१६७
यन्तारः ...	याचकाः ...	६५५	ये जनानि ...	,, ...	,,
यन्ति ...	याचते ...	६५९	येनिः ...	उदकम् ..	१९१
यन्त्रि ...	याचस्व ...	,,	,, ...	मृदम् ...	६१०
यमः ...	मध्यस्थानदेवता ...	४७८	योषिष्टि ...	गच्छति ...	९६७
,, ...	युस्थानदेवता ...	४६४	योषिष्टि ...	,, ...	९५८
यमी ...	मध्यस्थानदेवता	४८८	यौति ...	अर्चति ...	६२५
यम्या ...	रात्रिः ...	४५	रंस्तु ...	रमणीयेषु ...	४४४
यव्याः ...	नद्यः ...	१६९	रंक्षति ..	गच्छति ...	९४५
यशः ...	उदकम् ...	११७	रजः ...	रात्रिः ...	४५
,, ...	अन्नम् ...	९१९	,, ...	ज्योतिः ...	६६८
,, ...	धनम् ...	९२८	रजति ...	,, ...	९५६
यष्टः ...	उदकम् ...	११९	रजयति ...	अर्चति ...	६२१
,, ...	बलम् ...	९१६	रजभी ...	द्यावापृथिव्या ...	६७२
यज्ञः ...	अपत्यम् ...	१७४	रज्जयति ...	अर्चति ...	६२५
यक्रः ...	महान् ...	६०६	रणः ...	सङ्ग्रामः ...	९६७

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
रत्नम् ...	धनम् ...	२२६	रिक्ता ...	स्नेहः ...	६३९
रथः ...	भूम्यान्नेवता ...	४६७	रिणाति ...	गच्छति ...	९८
रथयति ...	गच्छति ...	२५२	रितक्ता ...	स्नेहः ...	६६२
..	रथीयति ...	४५५	रिपः ..	प्रथिनी ...	१६
रभसः ...	महान ...	६०४	रिपुः ...	स्नेहः ...	६६०
रणाति ...	हन्ति ...	९८०	रिप्ता ...	..	..
रभः ...	दण्डः ...	६७०, ६८५	रिक्ता ...	..	६३१
रम्या ..	रात्रिः ..	४९	रिरिदि ...	धातुम् ...	६५५
रयिः ...	उदकम् ...	१२२	रिरिदि ...	..	..
..	धनम् ...	२०४	रिशादम् ...	नाशयितारः ...	४७६
रशनाः ...	अङ्गुलम् ...	१६६	रिहति ...	अर्चति ...	६२६
रम्ययः ...	रम्ययः ..	६४	रिहम् ...	हृषः ...	२१६
रमः ..	वाक् ..	८५	रिसायाः ...	स्नेहः ...	६६२
..	उदकम् ...	११०	रिक्ताम् ...	रिक्ताम् ..	१६
..	अङ्गम् ...	९६	रिजानाः ...	नद्यः ..	१६५
रमति ...	अर्चति ...	६२७	..	भङ्गन्त्यः ...	४६१
रावा ...	भूम्यान्नेवता ...	४८७	रीयते ..	गच्छति ...	९३८
राजति ...	ददति ...	७६१	रुद्रः ...	स्नाता ...	६४६
राति ...	ददाति ..	६५५	..	भूम्यान्नेवता ...	४८५
रात्रिः ...	भूम्यान्नेवता ...	४७०	रुगत् ..	राचमानः ..	४६६
राधः ...	धनम् ..	२०६	रुक्ताः ..	धनम् ..	२२२
राम्या ...	रात्रिः ...	४५	रुजति ..	गच्छति ..	९४८
रायः ...	धनानि ...	२२६	रुजते ..	विभेति ..	६७०, ६८७
राष्ट्री ...	द्वितीयः ...	९६०	रुतः ..	उदकम् ..	१०५
रामति ...	ददाति ...	६५६	रुमति ..	अर्चति ..	६६९
रामभौ ...	अश्विवाहौ ...	१५५	रुभः ..	स्नाता ..	६४४
रास्पिनः ...	स्नातारः ...	४५८	रुळते ..	क्रुध्यति ..	२६९
रिक्थम् ...	धनम् ...	२२९	रुवत्यः ..	नद्यः ..	१४१

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
रोचतः ..	मेघः	६७	वनम् ...	रग्निः	६६
रोचते ..	व्यलति	१५७	,, ...	उदकम्	१००
रोदमी ..	द्यावाप्रथिवी ..	६७२	वनर्गः ...	स्तेनः	६६६
रोदमी ...	सभ्यस्थानदेवता	४६७	वनस्पतिः...	भूम्यानदेवता ...	४६४
रोधनक्राः	नद्यः	१६४	वनुष्यति ...	क्रुष्यति	२०६
रोधमी ..	द्यावाप्रथिवी ...	६७२	,, ...	हनिष्यति ...	४०६
रोधस्थलः...	नद्यः	१४७	वनोति ...	इच्छति	२०२
रोहितः ...	,, ...	१६८	वन्दते ...	अर्चति	६३६
,, ...	अग्निवाहाः ...	१५५	वपः ...	उदकम्	१९७
,, ...	अङ्गल्यः	१६२	,, ...	रूपम्	६१६
रोति ...	अर्चति	६६५	वसकः ...	हवः	९६८
रोहिणम्...	मेघम्	६६	वसीभिः ...	मीमिकाभिः ६७०, ६८४	
			वयः ...	अन्नम्	२०७
रुजति ...	गच्छति	९४६	,, ...	कृपः	६५६
रोटते ...	,, ...	२५०	वयनम् ...	प्रशस्यः... ..	६९४
रोटते ...	,, ...	,,	,, ...	प्रज्ञा	६२६
रोधम् ...	लब्धम्	६६६	,, ...	कान्तिः... ..	५१५
रोहम् ...	हिरण्यम्	९२	वरः ...	क्रोधः	२६६
			वराहः ...	मेघः	६५
वचः ...	उरः	४१०	,, ...	,, ...	६०६
वक्षणाः ...	नद्यः	१६५	वगिनः ...	धनम्	२२६
वग्रः ...	वाक्	८४	वरुणः ...	सभ्यस्थानदेवता	४७५
वज्रः ...	वज्रः	९८८	,, ...	दुःस्थानदेवता ...	४६९
वसति ...	गच्छति	९५४	वरुणम् ...	गृहम्	६११
वदति ...	अर्चति	९६८	वर्गः ...	बलम्	२२०
वधः ...	बलम्	२१६	वर्चः ...	अन्नम्	२२९
,, ...	वयः	९८८	वर्तते ...	गच्छति	९४७
वध्वः ...	नद्यः	१६७	वपेः ...	रूपम्	६१६

[illegible]

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
वाचिष्ठः ...	अतिशयवाचा ...	४०५	विभूते ...	प्रथमभूते ...	४०९
विम्बादः ...	भङ्गायः ...	२६८	विरपरी ...	मन्त्रान ... ^६ ...	२०५
विपः ...	मेधावी... ...	२०८	वित्तमं ...	विवर्द्धपमं ...	२०२
विचष्ट ...	विपाथनि ...	२९८	विस्मृता ...	मनुष्याः ...	१८७
विचर्षणिः ..	विद्रष्टा ...	११	विवाक ...	मङ्गुमः... ...	२६८
विजामानुः	गङ्गागामानुः ...	५६६	विशमति	परिचरति ..	२१२
विट् ...	वयम् ...	२१५	विशः ...	मनुष्याः... ...	१०८
विजम ...	धनम ...	२०२	विश्वम ...	वज्र ...	२२५
विश्वः ...	यज्ञः ...	२०८	विश्वकर्मा ..	मध्यस्थानदेवता	४०८
विदथनि	विजानानि ..	४३५	विश्वपतिः	वज्रद्रष्टा ...	२२८
विद्रष्टे ...	विचिन्तिषु ...	२५३	विश्वपतिः...	वृद्धस्य निवाहाः	१५५
विधाता ...	मेधावी ...	२४०	विश्वानरः ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
..	मध्यस्थानदेवता	४८४	..	दुस्मानदेवता ...	४८२
विधेम ...	परिचरम ...	२०२	विश्वदेवः...	—: ...	४८६
विश्वकर्मा ...	वाङ् ...	१८६	विषयः ...	मेघः ...	५८
विपः ...	अङ्गुल्यः ...	१८४	विषम ...	उदकम्... ...	१०३
..	मेधावी... ...	२४२	विपणः ...	विषमः ...	४००
विपण्यनः...	मेधाविन ...	२१०	विष्टप ...	दौर्गादित्यस्य	२२ २०८
विपण्यः ...	मेधावी ..	२२८	विष्टी ...	कर्म ...	१६५
विपाथित् ...	..	२५९	विशः ...	यज्ञ ...	२५८
विपा ...	वाक् ...	८०	..	अदित्यः ...	४१२
विपट्कृतुद्रेः॥	भस्मानदेवते ...	४०२	विप्यत ...	विस्तीर्णः ...	५४८
विपः ...	मेधावी ...	२२८	विस्तृष्टः ...	अपः ...	५९८
विभावरी ...	रात्रिः ...	४८	विहायः ...	महान ...	२०२
विधा ...	अङ्गुल्यः ...	१८२	वीजम् ...	अपत्यम् ...	१०५
विथत् ...	अन्तरिक्षम् ...	२५	वीर्यः ...	अपत्यः ...	४२८
विथातः ...	हस्तः ...	२८५	वीर्य ...	बलम् ...	२१८
विथातयतः	..	११	वृक् ...	..	२२०

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठे				
शंयोः	...	शमनपूर्वयावनस्य	४४०	शधः	...	वज्रम्	...	९१३	
शंभति	...	अर्चति...	...	२०५	शर्म	...	गृहम्	...	९११
शमनत्	...	ऐच्छत्	...	१८८	,	...	सुखम्	...	९१५
शकम्	...	उदकम्...	...	८६	शर्थाः	...	अङ्गुलयः	...	१८९
शकुनिः	...	भूमिानदेवता...	४६५	,	...	दधनः	...	४०८	
शक्तिः	...	कर्म	...	१००	शर्तरी	...	रात्रिः	...	४२
शक्न	...	,	...	१६०	शयति	...	गच्छति	...	९५१
शक्नी	...	बज्र	...	१८१	,	...	परिचरति	...	२०९
,	...	गो.	...	२२१	शयः	...	उदकम्	...	११२
शशिध	...	याचय	...	२५२	,	...	बलम्	...	९६
शश्व	...	कर्म	...	१६३	,	...	धनम्	...	९२२
शश्वम्	...	सुखम्	...	२१६	शशमानः	...	अर्चन्	...	२३५
शश्वम्	...	,	...	२१४	,	...	शंममानः	...	४२५
शची	...	वाक्	...	८२	शश्वत्	...	बज्र	...	९८५
,	...	कर्म	...	१००	शश्वम्	...	रूपम्	...	२१८
,	...	प्रज्ञा	...	२२५	शस्ताः	...	अङ्गुलयः	...	१८०
शतम्	...	बज्र	...	२८५	शतपन्ना...	...	सुखपातिनौ	...	२५५
शतरा	...	सुखदायिनौ	...	२१५	शाशदानः	...	शागाद्यमानः	...	४४२
शब्दः	...	वाक्	...	८०	शितति	...	ददाति...	...	२५६
शम्	...	सुखम्	...	२१८	शिताम्	...	येनिः	...	२८८
शम्भति	...	हन्ति	...	२८५	शिपवितः	...	उपात्तरश्मिः	...	४१२
शमी	...	कर्म	...	१००	शिप्रे	...	हन्	...	२८२
शम्बः	...	वज्रः	...	४२२	शिमि	...	कर्म	...	१००
शम्बरः	...	मेघः	...	६६	शिम्वता	...	सुखगामिनौ	...	२१५
शम्बरम्	...	उदकम्	...	१२६	शिरिणा	...	रात्रिः	...	४६
,	...	बलम्	...	२२१	शिरिम्बिठः	...	मेघः	...	४५५
शरणम्	...	गृहम्	...	२११	शिरुगुः	...	सुखम्	...	२१५
शरावः	...	संशयिषुः	...	४५६	शिरुपम्	...	कर्म	...	१००

[illegible]

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
मंथतः ..	मङ्गुमाः ..	२७८	मनाभयः ..	अङ्गुल्यः ..	१५४
मन्तति ..	गच्छति ..	२४२	मनुतः ..	निगतमन्तर्हित वा	२६५
मगरः ..	अन्तरिक्षम् ..	६०	मनेमि ..	पुगतनम ..	२६८
मगरम ..	.. ..	२४	मपति ..	प रचरति ..	२६९
मखः ..	निगतमन्तर्हितं वा	२६५	मपर्यति ..	.. ..	..
मग्न ..	मङ्गुमाः ..	२६७	मप्रकृपयः	रग्नयः ..	२६८
मङ्गाः ..	मङ्गुमाः ..	७७०	मप्रर्षयः ..	.. ..	२७२
मङ्ग ..	मङ्गामे ..	२७७	मग्निः ..	अयः ..	१५५
मङ्गो ..	.. ..	२६७	मपयः ..	मन्तः प्रयः ..	२७५
मङ्गणे ..	.. ..	२७७	मवाधः ..	कृत्वजः ..	२६२
मङ्गमे ..	.. ..	..	ममत्	मङ्गामे ..	२७२
मङ्गे ..	.. ..	..	ममनम् ..	मङ्गु मम् ..	२७२
मन्तति ..	गच्छति ..	७४५	ममनीक ..	मङ्गु मे ..	२७६
मन्तते ..	मन्तते ..	२७०, २८७	ममरणे ..	.. ..	७६६
मन्वा ..	मन्व ..	४१०	ममर्थ ..	.. ..	..
मन्व ..	उदकम् ..	१०२	ममस्य ..	मन्वस्य ..	४२१
मन्व ..	प्राप्तम् ..	२७०, २८२	ममितिः ..	मङ्गानः ..	२७१
मन्वीकम् ..	उदकम् ..	६७	ममिष्टे ..	मङ्गामे ..	२७२
मन्वीनम् ..	.. ..	११८	ममीके ..	.. ..	२७७
मन्वम् ..	.. ..	१२१	ममद्रः ..	अन्तरिक्षम् ..	६०
मन्वा ..	मन्वम् ..	२२७	ममोहे ..	मङ्गामे ..	२७२
मन्वनम् ..	उदकम् ..	१२०	ममोहे ..	.. ..	२६७
मन्वी ..	द्यावापृथिव्यौ ..	२७४	मरण्युः ..	दुःस्थानदेवता ..	४८१
मन्वी ..	.. ..	..	सरमा ..	मध्यस्थानदेवता ..	४८७
मन्वान्ते ..	दुर्भिक्षाधिदेवते	४५५	सरः ..	वाक् ..	६४
मन्वा ..	उदकम् ..	१२०	.. ..	उदकम् ..	१११
.. ..	मङ्गुमाः ..	२७७	सरस्वान् ..	मध्यस्थाः देवता	४७८
.. ..	गृहम् ..	२१०	सरस्वती ..	वाक् ..	८२

महामा...	महामा...	१२९	महा...	रामायः...	४८
मरितः	...	१३६	...	दुम्हानदेवताः	४६६
मरिचम्	वज्र	१३७	मायकः	वज्र	१३७
सर्गाः	उदकानि	१३७	निम्न	अन्नम्	१७
मर्षिकम्	उदकम्	१३७	...	...	४१७
मर्षति	गच्छति	...	मन्त्रिणा	मध्यस्थानदेवता	४८०
मर्षिः	उदकम्	१३७	मन्त्रव.	नद्यः	१३६
मन्त्रम्	...	१३७	मन्त्र	उदकम्...	१३७
मन्त्रते	गच्छति	१३७	मन्त्रक	मन्त्रात्...	३७७, ४८७
मन्त्रकम्	मन्त्रकम्	४७७	मन्त्रक	गच्छति	७४७
मन्त्रिकम्	उदकम्...	१७	मन्त्रक	अन्नम्	१३
...	...	७४७	मन्त्र	परिग्रहणम्	४२६
मन्त्रम्	वज्रः	१३८	मन्त्रते	...	४४४
मन्त्रिता	मन्त्रस्वदेवता	४८७	मन्त्रिताः	नद्यः	१३६
...	दुम्हानदेवता	४८१	सुकम्	मन्त्रपदमन्त्रानाथ	४७६
मन्त्रनि	प्रत्ये	४६४	सुम्न	उदकम्...	१३६
मन्त्रति	गच्छति...	४६४	सुम्नम्	...	१३६
मन्त्रम्	अन्नम्	१३७	सुम्नम्	सुम्नम्	४१६
...	माध्यमिकं ज्योतिः	४८८	सुम्न	स्नाता	४४४
मन्त्रि	मर्षति	७४७	सुम्नः	अन्नम्	१३७
मन्त्रिम	मेधम्	४७४	सुम्नम्	...	१३६
मन्त्रति	गच्छति	१३८	सुम्नकः	सुम्ननः...	४६७
मन्त्रतः	अन्नम्	१३८	सुम्नः	सुम्ननः...	४६६
मन्त्रः	निर्गतमन्त्रादित वा	१३४	सुम्ननम्	सुम्नम्	१३६
मन्त्रः	उदकम्	१३९	सुम्नीय	प्रत्ये	४९६
...	वज्रम्	१३६	सुपर्णाः	मध्यस्थानदेवता	४८२
मन्त्रम्	वज्र	१३६	सुपर्णाः	रामायः...	४६
मन्त्रिवित्...	चिप्रम्	१३६	...	अन्नाः	१४१

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
सुपर्णो ...	वाक् ...	८५	स्निपाः ...	अग्निः ...	४४५
सुप्रायणाः...	सुप्रगमनाः ...	३८७	स्तियानाम्...	हिमभावेन-	
सुमत् ...	स्वयम् ...	४४८		मंढनामापां...	४५५
सुम्नम् ...	सुखम् ...	३१७	सुप्	स्नेता ...	३५६
सुम्नावरी ...	उषाः ...	५१	सृणाति ...	हन्ति ...	९८०
सुग्ग ...	उदकम् ...	१०७	सृणिः ...	दात्रम्...	४०४
सुविते ...	सुगमने ...	३८६	सृभिः ...	नक्षत्रैः ...	३७०, ३८३
सुविदत्र. ...	सुजानः...	४३८	स्रोभति ...	अर्चति ...	३३९
सुशिप्रः ...	सुहनः, सुनसा वा	४४५	स्रोति ...	,, ...	३३५
सुहस्त्याः ...	अङ्गुलयः ...	१८८	स्ररति ...	हन्ति ...	९८०
सूदः ...	कूपः ...	३६०	स्रहयति ...	,, ...	९८३
सूनरी ...	उषा. ...	४८	सृधः ...	सङ्ग्रामाः ...	९७१
सूनः ...	अपत्यम् ...	१७५	सृरति ...	हन्ति ...	९८३
सूयता ...	उषाः ...	५३	सृलति ...	,, ...	,,
,, ...	अन्नम् ...	९११	सृतीकम् ...	उदकम् ...	८७
सूयतावती	उषाः ...	५३	सृन्ति ...	गच्छति...	९३१
सूयतावरी	,, ...	,,	सृन्दते ...	,, ...	९४०
सूरिः ..	स्नेता ...	३५५	सृन्द्रानः ...	बलानि...	९९१
सूर्ते ...	सुमभीरिते ...	४४०	सृमति ...	गच्छति...	९४०
सूर्यः ...	द्युस्थानदेवता...	४८९	सृमकम् ...	सुखम् ...	३१५
सूर्या ...	वाक् ...	८९	सृम ...	,, ...	३१४
सृकः ...	वज्रः ...	९८८	सृोनम् ...	,, ...	३१७
सृणिः ...	दात्रम्...	४२४	सृभते ...	गच्छति...	२४०
सृप्रः ...	सृप्रः ...	४५४	सृवति ...	,, ,, ...	,,
सृधति ...	गच्छति...	९५५	सृवन्त्यः ...	नद्यः ...	१४०
सृमः ...	मध्यस्थानदेवता	४८३	सृोतः ...	उदकम् ...	११०
सृमानम्...	अभिषेकारम् ...	४३६	सृोत्याः ...	नद्यः ...	१९४
सृामः ...	स्नेता ...	३४५	सृः ...	उदकम्...	१९४

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
सः ...	यौरादित्यस्य	२२, २७७	चन्ति ...	गच्छति ...	९५५
स्रष्टाः ...	सुगमनः ...	४१२	चन्तात् ...	गच्छतु ...	९५६
स्रदति ...	अर्चति ...	२२१	चम्पति ...	गच्छति ...	९२८
स्रधा ...	उदकम् ...	१२८	चयः ...	अयः ...	१५५
,, ...	अन्नम् ...	० ६	चयति ...	गच्छति ...	२३८
स्रधितिः ...	वज्रः ...	२६०	चयन्तात् ...	गच्छतु ...	९२६
स्रधे ...	द्यानाप्रथिनी ...	२७२	चरयाणः ...	चन्द्रगमनः ...	४१७
स्रनः ...	नाक ...	८७	चरः ...	ज्योतिः ...	३६८
स्रपिति ...	स्वपिति ...	२५७	,, ...	अन्नत् ...	१६०
,, ...	अर्चति ...	२३४	,, ...	क्रोधः ...	२३४
स्रयम्भः ...	अन्नरिक्तम् ...	२८	चरयः ...	मनः ...	१८०
स्रयम्भुः ...	,, ...	२८	चरस्वल्पः ...	नयः ...	१४२
स्ररः ...	नाक ...	८७	चरितः ...	रश्मयः ...	४२
स्ररति ...	गच्छति ...	२७७	,, ...	नयः ...	१२६
,, ...	अर्चति ...	३२७	,, ...	आदित्यवाहाः ...	१५४
स्रणीकम् ...	उदकम् ...	८७	,, ...	अङ्गनयः ...	१८४
स्रमराणि ...	अहानि ...	५६	चरी ...	इन्द्रवाही ...	१५२
,, ...	,, ...	४०८	चर्मम् ...	गच्छम् ...	३०७
,, ...	गच्छाः ...	२०८	चरति ...	गच्छति ...	९५१
स्रमारः ...	अङ्गनयः ...	१८४	चरते ...	इच्छति ...	२०१
स्रन्ति ...	स्वपिति ...	२५७	चविः ...	उदकम् ...	१२०
स्रस्तिः ...	भृगुस्थानदेवता ...	४८६	चविधाने ...	भृगुस्थानदेवते ...	४७२
स्राहा ...	वाक् ...	८२	चमन्नः ...	भृगुस्थानदेवता ...	४६७
स्राहाकृतयः	भृगुस्थानदेवता ...	४६४	चाममाने ...	स्यद्धमानो ...	४०८
स्रुतीकम् ...	उदकम् ...	११८	चिकम् ...	सर्वपदमाम्नानाय २९६	
चंमासः ...	अन्नाः ...	१४२	चिनेत ...	चिनुत ...	४४६
चनति ...	गच्छति ...	९५०	चिमा ...	राविः ...	४७
			चिरणम् ...	चिरणम् ...	१६

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
हिरण्यवर्णाः	नद्यः	१२७	होत्रा	वाक्	८८
हृत्	निर्गतमन्तर्हितं वा	१६५	यज्ञः	.. ..	१२८
ऊर्ध्वम्	मनः	१६४	ह्रस्वः	ह्रस्वः	१८७
हृत्	ज्वलन्	१६१	हृत्	अचति	१२१
..	क्रोधः	१२२	..	अति	१२२
हृत्	क्रुध्यति	१२०	हृत्	अर्चति	१२३
हृत्	वज्रः	१८७	हृत्	क्रोधः	१२५
हृत्	हिरण्यम्	१८	हृत्	अति	१२४
..	उदकम्	१२५	हृत्	अज्ञानम्	१५१
हृत्	क्रोधः	१२४	॥ इति ॥		
हृत्	क्रुध्यति	१२२	—		

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (नैघण्टुकं काण्डम्)	६	(१५) दशादिष्टोपयोजनानि ...	१५२
(१) एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि	६	(१६) एकादश ज्वलतिकर्माणः	१५६
(२) पञ्चदश हिरण्यनामानि...	१८	(१७) एकादश ज्वलतेनामधेयानि	१५८
(३) षोडशान्तरिक्षनामानि ...	२४		
(४) षट् साधारणानि ...	२२, २७७	अथ द्वितीयाध्यायः (नैघण्टुकं काण्डम्)	१६३
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि ...	२२	(१) षड्विंशतिः कर्मनामानि ...	१६३
(६) अष्टौ दिङ्नामानि ...	२८	(२) पञ्चदशापत्यनामानि ...	१७१
(७) त्रयोविंशतीराचिनामानि	४९	(३) पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि	१७६
(८) षोडशाधेनामानि...	४८	(४) द्वादश बाहुनामानि ...	१८८
(९) द्वादशाहर्नामानि...	५४	(५) द्वाविंशतिरकुलिनामानि	१८९
(१०) त्रिंशन्मेषनानानि ...	५८	(६) अष्टादश कान्तिकर्माणः ...	१८८
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि	७४	(७) अष्टाविंशतिरग्ननामानि...	२०३
(१२) एकशतसूदकनामानि ...	८६	(८) दशान्तिकर्माणः ...	२१२
(१३) सप्तविंशद्दीनामानि ...	१२१	(९) अष्टाविंशतिर्बलनामानि ...	२१५
(१४) षड्विंशतिरश्मनामानि ...	१४४	(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	२२१

पदम्	अर्थः	प्रश्ने	पदम्	अर्थः	प्रश्ने
(११) नव गीतासामानि ...	...	२२६	(१५) चतुर्विंशतिर्भूतानामानि	...	२२८
(१२) दश क्रियतिकर्माणः ..	...	२२९	(१६) त्रयोदश स्मृत्यानामानि ...	...	२२५
(१३) एकादश क्रोधनामानि...	...	२२३	(१७) पञ्चदश यज्ञनामानि ...	...	२५१
(१४) द्वाविंशत्तं गतिकर्माणः ...	...	२२६	(१८) अष्टादश व्रतनामानि ...	...	२५०
(१५) षड्विंशतिः लिप्यनामानि	...	२५०	(१९) सप्तदश यज्ञकर्मणाः ...	...	२५२
(१६) एकादशान्तिकनामानि ...	...	२६५	(२०) दश दानकर्मणाः ...	...	२५५
(१७) षट्चत्वारिंशत्तं भूतनामानि	...	२६०	(२१) चत्वारिंशत्तं कर्मणाः ...	...	२५६
(१८) दश आत्मिकर्माणः ...	...	२६८	(२२) दश आत्मिककर्मणाः ...	...	२६०
(१९) त्रयोविंशत्तं वधकर्मणाः	...	२८०	(२३) चतुर्दश कृपनामानि ...	...	२५८
(२०) अष्टादश यज्ञनामानि ...	...	२८३	(२४) चतुर्दश व्रतनामानि ...	...	२६१
(२१) चत्वारिंशत्तं कर्मणाः ...	...	२८१	(२५) षट्चत्वारिंशत्तं कर्मणाः ...	...	२६५
(२२) चत्वारिंशत्तं यज्ञनामानि ...	...	२८२	(२६) षड्विंशत्तं व्रतनामानि ...	...	२६८
अथ तृतीयाध्यायः (नेघण्डुकं काण्डम्)	...	२८४	(२७) षड्विंशत्तं दशनामानि	...	२७०, २८२
(१) द्वादश व्रतनामानि ...	...	२८५	(२८) चतुर्विंशतिर्वावाप्रायश्चित्त-	...	...
(२) एकादश व्रतनामानि ...	...	२८६	नामध्यानि...	...	२७१
(३) पञ्चविंशतिर्भूतानामानि ...	...	२८६	अथ चतुर्थाध्यायः (नेगमं काण्डम्)	...	२८८
(४) द्वाविंशतिर्गृहनामानि ...	...	२८६	(१) द्विषष्टिः पदानि ...	...	२८८
(५) दश परिचरणाकर्मणाः ...	...	२९२	(२) चतुर्गतीतिः पदानि ...	...	४०४
(६) विंशतिः सुखनामानि ...	...	२९५	(३) द्वाविंशत्तं पदानि ...	...	४९६
(७) षोडश रूपनामानि ...	...	२९८	अथ पञ्चमाध्यायः (देवतं काण्डम्)	...	४५८
(८) [दश] प्रशम्यम् ...	...	२९९	(१) त्रीणि पदानि ..	...	४५८
(९) एकादश प्रज्ञानामानि ...	...	२९९	(२) त्रयोदश पदानि...	...	४६१
(१०) षट् सत्यनामानि ...	...	२९९	(३) षट्चत्वारिंशत् पदानि...	...	४६५
(११) अष्टौ पश्यतिकर्माणः ...	...	२९७	(४) द्वाविंशत् पदानि ...	...	४७५
(१२) नव सर्वपदसमाप्तानाय	...	२९८	(५) षट्चत्वारिंशत् पदानि...	...	४८२
(१३) [द्वादश] उपमाः...	...	२९७, २८०	(६) षट्चत्वारिंशत् पदानि ...	...	४८०
(१४) चत्वारिंशत्तं कर्मणाः	...	२९०			

निरुक्तम् ।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति ? वेदार्थाप-
कारिणां षष्ठां गन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके शिन्नावाक्ये अन्यतमस्य
निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः । तथाहि—

“कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्यते ।

ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिन्ना घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”-इति ।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुप-
लभ्यते नामौ कश्चिन्मूलग्रन्थोऽपि तु समान्नायमङ्गुहीतपदपेटिकारूपस्य
‘निघण्टु’-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति । तथाहि—
“समान्नायः समान्नातः, स व्याख्यातव्यः ; तमिमं समान्नायं निघण्टव
इत्याचक्षते”—इत्यादिः । तदत्र ऋक्संहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः
सायणीयसिद्धान्त एव शरणम् । तद्यथा—

“अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । गौः
ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्य
इत्यन्तं यः पदानां समान्नायः समान्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबो-
धाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्य-
नामान्येतेन तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् ।
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

‘आदां नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपार्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहादुन्वमृधाभान्तं नैगमं मम्यवधने ॥

अग्न्यादिदेवपत्यन्तं दवताकाण्डमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवा उज्ज्वलान्तः सितिगते गण ॥

वाय्वादयो भगान्ताः सूरन्तरिक्षस्य देवताः ।

सूर्यादिदेवपत्यन्ता अस्थानदेवता इति ॥

गवादिदेवपत्यन्तं समाम्नायमधायते ॥-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां महो यत्र प्रायेणोपदिशते,
तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशं स्वमर्मसिंहं वैजयन्ती हन्तायुधादिषु
दश निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दमहोपदेशात्
आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु,
प्रथमे प्रथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि ; द्वितीयं
मनुष्यतद्रव्यवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीयं तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्व-
ह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दे वेदवाची । यास्केन तत्र
तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगमे
एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्
काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य
तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टम् ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक
एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरु-
क्तत्वम् ॥ तद्वाख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

स्ताद्भाष्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तर्द्वादशभिर्ध्यायैर्यास्कोनिर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निः-
शेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥”

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्पर्यात् तच्छब्दइतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टु-
नामकनिरुक्तं ततश्च तटीका यास्कीया निरुक्तमिति प्रसिद्धा सम्पा-
द्यते; तत्र च यास्कीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात् द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेश्चपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया ऋज्वर्थनामिका निघण्टु-
ग्रन्थेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-सङ्ग्रहायापादित-पुस्तकानां नामकरणा-
दिकं ज्ञायते—

क . . . ऋज्वर्थाभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६७,
प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इञ्च ।
जीर्णमल्पाशुद्धम् ।

ख . . . मत्कीताधीतपुस्तकम् । वि०—प० २६, प्र० पृ० पं० ७,
प० प० ६॥ × ४ इञ्च । प्राचीनं शुद्धञ्च ।

ग . . . काशीवासि-मङ्गुरुदेवपुस्तकम् । वि०—प० १८, प्र० पृ०
पं० ८, प० प० ८॥ × ३॥ इञ्च । प्राचीनतमं शुद्धञ्च ।

घ . . . ऋज्वर्थाभिधापरटीकापुस्तकम् । वि०—प० ३२, प्र० पृ०
पं० १३, प० प० १०॥ × ४॥ इञ्च । अर्द्धाधिकखण्डितं
स्पर्शासहमतिजीर्णमतिशुद्धञ्च ।

द. . . रडल्फरोथ-प्रकाशित यूरोपमुद्रितपुस्तक ॥ ग. ५ म.

च . . . आदिब्राह्मणममाजोयपुस्तकम् । नि. — ५ ८. प्र. ५

पं० १०. पं० ५० १२ २ ४। इति । नवीनमग. ५ म.

A, B, C, / रडल्फरोथ-मुद्रितपुस्तकानि ।

D, E, F. / एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

पु० — पुस्तकात् द्रष्टव्यम् । प० — पुस्तकात् द्रष्टव्यम् ।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकालनिर्णयः सममर्थः क ख च
पुस्तकेष्वन्येनान् दन्त्यन्तिमपत्राभावाच्च ।

एषु :—ख. ३, च. A, B, C. / एषां यणामेकादर्शानुलिपित्वमि
वैक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव । येषु भेदाः च-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु
नूनमादर्शान्तरबाधभ्रममूलका एवेति स्पष्टमनुभूयते : सम्भासते हि
तुल्याकारप्रायाणां पकारयकारादीनां नागरान्तराणां भेदबाधान्पञ्जन
केनचिद् वाङ्मनेन तथा लिखितं, यथा "रिपः"—इति लेखे "रियः"—
इति । एवं ग. (A, B, C) इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपित्वमिवेति ।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातामंस्कृतविद्यामन्दिगादापा-
दिते । तत्र घ-पुस्तकान् कञ्चर्यटीका-सारमुद्रितं ग्रन्थान्तरमिव
बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बहुशो न्यूनत्वदर्शनात् । परमनयोः प्रती-
कपाठे त्वैक्यमेव सर्वत्र प्रायः : क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचित् ग-श्रेणि-
कैश्च साम्यमपि । इह च सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावल-
म्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात् ; यत्र यत्र च टीकया सह टीकाधृत-
पाठस्य विरोधो लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकामुक्तपाठः खादिपुस्तकीयो
ऽपि गृह्यत एव क्रियते च क-पुस्तकस्यानादरः ॥

सम्पादकः ।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्त्रय्यन्तकान्तारसञ्चारिकंरिणं मुखे* ।

मदालिदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणिं भजे† ॥ २ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने‡

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को विविधेषु यागे-

ध्वनेन॥ चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं योहृत्तममः प्रकाशितपदार्थः ।

यस्य भुवनत्रयोमिव गावः* प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम्? ॥ ४ ॥

* यस्य मुखं दृष्ट्वा अयं करीति बुध्यते, तमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महस्त्रय्यन्त इति । अत्र त्रयी, पक्ष तदेवत्रयपरम्, पक्षे त्रिलोकीपरम् ।

† मदालिदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दलनं वा दृष्ट्वा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ यस्य देवस्य मुखदर्शनात् अयं करीति विक्रमदर्शनाच्चायं केसरीति बुध्यते, तं करित्वकेसरित्वोभयभ्रमाक्रान्तं महाबलं गजाननं देवं भजे इत्यर्थः ।

§ शिपिविष्टाऽत्र सविता, स च जगतप्रभाविता; ब्रह्म आदित्यो वा विचारान्तरम् । (निरु० ५, ७-८-९ । ऋ० सं० ७, ९९, ७;—१००. ५;—६) ।

॥ ‘ध्वनेन’ सविता प्रेरित एव ‘यास्कः’ [तथा च श्रूयते ‘धियो योनः प्रचोदयात्’ ऋ० सं० १, ६९, १०]; ‘विविधेषु यागेषु’ विविधयागसिद्ध्यर्थं [निमित्तात् कर्म-योगे (९, ९, ९६ वा०)—इति सप्तमी] ‘चाम्नायमभिष्टुवानः’ सन् ‘निरुक्त-विद्यानिगमप्रतिष्ठाम्’ ‘अवाप’ अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणाः ।

आचार्ये शास्त्रिणानामुचि यज्ञपि च यत्प्रत्यक्षप्रमाणम्

तन्दै नैरुक्तवृत्तिकममुपनिषदधरोणामुपपन्नम् ।

आभकारं कृत्वा नामवनिमयकरप्रक्रियानुक्रियायं,

तातं यज्ञेश्वरार्थं प्रतिहततममं ज्ञानभास्वन्मयुर्यैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश'पुरा 'पर्यंत'गामवास्तवः ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्कं न समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि देवपत्यन्तं निर्वृजता नैगम-देवताकाण्डपठितानि
पदानि प्रत्येकमुपाधाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुक
काण्डपरिपठितानान्तु गवाद्युपावेशान्तानामेकचत्वारिंशत्कृतत्रयाधिक-
सहस्रं सामान्येन 'एतावन्त्यस्य मन्त्रस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय
तत्र प्रदर्शय कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कतिचिदेव दर्शितनिग-
मानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्मरभात्या सामान्येन निर्वचनलक्षणे
स्थाकृत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं, मुशक्यानात्यभिप्रायेण चापेक्षितानि ।
स्वन्दस्वामी च ततएव निरुक्तमन्जगाम ।

* आभकारः—'वसंस्तयत कर्त्तरि णिच्'—इति पा० ६. १, ६ : वा० ।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य मन्त्रस्य 'नैघण्टु' इति प्रसिद्धस्य निरुक्तप्रत्यस्य व्याख्यानं
कर्त्तव्यमस्ति, तद्यपि विवक्ष्यता नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थपक्षेऽप्यारम्भ इति सूच-
यितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'शृङ्गाणि'—इत्यन्तम् पञ्च-
दशाक्षरचतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अपः'—
इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं षोडशाधिकपञ्चशतम् (४१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय-
त्रिंशत्खण्डेषु 'उरु'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशाक्षरचतुःशतम् (४१७), एवं
सङ्गुलनया भवत्युक्तम् (१३४१) ।

तत्र तु 'द्विवशादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—
'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे
अभाके इत्यादीनि च पङ्क्तिनित्य' भाष्यकारेण वक्तव्यत्वात्*
प्रकरणञ्च एव निरुक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡ ।
अतोऽन्येषां§ . यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमप्य-
ध्ययनादेवावगन्तव्यम्॥ । तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्र-
दायमस्मीत् । ततश्च कोशएव¶ शरणमस्मीत् । तेषु च केषुचिद-
र्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यामन्, अन्येषु च
कानिचिन्नूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्रुतानि
अन्तराणि च विपर्यस्तानि । एवं व्याकर्मिषु कोशेषु नियमैकभृतस्य
प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात्
नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमस्मीत् ।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां रुग्णमत्वाय च तद्गतानां पदानां
क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं **,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

* मन्त्यत्र वक्तृनि वक्तव्यानीति धियोति यावत् ।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव । अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-
भाष्यकारेण यास्केनेत्यर्था बोध्यः ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कश्चनेत्याशयः ।

§ 'यतः' एभ्यः उद्भिन्नितनिरुक्तादिव्याख्यातपदभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम् ।

॥ अध्ययनञ्चात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवेदिकानां सम्प्रदायभिर्द्धं गुरुपरम्परागतं
बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः ।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिश्रमः—इत्यस्तेन सम्बन्धः । एतेनैव नैघण्टुक-
काण्डोद्य-स्वकर्तव्यतोक्ता । एतावानप्यन्यः कथं न समापितः ? प्रत्युत चर्वितचर्वने
नैगमादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीकृत इत्याह—स्वरादीनात्यादि तदुक्तं लघितु
मित्यन्तम् ।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययान्मौलयितव्यम् * : वज्रशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदन्मौलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः ।

इदञ्च स्वमनोपिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतैव्येव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठगुद्धिस्तत्रैव गुद्धा । अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कृते समाम्नायाध्ययनस्थाविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ नामानुक्रमण्यः व्याख्यातानुक्रमण्यः—स्वरानुक्रमण्यः—निपातानुक्रमण्यः—निर्वन्धनानुक्रमण्यः—तदीयस्य भाष्यस्य च वज्रशः पर्यालोचनात्,—वज्रदेशसमानोतात् वज्रकोशनिर्गोक्षणाच्च पाठः संशोधितः । निर्वचनञ्च—निरुक्तं,^१ स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,^२ स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)^३—उवटभट्ट(च)-भास्करमिश्र(क)-भरतस्वाम्यादि^४—विरचितानि वेदभाष्याणि,^५ पाणिनीयं व्याकरणं,^६ विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं,(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,^७ भोजराजायं व्याकरणं,^८

* अत्र पदं,—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं स्पष्टीकर्तव्यमित्यर्थः ।

† माधवमाधवः प्राचीनोऽयं माधवः, 'रजोजुषं जन्मनि मत्वबंधमं'—इत्यादिमङ्गलाचरणपूर्वविवरणग्रन्थकारः ।

कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च^{१)} निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च
अस्मद्भाष्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय
तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेद्विख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिण-
मय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनु-
सृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च^{*} दक्षिणापथनिवामिभिर्गर्धौतेषु वेदेषु परिदृश्यमा-
नस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्वेष्टाः[†] ।

अतोऽस्माभिर्ययामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो
वृत्त्या निरूप्य शुक्रभाषितश्मनसि कुर्वन्तुः ॥

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः ।

† एतेन तेषामपि स्थितिमस्मादवना लक्षिता ।

| यथा, शुकाः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथा-
श्रुतानि, न तु स्ववृत्तादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्मदक्तयस्य सर्वेष्वप्यन्यन्तरादि-
लब्धाः, न स्वकपोलकल्पिता — इतीह विश्रामं श्लापयन्तु विचक्षणाः इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (२.५) निरुक्ते तस्य टीका-
याञ्च यन्नैघाण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^१ । गमा^२ । जमा^३ । क्षमा^४ । क्षा^५ । क्षमा^६ ।
क्षाणिः^७ । क्षितिः^८ । अवनिः^९ । उर्वी^{१०} । पृथ्वी^{११} ।
मही^{१२} । रिपः^{१३} । अदितिः^{१४} । इक्ष्मा^{१५} । निक्त्-
तिः^{१६} । भूः^{१७} । भूमिः^{१८} । पूषा^{१९} । गातुः^{२०} गोत्रे^{२१} ।
त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।† ‘गरुडगतौ (भृ० प०)’ अस्माद् ‘गमेर्दौम् (उ० २, ६३)’
—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्य-

(६) “क्षमः” ख । “क्षामा”—इति (C. D. E) ग; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ३,
१५, ५. ६, ८५, ११. २०, १९. १ । “क्षामः”—इत्यपि पाठा भवितुमर्हति,
तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २. ८१, ७. १, ५, २. ८. ७०, ४. १०, १०६,
१०। “क्षाम”—इत्यपि ऋकर्मणितायां दृश्यते (५, ९, १६;—१६, ४. ६, ४१,
११. १०, ४५. ४; १७. १ ।

(७) “क्षाणी”—इति कर्त्तरि क्लेपे सर्वत्र, उपधान्यतया टीकाकृतसम्मतम् ।

(१३) “रिपः”—इति च दृश्यते ऋकर्मणितायाम्—९, २९, ९. ७, २९, १९;—६०,
६;—१०४, १८ ।

(१८) “भूमिः” ख; अण्डश्चैतदिति वक्ष्यते ।

(२१) “गात्रा” ऋ; मुद्राकरप्रसादएवात्र निदानमिति गम्यते ।

* “इति पृथिव्याः” ग ।

† प०—४. ५. ११. ९, १६. ५, १५, ४ । निग० ९, ५. २४ ४, ९५. ६, ९. १९, ७ ।

र्थात् (अदा० प०) बाहुलकोक्तेः (३, ३, ११३) कर्मण्यधिकरणे वा ।
 'गोतेणित् (७, १, ६०)'—इति च णिदङ्गावात् वृद्धिः । अत्र
 भाष्यम्— 'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यच्चास्यां
 भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नामकरणः (निरु० २, ५)'—इति ।
 अस्य स्कन्दस्वाभी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत्
 दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः' । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः ।
 प्रत्ययोपात्तरूपकार्यसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमन-
 मुपादत्ते, 'तच्चा' 'परिव्राजकः' इति यथा* । यच्चास्यां भूतानि
 प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा० प०)
 गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदा-
 हरणम्—'गोषदसि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनि-
 योगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सद्नात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभि-
 धानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थ-
 समवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थ्याभिधायित्वम् । "ब्रजं
 गच्छ गोष्ठानम् (य० वा० सं० १, २५-२६)"—"गौर्जगार यद्वे पू-
 ष्कान् (ऋ० सं० १०, ३१, १०)"—"अभवत् पूर्या भूमना गौः
 (ऋ० सं० १०, ३१, ६)"—इति निगमाः ॥

(२) गमा । गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितक्षि (उ०

* अयमभिप्रायः—यथा तत्क्षणं कुर्वन्त्यनेकएव परं तत्तेत्युक्ते योगरूपा बर्द्धकिजात्यु-
 त्यन्नः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्राजन्ति बह्वएव परं परिव्राजक इत्युक्ते योग-
 रूपा भिक्षुरेव बुद्ध्यते, एवमत्रापि ।

† 'गौः पृथिवी * * तां शमीं * * जगार उद्गिरति'—इति सा० भा० ।

‡ 'गौः देवाम् प्रति गन्त्री'—इत्यादि सा० भा० ।

१, १५४) — इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
 'गम-हन-जन-खन-घमां लोपः किङ्त्यनङि (६, ४, ८८)' — इत्यु-
 पधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (३० ४, १४०)' — इति सूत्रेण वा
 मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 (४, १, १३) । अर्थः पूर्ववदेव । 'भ्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्' — इति
 माधवः । "दिवस्य गमसापाञ्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४८, २)" —
 — "दिवस्य गमस्य मन्थम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)" — इति च नि-
 गमौ । गम इत्यत्र कान्दसत्वादूपमिद्धिः ॥

(३) जमाः । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० ७, १०) 'जमु अदने (भृ०
 प०)' — जनो प्रादुर्भावे ' (दि० आ०)' — 'अञ्जु व्यक्ति-मक्षण-कान्ति-गतिपु
 (रू० प०)' , मक्षण सचनमिति तदुक्तिः । एतेभ्यः 'अनृक्षन् पूषन्
 मीहन् (उ० १, १५५)' — इत्यादिना परिज्मन्निति कनिन्नन्तं सोपमर्गं
 निपातितम्. बाहुलकात् (३, ३, १) निरुपमर्गमपि भवति । निपा-
 तनादेव कारकविशेषमिद्धिः । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' ।
 गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भृतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाचोपनिषत् — 'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या
 ओषधयः (तै० उ० २, १)' — इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा
 न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो महोरूपरास्तस्य रत्या गुहा

* 'दिवो द्युलोकस्य ग्मा पृथिव्यापोऽन्तरिक्षमन्तेध' — इत्यादि मा० भा० ।

† 'दिवस्य द्युलोकाच्च, गमस्य भूलोकाच्च, मन्थं मनृष्यम्' — इति मा० भा० ।

‡ मन्थस्यऽपि निगमाः ; तथाहि — ऋ० सं० १, २५, २० ; २७, ६, ५, २८, २ ।

एवं पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र बोध्यम् ।

§ निरु० १२, ४२ ।

दं निहिते दर्शका (ऋ० सं३, ५, ६, २)—इति च श्रुतिः । अक्रा
मिका भवति वृषेण ; 'तस्मादमाविमां शृश्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति
(णे० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम् । “ये के च जमा महिनो
अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५, २, १५)” —“अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन् (ऋ०
सं० ७, २१, ६)” —“ज्मया अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७,
२६, ३)” —“अधज्मो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)” —इति
च निगमाः ॥

(४) ज्माः । ‘क्षि क्षये’ भृवादिः (प०), ‘क्षि निवामगत्योः’ तुदादिः
(प०), ‘क्षि हिंमायाम्’ क्र्यादिः (प०), क्षै, जै, मै, क्षये ‘(भू० प०)’,
‘क्षमूष् महने (दि० प०)’, ‘ज्मायी विधूनने (भू० आ०)’;—एतेभ्यः
त्राणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । डापि
गतावर्थउक्तः । क्षियन्ति निवमन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं
गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते
वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले ।
“पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७)”

* ‘जमा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जजिरे’—इति सा० भा० ।

† ‘हे इन्द्र ! त्वं क्रत्वा कर्मणा जमन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् जन्तून् वाभिभूः अभ्यभूः’
—इति सा० भा० ।

‡ ‘वसवो वसुसञ्जुका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे जमया पृथिव्या रन्त रमयन्ताम्’—इति
सा० भा० ।

§ ‘जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति जमा पृथिवी, तस्याः सकाशादधः’—इति सा० भा० ।

॥ निरु० १०, ७ ।

¶ ‘पिता प्रजापतिः यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी-
मेव क्षया पृथिव्या सह’—इत्यादि सा० भा० । एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहित-
गामित्वं पराणादौ प्रसिद्धम् ।

“क्षया चरति परि मा वृणक्त नः (ऋ० सं० ७, ४६, ३)” — इति च निगमो ॥

(५) जा । निरूपिताएव धातवः । ‘अन्येष्वपि वृण्यते (३, २, १०२)’ — इति मेापपदात् जनेर्विधायमानो डः प्रत्ययः, ‘अपिशब्दः सर्वोपाधि-अभिचारायः’ — इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योऽपि भवति । क्षायस्तु कान्दमत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वाक् एव । “जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् (ऋ० सं० १, ८६, ७)” — इति निगमः । ॥

(६) क्षमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपमिद्धिः । अर्थः पूर्वाक् एव । ‘क्षमूष् महने (दि० प०)’ — इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)” — इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः । ‘टुक्षु रुक्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वौज्याज्वरिभ्योनिः (उ० ४, ४८)’ — इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः एत्वम् । क्षूयते शब्दस्ते स्तूयते स्तोत्रभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानौति वा । क्षोणीति ईकागन्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘कृदिकागदक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’ — इति ङीष् । “नवन्त क्षोणयो यथा”

* ‘क्षया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्जते मा दिदुत, नाऽस्मान् परिहृणक्तु परित्यजतु’ — इति मा० भा० । एवं सर्वत्रैव भाष्यं दृष्ट्वैव निगमत्वं स्वीकार्यम् ।

† निरु० ९, ६ ।

‡ इतः पूर्वं क्षेत्यत्रैव ।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भगवन्त्यतश्चल्लेखितेति बोध्यम् ।

॥ प० २, २० ।

॥ ‘नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्’ — इति मा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

(ऋ० सं० १०, २२, ८)”—“यं लोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८, ३, १०)”
—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः* । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’, ‘क्षि क्षये (भृ० प०)’
‘क्षि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)’—एतेभ्योऽपि ‘वसेस्तिः (उ० ४, १, ७५)’
—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाङलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभा-
वश्च । अथवा ‘क्षियां क्तिन् (३, ३, ८४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ८३)
वा भवति । अर्थस्तु क्षेत्यत्रोक्तः । “क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन्
(ऋ० सं० ५, ३ ७, ४)”—“वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६,
२, ११)”—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । ‘अव रक्षण-गति-दप्ति-भीत्य-ऽवगम-प्रवेश-अ-
वण-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-क्वा-दीप्त्य-ऽवाप्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा- दान-
भाग-वृद्धिषु (भू० प०)—अस्मात् ‘अर्निमृष्टधम्यम्यश्ववितृभ्योऽनिः
(उ० २, ८ ५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः ।
एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ वां रक्षोऽवनिर्न प्रवत्वान्
(ऋ० सं० १, १ ८१, ३)”—“यत्सीं महोमवनिं प्राभि मर्हशत् (ऋ०
सं० १, १ ४०, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । ‘ऊर्णञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—अस्मात्
‘महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपोह्रस्वश्च,
उरुः । ‘वोतोऽणवचनात् (४, १, ४४)’—इति ङीष् । ऊर्णेति
आच्छादयति उर्वी । महत्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् हितानां

* प० २ ३ । निरु० ४, २५ ।

† प० १२, १, ५ । निरु० २, ८ ।

‡ प० १२, २, १ ;—२० । निरु० २, ७६ ।

वा पदायनात् वृणातेगच्छादनार्थत्वे, नृणादयम् । 'मा मामय आ भागर्षा काष्ठा
, ऋ = मं = ८, ८ = ८'—इति निगमः ।

(१.१) पृथ्वी । प्रथमप्रकरणे भू-आ- ।—'प्रथि यदि भूमजां
मम्प्रसारणं मलोपय (उ० १.२.७) —इति कु-प्रत्ययः मम्प्रसारणञ्च ।
प्रथतेऽभातिति प्रथु । पूर्ववत् (४.१.४४) डीष् । पृथ्वी विस्तारि-
त्यर्थः । पञ्चाशत्कोटिधाजनविस्तारिति पृथिवी । यद्वाः अन्त-
र्भावितव्यर्थात् प्रथतेः 'उणादया वज्रन्तम् (३.३.१)', 'भूतेऽपिदृ-
ग्यन्ते (३.३.७)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव
विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्करपाणि, प्रथयत यदप्रथयत प्रथियै पृथिवी-
त्वम् (य० श० १.१.१.३.७) —इति हि ब्राह्मणम् । 'प्रथुना
गङ्गा अवतारिणा पृथ्वी' इति त्तरस्याभा । 'संगा न नामत्येति
पृथ्वीम् (ऋ० मं० १.०.३.१.४) —इति निगमः । 'यत्रैकार्थानां
पदानां मन्निपापः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति : अन्नापां निरुक्ता-
याजनं कर्त्तव्यम्' इति मर्यादा : अन्ताऽत्र नामित्यस्य निरुक्त्या
याजनम् ॥

(१.२) मही । 'मह पूजायाम्' भृवादिः (प०) । 'इन् सर्वधातु-
भ्यः (उ० ४, १.१.४)'—इतीन् प्रत्ययः । 'कृदिकागात् (४.१.४५
वा०)'—इति डीष् । मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभागा-

* प० ३. ३० । निरु० १, १३, १४ ।

† आख्यातृणां आख्याननियमः ।

‡ प० ११. २, ११. ३, १२. ४, १२. ५, १२. ६ ।

वतर्णाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परि-
माणं पातानं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेत्य मही ।
प्रयोदशादित्वात् (६, ३, १, ०८) निर्वाहः । “आ नो महीमरमतिं
मजोया (ऋ० सं० ५, ४ ३, ६)” — इति निगमः ॥

(१३) रिप् । ‘रेषु गतो (भृ० आ०)’, ‘क्विवचिप्रच्छायायतम्बु-
कटपृजुश्रीणाम् (३, ०, १, ७८ वा०)’ — इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्
इष्टमिद्धिः’ — इति वचनात् इम्बं रिपः । गौरित्यनेन समानार्थः ।
यद्वा ; ‘रिफ कथ्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु’ तुदादिः परस्मैपदौ ।
क्विप्, फकारस्य प्रकारो व्यत्ययन (३, १, ८५) । कथ्यन-युद्धादौ-
नस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यद्वा ; ‘लिप उपदेहे (तु० उ०)’,
लिप् । गोमयादिना आनियते इति लिप् । रत्नयोरभेदः । तथाच
माधवीयनिर्वचनानुक्रमणां ‘लेपनाद्रेपणादपि’ — इति । यद्वा ; ‘रप
लप व्यक्तायां वाचि (भृ० प०)’, ‘रपेरिचोपधायाः (उ० १, २५)’ —
इत्युप्रत्ययं विधीयमानमित्यं वाङ्मलकादन्यत्रापि भवति । आनपन्त्यस्यां
प्राणिजः इति रिप्, जमि रिपः ; एवरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात्
यथादृष्टं पाठः । “रिगिङ्गामं रिप उपस्ये अन्तः (ऋ० सं० १०, ७८,
३)” — “पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)” —
इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः । ‘दौङ् लये (दि० आ०)’ । ‘कृत्यन्युटोबङ्ग-
लम् (३, ३, ११३)’ — इति कर्त्तरि क्तिनि कान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्-
समासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदौना न खिद्यते इत्यर्थः ।

‘अदितिर्दोना (निघ० ४, २२)’—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः किं नि ‘द्यति-स्यति-मा-स्याम् (७, ४, ४०)’—इतीत्वे च रूपं मिथ्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च ‘दाङ् क्षये (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेदं कान्दमं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न संस्कार-माद्रियेत अर्थानित्यः पराजित (म० भा०)’—इति । ‘देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० मं० १०, ११०, ४)’—‘तमः सृजन्त वाजिनमुपस्यं अदि-तुर्गधि (ऋ० मं० ८, २६, १)’—इति निगमाः ॥

(१५) इडा । ‘ईड् सता (अडा० आ०)’, ‘जि इन्धा दाता (रु० आ०)’ । अनया, ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १, ८)’—इति घञ्, प्रथोऽङ्ग इत्यात् (६, ३, १०, ८) ईड् ईस्वल्म, इन्ध-नकारलोपो धकारस्य इकारो गुणाभावश्च । ईड् इति सृच्यते ताम्सा यजमानो देवान्, इन्ध दापतेऽस्यां आभिः । यदाः ‘इण गता (अडा० प०)’, ‘कादिभ्यः कित (उ० १, १, १०)’ इत्यस्मिन् सृचि ‘बहुलानुवृत्तः अजमन्तादपि भवति’—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, किञ्चाहुणाभावः । गवा ममानाथः । यदाः ‘इल स्वप्न-लपणयोः (तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘इगुपधा-जा-प्रा-किरः कः (३, १, १३५)’—इति क-प्रत्ययः, ‘कृत्यन्टुं वङ्गन्म (३, ३, १, १३)’—इति अधि-करणे भवति । लियन्तः स्यां भावः, स्वपन्तः स्यामिति वा ; ड-लयो-रेकत्वस्मरणात् डन्म । यदाः ‘इला’ इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २, ७.—२, १, १), इला—अन्नं गोया अस्मामस्तीत्यर्थादित्वात् (५, २, १, २७) अच् ; अन्नवती गोमती वा इडा । बहुचानान्तु ‘द्वयो-

श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ङकारः (प्राति०)'—इति
 ङत्वम् इङ्गा, ङञु उदाहरणवाङ्मन्याच्च ङवेद-दृष्ट-पाटः इङ्गति ।
 “इङ्गायास्त्वा पदे वयं (ऋ०सं० ३, २८, ४)” —“अथा हेता न्यमौढो
 यजं या निङ्गस्यद” (ऋ०सं० ६, १, २)” [‘इङ्गय्वाङ्मन्यादाकारलोपः’
 —इति स्वन्दस्वामी]—“इङ्गस्यदं ममिधमं (ऋ०सं० १०, १८१, १)”
 - इति निगमाः ॥

(१६) निर्वृतिः* । ‘निर्वृतिर्निर्गमणात्’ (०, ७)—इति निरुक्तम् ।
 अन्य स्वन्दस्वामी ‘निर्गमणात् निश्चलत्वेनावस्थानात् इत्यर्थः; रमन्ते
 वास्यां भूतानि’— इति । तत्र निर्-पृषादमेः (भृ०आ०) ‘वृत्त्युटावङ्ग-
 लम् (३, ३, १, १, ३)’—इति कर्त्तर्यधिकरणे च किनि (३, ३, ८४)
 अनुजामिकलोपः, ‘रमेर्मता वङ्गलम् (६, १, ३४ वा०)’—इत् च
 वङ्गलवचनात् सम्प्रसारणम् । आद्यर्थं निश्चलत्वमाह नानवस्थानम्
 उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरूपसृष्टादर्त्तः
 किनि निर्वृतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः ।
 “वङ्गयजा निर्वृतिमाविशे (ऋ०सं० १, १६४, २२)” —“अथा
 शयीत निर्वृतेरुपस्ये (ऋ०सं० १०, ८५, १४)” —इति च निगमौ ॥

(१७) भूः† । भू सत्तायां (भृ०प०) सम्पदादित्वात् भावे क्तिप्
 (३, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “मूर्द्धा भुवो भवति
 नक्तमग्निः (ऋ०सं० १०, ८८, ६)” —इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्,
 यथा—“भूर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३६, ३)” —इति ॥

* निरु० १, १७. २, ७. ७. ७ ।

† प. २ । निरु. ७, १७ २८

(१८) भूमिः । 'भुवः कित् (उ० ४, ४५)'—इति भवतेः मि-
प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा 'भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति
वचनात् भृते मि-प्रत्ययः । 'अभृतभूमिस्तथा अभृदा इदमिति तद्
भूम्यै भूमित्वम्—इति श्रुतिः । 'त्यङुनानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं०
१०, २ ७, १, ३)'—'भूमिर्भूमिमगात्—इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा । 'पुष पुष्टौ (भृ० दि० क्रा० प०) । 'यन्नुनन्पूषन्
(उ० १, १, ५५)'—इत्यादिना कर्गिन्-ल्यप्-लो निपात्यते, निपात-
नादुपधायादीर्घः । पुष्टति धात्यादिभिः मसृद्धा भवति पोषयति
वान्तेः प्रजाः । 'सर्वार्थपोषणान् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः । तथा
'इयिषा न्यवर्त्तयत् पोषधाभिर्निरुतिभिरपुष्टत' इति श्रुतिः । यदा :
'पुष धारणं (दु० प०)'—इति आहः । धारयति सर्वानि भूतानि
पोषयत्याभरणानीति यथा । 'तथा पुषन्निवर्द्धयम् (ऋ० सं० १,
२, ३, १, ३)'—इत्यत्र साधनः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्ययं रूपम्' ।
'पूषा त्वेता नयत् हस्तमृता (ऋ० सं० १०, ८५, २६)'—इति, 'स-
रस्वयै पूषोऽग्रे स्माद्धा (य० वा० सं० ४, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) गातुः । 'गाङ् गतौ' कन्दमि जुहोत्यादिः (भृ० प०),
'गाङ् गतौ (भृ० आ०)', 'कं गे शब्दे' भृवादिः (प०) । 'कमि-मनि-
जनि-गा-भा-या-दिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । गीयते
मृयतेऽमौ, मृवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भृतानीति
वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति । यदा ; गम्यतेऽनेनेति

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाञ्चति वक्तव्यम् (४, ४, १, २ ङ्वा० २)'—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । “इन्द्राय
गातुरुगतीव येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)” — “अदृशि गातु रुग्ने
वर्गयमी (ऋ० सं० १, २३६, २)” — इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । ‘गुङ् अयक्ते शब्दं (भृ० आ०)’ । ‘गु-घृ-व्री-पचि-
वचि-यमि-[मनि-तनि]-मदि-जदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १, ६२)’ — इति ङ-
प्रत्ययः । गुणः । गृगपद्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा ।
यद्वा ; गोत्राः गौत्राः मन्थस्याम् अर्गआदित्वात् (५, २, १, २७) अच् ।
यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे ‘त्रिङ् पालने (भृ० आ०)’ — इत्यस्मात्
‘आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)’ । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते
रजति यवमेादकवत्तया । यद्वा ; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन
त्रायते रजते इति, ‘कृत्यन्युष्टावज्जलम् (३, ३, १, १३)’ — इति कर्मणि
‘आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)’ । यद्वा ; गोशब्दात् ‘तस्य समूहः
(४, २, ३७)’ — इत्यस्मिन्नधिकारे ‘खल-गो-गथात् (४, २, ५०)’ —
इत्यनुवृत्तौ ‘इति-त्र-कृत्यचश्च (४, २, ५१)’ — इति ङ-प्रत्ययः ।
गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः । गोसमूहोऽस्यामस्तौति गोत्रा ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* भिद्धान्तकोमद्यान् नमौ धातु इह दृश्यते ।

† वज्रमन्त्रं श्रूयते ‘गोत्रा’-पदम्, परं न तत् क्वापि पृथिवीपरमिति भावः । एवञ्च
गोत्रेत्यस्य पृथिवीनामसु पाठः किं मध्येन ? नाचेदवश्यं माथणादिशाप्यातृणामेव
तत्र तत्र मन्त्रं व्याख्यातं दूषणसुररीकार्यम्, तथाच न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य
संघादिरेव वाच्यः कश्चित् कश्चित् पृथिवीदाचकत्वेनापि तस्य ग्रहः कार्यः तथा
तएवास्य निगमाभवितश्चादिति ध्येयम् ।

इत्येकविंशतिः* पृथिवी-नामधेयानि ॥ “उवाच मे वरुणो मेधिगाय (ऋ० सं० १.८ १.४)” इत्यत्र माधवः—“उवाच मह्यं वरुणा मेधाविने-इति स तत्रैकविंशतिनां मानि काचिद् गार्विभर्त्ताति पृथिवीमाह तस्माद्दि यास्कपठितान् एकविंशतिनां मानाति ॥ १ ॥

हेमः । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कृशनम् । लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म । अमृतम् । मरुत् । दचम् । जातरूपम् । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि* ॥ २ ॥

(१) हेमः । ‘हि गता वृद्धो च (स्वा० प०) । अस्माद्भाताः ‘नामन्-मीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-धामन्-विधर्मन्-पाप्मन्’ (उ० ४, १, ४ ङ) —इति मन्निन्नन् निपात्यते । हिनेति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्; हिनेति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; ‘ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते’—इति सुबोधिनाः । अथवा हितमापदि निहितं वा भृम्यादौ दधातेर्हिगादेशो निपातनात् । हेम । “अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ८, ८ १, १)”—“अशो न स्वे दम आ

(१) “हेमा” ख । * “इति हिरण्यम्य” ग । † प० १२ ।

‡ मिश्रान्तकौमुदीधृतपाठस्य ‘नामन् मीमन् धोमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्’

—इत्येव । § उणादिवृत्तिः ।

हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८)"—इति च निगमौ* । हेम्यावान्—
हिरण्यमयकन्यया युक्तः ॥

(२) चन्द्रम् । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भृ० प०) अस्मात्
'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-नुदि (उ० २, १, २)'—इत्यादिना-
रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात् ।
यद्वा ; णिजन्ताच्चदेर्वाञ्जनकात् णिलोपः, दीपयति धारयितृन्,—
दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः
कान्तिकर्मणः (निरु० १, १, ५)'—इत्युक्तेः । काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम् ।
“ये वध्व्यश्चन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—“दर्शिणा चन्द्रमुत
यद्दिग्गम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । 'रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च
(उ० १, १, ४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तदतिशयेन
दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैर्गायुधा नरः"—(ऋ०
सं० ५, ५२, ६)"—“एष रुक्मिभिर्गोयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)"—
इति च निगमौ ॥

(४) अयः । 'इण् गतौ (अदा० प०) । असुन् (उ० ४, १, ८४) ।
एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्थ-क्रय-संविभागा-
दिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा ।
“अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । 'हृञ् हरणे (भृ० उ०) । अस्मात् 'हर्थतेः कन्यन्

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः ।

† निरु० ११, ५ ।

हिर च (उ० पु० ४५) — इति विधीयमानः कन्यान् प्रत्ययो हिरादेशश्च
 वाङ्मलकाद् भवतः । तथाच अन्यनित्यधिकृत्य 'रञ्ज इच्च' — इति
 भाजसत्रम् । द्वियते जनात्मभिनि पा मं रं वायंन, दृ तन्व-
 भावनात् कै कवावयाधिवं, तन्व । अथवा 'द्विधातुजं रूपम्' —
 द्विनोतिः रमतेश्च धातुद्वयात् यम् द्विधातु कन्या प्रत्यया वा नान्यथा-
 द्रूपमिद्विधः । द्विनश्च तन्व कन्या इ द्विधातुद्वयः, रञ्ज इ । य कन्या
 सर्वमिति । अथवा रञ्जते । रञ्जतेश्च धातुद्वयः, रञ्ज इ । — इति
 कन्येन हिरश्च द्वियतेर्यथागतं रूपम् । रञ्जते तन्व मं रं वायंन प्राप्ति-
 यते । 'द्वियति स्वप्रभया' — इति कन्याधिनोकारः । 'हिरण्य-
 रूपः स हिरण्यमन्तुम्' (ऋ० सं० ८, ३५, १०) — इति निगमः ।

(६) पेशः । 'पिश गता (पु० प०) । अणम् । अथइत्यनेन समा-
 नाथम् । 'त्रिवन्धुरेण विपुला रूपेण सा (ऋ० सं० १, ४९, ०)' इति
 निगमः । 'हिरण्येन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)' हिरण्येन वां
 रभिः (ऋ० सं० ८, ५, ०६) — इत्यादि । अथिनोरथस्य हिरण्यकेयुक्तः
 पेशोऽत्र हिरण्यम् । हृददारण्यके — 'तद्यथा पेशाकारो पेशोऽसामात्रा
 मपाढायान्यं नवतरं कन्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)' इति ।
 यथा । वाजमनेयके 'सरस्वती मनसा पेशानम् (१, ६, ८३)' — इत्यत्र
 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा' — इत्युवटन व्याख्यातम् ॥

(७) कृगनम् । 'कृग तनूकरणे (दि० प०)' । 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-
 नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)' — इति विधीयमानः क्युर्वाङ्मलकाद्

भवति । कृशयति तनूकरोति यम् । अत्र माधवस्तु—‘कृशिर्दीप्यर्थः ।
कृशयति स्वप्रभया दौष्यते ; अपि वा कर्शयति संसृष्टं, कृशमेव वा
भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “स्मद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके
(ऋ० सं० ७, १८, २३)”—‘अभि श्यावं न कृशनेभिर्यम् (ऋ० सं०
१०, ६८, ११)’—“अभिवृतं कृशनैर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५,
४)”—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । ‘लुह कत्यनादौ (भृ० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) ।
कत्यते स्नाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गमाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा ।
‘लृञ्जहः’—इति तु श्रीभाजदेवः । लुनाति किञ्चित् पापमन्वन् पात्रे
दोषमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भृ० प०)’ । ‘हञ्जा-
दिभ्यः गञ्जायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेऽपि ।
रुक्मादिवदर्थोऽनुमन्वयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिवन्धनयोः (भृ०
आ०) । कञ्चते वर्णेन दौष्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति । ‘युच्
वत्तलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाहुलकात् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म† । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) । मनिन्
(३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति
वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भृ० उ०) मनिनि

* अग्रतं तु लोहं पदं यजुर्वेदनये—“लोहं म० सीमं मे (१८, १९)”—

इति । ‘लोहं यं रजतं कनकं वा’—इति च तद्व्याख्यानं महीधरः ।

† निरु० ७ २५ ।

‘इयहोर्भञ्जन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन
हरति-धातुजेन समानार्थम् । “सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ०
सं० ८, १८, ३०)”—“अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)”—
इति च निगमौ । ‘वाजभर्मभिः’, ‘अरिष्टभर्मन्’—इत्यत्र माधवस्तु—
‘भर्त्तव्यं भर्म’—इति व्याख्यत्* तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम्† । नञ्पूर्वान्प्रियतेः (तु० आ०) ‘तन्निमृडभ्यां
किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन्-प्रत्यये रूपम् । न प्रियन्तेऽनेन
दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा ;—न हि हिरण्यस्य यस्यां
कस्याच्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । ‘अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम-
मृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ० सं० १८, २६, १)’—इति खैलिको-
मन्त्रः‡ । न प्रियते पात्रे प्रतिपादितेन प्रियमाणेन वा आयुष्कर-
त्वात् । ‘आयुर्वै हिरण्यम्’—इति श्रुतिः । तथाच खैलिकोमन्त्रः—‘यो
विभर्त्ति दाक्षायणं॥ हिरण्यं॥ स देवेषु॥ कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)’—इति । “मन्त्रा चक्राणो
अमृतानि विश्वा (ऋ० सं० १, ७२, १)”—“शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)”—इति निगमौ ॥

(१३) मरुत्॥ । मितममिनं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* ‘वाजभर्मभिः । वाजानामग्रानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः’—इति,
‘हे अरिष्टभर्मन्! अहिंसितभरणे’—इति च सा० भा० ।

† प० १२ । निघ० १, १०. ३, १२. ८, १०, १०, १ ।

‡ किञ्चिदनारभ्याधीत इत्यर्थः । तथाहि महीधरः—‘इदानीं विद्यान्युच्यन्ते कचि-
द्विनियोगानुक्तेः (य० वा० सं० १६, १)’—इति । मनौ च १, १२१ ।

§ “जीवेषु” —इति अथर्व-पाठः १, १५, १ ।

॥ प० १, ७. १८. ५, ५ । निघ० ११, १३ ।

यति; मातेः पूर्वाद्धं, रौतेर्वैत्तराद्धम्; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधुः । हिरण्यं हि अन्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; अर्थिभ्यो दीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘गृणु पाणे ! त्वयि न्यस्तं कियक्ताणादि कङ्कणम् । ददमेवार्थिहस्तस्थं रावयति च रोचते’ । यद्वा ; मृडने रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दत्तम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०) । ‘अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)’—इति विधीयमानः क्तो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो दद् घोः (७, ४, ४६)’—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्तम्† । “इन्द्र ! यत्ते माहि॑नं दत्त॑मस्त्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ८)”—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०) । निष्ठा-तकारः । ‘जनसनखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः । ‘रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । ‘खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्य-तल्पाः (उ० ३, १६)’—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-सकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—‘इह हैमवते भागे गर्भेऽयं

* मरुत्-शब्दयुक्तास्तु बहवो मन्त्राः श्रूयन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्तव्य इति भावः ।

† क्त-प्रत्यये दद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तथोपलभ्यते कचिदपि ।

सन्निवेश्यताम्—इत्यतः ‘परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरक्षि-
तम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्भुनम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा
प्रभृति राघव ! । सुवर्णं पुरुषयाघ्र ! ऊताशनसमप्रभम्’—इति (उ०
का०) । जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम् ।
“जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)”
—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । बर्हिः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि*॥
॥ ३ ॥

(१) अम्बरम् † । ‘अविङ् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘कदरादयश्च (उ०
५, ४२)’—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते शब्दायन्ते-
ऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंमर्गात्,—
आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्तेर्धातोः ‘अर्जिदृशिकम्यमिपसि-
बाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)’—इति अमते-

(४) “धन्वा” ख ।

(११) “स्वयम्भूः”—इत्यपि दृष्टं देवराजेन कंपुचित् ।

(१४) “सगरम्” ग. C. D. E । ऋ० सं० १०, ८९, ४. सा० भा०

* “इति षोडशान्तरिक्षनामानि” ख । “इत्यन्तरिक्षस्य” ग ।

† प० १, १६ ।

विधीयमान उ-प्रत्ययोबुगागमश्च बाङ्गलकाद् (३, ३, १) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशा-
देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्राति ददातीत्य-
म्बरो मेघः । 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)', पृषोदरादित्वात् (६,
३, १०६) उकारस्याकारः । तद्वदाकाशमप्यम्बरम् । 'लुगकारेकार-
रेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् ।
तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
शब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति
दृशिग्रहणात् उः ; अपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः ।
अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्यस्तिमितसागाम्बुवदवभासते । कल्पितौपमान-
ञ्चेतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सरः
शरत्प्रसन्नाम्भोनभःखण्डमिवोज्झितम् ॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः ।
अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्त-
रिचं हि वर्षादकेन तद्वत् । "यन्नासत्या परावति यदास्थो अध्यम्बरे
(च० सं० ८, ८, १४)"—इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके
क्विपि, 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६, ४,
४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६,
१, ७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत् ;—अन्तरिचं हि
सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरंतम् । 'वियच्छति न विरमति'—
इति क्षीरस्वामी । यदा ; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्य-

स्मात् किप् । विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः ;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योम† । विपूर्वादवतेर्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्युठि, गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा ; अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—ओम् ; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा ; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु 'नामन्-मौमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येङ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते । दीयते तदायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (१, १, ४०)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यान्नेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् । “सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)”—“मत्यामाशिरं पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)”—इति च निगमौ ॥

(४) वर्धिः‡ । वृद्धि वृद्धौ (भू० प०) । 'वृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः । 'वृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते ; परिवृद्धं वा त्वयं विभुत्वात् । “यस्य त्रिधात्वृत्तं वर्धिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)”’—इति निगमः ॥

* ऋक्संहितायामस्ति 'वियतम्' (४, १८, १) परं तत्र सायणेन 'शिक्षितम्'—इत्यर्थः कृतः ।

† प० ६, १२ । निघ० १२, ४० ।

‡ प० १२. ५, १ । निघ० ८, ८ ।

(५) धन्व* । ‘इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)’ । इदित्वा-
नुम् (७, १, ५८) । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १,
१ ५४)’—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यदा ; ‘धन
धान्ये (दि० आ०)’, अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यते
ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् स्वं स्वमभीष्टं वा । “यः परस्याः
परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, १)”—इति
निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । ‘अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० ७, १०)’—
इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—‘अन्तरा-
मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-
स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ क्षियतीति वा । अन्तरेमे
क्षोण्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-
मिति वा ; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्य-
विवाशीत्यर्थः’—इति । सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) साधु ।
‘न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८६, ६)’
—इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् ‘काश्ट दीप्तौ (दि० आ०)’—
इत्यस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति घ-प्रत्ययः ।
आ ससन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यदा ; नञ्-पूर्वात्
काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञश्चान्दसो (६, ३, १३६)

* प० ४, १ । निरु० ४, ५. ६, १८ ।

† निरु० १, १० ।

दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—
 ‘तिस्रो महीरूपरास्तम्युरत्या गुहा द्वे निहिते दर्शयन्का (ऋ० सं० ३,
 ५६, २)’—इति । ‘तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति’—इति च । “तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १)”—इति निगमः ॥

(८) आपः* । ‘आप्तु व्याप्तौ (भू० प०)’ । ‘आप्तेतेर्ह्रस्वश्च (उ०
 २, ५५)’—इति क्तिप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च । जसि ‘अप्तृन्तृच्स्वसृ
 (६. ४, १२)’—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्तेति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्,
 आयते वा प्राणिभिः । अप्-शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुव-
 चनान्तस्य पाठः । * * * । “तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं०
 १०, ४५)”—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी† । प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । ‘प्रथेः पिवन् स-
 म्प्रसारणं च (उ० १, पा०)’ । ‘षिद्धौगादिभ्यश्च (४, १, ४२)’—इति
 ङीप् । प्रथते पृथिवी । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,
 १४, १२)” — “स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०,
 १२१, १)” —इति च निगमौ ॥

(१०) भूः‡ । भवतेः (भू० प०) क्तिप् । भवत्यस्माद् वृष्ट्यादिः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद्
 वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भ्वत्युकारान्तं केषुचित् । तदा

* प० १२. ५, २ । निघ० ८, २६ ।

† प० ५, २. ४. १ । निघ० १, २२. ८, २१. ११, २६. १२, २० ।

‡ प० १ ।

‘मृगयादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्यादर्शनात्* उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद भंक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अदेर्धं च (उ० ४, ११२)’—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां पक्ष्यादीनां क्षिप्रमम्यानाभावात् । यद्वा ; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाङलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादयदत्यध्वा । ‘अधिर्गति-क्रियात्’—इति माधवः । यद्वा ; अध्वा मार्गाऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः । ‘अतेर्धश्च’—इति भोजसूचम् । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयदत्यध्वा । “भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्रे (ऋ० सं० ६, ५०, ५)” —“असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)” —इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् । ‘पुष पुष्टौ (स्वा० प०)’ । ‘पुषः कित् (उ० ४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरचान्तर्णीतिण्यर्थः, पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्कं वारि राति पुष्करम्’—इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्तर्णीतिण्यर्थात् ‘समृभृशुषियु-धिभ्यः कित् (?)’—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाङलकाद् भवति । ‘इदृक्कृष्टृवीचौपुषिमुषिमूङ्शूभ्यः कित्’—इति करः श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदाद्रातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । यद्वा ; वपुरित्युदकनाम (निघ० १, १२), तत्कर्त्तुं श्रील-

* अन्तरिक्षवाचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरव्याख्यातत्वादित्येव भावः, स्वयम्भू-पदवटितमन्त्रस्तु दृश्यते एव ‘स्वयम्भूर्भामो’ अभिमातिप्रादः (ऋ० सं० १०, ८१, ४)—इति ।

† निघ० ४, १४ ।

मस्येति 'कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; षष्ठोदरादिः । “विश्वं देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)”—इति निगमः ॥

(१४) मगरः । सहशब्दपूर्वात् 'गृ निगरणे (तु० प०)'—इत्य-
स्मात् 'ऋदोग् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, २, ७८) । सह
गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति मगरः । सह
उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षादकमिति वा । यदा ; गौर्यते अभ्य-
वह्नियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्तते इति मगरः ।
तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र गृ(ग)हदेवः 'गरमुदकं
गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान् । यदा ; 'गृ शब्दे (क्र्या०
प्वा० प०)'—इत्यादि । गौर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण
शब्देन सह वर्तते इति मगरः ;—आकाशेहि स्वगुणेन शब्देन सहैव
सर्वदा वर्तते । “अपः प्रेरय' मगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८६,
४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः* । समुद्रवन्ति मङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मा-
दापोरग्निभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्ग-
त्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये
टि-लोपे च रूपम् । यदा ; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा
वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः ।
अत्र उदित्येष उपसर्गेऽभीत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि ड-प्रत्ययइति विशेषः ।

समोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'मुद
द्वर्षे' (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)'—
इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यदा ;
'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उक्चब्दः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-
मुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्विति उदकशब्दस्योद्भावश्चान्दसः । यदा ;
सम्पूर्वात् 'उन्दी क्तेदने (रू० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितश्चिवश्चि (उ०
२, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वानलोपे च समुद्रः ।
समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । “एकः सुपर्षः स समुद्रमा विवेश
(ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम्* । अध्वा व्याख्यातः (२८ पृ०) । अध्वानं मार्गं
गति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पत्न्यादीनां । यदा ;
अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेधादीनाम् । रो मत्वर्थीयः । यदा ;
ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्वर्त्तव्यं न हिंस्य-
मित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (२, ३,
११८)'—इति घः । “शिष्टू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम्
(ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)”—इति निगमः । 'अध्वरं यज्ञम्'—इति
स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः^(१) । पृश्निः^(२) । नाकः^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।
नभः^(६) । इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

खरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
नानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीशवः^(५) । दीधितयः^(६) । गभस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उस्त्राः^(९) । वसवः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तर्षयः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्चदश
रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । ‘तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः
(नि २, १ ५)’—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च नि-
र्वचनं प्रदर्श्यते । ‘खिद देन्ये’ दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, ‘खिद
परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञा-
याम् (२, २, १८)’—इति घञ् । खिद्यते खित्ते वाऽमया, लोको
घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते

* (१) प० १२ । निघ० २, १४. ५, ४. १८. १२, ७ । (२) निघ० २, १४ ।

(३) “नाकाः” ख । निघ० २, १४ । (४) प० १ । (५) निघ० २, १४. ५, २० ।

(६) प० १, १२. २, २० । निघ० २, १४ ।

(७) “रश्माः” ख । (८) “दीधितयः” ख ।

(११) “मयूखाः” ख । इह खराशुदिर्मानाशुदिश्च लक्ष्यते ।

(१२) “सप्तर्षयः” ख ।

† “इति रश्मीनाम्” ग ।

अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यदा; अनेकार्थत्वात्
धातूनां खिदिः खेदने वर्तते । तथाच 'खेदमं खेदनम्'—इति
माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १ ३, ४) खेदति किनन्ति नाश-
यति तमः । तथाहि 'दोषश्चिन्नः*'—इत्यादौ किदिर्नाशने दृष्टः;
घञि किद्यतेऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य
पाठो यथादृष्टः । “खेद॑या चि॒वृता॑ दि॒वः (ऋ० सं० ६, ५, १ ५,
३)”—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः । 'कृ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कृञ् हिंसायाम्'
श्रयादिः (प०) । 'कृष्टृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७ ६)'—
इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम्; एकचौष्णेन, इतरत्र बन्धनेन ।
कीर्यन्ते वा ; आदित्येन दिक्षुखेषु, अश्ववालेनाश्वग्रीवादिषु । यदा;
छाण्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्तएभिरश्वकिरणाः । “भि॒या दृ॒ज्जहा॑सः‡
कि॒रणा॑ मैज॑न् (ऋ० सं० १, ५, ४, १)”—इति निगमः आदित्यरश्मेः ।
“रे॒णुं रे॒रि॑हत् कि॒रणं॑ दद॒श्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १ २, १)”—इत्यश्व-
रश्मेः ॥

* लौकिकव्यवहारणः ।

† अचेयमाशङ्का—“खेदा” —इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे “खेदयः” —इति कथं पठितम् ?
निगमदृष्टयथापाठावलम्बनमेव हृदयतश्चेत् “खेदया” —इति पाठेन भवितव्यम् ।
अधिकमाश्रयमेतत्—यट्टीकाकारेण ‘खेदयः’ —इति प्रतीकमवलम्ब्यैव ‘खेदा’ —
इति व्याख्याय ‘खेदया’ —इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक् संहितायामपरावपि
है। निगमौ,—‘श्रु॒रा॒ष्ट्रं द॒व॒ खेद॑या (१, ५, १९, १)—इति, ‘खेद॑।मव॒श्र॒जा द॒प॒स
(८, १, २०, ४)’—इति च । १०, १०, ४, ४ परं ‘खेदयः’ —इत्येवं पदं न दृश्यते
कापि ।

‡ ‘म्हकारतामेति सर्वे चास्य डकारः समूह्यः सम्प्रयुक्तः’ —इति प्रतिशास्त्रम् ।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हन्तुं, गीयन्ते स्त्रयन्ते स्वाभिमत-साधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — “को अद्य युक्ते धुरिगा कृतस्य (१, ६, ८, १)” — इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः† । ‘रश्मिर्यमनार्थोधातुः (सौ०)’ । ‘नियोमिः (उ० ४, ४३)’ — इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । रश्मना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तै रुदकमथवा । यद्वा ; ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘अशेरश् च (उ० ४, ४६)’ — इति मि-प्रत्ययोरश्मादेशश्च । अश्रुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः । “सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयिन्त्रो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)” — “विर-श्मयोजनां अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)” — इति आदित्यरश्मेर्नि-गमौ । “मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” — “ते रश्मिभिस्तच्छक्त्रभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)” — इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभौशवः‡ । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ — इत्यस्मात् ‘भृष्टशीतृचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्यउः (उ० १, ७)’ — इति उ-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च । जम् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात्

* पु० १ । † निब० २, १४ । ‡ ‘अशोतेरश् च’ — इति सि० कौ० पाठः

§ पु० २, ४. ४. ४, २ । निब० २, ८. ८, १४ ।

‘ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः । ईष्टे सूर्य-
स्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बहुम् । “अभीष्टूनां महिमानं
पनायत (च० सं० ५, १, २ ०, १)”—इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्य-
रश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः * । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव । ‘दीधिङ्
दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)’ । ‘क्वित्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
१ ७४)’—इति क्विचि पृषोदरादित्वादेव (६, ३, १ ० ८) यथाकथ-
ञ्चिद्रूपमिद्विरुन्नेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेथ्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वा-
दित्येन, धार्यते वा वर्षार्यमुदकमेभिरादित्येन तथा । ‘अथास्य कर्म-
रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १ ०)’—इति निरुक्तम् । ‘न वा
स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसृते
रमायनम्)’—इति श्रीरामायणम् । “शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः
(च० सं० ३, ४, १ ८, १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मिमित्यर्थः’
—इति (१ ८, ६ ८) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् ‘भस भक्षण-
दीप्त्योः (चु० प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्विचीदभावे च पृषोदरादि-
त्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिश्च भासयन्ति दीपयन्ति ।
यद्वा ; गवि संसर्गे दीप्यते । यद्वा : बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०) ।
गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यद्वा ; ‘भसेर्गट् च’—
इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातेर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते
इति गभस्तयः । ‘गृहेर्गभस्तिः’—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'इयहोर्भञ्जन्दि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसं । "गर्भक्षिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (अ० सं० ७, ३, १८, ४)"—"वृष्णो अ० ११० भ्यां गर्भक्षिपूतः (य० वा० स० ७, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) वनम्* । 'वन षण सम्भक्तौ' भूवादिः परस्मैपदौ । 'पुंसि संज्ञा-यां घः (३, ३, ११८)' । वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय । अथ वा वनतिर्हिसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यदा ; 'वनु याचने' तनादिगाम्यनेभाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय । यदा ; 'वन शब्दे' भूवादिः परस्मैपदौ । वन्यते शब्दरते म्रियते क्षोद्यभिः । "अबुध्रे राजा वरुणो वनस्य (अ० सं० १, २, १४, २)"—इति निगमः । 'वननीयस्य तेजसः'—इति माधवः ॥

(९) उत्साः† । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, 'आमित्रसिघमीनाश्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वाभावः । वसत्येषु पर-तेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा । यदा ; उत्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च मञ्जायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधी-यमानो उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च । उत्सवन्ति एभ्योरसाः । "उत्सा इव स्वमराणि (अ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) वसवः‡ । 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० आ०)' । 'गृह्णन्ति हि चण्डिवसि हनिक्लिदि वन्धि मनिभ्यश्च (उ० १, १०)'

* प० १, १२ । निब० ६, १६. ८, २ ।

† प० २, ११ । निब० ४, १८. ६, १४ ।

‡ प० १, ७. २, १०. ४, ६ निब० ४, १८. ८, ४२. १२, ४१ ।

—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृक्षा, विवासयति वा तमः । ‘वज्र-लमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः • (६, ४, ५१ वा०)’—इति णि-लुक् । वासयितारो वा लोकानां वृक्षादिप्रदानेन । “ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)” —“सुगावो देवाः सदेना अकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः । जन्तिवांसः पपिवांससु विश्वसौ धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८*)”, —“हिङ्गुवती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)” —इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)’ । ‘मृकणिभ्या-मीचि (उ० ४, ७०)’—इति ईचिः प्रत्ययः । म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमसूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, ‘आतोऽनुपसर्गे कः (२, २, ३) । “देवेभ्यस्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)” —इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । ‘डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)’ । अस्मात् ‘मुहेः खो डयूट् च (उ० ४, २२†)’—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाङ्लकाद् भवति ; डयूडागमस्य प्रत्ययस्य बाङ्लकादेव । मिञ्चन्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे ‘मयेरूट् च’—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)” —“इमे मयूरवा उपसेदुरु सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)” —इति च निगमौ ॥

* शाखान्तरपाठोऽयम् । † ‘माङ्गजसोमय च । उ० ४, २५’—इत्येतन्न दृढं किम् ? ।

(१३) सप्तच्छषयः* । ‘सप्त सप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)’—
इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् ‘सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)’—इति
सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाङ्गलकाद् भवति चकार-
स्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सङ्ख्या सप्त । ‘च्छष गतौ (तु०
प०)’ अनेकार्थत्वाद्भातृनां दर्शनार्थः । ‘दगुपधात् (उ० ४, ११६)’—
इति इन् प्रत्ययः । च्षयः द्रष्टारः । सप्तसङ्ख्याकाश्च ते च्षयो
द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तच्षयः । ‘च्यकः (६, १, १२८)’—इति
प्रकृतिभावः । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (च० सं० २, ३, १४, २)”
—इत्यत्र ‘सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)’—इति वदन्ति नैरुक्ताः ।
यद्वा ; ‘षप समवाये (भू० प०)’, ‘सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,
१५५)’—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त ; च्षि-
रपिगत्यर्थेण प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिङ्मुखानि सप्तर्षयः ।
“यत्रा सप्त च्षीन् पर एकमाङ्गः (च० सं० ८, ३, १७, २)”—“सप्त
च्षयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)”—“अत्रासत्
च्षयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः† । ‘साध साध संमिद्धौ (स्वा० दि० प०) । ‘चहलो-
र्ण्यत् (३, १, १२४)’—इति ण्यत् प्रत्ययः, ‘कृत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ४,
११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधु-
वन्ति संमिद्धं कुर्वन्ति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘साध्यन्ते आराध्यन्ते
साध्याः’—इति चौरस्वामी ; अत्र यथाप्राप्नोष्यत् । “यत्र पूर्वे साध्याः
सन्ति देवाः (च० सं० २, ३, २३, ४)”—इति निगमः ॥

* प० ४, ८ । निरु० ४, २६. १०, २६. १२, २६ ; २८ । † प० ४, ६ । निरु० १२, ४० ।

(१ ५)सुपर्णाः* । सुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० ष्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाङ्लकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स० च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृक्षा; शोभनं पतनं गमन मेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तथाच—'बृहद्देम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)' । अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मत्वर्थे बङ्गशोदृष्टः । "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बङ्गवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बङ्गवचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आषाः^(४) । काषाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ दिङ्नामानि† ॥ ६ ॥

* प० ११. १४. ५, ४ । निरु० २, १२. ४, २. ७, २४. ७, २१. ८, १८. १०, ४५ ।

† "इति दिशाम्" ग ।

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति । यदा ; आङ्पूर्वात् तनेतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बङ्गलवचनाद्भवति । आतताः आताः । “अञ्जन्त्याताः ससम्पृष्टासो (ऋ० सं० ३, ३, ७, ६)” — “उदात्तैर्जिह्वते ह्रस्वद्वारे (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)” — इति निगमौ ॥

(२) आशाः* । आङ्पूर्वात् 'शदन्त शतने (भू० प०)'—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । पूर्ववङ् । तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । यदा ; आ इत्येषोऽभित्यस्यार्थे वर्त्तते । 'अशू व्याप्नौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम् । आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परदिभिः संव्याप्तेः । 'आ अश्रुवते आशाः'—इति जीरस्वामी । अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४) । “इन्द्र आशाभ्यस्पृष्टि (ऋ० सं० २, ८, ८, २)” —इति निगमः ॥

(३) उपराः† । उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्व-स्व-व्यापारेभ्यः । पूर्ववत् डः । “उपवहरे यदुपरा अपिस्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)” —इति निगमः । “तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)” —इत्यत्र दिम्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्टाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भू० प०) धातोर्धञर्थे क-विधानम् । 'स्यान्नागापाव्यधिहनिनुध्यर्थम् (३, ३, १८ म० भा०)'—

इति क-प्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८, ३, ८ ८) षत्वम् । आ सम-
न्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः* । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे ।
अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशो-
ऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यव-
हारोऽस्तित्वमिति' । क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वाद्धं स्थिता-शब्दादुत्तराद्धमि-
त्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काष्ठ दीप्तौ (भू० आ०)' ।
'हनिकुषिनीरमिकाशभ्यः क्यन् (उ० २, २)'—इति क्यन् प्रत्ययः ।
'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ८)'—इति इङ्भावः । काशन्ते
दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्वां काष्ठास्त्वन्तः (च० सं० ४, ७, २ ७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योम† । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(३) । स एवार्थोऽत्रापि ।
परिवीता वायुना । 'पवमानो हरित आ विवेश (च० सं० ६, ७, ८,
४)'—इति श्रुतिः । यद्वा ; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम ।
'ओमानमापो मानुषीरमृकम् (च० सं० ४, ८, ८, २)'—इत्यत्र
'अञ्जेर्वा ओमन्'—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः‡ । 'ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति चौर-
स्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षा-
गेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्तारिता इति
वा । सर्वत्र 'क्षिप्वचिप्रच्छ्रायतस्तु (३, २, १ ७ ८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०) - इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च
रूपसिद्धिः । “यः ककुभेनिधारयः (ऋ० सं० ६, २, २ ६, ४)” —
इति निगमः ॥

(८) हरितः* । ‘हृज्-हरणे’ भूवादिः (उ०), ‘ह प्रसह्यकरणे’
जुहोत्यादिः (प०) । ‘हृस्वरुहिपुषिभ्यः (हृश्याभ्यामितन् । उ० ३,
६०)’—इति इतिः । हरन्ति जहति वा आसु स्थिताश्चौरादयो
धनादिकम् । ‘हरन्त्याभिः’—इति क्षीरस्वामी । “पवमानो हरित आ
विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)” —इति निगमः ॥ ‘वायुरेव पवमानो
दिशो हरित आविष्टे’—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १) ॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी^(१) । क्षपा^(२) । शर्वरी^(३) । अक्तुः^(४) । ऊर्म्या^(५) ।
राम्या^(६) । यम्या^(७) । नम्या^(८) । दोषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ती^(१३) । पयस्वती^(१४) । तम-
स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकी^(१८) ।
शोकी^(१९) । ऊधः^(२०) । पयः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्वी^(२३) ।
इति त्रयोविंशतीराचिनामानि† ॥ ७ ॥

* प० १३. १४. २, ४ । निघ० ४, ११ ।

(६) “रम्या” C. D. F. ग । घ-पुस्तके नष्टः ।

(१३) “असिक्ती”
(१४) “पयस्वति”
(१५) “तमस्वति” } ख ।

(१६) “घृताची” ख ।

(१७) “श्रीणा” C. D. F. ग ।

(१८) “मोकि”
(१९) “शोकि”
(२०) “ऊधः”
(२१) “हिमः” } ख ।

(२३) “वस्वति” ख. पु० ४ । “वस्वेति” ग. C. D. F. । “वमी”—इति

रोच-दृष्टास्तदुदृष्टयोः देवराजधृतपुस्तकयोः पाठः ।

† “इति राचेः” ग ।

(१) श्यावी* । श्यैङ् गतौ (भू० आ०) । 'दण्शीर्भ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाङ्लकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूमरारुणो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिवन्धात् श्याववर्णं रात्रिः श्यावी, 'अन्यतोङीष् (४, १, ४०) । "श्यावी च यदूरुषी च स्वमारौ (ऋ० सं० ३, ३, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि बङ्लमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः । "नृणां नर्या नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदमि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी । 'शू हिंसायाम् (क्र्या० प०)' । 'कृगृगृवृञ्चतिभ्यः स्वरच् (उ० २, ११४)' । टित्वात् (४, १, १५) ङीप् । शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तश्चरैः । "अति प्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(४) (अक्रुः† । 'अञ्जू व्यक्तिप्रचणकान्तिगतिषु (रू० प०)' । 'पः किञ्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः कित्त्वञ्च बाङ्लकाद् भवति । 'पाञ्जनूभ्यः क्रुः'—इति क्रुरिति श्रीभोजदेवः ।

‘अनिदिताम् (६, ४, १४)’—इति न-लोपः । अज्यते सिध्यतेऽस्या-
मवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अकुः । “विश्वामकोरुषसः
पूर्वहृतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति निगमः ॥

(५) ऊर्मा । ‘ऊर्णञ् आच्छादने (अदा० उ०)’ । ‘ऊर्णातेर्ण-
लोपश्च (उ० १, २, ८ ?)’—इति मि-प्रत्ययः—इति इति केचित् ।
‘अर्त्तेरुच (उ० ४, ४४)’—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः ।
ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्दति (५, १, ६३),
‘कृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्म्याः
सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(६) राम्या । ‘रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)’ । अन्तर्णतिण्यर्थात्
प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् ‘कृत्यन्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—इति
बङ्गलवचनात् ‘पोरुपधात् (३, १, ८८)’—इति यतं बाधित्वा ‘चृह-
लोर्ण्यत् (३, १, १२४)’ भवति, ‘अचेडिणति (७, २, ११५)’—इति
वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्व-
व्यापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कौषीतकिः—
‘ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अव-
ष्णिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः’—इति । ‘अधोरामः सावित्रः
(य० वा० सं० २८, ५८)’—इत्यत्र ‘श्वेतः कृष्णोदरः’—इति भाष्यम् ।
‘रामश्चारौ सितेऽसिते’—इति वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्या-
यः* । स्वाश्रये रमते रामः ‘ज्वलिति कमन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) ।

अतएव “रामसंस्थान् (ऋ० सं० ७, ४, ११, १)”—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन
—‘रामं कृष्णं शिवरं तमोऽभ्यस्यात्’—इति ।

‘तदर्हति (५, १, ६३)’, ‘कन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् ।

‘अहस्य कृष्णमहरज्जुनं च (च० सं० ४, ५, ११, १)’—इति श्रुतिः *

* * । यदा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह

क्रीडा रामः । ‘तच्च साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । “सदधान

उपसो राम्या अनु (च० सं० २, ५, २१, ३)”—इति, “आविर्धेना

अकणोद्राम्याणाम् (च० सं० ३, २, १५, ३)”—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या । ‘यम उपरमे (भू० प०) । ‘अप्रादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा ‘गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)’—इति यत् कर्त्तरि बाहुल्येन । यदा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्नो यत् निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रजः । (१३) अशिकी† ॥

(१४) पयस्वती‡ । पयोऽस्या अस्तीति । ‘अस्मायामेधास्रजोविनिः

* ऋक्संहितायाम् सन्तत्रये दृश्यते ‘यम्या’—इति । तत्रैकत्र (२, २, २०, ११) ‘यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहस्य रानिचेत्येते’—इति, अपरत्र (४, २, १, ५) ‘यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा’—इति, अन्यत्र ‘यम्या युग्मभूते’—इति व्याख्यातवाम् सायणः ।

(९) निघ० २, १५ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० २, १६ ।

(१२) प० २, २०. ४, १ । निघ० २, २१. ४, १८. १०, ४४. १२, ७;—१२ ।

(१३) निघ० ८, २६ ।

† कथमेतानि पदानि व्याख्यातानि श्रायते प्रत्यक्षैः ।

‡ प० १२ । निघ० ५, २ ।

(५, २, १२१)' । 'बहुलं कन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्तेर्मंतुपि वत्त्वे च 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् इत्वं न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्यनेनेति (दि० प०) । तमोऽन्वकारं तेन तदती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ लृणदोषोः (सु० प०)', 'घृ घृ सेचने (भृ० प०)' । 'अच्चिघृचिभ्यः कः (उ० ४, ८६)' । सेचयत्यनेन भूमिं पजंन्यः, सगति मेघात् दीर्घं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृत-मन्वात्रम्यायमल्लं जलम्, तदश्नुति । 'अत्विग्दृष्टृक्स्वग्दिगुणिगश्च-युजिकुश्चाश्च (३, २, ५८)'—इति अश्चतेर्गत्यर्थात् (भृ० प०) किमि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अश्चतेष्टोप-सङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) शिरिणा । शीडः (अदा० आ०) अन्तर्णीतिप्यर्थात् 'बहुल-मन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमोधातोर्ह्रस्वश्च । शाययति प्राणिनः शिरिणा । शाययेन्निशेति माधवः । "शिरिणायां चिद्वक्तुनामर्होभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) मोकी । 'मुच्ञ मोचणे (तु० उ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम् । 'हृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् । मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः,

मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक् । तदस्यामस्तीति 'कन्दसी-
वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः,
व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८) । “अनुव्रतं
संवितुर्मेक्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)” —इति निगमः ॥

(१८) शोकी । 'शुच् शोके (भू० प०)', उचलति-कर्मा (निघ०
१, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजो-
ऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति
ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः* । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । गो-
रूध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति ।
यदा ; उपोन्नद्धमुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत् स्नेहं रमानुप्रदा-
नसामान्याद् रात्रिरपूध उच्यते । यदा ; 'उन्दी क्लेदने (रू० प०)' ।
असुनि (उ० ४, १८४), बाज्जलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च
रूपम् । उनत्यवश्यायेन भूतानि । 'उनत्यूधः'—इति चौरस्वामी ।
“यो अस्मै घंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” —
“ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १२)” —इति च नि-
गमौ । ऊधनीत्यत्र कान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ;—१४२) ॥

(२१) पयः† । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्यये

हिरादेश्च । इन्नि (अदा० प०) पद्मान्नीति हिमम्, अर्धमादित्वादच्
(५, २, १२७) । “अं भानुना अं हिमा अं घणेन (अ० सं० ७, ८,
१२, ४)” —इति निगमः ॥

(२३) वस्त्री । ‘वस आच्छादने (अदा० आ०)’ । ‘शृङ्खल-
हिचयसिचि (उ० १, १०)’ —इति उ-प्रत्ययः । वस्त्रे आच्छादयते
लोकमिति अवस्थायस्तमो वा, तद्वती वसुः । ‘कन्दसीवनिपौ च
(५, २, १२२ वा०)’ —इति ईकारः, ‘वृषादीनाञ्च (६, १, १०२)’ —
इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा ; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् ‘वोतो गुण-
वचनात् (४, १, ४४)’ —इति ङीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्वाच्याः प्राश-
स्त्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

इति चयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभा॒वरी^(१) । सून॒री^(२) । भाख॑ती^(३) । आद॑ती^(४) ।
चि॒चाम॑घा^(५) । अजु॑नी^(६) । वाजिनी^(७) । वाजिनी॑वती^(८) ।
सु॒म्ना॒वरी^(९) । अ॒ह॒ना^(१०) । द्योत॑ना^(११) । श्रु॒त्या^(१२) ।
अरु॑षी^(१३) । सूनृ॑ता^(१४) । सूनृ॑तावती^(१५) । सूनृ॑तावरी^(१६) ।
इति षोडशोषेनामानि† ॥ ८ ॥

* एष एव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—‘वस्त्री यु ते कश्चिन्ने’—इति (अ० सं० ५, २, ९,
४) । तत्र ‘वस्त्रीषु चत्यनप्रशस्तासु कृतिषु’—इति सायणीय-व्याख्या, परं ‘वस्त्री ।
सु’—इति पदग्रन्थविराधादुपेक्ष्यैव सा । एवमुपेक्षिते एवमादिकं सर्वत्रैव निगमः
सुलभः इत्यपि बोध्यम् ।

(८) “वाजिनिवती” ख । (१२) “अरुषी” ख । (१५) “सूनृतावती” ख ।

† “इत्युषसः” ग ।

(१) विभावरी । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ विपूर्वः । ‘आतो-
मनिग्ननिब्वनिपञ्च (३, १, ७४)’—इति वनिप् । ‘वनो र च
(४, १, ७)’—इति डीवरेफौ । विशेषेण भाति दीयते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । “आप॒प्रुषी॑ विभावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ६)”
—इति निगमः ॥

(२) सुनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
व्यत्ययेन हल्ङादिलोपः । अथवा बङ्गव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृतिग-
णत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानो
शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—‘पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसा-
दमिव चेतना’—इति । यद्वा ; सुनरी शोभनं नयति कास्त्रम् ।
‘नृ नये (क्र्या० प०), सुपूर्वात् ‘अच इः (उ० ४, १ ३४)’, ‘हृदि-
कारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)’—इति डीष् । सुनरी सुधना ।
यद्वा ; ‘नृभिर्देवैः समन्विता’—इति माधवः । ‘अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १ ३७)’—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणान्नावगच्छते ।
“ज्योति॑ष्कृणोति सु॒नरी॑ (ऋ० सं० ५, ६, १, १)”—इति निगमः ॥

(३) भास्वती* । ‘भास्व दीप्तौ (भृ० आ०)’, क्तिप् । भासतइति
भासः प्रकाशः । भासा, तद्वती भास्वती ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १६)’
—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं सत्त्वं न भवति भास्वती । “भास्व॑ती
मे॒त्री सु॒नृता॑नाम् (ऋ० सं० १, ८, १, ४)”—इति निगमः ॥

(४) ओदती । ‘उन्दी क्लेदने (ह० प०)’ । उन्देर्लटः अतरि
‘कृन्दस्युभयथा (३, ४, १ १७)’—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

भावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति डिङ्-
भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः,
'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । उन्त्यवध्यायेन ओदती ।
* * * । “पदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)”—इति निगमः ॥

(५) चित्रामघा । 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)' । 'अमिचिमिमिदि-
शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)'—इति क्त-प्रत्ययः, चित्रम् । मंहतिर्दा-
नकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे क-विधानमित्यत्र परिगणनस्योपल-
क्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः,
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) घत्वम् । मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः
इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्ये-
षामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । “वाजिनोवती
सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी* । 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)' । अर्जेणिलुकि
उनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यदा ; 'अर्ज गतिम्यानार्ज-
नेषु (भू० प०)' । बाहुलकादुनन् । गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वा-
अये । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चात्रादित्यरग्निसम्ब-
न्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)' । यदा ;
अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्य-
येन हल्ङादिलोपः ; “या गोमतीरूषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, -
८, ४, ३)”—इति श्रुतिः । “द्विपचतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)”
—इति निगमः ॥

(७) वाजिनी* । वाजदत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजोहविल्क्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'ऋषेभ्योऽङीप् (४, १, ५)' । यजमानेभ्यो 'यानि देयान्यन्नानि तैस्तदती वा । "वायविन्द्रश्च चेतयः सुतानां वाजिनीवसु (ऋ० सं० १, १, ३, ५)" —इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती† । वाजो बलं वेगो वा तेन तदती वाजिनी, कासौ उषसः स्वभूता तेन तदती वाजिनीवती । यद्वा ; वाजो हविल्क्षणम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तदती वाजिनीवती । यद्वा ; वाजमन्नं तदती वा वाजिनी, कासौ अवयवभूतेनान्नेन तदती अत्र संहतिः, तथा अन्नमंहत्या तदती वाजिनीवती । यद्वा ; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरोमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा 'कन्दसीरः (८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "व्यंशेभ्यः सुभगे वाजिनीवति (ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुन्नावरी । सुपूर्वात् 'न्ना माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो उ-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । सुहु आन्नायते अभ्यस्यते इति सुखं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते । तथाच—

* प० १, १४. ५, ६ । निघ० २, २८. ३, २. ७, २०. १०, २८ ;—२१. १२. ४२ ।

† निघ० १, ८. ११, २६. १२, ६ ।

‘सुखं सुखातेः, प्रजा वै पञ्चः सुखम्’—इति माध्वः । तदस्या अस्ति । ‘इन्द्रसीवनिषौ च (५, २, १२२ वा०)’—‘वनो र च (४, १, ७)’—इति डीब्रौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । सुखावतीत्यर्थः । “सुखावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१०) अहना । ‘अहि गतौ’, भुवादिरात्मनेपदी; ‘अह व्याप्नौ’, स्वादिः परस्मैपदी । ‘युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्-प्रत्ययः, बज्जलवचनात् पूर्वच नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं क्षयं गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभासा लोकं व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः । “गृहं गृहमहना यात्यच्छा (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । एयन्तात् ‘द्युत दौप्तौ (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘ण्यासअन्यो युच् (३, ३, १०७)’—इति बाज्जलकात् कर्त्तरि युच्, ‘णेरनिटि (६, ४, ५१)’—इति णि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवलाद् ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, ३, १४८)’—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । “सिधासन्तो द्योतना शश्वदागात् (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या* । ‘श्विता वर्षे (भू० आ०)’ । अज्जगदित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । ‘श्विता वर्षे’ इति वर्षसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्षेऽपि शेषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात् । “रुशदत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)”—इति निगमः ॥

(१३) 'अरुषी' । 'अरु गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'अरु गति-
प्रापणयोः' भूवादिः (प०) । 'अरु नहिभ्यामुषन् (उ० ४, ७४)†',
पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः‡ । इयन्ति गच्छति वादित्योदयेनान्तं
प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतृन् ऐश्वर्यादि । यदा ; आङ्पूर्वात्
'रुच दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् बाज्जलकात् डुषच्, टिलोपः,
आङोह्रस्वश्च ; आरोचते अरुषी । यदा ; अरुषमिति रूपनाम
(निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो
ङीष् (४, १, ४०)' । "अथैव चित्रारुषी (ऋ० सं० ३, ८, ३, ९)"
—इति च निगमः ॥

(१४), स्रुताः । (१५) स्रुतावती । (१६) स्रुतावरी ।
सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति स्रुन् । सुपूर्वात् 'ऊण परिहाने (दि० आ०)'
—इत्यस्मात् क्तिप् । अतमिति सत्यनाम (निरु० ४, १८) । संस्र
तदृतश्च स्रुतम्, षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०८) न-लोपाभावः ।
प्रियश्च सत्यश्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरञ्च मतुप्, अन्यञ्च
'कृन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ,
'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । यदा ; प्रियस-
त्यरूपा वाचः स्रुता उच्यन्ते । "सुस्रावरी स्रुता ईरयन्ती (ऋ०
सं० १, ८, ३, ९)"—"उदीरय प्रति मा स्रुता उषः (ऋ० सं० १, ४,

* प० ३, ७ । निघ० १२, ७ ।

† 'अरु नहिभ्यामुषन्'—इति मूलपाठः । एवञ्चारुषीत्यस्य साधनाय सूत्रान्तरं
सम्यग् । 'अर्तिष्वपि (उ० ९, ११०)'—इत्यादिना 'अरुच्'—इति निष्पत्तेः पिप्प-
ल्यादित्वादेव ङीष् भवेन्नामावसीति ।

‡ पिप्पल्यादिकृ गौरादेरन्तर्गणः (४, १, ४१), ईकारः ङीष् इत्यर्थः ।

§ प० १, ७ ।

३, २)"—इत्यादि दर्शनात् तदत्यः स्रुतादयः । दीर्घा अपेक्षणीयः ।
यदा ; स्रुतेत्यस्मनामसु (निघ० २, ७) पाठादस्मम् । स्रुता धन-
नाम (?) साधवपत्तेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा स्रुतादयः ।
“रेवत्सोचे स्रुते जारयन्तौ (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—“रेवदस्मो
व्युच्छ स्रुतावति (ऋ० सं० १, ६, २ ६, ४)"—“चिकित्स्वित् स्रुतावरि
(ऋ० सं० ३, ८, ३, ४)"—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः^{१)} । द्यौः^{२)} । भानुः^{३)} । वासरम्^{४)} । स्वसरा-
णि^{५)} । घृंसः^{६)} । घर्मः^{७)} । घृणः^{८)} । दिनम्^{९)} । दिवा^{१०)} ।
दिवेदिवे^{११)} । द्यविद्यवि^{१२)} । इति द्वादशाहर्नामानि* ॥
॥ ९ ॥

(१) वस्तोः† । अत्र स्कन्दस्वामी—‘वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम,
न विभक्त्यन्तरम्, “दोषावस्तोहविद्यतौ घृताचौ (ऋ० सं० ५, १, २ ४,
१)"—“दोषावस्तोर्वर्हीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७, १ ८, १)"—इति
समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः ।
एवं सर्वत्र—इति । वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः ।
व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १ ३) । “कुहं स्विदोषा कुह वस्तो-
रग्निना (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)"—इति निगमः । कुह केति सप्तमी-

(१) “द्युः”—कार्तिरिक्तेषु सर्वत्रैवमेव, टीकाकृता अप्र. ध. न्यम स्वीकृतम् ।

(८) “घृणि.” C. D. F. ग । प १०. १, ११ ।

* “इत्यङ्गः ग ।

† निघ० २, १०. ८, ८ ।

सामानाधिकरण्यात् दोषावसोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययसुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः* । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुल्यकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यदा; 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति । श्रीभोजदेवः । अभिगच्छ-
न्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः । 'गेतोणित् (७, १, ८०)'—
इति वृद्धिः । "मध्य॑ आ॒रोध॑ने दि॒वः (१, ७, २२, १)"—इति
निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति । तदा 'डिच्च'—इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां
च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः । 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'
द्युतेरेव वा 'अश्रूदयश्च (उ० ५, ३०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपा-
तितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वाक्षेपवाच्येः । "द्युभि॑र॒क्षुभिः॑ परि॑पात-
म॒स्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वम॑ग्रे द्युभिः स्वमा॑गुशु-
क्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ ॥

(३) भानुः । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'; 'भादाभ्यां नुः (उ० ३,
३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्दे॒व्या उ॒षसा॑ भानु॑र्ज
(ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः । रश्मिर्भानुरिति माध-
वोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम् । 'वस निवासे (भू० प०)'; णिजन्तः शुद्धोऽपि
वि-पूर्वस्यार्थे वर्तते । 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्यश्चित् (उ०
३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः । विवासयति अपनयति शीतादिकम् ।
यदा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच् । वसत्यस्मिन् सुखेनेति

* निघ० १, ६. १, १०. ६, १. ८, १२. १०. २२;—२७ ।

† निघ० ४, ७

वासरम् । यदा ; 'वास दीप्तौ (दि० आ०)' ; पूर्वस्मादेवं गुणादरच् दीप्यते वासरम् । यदा ; विपूर्वात् मर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्ये-
कारस्याकारः प्रषोदरादित्वात् ; विविधं मराणि सूतानि विसौर्मा-
नीत्यर्थः । 'वामराणि वेसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्यं स्कन्द-
स्वामी—'वेसरश्चन्द्रस्यायमेकारस्याकारः । सादृश्येन चात्र वर्त्तते ।
यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामभत्वजात्या
गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः । एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ
तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन
चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरमदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीत्र सूर्यो
वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १०, ७)" । अहानीत्यनेन पौनरुक्त्या-
दन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वमराणि* । स्वशब्दे उपपदे मर्त्तेर्गत्यर्थात् (भृ० प०)
पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वन आत्मनेव गच्छन्ति । अपि च,
स्वरित्यादित्यनाम (निरु० ०, १४) । मर्त्तेः 'पुंमि मञ्जायां घः
प्रायेण (३, ३, १, १८)' । अन्तर्णोतिष्ठत्यर्थाच्च मर्त्तिः । स्वरित्येतस्य
रेफलोपः प्रषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) । आदित्येन मार्यते । स
हि स्वादयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । यदा ; सुपूर्वात् 'अमु छंपणे
(दि० प०)'—इत्यस्मात् कृदरादित्वादरच् (उ० ५, ४९) द्रष्टव्यः । सुष्ठु
अस्यन्ते विप्यन्ते सूर्येण स्वादयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वमरदहेत्युप-
सृष्टात्—इति माधवः । "उस्मादत्र स्वमराणि (ऋ० सं० १, १, ६,
९)"—इति निगमः ॥

(६) घञे* । ‘यह उपादाने (क्र्या० उ०)’ अस्मात् घञि पृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) गकारस्य घकारो नुगागमः इकारस्य
मकारः । गृह्यन्तेऽस्मिन् रमा अवग्याया आदित्येन । “यो अस्मै घञ
उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३.)”—इति निगमः ॥

(७) घर्मः† । ‘घृ चणदीप्त्योः (जु० प० ?)’; ‘घर्मः (उ० १,
१४६)’—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते रश्मि-
मन्वन्धात् । •निगमोऽवेधणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तेः (जु० प० ?) ‘इण्मिञ्जिदोङुःस्थविभ्यो
नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा वयोऽरुषामः परि ग्मन् (ऋ० सं०
३, ७, १८, ६)”—इति निगमः ‡ । * * * ॥

(९) दिनम् । ‘दो अवखण्डने (दि० प०)’; पूर्ववदौणादिके नक्-
प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६); ‘द्यतिस्यतिमाम्याम् (७, ४, ४०)’
—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । “अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्
(ऋ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवा॥ । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । “दिवा भिपित्वेऽवसा
गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक्त मवसा शन्तमेन
(ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)”—इति निगमौ ॥

* मित्र० १, ४ ;—१८ ;—२६ ।

† प० ३, १० । मित्र० ६, ३२, ११, ४२ ;—४२ ।

‡ वृत्तिरिति पाठान्तरपक्षे, यस्मिन् निगमः—‘घृणो वृष्टायाम्’—इति ‘घृणीव वायं
यथा सूर्यकिरणमन्त्रप्रत्ययाम्’—इति तत्रोक्तं सायणेन २, ७, १०, १ ।

॥ यः इत्यर्थः ।

निबन्तम् (निघण्टुः)

(११) दिवेदिवे* । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारघुतिस्तुतिभेद-
मदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०) । 'दिवेर्दिविः (?)'—इत्य-
धिकरणे दिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्शब्दात् परस्य
सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यादिना षे आदेशः,
प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्य-
येन । ततो वीष्णादिः (८, १, ४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं
पठितमिदं नाम । "उप॑त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (१, १, १, २)॥—“दि॒वेदि॑वे
वाम॑म॒स्मभ्य॑ सावीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)”—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योशब्दे व्याख्यातः (२) । सप्तम्येकवचनं, वीष्णादि
पूर्ववत्, "मि॒नीम॑मि॒ द्यवि॑द्यवि (ऋ० सं० १, २, १६, १)”—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ८ ॥

अ॒द्रिः^(१) । ग्रा॒वा^(२) । गो॒त्रः^(३) । व॒लः^(४) । अ॒श्वः^(५) ।
पु॒रु॒भो॒जाः^(६) । व॒लि॒श्रानः^(७) । अ॒श्मा^(८) । प॒र्वतः^(९) ।
गि॒रिः^(१०) । ब्र॒जः^(११) । च॒रुः^(१२) । व॒रा॒हः^(१३) । श॒म्बरः^(१४) ।
रौ॒हि॒णः^(१५) । रै॒वतः^(१६) । फ॒लि॒गः^(१७) । उ॒परः^(१८) ।
उ॒प॒लः^(१९) । च॒म॒सः^(२०) । अ॒हिः^(२१) । अ॒भ्रम्^(२२) ।

* निघ० ४, १८ ।

(७) "वलिश्रानः" क. "पर्वानः" C. D. ग अयमेव पाठो यत्नतर इति गम्यते
अस्यैव निगम-दर्शनात् । ऋक् सं० ४, ७, ५, ४. ५, ८, १४, ४. ६, २, ४८, ६ ।
"पर्वानः" F । य पलकं तु अत्रापि पञ्च चूर्णम् ।

(८) "अश्मा" च । वङ्गसंस्कृतेन लिखितत्वाद् दशपाठे भ्रममूलिकैवा लिपिरित्य-
जमेने मात्राचर-लिखित 'श्मा'—इत्यस्य 'श्रमा' पाठभ्रमसम्भवात् ।

(२२) "अभ्रम्" न. C. D. F । प० १२. ३, २ ।

बल्लाहकः^(९४) । मेघः^(९५) । दृतिः^(९६) । ओदनः^(९७) । वृष-
न्धिः^(९८) । वृषः^(९९) । असुरः^(१००) । कोशः^(१०१) । इति चिंश-
मेघनामानि* ॥ १० ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु०
१, ११)’—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्शिते ।

(१) अद्रिः† । ‘अद भक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अदिश्चदिभृशुभिभ्यः
क्रिन् (उ० ४ पा०)’—इति क्रिन्-प्रत्ययः । अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादि-
त्यरग्निभिराहतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा
प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते, अदन्यस्मिन् पदार्थान्
मनुष्या इति वा । यदा ; नञ्पूर्वात् ‘दृ विदारणे (क्र्या० प०)’—
इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । अदरणीय इत्यद्रिः
पर्वतः । “वि ज॒युषा यययुः सान्व॒द्रेः^१ (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य
निगमः । “मान्तरि॑त्त॒ नाद्र॑यः सोमो॑ अ॒क्षाः (ऋ० सं० ८, ४, १५,
१)”—इति पर्वतस्य ॥

(२) यावाः‡ । हन्तेः (अदा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २,

(९२) ‘बल्लाहकः’ इत्येव कार्तिकरित्त-सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्य ।

(९४) “दातः” च ।

(९६) “ओदनम्” ग. C. D. F ।

(९७) “विषन्धिः”—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* “इति मेघनाम्” च ।

† निरु० ४, ४. ८, ८ ।

‡ प० ४, १ । निरु० ८, ८—८ ।

७५)”—इति कनिप् । पृषोदरादित्वात् (६, २, १० ८) वातोर्मादेशः ।
 हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३ ६, १)’—इति
 श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यदा ; ‘गु निगरणे (तु० प०)’, ‘गु शब्दे
 (क्र्या० प०)’, गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५); एभ्यः पूर्ववत् कनिपि
 अडागमः । दृशिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं
 वर्षितुम् । अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्जते, समुद्गिरति जलं दृष्टि-
 समये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं
 करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि
 इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति
 निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतमिहादिशब्देन, शब्दकारी,
 स्तूयते च पदार्थवाङ्मत्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति यावा । “इन्द्र
 यात्राणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २ ८, ५)”—इति मेघस्य
 निगमः । “यात्राणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३ ३, २)”
 —“यात्राण उपरेखा महौयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३ ३, ३)”—इति
 पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोत्रः । ‘गुड् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)’ । ‘गुधूवीपचिवचि
 यमि[मनितनि*]सदिक्षदिभ्यस्त्वः (उ० ४, १ ६ २)’—इति च-प्रत्ययः ।
 मेघोगर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्दयते वा,—
 ‘अष्टा ! अयमतीवधर्मकाले वर्षार्थमागतः’—इति । यदा ; गामु-
 दकं रश्मिभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु चायते पालयति । ‘आतोऽनुप-
 सर्गे कः (३, २, ३)’ । शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्त्यापः ।

गां पशुजीविं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि
निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु
धारणाद् रक्षति च. गोश्च संयवमवत्तया गोत्राः । “गोत्रा श्रित्वं
दधीचे मातरिश्चने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृ-
णोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)” — “उद्गोत्राणि ससृजे दंसनीवान्
(ऋ० सं० ३, २, २ ५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोत्रभिदं गोविदं
वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २ २, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः* । ‘वृ आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘यद्वृद्वृनिश्चिगमश्च
३, ३, ५ ८)’ — इत्यप् । अपि लकादित्वात् लत्वम् । यद्वा ; ‘वल
संवरणे (भू० आ०), अस्मात् ‘पुंसि सज्जायां घः प्रायेण (३, ३,
१ १ ८)’ — इति घः । म्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि
स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संम्रियते । “अलाट्णो वल इन्द्र व्रजो
गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य । “इन्द्रो वलं
रक्षितारं दुर्धानाम् (ऋ० सं० ८, २, १ ५, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्रः† । ‘अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’, ‘अश्र भोजने (क्र्या०
प०)’ ; आभ्याम् ‘दण्मिञ्जिदीङुय्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’ — इति
विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, चुत्वं च न भवति
‘शात् (८, ४, ४ ४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्याप्तुत आकाश-
मश्रीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम् । अश्रनेन चात्र तत्स्वत्वं
लक्ष्यते । “अश्रापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १ ८, २)” —
इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

* निघ० ६, २ । † निघ० ४, १६. १०, १२ ।

(६) पुरुभोजाः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० ४, २, ३१)'—इत्य-
स्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २, ३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे
विहितोऽरु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाङ्गलकाद् (३, ३, १) भवति ।
पुरु बद्ध प्राणिजातं भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि
दुर्भिचादेरक्षति । 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिचनाश्रकः'—इत्युक्तेः ।
पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याञ्जलमत्र विशेयम्; एको वर्षितव्यमपरो
हि वृष्टिमिति विशेषः । बद्धभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा ।
मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतयः ।
मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ* ॥

(७) वलीशानः । 'बल संवरणे (भू० आ०)', औणादिकः क्तिप् ।
'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०) । लट् शानच् । संवृण्वन्नाकाशमीष्टे
वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्नीष्टे दुर्भिचादे-
र्मनुष्यादीन् रक्षितुम् वलीशान इति; लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात्
पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । निगमावन्वेषणीयौ† ॥

(८) अशमा‡ । 'अपू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्र्या०

* अक्षकसंहितायामेव दृश्यते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्तद्व्याख्याभिर्मेव-
योर्धूलिमुष्टिप्रक्षिप्तेति नोपलब्धा देवराजं न । 'पुरुभोजो अन्ने (५, ५, २९, ८)'—
इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजमम् (६, ६, ११, ९)'—इति पर्वतस्य ।

† "पर्वतः"—इति (ग. C. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्येऽपि श्रुते तु नान्वेषक-
प्रयामः । तथाहि—'यत्पर्वताने पराभूतम् (अ० सं० ६, २, ४६, ६)'—इति मेघस्य
निगमं गृह्यन्, 'गिरयश्चिद्विजिहते पर्वतानामोमन्यमानाः (अ० सं० ५, ८, २४,
४)'—इति तु पर्वतस्य ।

‡ निरु० ६, १, ८, २ ।

प०) । ‘अष्टिपुशकिभ्यां कृन्दसि (उ० ४, १४४)’—इति मनिम् । अत्र इत्यनेन समानार्थः । “अपावृणोदुरो अग्गवजानाम् (च० सं० ८, ७, १७, ६)”—इति मेघस्य निगमः । “यो अग्गनोरन्तरग्निं जजान (च० सं० १, ६, ७, ३)”—इति पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(८) पर्वतः* । ‘पृ पालनपूरणयोः (क्र्या० प०)’ । ‘स्वामदिप-
द्यर्त्तिपुशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ । पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं
पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि । यद्वा ; प्रीणातेर्वाङ्लकात् (३, ३,
१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्र-
यमिति । पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य ‘पर्वमरुद्धां तप् वक्तव्यः (५, २,
१२१ वा)’—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवता-
त्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा ; परिदृश्य-
मानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिम-
त्त्वादवयवित्वम् । यद्वा ; ‘पर्व पूरणे (भू० प०)’, अस्मात् ‘भृमृदृश्रिय-
जिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’—इत्यतच्-प्रत्य-
यः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झ-
रनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोन्नत्याकाशश्च पूरयति । “नि पर्वता अद्ग-
सदो न सद्दुः (च० सं० ४, ७, २, ३)”—“वक्रित्या पर्वतानाम्
(च० सं० ४, ४, २८, १)”—इति मेघस्य निगमौ । “यदद्रयः पर्वताः
साकमाश्रवः (च० सं० ८, ४, २८, १)”—“प्र पर्वतानामुश्रती उप-
स्थात् (च० सं० ३, २, १२, १)”—इति च पर्वतस्य ॥

(१०) गिरिः* । 'गृ निगरणे (तु० प०)' । चण्डा 'गृ बभूवे (क्या० प०)' । मृषातिः सुतिकर्मा (निब० ३.५) । किदिति वनं-माने (उ० ४.१३०), 'कृगृमृपृकुटिभिदिदिदिभ्यश्च इः (उ० ४.१३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'अतदुदातोः (०.१.१००)'—इतीत्यम् : गिरिः । यावेत्यनेन समानार्थः । "निराविध्यद् गिरेर्भुष्टिर्न भोजते तुजा बवः (अ० वे० १.४.२१.३)"—इति पर्वतस्य । "सुगो न भीमः कुचुरो गिगिहाः (अ० सं० २.२.२४.२)"—इत्युभयस्य ॥

(११) वज्रः† । 'वज्र वज्रो (भृ० प०)' । 'गोचरमक्षरवद्वज्रव्यजा-पस्य निगमाद्य (३.३.११८)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकर-णयोस्तद्वृत्तिरिति कारकेऽपि घो भवति । वज्रत्यन्तरिते वज्रत्यनेनेन्द्र इति वा वज्रोमेघः, मेघराहनाहोन्द्रः पतितोऽपि पलच्छेदान् पूर्वमन्तरिते व्रजति । अथवा स्वजगोरेण भूमिमन्तरितस्य व्रजति । व्रजन्ति तच्च प्राणिन इति वा । "अप्यं वज्रमूर्णयः सप्राप्तम (अ० सं० ७.८.१८.३)"—इति मेघस्य निगमः । "वज्रं गोभन्तमुज्जिजो वि वज्रुः (अ० सं० ३.४.१४.५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरः‡ । 'चर गति-भक्षणयोः (भृ० प०)' । 'भृमृग्रीव-चरित्तरितनिधिमिममृजिभ्य उः (उ० १.३)'—इति उ-प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यन्मादापो मेघादद्याकाले, पर्वताणां निर्झरमक्षणाः चरन्ति जलं वर्धितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तच्च प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरः पर्वतः । "स गो वृषमृ चरम्

* निब० १.१० ।

† निब० ६.१ ।

‡ निब० १.११ ।

(अ० वे० १, १, १४, १)"—इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्यान्वेष-
णीयः* ॥

(१२) वराहः† । वृक्षोत्तेः (सा० प०) । 'यद्वृक्षमिदमिदमस्य
(३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप्); वरञ्चदे कर्मण्युपपदे आहूपूर्वाद्भरते
'कर्मण्यण् (३, २, १)' । वरमुदक माहरतीति वराहः । वर उदक-
लक्षणः आहारोऽस्येति वा वराहः (निह० ५, ४) आहूपूर्वाद्भरतेर्षम् ।
'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम् । पृषोदरादित्यात् आहार-
ञ्चस्यकाररेफयोर्लोपः । यदा ; वरञ्चदे उपपदे हरते राहूपूर्वात्
'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति बाह्वलकात् ङ-प्रत्ययः ।
वराहाकारो वा लणो मेघो वराहमादृश्येन वर्जते । वरमुत्तुष्टमुदकं
वृहति उद्यच्छति वर्धितुम् 'वृह उद्यमने (तु० प०)' * * * । इमेः
पूर्ववत् ङः । यदा ; वरञ्च उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् ङः । वरमुदकं
ददाति आदत्तं वा वर्धितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्तुष्टं
पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र मौलभादाहरयती-
त्युच्यते । वर आहारोऽचेति वा । वराहवत् लण्यवर्ण इति वा ।
वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निह० ५, ४) । वरं वरमि-
त्येकस्य वरञ्चस्य निवृत्तिः । वरञ्चदाद् वृहेष्य वराह इत्यर्थः ।
वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव
वा । "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (अ० सं० १, ४, २८, २)"—

* साधकविरोधाज्ज्ञा नचदेव एव निगमः—'प्रसूतो भुजसंकरं चरावपि (८, ८, १४,
४ अ० सं०)' तेन तस्य बाह्यामे ह्येष कश्चकल्पना कृता ।

† प० ४, १ । निह० ५, ४ ।

“वराहमिन्द्र एमुषम् (च० सं० ६, ५, ३०, ५)” — इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीयः ॥

(१४) ब्रम्बरः । ‘ब्रमु उपब्रमे (दि० प०)’ । अचान्नार्णोतिव्यर्थः । ‘ब्रमेवन् (उ० ४, ८१)’ — इति बन्-प्रत्ययः । ब्रमयति नाब्रयति अमुग-
निति ब्रम्बो वञ्चः । यदा ; ज्ञातयतेर्वाङ्मकात् बन्-प्रत्यये पृषोद-
रादित्वात् ब्रमादेशः । ब्रम्बोऽस्य प्रहर्षत्वेनास्ति । गो मत्वर्थीयः । प्रहर्षति
चि वञ्चः इन्द्रपेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पलञ्चं दममयं । यदा ;
सम्पूर्णाद् वृणोतिः । स्वा० प० ‘रुहट्टद् निघिगमय ३, ३, ५८’
इत्यपि ब्रम्बरः सन् वचन्यत्ययेन ब्रम्बरः । भं व्रियते मेघनाकाशं,
भूमिः पर्वतेन । यदा ; ब्रम्बरमिन्द्रकनामः (नघ० १, १०), मत्वर्थीयस्य
लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उताददमन्तुना
ब्रम्बराणि वि (च० सं० ७, ७, १, ७)” — “अधुनेात् काष्ठा अत्र ब्रम्बरं
भेत् (च० सं० १, ४, ७, ५, ६)” — इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्व-
ेषणीयः ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वीजजन्मनि (भृ० प०)’, भावे घञ् (३,
३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यपट्यादीनामस्मिन्नस्तीति । ‘अत
निठनौ (५, २, ११५)’, रोहि अन्तरिक्षम् । ‘तच्च भवः (४, ३,
६३)’ — इत्यण्, ‘इमण्यनपत्ये (६, ४, १६४)’ — इति प्रकृतिभावः रौ-
हेणः । अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पलञ्चं ददात् पूर्वं पर्वतस्येति तच्च
।व इति वक्तुं ब्रक्यते । यदा ; ‘बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)’ — इति
नच्-प्रत्यये रौहिण इन्द्रः । ‘तस्मैदम (४, ३, १२०)’ — इत्यण् रौहिणः ।
।।रोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहमत्वात्, ‘तुरावाणमघवाहनः (अम० ३६, २)

१.४०)”—इति तत्पर्यायेषु पद्यते । अक्षरोभिः यच्च रिरंयथा
पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यदा ; उभयत्रापि ह्येव-ह्येदक-
भावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—
'प्रजापतेर्वा एतज्जयोक्तमोक्तं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यच्च
यच्च कामयन्ते तत्परा तमामत, इयं हि विधियन्तामीत्, तेषामिन्द्रः
पक्षानच्छिन्नत्, तैरिमा वृद्धदेति' । “अहमहिमभिर्नद्रौहिणम् (ऋ०
सं० १, ७, १६, ७)” — “यो रौहिणमस्फुरदश्रवाङ्गः (ऋ० सं० १, ६,
८, ७)” — इति निगमौ क्रमेण ॥

(१.६) रैवतः । रेवत्यो गावः 'पञ्चवे वै रेवतीः'—इति श्रुतेः ।
'तस्येदम् (४, ७, १००)'—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यत्रच
पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तद्वत्तया । यदा ;
रयिरस्थास्तीति मतुपि 'रयैर्मतौ वज्रणम् (६, १, ३४ वा०)'—इति
सम्प्रसारणम्, 'मञ्जायाम् (८, २, ११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धन-
स्येष्टित्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः ।
पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१.७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति
फलं स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि
वृष्टिमिति विशेषः । उ-प्रकरणे 'अन्येष्वपि वृष्यते (३, २, १०१)'—
इति गमेर्ङ-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यदा ; फलवत्ज्ञानपा-
नादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—
'फलर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति
निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु योजन्यं

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छ-
ति, अन्तकाले वा अतथा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् ।
रुषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच
कालिदासः—‘त्वदायत्तं रुषिफलमिति भूविकारागभिज्ञैः’ इति
मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि ब्रह्मादिरुद्धवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च ।
फलवत्त्वदर्शनायां । फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत्
उः (३, २, १०१) इति च । “वत्तं कुरोज फलिगं रवेण (च० मं०
३, ७, २६, ५)” —इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः*, उपमः† । ‘आ उपर उपम इत्येताभ्यां
साधारणानि पर्वतनामभिः (निघ० २, २१)’ —इत्यादिभाष्यस्य स्कन्द-
स्वामि-ग्रन्थः—‘आ उपर उपम इति ; आङ् अभिविधौ मर्यादाया-
मित्यन्ये, त्रिणा उपरउपम इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उप-
रादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयो-
र्यैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो
मेघो भवति (निघ० २, २१)’ —इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया
उपसङ्गस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपरः स्यविष्टो मध्यमः’—
इति तत् सङ्गतसङ्घे पर्वत उपसङ्गस्यवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघपक्षं
कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघपक्षमेव निष्क्रमिति उत्तराणि मेघ-
स्येवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते क्षमिन् अभ्राणीति, मेघ-
पक्षे आप इति । अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्’ —इति । अनेर्विधौ-

यमानो ङ-प्रत्ययो (३, २, ८०) बाहुलकाद्रमेर्भवति (३, ३, १);
 छदन्तर्गपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १, ३८) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरोऽज्जवापनात्'—इति माधवः । वपेः छद-
 रादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् ।
 उपरमिव हि० नभस्यभ्रं भृमौ पर्वतश्च—इति माधवः । अत्र
 श्रीभोगः—'प्रपिपटिदेविकेविवचिभ्यश्चित्'—इत्यन्तर्-प्रत्ययः । व्यु-
 त्पत्त्यनवधारणाम्नावगच्छते । मेघनामत्वे तत्र—“एषामुपंग उदायन्
 (अ० सं० १, १, १, ८, ३)”—इति निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः ।
 “हिरण्यनिर्णिगुपंग न अष्टिः (अ० सं० २, ४, ४, ३)”—इति । अत्र
 'उपरा अस्माच्छिन्ना दीर्घाः'—इति माधवः ॥

(२०) चमसः* । 'चमु अदने (भृ० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३,
 १, १, ३)'—इत्यादिना अमच् ॥

(२१) अहिः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः
 (उ० ४, १, १, ४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य इकारो
 व्यत्ययेन । एत्यन्तरित्ते । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः ।
 यदा ; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकात्-
 लोपः, आगमानित्यत्वाद्वा मुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे
 श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पाचलोपश्च'—इति । यदा ; 'अह
 व्याप्नौ' स्वादिः (प०), इन्, अहोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्त-
 राणि वा । यदा ; आङ्पूर्वाङ्गन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आहि

* निघ० १०, १९ १९, १८ ।

† प० १९, ४, ४ । नि० १०, ३९ ।

त्रिहनिभ्यां इस्वश्च (उ० ४, १ व ३)'—इति इण्-प्रत्यये। डिच्च, आ
समन्नात् हन्ति भिनत्ति उष्णमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छन्त्यन्तरिक्षम् ।
यदा : केवलादेव हन्तर्वाङ्मलकादिण्-प्रत्यया डिच्च, हिः हन्ता, न
हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः : सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-
त्वात् । माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणोष्य (ऋ० सं० १, ४,
८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'साऽग्निषोमावभिमस्वभृव सर्वां विशां
सर्वे यज्ञः सर्वमन्वाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'
—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽमुखाचक आद्यु-
दात्तः । "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहानाम् (ऋ० सं० १, २, ३ ६, ४)"
—इति । नदावचनोऽन्तादात्तः । 'इन्द्रोदधं परि जानादहानाम्
(ऋ० सं० ८, ७, २ ७, ६)"—इति । अवाहि-शब्दसंघनामन्वेनाभाषयत्
स्कन्दस्वामी । "दामपन्नाग्निगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३ ८,
१)"—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम् । 'अभ्र गतौ (भृ० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १ व ४),
अभ्रन्त्यन्तरिक्षे । आपो गताति वा अपशब्दं कर्मणः पपदं गतेर्दानार्थात्
'आतोऽनुपमर्गे कः (३, ०, ३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४,
८ ८) । न भ्रंस्यत्यस्मादापो वर्षाममयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—'न
भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति । नञ्-पूर्वात् 'भ्रम-
भ्रंस अधःपतने (भृ० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१० १)'—इति ड-प्रत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मणिमवर्णत्वात्
भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १० १) । "प्र णः पिब विद्युद्भवेव रोदसी

(अ० सं० ७, २, १, ३)" — "उदभ्राणीव समयन्नियन्ति (अ० सं० ४, ७, १, ८, २)" — इति च निगमौ ॥

(२३) वल्गाहकः । वल्गाकाभिर्हायते गम्यते इति वल्गाहकः, वारिवाहको वा ; पृषोदगादित्वात् (६, ३, १०, ८) वर्णागमादिना माधुः । वगाह-शब्दादा 'मज्जायां कन् (५, ३, ७५)'; रेफस्य लकारः । उकार्या वगाह-शब्दः (१३), विज्ञतम्यासाधारण्यार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणायः ॥

(२४) मेघः । 'मिह मेघने (भृ० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १, ३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति मिश्रति वर्षणभूमिं मेघः । "वृषा वा मेघो वृषणा पापाय (अ० सं० २, ४, २६, ३)" — "अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । 'ह विदारणे (क्र्या० प०)' । 'दृणातेर्ह्रस्वस्य (उ० ४, १, ७८)' — इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वादा । "दृतिं सु कर्षं विषितं न्यञ्चम् (अ० सं० ४, ४, २८, २)" — "ईशानो विद्युजद् दृतिम् (?)" — इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः । उदकशब्दं उपपदे ददातेः 'कृत्यस्युटो बङ्ग-लम् (२, ४, ११३)' — इति कर्त्तरि स्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यदा ; 'उन्दो क्रोदने (रु० प०)'; 'उन्देर्नलोपस्य (उ० २, ७२)' — इति युच् प्रत्ययः, गुणः ; उमन्ति वनभूमिम् ओदनः ।

“धारयत् पक्वमोदनम् (अ० सं० ६, ५, ७०, १)” इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । ‘वृष मेघने (भृ० प०)’ : ‘कनिन्युवृषीत्या-
दिना (उ० १, १, ५४) कनिन्, वृषा । धनुजयादिमाधनत्वात् कामानां
वर्षिता यज्ञः, मन्त्रिधीयतेऽस्मिन्निन्देण प्रहारकाले ‘कर्मण्यधिकरणं च
(३, ३, ८३)’ —इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्चान्दमः । “विष-
न्धिः”—इति केपुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति
निर्वाहः, मुगागमश्चान्दमः । निगमदर्शनाभिरणयः । “वृषा वृष-
न्धिश्चतुरश्रिमस्यन् (अ० सं० ७, ६, १, ०)” —इति मेघनाम न वेति
सन्दिग्धम् ॥

(२८) वृचः* । वृणोते गच्छादनार्थात् (स्वा० प०) ‘अमिचिमि-
मिदिममिभ्यः क्वन् (उ० ४, ४, १, ५८)’ —इति क्वन्-प्रत्ययो बाहु-
लकाद् भवति; आच्छादयति क्षमो कृत्स्नं नभः । वर्त्ततेवा गतिकर्मणः
(निघ० २, १४) ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १०)’ —इत्यादिना रक्-
प्रत्ययः; गच्छत्यमो कृत्स्नं नभः । वर्द्धतेवा वृद्धरथात् (भृ० आ०)
बाहुलकात् चन्, धकारस्य लकारो व्यत्ययेन; वर्द्धते हि वर्षासु
मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामो वयोऽप्यर्थाः—‘यदिमांशोकानवृणोत्
तद् वृचस्य वृचत्वम्, स इपुमानमिपुमानं विध्यद् अवर्द्धत’—इति ।
“वृचाय वच्न मीशानः कियेधाः (अ० सं० १, ४, २८, २)” —
“अहन्यद् वृचन्नय” विवेक्यः (अ० सं० ८, ८, ५, १)” —इति च
निगमौ ॥

* ‘वृषन्धिं मेघ-मेदनद्वारेण वर्षं कुर्यान्नम’ —इति तत्प्राग्वर्णीयमाशयम् ।

(७८) अमुरः* । 'अमु लोपणे (दि० प०)'; 'असिममोदग्न् (उ० १, ४०.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यदा ; अस्यते क्षिप्यते स्थाने दृष्टेण वर्षार्णम् । यदा ; अस्ति (भृ० प०) तिष्ठति 'शुम्बृन्निश्चिष्यमिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः अमुः । शरीरे वसतीत्यमुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् अमु-शब्देनात्र जलमुच्यते । तद्वाति, 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । यदा ; जलवान् प्राणवान् वा । वेा मत्वर्थीयः । यदा ; 'अम गतिदोषादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत् ; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । अमति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीयते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यदा ; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १ ३५), मुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, अमुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः । "दिवः श्येनामो अमुरस्य नीऋयः (ऋ० सं० ८, ४, २४.१)" — "दीर्घा धियोरक्षमाणा अमुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६.४)" —इति च निगमौ॥

(३०) कोशः† । क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भृ० प०) पचाद्यसि (३, १, १ ३४) पृषोदगादित्वा (६, ३, १०८) द्रेफलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा वृक्षार्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमाचमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८) । क्रोशति-च्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ कृत्स्नं नभः । जलस्य कोशस्यानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यदा ; 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदापाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः ; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं

करोति कोशः । “दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ४, १४, ६)” — “महान्तं कोशमुदचा मि घिञ्च (ऋ० सं० ४, ४, १८, ४)” — इति च निगमौ ॥

इति विंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः^१ । धारा^२ । इन्द्रा^३ । गौः^४ । गौरी^५ ।
गान्धर्वी^६ । गभीरा^७ । गम्भीरा^८ । मन्द्रा^९ । मन्द्रा-
जनी^{१०} । वाशी^{११} । वाणी^{१२} । वाणीची^{१३} ।
वाणः^{१४} । पविः^{१५} । भारती^{१६} । धमनिः^{१७} । नाट्टीः^{१८} ।
मेना^{१९} । मेत्तिः^{२०} । सूर्या^{२१} । सरस्वती^{२२} । नि-
वित्^{२३} । स्वाहा^{२४} । वसुः^{२५} । उपब्धिः^{२६} । मायुः^{२७} ।
काकुत्^{२८} । जिह्वा^{२९} । घोषः^{३०} । स्वरः^{३१} । शब्दः^{३२} ।
स्वनः^{३३} । कृक्^{३४} । होत्रा^{३५} । गीः^{३६} । गाथा^{३७} ।
गणः^{३८} । धेना^{३९} । माः^{४०} । विषा^{४१} । नमा^{४२} ।

(१८) “नाट्टी” क. ख, घ. परं क-पुलक-टीका-म-निरुक्त-निर्गोपानुपेक्षितः ।

“नाट्टिः” म. ख । “नट्टिः” (१, ११, ११) ।

(१९). (१०) क-निरुक्त-मर्मपुस्तकेषु, परं क-पुलक-टीका-म-निरुक्त-निर्गोपानुपेक्षितः । “मेना” इति । “मेनि” म. ख. प. १, १० ।

(२३) “वित्” क. ख. घ. ।

(२४) “स्वाहा” म. ख. घ. ।

(२५) “वसुः” म. ख. घ. ।

(२६) “उपब्धिः” म. ख. घ. ।

(२७) “मायुः” क. ख. घ. ।

(३८) “गणः” — इति क. १) - ११ - पुलक-टीका-म-निरुक्त-मर्मपुस्तकेषु, परं क-पुलक-टीका-म-निरुक्त-निर्गोपानुपेक्षितः ।

(४१) “विषा” — इति क. १) - ११ - पुलक-टीका-म-निरुक्त-मर्मपुस्तकेषु, परं क-पुलक-टीका-म-निरुक्त-निर्गोपानुपेक्षितः । “विषा” इति क. १) - ११ - पुलक-टीका-म-निरुक्त-मर्मपुस्तकेषु, परं क-पुलक-टीका-म-निरुक्त-निर्गोपानुपेक्षितः ।

कशा^(४७) । धिपणा^(४८) । नौः^(४९) । अक्षरम्^(५०) । मही^(५१) ।
अदितिः^(५२) । शची^(५३) । वाक्^(५४) । अनुष्टुप्^(५५) । धेनुः^(५६) ।
वसुगुः^(५७) । गरुदा^(५८) । सरः^(५९) । सृपुणी^(६०) । वेकुरा^(६१) ।
इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपम इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *
“ । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, ० १—० ३)’—इति भाष्ये
स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि ।
उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्,
उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, समयितुमक्षणा माध्यमिका साप्यु-
च्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रपि देवता वागियते । सर्वतस्यास्या
मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो ‘वचि-
परिभाषणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् धातोः ‘क्विप् वचि (उ० २, ५ ४।
१, २, १ ७ ऋवा०)’—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च
व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः† । ‘श्रु श्रवणे (भृ० प०)’ : ‘इण्भौकापाञ्चत्यतिमचिभ्यः
कन् (उ० ३, ४ १)’—इति कन्-प्रत्ययो वाङ्मन्त्रकाङ्गवति, गुणः,

(४७) “कशाः” म. C. D. E ।

(४८) “महिषा” ख. E । “महिषः” म. C. F । “महिषः” D ।

(४९) “रामः” म. C. E. प० १२. १, ७ । “रामः” D ।

(५०) “वेकुरा” ख ।

* “इति वाचः” म ।

† निरु० २, २ ।

पिलकारित्वात् सन्धम्; श्रूयते इति श्लोकः । यदा : 'श्लोक मङ्गाते
 भू० आ०)'; 'युंति सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८); श्लोक्यते पद्यते
 इषेण संबन्धते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यजमि च श्लोकः (३, ३, ९)'
 —इत्यमरसिंहः । "तस्य श्लोको बधिग ततर्द" (च० सं० ३, ६, १०,
 ३)" — "श्लोको न यातामपि वाजो अस्मि (च० सं० ३, ६, ११,
 ६)" — इति निगमौ ॥

(२) धारा* । 'धृञ धारणे (भू० उ०)'; 'हेतुमति च (३, १,
 २६)' — इति णिचि 'एरज' तानाम् (३, ३, ५६ भा०) — इत्याद्या-
 रापकत्वादेव 'कृत्यन्टो बहन्म (३, ३, ११३)' इति कर्त्तरि
 भवति । यदा : धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४); लोकस्य धारयित्री
 वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । "तनमहे मुधाग" — इत्यत्र धारा
 वाङ्मनाम् । "धारा मृतस्य रोचते (च० सं० ३, ५, ९४, १)" — "यः
 समाद् धारा मृतस्य (च० सं० १, ५, ११, ४)" — इति च निगमौ ॥

(३) दद्या* । 'दन् लोपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५)
 कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाह्लकाद् (३, ३, १) भवति ।
 क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणन ; दन्ना । वङ्गुचानां मत्वमुक्तं
 पूर्वमेव (१) । यदा ; 'ईङ् मृतौ (अदा० आ०)' — 'अि दन्धा दीप्री
 (इ० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदगादिः (६, ३,
 १०८); ईङ् इति स्तुयतेऽनया देवता ईक्षते वा या स्वयं देवतात्वात्,
 दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा । यदा ; इलेत्यन्ननाम्
 (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यजमानानां देयेनाग्नेन हविर्ले-

कणेन वा तद्वृत्ती इत्या । “अभि न इका यूयस्य माता (अ० सं० ४, १, १६, ४)” — इति निगमः ॥

(४) गौः* । व्याख्याता पृथिवीनामसु(१) । गच्छति यज्ञेष्वाङ्गता, गीयते स्तुयते वा । “अयं स जिह्वे येन गौ रभीरुता (अ० सं० १, ३, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(५) गौरी† । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) । ‘अञ्जेन्ना-
यवञ्चविप्रकुञ्ज (उ० १, १७)’ — इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्ययान्तो गौर-
शब्दो निपातितः, तस्माद्रूपेणांतांगावादेशः, ‘षिद्धौगादिभ्यश्च (४, १, ४१)’ — इति ङीष् । स्वया दीप्या ज्वलति वाग्देवतात्वात् । यदा ;
‘गुरौ उद्यमने (तु० आ०)’, अस्मात् इति पूर्ववन्निपातनादुकारस्यो-
कारः, ‘गेरि (८, ३, १४)’ — इति रेफलोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति
स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चारु प्रकाशनम् । यदा ; ‘गुह् अथक्ते शब्दे
(भु० आ०)’ — इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणेन-
व्यक्तशब्दं करोतीति गौरी । यदा ; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, ‘भास्वत्-
कपर्दी श्विकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्’ — इत्याचार्याः, ‘सर्वशुक्ला सर-
स्वती’ — इति च । “गौरीर्ममाय मलिनानि तजति (अ० सं० १, ३, ११, १)” — “सोमो गौरी अधिश्रितः (अ० सं० ६, ७, ३८, ३)” —
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्ध्यञ्जो वः (?) । ‘धृञ् धारणे
(भु० उ०)’ — इत्यस्मात् गोशब्दोपपदादा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवा-
देशः, गन्धर्वः ; गौर्यञस्य धारयितेन्द्रः । भोजस्तु ‘गन्धेरक् च’ — इति

व-प्रत्ययोऽधिष्ठितः धातोरनागमस्य । गन्धयते चर्दयति चिमन्ति
 देवञ्चूनि निति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध चर्दने'—इति धातुसुरादिगात्रने-
 पदौ । 'तस्येदम् (४.३.१००)'—इत्यण्, ङीप् (४.१.१५). गा-
 न्धर्वो । ऐन्द्रोत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ ऐन्द्रवायवौ तस्यै
 यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्धेन्द्रौ (ऐ० ब्रा० २.४.२)'—
 इति । यदा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम् । तथा-
 ऐतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीत् (ऐ० ब्रा० १.५.१)'—
 इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वत्वं स्पष्टमुक्तम् । 'तां गन्धर्वाऽवदीत्
 गर्भे अन्नः'—इति श्रुतिः । "अग्निर्गान्धर्वा पथ्या मृतस्य (ऋ०
 सं० ८, ३, १, ५, ६)" इति निगमः ॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा† । भायन्ति (दि० प०) गतीति
 (अदा० प०) भीराः । 'आतोऽनुपमर्गं कः (३.२.३)' । गवां भीरा
 गभीरा गम्भीरा च । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १, ०८) गो-शब्दस्य
 ग-भावो गम्भावश्च । स्तनयित्रु-मल्लणा हि माध्यमिका वाक् श्रूय-
 माणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यदा ; उणादौ गभीरादि-
 सूत्रेण गमेर्द्धातोर्गौरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो
 निपात्यते (३० ४, ३, ४) । गच्छति यज्ञं, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः ।
 यदा ; 'गाष्ट्रं प्रतिष्ठान्निष्पयोर्यन्त्रे च' भौवादिकः (आ०), अग्न्य इत्यन्तं,
 भक्षान्तादेशः, वा च नुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्त्रिणिन् ज्ञाने,
 सिद्ध्यन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा
 गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) मन्त्राः । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू० आ०)' । मन्त्रति स्त्राभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । "स मन्त्र्या च जिह्वया (अ० सं० ५, ७, २२, ४)" — इति निगमः ॥

(१०) मन्त्राजनी । मन्त्रशब्दो व्याख्यातः । 'अत्र गतिलेपणयोः (भू० प०)', क्युट् । मन्त्र मज्जनं गमनं लेपणं प्रेरणं मुच्चारणं वा यस्याः सा मन्त्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १, ४१ ग०) "मन्त्राजनी चोदते अन्तरामनि (अ० सं० ७, २, २१, २)" — इति निगमः ॥

(११) वाष्ठी । 'वाष्ठी शब्दे' दैवादिकः (आ०) । 'वसिष्ठपियत्रि-
रात्रिप्रजिध्वजिमदिह्निकमिवाग्निवादिवाग्निभ्य इञ् (उ० ४, १, २१)
कर्मणि कारके वा इभ्यते, वाष्ठीः । 'लुदिकारादङ्गिन्ः (४, १, ४५
वा०)' — इति ङीष्, वाष्ठी । "ते वाष्ठीमन्त्र इप्तिणो अर्भीखो
(१, ६, १३, ६)" — "वाष्ठीभिरुत्तताममयीभिः (अ० सं० ८, ५,
१८, ४)" — इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी । 'वणि शब्दे (भू० प०)' । वाङ्मयकादिञ् (उ० ४,
१२१, ३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । "वाणीः पुरुषुतं
धमन्तीः (अ० सं० ३, २, २, १०)" — "अभिवाणीर्षवौषां सुप्त
नूपत (अ० सं० ७, ५, ६, ३)" — इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणी स्तुतिरूपां वाच मन्त्रति गच्छतीति
विमृष्टा 'अत्विगित्यादिना (३, २, ५८) किनि, न-लोपे, 'अचः

* निब० ११, २८ ; — २८ ।

† प० ४, १ । निब० ५, ११ ; — १८ ।

‡ निब० ६, १ ।

(१.४.१.३८) — इत्यकारलोपे 'चक्षते सोपपञ्चानम् (४.१.६ वा०)' — इति लोप् । "रये वाणीष्वारिता (च० सं० ४.४.१.५.४)" — इति निगमः ॥

(१४) वाचः । वक्षते ब्रूयते वाचः । 'चकर्त्तारि च कारणे मञ्जायाम् (३.३.१.८)' — इति घञ् । यद्वा ; वचनं ब्रूयन् वाचः, भावे घञ् (३.३.१.८), चर्त्तृणादित्यादयः (५.२.१.००) । मृति-मत्तो हि वाक् । "दोना दला वि दहन्ति प्र वाणम् (च० सं० ३.६.१.२.४)" — इति निगमः ॥

(१५) पविः* । 'पूञ् पवने (प्रा० ३०)'; 'अचदः (३० ४, १.३.४)' — इति इ-प्रत्ययः । पुनति हि वाक् । 'पात्रका नः मरुस्वतो (च० सं० १.१.६.३)' — इति मस्वः । पूयते वा मद्गोर्ननादिना, 'वाचं गौरिकथाम्नापप्रमङ्गे पमोमहे' इत्युक्तेः । पूयतेऽनयति वा गृद्धि-करणं हि वाक् । 'पवित्रं हि वाग् विदधाम्' — इति माधवः । "वाणस्य चोदया पविम् (च० सं० ७.१.७.१)" — इति निगमः ॥

(१६) भार्त्तौ* । 'बु भृञ् धारणपोषणयोः (भृ० ३०)'; 'भृमृ-दृष्टियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (३० ३.१.००)' । भरत-ब्रूयात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५.४.३८)' — इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४, १.२.५) । विभर्त्ति जगदर्वप्रदानेन, स्वाभिधायं वा भ्रियते प्राणि-भिः व्यवहारमाधनत्वेन । अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भृत्वा हवींषि विभर्त्ति' — इति वाजमनेयकम् ; तदीया भार्त्तौ । तथाच 'अग्निर्वाक् भृत्वा मुखं प्राविशत्' — इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १.८) ।

अथवा 'भरत, (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, ऋत्ति-
साधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सुजोषा (ऋ० सं०
१, ८, १३, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अभिर्दृष्ट-
धम्यस्यवित्पुत्रिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । गत्यर्थं
बुद्ध्यर्थः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विदद्भिः साध्व-
साधुविभागेन । यदा ; 'धमति'—इति बध्कर्मस्यपि पठ्यते (निघ०
२, १८) । इन्मऽनया ज्ञापाक्रावादिरूपयेति । तथाच 'वञ्च एव
वाक्'—इति प्राश्नम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३) । 'वाक्मायका वदनाभिः-
सरणि पौराहताः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रे पितां धमनिं
पप्रयन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) गाङ्गीः । 'गन्ध गन्धे (भृ० प०)' ; 'वसिष्ठपियत्रिगत्रिगत्रि
(उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुल्यकात् भवति,
'ह्रदिकागद् (४, १, ४५५०)'—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोर्वि-
सर्जनीयः । 'गन्ध अर्द्धने (सु० आ०)', 'अर्द्ध हिंसायाम् (भृ० प०)'
—इति पठ्यते । गन्धं हिंसात्मकं सुवनम्, सुचयति परम-
र्हाणि । "अमस्य धम्यते गाङ्गीः (ऋ० सं० ८, ७, १३, ७)"—इति
निगमः ॥

(१९) मेगा† । 'मान पूजायाम् (सु० आ०)'—इत्यस्मात् 'वज्र-
समन्यथापि इगच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचनादिगच्, वज्रस-

* निघ० ६, १४ ।

† प० २, १८ । निघ० २, ११ ।

माद्ययः । यद्वा ; सुविषु बाधुः 'तच्च बाधुः (४, ४, ८८)'—इति
यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मरस्वती* । मर्सेस्सुम् (उ० ४, १, ८४) सरः । मद्यपद्यादि-
रूपेण प्रसरणमप्यासीति 'अस्मायामेधास्तत्रोत्रिनिः (५, १, १११),
'वज्रसं छन्दसि (५, ०, १००)'—इत्युक्ते मतुपि ङीप् । यद्वा ; सर
इत्युदकनाम (निघ० १, १०) । मर्सेस्तदती वृष्यधिदेवतात्वादुदक-
वती हि माध्यमिका वाक् । मैव चामीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं
भाष्यकारेण—'तच्च सरस्वतात्यंतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति
(निघ० १, ०३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १,
१, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुर्वेभिः (ऋ० सं०
४, ८, ३०, १)"—इत्येषा मद्याः ॥

(१३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'सत्सू
विषद्रुषद्रुष (३, १, ६१)'—इत्यादिना किपि [अन्तर्णीतस्यर्थश्चात्र
विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वैषा
निविदा ह्रमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः ॥

(१४) स्वाहा† । यस्य नास्ती यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपे-
णैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा
वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाङ्गतं हविर्जुहोतीति वा (निघ० ८,
१०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-ब्रह्मस्य
पूर्वपदं स्वाहाकारान्नो होममन्त्राणां कर्मव्यः, 'न ह वै आङ्गतयो

* प० १, ११. ४, ४ । निघ० १, ११. ८, ११. ११, १५ ।

† प० ८, १० । निघ० ८, १० ।

देवान् गच्छन्ति य अववट्टता वा अम्वाहाहता वा भवन्ति (अन०
 भा० ८, ६, ३, ६-१४) — इतिश्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन
 मन्त्रान्तेऽवस्थाविश्रुतात् । अथमर्थः वक्ष्यामि श्रूयते य होममन्त्रः
 होमनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मौया वागाहेति स्वाहा-
 काररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य,
 स्वं इति देवतायै इत्तं तद्देवेन त्यामात्, तस्य यजमानो वीर्यं प्रा-
 हेति स्वाहा; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमेव प्रकारेण दर्शितं
 स्वाहृतमित्यादिना । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव
 सुष्टुमर्यादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि भूमः ।
 इदञ्च जुहोतीति । अथ भास्करमिश्रः 'स्वयं मरस्वता आह भूते' ।
 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्' — इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यर्थस्य
 द्योतकोऽयं निपातः प्रदेवान्तरैःपि विभक्त्यन्तममुदायात्प्रनिपातः
 स्वाहेति । मन्त्राग्निरिदं यन्मन्त्राग्नामवधारणाभ्यामवच्छिद्यते । अथ शीरस्मामी—
 'सुष्टु आह्वयति स्वाहा' । अथ स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजाया-
 वाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिधानं कर्तव्यमिति
 निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यथोचितं तद् गृह्यन्तु विद्वंसः ।
 तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निरिति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः
 श्रूयते । 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)' — इति ।
 तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नौ स्वाहा वागित्युच्यते । वाति
 वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे,
 अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वयुः । 'वच भाषणे (अदा० प०)'; 'वचेर्गस्य (उ० १, १९)'

इति नु-प्रत्ययः, चकारश्च गकारश्च । वप्ः वाचा समानोऽर्थः ।
“वप् मियन्तिं यं विदे (च० सं० ६, ८, ४, १)” — “इन्द्रश्चैव वप्सुरा
इन्द्रश्च आजो (च० सं० ७, ४, १ ३, ३)” — इति च निगमौ ॥

(१६) उपन्दिः । उप-पूर्वात् पदेर्गन्थ्यात् (दि० आ०) ‘इज
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)’ — इतीन्-प्रत्ययो बाहुल्यकादुपधासोप,
‘न पदान्तादिर्वचन (१, १, ५ ८)’ — इत्यनेन जञ्विधिं प्रति खानि-
वद्भावनिषेधात् ‘झत्तां जञ् झञ्ति (८, ४, ५ ३)’ — इति पकारश्च
वकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते
इति वा । यदा ; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०),
दयतेः (भृ० आ०) वा ‘इत्यन्युटो बह्वचम् (३, ३, १ १ ३)’ — इति
बहुल्यवचनात् ‘उपसर्गे घोः किः (३, ३, ८ २)’ — इति कि-प्रत्ययः
कर्त्तरि भवति वकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिसहितम्,
प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिममये प्रतिवादिनां वा, रचति
भक्तानिति वा उपन्दिः । “आघोषयन्तः पृथिवीसुपन्दिभिः (च०
सं० ८, ४, १ ८, ४)” — “उपन्दिरियन्तिं सोमः (च० सं० ७, ३, १ ४,
५)” — “इन्द्रश्च आयता सुपन्दिः (च० सं० ९, ४, ८, ९)” — इति
निगमाः ॥

(१७) मायुः* । ‘उ मिञ् प्रक्षेपणे (म्रा० उ०)’ । ‘ह्यापाजि-
मिस्रदिमाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)’, ‘मौनातिमौनोतिदीर्घां खपि च
(६, १, ५०)’ — इत्यात्मन्, ‘आतो युक् चिण्कतोः (७, ३, ३ ३)’ —
इति युक् । सिध्यते प्रेर्यते उद्यार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्युदकं

भृमाविति वा । “मिमाति मायुं ध्वमनावधिश्चिता (ऋ० सं० १, ३, १८, ४)” —इति निगमः ॥

(२८) काकुत्* । ‘कैगैरे शब्दे (भृ० प०)’ । सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । कानं शब्दनं करोतीति का, मृगयादित्वात् कुः, (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः । यदा ; ‘कक वक लौन्धे (भृ० आ०)’ ; ‘मृगोरुतिन् (उ० १, ८१)’ इत्येष बाहुलकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिच् काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतात्यर्थः ; तथाहि शब्दा अनेकार्था वद्वः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधायमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुदश्चम्यान मस्यास्ताति काकुत् । मत्वर्थयस्य भुक, कान्दमे दोषः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः । “या ते काकुत् मुहं । या वरिष्ठा (ऋ० सं० ४, ७, १, ३, ७)” —इति निगमः ॥

(२९) जिह्वा† । ‘जिवयश्च जिह्वायावाप्यामीवा’ इति निपाताः । ‘निह आम्वादने (अदा० ३०)’ ; व-प्रत्यय, अम्वादेर्जकारो निपात्यते । लेख्याम्वादयत्यनया यन्यविषयावमागन् । यदा ; आह्वयते (भृ० ३०) जुहोते (जृ० प०) नायं यदुन्नस्य कः, सम्प्रसारणम् ‘अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)’ —इति, सम्प्रसारणे च ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’ —इति गुणनिषेधाद्वडादेशे कपम् । ओङ्गवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रमान् वादन् जुहोत्यस्यात्मनि, ओङ्गवा मति ओकारस्योकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा । “पुरो

* प० ४, ७ । निघ० ४, १६ ।

† निघ० १, १ ।

विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (च० सं० ३, ७, २ ६, १)"—"अनर्वाणं
वृषभं मन्द्रजिह्वम् (च० सं० २, ५, १ २, १)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । 'घुष शब्दार्थः (भृ० प०)'; 'हलश्च (३, ३,
१ २, १)"—इति घञ् । घुष्यते शब्दरते घोषः । "उतो पितृभ्यां प्रवि-
दानु घोषम् (च० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असृक्षत (च०
सं० ६, ४, ४ ३, १)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भृ० प०)'; पुंमि मञ्जायां
घः (३, ३, १, १, ८) । स्वर्यते शब्दरतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया
मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिर्घतिकर्मा वा (निघ० ३, १) ।
स्वर्यते मृयते देवतात्वात् । 'गोचरमस्वर (३, ३, १, १, ८)"—इत्यत्र
चकारस्थानुक्रममुच्यार्थत्वात् घः । यदा ; स्वरति देवतामित्रादिम्;
पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४) । "स्वरस्य मे श्लोकस्य मे (य० वा० सं०
१ ८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । अपत्याकोशे ब्राह्मपित्यां दानौ । अस्य वृत्ति-
यन्यः—'अपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक् । ह्यन्तां तृतीये इति
योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति"—इति । 'शब्दं शब्दः"—
इति चौरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो
मौमांसा च (?)" —इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे (भृ० प०)'; 'स्वनहोवा (३, ३,
६ २)"—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोः कर्मैरिव स्वनः (च०
सं० ७, १, ७, २)" —इति निगमः ॥

(३४) ऋक्* । ऋच्यते (तु० प०) स्तुच्यतेऽनया । यदा ; स्तुच्यते स्वयं देवतात्वात् । ‘ऋच स्तुतौ (तु० प०)’—इत्यस्मात् मन्त्रादि-त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । “ऋचा वने मानृचः (ऋ० सं० ८, ५, १७, ३)”—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा† । ‘ह दानादानयोः (जु० प०)’ ‘हयामाशु-भमिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८) । ह्ययतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, ह्ययतेऽस्या प्राणः, ह्ययते वा प्राणः । तथाच—‘वाचि हि प्राणं जुह्वमः प्राणे वा वाचम्’—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा : होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ह्ययतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञश्च वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् । वाचं यच्छति वाम्बै यज्ञः’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—“वनेम तद्धोत्रेया चिन्तन्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)”—इति निगमः, “वीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)”—इति च निगमः ॥

(३६) गीः‡ । गृणातिर्गर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणा-दिकः क्तिप्, ‘ऋत इद्वातो (७, १, १००)’, ‘व्यौरुपधाया दीर्घ-इकः (८, २, ७६)’—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६.१, ६८), रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । “तमिद्वर्द्धन्तु नो गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । ‘गै शब्दे (भू० प०)’, अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४); ‘उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्त्रन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । “तं गार्थया पुराण्या (ऋ० सं० ७, ४,

१५,४)"—“युञ्जन्ति इरी इषिरस्य गार्थया (ऋ० सं० ६,७,१,३)"—इति निगमौ ॥

(३८) गणः* । ‘गण गणने’ चुगादिरदन्तः (प०) । ‘अकर्णरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)"—इति० घञ् । ‘अतोलोपः (६,४,४८) । गृण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्यानिवद्धावात् वृद्धिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना† । दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यदा ; ‘धेट् पाने (भू० प०)'; ‘धेटइश्च (उ० ३,१०)"—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यदा ; आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच—‘तं माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम्’—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८,६,१६,४) । यदा ; ‘धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाङ्गलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना । प्रीणयति हि वाक् सुहु प्रयुक्ता । ‘धेना वाक् प्रीणनाद्धि वा’—इति माधवः । “धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १,१,३,३)"—“जनानां धेना अवचाकशदृषा (ऋ० सं० ७,८,२५,१)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्राः‡ । गमेर्धातोः (भू० प०) ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)"—इति बाङ्गलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपश्च ।

* निब० ६, २६ । † निब० ६, १० ।

‡ निब० ६, २१. १०, ४०. १२, ६६ ।

टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्राः ।
 यदा ; गच्छति यज्ञेष्वभूत् । 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावः (१, १,
 २८, ३)' इत्यत्र 'कन्दांसि वै ग्राः'—इति ब्राह्मणम्—इति माधवः ।
 * * * । तस्मात् कन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्युपत्वात् ग्रा-अपदेशः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(४ २) विपा । 'विप् प्रेरणे (चु० प०)' । सम्पदादित्वात् (३. ३,
 ८ ४ वा०) क्षिप् । तृतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा । 'मनसा
 वा दक्षिता वाम्बदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम् । "वरुणाय
 विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः । गिरेति पदं
 निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४ २) नग्रा । न गच्छति पितृकुलात् वान्यात्, अनावरणापि
 न गच्छति लज्जामिति वा । 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'—इत्यमरः (०,
 ६, ८) । नग्रा कन्या । ग्रा-शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः ।
 नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थाऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः
 (६, ३, ७३)'—इति न भवति । * * * । "नना"—इति केचित् ।
 नमते न-प्रत्ययो बाहुल्यकान्मकारलोपश्च । नमयत्यनयति नना ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ३) कशा† । 'काश्ट दीप्तौ (भृ० आ०)' । अन्तर्लपित्यर्थः ।
 पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ह्रस्वत्वं कान्दमम् । प्रकाशय-
 त्थर्यान् । यदा ; खेगया मतो वर्मव्यत्ययादिना कशा ; वाग्धि मुखात्

* एष एव निगमः—'ऊधर्मं नग्रा अरम्भे (ऋ० सं० ४, ७, १९, १)'—इति ।

† अपि च नग्राः, ग्राः कन्दांसि—इति तच्च भाष्यज्याख्या ।

† निघ० ८, १८ ।

काशते तत उपलब्धेः । यदा ; 'कश शब्दे (भृ० प०)' । अत्र शब्दायते कशा । यदा ; 'कश गतौ (भृ० प०)'; अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् । "या वां कशा मधुमती (१, २, ४, ३)" — इति निगमः ॥

(४४) धिषणा* । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा । मनोति सम्भजते इति मनोतेः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा । यदा ; 'जि धृषा प्रागरुभ्ये (स्वा० प०)' । 'धृषर्धिष् च मञ्जायाम् (उ० २, ८०)' — इति क्यु-प्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भममर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यदा ; 'दिधिषामि दिल्लीः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)' — इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे' — इत्यस्मात् 'धिष शब्दे' (जु० प०) — इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'मिमाति मायुं धिषणावधि श्रिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)' — इति श्रुतिः । "आपस्य मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)" — इति निगमः ।

(४५) नौः† । 'नुद प्रेरणे (तु० उ०)'; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)' — इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भृ० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

* निब० ८, २ । प० १, १० ।

† 'अयं धारणार्थोऽपि' — इति सायणः (ऋ० सं० २, ७, २४, २०) ।

‡ निब० ५, २२ ।

कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ वाम्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—
इति ब्राह्मणम्, "समितो नाव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २ ३, ४)"—
इति च निगमौ ॥

(४ ६) अक्षरम्* । 'अप्सू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अन्न भोजने
(ऋ० प०)' । 'अग्नेः सरन्', (उ० ३, ६ ७)'—इति सरन्-प्रत्ययः, प्रस्था-
दिना (८, २, २ ६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८, २, ४ १)' । अश्रुते ओतुं
स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः । अश्नेर्वा (रु० प०)
वाङ्मलकात् सरन् नकार-लोपश्च । 'खरि च (८, ४, ५ ५)'—इति चर्त्वम् ।
अनक्ति सक्षयति सेशयति वर्षेण भूमिम् । यदा ; नञ्-पूर्वात् क्षरतेः
(भृ० प०) पचाद्यच् (३, १, ११ ३) । न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि
न क्षीयतइत्यर्थः । 'वाम्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० ब्रा० ५,
३, १) ब्राह्मणम् । "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)"
—इति निगमः । 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् ।
"उपाक्षरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः ॥

(४ ७) मही† । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ २) । मक्ष्यते
पूज्यतेऽनया देवता इति वा । "अमात्रं त्वा धिषणा तित्वेषे मही
(ऋ० सं० १, ७, १ ५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४ ८) अदिति‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ ४) । अदीना,
सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । "अनागसो अदितये
स्याम (ऋ० सं० १, २, १ ५, ५)"—इति निगमः ॥

* प० १२ । निघ० ११, ४१ । † 'सरः'—इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० १, ११. २, २०. ४, १. ४, ५ । निघ० ४, २२. ११, १२ ।

(४८) शची* । अच चीरस्वामी—‘अच अच गतौ’ । अचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘अच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)’ ; ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४)’ । ‘ह्रदिकारात् (४, १, ४ पूषा०)’—इति डौष् । अचते गच्छति यज्ञम्, अच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, अचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । “अचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्ने-
ज्जिह्वायन्यो मरुक् पताम (निरु० १, ११)” —इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पुं० ७५) । “यद्वाग् वदन्त्यवि-
चेतमानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)” —इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्वृद्धार्थः (भू० आ०) । क्षिप् । अनु-
पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकाशात्मना ततः स्थानादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते ।
तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्थानादिभिर्व्यज्यमाना
वह्नी नानारूपा ‘परा’ ‘पश्यन्ती’ ‘मध्यमा’ ‘वैखरी’ इति । तथाच
‘विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः’—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः ।
‘ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूत्रादिरूपेण
वाग्देवीं ता मुपास्महे’—इति श्रीभोजदेवः† । अतिस्तुतिषु चत्वारि
वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १३, ८)’—इत्यत्र निरुक्त्या एष
वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यदा ; पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यप-
द्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—‘परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो-
गति माप्नुवन्ति’—इति भगवानाश्वलायनः । यदा ; स्तोभति रश्मि-

* प० १, १. २, ८ । निरु० १, ११. १२, २० ।

† प० ४, ५ । निरु० १, २२. ८, २१ १२, २० ।

‡ निरु० ७, १२ ।

§ भोजराजीय-वाकरस्य गङ्गाचरसिद्धम् ।

कर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति देवतः । “अनुष्टुभ
मनु^१ च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)” — इति निगमः ॥

(५२) धेनुः* । ‘धेत् पाने (भू० पं०)’ । ‘धेत् इच्च (उ० ३, ३३)’
— इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः,
पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्गोभ्रौ भवकामान् इति
वा । ‘अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्याम्
(ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’ — इति श्रुतिः । “गौर्गौः कामदुघा सम्यक्
प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः” — इति दण्डी । तथाचागमः — ‘एक शब्दः सम्यक्
जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (शि० भा०)’ — इति ।
“अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १, ६, ५)” — “नेष्टुः सचन्त धेनवः
(ऋ० सं० २, ५, ७, ६, ५)” — इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । ‘वल्ल संवर्णे (भू० आ०)’ । ‘वल्गुक् च (उ० १,
१८)’ — इत्यु-प्रत्ययः । संवर्णात्याच्चादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् ।
यदा ; वल्गतिः शब्दार्थः (भू० पं०), बाहुलकाद्-प्रत्ययः । गर्जिता-
दिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः । “अयं नाभा वदति वल्गु वौगृहे (ऋ०
सं० ८, २, १, ४)” — इति निगमः ॥

(५४) गल्दा† । ‘गल अदने’ भौवादिः (पं०) । गलनं पूरणं
कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्वदाति । ‘आतोऽनु-
पसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः‡ । ‘सृ गतौ (भू० पं०)’ ; अमुन् प्रत्ययः (उ० ४,

* पं० ५, ५ । निघ० १, १, ४२ ।

† पं० ४, २ । निघ० २, १४ ।

‡ पं० १२ । निघ० ४, १२, ८, २६ ।

१. ८४) । गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । मरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, जायते वा विदद्भिः, मरति गच्छत्येव वाहता । “मरो न पर्णमभितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)” — इति निगमाः । अत्र प्रकरणत् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं मधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णः* । सुपर्णशब्दो रग्निनामसु व्याख्यातः (१, ५) । ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’ — इत्यादिना डीप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा† । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ ; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)’ — ‘वज्रलं कन्दमि (७, १, १०३)’ — इति ऋकारस्या-नोष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य वकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्चान्दमत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणौ प्रयोक्तुः । “बेकुरानामामि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)” — इति निगमः । कन्दोगानां सामकन्या‡ पठितोऽयं मन्त्रः । ‘व्यचे व्याप्तिकर्मणः बेकुरा’ — इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

- • इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

* पृ० ५ । निब० ७, २१ ।

† निब० ६, २६ ।

‡ ताण्यमन्त्राद्यनस्याध्यायवचं सामकन्य उच्यते ।

अर्णः^(१) । श्लोदः^(२) । क्षमः^(३) । नमः^(४) । अमः^(५) ।
 कवन्धम्^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । घृतम्^(१०) ।
 मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्पलम्^(१३) । क्षीरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कर्शः^(१७) । जन्म^(१८) । वृबूकम्^(१९) । वृसम्^(२०) ।
 तुग्रम्^(२१) । बृबुरम्^(२२) । सुक्षेम^(२३) । धरुणम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । ध्वस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । तृप्तिः^(३४) । रसः^(३५) । उदकम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 योजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षुचम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भम्^(४७) । यादुः^(४८) । भूतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 ष्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१) “अर्णः” ख । “अर्णः” ग । “अर्णः” च ।

(६) “कवन्धम्” क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ९, १४, ७) दृश्यते ; परं टीकाहृतस्यतविषयः ।

(१०) “घृतम्” C. D. F ।

(१८) “जन्म” C. । “जन्म” ग. D. F ।

(२०) “वृबुरम्”—इति पाठः टीकाहृतस्यतः । “वृबुरः”—इति ग. C. D. F पुस्त-
 केषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव “वृबुरम्”—इति ।

(२३) “सुक्षेम” ख । “सुक्षेम”—इत्यपि टीकाहृतस्यतः ।

(२५) “सिरा” च. ङ. टीकाहृतस्यतयाप्राधान्येन । “सुरा” ख. F । “सुरा. ग ।

(२६) “अररिन्दानि” ख. ग ।

(२८) “जामिः ख. ग. D. F । “जामिन्वत्”—इत्यपि टीकाहृतस्यतः ।

(३०) “क्षपः” ग । “क्षपः” C. D. F ।

(३७) “प्रयः”—इत्येव कर्तारित्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविषयः । पु० ७ ।

(४०) “यादुः” ग. C. D. F ।

(४१), (४२) एवमेवामपूर्वो पाठः, टीकाहृतः स्यतः, ग-पुस्तके च ।

महः^(५१) । सर्णीकम्^(५२) । स्वृतीकम्^(५८) । सतीनम्^(५९) ।
 गहनम्^(६०) । गभीरम्^(६१) । गम्भरम्^(६२) । ईम्^(६३) ।
 अन्नम्^(६४) । हविः^(६५) । सद्यः^(६६) । सदनम्^(६७) । कृतम्^(६८) ।
 योनिः^(६९) । कृतस्य योनिः^(७०) । सत्यम्^(७१) । नीरम्^(७२) ।
 रुयिः^(७३) । सत्^(७४) । पूर्णम्^(७५) । सर्वम्^(७६) । अक्षि-
 तम्^(७७) । बर्हिः^(७८) । नाम^(७९) । सर्पिः^(८०) । अपः^(८१) ।
 पवित्रम्^(८२) । अमृतम्^(८३) । इन्दुः^(८४) । हेम^(८५) । स्वः^(८६) ।
 सर्गः^(८७) । शम्बरम्^(८८) । अम्बम्^(८९) । वपुः^(९०) । अम्बु^(९१) ।
 तोयम्^(९२) । तूयम्^(९३) । कृपीटम्^(९४) । शुक्रम्^(९५) । तेजः^(९६) ।
 स्वधा^(९७) । वारि^(९८) । जलम्^(९९) । जलापम्^(१००) । इदम्^(१०१) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

(५०) “सर्णीकम्” क. च. C. D. F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः ।
 (५८) “सतीकम्”—इत्यपि टीकाकृतसम्मतः । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु “स्वृतीकम्”—
 इत्यस्य पुरस्तात् “स्वृतीकम्”—इति, परस्ताच्च “सतीकम्”—इति द्वे पदेऽधिके
 दृश्यते ।

(५९) “सतिनम्” ख ।

(६२) “गम्भरम्” ग. C. D. F । निब० १४, ११ ।

(६३) इतोऽगमरं “कम्”—इत्यधिकम् ग. C. D. F । प० १, ८ । निब० १, ८ ;
 १४. ४, १८. ६, २५ ।

(७५) “पूर्णम्”—इति ख ।

(८४) “हेमा” ख ।

(९०) “अम्बु.” C. D ।

(९९) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(९४) “कृपीटम्” ग. F । “अपीटम्” C. D ।

(९५) “शुक्रम्” च (धमात्) ।

(९७) इतोऽगमरम् “अम्बरम्”—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* “इत्युदकस्य” ग० ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)’—

(१) अर्णः* । ‘अ गतौ (भृ० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १८२)’—इति अर्त्तेरसन् प्रत्ययः । अद्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । अच्कति जिह्वं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति† । ‘अ गतौ (क्र्या० प०)’, पचाद्यच् (३, १, १, ३४) । अणानि गच्छन्ति दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्शान्मव यदुधा (अ० सं० २, ४, १, ६, ४)”— “अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगामि (अ० सं० ३, १, २, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(२) लोटः । ‘लुटिर् सम्प्रपण्णे’ भौवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १, ८४) । लुद्यते लोटः । लुप्तं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । “नाता न लोटः प्रदिशः पृथिव्याः (अ० सं० ८, १, १, ८, ७)”— “यामौ रमाद् लोटमोटः पिपिन्चयुः (अ० सं० १, ७, ३५, २)”—इति च निगमौ ॥

(३) लृट् । ‘लृट् स्वर्य (मौ०)’—इति स्कन्दस्वामी । ‘लृट् गति-हिंसनयोः (मौ०)’—इति सुबोधिनीकारः । ‘अन्यभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’—इति मनिन् । लृटीति पिपामादनिवर्त्तने । स्वकार्यं स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा । तथाच ‘स्याव-राद् गृह्णामि’—इति श्रुतिः, गतावर्णमोर्गममित्यर्थः । दिनस्ति पिपामा मुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम् । “लृट्वाथेषु तर्त्तगीथ उग्रा (अ० सं० ८, ६, २, २)”—इति निगमः ॥

(४) नभः* । ‘नह बन्धने (दि० उ०)’ ; ‘नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २० ५)’—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाङ्गलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांमति वा । प्राणिनो हि यन्त्रोदकं विद्यते तत्रैव स्यातुं मनः कुर्वते ।* तथा—‘म-मनसः खलु वै पञ्चोऽनावृतास्ते पञ्चो हि म-मनसः’—इति श्रुतिः । न न भातौति वा ; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाङ्गलकात् । भात्येव स्वया दीप्या देवतात्वात् । यदा ; नभ इव नभः । तथाम्बर-निर्वचने ‘अम्बुवद्राजते’-इत्यादिना ग्रन्थेन (२५५०) आकाशस्य जलमाम्य मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशमदृशमित्युच्यते । “मदच्युतमौशनं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)” —“नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)” —इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः† । ‘आप्त्र व्याप्त्रौ (स्वा० प०)’ । उदके नुम्भौच (उ० ४, २० ४), अत्रापौ ह्रस्वाऽसुन्निति (उ० ४, २० २) च वर्त्तते । व्याप्त्रोति सर्वमम्भः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—‘सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)’—इति, ‘आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)’—इत्यादिगुवाकश्च । “अम्भः किमासौद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)” —इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं चञ्चल

* पु० ४ । प० १, १० । निरु० २, १४ । † प० १, १० ।

‡ निरु० १०, ४ ।

मतेऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयश्च तदन्धं
चेत्यर्थः । कमेर्ङप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः ।
यदा ; कं सुखं वध्नाति स्नानपानादिनी । कर्मण्यन् । वययोगविशेषात्
वकारः ; कवन्धम् । “नीचीनवारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४,
३०, ३)” — “अर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४, ३, १५,
३)” — इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘सल गतौ (भू० प०)’ । ‘सलिकल्यनिमहि-
भङिभण्डिगण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभृभ्य इलच् (उ० १, ५, ४) । सलति
गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरौर्मिमाय
सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः । ‘वृञ् नरणे (स्वा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण् कान्दमः,
तदन्तात् क्तिप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः ।
वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—‘अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत
वाहिकम्’ — इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति ।
“वार्णं पृथा रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् । ‘वन घण मभक्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वातो
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सामो विश्वान्यतसा
वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* मूलर-प्रकाशिते सभाष्येर्वेदमन्त्रितपुस्तके तु ‘कवन्धिनः’ — इति पवर्गोऽयमभ्य-
धातः स्थितः ; परमनुपदेशः—‘वययोगविशेषाद् वकारः’ — इत्युक्त्या देवराजमतविद्वजः ।

† प० ३, १ ।

‡ प० ५, १९, ८, १ ।

§ प० ४ ।

(१०) घृतम्* । 'गृ घृ सेचने (भृ० प०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, मिञ्च-त्यनेनेति वा । 'कृष्णं निपानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२) जिघर्त्तः मिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यदा ; 'घृ चरण-दीप्तोः (जु० प०)' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि ऋः (३, ४, ७२) । जिघर्त्ति चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्या । "आदिद्घृतेन पृथिवी व्युच्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)"—इति निगमः ॥

(११) मधु† । मेघोदरवर्त्ति मलिलं मध्वित्युच्यते । तत्र पुनर्व-द्युतात्मना दह्यमानं मरः स्वर्णेन तद्गतेनैव वायुना धायमानं धमति (भृ० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्तर्णीति-एर्यो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकल्यते हि तन्मेघात् । यदा ; 'मद तप्तौ (दि० प०)' । अस्माद्वाङ्मलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यदा ; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्यु-च्यते । इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि । वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु । 'मननौयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० १, २. ७, २४. १०, १६ । † मि० २, १. ४, ८. ८, ६. १०, २१ ।

(१२) पुरीषम्* । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'मृपृभ्यां किञ्च (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः शम्योत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा (क्र्या० उ०) बाहुलकात् कौषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योष्कारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यन्तमुद्रा-दुत वा पुरीषात् (च० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृष्ट-पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बहुलञ्छन्दमि (७, १, १०३)'—इति बहुलवचनात् उल्वा-भावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्याश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलञ्छन्दमि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि । पिपर्त्ति पिप्पलम् । पुरीषेण समानार्थम् । 'अपि भ्रवते'—इति नैरुक्ताः—इति चीरस्वामी । भ्रवतेऽपि । 'मुङ् गतौ (भू० आ०)' । गच्छत्यपि । अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न कचिद् गच्छति'—इति माधवः । अपिवा भ्रवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्षीतेर्ङ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव । पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च । 'वष्टि भागुरिरक्षोप मवाप्योरुपमर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)'—इत्यपि-शब्द-

* नि० १, १२ ।

† कौमुद्यान् 'कलसृपश्च (उ० १, १०१)'—इति पाठः । तदा तु 'वष्टादिभ्यश्चित् (उ० १, १०१)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम् ।

स्याकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः । “तस्येदाङ्गः पिप्पलं स्वादये
(ऋ० सं० १, ३, १८, २)” —इति निगमः ॥

(१४) चौरम्* । ‘घस्तृ-अदने (भू० आ०)’ । ‘घसेश्चिच (उ०
४, ३३)’ —इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किञ्चेति अनुवर्तते,†
किञ्चात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’ —इत्युपधालोपः, ‘खरि च (८, ४,
५५)’ —इति चत्वं घकारस्य ककारः, ‘शामिवमिधमीनाश्च (८, ३,
६०)’ —इति घत्वम् । अदन्ति तदिति चौरम् । ‘चर सञ्चलने
(भू० प०)’ —इत्यस्माद् बाङ्गलकात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । चरति
हि तत् मेघात् । “चौरेण स्वातः कुर्यवस्य येषे (ऋ० सं० १, ७,
१८, ३)” —इति निगमः ॥

(१५) विषम्‡ । ‘विषल्य व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विषेर्याप्तिकर्मणि
(?)’ —इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यदा ; विपूर्वात्
‘ष्णा शौचे (अदा० प०)’ —इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०, १)’ —इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति,
एकारलोपोऽपि बाङ्गलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति विषम्, तद्धि
प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः । नद्धि
स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते । “जातं विष्वाचो अहतं विषेण
(ऋ० सं० १, ८, १६, १)” —“केश्य१मिं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७,
२४, १)” —इति च निगमौ ॥

* निष० १, ५ ।

† ‘घसेः किञ्च’ —इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निष० ११, ४२. १२, २६ ।

(१६) रेतः । 'रि रौङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०) । 'स्रग्भिर्भा
तुद् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः । गीयते
स्रवति रेतः । यदा ; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते
तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्मे रेतः मिञ्चत'
यन्मनु' रितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य
रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) कशः । 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)' ।
उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः
पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । "याभिर्महामतिथिग्वं कशो जुवम्
(ऋ० सं० १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) जन्म* । 'जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्यभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४,
१४०) । जायते सृष्टिकाले स्वकारणात् । 'अग्नेरापः (त्रै० उ०)'—
इत्युपनिषत् । जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१९) हवूकम् । ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधः-
पतनार्थात् (भू० आ०) ; उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च
(उ० ४, ४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्रूपमिद्धिः । 'ऊक-प्रत्यये
धातुद्वयस्य हवूभावः'—इति श्रीनिवामः । क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत्
साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रम्यति दिवोऽनावरणत्वात् ; मेघेभ्यो

भ्रम्यति शब्दश्चेति “दा ह्रवूकं वहतः पुरौषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)” —इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्वातेः (अदा० प०) ‘आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)’ —इति क-प्रत्यये उपसर्गैकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति बुसम् । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), षोदरादित्वादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यद्वा ; ‘बुस उत्सर्गे (दि० प०)’ । ‘गेहे कः (३, १, १४४)’ —इति बाहुलकाद्-स्मादपि भवति । बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम् । “आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” —इति निगमः ॥

(२१) तुग्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०) । ‘क्विप् च (३, २, ७६)’ —इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्णेन जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वान् तुग्यः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने । तुग्य आदित्यः, तत्र भवा तुग्या । ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’ —इति यत् । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ —इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०) । यद्वा ; तुग्यशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेना-दित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः । ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’ —इति यत् । तुग्या । ‘अग्न्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्यशब्दः’ —इति वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे ‘तुग्याद् घन् (४, ४, ११५)’ —इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’ —इति यत् । ‘तुग्या आपः’ —‘तुग्यमुदकम्’ उभयमपि दृश्यते । ‘अमेरापः (तै० उ०)’ —इत्यपां

* नि. व० ४, १८ ।

† वयोरारविशेषसूक्तमेव पुरस्तात् (१०० ४०) ।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने र्व धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-
लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६
श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्यवन्नया वरिष्ठ इन्द्रो
विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च ; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र
यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते । "आवः शमं वृषभं तुय्यासु (ऋ० सं०
१, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुये सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति
च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुग्म् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १,
१०२)' । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत् ।
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य
वकारादेशो विमर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुग्म् । बुर्बुग्मस्मिन्नस्तीति
वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुग्वत् । * * * ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचोम । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू०
प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्निस्तुमुज्जसृष्टिच्छिनुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्
(उ० १, १३७) बाङ्गलकादभिधानलक्षणाद्वा । 'क्वचिन्नकारस्येत्-
सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः । क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणि-
नः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । यदा ;
पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुचोम'—इति माधवः

पठति, निगमुदर्शनाभिर्णयः । ‘वृक्षे त्वा क्षेमाय त्वा (य० ?)’—
इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्* । ‘धृञ् धारणे (भृ० उ०)’ । ‘हेतुमति च (३, १, २६)’—इति णिच् । धारेर्णिनुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । “पृथां विमर्गे धरुणेषु तस्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)” —“धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)” —इति निगमौ ॥

(२५) मिरा† । ‘सृ गतौ (भृ० प०)’ पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा ; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । “सृत्र माशयानं मिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)” —इति निगमः । ‘सरणशीलास्वप्नु’—इति माधवभाष्यम् । ‘सुरा’—इति केचित् पठन्ति । ‘षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’ ; ‘अभिषवः क्लेदनम्’—इति तदृत्तिः । ‘षु प्रसवे’ भ्वादिरदादिश्च (प०) । ‘सुसुधामृधिभ्यः कृन् (उ० २, २३)’—इति कृन्-प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमि-मिति । प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सृयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा ; ‘सुर ऐश्वर्ये’ तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वे-षणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘आदृगमहन-जनः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)’—इति कि-प्रत्ययः । लि-ङ्गावात् दिव्यवणादिः । ररिर्दाता । ररिर्यस्य न विद्यते तदररि,

अन्यैरदत्तमित्यर्थः । तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अर-
रिदम् । नकार उपजनः अररिन्दम् । अथवा 'कृत्यन्युटो वङ्गलम्
(३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति । ररि = दत्तम्, न ररि
अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तत् ? सुखम् । अररि
ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्नैः पृथिव्या-
दिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । “अधार्यदररिन्दानि सुक्रतुः
(ऋ० सं० २, २, ४, ५)”—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—
इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२ ७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)' । चकारादधः-
पतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाङ्गल-
कादु-लोपः (१, ३, १) । धस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधः-
पतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा गमनं मस्यास्तौति
मतुप् ; 'अनो नुट् च (८, २, १६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो
ऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्वं भवति (८, २, ८) । 'ध्वस्मन्वत्
स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । “सं त्वा ध्वस्म-
न्वदभ्येतु पाथुः (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)”—इति निगमः । माधवस्तु
'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं
सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२ ८) जामि । जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वमिवपिय-
जि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाङ्गलकाद् भवति ।

* नैष पःटो यथाश्रुतः साधनीयः ।

† प० १, ५. ४, १ । निघ० २, ४ ; ६. ४, १०. १०, १६ ।

जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यद्वा ; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इण् प्रत्ययो बाहुल्यकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (वै० उ०)' श्रुतेः । "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२८) आयुधानि* । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यद्वा ; 'इगुपधजाप्रौकिरः कः (३, १, १ ३५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांमि । जमि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि जुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (चु० प०)' । कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेनां धातु-वृत्तौ पठ्यते । अमुनि णिलोपः । क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपामाम् । "क्षपो जिवन्तः पृषतौभि र्द्यष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः† । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, अभिसुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । "पृथिव्या

* निरु० १०, ६ ।

† कथादिचुरादेरन्तर्गणः, अत्र सर्व एवाहना धातवः पठिताः

‡ पु० १० ।

निघण्टुः अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र, 'अहिं भुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतिण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः"—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम्* । निरुक्तं वाङ्मनाभस (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अश्रयते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० १, ३, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'सु गतौ (भू० प०)' । 'सुग्रीभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । "धन्वन् स्रोतः कृणुते ग्रातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः ॥

(३४) तृप्तिः । 'तृप् प्रेरणे (दि० प०)' । किन् । यद्वा ; 'क्विक्रौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्विच् । तृप्यन्ति हि देवता-स्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३५) रसः† । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (३, १, १३४) । रसति हि तन्मेषपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा ; 'रस आस्वा-दने (चु० प० अ०)' । 'पुंमि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिङ्ग्यते इति रसः । यद्वा ; रसोऽपां गुणः‡,

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते ; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान्
रमः । यद्वा ; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १३४) ;
अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा । “आ त्वा
विशन्विन्दवः (ऋ० सं० ६, ६, १८, १)” — इति निगमः ॥

(३६) उदकम्* । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’ — इत्युणादि-सूत्रेण
उदकशब्दो निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः ।
उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन
वंगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्लोपः उदकमिति ; उदञ्चतीत्युदकम् ।
“उदानीपुर्महौरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)” —
इति, “समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” — इति, “म-
ण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति, “मण्डूका
उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः† । ‘प्रौञ् तर्पणे (ऋ० प०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । तृप्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० प०)
रमुनि टिलोपो बाङ्लकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न
द्वीपं दधति प्रथांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, २)” — इति निगमः ॥

(३८) सरः‡ । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) ।
सरति म्रियते वा सरः । “साकं सरांसि त्रिशतम् (ऋ० सं० ६, ५,
२८, ४)” — इति निगमः ॥

(३९) भेषजम्§ । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ कण्डादिः (प०) ।

* निब० ९, २४ । † प० ९, ७ । ‡ प० ११ ।

§ प० २, ६ । ॥ १०, ७ ; २५ ।

पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भिषज्यन्त्यनेन भेषजम्, 'अम-
न्नावमथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् माधु । "आप इहा उ
भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः । 'भेषं रोगं
जयति'—इति दर्शः । यदा : भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम् । अग्नौ
आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा "अप्, मे सोमो अब्रवीदन्त-
र्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)" इति श्रुतिः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः* । सहिर्भिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्ण-
मग्निं वा । यदा ; सहे बलं (निघ० २, ६), तदस्यास्तीति मत्वर्थि-
यस्य लुक् (१, ४, १६वा०) । बलवत् हि बलम् । "सहदातुं पुरुहूत
लियन्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः । मकारलोपश्चान्दमः ॥

(४१) शवः† । 'टु ओ श्व गतिवृद्धोः (भृ० प०)' । 'श्वः सम्प्र-
सारणञ्च (३० ४, १८८)'—इत्यमुन् । श्वयति गच्छति वर्द्धते वा
वर्षाकाले । शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) अमुन् । शवति
गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ
'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीय-
माशप्ताशिवामु मातृषु प्रतीपं शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनि-
गमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
समान्नाये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

* प० १, ६ । निघ० ४, २४. ११, ६ ।

† प० १, ६ । निघ० १०, १६ ; २१. ११, ११ ; २४. ११, ११ ।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽच दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च
लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति । अपत्यनेनेति आपम् ।
'अकर्त्तति च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । हस्ते
द्युदक मादाय अपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४ २) यद्ः* । यातं प्राप्तं पिपामितैः, ऊतं च यज्ञे देवतात्वात् ।
अमुनि यातेर्क्यतेऽथ दिधातुजं रूपम्; पृषोदगादिः । (६, ३, १०८)
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ३) ओजः† । 'उञ्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उञ्जेर्वलोपश्च
(उ० ४, १, ८७)'—इत्यमुन्, बाहुलकाद्युदकेऽपि भवति । उञ्जते
रूपपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उञ्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्द्विकर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उञ्जत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं,
वर्द्धते वा वर्षासु बलवदा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात्? सुहितं
खेभ्यः निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः ।
नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणामचैत-
न्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५),
इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थ-
कयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अति-
शयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे
आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

* प० १, ८ ।

† प० १, ८ । निरु० १, ८

‡ निरु० १, ११ ।

खेभ्य इति चतुर्थेव ; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्णः स एष इह प्रविष्ट आनखायेभ्यो यथा क्षुरः’ । क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहमिदं दर्शयति—‘खं पुनः खनतेः (निरु० ३, ३१)’, उत्पुर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम् ? परत्र आप्राप्तिमुखम्, कथम् ? कायसुखवृत्तैर्गन्धागमनात् इति सुखम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) क्षत्रम्* । ‘क्षदिः मौत्रः’ । ‘क्षद स्यैर्ये’ इति स्कन्दस्वामी । माधवयक्षे क्षदिः शकनौकरणार्था हिंमार्थश्च । ‘क्षद गतिहिंमनयोः’—इति सुबोधिनीकारः† । ‘गुह्यवीपचित्रचियमि [मनि] मदिक्षदिभ्य स्तः (उ० ४, १६२)’ । वर्षाव्यतिरिक्तेषु क्षतुषु सूर्यरश्मिभिराहता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति ; जलाशयं प्राप्य वा ; अग्नये भुज्यते वा ; अतिपातं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा ; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; क्षत्रशब्दो बलनाम । अर्श आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्भि जलम् । धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दयम् । क्षतादन्नवृष्टिकृतकेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । “युर्व नो येषु^१ वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । बृहच्च बल मन्त्रं वेति माधवभाष्यम् । “उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु

(ऋ० सं० ४, ८, ८, ३)”—इत्यत्र च चक्रं धनमिति दृष्टम् । उभय-
मणुदकं भवितुमर्हति ॥

(४ ६) आवयाः । आम् पूर्वार्त्त 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यस-
मखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणश्चामिः (उ० ४, २१६)'
—इति बाङ्गलकादामि-प्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभि-
मुख्यार्था वा ; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ७) शुभम् । 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्तिप् प्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । “शुभं पृच्छमिषमूर्जं वहन्त (५, १, १, ४)”—“इष-
जनाय वहयः शुभस्यतीः (७, ८, १ ८, ४)”—“द्रवत्याणी शुभस्यती
(१, १, ५, १)”—इति च निगमाः ॥

(४ ८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-भृशीतृदृच-
रित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाङ्गलकादुप्रत्ययो
दुडागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—
इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो बाङ्गलकात् । “ददाति मस्य
यादुरो”—(ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘यादुरि-
त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः’—इति ॥

(४ ९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि ।
पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव ससर्जादौ तासु वीज-
मवासृजत् (१ अ० ८ श्लो०)'—इति यदुः । अथवा 'भू प्राप्ता (वा
आ०)'—इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यदा ; पञ्चसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिचं निर्भयिन्ते
अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम्* । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसुधूञ्भ्रमजिभ्य-
श्चन्द्रसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङारेशः । भव-
न्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्
(ऋ० सं० ८, ३, १६. १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं०
३, ३, ३१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लृट् शेषे च (३, ३, १३)'—
इति लृट्, 'लृटः सदा (३, ३, १४)', 'स्यतामौ लृत्नुटोः (३, १,
३३)', इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०), कथादिश्च
(चु० अ०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृष्टन्महद्बृहज्जगच्छ्रवश्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति
महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यदा ; मानेन स्वगतेन परिमाणेन
अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशात्तरा
ष्ठावरणानि मत्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्याक्रमम् ।
मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्वूपमिद्धिः । "महत्त उत्तव' स्यविर्'
तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, १२. ७, २४. ५, १४. १०, ११; २४; ४६. १२, ११ ।

† प० २, १ । निघ० २, १२ ।

(५३) आपः* । एतद्वत्समानार्थम् । * * * । दृष्टं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सङ्ग-कर्मकत्वात् । तथाचार्थवर्णिका श्रुतिः— आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)—इति । यदा ; कर्मणि क्तिप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । 'तदाप्नोतिन्द्रो वा यतीस्तस्मादापो अमु' एन (अथ० सं० ३, १३, २)—इति श्रुतिः । “आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७, ४, ५, १)” —इति निगमः ॥

(५४) व्योमा† । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३) । व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः‡ । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’—‘अन्न भोजने (क्र्या० प०)’ । ‘अशेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)’—इत्येतस्माद् बाह्वलकादुदकेऽपि भवति । ‘अशेर्युट् च’—इत्येव श्रीभोजदेवः । अश्रुते व्याप्नोति जगत्, अश्रुते वा प्राणिभिः । “तिर्यग् विलम्बमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अचामत ऋषयः सप्त माकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)” —इति निगमः ॥

(५६). महः । महदित्यनेन समानम् । अचासुन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । “मङ्गा जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” —इति निगमः । ‘महो अस्मि’ (ऋ० सं० १, १, ६, ३. निरु० ११, २७) —इत्यत्र ‘मह उदकनाम’—इति स्कन्दस्वामी । “महोम्यः स्वाहा (?)”—इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । ‘स गतौ (भू० प०)’ । ‘सर्षेर्नुम् च (उ० ४,

२३)'—इतीकम् प्रत्ययः । अधिकृतं कित्वन्तु बाहुल्यकाश्च भवति, गुणः, धावति सर्लिकम् । “सलिलाय त्वा सर्लिकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्तृतीकम् । ‘स्तृ शब्दोपतापयो (भू० प०)’, स्वरतिर्ग-
त्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १५) । ‘अस्ती-
कादयश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तु-
गागमः । शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा
स्वयं देवतात्वात् इति स्तृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “सतीकम्”
—इति केचित् पठन्ति । ‘षट्च विशरणगत्यवमादनेषु (भू० तु०
प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः । गच्छति
अवसीदति कुड्यानि, अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा (?)”—
इति पूर्वमुक्तो निगमः । अत्र स-शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभि-
प्रायस्य वैचित्र्यात्* ॥

(५९) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपा-
तनात् । यदा ; सती शोभना असौ ; सामर्थ्यान्माध्यभिका वाक्,
सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; ‘सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६, ३, ३८)’
—इति पुम्बद्धावनिषेधः । “अथो सतीन कङ्कतः (च० सं० २, ५,
१४, १)”—इति निगमः । “सतीन सत्वाहव्यो भरेषु (च० सं०
१, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम्† । ‘गाह विलोडने (भू० आ०)’ । ‘युच् बहलम्
(उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्ययः, बहलवचनाद्गुह्यत्वम् । अवगा-

* पदकारेण चि ‘स । तीकाय’ एवमवगृहीतम् ।

† प० १८. १, १ ।

क्ष्यते प्राणिभिः गहनम् । “अम्भः किमाम्बौद् गहनं गभीरम् (अ० सं० ८, ७, १७, १)” —इति निगमः । अत्राम्भः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गमेर्धातोः ‘गभीरगम्भीरौ (उ० ४, १४)’ —इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यज्ञेष्वाहतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पर्वि^{१०} दीने गभीर आं (अ० सं० ६, ४, ५३, १)” —“न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (अ० सं० ८, ६, ५, ४)” —इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । ‘कदगादयश्च (उ० ५, ४२)’ —इत्यर-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यद्वा ; ‘ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)’, पूर्ववदरन्, ‘इग्रहोर्भष्कन्दसि’ (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन । “गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (अ० सं० ८, ६, १, ४)” —इति निगमः ॥

(६३) ईम्† । अव्ययमिदम् । “वि यदञ्जां अजयनावद् यथा (अ० सं० ४, ३, १४, ४)” —इति निगमः । बज्जेषु पाठेषु “कम्‡” —इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्‡ । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘कूवृजुसिद्रुप-न्यभिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)’ —इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः ‘अस्य

* पृ० ११ । † प० ४, २ । निब० १, ८. ४, १८. ४, १८ ।

‡ प० २. ६ । निब० १, ८ ; १४. ४, १८. ६, १५ ।

§ निब० १, ८ ।

शोषादयो दोषा भवन्ति यदन्वाभतः । न हि तोष्यद् विना दन्तिः
स्वस्वस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्यटः । अन्तेर्वा निघातकारः ; अन्वाभ
इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अव्यते स्म । अव्यहेतुत्वादा अव्य
मित्युच्यते । "हिरण्यदा . ददत्यन्नमसौ (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)"—
इति निगमः ॥

(६५) हविः । 'ऊ दानादानयोः (जु० प० १)' । 'अर्चिर्गुचि-
ऊहृभिष्कदिष्कदिभ्य इमिः (उ० २, १०, १)'—इति इमि-प्रत्ययः ।
दौयते पिपामितेभ्यः, आदौयते वा जनैरूपभोगाय । अथवा ह्रयते
देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमोत्यादि मन्त्रैः ।
"हविषाज्जरो अपां पिपन्ति (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)"—"विश्वक-
र्मन् हविषा वावृधानः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ६)"—इति च निगमः ॥

(६६) मद्ग* । (६७) मदनम्† । 'षट् विशरणगत्यवमादनेषु
(भृ० तु० प०)' । पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति मनिन्
प्रत्ययः । उत्तरत्र, 'युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । विशौ-
र्यते शिलादिषु पातात्, विशौर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा ; गच्छति
वागच्छति निघ्नं, गम्यते वा प्राणिभिः ; अवमादयति पिपामायुक्तं
वा । 'हविर्हविशो मद्दि मद्गु दैव्यम् (ऋ० सं० ७, २, ८, ५)"
—इति निगमः ॥

(६८) चतम्‡ ॥

* प० १, १० ३, ५ ; २० ।

† निघ० ४, १० ७, १४. १२, ४९ ।

‡ प० १, १० : १५ २, ४. ४, १८. ४, ४. १, १९. ८, १ ; १८ । निघ० १०, ५० ।

(६८) योनिः* । 'यु मित्रणे (अदा० प०)' । 'वह्नित्रियुद्गु-
स्तादात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं
सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा ; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारा-
त्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना
तीरेण वा । यद्वा ; योनिः कारणमन्नस्य । 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः
(मनुः ३, ७६)'—इति हि सृतिः । "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः
सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वच्चं पृश्नन्त्युपरस्य योनौ (ऋ० सं०
१, ५, २ ७, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः; नक्षुदकेन विना कश्चि-
दपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—
आदित्यो भौमं रसं रग्निनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सह-
स्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—
इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ० सं० ४, १, १ ३, ४)"
—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति
निगमौ ॥

(७१) सत्यम्† । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—
इति यत् । यद्वा ; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति
यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः ।
"विद्युदसिविद्यामयाङ्घ्रानभृतात्सत्यमुपैति (?)"—"ऋतात् सत्य
मुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

* प० १. ४ । निद० १, ८ ; १८ ।

† प० १, १० । निद० १, १२. १, १२

(७२) नीरम्* । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्फायितश्चिवश्चि-
श्चकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्रापयति गृह्णति
नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः† । 'रीङ् गतौ (१)' । 'अच दः (उ० ४, १, ३४)'
—इति द-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यदा ; रातेः
(अदा० प०) द-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दीयते
पिपामितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्‍‡ । 'अस भुवि (अदा० प०)' । लटः शतरि 'असो-
रक्षोप. (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाश-
भावात् 'मदमि भूयाः (>)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोऽप्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रमाभ्यां नो णः (८, ४,
१)'—इति णत्वम् ; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं
वा कटाहादिषु । यदा ; 'पूर्णे आप्यायने' दिवादिशुगादिषु । 'वा
दान्तश्चान्तपूर्णदन्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोग-
शीलं आप्यायितम् । "पूर्णे पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)"
—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्॥ । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-

* प० २, ४ ।

† प० १, १० । निघ० ४, १७ ।

‡ 'रीङ् अवणे' दिवादिः, 'री गतिरेवकयोः' क्रादिषु दृश्यते ; न तु 'रीङ्
गतौ कापि ।

§ प० १, २८ । निघ० २, २० ।

॥ निघ० २, २४ ।

पट्वप्रक्षेधो अतन्वे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् । अतन्वे
अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यदा ; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति ;
सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) । हिनस्ति पिपासामुष्णं
वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अक्षितम्* । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठातकारः ।
क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वै रूपभुज्यमान-
मपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणादा क्षयरहितमित्यर्थः । क्षियः
'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोशदैत्ययोः (६. ४, ६०-६१)'—इति
विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घा-
भावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति ।
“उत्तमक्षितं व्यचन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)” —“समानमर्थमक्षितम्
(सू० सं० २, १, १८, ५)” —“अक्षितमयै जुहोमि स्वाहा (?)”—
इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः† । निगमोऽन्वेद्यः । वृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—
इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम‡ । नमतेः (भू० प०), 'मनिम् (उ० ४, १४०)'—
इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते§ । नम्यते
पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकट-

* निब० ४, ११. ११. ११ ।

† पु० २. प० ४, २ । निब० ८, ८ ।

‡ निब० २, १२. ४, २५ ।

§ 'नामन्-मीमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिमेति यावत् ।

वर्त्तिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः' 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्-पूर्वः ; अस्मास्त्रिपापमं पूर्ववत् । न अमस्मि गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—ओत्रियसज्जनदीप्रमृत्तिषु विद्यमानेष्वेव वामो विधत्तं सृतिः । न आमयत्यनेन रोगौ न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो अमो-वचातनौः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः । "नामानि यज्ञो अधि येषु बद्धंते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)"—"दधाना नाम यज्ञि यम् (ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'सृष्टृ गतौ (भू० प०)' । 'अर्चिर्ऽर्चिर्ऽसृष्टिर्ऽदिच्छर्दिभ्य इमिः (उ० २, १०, १)'—इति इमि-प्रत्ययः । सर्पति द्रवद्रव्यत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः* । 'आप्तृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)' । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०, २)'—इत्यमुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् । "बर्हतीनां गर्भो अपमासुपम्यात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामौनामग्नि-पमि स्वमृणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम्† । 'पूञ् पवनं (क्र्या० उ०)' । 'पुत्रः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति कण्ठे इत्र-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं स्वातः । अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः । पुनाति पापकृतः । तथाच मनः—'ज्ञानं

तपोऽग्निराहारेऽमृतमनोवार्युपाञ्जनम् । वायुः कर्माकालौ च ऋद्धेः
कर्तृणि देहिनाम् (पू० १० पू० १०)”—इति । “अतपविचाः स्वध-
या मदन्तोः (च० सं० ५, ४, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम्* । नञ्-पूर्वात् व्रियतेर्धातोः ‘तनिमृड्भ्यां
किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन् प्रत्ययः । न व्रियन्ते हि प्राणिनो-
ऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
‘अमृतोऽज्ञापः’—इति श्रुतिः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
(च० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः† । ‘जि इन्धौ दीप्तौ (रू० आ०)’ । अस्मात्
‘उन्देरिष्वादेः (उ० १, १२)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाङ्गल-
काद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा
देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (रू० प०)’ । ‘उन्देरिष्वादेः
(उ० १, १२)’—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः ।
यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्ये (भृ० प०)’ । अस्मादु-प्रत्ययः । परमेश्वरं
हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२) । दिनोति गच्छति
निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु । निगमो
ऽन्वेषणीयः§ ॥

(८६) स्वः॥ । सुपूर्वादन्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त

* पु० २ । † प० २, १०. ४, ४ । निब० १०, ४१ । ‡ पु० २ ।

§ भा० च० आ० ६, १, ४, ४ प्रत्ययः । ॥ पु० ४ ।

(३, २, ७५)'—इति विष्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमध्ययम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनौयः । अनावृष्ट्यादिजनितं क्लृप्तं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः । यदा; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिञ्चब्दः सर्वोपाधिशिभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थमिद्धिः । अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदंशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपूवाद्रमतेश्च बाहुलकाद् भवति । * * * । "आविः स्वः कृणुते गूहते वुमं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वः मिषासन्नधिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ । "आसु स्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारान्तस्य । समा-
जायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृज विमर्गं (तु० प०)' । कर्मणि घञ् । सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति मर्गः; जमि सर्गाः । यदा; सर्गा वेगः; 'अर्श-
आदित्वादच् (५, २, १२७)' । वेगवन्ति हि जलानि । "सर्गासो वृताद्व (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम्* । सम्पूर्वाद् वृणोते: 'यहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप् । संव्रियते मेघैः । यदा; पचाद्यच् (२, १, १३४), वृणोति हि भूभिं संवरम् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) शम्बरम् यदा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु(१०) । तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

त्वात् कः । यदा ; श्च तद्वरश्च शम्बरः । श्मनं च रोगाणामुत्थाप्य
सर्वपदाद्येषु इत्यर्थः । ‘शम्बरं मम्बरं जलम्’—इति माधवः । “अति-
थिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १८, २)”—
इति निगमः ॥

(८८) अभ्वम्* । आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाङ्लकाद् भवति,
उपसर्गह्रस्वत्वञ्च । ‘कन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)’—इति सुपि भूसु-
धियो विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति ।
आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम् । ‘अभवमा भवति’—इति
माधवः । “सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—
इति निगमः ॥

(८०) वपुः† । ‘टु वप वीजतन्तुमन्ताने (भृ० उ०)’ । ‘अर्त्ति-
पृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)’—इत्युसि-प्रत्ययः ।
उप्रेऽनेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । “चरिष्व-
१र्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(८१) अम्बु‡ । अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणो-
क्तम् (३) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८२) तोयम्§ । तवतेर्दृष्टिकर्मणः (निरु० ८, २५) ‘अग्राद-
यश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वर्द्धते वर्षासु । ‘तुदति तोयम्’—इति चौरस्वामी । तुदतेः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यदा ; तुदिः

* पु० १० । † प० २, ७ ।

‡ निरु० २, १० । § प० २, १५ ।

सौत्राचार्यः । “तोयेन जीवद्वाः ससर्जं भूम्याम् (?)”—
इति निगमः ॥

(८३) लूयम्* । पूर्ववन्निपातनाद्रूपमिद्धिः । उकारस्य दीर्घः
(६, ३, १ ३ ३) । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(८४) कूपीटम् । ‘कूपू सामर्थ्यं (भू० आ०)’ । ‘कृत्कूपिभ्यः
क्रीटम् (उ० ४, १ ८०)’—इति क्रीटन् प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८,
१, १ ८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः —‘कूपण-कूपीट-कर्पूगादयोऽपि
कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो वज्रलम् (३, ३, १)’—इति च कूपेरेव
वाज्रलकाशत्वाभावः । भाष्ये तु—‘कूपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,
१, १ ८भा०)’—इति लत्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यत्रा
कूपीटमनु तद्वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, ११, २)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम्‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्
‘शुजेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्तादेशो
र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शोचते शुक्रः । यदा ; शोचते
ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ८ पूवा०)
क्विप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं तेजः
शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः
उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)”—
इति निगमः ॥

* प० १, १४ । निघ० ८, १३ ।

† ऋ० सं० ७, ७, १०, १ ३ ३ ३ ।

‡ निघ० ८, ११. १२, १० ।

(८६) तेजः* । 'तेजृ पालने' भूवादिः परस्मैपदौ । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यदा ; 'तिज निशाने (भू० आ०)' असुन् । अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा† । स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्व-मर्त्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वा‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; शस्यो-त्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णोतेः इण् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—“देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अस्य भाष्यकदुवटः—‘वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्षम्’—इत्यादि ॥

(८९) जलम् । 'जल घातने (भू० प०)', 'घातनं तैक्ष्णम्'—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यदा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डो निरूपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम् । 'ला आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* प० १० ।

† प० २, ७, २, २० । जिब० ७, २४ ।

‡ 'तायदस्यायनं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः ।

(१००) जलाघम्* । जैः जातैः लघ्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाघम् । ज-शब्द उपपदे लघेः कर्मणि घञ् । 'जलाघं ज-लघितं जातैः'—इति माधवः । यदा ; जलाघमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्दम् । “रुद्रं जलाघभेषजम् (ऋ० सं० १, ३, १६, ४)”—इति निगमः । 'जलाघमुदकनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इतित्त्वान्नुम् । 'इन्देः कर्मिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कर्मि-प्रत्ययः । देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; इयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा । यदा ; इन्धेः कर्मिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते इदम् । “स्वमारो या इदं ययुः (ऋ० सं० १, ५, २६, ५)” — “ता जिह्वया मदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)” — “रूपामिमानो अक्रणोदिदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)” —इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । युव्यः^(२) । खाः^(३) । सीराः^(४) । खीत्याः^(५) । एन्यः^(६) । धुनयः^(७) । रुजानाः^(८) । वृक्षणाः^(९) । खादो-
अर्णाः^(१०) । रोधचक्राः^(११) । हरितः^(१२) । सुरितः^(१३) ।
अग्रवः^(१४) । नभन्वः^(१५) । वध्वः^(१६) । हिरण्यवर्णाः^(१७) ।

* प० २, ६ ।

(१) कातिरिक्त्वमवेष्येव पुस्तकेषु “ययाः”—इति, टीकाकृत्युक्तम् ।

(१५) “नभन्वः” ख । । “नभन्वाः” C. D. F ।

रोहि॑तः^(१८) । स॒सु॒तः^(१९) । अ॒र्णाः^(२०) । सि॒न्ध॒वः^(२१) ।
कु॒ल्याः^(२२) । व॒र्यः^(२३) । उ॒र्व्यः^(२४) । इ॒रा॒व॒त्यः^(२५) । पा॒र्व॒-
त्यः^(२६) । स॒र्व॒न्त्यः^(२७) । ज॒ज॒स्व॒त्यः^(२८) । प॒य॒स्व॒त्यः^(२९) ।
स॒र॒स्व॒त्यः^(३०) । त॒र॒स्व॒त्यः^(३१) । ह॒र॒स्व॒त्यः^(३२) । रो॒ध॒स्व॒-
त्यः^(३३) । भा॒स्व॒त्यः^(३४) । अ॒जि॒राः^(३५) । मा॒तरः^(३६) ।
न॒द्यः^(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अव॒नयः† । पृथ्वी॑नामसु व्याख्यातः (१) । अव॒न्ति जगत्
स्वोद॒केन, अ॒व॒न्ते प्राणि॑भिस्तौगादिनिर्माणेन । “आमि॒ञ्चन्तौ॑र॒व॒न्त्यः
समु॒द्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न ब्रा॒णा अ॒व॒नी॑रमुचत्
(ऋ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निगमेषु बहुवचना-
न्तत्वेन प्रायशः अव॒णात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम्‡ ॥

(२) य॒ङ्गः‡ । ‘या प्रा॒पणे (अ॒दा० प०)’ । ‘शे॒व॒य॒ङ्ग॒जि॒ङ्गा॒यी॒वा-
प्वा॒मी॒वा (उ० १, १ ५२)’ — इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं
ङ्गागमश्च । बा॒ङ्गल॒कादा॒पः स्थाने ङीप् पी॒प्प॒ल्यादि॒त्वाद् द्रष्ट॒व्यम् ।
याति तां॒स्तान् प्र॒देशान् प्रा॒प्यन्ते वा प्राणि॑भिः । यद्वा ; ‘य॒ङ्गः’ —
इति मह॒न्नाम (निघ० ३, ३), पूर्॒व॒त् ङीप् । य॒ङ्गः मह॒त्यो न॒द्यः ।

(२३) “अ॒र्णाव॒र्यः” — इति मा॒श्वः । (२४) “उ॒र्व्यः” C, ग ।

(२६) “पा॒र्व॒त्यः” ग. C. D. E । (२७) “स॒र्व॒त्यः” — इति च टीकासम्मतः ।

* “इति नदीनाम्” ग । † पु० १ ।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः । तथाहि ऋक्-
संहितायाम् — १, १, ४, ५ अ॒व॒नि॑ = भूमिम्, ततः १, ४, १५. १ अ॒व॒निः = भूमिः,
ततः १, ६, १, १ अ॒व॒नि॑ = भूमिम् इति ; एकत्र तु अ॒व॒निः = रक्षकः इति व्याख्या-
तवाच्यं सायकः १, १, ८, ५ ।

§ प० १, १ । निघ० ८, ८ ।

दिधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्कैजः, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) ।
यातांश्च प्राणिभिः कृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः । “स्वयमन्कैः परिदौयन्ति
यज्ञीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)” — “अवर्द्धयन्त्सुभगं मम यज्ञीः
(ऋ० सं० २, ८, १३, ४)” — इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु “यव्याः” — इतौदं नाम दृष्टम् । ‘यु मिश्रणे
(अदा० प०)’ पृथग्भावेऽप्यस्यार्थः — इति नैगमकाण्डे ‘वियुते (निरु०
४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । ‘यु मिश्रणे’ —
इति अयं पद्यते, प्रयुज्यते च — ‘जनयत्यै त्वा संयौमि’ — इति, तथापि
पृथग्भावेऽपि वर्तते । न चायं वेरूपमर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्
— ‘युतं धनमस्य’, ‘युतं भोजनमस्य’, ‘युतोऽयम्’ — इति पृथग्भूत
इति गम्यते — इति । अस्मात् ‘आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च (३, १,
१२६)’ — इति ण्यति प्राप्ते ‘कृत्यन्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’ —
इति ‘अचो यत् (३, १, ८७)’, गुण, ‘वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७८)’
वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरग्निभिराकृष्टेन पृथग्-
भवन्तीति वा । अथवा ‘युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)’ अस्मात् अग्रा-
दित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते आसु सेतुरिति,
यव्याः । यदा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खलयवमाषतिल-
वृषब्रह्मणश्च (५, १, ७)’ — इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः ।
“वार्षं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)” — इति निगमः । ‘इद-
मित्र कुल्याभिः’ — इति माधवभाष्यम् । अनयोर्युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । ‘खन अवदारणे (भू० उ०)’, ‘अन्येष्वपि दृश्यते

(३, २, १०, १०)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०, १० भा०)'—इत्युक्ते निरूपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने र्छः प्रत्ययः, टाप् । वृचहनमादिङ्ग्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां विल मपिहितं यदासीद् वृचं जघ्मं अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्मां अददद् वज्रवाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम्* । यदा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खे दाने (?)' । 'घञर्थे क-विधानम् ३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खे स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृक्षेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायस्त्वामुप सृजा मृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"अध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० ९, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः† । 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रैयादिकश्च । 'शुचि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तुर्धातोः 'कृपृगृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)'—इति बाहु-लकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रवित्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"सीरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या

* तथाचेय मनुक्रमिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थोपग्राहमीदमर्थः'—इति तत्र चेयं षष्ठी ।

† निर० ८, ४० ।

(ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः ॥ "सीरा^१ शुष्मि^२ कवयः

(ऋ० सं० ८, ५, १ ८, ४)"—इति हल-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । 'स्रोतसो विभाषाश्चङ्छौ
(४, ४, १ १ ३)"—इति झ-प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति ।
"नवति स्रोत्या नव^१ स्रवन्तौ (ऋ० सं० ८, ५, २ ५, ३)"—इति
निगमः ॥

(६) एन्यः । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः
(उ० ४, ४ ८)"—इति बाङ्गलकान्ति-प्रत्ययः । 'हृदिकारात् (४, १, ४ ५
वा०)"—इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते
वा प्राणिभिः । "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १ २, २)"
—इति निगमः । एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्यु-
दात्तः इति माधवः । "एनी^१ त एते हृहती^२ अभिश्रिया^३ (ऋ० सं०
२, २, १ ३, ६)"—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः* । 'धूञ् कम्पने' भौवादिः । बङ्गलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्नि-
पाष्णिचूर्णिभृणि (उ० ४, ५ २)"—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किञ्च । धुन्वन्ति
कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात् । "दिवे-
दिवे^१ धुनयो^२ यन्त्यथम् (ऋ० सं० २, ७, १ २, २)"—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः† । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन
ज्ञानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे ज्ञानच् भवति, सुगागमस्तु न
क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूजानि । "सं रुजानाः
पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २, ३ ७, १)"—इति निगमः ॥

(८) । वचणाः* । ‘वच रोषे (भू० प०)’ । ‘क्रुधमण्डार्येभ्यश्च (?)’—इति युच् । वचन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यदा ; ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । अस्माद् ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युचि षुगागमे वाङ्गलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । ‘वचतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्’—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । “प्र वचणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”--“महि ज्योतिर्नि हितं वचणासु (ऋ० सं० ३, २, ३.४)”—इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोअर्णाः । ‘स्वाद भक्षणे (भू० आ०)’ । कर्त्तर्य-
सुन् (उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु
(१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन
कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति स्वादोअर्णः, वेगवज्जला इत्यर्थः ।
‘प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)’ । तथा च माधवः—“धन्व-
र्णसो नद्यः स्वादोअर्णाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)”—इत्यत्र
‘धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । स्वादोअर्णा जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं
यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः’—इति । “धन्वर्णसः (ऋ० सं०
४, २, २६, २)”—इत्ययं निगमः । अर्णशब्दो विशेषणम्,
अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । ‘रुधिर आवरणे (रू० प०)’, ‘भावे (३३
१८)’ घञ् । ‘डु कञ् करणे (तना० उ०)’, ‘घञर्थे क-विधान-

(३.३,५.८५०)—इति कः । ‘ह्रस्वादीनां के कं भवतः’—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृष्णा प्राणिनां स्त्रैर-
सञ्चरणनिरोधकारिणः । यदा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-
मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपश्चाद्भ्रमः । यदा ;
रुधेः करणे घञि (३.३.१८) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः
शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते । “समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः
(ऋ० सं० २,५,१३.०)” —इति निगमः ॥

(१२) हरितः* । ‘ह्रञ् हरणे’ भृवादिः (उ०), ‘ह्र प्रमह्यकरणे’
जुष्टात्यादिः (?) । ‘ह्रस्वरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,८४)’ । हरन्ति
वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रमह्य हरन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ । पूर्वेण सृचेण (उ० १,
८४) इति-प्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । “सम्यक् स्रवन्ति
सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३,८,११,१)” —“यो वां समुद्रान्त-
सरितः पिपत्ति (ऋ० सं० ५,५,१७,२)” —इति च निगमौ ॥

(१४) अगुवः† । ‘अहि गतौ (भू० आ०)’ । ‘जन्त्रादयश्च (उ०
४,१००)’ —इति ह्र-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः,
निपातनाम्न-लोपः, ‘तन्वादीनां कन्दसि वज्रलम् (६,४,८६५०)’
—इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अगुवो गमनात् नद्यः’—
इति माधवः । “समगुवो न समनेष्वञ्चन् (ऋ० सं० ५,२,१,५)” —
इति निगमः ॥

(१५) नभम्बः । ‘णभ तुभ हिंसायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः ऋधादिश्च परस्मैपदी । ‘दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)’—इति बाङ्गलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्रन्ति इति नभम्बः । ‘जसादिषु कृन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङुप्रधायाः’—इति विकल्पितत्वात् ‘जसि च (७, ३, १०८)’—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कृत्वादीनाम् । “प्रागुर्वो नभम्बो इ नवकाः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)”—इति स्तौलिङ्गो निगमः । “प्र पर्वतस्य नभनूँरुच्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)”—इति पुंस्त्रिङ्गे । अत्र ‘मिन्धवः स्युर्नभम्बः’—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः† । ‘वह प्रापणे (भू० उ०) । ‘वहो धश्च (उ० १, ८०)’—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम् । यदा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) ‘इर्यतेः कन्यम् हिरश्च’—इत्यादिना । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘ऋजेन्द्राय-वञ्च (उ० २, २७)’—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति म्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्त इष्टो वर्णा यामां ताः । यदा ; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रल्लादजनयित्रीः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । “हिरण्यवर्णाः परियन्ति यङ्कीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)”—इति निगमः ॥

* ‘भनतेः शब्दकर्मणो नभाद्धितिवत् नभनवः उदकानि’—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम् ।

† निघ० १, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, ३, १, ६ द्रष्टव्यः ।

(१८) रोहितः* । ‘रुह वीजजन्मनि (भृ० प०)’ । ‘रुह रुहि-
युषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । रोहण्याभिर्वीजानि, तज्जलेन हि
वीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणोद्यः ॥

(१९) समुतः । सम्युर्वान् ‘सु गतौ (भृ० प०)’—इत्यस्मात् ‘किप्
च (३, २, ७६)’—इति किप् प्रत्ययः । सङ्गताः समुतः । समोऽन्त-
लोपश्चान्दसः । चुद्रमद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः
समुत इत्युच्यन्ते । समुत सङ्गता इति माधवः । यदा ; स्रवतेः सम्प-
दादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) किप् । स्रवणं सुतजलप्रवाहः स्रोत
इत्यर्थः, तथा सह वर्जन्ते इति समुतः । ‘सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३,
६, ७८)’—इति सः, समुतः । ‘समुतः स्रोतमा युक्ताः’—इति च
माधवः । “सुतस्य धेना अयनन्त समुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)”—
इति निगमः ॥

(२०) अर्षाः† । ‘कृण गतौ’ तनादिः (प०) । ‘पचाद्यच् (३,
१, १३४)’ । अर्षन्ति गच्छन्त्यर्षाः । यदा ; अर्ष इत्यकारान्तमणुदक-
नामेत्युक्तम् (१३५ पृ०) । अर्ष आदित्वादच् (५, २, १२७) । जल-
वत्यो हि नद्यः । ‘अर्नेरर्षांस्युपगाः’—इति माधवः । तत्र पक्षे
‘धापूवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति न-प्रत्ययः । यदा ;
पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्नेः ‘उदके मुट् च (उ० ४, १८२)’
—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाङ्गलकाद् भवति । “अणोरपो
अनवद्यर्षाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्र-
सारणं धञ्' (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
“अधा अजाः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)”—
“यस्य ते सुप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, ०)”—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्त्याने (भू० प०)' । कौलन्ति संस्त्याय-
न्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः
कुल्याः । 'भवे कन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिशनिर्वचने
'कुलशातनः (निरु० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः
प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समु-
च्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । क्षीरस्वामी तु 'कुलानि
पर्वतानि श्यति पञ्चस्त्रेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् ।
यदा ; 'कुल्याऽल्पा क्वचिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र
क्षीरस्वामिनो व्याख्या—'क्वचिमा अल्पा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या' ।
कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । यदाहः—
'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुल-
मित्यन्ये हलां वा कुलमुच्यते'—इति । “स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः
परस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)”—“ह्रद्रं कुल्या इवाऽऽश्रत
(ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)”—इति च निगमौ ॥

* निघ० ५, २०. ८, २६. १०, ५ ।

† “अष्टागवं धर्मचक्षुं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं मृदस्यानां द्विगवं
प्रक्षुधातिनाम् ॥”—इति चारीतः । ‘षड्गवं मध्यमं चक्षुमिति तथाविधं चक्षुद्वयेन
यावन्ती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति’—इति कुल्लूकः (मनुः ०, ११८) ।

(२३) वर्यः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भर्मा (क्र्या० आ०)' । 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः, "ह्रदिकागत (४, १, ४५ वा०)"—इति ङीष् । वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "चृतावर्यः"—इत्यपठत् । 'चृतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२)', 'कन्दमी वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)' इति मत्व-र्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीष्फौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः ; चृतावर्यः । "चृतावर्यरूपं मुक्कत्तमेवैः (च० सं० ३, २, १२, ५)"—इति निगमः ॥ अच स्कन्द-स्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु मूरयः ॥

(२४) उर्यः* । 'ऊर्मुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च । उर्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) । महत्यो नद्यः, छादयिष्यो वा भूमेः स्वनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः† । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'चञ्जेन्द्रायवञ्च-विप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना इ-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते । इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१, १०, ८) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण्, ङीष् (४, १, १५) ॥

(२७) स्रवन्त्यः । 'स्रु गतौ (भू० प०)', । लट्, शततो ङीप् ।

सर्वदा गमनसुखभावः । “न॒त्रि॒तिं स्त्रो॒त्या न॒व च॒ स्व॒न्तीः
(ऋ० सं० ८, ५, २ ५, ३)”—इति निगमः । अत्र स्त्रोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ;
‘रयिः’—इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति मतुप्, ‘रये-
र्मतौ बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसारणम् । “पतिः
मिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, १)”—इति निगमः ।
मिन्धुशब्दो विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । ‘ऊर्ज बलप्राणनयोः’ चुरादिः (५०) ।
असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जा बलं तेन तद्वत्यः । ‘अस्मा-
यामेधास्त्रजो विनिः (५, २, १२१)’—‘बज्जलञ्छन्दसि (५, २,
१२२)’—इत्युक्ते म॒तुप्, ‘तमौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भ-सञ्ज्ञा ।
बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति ।
‘ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती
रिव (?)’—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । ‘पा पाने (भू० ५०)’ । पिबतेरी चासुन्
(६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । पायतेर्वा (भू०
आ०) असुनि बाज्जलकात् ; ‘पायः पी (६, १, २८)’—इति
निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति
पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

* नि४० ८, १२ । † पु० ७ ।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० ५, १, १४, २ प्रत्ययः ।

(३०) सरस्वत्यः* । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८) ; तदत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ प्रवतरणयोः (भू० प०)' । अमुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तदत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । अमुन् (उ० ४, १८४) । 'उःकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तदत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधमा तारण, तदत्यः । 'चित्रा रोधस्वती रनु' (ऋ० सं० १, ३, १७, १)—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः§ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । अमुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तदत्यः ; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः॥ । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-शिशिर-शितिल-म्यिर-स्फिर-म्यविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरत्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति क्षियन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः¶ । 'माङ् माने (अदा० आ०)' । तन्-तचौ, 'शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तन्-तचौ** (उ० २, ८७)'—इति वच-

* पु० ११ । † निगमस्त्वस्य ऋ० सं० ४, ८, २०, २ द्रष्टव्यः ।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० २, ६, २०, १ द्रष्टव्यः ।

§ पु० ८ ।

॥ प० २, १५ ।

¶ निरु० २, ८. ४, १५. ८, १८. १२, ७ ।

** 'तन्तचौ शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ० पाठः ।

नात् । 'न षट्स्रस्त्रादिभ्यः (४.१, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रेजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, माद्वस्त्रोक्तस्य रक्षिका इति वा ; नदीमाद्वक-इति हि देशस्य व्यपदेशः* । "जुञ्जानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु माद्वषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'एद अव्यक्ते शब्दे (भृ० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पद्यते (४, १, १५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अस्त्रवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १८, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः^(१) । हयः^(२) । अवी^(३) । वाजी^(४) । सप्तिः^(५) । वह्निः^(६) । दधिक्राः^(७) । दधिक्रावा^(८) । एतग्वा^(९) । एतशः^(१०) । पैदः^(११) । दौर्गाहः^(१२) । औच्चैःश्रवसः^(१३) । तार्क्ष्यः^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रध्नः^(१६) । अरुषः^(१७) । मांश्चत्वः^(१८) । अव्यथयः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।

* "देशो नद्यम्बु-दृष्टम्बु-सम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमाद्वको देवमाद्वकस्य यथा-क्रमम्"—इति अम० को० २, १, १२ ।

† प० ५, २ । निब० २, २४. ८, २४. ११, ५८ ।

(९) "एतग्वाः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु । ऋ० सं० १, ८, ७, २—इति च तस्य निगमः

(१३) क-तिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैःश्रवसः" इति ।

(१८) "मांश्चत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ङ, अस्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, २ । ऋ० सं० ५, ४, ११, २ इत्यस्य व्यपदेशः—"मांश्चते।"—इति पदकार-सम्पत्तः, "मांश्चतुः"—इति साधयस्य च ।

(१९) "व्यथयः" C. D. F ।

(२०) "श्येनासः" ङ ।

पतङ्गाः^(११) । नरः^(१२) । ह्यार्याणाम्^(१४) । हंसासः^(१५) ।
अश्वाः^(१६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ ५४ ॥

(१) अत्यः† । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । ‘कृत्यन्युटो बह-
लम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा ‘अघ्नादयश्च
(उ० ४, १०८)’—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति मततं गच्छति,
गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । “वामत्या अपि कश्चि वदन्तु (ऋ०
सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(२) ह्यः । ‘ह्य गतिविक्रान्ते (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । ह्यति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । ‘अश्वादीनां गति-
विशेषो विक्रमणम्’—इति वृत्तिः । “ह्यो न विद्वान् अयुजि स्वयं,
धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)” —“ह्योमि (ता० ब्रा० १, १, ७)”
—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा‡ । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)’ । ‘स्नामदिपद्यर्त्ति-
पृश्निभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’—इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं
प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । ‘अर्वैरणवान् (निरु० १०, ३१)’
—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वैरणवान् इत्यर्थप्राप्तदचनं
द्रष्टव्यम् । अर्त्तैरन्तर्णित्यर्थत्वाद्वा ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्श्वं प्रादिनेति वा ।
यदा; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-

(१४) “वार्याणाम्” ग. iid ।

* “इत्यश्वानाम्” ग ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० १०, २१ ।

परतन्त्रः । “वृ॑न्नो व॒न्वन् कृ॒त्वा ना॒र्वा (ऋ० सं४, ५, १४, ४)” — इति निगमः ॥

(४) वाजी* । ‘वज गतौ (भू० प०)’ । घञ् । वाजो वेगः । ‘रंहस्तरणिः प्रमभो वेगो रपो जवो वाजः’ — इति निघण्टुः (?) । ‘अजि-
वज्योश्च (७, ३, ६०)’ — इत्यत्र न्यासः — ‘चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्’ — इति । वाजो
ऽस्यास्ति ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ वाजी । वेगवान् ह्यश्वः ।
यदा ; वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचि-
तमुद्गाद्यन्नेन तद्वान् । ‘वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी’ — इति
क्षौरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता
वा परेषा मित्यर्थः । अत्र ‘ओ विजौ भयचलनयोः (रू० प०)’ —
इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । “वि॒मोच॑नं वा॒जिनो
रास॑भस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)” — इति निगमः ॥

(५) सप्तिः† । ‘षप समवाये (भू० प०)’ । ‘सपिनसिपसिपदिभ्यस्तिप्’
— इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामेवैति । गति-कर्मणो
वा सप्तिः । ‘सपतेः स्पर्शार्थात्’ — इति माधवः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’
— अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः ।
“जु॒षा॒ण इन्द्र॑ सप्ति॑भिन् आ ग॑हि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)” — इति
निगमः

(६) वक्त्रिः‡ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वहिश्चिश्चुयुद्रुग्लाहा-

† निघ० ८, २ ।

‡ निघ० २, ४ ; ६, ८, २ ।

त्वग्भि॒नो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । “से त्वा वह॑न्ति
वक्त्र॑यः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"’—इति निगमः ॥

(७) दधिकाः* । ‘तत्र दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत्
क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २, २७)’—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—‘दधिकाः ; दधत् धारयत् स्वारेहिणं क्रामति ;
दधत् क्रन्दति हर्षार्थं हेषारवं करोति ; दधदित्याकारी भवति अधि-
ष्ठितम् ; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-
चक्षुः, कर्षगुक्तिकाकारी भवति’—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं
तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप इकारान्तादेशश्च ।
क्रामतेः क्रन्दते राड्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः ‘जनमन-
खनक्रमगमो विट् (३२, ६७)’—इति विट्, ‘विद्वनोऽनुनामिकस्यात्
(६, ४, ४१)’—इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’
—इति विच्, व्यत्ययेनानुनामिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन
करोतेः क्तिप् युक् चानुवर्त्तते । आड् च धातोः परो यणादेशः ;
दधिकाः । “क्रतु॑ दधिका अनु॑ मन्तवौ॑त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४,
४)"’—इति निगमः ॥

(८) दधिकावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च । “दधि॑क्रावेष्ट॒मूर्जं
स्व॑र्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"’—इति निगमः ॥

(९) एतग्वा । ‘इण् गतो (अदा० प०)’ । ‘हमि॑मृग॒गवामि॑द-
मि॒नूप॒धूर्वि॑भ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।

‘भृतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)’—इत्युक्तेः भृतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । ‘गन्तु गतौ (भू० प०)’, ‘इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)’—इति बाङ्गलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनागम्य एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । ‘एतग्वः प्राप्तगन्तव्याः’—इति माधवः । यद्वा ; एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्तिप्, ‘गमः कौ (६,४,४०)’—इत्यनुनामिकलोपः, ‘ऊञ् च गमादीनाम् (६,४,४० वा०)’—इत्युकारोऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपमर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वः शुक्लवर्णा अश्वः । यद्वा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति ‘केशादोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०६)’—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०६ वा०)’—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । ‘एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति’—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र कापि शौक्लमस्ति रूपेण वा । एतग्वः-शब्दोऽश्वे वर्तते । तथाच ‘विशाखाषाढौ मन्यदण्डयोः (?)’—इत्यत्र पदमञ्जरी—‘विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशामनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते’—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । ‘एतग्वः’—इत्याकागन्तपाठो यथादृष्टम् । “एतग्वः चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)” — “एतग्वः चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६,५,८,२)” —इति च निगमादौ ‘सुपां सुलुग् (७,१,३८)’—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । ‘इणस्तश्नन्तश्चसुनौ

(उ० ३, १४५) — इति तश्चन्-प्रत्ययः । एतश्चः गमनकुशलः । यद्वा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शम्* । एतद्वा एतच्छर्गैर एतश्चः ; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) सर्वमिद्धिः । “एतश्चो वदति धूर्धु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)” — “यदेतश्चोभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)” — इति च निगमौ ॥

(११) पैदः । ‘पद गतौ (दि० आ०)’ । ‘कृगृगृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)’ इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकार. पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) । पद्यतं गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा । ‘पदेः पैदो गतिक्रियायाम्’ — इति माधवः । “पैदो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)” — इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) ‘ईषदुःसुषु कृच्छार्थिषु खल् (३, ३, १२६), पृषोदरादि-त्वात् (६, ३, १०६) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम् । अथ हृदयान-मिहैर्गृहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादि-त्वादण् (५, ४, ३८)* । यद्वा ; ‘दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते’ — इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’ — इत्यण् ; ‘अप्पु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)’ — इति श्रुतिः । “सुप्तच्छेषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)” — इति निगमः ॥

(१३) औचैःश्रवमः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उचैःश्रवाः । उचैर्महच्छ्रवः कीर्तिरस्येति, ‘तस्यापत्यम् (४, १, ८२)’ — इत्यण् । तच्छ्लीना ह्यश्याः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

* गणपठे तु नवात्मके जे. मादिगणे न दृश्यते एतशब्दः ।

† “प्रहिं धावन्तं चर्या रोचैःश्रवममश्रवम्” — इति अथ० सं० १०, १९८, १४ प्रथमः ।

(१४) तार्क्ष्यः* । तृष्मश्रुते गन्तव्यं, तीर्षे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । 'तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्रुतेः क्षियते वात्तरपदम्; पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । अश्रुो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यदा ; वेगेन तार्क्ष्यमादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र तत्त्वस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति चौरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) आशुः‡ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'हवापाजिमि-
स्वदिमाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अश्रातेर्वा
वाङ्मलादुण् (३, ३, १) । अश्राति महाशनेो भवति । आशुरिति
क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्रुवश्चक्रेष्वाशुषु" (ऋ०
सं० ६, ३, १३, ८)—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः॥ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुष
मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—“युञ्जन्ति ब्रध्न-
मरुषञ्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं
युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः॥ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्रा० प०)' । ऋणाति
अभ्यामुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः । यदा ; अरुषमिति रूप-
माम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरि-
मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)”—इति निगमः ॥

* प० ५, ४ । निघ० १०, २७ । † तार्क्ष्यौ वायुः (निघ० १०, २८) ।

‡ 'त्यमू ष ८, ८, १६, १'—इत्येष ऋस्यापि निगमो भवितुमर्हति ।

§ प० १, १५ । निघ० ६, १, ६, ६ ।

॥ प० २, २ । ॥ प० ८ ।

(१८) मांश्चत्वः । ‘मम ज्ञाने (दि० आ०)’ । पदस्य म-लोपा-
भावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । “महीमे अस्य वृषनाम
शूषे मांश्चत्वे वा पृश्ने वा वधत्वे (ऋ० सं० ७, ४, ११, ४)” —
इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाव्यम्—‘मही महती, इमे, अस्य सोमस्य,
शूषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणौ मांश्चत्वे । अश्वनामैतत् । मत्तु
चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्वे शत्रूणां हिंसन-
शीले भवतः । सोऽयं अस्त्रापयच्छत्रून्स्नेहयच्च । स्नेहनं प्रद्रावणम् ।
अथ प्रत्यक्षकृतः’—इत्यादि । अत्र मांश्चत्वस्य * * * । समान्नाय-
पाठेषु* मंश्चत्व इति दृश्यते । ‘ब्रध्नं मांश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुम् (ऋ०
सं० ५, ४, ११, ३)’—इत्यत्र माधवः—‘मंश्चतु रित्यश्वनाम * * * ।
इह तु वरुणविशेषणम्’ मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्’—इत्यभा-
षयत्† ; निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः‡ । एषामष्टावुत्तराणि वज्रवदित्युक्तम् (निरु०
१, १४७), असन्देहार्थमेतदादीनि वज्रवचनान्तानि नामानि । ‘व्यथ
भयचलनयोः (भू० आ०)’ । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११, ४)’—
इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः
दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः । यदा ; व्यथिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
“पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)” —इति निगमः॥

* निघण्टुसमान्नायपाठेषु चत्याद्यश्वनामसु इत्यर्थः ।

† संक्षिप्तापाठे ‘मांश्चतोः’—इत्येव, पदपाठे तु ‘मंश्चतोः’—इति, व्याख्याकारे-
ऽपीह ‘मंश्चतोः’—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम् ।

‡ न एवमेव पङ्क्तिर्यास्तस्य ।

(२०) श्येनासः* । ‘श्येनः शंसनीयं गच्छति (निब० ४, २४)’—
इति भाष्यं । जसि ‘आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ । “श्येनासो न
दुवमनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)”—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । ‘पृ पाप्ननपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘धापृवस्य-
ज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति न-प्रत्ययः । सुपात्यन्ते यवसादि-
प्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः ह्येषास्वादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् ।
पतते वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । ‘पत्ञ् गतौ (भू० प०)’ । ‘पतेरङ्गच् (उ० १,
११७)’ । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे ‘गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम् ‡
(३, २, ६ ऋवा०)’—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २, ६ ऋवा०),
‘खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)’—इति मुम् पतङ्गा इति । ‘अश्वाः
पूर्वं पक्षिणो भूवन्’—इति श्रूयते । “रथे युक्ताम आश्वः पतङ्गाः
(ऋ० सं० १, ८, १८, ४)”—इति निगमः । आश्वशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः§ । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘नयते ङिच्च (उ०
३, ८३)’—इति ञ् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोग्णिणम्,
कर्मणां नेतारो वा नरः । “त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन् (ऋ०
सं० १, ८, २६, ३)”—इति निगमः । ‘नृन् अश्वान्’—इति माधवः ॥

(२४) कार्याणाम् । ‘कृ कौटिल्ये (भू० प०)’ । ‘कृहलोर्ण्यत् (३,
१, १२४)’ । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः ।

* प० ५, ५ । निब० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।

‡ वार्तिकस्वरूपानु ‘गमेः सुपि वाच्यः’—इति ।

§ प० १, १ । निब० ५, १ ।

यदा ; करतिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८), 'कृत्यन्तुटो बहलम् (३, ३, ११३)'—इति णत् । करत्यर्थम् अस्याः कार्याः । 'कारं गतौ'—इति माधवः । "कार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पुत्रो न कार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंमासः* । 'हन हिंमागर्तोः (अदा० प०)' । 'वृत्तुवदि-हनिकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति स-प्रत्ययः । सन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिर्ध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५, १, १) । "हंमामो ये वां मधुमन्तो अस्मिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२६) अस्याः† । 'अपू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'अगुप्रुषिलटि-कमिखटिविशिभ्यः कुन् (उ० १, १, ४८)'—इति कुन् प्रत्ययः । अस्या-तेर्वा बाङ्गलकात् । अश्रुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च । * * * । "यदात्तिपुर्दिव्यमज्ममस्याः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

॥ इति षड्विंशतिरय्यनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते माहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहामपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहिताग्नेः^(२) । हरित आदित्य-स्य^(३) । रासभावश्विनेः^(४) । अजाः पूषाः^(५) । पृथ्व्यो मरुताम्^(६) । अरुण्यो गाव उपसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) ।

* निरु० ४, १० ।

† प० ४, २ । निरु० १, १२. २, २०. ८, १ ।

(७) "अरुण्यो गाव उपसाम्"—इति कातिरिक्तं मयैव, परं स्कन्दस्वामिकृत-या श्याविषयः ।

विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशा-
ऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

“(१) हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यपर्णे ज्वाला-अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रामभावश्चिनोः । अश्विभोगकाले रामभवर्णा, तत्कालो-
चितेन श्यामत्वेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूषाः । अजा अजनात् । पूषाः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रातृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघ-
माला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणि-
माया मागन्तव्यः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘कन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा०
८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ वृणपर्णानामवादेः सञ्च-
रणान्मिश्रणान्नियुतः ॥”—इति स्कन्दस्वामियन्याः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्त्वावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी । ‘हञ् हरणे (भू० उ०)’ । ‘हपिषिरुहिवृतिविदि-
क्विकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

* “इत्यादिष्टोपयोजनानि” ग ।

† प० १, १ । निब० ४, १८. ७, १४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौ, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६, १, १)’—इति ; अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरौ’—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६) । ‘ऋक्सामे वै हरौ’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरौ युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २, ३, ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः† । ‘इष्टरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’—इति इति-प्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः । “रोहिदश्च शुचिं व्रत (ऋ० सं० ६, ३, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(३) हरितः‡ । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा । यदा ; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णो वा । “यदेतदयुक्ताहरितः सधम्यात् (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(४) रासभौ । ‘रासृ शब्दे (भू० आ०)’ । ‘रासिवस्मिभ्याश्च (उ० ३, १२१)’—इत्यभच्-प्रत्ययः । रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ । ‘गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३) । “युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)”—“तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः॥ । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । “अहेळमानो ररिवां अजाश्च अवस्यतामजाश्च (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

* सामवेदाद्यब्राह्मणानामादिसम् । † शतपथाभिधानमिति यावत् ।

‡ पु० १२ । § पु० ६ । ॥ निघ० ४, १४. ६, ४ ।

(६) पृषत्यः । ‘पृषु वृषु सेचने (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषन्महत् (६, ४, ३० वा०)’—इत्यादिना सिद्धम् । ‘पृषत्यः सह सङ्गताः’—इति माधवः । तदा ‘पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)’—इति ङीष् । “उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रग्निनामसु (१, ५, ३) । गन्त्रः । “युक्ते गवा मरुणानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)”—इति निगमः ॥

(८) श्यावाः† । ‘श्यैङ् गतौ (भू० आ०)’ । ‘कृगृगृदभ्यो वः (उ० १, १५३)’—इति बाङ्गलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसर-रूपो वर्णः, तदन्तोऽपि श्यावाः ; ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो लुम्बकव्यः (१, ४, १८ वा०)’ । “वि जनाञ्छ्यावाः श्रितिपादो अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)”—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । “वृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)”—“वृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः§ । नि-पूर्वात् ‘यु मिश्रणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् क्तिप् । नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा ; नि-पूर्वात् ‘यसु उपरमे (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘मृयो रुतिः (उ० १, ८१)’—इति बाङ्गलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । “नियुद्धिर्वा यविष्टये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)”—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

* निब० १९, ७ ।

† पु० ७ ।

‡ निब० १०, १४. ११, १८. १९, ८, १८ । § निब० ५, १५ ।

भ्राजते^(१) । भ्राशते^(२) । भ्राश्यति^(३) । दीदयति^(४) ।
 शोचति^(५) । मन्दते^(६) । भन्दते^(७) । रोचते^(८) । द्योत-
 ते^(९) । ज्योतते^(१०) । द्युमत्^(११) । इत्येकादश ज्वलति-
 कर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भृवादिगात्प्रनेपदी । "भ्राजते
 श्रेणिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राश्यति । 'टु भ्राशृ भ्राशृ दीप्तौ' भृवादी
 आत्मनेपदिनौ । 'वा भ्राशभ्राशभ्रमुक्रमुक्रमुचभित्रुटिलषः (३,
 १, ७०)'—इति पक्षे ग्यन्, परस्मैपदित्वं कान्दमम् । "नि तिग्मानि
 भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)" इति निगमः ।
 'भ्राश्यति शिलाजितादौनि'—इति माधवः । भ्राशतीति पाठान्त-
 रम् । भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति† । नैरुक्रो धातुः (निरु० १०, १८) । यडा ;
 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो
 व्यत्ययेन, 'वङ्गलं कन्दमि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः;
 परस्मैपदित्वं कान्दमम् । "यो अनिधो दीदयदुप्खन्तः[‡] (ऋ०
 सं० ७, ७, २४, ४)" इति निगमः ॥

(५) शोचति† । 'शुच शोके' भृवादिः परस्मैपदी, दीप्यर्थत्वं

(१) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न कापि दृश्यते । "भ्राशते" ग ।

"भ्राश्यते" C. D । "भ्राश्यते" F नूनमयं लिपिप्रमादः ।

(८), (१०) "द्योतते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः क ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" ग । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क ।

† निघ० १०, २८ ।

‡ निघ० ५, १. १०, ४९ ।

त्वनेकार्थत्वाद्वातृनाम् । “अजस्त्रेण गोचिषा गोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ अत्र दी-
प्यर्थः । भृवादिगात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । ‘मदि कल्याणे सुखे च’ भृवादिगात्मनेपदी,
दीप्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । ‘रुच दीप्तौ’ चुगादिगात्मनेपदी कथादिषु
“वि यत् सूर्या न रोचते वृद्धाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योतते§ । ‘द्युत दीप्तौ’ भृवादिगात्मनेपदी । “अदिद्युतत्
(ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते॥ । ‘द्युतजुट दीप्तौ’ भृवादिगात्मनेपदी । यकार-
श्चान्दमः । यद्वा ; द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिमिन्नादेश्च जः (उ० २,
१० ३)’ — इति इमिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य म्याने “कन्द्यते” — इति पठन्ति । ‘कदि संवरणे’ — इति
चरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; ‘कन्दस्युभयथा (३,

* प० २, १४ । निघ० २, ४ . ५, २० . ८, ४ . ११, ८

† प० २, १४ । निघ० ४, २ ।

‡ निघ० २, २० . २, ११ . ११, ६८ ।

§ निघ० ११, २६ ।

॥ निघ० २, १ ।

¶ प० २, ६ . २, १४ । निघ० ८, ८ ।

४.११७)”—इत्याहुं धातुकत्वादा टिलोपः । निगमदर्शनानिर्णयः ॥

(११) द्युमत्* । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३.३.८४ वा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६.३.१०८) तकार-लोपः । यदा; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाद्यवधारयुतिस्तुतिकान्तिग-तिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीयतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६.१.१३१)'—इत्युत् दीप्तिमदित्यर्थः । समास्राये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक माख्यातं नाम च तत्सहैवान्यत्रापि पद्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उग्निगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १, ८) आप्नुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववन्तिथ विवत्तसे, पश्यतिकर्मसु निघ० ३, ११) विचर्षणित्यादि; एव मिहापि द्युमदिति नाम-पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वादिवेश्यानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थवस्थापनार्थम् । “द्युमदमौत्रचातनं रजोहा (ऋ० सं० ५, १, ११.६)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

जुमत्^(१) । कल्मलीकिनम्^(२) । जुञ्जणाभवनम्^(३) ।
कल्मलाभवनम्^(४) । अर्चिः^(५) । शोचिः^(६) । तपः^(७) ।
तेजः^(८) । हरः^(९) । घृणिः^(१०) । शृङ्गाणिः^(११) । शृङ्गाणि^(१२) ।

* निघ० ६, १८

(८) “पयः” च ।

(१०) “हृणिः” क-ज-यतिरिक्तेषु “हृणिः” न ।

(११) “शृङ्गाणि” च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ ह्रीमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आता श्यावी विभा-
वरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽणो ऽवनयो ऽज्यो हरीन्द्रस्य
भ्राजते जमदिति सप्तदर्श ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः† ॥ १ ॥

(१) जमत्? । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्त्येवोत्तराणि जमदि-
त्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *’—इति ।
‘जमु अदने (भू० प०)’ । “गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)”
—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्ललीकिनम् । ‘* * * कल्ललीकं भवेत्’—इति
माधवः । पृषोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्ललीकिनः”
नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)—इति निगमः ॥

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं० ६, २,
३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि (? ण)”
—इति निगमः ॥

* “इडाणि इडाणीति ज्वलतः” अ । “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” च ।

† च-च-पुलकानि रित्तेष्विदं चण्डप्रतीकसङ्केतमात्रं न दृश्यते, परमस्यैवा गौरी सर्व-
त्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ “इति नैघण्टुके प्रथमोऽध्यायः” इ । “इति चतुर्थोऽध्यायः” अ ; अथ नये त्रि-
चायाः प्रथमाध्यायत्वम्, स्कन्दो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष तृतीयाध्यायत्वम्,
ततोऽमौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां ततुर्थः ।

§ प० १, १४ । निघ० २, ६. ७, २४ ।

॥ ‘कल्लयत्यपजमयति मलमिति कल्ललीकं तेज, तद्वनम्’—इति सायकः ।

¶ आपस्तम्बब्राह्मणमथमन्येषा ।

(५) अर्चिः* । 'अर्च पूजायाम् (भृ० प०)' । 'अर्चिःपुचिःपुचिःपि-
हृदिहृदिभ्य दसिः (उ० २, १० १)'—इतोमि-प्रत्ययः । अर्चन्ते
देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिग्न्यादिज्वालादिः । "अथे^१दंष्ट्रो अर्चिषा
यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, २)" इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) । पूर्व-
सूत्रेण दसिः (उ० २, १० १) । शोचति शोचिः । "यदस्य वातो
अनुयाति^२ शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(७) तपः । 'तप मन्तापे (भृ० प०)' । 'तप दाहे (भृ० प०)'
वा । असुन् (उ० ४, १, ८४) । तपतीति शरीरादि । "परं गृणोहि
तपमा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन
तं प्रति तपा (अथ० सं० २, १, ८, १)" इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । 'तिज निशाने (भृ० आ०)' । असुन् (उ० ४,
१, ८४) । निग्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यदा ; 'तेज पालने
(भृ० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन ।
"अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १, ८, ५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । 'हृज् हरणे (भृ० उ०)' । असुन् । हरति तमः ।
"अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १, ८, २)"—"रक्षो हरसा
गृणोहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—इति च निगमौ ॥

* इकारान्ताः अर्चिः इत्यादिपि दृश्यते प्रकाशवचनः । तथाचि—ऋ० सं० १, ४, ४,
१. 'अचयः प्रकाशः'—इति भाष्यजः ।

† प० १९ ।

‡ प० १, १७, ४, १ निघ० ४, १८ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिप्रश्निपाणिचूर्मिभृमि'—इति । 'घृ कर्ण-
दोष्योः (भृ० प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते ।
जिघर्त्ति दीप्यते । यदा ; 'घृणु दीप्तौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात्
कित् (उ० ४, ११६)'—इति ण्-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप
ह्यायामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे
सं संचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"हृणिः"—इति केपुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे
"आ घृणिः (निरु० ५, ८)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु कोधनामसु
(निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) गृङ्गाणि† 'गृङ्गि शब्दे (?)', अत्र गृङ्गस्थानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'अिञ् सेवायां (भृ० उ०)'—'शू हिंसायाम्
(क्र्या० प०)' । 'गृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १०५)' गन् (१२१),
कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले दिनस्ति
तत् ग्रीष्मेण प्राणिनः । 'गृङ्गं श्रयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र
'स्नातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासौये व्याख्याने दृष्टः ।
'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः ।
पूर्ववदर्थः । यदा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्धतम्
ऊर्द्धगत मित्यर्थः । 'गृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १२५)'—इति गन्-

* प० ८ । प० २. ११. ४, २ । निघ० ४, ८ ।

† निघ० २, ७ ।

प्रत्यये नुमि च रूपम् । अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्रितं
 रक्षति तत्, प्राणिमस्तस्य निष्पत्त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा
 शिरः-शब्दान्निर्गमेस्य शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः ; 'अमा-
 वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रौणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०)
 शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृ-भावे मकारे षोपजने रूपम् ।
 पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः ; शृङ्गम् । तेजांसि
 शृङ्गाणि । “यत्र गावो भृग्शिङ्गा अयामः (ऋ० सं० २, २, २४,
 ६)” — “वि शृङ्गिणा मभिनष्कुणमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” —
 इति च निगमौ ॥

‘अध्यायपरिसमाप्तिरुचनं दिवचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—
 इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा ; द्विरुक्त-
 पदस्य शब्दशाले ‘तस्य परमासंज्ञितम् (८, १, २)’—इति महा-
 सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् ‘अन्वर्थमञ्ज्ञानम्, आसेद्यते अधिक
 मुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति ; तेनैवञ्ज्ञातोयकदिवचना जायन्ते
 इति शब्दविदो विदाञ्चक्रुः । यथा—‘आहेदर्शनीयाहेदर्शनीय’
 (महा० भा०)’—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने •

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)” — इति भाष्ये स्कन्दखामो
‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः
अप्रः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां
नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थ-
वशात्” — इति ॥

अपः^(१) । अप्रः^(२) । दंसः^(३) । वेपः^(४) । वेपः^(५) ।
विष्टी^(६) । व्रतम्^(७) । कर्वैरम्^(८) । शुक्म^(९) । क्रतुः^(१०) ।
करुणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
करिः^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्तुम्^(१७) । कर्त्तौः^(१८) ।
कर्त्तुवै^(१९) । कृत्वी^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
शिमी^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः† । (२) अप्रः‡ । ‘आप्तु व्याप्तौ (स्वा० प०)’ । ‘आपः

(४) ‘वेपः’ ग. च. C. D. F ।

(६) “विष्टी” च । (८) “कर्वैरम्” ग. C. D. F । “कर्त्तुम्” क. “कर्त्तुम्” च ।

(१४) “करन्ति” ग. i. d. ।

(१६) “चक्रतुः” — इत्यपि टीकासम्मतम् ।

(१७) “कर्त्तुम्” ग. C. D. F । (२५) “शक्तिः” F ।

* “इति कर्मणां” ग. ।

† निरु० ०, १० ।

‡ प० १. १. ० । निरु० १. ११ ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो गुट् च वा (उ० ४, २० ९) — इत्यमुन् विकल्पेन
नुदागमश्च । आप्नुवन्ति हि तत्तत्कारणम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण ।
“इन्द्र” सोमैभिस्तदपो वा अस्त (ऋ० सं० २, ६, १४, ५) — “ते
सोमं वीरवद्गोमदप्रः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)” इति च निगमो ॥

(३) दंसः । ‘दसि दंसनदर्शनयाः’ चुगादिगात्पदानेपदोः अमुन्
(उ० ४, १, ८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणं, दृश्यते दृष्टिभिरिति
वा । अथ वा ; ‘दसि मोक्षणं’ चुगादिः परस्मैपदोः अमुन् (उ० ४,
१, ८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संमारादापदो वा ।
यदा ; ‘तमु उपलभ्य दसु च (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णैतिष्यर्थः । कर्म-
ण्यसनि बाह्वन्कान्नुम् । उपलपयितव्यं हि तदन्तर्णैतव्यमित्यर्थः ।
“दस्मस्य चार्तममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)” इति निगमः ॥

(४) वेपः । ‘विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१, ३४) । वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा । यदा ;
‘वेवेष्टि’ — इत्यन्तिकर्मसु (निघ० ९, ८) पठ्यते । परिवेवेष्टि भोज-
यति स्वफलं कर्तृन् । “कर्मणं वां वेपय (य० वा० सं० १, ६)” —
इति निगमः ॥

(५) वेपः । ‘विपिः प्रेरणार्थः’ — इति माधवः । अमुन् (उ० ४,
१, ८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यदा ; ‘वेष्ट कम्पने (भृ० आ०)’ ;
अमुन् (उ० ४, १, ८४) ; वेपः । “स्वं वेपमा तुविजातु स्तवानः (ऋ०
सं० ३, ५, ११, २)” — इति निगमः ॥

(६) विष्टौ* । ‘विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जुगुप्सुजागृभ्यः क्तिन्

(उ० ४, ५४)”—इति बाहुलकात् किम् तुडागमश्च । वेपथुमाना-
र्यम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टौ शमीभिः सुकृतः सुकृत्यथा
(च० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टौ शमी तरणित्वेन वाघतः (च०
सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च विगमौ । उभयत्रापि शमीति विवे-
क्षणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—‘व्रतमिति कर्म-
नाम—वृणोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रतमिति
कर्मनामेति । कर्त्तरि सतइति कृतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् ।
शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—‘ते
विद्याकर्मणो सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा च’—इति । ‘इदमपीतरद्
व्रतम्’ गुड-लवण-ख्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूप-
सामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ । निवृत्तिरूपो
हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति’—इति ।
पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः
(निरु० २, १३)’—इति । व्रतं कर्माच्यते । कस्मात् ? वारयते तद्धि
सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः
प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति
व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं शुधादि-
निवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) ‘पृषिरञ्जिभ्यां कित्
(उ० ३, १० ऋ)’—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति

किञ्चाद् गुणाभावः, यणादेशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यच लुगिति लुगपि बाहुलकात् । 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति क्षीरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽचेति सुबोधिनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिश्च वर्जनार्थः । "अथा व्रयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"— "वाह्यणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ । "अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भृ० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ; कर्वरम् । 'कृ विशेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । 'कृगृगृष्ट्यतिभ्यः खरच् (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति वा ; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतदनेषि कर्वरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) शक्य । 'शकृ शकौ (दि० उ०)' । 'अशिशकिभ्यां कन्दमि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति वा । "मध्याकर्त्तान्य-धाच्छक्य धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) कतुः* । करोतेः (भृ० उ०) 'कृञ् कतुः (उ० १, ७४)'—इति कतु-प्रत्ययः । क्रियते द्विजातिभिः । "कतुं दधिका अनु"

सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)" — "शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु
(ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)" — इति च निगमौ ॥

(११) करुणम् । 'कृ वित्तेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम्
(स्वा० उ०)' । 'कृवृदारिभ्य उन्नन् (उ० ३, ५०)' । कर्वरेण समा-
नार्थम् । "सु विश्वस्य करुणस्येऽ एकः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)" —
इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोतेः 'युच् षज्जलम् (उ० २, ७४)' —
इति युच् क्रियते न्युट् वा । करणं माधनमिति प्राप्ते ञसि
पाठो यथादृष्टम् । 'कर्मवाचि करण माद्युदान्तम्' — इति माधवः ।
"प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)" —
"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)" — इति च
निगमौ ॥

(१३) कर्गंसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । 'भृतेऽपि
दृश्यन्ते (३, ३, २)' — इति भृते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
'कर्गंसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केष्वन' — इति माधवः ।
"आविदाः५ आह विदुषे कर्गंसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)" — इति
निगमः ॥

(१४) करन्ती* । 'कृञ् करणे' भूवादिः (उ०) । शतरि ङीप् ।
करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) करिक्तत् । 'दाधर्त्ति दधर्त्ति दर्हुषि (७, ४, ६५)' —

* "करन्ति" निघ० ३, १० ।

† ऋ० सं० ५, १, ६, २. इत्यर्थः "करन्ति" ।

(१८) कर्त्तव्ये । करोते: 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वमः (३, ४, १४)'—इति तवै-प्रत्ययः । 'कृन्मेजन्तः (१, १, ३८)'—इत्यव्यय-त्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१९) कृत्वी† । करोते: 'प, किञ्च (उ० १, ६८)'—इति विधी-यमानसु-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । क्रियते कृतु । 'शिल्पावन्ये कृतुर्यकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपस-ख्यानम् (७, १, ३८ वा०)'—इति विभक्ते रीकागदेशः । "त्वं रथ मेतेशं कृत्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्माच्च संश्रीमः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सर्वर्णामददर्विवस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२०) धीः‡ । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यदा ; दधातेः क्विपि 'धुमास्यागापाजहातिमां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वञ्च क्विप्पोपेऽपि * * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधाते-र्मिहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यदा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं शीषधाति प्र पषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* "कर्त्तव्ये" ऋ० सं० १, ६, १०, १. इत्यादिः ।

† निघ० १९, १० ।

‡ प० १, ८ । निघ० १९, १०. १९, १८; १० । † पु० ११ ।

(२२) शचीः । 'शच व्यक्तायां वाचि' भूवादिरात्मनेपदी । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'ह्रदिकारात् (४, १, ४ वा -)'—इति ङीष् । शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची । क्षीरस्वामी तु—'शचति शची ; शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत् । गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः । "यद् देवयन्त मवयः शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२३) शमी* । 'शम उपशमे (दि० प०)' : अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनियानि । णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीष् । शमयत्यनियव्याध्यादीनि । "शमोमर्दुर्मखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) शिमी† । शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थश्च । बाङ्गलकादकार-स्येकारः । शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च । शक्नेत्यनेन समानार्थः । "धुनिः शिमीवाञ्छरमाः ऋजौषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) शक्तिः‡ । शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (२, ३, ८४)' । शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं लेतुम् । "अजाजन्च्छक्तिर्भारोद-मिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(२६) शिन्पम्§ । 'शील उपधारणे'¶ चुगादिः (प०), 'शील

* निघ० ११, १६ ।

† निघ० ४, १२ ।

‡ निघ० ७, १८ ।

§ प० ६, ७ ।

¶ 'उपधारणमभ्यासः'—इति को० ।

समाधौ' भूवादिः (प०) । अनयोः 'खप्यश्चिन्पश्चप्यवाप्यरूपसर्प-
तन्पाः (उ० ३, २ ६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४, ५, १) च
उपधाया ह्रस्वं निपात्यते । शीलयति शीलतीति वा शिन्पम् ।
'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः । शीलयन्ति पुनः पुन-
रभ्यस्यन्ति तदिति शिन्पम् । 'यदा ; शिनेति कर्त्तारं तनूकरोति
दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः । 'शिञ् निशाने
(स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः । "यन्ने
शिन्पं* कश्चप रोचनावत् (अथ० सं० १ ३, ३, १०.)"—"दिवः शिन्प
मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तक्म^(५) ।
शेषः^(६) । अम्रः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) ।
यहुः^(११) । खनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । बीजम्^(१५) ।
इति पञ्चदशापत्यनामानि† ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्तिप् । तोजति
हिंनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष
मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थश्च'—इति माधवः । क्तिप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

* "चुम्भं"—इति रोच्यमुद्रितशाखापाठः ।

(१) "तनयम्" म. C. D. F ।

(१४) "बीजम्" ख. iid ।

† इत्यपत्यस्य म ।

गच्छत्यनेनानृणं पितृभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायुमापि वा । यदा; 'युच प्रसादे (भू० आ०)'; क्तिप्, पृषोदरादित्वात् सकार-लोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ० सं० ६, २, ३ ३, ४)" — "तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २ ८, ३)" — इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम्* । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, १ १ ८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यदा; 'युच स्तुतौ (भू० आ०)'; 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३ ८)' — इति बाहुल्यकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तुयते तोकम् । तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्मन्त्रयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)" — इत्यादिभिर्गीर्थाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यदा; 'तु' — इति सौत्रो धातु वृद्धार्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्, वर्द्ध्यते वा मातापितृभ्याम् । यदा; सर्वभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव । तुदन्तु ककारो बाहुल्यकात् युचः सकारलोपश्च । "मा नस्तो-केषु तनयेषु रौरियः (ऋ० सं० १, ४, १ ३, ३)" — इति निगमः ॥

(३) तनयः† । 'तनु विस्तारं (तना० प०)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ८ ७)' — इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)" — इति निगमः ॥

* निघ० १०, ७. १९, ६ ।

† निघ० १०, ७. १९, ६ ।

(४) तोक्म । तुजेः, मृचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्म । तक्तेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अन्वमुकारस्य (६, २, १०८) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(६) शेषः‡ । ‘शिष सर्वोपभोगे’ चुरादिर्भूवादिस्य (प०); असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणे पितरि कुलमन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यदा ; ‘शिष्व् विशेषणे’ रुधादिः परस्मैपदौ; असुन् (उ० ४, १८४) । विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः । ‘पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते’—इति ब्राह्मणम् । तथा ‘पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनो गुणवत्तरम्’—इति महाभारतम् । यदा ; ‘शिष हिंसार्थः’ भूवादिस्य परस्मैपदौ, शेषति हिनस्ति मातापितरौ । ‘यदा पिपेष’—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । “न शेषे अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)” — “मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)” —इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः§ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२.१) बाहुल्यकादपत्येऽपि भवति । ‘आप्नोते ह्रस्वश्च नृद् वा’—इति भोजराजेन कर्माख्यायकं

* अथमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, १, १ ।

† निघ० ११, १४ ।

‡ अथ० सं० ५, ४, १; ८, निगमौ ब्रह्मण्यौ ।

§ निघ० १, १

॥ पु० १, १ ।

न कृतम्* । आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन । “यच्चि॒त्र म॒घ्न उ॒षमो॑ व॒हन्ति॑ (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” ।

‘आप्यम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः† । गमेः ‘अघ्नयादयश्च (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । ‘गाङ् गतौ (भृ० आ०)’; अम्नादा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम् । गतावर्थः पूर्वमुक्तः । गीयते स्तूयते देव-भट्टाङ्केत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः परि॑ पातु नो गय॑म् (ऋ० सं० ८, २, १, २, ३)”—इति निगमः ॥ “गयस्फानः प्र॒तर॑णासु वी॒रः (ऋ० सं० १, ६, २, २, ४)”—इति च । ‘गृहापत्य-योर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘गृहम्’—इति तु माधवः ॥

(९) जाः‡ । ‘जनौ प्रादर्भावे (दि० आ०)’ : ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १० १)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाञ्जने ईः, टाप्, जम् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् । “सोमः परि॑ क्रतु॑ना प॒ग्यते॑ जाः (ऋ० सं० ७, २, २ ६, ४)” —“अ-नमी॒वो रु॒द्र जा॒सु नो॑ भव (ऋ० सं० ५, ४, १, ३, ९)” —इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम्§ । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा ‘अघ्नया-दयश्च (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोते णिलोपः । * * * । “क॒वेर॑प॒त्यमा॑ दु॒हे (ऋ० सं० ६, ७, ३ ५, ३)” —इति निगमः ॥

* कौमद्यान् कर्माण्याग्रहणमिति (उ० ४, १० १) ।

† प० १०. १, ४ ।

(११) यङ्गः । यातेर्ङ्यतेश्चौरादिके मृगयादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपमिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाम्ना ऋयते च । ‘यङ्ग्यातश्चाङ्गुतस्’—इति माधवः । “ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २ ७, ४)”—इति निगमः ।

(१२) सृनुः* । ‘षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’—‘सुवः कित् (उ० ३, ३४)’—इति नु-प्रत्ययः । सृयते मात्रा । “अग्निं सृनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नपात्† । नञ्-पूर्वात् पतेर्णन्तात् ‘वङ्गलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-कृन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णि-लोपः । ‘न भ्रान्नपात् (६, २, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । “एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)’ —इति ङः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिद्धि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)” —इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । ‘वीज प्रजननकाक्यसनखादनेषु (?)’ ; इत्य-स्मादच्-प्रत्ययः (३, १, १ ३४) । तथाच भोजराजीये ‘वियो जक्’—इति व्युत्पादितम् । वयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति वा । अच क्षीरस्वामी—‘वीज्यते वेति वा वीजं वाजिसौकिकः’ —इति । ‘वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया’—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

* मिश्र० ९, २५. ४, २५. ११, १७ ।

† मिश्र० ८, ४ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वा-
भिवृद्धये भवति एव मपत्यामपि पितृणामभिवृद्धिहेतुरिति बीज-
मित्युच्यते । “यस्यां बीजं मनुष्याः ३ वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७,
१)” —इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^१ । नरः^२ । धवाः^३ । जन्तवः^४ । विशः^५ ।
क्षितयः^६ । कृष्टयः^७ । चर्पणयः^८ । नहुपः^९ । हरयः^{१०} ।
मर्याः^{११} । मर्त्याः^{१२} । मर्ताः^{१३} । व्राताः^{१४} । तुर्वशाः^{१५} ।
द्रुह्यवः^{१६} । आयवः^{१७} । यदवः^{१८} । अनवः^{१९} ।
पूर्वः^{२०} । जगतः^{२१} । तस्थुपः^{२२} । पञ्चजनाः^{२३} ।
विवस्वन्तः^{२४} । पृतनाः^{२५} । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यना-
मानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि मीवन्ति (निरु० ३, ७)’—इति
भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—‘मत्वाद्यादिना मनेः मीवेशु द्विधातुजत्वं
प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि मीवन्ति
मन्तवन्ति, यथा पश्चादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः ।
मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः,

(१), (२) “मर्याः । धवाः । नरः” अ “मर्याः । नरः” C. D. E.

(२) “नहुपः” म. iid ।

(१७) “अयवः” म ।

* “इति मनुष्यनाम्” म ।

+ निरु० ३, ७ ।

प्रशस्तं मनः प्रशस्तं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन दृष्टा इत्यर्थः ।
 तथा च श्रुतिः—‘म पितृन् दृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यान्सृजत’—
 इति । नित्यपक्षेऽप्यसति सृष्टि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
 नुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोर्जातावज्ज्यतो पुक् च (४, १, १६१)’
 —इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं
 जातियेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव
 इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तान्
 व्युत्पादयति ; अज्यात्-प्रत्ययमन्त्रियोगेन पुगिति स्मरणान्तरं विनापि
 प्रत्ययेन अकारान्तप्रयोगदर्शनात्—‘मभिद्धो अद्य मनुषो दुरीणे
 (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)’—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
 श्रीनिवामः—‘मनेर्मनुः * * * मनेरुमि मनुषीति । यत् ।
 मा चास्या मनुष्यगौः’ इति । “स्यार्हा वसु मनुष्या ददौमहि (ऋ०
 सं० २, ६, ३०, ४)” —“दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः
 (ऐ० ब्रा० २, १, ६)” —इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । ‘णौञ् प्रापणे (भू० उ०)’ ; ‘नयतेर्ङिष् (उ० २.
 ८३)’—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जम् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
 त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यदा ‘नृती गात्र-
 विक्षेपे (दि० प०)’ ; बाहुलकादृन् ङिष् । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं
 कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिपन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
 “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)” —“त्वां
 वृत्रेष्विन्द्र सत्यति नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)” —इति च निगमौ ॥

(३) धवाः* । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धूञ्' वा (क्र्या० उ०) । पचाद्यच् । धूनयति * * * । धुनोति स्वावयवान् धवः; जम् धवाः । यदा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यदा ; 'धावु गतिगुह्योः (भू० उ०)' ; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १ ३ ४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १ ० ८) ह्रस्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः । "को वां शयुत्रा विधेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, ९)"—इति निगमः ॥

(४) जन्तवः† । 'जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)' ; 'कमिमनिज-निगाभायादिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । "इन्द्रजन्त्रे प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, ९ ८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) विगः‡ । 'विग प्रवेशने (तु० प०)' ; क्तिप् । विगन्ति अनु प्रविगन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यदा ; अनुप्रविष्टाः आत्मौयभृ-राजादेः श्रिता इत्यर्थः । "विगो राजान् मुप तस्यु र्दग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १ ०, ४)"—इति निगमः ॥

(६) नितयः§ । 'नि निवासगन्थाः (तु० प०)' ; 'क्विक्रौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १ ७ ४)'—इति क्तिच् । नितयन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । "अनु क्रीडन्ति नितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, १ १, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० ०, १४ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ प० ८ । निघ० १०, ८ ।

§ प० १, १ ।

(७) कृष्टयः* । ‘कृष विलेखने (भू० प०)’ ; भावे कः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते ; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति ‘लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १ २ ङ्वा०)’ —इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः—‘कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० मा० भा० ३, ४, ५, १)’—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—‘नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भी० प० २ ६ अ० पू० श्लो०)’—इति । यद्वा ; गुड्डोऽपि कृषिर्विपूर्वस्यार्थे वर्तते । कर्मणि कः । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानममर्थः कः ? इत्यपेक्षयां विहृष्टदेहत्वं कृष्ट-सामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थयिः । तथाच भाष्यम्—‘विहृष्टदेहा वा (ऋ० सं० मा० भा० ३, ४, ५, १)’—इति । ‘कृषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्’ इति माधवः । ‘कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति’—इति भट्टभास्करमिश्रः । “मित्रः कृष्टीर्गनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)” —मद्यश्चिद्यः शत्रूमा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, २ ६, २)” —इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः† । चरतेर्धातोः (भू० प०) ‘अर्त्तिष्टृधम्यश्च-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८ ५)’—इति वज्रलवचनादनि-प्रत्यये पुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा ; ‘कृषेरादेश्च चः (उ० २, ८ ७)’—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । ‘आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः’—इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा ; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः

सर्वेषां पदार्थानाम् । यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विश्व-
णिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३,
३ ३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्वन्दस्वामिना व्याख्या-
तम् । “प्र चर्षणिभ्यः घृतनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २८, १)”—
“महाऽइन्द्रो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)”—इति
च निगमौ ॥

(८) नङ्गषः । 'एह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेरुमिः (उ०
२, १० ८)'—इति बाङ्गलकात् उम्-प्रत्ययः, जम्, नङ्गषः । नङ्गन्ते
कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नङ्गन्ति वा नहनीयम् । “सचा सनेम्
नङ्गषः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)”—“आ यातं नङ्गषस्यरि
(ऋ० सं० ५, ८, २५, ३)”—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केपुचिर् कोशेषु दृश्यते । तदा 'चन-
हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उपन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । “प्रम-
स्त्राणस्य नङ्गषस्य शोषः (ऋ० सं० ४, २, ४, ६)”—इति निगमः ॥

(१०) हरयः† । 'हञ् हरणे' भूवादिः, 'ह प्रमह्यकरणे' जुहो-
त्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान्, प्रमह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम्—‘अहं प्रजाश्चाक्रुशन्तीर्हंगमि’—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्त्याः । 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०);

* कौमुद्यान्तु 'चहनिभ्यः मूषन् (उ० ४, ७२)', 'परः कुषन् (७३)', 'पनचि-
कहिभ्यः उपच (७४)' एवं दृश्यन्ते ।

† पु० १. १४ ।

‡ निघ० २, १५. ४, १ ।

अग्रादयश्च (उ० ४, १० ८)”—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । प्रियन्ते मर्याः । ‘कन्दसि निष्टक्य-देवह्वयप्रणीयोन्नीयोच्छ्वयमर्य (३, १, १२ ३)’—इत्यादिना यत्प्रत्य-यान्तं निपातितम् । “को नु मर्या अभिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४ ८, ३ ७)”—“मर्यायेव कन्या शयचै त (ऋ० सं० ३, २, १ ३, ५)”—“मर्यन्न योषा कणुते मध्यम्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)”—इति निगमाः । यदा ; ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)’; इमि सृगिरात्रामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८ ३)’—इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् ‘वस्वमर्त्त * * * यविष्टेभ्यश्चकन्दसि’—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्यैष्वमृते चतावा (ऋ० सं० ३, ४, १ ६, १)”—इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)”—“तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २ ५, १)”—इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’; ‘तातव्रातलात-सुपित्त’—इत्यादि सूत्रेण भोजेराजेन कृत्प्रत्यये आङागमो निपा-त्यन्ते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रप्रियन्ते वा यज्ञादौ । यदा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तदन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यदा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अस्मं वा । अस्ममपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् । ‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते’—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । ‘अथो

अस्माद् भूतानि जायन्ते जातान्यस्मेन वर्तुन्ते (तै० उ० १, १) — इति,
 'अस्मात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)' — इति च श्रुतेः मनु-
 व्याणामन्नमन्नन्धित्वम् । "पञ्च ज्ञाता अपस्यवः (ऋ० सं० ६, ८,
 १, २)" — इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः* । 'तुर्वि हिंसायाम् (भृ० प०)' । 'कलेरश्च'
 — इति बाहुलकात् अश्च-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूचम् ।
 हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याधादिभिर्वा । यदा : 'तृत् त्वरण-
 हिंसणयोः (दि० आ०)' । अस्मात् किपि तृत् : अश्रोतेः पचाश्च :
 तूर्णमश्रुते प्रघोदगादित्वात् (६, ३, १, ० ८) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वका-
 रस्यापजनः । तृस्मृर्णमश्रुते । 'प्राणम्' इति माधवः । यदा : तृर्वशः
 काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्वत्रत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । 'वश कान्तौ
 (अदा० प०)' — इत्यस्मात् 'वशिगण्योरुपमह्यानम् (३, ३, ५ ऋवा०)'
 — इत्यप् । यदा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः
 सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः । "तुर्वशेऽध्वमन्महि (ऋ० सं० ५, ७, ३ ३,
 ४)" — इति निगमः ॥

(१६) द्रुक्ष्वः । 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)'; औणादिकः
 किप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'कन्दसि परेच्छायामपि
 (३, १, ऋवा०)' — इति क्यप्, 'क्याच्छन्दसि (३, २, १ ७०)' — इत्य-
 प्रत्ययः । परहिंसाह्वयो हि प्रायेण मनुष्याः । "श्रुष्टिं चकु र्भृगवो
 द्रुक्ष्वश्च (ऋ० सं० ५, २, २ ५, १)" — इति निगमः ॥

(१७) आयवः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'कन्दसीणः (उ०

१,२)”—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति यामात् यामम्, गमनवीक्षाः ।
 “बाहुभ्यामग्निमायवेऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)”—“आयोर्ह”
 स्कन्ध उपमस्य गीठे (ऋ० सं० ७, ५, ३ ३, ६)”—इति च निगमौ ।
 ‘अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यद्वः । ‘यमु उपरमे (भृ० प०)’ ; ‘यमेर्दुक्’—इति
 श्रीभोजदेवः । ‘अनुदानोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३ ७)’—
 इत्यादिना अनुनामिकलोपः । यस्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-
 प्रवृत्ताः, राजा वा । “या अन्ति यादः पशुः (ऋ० सं० ५, ७,
 १ ६, २)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘यदपु भवे यादो
 यदृगिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अनवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ ; ‘अणश्च (उ०
 १, ८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुल्यकात् भवति । अन-
 न्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात्
 अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः ।
 तथाचोपनिषदि—‘तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे
 ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदनवाय
 (?)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—
 इति । “अनवस्ते रथमश्वाय तत्तन् (ऋ० सं० ४, १, २८, ४)”—
 इति च । अत्र ‘अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्त्तस्यः
 सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)’—इति श्रुतिः ।
 तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्युभयो वै देवेषु तपसा सोम-
 पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५.)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा

अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)”—इति च ॥

(२०) पूरवः* । ‘पूरी आप्यायने (दि० आ०)’ । ‘भृष्टशीट-
चरित्सरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना वाङ्मलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्यः कामानां ‘रूपूभ्यां कुः’—इति ओभोजदेवः । पूताः शुद्धाः
स्नानार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४,
२ ५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः† । ‘गच्छु गतौ (भृ० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषद्बृह-
न्महज्जगच्छत्वच्च (उ० २, ७८.)’—इति क्तिप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
प्रत्ययस्यादादेशः, द्विवचनं, नञि लोपश्च निपात्यते । गच्छति ग्रामात्
ग्रामान्तर्गम् । “यदेष्टामयं जगता मिरज्यमि (ऋ० सं० ८, ३, ६,
२)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्युषः‡ । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ (भृ० प०)’ । ‘कन्दसि लुङ्-
लङ्लिटः (३, ४, ६)’ । ‘कम् (३, २, १० ७)’ । ‘वस्वकाजाद्घमाम्
(७, २, ६ ७)’—इति ङडागमः । ‘आतो लोपः (६, ४, ६ ४)’ ।
‘लिटि धातोः (६, १, ८)’—इति द्वित्वम् । ‘शर्पूर्वाः खयः (७, ४,
६ १)’—इति थकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५ ४)’—इति
तकारः । तस्यिवस् इति म्यिते जमः म्याने व्यत्ययेन शम् (३, १,
८ ५) । ‘वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १ ३ १)’ । ‘शामिवमिघमीनाञ्च
(८, ३, ६ ०)’—इति षत्वम् । तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे । “चरन्तुं परि

* निघ० ७, १२ ।

† प० ११ ; १४ । निघ० ४, २. ७, १२. ८, १२. १२, १६

‡ निघ० १२, १६ ।

तस्युषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-
भाष्यकृदुक्तः 'तस्युषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । "तदद्य वाचः प्रथमं मंमौय०—० जुषध्वम् (ऋ०
सं० ८, १, १३, ४)" । तदद्यवाचः परमं मंमौय 'येनासुरानभिभवेम
देवाः' । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुगिति
प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तदन्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुरा-
णां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ।
'ऊर्जाद् उत यज्जियामः' । अन्नादाश्च यज्जियाश्चार्गित्यन्ननामोर्जय-
तीति सतः पक्वं सु प्रवृक्णमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम हेतुं जुष-
ध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसौत्येके, चत्वारो वर्णाः
निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषदनो
भवति निषण्णमग्निं पापकमिति नैरुक्ताः । "यत्पाञ्चजन्यया विशा
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)" । पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या
लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)—इति । अस्य स्कन्द-
स्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति
सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र
यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादपञ्चकविषयो वा, न
मनुष्यमात्रनामविषयता च स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमता-
न्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थं वर्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं

* निरु० १, ७, ८. ४. १३ ।

† 'पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः ।

उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देव-
 ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामपुत्रेषु, पिशा-
 चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाचः । सौचीकस्याये
 विश्लेषां देवानां संवादो होतृजपशायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि
 वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरमौष्ठवार्थमदनत्वदेवताविशिष्टं
 मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे
 देवाः ! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जादः ! उत अपि यज्ञियासः
 यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्गनुष्याः ।
 यमव्यवस्यपतीष्टौ निषादानां यज्ञमम्पादित्वमस्ति, षूद्रस्याप्यादन-
 सवे ; 'आयुर्मीति षूद्राय प्रयच्छति, तत्तं प्रयच्छामीति षूद्रः
 प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दामो पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र
 दाम्यादेर्व्यापारादर्थं यज्ञमम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गभृता
 देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञमम्पादिनः । अत उच्यते—'मम होत्रं
 जुषध्वम्' । होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्त—
 यदेकीयमतं यच्चोपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति । तथा च
 मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः
 सर्वेऽपि होत्रुः सङ्ख्येन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययामाधारणं
 मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' ।
 प्रगाथस्यार्थम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया
 विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—इत्यादि । पञ्चेति निर्वा-
 च्यम् पृक्तेति निर्वचनम् । सङ्ख्येति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरि-
 त्याह—'लिङ्गत्रययोगेयवशिष्टा'—इति । ननु षडादीन्यप्यवशिष्टानि ?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपमम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् । अपिच या शृक्ता मा पञ्चेति किन्तु या पञ्च मा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । ‘पृची सम्पर्के (रु० प०)’ । ‘कनिन् युवृषि (उ० १, १५४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपज-मश्च । भोजराजस्तु—‘वृषितत्तिराजिघमिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्’—इत्याह, तदा ‘पचि विस्तारे (चु० प०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चमङ्ग्या । जायन्ते जनाः । पचाद्यच् (३, १, १३४) । ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति लौरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः* । ‘वम निवामे (भृ० प०)’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति । विविधं वमनं विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्’—इति माधवः । “आविर्भवैव सूक्तरूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)” —“शिवो दूतो विवस्वतुः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)” —इति च निगमौ । अत्र विवस्वान् यजमानः—इति माधवभाष्यम् । ‘महो जाया विवस्वतोव नाश (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)’—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः† । ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’ । “त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)” —इति निगमः ॥

मनव्याणां वज्रत्वं, ततो वज्रवचनान्तवत्, तथा .निघण्टुष्वपि ।
 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्च-
 जनाः पुरुषाः पूरुषा विश्वः (अमृ० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च
 वज्रवचनान्तता दृश्यते ॥.

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^१ । चयाना^२ । अभीशु^३ । अप्रवाना^४ ।
 विनङ्गसौ^५ । गभस्ती^६ । कुरसौ^७ । बाहू^८ ।
 भुरिजौ^९ । क्षिपस्ती^{१०} । शक्करी^{११} । भरिचे^{१२} । इति
 द्वादश बाहुनामानि* ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भृ० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ०
 २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, १, १४३०)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
 आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम् । बाहोर्दित्वात्
 सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(२) चयाना । 'चुङ् गतो (भृ० आ०)' । 'मन्यानच् सुवः
 (३० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच्
 प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३६)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः ।
 गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* "इति बाहोः" ग ।

† वज्रवैवास्यायतीपदं परं सर्ववैवागच्छन्तीत्येवार्थश्चकार सायकः ।

(३) अभौष्टु* । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ पृ०) । अभ्यश्रुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभौषाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाना । 'आप्तु व्याप्तौ (स्वा० प०)'; 'ताच्छील्यवयो-
वचनशक्तिषु चामश् (३, २, १२८)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्रुः,
'कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्द्ध-
स्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आप्तुतः कर्माणि । यदा ; अप्र
इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३ पृ०); तदस्यास्ति 'कन्दसीवनिपौ
(५, २, १२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत्, सकार-
लोपश्चान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व । नकारान्तो वेति सन्देहः ।
निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गुसौ । बाहुनाम । विनम्य यसतोऽन्नादिकमिति
माधवः । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'यस
अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसार-
णञ्च । "अन्वस्मै जोषमभरदिनङ्गुसः (च० सं० ७, २, २७२)"—
इति निगमः ॥

(६) गभस्ती† । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ पृ०) । पुरुषाः
अदक्याभ्या मन्नादीन् । 'यद्देर्गभस्ती बाह्व, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां
पुरुषः'—इति माधवः । "शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (च०
सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, ५ ।

† पृ० १, ५, प० ५ ।

(७) करणौ* । करासीति कर्मनामसु करण्यो व्याख्यातः (१६७५०) । तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'यौ वेष्टने (भृ० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । 'कर्मणां प्रज्ञातागौ (निरु० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । "सुप्रकर्णमृतये (च० सं० ६, ३, २, ५)"—इति निगमः ॥

(८) बाह्वः† । 'बाध लोडने (भृ० आ०)' । 'अर्जिदुश्चिकम्य-मिपमिबाधा मृजिपश्चितुकधुकदीर्घहकारश्च (उ० १, २६)'—इत्यु-प्रत्ययो होऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या मिति वा । "चट्वातदन्द् म्यत्रिरम्य बाह्व (च० सं० ४, ७, ३१, ३)" —इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हञ् हरणे (भृ० उ०)', 'डु भञ् धारण-पोषणयोः (जु० उ०)'; 'भञ् उच्च (उ० २, ७१)'—इति इजि-प्रत्ययः । हरतो विभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । "तमह्यन् भुरिजौ धिया (च० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपती । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसत्रित-सेस्तिः (? †)'—इति बाह्वलकार् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् । तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा कन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । क्षिपतः पदार्थान्

* निरु० ६, १७ ।

† निरु० ९, ८ ।

‡ कौमुद्यान्तु 'वसेस्तिः (उ० ४, १०५)'—इत्येकं सूत्रम् 'वो तसेः (उ० ४, १००)'—इति चापरम् ।

इतयेतश्च कर्मसु । यदा; चिपे: 'इहिनन्दिग्रीविप्राचिभ्यः
शिदाशिपि (उ० ३, १९३)'—इति बाहुलकात् सप्-प्रत्ययः सोऽ
न्तादेशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) शकृगौ* । 'शक्रु शक्रौ (स्वा० प्र०)'; 'क्वामदिपद्यर्त्तिपू-
शकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनेो र च
(४, १, ७)'—इति ङीत्रां च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । शक्रुतः कर्माणि
कर्तुम् । 'अङ्गुल्यः शक्रुग्यो दिशस्य मे युञ्जेन कल्पन्ताम् (य०
वा० सं० १८, २२)'—इति निगमः ॥

(१२) भरिन्ने । विभर्त्ति रग्नीनादित्य इव । 'अग्निना-
दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भरिवदर्थः ।
"अङ्गुं दुहन्ति हस्तिनो भरिन्नेः (ष्ट० सं० ३, २, २०, २)"—इति
निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः^(१) । अण्वः^(२) । त्रिशः^(३) । क्षिपः^(४) । शर्याः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अथयैः^(८) । विपः^(९) । कक्ष्याः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।
सनाभयः^(१५) । योक्ताणि^(१६) । योजनानि^(१७) । धूरः^(१८) ।

* प० ११ । गि० १, ८ ।

(१) इतिऽङ्गुल्यं "विधाः"—इत्यधिकं न पुस्तके ।

(२) "दशः" च ।

(८) "अथयैः"—इत्यपि टीका-सम्मतम् । "अथयैः" न. C. D. F. ।

(१२) इतिऽङ्गुल्यं "रोहितः"—इति न iid ।

शाखाः^(१८) । अभीशंवः^(१९) । दीधितयः^(२०) । गर्भस्तयः^(२१) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अगुवः† । ‘जत्रादयस्य (उ० ४, १००)’—इति रु-प्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । ‘अगि गतौ (भृ० प०)’—इति धातुः ;
निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति । यदा ;
अग-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-घ-लोपः
गमेष्टिलोपश्च । अग्रे गच्छन्ति ताः । “तमी” हिन्वन्त्यगुवः (च० सं०
६, ७, १७, ३)”—इति निगमः । अङ्गुलीनां बङ्गत्वात् सर्वत्र बङ्ग-
वचनान्तता ॥

(२) अण्वरः‡ । अणतिः शब्दार्थः (भृ० प०) ; ‘अणस्य (उ०
१, ८)’—इति उ-प्रत्ययः । ‘वेतो गुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
ङीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्या-
भिरिति वा । यदा ; अण्वरः हस्तपरिमाणापेक्षयान्त्यपरिमाणाः ।
“तमीमण्वीः समर्य आ (च० सं० ५, ७, १७, २)”—इति निगमः ॥

(३) त्रिशः । ‘विश प्रवेशने (तु० प०)’ । ‘क्विप् वचि (३, २,
१७८८०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययानिर्देशादिष्टमिद्धिः’—इत्युक्तेः क्विपि
रेफ उपजनः विशन्ति माधनभावं कार्येषु । “तमी” हिन्वन्ति
धीतयो दश त्रिशः (च० सं० २, २, १३, ५)”—इति निगमः ।
‘कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः’—इति माधनभाव्यम् ॥

(१९) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F पस्तकेषु । टीकाज्ञता तु एतस्यैव स्थाने केषुचित्
“सुचक्ष्माः”—इति, केषुचित् “ससुतः”—इति च दृष्टम् ।

* “इत्यङ्गुलीनाम्” ग ।

† प० १, १२ ।

‡ निघ० ६, ११ ।

(४) क्षिपः । ‘क्षिप प्रेरणे (दि० प०)’; औणादिकः क्षिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्त्रङ्गुलीयकादीन् इति वा । “मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० १६, ७, ३०, ४)” — इति निगमः ॥

(५) शर्याः* । ‘शृ हिंसायाम् (क्र्या० षा० प०)’ । ‘अप्लादेराक्ष-
तिगणत्वात् यत् (उ० ४, १० ऽ) १ शृणोति पापात् । “आ यः श-
र्याभिस्तुविनुम्णो अस्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)” — इति निगमः ॥

(६) रश्मनाः† । रश्मिबन्धनार्थो धातुगित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३ ४ पृ०) ।
‘युच् बद्धलम् (उ० २, ७४)’ — इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते
आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे ‘अशेरश् च’ — इति श्रीभोजदेवः ।
अश्रुवते कर्माणि । “रश्मनाभिर्दृशभिर्भ्यधीताम् (ऋ० सं० ७, ५,
३२, ६)” — “अच्छा बर्हीरश्मनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)”
— इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः‡ । ‘धी (दि० आ०)’-धातोः ‘क्विक्रौ च सञ्ज्ञायाम्
(३, ३, १७४)’ — इति क्विच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, ‘घुमास्वा-
गापाजहाति (६, ४, ६६)’ — इतीत्वम् । धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः
कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अचान्तर्णीतिण्यर्थो दधातिः ।
“ध सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, २२, ४)” — इति निगमः ॥

(८) अथर्यः । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’; ‘इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)’ — इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोरथरादेशः ;

* प० ४, २ । निब० ५, ४. १०, २८ ।

† निब० २, १४ ।

‡ निब० १, १४. १०, ४१. ११, १६ ।

‘कृदिकारादक्रिणः (४, १, ४ पूवा०)’—इति ङीप्; ङम् । ‘उपबृध-
मथर्यो न दक्तम् (च० सं० १, ५, ५, ३)’—इत्यत्र ‘अथर्यो न क्षिपः
इव’—इति माधवः । अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

“अथर्यवः”—इति पाठो वज्रषु दृष्टः । तद्वाङ्मनामकरणं
स्यष्टम् । निगमदर्शनाभिर्लेखः ॥

(८) विपः* । ‘विप प्रेरणे (सु० प०)’. क्षिपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः
कार्येषु । “विपो न द्युस्वा नियुवे जमानाम् (च० सं० ६, १, ३ ५,
३)”—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्याः† । “दक्षावनिभ्यः (च० सं० ८, ४, ३०, २)”—
इत्यत्र ‘कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ८)’—इति भाष्यम् ।
कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि । ‘ख्यातेः कक्ष्य-
शब्दनिर्वचनम्’—इति स्कन्दस्वामी । ‘गाहते कक्षः इति नामकरणः
ख्यातेर्वा (निरु० २, २)’—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-
न्यः—‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको
निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारस्य द्रष्टव्यः—
इति । अयमभिप्रायः—प्रायेण ‘ऋतुवदिह्निकमिकषिभ्यः सः (उ०
३, ५, ८)’—इति ख्यातेर्वाङ्गलकात् स-प्रत्यये बाङ्गलकादेव दिवंधने
हलादिशेषे ह्रस्वत्वे ‘कुक्ष्याशुः (७, ४, ६ ९)’ न भवति बाङ्गलकादेव,
‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५ ४)’—इति चर्चम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यका-
राकारयोर्लोपः, ‘खरि च (८, ४, ५ ५)’—इति चर्चम्, ‘आदेशप्रत्यययोः

(८, ३, ५८)”—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । असेन
नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाशयते पुरुषेण । कणो बाहुतलम् । ‘तत्र भवः
(४, ३, ५३)’—इत्यर्थे ‘शरीरवन्वाच (४, ३, ५५)’—इति यत्-
प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कचे भवा इति वक्तुं शक्यते, असेन
नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाशो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुल-
यस्तदन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन
वा, यथाचाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाशे तत्र भवोऽग्निः
प्रकाशको भवति तद्वत् । यद्वा ; कक्ष्या रज्जुः तद्वन्धनसाधनत्वात्
कक्ष्या-शब्देनोच्यन्ते । “परि^१ खजध्वं^२ दशं^३ कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५,
१८, ४)” — “दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”
—इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११ पृ०) । अवन्ति
कर्माणि, अव्यन्ते वा । “सनात् समीक्षा अवनी^१ रवाताः (ऋ० सं०
१, ५, २, ५)” — “दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)” —इति च
निगमौ ॥

(१२) हरितः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१३ पृ०) । हरक्याभिः
पदार्थान् “एतं^१ त्यं^२ हरितो^३ दशं^४ (ऋ० सं० ६, ८, २८, ३)” —इति
निगमः ॥

(१३) स्वसारः‡ । स्व-शब्दे उपपदे ‘असु सेपणे (दि० प०)’—
इत्यस्मात् ‘सावसे ऋन् (उ० २, ८८)’—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्यते

क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु क्षेप्तव्या वा । यदा ; स्व-शब्दे उपपदे
 'षट्स्वि विग्रहे (भू० प०)'—इत्यस्माद् बाङ्गलकादर् बाङ्गलकात्
 टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन्
 हस्ते सीदन्तीति वा । यदा ; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्त-
 प्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वसादिभ्यः (४, १, १०)'—इति
 स्त्रीप्रत्ययनिषेधः । “दुव्रस्यन्ति स्वसारो अर्हयाणम् (च० सं० १, ५,
 २, ५)”—इति निगमः ॥

(१४) जामयः*, सनाभयः । अनयो— — —मर्थोऽनुसन्धेयः ।
 जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४,
 १२६)'—इति बाङ्गलकादिण्-प्रत्ययः । 'अलिशलिपलिघसिजम्यणि-
 पणिभ्य दूण्'—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति
 अदक्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा बाङ्गलकान्नकारस्य मकारः,
 जाताः स्व-कारणात् । “त्वं सानावधि जामयः (च० सं० ६, ८,
 १६, ५)”—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः† । 'एह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहो भय (उ०
 ४, १२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति
 नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेन्यस्मात्
 सहशब्दस्य स-भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः
 मूलमासामिति वा । “सनाभयो वाजिन मूर्जयन्ति (च० सं० ७,
 ३, २५, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि† । 'युजिर् योगे (६० उ०)' । 'दाम्नीशमयुयुजस्तुदसि (३, २, १८२)'—इति इन्-प्रत्ययः पूर्वत्र । 'युच् बज्जलम् (उ० २०, ७४)'—इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिगिति, युक्ता वा हस्तेन, मयम्यते श्रीभिः क्लेशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः‡ । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १८) कर्त्तरि क्विपि (३, २, १७७), राक्षापः (६, ४, १२)' इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जमि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपक्षयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिमन्ति पशानाभिगिति वा । धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाज्जलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति । "दश धुरो दश युक्ता वहङ्ग्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः§ । 'अष्टू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विकृते 'अश्नोतेर्डित्'—इति औभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । ख-शब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इति अच-प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यात्रकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खश्याः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप् ; शाखा । शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारस्य ।

श्रुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं वा ।
 यदा ; 'शाख व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यच् (२, १, १ ३.४) । शाखन्ति
 व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यदा ; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०) ; अस्मात्
 'वृक्षावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो वाङ्मलकात् हस्तावयवेऽपि भवति ।
 षेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः । 'श्यते रिच वा'—
 इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पित-
 त्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— — — शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इव्यन्ते
 तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२, ६, ८२)'—इति ।
 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७, २५, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) अभीश्रवः* । व्याख्याता रग्निनामसु (३४ पृ०) । अभ्य-
 श्रुवते कर्माणि, अभीश्रते वा कर्माणि कर्तुम् । "दशभीश्रुभ्यो
 अर्चता जरैभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(२१) दीधितयः† । व्याख्याता रग्निनामसु (३५ पृ०) । अङ्गु-
 रीयकादिधारणाद् दीयन्ते । दीव्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा
 दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः । "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः
 (ऋ० सं० ५, १, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तयः‡ । व्याख्याता रग्निनामसु (३५ पृ०) । गृह्णन्ते
 पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । "दीयते मधो रंशुषु
 गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः ॥

"सुहस्ताः"—इति केचित् ।

एतस्य स्थाने “ससुतः”—इति च केचित् पठन्ति । तास्य व्याख्याता नदीनामसु (१ ३ ८ पृ०) । संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा । स्पष्ट-निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

व॒श्मि^(१) । उ॒श्मसि^(२) । वेति^(३) । वेन॑ति^(४) । वे॑सति^(५) ।
वाञ्छ॑ति^(६) । व॒ष्टि^(७) । व॒नोति^(८) । जु॒षते^(९) । ह॒र्यति^(१०) ।
आच॑के^(११) । उ॒शिक्^(१२) । म॒न्यते^(१३) । छ॒न्त्सत्^(१४) ।
चाक॑नत्^(१५) । च॒क॒मा॒नः^(१६) । क॒न॒ति^(१७) । का॒निषद्^(१८) ।
इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः* ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८)’=दृष्टार्था धातवः—

(१) व॒श्मि । ‘वश् कान्तौ’ अदादिः परस्मैपदी । लङुत्तमैक-
वचनम् । “तदुहं व॒श्मि प॒त्रमा॒न॒ सोम॒ (ऋ० सं० ७, ४, ६, ४)” —इति
निगमः ॥

(२) इतोऽनन्तरम् “वश्मवेति”—इत्यधिकं म. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४) “विशति” च । “वेशति” च । टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम् ।

(७) “वेष्टि” च ।

(१०) इतोऽनन्तरम् “हर्यति”—इत्यधिकम् च पुस्तके ।

(११) “आचके” च । म. C. D. F पुस्तकेषु मास्येवेदम् पदम् ।

(१४) “अंसत्” C. D. F ।

* “इति कान्तिकर्माणः” म ।

† निरु० १९, ५ ।

(१३) मन्यते* । ‘मन ज्ञाने’ दिवादिरात्मनेपदी । “आध्रश्चि
मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” — “यदि मन्येतोपमुख-
मित्योदनैः (?)” — इति च निगमौ ॥

(१४) कन्त्सत्† । ‘कदि संवरणे’ चुगादिः । पञ्चमलकारः, तिप्,
‘लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’, ‘सिञ्चज्जलं लेटि (३, १, ३४)’, ‘इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । ‘वृषा कन्दर्भवति ह्येतः (ऋ०
सं० १, ४, १८, ४)’ — इत्यत्र ‘मन्यते कन्त्सत् चाकनत् इति कान्ति-
कर्मसु पाठात्, ‘तदिन्मे कन्त्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)’ —
इति प्रयोगदर्शनाच्च कदिः कान्त्यर्थः’ — इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
‘दूरेचताय कन्त्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)’ — इति, “अच्छान्तुः
पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)” — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत्‡ । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) ; यङ्-
लुगन्तः । ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः,
‘लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’, ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ ।
“ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)” — “ये निः शचिष्ठ
चाकनत् (?)” — इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । ‘चक तृप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । ‘ताच्छी-
त्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)’ । “चकमानः पिबतु
दग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)” — इति निगमः ।

* प० २, १४ ; — १८ । निघ० २, २. २, ८. ४, २५. १, २५. ८, १२. ८,
२५. ११, २०. ११, ४९ ।

† प० २, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० २, ११. ४, १ ; — २ । निघ० ४, १४ ; — १५. ४, १४ ।

(१७) कनति* । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)’ भूवादिः परसौपदी । “भानत् कनति नुदतम् (?)”—“इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)”—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत् । कनतेर्लेटि परसौपदप्रथमषुर्षैकवचने सि-
ञ्चलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्वाञ्छलकात् इकारलोपः पूर्व-
वत् । “अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)”—
इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृश्नः^(५) ।
पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अवः^(९) । क्षु^(१०) । धासिः^(११) ।
इरा^(१२) । इळा^(१३) । इषम्^(१४) । जक्^(१५) । रसः^(१६) ।
स्वधा^(१७) । अर्कः^(१८) । क्षद्म^(१९) । नेमः^(२०) । ससम्^(२१) ।
नमः^(२२) । आयुः^(२३) । स्तुता^(२४) । ब्रह्म^(२५) । वचः^(२६) ।
कीलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्तनामानि ‡ ॥ ७ ॥

* पु० अत्रैव १५ । † पु० अत्रैव १५ ।

(१) इतोऽनन्तरं “वाजः”—इत्यधिकम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४) “प्रयः”—इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकातिशिक्षे, देवराजेन तु “अवः”—इत्यनेनाय-
विकल्पः स्वीकृतः ।

(७) “वयः” नास्त्येतत् ख. ड. च पुस्तकेषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने “सुतः”—इति
दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्याऽवसतान्तरतोक्ता । ग. C. D. F पुस्त-
केषु तु “सुतम्” इति ।

(८) “सिनम्” ग ।

(११) “क्षुम्” ग. “क्षुत्” C. D. F ।

(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

(१९) “क्षद्मः” ख ।

(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

‡ ‘इत्यष्टस्य’ ग ।

(१) अन्धः* । ‘अन्धइत्यन्ननाम । आधानीयं भवति (निरु० ५, १)’—इति भाष्यम् । ‘आभिमुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः शरीरस्थितेषु तदायत्तत्वात्’—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाङ्लकात् यकाराकार्योर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नृडागमश्च धातोः । यदा ; ‘अद भक्षणे (अदा० ५०)’—इत्यस्मात् ‘अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)’—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमन्ति । तथाच श्रुतिः—‘अद्यतेऽन्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)’—इति । ‘अनित्यनेनान्धः’—इति क्षीरस्वामी । अनितेरसुनि बाङ्लकात् धुगागमः । अनित्यन्नं हि प्राणनम् । “आरुचंभिः मिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)”—“इन्द्रेहि मत्स्यन्धमः (ऋ० सं० १, १, १७, १)”—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः† । ‘वज गतौ (भृ० ५०)’ । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । ‘अजिब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इति चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—‘चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वादजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः’—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन गुद्धेन मत्वगुद्धिं भोक्ता । यदाङ्—‘आहारगुद्धौ मत्वगुद्धिरिति । यदा ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः ; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । ‘दश धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, २ । निरु० ५, १. ८, २६. ११, ८ ।

† प० १० । निरु० १०, २२. ११, १६;—१६ ।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः आमत्तः कुट्टो बुभुक्षितः*
—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वचान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव
मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, २, ५)”—
अन्यत्र “वाजं हवनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति
च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २, ५) ।
यद्वा ; ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते क्षन्नं ।
तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोद्य-लेह्य-चर्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन ।
‘जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’—इति श्रुतिः । “पयस्वानग्र
आगच्छि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यद्दी मृतस्य पयसा पिथानः
(ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातमुदकनामसु (१११४०) । “उपप्रयो-
भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयोन हमि सोमं
माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“प्रयस्वन्तः प्रति हयामसि
त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(५) अवः । ‘श्रु अवणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते क्षन्नं
वर्ण्यमानं अवो यशः । तद्धर्मोत्ताच्छब्दं वा । “सत्यश्चिन्न अवस्तमाः
(?)”—“मत्तं दधामि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २,
३३, २)”—“अभिअव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)”—इति च
निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—इत्यादिषु

* प० १२. १, ७ । निरु० २, ५ ।

† प० १० । निरु० ४, १४. ८, १०. १०, १. ११, ८ ।

निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयदत्यस्यनामेत्युच्यते । तथाच
‘अचि॑ति अवः (ऋ० सं० १, २, २०, ४)’—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,
‘अव इत्यस्यनाम’—इति स्पष्टं युच्यते । निरुक्त-टीकायान्तुभयथा
(निरु० १०, ३) । अतः ‘प्रयः’-‘अवः’-शब्दयोः उभयोरप्यस्यनामत्वं
स्पष्टम् । तच्चैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृच्छः* । ‘पृच्छी सम्पर्के (रु० प०)’ । औणादिके किपि धातोः
कुगागमः । सम्पृक्तं हि तज्ज्ञाह्यभिः । पृच्छतिर्दानार्थं इति वा
(अदा० आ०) । “वायो तत्र प्र पृच्छती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)”—
इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तच्च किपि बाहुलकान्न-लोपः । दीयते
ह्यस्यमर्थिभ्यः । “चिः पृच्छो अस्ते अक्षरेव पिब्यतम् (ऋ० सं० १, ३,
४, ४)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् ‘पृच्छा अन्ननामैतत् पठन्ति ।
“पृच्छो भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४, ४, १२, ३)”—इत्यादिषु बहुवच-
नान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्’—इति ।
“अग्निं विद्या अभि पृच्छः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)”—“पृच्छो
वहतमग्निना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)”—इति च निगमौ । “त्वं
अर्द्धो मादतं पृच्छ इन्निवे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)”—इत्यादौ तु
षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितुः† । ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’ । ‘कमिमनिजनिभाया-
नापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः ।
रक्षितव्यं ह्यस्यम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।

“पितुं नु सौख्यम् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)” — “प्रमन्दिने पितुमर्द-
र्यना वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)” — इति निगमौ ॥

(७) वयः* । ‘वौ गतिप्रजनकान्यजनस्यादनेषु (अदा० प०)’ ।
असुम् । गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽचानुगुणः कारकभेदेन । ‘वय गतौ
(भू० आ०)’-इत्यस्मादसुम् वा । “वृद्धस्ते वय इन्द्रो दधाति (ऋ०
सं० २, १, १०, २)” — “परि घंसमोमनं वां वयोगातव (ऋ० सं०
५, ५, १६, ४)” — इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने “सुतः”†-इति पठन्ति । तच्च ‘षूञ् प्राणिप्रसवे
(अदा० आ०)’ । ‘तातमातलातसुत’-इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, षूञो
इत्स्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृष्ठा । “आदित्याम्नायते वृष्टि र्वृष्टे-
रन्नं ततः प्रजाः” — इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६) । यद्वा ; ‘सु पु
गतौ (भू० प०)’-इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम्‡ । ‘विञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)’ । ‘इष्सिञ्-
दौडुव्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’ । ‘सिनाति भूतानि’-इति भाष्यम् ।
‘सिनाति बध्नाति जुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति’-इति, स्कन्द-
स्वामी । सीयते अनेनेति वा । अस्त्रेण हि भूत्यादयो बध्नन्ते ।
“येन सासिगं भरथः सखिस्यः (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)” — इति
निगमः ॥

(९) अवः§ । ‘अव रक्षणगतिप्रीतिदृष्ट्यवगमप्रवेष्ट्रवणस्वाम्यसाम-

* निघ० ६, ४ ।

† निघ० ४, १८, — २९ ।

‡ प० ४, २ । निघ० ४, ५ ।

§ निघ० १०, २२ ।

।।प्रासिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू० प०)।

असुम् । धात्वर्थेषु योगः सर्वज्ञौकर्त्तव्यः । “अवत् ब्रह्मण्यवसा-
गमत् (. ?)”—“अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं०
१, ५, २५, ४)”—इति निगमौ ॥

(१०) चु । ‘टु चु ऋदे (अदा० प०)’—‘सि निवासगत्योः (तु०
प०)’ । ‘खनिष्टृभां णिष (उ० १, ३२)’—इति विधीयमानो णित्-
कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति । चूयते ऋच्यते स्तोत्रभिः
सूयते देवतात्वादस्यम् सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन
वा । “त्वं वाजस्य चुमर्तो रायदग्निषे (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)”—“आ
तू न इन्द्र चुमर्ताम् (ऋ० सं० ६, ५, ३७, १)”—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । ‘सुषिष्टुषिकुषिभ्यः क्तिः (उ० ३, १५१)’—
इतिर्बाहुलकात् धास्योऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति ।
दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदत्सर मा तमयाय
धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)”—अत्र ‘धासिरस्यनाम, इह तु पयस
आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) दरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४० पृ०) ॥

(१३) दळा* । ईद्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
अपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा दळां सुवीरा
आ यजामहे (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) दषम्† । ‘दषु दच्छायाम् (तु० प०)’ । औणादिकः क्तिप् ।

* पु० १, १ ।

† निघ० ६, १६. १०, १६. ११, १४ ; -१८ ।

इय्यत इति । यदा; 'इषु गतौ (दि० प०)' क्तिप् । वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । "इषं सोढभ्य आभर (ऋ० सं० ३, ८, १२, १)" — "अग्निना यज्वकीरिषः (ऋ० सं० १, १, ५, १,)" — इति च निगमौ ॥

(१५) जर्क्* । 'जर्गित्यन्नमाम । जर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्र-
वृक्तमिति वा (निद० ३, ८)' — इति भाष्यम् । 'जर्जयति' प्रवसति
प्राणयति वसवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पक्वमिति वा'
पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते
इगागमे चोर्गिति भवति । 'सुप्रवृक्तमिति वा' वस्ये र-शब्दलोपे कृते,
संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि रुकि जन्वे च कृते जर्गिति भवति ।
सुष्ठ्विदं हि तद्भवति मृदुत्वात्' — इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । * * * ।
'जर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया' — इति भट्टभास्करमिश्रः । अथ 'जर्ज
वसप्राणनयोः (चु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्तिप् । "यंसि त्मन्मूर्जं
न विम्वध चरधौ (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)" — इति निगमः ॥

(१६) रसः† । व्याख्यातमुदकनामसु । "महे यत् पिब हूं रसः
दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)" — इति निगमः ॥

(१७) स्वधा‡ । स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः
(३, १, १४४)' — इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्वेभ्यो दीयते
स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा । "विम्या हि मया

* निद० ३, ८. २०; — ४६. ११, २६

† पु० १, ११ । निद० ११, २५ ।

‡ पु० १, ११ ।

(१८) अर्थः* ।

(२०) नेमः। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'अर्चिसुसुज्जृष्ट-
क्षिप्तुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन् (उ० १, १ ३७)' । नमयति सुगतिं
दातारं, नीयते देह्याच्चा अनेनेति वा ॥

“नेमा”—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुल्यका
दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्मज्ज्ञाया अभावः । एवमेवाग्निम् सूत्रे
वृत्तिकारेणोक्तम् । यदा; मनिनि रूपसिद्धिः । निगमदर्शनाभिर्णयः ॥

(२१) ससम्भृ । 'सस स्वप्ने (अदा० प०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (उ० ४, ११८) । स्वपन्थनेन भुक्तेन, न हि लुधितस्यातिनि-

* प० २०. ४, ९ । निब० ३, ४. १, २२ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमहंसिभिरतिमहत्वापूरकायान्वयित्वा सर्वपुस्तकेकमत्याचाचोदरी-
कर्तव्यमेवेति ।

† पृ० १, १५ ।

‡ प० २, १८ । निब० २, १० ।

§ प० ४, २ । निब० ४, २ ।

द्रास्ति । “सचेन चिदिमदायावद्दो वसु (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)” — इति निगमः०॥

(२२) नमः । ‘णसु प्रकृत्वे’ (भू० प०) । असुन् । उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमन्यनेन हेतुना तदन्तः प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । “प्र वो महे मद्भि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १, ५, १, २)” — “एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)” — इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । “पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ० सं० १, २, २२, ३)” — इति निगमः ॥

(२४) सूनृता† । व्याख्यातमुदकनामसु (५ ३ पृ०) । सुष्ठु नयन्ति क्षुत्प्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभिः । यदा ; शोभना नरः सुनरः ‘अन्येषा मपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः । वा टाप् । “पुरुणीये जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)” — “अग्निना सूनृतावती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२५) वृद्धा‡ । ‘वृद्धि वृद्धि वृद्धौ’ (भू० प०) । ‘वृंहेर्मलोपस्य’ (उ० ४, १ ४१) — इति मनिम् । परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपशीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतो भरणत्, वर्द्धन्नेनेन भूतानीति वा ‘जातान्यन्नेन वर्द्धन्ने’ (तै० उ०

* पु० १, १ ।

† पु० १, ८ ।

‡ प० १० । निर० १, ८, १२, २५ ।

१,१)'—इति श्रुतिः । “उप॒ म॒ह्यो॒षि वा॒चतः॑ (ऋ० सं० १,१,५, ५)" —इति च निगमः ॥

(१६) वर्चः । ‘वर्च दीप्तौ (भू० चाः)’ । असुम् । दीप्तिकरं अक्षं शरीरादेः । “तमा॑ संसृ॒ज वर्च॑सा (ऋ० सं० १,१,१२,३)" —“सं मा॒ग्ने वर्च॑सा सृ॒ज (ऋ० सं० १,१,१२,४)" —“आयु॑षा सृ॒ज वर्च॑सा (ऋ० सं० ८,३,२७,४)" —इति निगमाः ॥

(१७) कौलासम् । ‘कल गतौ (प०)’ चौरादिकः, ‘कौल बन्धने (भू० प०)', ‘कौल खण्डने (?)’ । कौल बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिगवदर्थः । कौल खण्डने इति तु मुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कौला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति ‘कर्षण् (३,१,१)’ । “कौ॒ला॒स॒पे सोम॑पृ॒ष्ठाय वे॒धमे॑ (ऋ० सं० ८,४,२२,४)" —इति निगमः ॥

(१८) यज्ञः* । व्याख्यातमुदकनामसु(११७पृ०) । यज्ञो यज्ञे- दीप्त्यर्थात् । कौर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्चस्वदर्थः । “य॒ज्ञो न॒ ष॒क्तं म॒धुगो॒ष्मन्तरा॑ (ऋ० सं० ८,६,२,५)" —“तुवि॑द्युन् य॒ज्ञस्वता॑ (ऋ० सं० ३,१,१६,६)" —इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्त्रनामानि ॥ ७ ॥

आव॑यति^(१) । भव॑ति^(२) । बभ॑स्ति^(३) । वेति^(४) । वेवे॑ष्टि^(५) । अ॒वि॒ष्यन्^(६) । व॒स॒ति^(७) । भ॒स॒यः^(८) । ब॒न्धाम्^(९) । च॒रति^(१०) । इति दशातिक्कर्मणः† ॥ ८ ॥

* पृ० १, १२ ।

(१०) “अवति” न. C. D. F ।

† “इत्यतिक्कर्मणः” न ।

(१) आवयति* । आरूप्यात् वेत्तेः (अदा० प०) 'बहुलं ह्यवयति (१, ४, ७३)'—इति श्रुतिः सुगभावः । यदा ; 'वेत् तन्मुसमाने (पु०)' भूवादिः; अनेकार्थत्वात् धातुनामचान्निकर्मत्वम् । एवमन्ये-
वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स वेयति गव्यमवयम् (अ० सं० ६, २, २, १०)"—इति निगमः ॥

(२) भवति† । 'भव हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदी । "पृथून्यग्निं रंनु याति भवन् (अ० सं० ४, ५, ८, २)"—"तेन सुभवं ज्ञतवत् महम् (अ० सं० ८, ५, २०, ५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡ । 'भस भर्त्सनदीप्तोः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । "हरी इवान्धामि बभस्ति (अ० सं० १, २, २६, २)"—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि§ । 'विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः सुः (१, ४, ७५)' । "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेष्टि-
(?)"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः । प्रयोजकव्या-
पारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति॥ । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी । "वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः (अ० सं० १, २, २३, ४)"—इति निगमः ॥

(६) अविव्यन्॥ । अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लट् ; लटः सदा ।

* प० १४ । निघ० १, १४. १०, १०. ११, १८ ।

† निघ० ८, १२ ।

‡ निघ० ४, १९; १२. ८, २१ ।

§ पु० १, ६ ।

॥ पु० १, ६ ।

॥ पु० अथैव १ ।

“हृष्यविष्यस्रतृषेषु” तिष्ठति (अ० सं० १, ४, २२, २)”—इति निगमः ।
अथ च ‘अविष्यस्रत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः’—इति स्कान्दस्वामी ।
तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वप्सति* । भसेः प्रथमपुरुषे वज्रवचने ‘घसिभसो र्हसि च (६, ४, १००)’—इत्युपधालोपे रूपम् । “द्विर्वर्णानि वप्सति (अ० सं० ६, ३, २८, ३)”—इति निगमः ॥

(८) भसद्यः† । भसेर्लटि घसि ‘वज्रलं कन्दसि (२, ४, ७६)’—इति श्रपः स्रुर्न भवति । “न देवा भसद्यस्रुन (अ० सं० ४, ८, २५, ४)”—इति निगमः ॥

(९) वन्धाम‡ । भसेर्लटि तमस्तामि सौ दिर्वचनम्, दिर्वचना-
न्तत्वनित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति कान्दमत्वान्न, ‘घसिभसोर्हसि
च (६, ४, १००)’—इत्युपधालोपः । ‘धि च (८, २, २५)’—इत्यादि-
स्रचेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्चकान्दसः सकारमात्रलोप
इति पक्षे ‘सलोस्रलि (८, १, १६)’—इति सलोपः, भस्वजश्रुत्वे ।
वन्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । * * * । “वन्धां ते
इरीधामा (?)”—इति निगमः ॥

(१०) कुरति । ‘कृ कौटिल्यै’ भूवादिः परस्मैपदी । “अपा-
मतिष्ठद्वरुणकुरन्ममः (अ० सं० १, ४, १८, ५)”—“उपकुरे यदु-
पदु अपिन्वन् (अ० सं० १, ५, २, १)”—इति निगमौ ॥

इति दशान्तिकर्माणि ॥ ८ ॥

* पु० चर्चये २ ।

† पु० चर्चये २ ।

‡ पु० चर्चये २ ।

ओजः^(१) । वाजः^(२) पाजः^(३) । शवः^(४) । तरः^(५) ।
 तवः^(६) । त्वष्टः^(७) । शङ्खः^(८) । बाधः^(९) । नृम्भम्^(१०) । तर्वि-
 षी^(११) । शुष्मम्^(१२) । शुष्मम्^(१३) । शूषम्^(१४) । दृष्टः^(१५) ।
 वीरु^(१६) । अौत्तम्^(१७) । सहः^(१८) । यष्टः^(१९) । वधः^(२०) ।
 वर्गः^(२१) । वृज्जन्म^(२२) । वृक्^(२३) । मज्जमना^(२४) । पौंस्यानि^(२५) ।
 धर्णसिः^(२६) । द्रविणम्^(२७) । स्यन्द्रासः^(२८) । शम्बरम्^(२९) ।
 इत्यष्टाविंशतिर्वसनामानि* ॥ ६ ॥

(१) ओजः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३ पृ०) । उन्नयनेन,
 बलवत्सन्निधौ हि अजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावदत्यनेन वा अन्नम् ।
 वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना । इमावर्थान्तरावपि
 वृद्ध्यर्थेषु बोद्धव्यौ । ‘उर्वधिकम्’—इति माधवः । हिंस्यन्तेऽनेन
 अजवो वा । ‘उषेर्जुट् च’—इति श्रीभोजदेवः । असुनि रुष्टः ।
 ओषति दहति अन्नम् । “ओजसो जातमुत्तमन्यएनम् (अ० सं० ८,
 १, ४, २)” — “वसुनि जाते जन्मान् ओजसा (अ० सं० ६, ७, २,
 २)” — इति निगमौ ॥

(२) वाजः‡ । व्याख्यातमन्ननामसु (२० ४ पृ०) । गच्छन्त्यनेन

(१) “तवः” ख ।

(२) “वाजः” म. C. D. F ।

(१५) “वीरु” C. D. B ।

(१९) “विष्ट” म ।

(२६) “धर्णसि” क.-च.पुस्तकयोरन्यत्र ।

* “इति वसना” म ।

† पु० १, १९ ।

‡ पु० ७ ।

असुम् प्रति निगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन ।
इमावर्थावुत्तरचापि गत्यर्थेषु बोद्धव्या । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेर-
णार्थात्'—इति माधवः । अनेन असुम् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
“परिवाजेषु भूषयः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)”—इति निगमः ॥

पाजः* । 'पा रक्षणे (अदा० ८०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुम्
बलेन हिंस्यते सर्वम् । “कुण्डुश्च पाजः प्रमितिं न पृथ्वीम् (ऋ०
सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः । 'समिद्धस्य रुग्णददशि' पाजः
(ऋ० सं० ३, ८, १२, २)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—
इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषयः
(ऋ० सं० ३, १, १२, ३)’—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे
वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)’—इत्यत्र, 'अत्यं न
वाजं हवनस्यद्' ग्यम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)’—इत्यादौ च
ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाज-
पाजशब्दयोश्चभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम् ; तत्रैकतमस्य पाठो विद-
द्भिरधीयताम् ॥

(३) अवः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११२४०) । “मा भेम
अवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)”—इति निगमः ॥

(४) तरः । 'तृ जवनतरणयोः (भृ० प०)'; असुम् । तरत्यनेन
आपदम् । “यावत्तरौ मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)”—
इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्बधार्थः ; असुम् । “अपादमिन्द्र तवसा जघन्य

(च० सं० ३, २, १, ३)"—“योगेयोगे त्वत्तुम् (च० सं० १, १, १८, १)"—इति च निगमौ ॥

(६) त्वत्तुः । ‘तत्तु तन्तुकरणे (भृ० प०)’ ; असुन् । तन्तुक्रियते तेन श्रवः । “स प्र रिक्तो त्वत्तुमा चो० दिवस्य (च० सं० १, ७, १०, ५)"—इति निगमः ॥

(७) श्रद्धः । ‘श्रद्धतिरत्साहार्यः’—इति स्कन्दस्वामी ; असुन् । श्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिश्रद्धौ मरुतोयदर्शनम् (च० सं० ४, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(८) बाधः* । ‘बाध विलोडने (भृ० आ०)’ ; ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । बाध्यतेऽनेन श्रवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम्† । ‘नृम्णं * * * नृन् नतम् (निह० ११, ८)’—इति भाष्यम् । ‘नृन् शत्रुभृतान् प्रति नमति ; शत्रूणां वा नमिः, नमयति प्रक्षीकरोति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्रं नृम्णं हि ते श्रवः (च० सं० १, ५, १८, ३)’—इत्यत्र च्छक्भाष्यम्—‘यस्माच्छत्रुभृतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । “अतो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (च० सं० ८, १, ८, १)"—“महिशवस्तुविनृम्णम् (च० सं० १, ३, २७, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) तत्रिषी‡ । तविः सौचो धातुर्द्व्यर्थः । तवेष्टिषन् प्रत्ययः ।

* निघ० ८, १३. १०, ८ ।

† प० १० । निघ० १०, १०. ११, ८ ।

‡ निघ० ८, १३ ।

टिप्पणात् ऊोप् । “दृष्ट्वा रजोसि तविषीं दधानः (ऋ० सं० १, ३, १, ४)” — “युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ० सं० १, ३, १८, १)” — इति निगमौ ॥

(११) शुभ्रम्* । ‘शुभ्र शोषणे (दि० प०)’ । ‘अविसिविसि-
शुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’ — इति मन्-प्रत्ययः । शुष्यत्यनेना-
रिः । ‘शुषिः प्रीणनार्थः’ — इति माधवः । प्रियं हि बलम् । ‘शुभ्र-
मिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु० २, २४)’ — इति भाष्यम् ।
‘परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतौत्यर्थः’ — इति
स्कन्दस्वामी । तच्च शोधयतेर्मनिन् ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः’
— इति लुक् । “शुभ्रा इन्द्रमवाता अहुतपावः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)” — “यस्य शुभ्राद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(१२) शुष्णम्† ।

(१३) शुषम्‡ । ‘शुष शोषणे (दि० प०)’ । पूषमुषकलुषका-
रुषशैलूषादयः’ — इत्यादिग्रहणात् ‘उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति’ —
इति दण्डनाथ-वृत्तिः । ऊषप्रत्ययटिलोपस्य निपात्यते शुषवदर्थः ।
“इन्द्राय शुष मर्षति (ऋ० सं० १, १, १८, ५)” — इनर्तमः सत्वभि-
र्षोऽहं शुषैः (ऋ० सं० ३, ३, १३, १)” — इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः॥ । ‘दक्ष श्रेष्ठे च (भृ० आ०)’ चकाराद् दृङ्गौ ।

* निघ० १, १४. २, ११. १०, १० ।

† निघ० २, ११. ४, १६. १, १८ ।

‡ प० १, ६ ।

॥ निघ० ११२. ३. १२, १६ ।

‘दक्ष गतिहिंस्रगयोः (पु० च० प०)’ । ‘दक्षतिरसाहार्यः’—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्रगो वा ऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा. भवति शत्रुविजये । “मिथं कुवे पूतदक्षम् (च० सं० १, १, ४, ९)”—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘दक्ष इति सकारान्तं बलनाम’ । अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । “जुष्टाणां पूतदक्षसा (च० सं० १, २, ८, ४)”—इति निगमः ।

(१५) वीरुः । वीरयति संस्तम्भकर्मा । ‘भृष्टग्रीवचरित्सरित-
निधनिमिमस्त्रिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-
दस्मादपि भवति । संस्तम्भो दृढो भवति अनेन, संस्तम्भस्ते ऽनेन शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) व्यौलम् । ‘व्युङ् गतौ (भू० आ०) । * * * ।
अन्तर्णीतस्यर्थो वा । व्यवन्ति व्यावयन्ति शत्रून्नेन राज्यात् । “प्र
व्यौलेन मघवा सत्यराधाः (च० सं० ८, १, ८, ६)”—इति निगमः ॥

(१७) सहः* । ‘सह मर्शने (भू० आ०), कन्दस्यभिभवार्थः ।
असुन् । सहत्यनेन शत्रून् । “ये सहसि सहसा सहन्ते (च० सं०
५, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) यदः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११ इप०) । प्राप्यते
आकलयते वानेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः‡ । ‘हन हिंसागत्योः (भू० प०) । ‘हनस्य वधः
(३, ३, ७६)’—इत्यप् । हन्यतेऽनेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, १९ ।

† पु० १, १९ ।

‡ प० १० ।

(२०) वर्जः । (२१) वृजम्* । (२२) वृक् । 'वृजौ वर्जने (२०५०)' । घञ् । 'कूपवृजिमन्निनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६), 'क्षिप् च (२, २, ७६)' । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । "जरयन्ती वृजम् यददीयते (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)" — प्रतीचीनं वृजम् दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)" — इति च निगमौ ॥ माधवस्तु — 'मध्योदान्तु वृजम् वर्जते बलयुद्धयोः । "वृजनेन वृजिमाग्सम्य-पेष (ऋ० सं० ३, २, १६, १)" — "त्वं वृष्ण! वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)" — "जरयन्ती वृजम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)" तु वर्जते उपद्रवे" — इति । तदान्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मज्जना । 'दु मज्जौ वृद्धौ (तु० प०) । चोणादिको मनिन् (उ० ४, १४०) । 'मज्जां लङ् मज्जि (ऋ० सं० ८, ४, ५३)', पुनम्, तृतीयैकवचनम् । मज्जयति मज्जन् । "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मज्ज-ना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)" — "स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)" — "वि रोदमी मज्जना बाधते शत्रुः (ऋ० सं० १, ४, १०, ५)" — इति निगमाः । निगमेषु तृतीयैकवच-नान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पाठितः ॥

(२४) पौंस्यानि । 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) पुगादिः । 'अप्रा-दयस्य (उ० ४, १०८)' — इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौंस्यानि नियुतः सद्युरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)" — "यस्मिन् विद्यानि पौंस्या (ऋ० सं० १, १, १०, ४)" — "महानदस्य पौंस्यम् (ऋ० सं० १, ५, २०, ५)" — इति निगमः ॥

(१५) धर्षसि । 'धृष् धारणे (भू० उ०)' । "सामविबर्षसि-
पर्षसि (उ० ४, १० ४)"—इत्यसि-प्रत्ययोनुमागमोऽपि निपात्यते
गुणः । धियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'द्रुदविभामिनिम्
(उ० १, ५१)' । "समो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(१७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिचलने (भू० आ०)' । 'जम्भ-
रम्भसिस्त्रिम्भेभ्रपुंङ्गुतीव्रघ्नीघगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रम्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जमेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन
घञ् नून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) जम्बरम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२६ पृ०) । संक्रियते
ऽनेन घञ्, संवृणोति वा तत्त्वत आपदम् । जमनमुपद्रवाणामुत्कृष्टं
च युद्धादौ, जम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताहीन्द्रः । 'या च
का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तन् (निरु० ७, १०)'—इति भाष्यम्
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्वसनामानि ॥ ८ ॥

मृधम्^(१) । रेक्णः^(२) । रिक्थम्^(३) । वेदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्वाचम्^(६) । रजम्^(७) । रयिः^(८) । सूचम्^(९) । भगः^(१०) ।
मीव्यहुम्^(११) । गर्यः^(१२) । युवम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।

* उ० १० । निरु० ५, १ ।

† उ० १, १० ।

(११) "मीव्यम्" क ।

(१२) "जयः । जयम् । युवम्"—इति, "तना । वयम्" इति च न C. D. F ।

वसु^(१५) । रायः^(१६) । राधः^(१७) । भोजनम्^(१८) । तमा^(१९) ।
 मृगम्^(२०) । बन्धुः^(२१) । मेधा^(२२) । यशः^(२३) । ब्रह्म^(२४) ।
 द्रविणम्^(२५) । अयः^(२६) । वृषम्^(२७) । वृत्तम्^(२८) । इत्यष्टा-
 विंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघम् । मंघतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) । 'घञर्थे
 क-विधानम् (३, २, ५८ वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात्
 क-प्रत्यये षोदरादित्वात् लोपो ङकारस्य घकारस्य । दीयतेऽर्थिभ्यः ।
 “तेभिरिन्द्रो ददय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)”—
 “यदिन्द्रं दक्षिणा मघोनी” (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)”—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः । 'रिचिर् विरेचने (ह० ३०)' । 'रिचे धने घिच
 (उ० ४, १८४)'—इत्यसुन्, मुडागमो गुणस्य, घित्वात् 'चञोः कुघि-
 च्यतोः (७, ३, ५९)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते
 प्रयतः (निह० ३, २)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः
 प्रियमाणस्य धनं धनिना मघं न घियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिचेः
 प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रर्थतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु ।
 “स्यार्धं यद्रेक्णः परमं वनोघि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)”—
 “परिवयं वरं वस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)”—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्कम् । रिचेः (ह० ३०) 'पातुतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-

(१५) इतोऽङ्कारं “वसुः”—इत्यधिकं न ।

(१६) “रायम्”—इति न. iii । “विजम्”—इति च ठीकाणता इहमत्र केवचित्,
 परं न तत्तत्त्वम् ।

* “इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि” च० । “इति धननाम” न० ।

† निब० १, ७, ४, १०, ४, १४ ।

‡ निब० ३, २, ३ ।

५ निब० ३, २, ३ ।

स्यक् (उ० २, ६)”—इति चक् । पूर्ववदर्थः । “न ज्ञामय तान्भोरि-
क्यमारैक् (ऋ० सं० ३, १, ५, १)”—इति निगमः ॥

(४) वेदः । ‘विदुष्य लाभे (अदा० प०)’ । असुन् । विदुष्येतत्,
लाभ्यते वाऽनेन धर्मादिः । “होतारं त्रिष्ट्वेदसम् (ऋ० सं० १, १,
१२, १)”—इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०),’ अस्माद् यङ्कुगन्तात्
असुनि बाहुलकादिलोपः । भृञ् प्रियते, वरिवसो हेतुत्वादा वरिवः
‘विज्ञं बन्धु वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यमानानि
गरीयोद्यद्यदुत्तरम् (२, १ ३ ६)”—इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरि-
वस्यकथं (ऋ० सं० १, ४, २ ५, ५)”—“अंहोरात्रं वरिवः पूरवे कः
(ऋ० सं० १, ५, ५, १)”—इति निगमौ ॥

(६) आचम्* । आशुब्रह्म उपपदे ‘अत सातत्यगमने (भृ० प०)’
—इत्यस्मात् ‘आदित्यसिदसि’—इति क्तप्रत्ययः ; पृषोदरादिभ्येन
आशुब्रह्मस्य व्युत्पत्त्यते ; यणादेश-सवर्णदीर्घा । आशु अतति आशु
गच्छति ; चक्षुषं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रत्नम्† । ‘रमु क्रीडायाम् (भृ० आ०),’ ‘रमेस्त च (उ० ३,
१२)”—इति न-प्रत्ययसकारसान्नादेशः । रमणीयं हि तत् ।
‘रमतेऽस्मिन्’—इति लीरस्वामी । ‘विप्ते रमस्य वञ्च मन्वमानः’
—इति श्रुतिः । “धा रत्नं महिं सूरं वृद्धन्तम् (ऋ० सं० ४, ६,
८, ५)”—“होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)”—इति
निगमौ ॥

(८) रयिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२२.३०) । गम्यते प्राप्यते पुष्टेन गच्छत्यनेन दक्षिं भोगसाधनत्वाद्, यद्यो वाऽऽदत्ते, दीयते ऽर्थिभ्य इति वा । “अग्निर्जा रयिर्मभवत् (अ० सं० १, १, १, ३)”-इति निगमः ॥

(९) क्षयम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२४.४०) । पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तदति स्थिरं भवति, मृच्छते उपभोगसाधनत्वात्, दिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि ब्रह्मवदर्थः । क्षतात् पापात् चायते । क्षय-ब्रह्मात् चायतेस्य पृषोदरादित्वात् क्षयम् । धनैरेव पापं नरा निस्तारणीत्युच्यते । “न हि ते क्षयं न महो न मन्युम् (अ० सं० १, १, १, १)”-“सुक्षयसो रिशार्दसः (अ० सं० १, १, ३६, ५)”-इति च निगमौ ॥

(१०) भगः‡ । ‘भज सेवायाम् (भृ० उ०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्था घः प्रायेण (३, ३, ११८)’, ‘यज्ञोः कुचिषयतोः (७, ३, ५२)’ । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना तदाह । भगब्रह्मः पुंसिज्ञो धनवचनः । “त्रिंशत्सोऽब्धो मारिधिरभगो नः (अ० सं० १, ६, ६, ६)”-“यद्वित-स्योभगः (?)”-इति निगमौ ॥

(११) मीळुम्§ । ‘मिल सेवने (भृ० प०)’ । • • • । डल-चल-धुल-ढलोप-दीर्घाः, क्कार-भावश्च । सिध्यतेऽर्थिभ्योदाह-भिः । ‘सहस्रमीळुष्टमग्निवागमा ? इत्यपि भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि

* पृ० १, ११ ।

† पृ० १, ११ ।

‡ पृ० ३, ६ । निब० १, ०. १, १०. ६, २१. ८, २१. ११. ११ ।

§ पृ० १० ।

‘मीळु इति भ्रगनाम’—इति दृश्यते । ततो निष्कृत्य उकारान्त-
निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-
द्वयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । “इदृश्य ये मीळुवः यन्ति पुत्राः
(अ० सं० ५, १, ७, २)” —“तां आ इदृशं मीळुवः (अ० सं० ५,
४, २८, ५)” —इत्यादौ निर्वाहकत्वात् “मीळुम्”—इति पठित-
व्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु “मीळः” इति सकारान्तमपि *
* । तेषां मीळस्यमिति निर्वाहः । उभयेष्वपि “मृच्छं
मीळहे (अ० सं० १, ७, २४, ५)” —इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः ।
वज्रभ्यस्तु निर्णयः ॥

(१२) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१०४५०) । इहापि
तदर्थः । गीयते लुयते हेतुभिः । “अपसहाष्टुवे गयम् (अ० सं०
१, ५, २१, २)” —इति निगमः ॥

(१३) युजम्† । ‘युजसुजनिज’—इत्यादिना ‘युज दीप्तौ (भू०
आ०)’—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारस्यान्तादेशो निपात्यते । तेन
तद्वान् । दीप्यते युजम् । ‘यु अभिगमने (अदा० प०)’—इति
चौरसामी । अत्र धातोर्मन्वागमो निपात्यते । “युजं वृहस्पता-
मम् (अ० सं० १, १, १८, २)” —“युजा वाचेभिरागतम् (?)”
—इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रिय-
मिन्द्रियमिन्द्रियमिति वा (५, २, ८२)’—इति च-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं

निपात्यते । इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’, परमैश्वर्ययुक्त
 उच्यते । इन्द्रस्य सिद्धम् । धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते । अथ
 षष्ठी, समर्थात् ; सिद्धार्ये घञ् । यदा ; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम् ।
 यदा ; इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा दृष्टम् । इन्द्र-
 जुष्टं वा ; आत्मना सेवितम्, तद्दारेण भोगोत्पत्तेः । इन्द्रदत्तं वा ;
 इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्तुपदत्तम् । दृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया
 समर्थात् । “दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्नाह इन्द्रियं दधामि (ऐ०
 ब्रा० ८, ५, ४)” —इति निगमः ॥

(१५) वसुः* । राशिनामसु “वस्वी” —इत्यत्र व्याख्यातम् ।
 वसे आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । * * * । “अहं
 भुवः वसुनः पूष्यस्यतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)” —इति निगमः ॥

(१६) रायः† । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘रातर्द्धः (उ० २,
 ६२)’ । जम् । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पूष्येन ।
 “अनामसः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, ३, १, १)” —इति
 निगमः ॥

(१७) राधः‡ । ‘राध साध संविद्धौ (सा० प०)’ । असुन् ।
 ‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’ —इति स्कन्दस्वामी ।
 राधतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिमार्थोऽपि । दिनसि दारि-
 द्र्यम् । “राध इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)” —“राधसर्वा
 विददयो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)” —इति निगमौ ॥

* पु० १, ० ।

† नि० २, १, ४, ० ।

‡ नि० ४, ४, ११, १४ ।

(१८) भोजनम्* । 'भुज पाक्ष्णाभ्यवहारयोः (इ० प०)' । खुट्
'ह्ययखुटो बज्जसम् (३, ३, ११३)'—इति । यदा; अभिमतार्थे
भवति भुज्यते तद्वदिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाक्ष्यतेऽनेन
वा । "ब्रूयतामा भंरा भोजनानि (अ० सं० ३, ८, १८, ५)"—
"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मेघीः (अ० सं० १, ७, १८, ३)"—
इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त० प०)' । पचाद्यच् (३. १,
१३४) । तनोति विस्तारयति चिर्वर्गमाधनं हि धनम् । द्वितीयैक-
वचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्याकारः । "विह्वयन्ते तना
गिरा (अ० सं० ६, ३, २५, १)"—"आ वो मचू तनाय कम् (अ०
सं० १, ३, १८, ९)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम्† । व्याख्यातं बलनामसु (२१७५०) । नमति
प्रक्षीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वन्तु । "हस्ते रधानो नृम्णा विद्यानि
(अ० सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡ । 'बन्ध बन्धने (क्र्या० प०)' । "भृस्वृष्टिदिचय-
सिवसिद्धनिकिदिबन्धिमतिभ्यश्च"—इति उ-प्रत्ययः । बन्धात्यनेन भृत्या-
दीन् । यदा; बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना सुमन्त्रोपजम्सुचः (अ०
सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधाः§ । 'मिष्ट मेष्ट सङ्गमे च (भू० उ०)' चकारात्

* निघ० ४, ५ ।

† पु० ८ ।

‡ निघ० ४, १ ।

§ निघ० १, १८ ।

दिंसामेधयोश्च । 'मिधिः यज्ञार्थः'—इति माधवः । यज्ञः । यज्ञश्च-
तेऽनेन सर्वे तदता, दिंस्यते वा तदाम् चौरादिभिः 'प्रणि विवर्ध-
कारणात्'—इति महाभारतम् । यदा ; मतो धीयते चर्जयितव्यं
रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तच्च मति-ब्रह्म
उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)—इति कः,
पृषोदरादित्वात् (३, ३, १०८) मतिब्रह्मस्य मे-भावः । मेधाकारं
विदधस्य प्रसाधनम् (अ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यज्ञः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । "उत त्या
मे यज्ञसांसेतनायै (अ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्मा† । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । वर्द्धन्नेऽनेन
धर्मादयः, वृद्धकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म पृथनासु सद्या
(अ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बल्लनामसु (२२१ पृ०) । रयि-
वर्धः । "त आ यजन्त द्रविणं समसौ (?)" —इति निगमः ॥

(२६) अवः§ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२०५ पृ०) । "अस्मै पृथु-
अवो वृद्धत् (अ० सं० १, १, १८, २)" —"वृद्धश्च॑वा असुरोवर्द्धणा-
कृतः (अ० सं० १, ४, १७, ५)" —इति निगमौ ॥

(२७) वृचम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२ पृ०) । आच्छाद-
यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गतार्थे

* पृ० १, १२ ।

† पृ० ७ ।

‡ पृ० ८ ।

§ पृ० ७ ।

¶ पृ० १, १० ।

रयिवदर्थः । कृद्धौ प्रज्ञावदर्थः । “वृचं पुंस्त्वुत्तमाय रन्धीः (च० सं० १, ४, १६, २)” — इति निगमः । अथ स्कन्दस्वामिनां ‘वृचं धननाम’ — इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु वृक्षमात्रमपि “वित्तम्” — इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृतम् । ‘वृह् सम्भक्तौ (क्र्या० प०)’ । ‘दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ४, ८७)’ — इति चकारस्यानुक्रममुच्यार्थत्वात् क-प्रत्ययः । सम्भज्यते सर्वैः । “वृतस्तुयः सङ्गरिर्विष्वागितः (च० सं० १, ६, २७, ४)” — इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अध्र्या^{१)} । उस्त्रा^{२)} । उस्त्रिया^{३)} । अही^{४)} । मही^{५)} । अदितिः^{६)} । इळा^{७)} । जगती^{८)} । शक्वरी^{९)} । इति नव गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अध्र्या† । ‘अहन्तव्या भवतीत्यध्र्यीति वा (निह० ११, ४३)’ — इति भाष्यम् । अधस्य दुर्भिचादेर्हन्ती वा अहन्त्या । अध शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अध्रादयश्च (उ० ४.१०.८)’ — इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते । “मृहि मे अस्त्यध्र्या (च० सं० ६, ७, १२, ४)” — “अद्धि तृणं मघ्नेर विमृदानीं (च० सं० १, ६, ११, ५)” — इति निगमौ ॥

(१) ‘अदितिः’ क ।

* इति नवाम् ।

† प० ५, ५ । निह० ११, ४३ ।

(२) उत्सा* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६ पृ०) । वसति
 क्षीरादि इतिरस्याम् । 'उस्त्रियेति गो-नामोत्साविणोऽस्यां भोगा
 उस्त्रेति च'—इति (निरु० ४.१८) भाष्यम् । 'उत्साविणोऽस्यां
 भोगास्ते ऊर्द्धं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति
 स्कन्दस्वामी । "मयोभू वाता अभिवातून्माः (ऋ० सं० ८, ८, २७,
 १)"—"उस्त्रः पितेव जाग्यायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—
 इति च निगमौ ॥

(३) उस्त्रिया† । उस्त्र-शब्दात् पृषोदगादित्वेन स्वार्थं घः । अर्थः
 पूर्ववत् । "अविद्र उस्त्रिया अनु‡ (ऋ० सं० १, २, १२, ५)"—
 "ममुस्त्रियाभि वावशन्त नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च
 निगमौ ॥

(४) अही‡ । अहिशब्देन व्याख्यातो मेघनामसु (६८ पृ०) ।
 'ह्रदिकागात् (४, १, ४ पृ० वा०)'—इति डीप । गम्यतेऽनया क्षीरादि-
 हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न
 हन्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीयः । "इक्ष्वांसो अह्योऽनचा-
 रवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) महीॢ, (६) अदितिःॣ, (७) इक्षा । व्याख्यातानि पृथिवी-
 नामसु (१२-१३-१४ पृ०) । तत्र द्यतेः क्तिन्, 'द्यतिस्यति (४, ७,

* पृ० १, ४ ।

† निरु० ४, १८ ।

‡ पृ० ४, २० ।

ॢ पृ० १, १ ।

ॣ पृ० १, १ ।

॥ पृ० १, १ ।

४०)'—इतीच्छेदितिः ; मञ्जु-समासः । इत्यदिति-ब्रह्मस्य व्युत्पत्तिः । मञ्जते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगमाधनत्वाद्वा । मञ्जन्तेऽगया देवाः पय आदीनां हविषां तदभ्यन्तत्वात् । “देवास्तु याभिर्यजते ददाति च (?)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुह्यमाना अपि न क्षीयते । न द्यति, अखण्डनीयं वा । ईदृशे स्तुयते देवतात्वात् दीयते वा चारुतया । गम्यते तदर्थिभिरिति वा । “महीनां पयोसि (य० वा० सं० ४, ३)”—इति, “अदितएहि^१ सर्गस्त्व्येहि^२ (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिच्चा ममिज्जाभिग (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)”—“इदं रत्नं हव्यं काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)” —इति च निगमाः ॥

(८) जगती । मनुष्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यानम् (१८४५०) । शब्दः । “उगितश्च (४, १, ६)”—इति ङोप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या कुन्दमा आहार्यत्वाद् अवाहार्याहरणयोरभेदेन वा जगती । “जागता हि पञ्चवो जगती हि तामनाहरत् (?)”—इति हि ब्राह्मणम् । “जागताः पञ्चवः (ऐ० ब्रा० ४, १, ३)” —इति च । “समोषधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)”—इति निगमः^३ ॥

(९) शकरी । व्याख्यानं बाहुनामसु (१८१५०) । शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । शकरी-

* पृ० १ ।

† ऋ० सं० ९, १, १०, ४. इहमी, परमिजसः

‡ पृ० ५ ।

अण्डसम्बन्धादभेदेन वा शकरी । “पञ्चमो वै शक्यः पशून्नेवाव-
हन्थते (?)”—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते^१ । हेळते^२ । भामते^३ । हणीयते^४ । भ्री-
णाति^५ । भ्रेपति^६ । दोधति^७ । वनृष्यति^८ । कम्प-
ते^९ । भोजतः^{१०} । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥ १२ ॥

(१) रेळते । अयं नैरुको धातुः । “अरेळता रुनसा देवानां
पतेत् (?)”—इति निगमः ॥

(२) हेळते । ‘हेडृ अनादरे क्रोधे च’ भृवादिरात्मनेपदी ।
“अहेळमानो गरिवा अजासु (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—“अहेळमानो
वरुणेह बोधि (ऋ० सं० १, २, १५, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भामते । ‘भाम क्रोधे’ भृवादिरात्मनेपदी । “देव जुष्टो-
च्यते भामिने गोः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“स्वयम्भूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ४, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(४) हणीयते । ‘हणीङ् रोपे वैमनस्ये च’ कण्ठादिः । “पुनः
प्रायच्छदहणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—“हणीयमानो अपु-
हिमदैयोः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)”—इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति । ‘भ्री भये’ ऋयादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-

(४) “हणीयते” वातिरिक्तेषु सर्वत्रेव ।

* “इति क्रोधमा” न ।

त्वात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृष्यन्मसुर भ्रीकर्म
(अ० सं० २, ७, १०, २)” — इति निगमः ॥

(६) भेषति । ‘भेषु चलने’ भृवादिः स्वरितेत् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्रोधात् । “इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (अ०
सं० १, ५, २८, ५)” — इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । ‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)’ — इत्यत्र
स्कन्दस्वामी — ‘वनेतेः कण्ठादिप्रलेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्धियोगेन
च वनुभावे द्रष्टव्यः’ — इति । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(९) कम्पते । ‘कपि चलने’ भृवादिगात्मनेपदी । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(१०) भोजते । ‘भुज कौटिल्ये’ तुदादिः परस्मैपदी । ‘कन्द-
स्युभयथा (३, ४, ११७)’ — इत्याहुर्धातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेठः^(१) । हरः^(२) । घृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । चरः^(७) । तपुषी^(८) । जूणिः^(९) । मनुः^(१०) ।
व्यथिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

* प० ४, २ । निरु० ४, २ ।

† “दीर्घप्रयत्नमिति यो वनुष्यति (अ० सं० ४, १, १, १)” — इति निगमं मर्यादा

‡ अ० सं० १, ५, १८, २ । द्रष्टव्यः ।

(१) “हृणिः” सर्वेषु कानिचित्केषु ।

(२) “चरः” C. D. F ।

§ “इति क्रोऽस्य” न ।

(१) हेऊः । हेखतेः भावे असुन् । “देवस्य हेऊोऽव यासि सौष्टाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)” — इति निगमः ॥

(२) हरः* । ‘हञ् हरणे (भृ० उ०)’ असुन् । हरति कृत्या-
कृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः
क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६० पृ०) । जगत्यनेन
स्वेदादिः, दौष्यतेऽनेन वाः क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रमिदुः ।
“आघृणि ममचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः ।
‘मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, ७)” इत्यत्र भाष्यं ‘हृणिरिति
क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते’ इति स्कन्दस्वामी,
तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज दानौ (भृ० प०)’ । अमुन् । त्यज्यते
मत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः
पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा
नरः साधूनपि निपेत्” — इति हि महाभारतम् । “मृदयिदमि
त्यजमे वरुता (ऋ० सं० ७, ४, ८, १)” — “किं दंवेयु त्यज एनस्य
कथं (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)” — इति निगमो ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यदा ‘भा दीप्तौ (अदा०
प०)’ । ‘अनिस्तमुज्जसृधृतिनुभायावापदियतिनीभ्यो मन् (उ०

* पृ० १, १० ।

† ऋ० सं० ८, ४, ८, ४. — ऋ० सं० ८, ८, ११, ९. — इमे ऋचो विचार्ये ।

‡ पृ० १, ८ ।

१.१३७)”—इति मन् । दीप्यते तेन तदाम् । “देवजुंष्टोच्यते
भामिने गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)” — “स्वयम्भूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)” — इति निगमौ ॥ •

(६) एहः । ‘हन हिंसागत्योः (अदा० प०)’ अमुन् । ‘नञि
हन एह च (उ० ४, २१, ८)’ — इति नञुरपपदे विधीयमान एहा-
देशो बाहुल्यकात् नञ्-विनापि भवति । “अनेहमस्ते हरिवो अभिष्टौ
(ऋ० सं० ८, १, ३०, २)” — इति निगमः ॥

(७) क्वरः । ‘कृ कौटिल्ये (भृ० प०)’ अत्तिकर्मा च । अमुन् ।
क्वर्ति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी* । * * * ॥

(९) जूर्णिः† । ‘जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा!’ — इति भा-
ष्यम् (निरु० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हा
वा, हिनस्ति परान् वा । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१०) मन्युः॥ । ‘मन ज्ञाने (तना० आ०)’ । ‘यजिमनि-
शुन्धिदमिजनिभ्यो युच् (उ० ४, १, ८)’ — इति युच् । बाहुल्यकादना-
देशाभावः । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यदा : मन्यतेर्द्विर्कर्मणो युच् ।
दीप्यतेऽनेन तदाम् । “न हि ते जुवं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं०

* निब० ४, २ “तपुषि” ।

† प० १४, ४, २ । निब० ४, ४ ।

‡ मन्त्रिपञ्चपञ्चके तु ‘जीर्यतेर्वा’ - इत्येतस्य स्थाने ‘दूने तेर्वा’ - इति दृश्यते ।

§ “चित्रा जूर्णिर्न नृचति (ऋ० सं० १, १, १०, १)” — इत्यसौ निगम
इति लीकत एव यास्कम् ।

॥ प० ४, ४ निब० १०, १८ ।

१, २, १४, १)" — "आ इणानस्य मन्यव (अ० सं० १, २, १६, १)"
— इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः । 'व्यथ भयचलनयोः (भृ० आ०)' । 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)' इति इन् । विभेत्यस्मात् मज्जनः, चलति
वानेन स्वधर्मात् । "पतत्रिभिरश्रमैर्व्यथिभिः (अ० सं० ५, ५, १६,
७)" — "अग्रे माकिष्टे व्यथिग दधर्षति (अ० सं० ३, ४, २३,
३)" — इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वक्त॑ते^(१) । अय॑ते^(२) । लोट॑ते^(३) । लोठ॑ते^(४) । स्यन्द॑-
ते^(५) । कस॑ति^(६) । सर्प॑ति^(७) । स्यम॑ति^(८) । खव॑ति^(९) ।
खंस॑ति^(१०) । अव॑ति^(११) । श्वात॑ति^(१२) । ध्वंस॑ति^(१३) ।
वेन॑ति^(१४) । माष्टि॑^(१५) । भुरण्य॑ति^(१६) । शव॑ति^(१७) । का-
लय॑ति^(१८) । पेलय॑ति^(१९) । काण्ट॑ति^(२०) । पिस्य॑ति^(२१) ।
विस्य॑ति^(२२) । मिस्य॑ति^(२३) । प्रवृ॑ते^(२४) । खव॑ते^(२५) । च्यव॑-
ते^(२६) । कव॑ते^(२७) । गव॑ते^(२८) । नव॑ते^(२९) । द्योद॑ति^(३०) ।
नक्ष॑ति^(३१) । सक्ष॑ति^(३२) । म्यक्ष॑ति^(३३) । सच॑ति^(३४) ।

(१) "स्यन्दति" ग. C. D. F ।

(११) "अवति" इह नास्ति. परस्मात् (१८) पाठभेदेन दृश्यते ग. C. D. F ।

(१८) "अवते" ग. C. D. F ।

(३१) इति।ऽनकारस्य "इयसति (४०)" ग. C. D. F ।

(३२) "मियसति" ग. C. D. F ।

(३३) इति।ऽनकारम् "अवति" — इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

चञ्चति^(१५) । तुरीयति^(१६) । चतति^(१७) । चतति^(१८) ।
गाति^(१९) । इयक्षति^(२०) । सञ्चति^(२१) । त्सरति^(२२) । रञ्च-
ति^(२३) । यतते^(२४) । भ्रमति^(२५) । भ्रजति^(२६) । रजति^(२७) ।
लजति^(२८) । क्षियति^(२९) । धमति^(३०) । मिनाति^(३१) ।
कृष्वति^(३२) । कृषोति^(३३) । स्वरति^(३४) । सिसर्ति^(३५) ।
विषिष्टि^(३६) । योषिष्टि^(३७) । रिणाति^(३८) । रीयते^(३९) ।
रेजति^(४०) । दध्यति^(४१) । दध्नाति^(४२) । युध्यति^(४३) ।

(१७) “चतति (४०)” खाने “त्सरति (४२)” म. C. D. F ।

(१९) “गाति (११९)” खाने “पतति (११४)” म. C. D. F ।

(४०) “इयक्षति” इति मतं पुराणात् (१२), इयक्षति खाने “चतति(१७)” म. D ।

(४१) मतमिदं पुराणात् (१७) म. C. D. F ।

(४४) नाक्येनैतत् म. C. D. F ।

(४६) इतोऽनकारमेव “धमति (५०)” म. C. D. F ।

(५०) मतमिदं पुराणात् (५६) म. D C. F ।

(५१) “मिनाति”—इत्यपि टीकाकृत्यन्यतम । एतस्यैव खाने “क्षिणेति”—इति
म. C. D. E ।

(५२) “रिणाति” F ।

(५२), (५४) इय म क एव इमे म. C. D. F ।

(५६) “वेमिष्टि” ख. म. च. C. D. F । “वेषिष्टि” ड ।

(५७) “योमिष्टि” ख ।

(५८) “कृषाति” D. F । इतोऽनकारमिदं “कृषति” म. D F “कृषति” C. इयैव
“इयति (७५)” —इत्यपि म. C. D. F ।

(६०) “नेदति” म. C. D. F ।

(६१) “दध्यति” म. F । इतोऽनकारं “मध्यति”—इत्यधिकृत ।

(६२) “दध्नाति” म. C. D. F ।

(६३) “युध्यते” म. C. D. F ।

धन्वति^(१४) । अरुषति^(१५) । आयति^(१६) । सीयते^(१७) ।
 तर्कति^(१८) । दीयति^(१९) । ईषति^(२०) । फणति^(२१) । इन-
 ति^(२२) । अर्दति^(२३) । मर्दति^(२४) । ससृते^(२५) । नसते^(२६) ।
 हयति^(२७) । इयति^(२८) । ईत्ते^(२९) । ईङ्गते^(३०) । जयति^(३१) ।
 आचति^(३२) । गन्ति^(३३) । आगनीगन्ति^(३४) । जङ्गन्ति^(३५) ।
 जिन्वति^(३६) । जसति^(३७) । गमति^(३८) । धति^(३९) । धाति^(४०) ।
 भ्रयति^(४१) । वहते^(४२) । रुययति^(४३) । जेहते^(४४) । घः-

- (१४) “अरुषति” च. च. टीकादिमन्त्रतः अपि । “अरुषति” म. C. D. F ।
 (१५) “अरुषति” म. D. F । “अरुषति” C. ।
 (१६) “सीयते” कान्तिरिक्तमर्थपुनःकेधु ।
 (१७) “दीयते” म. C. D. F ।
 (१८) “तर्कति” C. D. F ।
 (१९) “दीयते” म. C. D. F ।
 (२०) “ईषति” C. D. F ।
 (२१) “फणति” म. C. D. F ।
 (२२) “इनति” म. C. D. F ।
 (२३) “अर्दति” म. C. D. F ।
 (२४) “मर्दति” म. C. D. F ।
 (२५) “ससृते” म. C. D. F ।
 (२६) “नसते” म. C. D. F ।
 (२७) “हयति” म. C. D. F ।
 (२८) “इयति” म. C. D. F ।
 (२९) “ईत्ते” म. C. D. F ।
 (३०) “ईङ्गते” म. C. D. F ।
 (३१) “जयति” म. C. D. F ।
 (३२) “आचति” म. C. D. F ।
 (३३) “गन्ति” म. C. D. F ।
 (३४) “आगनीगन्ति” म. C. D. F । “आगनीगन्ति”—इत्यपि परस्मादति (११९)
 म. C. D. F ।
 (३५) “जङ्गन्ति” म. C. D. F ।
 (३६) “जिन्वति” म. C. D. F ।
 (३७) “जसति” म. C. D. F ।
 (३८) “गमति” म. C. D. F ।
 (३९) “धति” म. C. D. F ।
 (४०) “धाति” म. C. D. F ।
 (४१) “भ्रयति” म. C. D. F ।
 (४२) “वहते” म. C. D. F ।
 (४३) “रुययति” म. C. D. F ।
 (४४) “जेहते” म. C. D. F ।
 (४५) “घः” म. C. D. F ।
 (४६) “अर्दति” म. C. D. F ।
 (४७) “मर्दति” म. C. D. F ।
 (४८) “ससृते” म. C. D. F ।
 (४९) “नसते” म. C. D. F ।
 (५०) “हयति” म. C. D. F ।
 (५१) “इयति” म. C. D. F ।
 (५२) “ईत्ते” म. C. D. F ।
 (५३) “ईङ्गते” म. C. D. F ।
 (५४) “जयति” म. C. D. F ।
 (५५) “आचति” म. C. D. F ।
 (५६) “गन्ति” म. C. D. F ।
 (५७) “आगनीगन्ति” म. C. D. F ।
 (५८) “जङ्गन्ति” म. C. D. F ।
 (५९) “जिन्वति” म. C. D. F ।
 (६०) “जसति” म. C. D. F ।
 (६१) “गमति” म. C. D. F ।
 (६२) “धति” म. C. D. F ।
 (६३) “धाति” म. C. D. F ।
 (६४) “भ्रयति” म. C. D. F ।
 (६५) “वहते” म. C. D. F ।
 (६६) “रुययति” म. C. D. F ।
 (६७) “जेहते” म. C. D. F ।
 (६८) “घः” म. C. D. F ।

कति^(९५) । क्षुम्पति^(९६) । स्याति^(९७) । वार्ति^(९८) । याति^(९९) ।
 इषति^(१००) । द्राति^(१०१) । द्रूळति^(१०२) । रजति^(१०३) ।
 जमति^(१०४) । जवति^(१०५) । वञ्चति^(१०६) । अमिति^(१०७) ।
 पवते^(१०८) । हन्ति^(१०९) । सेधति^(११०) । अगन्^(१११) । अज-
 गन्^(११२) । जिगाति^(११३) । पतति^(११४) । इन्वति^(११५) ।
 डमति^(११६) । द्रवति^(११७) । वेति^(११८) । हन्तात्^(११९) ।
 एति^(१२०) । जगायात्^(१२१) । अयथुः^(१२२) । इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्वन्दस्वामिना
 प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वदर्शितनिगमानां

(९५) “चःकति” म. D. F. “च्यकति” C. ।

(९६) “क्षुम्पति” ख. च ।

(१००) “जायति” म. C. D. F. ।

(१०१) “पतयति” म. C. D. F. ।

(१०२). (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७).—इमांजीव न सन्ति म. C. D. F. ।

(१०८) “वञ्चति” D. ।

(१११) इतोऽनकारम्—“आमजीमनि (८४)” । “जाति (१६)” म. C. D. F. ।

(११४) मतमिद् पुरस्तात् पाठभेदेन (१६) म. C. D. F. ।

(११५) “वञ्चति” म. C. D. F. ।

(११७) “द्रुवति” C. D. F. । इतोऽनकारम्—“द्रुवति (१०९)” म. C. D. F. ।

(११९) “हन्तात्”—इति सर्वत्रैव, परं टीकायामप्राधान्येन लोपितम् ।

(१२०) मतमिद् पुरस्तात् (८४) म. C. D. F. ।

(१२२) “अयथुः” ख. क. च । “अयुथुः” म. C. D. F. ।

* “इति गतिकर्माणः” म. ।

निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं श्रेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते* । 'वृत्तु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते† । (३) लोटते । (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।

"स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)" — इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कस गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्टु गतौ (भू० प०)' । "नमो अस्तु सर्पेभ्यः

(?)" — "अहिर्न जर्णामतिं सर्पति त्वचुम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)" — इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । "अवस्रवेदघ्नं सो वत-
रम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)" — इति निगमः ॥

(१०) संमते । 'संसु अवस्रमने (भू०)' आत्मनेपदी । "जातेन
जातमति स प्र मस्रते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)" — इति निगमः ।

'स्रसतिरन्तर्णीतिः' — इति इदञ्च ॥

(११) अवति§ । 'अव रक्षणगत्यादी (भू० प०)' "प्रात्रन् वाणीः

* निघ० ८, ८; १०, १२ ।

† निघ० ४, ११; ७, ११; ८, ३; ८, १४; ८, १२; ११, १८; ११, ११; १२, २० ।

‡ निघ० ६, १० ।

§ १० ८ ।

पुनरुक्तं धर्मज्ञीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—“तं वेदगिर्युधार्वति (ऋ० सं० ६, ५, २ ६, ४)"—इति निगमौ ॥

(१२) स्रोतति* । ‘सुतिर् चरणे (भृ० प०)’ । “स्रोतन्ति ते वसो स्रोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्तधातुः । “आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—“नामत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि§ । ‘मृज गुह्यौ’ अदादिः । “मृगो न भीमः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—“उरावन्तरिचे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति॥ । ‘भुरण धारणपोषणयोः’ कण्ठादिः । “भुरण्यन्तं जगं अगु† (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—“शुचिर्वीं सोमो भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(१७) अवति¶ । ‘अव गतौ’ । ‘शु गतौ’—इति स्कन्दस्वामी । “मा भेम अवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति** । ‘काल क्षेपे’ पुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

* निघ० ५, ११ ।

† निघ० ४, २ ।

‡ प० ६ ।

§ निघ० १, १०; १९, ४२ ।

॥ निघ० १९, १२ ।

¶ प० २, ५ । निघ० १, २; २, ८; ४, १२ ।

** निघ० १, १४ ।

स्वानिवह्नावादृद्धिः । “तं काले कालागते यते (? •)”—
इति निगमः । ‘कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, २५)’—इति
यास्कः ॥

(१८) पेलयति† । ‘पेल् पेल् वेल् गतौ (भृ० प०)’ ।
“वर्षासि पक्षा गन्धेन पिपीलिकाः प्रधाद् (? †)”—
इति निगमः । ‘पिपीलिका पेल्लेर्गतिकर्मणः (निघ० ७, १३)’—
इति यास्कः ॥

(२०) कष्टति‡ । ‘कटि गतौ (भृ० प०)’ । “यातुधामेभ्यः
कष्टकौकागौम् (य० वा० स० ३०, ८)”—इति निगमः । ‘कष्टकः
कम्पपोवा कम्पतेर्वा कष्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निघण्टुम्
(८, ३२) । ‘कष्टति पयति पगम्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२१) पिस्सति । ‘पिस् पेस् गतौ (भृ० प०)’ । व्यत्ययेन
यम् ॥

(२२) विस्सति । (० ३) मिस्सति । ‘विम प्रेरणे’, ‘मसी
परिमाणे’ दिवादिः । मिस्सतौतौकारम्बान्दमः । “इयं शुष्मेभिर्वि-
सृष्टा इवावजत् (अ० सं० ४, ८, ३०, २)”—इति निगमः । अथ
‘विस्सतिर्गतिकर्मसु पचने’—इति स्कन्दस्वामी । अम्भाये—विस्सति
मिस्सति इमौ नैरुक्तधातु ॥

* अथ० सं० १८, ३२-३४. सूत्रद्वयं दृष्टव्यम् । अ० सं० ७, ८, ४. अथ च ।

† निघ० ७ १३ ।

‡ अ० सं० ७, १, ११, १. विचार्यः । अथ० सं० ७, ५१, ७. इदमथ ।

§ निघ० ८, ३२ ।

॥ निघ० २, २५ ।

(१४) प्रवृत्ते* । (१५) स्रवते । (१६) च्यवते । 'च्युङ् च्यु
प्रुङ् मुङ् च्युङ् क्रुङ् गतौ (भू० आ०)' । "अभि प्रवन्तु समनेव योषाः
(ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)" — "तिष्ठः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ०
सं० १, ३, ५, ९)" — इति निगमौ ॥

(१७) कवते† । 'कुङ् गतिशेषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीन-
वारु वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)" — इति निगमः ।
'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१८) गवते ।

(१९) नवते । 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०) । 'वङ्गसं वन्दसि
(१, ४, ७३)' — इति श्रपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्र
धेनव उदप्रुतौ नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)" — इति निगमः ॥

(२०) क्षोदति । 'क्षुदिर् मठप्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन
अप् । "क्षोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, ९३, ६)" —
इति निगमः ॥

(२१) नक्षति‡ । 'नक्ष गतौ (भू० प०)' । "अफच्युतोरुणुनक्षत
द्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)" — इति निगमः ॥

(२२) सक्षति§ । 'सच समवाये' स्वरितेत् (भू०) । 'सिप् वङ्गसं
लेटि (३, १, ३४)', 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)' । नैरुक्धातुर्वा ।

* निघ० ०, १० ।

† निघ० ४, १६ ।

‡ प० १८ । निघ० २, १० ; १०, ११ ।

§ प० अपेक्ष १५ ; १, १८ । निघ० १, ११ ; ४, ८ ; ०, ११ ; ८, १८ ; ८, २२ ;
११, ४८ ।

“सञ्ज्ञादेव प्र एस्युरः (ऋ० सं० १, २, २४, १)” — इति निगमः ।

‘सञ्चतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) म्यञ्चति* । म्यत्तेर्गतिकर्मणो रूपम्’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भृ० उ०) । “अच्छिन्नपचाः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” — “अग्निं विश्वा अभि पृच्छः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” — इति निगमौ । सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठान् — इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) च्छच्छति । ‘च्छ गतिप्रापणयोः (भृ० प०) । ‘पाघाघ्रा (७, २, ७८)’ — इत्यादिसूत्रेण च्छच्छादेशः । वाचा स्तेनं शरव च्छच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)” — इति निगमः ॥

(३६) तुगीयति । नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चतति† । ‘चते याचने’ स्वरितेत् । “दृदादुरमचोचतम् (?)” — इति निगमः । ‘चततिर्गत्यर्थे च’ — इति भट्टभास्कर-मिश्रः ॥

(३८) अतति । ‘अत मानत्यगमने’ । “अयमु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)” — इति निगमः ॥

(३९) गाति‡ । ‘गाङ् गतौ (अदा० आ०) । व्यत्ययेन परस्मै-पदी । “निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)” — इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १५ ।

† निघ० १, २० ।

‡ निघ० २, १८; १, २९; २०, २१; २७; २९, २६

(४०) द्युतिः* । ‘यज पूजायाम्’ तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘कृन्दस्युभयथा (३, ४, १ १७)’—इति हि आर्द्धधातु-
कत्वात् णि-लोपः । यजेः सृनि० वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं
व्यत्ययेन । “कृविमि॑यत्सि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)”—इति
निगमः । ‘गतिकर्मा’—इति इन्द्रजितः ॥

(४१) सद्यति† । सद्यतेरेव कान्दसः शकारउपजनः । “अस॑द्यन्ती
भृरि॑धार॒ पय॑स्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, ९)”—“अजो॑षिण॒ वृष॑णं
सद्यतः त्रि॒ये (ऋ० सं० १, ५, ८, ९)”—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति‡ । ‘त्सर कृद्गतौ (भृ० प०)’ । “अभि॑ त्सर॑न्ति
धेनु॑भिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)”——“अव॑त्सरत्सृ॒ष्यत्य॑सिक्त्वा॒न्
(ऋ० सं० १, ५, १५, ५)”—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति§ । ‘रहि गतौ (भृ० प०)’ । “स॒ह॒स्र॒साः श्र॑त॒सा
अ॒स्य॒ रं॒हिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)”——“पु॒रो॒ह॒रि॒भ्यां वृष॑भोरथो
हि॒षः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)”—इति निगमौ । ‘रथो रंहतेर्गति-
कर्मणः (निरु० ८, ११)’—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते॥ । ‘यती प्रयत्ने’ आत्मनेपदम् (भृ०) । “हं॒मा
इ॒व अ॒णि॒शो य॑तन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”——“मि॒चं न॒ या॒त॒यज्य॑
मम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)”—इति निगमौ ॥

* निघ० २, १४ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, ९ ।

‡ निघ० ५, ९ ।

§ निघट्ट ८, ११ ।

॥ प० १८ । निघ० १०, १२ ।

(४५) भ्रमति । 'भ्रमु चक्षणे (भृ० प०)' । "भ्रमिरस्युचिक्कम्प
त्थानाम् (?)"—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति* । 'भ्रज भ्रजि गतौ (भृ० प०)' । "भाजिरेकं
ददृशे न रूपम् (अ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अदिधुनिर्धातं इव
भ्रजोमान् (अ० सं० १, ५, २०, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति† । (४८) लजति‡ । (४९) स्थितिः§ ॥

(५०) धमति॥ । 'धमि मौचः' इति स्कन्दस्वामी । यडाः
'भा ऋष्टाग्निमंयोगयोः (भृ० प०)' । 'पाचाभाष्या (७, ३ ७८)'—
इत्यादिना धमादेशः । "प्रावन्वालोः पुरुहन्तं धमन्तोः (अ० सं०
३, २, २, ४)"—"निःषोमस्यो धमथो निःषधम्यात् (अ० सं० ४,
१, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति¶ । 'मौञ्ज हिंसायाम्' । 'मौनातेर्निगमे (७,
३, ८१)'—इति वृत्तः । "मिनाति"—इति पाठान्तरम् । तच्च
'डु मिञ्ज लेपणे' स्वादिः । "मप्रचक्रं रथ मविशमिन्वम् (अ० सं०
२, ८, ६, ३)"—इति निगमः । 'मौनातेरेतद्रूपम्, सर्वेणापि लोके
भावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋण्वति । 'ऋवि रवि गतौ (भृ० प०)' । 'इदितो

* निघ० १९, १० ।

† प० २, १४ ।

‡ निघ० १, ९ ।

§ निघ० २, ६; ३, २; ९, १०; १०, १९; १०, १४ ।

॥ प० १९; ३, १४ । निघ० १, ९ ।

¶ प० १९ । निघ० ७, २९ ।

गुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रयेर्मतौ वज्रसम् (६, १, ३४ वा०)'—
इति वज्रसवचनात् सम्प्रसारणम् । “व्यानुषग् वायौ देव चक्षुमि
(अ० सं० १, ४, २३, ३)” —इति निगमः । ‘चक्षुतिर्गतिकर्मा, जना-
र्त्तित्यर्थः । विविधं गमयति’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५३) चणोति । ‘चण गतौ’ तनादिः स्वरितेत् । “सञ्ज्ञापू-
र्वको विधिरर्गित्यः (प० जे० ८३)” —इति लघूपधगुणाभावः “अभि
लक्षणेन रजमा घाम्णोति (अ० सं० १, ३, ७, ४)” —“चणो रपो
अनवघाम्नाः (अ० सं० २, ४, १६, २)” —इति निगमौ । उभयो-
रपि ‘चणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति* । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ । “इरी इन्द्रप्रतदस्य
अभिस्वर (अ० सं० ६, १, १२, २)” —इति निगमः ॥ अत्र ‘गति-
कर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी । “अनिमेषं विदधाभि स्वरन्ति (अ०
सं० २, २, १८, १)” —इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः’—
इत्युक्तम् ॥

(५५) मिसर्त्ति† । ‘च स गतौ’ जुहोत्यादिः । ‘अर्त्तिपिपर्त्तिश्च
(७, ४, ७७)’, ‘वज्रसं कन्दमि (७, ४, ७८)’—इति अभ्यासस्येत्यम् ।
“प्र वाहवा मिसृतं जीवमे न (अ० सं० ५, ५, ४, ५)” —इति निगमः ॥

(५६) विषिष्टि‡ । ‘विष्णु व्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (उ०) । खेटि
‘सिम्बज्जलं खेटि (३, १, ३४)’ । “अग्नें संवेषिषोरयिम् (अ० सं०

* प० २, १४ । निघ० २, १२ ।

† निघ० १, १८ ; १०, २ ।

‡ निघ० १०, ४९ ।

६, ५, २६, १)"—इति निगमः । 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः ॥

(५७) योषिष्टि । 'युष हिंसायाम् (भृ० प०)' । लुटि चिपि
व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति* । 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च । "क-
घायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, ३)"—"लोपा-
सुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० १, ४, २२, ४)"—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् अवणे' दिवादिः । "एद् निम्नं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति निगमः । 'रीयते रेजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति† । नैरुक्कधातुः । "हव्यो नय इषवान् मम्न रेजति
(ऋ० सं० २, १, १७, १)"—"चलति गच्छतीत्यर्थः"—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(६१) दध्याति‡ । 'दध पालने' स्वादिः । व्यत्ययेन य्यन् ।
"पश्चादघा यो अघस्य धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)"—इति च
निगमः ॥

(६२) दम्नोति§ । 'दम्नु दम्ने' स्वादिः ॥

(६३) युध्यति । 'युध सम्प्रहारे' दिवादिगात्मनेपदी, व्यत्ययेन
परस्मैपदी ॥

* निब० ३, ५ ।

† निब० १०, ४२ ।

‡ निब० १, ७; ८ ।

§ प० १८ । निब० ४, १२ ।

(६४) धृष्यति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भृ० प०)' । "परि-
मोम प्र धृष्या स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)" — "न यस्मि
द्यावापृथिवी न धृष्य (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुक्धातुः । "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य
(ऋ० सं० १, ३, ८, ४)" — "स्वमारः द्यावी मरुषौमजुषन् (ऋ० सं०
१, ५, १५, १)" — "प्रतीचौरग्नेरुषौरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८,
१०)" — इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम् — 'अरुषतिर्गतिकर्मा' — इति
दृष्टम् । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)" —
इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा
दृष्टमपि, वज्रषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८,
१, ५, ३)" — "तमिष्टुरौनैरायन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)" — इति
च निगमौ ॥

(६७) डीयते । 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च । व्यत्ययेन
यम् । "डीयते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डीङ् विहायसां गतौ'
दिवादिः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६८) तंकति । 'तक हसने (भृ० प०)' । "यः शूरांसाता
परितक्ते धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)" — "अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतप्ते
(?)" — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दौङ् लये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

“स्नेहो न दीतुमर्हति पाथः (च० सं० ५, ५, ५, ५)” इति निगमः ॥

(७०) ईषति* । “ईष गतिहिंसादानेषु” आत्मनेपदौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “उतानौगा ईषते वृष्णावतः (च० सं० ४, ४, १०, १)” —इति निगमः । वज्रषु ‘ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्’ —इति स्कन्दस्वामा ॥

(७१) फणति† । ‘फण गतौ’ । “यथामङ्गास्य आपनीफणत् (च० सं० ३, ७, १४, ४)” —इति निगमः ॥

(७२) हनति‡ । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः । ‘वज्रत्वं हन्दसि (१, ४, ७३)’ —इति शपोष्पुग् न भवति । “सं यदुनन्त मन्युभिर्ज-
नासुः (च० सं० ५, ४, २६, २)” —इति निगमः ॥

(७३) अर्दति§ । ‘अर्द गतौ याचने च’ ॥

(७४) मर्दति॥ । ‘मृद मर्दने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) मर्दते¶ । ‘च मृ गतौ’ जुष्ठाद्यादिः परस्मैपदौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदरादिस्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य इगागमः । “प्र मर्दते दीर्घमायुः प्रयत्नं (च० सं० ३, १, १, १)” —“जातेन जात मति स प्र मर्दते (च० सं० २, ७, ४, १)” —इति निगमौ ॥

* “ईषते” निघ० ४, २; ८, ८; १०, ११ ।

† निघ० १, १८ ।

‡ निघ० १, १०; १, १; ७, १२; ८, १० ।

§ “अर्दयति” प० १८ ।

॥ प० १८ । “मृदुः” निघ० १, १ ।

¶ अथैव १० ४५ ।

(७६) गच्छते* । 'गच्छ कौटिष्ये' आत्मनेपदी । "कृषीर्षी ते
नारिकाम्भाम् (ऋ० सं० ८, ८, ११, १)" - इति निगमः ॥

(७७) हर्यति† । 'हर्य गतिक्रियोः' ॥

(७८) हर्यन्ति‡ । 'हृ हृ गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्न्निपिपत्त्योश्च
(७, ४, ७७)' । "कृष्टोरियर्त्योऽजमा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)" -
इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिगात्मनेपदी । "मत्स-
रामः प्रमुपः माकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)" - इति निगमः ॥

(८०) ईक्षते। 'ईखि गतौ' (भृ०) आत्मनेपदी । "य ईक्ष-
यन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)" - इति निगमः । अत्र
'ईक्षन्तिर्गतिकर्मा' - इति स्वन्दस्वामि-भाव्यम् ॥

(८१) अयति । (८२) आचति । एतौ नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति § । 'गम् गतौ' (भृ० प०) । व्यत्ययेन अपोलुक् ।
"अङ्गिरोभि रागहि यजिर्येभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)" - इति
निगमः ॥

(८४) आगमीगन्ति॥ । 'गम् गतौ' (भृ० प०) । दाधर्नि-

* 'गच्छतः' प० ४, १ । "गच्छतः" ७, १० निब० ।

† निब० ७, २० ; ७, १० ; ११, १४ ।

‡ निब० ८, ४ ।

§ 'गम्' निब० २, ७ । "जम्पुः" निब० १२, ४२ ।

"आगच्छाम्" निब० ४, ५० । "आगन्" निब० ५, ९ ।

"आगत" निब० १२, ४० । "आ गच्छाम" निब० ११, १४ ।

"आजम्पुः" निब० १२, ४२ । "आगमीगन्ति" निब० ८, १८ ।

"समयत" निब० १२, २४ । "समयामः" निब० ४, १२ ।

॥ इत्ययम् पुरादिचैव (८२) ।

दर्धर्नि (७, ४, ६५) इत्यादिना चाङ्पूर्वस्य गमेर्द्धर्नि च्छावस्य
 क्त्वाभावो नौगागमस्य निपात्यते । यङ्गुगन्तादा ऋटि निपात-
 नाद्रूपसिद्धिः । “वक्ष्यन्ती वेदा गङ्गीमन्त्रि कर्णम् (च० सं० ५, १,
 १८, ३)” —इति निगमः ॥

(८५) अङ्गुलि* । गमेर्धङ्गुलि ‘गुगतोऽगुनासिकान्तस्य
 (७, ४, ८५)’ इति मुक्ति च रूपम् । “प्रातर्मन्तु धियावसुर्जगन्मात्
 (च० सं० १, ४, ७४, ४)” इत्यत्र ‘अङ्गुलैर्गतिकर्मण एतद्रूपम्’ —इति
 स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

(८६) जिवन्नि† । ‘इति जिव धिवि प्रौढमार्थाः (भृ० प०)’ ॥

(८७) जमति । ‘जम् मोचणे’ दिवादिः (प०) । व्यथयन्त जप् ॥

(८८) गमति । ‘गम्क्व गतो (भृ० प०)’ । लेट । ‘लेटो-
 ऽडाटौ (७, ४, ८४)’ । वाङ्मनकान्त ‘मिच्छद्ग्लं लेटि (७, १, ७४)’
 —इति मिप् न भवति । यदा : ‘सर्वं विधयन्द्ग्लमि विकल्प्यमे’ —
 इति क्त्वाभावः । “त आ गमन्तु तदहं श्रुत्वा (च० सं० ४, ८,
 ५, १)” —इति निगमः ॥

(८९) प्रति । (९०) प्राति । (९१) प्रयति । चयोऽपि नैककाः ॥

(९२) वदते‡ । ‘वह प्रापणे’ (भृ० उ०) स्वरितेत् । “वैश्वानरं”

* पु० इष्टवसिदैव (८३) ।

† प० ४, २ । निब० ६, १२ । “प्रजिमोषि” निब० ११, २० ।

‡ पु० इष्टवसिदैव (८३) ।

§ “वक्षि” निब० ८, १८ । “आ वक्षत्” निब० ८, ४२, ४३ ।

“वक्षतु” निब० १९, ८, ११ । “वक्षि” निब० २, ४; ६, ४, २ ।

मातुरिषा परावतः (अ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वक' ब्रूतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रथर्यति* । नैरुक्ताधातुः । 'रथतेर्वा रथो रथं गमनम् दृश्यते' इति कश्चि रथीयतीति प्राप्ते रेफात्पञ्चम ईडाभावाच्च प्रथो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८)"—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (अ० सं० ६, ७, १०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं
द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जेहते । 'जेह जेह वाह प्रपन्ने' आत्मनेपदी । "ये ता-
दृषुर्देवजा जेहमाना (अ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।
'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८५) व्यःकति । (८६) चुम्पति† । (८७) घाति ।
(८८) वाति‡ । (८९) घाति४ ॥

(१००) दृषति॥ । 'इष गतौ' दिवादिः(प०) । व्यत्ययेन वः ।
"तथास्मभ्यमिषवः ब्रूमं यंसम् (अ० सं० ५, १, ११, १)"—इति
निगमः ॥ 'दृषुरिषतेर्गतिकर्मणः (८, १८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति॥ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः(प०) । वसु-
यवौमृतयो दस दद्रुः (अ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १८ ।

† प० ४, १ । निघ० ४, १६ ।

‡ निघ० २, १४ ; २, ५ ; ११, १२ ।

४ प० १, १८ । निघ० १, १ ; १, १८ ।

॥ निघ० ८, १८ ; 'दृषितः' ८, ८ ।

॥ निघ० १, १ ।

(१०२) द्रुजति । नैरुक्ताधातुः ॥

(१०३) एजति* । 'एजु कम्पने (भू० प०)' । "यूयेन
हृष्णिरजति (ऋ० सं० १, १, १८, १)" — "यथा समुद्र एजति (ऋ०
सं० ४, ४, १०, ३)" — इति निगमौ ॥

(१०४) जमति† । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये
ताम्वैरिक्थ मारैक् (ऋ० सं० ३, १, ५, १)" — इति निगमः ।
'जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति‡ । 'जु गतौ' — इति वीरस्वामी । "न पातव
इन्द्र जुजूर्नु नः (?)" — "विपाद शुतुद्रौ पयसा जवेते (ऋ०
सं० ३, १, १२, १)" — इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो वञ्चते
परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, ११)" — इति निगमः ॥

(१०७) अनिति§ । 'अम प्राणने, अम च (अदा० प०)' । "अत्र
मातर्यात्वनिति (?)" — इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा
— इति माधवः ॥

(१०८) पवते॥ । 'पूङ् पवने' । "नेन्द्रादृते पवते धाम
किञ्चन (ऋ० सं० ७, १, २२, १)" — "सृकं संश्राप पविमिन्द्र तिग्मम्
(?)" — इति निगमौ ॥

* निब० ३, १६ ।

† निब० १, ६ । "जमत्" पु० १, १० ।

‡ "जवेते" निब० ८, २८ ।

§ निब० ११, ५० ।

॥ "पवस" १, १० ।

(१०८). हन्ति* । 'हन् हिंसागत्योः' अदादिः (प०) । "नि येन
सृष्टिस्तथा (ऋ० सं० १, १, १५, २)" — "आस्य वज्र मधिसानी
जघाम (ऋ० सं० १, २, २७, २)" — इति निगमौ ॥

(११०) वेधति । 'विधु गत्याम् (भू० प०)' । "वेधत् देवो
भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, २, ५, ५)" — इति निगमः ॥

(१११) अगम्† । 'गम्न् गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि ज्ञेः
'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)' — इति लुकि, 'इतस्य (२, ४, ८७)' —
'संयोगान्तलोपः (८, २, २३.)', 'मेनोधातोः (८, २, ६४)' — इति
मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, २,
२१, २)" — इति निगमः ॥

(११२) अजगन्‡ । गमेर्लुङि 'बहुलं कन्दसि (२, ४, ७३)' —
इति ऋपः झुः । पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४) । "यम्नाहुरजगन्नपः
(ऋ० सं० २, १, ५, २)" — इति निगमः ॥

(११३) जिगाति§ । 'गा स्तौ (अदा० प०)' । कन्दसि जुहो-
त्यादिः । 'अर्त्तिपिपत्त्यौश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं कन्दसि (७, ४, ७८)'
— इति अभ्यासस्येत्वम् । "धेना जिगाति दाशुर्षे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"
— इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्' — इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

* "मधन्वस्" निर० १, १७ ; ७, २२ ; "हन्तेः" ६, १ ; "वाजहन्ति",
"उपनिषत्ते" ८, १० ।

†, ‡ इदं पुरस्तात् (८८) ।

§ इदं पुरस्तात् (१८) ।

(११४) पतति* । 'पत् गतौ (भू० प०)' । "मौभिः कर्णद्वौ पतति प्रसृता (अ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) दम्बति† । 'द्वि गतौ (भू० प०)' । "देवौ द्वौ दम्बतीर्विशमिन्वा (य० वा० सं० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति । 'द्रम ह्यमौ गतौ (भू० प०)' । "चन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः (अ० सं० ८, ३, २३, ४)"—इति निगमः । 'चन्द्रमाद्यायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निघ० ११, ५) । 'द्रमति-गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्यामौ ॥

(११७) द्रवति‡ । 'टु द्रु गतौ (भू० प०)' । "यत्रां नरः सं च वि च द्रवन्ति (अ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति§ । 'वौ गतिप्रजननकान्त्यजनखादनेषु' अदादिः । "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदतौ (अ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) ह्यन्तात् । ह्यन्तेर्लोटि तातडि रूपम् । "ह्यन्तात्"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'ह्य गतौ (भू० प०)'—इत्यस्य तातडि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति॥ । 'इ गतौ' अदादिः (प०) । "विचाकंश्चन्द्रमा नक्रमेति (अ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

* "आपगत" निघ० ११, १४

† प० १८ ।

‡ निघ० ४, १४, १९ ।

§ पु० १, १ ।

॥ प० १४ ।

(१११) जगायात्* । 'गा मृतौ' जुहोत्यादिः (प०) । किञ्चि
'कम्पद्भयथा (३, ४, ११७)'—इत्याहुर्धातुकत्वेन 'ई इक्षधोः
(३, ४, ११३)'—इतीत्यं न भवति । "स्त्राग्निः पुनरसौ" जगा-
यात् (अ० सं० ७, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(११२) अययुः । द्वितोऽयुष् (३, ३, ८८)'—इति बाहुल्यका-
दयतेरयुष् भवति ॥

इति द्वात्रिंशत्तमं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु^(१) । मृषु^(२) । द्रवत्^(३) । ओपम्^(४) । जीराः^(५) ।
जूर्णीः^(६) । श्रुर्ताः^(७) । श्रुघनासः^(८) । शीर्भम्^(९) । तृयु^(१०) ।
तूयम्^(११) । तूर्णिः^(१२) । अजिरम्^(१३) । भुर्युः^(१४) । शु^(१५) ।
आशु^(१६) । प्राशुः^(१७) । तूतुजिः^(१८) । तूतुजानः^(१९) ।
तुज्यमानासः^(२०) । अज्वाः^(२१) । साचिवित्^(२२) । युगत्^(२३) ।

* इहैव पुराणात् (१८) ।

(१) "जिराः" क ।

(२) "मृषमभाः" क । "मृषनाः" म. C. D. F । "मृषनासः" च ।

(३) "पिठु" C । (४) "वोपम्" म. C. D. F ।

(५) "तूर्णि" क. म ।

(६) "अजिरम्" क ।

(७) "श्रुः" म । (८) "श्रुघुः" क. म. च. C. D. F ।

(९) "श्राशुचित्" म. C. F । "प्राशुचित्" D ।

(१०) "तूतुजित्" म. C. D. F ।

(११) "तूतुजानासः" म. C. D. F ।

(१२) "अजराः" क ।

(१३) "साचीवित्" क. च । "साचीवत्" म ।

(१४) "युगत्" म. iid ।

ताजत्^{१४} । तरणिः^{१५} । वातरंछा^{१६} । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये
‘गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तदतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति
‘भुरणुः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकालविशिष्टा
स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तृरन्त्यकालविशिष्टत्वस्य
तथाविधक्रियाकर्तृत्वान्पक्रियादारकम् । तत्र ‘मनु’ ‘लणुहि’ इत्या-
दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तदान् । निरुष्टगुणनामधेयोदा-
हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-
मात्रवचनतया स्यात् कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे
वर्त्तते निरुष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्वशब्दस्य
द्रव्यवचनत्वे स्वागम्यात् क्रियायासाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि
नामधेयानि’—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-
दाहरणानि ‘जीगाः’ ‘अजिगम्’ इत्यादीनि ॥

(१) मु । निपातोऽयम् । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (चु०
मं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मनु । ‘टु मन्जी गृद्धौ (तु० प०)’ । ‘मन्जीषोषुक्’ इति
भोजसूत्रेण पुक्-प्रत्ययः । संयोगादिस्त्रोपः । अन्तर्गतिपर्ययस्य मन्जी ।

* “इति क्षिप्रम्” इति ।

† प० २, १२ निघ० १, ४ ; ११, ४० । “मु कम्” २, १२ ।

“न च”—“नू चित्” प० ४, १ ; निघ० ४, १० ; १०, २ ।

क्रियाया; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । “मनु ह्यु हि गोजितौ नः (? *)”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्* । ‘द्रु गतौ (भृ० प०)’ । ‘मंस्यत्-दम्पद्-वेदत् (उ० १, ७८)’—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन ।
• • • । “द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमौ ॥ •

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” — “ओषः पात्रं न ओषिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । ‘अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता’—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवतिर्गतिकर्मा । ‘जोरी च (उ० २, २५)’—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । “जीरा अजिरर्जोषिवः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)” — “जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, ३, ३०, ११)” —इति निगमौ ॥

(६) जूणिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०) । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः । ‘तातव्रातसुत’—इत्यादि भोजसुचे आदिशब्देन शृणायस्मात् ऋ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फललाभम् । “त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)” —इति

• “वा वो। मृषू तमा॥ कम् (ऋ० सं० १, १, १८, १)” —इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पृ० १४ (११०) ।

‡ पृ० १५ ।

निगमः । 'शूनाः शिप्रास्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमित्राः ॥

(८) शूचनासः । सु शब्दे उपपदे इत्तेः 'युच् वज्रलम् (उ० २, ७४)"—इति युचि बाह्वकात् कुत्वं णिलोपस्य निपात्यते दीर्घस्य । शोचमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जर्षोऽसुक् । "मिन्धोऽग्वि प्राध्वने शूचनासः (य० वा० सं० १, ७, ८५)"—इति निगमः । 'शूचनासः शिप्रगमनाः'—इत्युत्पटः ॥

(९) शोभम् । 'शोभ कटने (भृ० आ०)' । घञ् । शोभ्यतेऽनेन तद्वान् । "प्रयात शोभन्ताऽभिः (अ० सं० १, ३, १४, ४)"—"आ वृक्षणाः दृषध्वं यात शोभम् (अ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ ॥

(१०) तृषु० । 'जि त्वरा मभ्रमे (भृ० आ०)' । 'मर्जौषोषुक्'—इति बाह्वकात् पुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावस्य । तस्यनेन फल-लाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "तृष्वत्रिष्यन्तसेषु तिष्ठति (अ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वामनुप्रमितिं द्रुणानः (अ० सं० ३, ४, २३ १)"—इति निगमौ ॥

(११) तृयम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१० पृ०) । वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः प्राध्याः । "आपित्वं नः प्रपित्वे तृयमा गहि (अ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) तृणिः† । 'जि त्वरा मभ्रमे' । 'वहिमिश्रयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो

* निब० ६, १२ ।

† पृ० १, १२ ।

‡ निब० ७, १० ।

नित् (उ० ४, ५, १)”—इति नि-प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् ।

“अपो यन्मूर्ध्नि^१चरति प्रजानम् (अ० सं० ८, ४, ११, १)”—“सुतमा^२ गन्तुं त्वर्णयः (अ० सं० १, १, ६, २)”—इति निगमौ ॥ .

(१३) अजिरम्* । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भू० प०) । ‘अजिर-
शिश्निरश्निथिलम्विरस्फिरम्यविरस्वदिगः (उ० १, ५, ३)”—इति कि-
रच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्तिमाद्यम् ।
“त्वा मी^३रुते अजिरं दत्ताय (अ० सं० ५, २, १४, २)”—इति
निगमः ॥

(१४) भुरण्युः† । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । ‘मृगय्वादयश्च (उ० १,
३६)”—इति क्यु-प्रत्ययः । “येमा पावक चक्षमा (अ० सं० १, ४,
८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे’—इति
प्रतिपादितम् । तच्च ‘भुरण्य-ञ्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि
सत्त्वेनैव वृत्तिः । “श्रीणाम्नुपम्यादिवं^४ भुरण्युः (अ० सं० १, ५, १२,
१)”—इति निगमः । ‘भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा’—
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शुः‡ । निपातः । “श्वानं वस्त्रो बाधयितारं ममवीत्
(अ० सं० १, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘शु आशुगामी’—इति
निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः§ । ‘अशु व्याप्तौ’ । ‘कुवापाजिमिस्त्रदिसाध्य-

* पु० १, १२ ।

† निब० १९, १२ ।

‡ निब० ६, १ ।

§ पु० १, १४ ।

शूभ्य उण् (उ० १, १) । व्याघ्रोत्थनेन नरवैलक्षण्येन व्याघ्रव्यम् ।
 ‘आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
 इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति निपातः,
 आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्द-
 स्वामी “समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)” —इत्यत्र ऋग्भाष्ये
 ‘आशुमिति क्षिप्रनामैतत्’—इति । ‘आशु इति शु इति च क्षिप्र-
 नामनी भवतः’—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति
 चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । “त्वमग्रे द्युभिस्त्वमाशुशु-
 क्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)” —इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः* । ‘सत्ववाच्याशुशब्दवत्’—इति भाष्ये प्रक-
 र्षार्थोऽतिरिक्तः । ‘हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)’—इति
 भाष्ये ‘प्राशुः क्षिप्रः’—इति स्कन्दस्वामी । “सुप्राच्याः प्राशुषाक्रेष
 वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)” —इति निगमः ॥

(१८) तृतुजिः । ‘तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)’ । ‘किं
 किनोः प्रकरणे’—इत्यर्थे ‘कृन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’—इति किन्
 प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विवचनम् । “तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य (६,
 १, ७)” —इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । ‘आयुक्षाता मन्विना तृतुजिं
 रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)” —इति निगमः ॥

(१९) तृतुजानः† । तेजतेर्लिटि कानजादेशः । “इन्द्रा यच्चि
 तृतुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)” —इति निगमः । ‘क्षिप्रार्थे स्वर

* निरु० १, ७ ।

† निरु० १, १० ।

आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तुजानो महे मतः—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तेजतेरेव कर्मणि लटि शानच् । “तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २, १, ५)” —इति निगमः ॥

(२१) अज्जाः । अजतेः ‘स्फायितश्चिवच्चि (उ० २, १२)’—
इत्यादिना रक् । ‘बाहुलकादाद्धधातुके विकल्प इव्यते’—इति वैक-
ल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं गिरयो
नाज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)” —इति निगमः । ‘अज्जान् सत्वरान्
शीघ्रान्’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । चयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा गीर्भिर्द्यु-
गदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)” —इति निगमः । अत्र
माधवस्तु—‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’—इति चैतद्भाष्ये
उक्तवान् । ‘तूतुजानः तरणिः द्युगत्’—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्द
स्तेनाप्यपाठि ॥ “ताजन् — — माच्छति (?)” —“ताजत्
प्रमीयते (?)” —इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः ‘अर्त्तिसुधृधम्यम्यश्वितृभ्योऽनिः (उ० २,
८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । तषुवदर्थः । “विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)” —“तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १, ४, ७,
४)” —इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । ‘वा गतिगन्धनयोः (अदा० पः)’ । ‘हसि-
मृषिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८४)’—इति तन् । ‘रसु
क्रीडायाम् (भृ० आ०)’ ; ‘रमेष्व [वेगे] (उ० ४, २०, ८)’—इत्यसुन्

ऊगागमश्च । वातवत् रंछो यस्य सः । “वातरंछो दिव्याभो अत्याः
(च० सं० २, ४, २५, २)” — इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

.त॒ळित्^(१) । आ॒सात्^(२) । अ॒म्ब॒रम्^(३) । तु॒र्व॒शे^(४) ।
अ॒स्त॒मी॒के^(५) । आ॒के^(६) । उ॒पा॒ंके^(७) । अ॒र्वा॒के^(८) । अ॒न्त॒-
मा॒नाम्^(९) । अ॒व॒मे^(१०) । उ॒प॒मे^(११) । इ॒त्ये॒का॒द॒शा॒न्ति॒क॒-
ना॒मा॒नि* ॥ १६ ॥

(१) त॒ळित् । ‘तड आघाते’ चुरादिः । ‘ताडिर्णिलुक् च (उ०
१, ८५)’ — इतीति-प्रत्ययः । “दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे
(च० सं० १, ६, ३१, २)” — “या नो ददे त॒ळितो य अ॒रा॒तयः
(च० सं० २, ६, ३०, ४)” — इति निगमौ ॥

(२) आ॒सात् । ‘आम उपवेशने (अदा० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । “आ न दन्द्रे दूरा-
दाने आसात् (च० सं० ३, ६, ३, १)” — “स नो दूरासासा
(च० सं० १, २, २२, ३)” — इति निगमौ । ‘आसादित्यन्तिकनाम’
— इति स्कन्दखामिभाष्यम् । ‘आसादासेः’ — इति माधवः ॥

(१) “तळित्” ख. ग. च ।

(२) “आसा” ग. C. F ।

(४) “तुर्वशः” च ।

(८) “अर्वाकः” च ।

* “इत्यन्तिकस्य” ग ।

† निघ० २, १०. “तळितः” २, ११ ।

(३) अम्बरम्* 'क्षुद्रादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो सुगागमश्च निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । “यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)”†—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-
व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु ‘अन्तरिक्षनाम’—इति ॥

(४) तुर्वशे† । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२५०) ॥* त्वर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । “यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)”‡—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्तं-शब्दे उपपदे मातेः ‘अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)’—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्य हि नाशयते । “सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाके‡ । (८) अर्वाके । आङ्ङुपार्वाङ्ङ-
व्देशूपपदेषु क्रामतेः ‘वलाकादयश्च (उ० ४, १४)’—इति आक-
प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक्र-
म्यते गन्तृभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आके नियामो अहभि
र्दविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)”§—“सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ०
सं० १, २, २३, १)”—“यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्
(ऋ० सं० ५, ८, २२५)”—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि ‘तमोदश्च’—इति

* पु० १, २ ।

† पु० २, २ ।

‡ पु० २, २६ ।

§ निब० ८, ११ ।

तादिलोपः । अन्तिकतमकन्तिमम् । “अथात् अन्तमागाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)” — “शिता वस्त्रो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)” — इति निगमौ । आद्यदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीया-
वज्रवचनम्; “अतो वयमन्तर्भाभिर्युजानाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)” — इति माधवः ॥

(१०) अवसे । ‘अत्र रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेक्ष वा इति म-प्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” — “मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” — इति निगमौ ॥

(११) उपसे । उपपूर्वात् मिनाते: ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति उः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । “उपसे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)” — “अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नदनुः^(४) । भरे^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आहवे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
सङ्काः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मीळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । स्पृधः^(१९) । मृधः^(२०) । पृत्स^(२१) । समत्स^(२२) ।

(१३) “नेमधितिः” ग. C. D. F ।

(२१) “पृत्सुधः” ग. C. D. F ।

(२२) अख्यतत् ‘संयुगे(१८)’ — इत्यस्यानन्तरम् ग. C. D. F

समर्ये^(१९) । समरणे^(१४) । समोहे^(१५) । समिधे^(१६) ।
सङ्खे^(१७) । सङ्गे^(१८) । संयुगे^(१९) । सङ्गथे^(२०) । सङ्गमे^(२१) ।
वृचतूर्ये^(२२) । पृष्ठे^(२३) । आणौ^(२४) । श्रूरसातौ^(२५) ।
वाजसातौ^(२६) । समनीके^(२७) । खले^(२८) । खजे^(२९) ।
पौंस्ये^(३०) । महाधने^(३१) । वाजे^(३२) । अज्म^(३३) । सद्म^(३४) ।
स्यत्^(३५) । संवतः^(३६) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
नामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भृ० प०)’ । ‘वशिरणो
रूपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५ ऋवा०)’—इत्यप् । ‘रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र
योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमते: ‘राम्नामाम्नाम्यूणा-
वीणाः (उ० ३, १ ३)’—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपा-
त्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । “मरुत्वा

(१५) “समोहे” क-E. अनयोरन्यत्र ।

(२६) अस्त्येतत् “सद्म”—इत्यनन्तरम् ‘समीधे’—इति ग. C. D. F ।

(२७) कातिरिक्ता-सर्वत्रैव “सङ्खे” इति ।

(२०) ग. C. D. F. अस्त्येतत् “संयत्”—इत्यस्य पुरस्तात् ।

(२१) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(२५) इतोऽनन्तरम् “प्रधने”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(३२) “अज्मन्” ग. C. F ।

(३४) “सग्मन्” ग. C. F । “स्यग्मन्” D ।

(३५) “संयतः” ग. C. F ।

(३६) ‘संवतम्’ ग. ।

* “इति सङ्ग्रामस्य” ग ।

† निरु० ४, ८; ९, १०; १०, ४० ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र . योधानाम् ।
“हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि” (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति
निगमः ॥

(३) विखादः । ‘खद स्यैर्यं हिंसायाञ्च (भृ० प०)’ । विशिष्टं
स्यैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । “तं विखाद संस्मि मय्य श्रुतं
नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४ ४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । ‘एद अव्यक्ते शब्दे (भृ० प०)’ । ‘अनुङ् नदेश्च
(उ० ३, ४ ८)"—इति चानुङ्-प्रत्ययः । “यदा कृणोषि नदनुं
समूहसि (ऋ० सं० ६, ०, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे* । ‘डु भृञ धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ । ‘नन्दि-
ग्रहिपचादिभ्यः (३, १, १ ३४)’ तत्र गणपाठाः—‘पच-वच-वप-वद-
लप-तज-भराः’—इति । विभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो
वा । यद्वा ; ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, १ १ ८)’ । विभ्रत्यनेन जय
लक्ष्मीं योधाः । उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा ; ‘भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः ।
हरते वा भः । ह्रियन्ते हि तत्र योधना मायूंषि धनानि च । ‘हयहे
भृक्कन्दसि (३, १, ८४ वा०)’ । “अस्मिन् भरे नृतम् वाजसातौ
(ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—“अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ०
सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । ‘कदि कदि क्कदि आक्रान्ते रोदने च (भृ०

आ०) । कन्दन्याङ्गयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे* । ‘क्वेञ् स्पृद्धायाम् (भू० उ०)’ । ‘आङि युद्धे
(३, ३, ७३)’—इत्यप् । “बङ्गलं कन्दसि (६, १, ३४)’—इति सम्प्र-
सारणश्च । आङ्गयन्तेऽत्र परस्परं स्पृद्धया योधाः । “न कश्चनं संहत
आह्वेषु^१ (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)”—इति निगमः ॥

(८) आजौ† । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । ‘अज्यतिभ्याश्च
(उ० ४, १२७)’—इति इण्-प्रत्ययः । बाङ्गलकाद् वी-भावाभावः ।
अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा । एव
मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिपन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं
वीर्यतारतम्यात् । * * * । “तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ०
सं० ८, ३, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम्‡ । पृतना-शब्दोपपदादञ्जतेश्च अग्नरादित्वात्
(उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं यच्च । “गवां
मुद्गलः पृतताज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(१०) अभीके§ । अभिपूर्वादेतेः ‘अलीकादयश्च (उ० ४, २५)’
—इतीक-प्रत्ययो धातेर्लोपश्च निपात्यते । यदा ; न विद्यते
भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते ।

* निरु० ९, १० । “आहवाः” ५. २६ ।

† निरु० ९, २२ ।

‡ निरु० ९, २४ ।

§ प० ९, २९ । निरु० ९, २० ।

“पाहि वज्रिवो दुरितादुभौके (ऋ० सं० १, ८, २, ६, ४)” — इति निगमः ॥

(१५) समीके । सं पूर्वोऽत्र 'एतिः । अभीकवत् । निगमोऽन्वे-
षणीयः ॥

(१६) ममसत्यम् । मम सत्यं जयः इति योद्धुर्णा वाक्यविषय-
त्वान्ममसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जना ममसत्येऽन्विन्द्र
(ऋ० सं० ७, ८, २, २, ४)” — इति निगमः ॥

(१७) नेमधिता* । ‘सुधितवसुधितनेमधितधिव्वधिषीय च
(७, ४, ४ ५)’ — इति नेमपूर्वाद्दधातेः त-प्रत्यये इत्वमिडागमो वा
निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । मत्तम्येकवचनस्याकारादेशः
(७, १, ३६) । “इन्द्रन्नरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)” — “विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)” — “नेमधिता न पौन्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)” — इति निगमाः ॥

(१८) सङ्काः† । सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाङ्गलका-
दङ्कप्रत्ययष्टिलोपश्च । यदा ; संपूर्वात् किरतेः क्तन्ततेर्वा ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति उः । सङ्कीर्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक्
कृत्यन्ते विद्यन्ते आयुधैर्वा । “इषुधिः सङ्काः पृतनासु सर्वाः (ऋ०
सं० ५, १, १६, ५)” — इति निगमः ॥

* “नेमः” प० २, २६ । निघ० २, २० ।

† निघ० ६, १४ ।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । “राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)” — इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । ‘सम एमं अवैक्लव्ये (भू० प०)’ । समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः । * * * । “ज्या द्युयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)” — इति, “वि या सृजति समनं” (ऋ० सं० १, ४, ४, १)” — इति च निगमौ ॥

(१७) मीळहे† । “मीळ्हम्” — इति धननामसु व्याख्यातश्च (२२४ पृ०) । मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यदा ; मीळ्हमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफाश्च (४, ४, १२ ऋ० २)” — इति मत्वर्थीयस्य लुक् । “प्रधने” — इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणिकटकविच्छेपात् । “स्व-मीळहे नर आज्ञा हवन्ते (ऋ० सं० १, ५, ५, १)” — इति निगमः । ‘स्वमीळहे । स्वरित्युदकनाम । उदकार्थं सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे’ — इति खन्दस्वामिभाष्यम् । “स जामिभिर्यत्सुमजातिमीळहे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)” — इति च ॥

(१८) पृतना‡ । ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’ । ‘पृषूसां कित्’ — इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । “रणाय निघ्नम् पृतनासु शत्रून् (?)” — इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः । ‘स्पृद्धं सङ्घर्षे (भू० आ०)’ । ‘क्विवचिप्रष्णि-

* निघ० ८, १४ ; १८ ; ५० ; ७, १७ ।

† प० १, १० ।

‡ निघ० ८, १४ ।

(३, २, १ ७ द्वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३, २, १ ७ द्वा०)'—इत्युक्तेः क्विप् । पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽलोपश्च । शसि स्पृधः । स्पृद्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः । “जयेम मयुधि स्पृधः (ऋ० सं० १, १, १ ५, ३)”—इति निगमः । ‘स्पृध इति सङ्ग्रामनाम,’ ‘तत्करोति (३, १, २ पूवा. १ २)’—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः* । ‘अमर्द्धन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० ३, १, २ ५, ४)’—‘मिहो न पातममृधम् (ऋ० सं० ३, १ ४, १)’—इत्यादौ ‘मृधिर्हिंसार्थः’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् । तत्र पूर्ववत् क्विप् शम् । “अयं सुतः सुमखमा मृधस्कः (ऋ० सं० २, ६, २ १, ४)”—“विन इन्द्र मृधो जहि (ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)”—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु । पृतनाशब्दश्च सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि ‘नासिका-पृतना-सानूनां नम्-पृत्-स्त्रवो वाच्याः (६, १, ६ ३ वा०)’—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः । “यमग्रे पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २ ३, २)”—इति निगमः ॥

(२२) समत्सु† । सम्पूर्वादन्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धूणामायूंषि । सम्पूर्वान्मदौ हर्षे इत्यस्मादा क्विपि समो मलोपः । संहस्यन्ति तत्र सुभटाः । “समत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, ३ ६, ३)”—“धन्वना तीव्राः सुमदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १ ८, २)”—इति निगमौ ॥

* निग० ७, १ ।

† निग० ८, १०; १० ।

(२३) समर्थे । मर्यशब्दो मनुष्यानामसु व्याख्यातः (१८० पृ०) मर्यः मरणधर्मिभिः सह वर्तते ; सहशब्दस्य स-भावः । “मासौ तादृगपगूहः समर्थे (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव स्वधाव इय-मासमर्थे (ऋ० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् ‘च स गतौ (भृ० प०)’ - इत्यस्मान् ल्युट् । “मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर् दुहिर् अर्द्दने (भृ० प०)’ । नञ्-पूर्वा-दुहे घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्द्दन्तेऽच मिथो योद्धारः । ‘अग्निगव ओहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽच रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । “समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)” — इति निगमः । ‘अन्तोदान्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदान्तं णसुलन्तम्’ — इति माधवः । “इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति णसुलन्तम् ॥

(२६) समिथे† । सम्पूर्वादेतेः ‘समीणः (उ० २, १०)’ — इति थक् । “यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” — “स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — इति निगमौ ॥

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८, १, १० ।

(२७) सङ्क्षे । सम्पूर्वात् चत्तिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३.२, १०१)'—इति डः, 'बज्जलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)'—इति ख्याज्जा-
देशः; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चत्तिर्वर्जनार्थः । सङ्क्ष्यते का-
तरैः । यद्वा; सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच्च'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन
धातुलोपः । समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्क्षे । सम्पूर्वाद् गमे डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)"
—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्क्षे समत्सु वृद्धा (चट० सं० ८, ७,
२१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (रु० ३०)', घञ् । उंय्यादिषु
युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-
ष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा
यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूय यूय प्रोथ प्रष्ठादयः'*—इति
थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (चट० सं० २,
८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'
—इत्यप् । "जैत्रुं यन्ते अनुमदाम सङ्गमे (चट० सं० १, ७, १४, ३)"
—इति निगमः ॥

(३२) वृत्रतूर्ये । वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः ।
मेघनामसु व्याख्यातः (७२ पृ०) । 'तुरि गतित्वरहिंसयोः (दि०

* कैमुदीपाठस्त्वेवम्—'तिथष्टृगूययूयप्रोथाः (७० १, ११)" इति ।

† निरु० १०, २९ ।

‡ ८० १, १० ।

आ०)', अग्रादित्वाद् (उ० ४, १० ऋ) । वृचस्त्रयतेऽनेनास्मिन्
वा । “इन्द्रोऽवृणीत वृचतूर्ये (?)”—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृचतूर्ये (?)”—इति निगमौ* ॥

(३३) पृचे । ‘पृचो मय्यर्के (रू० प०)’ । ‘सुवृषिकृत्यृषिभ्यः
कित् (उ० ३, ६२)’—इति बाङ्गलकात् स-प्रत्ययो भवति । सम्पृच-
न्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आणौ‡ । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘अवि-
शिपिलिघसिजम्यणिपनिभ्य इण्’ । रणवदर्थः । “त्वं शुण्णं वृजने
पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)”—इति निगमः । ‘आणौ इति
मङ्गामनाम’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ§ । ‘शू गतौ (सौत्रः)’—इत्यस्मात् ‘शूमिचि-
मीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)’—इति रन्-प्रत्ययः । ‘षणु दाने
(त० उ०)’ । ‘ऊतियूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ८७)’—
इति सनेतेः ‘जनसनखनाम् (६. ४, ४२)’—इत्यात्वे कृते खरो
निपात्यते । स्यते वा ‘द्यतिस्यति (७, ४, ४०)’—इतीत्वाभावश्च ।
शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन । “यः शूरसाता परि-
तक्करी (ऋ० सं० १, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

* इमौ तु वक्त्रनुसन्धानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते, परं सम्येवास्य वद्वो निगमा ऋग्वे-
दसंज्ञतायाम् । तथाहि—“वृचतूर्ये” १, २६, १ । ६, १२, १ ; १५, ६ ; २५, ५ ;
६१, ५ । ८, २४ ; १८, २० ; ७४, ८ ; १९ । १०, ६६, ८ ; १०४, ६८ । “वृचतू-
येषु” १, १०६, १ । ६, २४, ५ । ८, २७, १ ।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः ।

‡ निघ० ६, २९ ।

§ “शूरः” निघ० ४, १९ ।

(३६) वाजसातौ* । वाजोऽन्नं दौयते येन । “वृ५ च नो भवतं वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)” इति निगमः ॥

(३७) समनौके । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘अनिहविभ्यां किञ्च (उ० ४, १, ७)’—इति ईकन् प्रत्ययः । अनित्यनौकम् । यदा ; नञ्-पूर्वान्नयतेः ‘पिपौलिकादयश्च (उ० ४, २, ५)’—इति निपात्यते । न नौयते न चान्यते अनौकम् सेनाविशेषः । सङ्गितान्यनौकानि यस्मिन् । “भोजः शत्रून्समनौकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(३८) खलो । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । ‘पुंमि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः । मन्यते हि योद्धारस्तत्र । ‘स्वल सञ्चलने (भू० प०)’—इत्यस्मादा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । स्वलन्ति तत्र कातगाः । “खले न पर्षान् प्रति हन्मि भृगि (ऋ० सं० ८, १, ६, २)”—इति निगमः ॥

(३९) खजे । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । पूर्ववत् माथ्योऽर्थश्च । “कर्मन् कर्मउच्छ्रुतमूतिः खजङ्गरः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”—इति निगमः ॥

(४०) पौत्ये । बलनामसु व्याख्यातम् (१२० पृ०) । अभि वर्द्धते, नेन * * * । निगमोऽन्वषणीयः ॥

(४१) महाधने । ‘मह पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महर्गच्छद्वच (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । धविः

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्त्वान्नुम् । पचाद्यच् । वकारलोपः,
इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात् । “धिनेतीति धनम् प्रीणयतीति
सङ्ग्रामो यद्द्वारा । महाचासौ धनञ्च महाधनम् । महद्धनमर्थोऽने-
नेति वा । “इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)”—
“नास्य वर्त्ता न तरुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)”—इति
निगमौ ॥

(४२) वाजे* । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१ पृष्ठ०) ।
“इन्द्र वाजेषु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)”—“तं त्वा वाजेषु
वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)”—इति निगमौ ॥

(४३) अज्मा† । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । मनिन् ।
“अग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना (ऋ० सं० १, ७, १६, २)”—इति
निगमः । ‘यज्ञगृहे युद्धे वा’—इति माधवः ॥

(४४) सद्म‡ । सदेर्मनिन् । अवसाद्यन्तेऽच प्राणिनः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४५) संयत् । सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्तिप् । यमे-
रनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । “इळाभः
संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । ‘संयत् सङ्ग्रामः’—इति हर-
दत्तः । “आसंयतं मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”—
इत्यच ‘संयतं युद्धम्’—इति माधवः ॥

* पृ० १, ७ ।

† पृ० १, ४ । निब० ४, १२ ।

‡ पृ० १, १२ ।

(४६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्तिप्, अनुनासिक-
लोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरैः मङ्गलमः । “परस्या अधि
संवतः (च० सं० ६, ५, २६, ५)” — “स संवतो नवजातस्तु तुर्यात्
(च० सं० ४, १, ७, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् मङ्गलनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नक्षति^(२) । आक्ष्णः^(३) । आनट्^(४) ।
आष्ट^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनये^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणि* ॥ १८ ॥

(१) इन्वति† । अत्र बधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-
कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इवि व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधीनां योग-
मिन्वति (च० सं० १, १, ३५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नक्षति‡ । ‘नक्ष एक्ष गतौ (भू० प०)’ । “नक्षद्वाभंततुरिं
पर्वतेष्ठाम् (च० सं० ४, ६, १३, २)” — “वृद्धस्य चिद्वृद्धतो द्यामि-
नक्षतः (च० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति नक्षतीति
व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्चान्दसः’ — इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(१) “ननचे” ग. C. D. F ।

(५) “आष्ट” ग. “आष्टः” C F । “आष्टः” D ।

* “इति व्याप्तिकर्माणि” ग ।

† पु० १, १४ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ अवयवकारस्तु ‘इनक्षतः’ — इत्येकपदमात्रम् ।

(३) आचाणः* । अश्रोतेर्लिटि शानच् । ‘सिम्बञ्जलं लेटि (३, १, ३४)’—इति बाञ्जलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, ब्रश्चादिषत्वे ‘षठोः कः सि (८, २, ४१)’, ‘आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)’, षत्वम् “आचाणे शूँर वञ्चिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)”—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट्† । ‘एण अदर्शने (दि० प०)’ । लुङि ङेः ‘मन्वे घसङ्करणश्च (२, ४, ८०)’—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८, २, २३), ब्रश्चादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम् । ‘कृन्दस्यपि कृश्यते (६, ४, ७३)’—इति आडागमः । “किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)” — “घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)” —इति निगमौ ॥ यद्वा ; अश्रोतेर्लिटि एणत्वे व्यत्ययेन एणोलुक्, ब्रश्चादिना षत्वम्, ‘झलां जश्नोऽन्ते (८, २, ३८)’, ‘वावसाने (६, ४, ५६)’ । “उपांशुना समममृतत्वमानट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)” —इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अश्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “आष्ट सविदार्थगाधम् (?)”—इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । ‘आश्रु व्याप्तौ (खा० प०)’ । शानच् । अन्तते बंधकर्मण ‘तद्रूपम्’—इति स्कन्दस्वामी । “आपानासौ त्रिवस्यतः (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)” —इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०) ॥

* निरु० २, १० ।

† निरु० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १९; १५; १९, १८ ।

‡ निरु० २, १० ।

(७) अशत् । अश्रोते व्यत्ययेन लङि श्रुः पूर्ववत् लुक् ।
'बहुलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नश्यतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । 'स धीतये ते नशत् (?)'
—“न किः श्रवांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)” —इति निगमो ॥

(९) आनशे । अश्रोतेर्लेटि रूपम् । “न कि स्वश्च आनशे
(ऋ० सं० १, ६, ६, १)” —इति निगमः ॥

(१०) अश्रुते । “अतप्ततनूर्नतदामो अश्रुते (ऋ० सं० ७, २,
८, १)” —“व्यश्रुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)”
—इति निगमो ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दुम्भोति^(१) । अथति^(२) । ध्वरति^(३) । धूर्वति^(४) । वृण-
क्ति^(५) । वृश्चति^(६) । वृण्वति^(७) । वृन्तति^(८) । श्वसिति^(९) ।
नभते^(१०) । अर्हयति^(११) । स्तृणति^(१२) । स्नेहयति^(१३) ।

(१) इतोत्तरम् “स्वयति” —इत्यधिकम् ग ।

(२) “अथति” C. D. F ।

(३) “वृणक्ति” ग । “वृण्वति” iid ।

(४) “वृश्चति” ग. iid ।

(१०) “नभति” ग. iid ।

(११) “अर्हति” ग. iid. इतोऽनन्तरम् “मर्हति” इत्यधिकम् ।

(१२) नास्त्येतत् ग. iid ।

(१३) “स्नेहति” ग. iid ।

यातयति^(१४) । स्फुरति^(१५) । स्फुलति^(१६) । नि वपन्तु^(१७) ।
 अव तिरति^(१८) । वियातः^(१९) । आ तिरत्^(२०) । तृळित्^(२१) ।
 आखण्डल^(२२) । द्रूणाति^(२३) । रम्णाति^(२४) । शृण्णाति^(२५) ।
 शुम्नाति^(२६) । तृणेळिह^(२७) । ताळिह^(२८) । नि तौशते^(२९) ।
 नि बर्हयति^(३०) । मिनाति^(३१) । मिनाति^(३२) । धमति^(३३) ।
 इति चयस्त्रिंशत् बधककर्माणिः* ॥ १८ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेतिगिका एव “विद्याकः”-“उदयवाः”-
 “विघ्ने”-इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दम्नोति† । ‘दम्नु दम्ने’ स्वादिः (प०) । “न त्वा केता
 आ दम्नुवन्ति भृङ्गयः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)”-इति निगमः ॥

(२) अथति‡ । अथ क्रथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०) । अथद्
 वृत्र मुत सनेति वाजम् (४, ८, २७, १)”-“नव पुरो नवतिं च
 अथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)”-इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति§ । ‘तुर्व धुर्व दुर्व थुर्व हिंसार्थाः (भू० प०) । ‘उप-

(१४) “याचति” ग iid । “यावति” C ।

(१४), (१५) इमे न स एव ग. C. D. F ।

(१६) इतोऽनन्तरमिहैव “मिनाति (३१)”-इति ग. C. D. F ।

(१८) “नितोषयति” ग. C. D. F । “नितोषते” च ।

(२०) “बर्हयति” F ।

(२१) “जूर्वति”-इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

* “इतिबधकर्माणिः” ग. ।

† निब० ५, १२ ।

‡ निब० १, २१; ११, ४० ।

§ निब० १, ८ ।

धायाञ्च (८, २, ७८)—इति दीर्घः । “धूर॑सि धूर्त् धूर्त्तं॑ धूर्त्
(य० वां० सं० १, ८)”—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । ‘वृजो॑ वर्जने’ रुधादिः । “नि च॒क्रेण॒ रथ्या॑
दुष्प॑दा वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(६) वृश्चति* । ‘वृश्च॑ क्सेदने’ तुदादिः । ‘ग्रहि॑ज्या (६, १, १६)
—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘वृ॒श्चा मध्यं॑ प्रत्यग्रं॑ वृ॒णीहि॑ (ऋ०
सं० ३, २, ४, २)”—“वि वृ॑श्च वज्रेण॑ वृ॒त्रमिन्द्रः॑ (ऋ० सं० १, ४,
२८, ५)”—इति निगमौ ॥

(७) कृण्वति† । ‘कृ॒त्रि हिंसा॑करणयोः (भू० प०)’ । ‘व्यत्य॑येन
‘धि॒न्वि॒कृण्वो॑रश्च (३, १, ८०)—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कृन्तति‡ । ‘कृ॒तो क्सेद॑ने (प०)’ तुदादिः । ‘शे॒मुचा॑दीनाम्
(७, १, ५६)’ । “वि दस्यू॑र्यो॒नाव॑कृ॒तो वृथा॑षाठ् (ऋ० सं० १, ५,
४, ४)”—इति निगमः ॥

(९०) नभते§ । ‘णभ॑ तुभ हिंसायाम् (भू०) आत्म॑नेपदी ।
“नभ॑न्ता म॒न्य॒के सं॑मे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(९१) अर्हयति । ‘अर्ह॑ हिंसायाम् (भू० प०) आधृ॑षीयः ।
“वृ॒त्रं वि॒पर्व॑म॒र्हय॑त् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)”—इति निगमः ॥

(९२) स्तृणाति । ‘स्तृ॒ञ् आ॒च्छाद॑ने’ क्वादिः रुधादिश्च । “कदु
वृ॒त्र॒घ्नौ अस्तृ॑तम् (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ५)”—इति निगमः ॥

* प० २, २० ।

† निघ० ६, २२ ।

‡ निघ० ९, २२ ।

§ निघ० १०, ५ ।

(१३) स्नेहयति । ‘ष्णिह स्नेहने’ चुरादिः । “यः स्त्रीचिंतीषु
पूर्वः (च्छ० सं० १, ५, २१, २)” — इति निगमः । स्नेहयतिर्बधकर्म^१
— इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति* । ‘यति निकारोपस्कारयोः’ चुगादिः ।
अयातयन्त सितयो नवग्वाः (च्छ० सं० १, ३, २, १)” — इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति† । (१६) स्फुलति ‡ । ‘स्फुर स्फुरणे’, ‘स्फुल सञ्च-
लने’ तुदादिः, कुटादिः । “पदा क्षुण्पमिव स्फुरत् (च्छ० सं० १, ६,
६, ३)” — “आत्नी^{१०} इमे विस्फुरन्ती^{११} अमित्रान् (च्छ० सं० ५, १, १८,
४)” — इति निगमः । ‘स्फुरतीति बधकर्मसु पाठात्’ — इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । ‘टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)’ — इत्यस्मात्
लोढ । “अन्यन्ते^{१२} अस्मिन्निवपन्तु^{१३} सेमाः (च्छ० सं० २, ७, १८, १)”
— इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति‡ । तरतेर्लट् ‘वज्रं कन्दसि (७, ४, ७८)’
— इतीत्वम् “अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (च्छ० सं० ४, ५, ११,
१)” — “यदिन्द्र शारदी रवातिरः (च्छ० सं० २, १, २०, ४)” — इति
निगमौ ॥

(१९) वियातः§ । ‘तच वियात इत्येतद् वियातयनइति विया-

* निघ० १०, १२ ।

† निघ० ५, १०; ८, ४० ।

‡ निघ० २, २१; ४, ७; १०, २५; ४०; ११, ६; ११, २०; २६;
१९, २८ ।

§ निघ० २, १० ।

तयेति वा (निरु० ३, १०)”—इति भाष्ये स्कन्दुखामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—‘वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बोधनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्”—इति । धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन ‘व्यत्ययोवज्जलम् (३, १, ८५)”—इति अस्मादपि ‘अनुपसर्गा-‘स्मिन्विन्द (३, १, १३८)”—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत्* । आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इत्वम् । “इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)”—इति निगमः ॥

(२१) तलित्† । अन्तिकनाममु व्याख्यातम् (२६४ पृ०) ॥

(२२) आखण्डलः‡ । ‘खड खडि कडि भेदे (प०)’ चुगादिः । अस्मादाङ्पूर्वात् ‘मङ्गेरलच् (उ० ५, ७२)”—इति बाङ्गलकादलच् । “आखण्डल प्र ह्यसे (च० सं० ६, १, २४, २)”—इति निगमः ॥

(२३) द्रूणाति । ‘द्रू हिंसायाम्’ क्र्यादिः । “तृष्णी मनु प्रसितिं द्रूणानः (च० सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति॥ । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी ; व्यत्ययेन आ, परस्मैपदम् ॥

(२५) शृणाति । ‘शृ हिंसायाम्’ क्र्यादिः ष्वादिश्च । “शृणाति वीरुजति स्थिराणि (च० सं० ८, ४, १५, १)”—इति निगमः ॥

(२६) शम्नाति॥ । ‘शम उपशमे’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ ।

* इच्चैव पुरस्तात् (१८) ।

† पृ० १६ ।

‡ निरु० २, १० ।

§ निरु० २, १८; २५; १०, ८; २२ ।

॥ “शशमानः” पृ० २, १४; ४, २ । निरु० १, ८ ।

“शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)” — इति निगमः । ‘शिशिरं
शृणोतेः शृणातेर्वा’ — इति निरुक्तम् (१, १०) । ‘शृणातेः हिंसा-
र्थस्य’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) ढणेळिह । ‘ढहि हिंसायाम्’ रुधादिः । षटि तिपि

* * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) तःळिह । ‘तड आघाते’ चुरादिः । लण्-मध्यमः ।
पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । “वि शत्रून्ताळिह वि मृधेनुदस्व
(ऋ० सं० ८, ८, ३८, ९)” — इति निगमः ॥

(२९) नितोशते । तोशते नैरुक्तो धातुः । “मन्दी मदाय
तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” — “इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते
(ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)” — “मुनासीरा हविषा तोशमानाः (?)”
— इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । ‘बर्हि हिंसायाम्’ चुरादिः, निपूर्वः ।
“बर्हिष्यते नि मृहस्त्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)” — इति
निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति* । गतिकर्मसु
व्याख्याताः (१४६ पृ०) । “न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः
(ऋ० सं० ३, ४, १, १)” — “न मिनन्ति वेधसः (?)” — “उश्रिग्भ्यो
नामिमीतु वर्णाम् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)” — इति मिनाते निग-
माः । अत्र, ‘मिनातिर्बधकर्म’ — इति स्कन्दस्वामी । “द्यात्रा वर्णं

चरत आमिनाने (च० सं० १, ८, १, १)"—"उत दिवर्ह। अमिनः
सहेभिः (च० सं० ४, ६, ७, १)"—इति मिनातेर्निर्गमौ । अमयोः,
'मिनातिर्वधकर्मा'—इति स एव । "वि सुप्ररश्मिधमन्तमांसि (च०
सं० ३, ७, १ ६, ४)"—इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १८ ॥

दिद्युत्^(१) । नेमिः^(२) । हेतिः^(३) । नमः^(४) । पविः^(५) ।
सृकः^(६) । वृकः^(७) । वधः^(८) । वज्रः^(९) । अर्कः^(१०) ।
कुत्सः^(११) । कुलिशः^(१२) । तुजः^(१३) । तिग्मम्^(१४) । मेनिः^(१५) ।
स्वधितिः^(१६) । सायकः^(१७) । परशुः^(१८) । इत्यष्टादशं वज्र-
नामानि* ॥ २० ॥

(१) दिद्युत् । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)' । 'द्युतिगमिजुहो-
तीनां द्वे च (३, ९, १७८ वा० ९)'—इति क्षिपि दित्वे, 'द्युति-
स्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६ ७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
द्योतते उज्ज्वलत्वात् । द्यतेर्वा क्षिपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः ।
द्यति शत्रून् । "अस्तुर्न दिद्युत्तेष प्रतीका (च० सं० १, ५, १०, ४)"

(५) इतोऽनन्तरमिहैव "वज्रः (९)"—इति ग ।

(७) नास्त्येतत् ङ पुस्तके ।

(१०) "अर्कः" ग. C. D. F ।

(११) इतोऽनन्तरमिहैव "मेनिः (१५)"—इति ग ।

(१२) 'तुजः' कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव ।

(१४) "तिग्मम्"—इति ङ ।

* "इति वज्रस्य" ग ।

† निघ० १०, ७ ।

—“यत्रा वो दिद्युद्रदति (च० सं० २, ४, २, १)” —“या ते दिद्युदयं
मृष्य (च० सं० ५, ४, १ ३, ३)” —इति निगमाः ॥

(२) नेमिः । मयतेः ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ —इति मि-
प्रत्ययः । मयति शत्रून् विनाशं, नौयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात् । यदा ;
‘णमु प्रकृत्वे (भृ० प०)’ । उत्सुर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात्
(३, २, १ ७ १ ३, १०)’ —इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गद्वावाद् दिवंचने
‘अत्र एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६, ४, १ २०)’ अन्तर्णीतण्यर्थः
नमिः । नमयति शत्रून् । “अरिष्टनेमिं पृतनाजं माशुम् (च०
सं० ८, ८, ३ ६, १)” —इति निगमः ॥

(३) हेतिः* । हन्तेर्हिनेतेर्वा ‘ऊतियूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्त-
यश्च (३, ३, ८ ७)’ —इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्येत्वम्, हिनेतेर्गुणश्च
निपात्यते । हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्ध्यते वैश्वर्यम् ।
“ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य (च० सं० ३, २, ४, २)” —इति
निगमः ॥

(४) नमः† । नमतेरसुन् । नेमिवदर्थः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(५) पविः‡ । पवतिर्गतिकर्मा । ‘अचदः (उ० ४, १ ३ ४)’ । गन्ता
शत्रून्, गम्यतेऽनेन यश इति च । “सृकं संशायं पविर्मन्द्र तिग्मम्
(च० सं० ८, ८, ३ ८, २)’ —इति निगमः । सृकतिग्मशब्दावच
क्रियाशब्दौ ॥

* निब० ६, २ ; ८, १५ ।

† निब० ४, १५ ।

‡ पु० १, ११

(६) कृकः । 'कृ गतौ (भू० प०)' । कृकृभूः, पिमुपिभ्यः कक् (उ० ३, ३८)—इति क-प्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं० ८, ८, ३८, २) ॥

(७) वृकः* । 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, १, १२५) । आदत्ते शत्रुप्राणान् । वृणक्तेर्वा के वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(८) वधः† । 'जनिवध्योश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । हेतिवदर्थः । "वृचस्य यद् भृष्टिमता वधेन (अ० सं० १, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार (अ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) वर्जः‡ । 'वर्ज गतौ (भू० प०)' । 'अजेन्द्र (उ०, २, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । यदाः वृणक्तेर्हतुमस्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति प्राणैः शत्रून् । अन्ये वर्जय-तिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून् । "त्वष्टास्मै वर्जं स्वयन्त-तवः (अ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अर्कः§ । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । 'कदाधारार्चिक-लिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति क-प्रत्ययः । 'चोः कः (८, २, ३०)' "इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैः (अ० सं० ३, २, १५, १)" — इति निगमः ॥

* प० ३, १४. ४, २ । निघ० ४, १०. ६, १६. १२, ४४ ।

† पु० ८ ।

‡ निघ० ३, ११ ।

§ पु० ७ ।

(१२) कुत्सः* । हन्ततेः । 'स्तुष्टिस्तुष्टिषिभ्यः कित् (उ० ३, ६२)'—इति म-प्रत्ययः । हन्ततेरकारस्य बाङ्गलकादुत्वम् । हन्तति शत्रून् । यद्वा ; 'कुत्स जेपणे' चुरादिगात्मनेपदी । घञ् । कुत्स्य-
त्यनेन शत्रून् । "मद्यो दम्भन् प्र मृष कुत्स्ये" (अ० सं० ३, ३, ३६, २)"—इति निगमः । यकार उपसर्गः ॥

(१३) कुलिशः† । 'कुलिशानां कः' इति उक्तं इति निगमोऽन्वेष्ट-
इति स्कन्दस्वामी । शारङ्गामो—कुलिशः कुलिशं इति उक्तं
पसर्गे कः (३, २, ३), पयोदरादिनाम कुलिशोक्तः । यद्वा ; कुलि-
शब्दोपपदादन्तर्णीतश्च यान्त 'कुलिशानां' (अ० सं० ३, ३, ३६, २)—इति निगमः
'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति इः, पूर्ववदिकारः । कुलि-
शान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलिशानि, तेषां ज्ञातमात् ।
"स्कन्धाः कुलिशेनाविवृक्कण्टिः (अ० सं० १, २, ३६, ५)"—
इति निगमः ॥

(१४) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेष्ट-
णीयः‡ ॥

(१५) तिग्मम्§ । 'तिज निशाने' चुरादिः । 'युजिरुचितिजां
कुश्च (उ० १, १४ ३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च । तिज्यते तीक्ष्णी-
क्रियते । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तीक्ष्णदहायुधं योद्धारमुत्साह-

* निब० २, ११ ।

† प० ४, २ । निब० ६, १० ।

‡ तुजमे अ० सं० ४, २, २, ७ ।

§ निब० १०, ६ ।

यति तिग्मघातनः—इति माधवः । “वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोभेत्
(ऋ० सं० १, ३, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्मणः ‘उत्सर्गतश्चन्द्रसि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१भा०)’—इति कि-प्रत्ययः । नेमिवत्
प्रक्रिया । काम्यते हि आयुधम् । यदा ; ‘मिञ् हिंसायाम् (क्र्या०
उ०), ‘वीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४ ऋ)’—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययः ।
हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) स्वधितिः‡ । स्व-शब्दोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’—
इत्यस्मात् क्तिन् । स्वं धनं धीयतेऽनेन । “न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ०
सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । ‘षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)’ । एवुल् वृद्धौ
‘आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)’ । शत्रूणामन्तकरः । ‘षिञ्
बन्धने (क्र्या० उ०)’—इत्यस्माद्वा एवुल् । वध्नाति स्थिरीकरोति
तद्वत् ऐश्वर्यादि । “पुंगीषिण् सायकेना हिरण्यम् (ऋ० सं० ८,
१, ५, ५)”—“न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३,
३)”—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । ‘शू हिंसायाम् (क्र्या० प०)’ । ‘आङ्परयोः
खनिशूभ्यां डिच्च (उ० १, ३२)’—इति कु-प्रत्ययः । डिच्चाटिलोपः ।
‘परान् शृणोतीति परशुः’—इति दण्डनाथवृत्तिः । ‘परान् श्यतीति

* पृ० १, ११ ।

† निघ० १, १५ ।

‡ ऋ० सं० १०, २, ११, ११. द्रष्टव्यः ।

परशुः—इति चीरस्वामी । तत्र मृगयादित्वात् (उ० १, ३६) कुः । “शिशीते नमं परशु स्वायसम् (ऋ० सं० ८, १, १४, ३)” — “अभीदुशक्रः परशुर्यथावनम् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)” — इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति^(१) । पत्यते^(२) । क्षयति^(३) । राजतीति चत्वारण्यैश्वर्यकर्माणाः* ॥ २१ ॥

(१) इरज्यति† । कण्वादिः । “यएकस्वर्षणीनां वसूना मिरज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)” — “मृहो नृणस्य धर्मणामिरज्यमि (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैरुक्तधातुः । दिवादौ ‘तप ऐश्वर्ये वा’ इत्यस्य स्थाने ‘पत ऐश्वर्ये’ इति केचित् पठन्ति । * * * । “उयं शवः पत्यते धृण्वोजः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” — “द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)” — इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡ । “सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १, १, ३८, ५)” — इति निगमः ॥

(४) राजति§ । ‘राजू दीप्तौ (भृ० उ०)’ स्वरितेत् । “धियोवि-

(१) “क्षयति” ग । पु० १, १४ ।

* ‘इत्यैश्वर्यकर्माणाः’ ग ।

† प० १, ५ ।

‡ नि०—“क्षयन्तम्” ४, ८. “क्षयः” ८, १८ ।

§ नि० १९, ५६ ।

श्वा वि राजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)" — "राजन्तमध्वराणाम्
(ऋ० सं० १, १, २, ३)" — इति निगमौ ॥

इति चत्वारिंशदर्थकर्मणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री^{१)} । अर्यः^{२)} । नियुत्वान्^{३)} । इनइन^{४)} इति
चत्वारिंशदर्थकर्मणः* ॥ २२ ॥

राष्ट्री[†] । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । 'इन्,
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)' — इति इन् प्रत्ययः । वृश्वादिना
(८, २, ३६) षत्वम् । षित्वात् ङोष् (४, १, ४१) । "राष्ट्री[‡] देवानां
निषसाद[§] मन्द्रा (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)" — इति निगमः ॥

(२) अर्यः[†] । 'ऋ गतौ (भू० प०)' — इत्यस्मात् एति प्राप्ते 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः (३, १, १०३)' — इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्व-
रीश्वरः । "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि[‡] (ऋ० सं० १, ३, १, १)" —
"मंहिष्ठो अर्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)" — इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान्[‡] । नियुच्छब्दो व्याख्यातो 'नियुतो वायोः'
इत्यत्र (१५५५५०) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे
१, ४, १८)' — इति भ-संज्ञाया विधानाज्जश्वं न भवति । "अतो नो
यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)" — इति निगमः ॥

* "इतीश्वरस्य" ग ।

† निघ० ११, २८ ।

‡ निघ० ४, ८ ।

§ निघ० ४, २८ । 'नियुत्' प० १, १५ । "नियुतः" प० १, १०. य०

वा० सं० १७, २ ।

अस्य स्थाने, “पतिः”—इति* केचित् पठन्ति । तत्र ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’, ‘पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)’ । रक्षिता हीश्वरः । ‘पिता पाता वा पालयिता वा’—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) अत्र पातेर्णन्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । “शिप्रिन् वाजानां पत्रे (ऋ० सं० १, २, २७, २)” —इति निगमः ॥

(४) इनः† । एतेः सभाजनार्थे वर्त्तमःनात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा ‘इण्मिञ्जिदीङुय्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु ‘तत्रेन इत्येतत्समितः (निरु० ३, ११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३, १८, १)” —इति निगमः ॥

इति चत्वारोऽश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवगजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याऽत्रायत्यगुर्वैवशम्यन्धऽत्रावयत्ये।जी-
मधमध्वारेऽकृतेहेऽवर्त्ततेनुतकिद्रणइन्वतिदम्भे।तिदि-
द्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः § ॥ २ ॥

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० २, ११ ; १२ । “इनतमः” निरु० ११, ११ ।

‡ § १४८ षष्ठ्याः ‘†, ‡’ -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयोऽत्र दृश्याः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु^(१) । तुवि^(२) । पुरु^(३) । भूरि^(४) । शश्वत्^(५) । विश्वम्^(६) ।
परीणसा^(७) । व्यानशिः^(८) । शतम्^(९) । सहस्रम्^(१०) । सुखि-
लम्^(११) । कुविदिति^(१२) द्वादश बहुनामानि* ॥ १ ॥

(१) उरु† । उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः ।
आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम् । “उरुःकटुरुणस्तुधि (च० सं० ६, ५, २ ६,
१)” — इति निगमः ॥

(२) तुवि‡ । तवतिर्द्व्यर्थः । सौत्रो धातुः । ‘अच इः (उ० ४,
१ ३ ४)’ । वृद्धिर्हि वज्रः । “तुविजाता उरुचया (च० सं० १, १,
४, ४)” — इति निगमः ॥

(३) पुरु‡ । पृणातेः ‘पृभिर्दिव्यधिगृधिष्टिभिः (उ० १, २ ३)’ —
इति कु-प्रत्ययः । ‘उदोऽष्ट्यपूर्वस्य (७, १, १० २)’ — इति उत्त्वम् ।
पुरुरेव वज्रः । “पुरुभूजा चन्त्यतम् (च० सं० १, १, ५, १)” —
इति निगमः ॥

(११) ‘सखिरम्’ ग. C. D. F ।

* “इति बाहोः” ग ।

† पु० १, १ ।

‡ निब० “तुविजा” ६, २२ ; “तुविजाता” १२, २१ ।

§ निब० — “पुवचा” ८, १२ ; “पुवचा” १०, २४ ; “मुवरचः” ११, २२ ;
“पुवचपः” ११, २१ ; “पुवचः” १, १२ ; १, ३ ; ८, २२ ; “पुवचाट्” १, ६ ; “पुव-
रवम्” १०, ४६ ।

(४) भूरि* । भवतेः 'अदिशदिभृग्भुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४, ६ ५)'—इति क्तिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्यानुग्रहात् । “यत्र गावो भूरिष्टृक्का अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)”—इति निगमः ॥

(५) शश्वत्† । ‘टु ओ श्वि गतिवृद्धोः (भू० प०)’ । ‘संश्चत्तृम्प-देष्टत् (उ० २, ७८)’—इत्यादिना दिवचनम्, अभ्यासवकारेकारस्या-कारो डित्त्व माद्युदात्तश्च निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । “अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—“यच्चिद्धि शश्वता तना (ऋ० सं० १, २, २१, १)”—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम्‡ । (७) परीणसा§ ।

(८) व्यानशिः । वि-पूर्वादश्रोतेरुत्सर्गतश्चन्द्रसि गमादिभ्यो दर्श-नात् (३, २, १७१ भा०)’—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अश्रो-तेश्च । विविधं व्याप्नोति । “व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७, ३, १२, ५)”—इति निगमः ॥

(९) शतम्¶ । ‘पङ्क्तिर्विंशतिस्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिसप्तत्यष्टी-तिनवतिशतम् (५, १, ५८)’—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते । “दशदशतः” इति निरुक्तम् (३, १०) । निपातनसामर्थ्यात् वज्रमात्रेऽपि वर्तते । “वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

* निघ० २, ७; ६, २२; ११, २१; “भूरिदावन्” ६, ८; “भूरिधारा” ५, २; “भूरिष्टृक्का” २, ७ ।

† निघ० १, ५; ४, १६ ।

‡ निघ० २, २२; ५, २४; ६, २२; १६; ८, १४; ९, १५; १०, ४; ११; १४; १७; २४; ४२; ४६; ११, २०; २८, ४१; १९, ८; ११; १२; १५; १७; २६; २७; २०; २२; ४०; ४२ ।

§, ऋ० सं० ४, १, २, १ निगमोद्भवः । ¶ निघ० २, १० ।

(१०) सहस्रम्* । सङ्घो वल्लनामसु व्याख्यातम् (११२, ११८ पृ०) । रोमत्वर्थीयः । अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । “सह-
स्राक्षरा परमे यौमन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०) । गम्यते
हि जलवत् । “अप्रकृतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८, ७, १७,
३)” — इति निगमः । ‘सलिलमिति वज्रनाम । सलिलं कुविदिति
पाठान्’ — इति हर्दत्तः ॥

(१२) कुवित्† । निपातोऽयम् । “कुवित् सोमस्यापामिति
(ऋ० सं० ८, ६, २६, २)” — इति निगमः ॥

इति द्वादश वज्रनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्^(१) । ह्रस्वः^(२) । निष्टुषः^(३) । मायुकः^(४) ।
प्रतिष्ठा^(५) । क्षुधु^(६) । वम्रकः^(७) । दभ्रम्^(८) । अभ्रकः^(९) ।
क्षुल्लकः^(१०) । अल्प^(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

(१) ऋहन् । ‘रुह वीजजन्मनि (भू० प०)’ — ‘रुह त्यागे (भू०

* निब० ८, ०१ ।

† निब० ४, १५ ।

(१) “रिहम्” ग. C. F । “ऋहम्” D । “ऋहत्” च ।

(२) इतोऽनन्तरम् “दृषमः” इत्यधिकम् ग. D । तत्रापि “निषमः” इति पाठः C. F ।

(३) “क्षुधुकः” ग. C. F । “ऋधुकः” D ।

(४) “दक्षरकः” ग. C. F । “दक्षकः” D ।

(५) नास्त्यतत् ग. C. D. F ।

(११) “अन्यकम्” ग. iid ।

‡ “इति ऋहस्य” ग ।

प०)' । अनयोः 'संयत्तृम्यद्देशदित्यादयः' (उ० २, ७८)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, शतवद्भावश्च निपात्यते । तच्च, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्रिहृदियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आरुह्यते हि ह्रस्वो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दोषार्थिभिः । "हृहन्तं चिदृहते रन्ध्रयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२) ह्रस्वः† । 'सर्वनिघृष्वक्लृष्वलृष्वशिवपद्वप्रक्लृष्वोअतन्त्रे'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वक्तव्ये । "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६, ३०)"—इति निगमः ॥

(३) निघृष्वः । 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)' । अत्र न्यूनार्थः । द्गुपधलक्षणः कः । ह्रस्ववदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः‡ । 'उ मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)' । 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युण् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५ ऋवा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः॥ ॥

(६) कधु॥ । 'कृती च्छेदने (र० प०)' । 'पृभिदिव्यधिष्टधिष्ट-

* कौमुदीपाठस्तु "संयत्तृम्यद्देशत्"—इत्येव ।

† निघ० २, १२ ।

‡ 'प्रमायुक' निघ० २, ५ ।

§ ऋ० सं० ४, २, १, ७ निगमोऽन्वेष्यः ।

॥ निघ० ६, २ ।

षिभ्यः (उ० १, २ ३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययस्तकारस्य धकारश्च । 'नि कृन्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव'—इति स्कन्दस्वामी । “यो अरु॑धोयु॒रज॑रः स्व॒वान् (ऋ० सं० ४, ६, १ ३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) वम्रकः* । 'टु वम उद्गोरणे (भू० प०)' न्यूनार्थः । 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १ २)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक् । ततः स्वार्थे कः (५, ३, ८ ७) । “वम्र॒कः प॒द्भिरु॒पस॑र्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १ ५, ६)”—इति निगमः । “स्त्वानो॑ व॒चो विज॑घान म॒न्दिरः (ऋ० सं० १, ४, १ ०, ४)”—इत्यत्र 'वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिक-क-प्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) दभ्रम्† । दभ्रतिन्यूनार्थः । 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १ २)'—इति रक् । 'नेङ् वशि कृति (७, २, ८)'—इतीत्व-प्रतिषेधः । “द॒भ्रं प॒श्य॒द्वा उ॒र्वि॒या वि॒च॒र॒त् (ऋ० सं० १, ८, १, ५)”—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः‡ ।

(१०) लुक्कः । लुधं लाति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वार्थे कः । 'लुधं लाति लुक्कः'—इति चौरस्वामी । “नमो॑ महद्भ्यः लुक्क॑केभ्यश्च लुक्का॑ शिपिविष्टका (? १)”—इति निगमः ॥

(११) अल्पः । 'अलं भूषणपर्याप्तवारणेषु' । 'अलितलिशीङ्-

* निघ० ५, २ ।

† प० २८ । निघ० २, २० ।

‡ प० २८ । निघ० २, २० ; ५, १५ । “म॒हद्भ्या॑ अ॒र्भ॒केभ्य॑श्च॒वो नमः॑ (य० वा० सं० १६, २६)”—इति निगमः ॥

§ अथ० सं० १, ५, १९, ५ द्रष्टव्यः ।

वृषाभ्यः पः*—इति पः । “अस्या एनं पशवो मूञ्चन्त उपतिष्ठेरन्
(?)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश सूत्रनामानि ॥. १ ॥

म॒हत्^(१) । ब्र॒धः^(२) । कृ॒षः^(३) । बृ॒हत्^(४) । उ॒क्षितः^(५) ।
त॒वसः^(६) । त॒विषः^(७) । म॒हिषः^(८) । अ॒भ्वः^(९) । कृ॒भुक्षाः^(१०) ।
उ॒क्षाः^(११) । वि॒हायाः^(१२) । य॒ह्वः^(१३) । व॒वक्षि॑यः^(१४) ।
वि॒वक्ष॑से^(१५) । अ॒भ्रुणः^(१६) । मा॒हि॒नः^(१७) । ग॒भी॒रः^(१८) ।
क॒कु॒हः^(१९) । र॒भसः^(२०) । ब्रा॒धन्^(२१) । वि॒र॒प॒शी^(२२) ।
अ॒द्भु॒तम्^(२३) । ब॒र्हि॒ष्ठः^(२४) । ब॒र्हि॒षदि॑ति^(२५) पञ्चविंश-
तिर्म॑हन्नामानि† ॥ ३ ॥

(१) महत्† । ‘मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणि मँहनीयो
भवतीति वा (निरु० ३, १३)’—इति भाष्यम् । ‘मानेन स्वगुणेन
परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

* नैतत् कौमुद्यां दृश्यते । तच्च तु ‘पानीविषिभ्यः प. (उ० ३, ११)’—इति

(१) “महः” ग. C. D. F ।

(४) “तुहः” ग. iid ।

(१९) “ककुक्षिना” ग. iid ।

(२१) “ब्राधम्” ग. “ब्राधत्” च. ।

(२३) “अद्भुतः” ग. iid ।

(२४) “बर्हिष्ठः” ग. iid ।

(२५) “बर्हिषि” ग. iid ।

† “इति महतः” ग. ।

‡ पृ० १, १२ ।

मानशब्दात् जहातेत्येति शाकपूणिः । निर्वचनस्साधवात् मंहतेः पूजा-
कर्मणो वदत्याचार्यः—इति स्वन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने
पृषद्बृहन्महत् (उ० २, ७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
'महत्तदुल्लं स्यविर' तदामौत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति
निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमश्वनामसु (१४६ पृ०) । 'बध्नाति स्वगुणैः
सर्वान् वेतनदानेन मृत्यादीन् । "युञ्जन्ति ब्रध्न मरुषश्चरन्तम्
(ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः* । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिघृष्व (उ० १,
१५१)'—इति वन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि महान्
सर्वः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेपु बोद्धव्यौ । 'ऋषिदर्शनात्
(निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः । दर्शनीयो हि महान्
"ऋष्यात् इन्द्र स्यत्रिरस्य वाक् (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)"—इति
निगमः ॥

(४) वृहता । 'वृहि वृद्धौ (भृ० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत्
(उ० २, ७८)'—इति निपातनम् । परिवृद्धं भवति हि मवत्त्वं, वृद्ध-
तेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वृद्धतेऽनेन समाश्रितः । वृद्ध्यर्थमेवमर्थो बोद्धव्यः ।
"वृहददेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ५, १८, ६)"—"उरो
ऋष्वस्य वृहतः (ऋ० सं० १, २, १७, ४)"—इति निगमौ । उरोऋ-
ष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, वृहतः एतदपि महन्नामैव ।

* निरु० ७, ६ ।

† प० २० । निरु० १, ७; २, १५; ४, १८; ८, ११, ८, ८; १८; "वृहती"

७, १९; "वृहदिवः" ११, ४८ ।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्तिः । ‘उक्तिर्वृद्धार्थः’—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिङागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्वृद्धार्थः । ‘अत्यविचमितमिनमिरभिलमिन-
भिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)’ । “रजस्तुर”
तवसं मारुतं गणम् (च० सं० १, ५, ८, २)” —“तन्वा गृणामि तवस-
मतव्यान् (च० सं० ५, ६, २५, ५)” —इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । ‘तवेर्णिदा (उ० १, ४८)’—इति
टिषच्-प्रत्ययः । “सानु” गिरीणां तविषेभिर्मुर्मिभिः (च० सं० ४,
८, ३०, २)” —इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः ‘अविमह्योष्टिषच् (उ० १, ४५)’ । महद्व-
दर्थः । यदा ; महतेः क्तिप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ड-प्रत्ययः ; ‘तत्पुरुषे कृति वज्रलम्
(६, ३, १४)’—इति अलुक् ; ‘सुषामादिषु च (८, ३, ८८)’—इति
षत्वम् । महि महति स्थाने सौदन्नास्ते महिषः । “महिषासा मायि-
नश्चित्रभानवः (च० सं० १, ५, ७, २)” —इति निगमः ॥

(९) अभवः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८८ पृ०) । आ समन्तात्

* निब० ५, ८ ।

† निब० २, २४ ।

‡ निब० ७, २६ ।

§ पु० १, १० ।

भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात् । यदा ; भवतेः सत्कार्थात् प्राप्तर्यादा नञ्-पूर्वात् 'नञि भुवोडित्'—इति कन्-प्रत्ययः । न भवत्यनेनोपद्रवो-ऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः । “न ये वातस्य प्र मिनन्त्यभ्वम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)” — “आ यो नौ अभ् ईषते (ऋ० सं० १, २, १८, ३)” — इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुजाः* । ‘ऋ गतौ (भृ० प०)’ । ‘ऋर्त्तिर्भुञ्जिनक्’—इति भुञ्जिनक्-प्रत्ययः । ‘पर्यिनयुभुजामात् (७.१.८५)’ । ‘इतोऽत् सर्वनामस्याने (७.१.८६)’ । उरु त्रि लोणि भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति नञि वा, ऋभुः । मेधावो महत् स्यामं वा । उरुशब्दादुपपदाद् भातेर्भवतेर्वा ‘मृगयादयश्च (उ० १, ३६)’—इति कु-प्रत्ययः । पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते । लयतेर्गैश्वर्यकर्मणः लियतेर्वा ‘वृतेष्कन्दमि (उ० ४, १३६)’—इति बाङ्गलकादिनि टिलोपश्च । ऋभूणां लयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा । “त्वमृभुजानयस्त्वं घाट् (ऋ० सं० १, ५, ४.३)” — इति निगमः ॥

(११) उक्षाः† । उत्ततृड्यर्थात् ‘श्वनुत्तन्पूषन् (उ० १, १५५)’ — इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) विहायाः‡ । ‘वहिहाधाज्भ्यश्कन्दमि (उ० ४, २१५)’ — इति जहातेर्जिहीते वा बाङ्गलकात् घुगभावेऽपि युगागमोनिपात्यते ।

* निरु० ९, १ ।

† निरु० १०, ९ ।

‡ निरु० ४, २४ ; १०, २३ ।

हृणादुदस्यादर्या विहायाः (ऋ० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः॥

(१३) यङ्गः* । यजतेः 'शेवयङ्गजिङ्गायीवाध्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य हकारश्च निपात्यते । यजते देवपूजादिकं करोति । यदा; 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'यसोश्च'—इति कन्-प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्यति प्रयत्यते शत्रुत्वांज-यादौ । 'यङ्ग इति महतो नामधेयम्; यातश्च ह्वनश्च भवति'—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'यातश्चामावाह्वनश्च वार्थिमिः, ह्वनश्चासौ शरणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'—इति स्कन्दस्वामी । ततोऽत्र यातं क्यनेश्च 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् भूते क-प्रत्ययो क्यतेः सम्प्रसारणाभावश्च । "प्रवो युङ्गं पुरुणाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः ॥

(१४) ववक्षिथ† । (१५) विवक्षसे‡ । 'तत्र ववक्षिथ विवक्षसे इत्येते (निरु० ३, १३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महदाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववक्षिथेत्यत्र 'मन्यतः (८, ४, ७८)'—इतीत्यामावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, लकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च घ्यत्ययेन । "अतिविश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं० १, ६, १, ५)"—"शीरं पावकशोचिषु विवक्षसे (ऋ० सं० ७, ७, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१६) अभृणः । अमतेः क्विप् । विभर्त्तेः 'दणसिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाङ्गलकात् न-प्रत्ययः । "पिशङ्गभृष्टिमभृ-

* पृ० १, १६ ।

†, ‡ निरु० १, १६ ।

णम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभूणस्य महतः ककुहः
हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः । महतेः । 'महेरिणश्च (उ० २, ५३)'—
इति इनण्-प्रत्ययः । "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,
४, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) गभीरः* । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८५) । प्रति-
ष्ठितोमहति स्थाने लिप्यन्ते । "उरुत्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ०
सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । 'ककु सहने' । 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः ।
सहते अभि भवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । "वृच्यन्ते वां
ककुहामः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)"—इति निगमः । 'ककुहः इति
महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः† । 'रभ राभस्ये (भृ० आ०)' । 'अत्यविचमि-
तमिन्नमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' ।
रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु । "अधैनृ वृका रभसामो
अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः 'सश्चतृम्यद्देहदित्यादयः (उ० २,
७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमस्य निपात्यते । "स ब्राधतो
नङ्गुषो दंसुजूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः ॥

रपणं विरपणं तदभ्यासि वा । मरि मरः इत्यमुच्यते ।
 पृष्ठी गोमती मही (ऋ० सं० २, १, १ ६, ४)"—इत्यादौ काराको-
 पादानं सन्देहानेवृत्त्यर्थम् । "कृते अपि वो विरपृष्ठीन् (ऋ० सं० ४,
 ७, १ २, २)"—"विरपृष्ठीन् वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४,
 १)"—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । 'भू मत्तायाम् (भू० प०)' । 'अदि भुवो-
 दुतच् (उ० ५, १)' । 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति चौरस्वामी ।
 तत्र सम्युवाद् विभर्त्तेवा बाहुलकात् दुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च ।
 सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्त्याश्रितेनेति वा । "सद-
 मस्यतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३ ५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य
 दक्षा (ऋ० सं० १, २, २ २, ४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्याद-
 चाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः । "तन्न स्तुरीपमद्भुतम्
 (ऋ० सं० २, २, १ १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंहिष्ठः । 'बहि महि वृद्धौ (भू० आः)' । लघिबंह्योर्न-
 लोपश्च (उ० १, २ ८)'—इति बङ्गपदम् ; तत इष्टन्-प्रत्ययः । 'बंहते
 बङ्गलं मत्वर्थीयः'—इति चौरस्वामी । अतिशयेन बङ्गलो बंहिष्ठः ।
 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबङ्गल (६, ४, १ ५ ७)'—इत्यादिना बंहादेशः ।

णम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभूणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः । महतेः । 'महेरिण् च (उ० २, ५, ३)'—इति इनण्-प्रत्ययः । "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) गभीरः* । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७ दंष्ट०) । प्रतिष्ठितोमदति स्थाने लिप्यन्ते । "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । 'ककु सहने' । 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः । सहते अभि भवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । "वृच्यन्ते वां ककुहामः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)"—इति निगमः । 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः† । 'रभ राभस्ये (भृ० आ०)' । 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु । "अधै न वृका रभसासौ अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) प्राधत् । प्रन्धातेः 'सश्चत्तृम्यद्वेहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते । "स प्राधतो नऊषो दंसुजूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, ११ ।

† "आभम्" निघ० १२, २२ ।

तृतीयाध्यायः । १ ॥

(२२) विरप्शी* । 'रप लप व्यक्रायां वाचि (भू० प०)' वि-पूर्वः । 'रपश्चक्रम्यभिकुभ्योश्च'—इति बाङ्गलकात् शक् । विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी । यद्वा; विविधं रपणं विरपणं तदभ्यास्ति वा । महि महः इत्यसुन्नन्तपाठश्च । विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्यादौकारान्तोपादानं सन्देहानेवृत्त्यर्थम् । "क्रत्वे अपिबो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)"—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम्† । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'अदि भुवो-
दुतच् (उ० ५, १)' । 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति चौरस्वामी ।
तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तेर्वा बाङ्गलकात् दुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च ।
सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्याश्रितेनेति वा । "सद-
मस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य
दस्त्रा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्याद-
चाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः । "तन्न स्तुरीपमद्भुतम्
(ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंहिष्ठः । 'बहि महि वृद्धौ (भू० आः)' । लंघिबंह्योर्न-
लोपश्च (उ० १, २८)"—इति बङ्गपदम् ; तत इष्ठन्-प्रत्ययः । 'बंहते
बङ्गलं मत्वर्थीयः'—इति चौरस्वामी । अतिशयेन बङ्गलो बंहिष्ठः ।
'प्रियस्थिरस्फिरोरुबङ्गल (६, ४, १५७)'—इत्यादिना बंहादेशः ।

* निब० ६, २२ ।

† निब० १, ६; ६, २२ ।

यद्वा ; 'निचुलवञ्चुलवकुलमूलपृथुलमूलविसमूलादयः'—इति बंहेरु-
लच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । "युद्धं हिष्ठ" नाति
विधेःसुदानू (ऋ० सं० ४, ४, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(२५) बर्हिषत्* । 'बृह बृहि वृद्धौ (भृ० प०)' । 'बृहेर्नलोपश्च
(उ० २, १०२)'—इति इति-प्रत्ययः । बर्हिः-शब्द उपपदे सतः 'मत्सू-
दिष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्तिप् । पृषोदगादित्वाद्बर्हिषः सकार-
लोपः । सुषामादित्वात् (८, ३, ८८) षत्वम् । यद्वा ; 'अनिते (८, ३,
१८)'—इति । 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । अन्यत्
पूर्ववत् । परिवृद्धे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः^(१) । कदरः^(२) । गर्त्तः^(३) । हर्म्यम्^(४) । अस्तम्^(५) ।
पस्थम्^(६) । दुरोणे^(७) । नीळम्^(८) । दुर्याः^(९) । स्वसरा-
णि^(१०) । अमा^(११) । दमे^(१२) । कृत्तिः^(१३) । योनिः^(१४) ।
सद्म^(१५) । शरणम्^(१६) । वरुथम्^(१७) । छर्दिः^(१८) ।
छदिः^(१९) । छाया^(२०) । शम्भ^(२१) । अजमेति^(२२) द्वाविंश-
तिर्महन्नामानि† ॥ ४ ॥

* "बर्हिः" प० १, २ । ६

(४) इतोऽनन्तरमिहैव "नीरम् (८)"—इति C. D. F ।

(५) 'अस्त्यम्' iid.

(७) "दुरोणे" A ।

(१५) इहैव "शर्म"—इति ग. C. D. F ।

(२१) "वर्म"—इति ग. iid.

† "इति मृहाणाम्" ग ।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४ पृ०) । गम्यते वामाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्त्येवमर्थो बोद्धव्यः । गौयते स्तृयते स्वाप्यातिशयेन, अवन्त्यग्निं स्थिता देवा इति च । “अर-
क्ष्वागुषे गयम् (ऋ० सं० १, ५, २ १, २)” — इति निगमः ॥

(२) कृदरः† । ‘कृती क्तेदने (तु० रू० प०)’ । ‘कृदरादयश्च (उ० ५, ४४)’ — इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते । कृत्यते क्थ्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्या-
दया । यदा ; ‘दृङ् आदरे (तु० आ०)’ । ‘ग्रहितृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)’ — इत्यप् । कृतोदर आदरोऽत्र कृत-दरः । पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्त्तः‡ । ‘गृ शब्दे (क्र्या० प०)’ स्तुतिकर्मा वा । ‘हसिमृषि-
णामिदमिन्नूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’ — इति तन्-प्रत्ययः ।
शब्द्यते तस्मिन् स्तृयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्म्यम् । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । ‘मध्यविध्यशिक्य
(?)’ — इति क्यन्-प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते । हरति
अनुह्रियते आह्रियतेऽत्र धान्यादि । यदा ; ‘अम द्रम हम् मीमृ
गतौ (भू० प०)’ । ‘अग्रादित्वाद् (उ० ४, १०८) यक्-
प्रत्ययः । “मन्योरियाय हर्म्येषु तस्यौ (ऋ० सं० ८, ३, ४, ४)” — इति
निगमः ॥

* पु० २, २ ।

† प० ७, ९८ निग० २, ९० ।

‡ निग० २ ५ ।

(५) अस्तम्* । 'अस् भुवि (अदा० प०)', 'अस गतिर्दास्यादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)' । 'हसिष्टगिण्वर्गम (उ० ३, ८३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । द्वितीयैकवचनं भवत्यङ्गनम् स्वं दाप्यते हि तत् । आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, क्षियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा । "अस्तं न गावो न क्षन्त इद्धम् (ऋ० सं० १, ५, १०, ५)"—इति निगमः । "तमग्निमस्ते वसुवो न्यूवन् (ऋ० सं० ५, १, २३, २)"—इति च ॥

(६) पस्त्यम्† । 'मध्यविध्य (?)'—इत्यादिनौणादिकः कश्च, नुगागमश्च निपात्यते । पमन्यस्मिन् । यद्वा; 'पत्न्य गतौ (भू० प०)' । निपातनात् सकार उपजनः । 'पस्त्या पसेः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः । "वह्णः पस्त्या ठम्वा (ऋ० सं० १, २, १७, ५)"—"प्रप्र दाप्यान् पस्त्याभिरग्नित (ऋ० सं० १, ४, २१, २)"—इति निगमौ । 'पस्त्यमिति गृह्णाम । अजादित्वात् (४, १, ४) टाप'—इति स्कन्द-स्वामी ॥

(७) दुरोणौ । 'गान्नामास्त्रा'-इत्यादि-भोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः—इति वृत्तिः । दुःपूर्वात् अवतेर्नकि रुटि गुणः । 'दुरोण इति गृह्णाम । दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निरु० ४, ५)'—इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ल्युटि कान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आद्गुणश्च । गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्यार्थकथनम्—इति स्कन्दस्वामी । "जुष्टोदमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३,

* निरु० १२, १८ ।

† "पस" निरु० ५, ६१ ।

‡ निरु० ४, ५ ; ८, ५ ।

८, १८, ५)” — “मध्ये निषत्तोरण्वो दुरोणे (ऋ० सं० १, ५, १३, २)” — इति निगमौ ॥

(८) नीळम् । ‘व्याडक्रोडकुर्होडादयः’ — इति उडच् प्रत्ययः, प्रत्ययादंलोपोगुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति मुखनिःश्वसनमिति वा । “आ ग्लो मृहः शूरः सुनादनीळः (ऋ० सं० ८, १, १७, १)” — इति निगमः ।

(९) दुर्याः* । ‘दुर्वी हिंसार्था (भू० प०)’ । ‘अग्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम् । यदा ; दुःशब्दपूर्वात् यातेः ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८, वा० १)’ — इति कः । ‘दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्या गृहा उच्यन्ते’ — इत्युवटः । “अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) खसराणि† । व्याख्यातमहर्नामसु (५६ पृ०) । खेन खननेन स्त्रियते प्राप्यते रवैर्गृहवतोक्षातिभिः श्रियते, सुष्ठु अस्यन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमा‡ । ‘अम गतिभक्षशब्देषु (भू० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः’ प्रायेण (३, ३, ११८)’ । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्दायन्ते वा । यदा ; निपातोऽयम् । “अमात्यम् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” — इत्यत्र, उवटः — ‘अमा गृहवचनः सहवचनो वा ।

* पृ० १ १० ।

† पृ० १, ८ ।

‡ निरु० ५, १, ११, ४६ ।

अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे । गृहे सत्याका भवति 'अमात्याः' - इति । "सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० सं० ८, २, १, ७)" - "अमा मृते वहमि भृग्वामम् (ऋ० सं० २, १, ८, २)" - "अमा-जूरिव पित्रोः सचामतौ (ऋ० सं० २, ६, २०, ०)" - इति निगमाः ॥

(१२) दमे* । 'दम उपशमने (दि० प०)' । घञ् । 'नेदात्तोप-देशस्य (७, ३, ३४)' - इति वृद्धि-प्रतिषेधः । शाम्यतेऽनेन शीतादि, दान्तः क्लेशः । "वर्द्धमानं स्वे दमे (ऋ० सं० १, १, २, ३)" - "हस्कु-र्त्तारं दमेदमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)" - इति निगमौ ॥

(१३) कृत्तिः† । 'कृती कृदने (तु० रु० प०)' । क्तिन् । कृदर-वदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) योनिः‡ । व्याख्यातमुदकनामम् (१, ०, १ प०) । मिश्रतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परैर्वीतो वा प्राका-रादिना जायेव । "जायेव योनावरं त्रिशुम्भं (ऋ० सं० १, ५, १०, ३)" - इति निगमः ॥

(१५) सद्मः§ । सदेर्मनिन् । मीदत्यम्निन् । "सद्मेव धीराः सस्माय चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)" - इति निगमः । 'सद्म गृह-नाम' - इति स्कन्दस्वामी ॥

"वर्म" इति केचित् पठन्ति । वृणोतेर्मन् । त्रियते तेन, सम्भज्यते वा गृहिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निघ० ४, ४ ।

† प० ४, २ । निघ० ४, २९ ।

‡ प० १, १२ ।

§ प० १, १२ ।

(१६) शरणम् । गृणातेः 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । गृणाति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । "ततोदस्यैव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १८, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वरूथम् । 'वृज् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जृवृज्भ्यामूथन् (उ० २, ५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरूथं गृणाते विभावो (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) कर्द्दिः । 'कर्द सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिगुचि-ऊसृपिद्धिर्कर्द्दिभ्यदमिः (उ० २, १०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु कर्द्दिः (ऋ० सं० १, ४, ५, ५)"—"वरूथ मस्तियच्छर्द्दिः (ऋ० सं० ६, ४, ५२, १)"—इति निगमौ ॥

(१९) कर्दिः । 'कद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्वव-दिस् । 'कादेर्घे ह्युपसर्गस्य (६, ४, ८६)' । 'इस्मन्त्वल्किषु च (६, ४, ८७)'—इति ह्रस्वः । णि-लोपः । काचते हि तत् । निगमो-ऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) काया । 'को केदने (दि० प०)' । मास्यासमीस्रभ्योयः । वृत्तिवदर्थः । कायाकरत्वाद्वा काया । "यस्य कायामृतम् (ऋ० सं० ८, ७, ३, २)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्मा । गृणातेः शरेः अयतेर्वा मन् । अयतेर्बाङ्गल-काद्रपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्यामे-

* य० वा० सं० ४, १८. "इन्द्रस्य इदिरसि"—इति निगमः ।

† प० ६ । निग० ८, १८ ; २२ ; २२, ४५ ।

दिग्ग^१स्य शर्मणि (ऋ० सं० १, १, ८, १)"—"चिधातु शर्म^२ वहतं
शुभस्यती (ऋ० सं० १, ३, ४, १)"—इति निगमो ॥

(२२) प्रजम्* । अजेः 'अर्त्तिस्तुसुऊसृधृत्तिनु (उ० १, १ ३७)'
—इत्यादिना बाहुलकात् मन् । अस्तवदर्थः । "येषामर्जेषु पृथिवी
(ऋ० सं० १, ३, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति^{१)} । विधेम^{२)} । सपर्यति^{३)} । नमस्यति^{४)} ।
दुवस्यति^{५)} । कृधोति^{६)} । कृणद्धि^{७)} । कृच्छति^{८)} ।
सपति^{९)} । विवासतीति^{१०)} दश परिचरणकर्माणिः†
॥ ५ ॥

(१) इरज्यति† । 'इरज् ईर्यायाम्' कण्ठादिः, गतिकर्मसु । अने-
कार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेमः । 'विध विधाने' तुदादिः । लिङुत्तमपुरुषवज्जव-
चनम् । "यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः^{१०} (ऋ० सं० १, ७, २४, २)"—
"हविर्भन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८, २)"—"हेतेव सद्य
विधुतो वि तारीत् (ऋ० सं० १, ५, १', १)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, १७ ।

(१) "इरज्यति" ग. C. D. F ।

(९) "भवति" ग. iid ।

† "इति परिचरणकर्माणिः" ग ।

(३) सपर्यति* । ‘सपर पूजायाम्’ कण्ठादिः । “दूतं देव सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २ ३, २)” — इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । ‘नमोवरिवसिचन्द्रः क्यच् (३, १, १ ६)’ । नमसः सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । “इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः (ऋ० सं० १, ३, १, २)” — “यं नमस्यन्ति कृष्टयः (ऋ० सं० १, ३, १ १, ४)” — इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति† । ‘दुवस् परिचरणे, परितापे च’ कण्ठादिः । “दुवस्यन्ति स्वमारो अहयाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)” — इति निगमः ॥

(६) ऋध्नोति‡ । “ऋधु वृद्धौ” स्वादिः । अतएव “आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १, १, ३ ५, ३)” — इति निगमः ॥

(७) ऋणद्धि॥ । व्यत्ययेन अम् ॥

(८) ऋच्छति॥ । ‘ऋक् गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु’ (तु० प०) ॥

(९) सपति॥ । ‘षप समवाये (भू० प०)’ “अविदांसो त्रिदुष्टं सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १ ८, ५)” — इति निगमः ॥

(१०) विवासति** । नैरुक्तधातुः । ‘वि-पूर्वात् वसेर्णिच् । ‘इन्द्रस्युभयथा’ (३, ४, १ १ ७)” — इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

* निघ० ११, ९ ।

† निघ० १०, २० ।

‡, § निघ० २, ६ ; ८, ६ ।

॥ निघ० ९, ४ ।

॥ प० १४ । निघ० ५, १६ ।

** निघ० ९, २४. ११, २२ ।

लोपः—भट्टभास्करमिश्रः । “हविष्मां आविर्वाभति (ऋ० सं० १, १, २ ३, ३)” —इति निगमः ॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्वता^१ । शतरा^२ । शतपन्ताः^३ । शर्म^४ ।
 स्युमकम्^५ । शेट्थम्^६ । मयः^७ । सुगम्यम्^८ । सुदि-
 नम्^९ । श्रूयम्^{१०} । शनम्^{११} । शम्भम्^{१२} । भेषजम्^{१३} ।
 जलाशम्^{१४} । स्योनम्^{१५} । सुम्भम्^{१६} । शेवम्^{१७} ।
 शिवम्^{१८} । शम्^{१९} । कमिति^{२०} विंशतिः सुखना-
 मानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्वता । ‘शिङ् निशाने (स्वा० उ०)’ । ‘निम्बविम्ब-
 शिम्वविम्बविम्बसाम्बमम्बादयः’ —इति शिन्नातेर्व-प्रत्यया मुम् निपा-
 त्यते । अततेर्घञ् । दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यन्तः ॥

(४) “शिकुः” —इत्येव कातिरिक्तसंज्ञे, पाठान्तरतया देवराजैर्नापि स्वीकृतम् ।

इतोऽनन्तरमेव “शेट्थम्(ः)” ग. ।

(५) “स्युम । कम्” —इति द्विपदसिद्धम् ग. ।

(११) “इतोऽनन्तरमेव “शम्(१९)” —इति ग. C. D. F ।

(१२) इदम् पदमुपान्यम्(१९) ग. “शम्भम्” —इति iib ।

(१६) “नास्त्येवैतत्” ग. ।

(१७) “कत्” ग. iid ।

* “इति सुखस्य” ग. ।

† “वंशगेव पूष्या शिम्वता “(ऋ० सं० ८, ६, १, ४)” —इति निगमः ।

(२) शतरा* । शतं बज्र, अनेकमिन्द्रियप्रमादादि गति ददाति
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' ॥

(३) शातपन्ता । 'शो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा । पततेः
'हस्मिष्टिग्रिणामि० (उ० ३, ८ ३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । शातेन
दुःखानां तनूकरणेन पत्यते मृय्यते । त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः ।
मित्रेव च्युता शतरा, शातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति
निगमः ॥

(४) शर्म† । व्याख्यातं गृहनामसु (३११४०) "ता नो देवीः
सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २ ८, ७)"—इति निगमः ॥ अस्य
स्थाने "शिल्गुः"—इति केचित् पठन्ति । 'शल गतौ (भू० प०)' ।
'वलिफल्योगुक् च (? †)'—इति कु-प्रत्ययो बाङ्गलकादकारस्ये-
कारः । गम्यते पुण्यवद्भिः, गच्छत्यनेन तप्तिम्, गच्छति वान्त्यमनित्य-
त्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम् । 'षिवु तन्तुमन्ताने (दि० प०)' । 'अविसिवि-
सिष्टुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन् प्रत्ययः । 'च्छोः शूड-
नुनासिके च (६, ४, १८)', यणादेशः, स्वार्थे कः । स्यूतं पुण्यवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शैवृधम् । शै-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः ।
* * * । शैवस्य वर्द्धयित्वं शैवृधम् । पृषोदरादित्वादुभयत्र रूप-

* अनुपदमेवोदाहरित्यसांनिगमाऽस्यापि भवितुमर्हति ।

† पु० ४ ।

‡ कौमुदीपठस्त्वेवम्—“कलिपाठिनमिमनिज्यां गक् पाठिनाकिधतश्च (उ० १, १८)"—इति ।

मिद्धिः । “स श्रेष्ठधमधि धायुधमस्ते (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)” — इति निगमः ॥

(७) मयः । ‘मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)’ । असुम् । दिनस्ति दुःखम् । “मयः कृणोषि प्रय आ च सुर्ये (ऋ० सं० १, २, ३३, २)” — इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । मपूर्वात् गमेः अग्रादित्वात् यत् प्रत्यय उपधा-
लोपश्च । “उषा दं गतु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)” — “आ
सुगम्याय सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, ०, ७, ५)” — इति निगमौ ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्नामसु (५ ७ पृ०) ; अच सपूर्वम् ।
सुष्ठु यति दुःखम्, खण्डाते वा भाग्यविपर्ययेण । निगमोऽन्वयणीयः ॥

(१०) शूषम्* । व्याख्यातं बलनामसु (२ १ पृ०) । शुष्यत्य-
नेन दुःखम्, प्रियावहञ्च सुखम् । “माम्माकेभिरेतरी न शूषैः
(ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” — इति निगमः ॥

(११) शूनम्† । ‘शून गतौ (तु० प०)’ । ‘गेहे कः (३, १, १४४)’ — इति बाङ्गलकात् कः । “शुनं नः फाला विकृषन्तु
भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, ८)” — “धुनं ऊवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ०
सं० ३, २, ४, ७)” — इति निगमौ ॥

(१२) शगम्‡ । शं-शब्दे उपपदे गमेः ‘गेहे कः (३, १, १४४)’
— इति कः । गमहनेत्युपधालोपः (६, ४, ६८) । पृषोदरादित्वात्

* प० २, ६ ।

† “शूनः” निघ० ६, ४ ।

‡ निघ० २, ४ ।

शमो म-लोपः । सुखं गम्यतेऽनेन दुःकृतादिशमनेन वा । यदा ;
शकेः 'युजित्तिजिर्जां कुश्च*' (उ० १, १४ ३)—इति बाहुल्यकात्
मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारस्य । शक्नोति तृप्तिं जनयितुम् । "वासौष्यते
शग्मया मंसदा ते (ऋ० सं० ५, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) भेषजम्† । (१४) जलाशम्‡ । व्याख्याते उदकनामसु
(१११ पृ०) भेषज्यतिरत्र सुखनार्थः । "हृद्रं जलाषभेषजम् (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥ 'जलाषजं सुखादोषधम्'—
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) स्योनम्§ । 'षिवु तन्तुमन्ताने (दि० प०)' । 'मिवेष्टेर्यूट् च
(उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्यये गुणः । स्यूमवदर्थः । स्योन मिति सुख-
नाम, स्यतेरवस्यन्त्येतत्—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च
स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना । तत्र बाहुल्यकान्न-प्रत्यये
टेर्यूट् । "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"—"स्योना
पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१६) सुम्नम्॥ । 'रास्नासाम्नासुम्नद्युम्ननिम्नेति भोजसूत्रम् ।
शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागे-
नेति वा । "क्व वः सुम्ना नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)"—
"सुम्नाय वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमौ ॥

* "युजित्तिजिर्जां कुश्च"—इति कौ० पाठः ।

† पु० १, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

§ निरु० ८, ८; १२. ८, २२. १२, ८ ।

॥ "सुम्नावरी" पु० १, ८ ।

(१७) श्वेवम्* । (१८) श्विवम्† । ‘श्वीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)’ ।
 ‘इण्श्वीभ्यां वन् (उ० १, १५०)’ । ‘सर्वनिघृष्य (उ० १, ५१)’—
 इति श्वीङो ह्रस्वत्वं वन्-प्रत्ययोगुणाभावस्य निपात्यते । ‘श्वेवमिति
 सुखनाम् (निरु० १०, १७)’ इत्यादिभाष्ये । श्विष्यतेर्युत्पादितावेतौ ।
 तच्चांर्धस्तु—श्वेषति दिनस्ति क्लेशं, श्वेषयति विशेषयति वा स्वाश्रयम् ।
 “जने न श्वेव आह्वयः सन् (च० सं० १, ५, १३, २)” —“श्विवाभि
 मं स्मयमानाभि गगान् (च० सं० १, ५, १७, २)” —इति निगमौ ॥

(१९) श्वम्‡ । निपातोऽयम् । यदाः शाम्यतेर्विन् । शामयितृ क्लेशा-
 नाम् । “शं ते सन्तु प्रचेतसे (च० सं० १, १, १०, २)” —इति निगमः ॥

(२०) कम्§ । अयमपि निपातनम् । “श्रियमे कं भानुभिः
 सप्तिमिच्छिरे (च० सं० १, ६, १३, ६)” —“आ वो मनु तनाय कम्
 (च० सं० १, ३, १८, २)” —इति निगमौ । “अद्भु कर्मिन्द्र चरतो
 वितर्त्तरम् (च० सं० १, ७, १४, २)” —इत्यत्र ‘कमिति सुखनामेद-
 मव्ययम्’ —इति हरदत्तः ॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक्^(१) । वत्रिः^(२) । वपः^(३) । वपुः^(४) । अमतिः^(५) ।
 अपः^(६) । सः^(७) । अप्रः^(८) । पिष्टम्^(९) । पेशः^(१०) । कृशनम्^(११) ।

* निरु० १०, १७ ।

† निरु० १०, १७ ।

‡ निरु० ४, ११. ११, २० ।

§ पु० १, १२ ।

(४) इतोऽनन्तर ‘वपुः’ इत्यधिकम् C. D. F ।

(७) “वपः” ग. C. D. F ।

सुरः^(१९) । अज्जुनम्^(१९) । ताम्रम्^(१९) । अरुषम्^(१९) ।
शिष्यम्^(१९) इति षोडश रूपनामानि* ॥ ७ ॥[†]

(१) निर्णिकः । ‘णिजिर् शौचपोषणयोः’ (जु० उ०)’, निष्पद्य-
पूर्वः क्तिप् । निर्णिकं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । “वर्णो
वस्त निर्णिजम् (च० सं० १, २, १८, ३)” — इति निगमः ॥

(२) वत्रिः‡ । ‘वृङ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘आदृगमहनजनः
किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)’, द्विर्वचनम्, कित्वाद् गुणाभावः,
यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा । “विद्युद् भवन्ती
प्रति वत्रि मौहत (च० सं० २, ३, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(३) वर्षः§ । ‘वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)’ । ‘वृञ्शीङ्भ्यां रूप-
खाङ्गयोर्युट् च (उ० ४, १८६)’ — इत्यसुन् । भज्यते हि तत् । वृणोते
वा बाङ्गलकादसुन् युट् च । वत्रिवदर्थः । “मा वर्षो अस्मदप गूह
एतत् (च० सं० ५, ६, २५, ६)” — इति निगमः ॥

(४) वपुः॥ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२७४०) । उष्यते
स्वाश्रयः “वपुर्भि राचरतो अन्यान्धा (च० सं० १, ५, २, ३)” — इति
निगमः ॥

(१९) “मरुद्” कातिरित्तेषु सर्वत्र ।

(१९) शिष्यम्” ग. C. F । “शिष्यम्” D ।

* “इति रूपस्य” ग ।

† निब० ५, १८ ।

‡ निब० ९, ८ ।

§ निब० ५, ८ ।

॥ पु० १, १९ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अपः† । ‘अपइति रूपनामाप्तातेः (निघ० ५, १३)’—
इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अपशब्दो व्युत्पादितः । तत्प्रकारेण
निर्वचनं प्रदर्शयते । नञ्पूर्वात् षातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः
आप्तेर्वा । ‘वृहद्वदिह्निकमिकभिभ्यः सः (उ० ३, ५८)’—इति
स-प्रत्ययः । * * * । “उषाहस्तेव नि णिणीते अपः (ऋ० सं०
१, १, ८, २)” — “अपरमः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५, ३, २४,
२)” — “अपरमां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, ६)” — इति
निगमाः । * * * ॥

(७) प्लुः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । ‘मृगव्यादयश्च (उ० १,
३६)’—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च
निपात्यते । स्फुरति हि तत् । “वहन्ते अहुत प्लवः (ऋ० सं० ६,
१, ३७, २)” — “शुष्मा इन्द्र मवाता अहुतप्लवः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)” — इति निगमौ ॥

(८) अप्नः‡ । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१, ६३ पृ०) । तेन हि
कृत्स्नमाश्रयं व्याप्नोति । “अभि सन्ति जम्भया ता अनप्नमः (ऋ०
सं० २, ६, ३०, ४)” — इति निगमः ॥

(९) पिष्टम्§ । ‘पिष्ट अवयवे (तु० प०)’ ‘पिष्ट गतौ (भू० प०)’

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाद्वा नोपलभ्यते ।

प० ४, २ । निघ० ६, १२ ।

† निघ० २, ५. ४, १२ ।

‡ पु० १, १ ।

§ निघ० ८, २० ।

—इति वीरस्वामी । ‘पिशोः किञ्च (उ० ३, ८२)’—इति कः, गुणा-
भावश्च; ‘तित्त्तुच्य (७, २, ८)’—इतीट्प्रतिषेधः । ‘पिङ्गितम्, अव-
यवशो विभक्तमित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । ‘पिश आस्त्रेषणार्थः’—
इति माधवः । आस्त्रिष्यत्याश्रयम् । “पिष्टं रुक्मभिरञ्जिभिः (ऋ० सं०
४, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कृशन्म्* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(२० पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्वान् । पेशसः
पिष्टवदर्थः । कृशन्स्य निगमोऽन्वेषणीयः । “पेशोमर्या अपेशसे (ऋ०
सं० १, १, ११, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) पुरः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । असुन् । पृषोद-
रादित्वात् (६, ३, १०८) सकारपकारयोर्व्यत्ययः । स्फुरति हि तत् ।
“महि पुरो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)”—“वचो देव पुर-
स्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)”—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छब्दं‡ पठन्ति । तद्धिरण्यनामसु व्याख्यातम्
(२२ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्§ । व्याख्यातमुषेनामसु (५० पृ०) अर्जुनीत्यत्र ।
“अहश्च कृष्णमंहर्जुनञ्च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)”—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । ‘तसु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । ‘अमितम्योदी-
र्घश्च (उ० २, १४)’—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

*, † पृ० १, २ ।

‡ पृ० १, २ ।

§ पृ० १, ८ ।

तासम् । “आपो दिवादा तासः (?)”—इति निगमः ।

“असौ यस्तासो अरुणे (य० वा० सं० १६, ६)”—इति च ॥

(१५) अरुषम्* । व्याख्यातमुषोनामसु अरुषीत्यत्र (५३५०) ।
आ रोचते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शिल्पम्† । ‘शिल्पे विशेषणे (रु० प०)’ । ‘स्वप्नशिल्पशिल्प-
वाष्परूपतत्त्वाः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययः । षकारस्य लकारे ।
बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते । विशेषयति तदन्तम् । “अक्ष-
मयोः शिल्पे स्थः (य० वा० सं० ४, ८)”—इति निगमः ॥

॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमाः^(१) । अनेमाः^(२) । अनेद्यः^(३) । अनवद्यः^(४) ।
अनभिशस्ताः^(५) । उक्थ्यः^(६) । सुनीथः^(७) । पाकः^(८) ।
वामः^(९) । वयुन^(१०) मिति प्रशस्यस्य‡ ॥ ८ ॥

(१) अस्त्रेमाः । ‘स्त्रिबु मतिशोषणयोः (प०)’ ; दिवादिर्नञ्पूर्वः
‘मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १४०)’—इति मनिनि बाहुलकात्
आडभावः, ‘लोपोव्योर्वस्ति (६, १, ६६)’—इति वकारलोपः, गुणः ।
न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः ।

* पु० १, ८ ।

† पु० २, १ ।

(१) नःस्थेवैतत् ग. C. D. F ।

(२) इतोऽनकारम्—“अनिन्द्यः”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(४), (५) ‘अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ५, ५.) । अनवद्यः” ग. iib ।

(९) “वामः” A ।

‡ “इति प्रशस्यस्य” ग ।

अस्त्रे^१माणं तुरणिं^२ वी^३कुजंभम् (ऋ० सं० ३, १, ३४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वान्नयते मनिन् । नेतुमशक्यो दुर्मार्गम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'एदि कुत्सायाम् (भू० उ०)', नञ्पूर्वः ; आगमानित्यत्वान्नम् न । क्रयते ; 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)', "माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अनभिगस्ताः । 'गस्त हिंसायाम् (अदा० प०)' । * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थयः† । 'वच परिभाषणे (अदा० प०)' । 'पातुतुदिव-चिरिचिसिचिभ्यस्यक् (उ० २, ६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । 'कन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । 'क्रतुर्भवत्युक्थः (ऋ० सं० १, १, ३२, ५)"—“गाय गायत्र सुक्थम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡ । नयतेः 'हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् (उ० २, २)' । नीथां स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, १)"—इति निगमौ ॥

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादोपलभ्यते वा ।

† निघ० ११, २१ ।

‡ निघ० ४; १८ ।

(८) पाकः* । पातेः 'दण्भौकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३ ४१)'—इति कन् । रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा, पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८, ६, १, ६, ४)"—इति निगमः । "अपाको विष्णुर्यशसे पुरुणि ( )"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वनघण सम्भक्तौ (भू० प०)' । 'दण्डियुधोन्मिदमि-
श्यासुस्रभ्यामक् (उ० १, १, ४२)' इति बाङ्गलकान्मक् प्रत्ययः, नका-
रस्याकारश्च । सम्भजनौयो हि प्रशस्यः । "न दूक्षु ३ अनददामि
वामम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजतेः 'अजियमिश्रीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५८)'
—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः । अस्मेमवदर्थः । 'वयुनं वेतेः, कान्निर्वा
प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाङ्गलकादुनन्,
मत्वर्थीयस्य लुक् : कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमान् मग्निर्वयुनश्च
वाघनाम् (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः^(१) । केतुः^(२) । चेतः^(३) । चित्तम्^(४) । क्रतुः^(५) ।
असुः^(६) । धीः^(७) । शचीः^(८) । माया^(९) । वयुनम्^(१०) ।
अभिख्ये^(११) त्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

* निघ० १, १२ ।

(१), (२) "केतः । क्रतुः" ग ।

† निघ० ४, २६. ६, २२; ६१. ११, ४६ ।

‡ प० ९. ४, २ । निघ० ४, ९; १४. ८, १०. ९, १५ ।

§ "इति प्रज्ञायाः" ।

(१) केतः । ‘चायू पूजानिष्ठा मनयोः (भृ० उ०)’ । ‘नायः की (उ० १, ७५)’—इति त-प्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुणश्च । पूज्यते । “पुहृ० वोऽनुतेकेतमायम् (च्छ० सं० ८, ५, १, ५)”—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) चेतः । (४) चित्तम् । ‘चित्ती सज्ज्ञाने (भृ० प०)’ । ‘अञ्चि-
घृमिभ्यः (उ० ३, ८६)’—इति बाङलकात् कः । केतवदर्थः । “चुता-
वानं विचेतसम् (च्छ० सं० ३, ५, ६, ३)” —“सन्त्याचित्तं चित्तेन ममृ-
तम् (?)” इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६ पृ०) क्रियते-
ऽनया धर्मादिविचारः । “अग्निर्होता कृविक्रतुः (च्छ० सं० १, १, १, ५)” —इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः ‘शुस्वृन्निहिचप्यसिवसि (उ० १, १०)’—
इति उ-प्रत्ययः । ‘असुरिति प्राणनाम (निरु० ३, ८)’—इति भाष्ये,
अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-
परिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची॥ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६८,
१७० पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया
देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

* निरु० ११, ६; १०. ११, ०; १५ ।

† प० १, १ ।

‡ निरु० ३, ८. ११, १८ ।

§ प० १, १ ।

॥ प० १, ११ ।

परिहारश्च । “चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १८)” —
 “दोषावस्तर्धियावयम् (च० सं० १, १, २, १)” — “अणोरक्षं न
 शचीभिः (च० सं० १, २, ३१, ५)” — इति निगमाः ॥

(८) माया* । ‘माङ् माने (अदा० आ०)’ । ‘माकाससिभ्योयः
 (उ० ४, १० ६)’ — इति य-प्रत्ययः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया
 पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (च० सं० १, १, २१, ७)” —
 “इमामनु कवितमस्य मायाम् (च० सं० ४, ४, ३१, १)” — इति
 निगमौ ॥

(१०) वयुनम्† । व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (३२४ पृ०) । गतौ
 अचीवदर्थः, क्षेपणेऽसुवत् । “विद्धा अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (च०
 सं० १, ५, १७, २)” — इति निगमः ॥

(११) अभिख्या । ‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’ । ‘आतस्योप-
 सर्गे (३, ३, १० ६)’ — इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः । “अभिख्या
 भासा बृहता शुशुक्निः (च० सं० ६, २, ८, ५)” — इति निगमः ।
 भाष्यं द्रव्यव्यम् ॥

॥ इत्येकादश प्रश्नानामानि ॥ ८ ॥

षट्^(१) । अत्^(२) । सूत्रा^(३) । अद्वा^(४) । इत्या^(५) । कृत^(६)
 मिति षट् सत्यनामानि ‡ ॥ १० ॥

* निघ० ७, १०. १२, १० ।

† पु० ८ ।

(४), (५) ‘इत्या । अद्वा’ न ।

‡ ‘अभि सत्याना’ न ।

(१) षट्* । (२) अत् । (३) सचा । (४) अद्वा । (५) इत्या† ।
 षडादयो निपाताः । “बण्महाः अमि सुय्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, ९)” —
 “अद्वायाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)” — “सत्रादावमपा
 वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)” — “सत्यमद्वा नकिरन्यस्वावाग् (ऋ०
 सं० १, ४, १४, ३)” — “मच्चि१त्या धिया नरा (ऋ० सं० १, १,
 ४, १)” निगमाः ॥

(६) ऋतम्‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१ पृ०) । गच्छत्यनेन
 सुगतिम् । ‘ऋतम् अर्त्तः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः’ — इति माधवः ।
 “ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)” — इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्वत्^(१) । चाकनत्^(२) । आचक्ष्म^(३) । चष्टे^(४) । वि
 चष्टे^(५) । विचर्षणिः^(६) । विश्वचर्षणिः^(७) । अवचाकश^(८)
 दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः § ॥ ११ ॥

(१) चिक्वत् । (२) चाकनत् ॥ । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।

* निब० ११, २७ ।

† प० ४, २ । निब० ४, २५. ४, ५. ६, २. ११, २७ ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) “चिक्वम्” ग. C. D. F ।

(२) “चका” ग. C. D. F ।

(३) “चाक्ष्म” ग. C. D. F । “आचक्ष्म” क ।

§ “इति पश्यतिकर्मणः” ग ।

॥ पु० १, १ ।

(५) विचष्टे* । इति चलिङोदर्शनार्थानि व्याख्यातानि । 'चिक्य दित्यादीति चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् । 'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगनाऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचक्ष्म । आङ्पूर्वस्य चलिङो लङि महिङोमसादेशो-
व्यत्ययेन । "अतश्चलाये अदितिं दितिश्च (च० सं० ४, ३, ३१, ३)"—
इति निगमः ॥

(४) चष्टे* । (५) विचष्टे† । केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथम-
पुरुषैकवचने संयोगादिलोपे युत्वे च रूपम् । "तेभिश्चष्टे वरुणो
मित्रो अर्यमा (च० सं० ८, ४, २४, १)"—"इतो ज्ञातो विश्वमिदं
वि चष्टे (च० सं० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विचर्षणिः । (७) विश्वचर्षणिः । विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'कष
विलेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'कषेरादेश्च चः (उ० २.८.७)'—
इति अति-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च । यदा ; चायतेरेव
बाङ्लकान् अनि-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वः षभावश्च । विविधं द्रष्टा
विचर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः । "सक्कन् पिपर्षि विदथे
विचर्षणे (च० सं० १, २, ३३, १)"—"स्तोमैभिर्विश्वचर्षणे (च० सं०
१, १, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(८) अवचाकशत् । 'काश्ट दीप्तौ (भू० आ०)' अवपूर्वः । यङ्-
लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । "जनानां धेना अवचाकशद् वृषा

(ऋ० सं० ७, ८, ९ ५, १)”—“उभे सौमावचाकशत् (ऋ० सं० ६, ८, ९ ९, ४)”—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पञ्चतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्^(१) । नुकम्^(२) । सुकम्^(३) । आहिकम्^(४) ।
आकीम्^(५) । नकिः^(६) । माकिः^(७) । नकीम्^(८) । आ-
कृत^(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय*
॥ १२ ॥

(१) हिकम्† । (२) नुकम्‡ । (३) सुकम्§ । (४) आहिकम्॥ ।
(५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् । एते
निपाताः । “वसुर्वसु पतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६, ३, ४ ०, ४ ॥)”—“इमा
नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८, ८, ९ ५, १ **)” —“सौषधामातिष्वतेलवता-
सुकम् (?)”—“पृङ्गं हवींषि मधुना हि कं गतम् (ऋ० सं०

(१), (२) ‘सुकम् । नुकम्’ ग. D. F. च ।

(४) नास्त्येतत् ग. D. F ।

(५) ‘आकिम्’ C । इतोऽनन्तरमेव “नकीम् (८)” ग. D. F ।

(६) इतोऽनन्तरम् “माकीम्” इत्यधिकम् ग. D. F । “माकिम्” C ।

* “इत्यमित्राणि” ग ।

† “हि” निघ० १, ६ । “कम्” निघ० १, ८ ; १४. ४, १८. ६, १५ ।

‡ “नु” निघ० १, ४ ।

§ “सु” निघ० १, ९. १०, २८ ।

॥ “आ । हि । कम्”—इति पदप्रत्ययः । “आ” निघ० १, ९ ; ४. ५, ५ ; ७ ।

॥ परकारस्त्वच “हि । कम्”—इति चिच्छेदः ।

** पदकारस्त्वच “मधुना । हि । कम्”—इत्येवं चिच्छेदः ; व्याख्यातश्च तथैव
सायकमेति ध्येयम् ।

२, ८, १५ *)" — "आकी॑ः सूर्यस्य रोच॑नात् (ऋ० सं० १, २, २७, ३)" — "न कि॑रिन्द्र त्वदु॑त्तरो (ऋ० सं० ३, ६, १८, १)" — "माकि॑-
ने॒श॒न्माकी॑ रिष॒त् (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)" — "नकी॑ वृ॒धौक इन्द्र ते
(ऋ० सं० ६, ५, ३१, ४)" — इति निगमाः ॥

(८) आकृतम् । निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्यात्र पाठात् सङ्गतेरयमपि
निपातसमाहाररूपो निपातितः । कृत-शब्दस्य-विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्
निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

॥ इति नव सर्वपदसमान्नाय ॥ १२ ॥

इदमिव॑ १) । इदं यथा॑ २) । अग्निर्न॒ ये॑ ३) । चतुर॑श्चि-
हद॑मानात् ४) । ब्राह्म॑णा व्रत॑चारिणः ५) । वृक्ष॑स्य नु तं
पुरु॑हूतवयाः ६) । जार॑ आ भग॑म् ७) । मे॒षो भूतो॑ऽभि
यन्न॑र्यः ८) । तद्रू॑पः ९) । तद॑र्णः १०) । तद्वत् ११) । तथे॑ १२)-
त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि‡ (निरु० ३, १३ —
१८) ॥ १३ ॥

अच॑ति १) । गाय॑ति २) । रेभ॑ति ३) । स्तोभ॑ति ४) । गू॒ह्य-
५)

* पदकारस्त्वत्र "नु । कम्" — इत्येवावग्रहमाह ।

† "यद्वा समु॒त्रे च॒ध्याकृ॑ते" — इति (ऋ० सं० ५, ८, २४, १) निगमो द्रष्टव्यः ।

‡ एतदध्यायव्याख्यानां देवराजेषां सिद्धावलोकितायां व्याख्यायमानानि ।

यति^(४) । गृणानि^(५) । जरते^(६) । ह्वयते^(७) । नदति^(८) ।
 पृच्छति^(१०) । रिहति^(११) । धमति^(१२) । क्षपायति^(१३) ।
 क्षपयति^(१४) । पनस्यति^(१५) । पनायते^(१६) । वल्गूयति^(१७) ।
 मन्दते^(१८) । भन्दते^(१९) । छन्दति^(२०) । छदयते^(२१) । शश-
 मानः^(२२) । रञ्जयति^(२३) । रजयति^(२४) । शंसति^(२५) ।
 स्तौति^(२६) । यौति^(२७) । रौति^(२८) । नौति^(२९) । भनति^(३०) ।
 पणायति^(३१) । पणते^(३२) । सपति^(३३) । पपृक्षाः^(३४) ।
 मृहयति^(३५) । वाजयति^(३६) । पूजयति^(३७) । मन्यते^(३८) ।
 मदति^(३९) । रसति^(४०) । स्वरति^(४१) । वेनति^(४२) । मन्द्र-

(७) “जरति” ग. C. D. F ।

(८) “ह्वयति” ग. iid ।

(९), (१०), (११), (१२) “रिहति । धमति । नदति । पृच्छति” ग ।

(१३) “क्षपा” ग. C. D. F ।

(१४) “पणस्यति” ग. iid. च । इतोऽनन्तरमेवेष्ट “पणते (३२)” ग ।

(१६) नास्त्येवैतत् ग । “पणायते” C. D. F ।

(१९) “नौति (२९)” — इत्यनन्तरमिदं दृश्यते ग. iid ।

(२१) “छदयति” ग. iid ।

(२३), (२४) व्यतिक्रमेणैव पाठः ग ।

(३०) “भनति” ग ।

(३१) “भणायते” ग. iid ।

(३३) “सपति” ग ।

(३४) “पिपृक्षाः” ग. iid ।

(३८) “मन्यति” ग. iid ।

(४१) नास्त्येवैतत् ग. iid ।

यते^(४९) । जल्पतीति^(४४) चतुश्चत्वारिंशदर्शितिकर्माणः*
॥ १४ ॥

(१) अर्चति । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । "अर्चन्त्यर्कमर्किणः
(ऋ० सं० १, १, १८, १)" — इति निगमः ॥

(२) गायति† । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । "गायन्ति त्वा गा-
यत्रिणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)" — इति निगमः ॥

(३) रेभति । (४) स्तोभति । 'रेभृ शब्दे (भू० आ०)', 'द्युभ
स्तम्भे (भू० आ०)' । आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "रेभन्तो
वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० आ० ६, ५, ६)" — "सोमः
पवित्रमभ्येति रेभन् (ऋ० सं० ७, ४, ७, १)" — "परिष्टोभत विंशतिः
(ऋ० सं० १, ५, ३०, ४)" — इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति । नैरुक्तधातुः । "तङ्गूर्द्धया खर्षरम् (ऋ० सं० ६,
१, २८, १)" — इति निगमः ॥

(६) गृणाति‡ । 'गृ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च । "कण्वतमो नाम
गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)" — इति निगमः ॥

(७) जरते§ । नैरुक्तधातुः । "पुरुणीथे जरते सृनृतवान् (ऋ०
सं० १, ४, २५, ७)" — इति निगमः ॥

(४९) "कल्पते" ग. iid ।

(४४) इतोऽनन्तरम् — "मन्त्रयते । वन्दते" इति द्वे पदेऽधिके ग. iid ।

* "इत्यर्चतिकर्माणः" ग ।

† निघ० १, ८ ।

‡ निघ० २, ५ ।

§ प० ४, १ । निघ० ४, २८. १०, ८ ।

(८) कृयते* । ‘क्रेञ् स्रद्धायाम् (भू० उ०)’ । “वाङ्मिष्ठो वां ह्वानाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)” —इति निगमः । ‘ह्वाः स्तोमाः कृयतेरर्चतिकर्मत्वात्’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति† । ‘णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)’ । “नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति । ‘प्रच्छ शीषायाम्’ तुदादिः । ‘ग्रहिज्या (६, १, १६)’ —इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति‡ । ‘रिह कत्यनादौ’ —इति चौरस्वामी । तुदादिः । “शिष्टुं न विग्रा मतिभीरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)” —इति निगमः । अत्र भाष्ये तु “समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्” —इति । “विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)” —इत्यत्र ‘रिहति-धमतोत्यर्चतिकर्मसु पाठात्’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति§ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४ ६ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपण्यति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तधातवः । “सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ३, ५, ३)” —इत्यत्र कृपणन्त स्रवन्ति॥ —इति भट्टभास्करमिश्रः । “त्वेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)” —इति निगमः । ‘पनस्यतिरर्चतिकर्मा, सुत्यमित्यर्थः’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

* प० १, ८ ।

† निघ० ५, १ ।

‡ प० १८ ।

§ प० १, १४ ।

॥ अथर्ववेद तत्र ‘कृपणन्त प्रयच्छन्ति दायन्ते वा’ —इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते* । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भृ० आ०)' । 'गुपूधूपविष्किपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "अभौशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वल्लूयति† । 'वल्लु पूजाधुर्ययोः' कण्ठादिः । "वल्लूयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते‡ । 'मदि मतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भृ०)' आत्मनेपदी । "प्र वा महे मन्दमानायान्वसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते§ । 'भदि कन्याणं सुखे च' आत्मनेपदी । "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः । (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) कन्दति॥ । 'कदि संवरणे' चुगादिः । 'बहुलमन्यत्रापि सज्जाच्छन्दसोः (उ० २, २१)'—इति लुक् । "वृषाच्छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) कदयते॥ । 'कद अपवाग्णे' चुरादिः । 'सज्जापूर्वको विधिरनित्यः (प० श्लो० ८३)'—इति वृद्धभावः । 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) शशमानः॥ । 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)'—इति

* नि० १, २०, ८, १६ ।

† प० २, १४ ।

‡ प० १, १६ ।

§ प० १, १६ ।

॥ "अच्छान्" निरु० ८, ८ ।

॥ प० ४, ६ । निरु० ६, ८ ।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी ।
 शंसेर्लटि वृषोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः । यदा ; 'शश सुतगंतौ (भू०
 प०)' । 'ताच्छौल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)' । "यो
 वां यज्ञैः शशमानोह दाशति (ऋ० सं० २, २, २१, २)"—इति
 निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति* । 'रञ्ज रागे (भू० उ०)',
 'जृष् वयोहानौ (दि० प०)' हेतुमतो णिच् ॥

(२५) शंसति । 'शंसु स्तुतौ (भू० प०)' । "मा चिद्वन्यद्वि
 शंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२६) स्तौति† । 'द्यु स्तुतौ' अदादिः । 'उतो वृद्धिर्लुकिहलि
 (७, ३, ८८)' । "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति
 निगमः ॥

(२७) यौति‡ । (२८) रौति§ । (२९) नौति॥ । 'यु
 मिश्रणे', 'रु शब्दे', 'नु स्तुतौ' अदादयः । "रुवद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः
 (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगमः । "द्युमैरभि प्र णोनुमः
 (ऋ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्तधातुः ।

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, १८. १०, ८ ।

† निघ०—'स्तवे' ६, २२. 'स्तवत्' ४, २१. 'स्तोषम्' ८, २५. 'स्तोष्यम्'
 ११, २१ ।

‡ निघ०—'यूयवत्' ८, ४२. 'यूयवन्' १२, ४४ ।

§ निघ० 'रौववत्' ४, १६ ।

॥ प० २, १२ निघ० १, ४. ११, ५० ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ' (भू० आ०) । 'गुपूधूप (३, १, २८)'—इत्यादिना आयः सत्वात्, आय-प्रत्यये विकल्पिते पणते इति निगमः । सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, १, १३, १)"—इति निगमः । पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २६)"—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सपति । 'सप समवाये (भू० प०)' । 'मसुरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, १, २२, २)" । 'प्रसुपः सपतेरर्चतिकर्मणः' । "वि ये चूतन्यूता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति निगमौ ॥

(३४) पपृक्षाः । पृश्चतिर्निरुक्तधातुः । पृश्चः सनि 'हन्तान्ताश्च (१, १, १०)'—इत्यत्र हन्त्यहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः गुणाभावश्च । मनन्ताक्लिटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ८४), 'इतश्च लोपः (३, ४, ८७)' । "वायो तत्र प्रपृश्चती (ऋ० सं० १, १, २, २)"—इत्यत्र 'पपृक्षाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृश्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । "त्यं सु मेघं महया स्त्रुर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्षिच् । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

* तत्त्ववेदम्—आन्दमत्वात् 'उभयमञ्जान्यपि'—इति (१, ४, २० वा०) आर्ज-धातुकत्वे 'आयादय आर्जधातुके वा (२, १, २१)"—इति विकल्पः ।

र्षति-कर्मसु पाठात् इति स्कन्दस्वामी - ५१

(४०) रमति† । 'रम घञ् (भू० प०)' ।

(४२) स्वरति‡ । 'स्वृ शब्देऽपतापयोः (भू० प०)' । "स्वरेणाद्रिः" स्वर्यो३ नव॑ग्वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)" — "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)" — इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्" — इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्षतिकर्मसु पाठात्' — इति, "ऋषिस्वरम्" — इत्यत्र 'स्वरतिरर्षतिकर्मा' — इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति§ । (४३) मन्द्रयते । नैरुक्तधातू । "अन॒र्वाणः" वृष॒भं म॒न्द्रजि॒ह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)" — इति निगमः । 'मन्द्रयतिरर्षतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' ॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्शतिकर्माणः ॥ १४ ॥

* निर० ६, ५ ।

† निर० ११, २५. 'रसत्' १२, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ पु० १, ६ ।

विप्रः^(१) । विग्रः^(१) । गृत्सः^(२) । धीरः^(३) । वेनः^(४) ।
 वेधाः^(५) । कण्वः^(६) । कृभुः^(७) । नवेदाः^(८) । कविः^(९) ।
 मनीषिः^(१०) । मन्धाता^(११) । विधाता^(१२) । विपः^(१३) ।
 मनश्चित्^(१४) । विपश्चित्^(१५) । विपन्यवः^(१६) । आकेनिपः^(१७) ।
 उशिजः^(१८) । कीस्तासः^(१९) । अद्वातयः^(२०) । मतयः^(२१) ।
 मनुष्याः^(२२) । वाघतः^(२३) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामा-
 नि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । ‘टु वप वीजमन्ताने (भू० उ०)’ । ‘विप क्षेपे’—
 इति चौरस्वामी । ‘ऋज्रेन्द्राग्रजविप्र (उ० १, २ ७)’—इत्यादिनां
 रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उष्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा ।
 क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा; ‘विप्’—इति मङ्गामनामसु व्याख्यातम्
 (१८४५०), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; पृषोदरादित्वात्
 जभ्त्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यद्वा; ‘प्रा पूरणे (अदा० प०)’
 वि-पूर्वः । ‘आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)’—इति कः । ‘आतोऽलोप इटि

(६) “मेधः” ग. C. D. F ।

(१४) नास्त्येतन् ग. C. D. F ।

(१७) “विपन्युः” iid. ग ।

(१८) इतोऽनन्तरम् “केनिपः” इत्यधिकम् ग. iid ।

(२२) “मनुष्याः” ग ।

(२४) “मेधाविनः” ग. C. D. F ।

* “इति मेधाविनाम्” ग ।

† नि० १०, १८ ।

च (६, ४, ६४) । विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः । “गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २ ६, २)” —इति निगमः ॥

(२) विग्रः । विपूर्वात् गृणातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १० १)’ —इति डः । विविधं गृणात्यर्थान् । “परेहि विग्रमस्तृतम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)” —इति निगमः ॥

(३) गृत्सः* । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । ‘ऋचिरुषि-रुदितृष्टिगृधुभ्यः कित् (? †)’ —इति स-प्रत्ययः । अभिकाङ्क्षते सर्वैः । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्-प्रत्ययोद्भवत्वं तुगागमश्च । स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । “गृत्सस्य धीरा स्तवमो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)” —“नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-पतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)” —इति निगमौ ॥

(४) धीरः‡ । दधातेः ‘सुखधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’ —इति क्रन् प्रत्ययः ; ‘घुमास्यागापा (६, ४, ६६)’ —इतीत्वम् । धत्ते श्रुतमर्थम् ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा ; धीः प्रज्ञा कर्म वा ; रो मत्वर्थीयः । ‘धियमीरयति’ —इति दीरस्वामी । तत्र धीशब्द उपपदे ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । “समाधीरः पाकमचात्रिवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)” —इति निगमः ॥

(५) वेनः§ । अजतेः ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’ —इति न-प्रत्ययः ; वी-भावः । गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* मि० ८, ५ ।

† “गृधिपण्योर्दकौच (उ० २, ६६)” —इति कौमुदी ।

‡ मि० २, १२. ४, १०. १२, ३२ ।

§ प० १७. ५, ४ । मि० १, ७. १०, २८ ।

अवगच्छन्त्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छन्त्येनं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं वा । यद्वा ; वेनतेः कान्तिकर्मणे गतिकर्मणे वाचिकर्मणे वा 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)" — इति निगमः ॥

(६) वेधाः* । दधातेर्त्रिपूर्वात् 'विधाजो वेध च (उ० ४, २१८)' — इत्यमुन् वेधः । अश्च । विदधाति काव्यादि । — "मोषं धा वृत्तं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० १, ३, १५, २)" — "सोमो न वेधा ऋत प्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ८, ५)" — "आ पृच्छेय विग्यति त्रिजुवेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)" — इति निगमाः ॥

(७) कण्वः । 'कण शब्दे (भृ० प०)', 'कण निमीलने (चु० प०)' वा । 'अशुप्रुषिलटिकणखटिबिशिभ्यः कन् (उ० १, १४८) । कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्मूयते वा, निमीलयति पराम् वा स्वतेजसा । "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)" — "कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)" — इति निगमौ ॥

(८) ऋभुः† । 'ऋभुना इत्यत्र व्याख्यातम् (३० २४०)' । "ऋभुर्ऋभुभिरुभि देः स्याम (ऋ० सं० ५, ४, १५, १)" — इति निगमः ॥

(९) नवेदाः । "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)" — इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत

* निघ० १०, ६ ।

† प० ४, १५ । निघ० ११, १५ ।

एतत् ? निपातनात् ; वैयाकरणा 'नभ्राणपान्नवेदा (६, ३, ७५)'—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विज्-पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञोलोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः । “त्रिथिन्नो अद्या भवतं नवेदंसा (ऋ० सं० १, ३, ४, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कतिः* । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२, १३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १२४)'—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्त्वं रेफलोपश्च बाङ्लकात् । क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । 'अती-तानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः । “कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः† । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)' । 'कृतृभ्या-मीषन् (उ० ४, २६)'—इति बाङ्लकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति ब्रौह्मादित्वात् इनिः । यद्वा ; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा । पृषोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । “घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १, १, २४, ५)”—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्लुट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । “मन्धातासि द्रविणोदा च्छता वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* निरु० १२, १३ ।

† निरु० १, २५. ८, १० ।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेस्तृप् । वेधः-शब्दवदर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप क्षेपे' (चु० प०) । इगुपधसंज्ञकः कः (३, १, २, ३५) । विप्रवदर्थः । "अस्तृणाद् बर्हणा विपो (ऋ० सं० ६, ४, ४ ३, १)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मनः-शब्दोपपदात् 'चितो मञ्जाने (भू० प०) इत्यस्मादौलादिकः क्तिप् । मनसा चेतयते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति वज्जलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । 'विपश्यंश्चेतयते'—इति क्षीरस्वामी । पृषो-
दरादित्वात् पश्यतेरूपम् । "धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे (ऋ० सं० ६, ७, १, १),—“इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"—
इति निगमौ ॥

(१७) विपन्यत्रः । विपनेः 'कत्युच् क्षिपेच्च (उ० ३, ४ ८)'—
इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविधिर्यत्वात् कत्युच् प्रत्ययः । यदाः
विविधं पननं स्तुतिः 'मृगयादयश्च (उ० १, ३ ६)'—इति कु-प्रत्ययः ।
"विपन्यत्रो विप्रामो वाजसातये (ऋ० सं० ६, ६, १०, ६)"—इति
निगमः ॥

(१८) आकेनिपः । आङ्-शब्दे, के-शब्दे, नि-शब्दे चोपपदे चि-
पूर्वात् पततेः 'अन्येभ्यपि दृश्यते (३, २, १० १)'—इति ङः । 'तत्पु-
रुषे कृति वज्जलम् (६, ३, १४)' । के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

ज्ञाने पतन्त्यर्थः । “अमौ यथा केनिपानामिनो वृधे (ऋ० सं० ७, ८, ९, १०, ४)” — इति निगमः ॥

(१८) उशिजः* । ‘वश कान्तौ (अदा० प०)’ । ‘वशेः किञ्च (उ० ७, १८)’ — इति इजि-प्रत्ययः । यद्विज्वा (६, १, १६)’ — इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते शास्त्राण्यभ्यसितुं व्याख्यातुं वा । “कचीवन्तं य औशिजः (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” — इति निगमः ॥

(१९) कौस्तामः । कीर्त्तयतेः पचाद्यचि (३, १, १३४) घञि वा । कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् । “कौस्तामो अभिद्यवः (ऋ० सं० २, १, १३, २)” — इति निगमः ॥

(२०) अद्भुतयः । अद्भुति सत्यनाम । अततेरतयः । सत्यं प्राप्नोति ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा । “तदद्भुतयद्विदुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, १)” — इति निगमः ॥

(२१) मतयः† । मन्यतेः क्तिन् । शायन्तेऽस्मादर्थः । वदा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । “अद्रोघवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)” — “त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)” — इति निगमौ ॥

(२२) मनुथाः । ‘गूथप्रोथपृष्ठादयः (? †)’ — इति मने-स्थकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते । “तुथोऽसि विश्ववेदाः (य० वा० ४, ५, ३१)” । ‘विभजत्यो ब्रह्म वै तुथः (श० ब्रा० ४, ३, ४, १५)’

* पृ० १, ६ ।

† निब० ४, १८ ।

‡ कौमुदीपाठसु — ‘तिथपृष्ठगूथपूथप्रोथाः (उ० १, ११)’ — इति ।

-इति श्रुतिः—इत्युवटः । मतं ज्ञानं तुयो मनुष्यैः । तेन ममतुथाः
सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) वाघतः* । वहेः 'संश्चन्तृम्पदेहत् (उ० २, ८८)'—इति
प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते । निवहति यन्धा-
र्यान् । “विद्युौ शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—
इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्विंशतिर्मैधाविनइति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः† । जरिता‡ । कारुः§ । नदः॥ । स्तामुः॥ ।
कीरिः॥ । गौः॥ । सूरिः॥ । नादः॥ । छन्दः॥ ।
स्तुप्॥ । रुद्रः॥ । कृपण्यु॥ रिति त्रयोदश स्तोतृ-
नामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः । रेभतिर्चतित्कर्मा (३३२ पृ०) । अच् । स्तौति ।
निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(२) जरिता । जर्तेरर्चतित्कर्मणः (३३२ पृ०) । “त्वामच्छा
जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)”—इति निगमः ॥

(३) कारुः‡ । करोतिः ‘कृवापाजि (उ० १, १)’—इत्युण् । कर्त्ता
“विद्युष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)”—इति निगमः ॥

* प० १८ । निघ० ११, १६ ।

(४) -“तामुः” ग. C. D. F ।

(११) “स्तुत्” ग. C. D. F

† “इति स्तोतृणाम्” ग । इह च सन्निपाठ्यतिक्रमाः ।

‡ “मम रेभा अभि सप्तवन्ते (ऋ० सं० ८, २, १६, ९)”—इति द्रष्टव्यः ।

§ निघ० २, १७. ६, ६. ८, १२ ।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३३३४०) । अच् । “नदस्य
मा रुधत काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” — इति निगमः ॥

(५) स्तासुः । ‘षम एम अवैक्ये (भृ० प०)’ । ‘कन्दसीणः
(उ० १, २)’ — इति बाऊलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि “तासु” — इति
केचित् पठन्ति । ‘तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । पूर्ववद् बाऊल-
कादुण् । काङ्क्षति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । ‘कै गै रै शब्दे (भृ० प०)’ । ‘कायः कीः (? †)’ —
इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ “कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि-
तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)” — इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६४०) । गौयन्ते स्त्रयन्ते-
ऽनेन देवताः । “यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १, ७,
१२, ४)” — इति निगमः । ‘गोपतिः स्तोत्रपतिः’ — इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(८) सूरिः§ । ‘सू प्रेरणे (तु० प०)’ । ‘सृङः क्रिः (उ० ४, ६४)’
— इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । “सदा पश्यन्ति
सूरयः (ऋ० सं० १, २, ७, ५)” — इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥॥

* प० ४, २ । नि६० ५, २ ।

† ‘कीरिः । कृत सं० ब्दने । अस्माद्यन्तात् ‘अचरः (उ० ४, १२४)’ — इति इ-प्रत्यये
शिलोपे धातेरन्त्यलोपश्च न्यसः ।’ — इति सायणः ॥

‡ प० १, १ ।

§ नि६० १२. २ ।

॥ “नादे परि पातु मे मनः (ऋ० सं० ७, ६, ८, २)” — इति ब्रह्मः ।

(१०) कन्दः* । कन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४५०) । अस्मन् ।
‘कद आच्छादने (सु० प०)’ । ‘कदेश’—इत्यस्मन् । आच्छादयति
स्तोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप् । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३५५०) । क्तिप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१२) रुद्रः॥ । रौतेः क्तिप्, रुत् शब्दः; मत्वर्थेयोरः । स्तोत्र-
सङ्गणशब्दानित्यर्थः । “काणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितैः (ऋ० सं०
१, ४, २३, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) कृपणुः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः‡ । वेनः§ । अङ्गरः॥ । मेधः॥ । विदथः॥ ।
नार्यः॥ । सवनं॥ । होत्रा॥ । इष्टिः॥ । देवताता॥ ।
मुखः॥ । विष्णुः॥ । इन्दुः॥ । प्रजापतिः॥ । घर्मः॥ ।
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

* निरु० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्द्रेष्कन्दो भवति; तथाचोणदिस्त्वचम्—‘चन्द्रेरादेश कः ।
४, २१२’—इति ।

‡ “स्तुपः” निरु० १०, ३३ ।

§ “अभ्यनूयत स्तुभः (ऋ० सं० ७, १, २०, २)” —इति द्रष्टव्यः ।

॥ प० ५. ४, निरु० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(६) “नारी” ग. C. D F ।

॥ “इति यज्ञस्य” ग । इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः ।

(१) यज्ञः* । ‘प्रख्यातं यज्ञतिकर्मेति नैरुक्ताः (३, १, ८)’—
इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बद्धधा व्युत्पा-
दितः । यजेः ‘यजयाचयतविष्कप्रच्छरत्तो नड् (३, ३, ८०)’ । यज-
नम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः । “यज्ञे-
यज्ञे न उदव (ऋ० सं० ३, ८, ११, ४)” —इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन
स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनात्र देवताः
काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बधकर्मणः ‘पुंसि सज्जायां घः (३, ४,
११८)’ । नञ्-पूर्वः । दूरा हिंसा, तदभावो यत्र । अतएव शिष्टाः
स्मरन्ति—‘आषधः पशवो वृक्षा स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं
निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्’—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे
हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणो-
पपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बद्धव्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य
सोऽध्वरः रत्तोभिरहिंसितः । * * * । “राजन्तमध्वराणाम् (ऋ०
सं० १, १, २, ३)” —इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२० पृ०) । गच्छत्यत्र
देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा ।
‘कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्भविष्य सारभूतात्’—इति माधवः ।

* “यज्ञनी” निरु० ७, २० । “यज्ञिया” निरु० ७, २७. २८. ८, २७. १०, ८ ।

† पु० १५ ।

‡ निरु० १, ८. ६, १२. १०, १८ “अध्वर्युः” निरु० १, ८ ।

§ पु० १५ ।

“मेधं^१ जुषन्तं वक्रयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)” — “तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २ ५, ३)” — इति निगमौ ॥

(५) विदथः* । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, ‘विदं विचारणे (रु० आ०)’, ‘विदन्त लामे (तु० उ०)’, ‘विद सत्तायाम् (द्वि० आ०)’ । ‘रुद्विदिभ्यां डित् (उ० ३, १२१)’ — इति अथ प्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम् । “अथा जिज्ञो^१ विदथमावदाथः (ऋ० सं० ८, ३, २ ५, २)” — इति निगमः ॥

(६) नार्यः । ‘नू नये’ क्र्यादिः । ‘ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)’ । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नौयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम्† । ‘षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’ । ‘सयुरुवृभ्यो युच् (उ० २, ७०)’ । अभि पूयतेऽस्मिन् स्तोमः । “उप नः सवना गहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)” — इति निगमः ॥

(८) होत्रा‡ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८ प्र०) । दीयतेऽस्मिन् हविः । “होत्राविदः स्तोमंतष्टासो अर्केः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः । ‘इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः’ — इति माधवः । “यथातउग्गमीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)” — इति निगमः ॥

* प० ४, ३ । निरु० १, ७. २, १२. ६, ७. ८, १२. ९, ३ ।

† निरु० ४, २५ ।

‡ प० १, ११ ।

(१०) देवताता* । ‘दिवु क्रीडादौ (दि० प०)’ । दीव्यन्ति
स्तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । ‘सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४ ३)’
सप्तम्या आकारः (७, १, ३८) । “त्रिर्देवताता त्रिरुतावृतं धियाः
(ऋ० सं० १, ३, ४, ५)” — “आ देवताता हविषा विवासति (ऋ०
सं० १, ४, २३, १)” — इति निगमौ ॥

(११) मुखः† । ‘मह पूजायाम् (भृ० प०)’ । ‘महेः ख च’
ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च । महन्त्यत्र देवताः । यद्वा ; ‘मख गतौ’ घः ।
वेनवदर्यः । “मुखः महस्वदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)” — “विवक्ति
वर्हिः स्वप्स्य ते मुखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” — इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः‡ । ‘विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विषेः किञ्च
(उ० ३, ३७)’ — इति नु-प्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् । “जगसि
धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)” — इति निगमः ॥

(१३) इन्दुः§ । ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’ । ‘उन्दे रिष्वादेः
(उ० १, १२)’ — इत्युप्रत्ययः । क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सेमः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१४) प्रजापतिः॥ । प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५
पृ०) ईश्वरनामसु (२८१ पृ०) च व्याख्यातौ । प्रजापतिर्वृक्षादि-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निरु० १२, ४४ ।

† निरु० ९ २१ ।

‡ प० ४, २. ५, ६ । निरु० १२. १८

§ पु० १, ११ ।

॥ प० ५, ४ । निरु० १०, ४९ ।

(१५) घर्मः* । 'घृ ऋणदीप्तोः (भृ० प०)' । म-प्रत्ययः ।
 ऋत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा । "धर्मवेदेभिर्द्रविणं
 वानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)" — "सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मणा
 (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)" — इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः^(१) । कुरवः^(२) । वाघतः^(३) । वृक्तवर्हिषः^(४) ।
 यत्सुचः^(५) । मरुतः^(६) । सबाधः^(७) । देवयव^(८) इत्यष्टा-
 वृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

(१) भारताः । 'भृञ् भरणे (भृ० उ०)' । 'भृमृदृश्रियजिपर्व-
 च्यमितमिनमिक्कर्मिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)' । 'यज्ञदारेण नून,
 सम्भरतीति' स्कन्दस्वामी । विभर्त्तेर्वातच् । 'पुष्यन्ते' दक्षिणाभिः ।
 "अमन्यिष्टां भारता (ऋ० सं० ३, १, २३, २)" — इति निगमः ॥

(२) कुरवः† । 'कृ विक्षेपणे (तु० प०)' । 'कृग्रोरुच्च (उ० १, २४)'
 — इति कु-प्रत्ययः । विक्षिपत्यहानि कर्माणि । यदा ; करोतेर्बाङ्-
 लकादुत्वम् । कुर्वन्ति कर्माणि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, ८ ।

(१) "भरता" कां रिक्तं सर्वत्र ।

(७) "सबाधः । मरुतः" — इति ग ।

† "इत्युल्लिङ्गाम्" ग ।

‡ तिब० ६, १९ ।

(३) वाघतः* । व्याख्यानं मेधाविनामसु (३४४ पृ०) । वहन्ति हवीं-
षि । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, २)” — इति निगमः ॥

(४) वृक्तवर्हिषः । ‘वृजो वर्जने (रु० प०)’ । अत्र केदनार्थः ।
निष्ठा ; ‘श्रीदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)’ — इतीट्-प्रतिषेधः ।
वर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३ पृ०) । वृक्तं वर्हिदैः ।
“नामत्यो वृक्तवर्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)” — इति निगमः ॥

(५) यतस्तुचः । ‘यमु उपरमे (भृ० प०)’ निष्ठा ; ‘स्तु गतौ
(भृ० प०)’ । ‘स्तुवः कः-चिक् च (उ० २, ५७-५८)’ — इति चिक्
प्रत्ययः, इकार-ककारावित्सञ्ज्ञकौ । उद्यताः स्तुवो जुक्ताद्या यैः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) मरुतः† । व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२ पृ०) । “वृहदिन्द्राय
गायत मरुतः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)” — “आर्चन्त्र मरुतः
सम्भिन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)” — इति निगमौ ॥

(७) सबाधः । ‘बाध लोडने (भृ० आ०)’, क्तिप् । बाधा सह
वर्तते इति सबाधः । राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात् । “तं
सबाधो यतस्तुचः (ऋ० सं० ३, १, २८.१)” — इति निगमः ॥

(८) देवयवः‡ । देव-शब्दोपपदात् यातेः ‘मृगय्यादयश्च (उ०
१, ३६)’ — इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति मनसा
हविःप्रदानसमये । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥

* पु० १५ ।

† पु० १, ९ ।

‡ ‘देवया’ निघः १९, ५ ।

ईमहे^(१) । यामि^(२) । मन्महे^(३) । दुद्धि^(४) । शुग्धि^(५) ।
 पूद्धि^(६) । मिमिद्धि^(७) । मिमीहि^(८) । रिरिद्धि^(९) ।
 गिरीहि^(१०) । पीपरत^(११) । यन्तारः^(१२) । यन्धि^(१३) ।
 इषुध्यति^(१४) । मदेमहि^(१५) । मनामहे^(१६) । मायत^(१७)
 इति सप्तदश याञ्चाकर्माणि* ॥ १८ ॥

(१) ईमहे । ‘ई गतौ’ दिवादिः । ‘वज्रलं कन्दमि (३, ४, ७३)’—इति शपो लुक् । “इतो वा मासि मीमहे (ऋ० सं० १, १, २, ५)”—इति निगमः ॥

(२) यामि । ‘या प्रापणे’ अदादिः । “तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)”—इति निगमः ॥

(३) मन्महे । ‘मनु अवबोधने’ तनादिगात्मनेपदो । लोपश्चा-
 स्यान्त्यतर्गस्याम्बोः (६, ४, १०७)’—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः । “वयं
 हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)”—इति निगमः । ‘ईमहे,
 यामि, मन्महे, इति याञ्चाकर्माणि पाठात्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४) “दुग्धि” ग. C. D. F ।

(५) इतो नन्तरमिहैव “रिरीहि (१०)” ग ।

(६) दृश्यते चैतत् “रिरिद्धि” इत्यनन्तरम् ग ।

(१२) “गन्ति” ग. C. D. F ।

* “इति याञ्चा कर्माणिः” ग । “इति सप्तदश याञ्चाकर्माणिः”—इति च ।

तत्र तत्र च “मिमिद्धि”, “रिरिद्धि” इति ।

† निघ० १, १ ।

‡ “मन महे” निघ० ६, १५ ।

(४) दद्धि । 'दद दाने' भूवादिः । व्यत्ययेन शपः झुः । 'ऊल्लभ्यो हेर्धिः (६, ४, १०१)' । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) शग्धि* । 'शक्नु शक्तौ' स्वादिः । पूर्ववत् झुः । 'झलञ्झश्- झसि (८, ४, ५३)' ॥

(६) पूर्द्धि† । 'पृ पालनपुण्योः' क्वादिः ष्वादिश्च । व्यत्ययेन शप्, 'बज्जलं कन्दसि (२, ४, ७३)'—इति लुक् । शुग्णुपृक्कृभ्यश्च- न्दसि (६, ४, १०२)—इति धि-भावः । "शग्धि पूर्द्धि प्र यंसि च (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)"—"रायस्पूर्द्धि स्वधावोस्ति (ऋ० सं० १, ३, १०, २)"—इति निगमौ । "शाक्तौ भव यजमानस्य चोदिता (ऋ० सं० १, ४, १०, ३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूर्द्धि (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूर्द्धीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शकि- पृणाती याच्ञाकर्माणौ'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिढ्ढि । 'मिह सेचने (भू० प०)' । 'बज्जलं कन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः झुः, कान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमीहि‡ । 'माङ् माने' जुहोत्यादिः । व्यत्ययेन हिः । 'भृजामित् (७, ४, ७५)' । 'ई हल्यघोः (६, ४, ११३)' । "यत् सीं वरिष्ठे वृहती विमिन्वन् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इत्यत्र 'मिमीहि इति याच्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्'—इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम् ॥

* "शेकुः", "आशेकुः" निब० ५, २५. १२. १२. ७, ३० ।

† निब० ४, २ ।

‡ निब० "अमिमीत" ८, ११. "मिमान्" ८, १२. "अमिमीत" ८, ११ ।

(८) रिरिद्धि । 'रिह कत्यने' तौदादिकः* । पूर्ववत् झुः, ठलोपाभावश्च ॥

(९०) रिरौहि । 'रीङ् गतौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदं, रौ शपः झुः । "प्रजावतौ रिन्द्रा गोष्ठे रिरौहि (ऋ० सं० ८, ८, २७, ३)" — इति निगमः ॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पौपरत्† । पृणोतेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे, द्वित्व, सन्वद्भावादित्वे, 'दोर्घालघोः (७, ४, ८४)', "ऋतश्च (७, ४, ८२)", 'वज्रलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)' — इत्यङ्भावः ॥

(१२) यन्तारः । 'यमु उपरमे (भृ० प०)' । ढच् । जम् । "इन्द्रु इन्द्रायः क्षयति अयन्ता (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)" — इति निगमः ॥

(१३) यन्धि‡ । 'यमु उपरमे (भृ० प०)' । पूर्ववच्छपो लुक्, हेः 'वा कन्दसि (३, ४, ८८)' — इति हेरपित्वे, 'अङितश्च (६, ४, १०३)' — इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । "उरु णो यन्धि जीवमे (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)" — इति निगमः ॥

(१४) । इषुध्यति । 'इषु चरणे' कण्ठादिः । "विश्वेराय इषुध्यति (ऋ० सं० ४, ३, ४, १)" — इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मणः' — इत्युवटः ॥

(१५) मर्देमहिॴ । 'मदी द्वर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ् ॥

(१६) मनामहे॥ । 'न्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाष्वा-

* न. दृश्यतेऽयं धातुपाठे, तत्र तु 'रिफ्' इति फासः ।

† निघ० — "अप्रायि" ८, १८. 'पारयन्ती' ८, १८. "अप्राः" १९, १६ ।

‡ निघ० — "यच्छत" १९, ४५. "यच्छताम्" ८, १८. "यंसन्" ८, १८ ।

ॴ पु० १४ ।

॥ प० इतिव (१) ।

भाष्यान्ना (७, ३, ७८)”—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “स्वयर्थे मना-
महे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याध्जाकर्मणः ॥ १८ ॥

दाति^(१) । दाशति^(२) । दासति^(३) । राति^(४) । रासति^(५) ।
पृणक्षि^(६) । पृणाति^(७) । शिष्यति^(८) । तुञ्जति^(९) । मंह-
त^(१०) इति दश दानकर्मणः* ॥ २० ॥

(१) दाति । ‘दाप् लवने’ अदादिः, ददातेर्वा ‘बज्जलं कन्द-
सि (२, ४, ७३)’—इति शपोलुक् । “दाति प्रियाणि चिदसु (ऋ०
सं० ३, ५, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(२) दाशति† । ‘दाश्ट दाने’ स्वरितेत् । “धनं यस्ते ददाश-
मर्त्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(३) दासति‡ । ‘दास दाने’ स्वरितेत् ॥

(४) राति॥ । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे रास्व तस्य ते
भक्षणाय (?)”—इति निगमः ॥

(६) “पृणक्षि” ग. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं “वृक्षति”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(९) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F ।

* “इति दानकर्मणः” ग ।

† निब०—“दाः” १०, १८. “दातवे” ४, १५ ।

‡ निब०—‘दासति’ १, ७. “ददाशः” ११, १४. “दाश्वे”, “दाश्वः”,
“दाश्वंसः” ११, ११. १२, ४० ।

॥ निब०—“दासः” “दासपत्नी” ९, १० ।

॥ पु० १, १४ ।

(५) गसति । 'गसृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स नो गस-
च्छुद्धसुद्धायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, २)"—इति निगमः ॥

(६) प्रणति । 'प्रचो सम्पर्क' रुधादिः । "प्रणर्त्तं मानमिं कतुम्
(ऋ० सं० ८, ७, २, ८, ५)"—इति निगमः ॥

(७) प्रणति । 'प्र पालनपूरणयोः' क्वादिः स्वादिश्च । "यः प्रणति
म ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० ७, १, २०, ५)"—इति निगमः ॥

(८) शिन्ति । शच्चेः 'मनि मोमा (७, ४, ५४)'—इति इम् ।
'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)', संयोगादिलोपः (८, २, २६)
"यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिन्तात् (ऋ० सं० १, ५, १२, ३)"—
इति निगमः । 'शिन्तिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्जति । 'तुजि हिंसायाम् पालने च' । "तुञ्जं तुञ्जं
य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः ॥

(१०) मंहते । 'वृहि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी । "स्तोतृभ्यो
मंहते मधम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणि ॥ २० ॥

परिस्त्रव^(१) । पवस्व^(२) । अभ्यर्ष^(३) । आशिष^(४) इति
चत्वारोऽध्येषणाकर्माणि ॥ २१ ॥

* निघ० १, ७ ।

† पु० २, १५ ।

‡ निघ० १, ७ ।

(१) "परिस्त्रव" ख ।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणि" ग ।

(१) परिस्रव* । 'स्रु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः । लोणमध्यमैकवच-
नम् । "इन्द्रायेन्द्रो परिस्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्व† । 'पूज् पवने (भू० उ०)' । "पवस्व सोम मृन्द-
यन् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्ष‡ । 'ऋष गतौ' तुदादिः । 'कृन्दस्युभयथा (३, ४,
११७)'—इति शस्यार्द्धधातुकत्वे कित्वाभावाद् गुणः । "अभ्यर्ष
स्वायुधा (?)"—इति निगमः ॥

(४) आशिषः§ । अश्रोतेर्लेट् । 'सिब्वज्जलं लेटि (३, १, ३४)',
दट्, 'लेटो, डाटो (३, ४, ८४)' ॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपि॑ति^(१) । सस्ती^(२) ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति॥ । 'जि स्वप शयने' अदादिः । तिपि 'रूदा-
दिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)'—इतौट् । "यो दौक्षितः स्वपिति
(?)"—इति निगमः ॥

(२) सस्ति॥ । 'षस स्वप्ने' अदादिः । "सस्तु॑ मात सस्तु॑ पिता
(ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)"—इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

* पु० ९, १५ ।

† "पवते" पु० ९, १४ ।

‡ "अरर्षति" पु० ९, १४ ।

§ पु० ९, १८ ।

(१) "रूक्षि" च ।

॥ पु० १४ ।

॥ नि. व०—"ससक्तम्" ११, १६. "ससक्तः" ४, १८ ।

:^(१) । कातुः^(२) । कर्त्तः^(३) । वव्रः^(४) । काटः^(५) ।
 खातः^(६) । अवतः^(७) । क्विविः^(८) । सूदः^(९) । उत्सः^(१०) ।
 कश्यदात्^(११) । कारोतरात्^(१२) । कुशयः^(१३) । वे वट^(१४)
 इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कृपः । कु-शब्दोपपदात् पिबते: 'अनेष्वपि दृश्यते (३, १.१०.१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (५, ३.१ ३ ७)'—इति दीर्घः । कुम्भितं पानमत्र, कृच्छ्रमाध्यत्वाच्चौचामभवाद्वा । यद्वा ; 'कुप क्रोधे' दिवादिः । इगुपलक्षणः कः, पृषोदगादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यमौ मनुष्याः दगादानजनत्वात् । यद्वा ; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याञ्च (३० ३, ० ५)'—इति प-प्रत्ययः, कित्वादीर्घश्च । गम्यते जकार्यभिः । "त्रितः कृपेऽवहितः (२८० सं० १, ७.२ ३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । मितनिगमिममिमस्य-विधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (३० १, ६ ७)—इति बाहुमन्कात्तुन् । शक्यते बह्वलत्वादिना । यद्वा ; क-शब्दे उपपदे अतते: 'कन्दमीणः (३०

(१) इदमेव पदं "क्विविः (८)"—इत्यनकारम् ग ।

(२) मास्येतत् पदम् ग ।

(४) अस्य पुरस्तादेव "वव्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे द्वयोरे ग ।

(६) इत उत्तरम् "अवटः"—इत्याधकम् ग. C. D. F ।

(८) "क्विविः" C. D. F ।

(१२) "कारोतरः" ग ।

* "इति कूपस्य" ग ।

१,२)”—इति बाङ्गलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । ‘इष्टिष्टिण्वामिदमिल्लूण्धू-
र्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति बाङ्गलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते
पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौगः पथिकादीनर्थवतः, कस्य चेतः प्राप्तिरत्रेति
वा । “कर्त्तमन्वस्य वित्तमादायं इन्वन्ति (?)”—इति निगमः ॥

(४) वयः । ‘वृज् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)’ । ‘घञर्थे क-विधा-
नम् (३, ३, ५८००२)’—इति कः । ‘हजादीनां के दे भवतः
(३, ३, ५८००३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । “वृषाँ अ॒नु॒न्ताँ अ॒व॒-
सा प॒दीष्टु (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)”—इति निगमः ॥

(५) काटः । ‘कटे वर्षावरणयोः (भृ० प०)’ घञ् । आत्रियते
जलार्थिभिः । यदा ; ‘अट पट गतौ (भृ० प०)’ घञ् । “काटे नि-
वा॒न्ह ऋषि॑र॒क॒इत॒थैः (ऋ० सं० १, ७, २४, ६)”—इति निगमः ॥

(६) खानः । ‘खनु अवदारणे (भृ० उ०)’ । निष्ठा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १३४) शकन्वा-
दित्वात् पररूपम् (६, १, ८४००) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति
द्रोणा॑हावमव॒तम॑श्चक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)—“आवृ॑तासो-
ऽव॒तासो न क॒र्त्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २०, ३)”—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः† । करोतेः कृणेतेर्वा ‘कृविघृष्वि॒कृवि॒कृवि॒किकौ-

* नि० ५, २६. १०, १२ ।

† नि० ६, २० ।

दिवि (उ० ४, ५६) इतौ न-प्रत्ययोरिदादेशश्च निपात्यते । कर्त्त-
वदर्थः । “आ३ इन्द्ं किञि” यथा (ऋ० सं० १, २, २८, १)”—इति
निगमः ॥

(८) रुदः । ‘रुदं चरणं हिंमायांश्च (भू० आ०)’ । चरत्यस्मा-
ञ्चभं, हिंमायां कर्त्तवदर्थः । ‘शोभनोदकः सुष्ठिरोदकोऽग रुदः’—
इति ह्रस्वतन्मिश्रः । ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५७)’ निगमो-
न्वेषणीयः ॥

(१०) उत्सः* । उत्पूवात् सत्तः सदेः स्यन्देर्वा ड-प्रत्ययः ।
स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपश्च (? *)’—
इति स-प्रत्ययः । उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्राक्रियते वा
जलेन । “उत्सं न कश्चिज्जनपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”
—इति निगमः ॥

(११) ऋग्यदान् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । ‘अग्न्यादयश्च
(उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च
निपात्यते । ऋथ्यामृगाः । ऋथ्यान् यति । ‘आतो, नुपमर्गे कः (३,
२, ३)’ । पञ्चम्येकवचनम् । कृणोहि दुर्यदजलत्वात् ऋग्यदान् खण्ड-
यति; खण्डितत्वं जलादानेच्छा न करोति । “रुवं वन्देनमृग्यदा-
दुहूपयुर्वुवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)” —इति निगमः ॥

(१२) कारोतरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारेण
खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्पद्यते वा । यद्वा ;

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः कृतोदको वा । पृषोदरादित्वात् कारोत्तरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशंयः । कौ शेते । ‘अधिकरणे शेतेः (३, ५१५)’—इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । ‘केवृ सेवने (भू० आ०)’ । ‘शकादिभ्योऽटन् (३० ४, ७८)’—इत्यट्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । “माकी सं शारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)”—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कृपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः^(१) । तक्का^(२) । रिम्वा^(३) । रिपुः^(४) । रिक्का^(५) । रिहायाः^(६) । तायुः^(७) । तस्करः^(८) । वनगुः^(९) । हुर-
श्चित्^(१०) । मुपीवान्^(११) । मलिम्लुचः^(१२) । अघशंसः^(१३) ।
वृक^(१४) इति चतुर्दशैव स्तेननामानि† ॥ २४ ॥

(१) तृपुः । ‘तृप प्रीणने (दि० प०)’ । ‘ईषेः किञ्च (उ० १, १३)’—इति वाङ्लकादुप्रत्ययः किञ्च । परद्रव्यापहारात् तृप्यति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१) “त्रिपुः” ग. C. D. F । इतोऽनन्तरमेव ‘रिपुः (४)’—इति ।

(२) “रितक्का” ग. C. D. F । इतोऽनन्तरम् “चिक्का”—इत्यधिकम् ग. C. F ।
D पुस्तके तु “वृक्का”—इति ।

(३) “रिक्का” ग, C. D. F ।

(६) नैतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* य० वा० स० १८, १९ कण्डिकायां द्रष्टव्यः—“कारोत्तरोभिषग्”—इति ।

† “इति स्तेनस्य” ग ।

(२) तक्का । तकतिर्गतिकर्मा, 'तक सहने (भृ० प०)' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । गच्छन्ति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति । "तक्का न भृणिर्वना सिषक्कि (च० सं० १, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(३) रिभाः । 'रभ रामस्ये (भृ० आ०)' । पूर्ववद्वनिप् । पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च । रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः । 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु० प०)' 'ईषेः किञ्च (उ० १, १३)'—इति बाङ्गलकाद्-प्रत्ययः । "रिपति" केचित् पठन्ति । तत्र बाङ्गलकादेव फकारस्य पकारः । रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः । "मा नः सरिपु-रौशन (च० सं० १, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(५) रिक्का* । 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति कनिप् । चकारस्य ककारो व्यत्ययेन । वियोजयत्यर्थैर्गर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिहायाः । 'रिह कत्यनादौ'—इति चीरस्वामी । 'परस्त्रे-कूत्रधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः† । 'तायु सन्तानपालनयोः (भृ० आ०)' । 'कन्द-सौणः (उ० १, २)'—इति बाङ्गलकाद् गुणः । पाल्यते यस्मात् सर्वम् ।

* "चारैक्" निघ० १, १८. २, १ ।

† निघ० ४, १४ ।

यदा ; तसेरूपक्षयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् सकारस्य श्रकारः ।
‘उपक्षीणोसाविह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिध्यमाणत्वात्,
परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्’—इति स्कन्दस्वामी । “अप त्थे
तायवो यया (च० सं० १, ४, ७, २)” — “उत स्मै न वत्तमयिनं
तायुम् (च० सं० ३, ७, ११, ५)” — इति निगमौ ॥

(८) तस्करः* । तत्करोतीति विगृह्य ‘दिवाविभानिशाप्रभा
(३, २, २१)’—इत्यादिना ट-प्रत्ययः । ‘करोति यत् पापकम्’—
इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थाधान्याच्च पापकर्म-
निर्देशमभिप्रेतमित्याह—‘यत् पापकमिति नैरुक्ताः’—इति । वैयाकर-
णास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः ‘तदृहत्योः कर्पत्योश्चैरदेवतयोः
सुट् तलोपश्च (६, १, १५ ७ ग० सू०)’—इति । तनोतेर्वा स्यात्
सन्तानकर्मैति सम्मतम् । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—‘दिवा पथि
मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन’—इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः क्विपि
न-लोपे तुकि चर्त्वम् । यदा ; ‘त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १,
१३१)’—इति अदि-प्रत्यये तत् । कर्मशब्दस्य मकारलोपः । पृषो-
दरादित्वात् रूपम् । “तदूयजैव तस्करा वनर्गू (च० सं० ७, ५,
३२, ६)” — “तस्कराणां पतये नमः (य० वा० सं० १६, २१)” —
इति निगमौ ॥

(९) वनर्गुः† । वनशब्दोपपदात् गमेः नृगव्यादयश्च (उ० १,
३६)’—इति डु-प्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते । तस्करो हि मोष-
णार्थं सदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

* मि० २, १४ ।

† मि० २, १४ ।

‡ पूर्वप्रदर्शितरवाच कुते। न गृह्यते (च० सं० ७, ५ ३२, ६) ?

(१०) ऊरश्चित् । ‘हर्च्चा कौटिल्ये (भू० प०)’ । क्तिप् । ग-
लोपः (६, ४, २१) — इति वकारलोपः । ‘चिनी मञ्जाने (भू० प०)’ ।
क्तिप् । ऊरः कौटिल्यानि चेतयते । यद्वा ; हरतेः ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)’ — इति विचि गुणः, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः ।
ऊरः अर्थानामाहर्तृन्, चेतयतेः चिनातेर्वा क्तिप् । ऊरः हतानर्थान्
सञ्चिजेति । अपिश्रदात् अत्र कर्मणि विच् । ‘तत्पुरुषे कृति बङ्ग-
लम् (६, ३, २४)’ इत्यलुक् । “अपप्रोथन्तः सन्तुतऊरश्चितः (ऋ०
सं० ७, ४, २४, ५)” — इति निगमः ॥

(११) मुषीवान् । ‘मुष स्तेये (क्र्या० प०)’ । अच् । ‘कृदिका-
रादक्तिनः (४, १, ४ पूवा०)’ — इति डौष् । मुषो मोषणमस्यास्ति ।
‘कन्दसौवनिपौ (५, २, १, २२ वा० २)’ — इति वनिप् । “मुषीवाणं
ऊरश्चितम् (ऋ० सं० १, ३, २४, ३)” — इति निगमः । अत्र ‘परो-
क्षहर्त्ता चौरा मुषीवान्, प्रत्यक्षहर्त्ता ऊरश्चित्’ — इति माधवः ॥

(१२) मलिम्लुचः । मलमस्यास्ति । ‘ज्योत्स्नातमिस्रागृङ्गिणो-
र्जस्विन्नूर्जस्वल्लगोमिन्मलिनमलीममाः (५, २, ११४)’ — इति मलिना
निपात्यते । ‘म्लुच स्तयकरणे (भू० प०)’ । ‘द्वगुपधञाप्रोतिरः कः
(३, १, १३५)’ । मलिनश्यामौ म्लुचश्च मलिम्लुचः । पृषोदरादित्वेन
न-लोपः । निषमोऽन्वेषणीयः । * * * ॥

(१३) अघशंसः । आङ्पूर्वात् हन्तेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३,
१, १०१)’ — इति डः । पृषोदरादित्वात् आङोह्रस्वत्वं हकारस्य
घत्वञ्च । शंसेः पचाद्यच् । आहन्ता, बधस्वभावः, आशंसमानश्च ।
“अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १, ३, २४, ४)” — इति निगमः ॥

(१४) वृकः* । व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (३५१५०) । वारको मार्गस्य । “यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १, ३, २४, २)” — इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्दश स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम्^(१) । सस्वः^(२) । सनुतः^(३) । हिरुक्^(४) । प्रती-
च्यम्^(५) । अपीच्य^(६) मिति षणिर्णीतान्तर्हितनामधे-
यानिः ॥ २५ ॥

(१) निण्यम् । निर्-शब्दपूर्वात् नयतेः ‘अघ्रादयश्च (उ० ४, १०८)’ — इति यत् प्रत्ययष्टिलोपोरेफलोपश्च निपात्यते । निष्णीतं वहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । “वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापः (ऋ० सं० १, २, ३७, ५)” — “निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि (ऋ० सं० २, ३, २१, २)” — इति निगमौ ॥

(२) सस्वः । सभ्यूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपर-गुणः । समोऽन्तलोपः । सप्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । “सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमेवः (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)” — “यत् सस्वर्त्ता जिहीब्यिरे यद्वाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)” — इति निगमौ ॥

(३) सनुतः† । (४) हिरुक्‡ । स्वरादिः । “सनुतर्द्धि तं

* प० १८ ।

(५) “प्रतीच्यम्” ख ।

† “षट्” — इत्येव नास्तीह ग ।

‡ निब० ७, १६ ।

§ निब० ६, ७ ।

॥ निब० ७, ८ ।

ततः (अ० सं० ६, ६, ३६, ३)" — "य इं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्
(अ० सं० २, ३, २०, २)" — इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम्† । अपीच्यमपगतमपचितम्
(निरु० ४, २५)' — इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचितं स्थितम्' — इति स्कन्द-
स्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनातेः अघ्रादित्वात् य-प्रत्य-
यष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमेऽन्वेषणीयः† ॥
"नाम त्वष्टुर्गपीच्यम् (अ० सं० १, ६, ७, ५)" — "(य उस्त्राणामपी-
च्या३' (अ० सं० ६, ३, २६, ५)" — इति निगमौ ॥ 'यउस्त्राणाम-
पीच्या' — इत्यत्र 'अपिपूर्वादश्चतेः 'कृत्लिगित्यादिना (३२, ५८)
किन् प्रत्ययः, ततो 'भवे कृन्दमि च (४, ४, ११०)' — इति यत्,
'अचः (६, ४, १३८)' इत्यकारान्तापः, 'चौ (६, ३, १३८)' — इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । 'अपीच्योऽप्रकाशः' — इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णयितान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके^(१) । पराके^(२) । पराचैः^(३) । आरे^(४) । पराव-
त^(५) इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

(१) आके॥ । (२) पराके॥ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

* "प्रतीकम्" निघ० ७, ३१ ।

† निघ० ४, २५ ।

‡ अ० सं० ८, ४, ६, ८ द्रष्टव्यः ।

§ "इति दूरस्य" ग ।

॥ प० २, १६ ।

॥ निघ० ४, ८ । "परा" निघ० १, २ ।

‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते । यद्वा ; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः ‘अन्येष्वपि (३, २, १०१)’—इति उः । आक्रीणिं पराक्रीणिं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “क्षयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”—इति निगमः ॥

(३) पराचैः* । ‘नीचैरिति’ वदन्नयं पराकैः—इति भट्टभास्करमिश्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) आरे । अव्ययम् । “न हि त्वदारे निमिषश्च नेशेः (ऋ० सं० २, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(५) परावतः† । ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)’—इति वतिः । पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति । “परावतं परमां गन्तुवा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—“ससारसीं परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)”—इति निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम्^(१) । प्रदिवः^(२) । प्रवयाः^(३) । सनेमि^(४) ।
पूर्व्यम्^(५) । अह्नाये^(६)ति षट् पुराणनामानि‡ ॥ २७ ॥

* निरु० ११, २५ ।

† निरु० ७, २६. ११, ४८ ।

(५) ‘पूर्वा’ च ।

‡ “इति पुराणस्य” ग ।

(१) प्रश्नम्* । ‘मश्च पुगणे प्रात् (५.४.२ ५.३।० २)’—इति न-प्रत्ययः । “तम् प्रश्नया पूर्वया विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४, २, २ ३, १)”—इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः† । “यदोमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८, ३)”—इत्यत्र पुंस्त्रिङ्प्रदिवचनान्तेन, “चत्रं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २ ३, ५)”—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन, “इन्द्राय कोणाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १ ८, २)”—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवइत्येव सामानाधिकरणदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयन् । तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषोदरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्यत्ययश्चाश्रयणीयएव ॥

(३) प्रवयाः । प्रगतं वयो यस्य । वयः कालमात्रमत्र । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि‡ । अव्ययम् । “सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)”—“सनेमि मख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)”—“सनेम्यभं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)”—इति निगमाः ॥

(५) पूर्णम् । ‘पूर्व पूरणे (भृ० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४) । वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्णम् ‘भवे कन्दसि

* निघ० १२, २२ ।

† निघ० ४, ८, ८, १८ ।

‡ निघ० ४, ११ ।

(४,४,११०)'—इति यत् । यद्वा ; 'पूर्वेः कृतमिनयौ च (४,४,१३३)'—इति यः । “पूर्व्यं हेतुरस्य नः (ऋ० सं० १,२,२०,५)”—“यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिः (ऋ० सं० ३,२,११,३)”—इति निगमौ ॥

(६) अक्राय । अव्ययम् । निगमो न्वेषणीयः ॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्^(१) । नूत्नम्^(२) । नूतनम्^(३) । नव्यम्^(४) । इदम्^(५) ।
इदानीं^(६) मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम् । * * * । यद्वा ; 'ए सुतौ (अदा० प०)' । 'ऋदो रप् (३,३,५७)' । नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति । “नवेन पूर्वं दयमानास्य (? †)”—इति निगमः ॥

(२) नूत्नम् । नैतेरेव । 'रास्त्रासास्त्रा (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययोदीर्घश्च निपात्यते । “नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वच-मूतौ (ऋ० सं० ६,२,२,२)”—इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेशः, 'वपनपनयखाश्च प्रत्यया वक्रव्याः (५,४,२ पूवा० १)'—इति तनप्-प्रत्ययः । “ईद्यो नूतनैरुत (ऋ० सं० १,१,१,२)”—इति निगमः ॥

(४) नव्यम् ॥ । नवमेव नव्यम् । 'शाखादिभ्योयत् (५,३,१० ३)'

* “इति नवस्य” ग ।

† निब० ४, १५ ।

‡ “नवेनवे भवति जायमानः” ऋ० सं० ८, २, २२, ४ ।

§ निब० ७, १६ ।

॥ निब० १, २. ६, ८ ।

—इति स्वार्थं यत् । यदा ; नैतेः ‘अचोयन् (३, १, ८७)’—‘वा-
नोयि प्रत्यये (६, १, ७८)’ । “इन्द्राग्नौ स्तोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)” —इति निगमः ॥

(५) इदा । ‘तयोर्दाहिलौ च कन्दमि (५, ३, २०)’—इति इदं-
शब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः । “इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ०
सं० ६, २, ३३, १)” —इति निगमः ॥

(६) इदानौम् । ‘दानौञ्च (५, ३, १८)’—इति तस्मादेव दानीं-
प्रत्ययः । “इदानौमङ्ग उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)” —
इति निगमः ॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे^{१)} । अभीके^{२)} । दभ्रम्^{३)} । अर्भकम्^{४)} ।
तिरः^{५)} । सतः^{६)} । त्वः^{७)} । नेमः^{८)} । कृष्णाः^{९)} । स्तृभिः^{१०)} ।
वृम्भीभिः^{११)} । उपजिह्विका^{१२)} । ऊर्हरम्^{१३)} । छर्हरम्^{१४)} ।
रम्भः^{१५)} । पिनाकम्^{१६)} । मेना^{१७)} । ग्राः^{१८)} । शेषः^{१९)} ।
वैतसः^{२०)} । अया^{२१)} । एना^{२२)} । सिपक्तु^{२३)} । सचते^{२४)} ।
भ्यसते^{२५)} । रेजत^{२६)} इति षड्विंशति दिश उत्तराणि
नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०-२१) ॥ २९ ॥

(१५) “रम्भः” A ।

(२१) “अया” —इत्येवम् व A ।

(२२) “सिपक्ति” ग. C. D. F ।

(२५) “भंसते” ग ।

* “इति दिशः” ग ।

स्वधे^(१) । पुरन्धी^(२) । धिषणे^(३) । रोदसी^(४) । क्षोणी^(५) ।
 अमसी^(६) । नमसी^(७) । रजसी^(८) । सदसी^(९) । सझनी^(१०) ।
 घृतवती^(११) । बहुले^(१२) । गभीरे^(१३) । गम्भीरे^(१४) । ओण्यी^(१५) ।
 चम्बौ^(१६) । पाश्वौ^(१७) । मही^(१८) । उर्वी^(१९) । पृथ्वी^(२०) ।
 अदिती^(२१) । अही^(२२) । दूरेअन्ते^(२३) । अपारे^(२४) ।
 अपारे इति चतुविंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नाम-
 धेयानि* ॥ ३० ॥

उर्ध्वहन्महद्गयद्गज्यतिशिम्वातानिर्णिगस्त्रेमाकेतु-
 र्वट्चिक्यद्विकमिदमिवार्चतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईम-
 हेदातिपरिस्ववस्वपितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपि-
 त्वेस्वधे चिंशत्† ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ३ ॥

(४) इत उत्तरम् “रोधमि”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(७) मास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् “नपद्मौ”—इत्यधिकम् ग ।

(१६) “चम्बौ” ग. C. D. F ।

(१७) “पाश्वौ” ग. C. D. F ।

(२०) इत उत्तरम् “बृहती”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२३) क-ग-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु “अन्ते”—इत्येव, परं तत् देवराज-
 सायणयोरनभिमतम् ।

* “इति द्यावापृथिव्योः” ग ।

† ख-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्गृह्यवाक्यमस्ति ।

‡ “इति षष्ठोऽध्यायः” ग (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । “नैघण्टुके” ख ।

(१) खधे* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१२८-२०८ पृ०) । खेना-
त्मना भूतयामं धारयतः, खं धनं धीयते अनयोरिति वा ।
द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम् । तथाच “आर्दुं भुवाते
मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३, ३, २४, २)” — इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—
‘मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि ‘खधे पुरन्धी’—इत्यादीनि
स्तोत्रभ्यः’—इति† ॥

(२) पुरन्धी‡ । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ४, ८३)’—इति कि-प्रत्ययः । पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे§ । व्याख्यातं वाङ्मनामसु (८९ पृ०) । खं रक्षितुं
प्रगल्भे समर्थे, धारयिष्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्दयते, स्तूयते वा ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदमी॥ । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावा-
पृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम् ।
तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः’
—इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् “रोदस्यौ रोदमी च ते (?)”
—इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिविं भुवि च वर्त्तते; अन्यः सान्तः’
—इति क्षीरस्वामी । तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पृ० १, १२ ।

† “मिथुनानि द्वन्द्वानि नाम उर्वी पृथ्वी वज्रले दूरेष्वन्ते रोदसी पुरोहित
इत्यादीनि नामानि”—इति तत्रैव सायणः ।

‡ पृ० ४, २ । निघ० ६, १२. ११, १. १२, २० ।

§ पृ० १, ११ ।

॥ पृ० ४, ५ । निघ० ४, ६. १, १०, ४. ११, ८; ५०. १२. २६; ४१ ।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, 'वा कन्द-
मि (६, १, १० ६)'—इति पूर्वसवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्धानि
सर्वभूतानि । 'नमो दिवे वृहते रोदसौभ्याम् (ऋ० सं० २, १,
२ ६, ६)"—“होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)"—
—“इमे चिदिन्द्र रोदसौ अपारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)"—इति
निगमाः । “विषितस्तुका रोदसौ नृणाः (ऋ० सं० २, ४, ४, ५)"—
—इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसौ-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः—इति
माधवः ।

(५) क्षोणी* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१० पृ०) । “अयः
क्षोणी सचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २३, ५)"—इति
निगमः ॥

(६) अम्भसी† । व्याख्यातमुदकनामसु (८८ पृ०) । बाङ्गलका-
दत्रापि नुम् । यदा ; अम्भउदकमनयोरस्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एक-
त्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलम्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) नभसी‡ । ‘एह बन्धने (दि० उ०)’ । ‘नहेर्दिवि भश्च
(उ० ४, २० ५)'—इति असुन् । साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्दे-
नोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसी§ । ‘रञ्ज रागे (भृ० उ०)’ । ‘भूरञ्जिभ्यां कित् (उ०
४, २११)'—इत्यसुन् । ‘रजकरजनरजसीति वा न-लोपः रजके

* प० १, १ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० १, ५ ।

§ प० १, ७ ।

स्वगुणे. भूतानां 'रजोऽजतेर्गतिकर्मणः'— इति माधवः । गम्यते
पुण्यवृद्धिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) मद्यना । मदेव मनिन् । मादन्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निग-
मोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) मद्यना । मदेव मनिन् । "पुराणोः सद्यनोः केतुरन्तः
(च० सं० ३.३.०८.२)" इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(११) घृतवतो । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) बज्जले । 'बंहिष्ठः' इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३० पू० पृ०)
बज्जभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । "उर्वी पृथ्वी बज्जले दूरेऽन्तो (च० सं० २,
५.३,२)"—इति निगमः ॥

(१२) गभीरे । (१४) गम्भीरे । व्याख्याते वाङ्नामसु
(७८ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणीयौ ॥

(१५) ओण्यौ । 'ओण्ट अपनयने (भृ० प०)' । 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४.११४)' । 'लुदिकारादक्तिनः (४,१,४ पू० वा०)'—
इति ङीष् । अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान् । यदा; अवतेर्नुटि,
कान्दमत्वान् सम्प्रसारणो गुणश्च, टित्त्वात् ङीप् । "अभि त्वं देवं
संवितारमोष्योः (य० वा० सं० ४,२५)"—इति निगमः ॥

* "रुद्रासो अर्घि चक्रिरे मदः" च० सं० १, ६, ९, ९. निगमोऽन्वेषणीयः ।

† पु० १, १० ।

‡ निघ० १, ११ ।

§ पु० १, ११ ।

(१६) चम्बौ । 'चमुअदने (भू० प०)' । 'वृषिचमितनिधनिमर्जि-
स्वर्जिभ्यऊः (उ० १, ७८)'—इति ऊ-प्रत्ययः । चमन्यजयोः । "उत्तान-
योश्चम्बोर्योनिर्नन्तः (च० सं० २, ३, २०, ३)"—इति निगमः ।

(१७) पार्श्वे* । 'स्पृश संस्पर्शने (तु० प०)' । 'स्पृशेः श्वण्-शुनौ
पृ च (उ० ५, २७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च । णित्वाद्
वृद्धिः । व्यत्ययेन पुंस्त्रिङ्गता । 'पार्श्वे'—इति पाठान्तरम् । संस्पृशतो
व्याप्तुतः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) मही† । एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि
(१९ प्र०) । महती पूजनीये वा । "वेपेते भियसा मही (च० सं०
१, ५, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(१९) उर्वी‡ । विस्तीर्णे, आच्छादयित्री वा स्वर्गाधःस्थितलो-
कस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) पृथ्वी§ । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अदिती॥ । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेयदीने इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अही¶ । गोनामसु व्याख्यातम् (२३ प्र०) । गम्यते
प्राणिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० ४, २ ।

† पु० १, १ (१९ प्र०) ।

‡ पु० १, १ (११ प्र०) ।

§ पु० १, १ (५ प्र०) ।

॥ पु० १, १ (१९ प्र०) ।

¶ पु० १, १० ।

(२३) दूरेअन्ते* । दुः-शब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० २, १८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६, ३, १११) । 'अन्तो अततेः (निरु० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकात्तन् मकारश्चान्तादेशः । 'दुःखेन गम्यते दूरमतो ह्यादेर्मध्याच्च सततगतौ भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी । दूरे अन्तमवमानगतिर्ययोः । 'तत्पुरुषे कृति बह्वन्तम् (६, ३, १४)'—इत्यनुक् । "समान्या विद्युते दूरेअन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२४) अपारे† । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः । घञ् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः । 'अपारे दूरपारे (निरु० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमानं पारमन्तं ययोः ते अपारे । दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिमुचकद्विर्वचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविर्चिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२ पृ०, ३३० पृ०, ३७० पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रथयाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुमंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) स्वः* । सु-पूर्वादन्तेरौरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विचि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुमरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति । ईरयतेर्गिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'स्वरादिनिपात-मव्ययम् (१, १, ३०)', सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५) । शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रग्निभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च । सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवद्भिर्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रमैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम् । "भूंभुवः स्वुः (य० वा० सं० ३, ३७)"—इति दिव उदाहरणम् । "एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)",—इत्यादित्यस्य ॥

(२) पृश्निः† । प्र-पूर्वादन्तेः स्पृशतेर्वा 'घृणि-पृश्नि-पार्ष्णि-

* पृ० १, १९ ।

† निघ० ९, १४ ।

चूर्णि-भूर्णि (उ० ४, ५२) —इति नि-प्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेच्च पृश-
भावो निपात्यते । प्राश्रुतएनं गुक्को वर्णः संस्पृष्टा रमान् । * * * ।
कृतव्याख्यानमन्यन् पूर्वण । संस्पृष्टा भामं ज्योतिषामस्पृष्टा भामेति
वा पृश्निगादित्यः । दौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पृण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा
एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं० १, ४, ७, २. सा० भा०)' —
इति श्रुतेः । "दृशेः पुत्रा उपमाशे रभिष्टाः (ऋ० सं० ४, ३,
२३, ५)" —इति निगमो दिवः । "अयं वेजस्यादयत्पृश्निगर्भाः
(ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" —इत्यादित्यस्य ॥

(३) नाकः* । नयतेः पिनाकादयश्च (उ० ४, १५) —इत्याक-
प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । नेता रमानाम्, नेता भामामात्मो-
यानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः । दौस्तु ; कमिति सुखनाम,
न कम अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः । 'नभ्रान्नपान्नवेदा
६, ३, ७५)' —इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । "न वा अमुं लोकं
जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २, १४)" —इति ब्राह्मणम् । अत्यन्त-
सुखमित्यर्थः । "नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १,
१०, ५)" —इति दिवः । तत्र अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)" —इति निगमश्चादित्यस्य ॥

(४) गौः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०) । गमिरत्रान्तर्णी-
तण्यर्थः । गमयति रमान् मण्डलं प्रति रग्भिः, गच्छति वान्तरिक्षे
इति गौरादित्यः । यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यदास्यां ज्योतींषि

गच्छन्तीति गौः द्यौः । “गवामसि गोपतिरेकद्वन्द्व (च० सं० ५, ६, ९, ३, ६)”-इति दिवः । “उतादः पुरुषे नवि (च० सं० ४, ८, ९, ९, ३)”-इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप्* । ‘एभि प्रतिबन्धे (क्रया० सौ० प०)’ । वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्तते । यद्वा; विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । ‘पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्टइत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः । द्यौराविष्टां ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । “उद्यद्भ्रस्य त्रिष्टपम् (च० सं० ६, ५, ६, १)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः† । नयतेरसुनि गुणे ‘नयः’-इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः । नाक-शब्देन समानोऽर्थः । अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनूक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम् । यद्वा; न भाति ‘नभः । असुनि भातेष्टिलोपश्च । एतेन द्यौर्व्याख्याता । “ज्योतिश्मति प्रतिमुञ्चते नभः (?)”-“स्वर्जज्ञानेन नभसा (च० सं० ७, ३, १४, ५)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य ॥ १, ४ ‡ ॥

* निघ० ९, १४. ४, २० ।

† पु० १, ४ ।

‡ इमानि षट् पुरस्ताद् (१२४०) व्याख्यातानि ।

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३, १ ३-१ ८) । निपातप्रायत्वात् शब्द-निर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते ।—

(१) इदमिव* । (२) इदं† यथा‡ । अत्र इदंशब्द उपमान-शब्दमन्निधानाय प्रयुक्तः । इवादयश्च निपाताः, पराश्रयस्थोपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्रं इवेह ध्रुव स्तिष्ठता (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथावातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न ये। अत्र न-शब्द उपमानार्थः । “अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवत्तमः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “चतुर्गृह्णद्दमानात्”§ (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) । अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)” । उपमा-प्रतिपादनेनादिलोपाप्सुप्रोपमः ॥

(६) “वृक्षस्य नु ते पुरुहूत-वयाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)” ॥ । अत्र नू-शब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

* निरु० १, ४; १०. ६, २० ।

† निरु० २, १५ ।

‡ निरु० १, ४. ७, २१. १०, १९ ।

§ प० ४, २ । निरु० १, ४. ५, ५. १०, १६ ।

॥ प० २, १५ ।

(८) “मृषा भूतो इ’ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, १४, ५)”* ।
अत्र भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः† । (१०) तद्वर्णः‡ । रूपशब्देन वर्णशब्देन चेत्तरप-
देन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्§ । पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः । “प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ०
सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५, १, ११५)’ ॥

(१२) तथा॥ । “तम्प्रज्ञया पूर्वया विश्वथेमया (ऋ० सं० ४,
१, १३, १)” । ‘प्रज्ञपूर्वविश्वेमात् याल् छन्दसि (५, ३, १११)’—
इति द्वार्येऽयं याल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३, १३ ॥

“तथा”—इत्यस्यानन्तरं “सिंहः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते,
तन्न पठनीयम्, ‘अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३, १८)’—इत्यादि-
भाष्यस्य तु “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)” —इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य
प्रपञ्चत्वात् ॥

* “भूतम्” पृ० १, ११ ।

† पृ० १, ७ ।

‡ निरु० १, १ ।

§ “वदितिसिद्धोपमा” निरु० १, १७ ।

॥ “यादति च” निरु० १, १६ ।

॥ एतान्यपि न व्याख्यातानि पुरस्तात् (३१०४०) ।

(१) प्रपित्वे* । (२) अभीको† । इत्यासन्नस्य । प्रपूर्वादाप्नोतेर्नि-
ष्ठायां प्राप्त-शब्दस्य प्रपित्व-भावः । यद्वा; 'इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते'—इतीत्वन्-प्रत्यये बाङ्गलकादाप्नोतेराकारलोपः । पित्व-शब्द
आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति ॥ ॥ अभि-
पूर्वादञ्चते: 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)—इतीकन् प्रत्ययो धातुलो-
पश्च निपात्यते । अभ्यक्ते आमन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गा मप्रम्यन्तौ यथा-
दृष्टाविति पठितौ ॥ "आपित्वे नः प्रपित्वे त्वय मागहि (ऋ० सं०
५, ७, ३०, ३)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"
—इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम्‡ । (४) अर्भकम्§ । इत्यल्पस्य । दभ्रमिति दभ्रोतेर्व-
धकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम्
(६, ४, २४)'—इति न-लोपः । सुदभ्रं सुच्चेदम् अल्पत्वात् ॥ ॥
हरते: 'अर्भकञ्च पृथुक पाका वयसि'—इति क-प्रत्यये, हकारस्य
भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोपजने च अर्भकमिति निपात्यते । अव-
हतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथा: (ऋ० सं० २, १,
११, ७)"—"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २४, ३) ॥

(५) तिरः॥ । (६) सतः॥ । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः ।
तरतेरसुनि बाङ्गलकात् अकारस्येकारः । तीर्षं प्राप्तमागतम् ॥ ॥
सर्त्तेरसुनि रेफस्य वकारः । सतः संसृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

*, †, ‡ निघ० ३, २० ।

§ निघ० ३, २०. ४, १५ ।

॥ निघ० ७, २०. १२, २२ ।

॥ निघ० ३, २० ।

तरणं सरणं च द्रष्टव्यम् ॥ “तिरश्चिदयंया परि (च० सं० ४, ४, १६, २)”-“पात्रैवभिन्दन्त्सुत एति रुचयः (च० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(७) त्वः*१ (८) नेमः† । इत्यर्द्धस्य । अर्द्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभाग-
वचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । त्वः अपगतः अपेत्य समु-
दायान् गतः पृथग्भूतः । तनेतेरूपधायाः पूर्वउकारः, यणादेशः,
मकारस्य विसर्जनौयः इति स्कन्दस्वामी । तनेतेः ‘सर्वनिघृष्वरिष्व-
लष्व (उ० १, १५१)’ इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते ॥ ॥

नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (२१० पृ०) । सर्वादिग्यम् । समुदा-
यादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वा अनुत्वा गृणाति (च०
सं० २, २, १६, २)”-“प्र नेमस्मिन् ददृशे सेमो अन्तः (च० सं० ८,
१, ६, ५)” ।

(८) चक्षाः‡ । (१०) स्तृभिः§ । इति नक्षत्राणाम् । ‘चष गतौ
(तु० प०)’ । चषेः ‘दगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)’-इति किदिन्-
प्रत्ययः । चषिरत्र उदर्थविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रका-
शन्ते ॥ ॥ ‘स्तृञ् आच्छादने (क्र्या० उ०)’ । कर्मण्यौणादिकः
किप्, बाहुलकान्तुम् भवति । तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च
प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ “असी य चक्षा निहिता
स उच्चा (च० सं० १, २, १४, ५)”-“पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (च०
सं० ३, ५, ६, ३)” ॥

* निरु० १, ७. २, २० ।

† निरु० २, २०

‡, § निरु० २, २० ।

(११) वच्चीभिः* । (१२) उपजिह्विका† । इति सौमिकानाम् ।
वम्रश्चोद्गसनामसु व्याख्यातः (२८८ पृ०) । 'जातेरस्त्रीविषयात्
(४, १, ६२)'-इति ङीष् । जातिश्चश्चायं स्त्रीपुंमयो दृष्टोलोके
स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ • ॥ वसन्ति हि ते मृदमुप-

जिह्विकाः । 'श्वेयङ्गजिह्वा (उ० १, १५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्तेर्वा
व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ८७)', 'प्रत्य-
यस्यात् (७, ३, ४४)'-इतीत्वम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणा-
दोदकस्य उपजिह्विका ॥ "यदत्युपजिह्विका यदसौ अतिसर्पति
(च० सं० ६, ७, १२, ६)" वम्रश्चस्यायमेव निगमः ॥ "वच्चीभिः
पुत्रमगुर्वो अदानम् (च० सं० ३, ६, २, ४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम्‡ । (१४) कूदरम्§ । इत्यावपनस्य । ऊर्दर-
उत्पूर्वात् 'ह विदारणे (क्र्या० प०)'-इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा०
आ०)'-इत्यस्माद्वा 'कूदोरप् (३, ३, ५७)', घञि च ऊर्दर मुदीरं
वा सदूर्दरम् । ऊर्द्धञ्च तदीर्णञ्च मध्यतः, ऊर्द्धमीर्णं गतं वा
दीर्णमिति ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८, २, ४४) ॥ ॥ कूदरम्,
गृहनामसु व्याख्यातम् (३०७ पृ०) । कूतदरम् । "तमूर्दरं न
पृणता यवेन (च० सं० २, ६, १४, ५)"-"समिद्धो अञ्जन् कूदरं
मतौनाम् (य० वा० सं० २८, १)" ॥

* प० ३, २. निघ० ३, २०. ५, २ ।

† निघ० ३, २० ।

‡ निघ० ३, २० ।

§ प० २, ४. निघ० ३, २० ।

(१५) रम्भः* । (१६) पिनाकम्† । इति दण्डस्य । 'रभ राभस्ये (भू० आ०)' अत्रालभने वर्तते । कर्मणि घञ् । 'रभेरश्वलिटोः (७, १, ६३)'—इति नुम् । आरभन्ते आश्रयते ह्यवष्टम्भाय दण्डः । "आ त्वा रभन्त जिघ्रयः (च० सं० ६, ३, ४५, ५)" ॥

पिनाकं—'पिष सञ्चूर्षने (रू० प०)' । 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इति आक-प्रत्ययः, षकारस्य 'नकारो गुणाभावश्च निपात्यते । प्रतिपिनष्टि दिनस्त्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रुढितो महादेवीयमेव सामान्येन । "अवततधन्वा पिनाकावसुः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६१)" ॥

(१७) मेना‡ । (१८) ग्राः§ । इति स्त्रीणाम् । उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु (८१। ८८ पृ०) । नामयन्ति हि ताः पतिश्चशूरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात् । गच्छन्त्येनाप्रत्यार्थिनः । "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (च० सं० ४, १, २८, २)"—"ग्रास्त्वाकृन्तं नपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) शेषः॥ । (२०) वैतसः॥ । इति सुप्रजननस्य । शेषः—सपतेरसुनि बाहुलकात् स-शब्दस्य शेष-भावः । स्पृशत्यनेन स्त्रीन्द्रियम् । तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते । त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेषमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः । यद्यपि 'वृङ्-

*, † निब० २, ११ ।

‡ पु० १, ११. निब० २ ११ ।

§ पु० १, ११. निब० २, ११. १०, ४०. ११, ४६ ।

॥, ११ निब० २, ११ ।

शौभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १६६) — इति शौडः असुना-
गमेन कथञ्चिच्छेपः सिद्ध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् “मुष्कयोर-
दधात् सपः (?)” — “मुष्कयोर्महिता सपः (?)” — “मा
नो मघेव निःषपि (?)” — इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधाना-
दर्थौचित्याच्च स-शब्दस्य शे-भावेन कथञ्चिन्निर्वोक्तं युक्तमिति सपते-
रित्युक्तम् । तथाचोक्तम् — ‘अर्थानित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत’ —
इति ॥

॥ विपूर्वात् ‘तसु उपलये (दि० प०)’ — इत्यस्मात् पचा-
द्यवि (३, १, १३४) वितमः । वितम एव वैतमः । प्रज्ञादित्वाद्गण-
विशेषेण तस्यति लोणीभवति प्राक् सम्भागकालात् । यद्वा; विमत्तिक-
मितिवत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति अलोणम् सेकसाम-
र्थस्यानुपलोणत्वात् । “यस्यामुषन्ताः प्रहराम् शेपम् (ऋ० सं० ८, ३,
२७, २)” — “त्रिः स्म माङ्गः अथयो वैतसेन (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)” ॥

(२१) अया* । (२२) एना† । इत्युपदेशस्य । प्रत्यक्षामिधान-
मिहेऽपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु । अनयेति
पदस्य न-शब्दलोपेन अया । “अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ०
सं० ३, ४, २५, ५)” — इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात् ॥

॥ एना ‘द्वितीयाटौस्वेनः (२, ४, ३४)’ — इति इदमेतदोर-
न्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचनस्याकारः । “एना वै अग्निन्न-
ममा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)” — इति नपुंसकस्य मनसो सामा-
नाधिकरण्यात् । एना पत्या तन्व॑ संसृ॑जस्व (ऋ० सं० ८, ३, २५,
२)” — इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

(२३) सिषक्तु* । (२४) सचते† । इति । सिषक्त्विति कर्त्तुरभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुक्तञ्चाह सेवमानस्येति । वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्ध्यर्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु, धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च । अतश्चैतदुक्तं भवति । सिषक्तु सचत इति सेवार्था धातू इति । तथाहि । “भावप्रधानमाख्यातम्”—इति हि स्वसिद्धान्तः । सिषक्तुः सचते । ‘षच समवाये’ भूवादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः । सिषक्त्विति लोटि तिपि शप् । तस्य ‘बज्जलं कन्दसि (२, ४, ७६)’—इति श्रुः । ‘अर्त्तिपिपत्त्यैश्च । ‘बज्जलं कन्दसि (७, ४, ७८)’—इत्यभ्यासस्येतन्म । “स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १, १, ३४, २)” —“सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १, १, २, ४)” —इति तु यथानिगममुदाहरणम् ॥

(२५) भ्यसते‡ । (२६) रेजते१ । इति । भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैरुक्तोधातुः । उभावप्युभयोरर्थयोः । “यस्य शुष्माद्रोदसौ अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)” —“रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)” —इति ॥

इति षड्विंशतिर्दिशनामानि ॥ ३, २८ ॥ ॥
(नैषण्टुक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

* , † ‘सचति’ ‘सचति’ निघ० पु० १, १४ । निघ० —‘सचते’, ‘सचन्ते’ १, २१. ७, २२ । ‘सचत’ ८, २६ । ‘सचन्ताम्’, ‘सचस्व’ १, २१. ६, ७३ । ‘सिषक्तु’ १, २१. ११, ४८ । ‘संरुचावहे’ ५, ८ । ‘सचा’ निघ० ४, २. निघ० ५, ५. ११, ५० । ‘सचामु’ निघ० ५, ५ ।

‡ निघ० १, ११ । ‘अभ्यसेताम्’ निघ० १, २१. १०, १० ।

॥ एतानि च न व्याख्यातानि पुरस्तात् (२७०-३०) ।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगलं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

ज॒हा^(१) । नि॒धा^(२) । शि॒ता॒म^(३) । मे॒ह॒ना^(४) ।
 द॒मू॒नाः^(५) । मू॒षः^(६) । इ॒षि॒रेण॑^(७) । कु॒रु॒त॒न^(८) । ज॒ठ॒-
 रे^(९) । ति॒त॒उ^(१०) । शि॒मे^(११) । म॒ध्या^(१२) । म॒न्दू^(१३) ।
 ई॒र्मा॒न्ता॒सः^(१४) । का॒य॒मा॒नः^(१५) । लो॒ध॒म्^(१६) । शी॒र॒म्^(१७) ।
 वि॒द्र॒धे^(१८) । द्रु॒प॒दे^(१९) । तु॒ग्व॒नि^(२०) । न॒स॒न्ते^(२१) । न॒-
 स॒न्त^(२२) । आ॒ह॒न॒सः^(२३) । अ॒द्भ॒स॒त्^(२४) । इ॒ष्मि॒णाः^(२५) ।
 वा॒हः^(२६) । प॒रि॒त॒क्म॒गा^(२७) । सु॒वि॒ते^(२८) । द॒य॒ते^(२९) ।
 नू॒चि॒त्^(३०) । नू॒च^(३१) । दा॒व॒ने^(३२) । अ॒कू॒पा॒र॒स्य^(३३) ।
 शि॒शी॒ते^(३४) । सु॒तु॒कः^(३५) । सु॒प्रा॒य॒णाः^(३६) । अ॒प्रा॒यु॒वः^(३७) ।
 च्य॒व॒नः । र॒जः^(३८) । ह॒रः^(३९) । जु॒हु॒रे^(४०) । व्य॒न्तः^(४१) ।
 क्रा॒णाः^(४२) । वा॒शी^(४३) । वि॒षु॒णः^(४४) । जा॒मिः^(४५) । पि॒ता^(४६) ।
 शं॒योः^(४७) । अ॒दि॒तिः^(४८) । ए॒रि॒रे^(४९) । ज॒सु॒रिः^(५०) ।
 ज॒र॒ते^(५१) । म॒न्दि॒ने^(५२) । गौः^(५३) । गा॒तुः^(५४) । दं॒स॒य^(५५) ।

(४) “दमूनाः” ग ।

(६) “मूषः” च ।

७) “इषिरः” ग ।

(९) “जठरम्” ख, ग ।

(२२) “नसतः” छ ।

(२७) “परितक्मा” ग ।

तूनाव^(५०) । जघा^(५८) । विद्युते^(५९) । कृधक्^(६०) । अस्याः^(६१) ।
अस्य^(६२) । इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जघा† । हन्तेर्लिङुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्चान्दसत्वात् । जघानेत्यर्थः । “जघा को अस्मदीषते (च० सं० ६, ३, ४ ८, ९)” ॥

(२) निधा‡ । नि-पूर्वोद्धधातेः ‘आतस्योपसर्गे (३, १, १ ३ ६)’-
इति कः । निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय । निधा पाशसमूहः ।
“मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (च० सं० ८, ३, ४, ६)” ॥

(३) शिताम§ । श्रित-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दश्चोप-
जनः । अङ्गे श्रितत्वाद् दोः शिताम । सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः,
अन्यत् पूर्ववत् । योनिः शिताम । योनिर्गुदम् । विषितः । विविधं
सितो बद्धो भवति पुरौषोत्सर्गवेलायां विकसति सङ्कोच * * * ।
“पार्श्वतः श्रैणितः शितामतः (य० वा० सं० २१, ४ ३)” ॥

(४) मेहना॥ । मंहतेर्दानकर्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्यैकारो
नकारलोपश्च । सुपांसुलुगित्यादिना सेराकारादेशः । मंहनीयं
धनादि । कुन्दोगानां ‘महहना’—इत्येवं रूपं पाठः॥ । प्रसङ्गेन

* इतीत्यादि न-दृश्यते ग-पुल्लके, नापि तत्र खण्डाङ्कः ।

† निघ० ४, १. “उज्जिहीते” ५, २१ ।

‡ निघ० ४, २. “निधानं” २, ६. “निधिः १, ४ ।

§ निघ० ४, २ ।

॥ निघ० ४, ४ ।

॥ “यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिवः” सा० द० आ० ४, १, १, ४ ।

च वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निरु० ४, ४) ।

“यदिन्द्र चिच्च मेहना (च० सं० ४, २, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः* । ‘दम उपशमे दाने वा’ । दान्ते पुरुषि वा, दमे यज्ञ-
गृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दन्तम-शब्दस्य न-लोपः । दमदान्त-
शब्दयोर्दभावः, मनः-शब्दे मकारात्परम्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दो
व्याख्यातो गृहनामसु (३१० पृ०) । ‘ददातेर्न्युटि दानं, दमेर्निष्ठायां
मत्तुपि दन्तमः । ‘दमेरूनमिः (उ० ४, २, २८)’—इति त्रैयाकरणाः† ।

“जुष्टो दमूना अनिधिर्गोणे (च० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूषः‡ । ‘मुष स्तेये (क्र्या० प०)’ । ‘क्विप् क्विप् प्रच्छि (३, २,
१७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशातिष्ठसिद्धिः (भा०)’—इति
क्विप् दीर्घश्च । जम् । मूषिकाः । सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति ।
“मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माथ्यः (च० सं० १, ७, २१, ३)” ॥

(७) इषिरेण॥ । ‘इषु इच्छायाम् (तु० प०)’ । ‘इषिमदिमुदि
(उ० १, ५१)’—इत्यादिना किरच् प्रत्ययः । यद्वा; ईषयतेर्गतिकर्मणः
ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाङ्गलकात् किरच् इषभावश्च । मनो विशेषण-
मेतत् । * * * । “इषिरेण ते मनसा सुतस्य (च० सं० ६, ४,
१२, २)” ॥

(८) कुरुतन॥ । करोतेर्लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य त-शब्दस्य

* निरु० १, १४. २, ९. ४, ५ ।

† उनसिगिति ऋतादिरेव पाठः प्रायः किञ्च सूर्यवाचकदमनः-शब्दोऽपि ऋत्वि-
गम एव दृश्यते प्रायेऽलोके ।

‡ निरु० ४, ५. ६ ।

॥ निरु० ४, ७ ।

‘तप्तनप्तनथः’ (७, १, ४ ५) — इति कान्दसस्तनादेशः । तत्र त-शब्द एवार्थवान् न-शब्दस्तूपजनोऽनर्थकः । कुरुतनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः, — ‘कर्त्तन-हन्तन-यातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७*)’ — इति । अत्र बह्वचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । ‘कोयक्’, ‘आज्जसे रसुक्’ — इत्येवमादयः । “रिपेण तपसा कुरुतन (?)” — “अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)” — “तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)” — “प्रयातन् सखीं रच्छा सखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)” — “हत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेदः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)” — “ब्राह्मणामः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)” ॥

(८) जठरम्† । जग्ध-शब्दोपपदात् धृङे दधातेर्वा ‘कृदरादयश्च (उ० ५, ४ २)’ — इति अरन् प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते । जग्धं भक्षित मन्न मस्मिन् ध्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । “आसिञ्चस्व जठरे मध्वज्जुर्मिमम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)” ।

(१०) तितउ‡ । तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमात्रं तुन्नं वा । तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ । मत्वर्थे बह्व्रीहिः ।

* मूले तु नैवं पाठक्रमः

† निरु० ४, ७ ।

‡ निरु० ४, ८ ।

ततेन मध्येन, तुम्बैष्चिद्रैः, तिलमाचैश्च तैस्तदत् । अनेतेः काम्ना-
दतिर्व्याकरणाः । ततं तितउ । “सक्तुमिव तितउना पुनस्तः (च०
स० ८, २, २३, २)” ॥

(१२) शिप्रे* । ‘सृष्ट गंतौ (भृ० प०)’ । ‘स्फायितश्चिवश्चिश्चकि-
चपिसृपितपि (उ० २, १२)’—इति रक्, बाङ्गलकात् सृ-शब्दस्य
शि-भावः । अन्नं गन्धनं प्रति सृप्ते भवतः । “वि व्यस्व शिप्रे वि
सृजस्व धेने (च० सं० १, ७, १३, ४)” ।

(१२) मध्या† । मध्य-शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७,
१, ३६)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्याकर्त्तुर्वि
ततं सं जभार (च० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू‡ । मन्देस्तृप्थर्यात् ‘भृमृशीतचरि (उ० १, ७)’—
इत्यादिना बाङ्गलकादु-प्रत्ययः । मदेर्वा उ-प्रत्ययो नुम् च । प्रथ-
माद्विर्वचनम् । तृतीयैकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३६)’—
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा । “मन्दू समानवर्चसा
(च० सं० १, १, १९, २)” ॥

(१४) ईर्मान्तासः§ । ‘ईर प्रेरणे (चु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुङ्गसृ-
धृचि (उ० १, १३७)’—इति मन् प्रत्ययः । अन्तशब्दो व्याख्यातः
(२६ पू० ॥) । आदित्याश्च उच्यन्ते । ते च सप्त । तेषां ये अन्तान्

* प० २ । निघ० ४, १००, ६, १० ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० ४, १२ ।

§ निघ० ४, १२ ।

॥ ‘अन्तोऽन्तेः’ निघ० ४, १५ ।

ईर्त्ते, ईरिता, ईरता विरसा इत्यर्थः । अथवा अश्वस्य अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । “ईर्मन्तासुः सिलिकमध्यमासुः (च० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः* । ‘चायू पूजानिशामनयोः’ भूवादिः, स्वरितेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यदा ; कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच् । कामयमानइत्यस्य मकारलोपः । “काययानो वना त्वम् (च० सं० ३, १, ५, २)” ॥

(१६) लोधम्† । ‘लुञ् धार्ज्ये’ ऋः । लुञ्शब्दस्य बलोप उकार स्यात्वञ्च । लुञ्मित्यर्थः । “लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः (च० सं० ३, ३, २३, ३)” ॥

(१७) शीरम्‡ । शिङः ‘स्फार्यतश्चिवश्चिशकि (उ० २, १२)’— इत्यादिना बाहुलकाद्रक् । अश्रोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः शी-भावश्च । अयमग्निरुच्यते । अनुशायिनमाशिनं वा । अनु गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते, अश्रोति वा । एवंशीलः । “शीरं पावकशैचिषम् (च० सं० ३, १, ६, ३)” ॥

(१८) विद्रुधे§ । विपूर्वात् ‘दृभी भये’-इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन हिंसार्थात् ऋः । विद्रुधा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो वकारलोपश्च । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः । “कनीनकेव विद्रुधे (च० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(१८) द्रुपदे* । द्रु-शब्दोद्रुमपर्यायः । द्रुममूलेषु पदेषु पाद-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अभौके (ऋ०
सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(१९) तुग्वनि† । तूर्णशब्दोपपदान् गमेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)’—इति वर्निपि तूर्ण-शब्दस्य तु-भावो गमेष्टिलोपश्च ।
लुठतीत्यर्थः । तद्विपानायावगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ते । सप्तम्येक-
वचनम् । “सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२०) नंसन्ते । नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं०
५, २८, ५)” ॥

(२१) नसन्त‡ । ‘नस कौटिल्ये’ भूवादिरात्मनेपदी, अत्रा-
प्रोतिर्नमतेर्वार्थे वर्त्तते । ‘कन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)’—इति
वर्त्तमाने लङ् । ‘बहुलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्-
भावः । प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा । “घृतस्य धाराः समिधौ नसन्त (ऋ०
सं० ३, ८, ११, ३)” ॥

(२२) आहनसः§ । आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक् । ‘सूत्रे
इदमाहतम्’, ‘ब्राह्मणे इदमाहतम्’—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आहन्ति-
वचनार्थः । आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः । “ये ते मदा आहनसो
विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” ॥

* , † निघ० ४, १४ ।

‡ निघ० ४, १५. ७, १७ ।

§ निघ० ४, १४ ।

चतुर्थ्याध्यायः । १ ख० ।

(२४) अद्भुत्* । ‘अदेर्मन्’—इति मनिन् । अद्यत इत्यद्भु-
अन्नम् । तस्मिन् सौदन्ति सनेति वा तत् । अद्भन्युपपदे सदेः सने-
तेर्वा ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—‘क्विप् च (३, २, ७६)’—
इति क्विपि रूपम् । सनेतेर्नकारलोपे ह्रस्वत्वे पिति तुक् । “अद्भुसन्न
संसतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२५) इष्मिणः† । ‘इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)’ ‘इषियुंधीन्धि
(उ० १, १४२)’—इति मक्-प्रत्ययः । ईषतेरिषतेर्वा बाङलकात्
मकि धातेरिषभावः । इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष्म । ‘अतदनिठनौ
(५, २, ११५)’ । यद्वा ; उणादिकोमिन् प्रत्ययः । एषितारो हविषां
स्तुतौनाञ्च गन्तारो, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम् । “ते वा शीमन्त
इष्मिणो अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)” ॥

(२६) वाहः‡ । वहतेः ‘वहश्च’—इति णिदसुन् । देवताः प्रत्यूह्य-
मानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्योद्धृ-
तस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् सोमरसस्य
पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । “इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्
(ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)” ॥

(२७) परितक्काः। परिपूर्वात् तक्तेर्गतिकर्मणे मनिन् । परितः
सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् देशे रात्रिरस्ति । अथवा तक्कोष्णं तत्
परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । ‘तक्के-
त्युष्णनाम, तक् इति मत इति तेन परितक्का सति यकारोपेजनेन

* , †, ‡ निरु० ४, १६ ।

§ निरु० ४, १६, ११, १२ ।

परितक्का' । “कस्मै चि॒तिः का परि॑तक्कासीत् / (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)” ॥

(२८) सु॒विते* । सु॒पूर्वादे॑तेः क्त-प्रत्ययः, * * । ‘षुङ् प्राणि॑गर्भ-
मोच॑ने’—इत्यस्मादा क्ते क्कान्दसत्वादिङागमः उवङ् च । सप्तम्येकवच-
नम् । शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । “सु॒विते
मा॒धाः (य० वा० सं० ५, ५)” ॥

(२९) द॒यते† । ‘दय॑ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)’,
अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “म॒हो॒ध॒नानि॑ द॒य-
मा॒नः (ऋ० सं० २, १, १८, २)” —इति दाने । “नवे॑न पूर्वं दय॑मानाः
स्याम॑ (निरु० ४, १७)” —इति रक्षणे । “यए॒क इ॒द्वि॒द॒यते॑ (ऋ० सं०
१, ६, ६, २)” —इति दाने विभागे वा । “दु॒र्व॒र्त्त॒र्भी॒मो द॒यते॑ व॒नानि॑
ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)” —इति दहने । “वि॒द॒द॒सु॒र्द॒य॒मा॒नो वि श॒त्रून्
(ऋ० सं० ३, २, १५, १)” —इति हिंसायाम् । “मां वा॒य॒सो द॒ोषा
द॒य॒मा॒नो अबू॑बुधत् (निरु० ४, १७)” —इति गतिकर्मा ॥

(३०) नू॒चित‡ । (३१) नू॒च॑ । अनयोः पदद्वययोः * * ।
“अ॒द्या चि॒नू॒चि॒त्त॒द॒पो न॒दी॒नाम् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“नू च
पु॒रा च॒ स॒दनं॑ र॒थी॒णाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)” ॥

(३२) दा॒वने॥ । ददा॑तेः ‘आतो॑ मनिन्कनिब्वनिपश्च (३, २,
७४)’ —इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

* निरु० ४, १७ ।

† निरु० ४, १७. ८, ५२ ।

‡, § निरु० ४, १७ ।

॥ निरु० ४, १८ ।

चतुर्थी (२, ६, ६२ वा०), असोपाभावश्चान्दसः (६, ४, १३४) ।
देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य* । 'पू पालनं पूरणयोः (जु० प०)' । घञ् ।
पारः पालनं पूरणं वा । अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य तदकुपारं
सत् कोदीर्घत्वेनाकूपारम् । तस्य दावने इति सम्बन्धः । "अकूपारस्य
दावने (च० सं० ४, २, १०, २)" । आदित्यसमुद्रावप्यकूपारौ ।
पूर्ववत् । कच्छपोऽप्यकूपारः । कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्त्तेः कर्मण्यण् ।
न कूपारः अकूपारः । कच्छपोहि सति सम्भवे हृदं गच्छति न
कूपमल्लोदकत्वात् । त्रयाणां निगमाः पर्येष्याः ॥

(३४) शिश्रौते† । 'श्रो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन
अपः श्रो ओकारस्येत्वमात्मनेपदश्च । श्रतीत्यर्थः । 'शिश्रौते शृङ्गे
रक्षसे विनिक्षे' (च० सं० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुकः‡ । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेहे कः (३, १,
१४४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्ययोऽकारस्योकारश्च । सुपूर्वादा
तुष्कब्दस्याकारउपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च । सुग-
मनः सुप्रजा वा । "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरग्नैः (च० सं० ७, ५,
३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः । सु-प्र-पूर्वादयतेर्लुट् । 'उपसर्गस्यायतौ (८, ९,
१८)'—इति ल्वाभावश्चान्दसः । सु-प्र-गमना इत्यर्थः । "सुप्रा-
यणा अस्मिन् यज्ञे वि अयन्तामृतावृधः (य० वा० सं० २८, ५)" ॥

* निघ० ४, १८ ।

† निघ० ४, १८. ५, २२. १०, २०; २६ ।

‡ निघ० ४, १८ ।

(३७) अप्रायुवः* । प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (२, १, १४४)'—इति बाहु-लकानु क-प्रत्ययः, उवडि कृते अन्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम् । 'रुपां सुलुक् (७, ३, ३८)'—इति-जसः स्थाने सुः । न प्रादुबोऽप्रा-युवः । अप्रगमनत्वाः न प्रमाद्यन्त इति । “अप्रायुवो रत्नितारौ दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)” ॥

(३८) चवानः† । अन्तर्णीतण्यर्थात् चवतेः 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पूर्वे च बाहुलकादौघः । देवान् प्रति सोमानां च्यावयिरा गमयिता स्तोतेत्यर्थः । रुढित्वादिप्रसङ्गनि-वृत्तिः? । “युवं चवानं मनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)” । चवानस्य तु “चवने भार्गवः शार्यातां मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)” —“अद्वानवत् चवनवत् भृगुवत् (?)”—इत्या-दिर्निगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः‡ । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३७३ पृ०) । (४०) हरः§ । ज्वलन्नामसु (३६० पृ०) व्याख्यातम् । रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः । “य। ते॑ अग्ने रजःश्रया (य० वा० सं० ५, ८)” —“भुवो॑ यज्ञस्य रजसस्य नेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)” —“त्वया॑ दृष्ट्वा॑नि सुक्र॒तो रजा॑सि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“त्रिरात्रेण रजस्वला श्रुचिर्भवति (?)” —“वि॒र्त्तते॑ रज॒सी वे॒द्याभिः

*, † निब० ४, १८ ।

‡ निब० २, २१. ४, १८, १०, ४४. १२, ०, १२ ।

§ निब० ४, १८ ।

(ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुद-
कलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहति हरति सर्वं
लोकेषु, ह्रियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाश्रियन्ते । "प्रत्यग्रे हरमा
हरः गृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ८, ५)"—इति ज्योतिषाम् । उदक-
लोकवाचि-निगमौ पर्येवौ ॥

(४ १) जुहुरे* । जुहोतेः 'कुन्दसि लुङ्लङ्लिट् (३, ४, ६)'—
इति लिट्, 'हरयोरे (६, ४, ७६)'—इति रे, जूहति । यद्वा ; यथा-
प्राप्तो लिट् जुहुरे ऊतवन्तः । "जुहुरे वि चितयन्तः (ऋ० सं० ४,
१, ११, १)" ॥

(४ २) व्यन्तः† । व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४, १८)' ।
व्यन्तइत्यत्र यएष धातुः स दयतिवदनेकार्थइत्यर्थः । 'वी गतिप्रज-
मनकान्त्यप्रनखादनेषु (अदा० प०)' । अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थोऽपि ॥

(४ ३) क्राणा‡ । करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक् ।
"गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४, १८)" ॥

(४ ४) वाशी§ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७८ पृ०) । यद्वा ;
वासी-शब्दश्चेदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः ।
"वाशीभिस्तत्तताश्मन्त्रयैभिः (ऋ० सं० ८, ५, ६८, ४)" ॥

* निरु० ४, १८ । निरु० "अजोहवीत्" ४, २१. "ऊवे" ११, २१. १९, २१.
"ऊवेम" १०, २८. १९, १४. "जोह्वीमि" ११, २२ "हयः" १०, ४९.
"हवानाः" १९, १२. "आऊवामहे" ११, ५० ।

† निरु० ४, १; १८ । पु० ९, १ ।

‡ निरु० ४, १८ ।

§ निरु० ४, १६; १८ ।

(४ ५) विषुणः* । विषम-शब्दस्य अकारस्योकारो मकारस्य णकारश्च । विषमः । “सशर्द्धुर्यो विषुणस्य जन्तोः (च० सं० ५, २, ३, ५)” ॥

(४ ६) जामिः† । व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१८६ पृ०) । अतिरेकवाचिसमानजातीयानां वाचको जामि-शब्दः । अतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । “जामि वा एतद् यङ् कियते (ऐ० ब्रा० ३, ५, ३)” । वालिशोमूर्खः । स हि कस्मैचिन् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्येथः । समानजातीयो भगिनी-लक्षणोऽर्थः । समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात् । जा-शब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मि-शब्द-उपजनः । “यत्र जामयः कृण्वन् जामि (च० सं० ७, ६, ७, ५)” ॥

(४ ७) पिता‡ । ‘नप्तृनेष्टृत्वष्टृत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ (उ० २, ८८)’—इत्यादिना पातेः केवलकाण्यन्ताद्वा तच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (१८३ पृ०) । “द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र (च० सं० २, ३, २०, ३)” ॥

(४ ८) शंयोः§ । शाम्यतेः क्तिप् शम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यस्माद् विच् । अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । ‘शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्’ । “अथानः शं योररुघो दधात (च० सं० ७, ६, १७, ४)” । प्रसङ्गेन श्रुतिसाकृष्यात् भाष्ये ‘अथापि शंयुर्वार्द्धस्यत्यः (निरु० ४, २१)’—इत्युक्तम् ॥

* निरु० ४, १८ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० ४, ५ । निरु० ४, २१. ७, ८. २१, २० ।

§ निरु० ४, २१ ।

(४८) अतिः* । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१ इष्ट०) ।
ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथ-
वात्मपक्षे प्रकृतिः । “अदि॑तिर्द्यौरदि॑तिरन्तरि॑क्षम् (चु० सं० १, ६,
१६, ५)” ॥

(५०) एरिरे† । प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् ‘ईर गतौ (चु० प०)’--
इत्यस्मात्प्रिटि इत्यरे च । प्रेरितवन्तइत्यर्थः । “यमे॑रिरे भृग॑वो
विश्वे॑दसम् (चु० सं० १, २, १२, ४)” ॥

(५१) जसुरिः‡ । ‘जसु ताडने (चु० प०)’ । ‘जसि॑सहोरि॑न्
(उ० २, ६८)’-इति उरिन्-प्रत्ययः । यदा; अस्यतेर्वाङ्लकादुरिन्-
प्रत्यये जुडागमश्च धातोः । ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्चान्तो जसुरिः ।
“नीचाय॑मानं जसु॑रि न श्ये॑नम् (चु० सं० २, ७, १२, ५)” ॥

(५२) जरते§ । नैरुक्तधातुः । यदा; ‘गृ स्तुतौ (क्र्या० प०)’--
इत्यस्य गकारस्य जकारदति स्कन्दस्वामी । “दन्धा॑न एनं जरते
स्वाधीः (चु० सं० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने॥ । मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः ।
स्कान्दसत्त्वादतदनिठनौ नेष्यते हि एकाचरात्; ततो जाते, सप्तम्याच्च ।
“प्र म॒न्दिने॑ पितु॒मर्च॑ता वचः (चु० सं० १, ७, १२, १)” ॥

* पृ० १, १

† निब० ४, २२ ।

‡ निब० ४, २४ ।

§ पृ० १, १४ ।

॥ निब० ४, २५ ।

(५४) गौः* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३४५०)† । “अत्राहगोर-
मन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातुः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६५०) । अत्र भावे
तुन् गमनमित्यर्थः । “गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निरु० ४, २१)” ॥

(५६) दंसयः§ । दंसइति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४५०) ।
अत्र तु ‘अचइः (उ० ४, १३४)’, जम् । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येना-
नि । “कुत्साय मन्मन्मन्मन् दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)” ॥

(५७) तूताव॥ । तवतेर्द्विकर्मणो लिटि णलि ‘तुजादीनां दीर्घा
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)’ । “स तूताव नैनमश्रोत्यर्हतिः (ऋ० सं० १,
६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे॥ । ‘चय गतौ’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र चातयते
नाशनार्थस्यार्थे वर्तते । यद्वा; चातयतेरेव विहृतं रूपम् । “बृहस्पते
चयस दूत् पियारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)” ॥

(५९) वियुते॥ । यौतिरेव पृथग्भावार्था विपूर्वः । • • • ।
“समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)” ॥

(६०) ऋधक्** । अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिन्द्र दिवि
पार्ये यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाणृध्नात्यर्थे दृश्यते,
तदा ‘ऋधु वृद्धौ (खा० प०) ‘अस्मात् ‘प्रथः कित् (उ० १, १३०)’-

*; † पु० १, १ ।

‡ निब० ४, २५ ।

§ निब० ४, २५. “सन्ववीत्यत्” १, २८ ।

॥ निब० ४, २५. “चिक्कम्”, “चिक्कत्” २, ११ ।

¶, ** निब० ४, २५.

इति वाङ्मलकादि-प्रत्ययः किञ्च । अद्भुवन् अद्भुं कुर्वन् । “अधगया
अधगुतामिष्टाः (य० वा० सं० ८, २०)” ॥

(६१) अस्याः* । (६२) अस्या । शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्नि-
धिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य
तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तौत्रा-
र्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषय-
तामत्वाद्नुदात्तं पदद्वयमल्पीयोर्यथतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अ-
न्यादिष्टस्वार्थत्वात् । “अस्या ऊ पु ण उप मातये भुवः (अ० सं० २,
२, २, ४)” — “दौर्धायुरस्या यः पतिः (अ० सं० ८, ३, २७, ४)” ॥
“अस्य वामस्य पलितस्य हेतुः” — “तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
(अ० सं० २, ३, १४, १)” ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्त्रिम्^(१) । वाहिष्ठः^(२) । दूतः^(३) । वावशानः^(४) ।
वार्यम्^(५) । अन्यः^(६) । असश्चन्ती^(७) । वनुष्यति^(८) ।
तरुष्यति^(९) । भुन्दनाः^(१०) । आह्नः^(११) । नदः^(१२) ।
सोमोअक्षाः^(१३) । आचम्^(१४) । ऊतिः^(१५) । हासमाने^(१६) ।
पड्भिः^(१७) । ससम्^(१८) । द्विता^(१९) । ब्राः^(२०) । वराहः^(२१) ।
स्वसराणि^(२२) । शर्याः^(२३) । अर्कः^(२४) । पविः^(२५) । वक्षः^(२६) ।

* , † निब० ४, १५. “अयोः” २, २२. प० ४, ९. निब० ४, १८ ।

(१) “अहः” ख ।

(८) “तवष्यते” क ।

धन्व^(१०) । सिनम्^(१८) । इत्या^(१९) । सचा^(१०) । चित्^(११) ।
 आ^(१२) । युन्नम्^(१२) । पविचम्^(१४) । तोदः^(१५) । स्वचाः^(१६) ।
 शिपिविष्टः^(१७) । विष्णुः^(१८) । आष्टिः^(१९) । पृथुजयाः^(४०) ।
 अथर्युम्^(४१) । काणका^(४२) । अधिगुः^(४३) । आङ्गुषः^(४४) ।
 आपान्तमन्युः^(४५) । श्मशा^(४६) । उर्वशी^(४७) । वयुनम्^(४८) ।
 वाजपस्त्यम्^(४९) । वाजगन्ध्यम्^(५०) । गध्यम्^(५१) । गधिता^(५२) ।
 कौरयाणः^(५३) । तौरयाणः^(५४) । अहयाणः^(५५) । हर-
 याणः^(५६) । आरितः^(५७) । व्रन्दी^(५८) । निष्पपी^(५९) । तूणी-
 शम्^(६०) । क्षुम्पम्^(६१) । निचुम्पुणः^(६२) । पदिम्^(६३) । पादुः^(६४) ।
 वृकः^(६५) । जषावाकम्^(६६) । कृत्तिः^(६७) । श्वघ्नी^(६८) । समस्य^(६९) ।
 कुटस्य^(७०) । चर्षणिः^(७१) । शम्बः^(७२) । केपयः^(७३) । तूतुमा-
 कषे^(७४) । अंसचम्^(७५) । काकुदम्^(७६) । बीरिटे^(७७) ।
 अच्छ^(७८) । परि^(७९) । ईम्^(८०) । सीम्^(८१) । एनम्^(८२) ।
 एनाम्^(८३) । सृणि^(८४) रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि*॥२॥

(१) सन्निमा । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा शौचे (अदा० प०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति

(१८) "मितम्" क ।

(४३) "अस" च ।

(५१) "गन्ध्यम्" ग ।

(५६) नास्त्येतत् ङ-पुस्तके ।

(८४) "सृणिः" ग ।

* इतीत्यादि न विद्यते ङ-पुस्तके ।

† निब० ४, १ ।

किम् प्रत्ययः । लिङ्वद्वावाद् द्विवचनादिः । ‘आतोऽलोप इटि च (६, ४, ६४)’ । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितोवा मेघः सन्निः । “सन्निमविन्दुचरणे नदीनाम् (चट० सं० ८, ७, १७, ७)” ॥

(२) वाहिष्ठः* । वोढृ-शब्दात् ‘तुष्कन्दसि (५, ३, ५८)’—इती-
ष्ठनि ‘तुरिष्ठमेयःसु (६, ४, १५४)’—इति तच्चेऽलोपः । वाहिष्ठ-
इति उपधादीर्घश्चान्दसः । अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः । “वाहिष्ठोवा
इवानाम् (चट० सं० ६, २, २८, १)” ॥

(३) दूतः† ।

(४) वावशानः‡ । ‘वश कान्तौ (अदा० प०)’, ‘वाश्ट शब्दे (दि०
आ०)’ । ‘लिटः कानज् वा (३, २, १०६)’ । द्विवचनादिः । ‘तु-
जादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य (६, १, ७)’ । ‘न वशः (६, १, २०)’—
इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-प्रत्यये कानज्यपि न भवति,
वाश्यतेरुपधाद्द्वस्त्वञ्च व्यत्ययेनैव । यङ्सुकि शानचि रूपमिति श्री-
निवासः । सुप्तस्वसृरुषौर्वावशानः (चट० सं० ७, ५, ३३, ५)” ॥

(५) वार्यम्§ । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘एतिस्तुशास्वृदु-
जुषः क्यप् (३, १, १०८)’—इति क्यपि प्राप्ते ‘कृत्यलुटो वज्जलम्
(३, ३, ११३)’—इति ण्यत् । ‘क्यब्विधौ वृ-ग्रहणे वृज्जोग्रहणमिष्यते
न वृडः’—इति वैयाकरणाः । अथवा ऽऽवश्यकार्योऽण्यत्-प्रत्ययोद्रष्टव्यः ।

* निघ० ५, १ ।

† निघ० ५, १. ६, २२ । टीकायां न दृश्यते, तत्र लोचकत्रमाद एव चे, संशयः ।

‡ निघ० ५, १. “समवायशीताम्” ११, १ ।

§ निघ० ५, १ ।

वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वा । “तद् वार्यं” वृणीमहे
(ऋ० सं० ६, २, २३, ३)” ॥

(६) अन्धः* । व्याख्यानमन्त्रनामसु (२० ४ पृ०) । “आमन्त्रेभिः
सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)” ॥ तमोऽचतुष्पथमन्धः ।
अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभा-
वात् । चतुर्हीने अकारान्तमिदम् । “पश्यदक्षणात् विचेतदन्धः (ऋ०
सं० २, ३, १७, १)” — इति चतुर्हीनस्य ॥

(७) असञ्चन्ती† । सञ्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सञ्चतिरस्यतेर्वार्थं
वर्तते । शतरि ङीपा नञ्समासः । परस्यरेण सम्मितिश्रीभवन्त्यौ ।
अवक्षिपन्त्या वाश्रिते वा द्यावापृथिव्याउच्येते । “असञ्चन्ती भूरि-
धारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)” ॥

(८) वनुष्यति‡ । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२३ ३ पृ०) । अत्र तु
हन्यर्थः । “वनुष्याम वनुष्यतः (ऋ० सं० २, १, २१, १)” ॥

(९) तरुष्यति§ । नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः । ‘मृत्युं तरति’, ‘ब्रह्महत्या-
मुत्तरन्ति’ । विनाशयन्ति-व्यपोहन्तीति हन्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात्
तरतेरुकार्षकागवुपजनावित्याहुः । “इन्द्रेण युजेतरुषेम वृचम्
(ऋ० सं० ५, ४, १५, २)” ॥

(१०) भन्दनाः॥ । भन्दतेः स्तुतिकर्मणो ‘युच् बज्जलम् (उ० २,

* पु० २, ० ।

† पु० २, १४ ।

‡ पु० २, १९ ।

§ निघ० ४, २ ।

॥ निघ० ५, २ । “भन्दते” निघ- १, ११ ।

७४)'—इति युच् टाप् शम् । भन्दना स्तुतिरित्यर्थः । “सभन्दना
उदियन्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ७, ३, १०, १)” ॥

(११) आहनः* । आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः समुद्धौ आहनः
असह्यवचनादाहन्तुः । “अन्येन मदाहनो याहि त्वयम् (ऋ० सं०
७, ६, ७, ३)” ॥

(१२) नदः† । व्याख्याः स्तोत्रनामसु (३४ पृष्ठ०) । “नदस्य
मा रुध्नः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” ॥

(१३) सोमो अक्षाः‡ । अओतेर्लुङि सिचि ‘उदितो वा
(७, २, ५६)’—इति अनिट् पक्षे आडागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशि-
ष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिचि षस्य कादेशे आकारइतश्च विस-
र्जनीयौ । चियतेर्वा अलैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्जमाने लुट्, तिपः
स्थाने सिप्, ज्ञेरङ्, धातोष्टिलोपः, दीर्घश्च, इतश्च विसर्जनीयौ । चिय-
तीत्यर्थः । “अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” ॥
‘चर सञ्चलने (भू० प०)’ अक्षरीदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बङ्ग-
सम्बन्धसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्स्येति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागमः चरतीत्यर्थः । “सोमोऽगुग्धा-
भिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘सर्वे चियति-निगमाः’—इति
शाकपूणिर्निवाह उक्तः ॥

(१४) आचम्‡ । व्याख्यातं धन-नामसु (२२ पृष्ठ०) । इह

* पु० १ । निरु० ४, १५ ।

† पु० २, १६ ।

‡ निरु० ५, २. ‘विचरन्ति’ ११, ४१ । ‘अच’ प० ४, २. निरु० ८, ७ ।

§ पु० १, १० । निरु० ५, २ ।

चिप्रनाम । “श्रावम्भिररुणोष्ठातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)” ॥

(१५) ऊतिः* । अवतेः ‘ऊतियूतिजूतिचातिहेति (३, ३, ८७)’
—किन्नुदात्तो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्याठ् । अत्रावनं रक्षणं तर्पणं
वा । “आत्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)” ॥

(१६) हासमानो† । हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्त्तते । स्पर्द्ध-
मानौ परस्परं हव्यन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं०
३, २, १२, १)” ॥

(१७) पङ्भिः‡ । पिबतः स्थाशयते वा बन्धनार्थात् ‘स्पृशते वा
‘सर्त्तैरटिः (उ० १, १३३)’—इति बाङ्गलकादटिप्रत्ययोधातूनां
पकार-भावश्च । पानैः सोमस्यॴ । यद्वा ; स्थाशनैर्बन्धनैः स्पर्शनैः
स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम् । “वस्रुकः पङ्भिरुपसर्परिन्द्रम् (ऋ० सं०
८, ५, १५, ६)” ॥

(१८) ससम्॥ । ‘षस स्वप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । स्वपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यति-
रिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः । “सुसं न पक्क मविदच्छुचन्तम्
(ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)” ॥

(१९) द्विता॥ । द्विशब्दात् ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा (५, ३, ४९) ।

* निघ० १, १. ४, ३ ।

† निघ० ४, २. ८. २८ ।

‡ निघ० ४, २ । वृ० आ० ६, १, १२ ।

ॴ सायकभाष्ये तु सर्वत्रैव ‘पङ्भिः पादैः’ इति व्याख्यातम् । मञ्जीधरोऽपि
तथैव य० वा० सं० १२. १२ ।

॥ प० १, ७. निघ० ४, १ ।

॥ निघ० ४, २ ।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । द्विधेत्यर्थः । “द्विता च सत्ता स्वधया
च शुभुः (च० सं० ३, १, १७, ५)” ॥

(२०) प्राः* । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जम् । वरितारोऽन्वेष्टारो
मृगादीगाम् । प्रात्यस्थानीयाः लुब्धकादयः । “मृगं न प्रा मृगयन्ते
(च० सं० ५, ७, १८, १)” ॥

(२१) वराहः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६५ पृ०) । निगमश्च
तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्वसराणि‡ । अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (५६ पृ०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) श्रय्याः§ । अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३ पृ०) । अत्र
दृषव उच्यन्ते । “श्रय्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थोः (च० सं० ७, ५,
१२, ५)” ॥

(२४) अर्कः॥ । अर्चतेः ‘क्षदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,
३८)’—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् । अन्ये मृग्यमुदाह-
रणम् । अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृत्तेऽप्यर्चति । “अर्कपर्णे
जुहोति (?०)” ॥

(२५) पविः¶ । व्याख्यातोवाङ्नामसु (८० पृ०) । रथनेमि-

* निब० ५. १ ।

† पु० १, १०. ४, १ । निब० ५, ४. “वराहः” ५, ४ ।

‡ पु० १, ८. १, ४. ४, १ । निब० ५, ४ ।

§ पु० १, ५. निब० ५, ४. १०, १८ ।

॥ पु० १, ७. १०. ४, १ । निब० ५, ४. ६, १२ ।

¶ पु० १, ११. १, १० । निब० ५, ५. १९, २० ।

र्यञ्चस्य पविः । “उ॒त पु॒व्या रथाना॑म् (ऋ० सं० ४, ३, ८, ४)” । यञ्स्य
दर्शितः ॥

(२६) वचः* । वदतेः ‘वहः सुट् चा’—इत्यसुन् । मध्यं काय
उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । उरदत्युच्यते । “उ॒पो अ॒दर्शि
गु॒न्ध्युवो न व॑तः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२७) धन्व† । व्याख्यातमन्तरिचनामसु (२० पृ०) । सएव
निगमः ॥

(२८) सिनम्‡ । व्याख्यातमन्ननामसु (२० पृ०) । सएव
निगमः ॥

(२९) इत्या॥ । इदं-शब्दात् ‘था हेतौ च कन्दसि (५, ३,
२६)’—इति हेतौ प्रकारवचने चाल्-प्रत्ययः । एतेर्वा चाल् ‘प्रत्न-
पूर्वविश्वेमात्याल् कन्दसि (५, ३, १११)’—इति इवार्थे चाल् विहितो
व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदं-शब्दादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन
प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः । “इ॒त्या च॒न्द्रम॑सोऽगृ॒हे (ऋ० सं० १, ६,
७, ५)” ॥ ‘अमु॒था (निरु० ५, ५)’—इत्यर्थकथनं कथमिति निरु-
पणीयम्, इत्याविति स्कन्दस्वामिग्रन्थश्च निरूपणीयः ॥

(३०) सचा॥ । सहायार्थाऽर्थ निपातः । “आदि॒त्यैरु॒द्रैर्वसु॑भिः
स॒चा भु॑वः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)” ॥

* निरु० ४, १६. ५, ५ ।

† ‘वहिष्ठाधाअभ्यञ्छ दमि’—इति मि० कौ० उ० ४, २, १५ ।

‡ पु० १, २. ४, २ । निरु० ५, ५. ६, १८ ।

§ पु० २, ७ । निरु० ५, ५ ।

॥ पु० ७, १० । निरु० ४, २५. ५, ५. ६ २. ११, २० ।

॥ निरु० ५, ५. ११, ५० ।

(३१) चित्* । निपातोनाम च । निपातोऽनुदान्तः । ‘चिदित्ये-
षोऽनेककर्मा’—इत्यादिनां व्याख्यातः (निरु० १, ४) । “चतुर्गृह्ण-
मानात् (ऋ० सं० १, ३, २ ३, ४)” —इत्युपमायाम् । अवकुत्सनादि-
ष्वपि निगमा अन्वेष्ट्याः । नाम तु चिनेतेत्येतयतेर्वा किपि चिदिति
भवति । चितां भागैः क्षीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते† ।
“चिदसि मनासि धीरमि (य० वा० सं० ४, १८)” ॥

(३२) आ‡ । ‘आ इत्यर्वागर्थे’—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु०
१, ३) । “परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)” —
इत्युपसर्गस्य । “जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” —इत्युप-
मायाः । “आमेन्यस्य रजसो यदुभ्र आ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)”
—इत्यध्यर्थस्य ॥

(३३) द्युन्नम्§ । व्याख्यातं धननामसु (२२ ५५०) । अत्र यज्ञो-
ऽन्नं वाभिधीयते । “अस्मै द्युन्नमधिरत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५, ३,
८, ३)” ॥

(३४) पवित्रम्॥ । पुनातेः ‘पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)’ —
‘कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३ २, १८६)’ —इतीत्र-प्रत्ययः । मन्त्र-
रश्म्यापोऽग्निवाचुसोमसूर्येन्द्राश्वाभिर्धेयाः । मन्त्रादिषु करणसाधनः

अग्न्यादिषु कर्मसाधनः । “येन देवाः पवित्रेण (सा० सं० २, ५, २,

* पु० ३, १३ । निरु० १, ४. ५, ५. १०, २८ ।

† ऐ० ब्रा० १, ५, १ ।

‡ पु० ३, १३ । निरु० १, ३. ४. ५, ५. ७ ।

§ पु० १, १० । निरु० ५, ५ ।

॥ पु० १, १२ । निरु० १, ६. १२, २२ ।

८, ४)"—इति मन्त्रस्य । “गर्भस्त्रिपुतो नृभिर्द्विभिः सुतः (ऋ० सं० ७, २, १ ८, ४)" —“पवित्रन्तः परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, १० ८, २)" इति च रश्मौनाम् । “शतपतिचाः स्वधया मर्दन्तौः (ऋ० सं० ५, ४, १ ४, ४)" —इत्येवम् । “अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनक्तु (निरु० ५, ६) —इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(३४) तोदः* । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितमाधनाय । तुदेर्घञ् । यदा ; ‘देवमेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः’—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थः । “तोदस्यैव शरणं आ गृहस्थ (ऋ० सं० २, २, १ ८, १)" ॥

(३६) स्वञ्चाः† । सुपूर्वादञ्चते रसुन् । सुगमन इत्यर्थः । “आ जुह्वानो घतष्टुः स्वञ्चाः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)" ॥

(३७) शिपिविष्टः‡ । (३८) विष्णुः§ । एते विष्णोरादित्यस्य नामनी । शिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः । यादृशः श्रेयो निर्वेष्टितः तादृश इति, श्रेय इव वेष्टन-त्वम्-विवर्जितः—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रचादप्रतिपन्नरश्मिः । अपिवा; ‘उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्’—इत्यौपमन्यवः । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । ‘प्रशंसानाम’—इत्याचार्यः । शिपिभीरश्मिभिराविष्टः शिपिविष्टः उपान्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञ-

* निरु० ५, ५ ।

† निरु० ५, ७ ।

‡ निरु० ५, ७. ‘शिपिः’ ५, ८ ।

§ प. ५, ९ । निरु० ५, ७. १९, १८ ।

नामसु (३४८ प्र०), अर्थोऽनुगुणः । “किमिन्ने विष्णो परिचक्ष्यं
भत् प्रयद् ववच्चे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २ ५, ६)” —
इत्युभयोर्निगमः ॥

(३८) आघृणिः* । घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१ प्र०), क्रो-
धनामसु (२३४ प्र०) च व्याख्यातः । आगतदौप्तिरागतक्रोधो वा ।
“आघृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति दौप्तिनामत्वे
निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं कर्तव्यम् ॥

(४०) पृथुज्रयाः† । ‘जि अभिभवे (भू० प०)’ । असुनि बा-
ज्जलकात् ककारस्य रेफः । ज्रयो वेगः । पृथुः ज्रयो यस्य सः । वेगे-
नान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः । “पृथुज्रया अमिनादादुर्दस्योः
(ऋ० सं० ३, ३, १३, २)” ॥

(४१) अथर्युम्‡ । अततेः । ‘जनिमनियजिदमिभ्यः’ — इति
बाज्जलकात् युस्-प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इत्सञ्ज्ञकः ।
अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः ।
“दूरे दृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ५, १, २३, १)” ॥

(४२) काणुका॥ । कान्त-क्रान्त-कृत-शब्दानां काणु-भावः । तच्च
स्वार्थे कः । असि ‘शेष्कन्दसि वज्जलम् (६, १, ७०)’ — इति श्लेर्लुक् ।
कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आह्वनीयं प्रति गतानि, ऋत्विक्

* , † निघ० ५, ८ ।

‡ निघ० ५, १५ । “अथर्यु” य० बा० सं० २, ६० ।

§ ‘अथर्युम्’ — इति सामपाठः । ऋ० १, १, २, १०. — उ० १, १, ६, १

॥ निघ० ५, ११ ।

प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विशिष्यन्ते । यद्वा ; काणुकेति इन्द्रविशेषणम्* । सोमस्य कान्तः वक्षभः । यद्वा ; कणे-
शब्दः 'कणेमनसो अद्वाप्रतिघाते'-इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रिया-
विशेषणञ्च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)" ॥

(४३) अधिगुः† । अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽधिगुः । अधि-
कृतशब्दस्याधिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः कागादिष्वधि-
कृतत्वात् । यद्वा ; अधिगवादिशब्दवत्त्वादधिगुः । अधिग्वप्प्रभृतीना-
मधिगोर्मुख्यत्वादधिगुशब्देनाभिधानम् । अग्निरिन्द्रश्चाधिगुशब्देनोच्यते ।
अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत्राधृतशब्दस्याधिभावः ।
गमनं गौः । "अधिगोशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)"—"तुभ्यं"
स्योतन्यधिगो शचौवः (ऋ० सं० ३, १, २१, ४)"—"ऋचौषमाया-
धिगवमोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥

(४४) आङ्गूषः‡ । आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ् । आघुष्यते आघोषः ।
घो-कारस्य ङूकारभावः§ । 'आङोऽनुनासिकश्चन्द्रसि (६, १, १२६)'—इत्यनुनासिको व्यत्ययेन । स्तोमोऽभिधेयः । "एनाङ्गूषेण
वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, ६३, ४)" ॥

(४५) आपान्तमन्युः॥ । आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्यु-

* 'नैरक्तप्रसिद्धातु कालाभिमानीडः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य सन्ति । तानेककृपमनुभवन्तीति । एतत् सवमेकेन प्रतिधानेनापिबत्'—इति ऋ० सं० ६, ५, २०, ४र्थ मन्त्रव्याख्याने मायणः ।

†, ‡ निबन्धः ४. ११ ।

§ 'वर्णात् कारः (६, १, १०८. वा० १)'—इति 'वर्णरूपे एव कारप्रत्यये भवति, नात्र वर्णकस्य स्वरूपमात्रं बोध्यमस्तीति कथङ्कारः कारप्रत्ययोध्येयः

॥ निबन्धः ४, ११ ।

दीप्तिर्यस्य । आपादित-शब्दस्याणान्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१ ३ ५ पृ ०) । सोम उच्यते । इन्द्रश्चापान्तमन्युः । उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा । “आपान्तमन्युस्तुपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” ॥

(४ ६) श्मशा* । श्म शरीरमश्रुते व्याप्नोति । श्म-शब्दोपपदात् अश्रुतेः पचाद्यच् । उदकवाहिनी कुल्या नाडी वान्नरसवाहिनी वा श्मशोच्यते । श्म अश्रुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिग्रन्थे नास्ति श्रीनिवासमते तु स्व-शब्दोपपदात् अश्रुतेः पूर्ववदच् । स्वं शासती श्मशा, व-कारस्य मकारः । “आव श्मशा रुधुडाः (ऋ० सं० ८, ५ २ ६, १)” ॥

(४ ७) उर्वशी† । उरु-शब्दोपपदात् अश्रुतेर्वष्टेर्वा ‘इन् सर्वधा-तुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)’-इतीन्प्रत्यये ‘कृदिकारात् (४, १, ४ ५. वा०)’—इति ङीप् वशुत्तरपदे उरु-शब्दस्य उ-लोपश्च । उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति । उरुभ्यां वा अश्रुते सम्भोगकाले कामिनं वशीकरोति, शिल्पोपचारकुशलेत्यर्थः । उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः । व्यधिकरणो बज्रवीहिः । बज्रषु कामो यस्याः, बह्वर्ना वा कामो यस्याः । “उर्वशी ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० सं० ५, २, १४, १)” ॥

(४ ८) वयुनम्‡ । व्याख्यातं प्रज्ञानामसु (३ २ ४ पृ ०) । कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया । “सदत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवचकार (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)” ॥

* निरु० ४, १२ । ‘श्मशानम’ निरु० २, ४. अथ० सं० ५, ११, ८ ।

† प० ५, ५ । निरु० ४, १२. ११, १४; ४६ ।

‡ पु० २, ८ ।

(४८) वाजपस्त्यम्* । वाजशब्दो व्याख्यातोऽङ्गनागसु (२०४ पृ०), पस्त्यशब्दो गृहनामसु (३०८ पृ०) वाजस्य पस्त्यस्य परममे-
तदन्नाद्यमस्माजेमिति मन्यमानां यस्मिन् देवाः पतन्ति तम् । सोम
उच्यते । “सुनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५०) वाजगन्ध्यम्† । ‘गन्ध अर्दने’ चुगादिरात्मनेपदी । अच
मिश्रणार्थः । ‘अचो यत् (३, १, ८७)’ । गृह्यतेर्गन्ध्यादेशो ण्यच्चेति
केचित् । गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ।
“अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५१) गन्ध्यम्‡ । गृह्यतेः अग्रादित्वाद् (उ० ४, १०८) यत्-
प्रत्ययो धातोर्गन्ध्यादेशश्च । ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना
मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः । सोम उच्यते । “ऋज्वा वाजं न
गन्ध्यं युयूषत् (ऋ० सं० ३, ५, १८, १)” ॥

(५२) गन्धिताॴ । ग्रहेः क्ते ग्रहस्य गन्धादेशः । “आगन्धिता
परिगन्धिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आगृहीता, अवयवैर्गाढं
परिष्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगन्धिता, सर्वतोऽन्तर्वहिष्य मिश्रितः आ-
लिङ्गन-चुम्बन-पुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परि-
गृहीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरयाणः॥ । कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः । शत्रून् प्रति
कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः । यदा ; इत्यथो रथ इत्यादि-

* निर० ४, १५ ।

†, ‡, §, ॥ निर० ५, १५ ।

सङ्गमं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कौरयाणः ।

“पाकं^१ स्यामा कौरयाणः (ऋ० सं० पू० ७, २८, १)” ॥

(५४) तौरयाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः० क्षिप्र-
गमन इत्यर्थः । “स तौरयाण उपपाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३, ३, १६.
इवा०)” ॥

(५५) अह्रयाणः† । ह्रीत-शब्दस्य ह्रभावः । अह्रौयमाणः अल-
ज्जितमानः यो ह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ह्रीतो गच्छति, तदस्य
नास्ति, अतः स्नाध्यगमन इत्यर्थः । “अनुष्टुपा कृणुह्यह्रयाणः (ऋ०
सं० ३, ४, २५, ४)” ॥

(५६) हरयाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवितैश्च-
र्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रु-जीवितादीनां हर्त्तृ इत्यर्थः । “रजतं
हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, १)” ॥

(५७) आरितः§ । ‘ऋ गतौ’ । ‘सूचिसूचिमूत्रय्यशूर्णेती-
नाम् (३, १, २२.वा०)’—इति विहितस्य यङः ‘यङोऽचि च (२, ४,
७४)’—इत्यत्र बङ्गलानुवृत्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र ‘स-
न्यङोः (६, १, ८)’—इति ऋ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्त्वाभ्यासस्य
ऋकारस्यात्वे ‘इगिकौ च लुकिं (७, ४, ८१)’—इति लुकि निष्ठायां
छान्दसत्वादित्, ऋकारस्य यणादेशो ‘रोरि (८, ३, १४)’ इत्यभ्यास-
रेफलोपे ब्रलोपे पूर्वस्य (६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति ।
एतन्तस्य लुगभावश्छान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत

इत्यर्थः । “य आरितः कर्मणि कर्मणि स्मिन् (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी* । व्रन्दति नैरुक्तधातुः । ‘गमेरिनिः (उ० ४, ६)’—इति बाहुलकादिनिः । “शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोहवद् वगा (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पपी† । ‘षप समवाये (भू० प०)’—इत्यस्मात् स्पृश-
त्यर्थे वर्त्तमानान् असुनि सकार-पकार-विपर्ययः । स्पृशश्चात्र तद्वा-
रकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः । सपति स्पृशति सुखयतीति सपः,
निःपूर्वः, निष्पपा इति प्राप्ते निष्पपी । * * * । “मा नो मघेव
निष्पपी परा दा. (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)” । यदा विनिर्गत-पसा
इति पठन्ति,‡ तदा मघेरपि विपर्यस्ताक्षगात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,
३, ११८)’ । अर्थः स एव । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गत-
पसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ॥

(६०) तूर्णाशम्§ । ‘तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्रुते (निब०
५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतत्त्वार्थतश्च उदक-
मभिधेयम् । तूर्णमश्रुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णाशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वेनाकर्तृत्वात् कर्मापपदाभावात् कौ न स्यादिति चेत्,
—अश्रुत इत्यशं तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम् । * * * । “तूर्णाशं
न गिरेरधि (ऋ० सं० ६, ३, १, ४)” ॥

* निब० ५, १४ ।

† निब० ५, १६ ।

‡ तस्य निगमेऽयम्—“यथा पमंजाशद्वरम्” अथ० सं० ३, १५, २१, २

§ निब० ५, १६ । “तूर्णिः” पु० ९, १५. निब० ७, २० ।

(६१) जुम्पम्* । ‘जुभ सञ्चलने (दि० प०)’ । ‘शकि लिङ् च (३, ३, १७२)’—इति शक्यार्थे ण्यत् । लोभ्यमिति प्राप्ते चोकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारश्चोपजनः । अयन्नेनैव लोभयितुं शक्यम् । अहिच्छत्रकमुच्यते । “पुदा जुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) ॥

(६२) निचुम्पुणः । ‘वीणाम्यणम्रणभ्रूणक्षूणत्राणटणघृणादयः (?†)’—इति निचान्त-नियम-नीचैः-शब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-पृणाति-पूणातिभ्यो णुक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निचु-भावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपातनम् । ‘चमु अदने (दि० आ०)’ । निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति निचुम्पुणः सोमः । “अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ० सं० ६, ६, २५, २)” । नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः । निगमः पर्येष्टः । नीचैरस्मिन् क्कणन्ति नीचैः शब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः । “अवभृथनिचुम्पुणः (य० वा० सं० ८, २७)” ॥

(६३) पदिमा‡ । ‘पत्स गतौ (भू० प०)’ । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ पदिः पक्षी । आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति । “मुक्षीजयेत्र पदिमुत्सितानि (ऋ० सं० २, १, १०, २)” ॥

(६४) पादुः‡ । पद्यतेः ‘कन्दसीणः (उ० १, २)’—इति बाज-

* निब० ४, १६ । “जुम्पति” पु० २, १४ ।

† ‘राद्यासाद्यास्थूणावीणाः’—इति सि० कौ० उ० २, १२ ।

‡ निब० ४, १८ । “पदम्” निब० २, ०. ४, १० । ‘पतति’ पु० २. १४

“आपन्नत” निब० ११, १४ ।

§ निब० ४, १८ ।

लकाद्गुणं वृद्धिः । पदमं पादः । “स पादुरस्य निरुजो न मुच्यते
(च० सं० ७, ७, १८, ४)” ॥

(६५) वृक्कः* । व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः ‘सृष्टभृगुषिमुषिभ्यः
कित् (उ० ३, ३८)’—इति क-प्रत्ययः । वृकश्चन्द्रमाः । विवृतं स्पष्ट-
ज्योतिष्मत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः ।
विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः । विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रास-
वृद्धिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “अरुणो
मा मृकदृक्ः (च० सं० १, ७, २३, ३)” । यदा ; ‘वृजौ वर्जने’
अदादिः । अनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः । पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को
नकारजकारलोपश्च । आदित्य उच्यते । आवृङ्क्ते आवृणोति जगत्
प्रकाशेन, आवृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यदा ;
वृणक्तेर्वधकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि । “आत्मो यत्सौ-
ममुञ्चतु वृकस्य (च० सं० १, ८, १६, १)” । विविधं कृन्तति उर-
णादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च । विपूर्वात् कृन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरुन्नेया ।
“वृकश्चिदस्य वारण उग्रामयिः (च० सं० ६, ४, ४८, ३)” । अपि
वा सृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा वृक्युच्यते । “शतं मेषान् वृक्ये
चक्षदानम् (च० सं० १, ८, ११, १)” ॥

(६६) जोषवाकम् । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)’ । कर्मणि
घञ्, वचेर्भावे । जोषयितव्यं वचनं । विस्पष्टायै सेवितव्यं वचनं ।
अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा (च० सं०
४, ८, २५, ४)” ॥

* पु० १, २० । निघ० ५, १०० । ६, २६० । १२, ४४ । “वृक्कः” निघ० १, ६० । १२, १८ ।

† निघ० ५, ११ ।

(६७) कृत्तिः* । कृन्ततेः रूपम् । यशोऽन्नं वा । यशोहि द्विषतः कृन्तति दुर्भक्तं वान्नं माषादि भोक्तारम् । “महौ च कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)” । शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः । सूत्रमय्यपि कृत्तिः चरद्वक्त्रखण्डग्रथितत्वात् कर्त्तृनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रोच्यते । कृत्तिं वसन्नाचर (य० वा० सं० १६, ५१)” ॥

(६८) श्वघ्नी† । स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि हनः (३, २, ८६)’—इति णिनि-प्रत्ययः । स्वं धनं हतवान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः । स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१२८५०) व्याख्यातः । “कृतं न श्वघ्नी विचिनेति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य‡ । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पद्यते ‘त्वत्त्वस-मसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः । “मा नः समस्य दूक्ष्य१” । (ऋ० सं० ६, ५, २४, ४)” । “उरुव्याणो अघायतः सम-स्मात् (य० वा० सं० ३, २६)” । “उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसोः (ऋ० सं० ६, २, २, ३)” । “नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)” ॥

(७०) कुटस्यॴ (७१) चर्षणिः॥ । कृतशब्दस्य कुटभावः । कृजर्थात् कुटेः क-प्रत्ययद्वयन्ये । चर्षणिशब्दो व्याख्यातः पश्यतिकर्मसु

* पु० २, ४ । निब० ५, २२ ।

† निब० ५, २२ ।

‡ निब० ५, २२. १०, ५ ।

ॴ निब० ५, २४. “कुटतेः” ६, २० ।

॥ पु० २, २ । निब० ५, २४. १२, २१. “चर्षणीभृत्” १२, ४० ।

(३२८८०) । “पिता कुटस्य चर्षणिः (च० सं० १, ३, ३ ३, ४)” ॥

(७२) शम्भः* । व्याख्यातं शम्बरदति मिघनामसु (६६४०) ।

“उयो यः शम्भः पुरुषतु तेन (च० सं० ७, ८, २ ३, २)” ॥

(७३) केपयः† । कु-शब्देऽपपदात् पुनातेः ‘अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्’—इति बाङ्गलकात् क्यप्, कोः कादेशः । कपूयः दुःपूयः दुःशोधः दुःकामेत्यर्थः । कपूयेन तदन्तोऽपि कपूयाः ; अकारोम-
त्वर्थीयः । कुत्सितकर्माण उत्थापितपापकर्माणोवेत्यन्ते । कपूया-
सन्तः केपयः । “ई मैव ते न्यविशन्तु केपयः (च० सं० ७, ८, २ ७, १)” ॥

(७४) तृतुमाक्षणे‡ । ‘तृतुमेत्यस्य शौघगत्यर्थस्य तूर्णमित्यवगमः’
—इति स्कन्दस्वामी । निर्वाहो निरूपणीयः । करोतेर्लटि ‘थासः
से (३, ४, ८०)’, उ-प्रत्ययस्य ‘बङ्गलं छन्दसि (२, ४, ७३)’—इति
लूक् कुरुषद्वत्यर्थः । “एता विश्वा सर्वना तृतुमा क्षणे (च० सं० ८,
१, ८, ६)” ॥

(७५) अंसत्रम्§ । आङ्पूर्वाद्भुन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं
च । आहन्तीत्यंहः पापम् । पापेन वाच तत्फलभूतप्रहारादिकं
लक्ष्यते । अंहसस्त्रायते । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’—इत्यंहसस्त्रं
सदंसत्रम् । धनुर्वा कवचञ्च । “अंसत्रकोशं मिञ्चता नृपाणाम् (च०
सं० ८, ५, १८, १)” ॥

(७६) काकुदम्¶ । कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, ‘यङो-

*, † निघ० ४, २४ ।

‡ निघ० ४, २४. “अंसत्रकोशम्” ४, २६ ।

§ प० १, १ । निघ० ४, २६ ।

ऽचिच्च (२, ४, ७४)'—इति यङ्सुकि, द्विवचमादौ, 'न धातुलोप-
आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधः । कोकूयते पुनःपुनः
शब्दं करोतीति काकुर्जिक्का । कोकुवाधानं सद् वर्णसुत्यादिना
काकुदं तालु । कोकूयमाना नुदतीति वा । कोकूयतेर्नुदेश काकु-
दम् । अनुचरन्ति काकुदम् (च० सं० ६, ५, ७, २)" ॥

(७७) बीरिटे* । भियो'वा नचत्रादीनां वाभासस्ततिस्तनं
यस्मिन् । तत् भीततनं भास्तनं वा सत् बीरिटमन्तरिचम्; मनुष्य-
गणो वा अनालम्बेऽन्तरिचे हि भीतिः कस्य न जायते; बृहन्नरेन्दो
यतोहि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । “आ विश्यतीव बीरिट इयाते
(च० सं० ५, ४, ६, २)" ॥

(७८) अच्छा । निपातः । अभेरर्थे । आभिमुख्यार्थे वर्तते ।
आप्तुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि† । (८०) ईमृ‡ । (८१) सीम्॥ । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिके निपानप्रकरणे (१, ३४०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ।
एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्¶ । (८३) एनाम्** । एतत्पदद्वयमस्या अस्ये-
त्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—इत्येवं

* निर० ५. २० ।

† निर० २, २५. ४, २४. ४, २८ ।

‡ निर० १, २. ५, २८. १०, ७. ११, १० ।

§ पु० १, १२ । निर० १, ९. ४, १९. ४, २८ ।

॥ निर० १, ७. ५, २१; २८. ११, ४०; ४८. “सीमम्” १, ७. “सीमिका” २, २० ।

¶, ** निर० ५, २८. “एना । अया” पु० २, २९. निर० २, २१ ।

व्याख्यातम् (निब० ४, २५) । अनेकार्थत्वादुपन्यासः । “चित्तम-
मायुनम् (? ५)” — इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

(८४) छणिः* । ‘छ गतौ (भू० प०)’ । ‘पृथुष्टिप्रच्छिज्वरित्व-
रिभ्यः कित्’ — इति णि-प्रत्ययः । लवितव्यं प्रति सरणात् छणि-
शब्देनात्र दाचमभिप्रेतम् । “नेदीय इत्छुण्यः पृक्मेयात् (य० वा०
सं० १२, ६८)” ॥

॥ इति चतुरश्रौतिः पदानि ॥२॥

आशुशुक्षणिः^(१) । आशाभ्यः^(२) । काशिः^(३) । कुणा-
रुम्^(४) । अलातृणः^(५) । सललूकम्^(६) । कल्पयम्^(७) । वि-
सूहः^(८) । वीरुधः^(९) । नक्षद्वाभम्^(१०) । अस्कृधायुः^(११) ।
निष्टृम्भाः^(१२) । बृबदुक्थम्^(१३) । कृददरः^(१४) । कृदूप्ते^(१५) ।
पुलुकामः^(१६) । असिन्वती^(१७) । कपना^(१८) । भाकृजीकः^(१९) ।
रुजानाः^(२०) । जूणिः^(२१) । ओमना^(२२) । उपलप्रक्षिणी^(२३) ।
उपसि^(२४) । प्रकलवित्^(२५) । अभ्यर्धयज्वा^(२६) । ईक्षे^(२७) ।
क्षोणस्य^(२८) । अस्मे^(२९) । पार्थः^(३०) । सवीमनि^(३१) । स-
प्रथाः^(३२) । विदथानि^(३३) । आयन्तः^(३४) । आशीः^(३५) ।
अजीगः^(३६) । अमूरः^(३७) । शशमानः^(३८) । देवोदेवाच्या
कृपा^(३९) । विजामातुः^(४०) । आमसः^(४१) । सोमानम्^(४२) ।

* निब० ४, २८ ।

† ‘छहविभ्यां कित्’ सि० कौ० उ० ४, ४९ ।

(३९) “देवोदेवाच्या । कृपा” — इति पदद्वयं ख-ग-च-पुस्तकेषु । तथा सति
सङ्ग्राहद्विरपि नाशङ्का, तेषु “शिरिम्बिठः (१२०)” पदादर्शनात् ।

अनवायम्^(४२) । किमीदिने^(४४) । अमवान्^(४५) । अमी-
वा^(४६) । दुरितम्^(४७) । अघे^(४८) । अमतिः^(४९) । शुष्टी^(५०) ।
पुरन्धिः^(५१) । रुशत्^(५२) । रिशादसः^(५३) । सुदचः^(५४) ।
सुविदचः^(५५) । आनुषक्^(५६) । तुर्वणिः^(५७) । गिर्वणाः^(५८) ।
असूत्ते^(५९) । सूत्ते^(६०) । अम्यक्^(६१) । यादृश्मिन्^(६२) । जार-
यायि^(६३) । अग्रिया^(६४) । चनः^(६५) । पचता^(६६) । शुरुधः^(६७) ।
अमिनः^(६८) । जज्झतीः^(६९) । अप्रतिष्कृतः^(७०) । शाशदा-
नः^(७१) । सृप्रः^(७२) । सुशिप्रः^(७३) । रंसु^(७४) । द्विबर्हीः^(७५) ।
अक्रः^(७६) । उराणः^(७७) । स्तियानाम्^(७८) । स्तिपाः^(७९) ।
जवारु^(८०) । जरुथम्^(८१) । कुलिशः^(८२) । तुञ्जः^(८३) । बर्ह-
णा^(८४) । ततनुष्टिम्^(८५) । इलीविशः^(८६) । कियेधाः^(८७) ।
भृमिः^(८८) । विष्पितः^(८९) । तुरीपम्^(९०) । रास्पिनः^(९१) ।
कृञ्जतिः^(९२) । कृजुनीती^(९३) । प्रतद्वरु^(९४) । हिनेत^(९५) ।
चोष्कूयमाणः^(९६) । चोष्कूयते^(९७) । सुमत्^(९८) । दिवि-
ष्टिषु^(९९) । दूतः^(१००) । जिन्वति^(१०१) । अमचः^(१०२) । कृची-
षमः^(१०३) । अनर्शरातिम्^(१०४) । अनर्वा^(१०५) । असामि^(१०६) ।
गल्दया^(१०७) । जल्हवः^(१०८) । बकुरः^(१०९) । बेकनाटान्^(११०) ।
अभिधेतन^(१११) । अंहुरः^(११२) । बतः^(११३) । वाताप्यम्^(११४) ।

(४८) “अघा” कातिरिक्तेषु सर्वत्र ।

(५८) कातिरिक्तेषु सर्वत्र “गिर्वणसे” इति ।

(८५) “इलीविशः” क ।

चाकन्^(११४) । रथ्यति^(११५) । असक्राम्^(११६) । आध्वः^(११७) ।
 अनवब्रवः^(११८) । सुदान्वे^(११९) । शिरिम्बिठः^(१२०) । पुरा-
 शुरः^(१२१) । क्रिविर्दती^(१२२) । करुळती^(१२३) । दनः^(१२४) ।
 शुरारुः^(१२५) । इदंयुः^(१२६) । कीकटेषु^(१२७) । बुन्दः^(१२८) ।
 वृन्दम्^(१२९) । किः^(१३०) । उल्वम्^(१३१) । कृबीस^(१३२) मृबीस-
 मिति द्वाविंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः‡ । शुचेर्ज्वलतिकर्मणः किपि शुक् दीप्तिः,
 क्षणिर्हिंसार्थः; ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १२४)’—इतीन्, मनोतेर्वा
 इन् । आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसिता तमसां सनिता सम्भक्ता
 वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य । अग्निरुच्यते । यद्वा ;
 आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णोत्तरार्थात् सनि आशुशुक्ष इति स्थिते ‘आङि
 शुषेः सनः’—इति विहितः अनि-प्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति ।
 ‘आङि शुचेः’—इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीप-

(१२०) “शिरिम्बिठः” नास्तीदम्यदम् ख-घ-च-पुस्तकेषु । क-पुस्तकेऽपि न दृश्यते
 परं तत्र लेखकप्रमाद एव मूलमन्यथा सङ्ख्या थाकुर्येत ।

(१३१) “उल्वम्” क ।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग ।

† “इति सप्तमोऽध्यायः” ग (द्रष्टव्यं परस्तात्) । “निघण्टुके” छ ।

‡ ख-च-पुस्तकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽसौ सङ्गच्छवाक्यम् ।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ताः आशुशुचिणिः आदीपयिषुरित्यर्थः ।

“त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचिणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १) ॥

(२) आशाम्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४० पृ०) । स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ८, २) ॥

(३) काशिः† । काशतेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’— इतीन् प्रत्ययः । प्रकाशयते इति काशिर्मुष्टिः । “यत्सङ्गुभूणा मधवन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” ॥

(४) कुणारुम्‡ । कणतेः शब्दकर्मणः ‘कणेरारुः’—इति बाङ्गल-कात् आरु-प्रत्ययस्ताच्चीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मेघ उच्यते । “अहस्त मिन्द्र सन्पिणक् कुणारुम् (य० वा० सं० १८, ६८)” ॥

(५) अलाटणः§ । अलं-शब्दोपपदात् तदेहिंसार्थात् ‘वीणम्यूण-प्रणभ्रूणचूणतूणटूणघृणादयः (उ० ३, १३?)’—इति ण-प्रत्ययो दकार-लोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते । यद्वा; ल्युटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य; बह्वदकत्वात् मेघो विशिष्यते । अलाटणो बल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” ॥

(६) सललूकम्॥ । सम्पूर्वाक्षुभेर्निष्ठायां ‘लुभो विमोहने (७, २,

* पु० १, ६. निब० ६, १ ।

† निब० ६, १ ।

‡ निब० २, २. ६, १ ।

§ निब० ६, २, १ ।

॥ निब० ६, २ ।

५४)'-इतीडामः । यदा; सर्त्तः 'मण्डूकोलूकोरूकशूकशम्बूकयूक-
वरूकादयः (उ० ४, ४० ?)'-इत्यूक-प्रत्यये गुप्ति रपरे कृते अरित्यस्य
द्विर्वचनरेफयोर्लृत्वापत्तिश्च निपात्यते । सरणशीलमत्यन्तदूरं गृह-
मित्यर्थः । रक्षा विशिष्यते । “आ कीवतः सल्लूकं चकथ (ऋ०
सं० ३, २, ४, २)” ॥

(७) कल्पयम्* । कमिति रुद्धनाम । तस्य रकारस्य नकारः
पयसश्च सलोपः । कल्पयसं सुखयसमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः ।
“त्यच्चिदित्या कल्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४, १, ३, २, ६)” ॥

(८) विस्मूहः† । विपूर्वात् स्त्रवतेः क्विपि । विविधं स्त्रवन्तीति विस्मूहः
आपः । “वया इव रुरुजः सप्त विस्मूहः (ऋ० सं० ४, ५, ८, ६)” ॥

(९) वीरुधः‡ । विपूर्वात् रुहेः क्विपि वेदीर्घा हकारस्य धका-
रस्य । मूलविभुजादित्वात् के विरुद्धाः सत्यः वीरुधः । विविधं
रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते । “वीरुधः पारयिण्वः (ऋ०
सं० ८, ५, ८, ३)” ॥

(१०) नक्षद्दामम्§ । नक्षतेर्गतिकर्मणे व्याप्तिकर्मणे वा शनरि
नक्षत्; दम्नोतीति दम्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यणि नकारलोपश्छान्दसः,
वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां च शत्रूणां हन्तारमित्यर्थः ।
“नक्षद्दामं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १, ३, २)” ॥

(११) अल्लघायुः॥ । दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

* निरु० ६, २. “कथा” २, २९. ६, २० ।

†. ‡ निरु० ६, २ ।

§ निरु० ६, २. “नक्षत्रम्” २, २० । “नक्षति”, पु० २, २४ ।

॥ निरु० ६, २ ।

इति यावत् । कृष्विति ह्रस्वनामसु व्याख्यातम् (२८७ पृ०) । मञ्-
पूर्वम् धातोः मकार उपजनः, धु-शब्दस्य धोभावः । यदा; मञ्पूर्वान्
करोतेर्निष्ठायामकृतशब्दस्यासृजभावः ; दधातेर्ध्रिचतेर्वा 'इणोणिन्' ?
—इति बाङ्गलकात् उप्-प्रत्ययः, णित्वाद् युगागमः, धकारस्य
धोभावः । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचित्त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः ।
अकृतयानो वा अनुक्तपूर्वः केनचिदित्यर्थः । धनविशेष उच्यते । “यो
अस्कृ॑धोयु॒र्जरः स्व॑वान् (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)” ॥

(१२) निशृम्भाः† । निपूर्वान् 'अथि शैथिल्ये (भू० आ०)'—
इत्यस्मात् घञ् । निर्गतः अथः शैथिल्यं यस्याः सा निअथा गतिः,
अश्लिथिलया गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—
इति उः । अथशब्दस्य शृम्भावः । अश्लिथिलया गत्या हरणशीला
अविश्रामहरणा इत्यर्थः । “निशृ॒म्भास्तेज॑न॒श्रिय॑म् (ऋ० सं० ४, ८,
२१, ६)” । भाष्ये शृथ्यशब्दः अथशब्दपर्यायः (निरु० ६, ३) ॥

(१३) हृबदुक्थम्‡ । हृहृच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (३०० पृ०) ।
तत्र हकारस्य बः । यदा; 'संश्चत्तृपदेहन् (उ० २, ७८)'—इति
ब्रूधातो रति-प्रत्यये हृबच्छब्दो निपात्यते ; उक्थ-शब्द उक्थ इत्यत्र
व्याख्यातः (३२३ पृ०) । हृहृद् वक्तव्यं वा 'उक्थं सुतिर्यस्य स
हृहृदुक्थः, तम्; सुत्यर्हमित्यर्थः । “हृब॑दुक्थं हवामहे (ऋ० सं०
६, ३, २, ५)” ॥

* 'एतेर्णिच'—इति सि० कौ० उ० २, १११ ।

† निब० ६, २ ।

‡ निब० ६, ४ ।

(१४) ऋदूदरः* । मृदु उदरमस्य । मृदुर्वा वृमनविरेचनयो-
रकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानैः स मृदूदरः
सोमः ‡ आदेर्मकारस्य लोपः । “ऋदूदरेण सख्या सचेम (ऋ० सं०
६, ४, १२, ५)” । सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याजैषा ॥

(१५) ऋदूपे† । ‘अर्द अर्दने’ हिंसार्थः । ‘कृन्दसीणः (उ० १, २)’
—इति बाङ्गलकादुण् धातोर्ऋदादेशः ; ऋदुशब्दोपपदे पतेरभ्त्तर्णीति-
ण्यर्थात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)’—इति उः, ‘अन्येषामपि
दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । बाङ्गविशेषणमेतत् । शत्रूणा-
मर्दनेन पातयितारौ । * * * । “ऋदूपे चिदृदुदृधा (ऋ०
सं० ६, ५, ३०, ६)” ॥

(१६) पुलुकामः‡ । पुरुर्वज्रकामो यस्य सः । कपिलकादित्वा-
सत्वम् । “पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)” ॥

(१७) असिन्वती§ । ‘षिञ् बन्धने (स्वा० उ०)’ । अनेकार्थत्वा-
द्धातूनामत्र सङ्ख्यादनार्थः । लटः शतरि श्रुः । ‘उगितश्च (४, १, ६)’
—इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घः । असङ्ख्यादन्यावित्यर्थः । हनू विशेयते ।
“असिन्वती बभ्रती भूर्यन्तः (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)” ॥

(१८) कपना॥ । ‘कपि चलने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘युच्
बङ्गलम् (उ० ४, ७४)’—इति युचि बाङ्गलकादागमानित्यत्वान्नुम् न

* निघ० ६, ४. “ऋणति” पु० २, १९ ।

† निघ० ६, ४. २२. “ऋदुदृधा” ६, २२ ।

‡, § निघ० ६, ४ ।

॥ निघ० ६, ४. कपिञ्जलः” २, १८. ८, ४. ५ ।

क्रियते । घुणाः क्रियते उच्यन्ते । “मोषथा वृक्षङ्गपुनेव वेधसः
(च० सं० ४, ३, १५, १)” ॥

(१८) भाञ्जजीकः* । चञ्जुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा
भा दीप्तिर्यस्य स चञ्जुक्रभाः सम् भाञ्जजीकः । अग्निरुच्यते ।
“धूमकेतुः समिधा भाञ्जजीकः (च० सं० ७, ६, ११, २)” ॥

(१९) रुजानाः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१३४ पृ०) ।
स निगमः (च० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२०) जूर्णि‡ । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५ पृ०) । अत्र
सेनाभिधेया । “क्षिप्ता जूर्णिर्न वलति (च० सं० २, १, १७, ३)” ॥

(२१) ओमना§ । अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ
विभक्ते राकारः । अवनाय अवनेन वा । “परिघंसमोमना व्रां वयो
गात् (च० सं० ५, ५, १६, ४)” ॥

(२२) उपलप्रक्षिणी॥ । उपलशब्दोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा
‘सुष्यजातौ (३, २, ७८)’—इति णिनि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः ।
उपलेषु सन्तोषु वालुकासु यवान् क्षिणोति क्षिणस्ति भृञ्जतीत्यर्थः,
उपलेषु यवान् प्रक्षिपति क्षूर्णयतीत्यर्थः । सक्तुकारिकाभिधेया ।
“उपलप्रक्षिणै नना (च० सं० ७, ५, २५, ३)” ॥

* निब० ६ ४. “भाजः” २, १२. ६, ८. १२, १. १०, २१ ।

† पु० १, १२ । निब० ६, ४. “आवज्जः” १०, २० ।

‡ पु० २, १२ । निब० ६, ४ ।

§ निब० ६, ४. “ओमः” ६, ८. १२, ४० ।

॥ निब० ६, ५. “उपलः” पु० १, १०. निब० १, २२ ।

(२४) उपसि* । उपस्य-शब्दस्य * * * । “आमो^१न ऊर्द्धा
मुपसि^२ क्षिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)” ॥

(२५) प्रकलवित्† । प्रकर्णेण कलाः मानोऽमानप्रतिमानादि-
विषयाः प्रकृष्टाश्चगणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति । “मत्सूद्विष
(३, २, ६१)’-इत्यादिना किपि ‘ङगापोः सञ्ज्ञाश्चन्द्रसोर्बहुलम्
(६, ३, ६३)’-इति ह्रस्वः । प्रकलंविद् वणिग् भवति । “दर्मि-
चासः प्रकलविन्निमानाः (ऋ० सं० ५, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा‡ । ‘अधु वृद्धौ (दि० प०)’ । णिजन्तात्
पचाद्यचि णि-लोपे अभ्यर्धः यजेर्दानार्थात् ‘सुयजोर्ङनिप् (३, २,
१०३)’ अल्पानपि रसान् अभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति धनं वा स्तोत्रभ्यो
यो ददाति सः । पूषा विशेष्यते । “सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ०
सं० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२७) ईक्षे§ । ‘ईश ऐश्वये (अदा० आ०)’ । ‘थासः से (३, ४,
८०)’ । व्यत्ययेन ईशसे न भवति । “ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्
(ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)” ॥

(२८) क्षोणस्य॥ । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘कृत्यल्युटो
बहुलम् (३, ३, ११३)’-इति कर्त्तरि ल्युट् । क्षोणस्येत्यत्र यकारस्यो-

* निब० ६, ६. ‘उपस्यः’ ७, १६. ८, १५. १८ ९, १९. ४० ।

† निब० ६, ६. “प्र” १, ३ ।

‡ निब० ६, ६. “अर्धः” ३, १० ।

§ निब० ६, ६ ।

॥ निब० ६, ६. “क्षयः” ८, १८ ।

कारे 'आद्गुणः (६, १, ८७)' । निवसितुरित्यर्थः । "महः क्षोण-
स्याश्विना कणाय (ऋ० सं० १, ८, १४, ३)" ॥

(२८) अस्मे* । अस्मद्ः । जसादीनां श्वे प्रगृह्यं, सुवेव टेः । जसा-
दिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि; -- "अस्मे ते बन्धुः (य० वा० सं०
४, २२)", "अस्मे यातं नासत्या सजोषाः (ऋ० सं० १, ८, १८,
६)", "अस्मे समानेभि र्वषभ पौंस्येभिः (ऋ० सं० २, ३, २५, २)",
अस्मे प्र यन्धि मघन्नृजौषिन् (ऋ० सं० ३, २, २०, ५)", "अस्मे
आराशिद्द्वेषः सनुतयुयोतु (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)", "ऊर्व इव
पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३, २, ४, ४)", "अस्मे धत्त वसवो
वसुनि (य० वा० सं० ८, १८)" ॥

(३०) पाथः† । पथतेः पन्थतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ
इत्ययमादेशः । पथ्यते गम्यते पच्यादिभिरन्तरिचवासिभिर्वा पाथः ।
अन्तरिचम् । "श्येनो न दीयन्तर्न्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)" ।
उदकमपि पाथः । 'पिबतेस्युट् च‡'—इत्युसुन् । पीयते ह्युदकम् ।
अन्ते पिबतिरभ्यवहारार्थः । "आ चष्ट आसां पार्थो नदीनाम्
(ऋ० सं० ५, ३, २५, ५)" —इत्युदकस्य । "देवानां पाथ उप प्र
विद्वान् (ऋ० सं० ८, २, २२, ४)" —इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि‡ । 'सु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)' । 'हृमधृ-
सृस्तृभ्य इमनिच् (उ० ४, १४ ३)'—इति इमनिच् । प्रसवशब्दस्य

* निर० ६, ७. अस्मेतिः" ११, २५ ।

† निर० ६, ७. ८, १७ ।

‡ 'उदके युट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १८८ ।

§ निर० ६, ७. १२ ।

एव वर्णव्यत्यादिना । प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । “देवस्य वयं सवितुः सर्वो-
मनि (ऋ० सं० ५, १, १५, २)” ॥

(३२) सप्रथाः* । प्रथतेरसुन् । सर्वतः-शब्दस्य स-भावः । सर्वतः
पृथुः । “त्वमग्ने सप्रथा अग्निं (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)” ॥

(३३) विद्यानि† । विदेरथक् (उ० ३, १११) । वेदनानि
विज्ञानानीत्यर्थः । “विद्यानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २६६, २)” ॥

(३४) आयन्तः‡ । ‘अिञ् सेवायाम् (भू० आ०)’ । शतरि अपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । समाश्रयन्तः । यद्वा ; भूते ल्युट् ।
समाश्रिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)” ॥

(३५) आशीः§ । आङ्पूर्वात् अयतेः गृणोतेर्वा ‘क्विब्वचिप्रच्छि
(३, २, १७८ वा० १)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादियसिद्धिः (भा०)’
—इत्युक्ते किपि प्रकृतेः शीरादेशः । यद्वा ; एतयोरर्थे वर्त्तमानात्
गृणातेः किपि शीरशब्दे निर्वाहः । आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात्
होमार्थस्य सोमस्य अपणं दध्युच्यते । “इन्द्राय गाव आशिरम्
(ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” । ‘आङः शासु इच्छायाम्’ इत्यस्मात्
किपि । * * * । “सा मे सत्याग्नीर्देवान् गाम्यात् (? ॥)” ।
रेफान्त-सकारान्तयोक्तृभयोरपि साधारणं पाठः समान्ताये ॥

* निब० ६, ७. ८, २२ ।

† पृ० ३, १७. निब० १, ७. २, १२. ६, ७. ८, १२. ८, ३. “विमदसुः” ४,
४. विज्ञनापसु’ ११, ७२. ‘विद्वस्’ ८, २० ।

‡ निब० ६, ८. “उदयेत्” ११, १० ।

§ निब० ६, ८ ।

॥ ऋ० सं० ८, ७, १५, ४. इदृश्या ।

(३६) अजीगः* । जिगर्त्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा यद्वृत्तार्थो वा । लङि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्सस्य (८, २, २४) इति स-लोपः, रेफस्य विमर्जनीयः । अवगिरति, गृह्णाति वा । अक्षयतीत्यर्थः । “आदिद् धसिष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० २, ३, १२, २)” ॥

(३७) अमूरः† । ‘मुह वैचित्ये (दि० प०)’ । निष्ठायां उत्तम, घृत्व-ठलोप-दीर्घः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर । अमूढे-त्यर्थः । “मूरा अमूर न वयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)” ॥

(३८) शशमानः‡ । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (३३४ पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवो देवाच्या कृपाॴ । देवशब्दोपपदात् अञ्चतेः ‘अत्विग् (३, २, ५८)’—इत्यादिना किन्, ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-लोपः, ‘अचः (६, ४, १३८)’—इत्यकारलोपः, ‘चौ (६, ३, १३८)’—इति दीर्घे ‘अञ्चतेशोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)’—इति ङीपि ‘विष्वग्देवयोश्च टेरद्वङ् च तावप्रत्यये (६, ३, ८२)’ न भवति ; ‘कूपू सामर्थ्ये (भू० आ०)’ किपि । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । “देवो देवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, ६)” ॥

(४०) विजामातुः॥ । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामात-

* “जिगर्त्ति” निब० ६, ८. “गिरति” ९, ४. “प्रतिजगर” १०, १२. “गृह्णाति” पु० २, १४. निब० १, ८ ।

† निब० ६, ८. ११, २ ।

‡ पु० २, १४ । निब० ६, ८ ।

ॴ निब० ६, ८ ।

॥ निब० ६, ८. “जामाता” ९ ।

गुणं यस्मात्, सोऽयममात्रगुणो विजामाता कन्या-पतिरुच्यते । ततः पञ्चमी । * * * । “विजामातुरुत वा घां स्यात् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)” ॥

(४१) ओमासः* । अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि कर्मणि वा ‘अविसिविसिऽपिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति मन्-प्रत्यये ‘ज्वरत्वर (६, ४, २०)’—इत्यादिना ऊठि ऊमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः । जस् । ‘आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ । रक्षितारस्तर्प-यितारस्तर्पणीयाः । “ओमासश्चर्षणीधृतः (ऋ० सं० १, १, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतेर्मन्दिन्-प्रत्ययः । अमि सोमानम् । सोतारम् । अभिषोतारं सोमानाम् । “सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” ॥

(४३) अनवायम्† । (४४) किमौदिने‡ । अनवयवशब्दस्यान-वायभावः । अनवयवं सकलमित्यर्थः । किमिदानौ कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं वर्त्तत इति वा चरति । साधुजनवैरौ सदा विरुद्ध-बुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः । किमिदं-शब्दस्य वाक्यस्य वा किमौदिन-भावः । “द्वेषो धत्तमनवायं किमौदिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवान्§ । अमा सहार्थाव्ययम् । तस्य मत्तुपि ह्रस्वः ससहायः । यद्वा ; ‘अम रोगे (चु० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः

* निघ० ६, ८. १२, ४० ।

† निघ० ६, १०. “सोमपीतिः” ८, २०. “सोमी” ८, ८. “सोम्या” ९, २५. १०, २०. ११, १८. १९ ।

‡ निघ० ६, ११ ।

§ निघ० ६, १२. “अमा” पु० २, ४ ।

(४८) अमतिः* । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दोषिः । मतिरपि प्रकाशरूप-
त्वाद् दोषिः । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दोषिरभि-
धेया । अमातति-शब्दस्य आत्ममति-शब्दस्य वा अमतिभावः ।
सवित्विशेषणत्वादात्मप्रकाशमयो ततिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते ।

२ २७ २ २ २ १ २७ २

‘ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० ह० आ० ५, २, ३, ८)” ॥

(५०) श्रुष्टौ† । (५१) पुरन्धिः‡ । अश्रोतेः ‘हृक्कषिकर्षि-
वर्षिमुषिशासुव्यशिष्ठाभ्यः क्तिन्’ । ‘कृदिकागदक्तिनः (४, १, ४ ५. ग०
वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात् विकल्पो ङीष् । श्रु अष्टि
व्याप्तिरत्र श्रुष्टौ । * * * ॥ पुरुशब्दो बज्जनाम । धीरिति कर्म-
नाम, प्रज्ञानाम वा । बज्जकर्मा बज्जप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः ।
पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः । ‘वेन्नो ङित् †’—इति
बाङ्गलकात् ङिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः ।
भृगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः । “श्रुष्टौ भग्नं नामेत्या पुरन्धिम् (च०
सं० ५, ४, ६, ४)” । श्रुष्टौ-शब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाका-
याश्च । “श्रुष्टीवरौर्भूत नासुभ्यमापः (च० सं० ७, ७, २ ६, १)”—
इति सुखस्याभिधायकः । “श्रुष्टी सहरा असह्यः (?)”—इति
धान्यशलाकायाः ॥

* पु० २, ७. निघ० ६, १२ ।

† निघ० ६, १२ ।

‡ पु० २, २०. निघ० ६, १२. ११, १. १२, १२ ।

§ ‘वातेर्ङिच’—इति सि० कौ० ७, १२६ ।

(५२) रुशन्* । ‘रुच दीप्तौ (भू० आ०)’ । ‘संस्वत्तृम्यदेष्टत् (उ० २, ७८)’—इति अति-प्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारस्य निपात्यते । रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते । यदा ; रुशेहिंसार्थान्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्तमाना लट् शतरि । “समिद्धस्य रुशददर्शि पाजः (च० सं० ३, ८, १२, ९)” ॥

(५३) रिशादसः† । ‘रिशं हिंसायाम्’ तुदादिः । अन्तर्णीत-ण्यर्थः । लट् शतरि क्कान्दसो दीर्घः । अस्यतेर्विच् । रिशतां शत्रूणां वा असितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः । “अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसः (च० सं० ६, २, ३२, ५)” ॥

(५४) सुदत्रः‡ । सु-पूर्वात् ददातेः द्रन्, द्रनि बाहुलकात् द्रस्व-त्वम् । सुदानः । “त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः (च० सं० ५, ३, २७, २)” ॥

(५५) सुविदत्रः§ । सु-पूर्वात् ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अमियजिबधिपतिकलिनक्षिभ्योऽचन् ॥’—इति बाहुलकादचन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । “आग्ने याभिः सुविदत्रेभि-रर्वाङ् (च० सं० ७, ६, १८, ३)” ॥

(५६) आनुषक्¶ । अनुपूर्वात् ‘षञ्ज सङ्गे (भू० प०)’—इत्यस्मात्

* निब० २, २०. ६, १२ ।

† निब० ६, १५ ।

‡ निब० ६, १४. “सुदानुः” ६, २७. “सुदाम्” २, १४ ।

§ निब० ६, १४. ७, ६ ।

॥ “अमिनक्षिबधिपतिभ्योऽचन् । गडोरादेश कः । द्रश्चित् । सुविदेः कचन्”—इति सि० को० उ० २, १०२—१०५ ।

¶ निब० ६, १४ ।

किप्रि, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । “स्तृणन्ति बर्हिर्गानुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)” ॥

(५७) तुर्वणिः* । तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोते: 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । “स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंस्थे (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)” ॥

(५८) गीर्वणाः† । गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्णन्तादसुनि वने-घटादित्वेन मित्सञ्ज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोतृभिः सम्भजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थ-निर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । “जुष्टुं गीर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)” ॥

(५९) असुर्त्ते सुर्त्ते‡ । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतो (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां चान्दमत्वादिउभावे ईकारस्य पूर्वस-वर्णं पूर्वच दीर्घश्चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः । सुर्त्ते इति रजसीत्यस्य विशिष्टणम् । सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । “असुर्त्ते सुर्त्ते रजसि निषृत्ते (ऋ० सं०, ३, १७, ४)” ॥

* निघ० ६, १४, “तुरः” १९, १४. “तुरण्यति” १, १८ ।

† निघ० ६, १४ ।

‡ निघ० ६, १५ ।

(६०) अम्यक्* । मा-शब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः, क्तिप् नकारलोपे मा-शब्दस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया चित्ता सती मां प्रति इव गता । यदा ; अभिपूर्वादञ्चतेः किनि अभ्यक् सती भंकारस्य मकारापत्या अम्यक् । शत्रून् प्रत्यभिगता । यदा ; अमा-शब्दः सहार्थे निपातः । अमाक् सती अम्यक् सहभूता । “अम्यक् सा ते इन्द्र ऋष्टिरस्मे (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृग्मिन्† । यादृशे इत्यर्थः । “यादृग्मिन् धायितमपु-
स्ययाविदत् (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारजायि‡ । उस्विशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वा-
वगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवभूतस्या-
ख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गश्च । अन्ये तु जनेरपत्याभिगतमा-
ख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा
मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्त-
प्रतिपादनेन परिहृतत्वात् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः ।
उस्विशेषणवादिनां जारस्यासौ यायौति जारयायि । गवां यौवनस्य
जरयित्वाज्जरत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम् । “उसः पितेव
जारयायि युञ्जेः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” ॥

* नि० ६, १५ । “म्यञ्चति” “मियञ्चति” पु० २, १४ ।

† नि० ६, १५ ।

‡ नि० ६, १५. “जारः” २, १६. ५, २. १०, २१. “जालम्” ६, २७.
“जारिणी” १२. ७ ।

(६३) अद्रिया* । अग्रशब्दोपपदान् यातेः 'गेहेः कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । याकारस्येकारः । तृतीयैकवचन-
स्याकारः । यदा ; अग्रमर्हति 'कन्दसि च (५, १, ६७)'—इति य-
प्रत्यये इकार उपजनः । अर्हार्थो वा घनि घस्य दयादेशो विभक्ते
राकारः । अग्राह । यदा ; अग्रा एवाग्निया । अग्रभूताय्या । “विश्वे
अग्नियोत वाजाः (ऋ० सं० ३, ७, ३, ३)” ॥

(६४) चनः† । (६५) पचता‡ । पचतेर्ल्युट् 'कृत्यल्युटो बङ्गलम्
(३, ३, ११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पच्यत इति पचनम् । वचन-
शब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः । अन्नम् । यदा ;
वचेरसुनि बाङ्गलकात् नोऽन्तादेशः । पचतेः 'मृदृशियजिपचिवच्यमि(?)'
'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते द्रष्टव्यः । विभ-
क्तेराकारः । पक्कः पक्कौ पक्का इति वावगमः । पदान्तस्य बङ्गल-
सामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः । “चनो दधिष्य पचतोत मेमम्
(ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति बङ्गवचनस्य । “तन्मेदस्तः प्रति
पचताग्रभीष्टाम् (निरु० ६, १६)”—इति द्विचनस्य । “पुरोळा
अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)”—इत्येकवचनस्य ॥

(६६) शुर्धः§ । शुचं दीप्तिं तापं वा रुधत्यः । ‘अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति क्तिप् । शुग्धः शुर्धः । “ऋतस्य हि
शुर्धः सन्ति पूर्वाः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)” ॥

* निघ० ६, १६. “अग्रम्” ६, २ ।

† निघ० ६, १६ ।

‡ निघ० ६, १६. “पक्कः” ५, २४. ६, २४. “पक्लिः” ७, १९ ।

§ निघ० ६, १६. १९, १८ ।

(६७) अमिनः* । 'माङ् माने (अदा० प०)' । निष्ठा कः । 'द्यतिस्यतिमास्याम् (७,४,४०)'—इति इत्वम् । मितः परिच्छिन्नः । न मितः अमितः सन्नमिनः अपरिमृण इत्यर्थः, अपरिगणितकालो वा । यद्वा ; मिनेतेर्बध्कर्मणः 'इण्मिञ्जिदीङुव्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति बाहुलकान्नक् । नञ्समासः । अमिनः अर्हिसितः केनचित् । यद्वा ; क एव प्रत्ययः । अमितोभ्यमितो वा सन् अमिनः । "उत द्विवर्त्तौ अमिनः सहेभिः (च० सं० ४, ६,७,९)" ॥

(६८) जङ्गती† । जङ्गतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य इति * * * । जस् । पूर्वसवर्णः । "मृत्तो जङ्गतीरिव (च० सं० ४, ६,८,६)" ॥

(६९) अप्रतिष्कृतः‡ । 'स्कुञ् आप्रवणे (खा० उ०)' । आप्रवणमागमनम् । स्कुवतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा । अषोपदेशत्वाद्वात्ययेन षत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य कृतभावः । "अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः (च० सं० १,१,१४,१)" ॥

(७०) शासदानः§ । 'शट् शातने (भृ० प०)' । अस्माद् यङ्- 'लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुनरसुरास्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रस्त्वां मृतिर्मतिरुक्ताशदानः (च० सं० १,३,३,३)" ॥

* निब० ६, १६. "अमः" १०, २१ ।

† निब० ६, १६. अनुकरणशब्दस्य ।

‡ निब० ६, १६ ।

§ निब० ६, १६. "शासत्" २, ४ ।

(७१) सुप्रः* । शिप्रे इत्यत्र (३८ २ पृ०) सुप्रशब्दो व्याख्यातः ।
 “सुप्रकरत्नमतये (च० सं० ६, २, २, ५)” । सुप्रौ करन्मौ बाहू यस्य
 होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि सुप्रम् भर्षणात् ।
 निगमः पर्येयः ५

(७२) सुशिपः† । शिप्रे व्याख्याते (३८ २ पृ०) । शोभनत्वविशि-
 ष्टत्वमत्र विशेषः । सुहनुः सुनामो वा सुशिपः । “वाजे सुशिपु गामति
 (च० सं० ६, २, २, ३)” । कचिच्छिप्रशब्देन शिरन्त्राणमुच्यते ।
 शिपाः शौर्षसु वितता हिरण्ययोरिति सुशिपः सुशिरस्त्राणदस्यर्थः
 सम्भवति ॥

(७३) रंसु‡ । रमतेर्विच् । मप्रमीवहवचनम् । रमणीयेष्वि-
 त्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रभावः । “म चित्रेण चिकित्ते रंसु भामा
 (च० सं० २, ४, २४, ५)” ॥

(७४) दिवर्हाः§ । दिशब्दे मप्रम्यन्ते उपपदे ‘वृद्ध वृद्धौ (भू०
 प०)’—इत्यस्मादसुन् । दयोः स्थानयोर्वीर्येण परिवृढः इन्द्रः । न
 क्षान्तरिचे वीर्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्या-
 द्रसान् परिगृहीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च
 प्रसिद्धिरितिहासेषु दिवर्हा उच्यते । “उत दिवर्हा अमिनः सहोभिः
 (च० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

* निघ० ६, १०

† निघ० ६, १० “शिप्रे” पु० ४, १ ।

‡ निघ० १, १० ।

§ निघ० ६, १०. “दिः” २, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति उः, आङोह्रस्त्वम् । आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाश-
माक्रम्यते वा । "अक्रो न सभिः समिधे महीनाम् (ऋ० सं० २, ८, १५, २)" ॥

(७६) उराणः† । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना
वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "दूत ईयमे प्रदिव उराणः
(ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)" । स्वल्पमपि हविः उरु वज्र कुर्वाणः ।
तथाच श्रुतिः । "यद्वै देवो जाषत हविस्तत हिमोतुं वर्द्धते अथो-
ऽयमपरिमितः (?)" —इति ॥

(७७) स्तियानाम‡ । स्त्यायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)'—इति विच् । दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वान्निरु-
पपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठीवज्रवचनम् । हिमभावेन
संहता आप उच्यन्ते । "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ०
सं० ४, ७, २०, १)" ॥

(७८) स्तिपाः§ । स्तिपाः पातीति विच् । स्तिपापाः सन् स्तिपाः ।
यदा; उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्तिपाः । अग्निरुच्यते ।
स ह्याङ्गतिद्वादेण पालयिता; अङ्गभावौपगमनेन चोपस्थितानां कर्म-
व्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम् । "स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः
(ऋ० सं० ८, २, १८, ४)" ॥

* निब० १, १० ।

† निब० १, १०. "उराणः", "उरामधिः" ५, २१ ।

‡ निब० १, १०. "स्यै", "जी" १, २१ ।

§ निब० १, १० ।

(७८) जवारु* । जवमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवङ्गिर्वा रयिभिर्धदारो-
हति तदादित्यमण्डलमुच्यते । जवमज्-जरमद्-गरमच्छब्दानां जवभावः,
आङ्पूर्वाद्गुहेश्च कु-प्रत्ययो निपात्यते । “अये रूप आरुपितु”
जवारु (च० सं० ३, ५, ९, ९)” ॥

(८०) जरुथमा† । गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्धतिकर्मणो
‘जृ वृजोरुथन् † —इति भावे*करणे वा रुथन् । बाङ्सिकाद्
गकारस्य जकारः । स्तवनं रुथतेऽनेनेति वा जरुथं स्तोत्रम् । “ज-
रुथं हन्यति राये पुरन्धिम् (च० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिशः‡ । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८८ पृ०) । स
निगमः (च० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुञ्जः॥ । तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः
“तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (च० सं० १, १, १४, ९)” । वज्रोऽपि तुञ्ज
स्तत्रैव व्याख्यातः ॥

(८३) बर्हणा¶ । बृहद्वृद्धार्थस्य ‘कृत्यल्युटो बज्जलम् (३, ४,
११३)’—इति भृते कर्त्तरि ल्युट् । परिबृढः । हिंसाकर्मणो वा
भावे । हिंसा बर्हणा । तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः । “बृहच्छ्वा
असुरो बर्हणा कृतः (च० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

* निब० ६, १० ।

† ‘जृष्टम्भामूथन्’ सि० कौ० उ० ९, ५ ।

‡ निब० ६, १०. “गृणाति” ६, ५. “जरति” ४, २८. १०, ८ ।

§ पु० १, २० । निब० ६, १०. “कुलम्” ६, ९९. “कुत्सापः” १, ४ ।

॥ पु० १, २० । निब० ६, १८. “तुजिः” १९, ४५. “तुञ्जति” पु० १, २० ।

¶ निब० ६, १८. “वृच” ६, २ ।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तन्मिष्टुभ्यां किञ्च (उ० ३, ८५)'—इति तनेतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुम् नुष्टिभावः । यद्वा; तत-शब्दस्य ततन्-भावः, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिञ्चि सम्प्रसारणे ष्टिः । तद्धर्मसमानादग्निहोत्रादेः कर्मण्येभ्यः प्रेरितः ततन् भोगसम्मानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः । ततनुष्टिम् । “अप्यप शक्रस्ततनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” ॥

(८५) दलीविशः† । दलाशब्द उखाशब्द-पर्यायः । दला अन्नम्; अन्नान्नहेतुभूते उदके वर्त्तते । बिले दरे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इत्यच् । दलाबिले शयोयस्य । निपातश्चाह्दसः । मेघउच्यते । दलाबिलशयः सन् दलीविशः । “न्याविध्यदिलीविशस्य दृब्धा (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” ॥

(८६) कियेधा‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधाते-र्विच् । कियदर्थं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति ; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणद्धीति । कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । “वृत्राय वज्र मौशनः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)” ॥

(८७) भृभिः§ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११७)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं चिच्चपि लोकेष्वप्रतिहत-

* निब० ६, १८. “ततः” ६, ६. तन् २, २८. “आततान” १०, २१. “चतत” १९, २४ ।

† निब० ६, १८. “दलाः” ८, ७ ।

‡ निब० ६, २० ।

§ निब० ६, २०. “भ्रमति” पु० २, १४ ।

गतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतिष्यर्थो वा भ्रमिः । भ्रामयिता । “भ्रमिर-
स्युष्टिकन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १, १, १५, १)” ॥

(८८) विष्पितः* । विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः । यदा; विषे-
र्वाप्त्यर्थात् ऋः, इकारपकारावंपञ्जनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः । “पारं नौ
अस्य विष्पितस्य पर्वन् (ऋ० सं० ५, ५, १, १)” ॥

(८९) तुर्गौपम्† । तूर्णं व्याप्तुं शीलमस्य णिनिः । तूर्णापि सत्
तुर्गौपम् । उदकमभिधेयम् । “तन्नस्तुर्गौपमद्भुतम् (ऋ० सं० १,
१, १, ४)” ॥

(९०) रास्मिनः‡ । रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रामि वा सत् सकारपकारोप-
जनेन रास्मिण्शब्दो बहुदकं स्तोत्रं वोच्यते । तदस्यास्तीत्यर्थं आदि-
त्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डिमती शालेति यथा । अतश्च
शब्दवदुदकं तद्वान्मेघोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा ।
“प्रमातरा रास्मिनस्यायोः (ऋ० सं० २, १, १, ४)” ॥

(९१) ऋञ्जतिः§ । धातुनिर्द्देशात् ‘ऋजौ भर्जने’ भूवादिरत्र
प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः ।
“यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)” ॥

(९२) ऋजुनीती॥ । “ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १, ६,
१७, १)” ॥

* निघ० ६, १०.

† निघ० ६, ११.

‡ निघ० ६, ११. ‘रपम्’ ४, ११. “रसति” पृ० १, १४ ।

§ निघ० ६, ११.

॥ निघ० ६, ११. “ऋजुयता” ११, १८ ।

(८३) प्रतदसु* । प्राप्तवसुनौ । पकारलोप-ह्रस्वत्व-तकारोपग्रन्थः । प्रतदसु । इरी विशेष्यौ । “इरी इन्द्र प्रतदसु अभिस्तर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)” ॥

(८४) हिनेता† । ‘हि गतौ -(स्वा० प०)’ । .लोटि यस्य तः ‘कृन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्याद्धधातुकत्वान् डित्वाभावे गुणः प्रहिणुतित्यर्थः । “हिनेता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २, ६, १)” ॥

(८५) चोष्कूयमाणः‡ । (८६) चोष्कूयते§ । ‘ष्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)’ इह दानार्थः, कचिद् व्युदसनार्थश्च । यङि पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन षत्वम् । “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरिवामम् (ऋ० सं० १, ३, १, ३) । अत्यर्थं दददित्यर्थः । चोष्कूयते विश्व इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” । अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(८७) सुमत॥ । स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः । “उपप्रागात् सुमन्ने धायि मन्म (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(८८) दिविष्टिषु॥ । दिविशब्दोपपदात् द्वेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा करणे क्तिन् । द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ॥

(८९) दूतः** । जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा ‘इतनिभ्याम् (उ० ३,

* निब० ६, २१. “वसुः” पु० २, १० ।

†, ‡ निब० ६, २२. १२, ५. “हिनेति” पु० ४, २. “हिमम्” निब० ४, ३७. ६, २६ ।

§ निब० ६, २२. “अप्रतिष्कृतः” १६ ।

॥ निब० ६, २२ ।

॥ निब० ६, २२. “दिव्यासः” ४, १२. ७, १८ ।

** निब० ४, १. ६, १२ ।

८३.८५)”—इति बाहुलकात् क्त-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च ।
गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्रात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिर-
परम् । “स्तोमो दूबोद्धवन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २६, १)” ॥

(१००) जिन्वति* । जिषिः प्रीणात्यर्थः भूवादिः इदित्वाश्रुम् ।
“भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)” ॥

(१०१) अमत्रः† । अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः । मात्रा परिमाणमप-
रिमाणोऽभ्यमितो वा अहिंसितः । मितशब्दस्य मत्रभावः । “मर्हो
अमत्रो वृजने विरपणौ (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” ॥

(१०२) ऋचीषमः‡ । ‘ऋच स्तुतौ (तु० प०)’ । इ-प्रत्ययः ।
‘कृदिकागत् (४, १, ४५. ग० वा०)’—इति ङीष् । ऋची स्तुतिः ।
तया समः । अधिकगुणाधारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत
इत्यर्थः । “स्तवे वृञ्ऋचीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनर्शगतिम्§ । अर्शशब्दोऽस्त्रीलवाची । गतेः क्तिनि
गतिर्दानम् । अस्त्रीलविषया गतिर्दानं यस्य सोऽर्शगतिः पापक-
दानस्तद्विपरीतोऽनर्शगतिः । उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः । ‘अनर्शगतिं
वसुदामुप स्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, २, ४)” ॥

(१०४) अनर्वा॥ । अर्त्तेः ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । नञ् समासः । ‘अर्वणस्त्रमावनञः (६, ४, १२७)’—

* पु० २, १४ । निघ० ६, १९. “प्रजिने वि” ११, २० ।

† निघ० ६, २२. ४, १ ।

‡ निघ० ६, २२. “ऋक्” पु० १, ११. निघ० १, ८ ।

§ निघ० ६, २२ ।

निघ० ६, २२. “अनर्वा” ४, २० ।

इति शब्दवद्भावाभावः । अप्रत्यूतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं^१ वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि* । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यतश्चाह—‘सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु० ६, २३)’—इति । सामिं कस्मात् । स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । अ-सु-समाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु० ६, २३)—“अमाम्योजो विभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्यतेः कित्’—इति बाङ्गलकात् मिन् प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमग्रमित्यस्य भाष्ये (निरु० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया† । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन तप्तेनेत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ० सं० ५, ७, १३, ५)” ॥

(१०७) जल्हवः‡ । ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहातीति ‘मृगयादयश्च (उ० १, ३६)’—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

* निरु० ६, २३ ।

† पु० १, ११, निरु० ६, २४ ।

‡ निरु० ६, २५ । ज्वलति पु० १, १० ।

जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । “नारायामो न जल्लेवः (ऋ० सं० ६, ४, ३ ७, ६)” ॥

(१०८) बकुरः* । भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः । “अभि दस्युं बकुरेणा धमन्त (ऋ० सं० १, ८, १ ७, १)” । बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) बेकनाटान्† । बेक इति दिशब्दस्यार्थं बहुशोदृष्टः । एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्याविद्येवमभिनायनं दर्शयन्ति । ततो दिशब्दादेकशब्दान्नटयतेषु बेकनाटाः । एतदेतेनाटाः दिगुणकारिणो वा दिगुणदायिनो वा दिगुणं कामयन्ते इति वेति । श्लोकयोर्नाटा नटनं तदन्तो बेकनाटाः । मत्वर्थस्य लुक् । नटर्घञि नाटः । श्लोकशब्दस्य बेकभावः । वार्द्धुषिका अभिधेयाः । “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटो अहर्दृशः (ऋ० सं० ६, ४, ४ ८, ५)” ॥

(११०) अभिधेतन‡ । धावतेर्लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य ‘तप्तनप्तनयनाश्च (७, १, ४ ५)’—इति तनवादेशः । धावशब्दस्य धेभावः । अभिधावत । “जीवान्ना अभि धेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५ १, ५)” ॥

(१११) अङ्गरः§ । आङ्पूर्वाद्धन्तेः मृगाख्यादित्वात् (उ० १,

* निघ० ६, २५ ।

† निघ० ६, ९६ । “बेकुरा” पृ० १, ११ ।

‡ निघ० ६, ९७, “अदीधेत्” ९, १२. “रीधिम” ६, ८. “आधीतम्” १, ६ ।

§ निघ० ६, ९७. “अङ्गरजः” ६, २७. “अङ्गः,” “अङ्गः” ४, ९४. “अङ्गतिः” ४, २४. ४, २६ ।

३६) कृ-प्रत्ययः । आङोह्रस्वचं रुगागमश्च निपात्यते । आ इन्ति
अयमेो विनश्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थयिः अंङ्गः । अंहस्वान् ।
“तामामेकामिदंभ्यङ्गुरोगान् (ऋ० सं० ७, ५, ३, ३, ६)” ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाक्य-
स्यार्थे पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल
इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्वक्चनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः,
अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । “बतो बतसि यम् नैव ते मनः
(ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)” ॥

(११३) वाताप्यम्† । आङ्-पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात्
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् कर्मणि ङः । उदकं दृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरो-
वान एव । तदृशुदकमाप्याययति वातेनाप्यायत इत्यर्थः । अथवा
वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । क्तमाप्याययति
वाताप्यम् । “पुनानो वाताप्यं विश्वश्रुन्द्रम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)” ॥

(११४) चाकन्‡ । चायतेः स्वरितेत्वाकटः शतरि यकारस्व
ककारो बाङ्गलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामय-
मानोवा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२,
१)” ॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तच्च लटि स्त्रियस्य कत्वं
‘बङ्गलं कन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’ । कामयते इत्यर्थः ॥

* मि० ६, २८. “बत” ६, २७ ।

† मि० ६, २८. “वातः” प० ४, ४ ।

‡ मि० ६, २८. “कमति”, “कामिषत्” ४, १५ । “कामयमानः” ४, १४ ।

(११५) रथयति* । रथमात्मन इच्छतीति कश्चि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजनोऽव्यवधानादौत्वाभावः । “एष देवो रथयति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)” ॥

(११६) असक्राम† । सम्पूर्णात् समानपूर्वाद्वा क्रमेः जनमन-क्रमगमोविट् (३, २, ६७) । कृन्दस्युपमर्गेऽपि इति हि तच्चानु-वर्तते‡ । ‘विद्वनोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)’ । आतोऽलोप-श्चान्दमः । ‘समानस्य कृन्दस्यमूर्द्ध (६, ३, ४)’—इति समान-शब्दस्य सभावः । न सक्रा असक्रा तां यावज्जीवमनपायिनो ममत्स-जानैरप्राप्तपूर्वमित्यर्थः । “धेनुं न दधे पितृवत ममक्राम् (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)” ॥

(११७) आधवः§ । ‘धूञ् कम्पने (स्वा० प०)’ । पचाद्यच् । अन्तर्णीतिण्यर्थोऽत्र धूञ् । आधवकः । कम्पयतेत्यर्थः । “विप्राणाञ्चा-धवम् (ऋ० सं० ७, ७, १३, ४)” ॥

(११८) अनवव्रवः॥ । व्रूञ् । ‘ऋदोऽगप् (३, ३, ५७)’ । ‘कृन्द-स्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्चादेशो न भवति । व्रवः वचनम् । अनवक्षिप्रवचनः । ‘प्रादिभ्यां धातुजस्य (१, ४, ७६, वा०)’—इति समामादिः । अप्रतिहतशामन इत्यर्थः । “विजेषुहदिन्द्र इवानवव्रवः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ५)” ॥

* पु० ९, १४. निब० ६, ९८ ।

† निब० ६, ९६ ।

‡ ६१, ६२ सूत्राभ्यामित्यर्थः ।

§ निब० ६, ९६ । “आधीः” ४, ६ । “आधीतम्” १, ६ । “आधातिक्रयः” ७, ९ ।

“आधः” १९, १४ ।

॥ निब० ६, ९६ ।

(११८) सदास्वे* । सदानोनुव-शब्दात् सम्बुद्धौ नोनुव-शब्दस्य स्वभावः । इभिर्ज्ञाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकरणनलक्षण-शब्दकारिणौत्यर्थः । “गिरिङ्गच्छ सदान्वे (च० सं० ८, ८, १ ३, १)” ॥

(११०) शिरिम्बिठः† । “शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (च० सं० ८, ८, १ ३, १)” ॥

(१११) पराशरः‡ । परापूर्वस्य शृणोतेः विशरणार्थस्य हिंसार्थस्य वा ‘च्छदोरप् (३, ३, ५७)’—इति रूपम् । पराशीर्णः पराशरः कृषिः । पराशीर्णस्य स्थविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता चिरमृते शक्तौ जात इत्यर्थः । “पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (च० सं० ५, २, २ ८, १)” । रक्षमां परा शातयिता पराशर इन्द्रः । “इन्द्रायातूनामभवन् पराशरः (च० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(११२) क्रिविर्दती§ । ‘कृविघृविष्कृविष्वविकिकीदिवि (उ० ४, ५ ६)’—इति विन्-प्रत्ययो रिदादेशस्य निपात्यते । ददातेः अतरि ‘वज्रसं कन्दसि (२, ४, ७ ३)’—इति शपोलुक् । ‘उगितस्य (४, १, ६)’—इति ङीप् । क्रिवेर्विकर्त्तनस्य दती । रेफउपजनः । शतप्लयामायुधविशेषे वर्त्तते । “यत्रा वो दिद्युद्रदतिं क्रिविर्दती (च० सं० २, ४, २, १)” ॥

(११३) करूळती॥ । कृत्तदन्त-शब्दस्य करूळतीभावः । ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३ ८)’—इति सेलुक् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् ।

* निब० ६, २० ।

† निब० ६, २० । “शिरिणा” पृ० १, ७ ।

‡ निब० ६, २० । “परा” १, २ ।

§ निब० ६, २० । “क्रिविः” पु० २, २२ ।

॥ निब० ६, २० ।

‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पूषोष्ण इति निश्चयः । भगदति पूर्वः पक्षः । तस्मात् ‘अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “वामं देवः कर्कशतो (ऋ० सं० ३, ६, २३, ४)” ॥

(१२४) दनः* । दानमानस इत्यस्य दनम् भावः । दानमानस इत्यर्थः । “दनो वि॥ इन्द्र ऋध्रवाचः (ऋ० सं० २, ४, १६, २१)” ॥

(१२५) शगराः† । समुपमार्गार्थविशिष्टात् गृणातेः ‘गृणान्यो-
राः (३, २, १, ७३)’—इति ताच्छौल्यादिषु विहित आत्यन्त्ययेन इच्छायां भवति । * * * । “शगराः रभि मन्यते (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)” । मंशिशरिषुः मंशयिपूर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दृष्टे-
नातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः‡ । इत्यनवगतम् । क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं सामान्येन प्रदर्शितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः । * * * शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमात्रोपमङ्गुहार्थं निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अतएव च सामान्यविशेषयोर्द्विद्वन्द्वमिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणादाजहार । अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६, ३१)’ प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मतुप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन

* निरु० ६, २१ ।

† निरु० ६, २१. “अरीरम्” १, ११. २, ५. “शरमान्” ५, १२ ।

‡ निरु० ६, २१ ।

तदर्थं मत्वर्थे इत्यर्थः । “अश्वपुर्ग्वूर्ययुर्वसुयुरिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)” ॥

(१२७) कौकटेपु* । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव त्रिगमेषु पृथक्ते । किङ्कृताः । किं क्रिया वा सन्तः कौकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः अमदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किङ्क्रियाः । “किन्ते कृण्वन्ति कौकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)” । कौकटगान्धनार्थनिवासे देशं । कृपणा वा कौकटाः ॥

(१२८) बुन्दः† । (१२९) वृन्दम्‡ । भिन्द इति वा भयद इति वा भाममानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारण-भयदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात्पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम् । ‘वृङ् सम्भक्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘भृतुमकुभ्यो दनूच्’—इति दनू-प्रत्ययः । ववयोरभेदः । बाङ्गलकात् लुगभावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वाकार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम् । बुन्दो वज्रम् । “माधुबुन्दो हिरण्यैः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)” । “दुन्दो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)” ॥

॥ वृन्देषु शत्रुविदारण-भयदारण-भयदान-भासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः॥ । करोतेः ‘वेञ्जोवयिः’—इति बाङ्गलकात् दन्-

* नि० ६, २२ “कतवः” ५, १९ ।

† नि० ६, २९. ७४ ।

‡ नि० ६, २४. “दुन्दारकाः” ।

॥ नि० ६, २५ ।

प्रत्ययः । कर्त्तव्यार्थः । “अथं यो होता किरु स यमस्य (ऋ० सं०
८, १, १२, ३)” ॥

(१३१) उल्बम्* । उर्गेतेर्त्रणेवेवा । ‘अलिश्लोक्ति उल्ब’—
इति विधीयमानो व-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, प्रकृतेरुल्भावश्च ।
गर्भयाच्चादनमभिधेयम् । “महत्तदुल्बं स्यविरुं तदामोत् (ऋ० सं०
८, १, १०, १)” । जगयोरन्तर्भवेष्टुनं श्रुतम् ॥

(१३२) ऋवौमम् । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभाममित्येवमा-
द्याः (निरु० ६, ३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते । धात्वन्यत्वकर्ताविशेषः ।
अपगतापचिताग्रहतान्तर्हित-शब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भामशब्द
उत्तरपदम् । पूर्वस्य ऋ-भावः, भकारस्य वकार आकारस्य ईकारश्च ॥
“ऋवौमं अत्रिमयिनावनोतम् (ऋ० सं० १, ८, ८, ३)” ॥

अध्यायपरिममाप्रिकं दिवचनम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं

समाप्तम् ॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* निरु० ६, १५ ।

† ‘उल्बादयश्च सि० की० उ० ४, ६१ ।

‡ निरु० ६, १५ ।

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः^(१) । जातवेदाः^(२) । वैश्वानरः^(३) इति चीणि
पदानि* ॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अग्राद्युपपदान् नयते: 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—
इत्यादिना क्विप् । पृषोदरादित्वात् अग्निः । यडा ; 'वेज्रोवयिः'—
इति बाहुलकादिन्प्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अग्रणौ ।
मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'- इति श्रुतेः । अयं प्रथमं
यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशि-
ष्टात् नयते: पूर्ववदिकागकारलोपश्च । अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, ततः
सन्नममानः स्वयमेव प्रक्रीभन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभावं
प्रतिपाद्यमानो नयति । नञ्पूर्वात् क्लोपयते: स्नेहनार्थात् किन्-प्रत्यये
ककारनकारव्यतिक्तिं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञ्त्रिभि-
ष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरुद्धणञ्च लक्ष्यते, विरुद्धयतीत्यर्थः,

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः ।

† प० ४ । मि० ०, १४. १०, १५. ११, १२. "अग्निरूपाः" १०, १०. "अयं" ६, १.

"सेना" १, ११. १०, ११ ।

दग्धव्यस्य उधादेः शोषणान् विह्वलण इत्यर्थः । यद्वाः एं रयनमि-
त्यादौ दर्शनादुकारः । अञ्चूर्जकारस्य दंष्ट्रकारस्य च निष्ठायां
गकारोपत्तिर्द्रष्टव्यं । तयोर्गन्यतरस्माद् गकारः, नयतेः पूर्वनिः ।
इतश्च अञ्चूर्जम्भिवक्त्रं वसुपंकाशकृत्वात्मकत्वेन वा नयतात्ययिः ।
“अग्निमौं पुरोहितं (ऋ० सं० १. १. १, १)” ॥

(२) जातवेदाः* । जातशब्दोपपदान् विज्ञेर्विदेर्विचारार्थाद्वा
अमुन्; जानाति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात् । जाते जाते
सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदाहर्विर्लक्षणं धर्ममैश्वर्यादि
इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि
च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विज्ञातते प्रज्ञानस्वभाव-
त्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । “प्र नूतं जातवेदमम् (ऋ० सं०
८, ८, ४५. १)” ॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान् नरान् इतोऽनोक्तान् लोकान्तरं
नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्पद्यन्ते वा कर्मार्थप्रणेतृत्वेन
सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—
इति दीर्घः । अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः । ‘अ गतो’ इत्यस्य
छान्दमत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तश्चालुक् । सर्वाणि भूतान्यरः
प्रत्यूतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन अन्यमानत्वात्त-
स्यापत्यं वैश्वानरः । ‘प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते’—इति
ब्राह्मणम् : “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम (ऋ० सं० १०, ६, १)” ॥

* निब० ७, १६. ‘जातविद्या’ १, ८ ।

† निब० ९, ११. ७, ११. “विश्वानरः” प० १. ६

द्रविणोदाः^(१) । इध्मः^(२) । तनूनपात्^(३) । नराशंसः^(४) ।
इळः^(५) । बर्हिः^(६) । दारः^(७) । उषासानक्ता^(८) । दैव्या-
होतारा^(९) । मित्रोदेवीः^(१०) । त्वष्टा^(११) । वनस्पतिः^(१२) ।
स्वाहाकृतयः^(१३) इति त्रयोदशं पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः† । द्रविणशब्दो व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१
पृ०) । तस्य सकारउपजमः । ददातेरसुनि बाङ्गलकादाकारलोपः ।
धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः । द्रविणोदा द्रविणसुः (अ० सं०
१, ७, ४, ३)” । अतुयाजप्रैषेषु सकारलोपोद्रष्टव्यः ॥

(२) इध्मः‡ । ‘अि इन्धी दीप्तौ (भू० उ०)’ । इध्यतेऽनेनाग्नि-
रिति इध्मः यज्ञेध्म । समिध्यत इत्यस्ति अग्नेः समिन्धत्वम् । ज्वलन्नाम
वेध्मः । “समिद्धो अथ मुनयो दुरोणे (अ० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(३) तनूनपात्§ । नपाच्छब्दोऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५
पृ०) । इह पौत्रे वर्त्तते । यदा ; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः । पुत्रापे-
क्षया नौचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः । तनोतेः ‘इभृशीतृचरित्सरि-
तनिधनिमस्त्रिजभ्य ऊः॥’ । तन्वन्त्यस्यां पयश्चादिभोगाः इति तनूः
गोनाम । अस्याः पयो जायते । पयस आज्यमिति । आज्यं तनू-

(४) “इलः” क, ख, ग ।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके ।

† मित्र० ८, १. १ । “द्रविणस्”, “द्रविणोदसा” ८, १ ।

‡ मित्र० ८, ४-५ ।

§ मित्र० ८, ४. “तनूः” १०, ४०. “तनूत्यजा” २, १४. “तनूशुभा” ६, १८.

“तन्यतुः” १२, २० ।

॥ ‘द्रविचमितनिधनिचर्जिचर्जिभ्यजः’ सि० कौ० उ० १, ७८ ।

नपात् । अथ वा तता अन्तरिक्षे इति तत्त्वः आपः । तान्ध ओष-
धिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति । अग्नि-
स्तनूनपात् । “तनूनपात्पथ चतस्य यानात् (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)” ॥

(४) नराशंसः* । नरैः ऋत्विग्भिः प्रस्यतेऽस्मिन् अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १ ३ ७)—इति दीर्घः । यज्ञ उच्यते । नरैः प्रशस्यते स्तुयते
इत्यग्निः । “नराशंसस्य महिमानं मेधाम् (ऋ० सं० ५, २, १, २)” ॥

(५) इऊः† । इऊाशब्दोऽव्याख्यातः पृथिवीनामसु (१ ४ पृ०) ।
• • • । “आजुक्कान ईडोवन्द्यसु (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)” ॥
“होतारमिऊः प्रथमं यजत्यौ (ऋ० सं० २, ८, २ २, ३)” ॥

(६) बर्हिः‡ । व्याख्यातं महन्नामसु (१ ० ० पृ०) । बर्हिरेवोक्तं
दर्भमयम् । यदा : ‘वृद्धौ उद्यमने (भृ० प०)’—इत्यस्मादिमिः ।
ववयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः । “प्राचीनं बर्हिः
प्रदिश्या पृथिव्या (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)” ॥

(७) दारः§ । जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमश्च निपात-
नात् । गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अगभिमतो हि तास्वेव निवार्यते ।
अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम् । “देवी-
र्दारो वृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” ॥

* निघ० ८, ६ । “नरः” पृ० १, २. निघ० ५, १. “नर्या” ११, १६. “नरकर”
१, ११ । “नाराशंसः” प० ३ ।

† निघ० ८, ७ । “इऊा” पृ० १, १ ।

‡ पृ० १, २ ।

§ निघ० १, १. ८, ६ ।

(८) उषामानक्ता* । ‘उच्छी विवासे (भृ० प०)’, ‘वश कान्तौ (अदा० प०)’—‘दधिरञ्जिभूगृभ्यः कित्’—इति पाठलपा।च्छपा।रप्य शकारस्य वा षकारः । ‘ग्रहित्र्या (६, १, १६)’—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति कान्ता वा उषा । नक्त-शब्दो रात्रिवचनः । ‘उषाषोषसः (६, ३, ३१)’—इति उषसादेशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवामनात्, आहुतिस्तयुक्ता अनक्तयग्निमिति । “उषामानक्ता सदतां नि येनौ (च० सं० ८, ६, ८, ६)” ॥

(९) दैव्याहोतारा† । उभयत्राकारो द्विवचनस्य । * * * । आहोतारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । “दैव्याहो-
तारा प्रथमा सुवाचा (च० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(१०) तिस्रोदेवी‡ । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीलासरस्वत्यः । * * * । अग्रायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाव्यकारेण स्थापितम् । सरस्वती मध्यमस्याना । “आनो यज्ञं भारती (च० सं० ८, ६, ८, ९)”—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा§ । * * * । तूर्णशब्दोपपदादश्रोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा मध्यमस्यानः । आप्रीत्वादिह भेदान्नतः । तूर्णमश्रुते वायुरूप-
त्वात् । त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ

* निब० ८, १० । “उषः” पु० १, ८. “उषाम्” निब० ९, २ ।

† निब० ७, २० ८, ११ । “दैवतं” १, १०० ७, १ ।

‡ निब० ८, १९ ।

§ निब० ८, १७. १०, ३२. १९, ११. “त्वाष्ट.” ९, १६. “त्वेषा” ८, २८. “त्वेषप्र-
तीका” १०, ११ ।

वैद्युतत्वात् । * * * । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्निपक्षेऽयूपपद्यन्ते
निर्वचनानि । “देवं त्वष्टारमिह यच्च विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ८,
३)” । “उभे त्वष्टुर्पिभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्पतिः* । वनानां पाता । वन्यते सेव्यते इति वनम् ।
‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, १२८)’ । पतिशब्दो व्याख्यात ईश्वर-
नामसु (२८ ३ पृ०) । अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि यतो न दहति अतः
पातेति व्यपदिश्यते । पिबतेर्वैतद्रूपम् । यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद्
वनस्पतिः । पागस्करादित्वात् सुट् (६, २, २५७) । “वनस्पतिः
शमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्पते मधुना
दैव्येन (ऋ० सं० ३, २, ३, २)” ॥

(१३) स्वाहाकृतयः† । स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु (८ ३
पृ०) अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतामङ्गीर्त्तनपर-
त्वात्, स्वाहास्वाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः
(ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्वाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० १, ५,
८, ६)” ॥

अश्वः^(१) । शुकुनिः^(२) । मण्डूकाः^(३) । अक्षाः^(४) ।
ग्रावाणः^(५) । नाराशंसः^(६) । रथः^(७) । दुन्दुभिः^(८) । इषु-

* निग० ८, ९, १६, ८, १९. “वनीयसी” १९, ५ ।

† निष्ठ० ८, १० ।

(१) “नराशंसः” च. A. E ।

(७) इतोऽनन्तरम् “ऊतम्”—इत्यधिकम् ग-पक्षके ।

धिः^(९) । हस्तघ्नः^(१०) । अभीशवः^(११) । धनुः^(१२) । ज्या^(१३) ।
 इषुः^(१४) । अश्वजनी^(१५) । उलूखलम्^(१६) । वृषभः^(१७) ।
 द्रघुणः^(१८) । पितुः^(१९) । नद्यः^(२०) । आपः^(२१) । ओषध-
 यः^(२२) । रात्रिः^(२३) । अरण्यानी^(२४) । अद्वा^(२५) । पृथि-
 वी^(२६) । अघा^(२७) । अमायी^(२८) । उलूखलमुसले^(२९) ।
 हविर्धाने^(३०) । द्यावापृथिवी^(३१) । विपाट्कुतुद्री^(३२) ।
 आर्त्नी^(३३) । शुनासीरौ^(३४) । देवीजोष्टी^(३५) । देवीउ-
 र्जाहुतीति^(३६) षट्चिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः† । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२४०) । “यद्वाजिनो
 देवजातस्य मत्तैः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)” । “सुरादश्वं वसत्रो निर-
 तष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)” ॥

(२) शकुनिः‡ । शकेः क्विपि शक् । उन्नयतेः ‘वेञ्जोडित्’§—
 इति बाङ्गलकात् डिदिन्-प्रत्यये उदस्तलोपः । शक्कोत्युन्नेतुमात्मानं
 शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः । * * * । शक्कोत्युन्नयनादिक्रियाः
 कर्त्तुम् । “सुमङ्गलश्च शकुने भवासि (ऋ० सं० २, ८, ११, १)” ॥

(१९) “पितुम्” ग ।

(२४) “अरण्यानि” ग. च. “अरण्यानी” F ।

(२१) “द्यावापृथिव्यौ” ग ।

(३२) विपाट्कुतुद्रो” ग ।

* इतीत्यादि नास्ति ग-पुस्तके ।

† पृ० १. १४. “अश्वपरा” निब० ११, १४ ।

‡ निब० ९, २ ।

§ ‘वातेडिच’ इति सि० कौ० उ० ४, १९८ ।

(३) मण्डूकाः* । मन्त्रेः 'शलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४.४९)'—
इति बाहुलकादूकानि जञ्जत्वस्युभ्यां मञ्जूका इति प्राप्ते हान्दसत्वात्
जकारस्य उकारापत्त्या अन्यात् पूर्वस्य नुमि द्युत्वम् । निमञ्जन्ति
हि ते जले । मदतेस्तृप्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूप-
सिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यदत्तत्वात्, नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः ।
मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकानि मण्डूकाः । यद्वा ; मण्डोमदतेः । 'गेहे कः
(३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्डउदकम् ।
दृश्यन्ति हि तत्र स्नानपानाणाहारार्थिनः । मण्डे ओका निवास एषां
मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः । "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं०
५,७,३,१)" ॥

(४) 'अक्षाः† । अश्रोतेः 'अशोर्देवने (उ० ३,६९)'—इति स-
प्रत्ययः । अश्रुवन्ते व्याप्नुवन्ति गृह्यत्येनानुदेवितारः । अतिव्याप्नुवन्त्ये-
भिः परस्परमिति वा । "अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषख (ऋ० सं०
७,८,५,३)" ॥

(५) यावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (पू८प्र०) । "यावभ्यो
वाचं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,८,१)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्येषामपि
दृश्यते (६,३,१३७)' । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् । नराशंस

* निघ० ८, ४. ० ।

† निघ० ८, ७. अक्षत् १, ८. ४, १ ।

‡ पृ० १, १० ।

§ पृ० ७ (४६९२) ।

एव नारायणः । मन्त्रोऽप्यभिधेयः । “अमन्दोऽस्त्रोमान् प्र भरे
मनीषा (अ० सं० ९, १, ११, १)” ॥

(७) रथः* । रथतेर्गतिकर्मणः । ‘इनिकुषिनीरमिक्राग्निभ्यः
कथन् (उ० २, २)’—इति कथन्, बाहुलकात्कारहकारलोपश्च ।
गच्छत्यनेन । स्थिरतिर्नैरुक्तधातुः । विपरीताक्षरः । ‘पुंमि सञ्ज्ञायां घः
(३, ३, १, १८)’ । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिगे हि
सः । यदा ; रमतेस्तिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणो विसृज्योऽस्मिं-
स्तिष्ठति रंथी । यदा ; रमतेरेव यथाप्राप्तः कथन् । रमणीयो हि
रथः । रमतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् कथनि सकार-
लोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । “तत्रा रथमुपे शग्मं
सदेम (अ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य
वा रेफान्तलोपः । भिदेशाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा
नैरुक्तधातोर्बधकर्मणः इन् । ताड्यते ह्यसौ युद्धसमये । “स दुन्दुभे
सजूरिन्द्रेण देवैः (अ० सं० ४, ७, ३५, ४)” ॥

(९) दृषुधिः‡ । दृषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ८३)’—इति किः । “दृषुधिः सङ्गाः पृतेनासु सर्वाः” ॥

(१०) हस्तघ्नः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितोहन्यते ज्यया शरपुङ्खेन
वा । ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८. वा० २)’—इति कः ।

* निब० ८, ११. रथयुः ६, ११. रथ्या १०, २ ।

† निब० ८, १२ ।

‡ निब० ८, १३. “दृषुः” ८, १८. प० १४ ।

§ निब० ८, १४. “हस्तः” १, ७. “हस्तपुङ्खः” ५, १०. दृषुः ९, ५ ।

“हस्तघ्नो विश्वा वयुर्मानि विदाम् (ऋ० सं० ५, १, ११, ४)” ॥

(११) अभीष्टवः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (३५ पृ०) । निग-
मश्च दर्शितः ॥ •

(१२) धनुः† । धन्वतेर्गत्यर्थीद् बधार्थाद्वा ‘अतिष्ठवपियंजितनि-
धनितपिभ्योनित् (उ० २, १० ७)’—इति बाङ्गलकादमिः प्रत्ययो
वकारलोपश्च । धनिर्मार्णार्थ इति वीरस्वामी । यथाप्राप्तमिः ।
धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा । “धनुः शत्रौरपकामं कृणोति
(ऋ० सं० ५, १, १८, २)” ॥

(१३) ज्या‡ । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णितिण्यार्थाद् वा ‘मध्यविध्य-
शिक्य’—इत्यादिना यक्-प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपात्यते ।
‘अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १० ८)’—इति निपातनम् । जयमाधनं हि
ज्या । “धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्तो (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)” ॥

(१४) इषुः§ । इषतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा ‘इषः किञ्च (उ०
१, १३)’—इति उ-प्रत्ययः । गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान् ।
“तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, ११, १)” ॥

(१५) अश्वजनी॥ । अश्व्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया । ल्युट्,
‘वा यौ (२, ४, ५ ७)’—इति वीर्भावविकल्पः, टित्वात् ङीप् । अश्व-
नामजनी अश्वजनी कश्चाच्यते । “अश्वजनि प्र चेतसः (ऋ० सं०
५, १, ११, ३)” ॥

* प० १, ५ ।

† निघ० ८, १८ ।

‡ निघ० ८, १४, १७ ।

§ निघ० ८ (१४७ १०) ।

(१६) उलूखलम्* । उरु विस्तीर्णं खलं मुखमस्य, ऊर्द्धं वा उपरि-
भागे खलं मुखमस्य । ऊर्कं अन्नं तत् करोति । क्लिरतेर्वा उत्कीर्णं
तत् । शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, यतेभ्युसलाघातजनित-
ध्वनिमुखं मेषु कुर्वित्येवमब्रवीत् । सर्वथैव तेषु वर्णव्यत्यादि वाच्यम् ।
“उलूखलक युज्यसे (ऋ० सं० १, २, २५, ५)” ॥

(१७) वृषभः† । ‘वृषु सेचने (भू० प०)’ । ‘ऋषिवृषिभ्यां
कित् (उ० ३, ११८)’—इत्यभच् प्रत्ययः । प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति
सिञ्चति । वृहेर्वा बाहुल्यकात् अभचि इकारस्य षकारः । अतिशयेन
रेतः सेक्तुं वृहति उद्यच्छति आत्मानम् । “अमेहयन् वृषभं मध्ये
आजेः (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)” ॥

(१८) द्रुघणः‡ । द्रु-शब्दो द्रुमशब्दपर्यायः । द्रुमविकारः
काष्ठखण्डोऽच द्रु-शब्देनोच्यते । द्रुह्नन्त्यतेऽनेन । ‘करणेऽथोविद्रुषु (३,
३, ८२)’—इति हन्तेरप् घनादेशश्च । चुम्नादिषु (८, ४, ३८)
पाठास्तत्त्वम्, ‘पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः (८, ४, ३)’—इति वा ।
“काष्ठायामध्ये द्रुघणं शयानम् (ऋ० सं० ८, ५, २१, ४)” ॥

(१९) पितुः§ । अन्ननामसु व्याख्यातम् (२० ६५०) । स
निगमः (ऋ० सं० २, ५, ६, १) ॥

* निब० ८, २० । प० इत्येव २८ ।

† निब० ४, ८. ७, २२. ८, २२ ।

‡ निब० ८, २२ ।

§ पु० १, ७. निब० ८, २४ ।

(२०) नद्यः* । (२१) आपः† । व्याख्यातुः (२४ ३५० । ११७५०) नियमौ च दर्शितौ सामान्येन। “इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)” — इति, विशेषेण । “आपो हि हा मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ६, ५, १०)” ॥

(२२) ओषधयः‡ । ओष-शब्दे दोष-शब्दे वोपपदे धयतेः ‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८३)’ — इति कि-प्रत्ययः, ‘कृत्यंशुटो वङ्गलम् (३, ३, ११३)’ — इति कर्त्तरि वा । ओषं दाहं धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । दंकारलोपो द्रष्टव्यः । “या ओषधीः पूर्वा ज्ञाता (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) रात्रिः॥ । प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतर्णार्थात् रमतेः ‘राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)’ — इति वाङ्मलकात् त्रिप्-प्रत्ययो मकारस्याकारश्च रातेर्वा त्रिप्-प्रत्ययो यथा प्राप्तः । परमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते-ऽस्यामवस्थाया मध्यमेन । “आ रात्रि पार्थिवं रजः (य० वा० सं० ३४, ३२)” ॥

(२४) अरण्यानी॥ । अप-पूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणे नञ्पूर्वाद्-मतेर्वा अग्रादित्वात् (उ० ४, ११८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, १३ ।

† पु० १, २ ।

‡ ऋ० सं० १, ४, १८, २ । ७, ७, २०, ४ ।

§ निघ० ८, २७ ।

॥ पु० १, ७ । “रात्री” निघ० २, १८. “रात्रिः” १२, १७ ।

॥ निघ० ८, २८. “अरण्याम्” ८, २०. “अरणिः” ४, १०. “अरयः” २, २.

११, ४६. “अरः” ४, २७. “अरम्” १०, १ ।

त्यते । अपार्णमपगतं यामाद्धि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्या
वनम् । अरण्यापालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरण्य-
मिति वैयाकरणाः । ‘हिमारण्ययोर्महत्वे (४, १, ४८.वा० १)’—
इति विधीयते । “अरण्यान्यरण्यानि. (च्छ० सं० ८, ८, ४, १)” ॥

(२५) अद्वा* । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः
“अअद्वामनृते दधातन अद्वां सत्ये प्रजापतिः (?)”—इति ।
‘आतस्योपसर्गे (३, ३, १० ६)’—इत्यङ् । ‘अच्छब्दस्योपसङ्गानम्’ †
इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य
कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्वा । “अद्वायामिः
समिध्यते (च्छ० सं० ८, ८, ८, १)” ॥

(२६) पृथिवी‡ । ‘प्रथ प्रख्याने (भृ० आ०)’ । ‘प्रथेः पिवन्
सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४८)’ । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४९)’ ।
पृथ्वीत्यर्थः । “स्योना पृथिवि भव (च्छ० सं० १, २, ६, ५)” ॥

(२७) अष्वाॴ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्रायी॥ । अग्नेः पत्नी । ‘वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदाना
मुदात्तः (४, १, ३७)’—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणादौष् । “अ-
ग्रायीं सोमपीतये (च्छ० सं० १, २, ६, २)” ॥

* निर० ८, १०. “अत्” पु० ३, १० ।

† ‘अदन्तरोपसर्गबहुवृत्तिः’—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. “पृथुः” पु० १, १. “पृथुव्याः” पु० ४, १. “पृथुवृके” निर०
११, १२. “पृथक्” ५, १५ ।

ॴ पु० ४, १. “अप्सराः” निर० ४, १२ ।

॥ निर० ८, १२. १२, ४६ ।

(२८) उलूखलमुसले* । उलूखलं व्याख्यातम् (४६८ पृ०) ।
मुञ्जः-शब्दोपपदात् सत्तः 'पुरलोखलमुसलकुवला'—इत्यादिना अस्-
प्रत्ययोऽटिलोपो मुञ्जः-शब्दस्य मुस-भावस्य निपात्यते । उत चिष्यात-
चिष्य निपातनामुञ्जः सरणं मुसन्नं दिवचनम् । “आयजौ नाजमान-
मा (ऋ० सं० १, २, २६, ४)” । अत्रेधवत् श्रुतिरसत्यपि निङ्ग-
योगे ॥

(३०) इविर्द्वाने† । सोमलक्षणानि इवोषि विधीयन्ते ययोः ।
“आ वामपथमद्रुहाः (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)” । पूर्ववदुदाहरण-
त्वम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी‡ । दिवोद्युत्यर्थात् ‘दिवेर्द्विः (?)’—
इति द्विवि-प्रत्ययः । द्योतत इति द्यौः । पृथिवी व्याख्याता (२८
पृ०) । द्यौश्च पृथिवी च ‘दिवोद्यावा (६, ३, २८)’—इति द्यावादे-
शः । ‘वाच्छन्दमि (६, १, १०, ६)’—इति पूर्वमवर्णः । “द्यावा मः
पृथिवी इमम् (ऋ० सं० २, ८, १०, ५)” ॥

(३२) विपाट्कुतुद्रौ॥ । ‘पद गतौ (दि० आ०)’, ‘पञ्च बाधन-
स्पर्शनयोः (चु० प०)’ वि-पूर्वः । ‘आशु व्याप्तौ (स्वा० प०)’ वि-प्र-पूर्वः ।
णिजन्तात् ‘क्विवचि (३, २, १७८, वा१)’—इत्यत्र ‘प्राक्-प्रत्यय-
निर्देशादिष्टसिद्धिः’—इत्युक्ते क्विपि प्र-शब्दस्य रेफलोपादि । विविधं

* निब० ८, २५ ।

† ‘इवादिभ्यः कित् (उ० १, १०२) * * *) मुस कथने । मुसलम् । सि० कौ० ।

‡ निब० ८, २६ । “इविः” पु० १, १२० । “इयम्” निब० ८, ७ ।

§ पु० ३, २० ।

॥ निब० २, २४. ८, २६. २८, २८. “विपाणिने” १२, ४८ ।

कृत्वा पाटनात्, विपाशनात् । अपुत्रस्योद्भूततमो वृत्तेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य
कण्ठे शिलाबन्धने साधनभृताः पाशा अस्याम् । निविधदेशप्रापणा-
दोदकस्यापनत्वात् विपाट् । शुतुद्रौ शु-द्राविणीत्यर्थः । आशु-तुन्न-
द्राविणी-शब्देभ्यो वा । आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्रौ । विपाट्
च शुतुद्रौ च विपाट्कुतुद्रौ पूर्वसवर्णः । “विपाट्कुतुद्रौ पयसा
जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्त्तौ* । अर्त्तः रिषतेर्वा ‘वह्निश्चिश्चुयुद्रुम्लाहात्वरिभ्यो-
निः (उ० ४, ५१)’—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययो धातेरार्त्तभावश्च ।
‘ह्रदिकारात् (४, १, ४५.वा० १)’—इति ङीष् । गते ज्यया ऋष्य-
माणे सङ्गच्छेते हिंसामाधने वा भवतः । “आर्त्तौ इमे विस्फुरन्तौ
अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)” ॥

(३४) शुनासीरौ† । शु-शब्दार्थविशिष्टात् ‘शुन गतौ (तु०
प०)’—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं गच्छ-
त्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । यदा; शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उः । भाष्ये तु शु-एतद-
र्थतो निर्वचनं प्रायेण । सर्वेः ‘डिण्डीरवानीरगभीरगम्भीरकुम्भीर-
शीरकाशीरअम्भीरकीरतीरादयः’—इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च नि-
पात्यते । सदा सरणात् शीर आदित्यः । शुनश्च शीरश्च ‘देवता-
दन्दे च (३, ३, २६)’—इत्यङ् । “शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम्
(ऋ० सं० ३, ८, ८, ५)” ॥

* निब० ८, १८ ।

† निब० ८, ४० । “शुनम्” पु० १, ६ । “शुनः” निब० ८, ४०. “शुन्यः”

(२५) देवीजोष्टी* । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देवडिति पाठात्
 'टिड्ढाणञ् (४,१,१५)'—इति ङीप् । जषतेङ्गन् प्रत्ययः (उ०
 ४,१५४) । षित्वात् ङीष् (४,१,४१) । देव्यौ जोषयिष्यौ ।
 पूर्वसवर्णः । द्यातापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये । सस्यममे इति
 कात्यक्यः । सस्यं ब्रीहिः, समा संवत्सरः । “देवी जोष्टी वसुधित्ती
 ययौः (निरु० ८,४२)” ॥

(२६) देवी ऊर्जाङ्गतौ† । उर्क्शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु
 (२० ८५०) । आकृत्यतेः क्विचि 'वचिस्वपि (६,१,१५)'—इति
 सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावात् व्यत्ययन ।
 उर्क्-शब्दात् हेतौ ततौया । ऊर्जा हेतुभूतया आकृतव्ये । उर्क्
 इत्यत्र 'सावेकाचः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आङ्गति-
 शब्दोऽपि 'तादौ च निति कृत्यच्यनौ (६,२,५०)'—इति आद्यु-
 दात्तः, 'एकादेशउदात्तेनोदात्तः (८,२,५)' । “देवी ऊर्जाङ्गतौ
 दृषमूर्जमन्या वलन् (य० वा० सं० २१,५२)” ॥

॥ इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

* निरु० ८, ४१ ।

† निरु० ८, ४२ ।

‡ वलन् इति दीर्घः प्राप्तिः न भवति व्यत्ययेनेति भावः ।

वायुः^(१) । वरुणः^(२) । रुद्रः^(३) । इन्द्रः^(४) । पर्जन्यः^(५) ।
 वृहस्पतिः^(६) । ब्रह्मणस्पतिः^(७) । श्वेतस्यपतिः^(८) । वा-
 स्तोष्पतिः^(९) । वाचस्पतिः^(१०) । अपान्नपतिः^(११) । यमः^(१२) ।
 मित्रः^(१३) । कः^(१४) । सरस्वान्^(१५) । विश्वकर्मा^(१६) ।
 तारुण्यः^(१७) । मन्युः^(१८) । दधिक्राः^(१९) । सविता^(२०) ।
 त्वष्टा^(२१) । वातः^(२२) । अग्निः^(२३) । वेनः^(२४) । असुनीतिः^(२५) ।
 कृतः^(२६) । इन्दुः^(२७) । प्रजापतिः^(२८) । अहिः^(२९) । अहि-
 बुध्नः^(३०) । सुपर्णः^(३१) । पुरुरवा^(३२) इति द्वात्रिंशत्
 पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः† । ‘वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)’ । ‘कृवापाजि-
 मिस्वदिसध्यशूभ्यउण् (उ० १, १)’ । ‘आतो युक् चिण्कृतोः (७,
 ३, ३३)’ । यदा ; वेतेर्गतिकर्मणो वाङ्मलकादुण् । यदा ; ‘कन्द-
 सीणः (उ० १, २)’—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छत्यन्तरिक्षे ।
 वायुत्रा याहि दर्शते मे (ऋ० सं० १, १, ३, १)” ॥

(२) वरुणः‡ । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । कृष्टदारिभ्य उणम्
 (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । “नीचौनवारु वरुणः
 कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)” ॥

* इतीत्यादि न विद्यते न पुस्तके, अस्ति च खण्डाङ्कः “३”—इति ।

† मित्र० १०, १-२. “वायुः” ६, २८ ।

‡ प० ६ । मित्र० १०, २. १२, २१. “वरुणमी” १२, ४६ ।

(३) रुद्रः* । रौतेः क्तिपि । रुच्छब्दं करोति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यो रुवन् एति, रौतौति वक्तुं शक्यते । रोरुयमाणो-
ऽत्यर्थं शुब्दं कुर्वन् मेधादरस्यो द्रवतीति, रोरुयमाणशब्द-पूर्वाद् द्रवते-
र्वा 'रोदेर्णिक्तुक् च (उ० २, ९, ०)'—इति रक् । स हि शत्रुकलत्राणि
रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात् बाहुलकाद्रक् । 'इन्द्रः किं पितरं
प्रजापतिमिथुना चिच्छेद तमनुशेषन्नरुदद् यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्र-
त्वम् (वृ० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य
रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम् । 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः
(ऋ० सं० ५, ४, २ ३, १)' ॥

(४) इन्द्रः† । इराशब्दउपपदे दृणातेर्ददातेर्दधातेर्दारयतेर्वा
'अच्चेन्द्रायवञ्चविप्र (उ० २, २, ७)'—इति रक्-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ।
निपातनाद्रूपसिद्धिरुन्नेया । इरा अन्नमनेन सम्बन्धाद्वा तद्धेतुभूतकं
बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतोमेघः । इरा
मेघं धारात्मना दृणाति विदारयति । बीजं बीज्यादि तथासौ
वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरोद्भेदेनाभिकाशश्च विदारणम् ।
इरामन्नं तद्ददाति वा । इरा दधाति धारयति वा । इन्द्रावुपपदे
द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति शोभं पातुमि-
त्यर्थः । इन्द्रौ रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् । इन्धे
दीपयति शरीरमध्यवर्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतादि

*पृ० २, १६ । "रौति" पृ० २, १५ । "रोदवत्" निघ० ५, १६ ।

† निघ० १०, ८—९ । "इन्द्रवत्" ११, १५ । "इन्द्रवत्तुः" १, १६ । "इन्द्राणी" ५, ५ ।

पृ० ५ । "इन्द्रियम्" पृ० १, १० ।

इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञमव्यक्तः ।
 प्राणैर्यागादिभिर्यागबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपास-
 काः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद्
 दृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभ-
 कर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताश्च
 शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च । यदा ; इताश्च यज्वना माद-
 रयिता च । सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः । “मृहान्तं मिन्द्रं पर्वतं
 वियदः (ऋ० सं० ४, १, ३९, १)” ॥

(५) पर्जन्यः* । तृपेरन्तर्णीतण्यर्थात् किपि तर्पयतीति तृप् ।
 जनहितो जन्यः हितार्थं यत् । तृप् चासौ जन्यश्चेति तृप्शब्दस्य
 पर-भावः । पर-शब्दोपपदात् जयतेर्जनयतेर्वा अग्न्यादित्वात् यत्,
 नुम्, परशब्दातोलोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता
 वा । परसशब्दोपपदादर्जयते वा अग्न्यादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः
 प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्गृहीता रसानाम् । “यत् पर्जन्यस्तनयन् इन्नि
 दम्कृतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)” ॥

(६) वृहस्पतिः† । वृहच्छब्दो व्याख्यातोमहन्नामसु (३०० पृ०)
 पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२८३ पृ०) । अत्र पिबतेरपि बाहुलकात्
 पतिः । वृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा ।
 पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । “वृहस्पतिं विरुवेणा विहृत्य
 (ऋ० सं० ८, २, १८, २)” ॥

* * निर० १०, १०. “पर्जन्यजिग्विषां” ८, १ ।

† निर० २, १९. १०, ११. “वृहद्विषा” ११, ४८ ।

(७) ब्रह्मणस्पतिः* ।

(८) ज्ञेयस्य पतिः† । ‘सि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘गुध्वीपवि-
वचियमिमनितनिसदिचदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६, २)”—इति चम्
प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता । “ज्ञेयस्य
पतिना वयम् (अ० सं० ३, ८, ८, १)” ॥

(९) वास्तोष्पतिः‡ । ‘वम निवामे (भू० प०)’ । ‘वसेस्तुन् णिच्च §’
इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तर्हितम्, तस्य पाता विभुत्वेन । “अमो
वहा वास्तोष्पते (अ० सं० ५, ४, २२, १)” ॥

(१०) वाचस्पतिः॥ । प्राणात्मेन्द्रः । * * * । अतः प्राणस्य
वायूपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । “पुनरेहि
वाचस्पते (अथ० सं० १, १, २)” ॥

(११) अपान्नपात्¶ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१ पृ०) ।
* * * । “अपान्नपान्मधुमतीरपोदाः (अ० सं० ७, ७, २४, ४)” ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानोवायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः
कामानि । पचाद्यच् । “यमं राजानं हविषा दुवस्य (अ० सं० ७,
६, १४, १)” ॥

* निब० १०, १२. “ब्रह्म” १, ८. “ब्रह्मद्विषे” ६, ११ । देवराजकृतव्याख्यानत्वा-
दर्शपुस्तकेऽत्र लोचकप्रसादाद्ब्रह्ममित्यनुमेने ।

† निब० १०, १४. “ज्ञेयसाधाः” २, २ ।

‡ निब० १०, १६. “वास्तु” २, ७. १०, १६ ।

§ ‘वसेस्तुन् (७२) वस्तु । अगारे णिच्च (७१) वस्मभूर्वास्तुरन्नियाम्’—इति सि० कौ०
उ० १ पा० ।

॥ निब० १०, १८. “वाक्” प० १, ११ ।

¶ निब० १०, १८ ।

* * * १०—११. १२. १८. “यमता” ८, २१ ।

(१३) मिचुः* । प्रमीताम्भरणत्वायते । 'सुपि स्थः (३, २, ४)'—इत्यत्र सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिद्भावः । यद्वा ; 'डुमिज् प्रचेपणे (स्त्रा० उ०)' । यद्वा ; 'पिवि मिवि सेचने (भृ० प०) । सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मिद्भावः, द्रवतेः उ-प्रत्ययान्तस्य च-भावः । 'जि मिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः कित् (उ० ४, १, ५८)'—इति चन् प्रत्ययः । णिजन्ताद्वा बाहुलकाद्रूपमिद्धिः । सर्वसस्यान्युदकेन स्नेहयति । "मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)" । 'जिमिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः† । कमेः क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति उ-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, 'प्रजापतिरकामयत'—इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८, ७, ३, १)" ॥

(१५) सरस्वाम‡ । सरदत्युदकं, तेन तद्वान् । "ये ते सरस्व छर्मयः (ऋ० सं० ५, ६, २०, ५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा§ । करोतेः कर्त्तरि मनिन् । मध्यमस्थानो

* निब० १०, २१. "मितद्रवः" १२, ४४ ।

† निब० १०, २२ ।

‡ निब० १०, २२ ।

§ निब० १०, २५ ।

वायुः । वृष्टिदारेण सर्वस्य कर्मा सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश्व-
कर्मा विमना अदिदिहायाः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)” ॥

(१७) ताड्यः* । स्त्रीर्णशब्दे तूर्णशब्दे पोपपदे क्षियतिचरति-
रक्षत्यआतिभ्योऽग्रादित्वाद् (उं० ४, १८) यत्-प्रत्ययादि निपात्यते ।
स्त्रीर्णे विस्त्रीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति चरति रक्षत्यआति, तूर्णे वार्यमुद-
कास्थं क्षियति चरति वा, अश्रुते वा तमः । “स्वस्तये ताड्यं
मिहाश्रुवेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)” ॥

(१८) मन्युः† । व्याख्यातः क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०) । दीप्तः कुड्को
वा । “त्वया मन्यो मरुतमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १८, १)” ॥

(१९) दधिक्षा‡ । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१ ४ ६ पृ०) । दधद्वा-
रयद् वृष्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्नयितु-सञ्चरणं
शब्दं करोति । “आ दधिक्षाः शर्वमा पञ्च हृष्टीः (ऋ० सं० ३, ७,
१२, ५)” ॥

(२०) सविता॥ । ‘षु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)’ । त्वचि ‘स्वरति-
स्रति-स्रयति-धूञ्जुदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां वृष्टिप्रदा-
नादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता यन्मैः पृथिवीमरम्णात्
(ऋ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा॥ । व्याख्यातः (४ ६ ३ पृ०) । “देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)” ॥

* निघ० १०, १० ।

† निघ० १०, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

॥ ॥ ॥ निघ० १०, ३१, १२, १२, १२. “सवः” ८, १०, ११, १ ।

(२२) वातुः* । वातेः 'ऊसिमृगिण्वामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तुम् (उ० ३, ८३)' । वाति वातः । "वातु आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४५८ पृ०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १, १३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अयं वेनस्यैदथत् पृश्निगर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुशब्दे उपपदे नयतेः 'कृत्यल्युटो वज्र-
सम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असुम् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसुम् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः सर्वेऽनूत्क्रामन्ति । "असु-
नीते मनो अस्मासु' धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)" ॥

(२६) अतः॥ । 'अ गतो (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अस्ता गता अन्तरिक्षे । "अतस्य हि शुद्धः सन्ति पूर्वीः (ऋ० ६, ३, १०, ३)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्देः 'भृमृशौदचारित्सुरिति (उ० १, ७)'—

* निघ० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० २, १५ ।

§ निघ० १०, २८, "असुः" २, ८, ११, १८ ।

॥ निघ० १०, ४० । 'अतम्' पु० १, १२ ।

¶ पु० १, १२ ।

इत्यादिना बाहुलकाद्-प्रत्ययो धकारस्य दकारस्य । उन्तेने 'उन्दे-
गिष्ठादेः (उ० १, २, २)'—इत्यु-प्रत्ययः । दीप्यते उन्ति वा वर्णन ।
“प्र तद्वाचयन्मव्यायेन्द्रे (ऋ० सं० २, १, १७, १)” ॥

(२८) प्रजापतिः* । प्रजानां पाता । “प्रजापते न त्वदंतान्यन्यः
(ऋ० सं० ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) अहिः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६८ पृ०) । इह त्विन्द्रो-
ऽभिधेयः । “अज्ञामुक्त्यैरहिर्द्रुणौघे (ऋ० सं० ५, ३, २६, ६)” ॥

(३०) अहिर्बुध्नः‡ । योऽहिः स एव बुध्नस्येति समानाधिकरणस्या-
हिर्बुध्नश्चोऽसमस्तः । तथाच ‘अहिना बुध्नन (३, ३, १२. ऐ० ब्रा०)’— इति
श्रुतौ लिङ्गम् । मानोऽहिर्बुध्न्या रिषे धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)” ॥

(३१) सुपर्णः§ । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३८ पृ०) । इह
शोभनगमनत्वान्मध्यमउच्यते । “एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश
(ऋ० सं० ८, ६, १८, ४)” ॥

(३२) पुरुर्वाः॥ । पुरु-शब्दोपपदात् भृगार्थविशिष्टान् रौतेर-
सुनि ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अनेकविधमित्यर्थः । स्तनयिन्नु-लक्षणं शब्दं करोति पुरुर्वाः । विज्ञा-
यते हि वाताः प्राणाएव पुरुर्वा इति । “महे यत्त्वा पुरुर्वा
रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

* पु० २, १९ ।

† पु० १, १० ।

‡ निब० १०, ४४. १२, २२. “अहिगोपाः” २, १० ।

§ पु० १, ५ ।

॥ निब० १०, ४६. “पुवचा” ८, १२. “पुवचा” २०, २४. “पुवचाः” ११, १२.

“पुवचर्षसः” ११, ११. “पुवचः” १, १२. १, १. ८, १२. “पुवचादः” १, १.

श्वेनः^(१) । सोमः^(२) । चन्द्रमाः^(३) । मृत्युः^(४) । विश्व-
नरः^(५) । धाता^(६) । विधाता^(७) । मरुतः^(८) । रुद्राः^(९) ।
कृभवः^(१०) । अङ्गिरसः^(११) । पितरः^(१२) । अथर्वानः^(१३) ।
धृगवः^(१४) । आत्माः^(१५) । अदितिः^(१६) । सरमा^(१७) ।
सरस्वती^(१८) । वाक्^(१९) । अनुमतिः^(२०) । राका^(२१) । सिनी-
वाली^(२२) । कुहः^(२३) । यमो^(२४) । उर्वशी^(२५) । पृथिवी^(२६) ।
इन्द्राणी^(२७) । गौरी^(२८) । गौः^(२९) । धेनुः^(३०) । अघ्रा^(३१) ।
पथ्या^(३२) । स्वस्तिः^(३३) । उषाः^(३४) । इळा^(३५) । रोदसी^(३६) ।
इति षट्चिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्वेनः† । श्वेनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५१ पृ०) । इह
मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्वेनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३,
६, १५, ७)” ॥

(२) सोमः‡ । ‘षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुऊष्टि
(उ० १, १३७)’—इति मन् । सूयते सोमः । “पवस्व सोम
धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)” ॥

(३) चन्द्रमाः§ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनन्तरम् “कृषयः”—इत्यधिकम् ग ।

(१९) “कुह” ग । “कुहम्” ख ।

(३४) इतोऽनन्तरम् “उषाः”—इत्यधिकम् ग ।

* इतीत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके, अस्ति च कण्ठाक्षः “४”—इति॥

† पृ० १, १४ ।

‡ निघ० ११, १ ।

§ निघ० ११, ५. “चन्द्रायाः” १२, १८ ।

भावः । चायन् पयन् लोकापालत्वात् द्रमन् गच्छति । यदा ; चन्द्र-
शब्दे उपपदे मातेस्य 'चन्द्रे मो ङित् (उ० ४, १२२)' इत्यसुम् ।
चन्द्रस्यासौ निर्माता । चन्द्रमानं निर्माणं मात्मानं कर्मणा वाच्य ।
यदा ; 'चान्द्र' चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् द्रव्य-
त्वेन चन्द्रमाः । यदा ; चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि बाह्यलकारद्रूप-
सिद्धिः । चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा । चिरं
द्रवति वा । "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, १३, ४)" ॥

(४) मृत्युः* । म्रियतेरन्तर्णोतिण्यर्थात् 'मुजिमृङ्भ्यः युक्त्युक्तौ
(उ० ३, १८)'—इति त्यक् प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः, मृतं व्याव-
यतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानमामोषे आमन्नमृत्युं हरमोच्छ्वास-
काले शरीरात् व्यावयति । अथवा ; मृतः क्षीणायुःसंस्कार-
उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् व्यावयतीति मृत्युः ।
मृतशब्दोपपदात् व्यावयतेः 'अप्रादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति
उ-प्रत्ययः, मृतान्तलोपः, व्यावयतेत्य-भावश्च निपात्यते । "परं
मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० सं० ७, ६, १६, १)" ॥

(५) विश्वानरः† । 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निरु०
७, ११)' । "अर्चो विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४, १, ८, १)" ॥

(६) धाता‡ । (७) विधाता§ । व्युपसर्गार्थविशिष्टान्तदुपपदाच्च

* निरु० ११, ६ ।

† प० ६ । निरु० ७, ११. ११, ८. ११, १०. "विश्वजन्याः" ११, १०. "विश्वदा-
मीम्" ११, ४४. "विश्वमिन्वा" ८, १०. "विश्वमित्रः" १, १४. "विश्वः" ८, ५ ।

‡ निरु० १०, १६. ११, १०. "धातुः" १, १०. "धाना" ४, ११. "धाम" ४, १. ८, १८.

§ प० ३, १५ ।

धाञ्जलृच् । वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति । “धाना ददातु दागृषे
(अय० सं० ७, १०, ११)” । “धातुर्विधातः कलशा अभक्ष्यम् (अ०
सं० ८, ८, १५, ३)” ॥

(८) मरुतः* । व्याख्याताः (१५१५०) । मितं र्वन्ति स्तन-
यिमुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं र्वन्ति । मरुदुच्चै-
र्द्रवन्ति, मरुदन्तरिचं द्रवन्तीति वा मरुतः । “आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः
स्वर्कैः (अ० सं० १, ६, १४, १)” ॥

(९) रुद्राः† । रुद्रशब्दो व्याख्यातः (३४६५०) । अत्र बहु-
वचनम् । “आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसः (४, ३, २१, १)” ॥

(१०) अश्विनः‡ । अश्विनशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४०
प०) विद्युत्प्रकाशनं सुरुविस्तीर्णं भाति, अश्वतेन बोदकेन दीप्यन्ते,
अश्वतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । “सौधन्वना अश्विनः सूर-
चक्षसः (अ० सं० १, ७, ३०, ४)” ॥

(११) अङ्गिरसः§ । ‘देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च ।
ब्रह्मणोऽप्सरसोदृष्टा रेतसस्कन्दं कर्हिचित् । तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन
स जुहाव विभावसौ॥ । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।’
जम् । “ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे (अ० सं० ८, २,
१, ५)” ॥

* पु० १, २ । “मरुदुच्चै” ८, १६ ।

† पु० २, १६ ।

‡ पु० २, १५ । “अश्वम्” ११, २१ ।

• § निब० ११, १६. “अङ्ग” ५, १०. ६, ८. “अङ्गम्” ४, १ ।

॥ ऐ० भा० २, २, १० द्रष्टव्यम् ।

(१२) पितरः* । 'पिता पाता वा (निघ० ४, २१)'—इत्यादिना व्याख्याताः । जम् । "उर्यध्यमाः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वणः† । (१४) भृगवः‡ । अथर्वतिश्चरत्यर्थो नैरुक्तधातुः । न अथर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः आथर्वणः । यदा ; अथर्वते: 'अमुचनपूषन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वणोऽगन्तारः । भृगवः । भृज्यमानाः महत्तेजस्वित्वात् । 'भृज पाके (तु० उ०)' । 'प्रथिषदिभृज्जां सम्प्रसारणं मलोपस्य (उ० १, २७)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । "अथर्वणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्याः§ । आप्रोतेः अप्रगादित्वात् (उ० ४, १०८) यत् प्रत्ययः तुगागमस्य निपात्यते । आप्रुवन्ति सर्वमाप्या मध्यमस्थाना इन्द्र-सहचारिदेवगणाः । "इतर्ममाप्यमाप्यानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः॥ । 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वशः । गणाश्च सर्वे महत इति वृद्धानुशासनम्' । अदितिर्व्याख्याता नैगमे (१३ पृ०) । "दक्षस्य वादितुं जन्मनि व्रते (ऋ० सं० ८, २, ६, ५)" ॥

* पृ० ४, १ ।

† उ० ६. निघ० ११, १८. १२, २२ ।

‡ निघ० ४, २२. ११, १८ ।

§ निघ० ११, १०. "आप्यम्" ६, ४. "आप्री" ८, ४ ।

॥ पृ० १, १ ।

(१७) सरमा* । 'स गतौ (भृ० प०)' । 'कलिकर्चोरमः (उ० ४, ८२)'—इति बाङ्गलकादम-प्रत्ययः । पणिभिरसुरैः गूढानि गां अन्वेष्टुं प्रहिता. इन्द्रेण सरमा देवशूनी । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानङ् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)" ॥

(१८) सरस्वती† । व्याख्याता वाङ्मनामसु (८ ३४०) । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४)" ॥

(१९) वाक्‡ । व्याख्याता खनामसु (७ ५४०) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)" ॥

(२०) अनुमतिः§ । (२१) राका॥ । अनुपूर्वान्मन्यतेर्बाङ्गलकात् कर्त्तरि क्तिन् । अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम् । 'रा दाने (अदा० प०) कदाधारार्चिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रत्ययः । दीयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः । मध्यमस्थाने 'देवपत्न्यौ (११, २८)'—इति नैरुक्ताः । वैष्णवाख्याविति धार्मिकाः । "अन्विदनुमते त्वम् (य० वा० सं० २४, ८)" । "राकामहं सुहृवां सुष्टुती ऊवे (ऋ० सं० २, ७, १५, ४)" ॥

(२२) सिनीवाली¶ । देवपत्न्यावमावासे वा । सिनमन्नामसु व्याख्यातम् (२० ७४०) । वासं पर्व । * * * । "सिनीवालि पृथुष्टुके (ऋ० सं० २, ७, १५, ६)" ॥

* निब० ११, २४ ।

† पु० १, ११ । "सरस्वाम्" पु० ४ ।

‡ पु० १, ११ ।

§ निब० ११, १२. २८. "अनु" १, २. , ६

॥ निब० ११, २८. २० ।

¶ निब० ११, २१ ।

(२३) कुङ्कः* । 'गुङ्ग संवरणे (भू० उ०)' अस्मात्, क-प्रत्यय-
पदान् भवतेर्ह्यतेर्वा 'नृतिगृह्योः कृः (उ० १, ८८)'—इति वाङ्म-
कान्, उ-प्रत्ययो भेकारस्य ककारादि च । गुङ्गाः... वृक्षसङ्ग्रमा न
भवति तस्याप्रत्ययत्वात् । क पुनरसाविति वितर्क्यस्य चङ्ग्रमा भवति ।
“कुङ्कमहं सुवृत्तं विद्युनापमम् (तै० ब्रा० ३, ३, ११)” ॥

(२४) यमी† । यमेन व्याख्याता (४ ७८ पृ०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)'—इतीन् । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति
ङीप् । 'अन्यम् पु त्वं दम्यन्त्यु त्वाम् (ऋ० सं० ७, ६, ७८, ४)” ॥

(२५) उर्वशी‡ । व्याख्याता (४ १५ पृ०) । उर्वश्रुते इत्यादि
यथामन्त्रं योज्यम् । “प्रोर्वशी॑ तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५,
२, ५)” ॥

(२६) पृथिवी§ । व्याख्याता (२८ पृ०) । इह मधमाभिधे-
या । “खिद्रं विभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” ॥

(२७) इन्द्राणी॥ । 'इन्द्रवरुण (४, १, ४८)'—इति ङीषानुक् च ।
मध्यमस्याना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं०
८, ४, ३, १)” ॥

(२८) गौरी॥ । (२८) गौः** । (३०) धेनु†† । व्याख्याता

* निब० ११, २१, २२. “कुङ्क” २, १४ ।

† निब० ११, २३. “यमुना” ८, २६ : “यमः” पृ० ४ ।

‡ पृ० ४, २ । “उर्विया” ८, १० ।

§ पृ० १, १ ।

॥ निब० ११, २०, १२, ४६ ।

॥ पृ० १, ११ । “गौरः” ११, २८ ।

** पृ० १, १ । †† पृ० १, ११ ।

वाङ्नामम् (७७५०) । “गौरीर्मिमाथ सलिलानि तच्छति (च० सं० १, ३, २०, १)” ॥ “गौरमीमेदनु वृत्सं मिषन्तम् (च० सं० १, ३, २६, ३)” ॥ “उपक्रये सुदुर्घा धेनुमेताम् (च० सं० १, ३, २६, १)” ॥

(३१) अग्न्या* । व्याख्याता गोनामसु (२२६५०) । “अद्धि दणमग्नेर विषदानीम् (च० सं० १, ३, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्या† । (३३) स्वस्ति‡ । ‘पन्थाः पततेः’—इत्यादिना पथिन् शब्दोव्याख्यातः (निरु० १, २८) । पद्यते तत्स्थानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या ‘भवे कृन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नस्तद्धिते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः । सुपूर्वादस्तेः क्तिन्, ‘कृन्दस्यभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्चसोरग्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रमवत्तया यस्याः स्वस्ति । शोभनत्वञ्चाविनाशित्वात् । ‘पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति‡’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समास्रातम् । “स्वस्तिरिद्धि प्रपथ्ये श्रेष्ठा (च० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३४) उषाः॥ । उष्कतीति व्याख्याता (निरु० २, १८) । सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात् । “अपोषा अमसः सरत् (च० सं० ३, ६, २०, ५)” ॥

* पु० १, ११ । “अघम्” निरु० ६, ११ ।

† निरु० ११, ४५ ।

‡ निरु० १, २१. ४, २८. ११, ४६. “स्वस्तिराघम्” ५, २६ ।

§ ऐ० मा० १, १, १—५ ।

॥ पु० १, ८ । निरु० “उषाम्” २, २ । “उष्णिक्” ७, १२. “उषीषम्” ७, १२ ।

(३५) इळा* । व्याख्याता वाङ्मामसु (७६ पृ०) । “अभि
न इळा यथस्य साता (अ० सं० ४, २, १६, ४)” ॥

(३६) रोदसी† । व्याख्याता यावापृथिवीनामसु (३७९ पृ०) ।
अत्र पुंयोगसंज्ञणो ङीप् (४, २, ४८) । इदं स मध्यमस्वार्णस्य पञ्ची
माध्यमिका वाक् । “सर्वा मरुतु रोदसी (अ० सं० ४, २, १०, २)” ॥

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ^(१) । उषाः^(२) । सूर्या^(३) । वृषाकपांयी^(४) ।
सुररूपा^(५) । त्वष्टा^(६) । सविता^(७) । भगः^(८) । सूर्यः^(९) ।
पूषा^(१०) । विष्णुः^(११) । विश्वानरः^(१२) । वरुणः^(१३) ।
केशी^(१४) । केशिनः^(१५) । वृषाकपिः^(१६) । यमः^(१७) । अज-
एकपात^(१८) । पृथिवी^(१९) । समुद्रः^(२०) । दध्यङ्^(२१) ।
अथर्वा^(२२) । मनुः^(२३) । आदित्याः^(२४) । सप्तकृषयः^(२५) ।
देवाः^(२६) । विश्वेदेवाः^(२७) । साध्याः^(२८) । वसवः^(२९) ।
वाजिनः^(३०) । देवपत्न्यो^(३१) देवपत्न्यद्वत्येकचिंशत्पदानि* ॥

॥ ई ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १ । “इळाः” पु० २ ।

† पु० २, १० । “रोदसिप्राः” ७, १८ ।

(२१), (२२), (२३) “अथर्वा । मनुः । दध्यङ्” उ. च. पञ्चकथोरेव व्यतिक्रमोपादः ।

* म-पञ्चकस्यानिसं पञ्च द्विचमितीह न कोऽपि विचारः ।

(१) अग्निगौ* । अग्निगौ व्याख्यातोऽग्निगौसु (१५२४०) ।
भाषा सर्वं जगद् व्याप्तः । अवस्थाग्रसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः ।
द्यावापृथिव्यावहोरत्ने सूर्याचन्द्रमसौ वाग्निगौभिधेयौ । सौः
ज्योतिषाभ्युते, पृथिवी रसेनामलक्षणेन । अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवस्था-
येन । सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा । अग्नैस्तुरङ्गै-
स्तदन्तौ राजानौ पुण्यकृतावित्यौर्णवाभः । “कदेदमग्निना युवम्
(निरु० १२, २)”† तयोः कालः उर्द्धमर्द्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः ।
तस्मिन्नान्य देवता उपास्ते ॥

(२) उषाः† । वष्टेर्बोष्कतेर्वा । “उषस्तच्चिन्मा भरा (य० वा०
सं० ३४, ३३)” ॥

(३) सूर्या‡ । व्याख्याता वाङ्मनसु (८२ पृ०) । एषैवोषाः
सूर्या सम्पद्यते । “आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् (ष्ट० सं० ८, ३,
१३, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी§ । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषाकप्यग्नि-
कुसितकुसिद (४, १, ३७)’—इत्येकारङ्गीर्षी । “वृषाकपायि रेव-
ति (निरु० सं० ८, ४, ३, ३)” ॥

(५) सरणू॥ । सैवोषा प्रभातकृदुदयावस्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सर-
णो नयति तदा सरणूरुच्यते । सर्जः ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,

* निरु० १२, २. “अग्निगौ” १२, ४६. “अग्निगौः” १२, १४. “अग्निः” पु० १, १४ ।

† पु० १, ८ । पु० ४८२ पृ० ।

‡ पु० १, ११ । पु० ४८२ पृ० ।

§ निरु० १२, ८. “वृषाकपिः” पु० ४८२ ।

॥ निरु० १२, ६ ।

११८) । संरेण सरणेन नयति 'सृतिमृदिबुदिभ्यः'—इति वा-
 डलकाशयतेरुक्-प्रत्ययः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (६, ४, ८२) ।
 "अजहादहा मिथुवा सरुणूः (च० सं० ७, ६, २३, २)" ॥

(६) त्वष्टा^२ । (७) सविता^३ । व्याख्याते (४ ६ ३५०, ४ ८०
 पृ०) तस्य कालो यदा सौरपक्षतमस्काकौर्णरग्निर्भवति । 'वि
 नकमस्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)" ॥

(८) भगः^४ । व्याख्यातो धननामसु (२२४ पृ०) । भजनौयो
 भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । त्वष्टु-कालामन्तर्वर्त्तिज्योतिर्विशेषो
 भगाख्यः । प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डलद्वयार्थः । "प्रातर्जितं भगमुयं
 ज्वेम (च० सं० ५, ४, ८, २)" ॥

(९) सूर्यः^५ । व्याख्यातः सूर्याशब्देन (८२ पृ०) प्रागवस्थानः ।
 सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सुष्ठु सर्वदेवादयास्त-
 मयौ प्रति दीर्यते । "दृष्टे विश्वाय सूर्यम् (च० सं० १, ४, ७, २)" ॥

(१०) पूषा^६ ॥ 'पुष पुष्टौ (क्राः प०)' । 'अनुत्तन् (उ० १, २५५)'
 —इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रग्निभिः
 परिपुष्टो भवति तदा पूषा । "भद्रा ते पूषन्निह रातिरसु (च० सं०
 ४, ८, २४, १)" ॥

* पु० १ ।

† पु० ४ ।

‡ पु० २, १० ।

§ निब० १२, १४ । पु० ४६१ पृ० ।

॥ पु० १, १ ।

(११) विष्णुः* । व्याख्यातो यज्ञनामसु (३,४,८,८०) । तीव्र-
रग्निदारेण सर्वत्र द्याविशति । विशेषाङ्गलकासु-प्रत्ययादि । विश्वं
रग्निभिर्यज्मुते ज्ञा । “इदं विष्णुर्वि चक्रमे (अ० सं० १,२,०,२)” ॥

(१२) विश्वानरः† । व्याख्यातः (४,८,४,८०) । इह उक्तमोऽभिधे-
यः । “विश्वानरस्य वसतिम् (अ० सं० ६,५,१,४)” ॥

(१३) वरुणः‡ । व्याख्यातः (४,७,५,८०) । “त्वं वरुण पश्यसि
(अ० सं० १,४,७,५)” ॥

(१४) केशी§ । (१५) केशिनः॥ । केशा रश्मयः । प्रशंसायामिनिः ।
प्रकृतैः केशैस्तद्वान् ‘काश्ट दीप्तौ (भृ० आ०)’ काशनं काशः, तद्वान्
काशी सन् केशी । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । “केश्यं विं
केशी विषम् (अ० सं० ८,७,२४,१)” ॥

(१६) वृषाकपिः॥ । ‘वृष सेचने (भृ० प०)’ । ‘कनिन्यूवृषि
(उ० १,१,५४)’—इत्यादिना कनिन् । ‘कपि चलने (भृ० आ०)’ ।
‘कुण्डिकम्परोर्नलोपश्च (उ० ४,१,३८)’—इतीप्रत्ययः णिजन्तो वा ।
अयं च सेचयिता, अवस्थायादीन् कम्पयंश्च चरति ; अत्र चारीणि
भूतानि भयात् कम्पयतीति वा । ‘तत्पुरुषे कृति वज्रलम् (६,३,
१४)’—इति वज्रलवचनादलुक् । “पुनरेहि वृषाकपे (अ० सं० ८,
४,४,३)” ॥

* पु० २, १० ।

† पु० ५ ।

‡ पु० ४ । ‘वरुणानी’ निब० २२, ४६ ।

§ निब० २२, २५ ।

॥ निब० २२, २० ।

॥ निब० २२, २८. २२, २० ।

(१७)। यमः* । व्याख्यातः (४७ पृ०) । मः चक्रे रश्मिभि-
रिति अस्तमयावस्य आदित्य उच्यते । “देवैः सम्पिबते यमः (ऋ० मं०
८, ७, २३, १)” ॥

(१८) अजं एकपात्† । अस्तभावस्य आदित्य उच्यते । द्विपदं
चेतत् । अजतेः पचाद्यचि बाहुलकात् बोभावाभावः । एकस्य पादः
कस्य ‡ ब्रह्मणः । कुत एतत् ? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः,
आदित्यः पादः, दिशः पादः इति । तेनाजस्यामावेकपादोऽस्ति । ‘सङ्ख्या-
सुपूर्वस्य (५, ४, १४०) — इत्यवज्जघौहावपि पादस्याकारलोपः । एकेन
पादेनांशेन सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनांशेन
उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, किपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पादु
इत्ययथाप्राप्तः पादान्यलोपः । “पावो रवौ तनूतुरेकपादजः (ऋ०
मं० ८, २, ११, ३)” ॥

(१९) पृथिवीः । व्याख्यातः (२८ पृ०) । इह द्यौरुच्यते ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० मं० १, ७, २७, ३)” ॥

(२०) समुद्रः§ । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० पृ०) । निर्व-
चनेषु योज्यम् । उत्तमोऽभिधेयः । “महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे
(ऋ० मं० ७, २, २९, ३)” ॥

(२१) दध्यङ्॥ । ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपाल-
त्वात् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्षमस्मिन् ध्यानमिति वा । ध्यानशब्दो-

* पृ० ४ ।

† निघ० १९, १९. २२

‡ पृ० १, १ ।

§ पृ० १, २ ।

॥ निघ० १९, २२ ।

पपदात् अश्चतेः किनि पृषोदरादित्वात् ध्यान्प्रत्ययस्य दधिभावः,
'किन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वः* । व्याख्यातोऽथर्वाणदित्यत्र (४ ८ ६ पृ०) । इह
तु उक्तमेवाच्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति; रसादानादिकं
नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः† । मन्यतेर्मननार्थादर्चतिकर्मणो वा 'शृस्वृस्त्रिहि-
अप्यसिवसिंहनिक्रिदिवन्धिमनिभ्यश्च (३० १, १०)'—इत्यु-प्रत्ययः ।
मननात् स्वाधिकारादेः, अर्च्यते इति वा मनुरादित्यः । “यामर्थ-
र्वा मनुष्यिता दध्धङ् धियमन्नत (च० सं० १, ५, ३१, ६)”‡ ॥

(२४) आदित्याः§ । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अग्नरादित्वात्
(३० ४, १० ८) यत् प्रत्ययः । आकारेकारयोरिकारः, दाञस्तुक्
दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते । भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते ।
ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्वानादान-
व्यपदेशः । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा । अदितेः पुत्रा
वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८ ५)'—इति एयः । तथा च
'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम् । जसि आदित्याः मित्रादयः ।
“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः (च० सं० २, ७, ६, १)” ॥

(२५) सप्त ऋषयः॥ । व्याख्याताः (३ ८ पृ०) । रश्मयः । षडि-

* पु० ५ ।

† निब० १२, १२ ।

‡ दध्धङ्-मनुः-आदित्याः—इति चयाणामेव पदानामेष निगमः ।

§ निब० १२, १२. १२, १४. “आदितेयः” २, १२. ७, २८ ।

॥ प० ५ ।

निष्ठासि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । “यस्य षष्ठ्यः प्रतिष्ठिताः
बरीरे (य० वा० सं० ३४.५५)” ॥

(२६) देवाः* । दिव्यतिर्दागार्थोदीष्टर्थो वा । पचायश्च (३,
१,१३४) । दातारोऽभिमताजां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा ।
द्युनेर्वापि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः समानः । दिवः सम्बन्धिना वा
देवाः । तस्येदम् (४, २, १२०) — इत्यणि वृक्षभावश्चान्दसः ।
द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत् (४, २, १०१) — इति यत्प्रत्यययोगाच्च
भवति । द्युम्याना इत्यर्थः । देवा रश्मय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा
सुमतिर्जुयताम् (ऋ० सं० १, ६, १५, २)” ॥

(२७) विश्वेदेवाः† । सर्वे देवाः । “विश्वे देवासु आ गत (ऋ०
सं० १, १, ६, १)” ॥

(२८) साध्याः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३८ पृ०) । नैरुक्त-
पक्षे रश्मयः । ऐतिहासिकानाम् कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात् पूर्वं
देवसमूहाः, ये च किञ्च विश्वसृजो नाम ऋषयः । “यत्र पूर्वं साध्याः
वन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)” ॥

(२९) वसवः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३६ पृ०) । विभागे-
नावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्ति । अत्र निश्चयाने क्वादकत्वात् । वसवो

* निब० ७, १५. १९, २८. “देवगोपा” ११, ४१. “देवजातस्य” ८, ९. “देव-
जुतम्” १०, २८. “देवजा” ८, ६. २०. “देवयज्या” ६, २९. “देवयजः” ८,
१८. “देवया” १९, ५. “देवजुत्” ९, १९. “देवतुमतिः” ९, ११. “देव-
कृतिः” ४, २५. “देवापिः” ९, ११. १९. “देवतम्” १, २०. ७, १ ।

† निब० १९, २८. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ प० १, ४ ।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्ति तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेक्ष्यैतदु-
च्यते,—‘अग्निर्वसुभिर्वासवदति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः
निरु० १२, ४.१)’ । एवमिन्द्रो वासवः ; मरुतोहि वासवाः समा-
ख्याताः ; तस्मात् मध्यमस्थानाः । वसुव आदित्यरश्मयो विवासना-
ममसां तस्मात् सुस्थानाः । “अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं०
८, १८)” ॥ “ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६,
३)” ॥

(३०) वाजिनः* । वाजिशब्दश्चाश्वनामसु व्याख्याताः (१४ ५
पृ०) रश्मयोऽभिधेयाः । देवास्त वाजिनः । “शन्नो भवन्तु वाजिनो
हवेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” ॥

(३१) देवपत्न्यः† । देवानां पालयित्र्यः पालनीया वा । “देवा-
नां पत्नीरुशतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिर्द्विर्वचनम्, श्रुतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदाश्वोवायुः श्येनाश्विनौ षट् ।

अग्निगोचश्रीदेवराजयज्वनः कृते निघण्टु-निर्वचने

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १४ । “वाजिनम्” १, १० ।

† निरु० १९, ४४ ।

‡ नेदं ऋ-च-पुस्तकाभ्यामन्यत्र । पायसैतत् ४८० पठे मूलं ‘देवपत्न्या इत्येक-
विंशत् पदानि’—इत्येतस्यानन्तरमेव ।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।

तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥

गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहाद्युन्वंमृबीक्षान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥

अग्न्यादि देवपत्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥ २ ॥

तत्र च—

अग्न्यादिदेवीजर्जाहुत्यन्तः क्षितिगते गणः ।

वाय्वादयो भर्गान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्यन्ताद्युस्थानदेवताइति ॥ ३ ॥

गौरादिदेवपत्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

* इतीमे सार्धचतुष्टयानुष्टुभः च-पुस्तके एव । इतोऽनन्तरं तत्र “वृद्धदेवता ।
अथ नैघण्टुकवत्”—इति पूर्णकं च विद्यते । ततश्च “इति निघण्टुः कोषः समाप्तः
इति ।”

